بۆچی
خۆرهەڵاتی ناوەڕاست
شکستی هێنا؟

لێکۆڵینەوەیەکی «مێژوویی ، ئابوری و سیاسی» یە

سەلاح حسێن ئەفەندی

بۆچی
خۆرهەڵاتی ناوەڕاست
شکستی هێنا؟

لێکۆڵینەوەیەکی «مێژوویی ، ئابوری و سیاسی» یە

سەلاح حسێن ئەفەندی

ناسنامەی کتێب

- ناوی کتێب :**بۆچی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست شکستی هێنا؟**
لێکۆڵینەوەیەکی «مێژوویی ، ئابوری و سیاسی» یە
- نووسەر: **سەلاح حسێن ئەفەندی**
- پێداچونەوەی زمانەوانی: **چۆلی ئەسعەد**
- نەخشەسازی بەرگ و ناوەوە: **سەعید ئەحمەد**
- ژمارەی لاپەڕە: ٦١١
- تیراژ: (١٠٠٠)**دانە**
- چاپ: **چاپخانەی**
- نرخ: **د. ع**
- ژمارەی سپاردنی ی ساڵی**٢٠١٧** ی وەزارەتی وەرگرتووە.

ناوەرۆک

بۆچی شارستانییە کۆنەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست پاشەکشێیان کرد؟ ١١
چی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستی کرد بە سەرقافڵەی شارستانێتی کۆن؟ ١٢
بۆچی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست سەرقافڵەیەتی لەدەستدا؟ ٣٥

بۆچی ڕێبازی تایبەتی ئەوروپا زەمینەیەکی باش بوو بۆ گەشەکردن؟ ٤٧
چی زەمینەی بۆ ڕێبازی تایبەتی ئەوروپا خۆشکرد؟ ٤٨
خاسڵەتە ڕێگرەکانی فیودالیزمی ئەوروپا لە گەشەکردن ٥٩
چی، درزی خستە ئەو کۆمەڵگە قوفڵدراوە ناخولقێنەرەوە؟ ٧٢
چۆن و بۆچی پیشەسازیی کەپیتالیستی سەرەتایی توانی گەشە بکات؟ ٧٩
چی ڕێگەی بۆ گەشەکردنی کەپیتالیزم خۆشکرد؟ ٩٥
شۆڕشی سیاسی و یاسایی لە ئینگلتەرا ١٠٨
پوختەی ڕێبازی تایبەتی ئەوروپا و خاسڵەتەکانی کەپیتالزم ١٢٣

بۆچی ڕێبازی تایبەتیی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست نەبووە زەمینەیەکی گونجاو بۆ پێشکەوتن؟ ١٢٧
(١) ڕێبازی تایبەتی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست ١٢٨
(٢) بۆچی شۆرشی سیاسی و پیشەسازیی خۆبەخۆ لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست روویندا؟ ١٧٤
نەبوونی دەرفەتی بەشداریکردن لە بڕیارداندا ڕێگربوو لە گۆڕانکاری ١٧٥
لاوازی پێکهاتە و چینوتوێژە نوێیەکان ١٨٧

بۆچی بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم کاردانەوەی جیاوازی لەسەر شوێنەکانی جیهان هەبوو؟ ٢٢٩
هەڕەشە، یان بواری گەشەکردن ٢٣٢
تێکشکاندنی کۆسپەکانی بەردەم گەشەکردن ٢٣٣
سروشتی دوو روویی کەپیتالیزم ٢٣٥
ڕێبازی گەشەکردن، یان پاشکۆیەتی و گۆشەگیری تێکچوونی هاوسەنگی لە جیهاندا ٢٣٧
خاسڵەتی جیاوازی شوێنەکان، ڕێبازی جیاوازی لێکەوتەوە ٢٤٠
لە هەر ڕێبازێک چەند نمونەیەک: ٢٤٣

بۆچی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست وەک پێویست سوودی لە بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم وەرنەگرت؟ ٢٩٧
لاقەفرتێی دەوڵەتەکان بۆ مانەوە و وابەستبوونی ناوچەکە بە بازاڕی کەپیتالیستی جیهانییەوە ٣٠٠
تەوژمی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان بۆ ناوچەکە ٣١١
دەستپێکردنی گۆڕانکاری لە موڵکایەتی و چینوتوێژەکاندا ٣٣٤
لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری دەوڵەتەکان وزاڵبوونی کەپیتالیزمی جیهانی ٣٣٩
سەرلەنوێ شکستهێنانی دەوڵەتەکان لە چاکسازیدا ٣٤٠
قەرز و ئیمتیازاتی دەرەکی و لەدەستدانی بڕیاری ئابوری و سیاسی ٣٤٧
لاوازی بەرهەمهێنان و بازرگانی خۆماڵی ٣٦٢
چینوتوێژ و پێکهاتەکان و دەرفەتی بەشداریکرن لە بڕیارداندا ٣٨٠
شکستهێنانی چین و توێژە نوێیەکان داڕمانی دەوڵەتەکان \ گرتنی ڕێبازی پاشکۆیەتی ٤٠٣
شکستهێنانی شۆڕشی دەستووری لە تورکیاو داڕمانی دەوڵەتی عوسمانی ٤٠٥
چارەنووسی ویلایەتەکانی دەرەوەی تورکیای عوسمانی ٤٢٣

هۆکاری پاشەکشێکردن و پاشکۆیەتی و دابەشبوون و ژێردەستیی کوردستان ٤٦١
هەندێ خاسڵەتی تایبەتی کوردستان ٤٦٣
بۆچی شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی لە کوردستان خۆبەخۆ بەرپانەبوو؟ ٤٧٥
بۆچی کوردستان وەکو پێویست سوودی لە بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم وەرنەگرت؟ ٥٢٣
پاشکۆیەتی\دابەشبوون\ژێردەستی ٥٦٢

دەرئەنجام: هۆکارەکانی پێشکەوتن / دواکەوتن چین ؟ ٥٦٩
ئایا کۆن لە ئێستا باشتر بوو؟ ٥٧٠
بوارەکانی نایەکسانی چین؟ ٥٧٣
کەی و چۆن نایەکسانی لە جیهاندا پەرەی سەند؟ ٥٨٠
هۆکارەکانی نایەکسانی، پێشکەوتن\دواکەوتن چین؟ ٥٨٣

سەرچاوە ٦٠٢

پێشەکی

زیاتر لە یانزە هەزار ساڵ لەمەوبەر، بۆ یەکەمجار لە میزوپۆتامیا شۆڕشی بەرهەمهێنان و نیشتەجێبوونی مرۆڤ روویدا، بە هەزاران ساڵ پێش ئەوروپا، یەکەم شارستانیەتە کۆنەکانی مرۆڤایەتی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست سەریانهەڵدا. بەپێی ئەم راستیانە، دەبوایە شۆڕشی سیاسی و یاسایی و پیشەسازی، کە لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستدا لە رۆژئاوای ئەوروپا بەرپابوو، بەلایەنی کەمەوە دوو هەزار ساڵ پێشتر لەم ناوچانەدا بەرپابوایە. بەڵام بە پێچەوانەوەوە، ئەو شارستانیەتە کۆنانە و دەوڵەتەکانی تری ناوچەکە لەپێش مەسیح یەک لە دوای یەک شکستیان هێنا و لەناوچوون.

لە سەدەی دەدا، دەوڵەتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و چین و هیندستان، لە زۆر رووەوە لە وڵاتەکانی رۆژئاوای ئەوروپا بەهێزتر و پێشکەوتر بوون، بەڵام لەم وڵاتانەدا بەشێوەی رۆژئاوای ئەوروپا خۆبەخۆ شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی روویندا. دواتر کە سەرمایەداری جیهان پلیدا بۆ جیهان، خۆرهەڵاتی ناوەڕاست نەیتوانی وەکو پێویست سوود لەو بڵاوبوونەوەیە وەربگرێت. لەباتی ئەوەی ببێتە بەشێکی سەربەخۆی بەهێزی کاریگەر لەو سیستەمە، بووە پاشکۆی ئەو سیستەمە و دەسەڵاتدارەکانی بوونە ئەڵقەلەگوێی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان.

ئەوەی لەم لێکۆڵینەوەیەدا باسی دەکەین، ئەو هۆکار و فاکتەرانەیە، کە لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بوونەهۆی دروستبوونی شارستاییەتە کۆنەکان و دواتر پاشەکشێکردنیان، هەروەها ئەو هۆکار و فاکتەرانەیە، کە بوونەهۆی ئەوەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بووە پاشکۆیەکی لاوازی سەرمایەداریی جیهان.

ئەگەر چاوێک بە مێژووی سەد ساڵی رابردووی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا بخشێنین، دەبینین پەیتا پەیتا ناوچەکە رروبەڕووی قەیران و گیروگرفتی یەک لەدوای یەک بۆتەوە. درووستبوونی هەر قەیرانێکی نوێ وای لە دانیشتوان کردووە، کە تراژیدیا و کارەساتە دڵتەزێنە بەسەرچووەکان لە بیربەرنەوە. ئەمڕۆ داعش و قاعیدە و رێکخراوە توندڕەوکانی تری ئیسلامی سیاسی، کراونەتە هۆکاری سەرەکی هەموو دەردەسەری و برسێتی و شکستهێنانی ناوچەکە. وای پیشاندەدەن، بە نەمان و بنبڕکردنی ئەمانە، هەموو ئەو گرفتانە چارەسەر دەبن و ناوچەکە دەبوژێتەوە و خەڵکەکە دەکەونە ژیانێکی ئاسودە و خۆشگوزەرانیەوە.

پێشتر لە عێراق، سەدام، هۆکاری سەرەکی قەیران بوو، لە ئێران شاهەنشا، لە میسر سادات. ساڵەکانی حەفتا ئیمپریالیزم و سەهیونیزم بوو. کۆنتر ئیستعماری

ئینگلیـزی و فەرەنسـی بـوو... هەڵبەتـە لـە کوردسـتانیش سـەرەڕای ئەوانـە، هـۆکارە دەرەکییەکانـی وەکـو، دەوڵـەت و میللەتانـی دەوروپشـت و دەوڵەتـە زلهێزەکانـی جیهـان، کراونەتـە تاکـە هـۆکاری بندەسـتی و دابەشـکردنی وڵاتەکـە.

بـە نەمانـی هـەر یـەک لەوهۆکارانـە، خەڵکـی کەوتونەتـە زەماوەنـد و چەپڵەلێـدان، لەوبڕوایـەدا بـوون، کـە هەمـوو کێشـەکانیان چارەسـەر بـووە. بـەڵام بـە پێچەوانـەوەی هیـوا و چاوەڕوانیـی ئەوانـەوە، تاقـم و دەسـتەبژێرێکی نـوێ هاتۆتـە گـۆڕ و تووشـی ململانێـی توندوتیژتـر و خوێناویتـر بـوون.

بێگومـان، هەریـەک لـەم قەیرانانـە کۆسـپ و هەڕەشـەی گـەورە بـوون لەسـەر گەلانـی ناوچەکـە و ڕێگربـون لەبـەردەم گەشـەکردن و خۆشـگوزەرانیاندا. بـەڵام بـە دانانی یەکێک لەوانـە بەهـۆکاری بنچینەیـی قەیـران و گرفتـی سـەدان سـاڵی دواکەوتـن و دەردەسـەری و هەروەهـا فەرامۆشـکردنی قەیرانەکانـی تـر و هـۆکاری پەیدابوونیـان، چەواشـەکردن و شـاردنەوەی راسـتییە. لەپێنـاوی دانانـی پـلان و پرۆگـرام و چارەسـەری گونجـاو بـۆ گەشـەکردن، دەبێـت هـۆکارە بنچینەییـە ناوخۆیـی و هێـزە بزوێنەرەکانـی کۆمەڵگـە دەستنیشـان بکرێـت.

گرنگتریـن هـۆکاری بنچینەیـی قەیرانـەکان، بـێ دەسـەڵاتی و لاوازی زۆرینـەی پێکهاتـە و چیـن و توێـژەکان و نەبونـی دەرەفتـی بەشـداریکردنیانە لـە بڕیـاری سیاسـی و ئابوریـدا. نەبـوون، یـان لاوازی میدیـای ئـازاد فاکتەرێکـی گرنگـی ترە. ئەگەرچی لەم بیسـت سـاڵەی دواییـدا، هەنـدێ میدیـای نیمچـە ئـازاد پەیدابـوون، بـەڵام ئەوانـەش بـاس و لێکۆڵینـەوە و شـێوازی بڵاوکردنـەوەی زانیـاری تیایانـدا، لـە بازنەیەکـی ئایدۆلـۆژی داخـراوی تەسـکدا دەخولێنـەوە. ئەوانـە زیاتـر سـەرنجی روناکبیـر و خەڵکەکـە بـەلای قەیـران و گرفـت و کۆسـپەکانی رۆژانـەدا رادەکێشـن، بـێ گەڕانـەوە بـۆ فاکتـەرە بنچینەییـەکان و ئـەو زەمینەیـەی ئەوانـەی لـێ پەیدابـووە. ئەمەیـە رۆشـنبیران دەخاتـە گێژاوێکـی بـێ سـەروبنەوە، کـە تیایـدا لـە دەمەتەقـێ و دڵەڕحەتکـردن بـەولاوە هیـچ دەرئەنجـام، یـان خاڵـی هاوبـەش و پلانـی لـێ دروسـت نابێـت، بـۆ چارەسـەرکردنی ئـەو قەیرانانـە.

حوکمـڕان، نوخبـە، سـەرکردە و پارتـە دەسـەڵاتدارەکان، کـە کۆنترۆڵـی ناوچەکەیـان کـردووە، هـۆکاری سـەرەکی ئـەو شـاردنەوە و سـەر لێ تێکدانـەن. هەموو ئەوانـە، بەهۆی ئـەو زەمینـە نالەبـارەوە دروسـتبوون و بەهەمـوو توانایەکیانـەوە رێگـرن لـە گۆڕانکارییـی ریشـەیی تیایـدا. بەهەمـوو شـێوەیەک دەیانـەوێ راسـتی و فاکتـەرە بنچینەییەکانـی ناوخۆ بشـارنەوە و هـۆکاری دەرەکـی و قەیرانـی رۆژانـە و هەنـدێ هێـز و دیـاردە بکەنـە هـۆکاری سـەرەکی و بنچینەیـی ئـەو قەیرانـە ئابـوری و سیاسـی و شـەر و کوشـتارە، کە رووبـەڕووی گەلانـی ناوچەکـە بوونەتـەوە. دەسـەڵاتداران بەهەمـوو شـێوەیەک دەیانـەوێ

شکستی خۆیان بشارنەوە. ئەم هەوڵانە لە نەزانین و سادەییانەوە نییە، بەڵکو لەو ڕێگایەوە چالاکانە هەوڵی مانەوەی دەسەڵات و پاراستنی بەرژەوەندی خۆیان دەکەن.
لە بەهاری عەرەبیدا، گەلانی ئەو وڵاتە عەرەبیانە ڕاپەڕین و ڕوون و ئاشکرا توانیان دەستنیشانی هۆکارە بنچینەییەکانی ئەو بارەبکەن. ئەو دۆخە نالەبارە و شکستهێنانی ناوچەکە و وڵاتەکانیان گەڕاندەوە بۆ گەندەڵیی سیاسی و ئابوری دەسەڵاتداران و سیستەمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری توندڕەو و تاکڕەوی ئەو دەوڵەتانە، داوای گۆڕینی ئەوانە و چاکسازی ڕیشەییان کرد، داوای دەرفەتی بەشداریکردنی پێکهاتە و چین و توێژەکانی خوارەوەیان کرد لە سیستەمێکی پلورالیزمدا.
ڕاپەرینە جەماوەرییە مەزنەکەی ساڵی ۱۹۹۱ی باشوری کوردستان، دژی سیستمی ڕەهای بەعس، لە پێناوی دامەزراندنی سیستەمێکی سیاسی و ئابوری پلورالیزمتر و کراوەتردا بوو، داوای کۆتاییپێهێنانی شەڕی ناوخۆی نێوان دەستەبژێر دەسەڵاتدارەکانی کوردستان و پاراستنی یەکێتی ڕیزەکانی گەلیانکرد ، کە لە ژێر سایەیدا گەشەکردنی کۆمەڵگە و بەشداریکردنی زوربەی خەڵک لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا مسۆگەربکرێت. بۆ یەکەمجار لە هەموو مێژووی وڵاتەکەدا نیمچە هەڵبژاردنێک ڕێکخرا و پەرلەمانێکی ساوای تیایدا جێگیر بوو، زۆربەی خەڵک بەشداریان تیاداکرد، پیرەکانیان بەکۆڵ دەبردە بەردەم سندوقی دەنگدان، خەڵکی چاوەڕوانی بەردەوامی ئەو پرۆسەیە بوون. ململانێ لە نێوان زوربەی خەڵک، کە ئەو گۆڕانکاریانە لە بەرژەوەندیاندایە و ئەوانەی بۆ پاراستنی دەسەڵاتی ئابوری و سیاسی خۆیان ڕێگرن، هەتا ئێستا هەر بەردەوامە.
شکستهێنانی ئەمجارەی بەهاری عەرەبی، لەلایەکەوە بۆ جارێکی تریش ئەو سیستەمە کۆنەی بۆ ماوەیەکی تریش هێشتەوە، لە لایەکی ترەوە زەمینەی خۆشکرد، بۆ سەرلەنوێ سەرهەڵدان و بوژاندنەوەی چەند توێژێکی تری ئیسلامی سیاسی توندڕەو و تاکڕەو.
لاوازی زۆرینەی پێکهاتە و چین و توێژەکانی کوردستانی باشور، قورخکردنی ژیانی سیاسی و ئابووری لە لایەن چەند نوخبەیەکی دەسەڵاتدارەوە، هەڕەشەیە لەسەر مان و نەمانی ئەو دەستکەوتە گرنگانە، کە ڕاپەڕین و تێکۆشانی سەد ساڵەی خەڵک بەدەستی هێناوە، هەڕەشەیە لەسەر ڕێبازی سەربەخۆبونی ئابوری و سیاسی وڵاتەکە و ئازادبون و بەیەکەوە گرێدانی هەموو ناوچەکانی، ئاسانکاری بۆ دەستوەردانی دەرەکی دەکات و بڕیاردانی ژیانی خەڵک و دوارۆژی وڵاتەکە دەخاتە دەستی ئەوانەوە، کە ئەوانیش وەکو پێشتر بەپێی بەرژەوەندی خۆیان دایدەڕێژن.
لەبەر لاوازی و پەرشوبڵاوی پێکهاتە و چین و توێژەکانی کوردستانی باکور،

لەهەمانکاتـدا پشتنەبەسـتنی سـەرکردە دەستڕۆیشـتووکانی بـە هێـزە بزوێنەرەکانـی نـاو کۆمەڵگـە، هەروەهـا لادان و لاوازی پرۆسـەی دیموکراتـی لـە تورکیـا بەهـۆی بەهێزبوونی باڵـی نەژادپەرسـتی سروشـت ئیسـلامی سیاسـی تاکـڕەوەوە، بۆتەهـۆی ئـەوەی لەباتـی بەردەوامبـوون لـە ڕێبـازی چاکسـازیی سیاسـی و ئابوری و چارەسـەرکردنی ئاشـتیانەی مەسـەلەی نەتەوایەتـی کـورد، سـەرلەنوێ ڕێبـازی شـەڕ و کوشـتن و سـەرکوتکردنی خەڵکانـی تورکیـای لێکەوتۆتـەوە، کـە ئـەوەش دەبێتـە هەڕەشـە لەسـەر مـان و نەمانـی ئـەو دەسـتکەوتە گرنگانـەی، کـە خەڵـک بـە تێکۆشـانی درێژخایـەن بەدەسـتیانهێناوە.

لـەم نووسـینەدا، بـە وردی باسـی مێـژووی ئابـووری و سیاسـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت و کوردسـتان و ڕۆژئـاوای ئەورووپـا و هەنـدێ شـوێنی تـری جیهـان کـراوە. نووسـینەکە، باسـی مێـژووی پاشـا و سـەرکردەکان نـاکات، بەڵکـو باسـی مێـژووی بنەمـا ئابـوری و سیاسـییەکانی کۆمەڵگـە جیـاوازەکان دەکات. باسـی ئـەو فاکتـەر و هـۆکارە بنچینەییانـە کـراوە، کـە زەمینـەی لەبـاری بـۆ گەشـەکردن و ئاوەدانـی هەنـدێ وڵات دروسـتکردووە، یـان بـە پێچەوانـەوە زەمینەیەکـی نالەبـاری بـۆ توندوتیـژی، نائارامـی، دواکەوتـن و هـەژاری لـە خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا دروسـتکردووە.

ئایـە ئـەو فاکتەرانـەی، کـە بونەتـە هـۆکاری گەشـەکردن و ئاوەدانـی هەنـدێ ناوچـەی جیهـان، لـە خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت و کوردستانیشـدا هـەن؟ ئایـا هـۆی لاوازی ئـەو فاکتەرانـە لـەم شـوێنانەدا چیـن؟ ئایـا ئـەو فاکتەرانـە دەرفەتـی بەهێزبوونیـان هەیـە؟ ئـەو خەسـڵەتە تایبەتیانـە چیـن، کـە ڕێگـرن لـە گەشـەکردنی کۆمەڵگەکانـی ناوچەکـە؟

خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت، هەمـوو مەرجێکـی پێویسـتی بـۆ ڕاسـتبوونەوە و گەشـەکردن تێدایـە. ناوچەیەکـی بەرفـراون و هەمەچەشـنە، پێکەوتەیەکـی سـتراتیژی گرنگـی هەیـە، کە سـێ کیشـوەری گرنگـی جیهـان پێکـەوە دەبەسـتێتەوە، ژمارەیەکـی دانیشـتوانی گـەورەی هەیـە، کـە زۆربەیـان گەنـج و بەتوانـان، پـڕە لەسـەرچاوەی سروشـتی گرانبەهـا و گرنـگ بـۆ گەشـەکردنی کۆمەڵایەتـی، ژینکـە و ئاووهـەوای هەمەچەشـنی هەیـە، کـە یارمەتیـدەرە بـۆ بەرهەمهێنانـی جۆراوجـۆر، لەسـەر گرنگتریـن ڕێـگای ئاویـی جیهانـە، خاوەنـی مێژوو و شـارەزایی دەوڵەمەنـدە.

سـەرەڕای ئـەو خاسـڵەتە هاوبەشـانەی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت، کوردسـتان گرنگتریـن پێکەوتـەی جوگرافـی هەیـە لـە ناوچەکـەدا، وڵاتێکـە میللەتـە گەورەکانـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت پێکـەوە دەبەسـتێتەوە، خەڵـک و پێکهاتەکانی ئاوێتـەی میللەتەکانی تـر کردووە، زمـان و کلتـور و نەریتیـان شـارەزان، تۆڕێکـی ئابـوری و کۆمەڵایەتـی بەهێزیـان لەگـەڵ دروسـتکردوون، پێکهاتـەی وڵاتەکـە فرەچەشـن و ڕەنگاوڕەنگـە، خەڵکەکـەی کارکـەر و کۆڵنـەدەرن، لـە هەنـدەران ڕەوەندێکـی گەورەیـان هەیـە. هەمـوو ئەوانـە، مەرجـی گرنـگ

و یارمەتیدەرن، کە وڵاتەکە بێتە سەنتەرێکی ئابوری و سیاسی و کلتوری گرنگ لە ناوچەکە و جیهاندا.

زۆر شوێنی جیهان، هەمان فاکتەر و زەمینەی گونجاوی وایان تێدانیە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا توانیویانە بەسەر ئەو کۆسپانەدا زاڵبن، کە رێگربوون لە گەشەکردنیان. ئەو وڵاتانە لە ئەزەلەوە وا پێشکەوتوو و سەقامگیر و ئاوەدان نەبوون، بەڵکو پێشتر زۆربەیان، باریان لە ئێستای خۆرهەڵاتی ناوەڕاست خراپتر و دواکەوتووتر بووە. ئەو پێشکەوتنە، لە ڕێگای گۆڕانکاری لە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوریدا ئەنجامدراوە. لەم نووسینەدا باسی فاکتەری بنچینەیی هاوبەشی گۆڕانکاری لە وڵاتەکانی جیهاندا دەکەین.

ئەگەرچی ئەم کتێبە زیاتر لێکۆڵینەوەی مێژووی ئابووری و سیاسییە، هەتا ساڵەکانی **١٩٢٥**، دوای کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانی، بەڵام گرنگیی باسەکە لەوەدایە، کە مێژووی کۆن هەتا ئەو ساڵانە، بناغەی بۆ گۆڕانکاریەکانی دواتر و سروشتی سیستەمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابووری وڵاتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و خاسڵەتی کۆمەڵگە و چین و توێژ و پێکهاتەکانی داناوە.

ئەم کتێبە لە چەند بەندێک پێکهاتووە. لەگەڵ ئەوەی ئەو بەندانە لێکۆڵینەوەی کات و شوێنی جیاوازە لە مێژوودا، بەڵام بەتوندی پێکەوە گرێدراون، بۆیە بۆ تێگەیشتن لە ناوەرۆکی باسەکە واباشترە خوێنەر بە چاوێکی رەخنەگرانە لە سەرەتاوە دەست بە خوێندنەوەی کتێبەکە بکات.

لەبەرئەوەی من نە مێژووناسم، نە پسپۆری ئابووریم و نە سیاسەتمەدارم، ئەو بوارانە نەبوو کە پاڵی پێوەنام بۆ دەستکردن بەم لێکۆڵینەوەیە. ئەوەی پاڵی پێوەنام بەم ئەرکە هەمەچەشن و فراوانە هەستم، گەڕان بوو بەشوێن ئەو فاکتەر و هۆکارانەی، کە دەبێتە هۆی گۆڕانکاری، پێشکەوتن یان دواکەوتنی کۆمەڵگە. گەڕان بوو بەشوێن یاسا و فاکتەری هاوبەش لە نێوان مێژووی کۆن و نوێدا، لە نێوان کۆمەڵگە جیاوازەکاندا. بۆیە رەنگە زۆر کەموکوڕی و هەڵە لە نووسینەکەدا هەبێت، کە پێویستی بە راستکردنەوە و دەوڵەمەندکردن هەبێت.

زۆرجار رووداوەکان و مێژووی جیهان و وڵات و میللەتان دمانخەنە گێژاوی بیرکردنەوەی بێ سەروبەندەوە، بەڵام لەم لێکۆڵینەوەیەدا ئاشکرا دەبێت، کە گۆڕانکاری و پێشکەوتن لە مێژووی مرۆڤایەتی، بە هەڕەمەکی بەڕێوە نەچووە و ناچێ، بەڵکو هەموو ئەوانە بنەمای سیاسی و ئابووریان هەیە، بەپێیی یاسای گشتی هاوبەش بەڕێوە دەچن. بۆیە ئەم نووسینە بریتی نیە لە لێکۆڵینەوەیەکی ئایدۆلۆژی دابڕاو لە مێژووی کۆمەڵگەکان، هەوڵدان نیە بۆ دەربڕینی هەڵوێستێکی دیاریکراو،

بەڵکو هەوڵدانە بۆ بینینی جیهان وەکو خۆی، دوور لە خەیاڵ و خەونی رۆمانسی و موجامەلاتی دوور لە واقیعەوە. بینینی جیهان لە گۆڕان و خۆنوێکردنەوە و گەشەکردندا، نەوەک دارِشتنی چوارچێوەیەکی داتاشراو بۆی لە بازنەیەکی داخراودا. لێرەدا دەمەوێ پڕبەدڵ سوپاسی هەموو ئەو هاوڕێیانە بکەم، کە عەزێتیان کێشاو بە ڕاوێژکاری و هاندان پشتگیریان کردم. بێ هاریکاری ئەوانە زەحمەتبوو بتوانم لەکاراکانمدا بەردەوامبم. یەکێک لەوانە هاورێی خۆشەویستم حەمە دۆستان بوو، بەداخەوە پێش تەواوبوونی نووسینی کتێبەکە کۆچی دواییکرد، یادی بەخێر و واهەستدەکەم ئەم کتێبە جێپەنجەی ئەوی پێوەیە. هەروەها بەتایبەتی سوپاسی مامۆستا چۆلی ئەسعەد دەکەم.

نووسەر

بەندی یەکەم

بۆچی شارستانییە کۆنەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست پاشەکشێیان کرد؟

چی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستی کرد بە سەرقافڵەی شارستانێتی کۆن؟

ئەندامانی کۆمەڵگە بۆمانەوە و بەردەوامبوونی ژیانیان، پێویستییان بە ئامرازی گونجاوی بەرهەمهێنان و پەیداکردنی خواردن و پێویستییەکانی تری ژیان هەیە. لە پرۆسەی بەرهەمهێنان و ساغکردنەوەی ئەو بەرهەمانە لە بازاڕەکاندا، بەپێی کات و جێگای جیاواز پەیوەندییەکی تایبەتی لە نێوان ئەو خەڵکانەدا دروست دەبێت، کە لە پرۆسەکەدا بەشدارن. تیایدا چۆنیەتی موڵکایەتی بەرهەم و ئامرازی بەرهەمهێنان دەبێتە بنەمای پەیدابوونی پێکهاتە و چین و توێژەکانی کۆمەڵگەکە و چۆنیەتی شێوازی ڕێکخستن و بەڕێوەبردنی ئاستی گەشەکردنی بەرهەمهێنان و چۆنێتی ڕێکخستنی ئەو جۆرە پەیوەندییانە، سروشتی کۆمەڵگەکان و خاسڵەتەکانیان لەیەکتری جیادەکاتەوە. چۆنیەتی ئەو سروشت و خاسڵەت و بنەمایانە، بڕیاری ڕێ خۆشکردن، یان ڕێگری لە گەشەکردنی باری ئابوری و سیاسی ئەو کۆمەڵگەیە دەدەن. لێرەدا چونیەتی ئەو ڕێکخستنە ناودەنێین سیستمی بەڕێوەبردنی ئابوری و سیاسی.

مرۆڤ پێش نیشتەجێبوونی، بەدرێژایی سەدەها هەزار ساڵ، لە هەندێ ناوچەی جیهاندا لەسەر ڕاوکردن و کۆکردنەوەی تۆو و گژوگیا و میوەی کێوی ژیاوە، ئەگەر جۆرێک لە بەرهەمهێنانیش روویدابێ زۆر سنووردار بووە.

شوێنی نیشتەجێبوونی هەمیشەییان نەبووە، هەمیشە حەوداڵی سەرچاوەی خواردن و ئاو و جێگای حەوانەوە بوون. ئەمە وایکردووە لە شوێنێکی دیاریکراودا نەمێننەوە و پێویستییان بە خاوینداریێتی تایبەتی زەوی و ئامرازی بەرهەمهێنان و شوێنی نیشتەجێبوون نەبێت. بەم هۆیەوە، جیاوازییەکی ئەوتۆ لەنێوان ئەندامی کۆمەڵگەدا نەبووە، یان زۆر کەم بووە و کەوتۆتە سەر ڕۆڵ و توانای تاکەکان.

کەمی بەرهەمهێنان، نەبوونی موڵکایەتی، کەمبوونی نایەکسانی، پێویستییەکی ئەوتۆی دروست نەکردووە، بۆ بوونی دەزگای سیاسی و ئیداری لە بەڕێوەبردنی کۆمەڵگەکە. کەمی ململانێ لە نیوان خەڵکیدا، نەبوونی دەزگای بەڕێوەبردن و پلاندانان، وایکردووە گەشەکردن و گۆڕانکاری گەورە لەو کۆمەڵگەیانە روونەدات و شارستانییەتیان لێنەکەوێتەوە.

ناوچەکانی میزۆپۆتامیا، پێش شوێنەکانی تری جیهان، بونەتە شوێنی کۆبوونەوەی مرۆڤ و لە زۆر جێگای ترەوە روویان تێکردووە. ئەوەش بەهۆی کەشوهەوای گونجاو، مامناوەندیی گەرما و ساردی، سەرچاوەی ئاو و بوونی روباری گەورە، دەوڵەمەندی بە بوونی ماسی، ئاژاڵە کێوی، دارستان و تۆو و میوە و گژوگیای

کێـوی، وەکـو گەنـم. خەڵـک لێـرە بـێ ئـەوەی پێویسـت بـکات خۆیـان زۆر هیـلاک بکـەن، بـە ئاسـانتر لـە زۆر لـە شـوێنەکانی تـری جیهـان پێداویسـتی ژیانیـان چنـگ کەوتـووە «٣٦ ل ١٦».

دەوروبـەری ٩ هـەزار سـاڵ (پ. ز)، ٥ هـەزار سـاڵ پێـش ئەوروپـا، مـرۆڤ لـەم ناوچانـەدا وازیـان لـە ژیانـی حەوداڵـی هێنـا و بـۆ یەکەمجـار دەسـتیان بـە نیشـتەجێبوون و ڕاگرتنـی ئـاژەڵ و چاندنـی ڕووەک بـە شـێوەیەکی سـەرەتایی کـرد «٣٦ ل ١٩». هەڵبەتـە چەندەهـا فاکتـەری جیـاواز وایکـردووە کـە ئـەم گۆڕانکارییـە ڕووبـدات، بـەڵام دووان لەوانـە لـە گرنگترینیانـن:

١- پێـش دەوروبـەری ١٥٠٠ سـاڵ (پ. ز)، کەشـی سـەرزەوی گۆڕانکارییەکـی گـەورەی بەسـەرداهات. تـا دەهـات زیاتـر پلـەی گەرمـا لەسـەر زەوی بەرزدەبـۆوە، کـە لەلایەکـەوە بـووە بەهـۆی تواندنـەوەی سـەهۆڵی جەمسـەری باکـور و فراوانبوونـی زەویـوزار و سـەوزبوونی باکـور و شـوێنی نـوێ بـۆ ئاژەڵـی کێـوی، لـە لایەکـی تـرەوە ئەمـەش بووەهـۆی ئـەوەی بەشـێک لـە ئاژەڵـە کێوییەکانـی شـوێنەکانی وەکـو خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت کـۆچ بکـەن و ڕوو لەونـاوە بکـەن. لـە هەمانکاتـدا بەرزبوونـەوەی پلـەی گەرمـا لەخۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا، بووەهـۆی کەمبوونـەوەی بـاران و لـەوەڕگا و سـەرچاوەی ئـاو، کـە بـووە هـۆی کەمبوونـەوەی دارسـتان و گژوگیـا و تـۆو و میـوەی کێـوی. کەمبوونـەوەی سـەرچاوەی سروشـتی پێویسـتییەکانی ژیـان لـەم ناوچانـەدا، وایکـرد کـە ئـەو مرۆڤانـە چیتـر بەئاسـانی ئـەو پێویسـتییانەیان بـۆ دابیـن نەبێـت و ناچاربـن هەوڵبـدەن ئـاژەڵ لـە هەنـدێ شـوێنی گونجـاودا ڕاگـرن و ڕێـگای نـوێ بدۆزنـەوە بـۆ دابینکردنـی خـواردن بـۆ خۆیـان و ئاژەڵەکانیان. «٣ ل ١٤ ٣٦ ل١٧».

٢- بەهـۆی دەوڵەمەندیـی ئـەم ناوچانـە بـە بەروبومـی سروشـتی، لەلایەکـەوە ژمـارەی دانیشـتوان زۆر خێـرا زیادیکـردووە و لـە لایەکـی تـرەوە بۆتـە ناوچەیەک کـە خەڵکانی دەورو پشـتی ناوچەکانـی تـر بەلێشـاو ڕووی تـێ بکـەن، ئەمـەش سـەرلەنوێ بۆتـە هـۆی زیادبوونی دانیشـتوانی ناوچەکـە. «٣٦ل١٩».

زیادبوونـی ژمـارەی مـرۆڤ لەلایەکـەوە و کەمبوونـەوی سـەرچاوەی سروشـتی خـواردن و پێویسـتیەکانی تـری ژیـان لە لایەکـی تـرەوە، بوونەتە هۆی دروووسـتبوونی ململانـێ لەنێـوان گروپـە جیاوازەکانـی ناوچـە، کـە هـەر گروپـە کەوتـە هەڵپـەی زامنکردنـی ناوچەیـەک بـۆ خـۆی و هەوڵدانـی کۆنترۆڵکردنـی و نیشـتەجێبوون تیایـدا.

نیشـتەجێبوونی مـرۆڤ لـە ناوچەکانـی میزۆپۆتامیـا و دەسـتکردن بـە ئـاژەڵ ڕاگرتـن و چاندنـی بەروبومـی کشـتوکاڵی، بازێکـی گرنـگ بـوو لـە گەشـەکردنی مێـژووی

مرۆڤایەتیدا. ئەم گەشەکردنە بە گرنگترین و یەکەمین شۆڕشی مرۆڤایەتی و شارستانی دادەنرێت، شۆڕشی نیشتەجێبوون و بەرهەمهێنان. ئەم پرۆسەیە، کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی والێکرد، کە بۆ یەکەمجار لە ڕێگای بەرهەمهێنانەوە، پێویستییەکانی خۆیان لە خواردن و پێویستییەکانی تر و ئامرازی بەرهەمهێنان دابین بکەن، ئاوایی و شوێنی نیشتەجێبوون بونیادبنێن، زیاتر سوود لە توانای خۆیان وەربگرن و بەشێوەیەکی فراوانتر و هەمە چەشنەتر گۆڕانکاری لە سروشتدا بکەن و سوودی لێوەربگرن. هەموو ئەمانە زەمینەیان بۆ گەشەکردنی زۆر بەفراوانتری مرۆڤایەتی و شارستانیە سەرەتاییەکان خۆشکرد. «٣٦ ل٢١\ ٥٢».

هەڵبەتە پرۆسەی نیشتەجێبوون و بەرهەمهێنان، بەرۆژ و دوو رۆژ و بێ ئازار و قەیران و کۆسپ نەهاتۆتە کایەوە، بەڵکو ململانێ و گرژی و شەڕ و گێچەڵ و توندوتیژییەکی زۆری لە نێوان گروپە جیاوازەکاندا لێکەوتۆتەوە. لەلایەکەوە ململانێکردن بۆ دەستبەسەراگرتنی ناوچە و سەرچاوە سروشتییەکان، لەلایەکی ترەوە ڕێگرتن لەو گۆڕانکاریانە لەلایەن هەندێکیانەوە، کە ویستویانە شێوازی کۆمەڵ بەڕێوەبردن هەر وەکو کۆن بپارێزن.

ئەم پرۆسەیە، لە ڕێگای بڕیار و پلانی سەرەتاییەوە بەڕێوەچووە. ئەو پلان و بڕیارانە، سەرەتای بڕیاری سیاسی و ئابوری سەرەتایی بوون، کە بونیادی کۆمەڵگەیەکی نوێی لێکەوتەوە. کۆمەڵگەیەک کاریگەرتربێت لە کارکردن و سودوەرگرتن لە سەرچاوەکانی سروشت و توانای مرۆڤەکان و زیاتر لادان بۆ گۆڕانکاری گەورەتر.

نیشتەجیبوون و دەستکردن بە بەرهەمهێنان و پەیدابوونی ئاواییە سەرەتاییەکان، پێویستیی نوێی هێنایەکایەوە، وەکو بوونی زەویوزار بۆ نیشتەجێبوون و چاندن و لەوەڕگا، سەرچاوەی ئاو بۆ مرۆڤ و ئاژەڵ و چاندن، ئامراز و کەلوپەلی بەرهەمهێنان، هەروەها زانیاری پەیداکرن لەسەر چۆنێتی بەکارهێنانیان.

لەو کۆمەڵگە بچوکە سەرەتاییانەدا، لەسەرەتادا ئەو تاکانەی کە لەوانی تر بەهێزتر و بەتواناتر و ئازاتربوون، بەو ئەرکانە هەستاون و چۆنیەتی بەڕێوەبردنی ئەرکەکانیان ڕێکخستووە، لە هەمانکاتدا بەرەنگاری هەڕەشەی مرۆڤ و گروپە دراوسێکانیان بوونەتەوە. بە ڕۆیشتنی کات، ئەوانە توانیویانە دەست بەسەر ئەو پێویستیانەدا بگرن و بیانکەنە موڵکی خۆیان، یان مافی تەسەروفکردن بەو پێویستیانە بکەوێتە دەستیان. بەپێی ئەمە، خەڵکەکە بەپێیی توانا و ئازایەتی و هێزو لێهاتویانەوە، بوونەتە خاوەن زەویوزار، سەرچاوەی ئاو، ئاژەڵ و ئامرازی بەرهەمهێنان و پێویستیەکانی تر. هەتا توانا و ئازایەتی و هێزی جەستەیی

تاکـەکان زیاتـر بوایـە بەشـی موڵکایەتیـان زۆرتـر بـووە «**٣٦** ل **٢٣**».

لەناوچوونـی ئـەو سیسـتمە کۆنـە، کـە تیایـدا مـرۆڤ تیایـدا هێنـدە چالاکانـە ڕۆڵـی نەبینیـوە و نەیتوانیـوە وەکـو پێویسـت سـوود لـە توانـای خـۆی و سروشـت وەرگرێ، بۆتەهـۆی پەیدابوونـی کۆمەڵگـەی نـوێ و دەسـتکردن بـە بەرهەمهێنـان و بەکارهێنانی سـەرچاوەکانی سروشـت و ڕێکخسـتنی کۆمەڵگـە و پلانـدان، ڕێـگای کـردەوە بـۆ پێشـکەوتنی ئابـوری و سیاسـی کۆمەڵگـەکان. لەهەمانکاتـدا ئەو گۆڕانکارییانـە بوونەتە هـۆی درووسـتبوونی نایەکسـانی لەنـاو ئەندامانـی کۆمەڵگـە و دابەشـبوونی کۆمەڵگـە بەسـەر چیـن و توێـژی جیـاوازدا. لـە هەمانکاتـدا بەهـۆی ئـەوەی ئافـرەت، لـە ڕووی جەسـتەیی و هەسـتان بـەکاری قـورس لـە پیـاوان لاوازتربـوون، نایەکسـانی نێـوان ئافـرەت و پیـاو لـە زۆربـوون دابـوو.

ئـەم پرۆسـەیە گۆڕانـی ڕیشـەیی سیسـتمێکی پاسـیڤی ناکاریگـەری کۆمەڵایەتـی کـۆن بـوو، بەسیسـتمێکی نـوێ. بـە سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری سـنووردار، کـە بـۆ یەکەمجـار تیایـدا لـە ڕێـگای دروسـتبوونی دەزگای سیاسـی و ئابوریـەوە کۆمەڵگەکانـی ڕێکخسـت «**٢** ل **١٤٩**».

وەکـو چـۆن بڕیـار و پلانـە سـەرەتاییەکان، ڕێـگای خۆشـکرد بـۆ دەسـتکردن بـە نیشـتەجێبوون و بەرهەمهێنـان، گەشـەکردن و دابەشـبوونی کۆمەڵگـە بەسـەر چیـن و توێـژدا، بەهەمـان شـێوە ئەمانـەی دواییـش، ئـەم کۆمەڵگـە فـرە چیـن و توێـژە نوێیانـە، ململانێـی ناوخۆییـان و لەگـەڵ دەرودراوسـێکانیاندا، پێویسـتی بـە پلانـی نـوێ و بڕیاردانـی نوێـی سیاسـی و ئابـوری و دامەزراندنـی دەزگای بڕیـاردان و ڕێکخسـتنی نـوێ بـوو.

لێـرەدا، هەمـان ئەوانـەی کـە بەهێزبـوون و ببوونـە خاوەنـی زەویـوزار و ئـاژەڵ و جـێ پێیـان لـە کۆمەڵگـەدا جێگیـر بـوو، بوونـە خاوەنـی بڕیاردانـی سیاسـی و ئابـوری کۆمەڵگـە. ململانێـی نێـوان گـروپ و ئاواییـە جیـاوازەکان لـە پێنـاوی دەسـتگرتن بەسـەر زەوی و سـەرچاوەی سروشـتی ناوچەکانـدا، توندوتیـژی و شـەڕ و شـۆڕی لـە نێوانیـادا زیاتـر و بەرفراوانتـر کـرد، بووەهـۆی سـەرکەوتن و زاڵبوونـی هەندێکیـان بەسـەر ئەوانـی تـردا.

ئـەو زاڵبوونـە تەنهـا نەدەبـووە هۆی دەستبەسـەراگرتنی ناوچـە و موڵکەکانـی ئەوانی تـرەوە، بەڵکـو دەبـووە هـۆی دیلکردنـی ئەندامەکانیـان و کردنیـان بـە کۆیلـەی خۆیـان و بەکارهێنانیـان لـە بەرهەمهێنـان و شـەڕ و شـۆڕەکانیاندا. ئـەم کۆیلانـە چینێکـی گـەورە و گرنگـی کارکـەری نـوێ بـوون، کـە زۆرتریـن ئەرکەکانـی کۆمەڵگەیـان کەوتـە ئەسـتۆ، بـەڵام لەگـەڵ ئەوەشـدا نزمتریـن پلـەی کۆمەڵایەتیـان هەبـوو.

لەگەڵ ئەوەی ئەم پرۆسەیە هەنگاوێک بوو بۆ دووسبوونی زیاتر نایەکسانی لە کۆمەڵگەکاندا، بەڵام لە هەمانکاتدا بووەهۆی فراوانبوونی سنووری کۆمەڵگەکان، زۆربوونی زەویوزار و ئاژاڵ و لەسەروو هەموویانەوە زیادبوونی ژمارەی خەڵکانی نوێی کارکەر، کۆیلەکان، کە بوونە سەرچاوەیەکی گرنگی بەرهەمهێنان و زیاتر گەشەکردنی کۆمەڵگەکان. ئەمەش سەرلەنوێ بازێکی تربوو بۆ پێشەوە لە ڕێڕەوی گەشەکردنی دەزگا سیاسی و ئیداری و سەربازییەکاندا و سەرەتای دروستبوونی دەوڵەت و سەرهەڵدانی شارستانیەتە کۆنەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست «٢ ل ١٣٦».

لەگەڵ ئەم گۆڕانکارییە گەورانەی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری ئەو کۆمەڵگەیانەدا، ژمارەی دانیشتوان زیادیکرد، ئاستی ژیانی چەند توێژ و چینێک بەرزبۆوە، شارەزاییان زیادیکرد و لە پاڵیاندا گەشەکردن لە بیروڕا و بیرکردنەوە، زانیاری، زمان و ئاستی گەشەکردنی ئایدۆلۆجی سەرەتایی بەرزبۆوە. بەرزبوونەوەی ئەو ئاستانە سەرلەنوێ یارمەتیدەربوو بۆ زیاتر گەشەکردن و باشتربوونی گوزەرانی خەڵک، لەسەروو هەموویانەوە زیادبوونی زاڵبوونی دەسەڵاتدارەکان بەسەر کۆمەڵگە و دەوروپشتیاندا. یەکێک لەو بوارە ئایدۆلوجیانەی کە زیاتر گونجاو بوو لەگەڵ ئاستی گەشەکردنی ئەو کۆمەڵگە سەرەتاییانە، ئایین بوو «١٢٧، بەشی ٥».

مرۆڤ و کۆمەڵگە سەرەتاییەکانی پێش شۆڕشی نیشتەجێبوون و بەرهەمهێنان، ژیانێکی سەختیان هەبووە، هەمیشە لە ململانێدابوون لەگەڵ هێزە سروشتییەکاندا، وەکو لافاو، هەورە تریشقە، سوتاندن، وشکانی، برسێتی، نەخۆشی و پەتا بڵاوبوونەوە. ئەو مرۆڤانە نە توانا، نە ئامرازی پێویستتیان هەبووە ، نە ئاستی زانیاری و بیرکردنەوەیان هێندە بەرزبووە، کە بتوانن هۆکاری بوونی ئەو هێزە سروشتیانە لێکبدەنەوە و بەرەنگاریان ببنەوە و خۆیان بپارێزن. بێدەسەڵاتی ئەو مرۆڤانە ڕووبەڕووی هێز و هەڕەشەکانی سروشت لەسەریان، وایلێکردوون بکەونە ئەو قەناعەتەی، کە دەبێ هێزێکی ئەزەلی هەبێت لەدەرەوەی خۆیان، کە هۆکاری ئەو ڕووداوانەیە و تەنها ئەو هێزە لەتوانایدایە ڕووبەڕووی ئەو هەڕەشانە بێتەوە و خەڵکەکە بپارێزێت.

ئەمە بەگشتی سەرچاوەی دروستبوونی ئایینە سەرەتاییەکان بووە. ئەو کاتانە لای ئەو خەڵکە، ئەو هێزە ئەزەلییە زیاتر لە پێکهاتەکانی سروشتدا خۆی بینیوەتەوە، وەکو ڕۆژ، ئاگر، ئاو، ئاژەڵێکی بەهێز یان سیمبۆلێک وەکو بتێک. هەتا ئەو سەرچاوەیە لایان زیاتر نائاشکرا و نەناسراوتر بوایە،

زیاتـر نادیارتـر و گەورەتـر دەبـوو «٨١ ل٢٣». دواتـر، بەتایبەتـی لـەم ناوچانـەی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا ئایینـە ئاسـمانییەکان، کـە پـاڵ بـە هێزێکـی گـەورەی توانـا بێسـنوور و ئەزەلـی و نەدیـوو نائاشـکرا دەبەسـتێت، جێگای خـۆی گـرت و ئایینـە گەورەکانـی وەکـو جـو، مەسـیح و ئیسـلامی لێکەوتـەوە.

لەگـەڵ دروسـتبوونی کۆمەڵگـە نوێیەکانـی ئـەو چەرخـەدا، دروسـتبوونی شارسـتانی، نایەکسـانی و دابەشـبوونی کۆمەڵگـە بەسـەر چیـن و توێـژی جیـاوازدا. دروسـتبوونی جیـاوازی نێـوان ئافـرەت و پیـاو و کۆنترۆڵـی پیـاو بەسـەریاندا، زیادبوونـی چەودسـاندنەوە و ململانـێ، زیادبوونـی گێچـەڵ و توندوتیـژی لـە نێـوان گروپـی ناوچـە جیاوازەکانـدا و شەڕوشـۆڕ و داگیرکردنـی ناوچـەی یەکتـری و بەکۆیلەکردنـی یەکتـری، بیـرو بـاوەڕی ئایینـی لـە دوو فاقـەوە گۆڕانـکاری و گەشـەکردنی بەخـۆوە بینـی «٨١ ل٥٣».

سـەرەڕای پاڵدانـی مـرۆڤ بـەلای ئاییـن و بـڕواوە، بـۆ بەرەنگاربوونـەوەی هێـز و هەڕەشـە سروشـتییەکان بەسـەریانەوە، هەڕەشـە کۆمەڵایەتییەکانیـش هاتنـە پاڵـی. زۆربـەی خەڵکـە بێدەسـەڵاتەکە زیاتـر لـە جـاران پێویسـتیان پەیداکـرد بـە بڕوایـەک، بەهێزێکـی بەتوانـا، کـە بەرەنـگاری ئـەم هەڕەشـە نوێیانـەش ببێتـەوە، لەبەرئـەوە بـڕوای ئایینـی لەناویانـدا هێنـدەی تـر بەهێـز بـوو، زەمینـە بـۆ گەشـەکردن و فراوانبوونـی ئایینـەکان باشـتر بـوو.

لەبەرامبـەردا، بـۆ کۆنترڵکردنـی کۆمەڵگـە، پێویسـتی دەسـەڵاتداران زیادیکـرد، کـە ئـەو ئایینانـە، خـوداکان و پیـاوە ئایینییـەکان بخەنـە پـاڵ خۆیـان. هەتـا سـەرکردە و دەسـەڵاتدار بەهێزتربووایـە، توانـای زیاتـر دەبـوو، کـە زیاتـر خـۆی لـە خـودا و دەسـەڵاتی ئایینـی نزیـک بکاتـەوە، هەتـا دەگەیشـتە ئاسـتێک، لەنـاو کۆمەڵگەکـەدا خۆیـان بـە نوێنـەری خـۆدا دابنێـن وهـەرە بەهێزەکانیـان دەبوونـە خـودای سـەر زەمیـن.

وەک چـۆن خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت بـووە سـەرقافڵەی مرۆڤایەتـی لـە شۆڕشـی نیشـتەجێبوون و بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵی و شارسـتانیدا، لەدایکبوونـی سیسـتمێکی نوێـی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری، بـە هەمـان شـێوە ئـەم ناوچانـە بوونـە سـەرقافڵەی بیـر و زانیـاری نـوێ، هونـەری حوکمـداری و یاسـادانان و لەسـەروو هەموویانـەوە، بـووە سـەرقافڵەی مرۆڤایەتـی لـە دایکبوونـی ئایینـەکان و زیادبوونـی ژمارەیـان و گەشـەکردنیان و بڵاوبوونەوەیـان لـە بەشـی هـەرەزۆری جیهانـی کۆنـدا.

ئـەو ئایینانـە هەتـا رادەیـەک توانیویانـە خەڵکەکـە یەکخـەن و لەیـەک نزیکیـان

بخەنــەوە، بەڵانســێک و ســازان و ئاشــتبوونەوەیەکی کۆمەڵایەتــی لەنێــوان دەســەڵاتداران و بێدەســەڵاتەکاندا دروســت بکــەن، دەمــاودەم ململانــێ ناوخۆیــی و ناوچەییــەکان هەتــا رادەیــەک و بــۆ ماوەیــەک کپکەنــەوە. ئەمــە بــۆ ماوەیــەک بەرهەمهێنــان و داهاتەکانــی زیاددەکــرد و ســەقامگیری دروســتدەکرد، ژمــارەی دانیشــتوان زیــادی دەکــرد، خۆشــگوزەرانی خەڵکەکانــی باشــتر دەکــرد و شارســتانییەکانی دەگەشــاندەوە.

بــە گــۆڕان و گەشــەکردن لــە کۆمەڵگەکانــدا، بەزیادبوونــی ململانێــوە و تێکچونــی ئــەو بەڵانســەی نێــوان پێکهاتــە کۆمەڵایەتییــەکان و نێــوان شارســتانیەتە دراوســێکان، ئــەو ئایینانــەی کــە پێشــترهەبوون، لــە رۆڵ بینینــی خۆیانــدا شکســتیان هێنــاوە. بۆیــە ئــەو ئایینانــەش پێویســتیان بــە گۆڕانــکاری بــووە، کــە لەگــەڵ ئــەو بــارە نوێیانــەدا بگونجێنرێــن. بۆیــە یــەک لــەدوای یــەک ئاییــن یــان پێغەمبــەری نــوێ هاتــووە و جێگای یەکتریــان گرتۆتــەوە، یاخــود لــە هەمــان ئاییندا چاکســازی رویــداوە و مەزهــەب و قوتابخانــەی نــوێ پەیــدا بــووە، تەفســیر و لێکدانــەوەی جیاوازتریان کردووە بــۆ دیاردە و مەســەلەکان. قوتابخانــە جیاوازەکانی مەســیحییەت، وەکــو کاســۆلیک، پرۆتســتانت و ئەرتۆدۆکس، هەروەهــا مەزهەبەکانــی ئیســلام، وەکــو شــافعی و حەنبەلــی و ســەلەفی و وەهابــی و شــیعەو ســوننە، نمونــەی ئەوانــەن.

بەشــێوەیەکی گشــتی هیــچ جیاوازێکــی ئەوتــۆ لەنێــوان ناوەرۆکــی ئــەو ئاییــن و قوتابخانانــەدا نەبــووە، هیچیــان نەبوونەتــە هــۆی گۆڕانکاری ریشــەیی لــە کۆمەڵگەکاندا، هیچیــان نەیانتونیــوە و نەیانویســتووە گۆڕانــکاری لــە سیســتمی بەڕێوەبردنــی سیاســی و ئابوریــدا بکــەن، بەڵکــو هەمیشــە لــە رێــگای دروســتکردنی بەڵانســێکی نــوێ لەنێــوان هێــزە کۆمەڵایەتێکانــدا، پارێــزگاری هەمــان سیســتمی کۆنیــان کــردووە و هێشــتویانەتەوە. بەپێــی بــڕوا ئایینــەکان، گــۆڕان و گەشــەکردن، بوژانــەوە، تازەبوونەوە لــە کۆمەڵگــە، سروشــت، ئــاژەڵ، رووەک، مــرۆڤ، بیــروڕای جیــاواز جێــگای نابێتــەوە، هەمــوو شــتێک ئەزەلــی و نەگــۆڕە و هــەر هەرچــی هەیــە هــەر لەســەرەتاوە، لــە ئەزەلــەوە بنەمــای بــۆ دانــراوە و لادان لــەو بیــروڕا و رێبــازە، جێــگای قبــوڵ نیــە و کفــرە و ســەرەتای ئاخــری زەمانــە و دەبــێ بەهەمــوو شــێوەیەک رێــگای لێبگیرێــت.

هەڵســەنگاندنی ئــەو گۆڕانکارییانــەی لــە جیهانــی کۆنــدا روویانــداوە، دەبــێ بخرێنــە قاڵبــی ئــەو قۆناغــە مێژووییــەوە، کــە تیایــدا روویانــداوە، لــە روانگــە و دەروازەی جیــاوازەوە ســەیربکرێن. لــەو چەرخــە مێژوویــەدا، لەلایەکــەوە دەبینیــن گۆڕانــکاری مــەزن روویــداوا مرۆڤایەتــی خســتە ئاســتێکی زۆر بەرزتــرەوە. لەلایەکــی تــرەوە گۆڕانــکاری لــە سیســتمی بەڕێوەبردنــی سیاســی و ئابوریــدا، کۆمەڵگەیەکی نایەکســان

و تویێژ و چین و پێکهاتەی هەمە چەشنی لێکەوتەوە «١٢٧بەشی٥». هەر یەکەیان خاوەنی بەرژەوەندی جیاوازبوون. ئەو بەرژەویندییە جیاوازانەش بوونە هۆی ململاکانی لەنێوان ئەو هێزانەدا، ململانێیەکی درێژخایانی هەزار ساڵە، ململانێیەک کە سەرلەنوێ گوژمی داوە بە تازەکردنەوە و پێویستی نوێیی دروستکردووە و ڕێگای بۆ گۆڕانکاری و پێشکەوتنی مەزنتر خۆشکردووە. بێ ئەو گۆڕانکارییە سەرەتاییانە، ڕەنگە هەتا ئێستاش مرۆڤایەتی هەر حەوداڵ دوای ڕاوکردن و تۆو و گژوگیا کۆکردنەوەدا بوایە.

لەپاڵ دروستبوونی ئەم شارستانییەتانەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، شارستنێتی تر لە هەندێ بەشی تری جیهاندا دروست بووە. هیندییە سوورەکانی دنیای نوێ، ئەمەریکای باکور و باشور، لەگەڵ ئەوەی بە هەزارەها ساڵ لە دنیای کۆن دابڕابوون، بەڵام لەویش پێنج هەزار ساڵ پێش زایین، شۆڕشی نیشتەجێبوون و بەرهەمهێنان خۆبەخۆ ڕوویداوە و شارستانییەتی سەرەتایی لە ناویاندا دروستبووە «٢ ل١٤٣». ڕۆژهەڵات و ناوەڕاستی ئاسیا، نمونەی چین و هیندستان، بەهەمان شێوەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست ڕێبازی هاوچەشنیان هەبووە و شارستانی لێکەوتۆتەوە. یۆنانی کۆن، کە ئێستا بەشێکە لە ئەورووپا، یەکێک بووە لە شارستانییەتە نزیکەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و ڕۆڵی لە بڵاوبوونەوەی شۆڕشی نیشتەجێبوون و کشتوکاڵی لە باشوری ئەورووپادا هەبووە. گەشەکردنی باشوری ئەورووپا و دامەزراندنی کۆمار و ئیمپراتۆریەتی ڕۆما، ناوچەکانی دەریای سپی ناوەڕاستی هێندەی تر بوژاندەوە. پەیوەندی و پابەستنەبوون و ململانێی ئەو شارستانیانەی یۆنانی کۆن و باشوری ئەورووپا، گرنگتر و فراوانتر بوون لەگەڵ ئەوانەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بە بەراورد لەگەڵ ناوچەکانی ڕۆژئاوا و باکور و خۆرهەڵاتی کۆنی ئەورووپادا.

پێکەوتەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە نێوان ئاسیا و ئەورووپا و ئەفریقادا، ناوچەکەی کرد بە چەقی جیهانی کۆن و پارچە جیاوازەکانی ئەوسای جیهانی پێکەوە بەستەوە. ئەو پێکەوتەیە وایکرد، کە لە جیهانی کۆندا، بەهەزارەها ساڵ، هەتا کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست، ببێتە سەرقافڵەی جیهان و فاکتەرێکی کاریگەر لە گەشەکردن و بوژاندنەوەو بازرگانی.

نووسین و باسی زۆر هەیە لەسەر شارستانیەتە کۆنەکانی مرۆڤایەتی کۆن، لێرەدا تەنها بە خێرایی چاو بە هەندێکیان دادەخشێنین، بە مەبەستی بیرخستنەوەی ڕۆڵی سەرقافڵەیی ناوچەکە و زیاتر چوونە ناو لێکۆڵینەوەکەمان و زیاتر تێگەیشتنی هۆکاری سەرقافڵەبوون و پاشەکشێکردنی ناوچەکە.

- میزۆپۆتامیا ٥٠٠٠ـ٣٣١ (پ. ز)

بە کۆی ناوچەکانی کەنار و نێوان روبارەکانی دیجلە و فورات دەوترێت میزۆپۆتامیا. یەکەم نیشتەجێبوون و کشتوکاڵ و شارستانیەت لەم ناوچەیەدا درووستبووە. زیادبوونی رێژەی ئاوی ئەم روبارانە، لەگەڵ پێویستی وەرزی چاندندا نەدەگونجا، لەبەرئەوە بۆ هێشتنەوەی ئاو بۆ کاتی چاندن، پێویستی بەوە دەکرد کە بەنداو و کەناڵ دروستبکرێ. دروستکردنی ئەوانە پێویستی بە گردبوونەوەی ژمارەیەکی زۆری خەڵک بوو لە شوێنێکدا بۆ هاریکردنی دروستکردنیان و لە هەمانکاتدا رێکخستنی کاروباریان، کە دەبووە هۆی بەهێزکردنی دەوڵەتەکانی شارستانیەتە کۆنەکان و زیاتر کۆنترۆڵکردن و رێکخستنی خەڵک و ناوچەکان. ئەم روبارانە ڕێڕەوی رژاندنیان لە ساڵێکەوە بۆ ساڵێکی تر گۆڕانی بەسەر هاتووە. گۆڕانی ڕێڕەوی روبارەکان، بەردەوامبوونی نیشتەجێبوونی خەڵکەکەی لەهەمان شوێنی کەناری روبارێکدا زەحمەتکردووە. ئەو روبارانە هەر ساڵەو بە ناوچەیەکی تایبەتیدا تێپەربوون، لەبەرئەوە زەحمەت بووە ئاواییەک یان گوندێک لە شوێنێکی جێگیردا دروست بکرێت، لەبەرئەوە زۆربەیان لە شارەکاندا نیشتەجێبوون و تەنها لە وەرزی کاردا چونەتە ئەو شوێنانە و دواتر گەڕاونەتەوە شوێنەکانی خۆیان.

بەرفراوانیی ناوچەکە و بوونی چەندەها دەوڵەت و دەسەڵات و هەڕەشەیان لەسەر یەک، هەمیسانەوە فاکتەرێک بوون بۆئەوەی خەڵکەکە، زیاتر لە شارە گەورە و بچوکەکاندا کۆببنەوە، ئەمەش بۆتەهۆی دروستبوونی شاری گەورە و شارستانیەتی بەهێز، کە تیایدا دەسەڵاتدار بەئاسانتر توانای کۆنترۆڵکردنی هەبێت. ئەمانە بوونەتە هۆی پلاندانان و رێکخستنی بەرهەمهێنان و ژیان بەڕێوەبردن، کە مانەوە و گەشەکردن و بەهێزبوونی ئەو شارستانییەتانەیان لێکەوتۆتەوە «**٥٧ ل ٥**».

فراوانی و جیاوازی کەش و سروشتی ناوچەکان و جۆری بەرهەمەکانیان، زۆری ژمارەی میللەت و پێکهاتە و دەوڵەت ، جیاوازی بەرهەمی ناوچەکان، وایکرد کەلەم ناوچانەدا خەڵکی پێویستیان بە بەرهەمی یەکتری بێت و ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوانیاندا بێتەکایەوە و چین و توێژی بازرگانی چالاک دروست بێت و پەرەبسێنێت.

شارستانی سۆمەرەکان، کە لە نێوان ساڵەکانی **٥٥٠٠-٢٣٤٠**(پ. ز) لەم ناوچانەدا بوون، زمانی تایبەت بە خۆیان هەبووە، کە لە نووسینەکانی سەر خشتە

قوڕەکانـدا دۆزراوەتـەوە، وەکـو میللـەت لـە ناوچـوون. لەهـەرە شارسـتانیەتە کۆنەکانـی ناوچەکـە دەژمێررێـن. دەسـەڵاتیان لـە ناوچەکانـی باشـوری عێراقـی ئەمـرۆ، لـە دەوروپشـتی روبارەکانـدا بـووە. سـەرەڕای کشـتوکاڵ و سیسـتمی ئـاودان و ئـاژەڵ راگرتـن، لـە ڕووی بازرگانـی و پیشەسـازیی پیشـەیی وەکـو بەکارهێنانـی چـەرم، چنیـن، میتـاڵ، بینـای خشـت و گڵـکاری گەشـەی بەخـۆوە بینیـەوە. دەوڵەتەکەیـان، لـە چەندەهـا شـاری گـەورە و بچـوک پێکهاتـووە، کـە خەڵکـی لەنـاو و دەوروپشـتی جێگیربـوون و کاریـان کـردووە.
گۆتیـەکان، لەدەوروبـەری سـێ هـەزار سـاڵ پێـش زاییـن، لـە باشـووری کوردسـتان لـە ناوچەکانـی نێـوان زنجیرەکانـی شـاخی زاگـرۆس و روبـاری دیجلـە، باشـور و خـواروی خۆرهەڵاتـی کوردسـتان، لـە ناوچەکانـی شـارەزوری ئەمـرۆ، سـەریان هەڵـداوە. شـوێنەواریان هەتـا ئێسـتا بەشـێوەکی سیسـتماتیکی نەدۆزراوەتـەوە، کـە چۆنیەتـی بنەمـای کۆمەڵایتیـان تـەواو ئاشـکرا بـکات. سـەنتەری دەسـەڵاتیان لـە ناوچـە شـاخاویکاندا بـووە. هەمیشـە لـە شـەڕدابوون لەگـەڵ سـۆمەرییەکان و ئەکەدییەکانـدا و پەلامـاری یەکتریانـداوە.
ئاشـوورییەکان، ٢٠٠٠ـ٦٠٩ (پ. ز) بـە یەکەمیـن دەوڵەتـی زەبـەلاح دادەنرێـن، کـە بووبـن بـە خاوەنـی لـە شـکرێکی گـەورە و توانیبێتیـان لـە بازنـەی سـنوورەکانی میزۆپۆتامیـا دەربچـن. لەکاتـی بەهێزبوونیـدا، سـنووری دەسـەڵاتیان لـە باکـور گەیشـتۆتە ئەرمینیـا، لـە رۆژهـەڵات میـدەکان، لـە باشـور کەنـداو، لـە رۆژئـاوا کەنارەکانـی دەریـای سـپی ناوەڕاسـت و هەتـا سـنووری بیابانەکانـی ئەفەریقـا.
بابلییـەکان، سـاڵەکانی ٢٠٠٠-٥٣٩(پ. ز) هەبـوون و بـۆ یەکەمجـار لـە مێـژووی مرۆڤایەتیـدا یاسـایان نووسـیوە و پەسـندیانکرد و پەیڕەویانکـرد. سـنووریان زیادیکـرد و زۆربـەی شـوێنەکانی نێـوان دوو روبارەکەیـان لـە ژێـر دەسـەڵاتدا بـووە، هەتـا رادەیـەک لەشـەڕ خۆیـان پاراسـتووە.
هیتـەکان، سـاڵەکانی ١٧٠٠-١٢٠٠(پ. ز) دەسـەڵاتداربوون. لـەوە دەچێ یەکەم شـەپۆلی هاتنـی هینـدۆ ئەوروپییەکانبـن بـۆ خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت. لـە رۆژئـاوای ئێسـتای کوردسـتان گیرسـاونەتەوە و لەگـەڵ خەڵکـی رەسـەنی ناوچەکـە تێکـەڵ بـوون. لـە دوای بـە هێزبوونیـان ناوچەکانـی ئەنـادۆڵ و رۆژئـاوای کوردسـتان هەتـا کەنـار دەریاکانـی باکـوری سـوریا لـە ژێـر دەسـەڵاتیاندا بـووە. هاوسـنووری ئاشـوری و فیرعەونیـەکان بـوون. لـە بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵدا لەبەرنەبوونـی روبـاری گـەورە پشـتیان بـە بـاران بەسـتووە، زیاتـر دانەوێلـە و سـەوزەواتیان چانـدووە. شـوێنی شـاخاوی و لـەوەڕگاکان یارمەتـی دەربـوون بـۆ خـۆ راگرتـن و مەرومـاڵات راگرتـن.

لێهاتووبوون لە پەیداکردن و بەکارهێنانی میتالی وەک مس و قورقوشم و ئاسن. خورییان بۆ رستن بەکارهێناوە. لەبەر دوورییان لە روباری گەورە و دەریاوە، رێگای وشکانیان بۆ گواستنەوە بەکارهێناوە «**٥٧** ل**٢٢**».
کلدانەکان، ساڵەکانی **٦٢٥-٥٣٩**(پ. ز) دەسەڵاتدار بوون. توانیان دەسەڵاتی خۆیان زیادبکەن، سنووریان فراوان بکەن و قودس (ئۆرشەلیم) بگرن و دەسەڵاتی جولەکەکان(بەنی ئیسرائیل) لاواز بکەن. توانیان دەوروبەری **١٥٠٠٠** جولەکە بە زۆر بگوێزنەوە بۆ ناوچە کانی خۆیان. لەگەڵ میدەکان رێککەوتن و خۆرهەڵاتی دیجلەیان بۆ بەجێهێڵان. نەینەوای پایتەختی ئاشوریەکانیان داگیر و کاولکرد «**٣٦** ل **٣٤-٤٠**\ ٦٧ ل**١٧\٥٢\٥٣\٢**ل**١٣٦**».

- فیرعەونییەکان ٣٠٠٠ـ٣٠ (پ. ز)

فیرعەونیەکان، گەورەترین و گرنگترین دراوسێی میزۆپۆتامیا بوون لە رۆژئاواوە. تاکە دەوڵەتی جیهانە، کە هەتا ئێستا وەک وڵات لە شوێن و سنووری خۆیدا مابێتەوە. زمانی فەرمی دەوڵەتەکەیان ئاسیایی/ئەفریقایی بووە، کە خزمایەتی لەگەڵ سامی و بەربەریدا هەیە. لەگەڵ ئەوەی میسر وڵاتێکی گەورەیە، بەڵام لەبەرئەوەی بەشی گەورەی بیابانە، ئەو شارستانی و وڵاتە گرنگە دەوڵەمەندە لە کەنارەکانی نیلی پڕ بەرەکەتدا دروست بوو. پاشاکانی میسر مافی حوکمرانیان بە پشتاوپشت بۆ دەمایەوە. دەسەڵاتیان هێندە زۆربووە، لەلایەن کۆمەڵگەوە پلەی خودایان هەبووە. ئەو قوچەک (هەرەم)ە مەزنانەیان دروستکردووە بۆ گۆڕستانی پاشاکانیان. پاشاو سامانەکانیان خستۆتە ناو ئەو قوچەکانەوە، بۆئەوەی ئەو رۆژەی زیندوو دەبنەوە هەموشتیک حازربێت لەبەردەمیاندا بۆ سەرلەنوێ دەست بە حوکمکردن و بەردەوامبوون لە ژیاندا. دەسەڵاتی پاشا و دەسەڵاتی ئایینی زۆر بەهێزبووە، بە بەکارهێنانی شانوبازووی هەزارەها کۆیلە ئەو قوچەکانەیان دروستکردووە و کاروباری بەرهەمهێنانیان بەڕێوەبردووە.
لەبەر باشی و زۆری ئاوی نیل، گونجاوی کەمبوون و زیادبوونی رێژەی ئاوەکەی لەگەڵ وەرزی چاندندا، پێویستی نەبووە زۆر سیستەمی ئاودانی وەکو کەناڵ و بەنداو و حەوز، بەشێوەی ناوچەکانی میزۆپۆتامیا دروستبکرێت و بەکار بهێنرێت.
لەبەر کەمی رووبەری وڵاتەکە، بە بەراورد لەگەڵ میزۆپۆتامیادا و بوونی تاکە

دەوڵەتێک تیایدا، هەروەها دەوڵەمەندیی نیل و هەمە چەشنەیی بەرووبومی کشتوکاڵی لەهەموو ناوچەکانیدا، پێویستی بەبازرگانی بەرفراوان نەبووە، لەبەرئەوە ژیانی بازرگانی و چین و توێژێکی بازرگانی بەهێز گەشەی نەکردووە. بازرگانییان لەگەڵ میزۆپۆتامیا و یۆنان بەهێزبووە. دەسەڵاتدارانی دەوڵەت مۆنۆپۆلی ئەو بازرگانییەیان کردووە، ئەو بازرگان و پیشەییانەی کە هەبوون، لە ژێر پەیڕەو و کۆنترۆڵی راستەوخۆی فیرعەونەکاندا بوون. دواتر فیرعەونیەکان لاواز بوون و لە کۆتاییدا بەدەستی رۆمەکان لە ناوچوون «**٣٦ ل٢٨\ ٥٢\٥٣**».

ـ ئیلام ٢٧٠٠ـ٥٣٩(پ. ز)

لە هەرە شارستانیەتە کۆنەکانی ئێرانی کۆنە، کە توانیبێتیان دەوڵەتێکی بەهێز و شاری بەهێز تیایدا بونیادبنێن. لە باشوری رۆژئاوای ئێران لە ناوچەکانی ئەمرۆی خۆزستان جێگیربوون، رەگەز و زمانیان جیاوازە لەوانەی تری ناوچەکە. دراوسێیی سۆمەرییەکان بوون و سیستەمی حوکمدارییان لەوانەی میزوپۆتانیاوە نزیک بوون. لە دوای هاتنی شەپۆلەکانی هیندۆ ئەوروپیەکان لە ناوچوون و لەگەڵیاندا تێکەڵاوبوون و پاشوازیان نەماوە «**٣٥ ل١،٢**».

ـ ئاخامەکان ٦٤٨ـ٣٣٠ (پ. ز)

ئاخامەکان، هیندۆ ئەوروپی بوون و بەشێکن لە سەرچاوەی رەچەڵەکی فارسەکان. لەسەرەتادا لەژێر دەسەڵاتی میدەکاندا بوون، بەڵام دواتر توانیویانە بەسەر میدەکاندا زاڵبن و ناوچەکانیان بخەنە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە. دەوڵەتێکی بەرفراوانیان دروستکردووە، کە بێجگەلە ئێرانی ئەمرۆ، دەستیان بەسەر هەموو کورستانی ئەمرۆدا گرتووە، دەوروبەری دەریای رەش، بەشێک لە ئەفغانستان و پاکستانی ئێستا، بەشێک لە عێراق و سوریا و لبنانی ئەمرۆ، هەتا دەریای سپی ناوەڕاست. دەستیان هەبووە لە بازرگانیدا هەتا گەیشتۆتە ناوچەکانی دەریای سپی ناوەڕاست. لە سەرەتادا ئەو ناوچانەی کەوتونەتە ژێردەسەڵاتیانەوە، وەکو ناوچەی ئۆتۆنۆمی سەربەخۆی بچکۆلە هێشتۆتەوە و رێگایان پێداون بەپێی کلتور و نەریتی خۆیان ژیانیان بەڕێوەبەرن. ئەوە بووەهۆی بووژاندنەوەی ئیمپراتۆرێتییەکەیان و سنوورەکانی هەتا یۆنان رۆیشت، بەڵام لە داگیرکردنی یۆنان شکستیان هێنا. لە دواییشدا بە دەستی یۆنانیەکان دەوڵەتەکەیان داگیرکراو لە ناوچوون «**١١ل ١،٢\ ٣٦ ل٥٢**».

ـ یۆنانییەکان ٣٠٠٠ـ١٤٦ (پ. ز)

لــە باکــوری رۆژئــاواوە، یۆنانییــەکان گرنگتریــن دراوســێی میزۆپۆتامیــا بــوون، دەروازەی پەیوەندیــی بــووە لەگــەڵ ئەوروپــای کــۆن و وەکــو دیوارێــک وابــووە لەنێوانانــدا. دەوروبــەری دوو هــەزار ســاڵ دوای ســۆمەرەکان و لەهەمــان کاتــدا لەگــەڵ فیرعەونیــەکان ســەریان هەڵــداوە. تایبەتمەندیــی یۆنــان لەوەدایــە، کــە لــەو چەرخــە کۆنانــەدا، پەیوینییەکانــی لەگــەڵ خۆرهەڵاتــی ناوەڕاســت زیاتــر و توندوتۆڵتــر بــووە، وەک لەگــەڵ ئەوروپــادا، بۆیــە دەکرێــت لــەو ســەردەمەدا بــە بەشــێک لــە خۆرهەڵاتــی ناوەڕاســت هەژمــار بکرێــت. هەروەهــا تاکــە شارســتانییەتی ســەرەتاییە لــە ئەورپــادا و تەنهــا بەشــێکی کەمــی ئــەو کیشــوەرەی گرتــەوە، کــە بریتــی بــوو لــە یۆنــان و مەکەدۆنیــا و دەورپشــتەکەی و کەنارەکانــی دەریــای ســپی ناوەڕاســتی باشــوری ئەوروپــا. لــەو ســەردەمانەدا رۆژئــاوا و باکــوری ئەوروپــا تــازە مــرۆڤ تیایــدا خەریکی نیشــتەجێبوون و دەســتپێکردنی بەرهەمهێنانــی کشــتوکاڵبوون.

یەکێــک لــە تایبەتمەندییەکانــی ئــەم دەوڵەتــە دۆزینــەوە و بەکارهێنانــی زۆری هەنــدێ مێتالــی گرنــگ بــوو، وەکــو قورقوشــم و ئاســن، کــە بوونەهــۆکاری گەشــەکردنی تەکنیکــی دروســتکردنی هەنــدێ ئامــرازی بەرهەمهێنــان و چــەک درووســتکردن.

بەهــۆی ئــەوەی ئــەو وڵاتــە پێکەوتەیەکــی جوگرافــی گرنگــی لەســەر دەریــای هەبــووە و دانیشــتوانەکەی لەژمارەیەکــی زۆر دورگــەدا بڵاوبونەتــەوە، بازرگانیەکــی بــە فراوانــی لــە نێوانانــدا دروســت بــوو و شــارەزاییان پەیداکــرد لــە دروســتکردنی کەشــتی و کەشــتیوانیدا. بوونــی ئــەو ژمــارە زۆرە دورگــە رووبــەر بچوکانــە وایکــرد دەســەڵاتی ناوەندیــی پاشــاکانیان لاوازبێــت و نەتوانــن بــە ئاســانی کۆنترۆڵی ئەو هەمــوو دورگەیە بکــەن، لــە هەمــان کاتــدا ناچــاری داهــات و پاڵپشــتیان بــوون. بۆیــە خەڵکەکــەی بــۆ یەکەمجــار لــە مێــژووی مرۆڤایەتیــدا، سیســتمێکی بەڕێوەبردنــی سیاســی و ئابــوری بەرفراوانیــان دانــا، سیســتمێکی کۆمــاری لەســەر بنەمــای هەڵبــژاردن. ئــەو سیســتمە بەتایبەتــی لەســەرەتاکانیدا، بووەهــۆی بوژانــەوە و پێشــکەوتنی وڵاتەکــە لــە هەمــوو بوارەکانــی بەرهەمهێنــان و بازرگانــی و بیــرو کلتــوردا. فەلســەفەی یۆنانــی کــۆن گەواهیــدەری ئــەو راســتییەن. هەرچەنــدە ئــەو دیموکراتیــە بۆ هەمــووان نەبــووە، کویلە و کەســانی ســەر بــە چینــە هــەژارکان بەشــدارییان تیانەکــردووە، بــەڵام ژمارەیەکــی بــە فراوانــی ئــازادەکان بەشــداریی دەســەڵاتی سیاســی و ئابورییــان کــردووە.

ئەلێکســاندەری گــەورە (مەکدۆنــی) پاشــای مەکەدۆنیــای باکــوری یۆنــان، توانــی ســاڵەکانی **٣٦٠–٣٢٣** (پ. ز) دەســەڵاتی بەســەر یۆنانــدا بســەپێنێ. فارســە ئاخامــەکان

سەرەڕای هێزەکانی خۆیان، بە دە هەزار چەکداری بەکرێ گیراوی یونانیەوە روویان کردە سنووری وڵاتەکە و هێرشیان کردە سەریان، بەڵام شکستیان هێناو شکان. یۆنانییەکان لە دوای سەرکەوتیان لەو شەڕەدا روویان کردە فینیقییەکان لە کەنار دەریاکانی سوریا و لوبناندا و دەستیان بەسەر وڵاتەکەدا گرت و دوابە دوای ئەوە میسریان بە ئاسانی داگیرکرد و رویان کردە رۆژهەڵات بەرە و عیراقی ئێستا و کوردستان. لە کۆتایی ساڵەکانی**٣٣١**(پ. ز)دا توانییان وڵاتی ئاخامەکان داگیربکەن و رووی هێرشەکەیان بکەنە هیندستان، بەڵام لەوە سەریان نەگرت و فریای زیاتر نەکەوتن. بەهاتنی یونانییەکان بۆ ناوچەکە، کلتور و بیرکردنەوەی نوێ و فەلسەفەی نوێتر و شێوازێکی جیاوازتر هاتە ئەو ناوچانەوە و کاریان کردە سەر خاسڵەتەکانی ناوچەکە.
کە یۆنانییەکان ناوچەکانی ئێرانیان بەجێهێشت، سەردەمی سلوقییەکان **٣٢٣-١٥٠** (پ. ز) دەستی پێکرد، هەندێک لە سەرکردە سەربازییەکانی یۆنان لەو ناوچانە مانەوە و توانیان دەوڵەتێکی بەهێز لە رۆژئاوای ئێران دروستبکەن. لە دوییدا توانییان سنوورەکانیان فراوان بکەن لە رێگەی داگیرکردنی ئەفغانستان و کوردستان و میزۆپۆتامیا و ناوەڕاستی تورکیا و سوریا و لوبنان «**٣٦**ل**٥٦،٤٣**\ **١٤٧**\ **٥٧** ل**٥٠،٣٣**».

ـ فینیقییەکان ١١٠٠ـ١٤٦ (پ. ز)

لە ناوچەکانی لوبنان و کەناری باشوری سوریا سەریانهەڵداوە و جێگیربوون. بە زمانی فینیقی دواون، کە زمانێکی سامی بووە. لە دواییدا لە دوای دەسەڵاتی ئاخامە فارسەکان، زمانی ئارامی زاڵبووە بەسەر زمانەکەیاندا.
لەگەڵ گەشەکردنی بابل و زیادبوونی بازرگانی بەرەو دەریای سپی ناوەڕاست و بوونی وڵاتی گەورەی میسر لەسەر ئەو دەریایە و بوونی یۆنان لە باکور، ئاڵوگۆڕی بازرگانی لای فینیقییەکان زیادیکرد و رۆڵێکی گرنگیان بینی لە دەوروپشتی هەموو دەریاکە، هەر لە میسرەوە بۆ باکوری ئەفریقا هەتا کەنار دەریاکانی باشوری ئەوروپا، لە کەناردەریاکانی ئیسپانیا و ئیتاڵیا و هەتا دەچێتە یۆنان. لە شوێنی ئێستای تونس شاری کارتاگۆ- یان بونیادنا، کە بووە سەنتەرێکی گرنگی بازرگانی کەنار دەریاکە. فینیقییەکان، میزۆپۆتامیا و وڵاتی فارس و کوردستانیان بەستەوە بە وڵاتەکانی دەریای سپی ناوەڕاستەوە. کەشتیوان و کەشتی دروستکەری زیرەک بوون، کەشتییەکانیان **٢٠ـ٣٠**مەتر درێژ و **٧** مەتر پان بوون، جێگای نزیکەی **٢٠** پیاوی دەگرت. لە کاتێکدا ئاخامەکان

گەشەیان کرد و سنوورەکانیان فراوان بوو و گەیشتنە کەناری دەریاکە، سودێکی زۆریان لە کەشتی و کەشتیوانی و بازرگانە فینیقییەکان وەرگرت لە بازرگانی و شەڕەکانیاندا دژی یۆنانییەکان. ساڵی ١٤٦(پ. ز) ڕۆمەکان شکاندنیان و خستنیانە ژێر دەستی خۆیانەوە و کارتاگۆ- یان کاولکرد.
ساڵەکانی ٩٣٠-٥٣٧ (پ. ز) ئایینی جولەکە لە ناو میللەتی ئیسرائیل سەریهەڵدا و مەملەکەتی بنی ئیسرائیلی لێپەیدابوو. بوژاندنەوەی بازرگانی لەناوچەکەدا لەو سەردەمەدا کاردانەوەی لەسەر خاسڵەتەکانی ئەو ئایینە هەبووە. ئاسانکاریکردن بۆ جموجۆڵی بازرگانی و فینانس و قەرزدان، لەو ئایینە و لەناو جولەکەکاندا ڕۆڵی گرنگی هەبووە و هەتا ئێستاش ڕۆڵی لە جیهاندا هەیە. لە کاتێکدا فینیقییەکان زیاتر کاری بازرگانی سەر دەریایان کردووە، جولەکەکان خەریکی کاروانی بازرگانی وشکانی بوون لەناویند و دەریا و شارستانیەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا.
دروستبوون و ڕۆڵی فینیقییەکان، لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا زۆر گرنگ بووە، بە بوونی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر، ڕەنگە دوو هەزار ساڵ پێش ئینگلترا شۆڕشی پیشەسازی تیایدا سەری هەڵدایە «**٣٦ ل٤٧\ ٥٢\ ٥٣\ ٥٧ل٣٣**».

ـ ساسانییەکان ٢٢٦ (پ. ز) – ٦٥٠(ز.)

دوابەدوای ئەشکانییەکان دەسەڵاتیان پەیداکردووە. لەلایەن ڕەچەڵەکی فارسەکانەوە دامەزرا و دەسەڵاتی بۆ ناوچەکانی کوردستان فراوان بوو، عێراقی ئەمرۆ، زۆربەی باکور و ناوەڕاستی تورکیای ئێستا، سوریا، لوبنان، فەڵەستین، میسر، ئوردن، یەمەن، کەناراوەکانی خۆرهەڵاتی نیوەدورگەی عەرەب (بێجگە لە حیجاز، کە خێڵە عەرەبەکان کۆنترۆڵیان کردووە)، وڵاتەکانی ئەمرۆی باکوری ئێران، ئەفغانستان. سنووریان ڕۆژئاوای هیندستان و چین بوو، ڕۆژئاوای ئیمپراتۆریەتی ڕۆما و بێزەنتیەکان بووە.
سیستمی سیاسی و ئابوری و کلتوریان بە کاردانەوەی ڕۆمەکان گۆڕانکاری بەسەرهات، بوو بە تێکڵەیەک لەنێوان ڕێبازی فارسی کۆن و میزۆپتانیا و ڕۆمەکان. ئەم دەوڵەتە، دوایین ئیمپراتۆریەتی ئیرانی فارسییە لەدوای فەتحی ئیسلامیەوە، دوای ئەوان چیتر هیچ ئیمپراتۆرێکی فارسی تر دروست نەبوو.
دەسەڵاتی دەوڵەت بە حوکمرانی شاهەنشا بەدەست بنەماڵە ئۆرۆستۆکراتە

فارسـەکانەوە بـووە. بنەماڵـەی شـا و ئورۆسـتۆکرات، لەشـوێنە جیاوازەکانـی ژێـر دەسـەڵاتی دەوڵەتەکـەدا دەسـەڵاتیان پێـدراوە. لـە پـاڵ ئەوانـەدا پیاوانـی ئایینـی زەردەشـت رۆڵـی گرنگیـان لـە حوکمرانیـدا هەبـووە. چیـن و توێـژ و پێکهاتەکانـی تـری کۆمەڵگـە، وەکـو کۆیلـە و جوتیـار و بـازرگان و پیشـەیی هیـچ دەسـەڵاتێکی سیساسـی و ئابوریـان نەبـووە.

لـە هەنـدێ شـوێنی ژێـر دەسـەڵاتی ئیمپراتۆریتەکـەدا، بەڕێوەبردنـی ناوچـەکان لەنێـوان بنەماڵـەی شاهەنشـا و چیـن و توێـژە ئوروسـترۆکراتیە ناوخۆییەکانـدا دابەشـکراوە، لەهەنـدێ شـوێنی تـردا نوێنـەری شاهەنشـا دەسـەڵاتی ڕاسـتەوخۆی بەسـەر سـەرەک خێڵەکانـدا هـە بـووە و باجیـان لـێ سـەندوون و لەکاتـی شـەڕدا پیاوەکانیـان بەشـدارییان پێکـراوە.

ئابـوری وڵاتەکـە، لەسـەر بنچینـەی بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵ بـووە و دەوڵـەت ڕۆڵـی لـە پرۆژەکانـی ئاودانـدا هەبـووە. بـاج لەسـەر بەرهەمـی کشـتوکاڵ و مـەڕ و ماڵاتـی خێڵـە ڕەوەندەکانـی هەنـدێ ناوچـە سـەرچاوەیەکی گرنگـی داهاتەکانـی دەوڵەتەکـە بـووە.

ساسـانییەکان هەمیشـە لـە ململانـێ و ناکۆکـی و شەڕوشـۆڕی بەردەوامدابـوون لەگـەڵ دەوروپشـتیاندا، بەتایبەتـی ئیمپراتۆریەتـی بێزەنتـی لـە ڕۆژئـاوا و خێڵـە بەدەویـە عەرەبەکانـی نیوەدورگـەی عـەرەب، کـە مەترسـیدار بـوون بـۆ سـەریان و بـەردەوام هەڵمەتـی لەناکاویـان بـۆ هێنـاون.

لـە ڕۆژهـەڵات، لەگـەڵ دەسـەڵاتی ئەشـکانییەکان و خێڵەکیەکانـدا لەشـەڕدابوون. لـە باکـورەوە هەمیشـە هەڕەشـە و هەڵمەتـی خێڵـە تورکەکانیـان لەسـەربووە. لـە ناوخـۆدا ناڕەزایـی چینـە هـەژارەکان و میللـە ت و کۆمـە ڵگا خێڵەکییەکانیـان لەسـەربووە.

بەهـۆی ئـەوەی ئـە م دەوڵەتـە رووبەرێکـی گـەورەی بەدەسـتەوە بـووە ، کەوتۆتـە نێـوان ڕۆژهـەڵات و ڕۆژئـاواوە، ڕۆڵێکـی گرنگـی لـە بازرگانـی و ڕێکخسـتنی کاروان و ڕێگاوبانــە بازرگیەکانـدا هەبـووە. بازرگانـی تیایـدا بوژاوەتـەوە. بەرهەمهێنانـی ئاوریشـم و پیشـەی بەرهەمـی ئاوریشـم لـە دەوروبـەری قەزویـن پـە رە ی سـەندووە و بازرگانیـی لەگـەڵ بەرهەمـی چینییـەکان لـە ململانێـدا بـووە.

لـە سـەدەکانی پێنـج و شەشـدا، لەبـەر گەورەیـی دەوڵەتەکـە و زیادبوونـی گـرژی و ململانێـی ناوخـۆ، خواسـتی سـەرکردەکانی وڵاتەکانـی ناوچەکـە و هێـزە خۆماڵیەکانیان بـۆ خۆبەڕێوەبـردن، شەڕوشـۆڕی بـەردەوام لەگـەڵ بێزەنتییەکانـدا، ئەمانیـش بەهەمان شـێوی ڕۆمـەکان زۆر لاواز بـوون.

لـەو سـەردەمەدا بەهـۆی لاوازبوونـی دەسـەڵاتی ناوەنـدی ئـەو دەوڵەتـەوە، ڕەنگـە

درەفتی گۆڕان لە سیستەمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری دروست بوایە و خۆرهەڵاتی ناوەڕاستیش زەمینەیەکی گونجاوی هاوچەشنی دواتری رۆژئاوای ئەوروپا بۆ گەشەکردن بۆ دروست ببوایە. بەڵام لەم ناوچەیەدا فاکتەرێکی نوێ سەری هەڵدا، کە رێبازێکی تایبەتی بۆ ئەم ناوچەیە دروستکرد،(کە باسی بەندی سێهەممانە).

وەکو چۆن سیستمی سیاسی و ئیداری ئیمپراتۆریەتی رۆما کاردانەوەی هەبووە لەسەر ساسانییەکان، بەهەمان شێوە ئەم سیستمە، لە رووی بەڕێوەبردنی ئیداری و ئابوری و سیستمی باجەکاندا، کاریگەری لەسەر سیستمی سیاسی و بەرێوە بردنی دەوڵەتەکانی خەلافەتی راشدین و ئەمەوی و عەباسی دوای خۆی هەبووە. دەوڵەتی ساسانی ساڵی ٦٥٠(ز.) بە دەستی فەتحی ئیسلامی لە رەگ و ریشەوە لەناوچوو «**٣٦ ل٧٢\ ٤٧\٥٢\٥٣**».

- کوردستان:

کوردستان، بەهەمان شێوەی میزۆپۆتامیا، شوێنەواری گەرای شارستانییەتە کۆنەکانی ناوچەکە بووە، کاریتێکراوە و کاری تێکردون. بەپێی ئەو شوێنەوارانەی کە دۆزراوەتەوە، شۆڕشی نیشتەجێبوون و کشتوکاڵ، لێرەش ٧هەزار ساڵ پێش زایین گەشەیەکی باشی بەخۆوە بینیوە. نمونەی ئەوانە پاشماوەکانی ناوچەکانی شارەزور، هەولێر، کەرکوک، چەمچەماڵ، جزیرە، چەرمۆ، چیای جودی و گرێ ناڤۆکە، لە باشور و باکور و رۆژئاوای کوردستان، کە تیایاندا پاشماوەی نیشتەجێبوون و کشتوکاڵ و گەنم و جۆ دۆزراوەتەوە. لە شارستانییەتە کۆنەکانی ئەم ناوچانەدا بەهەمان شێوەی میزۆپۆتامیا شارەکان ئەگەر بچوکیش بووبن، رۆڵی سەرەکیان لە حوکمڕانیدا هەبووە و لەوێوە کۆنترۆڵی لادێکانی دەوروپشتکراوە.

ئەوانە بە هەزاران و سەدان ساڵ پێش هاتنی هیندۆ ئەوروپییەکان لە ناوچە جیاوازەکانی وڵاتەکەدا نیشتەجێبوون، ئەوانە لەگەڵ تازە هاتووەکاندا تێکەڵاو بوون و بە تێپەڕبوونی کات کورد و کەمایەتییەکانی کوردستانی ئەمڕۆیان لێکەوتۆتەوە. سۆمەرەکان هەمیشە لە کوردستاندا هەبوون و بەپێی هەندێ مێژوونووس، زمانەکەیان ئاشنایی لەگەڵ کوردیدا هەبووە، هەروەها میللەتانی تری وەکو هۆرییەکان، ئەکەدییەکان، هیتەکان، گۆتییەکان، کەم و زۆر خزمایەتی و نزیکایەتییان لە کوردستانی کۆندا هەبووە.

میدییەکان ٥٥٠ـ٧٢٨ (پ. ز) رەگەزیان هیندۆ ئەورووپی بووە، بەپێی زۆر لە مێژوونووسەکان بەشێکی گرنگن لە سەرچاوەی رەچەڵەکی کورد، لە ناوچەکانی باشووری دەریاچەی قەزوین و کوردستانی ئەمڕۆدا جێگیربوون و تێکەڵاوی خەڵکە رەسەنەکانی ناوچەکە بوون و بەسەریاندا زاڵبوون و کۆنترۆڵیان کردوون. لە باکور سنووریان ئەرمینیا و دەریاچەی قەزوین بووە، لە رۆژهەڵات ئەشکانییەکان بوون، کە ئەوانیش هیندۆ ئەورووپی بوون، لە رۆژئاوادا ئاشوورییەکان و لە باشور لەسەرەتادا ئیلامییەکان دواتر ئاخامە هیندۆ ئەورووپییەکان بوون جێگایان گرتوونەتەوە. وڵاتەکەیان لە ژمارەیەک میرنشین پێکهاتووە، کە لەژێر چەتری ئەو دەوڵەتەدا یەکیانگرتووە. لەگەڵ ئاشوریەکان لە شەڕ و شۆڕدابوون، بەڵام نەیانتوانیوە بچنە ناوچەکانیانەوە. میدییەکان ماوەیەکی زۆر حوکمڕانی وڵاتی ئاخامەکانیان کردووە، بەڵام ئەمانەی دواتر بەهێزبوون و دەوڵەتی خۆیان دامەزراندووە. میدییەکان ساڵی ٥٥٠ (پ. ز) کەوتونەتە ژێر حوکمڕانیانەوە.
ئاشوری و یۆنانیەکان، دواتر ساسانیەکانیش جێ پەنجەی خۆیان لەسەر ئەم ناوچانە بەجێهێشتووە، رۆڵیان لە گەشەکردنی ناوچەکەدا و بەستنەوەیان بە شارستیەتە کۆنەکانەوە بینیوە.
دواتر، بەشەکانی خۆرهەڵاتی کوردستان زیاتر لەژێر دەسەڵاتی ساسانیەکاندا بووە، سەرۆکەکانیان بەهاریکاری لەگەڵ دەسەڵاتدارەکانی بنەماڵەی شاهەنشایی ساسانیەکاندا هاریکاری حوکمرانی و شەڕ و شۆڕیان کردووە. بەشی رۆژئاوای کوردستان زیاتر لەژێر دەسەڵاتی بیزەنتیەکاندا بووە. کوردستان جێگای ململانێی دەوڵەتی ساسانی و بێزەنتی بووە، سنوورەکانیان و رێژەی دەسەڵاتی هەر یەکێکیان لەو ناوچانەدا بەردەوام گۆڕانکاری بەسەر هاتووە. کۆمەڵگەی کوردستان، بەشێوەیەکی گشتی لە ژێر دەسەڵاتی خێلەکییەکان و میرنشینە بچوکە خۆماڵیەکاندا بوون، باجیان داوە بەو دەوڵەتانە و لە نێوانیاندا دەستا و دەستیان پێکراوە.
ناوچەکانی کوردستان، لەگەڵ ئەوەی کە هەمیشە وەکو شوێنەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، خەڵکی نوێ روویان تێکردووە و کاریان تێکردووە، بەڵام هەمیشە دوای نەمانی میدییەکانیش، نیمچە سەربەخۆیی خێڵەکی و وردە میرنشینی هەر تێدابووە و بەرێبازێکی تایبەتی ماونەتەوە و خاسڵەتی تایبەتی خۆی پەیداکردووە، کە دواتر لە لێکۆڵینەوەکەدا، دەگەڕێینەوە سەری. بۆ زانیاری زیاتر لەسەر شارستانییەتە کۆنەکانی کوردستان، بڕوانە «٣ل٧٣» «٧٢ل٢٨» «٥٢\٤٧».

ـ شارستانییەتە کۆنەکانی رۆژهەڵات و ناوەڕاستی ئاسیا

لەگەڵ ئەوەی هیندستان و چین ناکەونە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستەوە، بەڵام بەشێکی گرنگن لە جیهانی کۆن و نوێ و کاردانەوەیان لەسەر ناوچەکە هەبووە، بۆیە پێویستە لێرەدا بوون و رۆڵیان لە یادنەکرێت.

شارستانێتی کۆنی هیندستان بۆ ١٧٠٠-١٢٠٠ (پ. ز) دەگەڕێتەوە، ئەو خەڵکەی کە لەو سەردەمانەدا لە هیندستانی کۆن ئەو دەوڵەت و شارستانییەتەیان دروستکردووە، رەگەزیان جیاوازبووە لە هیندییەکانی دوای خۆیان، کە هیندۆ ئەوروپی بوون، ئەوانە بەتەواوەتی وەکو میللەت لە ناو چوون و هیندییەکان جێگایان گرتونەتەوە.

شارستانێتی دواتری هیندستان گرنگە لە مێژووی مرووڤایەتیدا، لەسەردەمی پێش شۆڕشی پیشەسازی ئەوروپا و گەشەکردنی بازاڕی سەرمایەداریدا، لە بازرگانی و پیشەسازیدا، بەتایبەتی قوماشی لۆکە، لە شوێنەکانی تری جیهان پێشکەوتووتر بوون.

چینی کۆن، ١٥٠٠ساڵ (پ. ز) یەکەم شارستانییەت لەو وڵاتە دامەزراوە و دواتر چەندین دەوڵەتی گەورە تیایدا جێگای یەکتریان گرتۆتەوە. یەکەم شارستانی و دەوڵەت لەوێ ناوی شەنگ بووە. لەو شارستانیەدا لەهەندێ سەردەمی کۆنی پێش شۆڕشی پیشەسازی رۆژئاوای ئەوروپاوە، گەشەکردنی پیشەسازیی سەرەتایی و بازرگانی دوور و نزیک و هەندێ بەرهەمهێنان و زانست تیایدا لە شوێنەکانی تری جیهان پێشکەوتووتر بووە، سەرچاوەی زانستی و بەرهەمی ئاوریشم و فەخفوری نایاب بووە بۆ جیهانی کۆن «٣٦ ل٩٥».

ـ رۆمەکان ٦٠٠(پ. ز)ـ٤٧٦ (ز.)

ئیمپراتۆریەتی رۆما، تاکە دەوڵەتی زەبەلاحی ئەوروپای کۆن نەبوو، بەڵکو لەهەمانکاتدا پەیوندی و کاردانەوەی لەسەر خۆرهەڵاتی ناوەڕاست کەمتر نەبوو وەک لەسەر ئەوروپا. هەتا فەتحی ئیسلامی حوکمڕانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستیان لەگەڵ ئیمپراتۆریەتی ساسانیدا بەشکردووە و دواتریش بێزەنتییەکان هەتا کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست دەکرێ بە بەشێک لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دابنرێن.

شاری رۆما لەساڵی ٧٥٣(پ. ز) وەک شارێکی بازرگانی گەشەیکرد. ساڵی ٥٠٩(پ.

ز) سەربەخۆیی خۆی راگەیاندوو بووە کۆمارێکی سەربەخۆ، دواتر سنوورەکانی فراوان بوو، زۆر شوێنی خوارووی ئیتاڵیای کەوتە ژێردەست. ساڵی ٨٣ (پ. ز) دوای شەڕ و ململانێی نێوان دوو جەنەراڵ، یەکێکیان زاڵ بوو و خۆی کرد بە دکتاتۆر بەسەر رۆمادا. ساڵی ٢٧(پ. ز) کۆمار بوو بە قەیسەرییەت و ئیمپراتۆریەتی رۆمانی پێکهات.

کۆماری رۆما لەنێوان ٥٠٩ـ٢٧ (پ. ز) بەهۆی ئەوەی لەدەوروپشتیدا دەسەڵاتێکی تری ناوەندی بەهێز نەبوو، سەربەخۆیی خۆی پاراست و گەشەکردنێکی باشی بازرگانی بەخۆوە بینی و چینێکی بازرگانی بەهێزی تیادا دروست بوو. ئەم چینە بەهێزە رێگای نەئەدا کەس لە شارەکە زۆر بەهێزبێت و خۆی بکاتە پاشا، بەڵکو بە پێی ئاستی گەشەکردنی کۆمەڵگەکە بڕیاری پەیڕەوکردنی سیستمێکی کۆماری گونجاویاندا. کۆماری رۆما، رۆما خۆی و دەوروپشتەکەی، کۆمەڵگەکەی لە سێ چین پێکهاتبوون:

١ـ چینی سەرەوەی ئورۆستۆکراتی. لەرێگای پەیڕەوکردنی سیستمێکی دیموکراتی کۆمارییەوە دەسەڵات و بڕیاری ئابوری و سیاسیان پەیڕە و دەکرد. شورایەک، کە ئەو چینە هەڵیاندەبژارد، ساڵی جارێک تیایدا سەرکردەیەکیان هەڵدەبژارد بۆ حوکمکردن، چەند کەسێکی تریان دەستنیشاندەکرد کە رۆڵی راوێژکەرییان دەبینی و هەریەکێک لەوانە بۆماوەی ساڵێک بە لێپرسراوی بوارێکی تایبەتی. هەر شەش مانگ جارێک دکتاتۆرێکیان دەست نیشاندەکرد، کە ئەرکی ئامادەکاری بوو بۆ بەرەنگاربوونەوەی شەڕ و ئاژاوە.

٢ـ میللەت، یاخود ئازادەکان. ئەمانە خەڵکی ئازادبوون و لە توێژی خوارەوەی چینی ناوەڕاست و خوارەوە بوون، لە جوتیار و کارکەر و پیشەیی و کاسبکاری بچوک پێکهاتبوون. لەسەرەتادا هیچ مافی رادەربڕین و فشاریان لەسەر دەوڵەت و بڕیارە سیاسی و ئابورییەکاندا نەبوو، بەڵام دواتر لەدوای ململانێیەکی سەخت و درێژخایان ئەنجومەنێکی تایبەتییان پێکهێنا نوێنەرایەتیان بکات، بۆ پاراستنی ماف و گەیاندنی داواکارییەکانیان بە شوراکەی چینی سەرەوە. ٣ـ کۆیلەکان: ئەمانە هیچ مافێکیان نەبوو و موڵکی دەوڵەت و چینی سەرەوەبوون، ئەو خەڵکانە بوون، کە لە شەڕ یان داگیرکردنی ناوچە جیاوازەکان لە ئەوروپا و دەرەوەی ئەوروپا دەستبەسەر دەکران. ئەمانە بەکاری کشتوکاڵی، کاری قورسی ناو شار و دەوڵەت و سەربازی سوپا بەکار دەهێنران.

بەهۆی ئەو سیستمە بەڕێوەبردنە سیاسی و ئابورییە هەتا رادەیەک بەر فراونەدا، دەوڵەتەکە گەشەیەکی زۆری بە خۆیەوە بینی و هەتا دەهات سنوورەکانی

فراوانتــر دەبــوو. بــەڵام دواتــر بەهــۆی فراوانــی دەوڵەتەکــە و زیادبوونــی ژمــارەی کۆیلــەکان و شــەڕ و شــۆڕی بەردەوامــەوە، هەتــا دەهــات چینــی ســەرەوە توندڕەوتــر و تاکڕەوتــر دەبــوو، کــە بووەهــۆی تێکشــکاندنی سیســتمی کۆمــاری و دانانــی سیســتمێکی قەیســەری ئەبسلیوتزمی کۆیلایەتییەتــی لەجێگای. ئــەم دەوڵەتــە توانــی بەســەر یۆنانیــەکان و فینیقیــەکان دا زاڵبێــت و بیانخاتــە ژێــر دەســەتەڵاتی خۆیــەوە ، ســنوورەکانی فــراوان بــکات. لــە رۆژهەڵاتــەوە، هەمــوو تورکیــای ئەمــرۆ و بەشــیکی زۆری کوردســتان و کەنــار دەریاکانــی ســوریا و لوبنــان و فەڵەســتینیان خســتە ژێــر دەســەڵاتی خــۆوە، لــە باشــورەوە، هەمــوو میســر و کەنــار دەریاکانــی باکــوری ئەفریقــا و لــە باکــور و رۆژئــاواوە، هەمــوو باشــور و ناوەڕاســت و رۆژئــاوای ئەوروپــا کەوتــە ژێردەســەڵاتیەوە.

لەناکۆکــی و شــەڕی بەردەوامــدا بــوون لەگــەڵ ئیمپراتۆریەتــی ساســانیدا بــۆ دەستبەســەراگرتنی ناوچــەی نــوێ، بەکۆیلەکردنــی خەڵــک و بازرگانیکــردن پێیانــەوە و هەوڵدانــی کونترۆڵکردنــی بازرگانــی لــە ناوچەکانــی دەریــای ســپی ناوەڕاســت و خۆرهەڵاتــی ناوەڕاســتدا. لەگــەڵ ئەمانەشــدا، ئاڵوگــۆڕی بازرگانــی بوژابــۆوە لــە ناوەندیانــدا. لــەو رێــگا وشــکانیانەوە کــە بەوێــدا تێدەپــەری، ئاڵوگــۆڕی بارگانییــان لەگــەڵ خۆرهەڵاتــی ئاســیا، زیاتر لــە کۆن گەشــەیکرد. لەنــاو ســنووری ئیمراتۆرێتییەکە خۆیــدا، ناڕەزایــی و ململانــێ و راپەریــن بــەردەوام بــوون. لەلایەکــەوە ناڕەزایــی و راپەرینــی جوتیــار و چینــە بەرهەمهێنەرەکانــی تــری لێدەکەوتــەوە بەهــۆی قورســیی بــاری ژیانیــان و باجــی قــورس و ناچارکردنــی کــوڕە گەنجەکانیــان لــە بەشــدارکردنی شەڕوشــۆڕدا، کــە دەبــووە هــۆی کەمکردنــەوەی ژمــارەی خەڵکــی کارکەریــان و کەمبوونــەوەی بەرهەمەکانیــان لەلایەکــی تــرەوە، زیادبوونــی ژمــارەی کۆیلــەکان و چەوســاندنەوەی بــێ ئەندازەیــان، دەبــووە هــۆی راپەڕینیــان، لەســەروو هەمویانــەوە، راپەڕینــە گەورەکــەی ســاڵەکانی ٧٣(ز.) کاردانــەوەی گــەورەی هەبــوو.

ســەرەڕای ئەوانــە، ململانێیەکــی گــەورە لەنێــوان سەرلەشــکرەکانی نــاو ســوپاکەیاندا هەبــوو، لــە پێنــاوی بەهێزکردنــی پایــەی خۆیــان و دەســتگرتن بەســەر داهاتــی ناوچەکانــدا. دەســەڵاتدارەکانی ناوچــە جیاوازەکانــی نــاو ئەوروپــا دەیانویســت لەژێــر دەســەڵاتی ئیمپراتوریەتەکــە دەرچــن و بەشــی داهــات و موڵکایەتــی زەویــوزاری خۆیــان زیادکــەن و دەســەڵاتی زیاتــر بــۆ خۆییــان بهێڵنــەوە. ئەمانــە هەتــا دەهــات وای لــە بەشــی رۆژئــاوای دەوڵەتەکــە دەکــرد، کۆنترۆڵــی بەســەر ناوچەکانــی ژێــر دەســەڵاتیدا کەمبێتــەوە و بــەرەو تێکشــکاندن و پارچــە پارچەبــوون بچێــت.

ســاڵی **٣٢٤**(ز.) ئاییینــی مەســیحی بەفەرمــی بــووە ئاییینــی دەوڵــەت. ســاڵی **٣٣٠**(ز.

) ئیمراتۆرێتەکـە بەشـی خۆرهەڵاتـی لێجیابـۆوە بەنـاوی ئیمپراتۆریەتـی بێزەنتـی و قوسـتەنتینییە (ئەسـتەنبوڵی ئێسـتا) کـرا بـە پایتەختـی.
لەگـەڵ شکسـتهێنانی بەشـی رۆژئـاوای ئیمراتۆرەکـەدا، شـاری رۆمـا و کەنیسـەی کاسـۆلیک تیایـدا وەکـو سـەنتەرێکی دەسـەڵاتی سیاسـی و ئایینـی ئەوروپـای رۆژئـاوا هـەر مایـەوە. ئـەم کەنیسـەیە دواتـر بـوو بـە فاکتەرێـک بـۆ یەکخسـتنی وڵاتەکانـی ئەوروپـا و هاوکاریـی سـەربازی لـە گەڵیانـدا. بەهێـزی خۆیـی و لەشـکری پاشـاکان چەندەهـا هەڵمەتـی خاچپەرسـتییان لەنـاو ئەوروپـا و دژی موسـڵمانەکان، یـان بێزەنتییـەکان رێکخسـت.
لەگـەڵ کەوتنـی ئیمپراتۆریەتـی رۆمـا، بێزەنتییـەکان بەتەواوەتـی بوونـە دەوڵەتێکـی سـەربەخۆ. سـنووری دەسـەڵاتی بریتـی بـوو لـە یۆنـان و مەکەدۆنیـای ئێسـتا و تورکیـا و بەشـی رۆژئـاوای کوردسـتان، ناوچـە کەنـار دەریاکانـی سـوریا و لوبنـان و فەڵەسـتین و میسـر و باکـوری ئێسـتای لیبیـا. سیسـتمی سیاسـی و ئابـوری هەمـان شـێوازی بەشـی رۆژئـاوای ئیمپراتۆرێتەکـەی هەبـوو. بـەڵام لەبەرئـەوەی سـنووری دەسـەڵاتی بچوکتـر بـوو، ژمـارەی دانیشـتوانی کەمتـر بـوو، بەهـۆی بەهێـزی زیاتـر و تونـدڕەوی و تاکـڕەوی دەسـەڵاتی فیـوداڵ لـە خۆرهەڵاتـی ئەوروپـادا، دەوڵەتەکـە هەتـا هـەزار سـاڵ دوای کەوتنـی ئیمپراتۆریەتـی رۆمـا هـەر مایـەوە.
کەنیسـەی کاسـۆلیکی رۆمـا پێشـتر چەندەهـا هەڵمەتـی خاچپەرسـتییان کردبـووە سـەریان، بـەڵام سـاڵە کانـی ١٢٠٢(ز.) کەوتنـە بـەر هەڵمەتـی خاچپەرسـتیی چوارەمـی رۆمـا، کـە زیانێکـی زۆری لـە شـارەکەدا و ئیمپراتۆریەتییەکـەی چـاک لاوازکـرد و بـوو بـە ناوچەیەکـی ژێـر کۆنترۆڵیانـەوە.
لەسـاڵەکانی ٦٦٠(ز.) دا بەدەسـتی فەتحـی ئیسـلامیەوە ناوچەکانـی زۆری خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتی وەکـو میسـر و رۆژئـاوای کوردسـتان و بـە شـیکی تورکیایـان لەدەسـتدا. ئـەوەی بەدەسـتیانەوە مایـەوە ناوچەکانـی یۆنـان و مەکەدۆنیـا رۆژئـاوای تورکیـای ئێسـتا بـوو، هەتـا لـە دوییـدا کەوتـە دەسـت عوسـمانیەکانەوە، سـاڵی ١٤٥٣ بەتەواوەتی دەوڵەتەکـە لـە ناوچـوو.
قوسـتەنتینییە لـە شـارە هـەرە گەورەکانـی ئـەو سـەردەمەی جیهـان بـوو، ژمـارەی دانیشـتونی نزیـک ببـووەوە لـە یـەک ملیـۆن کـەس. بەهـۆی پێکەوتـەی جوگرافییـەوە رۆڵێکـی گرنگـی هەبـووە لـە بازرگانـی نێـوان ئاسـیا و ئەوروپـا و دەریـای سـپی ناوەڕاسـتدا. بـە پایتەختـی جوانـی ئەوسـای ئەوروپـا دانـراوە، کـە جێگـای رووتێکردنی خـە ڵکێکـی زۆر بـووە. شانبەشـانی رۆم بـووە ناوەنـدی دووەمـی مەسـیحیەت و بیسـکۆپی خـۆی هەبـووە «٣٦ل ١٧٣\ ٢ل١٦٦،١٥٨\٥٢».

- ئەفریقا وەکو بەشێکی گرنگ لە جیهانی کۆن

ئەفریقـا، کیشـوەرێکی مەزنـە و بەشـێکی گرنگـە لـە جیهانـدا، گاریگـەری خۆی هەبـووە. زۆربـەی خەڵکانـی ئەفریقـا لـە مێـژووی کۆنـدا پـەرش و بڵاوبـوون، بـەڵام لەگـەڵ ئەوەشـدا لێـرەش پێـش زۆر شـوێنی ئەوروپـا چەندەهـا شارسـتانی لـە کۆنـدا سـەریهەڵداوە. بێجگـە لـە میسـر، یەکـەم شارسـتانی ساڵەکانی **٢٥٠٠** پێـش زاییـن، لـە خۆرهەڵاتـی ئەفریقـا، ئەسـیوبیای ئێسـتا سـەریهەڵداوە. ئـەو ناوچەیـە گەشـەکردنی باشـی ئاڵوگـۆڕی دووره بازرگانـی لـە رێـگای میسـر و دەریـای سـورەوە تیـادا رویـداوە.

لەگەڵ ئەوەی کە لەو کیشـوەرەدا چەندەها وردە شارسـتانی سـەرەتایی دروسـتبوون، بـەڵام بەشـێوەی میسـر و میزۆپۆتامیـا، دەوڵەتـی زۆری زەبەلاحـی لـێ نەکەوتۆتـەوە، کـە بتوانـێ ناوچـەی گـەورە بخاتـە ژێـر دەسـەڵاتیەوە، یاخـود ببێتـە هەڕەشـەیەکی گـەورە لەسـەر میسـری کـۆن و بەشـەکانی تـری خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت.

لەبـەر نەبوونـی دەسـەڵاتی بەهێـز، کـە بتوانـێ کۆنترۆڵـی ناوچـەکان بـکات، لەبـەر پچڕپچـڕی و لاوازی خەڵکەکـەی و ململانـێ و دوژمنایەتـی و کوشـتار لـە ناویانـدا، ماوەیەکـی دوور و درێـژ دانیشـتوانی کیشـوەرەکە لەلایـەن هەنـدێ هێـزو گروپـەوە، راوکـراون و کـراون بـە کۆیلـە و لەشـەڕ و بەرهەمهێنانـدا بەکارهێنـراون و لـە بازارەکانـدا فرۆشـراون «**٢ ل٣٣٥،٢٥٠\ ٥٢**».

بۆچی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست سەرقافڵەیەتی لەدەستدا؟

خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، بە هەزارەها ساڵ پێش هەموو شوێنەکانی تری جیهان کەوتوون، یەکەم شۆڕشی مرۆڤایەتی تیادا روویدا و ژمارەیەکی زۆر شارستانێتی و دەوڵەتی گرنگ تیایدا دروست بوو. بەڵام وەک بینیمان ئەو رێڕەوە، لەباتی بەردەوامبوون و زیاتر بوژاندنەوەی، لەباتی ئەوەی هەر لەم شوێنەدا بە دوو سێ هەزار ساڵ پێش شوێنەکانی تری جیهان شۆڕشی پیشەسازی تیادا رووبدات، ڕووبەڕووی چەندەها شکست بۆوە، شارستانیەکان یەک لەدوای یەک سەرنگوم بوون. ئەو سەرقافڵەییەی هەیبوو لەدەستی چوو، هەندێ شوێنی جیهان کە زۆر لەدوایانەوە بوو، پێی گەیشتنەوە و رۆژهەڵاتی ناوەڕاستیان بەجێهێشت. هەڵبەتە ناکرێ ئەمە شتێکی ڕیکەوت، یان نەگبەتی خەڵکەکەی بووبێت، یان خودا غەزەبی لێگرتبن، بەڵکو دەبێت بەهەمان شێوەی بوونی ئەو فاکتەرانەی کردی بەسەرقافڵە، فاکتەری گرنگ هەبێت، کە بووبێت بەهۆکاری ئەو شکستهێنان و کۆسپانەی کەوتنە رێگای گەشەکردنی.

لێرەدا هەوڵدەدەین لە چەند خاڵێکدا ئەو خاسڵەت و فاکتەرانەی کە بوونە هۆکاری شکستهێنان و پاشەکشێکردنی ئەو شارستانیە کۆنانە لە چەند خاڵێکدا بە کورتی کۆیان بکەینەوە:

١ - سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری

شۆڕشی نیشتەجێبوون و بەرهەمهێنان، لە زۆربەی شوێنەکانی جیهان کەم و زۆر لەکاتی جیاوازدا روویداوە. لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، رۆژهەڵات و ناوەڕاستی ئاسیا، ئەفریقا و هیندییە سوورەکانی ئەمەریکا. ئەو شۆڕشە گۆڕانکاری فراوان و بنچینەیی بوو لەسیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوریدا. لە کاتێکدا ئەو سیستمە لەسەرەتادا بووەهۆی دروستبوونی شارستانی و دەوڵەتەکان و بوژاندنەوەی ژیانی مرۆڤایەتی، دواتر هەمان سیستەم، بەهۆی سروشتی ئەبسلوتیزمی سنووردارەوە، کەم یان زۆر وەکو یەک، بووە هۆی لاوازبوون و تێکشکاندن و نەمانی یەک لەدوای یەکیان لە هەموو شوێنەکانی کۆنی جیهاندا. ئەتوانین بڵێین ئەمە یاسایەکی زانستییانەی گشتییە و فاکتەری هاوبەشی سەرەکییە. فاکتەرەکانی تر بەشێوەی جیاواز بە پۆزەتیف یان نێگەتیف کاری تێدەکەن. لەگەڵ ئەوەی بەهۆی شۆڕشی نیشتەجێبوون و بەرهەمهێنانەوە،

گۆڕانکاری مەزن روویدا و رێگا بۆ گۆڕانکاری گەورەتر خۆشبوو، بەڵام ئەو گۆڕانکارییانە لایەنێکی نێگەتیڤیان هەبوو، کە بناغەی بۆ دروستبوونی چین و توێژ و پێکهاتەی جیاواز لە کۆمەڵگەکانەدا دانا و گردبوونەوەی توانیای ئابوری و سیاسی لە چنگی ژمارەیەکی کەمی چین و توێژێکی ئۆرۆستۆکرات، دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری سنووورداری ئەبسولیتزم «١٢٧، بەشی چوار».

ئەمانە هەمووی بوونە هۆی زیادبوونی ململانێ لەناو خودی کۆمەڵگەکان و لەنێوان کۆمەڵگە و ناوچە و دەوڵەتە جیاوازەکاندا، کە راپەڕین و شەڕ و شۆڕی بەردەوام و داگیرکردن و تاڵانکردنی یەکتری بە دواوەبوو. لەهەمانکاتدا سەختبوونی بار و ئەرکی سەرشانی چینە بەرهەمهێنەرەکانی خوارەوە لە رێگای دانانی باج و سەرانە و بێگاریەکی بێ سنووورەوە.

مانەوە و بەردەوامبوونی ئەو دەوڵەتانە لەسەر دوو بنەما بوو، یەکەمیان شەڕکردن لەگەڵ دراوسێکانیان و داگیرکردن و تاڵانکردنی ناوچەکانیان و بە پلەی جیاواز بە کۆیلەکردنی خەڵکەکانیان، دووەمیان رووتاندنەوەی ناوەوە بوو.

ئەم داهاتانە بۆ خۆشگوزەرانی خەڵک و خزمەتگوزاری و رێگاوبان و زەمینە خۆشکردن بۆ گەشەکردنی بەرهەمهێنان و خوێندەواری و فێرکردن بەکارنەهێنراوە، بەڵکو بوونەتە داهاتی چین و توێژە دەسەڵاتدارەکان و دەستگا ئایینیەکان و خۆشگوزەرانیان، دروستکردنی کۆشک و تەلار و سوپا و چەک بۆ شەڕ و شۆڕی بەردەوام، هەرەمەکانی میسر و باخچە هەڵواسراوەکانی بابل و کۆشک و پەیکەرەکانی ئاشوورییەکان نمونەی ئەوانەن. ئەوان کۆیلەیەکی زۆریان بۆ دروستکردنی هەرەمەکان و پەرستگا و گرد و شاخ وبێستان لەپێناوی خۆشگوزەرانی و پیشاندانی توانا و جەبەروتی خۆیان وترساندنی دەوروپشتەکانیان بەکارهێناوە.

چین و توێژە بەرهەمهێنەرەکان دەرفەتی گەشەکردن و باشکردنی بەرهەمهێنان و تەکنیکی نوێ و داهێنانیان نەبوو، درەفتی گەشەپێدانی بازرگانی و بەرەمهێنانی پیشەسازییان نەبوو. لەلایەکەوە لەبەرئەوەی دەسەڵاتدارەکان دەترسان لەوەی، کە زۆرینەی خەڵکەکە چاویان بکرێتەوە و وشیاربن و ناوەندی کۆمەڵایەتی و سیاسیان بەهێزبێت. لەلایەکی تریشەوە رەنگە ئەو بەرهەمهێنەرانە خۆشیان نەیان ویستبێت، یان لە بەرژەوەندی ئەواندا نەبووبێت، چونکە هەر چەندێک بەرهەمیان زیادی بکردایە و باشتربکرایە بۆ خۆیان نەبوو، بەڵکو دهچووە گیرفانی چینە دەستەڵاتدارەکانەوە.

لە کوردستانیشدا، لە هەزارەها ساڵ پێش زایین، شارستانێتی سەرەتایی و چەند دەوڵەتێک لە شوێنە جیاوازەکانیدا درووست ببوون، کە هەمان بنەمای کۆمەڵاتی و هەمان سیستەمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری شوێنەکانی تریان هەبووە. ئەگەرچی دواتر بە هاتنی هیندۆ ئەوروپییەکان، سیستەمی خێڵەکی دەستی بەسەرداگرتبێ، لە چەندەها یەکە و وردە دەسەڵاتی میرنشینی پێکهاتبێ، بەڵام ئەو سیستمەش بەهەمان شێوەی ئەوانی تر سنووردار و ئەبسولیتزم بووە. ئەمەش خاسڵەتی تایبەتی بۆ ئەم وڵاتە دروستکرد، کە ڕەگو ڕیشەکانی بۆ هەزارەها ساڵ دەگەڕێتەوە.

ڕەنگە هەندێ پرسیاری ئەوە بکات، خۆ دەسەڵاتدارانی ڕۆمەکان و دواتر فیوداڵی ئەوروپای ڕۆژئاوای سەدەکانی ناوەڕاستیش سیستمەکەیان هێندە لەوانە باشتر نەبوون، بەڵام بۆچی لەگەڵ ئەوەشدا لەو شوێنانە گۆڕانکاری گەورە و شۆڕشی پیشەسازی ڕوویدا؟ بۆ وەڵامی ئەوە لەبەندی داهاتوودا لێکۆڵینەوەی لەسەر دەکەین، بەڵام لەم قۆناغە مێژووییە کۆنانەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا، هەندێ فاکتەری کاریگەر هەبوون، کە ئەو سیستمە سیاسی و ئابورییە بەرتەسکەیان زیاتر بەهێز کردووە، لەوانە:

٢- ناسەقامگیریی بەردەوام

لەکاتێکدا، کە سروشتی باش و سامان و پێکەوتەی جوگرافی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، لەسەرەتادا بووە فاکتەرێکی گرنگ بۆ زیادبوونی دانیشتوان و شۆڕشی نیشتەجێبوون و کشتوکاڵی و دامەزراندنی شارستانی، هەمان فاکتەر، پاشان بوونەهۆی ئەوەی لەهەموو شوێنەکانی دەوروپشتەوە، مرۆڤ بەکۆمەڵ ڕووی تێبکەن و چاو لە هەموو سامانەکانی ببڕن و تەماعی تێبکەن. ئەمە لە سەرانسەری مێژووی کۆنی ئەم ناوچەیدا بە بەردەوامی ڕوویداوە، مرۆڤ پۆل پۆل ڕوویان تێکردووە، جێگای خۆیان کردۆتەوە، کەوتوونەتە ململانێ و شەڕوشۆڕ لەگەڵ یەکتریدا، شارستانیەکانی پێش خۆیان تێکداوە و تازەیان دروستکردووە. ئەم پرۆسەیە بەو شێوەیە لە ئەوروپا و شوێنەکانی تری جیهان بەو ڕادەیە ڕووی نەداوە. ئەم گۆڕانکارییە بەردەوامە لە پێکهاتەی ناوچەکەدا، لە ڕوخاندنی دەوڵەتان و دامەزرانی نوێ ناسەقامگیرییەکی بەردەوام و درێژخایانی دروستکردووە، کە مۆڵەتی نەداوە گۆڕانکارییەکی هێمن ڕووبدات، زەمینەیەک دروستبێت بۆ تێکشکانی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی کۆن و دروستبوونی

مەرجی نوێ بۆ دروستبوونی چینوتوێژ و هێزی نوێ، کە سیستمێکی بەڕێوەبردنی بەرفراوانتر پێکبهێنن و ڕێگا بۆ گەشەکردنێکی بەرفراوان خۆشبکات. سنووری ناسراوی جیهانی کۆن لەچەرخە کۆنەکانی مێژوودا، لای مرۆڤایەتی زۆر بچوکتر بووە لە ئێستا، ئەوەی ناسرابوبێت بریتی بووە لە بەشێکی گەورەی ئاسیا، ناوەڕاست و باشوری ئەوروپا، باکور و ناوەڕاستی ئەفریقا. زەمین لای خەڵکانی شارەزای ئەوسا، وەکو فەرشێکی لاکێشەیی تەخت وابووە، ناوەڕاستەکەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بووە. بەکارهێنانی زوربەی ڕێگا ئاوییەکان نەناسراوبوون و ئەوانەی ناسراویش بوون بەهۆی ئامرازی کەمەوە، زۆر کەم بەکارهاتوون. تاکە ڕێگای ئاوی، کە بەپێوانەی ئەوسا زۆر بەکارهێنرابێت دەریای سپی ناوەڕاست بووە و لە دواییشدا هەتا رادەیەک دەریای هیندی لەنێوان هیند و چین و دەریای سوور و بەندەر بووە (کەنداوی فارسی یان عەرەبی، لەم کتێبەدا بە بەندەر ناوبراون)، لەبەرئەوە ڕێگای بازرگانی و ئاڵوگۆڕکردن و هاتوچۆ لە ڕێگای وشکانییەکانەوە بوون و بەناوجەرگەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و کەناری کوردستاندا تێپەربوون.

لەبەرئەوە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست چەقی جیهان بووە، سەرەڕای ئەوە لەبەرئەوەی دەوڵەمەنترین شوێن بووە، پڕ سەروەت و خێر و بەرەکەت بووە، دەوڵەتانی جیهان، میللەتان، کۆمەڵگە خێڵەکییەکان ڕوویان تێکردووە، چاویان تێ بڕیوە و بەرژەوەندیی بازرگانییان تیادا پەیداکردووە. ئەو پێکەوتە جوگرافییەی بێجگە لەوەی کردبوویە شوێنی ڕێگای بازرگانی، لەهەمان کاتدا کردبوویە چەقی ململانێی دەوڵەت و هێزەکانی جیهان، کە هەمیسانەوە بۆتەهۆی ناسەقامگیری زیاتری ناوچەکە.

حاڵی کوردستان بەگشتی، وەکو حاڵی شوێنەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بووە، کە هەمیشە خەڵکێک و دەوڵاتانێکی زۆر ڕوویان تێکردووە. ئەوە بۆتە هۆی ناسەقامگیریی هەمیشەیی لەناوچەکەدا. سەرەڕای هۆکاری دەرەکی، هۆکاری ناوخۆیی، ململانێی خێڵ و میرنشین و پێکهاتە جیاوازەکانی وڵاتەکە، سەرچاوەی گرژی و ناسەقامگیریی بوون تیایدا. کوردستان و کەنارەکانی ڕێگا بازرگانییە کۆنەکانی پێدا ڕۆیشتووە، سەرەڕێی هێرشی سوپای دەوڵەتان بووە بۆسەر یەکتری، سەرەڕێی شەپۆلی هاتنی میللەتانی خێڵەکی هیندۆ ئەوروپی و دواتر تورک و مەغۆل بوو. ئەمانە کە ناسەقامگیرییان لە وڵاتەکەدا دروستکردووە، سیستەمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری سنووورداری تیادا بەهێز کردووە، ململانێی ناوخۆییان زیاترکردووە، ڕێگربوون لە زەمینە دروستبوون بۆ بەهیزبوون و گەشەکردن.

٣- دەوڵەتی زەبەلاح

لەکاتێکدا جیهانی کۆن، بێجگە لەدەوڵەتە کۆنەکانی چین، هیندستان، مایاکانی ئەمەریکا، زۆربەی شوێنەکانی جیهان، یان ناوچەکانی زۆر دواکەوتوو و هەژاربوون، یان دەسەڵاتی بچوکی خۆماڵیان هەبووە. بەڵام هەر هەموو دەوڵەتە کۆنە زەبەلاحەکانی ئەوسای جیهان، یان لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا دروستبوون یاخود دراوسێی بوون و هاتوونەتە ناوی و بۆماوەی دوور و درێژ حوکمدارییان تێداکردووە و هەمیشە پەیوەندیی توندوتۆڵیان لەگەڵی هەبووە ، کاریان تێکردوون و کاری تێکردوون. ئەوروپای ئێستا، لە هەموو مێژووی کۆندا، دوو هێزی زەبەلاحی تێدا دروستبووە. یەکەمیان یۆنانەکان بوون، کە ئەوانیش لە چەرخە کۆنەکاندا بەشێکبوون لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاست و بوون و رۆڵیان لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا زۆر زیاتر بووە لەچاو شوێنەکانی ئەوسای ئەوروپا. دووەمیان ئیمپراتۆریێتی رۆما بوو، کە هەمیسانەوە ئەویش، زۆربەی جموجۆڵی لەدەوروبەری دەریای سپی ناوەڕاست بووە و بۆماوەی دورودرێژ دەسەڵاتی بەسەر بەشێکی زۆری خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا هەبووە. بوونی ئەم هەموو دەوڵەتە بە بەردەوامی بۆشاییەکی سیاسی بۆ ماوەیەکی دورودرێژ دروست نەکردووە بۆ تێکشکاندنی ئەو سیستمە رێگرە. بوونی دەوڵەتی زەبەلاحی بەهێز لەهەندێ قۆناغی مێژووییدا، لەژێر سایەی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراواندا، رەنگە ببێتە هۆکاری بەردەوامبوون بە گەشەکردن و خۆشگوزاری، بەڵام لە غیابی ئەو سیستمەدا، رەنگە بۆ ماوەیەک بێتە هۆکاری پلاندانان و گەشەکردن، بەڵام درەنگ یان زوو، دەبێتەهۆی کۆنترۆڵکردن و مۆنۆپۆڵی کۆمەڵگەکان و کۆسپ لەرێگای گەشەکردن و گۆڕانکاری تیایاندا. دروستبوون و هاتنی ئەو هەموو دەوڵەتە زەبەلاحە لەناوچەکەدا، بەردەوامییداوە بە مانەوەی هەمان سیستەم و درفەت دروست نەبوون بۆ لەدایکبوونی سیستەمێکی بەڕێوەبردنی بەرفراوانتر و هەروەها بەردەوامبوونی. لە کوردستاندا، پاش دەوڵەتی میدیا، بە پێچەوانەی شوێنەکانی رۆژهەڵاتەوە، دەوڵەتی زەبەلاحی سەرانسەری خۆماڵی تیادا دروست نەبووە، کە بتوانێ هەموو بەشەکانی وڵاتەکە پێکەوە ببەستێت، دەوڵەتێکی وا دروست نەبووە، کە سنووری وڵاتەکان و میللەتەکانی تر بشکێنێت و بیانخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆوە. ئەمە بۆتە خاسڵەتێکی تایبەتی خەڵکانی کوردستان، کە هەتا ئەمڕۆش بەردەوامە. ئەمان هەڕەشە نەبوون بۆسەر دراوسێکانیان، هەمیشە پەلاماردراون و لە دەوروپشتیانەوە هاتونەتە سەریان.

٤- چۆنیەتی ڕێکخستنی کۆمەڵگەو ڕۆڵی دەوڵەت

چەنـد فاکتەرێکـی گرنـگ بـوون بەهـۆی ئـەوەی شارسـتانیەکانی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت لـە چەندەهـا شـاری بچـووک و گـەورە پێکبێن. لادێکان، کە بـە بەرهەمهێانی کشـتوکاڵەوە خەریـک بـوون، لکابـوون بەشـارەکانەوە و بەشـێکبوون لێیـان. لەلایـەن شـارەکانەوە ئیدارەکـراون و کۆنترۆڵکـراون. لادێ بـە مانـای ئەمـڕۆ، کـە یەکەیەکـی دابڕاوبێـت لـە شـارەکان، لـە ناوچەکانـی ئەوسـای میزۆپۆتامیـا و میسـردا شـتێکی دەگمـەن بـووە.

هەڵبەتـە ئەمـەش وەکـو پێشـتر باسـمانکرد، بەهـۆی چەنـد فاکتەرێکـی گرنـگ بـووە، یەکەمیـان خڕبوونـەوەی خەڵکەکـە و شۆڕشـی نیشـتەجێبوون، بەهـۆی بوونـی ئـەو رووبارانـەوە و زەوی بەپیـت و بەرەکەتـی کەنارەکانیـان بـووە. ڕێکسـتن و ئـاودان بـە ئـاوی رووبـار، بەتایبەتـی لـە میزۆپۆتامیـا، پێویسـتی بـە ڕێکخسـتنی سیسـتمی ئـاودان بـووە، کـە تاکـە جوتیـار و یان چەنـد جوتیارێـک نەیانتوانیـوە ڕێکیخەن، بەڵکو پێویسـتی بـە ژمارەیەکـی زۆری خەڵـک و دەسـەڵاتێک بـووە بـۆ ڕێکخسـتنی.

دووەمیـن فاکتـەر، لەبەرئـەوەی سـەرچاوەی ئـاو هـەر وەکـو زەوی ئامرازێکـی گرنگـی بەرهەمهێنـان بـووە، توێـژی بەهێـزی دەسـەڵاتدار کۆنترۆڵیـان کـردووە و بـە موڵکـی خۆیـان زانیـوە، هەرچـی کەسـێک بیویسـتایە سـوود لـەو سـەرچاوەیە وەرگرێـت، دەبوایـە بکەوتایـە ژێـر دەسـەڵاتی ئەوانـەوە.

سـێیەمین فاکتـەر، بوونـی ململانێـی قـورس بـووە لەنێـوان پێکهاتـە جیاوازەکانـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت، بـۆ دەستبەسـەراگرتنی زەوی و سـەرچاوەی ئـاو، کردنـی یەکتـری بەکویلـە و هێـزی بەرهەمهێنـەر. ئەمـە وای لـە خەڵکەکەکـردووە بـۆ پاراسـتنی خۆیـان و سـەرچاوەکانی ژیانیـان، بخزێنـە نـاو و قـەراغ شـارەکان.

فاکتـەری چـوارەم، شـارەکانی هەریەکـە لەدەوڵەتـەکان، ئەگەرچـی ملکەچـی دەسـەڵاتی ناوەنـدی پاشـا و پایتەخـت بـوون، بـەڵام نیمچـە ئۆتونۆمییەکیـان هەبـووە بـۆ بەڕێوەبردن و کۆنترۆڵکردنـی شـارەکانی خۆیـان. ئـەم فاکتەرانـە دەسـەڵاتی ناوەندی و شـارەکانی ئەو دوڵەتانەیـان بەهێزتـر کـردووە، بەهێزبوونـی ئـەو دەسـەڵاتە ناوەندییـە، ئـەو دەسـتەبژێرە دەسـەڵاتدارە، بەشـێوەیەکی یەکجـار زۆر، سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری ئەبسـولیتزمی بەرتەسـکی هێنـدە بەهێزکـردووە، کـە زەحمـەت بـووە بازرگان و پیشـەوەر و بەرهەمهێنـەرەکان، بەئاسـانی بتوانـن ڕۆڵ ببیـن، یـان نیمچـە سـەربەخۆییەکیان هەبێت و دەرفەتـی مانـەوە و گەشـەکردنی سیسـتمێکی بەرفراوانتـر بونیادبنێـن.

لەکاتێکـدا شارسـتانی و دەوڵەتاکانـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت لەنـاو شـاری گـەورەدا

درووست بوو، گەشەی کرد، لەگەڵ ئەمەشدا دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتەکان کۆنترۆڵی تەواوی بەسەریانەوە هەبوو، لادێکان خەڵکانی کارکەر تیایدا کۆدەبوونەوە، بازرگانەکان بەشێوی گشتی لەژێر رەحمەتی ئەو دەسەڵاتدارانە بوون. لە ئەورووپا لە سەرەتای سەدەکانی زایینیدا، هەندێ شار نەبێت، شارەکان دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەت تیایاندا لاوازبوو، زۆربەیان لە قەراغ دەریاکاندا بوون، سەربەخۆیی خۆیان هەبوو، لای دەسەڵاتداران هێندە گرنگ نەبوون، چونکە سەرچاوەی داهاتەکانیان لادێکان بوون، بازرگانی و بازرگانەکان تیایاندا ئازادتربوون. ئەم جیاوازییە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرتەسکی ئەبسولیتزمی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بەهێزتر کرد، لە ئەورووپا لاوازتری کرد، لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاست بەهۆی ئەو دەسەڵاتە ناوەندییە بەهێزانەوە، شوێنی لاواز کەمتربوو، کە دەرفەت دروست بکات بۆ گۆڕانکاری لەو سیستمەدا. (هەڵبەتە لە بەندی داهاتوودا دەگەڕێینەوە سەر ئەم باسە و سەرچاوەکانی)

هەندێ ناوچەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، بەتایبەتی لە سەردەمی فینیقیەکندا، لەبەر پێگەی لەسەر دەریای سپی ناوەڕاست و هەتا رادەیەک ئازادبوونی جموجۆڵی بازرگانی تیایدا، گەشەکردنی ئابوری و پیشەسازی سەرەتایی بەخۆوە بینیوە و خەڵکانی بازرگان و خاوەن کەپیتاڵی تیادا گردبۆتەوە، بەڵام لەبەر بەهێزیی دەسەڵاتی دەوڵەت لە شارەکان و بوونی دەوڵەتی زەبەلاح لەناوچەکەدا و نەبوونی سنووری نەتەوایەتی لەو سەردەمەدا و ناسەقامگیریی بەردەوام، ئەم پرۆسەیە بەردەوامیی بەخۆوە نەبینیوە و زوو لەناوچووە.

میسر لە کۆنەوە و لە سەردەمی فیرعەونەکانەوە، خاسڵەت و تایبەتمەندی خۆی هەبوو. یەکەمین، بەهۆی ئەوەی میسر لەچاو میزۆپۆتامیا بچوکتر بوو، رۆژهەڵات و رۆژئاوای نیل بیابان بوو. رووباری نیل و کەنارەکانی بەپیت و دەوڵەمەند بوو. کۆنترۆڵکردنی نیل لەلایەن فیرعەونەکانەوە، کۆنترۆڵی هەموو دانیشتوانی دەگرتەوە. دووەمین، بەهۆی ئەوەی باکور و باشوری کەنارەکانی نیل هەمان پیتوبەرەکەت و کەژ و هەوای هەبووە، لەهەموو شوێنێک توانراوە بەرهەمی کشتوکاڵی هاوچەشن بچێنرێت، لەبەرئەوە ئاڵوگۆڕی بازرگانی، بەهەمان شێوەی میزۆپۆتامیا بەهێز نەبووە و توێژێکی بازرگانی بەهێز تیایدا درووست نەبووە.

ئەم فاکتەرانە، بۆنەهۆی دروستبوونی دەوڵەتێکی ناوەندی بەهێزی سەرانسەری لە هەموو وڵاتەکەدا، کە یەک پارچەیی هێشتۆتەوە. بوونی ئەو بیابانانەی رۆژهەڵات و رۆژئاوا، کەمی یان نەبوونی هەڕەشە لە ئەفریقاوە بەسەریانەوە، سەربەخۆیی و مانەوەی وڵاتەکەی ئاسانترکردووە، بۆیە میسر تاکە وڵاتە لە جیهاندا، کە هەر لە

زەمانــی فیرعەونەکانــەوە هەتــا ئێســتا، وەک دەوڵەتێکــی یەکگرتــوو ماوەتــەوە. لەلایەکــی تــرەوە ئــەو فاکتەرانــە وایانکــردووە، کــە هەمیشــە دەســەڵاتی ناوەنــدی دەوڵــەت مۆنۆپــۆڵ و کۆنترۆڵــی هەبێــت بەســەر وڵاتەکــە و چینوتوێژەکانیــدا. ئــەم خاســڵەتانە لــە مێــژووی دوای وڵاتەکــەدا هــەر بەردەوامبــووە.

لــە کوردســتاندا، بەهەمــان شــێوەی شــوێنەکانی تــری ناوچەکــە شارســتانیەتە کۆنەکانــی دەســەڵاتی ناوەنــدی بەهێزیــان پێکهێنــاوە، بــەڵام لــە بــەر نەبوونــی رووبــاری گــەورە و دەشــتی بەرفــراوان تیایــدا، کــە خەڵکــی بــە ژمــارەی زۆر لــە دەوروبــەری نیشــتەجێبن و شارســتانی گــەورەی تیــادا دامەزرێنــن، شــاری گــەورەی بازرگانــی و بەنــدەری ســەر دەریــای نەبــووە، بەڵکــو بۆتەهــۆی دروســتبوونی شــاری بچــوک و بڵاوبونــەوەی لادێکانی دەوروپشــتی لــە ناوچــە ســەخت و لەیــەک دابڕاوەکانــی وڵاتەکــەدا. تۆپۆگرافیــای ســەختی وڵاتەکــە، ئەگەرچــی بۆتــە لانەیــەک بــۆ خۆپارســتنی خەڵــک و ناوچــەکان لــە هەڕەشــەی یەکتــری و دەرەکــی، بــەڵام رێخۆشــکەر نەبــووە بــۆ دروســتبوونی شارســتانیەتی گــەورە و دەوڵەتــی زەبــەلاح. کۆســپێک بــووە لــە رێــگای گەشــەکردنی ئاڵوگــۆڕی بازرگانــی و پێویســتی بــوون بەیــەک، کــە سیســتەمی بەڕێوەبردنــی سیاســی و ئابــوری بەرتەســکتر کــردووە.

٥- بوون و هاتنی شەپۆلی نوێی خەڵکانی خێڵەکی

لەکاتێکــدا خۆرهەڵاتــی ناوەڕاســت لەبــەر پێکەوتــە و لاوازبوونــی لــە ســەرەتای ســەدەکانی زاینیــدا، ســەرلەنوێ شــەپۆلی نوێــی خێڵەکــی تــورک و عــەرەب رووی تێکــرد و تیایــدا بڵاوبــۆوە، لــە ئەوروپــا ئــەوە بەهەمــان شــێوە رووی نــەدا. مانــەوەی بێزەنتییــەکان هەتــا کۆتایــی ســەدەکانی ناوەڕاســت، کۆنترۆڵکردنــی رۆژئــاوای تورکیــا و یۆنــان، کــە رێگاکانــی بــەرەو هینــدی نێــوان خۆرهەڵاتــی ناوەڕاســت لەلایەکــەوە، رێــگای لــە هاتنــی لێشــاوی کۆمەڵگــە خێڵەکییــەکان بەشــێوەیەکی فــراوان بــۆ ئەوروپــا گــرت ، کــە ســەقامگیرێکی تیــادا دروســتکرد.

بەپێــی ئــەو بنەمــا کۆمەلایەتــی و خاســڵەتانەی شارســتانی و میللەتــان و دەوڵەتــە ســەرەتاییەکانی خۆرهەڵاتــی ناوەڕاســت هەیانبــووە، بەپێیــی ئــەو شــوێنەوار و شــارە کۆنانــەی دۆزراوەتــەوە، بــە پێــی شــارەکانیان و شــێوازی سیســتەمی حوکمڕانییــان، هیــچ بەڵگەیــەک نیــە، کــە ئــەو کۆمەڵگــە کۆنانــە و خەڵکــە رەســەنەکانی بــە کوردستانیشــەوە، پێــش هاتنــی شــەپۆلەکانی هیندوئەوروپییــەکان و میللەتــە خێڵەکییەکانــی تــری تــورک و عــەرەب، سروشــتێکی سیســتەمی خێڵەکییــان بووبێــت. سیســتەمی بەڕێوەبردنــی سیاســی

و ئابـوری خێڵەکـی خاسـڵەتی تایبەتـی خـۆی هەیـە، کـە لـە بەشـی سـێهەمی ئـەم لێکۆڵینـەوەدا بـەوردی باسـدەکرێت.

کوردسـتان لەبـەر لاوازی و پارچـە پارچەیـی، بەهـۆی چەندەهـا یەکەی دەسـەڵاتی بچوک تیایـدا، هەمیشـە بـە ئاسـانی شـەپۆلی خێڵەکـی دەرەکـی جێـگای خـۆی تیاداکردۆتـەوە و هەندێکیـان تیـادا جێنشـین بـوون و بوونەتـە بەشـێک لـە پێکهاتـەی وڵاتەکـە، وەکـو تورکمانــە خێڵەکییــەکان، بــەڵام لەگــەڵ ئەوەشــدا هــەر بەهــۆی هەمــان فاکتــەرەوە نەیانتوانیـوە دەسـت بەسـەر سەرانسـەری هەمـوو وڵاتەکـەدا بگـرن.

بـەوەی کـە کۆمەڵگـەی کوردسـتان، لـە مێـژووی دوو هـەزار سـاڵەی دواییـدا، سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری خێڵەکـی بەسـەریدا زاڵبـووە، دەبێـت کاتێـک دروسـت بوبێـت کـە هینـدۆ ئەوروپییـەکان لەگـەڵ خۆیـان هێنابێتیـان، بـە تێکەڵاوبـوون لەگـەڵ خەڵکــە رەســەنەکەدا، ئــەو سیســتمەیان بەســەریاندا زاڵکردبێــت. شــەپۆلی یەکەمــی هینـدۆ ئەوروپییـەکان بـۆ کوردسـتان، کـە تیایـدا دەوڵەتـی میدیایـان بونیادنـا لـە ڕێگـەی دەستبەسـەراگرتنی شارسـتانیەتە کۆنەکانـی وڵاتەکـەوە و خۆگونجانـدن بـووە لەگەڵیانـدا. میدییــەکان توانیویانــە دەســتبگرن بەســەر شارســتانییەتە کۆنەکانــدا، بــەڵام بەهــۆی بەهێـزی ئـەو شارسـتانییەتە کۆنانـە نەیانتوانیـوە لـەو سـەردەمەدا بنبڕیـان بکـەن، کـە فارســەکان دەوڵەتــی ئاخامەکانیــان دواتــر دروســتکردووە ، ســودیان لــە شارســتانییەتە کۆنەکانــی کوردســتانیش وەرگرتــووە «٨٣ ل١١».

بەتێکشـکاندنی دەوڵەتـی میدیـا و ماننـەوەی هیندۆ ئەوروپیە خێڵەکییەکان لەکوردسـتانێکی پـڕ شـاخوداخی سـەختدا، هەروەهـا هاتنـی شـەپۆلی نوێیـی هینـدۆ ئەوروپـی بـۆ وڵاتەکە، فاکتەرێـک بـوون بـۆ پارێزگاریکـردن و مانـەوەی ئـەو سیسـتەمە تیایدا.

ئاخامـەکان، کـە سـەرچاوەی رەچەڵەکـی فارسـەکان بـوون، زەمینەیەکـی جیاوازیـان بـۆ دروسـت بـووە. ئاخامـە هینـدۆ ئەوروپیـەکان، کـە هاتـوون توانیویانـە دەسـت بەسـەر ناوچەکانـی ئیلامدابگـرن، کـە شارسـتانێتی رەسـەنی ناوچەکـە بـووە، سیسـتمی خێڵەکـی تیایـدا زاڵ نەبـووە، بـەوە سیسـتمی خێڵەکیان تیـادا لاواز بـووە. دواتر دەوڵەتێکـی مەزنیان دروسـتکردووە، کـە توانیویانە دەسـت بەسـەر میزۆپۆتامیادا بگرن و سـنوورەکانیان بگاتە دەریـای سـپی ناوەڕاسـت و یۆنـان. بڵاوبوونەوەیـان بەو شـێوەیە و ئاوێتەبوونیـان لەگەڵ ئـەو کۆمەڵگەیانـەدا، سیسـتمی خێڵەکـی لەناویانـدا لاوازتـر کـردووە. گرتنـی وڵاتەکەیـان لەلایـەن یونانـەکان و مانەوەیـان لـەوێ و دواتـر، دامەزراندنـی دەوڵەتـی سلوقیەکان لـەو ناوچانـەدا، هەمیسـانەوە ئـەو سیسـتمەی لاوازکـردووە. دواتـر دروسـتبوونی دەوڵەتـی ساسـانی، کـە زۆربـەی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت لەژێـر دەسـەڵاتیاندا بـووە و شانبەشـانی ئیمپراتۆرێتـی رۆمانـی هەمـوو خـواروو و ناوەڕاسـتی ئەوروپـا، دەریای سـپی ناوەڕاسـت

و خۆرهەڵاتی ناوەڕاستیان لەژێردەستابووە. ئەم دوو دەوڵەتە، لەهەموو رووبەکەوە کاریان کردۆتە سەر یەکتری. ئەم پرۆسە و فاکتەرانە وایانکردووە، کە سیستمی خێڵەکی لەناو فارسەکاندا، بنبڕ یان زۆر لاواز بوویێت. شەپۆلی هاتنی کۆمەڵگەی خێڵەکی بەهاتنی هیندۆ ئەوروپییەکان کۆتایی نەهات.

لە سەدەکانی دوای مەسیح، پێش دەستپێکردنی فەتحی ئیسلامی، کە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لەژێر دەسەڵاتی ساسانی و بێزەنتییەکاندا بوو، هەردوو دەوڵەتەکە بەهۆی قەیرانی ناوخۆ و شەڕ لەگەڵ یەکدا چاک لاواز ببوون، دەسەڵاتی ناوەندییان نەمابوو، لە هەموو ناوچە گەورەکانی ژێر دەسەڵاتیاندا، ئەگەری ئەوە هەبوو، کە دەرفەتێک دروست ببێت بۆ گۆڕانکاری و دروستبوونی سیستمێکی بەڕێوەبردنی نوێی سیاسی و ئابوری هاوشێوەی رۆژئاوای ئەوروپا، بەڵام چەند فاکتەرێکی تر بۆ خۆرهەڵاتی نوێ دروست بوو، کە بوو بە کۆسپێکی نوێ لەرێگای ئەو گۆڕانکارییەدا. لە پێش و لە رێگای فەتحی ئیسلامیەوە، بەهاتنی شەپۆلی خێڵە تورکەکان بۆ ناوچەکە، بە دەستپێکردنی فەتحی ئیسلامی و بەهێزبوون و بڵاوبوونەوەی خێڵە عەرەبەکان بە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا، چەند فاکتەرێکی گرنگی نوێ هاتنەکایەوە، کە بە ئاوێتەبوون لەگەڵ فەکتەر و خاسڵەتە کۆنەکانی تری ناوچەکە، رێبازێکی گەشەکردنی تایبەتی بۆ خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دروستکرد، کە جیاوازبوو لە رێبازەکەی ئەوروپای رۆژئاوا. (لێکۆڵینەوەی ئەمانە دەکەوێتە بەندی سێهەمەوە).

٦- رۆڵی ئایین

بەسەرقافڵەبوونی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە بیر و زانست و هۆنەر و کلتور و ئایین، سەرهەڵدانی ئایینە گەورەکانی وەکو ئایینی زەردەشت و میتائیسم و ئایینە ئاسمانییەکانی وەکو، ئایینی جو **٣٢٥٠** ساڵ لەمەوپێش، ئایینی مەسیحی پێش زیاتر لە **٢٠٠٠**ساڵ و ئیسلام پێش زیاتر لە **١٣٥٠** ساڵ و بڵاوبوونەوەیان بە زۆربەی وڵاتانی جیهاندا، ئەمە لەپاڵ هەندێ کاردانەوەی پۆزەتیڤیەوە، چەندەها کاردانەوەی نێگەتیڤیشی هەبووە. راستە لەسەرەتاکانیدا بۆتەهۆی یەکگرتنی کۆمەڵێک خەڵکی زۆر و گەشەکردنی ئابوری و دروستبوونی دەوڵەتی بەهێز، بەڵام لە هەمانکاتدا بەدرێژایی هەموو مێژوو بۆتە هۆی بەهێزبوونی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرتەسکیی ئەبسلوتیزمی ناوچەکە.

کارلێکی ئەو ئایینەکان لەگەڵ کۆمەڵگەکاندا، کاردانەوەی خۆی لەسەر چینوتوێژەکانی سەرەوە و خوارەوەی وەکو یەک هەبووە. ئایین رۆڵی لە کپکردنەوەی بەرژەوەندی

و خواستەکانی چینوتوێژە بەرهەمهێنەرەکانی کۆمەڵگەی هەبووە، کە بەدۆخەکە رازیبن و بڕوایان وابێت ئەو ژیان و سیستمە کۆمەڵایەتییەی لەژێر چەتریدا دەژین ئەزەلیە، لای خواوە دانراوە، قابیلی گۆڕان نییە.

ئەم قەناعەتە ڕێگیربووە لە گۆڕانکاری و گەشەکردنی کۆمەڵگەکان و بۆتە کۆسپ لەبەردەمیدا. لەلایەکی ترەوە دەسەڵاتداران، بە هاوپەیمانی و هاریکاریان لەگەڵ دەسەڵاتی ئایینی و بەرزکردنەوەی پایەیان لەکۆمەڵگەدا، سوودییان لێوەرگرتووە، بۆ هێشتنەوەی دەسەڵاتیان و پارێزگاریکردنی بەرژەوەندییەکانیان لەدەرەوە و ناوەوەی وڵاتەکانیاندا. هەڵبەتە، ئەمە تەنها بەند نەبووە بە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستەوە، بەڵکو هەموو ئایینەکان، لە هەموو شوێنەکانی جیهاندا هەمان سروشت و هەمان ڕۆڵیان هەبووە، بەڵام ئەم فاکتەرە، ئاوێتەبوونی لەگەڵ فاکتەرەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا، کە لەسەرەوە باسمانکرد، ئەو ڕۆڵەی کاریگەرتر کردووە و ئەو سیستمەی بەهێزتر کردووە و هێشتویەتیەوە.

سەرهەڵدان و خۆجێگیرکردنی ئەم ئایدۆلۆژیایە لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا، بە درێژایی هەزارەها ساڵ لە بیر و دەروونی خەڵکەکەدا، زەمینەیەکی دروستکردووە ، کە لێکدانەوە و گەڕان بەشوێن ڕاستییەکاندا لە بواری واقعی بنەماکانی کۆمەڵگەکان و سروشتدا نەبێت، بەڵکو لە بیر و ئایدۆلۆژیای ڕۆمانسیدا بێت و خەڵکەکە بخاتە گێژاوێکەوە کە زەحمەت بێت لێی دەرچن و بگەڕێن بەدوای ڕاستی و فاکتەردا و بیری هاوبەشیان لەناودا دروستبێت.

لە کوردستاندا، چەندین ئایین و مەزهەبی جیاواز هەبووە، ئەگەرچی بەهەمان شێوەی کۆمەڵگەکانی تر کاریتێکردووە، بەڵام لەوە ناچێت هیچ ئایینێکی کۆن سەرانسەری هەموو وڵاتەکەی گرتبێتەوە و توانیبێتی خەڵکەکانی یەکبخات، بەهەمان شێوە لەبەر پارچە پارچەی وڵاتەکە و بوونی ژمارەیەکی زۆر سنووری دەسەڵاتی جیاواز هیچ ئایینێکی نوێ وا بە ئاسانی نەیتوانیوە جێگای خۆی بکاتەوە.

٧- لە ژێر سایەی سیستمێکی سنووردا دەکرێ بۆ ماوەیەک کۆمەڵگە گەشەبکات

لەگەڵ ئەوەی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابووری دەوڵەت و شارستانیەتەکانی ئەوسای جیهان ئەبسلوتیزم و سنووردار بوون، بەڵام بۆ قۆناغێک، جاری واهەیە زیاتر لەسەدەیەک، توانیویانە گەشەکردنی ئابووری و سیاسی و بوژاندنەوە لە کۆمەڵگەکاندا بەرپابکەن، ئەو شوێنەوارانەی بەجێماون

شــاهێدی ئــەوەن. ئەمــە ئــەوە دەگەیەنێــت لەژێــر سیســتمێکی وادا هەتــا رادەیــەک دەکرێــت گەشــەکردن رووبــدات، بــەڵام تەنهــا بۆماوەیــەک دەبێــت و چەنــد توێژێکــی تایبەتــی لــە کۆمەڵگــەدا تیایــدا ســوودبەخش دەبــن و دواجــار دەبێتــە هــۆی دارمــان و تێکشــکاندنی هەمــوو دەوڵەتەکــە و لــە هەنــدێ کاتــدا وەکــو لــە حاڵەتــی شارســتانیەتە ســەرەتاییەکانی خۆرهەڵاتــی ناوەڕاســتدا بینیمــان، هەمــوو میللەتەکــەی لەگــەڵ خۆیــدا لە رەگورپیشــەوە نەهێشــتووە «**٢** ل**٩١**».

بەندی دووەم

بۆچی ڕێبازی تایبەتی ئەوروپا زەمینەیەکی باش بوو بۆ گەشەکردن؟

١٨٠٠-٥٠٠

چی زەمینەی بۆ ڕێبازی تایبەتی ئەورووپا خۆشکرد؟

دوای ئـەوەی سـاڵی٤٦٧(ز). ئیمپراتۆرێتـی ڕۆمـا تێکشـکا، چیتـر ئەورووپـا دەوڵەتـی زلهێـزی بـە خـۆوە نەبینـی. بەڵکـو، کیشـوەرەکە دابەشـبوو بەسـەر چەندیـن دەوڵەتـی بچووکتـر و ناوچـەی نیمچـە سـەربەخۆدا. ئـەو دەوڵەتانـە هێنـدە بەهێزنەبـوون، کـە بـە بتوانـن دەرودراوسـێکانیان داگیـر و تـاڵان بکـەن، بۆیـە پاشـاکانیان ناچاربـوون زیاتـر پشـت بـە داهاتـی ناوخـۆ ببەسـتن. ناچاربوونـی پاشـاکان بـە داهـات و توانـای ناوخـۆ، دەسـەڵاتی ناوەندیـی دەوڵەتـی بەسـەر وڵاتەکـەدا لاوازکـرد.

لەگـەڵ ئـەوەی بەشـی ڕۆژئـاوای ئیمپراتۆریەتـی ڕۆمـا لـە ناوچـوو، بەشـی ڕۆژهەڵاتەکـەی کـە دەوڵەتـی بێزەنتـی بـوو، هەتـا سـەدەی پانـزە مایـەوە. ئـەم دەوڵەتـە پێکەوتەیەکـی سـتراتیژی زۆر گرنگـی هەبـوو، کـە کەوتبـووە نێـوان خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت و ئەوروپـاوە. ڕۆژئـاوی تورکیـا، یۆنـان، بەلـکان و باشـور و ڕۆژئـاوای کەنـار دەریـای ڕەش لـە ژێـر دەسـەڵاتیدا بـوو.

بوونـی ئـەو دەوڵەتـە وەکـو دیوارێـک وابـوو، کـە ئەوروپـای لـە هەڕەشـەکانی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت دەپاراسـت. لـە لایەکـەوە ڕێگربـوو لـە هاتنی بـە لێشـاوی شـەپۆلی گـەورەی خێڵـە مـەزن و بەهێزەکانـی ناوەڕاسـتی ئاسـیا و خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت بـۆ ئەورووپـا، نمونـەی تـورک و عـەرەب و مەغـۆل. لـە لایەکـی تـرەوە ڕێگربـوو لـە هەڕەشـەی دەوڵەتـە زەبەلاحەکانـی دواتـری ئـەو ناوچانـە، نمونـەی دەوڵەتـە ئیسـلامیەکانی خەلیفەکانـی ڕاشـدین و ئەمـەوی و عەباسـی.

ڕاسـتە ئەمەوییـەکان لـە جەبـەل تاریقـەوە ڕوویانکـردە باشـووری ئیسـپانیا و ئەندەلوسـیان تیـادا بونیادنـا، بـەڵام بەهـۆی ناکۆکـی ناوخۆیـان و دووری ناوچەکـە لــە خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتەوە، هێنـدە بەهێزنەبـوون، کـە بتوانـن سیسـتمێکی هاوشـێوەی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت لـەو ناوچەیـەدا بسـەپێنن و لـەو سـنوورانە دەرچـن.

لـە دواسـەدەکانی ئیمپراتۆریەتـی ڕۆمـادا، دوو شـەپۆلی هینـدۆ ئەورووپـی بەچەنـد پۆلێـک ڕوویانکـردە ئەورووپـا، ئەوانـەش خێڵـە جەرمانیـەکان و سـلاڤییەکان بـوون. لـەو چەرخانـەدا ژمـارەی خەڵکـی کۆچـەری ئـەو گروپانـە هێنـدە زۆرنەبـوون، نزیکـەی ٣٠-٤٠ هـەزار کـەس بـوون.

بەتەواوەتـی نازانـرێ جەرمانییـەکان لـە کوێـوە هاتـوون و نەریتـی کۆمەڵایەتیـان زۆر ناسـراو نییـە. لەبەرئـەوەی لـە خێـڵ و تیـرەی جیـاواز دروسـتبوون، ئایینێـک

یــان بەرژەوەنــدی توندوتــۆڵ بەیەکــەوە نەیبەســتبوونەوە، پــۆل پــۆل کۆچیــان کــردووە و هــەر پۆلــەی بەجیــا روویکردۆتــە وڵاتیکــی تایبەتــی و جێگــەی خــۆی لەنــاو خەڵکــە رەســەنەکەدا کردۆتــەوە. زیاتــر لــە ناوەڕاســت و باکــورو باکــوری رۆژئــاوای ئەوروپــا گیرســاونەتەوە، وەکــو ئەڵمانیــا و ســکاندناڤیا و ئینگلتــەرا و فلانــدرن(ناوچەیەکــە دەکەوتــە ناوەنــد باشــوری بەلجیکا و باکــوری فەرەنســا). دوای شکســتهێنانی ئیمپراتورێتــی رۆمــا، شانشــینی فەرەنســا هەتــا رادەیــەک بەهێزبــوو، توانــی رێ لــە هاتنــی ئــەوان بــۆ فەرنســا و ئیســپانیا و ئیتاڵیــا بگــرێ، بۆیــە هەتــا ئێســتاش زمانــی ئــەو شــوێنانە لــە شــوێنەکانی تــر جیــاوازە.

ســلاڤییەکان لــە رۆژهەڵاتــی ئۆکرانیــاوە هاتــوون و لــە رۆژهەڵاتــی ئەوروپــا و روســیا نیشــتەجێبوون. ئــەوان تێکــەڵاوی خەڵکــی رەســەنی هەنــدێ وڵات و ناوچــە بــوون و دەســەڵاتیان لەناویانــدا پەیداکــرد. لــە هەنــدێ شــوێن نەیــان توانیــوە جێگــەی خۆیــان بکەنــەوە، بــۆ نمونــە رۆمانیــا و هەنگاریــا و فنلنــدا، کــە هەتــا ئێســتا زمانەکانیــان لــە زمانــە ســلۆڤاکیە هینــدۆ ئەوروپیــەکان جیــاوازە. میللەتانــی وەکــو روس، پۆلنــد، ســربی و ئوکرانــی... بــۆ ئــەو گروپــە دەگەرێنــەوە «**٣٦** ل**١١٨**».

نەهاتنــی بەلێشــاوی میللەتانــی خێڵەکــی و رێگرتــن لــە هەرەشــەی دەوڵەتــە خێڵەکییەکانــی خۆرهەڵاتــی ناوەڕاســت بــۆ ئەوروپــا، لــە پــاڵ خاســڵەتە تایبەتییەکانــی تــری ئــەو کیشــوەرە و ئاوێتەبوونیــان لەگــەڵ یەکــدا، فاکتــەری گرنگــن، کــە زەمینــە و رێبــازی گۆڕانــکاری و گەشــەکردنی ئــەو کیشــوەرەی لــە خۆرهەڵاتــی ناوەڕاســت جیاکــردەوە و دەرئەنجامــی جیــاوازی لێکەوتــەوە.

لەگــەڵ ئــەوەی ئیمپراتۆریەتــی رۆمــا دارمــا و ئەوروپــا بەســەر چەندیــن ناوچــە و دەوڵەتــی بچووکــی نیمچــە ســەربەخۆدا بەشــبوو، کەنیســەی رۆژئــاوا لــە شــاری رۆمــا، وەک ســەنتەرێکی ئایینــی خــاوەن دەســەڵاتی ئایینــی و سیاســی و ئابــوری و ســەربازی ســەربەخۆ هــەر مایــەوە. ئــەو کەنیســەیە توانــی خەڵکــی ئەوروپــا یەکخــات دژی هەڕەشــەی دەرەکــی، هاریــکاری لەگــەڵ پاشــاکانی بــکات «**٣٦**ل**١٣٣**».

ئەمــە وایکــرد، کــە هاتنــی هێــزی دەرەکــی و گروپــی خێڵەکــی نەتوانــن وا بەئاســانی جێگــەی خۆیــان لــە کیشــوەرەکەدا بکەنــەوە. دوای ئــەوەی ئایینــی ئیســلام کۆنترۆڵــی خۆرهەڵاتــی ناوەڕاســت و باکــوری ئەفریقــای کــرد، ئایینــی مەســیحی ئەگەرچــی لــە خۆرهەڵاتــی ناوەڕاســتەوە هەڵقــوڵا بــوو، بــە پلــەی یەکــەم پێناســەیەکی ئەوروپــی بەخــۆوە گــرت.

دارمانــی ئیمپراتۆریەتــی رۆمــا، تەنهــا دابەشــبوونی کیشــورەکەی بەســەر چەندیــن دەوڵــەت و ناوچــەی جیــاواز لێنەکەوتــەوە، بەڵکــو لــە رەگوڕیشــەوە سیســتمی

بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری کۆیلایەتی هەڵکەند و سیستمێکی تازەی خستەجێ، فیودالیزم.

بە دارمانی ئەو دەوڵەتە، ژمارەیەکی زۆر لە سەرکردە سەربازی و دەسەڵاتدارەکان دەرفەتیان هێنا و لەشوێنەکانی خۆیاندا مانەوە و بوونە خاوەن زەویوزار و سامانێکی زۆر. ژمارەیەکی زۆر لە دەسەڵاتدارە ناوچەییە خۆماڵییەکانیش وەکو ئەوان هەریەکە لە ناوچەی خۆیدا هەمان دەرفەتیان بۆ دروستبوو. ئیتر هیچ دەوڵەتێکی زەبەلاحی ناوەندیی بەهێزی ئەوتۆ دروست نەبوو، کە ملیان پێ کەچبکات. هەر یەکەیان کەم، یان زۆر دەسەڵاتی بەسەر ناوچەکەی خۆیدا پەیداکرد «**٣٦ ل١٢٢**».

لەکاتێکدا لە دەوڵەتی رۆما رێژەیەکی زۆری دانیشتوان کۆیلەبوون، بەشەڕ و داگیرکردن و تالانیەوە خەریککرابوون، وەکو کاڵا دەکڕان و دەفرۆشران و رۆڵێکی کەمیان لە بەرهەمهێناندا هەبوو، بە دارمانی ئەو دەوڵەتە بەشی هەرە زۆری ئەو کۆیلانە ئازادبوون و لە ئەوروپا بڵاوبونەوە و بوونە جوتیار و دەستیان بەکارکردن لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیدا کرد.

لە کاتێکدا ئیمپراتۆریەتی رۆما هیچ گوێی بە گەشەپێکردنی بەرهەمهێنان و ئامرازی بەرهەمهێنان نەئەدا، لەزەوی و ئاودان و گاسن و ئامرازی تر، چونکە بە پلەی یەک پێویستیەکانی لە رێگەی داگیرکردن و تالانکردنی دەرەکی و رووتاندنەوەی ناوچەکانەوە دابیندەکرد، هەروەها زۆربەی پیشەوەرانی دەوڵەتەکەی بە دروستکردنی چەک و جلوبەرگی سوپا و پێویستییەکانی ئۆروستۆکراتەکانەوە خەریک کردبوو. بە پێچەوانەوە لە سیستمە نوێکەدا، فیوداڵ و خاوەن زەوی و رەنجبەرەکان کەوتنە بەرهەمهێنان و چاندنی زەویوزاری زیاتر و راگرتنی ئاژەڵی زۆرتر، پیشەوەرەکان کەوتنە بەرهەمهێنانی ئامرازی باشتر و زیاتر بۆ بەکارهێنانیان لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیدا.

تێکشکاندنی ئیمپراتۆریەتی رۆما، گۆڕینی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرتەسکی کۆیلایەتی ئەبسلیوتیزم بوو بە سیستمێکی تۆزێ بەرفراوانتر، کە چیتر مرۆڤ تیایدا نەکڕێ و نەفرۆشرێ، زیاتر بەشداری بەرهەمهێنان بکات، تیایدا لە باتی دەستەبژێریەکی ئۆروستۆکرات و قەیسەرێکی خاوەن دەسەڵاتی ناوەندی و خاوەن کۆیلە، ژمارەیەکی زۆر پاشا و فیوداڵ لە هەموو شوێنەکانی ئەوروپا کاری خۆیان بەڕێوەدەبرد و بڕیاری سیاسی و ئابوری بەدەستی خۆیانەوە بوو. هەڵبەتە ئەمە نایەکسانی لە کۆمەڵگەدا بنبڕنەکرد، بەڵام بە بەراورد هەنگاوێکی گەورە بوو بۆ پێشەوە «**٢ ل١٧٥**».

ئەو خاسڵەتانەی فیودالیزمی ئەورووپا، کە ڕێخۆشکەربوون بۆ پێشکەوتن

لە سایەی سیستمی نوێی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیودالیدا، کە پێی دەوترێت فیودالیزم، گۆڕانکاری بەسەر بەرهەمهێنان و ئامرازی بەرهەمهێنان و بازاڕدا هات. بە پێیی چۆنێتی ڕۆڵی خەڵک لە بەرهەمهێنان و پەیوەندییان بە ئامرازی بەرهەمهێنان و یەکترییەوە، بەسەر چینوتوێژ و پێکهاتەی نوێدا دابەشبوون، کە لە کۆمەڵگەی پێشوو جیاواز بوو. ڕێکخستنی ئەو پرۆسە و پەیوەندییانە دامەزراوەی دەوڵەتی نوێی لێدرووست بوو. خاسڵەتی تایبەتی فیودالیزمی ئەورووپا دووفاقیی تێدابوو. لایەنێکی ڕێخۆشکەربوو بۆ گۆڕانکاری و گەشەکردن و لایەنەکەی تری ڕێگربوون.

لە بەرژەوەندی فیودالدابوو، کە داهاتەکانی زیاتربێت، هەروەها پاشا و دەوڵەت هەتا دەهات پێویستی زیاتری بەداهاتی باج دەبوو. بۆ دابینکردنی ئەم داهاتانە پێویست بوو بەرهەمهێنان گەشەی پێبدرێت. گەشەپێکردنی بەرهەمهێنان پێویستی بە بەشدارکردنی خەڵکی زیاتر و زەویوزاری فراوانتر بوو، هەروەها پێویستی بە پلاندانان و ڕێبازی باشتر بوو. لە هەمان کاتدا بوژاندنەوەی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی لە لادێدا، پێداویستی ژمارەی ئامرازی بەرهەمهێنانی زیاترکرد، کە ئەوەش گوژمیدا بە بەرهەمهێنانی پیشەیی.

ژێرخانی ئابوری ئەو وڵاتانە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ بوو. زیاتر لە ٩٠٪ دانیشتوان لە لادێکاندا ژیاون و بەو کەرتەوە خەریک بوون. بەشی هەرە زۆری ئەو بەرهەمانە بۆ دابینکردنی پێویستی بەرهەمهێنەر خۆی بوو، بۆ پێویستییەکانی خۆی بوو، نەوەک بۆ دابینکردنی پێویستیەکانی بازاڕ. ئەوانەی بە کشتوکاڵەوە خەریک بوون لە توێژی جیاواز پێکهاتبوون، جوتیاری مامنێوەند و بچووک، کە خاوەنی زەوی خۆیان بوون، ڕێژەیان زۆر کەم بوو. زۆربەی ئەوانە مسکێنی بێ زەویوزار بوون، کە لەسەر زەوی فیودالەکان کاریان دەکرد، ئازادبوون و نەدەکڕان و نەدەفرۆشران، بەڵام بە زەوی کشتوکاڵیەوە بەسترابوون و لەگەڵیدا قابیلی لەیەک جیاکردنەوە نەبوون.

فیودالەکان، کە خاوەنی ڕێژەی هەرە زۆری زەویوزار، سەرچاوەی ئاو، ئامرازی بەرهەمهێنان و ئاژەڵ بوون، لە پێکهاتە و توێژی جیاواز پێکهاتبوون. لە هەندێ شوێن وەکو ڕۆژهەڵاتی ئەورووپا، سەردارانی سلاڤی بوون، هەندێ شوێنی تر وەکو ناوەڕاست و باکوری ئەورووپا، سەردارانی جەرمانی بوون، لە پاڵ ئەمانە و لە هەندێ شوێنی تر، کۆنە سەرکردەی سەربازی و ئیداری ئیمپراتۆریەتی

ڕۆمانـی بـوون، هەندێکـی تریـان هــەر لــە کۆنــەوە لەناوچەکانـی خۆیانـدا خـاوەن موڵـک و دەســەڵات بـوون، زۆربــەی فیوداڵەکانـی ناوچەکانـی فەرنسـا و ئیسـپانیا و ئیتاڵیـا لەوانــە بـوون «٨ ل ١٧٧».

ئەوانــە بەپێـی قەبـارەی موڵکایەتـی و سـامان و پێگــەی کۆمەڵایەتیـان، لــە چەنـد توێژێکـی جیـاواز پێکهاتبـوون، توێــژی هــەرە ســەرەوەیان ڕێــژەی هــەرە زۆری ئۆروســتۆکراتی وڵاتەکانـی ئەوروپایـان پێکدەهێنـا. ئەمانــە لــە هەمــوو ئەوانـی تـر نزیکتربـوون لــە پاشــا و دەســەڵاتی ئایینییــەوە، کــەم یـان زۆر ڕۆڵیـان هەبـوو لــە بڕیاردانـی سیاسـی و ئابـوری وڵاتــدا.

فیوداڵــە گــەورەکان، ناوچــەی ســەربەخۆی خۆیـان هەبـوو و دەســەڵاتی تەواویـان بەسـەریاندا هەبـوو. کاروبـاری پلاندانـان و بەڕێوەبردن و ئیداری خۆیـان بەڕێوەدەبرد، خـاوەن هێـزی چەکداری خۆیـان بـوون، کـە لەڕێگەیـەوە کۆنترۆڵـی ئـەو ناوچانەیـان دەکـرد و دەیانپاراسـت. موڵکایەتـی ئـەو زەویوزارانـە پەپێی یاسـا پشتاوپشـت بۆیـان ماوەتــەوە و بــە ئاسـانی کــەس نەیتوانیـوە لـەو مـاف و موڵکایەتیـە پەراوێزیـان بـکات. بــە گۆڕینـی پاشــا و بـاری سیاسـی وڵاتەکــەوە، بەشـێوەیەکی گشـتی گۆڕانـکاری لەمانــەدا ڕووینــەداوە، بەوتایەکـی تــر، ســەقامگیریی و بەردەوامیـی هەبــووە لــە پاراسـتنی مـاڵ و موڵکـی ئــەو چینــە دەســەڵاتدارەدا. ئــەو ســەقامگیرییە فاکتەرێکـی گرنـگ بـوو بـۆ بەهێزبوونـی ئـەو چینـە، زیادبوونـی داهاتەکانـی و دەوڵەمەندبوونـی و لەســەرڕووی هەمــوو شـتێکەوە دڵسـوتان و گوێـدان بـەو موڵـک و مـاڵ و کـەل و پــەل و تەراســەی هەیـان بـوو. هەمــوو ئەمانــە بونەتــە بناغەیــەک بــۆ بەهێزکردنـی کۆمەڵگــە. فیوداڵــەکان بۆئــەوەی موڵـک و ماڵیـان بپارێـزن، لەلایەکــەوە زیاتـر فشـاریان خسـتۆتە سـەر مسـکێنەکان، تاوەکـو زیاترکاربکـەن و داهاتیـان زۆرتربێـت، لـە لایەکـی تــرەوە ئــەو بەرهەمهێـان و ســەقامگیری و بەردەوامییــە، ئەگەرچــی دەبــووە هــۆی ڕووتاندنــەوە و هیلاکیـی مسـکێنەکان، ئەگــەر بــە ڕێژەیەکـی بچووکیـش بوبێـت، بۆتەهــۆی زیادکردنـی داهاتەکانـی ئەوانیـش. لەبەرئـەو هۆیانـە، کـە ئێسـتا سـەیری پاشـماوەی خانـوو و مـاڵ و حاڵـی کۆنـی ئـەو خەڵکـە دەکەیـن، تـا ڕادەیـەک لـە هەنـدێ شـوێنی تـری جیهـان باشـتربووە. فیوداڵەکانـی ئەوسـای ئەوروپـا بـە بـەراورد لەگـەڵ هاوڕێکانیانـدا لـە هەنـدێ شـوێنی تـری جیهـان وەکـو پاشـا ژیـاون.

زۆربــەی ئــەو فیوداڵانــە، خۆیـان یـان دەسـت و پێوەندەکانیـان بـە ڕاسـتەوخۆ سەرپەرشـتی موڵـک و سـامان و ئـەو داهاتانەیـان کـردووە، کـە لـە مسـکێنەکانەوە هاتـوون. ئەوانـەی بـەو ئەرکانـە هەسـتاون سـەرکاربوون، پیـاوی دەوڵـەت نەبـوون، فێـڵ و تەڵەکـە و دزی و بەرتیـل لـەو بـارەدا بەگشـتی لـە بەرژەوەندیانـدا نەبـووە،

لەبەرئـەوە گەندڵـی لەنـاو ئـەو کۆمەڵگەیـەدا ڕێـژەی کـەم بـووە «**٣٦ ل٤٩**».
کەنیســەی ڕۆمــا، خاوەنــی داهــات و ســامانێکی زۆر بــوو، کــە لــە پاشــا و فیوداڵەکانـی ئەوروپـا و لـە ڕێگـەی هەڵمەتـی خاچپەرسـتەکانەوە دەسـتی دەکـەوت، خاوەنـی زەویـوزاری بێسـنووربوو لـە ڕۆمـا و وڵاتەکانـی تـری ئەوروپـا. کەنیسـە خۆجێییەکانـی وڵاتانـی تـری ئەوروپـا، خاوەنـی موڵکێکـی زۆری زەویوزاربـوون، کـە ڕێـژەی گەیشـتۆتە نزیکـەی **٣٠٪** هەمـوو زەویـوزاری کشـتوکاڵی ئـەو وڵاتانـە. لـەو شـوێنانەدا بەهەمـان شـێوەی زەویـوزاری فیوداڵـەکان، مسـکێنەکان تیایدا نیشـتەجێبون و کاریـان تێداکـردووە و داهاتەکانیـان گەڕاوەتـەوە بـۆ کەنیسـە. کەنیسـەکان بێجگـە لـەوە ژمارەیەکـی زۆر کلۆسـتەر (دێر)یـان لـە هەمـوو شـوێنەکانی ئەوروپـادا هەبـووە. ڕاهیبـەکان لـەو شـوێنانەدا ژیـاون و لەپـاڵ تەقواکردنـدا شـەراب و شـتی نایابـی تریان تیـادا بەرهەمهێنـاوە و بۆتـە سـەرچاوەیەکی ئابـوری باشـی کەنیسـە. سـەرەڕای ئەوانـە دەسـەڵاتی ئایینـی لـەو وڵاتانـەدا باجیـان لـە زۆربـەی دانیشـتوان سـەندووە. جوتیـاری موڵکـدار، مسـکێن، بـازرگان و پیشـەیی، هەمویـان ناچارکـراون ڕێژەیـەک لەداهاتەکانیـان بـدەن بـە کەنیسـە «**٣٦ ل١٤٢،١٣٨،١٣٣**».
ئەمـڕۆ، کـە پاشـماوەکانی ئـەو سـامانانە لـە هەمـوو شـوێنێک دەبینرێـن. ئەو کەنیسـە جـوان و زەبەلاحانـە، کـە جێگـەی سەرسـوڕمانی خەڵکـە و بوونەتـە پێگـەی گرنگـی گەشـتیاری شـاهێدی ئەوەیـە. ئەمـڕۆ لـە زۆربـەی گوندەکانـی ئەوروپـادا پاشـماوەی کەنیسـەی جـوان ماوەتـەوە، کـە ئەگـەر لـە کۆشـکەکانی فیوداڵـەکان جوانتـر نەبێـت، کەمتـر نییـە. ماڵـی قەشـەکانیان لـە ماڵـی زۆربـەی دەوڵەمەنەکانـی شـار و لادێـکان گەورەتـر و خۆشـتربووە. سـەرەڕای ئـەوەی کەنیسـەکان جێگـەی خواپەرسـتن و تەقـوا بـوون، مەڵبەنـدی کلتـور و مۆسـیقا و هونەربـوون. مۆسـیقای کلاسـیکی و هونەرمەنـدە بەناوبانگـە کۆنەکانـی ئەوروپـا، زۆربەیـان یـان بەرهەمـی کەنیسـەن، یـان زۆر لێـوەی نزیـک بـوون.
کەنیسـەکان بەهـۆی توانـای ئابوریانـەوە، ڕۆڵـی خوێنـدن و فێرکـردن و تەندروسـتی گرنگیـان هەبـووە. ڕۆڵـی گرنگیـان لـە هەنـدێ کاری ئیـداری کۆمەڵگەکانـدا هەبـووە. لەبەرئـەوەی خاوەنـی زەویـوزار و سـەرچاوەی داهاتێکـی زۆری ئابوریـی بـوون و باجیـان لـە هەمـوو چینوتوێژەکانـی کۆمەڵگـە سـەندووە، پێویسـتییان بـە زانیـاری هەبـووە لەسـەر هەمـوو شـوێنێک و تاکێکـی ئـەو کۆمەڵگەیـە. لەبەرئەوە هـەر لەکۆنەوە تۆماریـان هەبـووە، کـە تیایـدا نـاو و ڕۆژی لەدایکبـون و جێگـەی نیشـتەجێبوون و کار و داهاتـی هەمـوو تاکێـک و خێزانێکـی تیـادا نوسـراوە، زانیاریەکـی زۆری لەسـەر ناوچـەکان و بەرهەمهێنانـی تێدایـە. ئـەو زانیاریانـە لـە کۆنـدا گرنـگ بـوون،

بـۆ ئـاگاداری لـە کۆمەڵگـە، داهاتەکانـی، کەمبونـەوەی گەندەڵـی، ئەمـرۆش بوونەتـە سـەرچاوەیەکی گرنـگ بـۆ پەیداکردنـی زانیـاری لەسـەر کۆمەڵگەکانـی کـۆن، کـە یارمەتـی پسـپۆرەکان دەدات بـۆ تێگەیشـتنی مێـژووی کـۆن و بـۆ ئێسـتا سـودی لێوەردەگـرن، هەروەهـا بۆتـە سـەرچاوەک بۆئـەوەی خەڵکـی سـادە پشتاوپشـت بگەڕێنـەوە بۆ بـاو و باپیریـان و زانیـاری لەسـەر رەچەڵەکیـان پەیدابکـەن. لـە رووی کاری تەندروسـتی و چارەسـەری نەخۆشـیەوە، راهیبەکانیـان رۆڵـی کۆمەڵایەتـی و سـەربازی گرنگیـان هەبـووە، کـە هەتـا ئێسـتا پاشـماوەکانی لـە رێکخـراوی مانگـی سـوردا ماونەتـەوە «٣٦ ل١٣٨».

کەنیسـە بۆتـە هێزێکـی ئابـوری ئەوتـۆ، کـە لـە زۆربـەی فیوداڵـە گـەورەکان و پاشـاکان دەوڵەمەنتـر بـووە. سـەرەڕای سـامانی ئابـوری، کەنیسـە لـەو وڵات و ناوچانـەدا خـاوەن چەکداری خـۆی بـووە. کـە قەشـە گەورەکانیـان لـە ناوچەیەکـەوە چـون بـۆ ناوچەیەکـی تـر، ژمارەیەکـی زۆر چەکـدار لەگەڵیـان بەڕێکەوتـوون.

دەسـەڵاتی ئایینـی مەسـیحی لەئەوروپـا، تەنهـا هاریـکاری و پشـتگیریی فیوداڵیزمـی نەکـردووە، بەڵکـو بەشـێکی گرنـگ و بەهێـز و کاریگـەری ئـەو سیسـتمە بـووە. لەگەڵیـدا ئاوێتەبـووە و رۆڵـی پاراسـتن و بەهێزکردنـی ئـەو سیسـتمەی بینیـوە و لەهامـان کاتـدا باڵانسـێکی لـە نێـوان پێکهاتەکانـی کۆمەڵگەکـەدا خوڵقانـدووە لەپێنـاوی رازیکردنـی چینوتوێژەکانـی خـوارەوە و کپکردنـەوەی ململانێ لـە نێوانیانـدا، لەکاتـی پێویسـتدا بەکارهێنانـی هێـز بـۆ دەمکوتکردنـی ئەوانـەی بوونەتـە هەڕەشـە لەسـەر بەرژەوەنـدی ئـەو سیسـتمە. شـاڵاوی خاچپەرسـتەکان بـۆ ناوچـە جیاوازەکانـی ئەوروپـا و خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت، سـوتاندنی خەڵـک بەزیندوویەتـی، دەسـەڵاتی بێسـنووری ئەوسـای کەنیسـە دەسـەلمێنێ.

دەسـەڵاتی دەوڵـەت پاشـایەتی بـووە. پاشـا گەورەتریـن فیـوداڵ و گەورەتریـن ئوروسـتکراتی بـووە، سەرپەرشـتی وڵات و دامـەزراوەی ئیـداری و سـەربازی کـردووە. پاشـایەتییان پشتاوپشـت بـۆ ماوەتـەوە، کـوڕی گـەورە جێگـەی باوکـی گرتۆتـەوە، بەنەبوونـی کوڕ هەنـدێ جـار کچـی گـەورە جێگـەی گرتۆتـەوە «٢ل١٠٥». ئـەم سیسـتمە تـا رادەیەکـی زۆر سـەقامگیریی لـە سیسـتمی سیاسـیدا دروسـتکردووە، کـە ململانێـی زۆر و توندوتیـژی خوێنـاوی لـە کاتـی دانانـی پاشـاکاندا تـا رادەیـەک کەمترکردۆتـەوە.

دابینکردنـی پێویسـتییە داراییەکانـی دەوڵـەت، بەداهاتـی باجـەکان و پاڵپشـتی دارایـی فیوداڵـی ناوچـەکان کـراوە. دەوڵـەت، هێـزە سـەربازییەکانی هێنـد گـەورە نەبـووە و بوونـی سـوپایەکی گـەورە خەرجیی زۆربـووە، لەبەرئـەوە پاشـا بەتایبەتـی لـە کاتـی

شــەڕی ناوخــۆ و دەرەکیــدا پێویســتی بــە یارمەتــی هێــزی چەکــداری فیوداڵــەکان هەبــووە و لەشــەڕە گەورەکانــی دەرەوی ئەوروپــادا دەســەڵاتی پاشــا و کەنیســە لــە ئامادەکردنــی لەشــکری پێویســتدا هاریکارییــان کــردوە «**١٠٨ل٢٣٥**».

دەوڵەتــی فیوداڵــی لــە ســەدەکانی ناوەڕاســتدا، **٥٠٠-١٥٠٠**ز، بــە شــێوەیەکی گشــتی، بــە هیــچ خزمەتگوزاریــەک، ڕێگــەی بــۆ گەشــەکردنی بەرهەمهێنــان خۆشــنەکردووە، یــان بــۆ باشــکردنی خۆشــگوزەرانی خەڵکــی نەکــردووە، کاروبــاری زیاتــر پارێــزگاری ســنوور و لەشــکر بەڕێوەبــردن و باجکۆکردنــەوە بــووە. باجکۆکــەرەوەکان، فەرمانبەرانــی دەوڵــەت بــوون، ئەوانــە فیــوداڵ، بــازرگان یــان خــاوەن موڵــک نەبــوون، کاریــان تەنهــا کۆکردنــەوەی بــاج بــووە «**٢ل١٤٩**». بەگشــتی لەســەر بنەمــای وەلای سیاســی، خزمایەتــی و تەبەعێــت بــۆ فیوداڵێــک یــان ســەرکردەیەک دانەنــراون، بەگۆڕینــی پاشــا یــان دەســەڵاتدارێک لانەبــراون، لەبەرئــەوە هێنــدە دەرفەتــی دزی و بەرتیــل و واســیتەکاری زۆری تیــادا نەبــووە، بۆیــە گەندەڵــی بەشــێوەیەکی فــراوان لــەو سیســتمەدا جێگــەی نەبۆتــەوە. ئــەو فەرمانبەرانــە چەکــداری تایبەتیــان لەگەڵــدا بــووە و ئەرکیــان کۆکردنــەوەی بــاج بــووە لــە ناوچــەی جیــاواز و کەرتــە جیاوازەکانــدا.

بەهێــزی و دەوڵەمەنــدی و نیمچــە ســەربەخۆیی فیوداڵــەکان، هەروەهــا بەهێــزی و دەوڵەمەنــدی دەســەڵاتی ئایینــی مەســیحی، لــە هەمــان کاتــدا لاوازی دەوڵــەت و دەســەڵاتی پاشــا و پێویســتی هەمیشــەیی بــە داهاتەکانــی فیوداڵــەکان و دەســەڵاتی ئایینــی، ئەمــەش زۆرجــار وایکــردوە ، بەتایبەتــی لەکاتــی شەڕوشــۆڕ یــان ململانێــی نێــوان شــازادەکان، یــان بنەماڵــە گــەورەکان، بــۆ دەستبەســەراگرتنی کورســی دەســەڵات، هێنــدەی تــر پاشــا ناچــاری دەســتی ئــەوان بێــت.

ئــەم فاکتەرانــە، خاســڵەتێکی تایبەتــی بــۆ سیســتمی بەڕێوەبردنــی سیاســی و ئابــوری فیوداڵــی دروســتکردووە. زەمینەیەکــی ئەوتــۆی دروســتکردووە، کــە پاشــا نەتوانــێ لەهەمــوو کات و ســاتێکدا دەســەڵاتێکی ڕەهــای هەمیشــەیی هەبێــت و گشــت بڕیــارەکان لــە دەســتی خۆیدابێــت. لاوازیــی پاشــا و دەوڵــەت و پێویســتی پاشــا بــە فیوداڵــەکان و دەســەڵاتی ئایینــی, دەرفەتــی بــۆ بەشــداریکردنی ئەوانــە لــە بڕیــاری سیاســی و ئابوریــدا دروســتکردووە. پاشــا لــە ڕێگــای دەوڵەتــەوە خاوەنــی هەمــوو شــتێک نەبووە، ئــەو نەبــووە کــە پیاوانــی ئایینــی دامەزرێنــی، یــان بەخێویــان بــکات، ئــەو نەبــووە، کــە زەویــوزار بەســەر خەڵکــدا دابــەش بــکات هەتــا وایانلێبــکات وەلای هەمیشــەییان بــۆی هەبیــت، بەڵکــو بــە پێچەوانــەوە، پادشــا خــۆی پێویســتی بــە داهــات و پشــتگیری ئابــوری و سیاســی و ڕۆحــی ئەوانــی تــر بــووە.

لاوازیــی دەســەڵاتی ناوەنــدی، پێویســتی دەوڵــەت بــە داهــات و پشــتگیری ئــەو دوو

هێـزەی تـر، دەرفەتـی بەشـداریکردن لـە بڕیـارە سیاسـی و ئابوریەکانـدا، ڕێگـەی خۆشـکردووە بـۆ پەیدابوونـی دیالـۆگ، دانیشـتن و چارەدۆزینـەوە، دوانگەیـەک بـۆ چارەسـەرکردنی ململانەکانیـان، کـە تیایـدا هـەر لایـەک ویسـتویەتی بـەلای بەرژەوەنـدی خۆیـدا رایکێشـێ. لەبەرئـەوەی ئـەو هێزانـەی کۆمەڵگـە بنەمـای ئابوری و سیاسـی و کۆمەڵایەتـی و سـەربازییان بەهێـز بـووە، ڕێکەوتنەکانیـان موجامەلەکردن و یەکتـر کڕینـی کەمتـر تێدابـووە. ئەگەرچـی جـاری واهەبـووە پاشـا هێـزی بەکارهێناوە، بـەڵام ئـەوە سـنووردراربووە و تەنهـا توانیوێتـی روبـەڕووی چەنـد کەسـێک یـان ناوچەیـەک بێتـەوە. ئـەم فاکتـەر و زەمینەیـە، ڕێگـەی بـۆ دروسـتبوونی شـورایەک بـۆ چارەکردنـی ئـەو ململانیانـە خۆشـکردوە، کـە ناونـراوە پەرلەمـان. ئـەو پەرلەمانـە لـە سـەرەتای دروسـتبوونیدا تەنهـا بـۆ پاشـا و ئورسـتۆکراتی فیودالـی و ئایینییـەکان بـووە، ژمارەیەکـی زۆرکـەم بەشـداریان تیاداکـردوە، یـان توانیویانـە کاربکەنـە سـەر بڕیارەکانـی، لـەوان زیاتـر جێگـەی کەسـی تـری تیـادا نەبۆتـەوە «٢ل١٨٤».

لەگـەڵ ئـەوەی ئـەم پەرلەمانـە تەنهـا بـۆ توێژێـک بـوو، کۆبونەوەکانـی تەنهـا لەکاتێکـدا دەکـرا کـە پاشـا پێویسـتی بـە داهاتـی زیاتـر یـان بـۆ پشـتگیری کردنـی بـوو لـە شـەڕەکانیدا، بـەڵام پەرلەمـان بـوو بـە بنچینەیـەک و هەوێنێکـی گرنـگ بـۆ کەمبوونـەوەی ئەبسـولیتزم و بەشـداریکردنی ژمارەیەکـی زۆرتـر لـە خەڵـک لـە بڕیاردانـدا. فاکتەرێکـی بنچینەیـی بـوو بـۆ بونیاندنانـی سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری بەرفراوانتـر لـە سـەدەکانی دواتـردا.

لـە کاتێکـدا کـە پاشـا داوای دانیشـتنی پەرلەمانـی دەکـرد و پێویسـتی و داوکاریەکانـی ئەخسـتە سـەر مێـز، فیودالـەکان و سـەرەک لەشـکر و پیاوانـی ئایینییـش داخـوازی خۆیـان دەخسـتە بـەردەم پاشـا و داوای زیادکردنـی دەسـەڵاتی سیاسـی و ئابـوری خۆیـان دەکـرد، جـاری واهەبـوو داوای چاکسـازی و دانانـی یاسـای نـوێ، یـان گۆڕینـی یاسـاکانیان دەکـرد بـۆ دیاریکردنـی دەسـەڵاتەکانی پاشـا و دامەزراوەکانـی دەوڵـەت. بـێ بوونـی درەفـت لـە بەشـداریکردن لـە بڕیـاری سیاسـی و چاکسـازیی یاسـاییدا، مەحـاڵ بـوو بتوانـرێ ڕێگـە بـۆ گۆڕانـکاری لـە بـاری ئابـوری و لابردنـی کۆسـپانەکانی بـەردەم گەشـەکردنی خۆشـبکرێت.

هەڵبەتـە ئـەم گۆڕانکاریانـە لـە هەمـوو شـوێنەکانی ئەورۆپـا وەک یـەک نەبـووە، جیـاوازی هەبـووە لـە نێـوان دەوڵەتەکانـدا، لـە نێـوان ڕۆژهـەڵات و ڕۆژئـاوای ئەوروپـادا. ئـەو جیاوازیانـە بـۆ مێـژووی کـۆن و بنەمـا کۆمەڵایەتیـەکان و چۆنیەتـی و ڕادەی بەهێزیـی دەسـەڵاتی پاشـا و چینوتوێـژ و پێکهاتـەی ئـەو کۆمەڵگەیانـە دەگەڕێتـەوە.

هەتا سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیودالْ بەهێزتربوایە. دەستەبژێری ئوروستۆکراتی فیودالْ و ئایینی توندڕەوتر بوونایە، یان چەوساندنەوە و کۆنترۆلکردنی چینوتوێژەکانی خوارەوی نمونەی مسکێنەکان، جوتیارەکان، پیشەیی و بازرگانەکان زیاتربوایە، یان دەسەلاتی ناوەندی پاشایەتی بەهێزتر بوایە، گۆڕانکاری و گەشەکردنی ئابوری و سیاسی و پرۆسەی چاکسازی لەو ولاتەدا زەحمەتر دەبوو و خاوتر بەرێوە دەچوو «**٢**ل**١٠٨**».

لە رۆژئاوای ئەوروپا و بە تایبەتی لە ئینگلتەرا، فیودالەکان سەربەخۆتر و بەهێزتر بوون، لە هەمانکاتدا دەسەلاتی ناوەندی پاشایەتی لاوازتر بوو، هەروەها لەم ولاتانەدا بەستنەوەی مسکێنەکان بە زەوییەوە ئەهوەنتر بوو. ئەمانە بوونە بناغەیەک بۆ رێگە خۆشکردن و گەورەکردنی بازنەی بڕیاردان و دامەزرانی پەرلەمانی سەرەتایی، درەفتی دروستکرد بۆ چاکسازی زیاتر و خێراتر و لابردنی ئەو کۆسپانەی رێگر بوون لە گۆڕانکاری کۆمەلگە. لێرەدا لە باتی وشەی گەشەکردن، گۆڕانکاری بەکاردەهێنین، چونکە مەرج نیە هەموو گۆڕانکارێک پێشکەوتنی لێ بکەوێیەوە، بەلام درەفت دروست بوون بۆ گۆڕانکاری بە بوونی فاکتەر و زەمینەی گونجاو دەکرێت ببێتە فاکتەرێک بۆ پێشکەوتن «**٢** ل**٢٢٢**».

لە فەرەنسا، دەسەلاتی پاشا و ناوەندێتی دەولەت بە هێزتر بوو لەسەر فیودالْ و توێژە دەسەلاتدار و ژەنەرالە سەربازییەکان. ئەوانە هەمان دەرفەتی ئینگلتەرایان نەبوو لە بەشداریکردن لە بڕیاری سیاسی و ئابوریدا. ئەمانە وایانکرد کە رێگەخۆشکردن بۆ گەشەی ئابوری و سیاسی قورستربێت و خاوتر بۆ پێشەوە بڕوات و توندوتیژیی زیاتری لێبکەوێتەوە. ئەمانە بوونە خاسلەتێکی تایبەتی و کاریگەر لەسەر چۆنیەتی گۆڕانکارییەکانی دواتری ئەو ولاتە.

ئەلەمانیا، شێوەیەکی نالەبارتری بەخۆوە بینی. ئەم ولاتە لە چەندین دەسەلاتی بچوکی فیودالی بەهێز پێکهاتبوو، هەر ناوچەی دەولەتێکی بچوکی ناوەندیی بەهێزی خۆی هەبوو. هیچ لەوانە هێندە بەهێز نەبوو، کە لە رێگەی بەکارهێنانی هێزەوە بتوانێ بەسەر ئەوانی تردا زالْ بێ، نەریتی یەکتر قبولکردن و پلورالیزمی سەرەتاییان نەبوو، کە بە ئاشتی دەولەتێکی سەرانسەری شێوەی ئینگلتەرا یان فەرەنسا دابمەزرێنن. لەبەر ئەم فاکتەر و خاسلەتانە، ئەم دە ستەلاتدارە فیودالە توندڕەوانە لە ناسەقامگیرییەکی بەردەوامدا دەژیان، لە چاو ئینگلتەرا و فەرە نسادا ئەو گۆڕانکاری و گەشەکردن و چاکسازییانە زۆر خاوتر و دژوارتر بەرێوەدەچوو. ئەم خاسلەتانە گەشەکردنی دواتری ولاتەکەی دواخست. ئەمە هەتا ناوەڕاستی سەدەی بیستیش کاریگەری خۆی هەبوو لەسەر چۆنێتی بونیادنان و

گەشـەکردنی دیموکراتـی لـەو وڵاتـەدا. چونکـە ئـەو دەسـەڵاتدارانەی ئەڵمانیا دراوسـێی نزیکـی ئیتاڵیـا بـوون، لەکۆتایـی سـەدەکانی ناوەڕاسـتدا کاریگـەری نێگەتیڤیـان لەسـەر گەشـەکردنی ئابـوری و سیاسـی ئـەو وڵاتـەش هەبـوو.

ئیسـپانیا، ماوەیەکـی درێـژ لـە ژێـر دەسـەڵاتی پاشـاکانی فەرەنسـا وعەرەبـە خێڵەکییە موسـڵمانەکاندا بـوو، دوای رۆیشـتنی ئەوانیـش سیسـتەمی پاشـایەتی تیایـدا لـە چـاو فەرەنسـا توندڕەوتـر و تاکڕەوتـر بـوو. ئەمانـە گۆڕانـە سیاسـی و ئابورییـە مەزنەکانی ئـەم وڵاتـەی خسـتە دوای فەرەنسـا و ئەڵمانیـا و کاریگـەری لەسـەر مێـژووی دواتـری کۆمەڵگەکـە هەبـوو. ئـەم وڵاتـە هەتـا نیـوەی دووەمـی سـەدەی بیسـت نەکەوتـە سـەر ڕێبـازی گۆڕانکارییـە مەزنەکان.

ڕۆژهەڵاتـی ئەوروپـا و روسـیا، زۆر جیاوازبـوو لـە وڵاتەکانـی ڕۆژئـاوای ئەوروپـا. روسـیا هەتـا سـەرەتای سـەدەی پانـزە لەژێـر دەسـەڵاتی فیوداڵـی خێڵەکـی مەغـۆل و پاشـماوەکانیدا بـوو، دواتـر بنەمـا و سیسـتمی سیاسـی و ئابـوری فیوداڵـی ئـەو وڵاتـە هێنـدە تاکـرەو بـوو، کـە لـە کۆیلایەتیـەوە نزیـک بـوو. دەسـەڵاتی دەوڵەتـی ناوەنـدی بەهێـز بـوو، تیایـدا قەیسـەر دەسـەڵاتی ڕەهـای هەبـوو. لەپـاڵ هـەژاری و چەوسـاندەوەیەکی زۆرەوە، فیـوداڵ و ئۆروسـتۆکراتی دەوڵەتەکـە کۆنترۆڵـی هەمـوو ژیانـی ئابوریـان کردبـوو. بەهێـزی سـوپا بەرەنـگاری هەمـوو ناڕەزاییـەک دەبوونـەوە، کێڵگەکانـی لادێ و شـوێنی بەرهەمهێنانـی شـارەکان زیاتـر لـە بنکـەی سـەربازی دەچـوو. لـە بەشـەکانی تـری ڕۆژهەڵاتـی ئەوروپـا و هەنگاریـا و نەمسـا، سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری فیوداڵـی تیایانـدا، کـەم تـا زۆر نزیـک بـوو لـەوەی روسـیاوە «**٢ ل٢٢٨**».

ئـەم ناوچانـە لەژێـر چەتـری کەنیسـەی ئۆرسۆدۆکسـی قوسـتەنتەنیەدا بـوون. قوتابخانـە و رێبـازی ئـەم کەنیسـەیە زۆر لـە کەنیسـەی کاسـۆلیکی ڕۆمـا توندڕەوتـر و ڕەقتـر بـوو، هاوپەیمانـی و هاریـکاری توندوتۆڵـی لەگـەڵ فیوداڵەکانـی ڕۆژهەڵاتـی ئەوروپـا و دەسـەڵاتدارە ئەبسـلیوتیزمەکانی هەبـوو. ئـەم فاکتـەرە، سیسـتمە توندڕەوەکـەی ڕۆژهەڵاتـی ئەوروپـای توندڕەوتـر کـرد، دەسـەڵاتی ئەبسـلیوتیزمی تیایانـدا بەهێزترکـرد «**٣٦ ل١٤٢**».

سـەرەڕای ئەمانـە، دەوڵەتەکانـی ڕۆژهەڵاتـی ئەوروپـا لـە کۆتایـی سـەدەکانی ناوەڕاسـتەوە هەتـا سـەرەتای سـەدەی بیسـت، لـە ململانـێ و شـەڕی هەمیشـەییدا بـوون لەگـەڵ دەوڵەتـی عوسـمانیدا، کـە هێنـدەی تـر سیسـتمە فیوداڵەکـەی گرژتـر و توندڕەوتـر و تاکڕەوترکـرد. ئەمانـە وایانکـرد گەشـەی ئابـوری و سیاسـی لـە ڕۆژهەڵاتـی ئەوروپـا، لـە چـاو ڕۆژئـاوای ئەوروپـا زیاتـر دوابکەوێـت. زۆربـەی ئـەو

وڵاتانە هەتا کۆتایی سەدەی بیست نەکەوتنە سەر ڕێبازی زەمینە خۆشبون بۆ بونیادنانی سیستمێکی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر، هەتا ئێستاش زۆریان و لەوانە روسیا، هێشتا بەتەواوەتی خۆیان نەداوە بەدەستەوە.

ئەم جیاوازیە بچوکانەی لە نێوان سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری کۆمەڵگە و وڵاتەکانی ئەوسای ئەوروپادا هەبوون، هەروەها ئەو گۆڕانکارییە بچووکانەی کە تیایاندا روویدا، ئەگەرچی جیاوازی بچوکبن و رەنگە لە ساتێک و شوێنێکدا بە جیاوازییەکی ئەوتۆ لەقەڵەم نەدرابن، بەڵام هەوێنێک و فاکتەرێکی بنچینەیی گرنگ بوون بۆ گۆڕانکاری مەزنتر لە دواتردا. بێگومان فاکتەرەکانی تر و خاسڵەتە تایبەتییەکان رۆڵی گرنگیان هەبووە، بەڵام بەبێ بوونی ئەو فاکتەرە بنچینەییانە، زەحمەت بوو ئەوانە وەک پێویست رۆڵی سودبەخشانەی خۆیان ببینن.

خاسڵەتە رێگرەکانی فیوداڵیزمی ئەوروپا لە گەشەکردن

بنەمای ئابوری و سیاسی فیوداڵیزم لەسەر سێ کۆڵەکە وەستابو، کشتوکاڵ، بەرهەمهێنانی پیشەیی و بازرگانی. بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ بەردی بناغەی کۆمەڵگە بوو. زیاتر لە ٩٠٪ خەڵک خەریکی کشتووکاڵ بوون و لەسەری دەژیان. بەرهەمهێنانی پیشەیی، ئامرازە سادەکانی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و پێویستیەکانی کەل و پەلی سادەی زۆربەی دانیشتوانی دابیندەکرد، لە پاڵ ئەوانەدا پێویستییە گرانبەهاکانی چینوتوێژەکانی سەرەوە و دەوڵەت و کەنیسەی لە ئەستۆدا بوو. بازرگانیی ناوخۆ زۆر سنووردار و لاواز بوو. بازرگانیی دەرەکی لە سەدەکانی ناوەڕاستدا زیاتر بۆ دابینکردنی پێویستییەکانی چینوتوێژە دەوڵەمەندەکانی سەرەوە بوو.

- سروشتی قوفڵدراو و ناخوڵقێنەری فیوداڵیزم لە لادێکاندا

پێشتر باسی ئەو گۆڕانکاریانەمان کرد، کە لەژێر چەتری فیوداڵیزمی ئەوروپادا خوڵقابوون، باسی گەشەکردنی ئابوری و باشتربوونی کۆمەڵگەکانمان کرد بەراورد بە پێشوویان، باسی دروستبوونی چینێکی فیوداڵ و دەسەڵاتێکی ئایینی بەهێز و خاوەن سامان و داهاتێکی زۆرمانکرد، کە توانای فشار خستنە سەر پاشا و دەوڵەتیان هەبوو، کەم و زۆر دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیارە

سیاسی و ئابورییەکاند پەیداکرد. لێرەدا پرسیارەکە ئەویە، ئایا ئەو چاکسازیانەی ئەوانە کردویانە لە پێناوی گەشەکردنی کۆمەڵگە و خۆشگوزەرانی خەڵکەکەدا بووە، یان تەنها بۆ پاراستن و زیادکردنی بەرژەوەندی خۆیان بووە؟ ئایا ئەمانە لە بەرژەوەندیاندا بووە گۆڕانکاری بنەرەتی لە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوریدا بکەن؟

سەرچاوەی ئەو ژیانە سەڵتەنەتەی کە فیودالٌ، دەسەڵاتی ئایینی و پاشا و دەستەبژێری ئۆروستۆکرات، سەرەک لەشکر و دەسەڵاتدارەکان هەیان بووە لەسەر حساب و هیلاکیی و قووتی زۆربەی هەرە زۆری خەڵکی کارکەری ئەو وڵاتانە درووست بووە، بەبێ ئەوانە ئەو سەڵتەنەتەیان لە دەست دەچوو، ئەو ژیان و دەسەڵاتەی هەیان بووە، لە ژێر سێبەری ئەو سیستمە سیاسی و ئابوریە سنووردارە فیوداڵیدا بووە، لەبەرئەوە نەیانویستوە گۆڕانکاری بنچینەیی لەو سیستمەدا بکەن.

لێرەدا رەنگە بوترێ، ئایا نەدەبوو گەشەکردنی تەکنیک و شێواز و رێگەی زانستیانە لە خزمەت و بەرژەوەندی ئەوانەدا بوایە؟ ئایا داهاتەکانیانی زیاتر نەدەکرد؟ وەڵامی ئەوە نەخێرە، چونکە ئەو دەسەڵات و سامان و داهاتانە لەسەر کۆنترۆڵکردن و سەرکوتکردنی خەڵکە کارکەرەکان کراوە. چاکسازیکردن لە ئامرازی بەرهەمهێنان و شارەزابوون و هوشیاربوونەوەی ئەوانە پێگەی کۆمەڵایەتیانی بەرزدەکردەوە، هەوڵی ژیان و گوزەرانێکی باشتریان دەدا، ئەبوونە هەڕەشە لەسەر بەرژەوەندییەکانی ئەو چینوتوێژانەی سەرەوە، لەبەرئەوە بە بەرژەوەندی خۆیان نەزانیوە و رێگەیان لێگرتووە. لای ئەوانە، مسکێنەکان کە بەشی هەرە زۆری گۆمەڵگە بوون، نەدەبوو ئاسانکارییان بۆ بکرێت لە کاروباری بەرهەمهێنان و بەکارهێنانی تەکنیکی نوێدا، چونکە تەمەڵی دەکردن و چیتر خۆیان هیلاک نەدەکرد، چاویان دەکرایەوە و هەوڵی بەشداردنیان لە بڕیاری سیاسی و ئابوریدا دەدا، وای لێدەکردن لە خۆیان بایی بن و چیتر گوێڕایەڵی سالارەکانیان نەبن.

لەگەڵ ئەوەی پاشا و فیوداڵ و دەسەڵاتی ئایینی داهات و سامانی گەورەیان هەبوو، بەڵام ئەوانەیان لە پێناوی رێگەخۆشکردن بۆ گەشەپێکردنی بەرهەمهێنان و کۆمەڵگە بەکارنەدەهێنا، بەڵکو بۆ خۆشگوزەرانی خۆیان و دروستکردنی جوانترین کۆشک و تەلار و کەنیسەی هەرە جوانی مێژووی مرۆڤایەتی بەکاریاندەهێنا. ئەمە خاسڵەتێکی قوفڵدراو و نەخولقێنەر و داخراوی بەو کۆمەڵگەیەداوە. کۆمەڵگەیەکی دینامیکی نەبووە و توانای خۆ تازەکردنەوە

و گەشـــەکردنی نەبــووە. بەدرێژایــی زیاتــر لــە هــەزار ســاڵی دەســەڵاتیان، هیــچ گۆڕانکارییەکـی ئەوتـۆ لـە تەکنیـک و ڕێگەوبـان و ئامـرازی گواسـتنەوەدا رووی نــەداوە.

هەتـا فیودالــەکان و دەســەڵاتی ئایینــی و دەســەڵاتی ناوەندیــی پاشــا و ســوپا ســالارەکان بەهێزتــر بوونایــە، زیاتــر بەرژەوەنــدی خۆیــان دەپاراســت، زیاتــر خەڵکەکانــی خوارەوەیــان دەڕووتانــدەوە، زیاتــر دژی گۆڕانــکاری و چاکســازی دەوەســتانەوە، زیاتــر کۆســپیان دەخســتە بــەردەم بەشــداریکردنی ژمارەیەکــی زۆرتـر لـە خەڵـک لـە بڕیـارە سیاسـی و ئابورییەکانـدا. کۆمەڵگەکـە زیاتـر قوفڵـدراو دەبــوو، زیاتــر ڕێگــە لــە خولقانــدن و مێشــککردنەوەی خەڵــک دەگیــرا «۲ل۷۳».

بــەڵام ئایــا چینوتوێژەکانــی خــوارەوەی لادێ، مســکێنەکان، جوتیــارەکان لەبەرژەوەندیانــدا نەبــوو گۆڕانــکاری ڕیشــەیی لــە کۆمەڵگەکــەدا ڕووبــدات، ئایــا ئــەو توێــژە زەبەلاحانــەی ئــەو کۆمەڵگەیانــە لەتوانایانــدا نەبــوو گۆڕانــکاری بکــەن و ڕێگــە خۆشــکەن بــۆ سیســتمێکی بەرفراوانتــر؟ بــۆ تێگەیشــتن و وەڵامدانــەوەی ئەمانــە واچاکــە چاوێــک بــە سروشــتی بونیــادی ئابــوری و کۆمەڵایەتــی ئــەو کۆمەڵگەیانــەدا بخشــێنینەوە.

لـە کۆمەڵگەیەکـی فیودالیـدا، مەبەسـتی بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵی بـە پلـەی یەکـەم و بەشـی هـەرە زۆری بـۆ دابینکردنـی پێویسـتی و بەردەوامـی ژیانـی خۆیـان بـوو. زۆربـەی ئـەو بەرهەمهێنانـەی کـە مسـکێن لـە بەشـە زەوێکـەی خۆیانـدا و جوتیـارە بچووکــەکان (ئــەو جوتیارانــەی خاوەنــی زەوی خۆیــان بــوون) کردوویانــە، بــۆ دابینکردنـی خواردەمەنـی خۆیـان بـووە و بەشـێکی کەمـی بـۆ گۆڕینـەوەی بـووە بەشــتی تــری پێویســتی ژیــان، کــە خۆیــان نەیانتانیــوە بەرهەمبێنــن، ســەرەڕای ئــەوە بەشــێکی بــۆ باجــی دەوڵــەت و کەنیســە بــووە. بەشــێکی زۆرکــەم لــەو بەرهەمانــە کەوتونەتــە بازاڕەکانــەوە، بۆیــە کاریگــەری ئەوتۆیــان لەســەر ژیانــی ئابــوری نەبــووە. ئــەو زەوییــە کشــتوکاڵیانەی مســکێن تیــادا بەرهەمــی هێنــاوە دوو بــەش بــوون. بەشــێکی کوتومــت بــۆ دابینکردنــی پێویســتی خواردنــی خــۆی و خێزانەکــەی و بەشــەکەی تــری بــۆ فیــوداڵ بــووە. لێــرەدا ســەرەڕای ئــەوەی مســکێنەکان لــە بەشــە زەوییەکانــی خۆیانــدا کاریانکــردووە، لــە بەشــە زەوی موڵکدارەکانیشــدا بەرهەمیــان هێنــاوە (مەبەســت لــە موڵکــدارەکان، فیــوداڵ، کەنیســەوە و پاشـایە). بەشـی فیـوداڵ هەندێکـی بـۆ پێویسـتی خـۆ و دەسـتوپێوەند و چەکدارەکانــی چــووە و بەشــەکەی ترییــان گۆڕدراوەتــەوە بــە بەرهەمــی تــر، یــان لــە بازاڕەکانــدا لــە ڕێگــەی بازرگانەکانــەوە ســاغکراونەتەوە. لەبەرئــەوە ئــەو

کۆمەڵگەیە بازنەی پەیوەندییەکانی زۆر تەسک بووە، پەیوەندی نێوان شوێنی جیاواز و گوند و شار و لادێکان زۆر لاواز بووە. نە خەڵکی لادێ توانای کڕینی هێندە بەروبوومی دەرەوەی گوندەکانی خۆیانیان هەبووە، نەئەوەندە بەرهەمیشیان لێ زیاد بوو بۆئەوەی بیفرۆشن بەدەرەوە. دراو و ئاڵوگۆڕی دراو زۆر کەمبووە، تەنها چینوتوێژەکانی سەرەوە وهەندێ لە بازرگانەکان لە بازنەیەکی تەسکدا بەکاریان هێناوە.

هۆکانی بەرهەمهێنان بریتی بوون لە مسکێن، یان جوتیاری بچووک، زەویوزار و سەرچاوەی ئاو و ئاژەڵ، ئامرازی بەرهەمهێنان گرنگترینیان گاسن و داس و وڵاخ بوون، هەروەها تۆو بۆ چاندن. زۆربەی زەویوزار و سەرچاوەی ئاو موڵکی فیوداڵ و کەنیسە بوون، پاشاش سەرەڕای موڵک و سامانی لە شوێنی نیشتەجێبون و حوکمکردنی لە هەندێ شوێن موڵکی تر و کۆشک و ناوچەی ڕاوی خۆی هەبووە.

مسکێنەکان بەپێی یاسا خەڵکی ئازاد بوون، فیوداڵ بۆیان نەبووە بیانکڕن و بیانفرۆشن، بەڵام چونکە بەسترابون بە زەوییەکانەوە، ئەو ئازادییەی هەیان بوو سنووری بۆ کێشرا بوو. بەپێی یاسا بۆیان نەبوو بێ مۆڵەتی خاوەن موڵک ئەو زەوییانە بەجێبێڵن و بگوێزنەوە بۆسەر زەوی فیوداڵێکی تر، چونکە فیوداڵ، بەوە هێزی کار و داهاتەکانی کەم دەبۆوە. لەهەمان کاتدا مسکێنەکان مافی یاسایی خۆیان هەبوو کە پشتاوپشت لەسەر ئەو زەویانە بمێننەوە، بۆیە خاوەن موڵک بۆی نەبووە بە ئاسانی مسکینێک لە کۆڵ خۆی بکاتەوە. هەڵبەتە ئەمەش بەناوی عەدالەتی کۆمەڵایەتیەوە بووە، بەڵام لەڕاستیدا مەبەست کەمکردنەوە و کپکردنەوەی ململانە و توندوتیژی کۆمەڵایەتی بووە، دابینکردنی سەقامگیری و ڕێگرتن بووە لە بڵاوبونەوی ئاژاوە لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر. «٨٨ل ٦٠»

لەبەرئەوەی وڵاتەکان بەسەر چەندین بەش و پارچەی موڵکایەتی فیوداڵ دابەشبوون، بەپێی هێزو توانای فیوداڵ یاساکان جێبەجێکراون. هەتا فیوداڵ بەهێزتر بوایە، یان دەسەڵاتی پاشا لاوازتر بوایە، ئەو یاسایانەی بەپێی بەرژەوەندی خۆی گۆنجاندووە، یان هەندێ یاسای تایبەتی خۆی هەبووە، یان گوێی بەیاساکان نەداوە. لەبەرئەوە جیاوازی هەبووە لەنێوان ناوچەیەک و ناوچەیەکی تر و مەملەکەتێک و مەملەکەتێکی تردا.

زەوییەکان بە عەدالەت بەسەر مسکێنانەدا دابەشکراون، هەریەکەیان وەک یەک زەویان بەدەستەوە بووە، زەوی باش و زەوی خراپ. هەڵبەتە بە ڕواڵەت ئەمە

لە پێناوی عەدالەتی کۆمەڵایەتیدا بووە، کە ئایین زیاتر ڕۆڵی تیایدا هەبووە، بەڵام لە ڕاستیدا ئەوە دوو مەبەستی تری هەبووە. یەکەمیان کەمکردنەوەی ململانێ لە نێوان ئەندامەکانی کۆمەڵگەکەدا، بە مەبەستی کەمکردنەوەی گرژی لە ناویاندا، دووەمیان ئەوە بووە، کە کەس لە ریزی ئەو مسکێنانەدا سامان و داهاتی لەوانی تر زیاتر نەبێت و دەوڵەمەنتر نەبێت و ئاستی کۆمەڵایەتی بەرزنەبێتەوە و چاوی نەکرێتەوە. ئەمانە ململانێ و هەوڵدانی تازەکردنەوە و گەشەکردنی کۆمەڵگەی ئفلیجکردوە، کۆمەڵگەکەی نا خوڵقێنەر و سست کردوە، ڕێگربووە لە گەشەکردنی ژیانی ئابوری و سیاسی و بەشداریکردنی مسکێنەکانیش لە بڕیارە سیاسی و ئابورییەکاندا «٨ل٥١».

باشترین زەوی و سەرچاوەی ئاو بۆ بەرهەمهێنانی پێویستیەکانی ئەو چینوتوێژانەی سەرەوە دابینکراوە. جێگەی بێستان و کۆشک و باخ و باخاتیان، جێگەی ڕاو و سواری و ڕابواردنیان، جێگە و شوێنی کڵێسەکان. زۆربەی ئاژەڵ، مەڕومالات و ئەسپ و گا و مانگا، موڵکی ئەوانە بووە، بەشی هەرە زۆریان لەلایەن مسکێنەکانەوە سەرپەرشتی کراون و لەوەڕێنراون. لەوەڕگاکان ئەگەرچی موڵکی گشتی بوون، بەڵام مسکێن و جوتیارە بچووکەکانیش لەبەرامبەر سوود وەرگرتن لێیان ناچارکراون ئاژەڵی فیوداڵەکان تیایاندا بلەوەڕێنن و داری دارستانەکانیان بۆ ببڕن بۆ سوتاندن، یان بیناکردن و پێویستی تر.

گرنگترین ئامرازی بەرهەمهێنان گاسن و داس و وڵاخ بووە. گاسن گرانبا بووە و زۆربەی مسکێن و جوتیارە هەژارەکان نەیان بووە، لەبەرئەوە گاسنی فیوداڵیان بەکارهێناوە و لەبەرامبەردا بێگاری زیاتریان پێکردوون. ئەو مسکێنانەی وڵاخیان هەبووە، ناچارکراون لەگەڵ خۆیان بیهێنن بۆ بەکارهێنانیان لە کێڵانی زەوییەکانی فیوداڵ، یان بارکردندا. ئەگەر نەیان بووایە بەرامبەر ئەوە بێگاری زیاتریان پێکراوە. ئەو ساڵانەی کە بەهۆی ئاوی کەم یان زۆر، نەخۆشی کشتوکاڵیەوە بەرهەم کەمبۆتەوە، مسکێن و جوتیارە هەژارەکان ناچاردەبوون تۆو بۆ چاندن لە فیوداڵ قەرزکەن، کە لەبەرامبەردا دوو قات و سێ قاتیان لێ سەندوونەتەوە. لە چەند خاڵێکدا ئەرکی مسکێنەکان کۆدەکەینەوە:

١ـ تێکڕای سێ ڕۆژ کارکردن لە زەوی تایبەتی فیوداڵ لە هەفتەیەکدا.

٢ـ وڵاخ پەیداکردن بۆ کێڵانی زەوییەکەی خۆی و بەکارهێنانی لەگەڵ وڵاخەکانی مسکێنەکانی تر لەزەوی فیوداڵدا.

٣ـ سەرەڕای کێڵان، بەکارهێنانی وڵاخەکان لە ئەرکەکانی تری بەرهەمهێنان

و گواستنەوەدا.

٤ـ کارکردن بۆ فیودالْ لە رۆژە تایبەتییەکانی تری ساڵانەدا، وەکو رۆژانی داربڕین و خوریبڕین و شتی تر.

٥ـ ئەگەر مسکێن بەرهەمی زیادەی خۆی بفرۆشتایە، دەبووایە هەندێ پارەی کاشی بدایە بە فیودالْ.

٦ـ باجی لەسەر بەرهەمەکانی خۆی بدایە بە دەوڵەت و کەنیسە، وە کو دانەوێڵە، مریشک، ئاژەڵ.

٧ـ باج لەسەر هێنانی دار لە دارستانەکانەوە.

٨ـ ئەگەر مسکێن کچێکی شووی بکردایە بە زەلامێکی سەر بە فیودالێکی تر، دەبووایە باجێکی تایبەتی بدایە بە فیودالْ، چونکە فیودالْ نەی دەویست ژمارەی مسکێنەکانی کەمبێتەوە. «٨ ل٥٥»

لەسەر بنەمای ئەو زانیاریانەی سەرەوە، چەند راستییەکمان بۆ دەردەکەوێت. لەژێر سیستەمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیودالیدا، زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی لادێکان، کە مسکێنەکان بوون، خاوەنی هیچ نەبوون. لەبەرئەوەی بەسترابوون بە زەوییەکانیانەوە نیمچە ئازادبوون، شوێنی ژیان و کارکردنیان لەگەڵ شوێنەکانی تر و جیهانی دەرەوەدا دابڕاوبوو. کار و پەیوەندی و بەرژەوەندی هاوبەشیان لەگەڵ یەکتری و خەڵکانی تری ناوچەکانی تردا زۆر کەمبووە. ئەوەی بۆیان ماوەتەوە لە رەنجی ژیانیان تەنها بۆ بەردەوامی بووە لە ژیاندا، نەخۆشی و پەتاو کارەساتی سروشتی بەسەریاندا زاڵ بووە. ئەگەرچی دەوڵەت و فیودالەکان لەسەر حسابی ئەوانە داهاتێکی زۆریان هەبووە و خاوەنی سامانێکی بێ سنووربون، بەڵام هیچ چاکسازییەکی ئەوتۆیان نەکردوە بۆ ئاسانکردنی بەرهەمهێنان، رێگەوبان، تەکنیک و گەشەکردنی زانیاری، هیچیان لە بواری خزمەتگوزاری و باشکردنی خۆشگوزاری خەڵک نەکردوە. زۆرینەی خەڵک لەژێر سایەی ئەو سیستەمەدا هیچ بواری بەشداریکردنیان لە بڕیارە و سیاسی و ئابوریەکاندا نەبووە، بەڵکو بە پێچەوانەوە خەڵکی تر ئەو بڕیارانەیان بەسەریاندا سەپاندووە. لە رێگەی چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکان و دەسەڵاتی ئایینیەوە رێگەیان لێگیراوە و سەرکوتکراون، دابونەریتی کۆن پشتاوپشت ماوەتەوە و رەگی داکوتاوە لە مێشک و دەروونی ئەو خەڵکەدا و بوونەتە بەندی دەستیان. ئەگەرچی جوتیارە بچووکەکان ژیانیان کەمێک لە مسکێنەکان باشتر بووە، بەڵام بەشی زۆریان لە هەمان باری ژیان و روبەڕووی هەمان کۆسپ بوونەتەوە و ژیانێکی سەختیان

هەبــووە و بــە پەلەقــاژێ توانیویانــە ئــەو موڵــک و داهاتــە بچووکانەیــان بپارێــزن.

لــەم زەمینەیــەدا، ئــەو چینوتوێژانــەی خــوارەوە لــە نەزانــی و نەخوێنــدەواری و نائومێدیدا ژیـاون، هیـچ ئامرازێکـی گۆڕانـکاری و گەشـەکردنی ژیانیـان نەبـووە. ئەوەی بۆیانکـراوە، لـە خوداپاڕانـەوە و ڕووکردنـە کەنیسـەکان بـووە، لـە پێنـاوی ئـەوەی خودا خراپتریـان بەسـەردا نەهێنـێ و ئـەوەی هەیانبـووە لەدەسـتیان نەچێـت، نـە توانـای خوڵقانـدن و تازەکردنەوەیـان هەبـووە و نـە بڕواشـیان پێـی هەبـووە.

سـەرەڕای ئـەوەی مسـکێنەکان توانـای گۆڕانـکاری و چاکسـازی و تازەکردنەوەیـان نەبـووە، زۆرجـار بـە بەرژەوەنـدی خۆشـیان نەزانیـوە، کـە بەرهەمهێنـان زیاتـر بکـەن، تەکنیکـی نـوێ و زانسـتی نـوێ پەیداببێـت بـۆ ئاسـانکرنی پرۆسـەی بەرهەمهێنـان. هەڵبەتــە ئــەوەش بــێ هۆکارنەبــووە، لەلایەکــەوە لەبەرئــەوەی هەرچــی هەوڵێکیــان دابێـت و خۆیـان ماندووکردبێـت بـۆ زیادکردنـی بەرهەمهێنـان، هیچـی وای بـۆ خۆیـان نەماوەتـەوە، بەڵکـو چۆتـە گیرفانـی خـاوەن موڵکـەکان و دەوڵـەت و کەنیسـەوە، ئەویـش بەنـاوی عەدالەتـی کۆمەڵایەتیـەوە، کـە دەبووایـە هەمـوو خەڵکـی سـادە گوزەرانـی ژیانیـان وەک یـەک بووایـە. لـە لایەکـی تـرەوە ئـەو مسـکێنانە دژی تەکنیکی نـوێ بوون، چونکـە هەمیشـە لـەوە ترسـاون بەهـۆی تەکنیکـی نـوێ و چاکسـازی لـە بەرهەمهێنانـدا، چیتـر خـاوەن موڵکـەکان پێویسـتیان پێیـان نەمێنـێ و لەسـەر مـاڵ و زەوییەکانیـان دەریـان پەڕێنـن.

لەمێــژووی زیاتــر لــە هــەزار ســاڵەی فیودالیزمــدا، ژمارەیەکــی زۆر ڕاپەریــن و بزووتنـەوەی جوتیـاران لـە هەمـوو شـوێنەکانی ئەوروپـادا، کـەم و زۆر ڕوویانـداوە، زۆرجـار زیانێکـی زۆریـان لـە کۆشـک و زەویـوزار و سـامانەکانی موڵکدارەکانـداوە، هەندێکیــان بوونەتــە پاڵەوانــی خەڵــک و لــە دەوڵەمەندەکانیــان ســەندووە و داویانــە بــە هــەژارەکان. بــەڵام هەمــوو ئەوانــە شکســتیان هێنــاوە و ســەریان نەگرتــووە، هیــچ لەوانـە ڕۆڵـی خولقێنـەر و تـازە کردنەوەیـان نەبـووە، لـە توانایانـدا نەبـووە سیسـتمێکی بەڕێوەبردنــی سیاســی و ئابــوری بەرفراوانتــر بونیادبنێــن «٨ ل٦٠».

بێگومـان لـە هەنـدێ کات و شـوێندا، بەتایبەتـی لـە کۆتایـی سـەدەکانی ناوەڕاسـت و سـەردەمی گیانەڵـڵای فیودالیزمـدا، ئـەو ڕاپەڕیـن و ململانێیانـە کاردنانـەوەی پۆزەتیڤـی بەسـەر فاکتەرەکانـی تـردا هەبـووە، یارمەتـی گۆڕانکاریەکانـی داوە، بـەڵام هیـچ لـە چینوتوێـژ و هێـز و پێکهاتەکانـی ئـەو کۆمەڵگەیانـە، نەتوانـای گۆڕانـکاری ڕیشـەییان هەبــووە، نــە بــە بەرژەوەنــدی خۆیــان زانیــوە. فاکتــەرە ناوخۆییەکانــی لادێکانــی گۆمەڵـگای فیودالـی، چینوتوێـژ و هێزەکانـی لەسـەرەوە بـۆ خـوارەوە، خۆبەخـۆ توانـای گۆڕانـکاری ڕیشـەییان نەبـووە، هەوڵدانەکانیـان وەکـو ئـەوە بووە ئاسـنی سـارد بکوتن.

- سروشتی قوفڵدراو و ناخوڵقێنەری پیشەیی فیودالی

بێگومان بەرهەمهێنانی پیشەیی بە هەزارەها ساڵ پێش کۆمەڵگەی فیودالی لە جیهان و ئەوروپادا هەبووە و کەرتێکی گرنگی بەرهەمهێنان بووە. خەڵکانی پیشەیی شارزا و وریابون و بە رۆح و گیان هەوڵیانداوە بەپێیی توانا باشترین و جوانترین بەرهەم پێشکەشی کڕیارەکانیان بکەن. هەر لەکۆنەوە بەشێک لە کاڵای بازرگانی ئەو بەرهەمانە بووە «**٣٦** ل**١٢٥**».
لەگەڵ سەرهەڵدانی فیوداڵیزم، ئەم کەرتەش بوو بە بەشێک لە بنەمای ئابوری ئەو سیستمەوە و ئاوێتەی بوو و خۆی لەگەڵ خاسڵەتەکانی گونجان و کەوتە دابینکردنی پێویستیەکانی، بۆیە دەتوانی ناوبنرێ بەرهەمهێنانی پیشەیی فیودالی. پێویستیەکانی ئەو کۆمەڵگەیە جۆراوجۆر بوون. لەبەرئەوەی ئەو سیستمە لەلایەن دەوڵەت و پاشا و فیوداڵ و دەسەڵاتی ئایینیەوە قۆرخکرابوو، پێش هەموو کەسێکی تر پێویستیەکانی ئەوانی دابیندەکرد.
پیشەییەکان پێویستیەکانی کۆشک و تەلار و کەنیسە، لە دەرگا و پەنجەرە و شوشە و پێویستی تر دابیندەکرد، پێویستی ناوماڵ و جل و بەرگ و شتی نایاب و جوانی ئەو شوێنانەیان بەرهەمدەهێنا، ئامرازی گواستنەوە و بارکردنیان دابیندەکرد، لەسەروو هەموو شتێکەوە پێویستیەکانی هێزە چەکدارەکانیان دابیندەکرد، لە چەک و جلوبەرگ و پێڵاو و زین و شتی تر. سەرەڕای دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری ئەوانە بەسەر پیشەییەکانەوە، دەوڵەمەنترین و گرنگترین کڕیاریان بوون. ئەم بەرهەمانە تەنها بۆ دابینکردنی بەشێکی کەمی دانیشتوان بوون، کە **٣٪** زیاتر تێپەڕ نەدەبوو. لەکاتێکدا هەموو دانیشتوانی ئینگلتەرا نزیکەی **٢** بۆ **٣،٥** ملیۆن کەس بوو، لەناویاندا چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکان نە گەیشتونەتە **١٠٠** هەزار کەس، لەبەرئەوە خواست لەسەر ئەو بەرهەمانە سنووردار بووە و دەرفەتی بەرفراوانبوونی زۆری نەبووە «**٨** ل**٢٩** \ **٢** ل**١٥١**».
دووەم لایەنی گرنگ، دابینکردنی ئامرازەکانی بەرهەمهێنان بوو، لە گاسن و داس و پاچ و خاکەناز و پێویستی تر. لێرەشدا لەبەرئەوەی موڵکدار خاوەنی زۆربەی زەویوزار و سەرچاوەکانی ئابوری بوون، ئەوان بوون بڕیاری چەندایەتی و چۆنایەتی ئەو ئامرازانەیان داوە، مسکێن و جوتیارەکان قسەیان نەی خواردوە و گوێیان لێنەگیراوە. لەبەرئەوەی چینوتوێژەکانی سەرەوە لە بەرژەوەندیاندا نەبووە و نەیانویستوە گۆڕانکاری و چاکسازی لەو بوارانەدا بکرێت، بە درێژایی هەموو سەدەکانی ناوەڕاست هەمان ئامرازی کۆن بەرهەمهێنراون و

بەکارهاتـــوون.

سـێیەم لایـەن، دابینکردنـی پێویسـتی ناومـاڵ و جلوبـەرگ و پێویسـتی سـاکاری تـری چینوتوێژەکانـی خـوارەوە بـوو. ئەوانـە خەڵکـی دەسـتکورت و هـەژار بـوون، توانـای کرینـی شـتی بـاش و گرانبەهایـان نەبـوو، لەبەرئـەوە ئەگەرچـی ژمارەیـان زۆر بـوو، بـەڵام کڕیـاری گرنـگ نەبـوون. لەبەرئـەوە پیشـەییەکان لـەو ڕووەشـەوە هیـچ گۆڕانـکاری و چاکسـازییان نەکـردوە، بـە درێژایـی فیوداڵیـزم گۆڕانـی گـەورە بەسـەر ئـەو بەرهەمانـەدا نەهاتـووە.

بەرهەمهێنانـی پیشـەیی بـە پلـەی یەکـەم لـە شـارەکاندا بـووە، بـەڵام لـە لادێکانیشـدا هەبـوون. ئەوانـەی ناوشـار زیاتربـوون و بەشـێکی زۆری دانیشـتوانی شـارەکان بـوون، بـەڵام ئەوانـەی لادێـکان پـەرش و بـڵاو و بچـووک بـوون «**٣٦** ل**١٢٥**».

بەپێـی ئـەو زانیاریانـە پرسـیار لێـرەدا ئەوەیـە، ئایـا سیسـتمی بەرهەمهێنانـی پیشـەیی فیوداڵـی توانـای گەشـەکردن و خۆتازەکردنـەوەی هەبـووە؟ ئایـا خۆبەخـۆ توانـای گۆڕینـی سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری هەبـووە؟ ئایـا ئـەو توێـژە کۆمەڵایەتیانـەی پێـوەی خەریکبـوون گۆڕانـکاری فراوانیـان لـەو کەرتـەدا بـە بەرژەوەنـدی خۆیـان زانیـوە؟ ئایـا ئـەو سیسـتمە خوڵقێنـەر و کـراوە بـوو، یـان قوفڵـدراو و ناخوڵقێنـدەر؟ ئایـا پیشـەییەکان بـوون، کـە چاکسـازی سیاسـی گەورەیان کـرد و شۆڕشـی پیشەسـازییان هەڵگیرسـان؟ بـۆ تێگەیشـتن و وەڵامدانـەوەی ئەوانـە واباشـە چاوێـک بەسـەر خاسـڵەتەکانی ئـەو سیسـتمەدا بخشـێنین:

سیسـتەمی پیشـەیی فیوداڵـی، هەمـان سروشـتی تەسـک و قوفڵـدراوی فیوداڵیزمـی هەبـووە، لەیەکـەی بچـووک و لەیـەک دابـڕاو پێکهاتبـوو، سـنوور لـە نێـوان پیشـە جیـاوازەکان قایـم بـوو، کـەس دەسـتی نەخسـتۆتە کاروبـاری ئەوانیتـرەوە، لـە بازاڕێکـی بچووکـی سـنووورداری قوفڵـدراو دەرنەئەچـوو، بەرهـەم بـۆ دابینکردنـی کڕیارەکانـی نـاو شـار و لادێکانـی نزیکـی بـوو، بـۆ بـازاڕی دەرەکـی نەبـوو، هـەر پیشـەیەک کڕیـاری خـۆی هەبـووە و چـاوی نەبڕیوەتـە کڕیـاری ئەوانیتـر، شوێنکارەکانیشـیان بچـووک بـووە و بەپێیـی عورفـی پیشـەیی فیوداڵـی عەیـب و ناشـیرین بـوو یەکێکیـان زیاتـر لەوانـی تـر بەرهەمـی هەبێـت یـان وەسـتا و شـاگردی زۆرتـری هەبێت. ڕێگـر بـوون لە بوونـی ژمـارەی زۆری شـوێنکار، چونکە بەلایانـەوە رزقـی ئەوانـی تـری بڕیـوە، لەبەرئـەوە ژمـارەی خـاوەن وەرشـەکان کـەم و سـنووردار بـوون. ڕێگـە نـەدراوە بـە بەشـدارکرنی ژمارەیەکـی زۆری خەڵـک لـەو بەرهەمهێنانـەدا، بەشـداریکردن لـە بڕیاردانـدا، فێربـوون و شـارەزابوونی کرێکاران، گەشـەکردنی تەکنیـک و داهێنـان و زیادکردنـی بەرهەمهێنـان. خەڵکـی بـە ئاسـانی

دەرفەتـی کارکردنـی پێنـەدراوە لـەو وەرەشـانەدا، هەتـا یەکێـک بووبێـت بـە وەسـتا، یـان سەروەسـتا بـەم پلانـەدا تێپەڕیـوە:

١- شـاگرد، بـە پلـەی یەکـەم ئەندامـی خێـزان و خزمـی نزیـک بوو. ماوەی شـاگردیی ٣ـ٧ سـاڵی خایانـدووە، سەروەسـتا هەتـا پێیکرابـێ ئـەو ماوەیـەی درێژکردۆتـەوە. شـاگرد حەفتـەی شـەش ڕۆژ لەبەیانـی زووەوە هەتـا وەختـی نوسـتن کاریکـردوە، تەنهـا ڕۆژانـی جەژنـە ئایینیـە گـەورەکان پشـووی پێـدراوە، بـە درێژایـی ئـەو سـاڵانە مووچـەی پێنـەدراوە، ئـەوەی پێـی دراوە هـەر لەپـاڵ وەرشـەکەدا خـواردن و جێگـەی نوسـتن بـووە. لـەو ماوەیـەدا، دەبووایـە شـاگرد چالاکانـە بەتەواوەتـی فێـری پیشـەکە و نهێنیەکانـی ببوایـە، ئەگینـا دەردەکـرا. ژمـارەی شـاگردەکان لـە ژمـارەی پەنجەکانـی دەسـتێک تێپـەڕی نەکـردووە.

٢- وەسـتا، لـە ڕێگـەی شـاگردیەوە پێگەیشـتووە، لەژێـر دەسـتی سەروەسـتادا کاریکـردوە، شـارەزایی تـەواوی لـە پیشـەکەدا هەبـووە. ژمارەیـان زۆر کەمبـووە. مووچـەی ڕۆژانـەی تەنهـا لـەو ڕۆژ و کاتانـەدا هەبـووە کـە سەروەسـتا پێویسـتی پێـی بـووە. بـۆی نەبـووە وەرشـەی خـۆی هەبێـت، بـۆی نەبـووە لەبڕیـاری سەروەسـتا دەربچێـت یـان قسـە لـە قسـەکانیدا بـکات. ژمارەیەکـی زۆر کەمـی وەسـتا بۆیـان هەبـووە ببنـە سەروەسـتا، هەتـا کرابـێ پشتاوپشـت کـوڕی گـەورە جێگـەی باوکـی گرتۆتـەوە.

٣- سەروەسـتا مۆنۆپۆلیان هەبووە لەبەرهەمهێنانی پیشـەیەکی پیشـەییدا و کۆنترۆڵی بازاڕەکانیـان کـردووە، خاوەنـی وەرشـەی خۆیـان و کەرەسـەی خـاو و بەرهـەم بـوون. وەسـتاکان کاریـان لا کـردوون و شـاگردیان ڕاگرتـووە. خۆیـان ڕاسـتەوخۆ ویسـتوویانە بەرهەمەکانیـان بـە کڕتـار بفرۆشـن و نەیانهێشـتووە فرۆشـتن لە ڕێگەی دوکانـدار یـان بازرگانـەوە بێـت، چونکـە بەرهـەم و کڕیارەکانیـان سـنووردار بـووە و نەیانویسـتووە بەشـێک لـە قازانـج بچێتـە گیرفانـی بازرگانەکانـەوە. زۆربـەی بەرهەمـەکان لەسـەر داوای پێشـوەختەی کڕیـار بەرهەمهێنـراوە.

پیشـەییەکان بەپێـی پیشـەکانیان لـە ڕێخـراوی تایبەتیـدا خۆیـان پۆلێـن کردبـوو. ئەندامـی ئـەو ڕێکخراوانـە تەنهـا سەروەسـتاکان بـوون. ئەوانـە بڕیـاری هاوبەشـیان بـۆ هەمـوو شـوێنکارەکان ئـەدا، لەسـەر جـۆر و چەندایەتـی و چۆنایەتـی و نرخـی کاڵاکان. لـە ناوخۆیانـدا چاودێـری یەکتریـان دەکـرد و کۆنترۆڵـی یەکتریـان دەکـرد. ئـەم ڕێکخراوانـە مۆنۆپۆلیـان هەبـوو، بێجگەلـە ئەندامەکانـی خۆیـان ڕێگەیـان بـە خەڵکـی تـری دەرەوە نـەدەدا ئـەو کەلوپەلانـە بەرهەمبهێنـن، ڕێگەیـان بـە سـاغکردنەوەی بەرهەمـی تـری هاوچەشـنی شـوێنەکانی تـر نـەدەدا لـە بازاڕەکانیاندا.

ئـەو ڕێکخراوانـە ئەندامەکانـی خۆیـان پاراسـتووە و پشـتگیری یەکتریـان کـردووە. ئەندامـەکان بۆیـان نەبـوو ململانـێ لەگـەڵ یەکتـری بکـەن، نـرخ بـە خواسـتی خۆیـان دابەزێنـن یـان بەرزبکەنـەوە، بەبـێ ڕازی بوونـی ئـەوان بۆیـان نەبـوو شـتی نـوێ بەرهەمبێنـن یـان قەبـارەی بەرهـەم زیادکـەن و فێـڵ و تەڵەکـە بکـەن، دەسـتکاری چۆنایەتـی بکـەن یاخـود تەکنیک و ئەمـرازی بەرهەمهێنانـی نـوێ داهێنـن و بـەکاری بهێنـن.

کرینـی کەرەسـەی خـاو بـۆ شـوێنکارەکانیان لـە ڕێگـەی ئـەو ڕێکخراوانـەوە بـوو، کـە بـە کۆمـەڵ و بـە یـەک نـرخ بـۆ هەمـووان پێداویسـتییان لـە بازرگانـەکان کریـوە. نوێنەرایەتـی پۆلەکەیان(سـنف) کـردووە لـە کۆمەڵگـە و لای دەسـەڵاتداران و پۆلەکانـی تـر، دژی هەمـوو گۆڕانکارییـەک بـوون کـە لـە هەیبـەت و دەسـەڵاتی سەروەسـتاکانی کەمکردبێتـەوە. لەبەرئـەوەی بەرهەمـی پیشـەیی لـە بازاڕێکـی داخـراوی بچوکـدا سـاغکراوەتەوە، خەڵکـی شـوێنەکە هەمـوو یەکتریـان ناسـیووە و پێویسـتیان بـە مانـەوەی یەکتـری بـووە، هەمیشـە ڕەزامەندیـی کڕیـارەکان لـە پێش هەمووشـتێکەوە بـووە و پەیوەنـدی ئەخلاقـی و ڕێزگرتـن لـە نێوانیانـدا گرنـگ بـووووە.

دامـەزراوەکان نـە پێویسـتیان بـە سـەرمایەی زۆر بـوو، نـە ئامـراز و مـە کینـە و دوکانـی گـران. لەبەرئـەوەی بەرهـەم زۆربـەی جـارەکان لەسـەر داوای پێشـوەختی موشـتەری بـوو، پێویسـتیان بـە کەپیتاڵـی گـەورە نەبـوو، ئـەوەی پێویسـت بـوو شـوێنکارێکی بچـوک بـوو، کـە زۆرجـار بەدەسـتی خۆیـان ئامـرازی بەرهەمهێنانـی پێویسـتیان تیـادا دروسـتکردوە، هەروەهـا زورجـار سـوچێک لـە خانووەکانـی خۆیـان کـردووە بـە جێگـەی بەرهەمهێنـان و فرۆشـتن.

بەرهەمهێنانـی پیشـەیی ئامانجـی قازانجکـردن و زیادکردنـی سـەرمایە و گەشـەکردنی بـە رهەمهێنـان نەبـوو. نـرخ دانـان بەپێـی عەدالەتـی کۆمەڵایەتـی و ڕێکخـراوە پیشـەییەکان دادەنـرا. ئـەوەی پیشـەییەکان دەسـتیان کەوتـووە کوتومـت بەشـی پێویسـتیەکانی ژیانـی کـردوون. لێرەشـدا ئاییـن و عورفـی کۆمەڵایەتـی بەنـاوی عەدالەتـی کۆمەڵایەتیـەوە ڕۆڵـی هەبـووە، بـەڵام لەڕاسـتیدا مەبەسـت لـەوە، ڕێگرتـن بـووە لـەوەی خەڵـک توانـای ئابـوری زیادبـکات، داهاتەکانیـان زیاتـر بێـت و پێگـەی کۆمەڵایەتیـان بەرزبێتـەوە و فشـار بخەنـە سـەر چینوتوێژەکانـی سـەرەوە. بـۆ کپکردنـەوەی ململانـە و گـرژی و ئـاژاوە بـووە، کـە دەبـووە هەڕەشـە بۆسـەر سـەقامگیری کۆمەڵگـە و بەردەوامـی کۆنترۆڵـی دەسـەڵاتداران.

دەوڵـەت و کەنیسـە و کۆمەڵگـەی فیـودال لـە ڕێگـەی بـاج و ڕسـوماتی قورسـەوە

ڕێگەیان بە گەشەکردنیان نەداوە. ڕێگە نەدراوە بەشداری بڕیاری سیاسی و ئابوری بکەن. لەو کۆمەڵگەیەدا ڕۆڵیان تەنها خزمەتکردن و دابینکردنی پێویستیەکانی ئامرازی بەرهەمهێنانی چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکان بووە. «٨ ل ٢٤،٢٩،٣٣»

لەم زەمینەیەدا حاڵی ئەمانیش وەکو حاڵی بەرهەمهێنەرەکانی لادێ بووە، دەرفەتی خوڵقاندن و چاوکردنەوە و گەشەکردنیان نەبووە. لەلایەکەوە لەڕێگەی دەوڵەت و چینوتوێژەکانی سەرەوە، لە لایەکی ترەوە بەهۆی سیستمی داخراوی قوفڵدراوی بەرهەمهێنانەوە. سەروەستاکان و ڕێکخراوە پیشەییەکانیان کۆنترۆڵی بازاڕ و بەرهەمهێنان و وەستا و شاگردەکانیان کردووە، مۆنۆپۆڵیان هەبووە و لە شارەکاندا پێگەی کۆمەڵایەتیان بەرزبووە. لەبەرئەوە دژی هەموو گۆڕانکاریەک بوون، دژی تەکنیکی نوێ، زانیاری، بیری نوێ و خۆڵقاندن بوون، توانای داهێنان و بیرکردنەوەی خەڵکەکانی ژێر خۆیان خەفە و سەرکوت کردووە. وەستا و شاگردەکان سەقامگیری و ئارامی ژیانیان لەو سیستمەدا بینیوە، لەدەرەوەی ئەوە بێکەس و بێ پشتبوون، مان و نەمانیان بەوەوە بەند بووە، لەبەرئەوە هەموو شتێکی تر لەدەرەوەی ئەوە، لە بیرو دەرونی ئەواندا نەبووە، مانەوەی ئەو بارە و نەگۆڕینی لایان لە بێ نانی و بێ پشتی باشتر بووە.

- بازاڕێکی بچووکی داخراو

شارەکانی ڕۆژئاوای ئەوروپا گەورە و بچووک بوون. شارە گەورەکان نمونەی پایتەختەکان گەورە بوون، جێگەی کۆشک و تەلاری شا و دەستەبژێری دەسەڵاتدار و ناوەندی حوکم بوون. شارەکانی تری ئەوروپا هێندە گەورە نەبوون، بەگشتی لە شارەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بچووکتربوون «**٣٠ ل٤٥**». ڕەنگە هۆکاری ئەوە بۆ بەهێزی فیوداڵەکان لە لادێکان و بوونی ئەو شوێنانە بە سەنتەری ئابوری و سیاسی بگەڕێتەوە. کە بۆتە هۆی کەمکردنەوەی ڕۆڵی شارەکان.

ئەو شارانە سەرەڕای ئەوەی جێگەی یەکتربیین و گردبونەوەی ئۆروستۆکراتی فیوداڵ و ئایینی بوو، جێگەی بەرهەمهێنانی پیشەیی و ئاڵوگۆڕی بازرگانیش بوو، سەرەڕای ئەوە جێگەی گردبونەوە و نیشتەجێبوونی ژمارەیەکی زۆر خەڵکی هەژار و کەمدەرامەت بوو، لەبەرئەوەی لە لادێکان جێگەیان نەبۆتەوە، ڕوویان لە شارەکان کردووە. لەبەرئەوە جیاوازییەکی زۆر لە نێوان گەڕەکەکانی شارە

کۆنەکانی ئەوروپادا هەبووە، لە رووی ئاستی خوشگوزەرانی و خزمەتگوزاریەوە. لەکاتێکدا شوێنی ئۆروستۆکراتیەکان جێگەی کۆشک و تەلاری جوان و کەنیسەی گەورە و جێگەی هونەر و مۆسیقا و باخچەی جوان بوو، بەشەکەی تری پیس و پۆخڵ و بێ ئاو و زێراب و تاریک و نوتەک بوو، سەرچاوەی نەخۆشی و پەتا بڵاوبونەوە بوو.

زۆربەی بازرگانە گەورەکان لە شارەکاندا ژیاون و ئاڵوگۆڕی بازرگانییان لەگەڵ یەک کردوە و لەوێوە روویان کردۆتە لادێ و شارەکانی تر و دەرەوەی وڵات. بازرگانی سێ جۆر بووە، بازرگانیی ناوخۆ، نێوان ناوچەکان و بازرگانی دەرەکی «٨ ل٨٧».

لە سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاستدا، بازرگانی دەرەکی لە بەندەرەکانەوە کراوە و ئەو سەردەمە زیاتر بازرگانی لەگەڵ خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و رۆژهەڵاتی ئاسیادا بووە. کار و رۆڵی ئەمانە دابینکردنی کاڵای گران و نایابی نمونەی قوماشی ئاوریشم و زێڕ و زیو و فەخفوری جوان و بەهاراتی هیندستان بووە. کڕیاری ئەوانە ئۆرستوکراتەکان و هەرە دەوڵەمەندەکان بوون، لەبەرئەوە بەرفراوان نەبووە و زۆربەی خەڵک توانای کڕینی ئەو شتانەی نەبووە. سەرەڕای خواستی سنووردار لەسەر ئەو کاڵایانە، ئەو بازرگانانەی کە بە بازرگانیی دەرەکیان کردووە، چەندین کۆسپ لەبەردەم کارکردن و گەشەکردنیاندا بووە. لەبەرئەوەی ئەو بازرگانییە کاتی زۆری پێچووە و شتەکان گران و زۆر بوون، کەپیتاڵێکی زۆری پێویست بووە، کە بەهەموو کەسێک دابیننەکراوە. ترسناکی رێگەوبانی دەریایی و هەڕەشەی رووتکردنەوە و تاڵانی رۆژانە رووبەڕوویان بۆتەوە، ناسەقامگیری ئەو دەوڵەت و ناوچانەی کاروانەکان پێیدا رۆیشتوون و دانی بەرتیل و باج و رسوماتێکی زۆر پێیان بۆتە کۆسپ و خەرجییەکی زۆر بەسەریانەوە. فشاری کاربەداستانی دەوڵەت و گومرگ و بەرتیلی زۆر لەسەریان و مۆنۆپۆڵی هەندێ توێژی بازرگان بە پشتگیری هەندێ لە ئۆروستۆکراتەکان و پیاوانی دەوڵەت گرفتێکی گەورەی تر بووە، نەبوونی دڵنیایی و پاراستی موڵک و ماڵ گرفتێکی گەورە بووە، زۆر لەو بازرگانانە بەهۆی رووتکردنەوە و ناسەقامگیری و رووداوی سروشتیەوە لێیان قەوماوە و هەرچییەکیان هەبووە لەدەستیان چووە و رووبەڕووی نابووتی بوونەتەوە.

سەرەڕای ئەوەی بەشی هەرە زۆری بەرهەمهێنان بەمەبستی دابینکردنی پێویستی خۆ بووە و بە مەبەستی بازرگانی و ساغکردنەوە نەبووە لە بازاڕەکاندا، زۆربەی خەڵک لەبەر دەستکورتی خواستی لەسەر بەرهەمی زۆر نەبووە. لەبەرئەوەی وڵاتە

فیوداڵەکان دابەشکرابوو بەسەر چەندین ناوچەی جیاوازی فیوداڵەوە، زۆرجارهەر ناوچەیەک یاسای تایبەتی خۆی هەبووە. سەرەڕای ئەو باج و گومرگانەی بە دەوڵەت دراون، فیوداڵی هەر ناوچەیەک گومرگ و سەرانەی لە قافڵەی بازرگانی ناوخۆ سەندووە، فیوداڵەکان حەزیان نەکردووە و بە بەرژەوەندیی خۆیان نەزانیوە دراوسێکانیان ئاستیان لەوان بەرزتر بێتەوە. خراپی ڕێگەوبان و ئامرازی هاتوچۆ و ناسەقامگیریی ڕێگەوبان کۆسپێکی تر بووە.

ئەمانە و هۆکارەکانی تر، کە لەسەرەوە باسمان کردن، هەموو وایانکردووە کە بازاڕەکان و ئاڵوگۆڕی بازرگانی سنووردار و قوفڵدراوبێت و هێندە دەرفەتی فراوانبوون و گەشەکردنی نەبێت.

ئەگەرچی بازرگانەکان، لەچاو چینوتوێژەکانی تری کۆمەڵگەی فیوداڵدا، لە ڕێگەی بازاڕەکان و هاتوچۆ و گەشترکردنەوە پەیوەندییەکی فراوانیان لەگەڵ ژمارەیەکی خەڵکی زۆردا هەبووە، بەڵام هەمیسانەوە بازنەی کارکردنیان بچووک بووە، لەشارەکاندا تەنها بە جوملە بۆیان هەبووە شتومەک بە پیشەگەرەکان بفرۆشن، کڕیارەکانیان زیاتر لە ئۆروستۆکرات و دەوڵەمەندەکان بوون، تەنها فیوداڵ و دەسەڵاتی ئایینی بەرهەمی لەگەڵیان گۆڕیوەتەوە یان پێیان فرۆشتوون، زۆربەی زۆری خەڵک پەیوەندی ڕاستەوخۆی لەگەڵ بازرگانی و بازرگانەکاندا نەبووە. لەبەر هەموو ئەمانە بازرگانەکانیش لەو زەمینەیەدا، دەرفەتی خوڵقاندن و تازەکردنەوەیان کەم بووە «٨ ل١٩».

چی، درزی خستە ئەو کۆمەڵگە قوفڵدراوە ناخوڵقێنەرەوە؟

لە سەرەوە باسی ئەوەمانکرد، کە هێز و چینوتوێژەکان لەو سیستەمەدا لە بازنەیەکی داخراودا بوون، نە توانایان هەبوو لەو بازنەیە دەرچن و گۆڕانکاری تیادابکەن و نە زۆربەیان بە بەرژەوەندی خۆیان زانیوە گۆڕانی بنچینەیی لەو سیستەمەدا بکەن.

زەمینە خۆشکردن بۆ تێکشکاندنی ئەو سیستەمە و ڕاکێشانی بۆ ڕێبازی گەشەکردن، لاوازکردنی یان بەشدارپێکردنی چینوتوێژ و هێزەکانی لەو پرۆسەیەدا، پێویستی بە فاکتەری نوێ بوو، پێویستی بە چینوتوێژ و هێزی بە توانای نوێ بوو، کە لەبەرژەوەندیاندا بێت گۆڕانکاری ڕیشەیی بکەن و توانایان هەبێت بیکەن، لە هەمانکاتدا دەرفەتی بەشداریکردنیان هەبێت لە بڕیاری سیاسی و ئابوریدا، کە لە ڕێگەیەوە زەمینە بۆ گۆڕانکاری و پێشکەوتن خۆشبکرێ.

- سەرەتاکانی بوژاندنەوەی بازرگانی و شارە بازرگانییەکان

لەساڵەکانی ٥٠٠ (ز)دا ناوچەکانی ئێستای وڵاتەکانی باکوری ئەوروپا وەکو سوید و نەرویج و دانیمارک شوینی لاکەنار بوون و لای وڵاتانی جیهان و ئەوروپای ئەوسا بەشوێنی دواکەوتوو و هەژار و ئاست نزم دانرابوون، لەبەرئەوە جێگەی سەرنج نەبوون و هیچ حسابێکیان بۆ نەدەکرا. لەم سەردەمەدا ڤایکینگ (قراسنە)ەکانی ئەم ناوچانە، کە زیاتر بە ڕاوکردن و ماسیگرتنەوە خەریک بوون، توانیان کەشتیی بچوکی خێرا دروست بکەن و بەکاری بێنن بۆ هێرشکردنە سەر و تاڵانکردنی شارە بچووکەکانی کەنار دەریای رۆژئاوای ئەوروپا. زیاتر ئەو کەنیسە و کلۆستر و کۆشکانەیان تاڵان دەکرد، کە بە زێر و زیو و شتی تری گرانبەها دەوڵەمەند بوون. هەڵبەتە لاوازیی دەسەڵاتی ناوەندی شانشینەکانی ئەوروپا و بەرفراوانی ئەو کەنار ئاوانە و گوێنەدانی پاشا و فیوداڵ و دەسەڵاتی ئایینی پێیان بەهۆی کەمداهاتی ئابوریانەوە، دەرفەتی دایە ڤایکینگەکان لە کارەکەیاندا بەردەوامبن و لەو ڕێگەیەوە ببنە خاوەن سامانێکی زۆر. هەندێ لەوانە لە ناوەوە و دەرەوەی وڵاتەکانیان دەوڵەمەند بوون و دەسەڵاتیان زیادیکرد. سەرەڕای ئەوە شارەزاییەکی باشیان لە شار و وڵات و میللەتەکان ودابونەریتیان و ڕێگەوبانی بازرگانی دەریایی و وشکانی پەیداکرد «١٠٨ ل ١٠٨».

ئەمانە هەتا بۆیان کراوە بەردەوام بوون لەسەر تاڵانکردن. لەگەڵ کەمبونەوەی تاڵانکردندا، لە ڕێگەی بەکارهێنانی ئەو سامانەی دەستیان کەوتووە کەوتونەتە کاری بازرگانی. ئەمە گوژمیدایە ئاڵوگۆڕی بازرگانی و بوژانەوەی ژمارەیەک شاری بازرگانی لێکەوتەوە.

ڤایکینگەکان ڕۆڵێکی گرنگیان هەبوو لە گەشەپێدانی بازرگانی لە نێوان وڵات و شارە جیاوازەکانی ئەوروپادا. تۆڕێکی بازرگانیان بونیادنا، کە ڕێگەی بۆ زیادکردنی خواستی وڵاتەکان لەسەر بەرهەمی جۆراوجۆری یەکتری خۆشکرد. زیادبوونی خواستی بازاڕ لەسەر بەرهەمی یەکتری، بووە هۆکاری زیادبوونی بەرهەمهینان و بەکارهێنانی ئەو بەرهەمانە لە ئاڵوگۆڕی بازرگانیدا. هەڵبەتە بازنەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی تەنها بە کەنار دەریاکانەوە نەوەستا، بەڵکو بۆ روبارە گەورەکانی ناو ئەوروپاش تەشەنەیکرد، وەکو ڕەین لە ئەڵمانیا و ڤۆلگا لە روسیا و هەروەها ڕێگەی وشکانی بازرگانی لەگەڵ قوستەنتینییە و خۆرهەڵاتی ناوەڕاست «١٠٨ ل١٧٦».

بێجگە لە بوژانەوەی بازرگانی کەنار ئاوەکانی دەریای ئەتلەنتی ئەوروپای رۆژئاوا

و باکوری ئەوروپا، بازرگانیی دەریای سپی ناوەڕاستیش گۆڕانکاری بەسەرهات. لە ساڵەکانی ٦٠٠ تا ٨٠٠ (ز)دا دەوڵەتە موسڵمانەکان بەهۆی بەهێزبوونیانەوە، دەستیانگرت بەسەر کاروباری بازرگانی دەریای سپی ناوەڕاستدا. هەر لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستەوە، هەتا سەرووی ئەفەریقا و ئەندەلوس، بە هاوسەنگی لەگەڵ بیزەنتییەکان و شاری قوستەنتینییە مۆنۆپۆڵی بازرگانیانکرد.

لەساڵە کانی ٩٠٠(ز) دا، هەتا دەهات وڵاتە موسڵمانەکان و ئاڵوگۆڕی بازرگانیان، بە هۆی قەیران و فاکتەرە ناوخۆیەکانیانەوە لاواز دەبوو. ئەمەش سەرلەنوێ دەرفەتی بۆ زیادبوونی رۆڵی ئەوروپا لەو دەریایەدا دروستکرد. شاری ڤینیسیا لە ئیتاڵیا بوژایەوە و بوو بە سەنتەرێکی گرنگی بازرگانی لە دەریای سپی ناوەڕاستدا «١٠٨ ل٢٩٠».

پاپۆڕەکانی ئەم شارە بەرهەمە گرانبەهاکانی قوستەنتینییەی وەکو ئاوریشم و زێڕ و زیو و یاقوت و زمروت و بەهاراتی رۆژهەڵاتی ئاسیا و کەرەسەی خاوی پێویست بۆ پیشەییەکانی ئەو شارە دەهێنا. لە ڤینیسیاوە شەراب و دانەوێڵە و داریان دەبرد بۆ خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و لە پاڵ ئەوانەدا کۆیلەشیان پێدەفرۆشتن. ساڵەکانی ١٢٠٢ـ١٢٠٤ بەهاریکاریکردن لەگەڵ کەنیسەی رۆما هێرشیان کردە سەر قوستەنتینییەی پایتەختی بیزەنتییەکان و تاڵانیانکرد و ملیان پێکەچکردن، لەو رێگەیەوە ناوچەکانی رۆژئاوای ترکیا و یۆنان و بەلقانیان کرد بە ناوچەی بازرگانی خۆیان.

ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوان ڤینیسیا و دەریای سپی ناوەڕاست بریتی بوو لە کەلوپەلی گرانبەها، ئەو کەلوپەلانە تەنها خواست و پێویستی چینە ئۆرستۆکراتەکانی دابیندەکرد. بازرگانێکی ئەوتۆ نەبوو، کە زۆر فراوان بێت و بوژاندنەوەی ئەوتۆی بەرهەمهێنانی ناوخۆی لێبکەوێتەوە. بە پێچەوانەوە بازرگانیی نێوان رۆژئاوا و باکور و باشوری ئەوروپا، بریتی بوو لە ئاڵوگۆڕی پێویستی رۆژانەی خەڵکێکی زۆرتر. نمونەی ئەو کەلوپەلانە دانەوێڵە، ماسی، خوری، خوێ و ئاسن بوو. بەڵام بەهۆی بوژاندنەوەی بازرگانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستەوە، سەرەڕای ئەم کەلوپەلە سادانە، لەو رێگەیەوە دەیانتوانی کەلوپەلی گرانبەهاش بۆ چینوتوێژە دەوڵەمەندەکان دابینبکەن «٨ ل١٩».

بەهۆی ئەوەی ئاڵوگۆڕکردن بەو کەلوپەلە سادانەوە خواستی زۆری لەسەربوو، قەبارەی ئاڵوگۆڕەکە تا دەهات فراوانتر دەبوو، لەهەمانکاتدا رێگەی بۆ زیادکردنی بەرهەمە خۆماڵیەکانی شار و لادێکانیش خۆشکرد. لەبەر کێشی قورسی ئەم بەرهەمانە کەشتی بەکاردەهێنا لە گواستنەوەدا. چونکە ئەوانە توانای

گواستنەوەی باری قورستریان هەبوو، خەرجیی بارکردن و گواستنەوە کەمتریکرد و بازرگانییەکە خێراتر بەرێوە دەڕۆیشت، لەهەمانکاتدا لە بەکارهێنانی ڕێگا ئاوییەکاندا، بازرگانەکان لە بەشێک لە باج و گومرگ و سەرانەی دەسەڵاتدارانی فیودالْ و شانشینەکان رزگاریان دەبوو.

لە نێوان ساڵەکانی ١٠٠٠ـ١٥٠٠(ز)، ئەم بازرگانییە بەرەو بوژاندنەوە چوو. فلاندرن، کە دەکەوتە ناوەڕاستی رۆژئاوای ئەوروپا و لەسەر دەریای ئەتڵەنتییە، بازرگانی نێوان ناوەندی ئەوروپا و باکور و باشوری ئەو کیشوەرەی پێکەوە دەبەستەوە. لە باکورەوە لەرێگەی دەریای باکور و باڵتیکەوە، ناوچەکانی ئێستای فینلاندا و پۆلۆنیا و سوید و دانمارک و پۆلۆنیا و سەرووی ئەڵمانیا و هەتا رادەیەک باکوری رۆژئاوای روسیا و ئینگلتەرای پێکەوە دەبەستەوە. لە باشورەوە، وڵاتەکانی سەر دەریای ئەتڵەنتیک و دەریای سپی ناوەڕاستی وەکو فەڕنسا و ئیتاڵیا و ئیسپانای پێکەوە گرێدەدا.

لەگەڵ بوژاندەوەی بازرگانی و زیادبوونی بەرهەمهێنان، پێویستی دروستبوونی جێگەی ساغکردنەوەی کەلوپەل و ئالوگۆڕی بازرگانی پەیدابوو، دوو دیاردەی بچووک، بەڵام گرنگ بوونە یارمەتیدەری گەشەکردنی ئەو پرۆسەیە.

یەکەمیان، بریتی بوو لە خەملاندنی پێشانگای گەورەی ساڵانە بۆ نمایشکردن و گۆڕینەوەی کاڵا و بەرهەمی جیاواز، کە بازرگانەکان لە شوێنی جیاوازەوە دەیانهێنان. ئەم پێشانگایانە بە پلەی یەک بازرگانەکانی باکور و باشوری ئەوروپا روویان تێدەکرد. ئاڵوگۆڕکردنەکە بە سەفتە لە نێوان بازرگانە گەورەکاندا دەکرا. ئەمە لەگەڵ ئەوەی گەشەیەکی زۆری بە ئاڵوگۆڕی بازرگانیدا و شوێنە جیاوازەکانی ئەوروپای بەیەکەوە بەستەوە و هانی زیادکردنی بەرهەمهێنانیدا، جوڵەی ئاڵوگۆڕی دراوی بەهێزدەکرد. پێویستیی دامەزراندنی سیستەم و دەزگا و رێونمای نوێی هێنایە کایەوە بۆ هەڵسەنگاندن و ئاڵوگۆڕکردنی دراوی جیاوازی وڵاتەکان، پێویستیی بە داهێنانی پرنسیپەکانی قەرز و قەرزدانی دروستکرد، پێویستی نوسینی سەنەد و رێکەوتنامەی بازرگانی هێنایەکایەوە. ئەمانە بوون بە سەرەتای دانانی بناغەیەک بۆ دروستبوونی سیستمی سەرەتایی بانکی، لەهەمانکاتدا دانانی یاسای تایبەتی بۆ ئاڵوگۆڕکردنی بازرگانی و دانانی نەخشە و چۆنێتی چارەسەرکردنی گیروگرفت لەرێگەی دادگای سەرەتایی تایبەتی ئابوریەوە.

لەسەرەتادا ئەم پێشانگایانە لە باکوری فەرەنسا و باشوری فلاندرن رێکدەخرا، بەتایبەتی لە شاری شەمپانی فەرنسا، بەڵام بەهۆی دەسەڵاتی زۆر و توندڕەوی پاشاکانی فەرەنساوە، بەهۆی دانانی باج و گومرگ و سەرانەی قورس و کۆسپی

ئیداری و یاساییەوە لەو ناوچانەدا، ناچاربوون بەپێی بوونی درەفت، جێگە و شوێنی ئەو پێشەنگەیانە بگوێزنەوە لە نێوان فلاندرن و ئینگلتەرا و فەرنسا و ئەڵمانیادا. هەڵبەتە ئەو جێگۆڕکێیە، ئەگەرچی کۆسپ بوو لەبەردەم بوژاندنەوەی ئابوریدا، بەڵام لە هەمانکاتدا بووە هۆی ئەوەی جموجۆڵی بازرگانی لە چەندین شوێن ببوژێتەوە.

دووهەم دیاردە، پەرەسەندنی بازاڕی ناوخۆبوو بۆ ساغکردنەوەی بەرهەمی خۆماڵی. دیارە هەر لە مێژووی کۆنەوە لادێکانی دەوری شارەکان، بەتایبەتی جوتیارە موڵکدارە بچووکەکان، بەپێی ئەو دەرفەتەی پێیان دەدرا، هەوڵیاندەدا ئەو بەرهەم و کەلوپەلانەی لە پێویستی خۆیان زیادبوو بیبەنە شارە نزیکەکان و ئاڵوگۆڕیان بەپێویستی تر پێبکەن. پاشان لەگەڵ گەشەکردنی شارە بازرگانیەکاندا ئەم رەفتارە زیادیکرد و رێکخستنێکی بە خۆوە بینی. وایلێهات بەرهەمهێنەرە بچووکەکانی دەورووپشتی شارەکان، هەفتەی رۆژێک لە مەیدانی شاردا کۆدەبوونەوە و بەرهەمەکانیان ئاڵوگۆڕ دەکرد بەو پێویستیانەی کە بەخۆیان دابین نەدەکرا. ئەمە هەرچەندە لەسەرەتادا سنووردار بوو، بەڵام هاندەرێکی گرنگ بوو بۆ خەڵک، کە هەوڵ بدەن بەرهەمەکانیان زیادبکەن بە مەبەستی ساغکردنەوەیان لەو بازاڕانەدا «٨ ل٢٠».

- رۆڵی فاکتەرە بنچینەییەکان لە بەردەوامبوونی بوژاندنەوەی بازرگانیدا

ئەمەی لە سەدەکانی ناوەڕاستی رۆژئاوای ئەوروپا روویدا و لێرەدا بەکورتی لە چەند لاپەڕەیەکدا باس دەکرێت، پرۆسەیەک بوو نزیکەی هەزارساڵی پێ چوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هێشتا هەر ساوا و لاواز و سنووردار بوو، هێشتا زۆری مابوو کە بتوانێ بەردەوامی بەخۆوە ببینێت و سەربگرێ.

ئەگەرچی بازرگانی زیادیکرد، شارە بازرگانیەکانی کەنار دەریاکان هەتا دەهات فراوانتر دەبوون، خەڵکێکی زۆر روویان تێدەکردن، بۆ هەستان بە کاروباری بازرگانی، یان کارکردن لە بارکردن و گواستنەوەدا، هەتا رادەیەک چینێکی نوێی بازرگانی دەوڵەمەند تیایاندا پەیدابوو بەناوی بۆرجواوە، بەڵام ئەو پرۆسەیە رووبەڕووی کۆسپی گەورە و گرفتی بەردەوام دەبۆوە، کە رێگربوو لە گەشەکردنی.

گەشەکردنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی، پێویستی بە بازاڕی ئازاد و سنووری کراوە بوو، پێویستی بە رێگەوبان و ئامرازی گوستنەوە بوو، بەڵام ئەو دەوڵەتە

فیودالانــە ڕێگــر بــوون لــەوە، ئەویــش بەهــۆی دابەشــبوونیان بەســەر چەندیــن ناوچــەی فیودالــی جیاوازەوە، بەهــۆی بەرهەمهێنانــی کشــتوکاڵی و پیشــەیی قوفڵــدراو و ناخوڵقێنــەرەوە، بەهــۆی گومــرگ و بــاج و ســەرانەی زۆرەوە، خراپــی ڕێگەوبــان و ئامــرازی گواســتنەوەوە. بــۆ هەمــوو کارێکــی بازرگانــی و بڕیارێــک زۆرجــار پێویســتی بــە ڕازیبوونــی پاشــا یــان کۆمــەک و ڕەزامەندیــی فیــوداڵ و دەســەڵاتی ئایینــی بــوو. هەرلایــەک بەشــی خــۆی دەویســت و بــەلای بەرژەوەندییەکانــی خۆیــدا رایدەکێشــا. لەگــەڵ ئەمانەشــدا چەندیــن فاکتــەری بنچینەیــی هەبــوون، کــە بــە پلــەی جیــاواز و شــوێن و کاتــی جیــاواز ڕۆڵیــان هەبــوو و ســوودیان لێوەردەگیــرا بــۆ زاڵبــوون بەســەر ئــەو کۆســپانەدا.

لاوازیــی دەســەڵاتی پاشــا و دەســەڵاتی ناوەنــد فاکتەرێکــی کاریگــەر بــوو. پاشــا و دەســەڵاتی ســەربازی هێنــدە بەهێــز نەبــوون بتوانــن کۆنترۆڵــی هەمــوو شــوێنەکان بکــەن. لای ئــەوان پارێــزگاری ســنووری دەوڵــەت و شــەڕی دەرەکــی و ڕازیکــردن، یــا دەمکوتکردنــی فیوداڵــە ناڕازییــەکان بــە پلــەی یەکــەم دەهــات. لەبەرئــەوەی شــارە بچکۆلانــەکان ڕۆڵیــان کەمبــوو لەئابــوری وڵاتەکــەدا، فەرامۆشــکرابوون و دەســەڵاتی دەوڵــەت تیایانــدا لاوازبــووە. ئەمــە دەرفەتــی دروســتکرد بــۆ بازرگانــی و بورجــوا، تــا بــەردەوام بــن و گەشــەبکەن و بمێننــەوە «٨ ل٢٣».

ســەرچاوەی یەکەمیــن بــۆ دابینکردنــی پێداویســتی پاشــا و دەوڵــەت و خەرجــی ســوپا و ئیــدارە و ژیانــی خۆشــی و ســەڵتەنت، وەرگرتنــی باجــی لادێ و پیشــەیی وکۆمەکــی مــادی و ســەرەبازی فیوداڵــەکان بــوو. ئەمــەش پاشــای ناچــار دەکــرد تەنــازول بــۆ فیوداڵــەکان بــکات، بــۆ دابینکردنــی ئــەو پێویســتیانە. بووژانــەوەی بازرگانــی و بوونــی بــە ســەرچاوەیەکی نوێــی بــاج و گومــرگ بــۆ خەزێنــەی پاشــا لــە دوو ڕووەوە لەبەرژەوەنــدی پاشــادا بــوو، لــە لایەکــەوە داهاتەکانــی زیــادی دەکــرد و لــە لایەکــی تــرەوە کەمتــر ناچــاری دەســتی فیوداڵــەکان دەبــوو. ئەمــە بــوو بــە فاکتەرێکــی یارمەتیــدەر بــۆ مانــەوە و بەهێزبوونــی بۆرجــوا.

لەبەرئــەوەی چینوتوێــژە ئۆرۆســتۆکراتەکان خاوەنــی ســامان و داهاتــی زۆر بــوون و خواســتێکی زۆیــان هەبــوو لەســەر کەلوپەلــی گــران و نایابــی شــوێنەکانی تــری جیهانی وەکــو خۆرهەڵاتــی ناوەڕاســت و هیندســتان و چیــن، پێویســتیان بــەو بازرگانانــە بــوو، کــە پێداویســتییەکانیان بــۆ دابیــن بکــەن. بوونــی ئــەو خواســتە فاکتەرێکــی تــری گرنــگ بــوو بــۆ بەردەوامــی و بوژاندنــەوەی بازرگانــی «٢ ل١٠٧».

بوونــی دەســەڵاتێکی ئایینــی و چینێکــی فیوداڵی بەهێز، کە فشــاری دەخســتە سەرپاشــا و هەروەهــا بوونــی پەرلەمانێکــی ســەرەتایی، دەرفەتــی بــۆ بۆرجــوا دروســتکرد، کــە

سوود لەو فاکتەرانە وەرگرێت. بۆرجواکان رێگە و پلانی جیاوازیان بەکاردەهێنا بۆ ئاسانکاری کارەکانیان. لە هەندێ شوێن و کاتدا هاریکاری و رازیکردنی پاشا دژی فیوداڵ و دەسەڵاتی ئایینی کاریگەربوون بۆ ئاسانکردنی کاروباری بازرگانی. دانانی باج و گومرگ، دیاری و شتی نایاب بردن بۆ پاشا و شازادە و دەسەڵاتدارانی دەوڵەت رێگەیەکی تر بوو بۆ ئاسانکاری کاروبار. لە ئینگلتەرا بەهۆی لاوازی پاشاوە، لە رووبەڕووبونەوەی فیوداڵەکان و دەسەڵاتی ئایینی و هەروەها ناکۆکی لەگەڵ بنەماڵە بەهێزەکانی تر، زیاتر بۆرجوای لە پاشا نزیک خستەوە.

گەشەکردنی بواری بازرگانی پێویستی بە بەهێزبون و خۆرێکخستن و پلاندانانی چینی بۆرجوا بوو. لەگەڵ گەشەکردن و فراوانبوونی بازرگانی دەرەکی، پێویستی بە خەڵکانی شارەزا بوو بۆ رێکخستن و بەرەوپێشخستنی، هەروەها بەرەنگاربوونەوەی مەترسی رێگەوبان و هەڕەشەی رووتکردنەوە. ئەو کارانەش بە تاکە بازرگان نەدەکرا، بەڵکو پێویستی بە یەکخستنی توانا و شارەزایی و کەپیتاڵی هاوبەشی چەند بازرگانێک دەکرد. بۆ ئەو مەبەستە بازرگانەکان کۆمەڵێک رێکخراوی پیشەیی بازرگانیان دروستکرد. لەبەرئەوەی بازرگانی لە نێوان چەندین وڵاتدا بەڕێوەدەچوو، دروستکردنی ئەو رێکخراونە نەدەکەوتە ژێر کۆنترۆڵی تاکە وڵاتێکەوە، کە بە ئارەزووی خۆی مەرج بەسەریاندا بسەپێنێ، ئەمەش بووە هۆکارێک بۆ بەهێزکردنی ئەو رێکخراوانە و گەورەبوون و بەهێزبوونی جموجووڵی بازرگانی لە نێو وڵاتەکاندا. بەهەمان شێوە بۆ بەرێوەبردن و رێکخستنی بازرگانی ناوەوە و رووبەڕووبونەوەی فشاری چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکان، چەندین رێکخراوی بازرگانی ناوخۆ دروست بوون. ئەم رێکخراوانە بوون بەهێزێکی جوڵێنەر بۆ گەشەکردن و بەهێزبوونی ئەو چینە و زیادکردنی سەرمایەکانیان و پەیوەندیی دروستکردن لەنێوان شار و لادێ و ناوچە جیاوازەکاندا «٨ ل٢٤-٢٧».

لە وڵاتێکی وەکو ئینگلتەرا، کە سنووری دەسەڵاتی پاشا هەموو وڵاتەکەی دەگرتەوە و ئاڵوگۆڕی بازرگانی لەنێوان ناوچەکاندا ئاسانتر بوو. ئەو رێکخراوانە سەرانسەری هەموو وڵاتەکەیان دەگرتەوە و رێگە خۆشکەربوون بۆ یەکخستنی بازاڕێکی نیشتمانی بەیەکەوە بەستراو. بەڵام لە وڵاتێکی وەکو ئەڵمانیا، لەبەر دابەشبوونی بەسەر چەندین میرنشین و دەستەڵاتی ناوچەییەوە، قەبارە و توانای رێکخراوەکان بچووکتر و لاوازتر بوون لە چاو ئینگلتەرا. ئەمە بوو بەهۆی ئەوەی کە هاریکارکردنییان لەگەڵ یەکتریدا لە سنووری شارەکان

دەرنەچێ. بۆیە ئەو ڕێکخراوانە لە ئەڵمانیا لاوازی و بێ دەسەڵاتییان پێوە دیاربوو، زۆربەیان لە ساڵەکانی ١٤٠٠(ز.)دا لاوازبوون و هەندێکیان لەناوچوون «٢ ل١٠٧».

لەوشوێناندا کە ئەو ڕێکخراوانە لە رووی ئابوری و ڕێکخستنەوە بەهێز بوون، هەتا دەهات بەشداریکردنیان لە بڕیاری سیاسی و ئابوریدا زیادیدەکرد. دروستبوون و گەشەکردنی ئەمانە سەدان ساڵی پێچوو، لە نێوان ساڵەکانی **١٠٠٠ـ١٥٠٠**دا بە چەندین ململانە و قەیراندا تێپەڕیون.

ڕۆڵی ئەم فاکتەرە گرنگە بنچینەییە بەسیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری وڵاتەکانەوە بەندبوو. هەتا ئەو سیستمە سنووردارتر و تاکڕەوتر و توندڕەوتر بوایە، گەشانەوەی شارە بازرگانیەکان لاوازتر دەبوو، هەروەها چینی بۆرجوا و چاکسازی یاسایی و ڕێکخراوە پیشەییە بازرگانەکانیش. بە پێچەوانەوە هەتا ئەو سیستمە بەرفراوانتر بوایە، شارە بازرگانییەکان گەورەتر دەبوون و چینی بورجوا و ڕێکخراواکانیان بەهێزتر دەبوو و چاکسازی زیاتر دەکرا.

ئەگەرچی لەو سەردەمەدا جیاوازی ئەو فاکتەرانە لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر و لە نێوان وڵاتێک و وڵاتێکی ترەوە زۆر گەورە نەبوون، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەو جیاوازیە بچووکانە هۆکاری گرنگ بوون بۆ بناغەدانان و ڕێگەخۆشکردن بۆ چاکسازی و گەشەکردنی زیاتر.

چۆن و بۆچی پیشەسازیی کەپیتاڵیستی سەرەتایی توانی گەشە بکات؟

ئەگەرچی بەدرێژایی ساڵەکانی **١٠٠٠-١٥٠٠**(ز.) سیستمی بەرهەمهێنانی پیشەیی فیوداڵی هەر بەهێز بوو، بازاڕی ناوخۆ لەژێر مۆنۆپۆلی پیشەییەکاندا بوو، بەیەکترییەوە نەبەستراببوون و بچووک و سنووردار بوون، بەڵام لە پاڵیدا بازرگانیی دەرەکی گەشەی کردبوو و لە سنووری بازنەی دەسەڵاتی دەوڵەتەکان دەرچو بوو، بەشێوەی بازاڕی ناوخۆ لە ژێر کۆنترۆڵ و مۆنۆپۆڵی پیشەییەکاندا نەبوو. لەهەمانکاتدا پیشەییەکان ترسی زۆریان لەو بازرگانیە نەبوو، چونکە ئەوە نەدەبووە هۆی ئەوەی کڕیارەکانی خۆیان لەدەستبدەن و ڕاستەوخۆ هەڕەشە بکەوێتە سەر بەرژەوەندییەکانیان.

بەهۆی قازانجی زۆری بازرگانی دەرەکییەوە، کەپیتاڵێکی سەرەتایی گەورە لەدەستی بۆرجوادا خربببووەوە، کە دەیانتوانی لە بەرهەمهێناندا وەبەرهێنان

بکـەن. بەهـۆی ئـەو زەمینەیـەوە، شـان بەشـانی بەرهەمـی پیشـەیی، بەرهەمهێنانـی پیشەسـازی کەپیتاڵیسـتی سـەرەتایی درووسـت بـوو.
بەرهەمهێنانێکـی پیشەسـازی کەپیتاڵیسـتی سـەرەتایی بـۆ دابینکردی خواسـتی بازاڕی دەرەکـی بـوو. لەجیاتـی سـاغکردنەوەی ئـەو بەرهەمانـە لـە بازاڕێکـی بچووکـی داخـراودا، هەنـاردەی بازاڕێکـی گەورەتـرو کراوەتـر دەکـرا. بەهـۆی گەورەیـی ئـەو بـازاڕەوە قەبـارەی بەرهەمهێنانـی کەلوپـەل گەورەتـر دبـوو و خەرجـی بەرهەمهێنانـی هەرزانتـر دەکـەوت.
لەبەرهەمهێنانـی پیشـەییدا، سەروەسـتا بەرهەمهێنـەر و خـاوەن وەرشـە و کەرەسـەی خـاو و بەرهـەم بـوو، لەهەمانکاتدا هەر خۆشـی فرۆشـیار بـوو، بەڵام لـە بەرهەمهێنانی پیشەسـازی کەپیتاڵیسـتی سـەرەتاییدا بەشـێوەکی تـر بـوو. بازرگانـەکان لەسـەرەتادا کەرەسـەخاوەکانیان لای هەنـدێ پیشـەیی خـاوەن وەرشـە دادەنـا، بەخواسـتی خۆیـان بەپێـی پێویسـتی بـازاڕ پیشـەییەکان کاڵای پێویسـتیان بـۆ بەرهەمدەهێنـان، لـە بەرامبـەردا پیشـەییەکان هەقدەسـتیان وەردەگـرت، بازرگانەکانیـش ئـەو بەرهەمانەیـان لـە بـازاڕی دەرەکـی سـاغدەکردەوە. لێـرەدا بازرگانـەکان تەنهـا خـاوەن کەرەسـەی خـاو و بەرهەمـە ئامادەکراوەکـە بـوون.
ئـەو گۆڕانانـەی کـە لـەم سـەردەمەدا روویـدا، ئەوەبـوو کـە خـاوەن وەرشـە لای بـازرگان وەک مووچەخـۆری لێهـات. وردە وردە لـە گـەڵ گەورەبوونـی وەرشـەکان و زیادبوونـی بەرهەمهێنـان، بازرگانـەکان بوونـە خـاوەن وەرشـە، وەسـتا و شـاگرد بوونـە سـەرکار و کرێـکار.
لـە بەرژەوەنـدی خـاوەن کەپیتاڵـدا بـوو، ژمـارەی کرێـکار زۆربـن و بـە زووتریـن کات و ئاسـانترین رێگـە فێـری پیشـەکەببن، بـەڵام پیشـەیی چەندیـن کۆسـپی دەخسـتە بـەردەم دامەزرانـدن و فێربـون و گەشـەکردنی شـاگردەوە. هەروەهـا سەروەسـتا رێگربـوو لـە خوڵقانـدن و داهێنـان و شـێوازی نوێـی کارکـردن، بەپێچەوانـەوە بازرگان رێگـەی ئـەوەی بـۆ خۆشـدەکردن و پلەیـی شـارەزایی بەرزدەکردنـەوە.
لـە بەرهەمهێنانـی پیشـەییدا، ئارامـی کۆمەڵایەتـی و یەکێتـی و هاریـکاری نێـوان بەرهەمهێنـەرەکان و توێـژە جیاوازەکانـی بـە پلـەی یەکەمیـن دەهـات. بـەڵام بەرهەمهێنانـی پیشەسـازی کەپیتالیسـتی سـەرەتایی، ئەگەرچـی لـەو سـەردەمەدا ئارامیـی کۆمەڵایەتـی نەدەخوڵقانـد، بـەڵام ململانـێ و جیـاوازی نێـوان چینـەکان دەبـووە هـۆکاری گۆڕانـکاری و گەشـەکرد.
گرنگتریـن جیـاوازی لـە نێـوان بەرهەمهێنانـی پیشـەیی فیوداڵـی و پیشەسـازیی سـەرەتاییدا قەبـارە و رۆڵـی کەپیتـاڵ بـوو. بـە پێچەوانـەی بەرهەمهێنانـی پیشـەییەوە،

پیشەسازیی سەرەتایی پێویستی بە کەپیتاڵی گەورە بوو لەبەرئەوەی پێویستی بە قەبارەی زۆری کەرەسەی خاو، وەرشەی گەورە، ئامرازی بەرهەمهێنان و ژمارەی مووچەخۆری زۆرتر بوو، هەروەها دووری بازاڕ و گرانی خەرجیی گواستنەوە پێویستیی کەپیتاڵی گەورەی زیاتر دەکرد. کەپیتاڵێکی وا مەزن ئەستەمبوو بە هەموو کەسێک دابینبکرێت، بەڵکو پێویستی بە هاریکاری ژمارەیەک زۆر بورجوای خاوەن کەپیتاڵ بوو.
جیاوازیەکی گەورەی تر لە نێوان بەرهەمهێنانی پیشەیی و بازرگانی کۆن و پیشەسازیی سەرەتاییدا، چۆنێتی بەکارهێنانی کەپیتاڵ بوو. لەبەرهەمهێنانی پیشەیی و بازرگانی کۆندا کەپیتاڵ و سامان بۆ دروستکردنی کۆشک و کەلار و باخ و باخات و کەنیسەی گەورە و زێڕ و زیو و یاقوت و زمروت و خۆشگوزاری و رابواردن و بەرزبوونەوەی پلەی کۆمەڵایەتان بوو، بەڵام لە پیشەسازیی سەرەتاییدا، کەپیتاڵ بۆ پرۆژە و وەبەرهێنانی نوێ بەکاردەهات، گەورەکردن و باشکردنی وەرشەکان، دامەزراندنی کرێکار و مووچەخۆری نوێ. لێرەدا کەپیتاڵ دینامیکییەت و بەردەوامی دەدا بە گەشەکردن و تازەکردنەوەی بەرهەمهێنان.

- تێوەگلدان و لەناوچوونی سستەمی پیشەیی فیوداڵی

لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستدا، دوو سیستمی بەرهەمهێنەری پیشەیی شانبەشانی یەکتری هەبوون. یەکەمیان بەرهەمهێنانی پیشەیی فیودالی بوو، کە توانای گۆڕانکاری و چاکسازیکردن و گەشەکردنی نەبوو، تەنها توانای دابینکردنی خواستی بازاڕێکی بچووکی هەبوو. دووهەمیان بەرهەمهێنانی پیشەسازی سەرەتایی بوو، کە توانای چاکسازی و گەشەکردنی هەبوو، دەیتوانی خواستی بازاڕێکی گەورەتر دابین بکات. لە نێوان ئەم دوو سستەمەدا ململانێیەکی توندوتیژ و درێژخایەن روویدا. لەم ململانێیەدا بەشێک لە پیشەییەکان زیاتر قاپییان لەسەر خۆ داخست و بۆ مانەوە رێکخراوە پیشەییەکانیان بەهێزتر دەکرد، بەشەکەی تریان، بوون بەشێک لە سیستمی پیشەسازیی سەرەتایی، کە توانی سوودێکی زۆر لەتوانا و شارەزیی ئەوانە وەربگرێت و بیانکاتە بەشێکی کاریگەری گرنگ لەخۆی.
لەم پرۆسەیەدا، دوو توێژی کۆمەڵایەتی رۆڵی سەرەکییان بینی و بوونە رەچەڵەکی کەپیتاڵیزم. یەکەمین توێژیان ئەو بۆرجوا بازرگانە خاوەن کەپیتالانە بوون، کە کەوتنە وەبەرهێنانی کەپیتالەکانیان لە بەرهەمهێنانی پیشەسازیی سەرەتاییدا

و وازیـان لـە کاری بازرگانـی هێنـا. دووهەمیـان ئـەو پیشـەییانە بـوون، کـە زوو بەرهەمیـان بـۆ بازرگانـە گـەورەکان ئامادەدەکـرد و پشـتیان لـە سیسـتمی پیشـەیی کـرد و وازیـان لەکارکردنـی جەسـتەیی راسـتەوخۆ هێنـا و لەبـری ئـەوە کەپیتالەکانیان بەکاردەهێنـا لـە پیشەسـازیی سـەرەتاییدا.

کەپیتاڵیسـتەکانی ئـەو سـەردەمە هەتـا دەهـات زیاتـر ڕێکخـراوی چینایەتـی خۆیـان بەهێزدەکـرد، بـۆ هاریکاریکـردن و پاراسـتنی بەرژەوەنـدی خۆیـان و گەشـەکردنیان. ئـەم ڕێخراوانـە لەسەرانسـەری وڵاتـدا هەبـوون و ژمـارەی ئەندامەکانیـان لـە ڕێکخـراوی پیشـەییەکان زیاتـر و چالاکتـر بـوون، هەروەهـا ڕۆڵـی گرنگیـان لـە ململانە و فشـاری سیاسـی و ئابوریـدا بینـی. ئـەم ڕێکخـراوە نوێیانـە، تەنهـا دەسـەڵات و توانـای ئابوورییـان زیـادی نەدەکـرد، بەڵکـو بوونـە هێزێکـی بەتوانـا لـە کۆمەڵگـەدا و هەوڵیـان ئـەدا لـە ڕێگـەی پەرلەمانـە سـاواکەوە فشـار بخەنـە سـەر فیـوداڵ و دەسـەڵاتی ئایینـی و پاشـا.

سیسـتمی سیاسـی و ئابـوری فیوداڵـی ڕێگربـوو لـە گەشـەکردنی پیشەسـازی کەپیتالیسـتی سـەرەتایی، ڕێگـر بـوو لـە تێکشـکاندنی سـنووری دەسـەڵاتی فیوداڵـی و ئـازادی جموجـۆڵ و ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی و تەکنیکـی نـوێ. پاشـا بـە هەمـوو شـێوەیەک فشـاری دەخسـتە سـەر بۆرجـواکان و زیـاد لـە پێویسـت ڕێـژەی بـاج و گومرگـی لـێ دەسـەندن.

پیشەسـازی سـەرەتایی ڕۆڵـی سـەرەکی هەبـوو لـە لەناوچوونـی سیسـتمی پیشـەیی، وەسـتا و شـاگردەکانیان لای خۆیان دادەمەزراند و کرێیارەکانیان لەدەسـت دەردەهێنان. ئەمـەش بـوو بەهـۆی شکسـتهێنانی بەشـی هـەرە زۆری شـوێنکاری پیشـەییەکانیان و هـەژاری و بێکاریـان، زۆربـەی ئەوانـە دواتر لە شـوێنکارە پیشەسـازییە سـەرەتاییەکان دا دامەزران.

لەدایکبـوون و گەشـەکردنی ئـەم سیسـتمە، تەنهـا چینێکـی کەپیتاڵیسـتی سـەرەتایی لێنەکەوتـەوە، بەڵکـو لەگـەڵ هەمـوو هەنگاوێـک بـۆ پێشـەوە چینوتوێـژی نوێـی کرێکار وسـەرکاری مووچەخـۆری لێدروسـت بـوو. ئەمانـە بوونـە هێـزی بەرهەمهێنـەر و بزوێنـەری نوێـی ئـازاد لـە کۆمەڵگـەدا. لـە پـاڵ دروسـتبوونی ڕێکخـراوی بازرگانـی و کەپیتاڵیسـتی سـەرەتاییدا، ئـەم چینوتوێـژە نوێیانـەش ڕێکخـراوی سـەربەخۆی خۆیـان دادەمـەزران. ڕێکخـراوی پیشـەیی نـا، بەڵکـو ڕێکخـراوی چینایەتـی سەرانسـەری، کـە لەسـەر بنەمـای مـاف و بەرژەوەندییەکانیـان بـوو. ئـەم ڕێکخراوانـە بـە گەورەبوونیـان تەنهـا فشـاریان لەسـەر خـاوەن کارەکانـان دروسـت نەدەکـرد ، بەڵکـو دەبوونـە هێزێکـی گرنگـی کۆمەڵایەتـی و فشـاریان دەخسـتە سـەر دەسـەڵاتداران و بوونـە

فاکتەرێکـی کاریگـەر بـۆ لەناوچوونـی سیسـتمی فیوداڵـی «٨ ل٣٣–٣٦».

لـە ئینگلتـەرا، گواسـتنەوەی بەشـێک لـە بەرهەمهێنانـی پیشەسـازیی سـەرەتایی لـە شـارەکانەوە بـۆ لادێ، هێنـدەی تـر گـورزی کوشـندەی لـە سیسـتمی بەرهەمهێنانـی پیشـەییدا. بەرهەمـی پیشـەیی لـە نـاو شـارەکاندا جێگیـر و بەهێـز بـوون و کۆنترۆڵـی بازاڕەکانیـان کردبـوو، ڕێکخراوەکانیـان ڕێگربـوون لـە هەمـوو نوێکردنـەوە و چاکسـازییەک، بـەڵام لـە لادێکانـدا بـە پێچەوانـەوە هیـچ دەسـەڵاتێکی ئەوتۆیـان نەبوو. لـە کۆتایـی سـەدەکانی ناوەڕاسـتدا بەرهەمـە پیشـەییەکان بـە پلـەی یەکـەم دەیانتوانـی پێداویسـتی بـازاڕی ناوخـۆ دابینبکـەن. بـۆ نموونـە ئاسـنگەر، تەنەکەچـی، پێڵاوچـی، گۆشـتفرۆش و بەرگـدروو.. . بـەڵام پیشەسـازیی سـەرەتایی زیاتـر بریتـی بـوو لـە جـۆڵاو خومخانەچـی و دەبـاغ و خـوری ڕێـس و ڕەنگکـردن کـە پێداویسـتی بـازاری دەرەکـی دابیندەکـرد... ئەمـەش بووبەهـۆی ئـەوەی پیشەسـازیی چنیـن ڕۆڵێکـی سـەرەکی بینـی لـە بونیادنانـی سیسـتمی پیشەسـازیی کەپیتالیسـتی سـەرەتاییدا.

هەڵبەتـە پێشـتر دروسـتبوون و بوژاندنـەوەی پیشەسـازیی سـەرەتایی لـە چەندیـن شـوێنی تـری جیهـان هەبـووە، بـەڵام لەبەربوونـی سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری سـنووورداری تونـدڕەو لـەو وڵاتانـەدا، بـە بچووکـی و لاوازی ماونەتـەوە و شکسـتیان هێنـاوە. بـە هەمـان شـێوە لەکۆتایـی سـەدەکانی ناوەڕاسـتی ئەورووپـا، لـە چەندیـن شـوێن و کاتـی جیاوازدا پیشەسـازیی سـەرەتایی سـەریهەڵدا، بـەڵام زۆربەیان بەهـۆی هەمـان هـۆکارەوە سـەریان نەگـرت و نەیانتوانـی بەسـەر کۆسـپەکانی ڕێگـەی گەشـەکردنیان زاڵبـن و لـە هەنـدێ شـوێندا بـە سـەدان سـاڵ کەوتنـەدواوە.

پیشەسـازییە سـەرەتاییەکانی چنینـی خـوری، لـە کۆتایـی ئـەو سـەدانەدا گەورەتریـن و گرنگتریـن جـۆری بەرهەمهێنـان بـوون، بوونـە سـەرقافڵەی پەیدابـوون و بونیادنانـی بەرهەمهێنانـی هاوچەرخانـەی کەپیتالیسـتی سـەرەتایی و زیاتـر گەشـەکردن و فراوانبوونـی ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی نزیـک و دوور. ئـەم پیشەسـازییانە لـە کاتـی جیـاوزدا، لـە چەنـد شـوێنێکی ئەورووپـای ڕۆژئـاوا سـەریانهەڵدا، هـەرە گرنگترینیـان ئـەم شـوێنانە بـوون:

سـاڵەکانی **١٢٠٠**(ز.) لـە فلانـدرن، سـاڵەکانی **١٣٠٠**(ز.) لـە فلۆرێنـس، سـاڵەکانی **١٤٠٠** لـە ئینگلتـەرا لەبـەر جیـاوازی نێـوان فاکتـەرە بنچینەییـەکان و چۆنێتـی سیسـتمی بـە ڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری ئـەم شـوێنانە، لـە فلانـدرن و فلۆرێنـس پیشەسـازیی سـەرەتایی لـەو قۆناغانـەدا نەیتوانـی بـەردەوام بێـت و بـەرەو سیسـتمی بەرهەمهێنانی کەپیتالیسـتی هاوچـەرخ گەشـەبکات، بـەڵام لـە ئینگلتـەرا سـەرکەوتنی بەدەسـتهێنا.

بەهـۆی فراوانبـوون و گەشـەکردنی بازرگانـی دەرەکـی، گەورەبوونـی شـارە

بازرگانییەکان، زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان و زۆری و هەرزانی و باشی خوری ئینگلیزەوە، بۆ یەکەمینجار ساڵەکانی ١٢٠٠(ز.) فلاندرن بووە سەنتەری گەشەکردنی پیشەسازیی سەرەتایی چنین لە ئەوروپا.

لە ئینگلتەراوە بازرگانەکان بە هەرزان خورییان بۆ ناوچەی فلاندرن دەهێنا. خوریەکانیان ئەدایە دەست چەند خاوەند وەرشەیەکی بچووکی ناو شارەکان، کە هەریەکەیان بەشێکی کارەکەیان دەکرد و لەکۆتاییدا بەرهەمەکەیان دەگەڕانەوە بۆ بازرگانەکان، لە بەرامبەر ئەوەدا پیشەییەکان هەقدەستیان وەردەگرت.

ئەو سەردەمە، زۆربەی ئەو بەرهەمانە لە پیشانگای ساڵانەی شارەکانی وکو شەمپانی باکوری فەرەنسا ساغدەکرانەوە و دواتر لە رێگەی بازرگانی ترەوە رەوانەی بازاڕە دوورەکان کراون. لەو شوێنانە پرۆسەی بەرهەمهێنان، یان لە ماڵی بازرگانەکان، یان لەوەرشەکانی هەندێ سەروەستاکاندا بەڕێوەدەچوون، ئەمەش خەرجی گرانیی کڕین و بەڕێوەبردنی وەرشەی لە کۆڵ بازرگانەکان دەکردووە.

بازرگانەکان، ئەم بەرهەمانەیان لەگەڵ بەهارات و کەلوپەلی ئاسیا و رۆژهەڵاتی ناوەڕاست ئاڵوگۆڕ دەکرد. پێشتر، داهاتی بازرگانەکان تەنها لە هاوردەکردنی کەلوپەلدا بوو، بەڵام ئێستا لە هەناردەکردنیشدا بوو. پێشتر پاپۆڕەکانیان بە بەتاڵی یان نیوەبار دەخستەڕێ، بەڵام ئێستا لە هەردوو سەر باردەکران، ئەمەش خەرجی گواستنەوەی لەسەر بازرگانەکان کەمتر کردۆتەوە و قازانج و سوودی بازرگانەکانی دووقات دەکرد.

رژێمی پاشایەتی فیوداڵی فەرەنسا، دەسەڵاتێکی ناوەندی بەهێزی بەسەر ئەو شارانەدا هەبوو، ئەو بازرگان و خاوەن وەرشانە بەردەوام لەژێر فشاری بەرتیلدانی قورس و باج و گومرگدا بوون. دەسەڵاتداران، بێجگە لە هەندێ خەڵکی نزیکی خۆیان، ریگەی کەسی تریان نەدەدا. ئەمانە هەمووی لە کۆتاییدا کاردانەوەی نەگێتیڤی بەسەر چینوتوێژە هەژارەکاندا دەشکایەوە و ئەوەندەی تر باری قورس وسەغڵەت دەکردن. لە هەمانکاتدا ئەو هەموو باج و بەرتیلدانە دەبووە هۆی بەرزبونەوەی نرخی ئەو کەلوپەلانە، کە لەبەر گرانیان زەحمەت بوو لە بازاڕەکاندا ساغ بکرێنەوە.

بۆرجواکانیش بە هەمان شێوەی فێوداڵەکان، توندڕەو و تاکڕەوانە هەڵسوکەوتیان لەگەڵ ئەو کەسانەدا دەکرد، کە کاریان بۆ دەکردن و دەیانخستنە باری هەژاری و برسێتیەوە. وەرشەکانیان پیس و پۆخەڵ و تەنگ و تاریک بوون، هەروەها کەمیی مووچە و درێژی ماوەی کارکردن لە رادە بەدەربوو. ئەمانە هەمووی

لــە لایەکــەوە بوونــە هــۆی زیادبوونــی ناڕەزایــی و ناکۆکــی نێــوان کارکــەرەکان و بازرگانــەکان و لــە لایەکــی تــرەوە زیادبوونــی ململانێــی نێــوان بازرگانــەکان و سیســتمی فیودرالــی. ئــەو ململانێیــە توندانــە، دەبوونــە هــۆی نائارامــی و گــرژی، کــە لــە کۆتاییــدا چەندیــن ڕاپەرینــی توندوتیــژی لێکەوتــەوە و چەندیــن جــار بازرگانەکانــی ناچارکــرد ملکەچــی داواکاریەکانیــان بــن. بــەڵام چونکــە هەمــوو سیســتمە سیاســی و ئابوریەکــە لەســەرەوە هەتــا خــوارەوە ســنووردار و تاکڕەوبــوو، گەشــەکردن و بوژاندنــەوەی بەرهەمهێنانــی ئــەو پیشەســازییە لــە فلانــدرن شکســتی هێنــا و بــۆ چەنــد ســەدەیەک دواکــەوت.

ســاڵی **١٣٠٠**، ســەد ســاڵ دوای فلانــدرن، باکــوری ئیتاڵیــا و بەتایبەتــی شــاری فلۆرێنس بــوو بــە ســەنتەری پیشەســازیی ســەرەتایی خــوری و گەورەتریــن و بەهێزتریــن شــاری پیشەســازی ســەرەتایی ئەوروپــا.

هوشــیاری و پەیوەنــدی باشــی بازرگانەکانــی ئــەو شــارە لەگــەڵ خۆرهەڵاتــی ناوەڕاســتدا و شــارەزاییان لــە خواســت و پێویســتی بــازاڕەکان، ڕێکخســتنی ڕێکوپێکی پرۆسێســی بەرهەمهێنــان و کرینــی کەرەســەی خــاو و گواســتنەوە و ڕێگەوبــان و هەمیســانەوە فرۆشــتنی بەرهەمــەکان، ڕۆڵێکــی گرنگی لــە بونیادنان و گەشــەکردنی ئەو پیشەســازییە ســەرەتاییە لــەو شــارەدا بینــی. ئەوانــەی ئەوەیــان دەکــرد دەوڵەمەنتریــن بــازرگان و بانکــەوان و بۆرجــوای ئەوســای ئەوروپــا بــوون «**١٠٨** ل**٢٩٠**».

گرنگتریــن خاســڵەتی تایبەتــی پیشەســازی فلۆرێنــس بریتــی بــوو لــەوەی سیســتمی بەرهەمهێنــان تیایــدا سروشــتێکی کەپیتالیزمــی ســەرەتایی هەبــوو. بەپێچەوانــەی فلانــدرن، بازرگانــەکان خاوەنــی وەرشــەی بەرهەمهێنانــی خۆیــان بــوون، وەســتای شــارەزا و کرێکاریــان تیــادا بەمووچــە ڕادەگــرت، لەســەر شــێوازیی فلانــدرن نەبــوو، کــە پیشــەییەکان لــە وەرشــەکانی خۆیانــدا بــە هەقدەســت کاربکــەن. ئەگــەر بهاتایــە ئــەو وەرشــەیە موڵکــی پیشــەییەکەش بوایــە، ئــەوا جێگەکەیــان لــێ بەکــرێ دەگرتــن و خاوەنەکەشــی تیایــدا بــە ســەرکار دادەمەزرانــد.

لەگــەڵ ئــەوەی ســاڵەکانی **١٣٠٠** لــە فلۆرینــس نزیکــەی **٢٠٠** وەرشــەی گــەورە هەبــوو، زەمینــەی ئــەو پیشەســازییە لەباربــوو، بۆرجــوا شــارەزایی و کەپیتــاڵ و کارکــەری پێویســتیان هەبــوو، بــازاڕی گــەورە و زۆر و پێکەوتــەی جوگرافــی شــارەکە یارمەتیدەر بــوو، بــەڵام لەگــەڵ هەمــوو ئەوانەشــدا ئــەو پیشەســازییە لــەو شــارەدا گەشــەی نەکــرد و شکســتی هێنــا.

شــاری فلۆرێنــس، ســەربەخۆیی تــەواوی لــە دەوروپشــتی خــۆی هەبــوو، بــازرگان و بانکــە ســەرتاییەکان، دەســەڵاتی تەواویــان بەســەر شــارەکە و دەوروپشــتیدا هەبــوو،

ڕێگەی بەشداریکردنی خەڵکی تریان نەدەدا لە دەرکردنی بڕیاری سیاسی و ئابوری شارەکەدا. ئەوان کۆنترۆڵی تەواوی بەرهەمهێنان و مووچەخۆرەکانیان دەکرد و ڕێگەی رادەربڕین و خۆڕێکخستنیان پێ نەدەدان، ئەوەی گوێ رایەڵیان نەبووایە لە ناویاندا جێگەی نەدەبۆوە.

لەگەڵ ئەوەی لە بەرهەمهینان و بازرگانیدا قازانجاێکی زۆریان دەکرد، مووچەیەکی زۆر کەمیان بە کارکەرەکان دەدا وهیچ جورە خزمەتگوزارییەکیان لە شارەکەدا بۆ دابین نەدەکردن. لە ناو شارەکەدا بە ئاسانی لە نێوان ئاستی ژیانی توێژ و چینەکاندا جیاوازی و ناعەدالەتی یەکجار زەق دەبینرا. بۆ ماوەیەکی زۆر بەهۆی دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری ناوەندی بەهێزەوە توانیان بەرهەمهێنان گەشە پێبدەن، ئاڵوگۆڕی بازرکانی زیادبکەن، ببنە بەهێزترین شاری پیشەسازی سەرەتایی ئەو سەردەمە. بەڵام لەبەر پەیرەوکردنی ئەو سیستمە بەرتەسکە، هەتا دەهات ناکۆکی و ناڕەزایی و گرژی نێوان چینوتوێژەکانی سەرەوە و خوارەوە توندوتویژتر دەبوو. بۆ ماوەیەکی کورت وەستا و کرێکارەکان بەهۆی فشارکردنیانەوە، دەستکەوتی باشیان بە دەستهێنا و دەسەڵاتیکی باشیان پەیداکرد، بەڵام لەبەر قبوڵنەکردنی یەکتری و ڕێک نەکەوتنیان لەسەر پەیرەوکردنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی بەرفراوانتر، هەموو سیستمەکە داڕما و بەرهەمهێنانی پیشەسازی لە کۆتایی سەدەکەدا شکستی هێنا و کرێکار و مووچەخۆراکان بێکار و داهات مانەوە و زیاتر لە جاران ژیانیان سەخت بوو «٨ ل**٣٦،٣٩،٤١**».

لە ساڵەکانی **١٤٠٠**ی (ز.) دا، ئینگلتەرا لەم پیشەسازییەدا جێگەی فلادرن و فلۆرینسی گرتەوە، بوو بە گەورەترین سەنتەری پیشەسازیی سەرەتایی چنینی خوری ئەوروپا. بەپێچەوانەی شوێنەکانی ترەوە، ئەو پیشەسازیی سەرەتاییە لە ئینگلتەرا لەبارنەچوو، بەردەوامی بە خۆوە بینی و بوژایەوە، بووە فاکتەرێکی گرنگ لەناو ئەو فاکتەرانەی کە سیستمی مودێرنی کەپیتالیستی خوڵقاند. ئەوەی لەم وڵاتەدا روویدا روداوێکی لەناکاو نەبوو، چونکە زەمینەیەکی باشتر و فاکتەرە بنچینەییەکان تیایدا گونجاوتر بوون بۆ ئەو بەردەوامیبوون و گەشەکردنە:

١ـ زیاتر بەرفراوانبوونی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری

ساڵەکانی **١٢١٥**ی (ز.)، ناکۆکی نێوان پاشا و بارۆنەکانی دەوروپشتی تەشەنەیکرد. ئەوانە کۆمێتەیەکی **٢٥** کەسیان بۆ بەرەنگاربوونەوی پاشا و دیاریکردنی دەسەڵاتەکانی دروستکرد، کە تیایدا دەسەڵاتەکانی پاشایان کردە یاسا. لە پێش ئەوەدا پاشا خۆی یاسا و مەرجەعی یاساکان بوو، بە پێیی توانا و هەوەس و بەرژەوەندی رۆژانەی خۆی یاسای دادەنا و لای دەبرد. هەرچەندە ئەمە

دەسـەڵاتەکانی پاشـای کەمنەکـردەوە، بـەڵام ڕێگـەی بـۆ بەشـداریکردنی ژمارەیەکـی زۆرتـر لـە خەڵـک بـۆ بڕیـاردان کـردەوە و پەیڕەوکردنـی یاسـا و گۆڕانـکاری گەورەتر لـەو بـوارەدا.

سـاڵی **١٢٦٥**ی (ز.)، یەکـەم پەرلەمانـی سـاوا لـە ئینگلتـەرا دروسـت بـوو. پەرلەمـان لـە پاشـا و توێژێکـی ئۆروسـتۆکراتی فیـوداڵ و دەسـەڵاتی ئایینـی و ژمارەیەکـی بچـووک بازرگانـی گـەورە و کەپیتاڵیسـتە سـەرەتاییەکان پێکهـات بـوو. لەگـەڵ ئـەوەی پاشـا بەشـی شـێری تیایـدا هەبـوو، بـێ ڕازیبوونـی ئـەو هیـچ بڕیارێـک نـەدەدرا، بـەڵام لەوکاتـەوە بـێ یاسـادان پاشـا نەیدەتوانـی تاکڕەوانـە بڕیاربـدات.

سـاڵەکانی **١٣٤٧**، تاعـون لـە ئەورپـادا بڵاوبـۆوە، لەوانـەش ئینگلتـەرا. ئـەم پەتایـە دەوروبـەری نیـوەی دانیشـتوانی ئەوروپـای کوشـت «**٣٦** ل**١٥٩**». لـە زۆربـەی پاشانشـینەکانی ئەوروپـا، بەتایبەتـی وڵاتەکانـی ڕۆژهـەڵات، بەهـۆی ئـەوەوە چەوسـاندنەوە و ڕووتاندنـەوەی ئـەو جوتیارانـەی نەمـردن زیاتـری کـرد و چینـە دەسـەڵاتدارەکان بەشـی مردووەکانیشـیان لـەوان دەسـەند و بووە هـۆکاری دواکەوتنی گەشـەی ئابـوری و سیاسـی تیایانـدا. بـەڵام لـە ئینگلتـەرا ئـەم قەیرانـە گەورەیـە کاردانەوەیەکـی پێچەوانـەی هەبـوو، چونکـە سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری بەرفراوانتـر بـوو، تیایـدا هـەر توێـژ و چینێکـی بەهێـزی کۆمەڵگـە دەیویسـت جوتیـارەکان لەبـەر کەمبونـەوەی ژمارەیـان لای خـۆی بمێننـەوە. ئەمـە بـووە هـۆی بەهێزبوونـی پێگـەو بزووتنـەوەی جوتیـارەکان، بـاری جوتیـار و کارکەرەکانـی باشـترکرد و ڕێگـە خۆشـکەربوو بـۆ زیادبوونـی ئـازادی و دواتریـش زەمینـەی بـۆ زیاتـر بەرفراوانبوونـی ئـەو سیسـتمە و سـود وەرگرتـن لـە فاکتەرەکانـی تـری کۆمەڵگەکـە خۆشـکرد «**٢** ل**١٩١،١٨٤**».

٢ـ بـۆ سـوود وەرگرتـن لـە تەکنیکـی باشـتر، بەشـێکی زۆری پیشەسـازیی سـەرەتایی خـوری لـە شـارەکانەوە گواسـترانەوە بـۆ لادێـکان. خورییـان بـۆ پاکردنـەوە لـە چـەوری دەنـاردە سـەر ئاشـە ئاوەکانـی لادێ، دواتـر کوتەکـی گەورەیـان دەبەسـت بـە (ئەکسـلی) ئاشـەکەوە بـۆ کوتانـی خورییەکـە و پاکردنـەوەی. بەکارهێنانـی ئـەو تەکنیکـە ژمـارەی کرێـکاری بـۆ کوتانـدن و پاکردنـەوەی خـوری کەمتـر کـردەوە، کـە بـووە هـۆی کەمبوونـی خەرجـی بەرهەمهێنـان. ئەگەرچـی ئـەوە بـە بـەراورد بـە تەکنیکـی ئەمـڕۆ شـتێکی زۆر بایەخـدار نییـە، بـەڵام بەکارهێنانـی ئـەو تەکنیکـە نوێیـە لەوکاتـەدا وەکـو بەرپاکردنـی شۆڕشـێک بـوو لـەو بـوارەدا. ئەمـە لـە کۆتایـی سـەدەکانی ناوەڕاسـتدا، بـووە پاڵنـەر بـۆ گەشـەپێکردنی تەکنیکـی نوێتـر. ئـەم تەکنیکـە بـێ بوونـی سیسـتمێکی بەرفراوانتـر ڕەنگـە پەیـدا نەبووایـە و هـەر زوو شکسـتی

بهێنایـە «٨ ل١٤١».

٣ـ خـوری ئینگلتـەرا باشـترین جـۆر بوو، لـە سـاڵەکانی **١٣٥٠**دا بەشـی زۆری هەنارده دەکرایـە دەرەوە، بـەڵام لـە سـاڵەکانی **١٤٥٠** وە، لـە ڕێگـەی بڕیـاری سیاسـییەوە بـە فشـاری کەپیتاڵیسـتە سـەرەتاییەکان لـە پەرلەمانـدا، هەناردنەکردنـی قوماشـی خـوری بـۆ دەرەوە زیـاد کـرا و خـوری کەمکرایـەوە. دەوڵەتـی ئینگلتـەرا، گومرگـی بـە ڕێژەیەکـی زۆر زیادکـرد بەسـەر هەناردەکردنـی خـوری و گومرگێکـی کەمـی خسـتە سـەر هەناردەکردنـی قوماشـی خـوری. ئەمـە ئـەوەی لێکەوتـەوە کـە نرخـی خـوری ئینگلتـەرا لـەدەرەوەی وڵات بەرزبێتـەوە و نرخـی قوماشـی خـوری ئینگلتـەرا لـە چـاو بەرهەمـی وڵاتەکانـی تـردا نـزم بێتـەوە. بـەوە ئینگلتـەرا لـە بازاڕەکانـدا مۆنۆپۆلـی لـەو بەرهەمـەدا پەیداکـرد. بەهێزبوونـی بەرهەمهێنانـی قوماشـی ئەوسـای ئینگلتـەرا، هەمیسـانەوە بـۆ پەیدابوونـی دەرفەتـی بەشـداریکردنی هێـزە نوێیـەکان لـە بڕیاردانـدا دەگەڕێتـەوە «٨ ل١٤١».

٤ـ گواسـتنەوەی بەشـێک بەرهەمهێنانـی چنیـن لـە شـارەوە بـۆ لادێ، وایکـرد کـە لەلایەکـەوە ئـەو پیشەسـازییە لـە شـارەکاندا بـە چـڕی گردنەبێتـەوە و ژمارەیەکـی زۆری کرێـکار لـە یـەک شـوێندا کۆنەبنـەوە کـە تیایـدا بتوانـن خۆیـان لـە ڕێکخـراوی پیشـەیی مەزنـدا ڕێکخـەن و ببێتـە هـۆی ململانێـی توندوتیـژ و ناسـەقامگیری و شکسـتهێنانی پیشەسـازییەکە. لـە لایەکـی تـرەوە، لەبەرئـەوەی کرێکارەکانـی لادێ لـە بنەماڵـەی مسـکێنەکان بـوون، دەیانتوانـی لەپـاڵ کارکردنیـان لـەو پیشەسـازییەدا لـە بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵیدا بەردەوامبـن و لەمـاڵ و حاڵـی خۆیانـدا بمێننـەوە و بـە مووچەیەکـی کەمتـر لـە کرێکارەکانـی شـار گـوزەران بکـەن. ئەمـە لەپـاڵ ئـەوەی باری کرێکارەکانـی باشـتر دەکـرد، بەهـۆی نزمـی خەرجیـی مووچـەی ئەوانـەوە خەرجـی بەرهەمهێنـان کەمتـر دەبـووەوە. بەهـۆی کەمبونـەوەی خەرجـی بەرهەمهێنانـەوە دەیانتوانـی قوماشـی ئینگلتـەرا بـە هەرزانتـر بفرۆشـن و مۆپنۆپۆلـی بـازاڕەکان بکـەن. نیمچـە باشـتربوونی بـواری ژیانـی ئـەو کرێـکار و جوتیارانـە، بەردەوامیـدا بـە پرۆسـەکە و زیادبوونـی ژمـارە و بەرزبوونـەوەی پێگـەی کۆمەڵایەتیـان.

لەگـەڵ ئـەوەی ئینگلتـەرا لـە کۆتایـی سـاڵەکانی **١٤٠٠**دا، هەنگاوێـک لـە پێش وڵاتەکانی تـرەوە بـوو، لـە پیشەسـازیی سـەرەتایی کەپیتاڵیسـتی چنینـی خـوری و بازرگانـی پێکردنیـدا، هەروەهـا بنەماکانـی فیوداڵیـزم تیـادا شکسـتی هێنابـوو تیایدا و سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی فراوانتـری هەبـوو، بـەڵام لـە بازرگانـی دەرەکـی و وەبەرهێنانـدا هێشـتا زۆر لـە دوای شـوێنەکانی تـرەوە بـوو. ئەگەرچـی پیشەسـازیی سـەرەتایی خـۆری گرنـگ بـوو، بناغـەی بـۆ پیشەسـازیەکانی تـر دانـا، بـەڵام پیشەسـازییەکی تاقانـە بـوو،

بەتەنیا لە توانایدا نەبوو ڕۆڵی یەکلاکردنەوەی سەرکەوتنی پیشەسازی زامن بکات. لەبەرئەوە لەگەڵ ئەوەی پێشتر، فلاندرن و شارەکانی تر لەو پیشەسازیی سەرەتاییەدا شکستیان هێنا، بەڵام لە کەرتەکانی تری بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتایی و وەبەرهێناندا کەم و زۆرهەر بەردەوام بوون. ئینگلتەرا هەتا ساڵەکانی ١٧٠٠(ز.) نەیتوانی ڕۆڵی سەکردایەتی بازرگانی و پیشەسازی لە ئەورووپادا ببینێت. ڤێنیسیا (بوندقیە)، لەسەدەی چواردەدا بەهێزترین شاری بازرگانی بوو، ژمارەی دانیشتوانی لە سەد هەزار کەس تێپەری کردبوو، لە دوای پاریس گەورەترین شاری ئەورووپا بوو. پێکەوتێکی ستراتیژی گرنگی هەبوو. لە ڕێگەی باشووری ئەڵمانیا و ڕووباری ڕەینەوە، باکور و ناوەڕاستی ئەورووپای بە دەریای سپی ناوەڕاست دەبەستەوە، بەڵام لەگەڵ هەموو ئەوانەشدا گەشەکردنی ئەو شارە لە سنوورێکدا وەستا.

ژێرخانی ئابوری ڤێنیسیا لەسەر بازرگانی درووست بوو، نەک پیشەسازی. بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا هەندێ پیشەسازیی سەرەتایی وەکو دروستکردنی شوشە، یاقوت، فەخفوری نایاب و ڕەنگکردنی جل و بەرگی جوانی تیادا بوو. بەهۆی داهاتی بازرگانی زۆرەوە، پیشەسازی دروستکردنی کەشتی گەورە تیایدا بەهێز بوو. هەروەها ڕۆڵی گرنگی لە خستنەگەڕی پارە و کاروباری بانکی سەرەتاییدا هەبوو.

بازرگانە دەوڵەمەندەکان دەسەڵاتی سیاسی شارەکەیان بەدەستەوە بوو، هەروەها خاوەنی هێزی سەربازی خۆیان بوون، مۆنۆپۆڵی تەواویان هەبوو و ڕێگەیان نەئەدا بە فیوداڵەکانی دەوروپشتیان لە لادێکاندا دەستبخەنە کاروباریانەوە. بازرگانیی ڤێنیسیا لە دوو کەرت پێکهاتبوو. کەرتی تایبەت بە پێی یاسا هەموو ئەوانەی کە دەیانویست و توانای کاری بازرگانیان هەبوو دەیانتوانی لەو بوارەدا بەشداری بکەن. کەرتی حکومی خاوەنی زۆربەی کەشتی و کەشتیوانی بوو، سەرپەرشتی و کۆنترۆڵی ڕێگەوبانی ئاوی و وشکانی دەکرد، بەهێزی چەکداری خۆی پارێزگاری دەکردن. ئەم کەرتە ڕۆڵی سەرەکی هەبوو لە ڕێکخستن و پلاندانانی بازرگانیدا.

بێ سنووری دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری کەرتی حکومی، قۆرخکرتنی بازاڕ و ڕێگە نەدان بە چالاکی بازرگانی و دەرفەتی بەشداریکردنی بازرگانەکانی کەرتی تایبەتی لە بڕیاردانـدا، لەهەمان کاتدا کۆسپ دانان لەبەردەم بازرگان و خاوەن کەپیتالەکانی تری باکوری ئیتاڵیا و باشوری ئەڵمانیا، کاردانەوەی خراپی لەسەر گەشەکردنی بازرگانی هەبوو. سەرەڕای ئەمانە بە دۆزینەوەی ڕێگەی ئاوی نوێی

(رأس الرجـاء الصالـح/ Cape of Good Hope) ی باشـوری ئەفریقـا بـۆ ئاسـیا هێنـدەی تـر رۆڵـی بازرگانـی شـارەکە لاواز بـوو. ئەمـەش بـووە هـۆی ئـەوەی کـە بازرگانـە گـەورەکان و کەپیتاڵیسـتەکان لەباتـی بەکارهێنانـی پارەکانیـان لـە بازرگانـی و پیشەسـازیی سـەرەتاییدا، کەوتنـە کڕینـی زەویـوزار و خانـو و کۆشـک و تـەلار.

باشـوری ئەڵمانیـا لـە سـاڵەکانی **١٤٥٠-١٥٥٠**، یەکێـک لـەو شـوێنانە بـوو، کـە بازرگانـی و پیشەسـازیی سـەرەتایی و کاروبـاری ماڵـی تیایـدا گەشـەیکرد. ئـەم ناوچەیـە کەوتبـووە ناوجەرگـەی ئەوروپـاوە، رێگـەی بازرگانـی وشـکانی باکـور و باشـور و رۆژهـەڵات و رۆژئـاوای ئەوروپـای پێکـەوە دەبەسـتەوە.

لەبـەر دووری ئـەم ناوچەیـە لـە کەنـار دەریـاوە، بـازرگان و کەپیتاڵیسـتەکان، لـە جیاتـی بازرگانـی کەپیتاڵەکانیـان لـە بونیادنانـی پیشەسـازیی سـەرەتاییدا بەکاردەهێنا. خواسـتی گـەورەی بـازاڕ و زۆری کەرەسـەی خـاو، فرەچەشـنی بازرگانـی و پیشەسـازی، جموجۆڵێکـی زۆری لـەم ناوچەیەدا درووسـتکرد. هەروەهـا کەپیتاڵەکانیان بەکاردەهێنـا بـۆ دانـی قەرزێکـی زۆر بـە میرەکانـی ئەڵمانیـا و پاشـاکانی هەنگاریـا و ئیسـپانیا.

ئەڵمانیـا لـەو سـەدانەدا بەسـەر چەندیـن میرنشـیندا دابەشـبوو، پارچـە پارچـە و نائـارام بـوو. ئەمـەش لـە چەنـد لایەنیکـەوە بـاری بازرگانەکانـی قوورسـتر کـرد. هـەر بەشـێکیان سـنووری گومـرگ و باجدانـی تایبەتـی خـۆی هەبـوو. سـاڵەکانی **١٦٠٠** ئـەو میرنشـینانە بـۆ مـاوەی سـی سـاڵ شـەڕی ناوخۆییـان بەرامبـەری یەکتریکـرد. سـەرەڕای زیادکردنـی بـاج و رووتاندنـەوەی زیاتـری بەرهەمهێنـەرەکان، داهاتەکانیـان بەهـۆی ئـەو شـەڕانەوە هـەر بەشـی نەدەکـردن. لەبەرئـەوە قەرزێکـی زۆریـان لـە بانکـە سـەرەتایی و بازرگانـەکان کـرد و دواتـر زۆربـەی ئـەو قەرزانەیـان پێنەدانـەوە. ئەمانـە هەمـووی بوونـە هـۆی رێگرتـن لـە گەشـەکردنی بازرگانـی و پیشەسـازیی سـەرەتایی و نابووتبوونـی ژمارەیەکـی زۆر لـەو بازرگانانـە.

بـە هەمـان شـێوە، لـە چەندیـن شـوێنی تـری رۆژئـاوا و باشـوری ئەوروپـا ئەمـە دووبـارە بـووەوە لەوانـە فلۆرێنـس، شـاری بورگـی هۆڵنـدا و چەندیـن شـاری فەرەنسـا. لـەو ناوچانـەدا، لـە سـەدەکانی چـواردە و پانـزەدا بوژاندنـەوەی بازرگانـی و کاروبـاری دارایـی و پیشەسـازیی سـەرەتایی بـە ئاسـتی جیـاواز گەشـەی کـرد. بـەلام بەهـۆی خراپـی سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری لـەو شـوێنانەدا، لـەو قۆناغانـەدا گەشـەکردنی ئابـوری وەکـو پێویسـت بەرەوپێـش نەچـوو. لەگـەڵ ئەوەشـدا ئـەو چینوتوێـژ و هێـزە نوێیانـە کـەم و زۆر بەردەوامیـان بەخـۆوە بینـی و بوونـە بناغەیـەک بـۆ بونیادنانـی سیسـتمێکی بەرفراوانتـر «٨ ل٦٦-٧٦».

هۆکاری شکستهێنانی سیستمی فیوداڵی لە لادێکاندا

بوژاندنەوەی بازرگانی درزی خستە سیستمی فیوداڵی لادێوە

لادێ و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی لەساڵەکانی ٥٠٠-١٢٠٠(ز.) لەژێر کۆنترۆڵی فیوداڵیزمدابوو. دەوروبەری ٣٠٪ زەویوزاری کشتوکاڵی (مەبەست لە زەویوزاری کشتوکاڵی ئەو زەویانەیە، کە بۆ بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بەکارهێنراون) و سەرچاوەی ئاوەکان موڵکی کەنیسە بوون، ٦٥٪ موڵکی فیوداڵ و پاشا بوون، تەنها لە ٥٪ موڵکی جوتیاری بچووک و مامناوەند بوون «٨ ل١١٤».
ئەو زەویانەی مسکێنەکان بەرهەمیان تێدا دەکرد، بەشێکی بۆ دابینکردنی پێویستی ژیانی خۆیان بوو(ئیکتفای زاتی)، بەشەکەی تری بۆ فیوداڵ بوو. بەشەکەی فیوداڵ بۆدابینکردنی پێویستی خۆیان و بنەماڵە و پیاو و چەکدارەکانی بوو، بەشێکی تری بە بەرهەمی کشتوکاڵی تری دەرەکی و بەرهەمی پیشەیی ئاڵوگۆڕی پێکراوە. سەرەڕای دابینکردنی ئەو پێویستیانە، داهاتەکانی کەنیسە و فیوداڵ بۆ دروستکردنی کۆشک و تەلار و کەنیسەو کڵێسای گەورە و خۆشگوزەرانی و رابواردن و کۆنترۆڵکردنی ناوچەکانیان و بژیوی چەکدارەکانیان بەکارهێنراون. پاشا موڵکێکی زۆری هەبووە و داهاتەکانی بۆ خۆی و شازادەکان خەرجکراوە، سەرەڕای ئەوەش باج و گومرگی لە مسکێن و جوتیاری خاوەن موڵکی بچووک و پیشەیی و بازرگانەکان سەندووە. بەشێکی ئەم باجە بۆ خەرجی خۆیی و کۆشک بەکارهاتووە و بەشەکەی تری بۆ خەرجی سوپا و دەستوپێوەند و کاربەدەستانی دەوڵەت بەکارهاتووە. بە پێیی ئەم زانیارانەی سەرەوە بەشێکی زۆر کەمی بەرهەم لە ئاڵوگۆڕی بازرگانی ناوخۆ و دەرەکیدا بەکارهاتووە.
دابەشبوونی وڵات بەسەر چەندین ناوچەی دەرەبەگایەتی سەربەخۆوە، بازاڕی بچووک و داخراو و سنوورداری ئەو کۆمەڵگەیە، رێگربوون لە بوژاندنەوەی بازرگانی و بەستنەوەی بازاڕ و ناوچەکانی وڵات پێکەوە. بۆئەوەی بازرگانی ببوژێتەوە و بەرهەم زیادبکات، دەبوایە ئەو سیستمە قوفڵدراوە داخراوە بکرێتەوە و ناوچەکانی پێکەوە گرێ بدرێت و پێکهاتە کۆمەڵایەتەکانی کە ٩٠٪ دانیشتوان بوون لە بازرگانیدا تێوەبگلێنرێن، ئەگینا مەحاڵ بوو گۆڕانکاری گەورە رووبدات.
ئەگەرچی زۆربەی بەرهەمە کشتوکاڵییەکانی ئەو سەردەمانە بۆ دابینکردنی

خواردن و پێویستی هەرە گرنگی زۆربەی خەڵکانی ئەوروپا بوو، نمونەی گەنم و جۆ. بەڵام بوژاندنەوەی بازرگانی دەرەکی و شارە بازرگانیەکان لە نیوەی دووەمی سەدەکانی ناوەڕاستدا، زەمینەیەکی نوێی خوڵقاند، ئەویش زیادبوونی خواستی دەرەکی بوو لەسەر هەندێ بەرهەمی کشتوکاڵی خۆماڵی. لەبەرئەوەی وڵاتەکان پێکەوتەی جوگرافی و کەشوهەوایان لەیەک جیاواز بوو، هەریەکێک لەوانە هەندێ بەرهەمی کشتوکاڵی تایبەتی خۆیان هەبوو. بەرهەمی تایبەتی وڵاتەکان بووە هۆکاری زیادبوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوانیاندا.

پێداویستی دەرەکی و خواست لەسەر هەندێ بەرهەم لەزیاد بووندابوو. ئەو خواستە بەشێک لە فیوداڵەکانی چاوچنۆککرد بۆ زیاتر بەرهەمهێنانی ئەو جۆرە بەرهەمانە، چونکە داهاتی زیاتر دەکردن. لەبەرئەوە، ئەوانە بۆ یەکەمجار لە مێژووی سەدان ساڵیاندا، بەئاگاهاتن و کەوتنە خۆیان بۆ زیادکردنی ئەو بەرهەمانە. زەوی زیاتریان بەکاردەهێنا، دارستانیان دەبڕیەوە و دەیانکرد بە زەوی کشتوکاڵی، هەوڵی بەپیتکردنی زەوی و بەکارهێنانی شێوازی نوێتری بەرهەمهێنانددا.

بێجگە لە فیوداڵەکان، جوتیاری خاوەن مۆڵکی بچووک و هەندێ لە مسکێنەکانیش، بەهۆی پەیدابوونی بازاڕی هەفتانەی شارە نزیکەکانەوە هەوڵی زیادکردنی بەشە بەرهەمەکانی خۆیان دەدا بۆ گۆڕینەوەیان بە بەرهەم و کاڵای تر لەو بازاڕانەدا.

سەرەڕای ئەوەی فیوداڵ لەم ڕێگایەوە دەیتوانی بەرهەمی زیاتر بفرۆشێ، بە هاتنی شتومەکی تازە لە وڵاتەکانی ئەوروپا و خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و ئاسیاوە، هەتا دەهات خواستیان لەسەر ئەو جۆرە بەرهەمە دەرەکیانە زیادی دەکرد. بۆ کڕینی ئەو شتانە سەرلەنوێ زیاتر هانیدەدان بۆ زیادکردنی بەرهەمهێنان و داهاتی زیاتر.

بە زیادبوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی، هەتا دەهات فیوداڵەکان لە جیاتی ئاڵوگۆڕکردنی کەلوپەل دراویان لە کڕین و فرۆشتندا بەکاردەهێنا. زیادبوونی بەکارهێنانی دراو دوو کاردانەوەی گرنگی لێکەوتەوە: یەکەمیان دامەزراندنی کرێکاری کشتوکاڵی بوو، بە موچەو لەجیاتی بێگار پێکردن. دووەمیان لەجیاتی مسکێن ڕاگرتن، بەپێیی عورفی فیوداڵی، فیوداڵ زەوییەکانی بە پارە بەکرێ دەدا بە مسکێنەکان. ئەم دوو گۆڕانکارییە، بنەماکانی سیستمی فیوداڵی بەرە و لەناوچوون برد، چونکە لە لایەکەوە بێگاری نەدەهێشت و لە لایەکی ترەوە مسکێن ڕاگرتی کەمدەکردەوە.

بەهۆی بوژاندنەوەی ئابوریەوە ژیان و تەندروستی خەڵک باشتر دەبوو،

تەمەنیـان درێژتـر دەبـوو و ژمارەیـان زیـادی دەکـرد. زیادبوونـی ژمارەی دانیشـتوان پێویسـتی بـە بەرهەمـی زیاتـر بـوو، لـە هەمـان کاتـدا ژمـارەی خەڵکـی بەرهەمهێنـەر زیاتردەکـرد، کـە سـەرلەنوێ بوژانـەوەی بازرگانـی زیاتـری لێدەکەوتـەوە و ئـەو درزەی کەوتبـوە سیسـتمەکە گەورەتـر دەبـوو.

بێگومـان ئەمانـە لەهەمانکاتـدا لـە هەمـوو ناوچـە و وڵاتەکانـدا وەکـو یـەک بەرێوەنەدەچـوو، لەهەمـوو کەرتەکانـی بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵیدا وەک یـەک رووی نـەدەدا، ئـەم گۆڕانکارییـە سـەدان سـاڵی خایانـد، تاوەکـو توانـی رێگـە بـۆ بازاڕێکـی فراوانتـر خـۆش بـکات و ناوچـەکان بەیەکترییـەوە گرێبـدات. لـە هەمانکاتـدا ئـەم گۆڕانکاریانـە داهاتـی بـاج و گومرگـی پاشـا و دەوڵەتـی زیاترکـرد، هەروەهـا گۆڕانـکاری لـە سروشـتی چینوتوێژەکانـی لادێـدا دروسـتکرد «٨ ل٥٥».

پیشەسـازیی سەرەتایی، سیستمی فیوداڵی لادێی لەناوبرد

وەکـو چـۆن بوژاندنـەوەی بازرگانـی دەرەکـی و ناوخـۆ زەمینـەی بـۆ لاوازبوونـی سیسـتمی فیودراڵـی و زیادبوونـی بەرهەمهێنانـی هەنـدێ بەرهەمـی کشـتوکاڵی تایبەتـی خۆشـکرد، بەهەمـان شـێوە بەرهەمهێنانی پیشەسـازیی پێویسـتی بـە کەرەسـەی خاوبـوو. کەرەسـەی خاویـش بـە بەرهەمـی کشـتوکاڵی نـوێ و زیاتـر دابیندەکـرا. بەرهەمهێنـان لـە پێنـاوی دابینکردنـی خواسـتی بازرگانـی دەرەکـی و پیشەسـازیی سـەرەتایی، بووەهـۆی زیاتـر بەسـتنەوەی لادێ بـە شـارەوە و زیادبوونـی ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی لـە ناویانـدا و کردنـەوەی بـازاڕە داخـراوەکان و بەسـتنەوەیان پێکـەوە.

گەشـەکردنی پیشەسـازیی سـەرەتایی و فراوانبونـی ژمارەیەکـی زیاتـر کرێـکاری پێویسـت بـوو، کـە زۆربەیـان خەڵکـی لادێ بـوون. بەکارهێنانـی مسـکێنی لادێ لـە پیشەسـازیی سـەرەتاییدا ژمـارەی جوتیارەکانـی لادێـی کەمتـر دەکـرد، کـە لـە لایەکـەوە دەبـووە هـۆی کەمبونـەوەی بەرهەمـی فیـوداڵ و لـە لایەکـی تـرەوە لەبـەر کەمبوونـەوەی ژمارەیـان لای فیـوداڵ گرنگتـر دەبـوون. گرنگبوونـی رۆڵـی ئەوانـە لـە بەرهەمهێنانـدا، پێگـەی کۆمەڵایەتیانـی بەرزدەکـردەوە و توانـای فشـاریانی زیاتـر رووبـەڕووی فیـوداڵ دەکـردەوە، کـە ئـەوەش لەگـەڵ فاکتەرەکانـی تـردا بنەماکانـی سسـتەمی فیوداڵـی لاوازتـر کـرد.

کەمبوونـەوەی ژمـارەی هێـزی کار لـە لادێکانـدا، پاڵنەرێکـی دروسـتکرد بـۆ داهێنانـی تەکنیکـی نـوێ و رێبـازی باشـتری بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵی. ئەمـەش خـۆی لـە

خۆیدا زیاتر ڕێگەی بۆ بەرهەمهێنانی ئامرازی نوێ خۆشکرد، کە ئەویش بە پیشەسازیی سەرەتایی دابیندەکرا. ئەمەش ئەوەندەی تر بازاڕی لادێی زیاتر بە شارەکانەوە بەستەوە.

بەهۆی زیادبوونی خواست لەسەر بەرهەمی کشتوکاڵی بۆ کەرەسەی خاو و پێویستی بازاڕەکان، هەروەها کەمبوونەوەی ژمارەی مسکێنەکان لە لادێکاندا، بەشێک لە فیوداڵەکان کەوتنە خۆیان و گۆڕانکارییان لە شێوەی بەرهەمهێناندا کرد. لە باتی ئەوەی فیوداڵ وەکو جاران مسکێن راگرێ لە زەویەکانیدا، یان زەوییەکانی لە مسکێنەکان وەردەگرتەوە و دەیکردن بە کێڵگەی فراوان و مسکێنەکانی وەک کرێکار بە مووچە دادەمەزراند، یان زەوییەکانی بە کرێ پێدەدان. ئەم کاردانەوەیە لە هەر دوو حاڵەتدا بووە هۆکارێکی تری نەهێشتنی سیستەمی فیوداڵی لادێ.

ئەو فیوداڵانەی کە بەربەرەکانێی ئەو گۆڕانکاریانەیان دەکرد و لەسەر هەمان شێوازی فیوداڵی کۆن بەردەوام دەبوون، لە پاڵ ئەوەی گرفت و توندوتیژی لێدەکەوتەوە، خۆشیان هەتا دەهات لاواز دەبوون و مسکێنیان لەدەست دەچوو، هەروەها داهاتەکانیان کەم دەبۆوە و لە کۆتاییدا بەرە و نابووتبوون دەچوون و موڵکەکانیان بە هەرزان دەفرۆشت بە بورجەوا و خاوەن موڵکی تر، کە ئەوانیش بە شێوازی کەپیتاڵیستی سەرەتایی بەرهەمی کشتوکاڵیان تیادا پەیڕەو دەکرد.

ئەم گۆڕانە تەنها بنەماکانی کۆمەڵگەی فیوداڵی تێکنەدەدا، بەڵکو سروشتی کۆمەڵایەتی چینوتوێژەکان و سیستەمی بەرهەمهێنانیشی گۆڕی. فیوداڵەکانی دەکرد بە خاوەن موڵک و مسکێنە نیمچە نائازادەکانی دەکرد بە کرێکاری ئازاد، یان خاوەن موڵکی بچووک. شێوازی بەرهەمهێنانی فیوداڵی بێگاری گۆڕی بە شێوازێکی کەپیتاڵیستی، بەرهەمهێنانی بۆ پێویستی خۆیی گۆڕی بۆ ساغکردنەوە لە بازاڕەکاندا، بازاڕی تەسکی گۆڕی بە بازاڕێکی فراوانتر، کۆمەڵگەیەک و خەڵکێکی نەخوڵقێنەری گۆڕی بە خوڵقێنەر و مێشککراوەتر.

بە گەشەکردنی بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتایی لەشارەکاندا و پێویستی زۆر بە هێزیکار تیایاندا، خەڵکێکی زۆری لە شارەکان کۆدەکردەوە، کە پێویستیان بەخواردن و پێویستی تری لادێ بوو. بە زیادبوونی ئەو پێویستییە، بەرهەمی کشتوکاڵی لادێ زیادی دەکرد، گۆڕانکاریەکان خێراتر دەڕۆیشتن و سیستەمی بەرهەمهێنانی فیوداڵی لادێ زیاتر بەرەو لاوازی و لەناوچوون دەچوو. «٨ ل ٦٤\٥٢\٥٣»

چی ڕێگەی بۆ گەشەکردنی کەپیتاڵیزم خۆشکرد؟

ئەو گۆڕانەی کە لە ساڵەکانی ١٢٠٠-١٥٠٠(ز.) لە ڕۆژئاوای ئەورووپا ڕوویدا، دەرئەنجامی پروسەیەکی دوور و درێژی سەدەکانی پێشوتر و ڕۆڵی خاسڵەت و فاکتەرە بنچینەییەکان بوو.

لەگەڵ بوژاندنەوەی بازرگانی و دروستبوون و گەشەکردنی پیشەسازیی سەرەتایی و گۆڕانکاری لە بەرهەمهێنان و پەیوەندی بەرهەمهێنادا، چینوتوێژ و هێزی نوێ پەیدابوو. ئەوانە بریتی بوون لە بازرگانە گەورەکان، بۆرجوای خاوەن وەرشەی گەورە، موڵکداری زەویوزاری لادێ، جوتیاری زەوی بەکرێ گر، کرێکار و مووچەخۆری شارەکان، کرێکاری کشتوکاڵی لادێکان. زۆربەی ئەوانە بەهۆی بەرژەوەندی هاوبەشەوە، لە پێناوی بەرهەڵستیکردن لە مافەکانیان و هەوڵدانی بەشداریکردن لە بڕیارە سیاسی و ئابورییەکاندا، خۆیان لە ڕێکخراوی پیشەیی تایبەتیدا ڕێکخستبوو.

ئەو گۆڕانە ئابوری و کۆمەڵایەتییانە کارێکی ئاسان نەبوو، بەڵکو بەناو چەندین کۆسپی سیاسی و یاسایی و بەرهەڵستی پاشا و فیوداڵ و دەسەڵاتی ئایینیدا تێپەڕی. کۆمەڵگەکە هێشتا لەژێر چەتر و کۆنترۆڵی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیوداڵی سنووردارداربوو. ئەو چینوتوێژ و هێزە کۆنانە بەخۆشی خۆیان وازیان لەبەرژەوەندی و دەسەڵاتەکانی خۆیان نەدەهێنا، بەڵکو بەرهەڵستی توند و جاری وا هەبوو خوێناوشیان دەکرد.

ئەوەی یارمەتیدەری چینوتوێژ و هێزە نوێیەکان بوو، خاسڵەت و فاکتەرە بنچینەییەکانی فیوداڵی ئەورووپا بوو، دەرەفتی بەشداریکردنیان بوو لە سیستمەکەدا. لە ڕێگەی کارتێکردنی پەرلەمانە ساواکەیانەوە، یان لە ڕێگەی فشارخستنە سەر پاشا و فیوداڵ و دەسەڵاتی ئایینی و هەروەها دۆزینەوەی خاڵی هاوبەش لەگەڵیاندا، توانییان بەسەر ئەو کۆسپانەی لە ڕێگایاندا بوو زاڵبن و گۆڕانکاری لە یاسا و دامەزراوەکانی بڕیاردان و شێوازی بڕیارداندا بکەن.

ئەم گۆڕانکاریانە، لە هەموو وڵاتانەکاندا وەکو یەک نەبوو، هەروەها لەهەمان کات و بەهەمان خێرایی ئەنجام نەدرا. ئینگلتەرا پێش وڵاتەکانی تر کەوت، ڕۆژئاوی ئەورووپا، پاشان ئینگلتەرا بەدواییداهات. هەتا چینوتوێژ و هێزە نوێیەکان بە هێزتر بوونایە، هەتا دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیارەکاندا زیاتر بووایە، هەتا دەسەڵاتی پاشا لاوازتربووایە، فیوداڵ و دەسەڵاتی ئایینی کراوەتر بوونایە، ئەو پرۆسەیە خێراتر بەڕێوە دەڕۆیشت و بەردەوامی بەخۆوە دەبینی.

لەپاڵ ئەم گۆڕان و ئەو فاکتەرە بنچینەییانەدا، چەندین دیاردە و فاکتەری تر لەکاتی جیاوازدا پەیدا بوون و کاریان دەکردە سەر ئەو فاکتەرە بنچینەییانە. لەهەندێ شوێن دەبوونە هۆی خێرابوون و ئاسانکردنی پرۆسەکە، بەڵام بە پێچەوانەوە لە هەندێ شوێنی تر دەبوونە هۆی سستبوونی پرۆسەکە.

کاردانەوەی فاکتەری پەتا و ناکۆکی و شەڕوشۆڕ

لەنێوان ساڵەکانی ١٣٥٠-١٤٥٠(ز.)دا، هەندێ رووداوی گەورە بوونە فاکتەری گرنگ لەسەر رێڕەوی گۆڕانکاری ئەو کیشوەرە و بەتایبەتی ئینگلتەرا. بەڕادەیەک، کە هەندێ پسپۆر ئەو ماوەیە بەخاڵی وەرچەرخان لە پرۆسەکەدا دادەنێن. چەند قەیرانێکی گەورە رووبەڕووی ئەوروپا بۆوە، کە بوونە هۆی کەمبوونەوەی ژمارەی دانیشتوان، وەستانی بەرهەمهێنان و گەشەکردنی ئابوری و سستبوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی. ئەوانەش بریتی بوون لە:

بڵاوبونەوەی تاعون ١٣٤٨_١٣٤٩ «٣٦ ل١٥٩\٢ ل٩٨».

شەڕی سەد ساڵەی نێوان ئینگلتەرا و فەرەنسا ١٣٣٧_١٤٥٣ «٨ ل٣٦\٦ل١٦٢»

راپەڕینی جوتیاران لە ئینگلتەرا ١٣٨١، لە فەرەنسا ١٣٥٨ «٨ ل٦٠\ ٢ ل١٨٥»

- شەڕی ناوخۆی ئینگلتەرا ١٤٥٥-١٤٨٥ «٨ ل٥٧\ ٢ ل١٨٤»

بەهۆی شەڕ و نەخۆشییەوە، یەک لەسەر سێی دانیشتوانی ئەوروپا کەمیکرد. لە ئینگلتەرا بەهۆی تاعونەوە ملیۆن و نیوێک کەس مردن، ژمارەی دانیشتوانی وڵاتەکە لە ٤ ملیۆنەوە بوو بە دوو ملیۆن و نیو. بەهۆی ئەو شەڕانەوە سەرەڕای ئەوەی کوشتارێکی زۆر، برسێتی، وێرانکاری و تاڵانی شار و گوند و کێڵگەکانی لێکەوتەوە، زەرەرێکی زۆر بە ژێرخانی ئابوری وڵاتەکان گەیشت، ئەم قەیرانانە کاردانەوەی جیاوازیان بەسەر وڵاتەکانی ئەوروپادا هەبوو. لەوڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ئەوروپا، بەهۆی توندڕەوی زیاتر و تاکڕەوی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری، بەهێزی دەسەڵاتی ناوەندی پاشاکان و بەهێزی فیوداڵ و رەقیی دەسەڵاتی ئایینی کەنیسەی ئۆرسۆدۆکسی و لە هەمانکاتدا لاوازیی مسکێن و بازرگان و بۆرجوا، ئەو قەیرانانە هێندەی تر ئەو سیستمەی توندڕەوتر و تاکڕەوتر کرد. لە جاران زیاتر دەستیان خستە بینەقاقای مسکێن و کاری مردووەکانیشیان بە زیندووەکان دەکرد و باجی زیاتریان لێدەسەندن. زیاتر لە جاران کەوتنە گیانی بازرگان و کەپیتاڵیستی سەرەتایی و باج و گومرگ و سەرانەی زیاتریان لێدەستاندن و زیاتر لە جاران کۆنترۆڵیان دەکردن و دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیاری سیاسی

و ئابوریـــدا بـــۆ نەڕەخســـا. بێگومـــان ئەمانـــە بوونـــە هـــۆی لاوازبوونـــی جموجۆڵـــی بازرگانـی و بەرهەمهێنانـی پیشەسـازیی سـەرەتایی و سسـتی بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵ و خاوبوونـــەوەی پرۆســـەی چاکســـازی.

ئیسـپانیا بـەڕادەی ڕۆژهەڵاتـی ئەوروپـا سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری تاکـڕە و و تونـدڕەو نەبـوو، دەسـەڵاتدارەکان وەکـو ئـەوێ بەهێـز نەبـوون، بـەڵام لەگەڵ ئەوەشـدا هێنـدە دەسـەڵاتیان هەبـوو، کـە بتوانـن ڕێگـە لـە چاکسـازی و گۆڕانـگاری بگـرن، بەڕادەیـەک، کـە ژمـارەی دانیشـتوان و گەشـەکردنی ئابـوری دوای ئـەو قەیرانانە بـۆ ماوەیەکـی دوور و درێـژ نەگەیشـتەوە ئاسـتی کۆنـی خۆی. پاشـا و ئۆرۆسـتۆکراتی ئـەو وڵاتـە بـۆ زیادکردنـی سـامان و داهاتەکانیـان لـە باتـی ڕێگـەدان بـە چاکسـازی و گەشـەکردنی ئابـوری و سیاسـی ناوخـۆ، ڕوویـان کـردە گـەڕان بەشـوێن سـەرچاوەی نـوێ لـە دەرەوەی سـنووری وڵاتەکەیـان.

لەبەرئـەوەی زۆربـەی شـەڕەکانی نێـوان فەرەنسـا و ئینگلتـەرا لەسـەر خاکـی فەرەنسـا ڕوویـدا، وڵاتەکـە زیاتـر لـە شـوێنەکانی تـر وێـران بـوو، بەرهەمهێنـان و ژێرخانـی ئابـوری فەرەنســا زیانێکــی یەجــگار زۆری پــێ گەیشــت. ئەمــەش بــوو بەهــۆی کەمبوونـەوەی داهاتـی دەوڵـەت و لاوازبوونـی پاشـا و ناڕەزایـی و بێزاربوونـی سـوپا و بەرهەمهێنــەرەکان. دەرئەنجامــی ئــەوە، بووەهــۆی زیاتــر چاکســازی و ســەرلەنوێ بوژاندنـەوەی بازرگانـی و پیشەسـازیی سـەرەتایی. ئـەو وڵاتە بـەراورد لەگـەڵ ئینگلتەرا، سیسـتمی بەڕێوەبردنـی زۆر توندڕەوتـر و تاکڕەوتـر بـوو، لەبەرئـەوە ئـەو پرۆسـەیە بە خاوتـر بـەرەو پێشـەوەچوو، توندوتیـژی زیاتـری بەخۆوەبینـی.

لـە ئینگلتـەرا، ئـەو قەیرانانـە کاردانـەوی پێچەوانـەی هەبـوو، کـە ڕێگـەی بۆ چاکسـازی زیاتـر و گەشـەکردنی ئابـوری خۆشـکرد. لـەو وڵاتـە سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری بەرفراوانتـر بـوو، دەسـەڵاتی پاشـا لاوازتـر بـوو. پاشـا زیاتـر ناچـاری داهاتەکانــی بــاج و گومرگــی بــازرگان و ســەرمایەدارە ســەرەتاییەکان بــوو. لێــرە، گواسـتنەوەی بەشـێک لـە بەرهەمهێنانـی پیشەسـازیی سـەرەتایی خـوری بـۆ لادێـکان، پێگـەی کۆمەڵایەتـی و بزووتنـەوەی جوتیارانـی بەهێزترکـرد، بەشـێکی زۆری بنەمـای سیسـتمی فیودالـی لادێـی لـە لەناوبردبـوو.

ئەگەرچــی لــە ئینگلتــەرا قەیرانانــەکان ســەخت و نالەبــار بــوون، بــەڵام دابەزینــی مووچـەی کرێـکان لـە شـارەکاندا، باشـبوونی داهـات و گوزەرانـی جوتیـارەکان لـە لادێکانـدا، هەروەهـا لاوازی فشـاری پاشـا و کەمبوونەوەی باج لەسـەریان، بەرهەمهێنانی زیاترکــرد و بازرگانــی و پیشەســازیی ســەرەتایی بــە هێزتــر کــرد. هەمــوو ئەمانــە بوونـە هـۆکاری بەهێزبوونـی ئـەو چینوتوێـژ و هێـزە نوێیانـە و زیادبوونـی ڕۆڵیـان لـە

کۆمەڵگــەدا.

بزووتنــەوەی جوتیارانــی فەرەنســا و ئینگلتــەرا، لــە پێنــاوی زیاتــر ســودوەرگرتن بــوو لــەو گۆڕانکاریانــەی لــە بــاری بازرگانــی و بەرهەمهێنانــی لادێکانــدا رووی دابــوو، بزووتنەوەیــەک، بــوو لــە پێنــاوی نەهێشــتنی ئــەو یاســا و بنەمــا فیوداڵــی و کۆســپانەی کــە رێگــر بــوون لــە گەشــەکردنیان و خۆشــگوزەرانیان. بــەڵام لەگــەڵ ئەمانەشــدا ئــەو بزووتنەوانــە هەمــوو کاتێــک رۆڵیــان پۆزەتیــڤ نەبــوو.

زۆرجــار ســەرکردایەتی ئــەو بزووتنەوانــە دەکەوتنــە دەســتی توێژێکــی تونــدڕەو و تاکڕەوەوە، کــە کردەوەکانیــان لــە باتــی ســوود گەیانــدن بــە جوتیــارەکان و بەدیهێنانــی ئامانجەکانیــان زیانــی پێدەگەیانــدن. توندوتیــژی و کوشــتن و تاڵانکــردن و ســوتاندنی مــاڵ و کۆشــک و تــەلار و کێڵگــە و بێســتانی لێدەکەوتــەوە. ئــەو ســەرکردانە زۆرجــار بــۆ دابەشــکردنی راو و ڕووت، لەنــاو خۆیانــدا دەکەوتنــە کوشــتنی یەکتــری. فیــوداڵ و پاشــاکانیش بــە هەمــان شــێوە رووبەڕوویــان دەبوونــەوە و زۆرجــار کۆمەڵکــوژی و بــە کۆمــەڵ گواســتنەوەی جوتیــارەکان و مــاڵ وێرانــی ودەربەدەربــوون و مــردن و هەژاریــی لێدەکەوتــەوە.

لەگــەڵ ئــەوەی ئــەو بزووتنەوانــە شکســتیان هێنــا و ســەرنەکەوتن، بــەڵام کاردانــەوەی باشــیان هەبــوو، چونکــە ترســیان خســتە دڵــی پاشــا و فیوداڵــەکان. ئــەوان ناچاردەبــوون چاکســازی لەیاســا و بڕیارەکانــدا بکــەن، کــە بە ســوودی مســکێنەکان و رێگەخۆشــکردن بــۆ گەشــەکردنی ئابــوری دەگەڕایــەوە.

وەک پێشــتر باســمانکرد، لاوازیــی دەســەڵاتی ناوەنــدی دەوڵــەت و پاشــا، بەهێزیــی فیوداڵــەکان و دەســەڵاتی ئایینــی و ململانەکانــی نێوانیــان، بــە درێژایــی ســەدەکانی ناوەڕاســت ســوودبەخش بــوو بــۆ بوژاندنــەوەی بازرگانــی و پیشەســازیی ســەرەتایی و گۆڕانــکاری لــە سیســتمی فیوداڵــی و دروســتبوونی چینوتوێــژ و هێــزی نــوێ، بەبــێ ئەو زەمینەیــە رەنگــە لــەو قۆناغــەدا ئــەو گۆڕانکاریانــە ســەریان نەگرتایــە.

بــەڵام لــە کۆتایــی ئــەو ســەدانەدا لــە گــەڵ گەشــەکردنی بازرگانــی و پیشەســازیی ســەرەتاییدا، هەمــان ئەو خاســڵەتانە بوونە کۆســپ لە رێگــەی مانــەوە و بەردەوامبوونی ئــەو گەشــەکردنە. مانــەوە و گەشــەکردنی بازرگانی و پیشەســازیی ســەرەتایی پێویســتی بــە بازاڕێکــی کــراوەی پێکــەوە بەســتراو بــوو، بازاڕێــک کــە لە هەمــوو وڵاتەکــەدا هەمان سیســتمی بــاج و گومــرگ و دراوی هەبێــت، بــە ئاســانی خەڵــک و کاڵا لــە شــوێنێکەوە بۆ شــوێنێکی تــر جێگەگۆڕکــێ بکــەن، پێویســتی بــە ســەقامگیری و پاراســتنی مــاڵ و موڵکی خەڵــک بــوو، پێویســتی بــە رێگەوبانــی بــاش و چەندهــا پێویســتی تــر بــوو. ئــەرک و کارێکــی واگــەورە بــە وڵاتێکــی پارچــە پارچــە و بــێ هێــز و فــرە دەســەڵاتدار نەدەکــرا.

ئـەو پاشـا و دەوڵەتـە لاوازانـە چیتـر سـوودبەخش نەبـوون بـۆ ئـەو پێویسـتیی و گۆڕانکاریانـە، بەڵکـو بوونـە کۆسـپێکی گـەورە لـە ڕێگەیـدا.
ئـەم زەمینەیـە بـە پێچەوانـەی جارانەوە، پێویسـتی بەبوونـی دەوڵەتێکی ناوەنـدی بەهێز بـوو، کـە بتوانـی وڵاتێکـی بەیەکـەوە بەسـتراو بونیادبنێـت. بـۆ یەکەمجـار لـە مێـژوودا پێداویسـتی دەوڵەتـی نەتەوایەتـی دروسـت بـوو. لێـرەدا ئینگلتـەرا پێـش وڵاتەکانـی تـری ڕۆژئـاوای ئەوروپـا هەنـگاوی بـۆ دروسـتبوونی دەوڵەتـی ناوەنـدی بەهێـز و پێکـەوە بەستراونا.
لـە سـاڵەکانی **١٤٥٥-١٤٨٥**، بـۆ مـاوەی سـی سـاڵ لـە ئینگلتـەرا لـە نێـوان دوو بنەماڵـەی جیـاوازی پاشـاکاندا شـەڕ بەرپـا بـوو، کـە وڵاتەکەیـان لەبەینـی خۆیانـدا کردبـوو بـە دوو بەشـەوە. ئەمـە بـە شـەڕی گوڵەباخـەکان ناسـراوە. شـەڕەکە بـە سـەرکەوتنی لایەکیـان کۆتاییهـات و کۆنترۆڵـی تـەواوی وڵاتەکـەی کەوتـە دەسـت و تەواو دەسـەڵاتی فیوداڵـی ناوچـە جیاوازەکانـی لاوازکـرد و دەسـەڵاتی ناوەنـدی پاشـای بەهێزکـرد. ئەمـە وڵاتەکـەی بەیەکـەوە بەسـتەوە و بـوو بـە فاکتەرێکـی نـوێ بـۆ گەشـەکردن و بوژانـەوەی بازرگانـی و پیشەسـازیی سـەرەتایی.
لەگـەڵ گۆڕانـکاری لـە سیسـتمی فیوداڵـی ئەوروپـای ڕۆژئـاوادا، دەسـەڵاتی ئایینـی کەنیسـەی کاسـۆلیک ململانـێ و دووبەرەکـی تێکـەوت. قوتابخانـەی پرۆتسـتانت پێیـدا بـوو، کـە بەهۆیـەوە سیسـتمی تونـدڕەوی کەنیسـەی کاسـۆلیک لاواز بـوو، کۆنتـرۆڵ و توانـای جارانـی نەمـا و شـل بـوو بۆ ڕازی بـوون بە چاکسـازی لە موڵک و سـەرچاوەی داهاتـی کەنیسـەدا. لێـرەدا پاشـای ئینگلتـەرا بەهـۆی ئـەو بەهێزبوونەوەیـەوە، لایەنگیری کەنیسـەی پرۆتسـتانتی کـرد، لـە بەرامبـەردا هەمـوو موڵکەکانـی کەنیسـەی کاسـۆلیکی خسـتە ژێـر دەسـتی خـۆوە.
بـازرگان و فەریکـە کەپیتاڵیسـتەکانی ئینگلتـەرا، لـەم کارەدا پشـتگیری تـەواوی پاشـایانکرد. ئەمـەش لەگـەڵ ئـەوەی دەسـەڵاتی پاشـا و دەوڵەتـی ناوەنـدی بەهێزتر کرد، لـە هەمانکاتـدا پێگـەی چینوتوێـژە نوێیەکانـی بەهێزترکـرد و دەرفەتـی بەشـداریکردنیانی لـە پەرلەمانـدا زیاترکـرد، هەروەهـا کۆسـپی لـە بـەردەم گەشـەکردنی ئابـوری کەمتـر کـردەوە و وڵاتەکـەی لەسـەر بنەمانـی نەتەوایەتـی زیاتـر پێکـەوە بەسـتەوە.

- گۆڕانی باڵانس لە دەریای سپی ناوەڕاستدا

قوسـتەنتەنیە، کـە پایتەختـی دەوڵەتـی بێزەنتـی بـوو، لـە سـاڵەکانی ٤٠٠-**١٤٠٠**(ز.) لـە ڕۆژهەڵاتـەوە گرنگتریـن سـەنتەری شارسـتانی و بازرگانـی و کەلتـوری

سـەر بـە ئەوروپـا بـوو. دەروازەیەکـی گرنگ بـوو کە ئاسـیا و خۆرهەڵاتی ناوەڕاسـت و ئەوروپـای پێکـەوە دەبەسـتەوە. ژمـارەی دانیشـتونی نزیکـەی یـەک ملیـون بـوو. لـە هەمـان کاتـدا جێگـەی بەرهەمهێنانـی کەلوپەلـی گرانبەهـا و نایابـی وەکـو قوماشـی ئاوریشـم، گوڵدانـی جـوان، کەلوپەلـی زێـر و زیـو، یاقـوت و زمـروت بـوو، کـە داخـوازی ئۆرسـتوکراتی ئەوروپـا و خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتی دابیندەکـرد. «٨ ل١٩»

ململانێـی سـەختی نێـوان کەنیسـەی کاسـۆلیکی و ئۆرسـۆدۆکسـی تەنهـا سروشـتێکی ئاییِنـی نەبـوو، بەڵکـو لـە ناوەرۆکـدا زۆرانبـازی بـوو بـۆ کۆنتڕۆڵـی ئـەو دەروازە ئابوریـە گرنگـە و بـازاڕ و داهاتەکانـی. کەنیسـەی ڕۆمـا بـۆ ئـەو مەبەسـتە چەندیـن هەڵمەتـی خـاچ پەرسـتانەی کردبـووە سـەریان. سـاڵی ١٢٠٤(ز.) بـە داگیرکردنـی شـارەکە کۆتاییهـات. ئەمـە لـە پـاڵ قەیـران و ململانێکانـی ناوخۆیانـەوە، بێزەنتێکانـی تـەواو لاوازکـرد، کـە بەهـۆی ئـەوەوە دواتـر سـاڵی ١٤٥٣(ز.)، عوسـمانیەکان توانیـان داگیـری بکـەن و ناوەکـەی بگـۆڕن بـە ئەسـتەنبول و بیکـەن بـە پایتەختـی خۆیـان. بەمـە، ئەوروپیـەکان سـەنتەرێکی بازرگانـی گرنگیـان لـە ڕۆژهەڵاتـی دەریـای سـپی ناوەڕاسـتدا لەدەسـتدا «٣٦ ل١٤٢».

دەوڵەتـی عوسـمانی لـەدوای کۆنترۆڵکردنـی قوسـتەنتەنییە، دەسـەڵاتی لـە ڕۆژهەڵاتی ئەوروپـا و خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت و باکـوری ئەفریقـا تـا دەهـات بەهێزتـر بـوو. لـەو ڕێگایانـەوە توانـی کۆنترۆڵـی بازرگانـی تـەواوی دەریـای سـپی ناوەڕاسـت بـکات. جیهانـی ئەوسـا بریتـی بـوو لە ئاسـیا و ئەفریقا و ئەوروپـا. جومگـەی بازرگانی نێوانی هەرسـێکیان کەوتـە دەسـتی عوسـمانیەکان. عوسـمانییەکان بەمەشـەوە نەوەسـتان، بەڵکـو لـە کۆششـی بەردەوامـدا بـوون، بـۆ زیاتـر فراوانکردنـی سـنوورەکانیان و هێرشـکردنە سـەر ڕۆژهەڵاتـی ئەوروپـا، کـە بـەوەش بوونـە هەڕەشـەیەکی گـەورە لەسـەر هەمـوو کیشـوەرەکە.

لـە بەرئـەوەی ڕێگـەی بازرگانـی ڕۆژهەڵاتـی ئاسـیا و ئەفریقـاش بـە ڕێگـە وشـکانیەکانی ژێـر دەسـەڵاتی دەوڵەتـی عوسـمانیدا دەڕۆیشـت، بازرگانـی خۆرهەڵاتی ناوەڕاسـت و ئاسـیای ئەوروپییـەکان کەوتـە ژێـر ڕەحمەتـی ئـەو دەوڵەتـەوە. دەوڵەتی عوسـمانی بـوو بـە ئیمپراتۆتێکـی زلهێـز و بەهێزتریـن دەوڵەتـی جیهـان.

دەوڵەتەکانـی ئەوروپـا لـەو زەمینەیـەدا دوو ڕێگەیـان لەبەردەمـدا بـوو، یەکەمیـان ڕووبـەڕوو بوونـەوەی ئـەو دەوڵەتـە و هەوڵدانـی پچڕینـی بەشـی خۆیـان بـوو لـە کۆنترۆڵکردنـی ئـەو ناوچانـە و ئاڵوگـۆڕی بازرگانییـدا. بـەڵام لەبـەر بچووکـی و لاوازیـی ئـەو دەوڵەتانـە بـە بـەراورد لەگـەڵ دەوڵەتـی عوسـمانی، ئـەو کارە دەبـووە هـۆی شکسـتهێنانیان و لەدەسـتچونی ئـەوەی کـە هەشـیان بـوو.

دووهەمین ڕێگە، پشتکردن بوو لەو دەوڵەتە و گەشەپێدانی ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوان وڵاتەکانی کیشوەرەکە و گەڕان بەشوێن سەرچاوەی سامانی نوێ بوو لە پشت دەریاکانی باشوور و ڕۆژئاوادا. بەمجۆرە ئەوان پشتیانکردە دەوڵەتی عوسمانی و وازیان لێهێنا خەریک بێت بە فتوحات و شەڕوشۆڕەکانی لە ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا و شوێنەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا.
ئەو دەوڵەتە ئەوروپییانەی، کە هەندێ گۆڕانکاری لە بنەمای ئابوری و سیاسیاندا ڕوویدا بوو، زیاتر کەوتنە کاروباری بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتایی و بەردەوامبوون لە چاکسازیدا، کە ئەمەش بوو بەزەمینەیەکی لەبارتر بۆ گۆڕانکاری مەزنتر. ئەوانی تر، کە هێشتا سیستەمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیوداڵی تیایاندا بەهێز بوو، کەوتنە گەڕان بەشوێن سامانی گرانبەهای نوێ لە پشت دەریاکانەوە.

- دۆزینەوەی ڕێگەی دەریا بۆهیندستان

لەکاتێکدا دەوڵەتی فیوداڵی پورتوگال، کەشتی ڕەوانەی دەریاکان دەکرد، بە مەبەستی دۆزینەوی سامان و سەرچاوەی زێڕ و زیو، ساڵی **١٤٩٨** لە ڕێگەی کەنار دەریای باشوری ئەفریقاوە، (راس الرجاء الصالح)، ڕێگەی دەریا بۆ هیندستان و ڕۆژهەڵاتی ئاسیا دۆزرایەوە «**٣٦** ل**١٧٢**».
دۆزینەوەی ئەم ڕێگەیە، کاردانەوەی جیاوازی بۆ سەر ئەوروپا و جیهانی ئەوسا هەبوو. گرنگتریان ئەوە بوو، کە ئەوروپییەکان بێ گەڕانەوە بۆ دەوڵەتە زلهێزەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست توانییان ڕاستەوخۆ بازرگانی لەگەڵ هیندستان و ڕۆژهەڵاتی ئاسیا بکەن. دەوڵەتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست فشاری سیاسیان دەخستە سەر دەوڵەتە ئەوروپییەکان و باج و سەرانە و گومرگێکی زۆریان لێدەسەندن، کە خەرجی بازرگانەکانی زیاتر دەکرد و دەبووە هۆی گرانبوونی کەلوپەل و زەحمەتبوونی فرۆشتنیان. لەگەڵ ئەمانەشدا ئەم ڕێگە نوێیە گواستنەوەی کەلوپەلی ئاسانتر و خێراتر و هەرزانتر کرد. سەرەڕای ئەوە ڕێگە ئاوییەکان زۆر سەقامگیرتر بوون. وەکو ڕێگە وشکانیەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، هەمان ترسی چەتە و تاڵانی و هێرشی خێڵەکانی لەسەر نەبوو، پێویستیان بەوە نەدەکرد بەرتیلێکی زۆر بدەن بە هەندێ خێڵ و کاروانچی بۆ پاراستنی کاروانەکانیان.
ساڵەکانی **١٥٠٠-١٦٠٠**(ز.)، ڕۆژهەڵاتی ئاسیا و هیندستان، گرنگ بوون و

سەرچاوەی بەرهەمی بازرگانێکی زۆربوون، بەتایبەتی بەهارات و قوماشی لۆکە. بۆئەوەی بتوانن باری کەشتییەکانیان زیاتربکەن و خەرجیی گواستنەوە هەرزانترکەن، پورتوگال و وڵاتەکانی تریش پاپۆڕی گەورەتریان دروستکرد. ئەو پاپۆڕانە تەنها نەبوونە هۆکاری بوژاندنەوەی بازرگانی دەرەکی لەگەڵ ئاسیا، بەڵکو بوونەهۆی زیادبوونی قەبارە و کەمبوونەوەی خەرجیی بازرگانی هەرێمایەتی نێوان وڵاتەکانی ئەوروپا، بەتایبەتیش بەرهەمی کێش قورسی وەکو دانەوێڵە و دار و تەختە، بووە هۆکاری زیاتر گەشەکردنی پیشەسازیی سەرەتایی و کاروباری دارایی و بەرفراوانبوونی بازاڕەکان و گرێدانیان بەیەکترییەوە.

لەسەرەتادا پورتوگال بەهۆی بەهێزی لە کەشتیوانیدا، ڕۆڵی سەرەکی لە بازرگانی لەگەڵ هیندستاندا دەبینی. بەڵام لەبەرئەوەی ساڵەکانی ١٥٠٠-١٧٠٠، هۆڵندا سەنتەری بازرگانی و کاروباری دارایی بوو، بۆماوەی دوو سەد ساڵ ئەو وڵاتە جڵەوی بازرگانی ئەو ڕێگایەی کەوتە دەست. (کومپانیای هۆڵندی هیندی ڕۆژهەڵات) ئەو بازرگانییەی بەڕێوەدەبرد. ئەمەش بووەهۆی خڕبوونەوەی کەپیتاڵێکی سەرەتایی گەورە لە دەستی بازرگانەکاندا، کە ساڵانە بەڕێژەی ١٨٪ زیادیدەکرد. ئەو کۆمپانیایە لەسەرەتادا موڵکی ژمارەیەک بازرگانی هۆڵندی بوو، بەڵام لەگەڵ گەورەبوونیدا بەشێکی کۆمپانییەکەیان فرۆشت بە هەندێ بازرگانی وڵاتانی تر. ئەمە سەرەتایەک بوو بۆ دامەزراندنی کۆمپانیای پشکدار و فرەخاوەن.

لە نێوان ساڵەکانی ١٥٠٠-١٨٠٠، گەشەکردنی کۆمپانیا بازرگانیەکانی ئینگلتەرا بەچەند قۆناغێکدا تێپەڕبوون. هەتا ساڵی ١٧٠٠ کۆمپانیاکانی ئینگلتەرا لەژێر چەتری کۆمپانیا هۆڵندییەکان کاریان دەکرد، بەڵام دوای ئەو ساڵانە جڵەویان گرتە دەستی خۆیان.

لەسەرەتادا هەر بازرگانێکی ئینگلیز کۆمپانیای تایبەتی خۆی هەبوو، بە کەپیتاڵی خۆی کاری دەکرد و کڕین و فرۆشتنی خۆی بەڕێوە دەبرد. لەگەڵ کۆمپانیەکانی تر، تەنها لە ڕێکخستنی ڕێگە و بان و کاروباری گواستنەوە هاریکارییان هەبوو. ئەمە لە زۆر ڕووەوە زیانبەخش بوو. کۆمپانیاکە کەپیتاڵێکی بچووکی بەدەستەوە بوو، لەهەمانکاتدا قەبارەی بازرگانی کەم بوو، خەرجیی زۆر و قازانج و داهاتی کەم بوو. کارکردن بەم شێوەیە کەپیتاڵی بەهێز نەدەکرد و توانای گەشەکردنی کۆمپانیاکەی سنووردار دەکرد. سەرەڕای ئەوەش ئەم کۆمپانیایانە لەبەر بچووکی و لاوازییان توانای دامەزراندنی ژمارەیەکی زۆر کرێکاریان نەبوو، کە بە هەمیشەیی کاریان بۆ بکەن. لەبەرئەوە کرێکار هەمیشە لەژێر ڕەحمەتی

بازرگانیـدا بـوو، توانـای خۆڕێکخسـتن و گۆڕانـکاری نەبـوو.
سـاڵەکانی ١٦٠٠(ز.) دوای سـەد سـاڵ کارکـردن بـەو شـێوەیە، چاکسـازیی لـەو کومپانیایانـەدا دەسـتیپێکرد. بازرگانـەکان کەپیتاڵەکانیـان لـە کۆمپانیایەکـی پشـکداری هاوبەشـدا یـەک دەخسـت. سـاڵی جارێـک هـەر بازرگانـە بەقـەدەر ڕێـژەی پشـکەکەی قازانجـی خـۆی دەردەکـرد. ئەمـە قازانجـی بازرگانەکانـی زیاتـر کـرد، بـەڵام لەبەرئـەوەی قازانجەکانیـان دەردەهێنـا، کەپیتاڵـی کۆمپانیـەکان زیـادی نەدەکـرد و کۆمپانیاکـە لـەوە زیاتـر گەشـەی نەدەکـرد. بەتێپەڕبوونـی سـەد سـاڵی تـر، سـاڵەکانی ١٧٠٠(ز.) دیسـانەوە چاکسـازییەکی تریانکـرد. بازرگانـەکان بەشـی هـەرە زۆری قازانجەکانیـان لـە کۆمپانیەکانـدا دەهێشـتەوە و بـۆ بەهێزکردنـی کومپانیەکـە و گەشـەکردنی بەکاریاندەهێنـا. (کۆمپانیـای بەریتانـی هینـدی ڕۆژهـەڵات) گەورەتریـن و بەهێزتریـان بـوو. ئەمـە بـووە خـاوەن کەپیتاڵکـی گـەورە و لەلایـەن حوکومەتـی بەریتانیـاوە مۆنۆپۆڵـی بازرگانـی دەرەکـی ئاسـیای پێدرابـوو.
ئـەم کۆمپانیایـە ڕۆڵـی بازرگانـی ئینگلتـەرای لـە ئەوروپـا و جیهـان بەهێزتـر کـرد. لەپـاڵ چالاکـی ئابوریانـدا لـە هیندسـتان، کەوتنـە دەسـتوەردان لـە کاروباری سیاسـی و بەڕێوەبردنـی ئـەو وڵاتـە، کـە دەبـووە هـۆی ناڕەزایـی هاونیشـتمانەکانی و گـرژی و ناسـەقامگیری لـە وڵاتەکـەدا.
لەسـەرەتادا ئـەو کومپنیایـە کاری بازرگانـی بەهـارات و هاوردەکردنـی قوماشـی لۆکـەی هیندسـتانی بـۆ ئەوروپـا دەکـرد. بـەڵام لەدواتـردا بەهـۆی ئـەوەی لەپـاڵ پیشەسـازیی سـەرەتایی خوریـدا، وەرشـەکانی ئینگلتـەرا دەسـتیان بـە بەرهەمهێنانـی قوماشـی لۆکـەش کـرد، کەوتنـە هێنانـی لۆکـەی هیندسـتان بـۆ کەرەسـەی خـاوی ئـەو پیشەسـازییە لـە ئینگلتـەرا. بـەوە ئینگلتـەرا سـەرەڕای هەناردەکردنـی قوماشـی خـوری، دەسـتی کـرد بەفرۆشـتنی قوماشـی لۆکـە بـە ئیسـپانیا و پورتـوگال وهۆڵنـدا، لـە بەرامبـەردا زێـڕی لێوەردەگرتـن. بـە هاتنـە نـاوەوەی زێرێکـی زۆر بـۆ وڵاتەکـە، دراوی ئینگلتـەرا بەهێزتـر بـوو لـە دراوی وڵاتەکانـی تـر. «٨ ل٩٠»

- دۆزینەوەی جیهانی نوێ

دۆزیینـەوەی جیهانـی نـوێ(ئەمەریـکای باکـوور و باشـوور) ڕووداوێکـی گرنـگ بـوو لـە مێـژووی مرۆڤایەتیـدا و کاردانـەوەی گرنگی هەبـوو لەسـەر وڵاتەکانی ئەوروپـا و پرۆسـەی گەشـەکردن و بڵاوبوونـەوەی کەپیتاڵیـزم لـە جیهانـدا.
کەشـتییەکانی ئیسـپانیا لـە گەڕانیانـدا بەشـوێن سـامان و زێـڕ و زیـو، سـاڵی

١٤٩٢ لە دورگەکانی هیندی رۆژئاوا دابەزین و لەو رێگەیەوە جیهانی نوێیان دۆزییەوە. ئەو کیشوەرانە بەهۆی گۆڕانکاری سروشتییەوە لە جیهانی کۆن دابرابوون. لەگەڵ ئەوەشدا مرۆڤایەتی لەوناوچانە گەشەی کردبوو. بەهەمان شێوەی جیهانی کۆن، لەوێش **٥٠٠٠** ساڵ پێش مەسیح شۆڕشی کشتوکاڵی و نیشتەجێبوون روویدابوو، چەندین شارستانی گەورەی سەرەتاییان بونیادنابوو، لەوانە هیندییە سوورەکانی ئنکا **١٥٣٣-١١٠٠**(پ. ز) ، هیندییە سورەکانی مای **١٠٠٠-٨٥٠**(پ. ز) «**٣٦ ل١٨٨،١٨٤\ ٢ ل١٤٣**».

کە ئیسپانییەکان گەیشتنە ئەوێ، بەهەمان شێوەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست شارستانییەتە کۆنەکانی ئەوانیش لەناوچووبوون. لەکاتی گەیشتنی ئیسپانیەکان بۆ ئەوێ ئەمەریکای باشور و بەشێک لە ئەمەریکای باکور، کە مەکسیکی ئەمڕۆیە، چەندین دەوڵەتی پاشاگەری دەوڵەمەندی خاوەن سامانی زێڕ و زیوی تێدابوو. بەشەکانی تری باکوری ئەمەریکا، وەکو ئێستای کەنەداو ولایەتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا، لە چاو شوێنەکانی تردا چۆڵەوانی بوو، ژمارەیەکی زۆر کەم دانیشتوانی تیادا دەژیا و خاوەن سامانی زۆر نەبوون. لەبەرئەوە ئیسپانییەکان مەکسیک و ئەمەریکای باشوریان داگیرکرد و پاشا و ئۆرۆستۆکراتەکانیان تاڵان کرد و سامانەکانیان لێسەندن و بۆ پاشای ئیسپانیایان رەوانەکرد. سەرەڕای ئەوە، پاشاکانی هیندییە سوورەکانیان خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە و بەهەمان سیستمی بەڕێوەبردنی تایبەتی سیاسی و ئابوری ئەوان ناچاریانکردن، کە بەردەوامبن لە پەیداکردنی سامانی زیاتر بۆیان «**٢ ل٢٥٨**».

هەر وەک چۆن پەتای تاعون و مردنی ژمارەیەکی زۆر لە دانیشتوانی ئەوروپا، بوو بە فاکتەرێک بۆ گەشەکردنی ئابوری هەندێ وڵات بۆ نموونە ئینگلتەرا، بەڵام دواکەوتنی رۆژهەڵاتی ئەوروپا و ئیسپانیا. بەهەمان شێوە تاڵانکردنی جیهانی نوێ و هێنانی سامانێکی یەکجار زۆری زێڕ و زیوی بەلاش بۆ ئەوروپا، کاردانەوەی جیاوازی لەسەر ئەو وڵاتانە هەبوو.

پاشا و دەستەبژێری دەسەڵاتداری ئۆرۆستۆکراتی ئیسپانیا، لەباتی بەکارهێنانی ئەو سامانە زۆرە لە ئاوەدانکردنەوەی وڵات و گەشەپێدانی بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتایی، بۆ زیاتر خۆشگوزەرانی خۆیان بەکاریان دەهێنا، دروستکردنی کۆشک و تەلاری گەورە و جوانتر، کەنیسەی پڕ نەخشونیگار، بەهێزکردنی سوپا و رازیکردنی دەستوپێوەندەکانیان. سامانێکی زۆریان بۆ هاوردەکردنی شتومەکی زۆری دەرەکی بەکاردەهێنا. بەشێکی ئەو سامانەیان دەکرد بە قورگی هەندێ توێژی کۆمەڵایەتی خوارەوە بۆ رازیکردن و دەمکوتکردنیان. ئەو خەڵکانەیان وا

لێدەکرد، کە لەباتی بەرهەمهێنان، چاوەڕوانی دەستی ئەوان بن و پشتگیریکردنیان بۆ خۆیان مسۆگەر بکەن. ئەوانە بۆیە بەو شێویە ڕەفتاریان دەکرد، چونکە لە بەرژەوەندیاندا نەبوو سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیودالْ گۆڕانکاری تیادا ڕووبدات.

هاتنی ئەو سامانە زۆرە بۆ ئەوروپا، بەکارهێنان و خواستی لەسەر کەلوپەل زیاتر کرد. لە ساڵەکانی ١٥٠٠–١٦٠٠(ز.) ئەو خواستە بووەهۆی بەرزبوونەوەیەکی بێئەندازەی نرخ، بەڕادەیەک کە ناویان لێنا شۆڕشی نرخ. لە ئیسپانیا نرخەکان ٤ هێندە بەرزبوونەوە، هۆڵندا ٣، ئینگلترا ٢،٥ و ئیتاڵیا ٢ هێندە...

لە کاتێکدا ئەو سامانە لە ئیسپانیا تەنها زیادبوونی خواست و بەرزبوونەوەی نرخی کەلوپەل بوو، لە ئینگلترا بە پلەی یەکەم بووە هۆی زیادبوونی بەرهەمهێنان، گەشەکردنی بازرگانی و بەرهەمی پیشەسازیی سەرەتایی و کشتوکاڵی.

لە ئینگلترا وەکو ئیسپانیا سامانێکی زۆر نەکەوتە دەستی خەڵکەوە، لەبەرئەوە بە هەمان ڕێژە نرخەکان بەرزنەبۆوە. لەگەڵ ئەوەی لەو وڵاتەدا نرخەکان ٢،٥ هێندە زیادیانکرد، بەڵام بە هەمان ڕێژە مووچەی کرێکاران و مووچەخۆرانی تر زیادی نەکرد، لەبەرئەوە خەڵکی ئەویٚ گوزەرانی ژیانیان خراپتر بوو. بەڵام چونکە مووچەخۆرەکانی ئەو وڵاتە وەکو ئەوانەی ئیسپانیا فێری پارەی بەلاش و تەمەڵی نەکرابوون، ناچاربوون بەڕەنجی شانی خۆیان هەرچۆنیٚ بێت ژیان بەڕێوەبەرن. بەرزبوونەوەی نرخ و زیادنەبوونی مووچەکان بە هەمان ڕێژە لە ئینگلترا، بووە هۆی قازانجێکی یەکجار زیاتر بۆ کەپیتاڵیستە سەرەتاییەکانی ئەو وڵاتە.

کەپیتاڵیستە سەرەتاییەکانی ئینگلترا، بەشێوازی ئۆرۆستۆکراتەکانی ئیسپانیا ئەو قازانجانەیان بەکارنەهێنا بۆ دروستکردنی کۆشک و تەلار و کەنیسەی گەورە و ژیانی سەڵتەنەت، بەڵکو کەپیتاڵی کومپانیەکانیان پێبەهێزکرد و وەبەرهێنانی تازەیان لە کۆمپانیا و پرۆژەی نوێدا پێکرد.

ڕاستە ئەمە بووە هۆکاری بێدەرامەتی و هەژاربوونی کرێکارانی ئەو وڵاتە، بەڵام لە هەمان کاتدا بووبەهۆی مانەوەی کارەکانیان و فراوانبوونی دەرفەتی کاری نویٚ و زیادبوونی ژمارەیان و بەهێزبوونی ڕێکخراوەکانیان، کە بناغەی بەهێزیان بۆ گۆڕانکاری مەزنتر دروستکرد.

لە کاتێکدا بەرزبوونەوەی نرخی کەلوپەل لە قازانجی جوتیاری دەوڵەمەند و خاوەن مۆڵکە بچکۆلەکانی لادێکانی ئینگلترا بوو، قازانجیان ٢،٥ هێندە زیادیکرد،

بەهەمان شێوە لە بەرژەوەندی ئەو خاوەن زەویانەدا نەبوو، کە زەویان بەکرێ دەدا بەو جوتیارانە. چونکە لەگەڵ ئەوەی قازانجی جوتیارەکان زیادیکرد، خاوەن زەوییەکان بەهۆی یاساوە، نەیاندەتوانی کرێی زەوی لەسەریان زیادبکەن. بەهۆی زیادبوونی خەرجی ئەو خاوەنزەویانە و نەگۆڕانی داهاتەکانیان، زۆربەیان توشی قەیرانی ئابوری بوون و رووبەڕووی نابوتبوون بوونەوە. نابوتبوونی ئەوانە دەرگای بۆ کڕینی ئەو زەویانە لەلایەن کەپیتاڵیستە سەرەتاییەکان و بونیادنانی کێڵگەی گەورەی بەرهەمهێنان و دامەزراندنی کرێکاری کشتوکاڵی تیایاندا کردەوە. ئەم پرۆسەیە کوتەکێکی تریدا بە پاشمەوەکانی بنەماکانی فیوداڵیزم و رێگەی بۆ بە کەپیتاڵیستکردنی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی خۆشکرد «٨ ل**٩٦**».

- **بازرگانیکردن بە کۆیلە**

لەو ساڵانەدا کە ئیسپانیا و پورتوگال لە بواری کەشتی و کەشتیوانیدا بەهێزبوون و توانیان جیهانی نوێ و رێگەی نوێی هیندستان بدۆزنەوە، ئینگلتەرا لەو بوارەدا لاواز و بێتوانا بوو. بەڵام لەدوای بوژاندنەوەی ئابوری ئەو وڵاتە، سەد ساڵ دوای ئەوان توانی هەندێ کەشتی رەوانەی ئەمەریکای باکور، ئێستای ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بکەن و داگیری بکەن و بیکەن بە کۆڵۆنی خۆیان.

بەهۆی زیادبوونی دانیشتوانی ئەورپاوە، لەناوچوونی بنەماکانی سیستمی فیوداڵی لادێکان و پێویستبوون بە ژمارەی کەمتری جوتیار لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیدا، هەروەها نائارامی ژیان و گەڕان بەشوێن ژیانێکی باشتردا، ئەمەریکای باکور بوو بەدەرفەتێک بۆ خەڵک و ژمارەیەکی زۆر لێیان کۆچیان بۆ کرد. جێنشینبوونی ئەوانە لەو شوێنەدا، بوژاندنەوەی ئابوری لێکەوتەوە و خواست لەسەر هێزی کاری خەرج سووک زیادیکرد «**٢١** ل**٩٦**».

لەو سەردەمەدا سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری کۆیلایەتی باڵی بەسەر ناوەڕاست و باشوری ئەفریقادا کێشابوو. چەندین دەوڵەتی بچووک و گروپ و تاقم لە ململانە و یەکترکوشتندابوون و خەڵکی بێ دەسەڵاتیان راودەکرد و دەیانکردن بە کۆیلە. هەندێک لەو کۆیلانەیان لە بەرهەمهێنانیدا بەکاردەهێنا و بەشێکیان وەک چەکدار رادەگرت بۆ راوکردنی کۆیلەی تر، بەڵام زۆربەیان دەفرۆشتن بە دەوڵەتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و باکوری ئەفریقا و ئەوروپا «**٥٣**، کۆیلایەتی لە ئەفەریقا».

خواست لەسەر هێزی کاری هەرزان لە ئەمەریکای باکور، بوو بە دەرفەتێکی باش بۆ هەندێ کۆمپانیای بازرگانی ئەورووپای ڕۆژئاوا و لە پێش هەموویانەوە ئینگلتەرا، کە ئەو کۆیلانە لە ئەفریقا بکڕن و لە ئەمەریکای باکور و باشور بیانفرۆشنەوە.

لە بەرامبەر کڕینی ئەو کۆیلانە لە تاقم و دەسەڵاتدارەکانی ئەفریقا، چەکێکی زۆریان پێ دەفرۆشتن. ئەم ئاڵوگۆڕە بازرگانییە لە لایەکەوە پیشەسازیی چەک و بازرگانی ئینگلتەرای دەبوژاندەوە. لە لایەکی ترەوە ئەو دەسەڵاتدارانەی ئەفەریقای بەهێزتر دەکرد و ئاسانتر دەیانتوانی کۆنترۆڵی ئەو خەڵکە بێدەسەڵاتە بکەن و بیانکەن بەکۆیلە و بیانفرۆشن «٣٦ ل١٧٦».

ئەو کۆمپانیایانە لەبەرامبەر فرۆشتی کۆیلە لە ئەمەریکا، بەهەرزان شەکریان لەوێ دەکڕی و دواتر لە بازاڕەکانی ئەورووپا و شوێنەکانی تری جیهان ساغیان دەکردەوە. بازرگانیکردن بە کۆیلە قەبارە و قازانجی بازرگانی ئینگلتەرای یەکجار زیادکرد. لەو سەردەمەدا ئەو بازرگانییە زیاتر لە ٣٠٪ کۆی هەموو بازرگانی ئینگلتەرا بوو.

بازرگانیکردن بە کۆیلە، لەسەرەتادا ڕۆڵی لە بەهێزکردنی بنەماکانی کەپیتاڵیزم و بەتایبەتی گەشەکردنی ئابوری ئینگلتەرا هەبوو. بەڵام دواتر ئەو بازرگانییە بوو بە کۆسپێک لە ڕێگەی کامڵبوون و گەشەکردنی ئەو سیستمە نوێیەدا. کەپیتاڵیزم پێویستی بە بازاڕی ئازاد و خەڵک و کرێکاری ئازادبوو کە توانای بیرکردنەوە و دەرفەتی گەشەکردنی لەبەردەمدابێت. چالاک و بلیمەت بێت لە گەشەکپێکردنی تەکنیک و بەرهەمهێناندا، پاڵنەری هەبێت بۆ کارکردن و داهێنان. هەتا ڕادەیەک بژێوی ژیانی باش بێت و هێندە مووچە و توانای ئابوری هەبێت، کە بتوانی بەرهەمی کومپانیە کەپیتاڵیستەکان بە بەردەوامی بکڕێت. بە پێچەوانەوە سیستمی کۆیلایەتی ڕێگربوو لەوە. کۆیلەکان ئازاد نەبوون و دەرفەتی فێربوون و گەشەکردنیان نەبوو. لەهەمان کاتدا چونکە بەکارهێنانی کۆیلە لە بەرهەمهێناندا بووەهۆی دابەزینی مووچەی کرێکاران، زۆربەی خەڵک دژی کۆیلایەتی وەستانەوە.

لەساڵەکانی ١٧٠٠دا لە ئینگلتەرا بەیاسا بازرگانیکردن بە کۆیلەوە قەدەغە کرا. دوای زیاتر لە سەد ساڵ، لەکۆتایی ساڵەکانی ١٨٠٠دا لە ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاش، لەدوای شەڕێکی ناوخۆیی خوێناوی، سیستمی کۆیلایەتی قەدەغەکرا «٣٦ ل٢٩٣».

بازرگانیکردن بە کۆیلە، بێجگە لە ئەوەی سروشتێکی نامرۆڤایەتی هەبوو،

هەر وەکو پەتای تاعون کاردانەوەی جیاوازی هەبوو لەسەر وڵاتان. لەو وڵاتانەی کە سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری پلۆرالیزمتر تیایاندا بەرێگەوە بوو، نمونەی ئینگلتەرا، دواتر ولایەتە یەکگەتوکانی ئەمەریکا، بۆ ماوەیەک بوو بە فاکتەرێکی یارمەتیدەر بۆ گەشەکردنی ئابوری، بەڵام ئەو بازرگانییە بووە هۆکاری بەهێزبوونی سیستمی کۆیلایەتی لە ئەفریقا و بە هێزبوونی دەسەڵاتدارە تاکرەو و توندڕەوەکانی و دواکەوتنی ئابوری و هەژاری دانیشتوان «٢ ل ٢٥٠».

بەهۆی خاسڵەتی جیاوازەوە لە سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاستەوە، ئەورووپا و خۆرهەڵاتی ناوەڕاست ڕێبازی گەشەکردنی جیاوازیان گرتەبەر(بندی سێهەم)، کە هەتا ڕادەیەک لەیەکتر دووری خستنەوە، بەڵام هەتا ئەم گۆڕانکاریانەی دواتر هێشتا بەهۆی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و ڕێگە بازرگانییەوە، پێویستی زۆریان بەیەک هەبوو. گۆڕانکارییەکانی دواتر، گۆڕینی باڵانس لە دەریای سپی ناوەڕاستدا، دۆزینەوەی جیهانی نوێ و ڕێگەی دەریایی هیندستان، ڕێبازی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و ئەورووپای زیاتر لەیەک دوورخستەوە، بۆ ماوەی زیاتر لە دوو سەد ساڵ کاردانەوەیان لەسەر یەکتر کەمیکرد.

شۆڕشی سیاسی و یاسایی لە ئینگلتەرا

لەگەڵ هەموو ئەو گۆڕانکاریەی لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستدا بەسەر بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتایی و بنەماکانی سیستمی فیوداڵی لادێ و شارەکانی ڕۆژئاوای ئەورووپادا هات، هێشتا کۆسپی زۆر لە ڕێگەی گەشەکردندا مابوو. هێشتا سیستمی فیوداڵی و دەسەڵاتی پاشاکان و ئۆرۆستۆکرات و دەسەڵاتی ئایینی باڵی بەسەر هەموو بوارەکانی ئەو کۆمەڵگەیانەدا کێشابوو. ئەو سیستمە کۆنە، چینوتوێژە دەسەڵاتدارە کۆنەکان بە خۆشی خۆیان و بەئاسانی وازیان لە بەرژەوەندیی ئابوری و مۆنۆپۆڵی دەسەڵاتیان نەدەهێنا. ئەوەی هەتا ئەوسا کرابوو، دەستپێکردنی تێکشکاندنی سیستمە کۆنەکە و پەیدابوونی چینوتوێژی نوێ و زەمینە خۆشکردن بوو بۆ گشەکردن و جێگیرکردنی تەواوی ئەو سیستمە نوێیە.

ئەگەرچی ئینگلتەرا هەنگاوێک لە پێش وڵاتەکانی تری ڕۆژئاوای ئەورووپاوە بوو، لە ساڵەکانی ١٤٠٠(ز.)دا و بۆ سێ سەد ساڵی تریش، شێوازی بەرهەمهێنانی پیشەسازیی کەپیتاڵیستی سەرەتایی تیایدا بەردەوام بوو. ئەو شێوازی

پیشەسازییە بێجگە لە شارەکان لە بەشێکی زۆری لادێکاندا پەیڕەو دەکرا. کەپیتاڵیستی سەرەتایی، کەرەسەی خاوی لای وەرشەکان یان جوتیارانی لادێ دادەنا، ئەوانیش لە ماڵەکانی خۆیاندا و بەئامرازی سادەی بەرهەمهێنانی خۆیان، بەپێی خواست و داوای ئەوان بەرهەمیان ئامادە دەکرد. لە بەرامبەردا ئەویش هەقدەست، یان مووچەی پێدەدان، ئەو بەرهەمانە دواتر لە ڕێگەی بازرگانە گەورەکانەوە ساغدەکرانەوە.

لەبەر لاوازی و نەبوونی کەبیتاڵی پێویست شێوازی کەپیتاڵیستی سەرەتایی، تا چەندین سەدە، وەک خۆی مایەوە. خەرجیی بەرهەمهێنانی پیشەسازی لە دوو بواردا بەکاردەهێنرا. یەکەمیان بۆ دابینکردنی شوێن و ئامرازی بەرهەمهێنان، وەکو کارگە و مەکینەی پێویست و چاکردنەوە و گەشەپێکردنیان. ئەمە کەپیتاڵێکی زۆری پێویست بوو، چەندین ساڵی دەویست هەتا ئەو کەپیتاڵە ئەهاتەوە دەستی خاوەنەکەی. هەروەها بەهۆی نائارامی باری سیاسی و بازاڕەوە، هەمیشە ئەوانە ترسی لە دەستچوونیان هەبوو. دووهەمینیان بۆ کڕینی کەرەسەی خاو، مووچەی کرێکاران، خەرجی گواستنەوە و فرۆشتن بەکاردەهات. ئەمەیان کەپیتاڵێکی هێندە زۆری پێویست نەبوو، مووچە و هەقدەستی کرێکارەکان پێشەکی نەدەدرا و ماوەیەکی هێندە دوور و درێژی پێویست نەبوو بۆ سەرلەنوێ گەڕانەوەی کەپیتاڵەکە بۆ دەستی خاوەنەکەی، لەبەرئەوە مەترسی لە دەستچوونی سەرمایە کەمتر بوو.

شێوازی بەرهەمهێنانی پیشەسازیی سەرەتایی، لە سەرەتادا هەنگاوێکی گەورەبوو بۆ پێشەوە و سیستمی پیشەیی قوفڵدراوی هەڵوەشاندەوە. بەڵام دواتر لەبەر پەرشوبڵاوی وەرشەی بەرهەمهێان، ڕێگەی دووری گواستنەوە، زەحمەتی کۆنترۆڵکردنی چەندایەتی و چۆنایەتی بەرهەمەکان، نا شارەزایی کرێکار و خراپی ئامرازی بەرهەمهێنان، چیتر ئەو شێوازی بەرهەمهێنانە توانای دابینکردنی پێویستیەکانی ئەو بازاڕە فراوانە نوێیەی ئەوروپا و جیهانی نەبوو. ئەو شێوازە لە دوای ساڵەکانی ١٥٠٠(ز.)وە بوو بە کۆسپ لە ڕێگەی گەشەکردنی بەرهەمهێنانی پیشەسازی و بوژاندنەوەی زیاتری بەرهەمهێنان و بەهێزبوونی کەپیتاڵیستە سەرەتاییەکان و بازرگانەکاندا. سەرەڕای ئەوە، ئەو سیستمە ڕێگربوو لە باشتربوونی خۆشگوزاری کرێکار و پێشکەوتنیان. ئەو کرێکارانە بەهۆی تەکنیکی کۆن و شێوازی کارکردنی نالەبارەوە کارەکانیان زۆر قورس بوو، ماوەی کارکردنی ڕۆژانەیان درێژ بوو، کات و جێگەی پشوودان و حەسانەوەیان نەبوو، هەروەها بەهۆی بەرزبوونەوەی نرخ و کەمی مووچەوە بەزحمەت

گوزەرانیـــان دەکـــرد. ســـەرەڕای ئەمانـــە، ئـــەو کرێکارانـــە لەبـــەر پەرشـــوبڵاوییان دەرفەتـی خۆرێخســتنیان کەمبـوو لـە ڕێکخـراوی پیشـەییدا، کـە لـە ڕێگەیانـەوە بتوانـن مافەکانیـان بپاریـزن و فشـار بخەنـە سـەر دەسـەڵاتدار و خاوەنـکار «٨ ل١٠٩».

لەوســـەردەمەدا دەســـەڵاتی فیوداڵـــی پاشـــایەتی، مۆنۆپۆڵـــی بازرگانیـــی ناوخـــۆ و دەرەکـی و پیشەسـازیی نوێـی گرنگـی بـە توێـژی سـەرەوەی بـازرگان و کەپیتاڵیسـتی سـەرەتایی سـەربەخۆی سـپاردبوو. ئەوانـە دەسـت و پێوەنـد و گوێڕایەڵـی فیـوداڵ بـوون و لـە پەرلەمانـدا ڕووبـەڕووی هەمـوو گۆڕانکارییـەک و چاکسـازییەک دەوەسـتانەوە.

ئـەو مۆنۆپۆڵـە ڕەنگـە لەسـەرەتای پەیدابوونـی پیشەسـازیی سـەرەتایی و بەهێزکردنـی پیـادەی ئینگلتـەرا لـە ئەوروپـا بـۆ ماوەیـەک سـودبەخش بوبێـت، بـۆ گەشـەکردنی بەرهەمهێنـان لـە وڵاتەکـەدا، بـەڵام دواتـر لەبـەر زیادبوونـی خواسـت و داوای بـازاڕ لەسـەر بەرهەمـی نـوێ و هەروەهـا زیادبوونـی دەسـەڵاتی ئـەو توێـژە و مۆنوپۆڵکردنـی بـازاڕ و ڕێگرتـن لـە بەشـداریکردنی خەڵکـی تـر لـە وەبەرهێنـان و پـرۆژە و پیشەسـازی نوێـدا، بەپێچەوانـەوە مۆنۆپۆڵـی ئەوانـە بـووە کۆسـپێکی گـەورە لـە ڕێـگای گەشـەکردنی بەرهەمهێنانـدا.

زەویـە کشـتوکاڵییەکان هەتـا ئـەو کاتـە بەپێـی یاسـا و عورفـی فیوداڵـی، موڵکـی فیـوداڵ بـوون و پشـتا و پشـت بۆیـان مابـوەوە. لەبەرامبـەردا دەبوایـە فیـوداڵ لەکاتـی پێویسـتدا پشـتگیری ئابـوری پاشـا بـکات و لـە کاتـی شـەڕدا هێـزی چەکـداری بـۆ دابینـکات. لەبـەر بوونـی ئـەو یاسـا کۆنانـە، فیـوداڵ بەبـێ ڕازیبوونـی پاشـا بـۆی نەبـوو زەوییەکـەی بفرۆشـێت، کرێـی زەوی لەسـەر جوتیـار زیادبـکات، یـان جوتیـار لەسـەر زەویەکـەی دەربـکات و خـۆی بەکاریبهێنێـت، چونکـە جوتیـار مافـی میراتـی هەبـوو لـە بەکارهێنانـی ئـەو پارچـە زەویـەدا. ئەمانـە ڕێگربـوون لـە بەیەکـەوە لکاندنی ئـەو پارچـە زەویانـە و دروسـتکردنی کێڵگـەی گـەورە و دامەزراندنـی کرێـکاری مووچەخـۆری کشـتوکاڵی تیایانـدا و زیادکـردن و گەشـەپێکردنی بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵی.

ئەگەرچـی پێویسـتێکی زۆر بـە زەوی کشـتوکاڵی پەیدابـوو، بـەڵام پاشـا ڕێگـەی نـەدەدا ئـەو دارسـتانانە بکرێـن بـە موڵکـی تایبەتـی و کێڵگـەی گـەورەی بەرهەمهێنـان، چونکـە زۆربـەی دارسـتان و لـەوەڕگاکان بەپێیـی سیسـتمی فیوداڵـی موڵکـی پاشـا بـوون، کـە ئەویـش بـە بەرژەوەنـدی خـۆی نەدەزانـی ئـەو موڵـک و سـامانەی لـە دەسـت بچێـت.

لـەو سـاڵانەدا ٢٠٪ زەوی کشـتوکاڵی موڵکـی جوتیـاری بچـووک بـوو، ٢٠٪ ئـەو

زەویانە بوو، کە جوتیارەکان بە پێیی یاسا لە خاوەن موڵک بەکرێیان دەگرت، ٤٠-٦٠٪ ئەو زەویانە بوون، کە مسکێنەکان بە نایاسایی لە مەلاکەکان بەکرێیان دەگرت. ئەمانە ژیانێکی نائارام و پاشەڕۆژێکی نەزانراو ڕووبەڕوویان دەبۆوە. ساڵ بە ساڵ سەنەدی زەوییەکان لەگەڵ نوێ دەکرایەوە و نەیاندەزانی ساڵی داهاتو چی چاوەڕوانیان دەکات. هەتا ئەوسا، فیوداڵ مافی یاسایی هەبوو بێگاری بە مسکێن بکات، ئەیتوانی لە بەکرێدانی ئەو زەویانە پەشیمان بێتەوە و وەکو جاران بیانکەتەوە بە مسکێن، بۆیان هەبوو بەپێی یاسا کۆنەکان سەرەڕای کرێی زەوی، ڕێژەیەک لە داهاتی فرۆشتنی بەرهەمیشیان لێبستێنن «٨ ل١١٥».

هەموو ئەمانە کۆسپی گەورە بوون لە بەردەم بەرفراوانکردن و گەشەکردنی بەرهەمی کشتوکاڵیدا، ڕێگر بوو لە تێکشکاندنی تەواوی فیوداڵ و بەکارهێنانی هێزوتوانای چینوتوێژەکانی کۆمەڵگە بەشێوەیەکی کاریگەر. مانەوەی ئەو یاسا کۆنانەی لادێ بەردەوامی دەدا بە دەسەڵاتی بێسنووری پاشا.

لە لادێکاندا سەرەڕای مانەوەی یاسا و عورفە کۆنەکان، پاشا لەسەر حسابی زۆربەی زۆری خاوەن موڵکەکان، پشتگیری تاقمێک لە خاوەن مۆڵکە گەورەکانی نزیک خۆی دەکرد و چەندین ئیمتیازی گەورەی پێدەدان، لەبەرامبەردا ئەوانیش لە پەرلەماندا پشتگیریی تەواوی مانەوەی دەسەڵاتی پاشا و هێشتنەوەی یاسا کۆنەکانیان دەکرد. ساڵەکانی ١٦٠٠(ز.) پاشا لەدوای سەرکەوتنی بەسەر هەندێ لە فیوداڵی ڕکابەری، دەستی بەسەر زەویوزاریاندا گرت و بەهەرزان فرۆشتیەوە بە موڵکدارە گەورەکانی نزیک خۆی. ئەمەش لە جاران زیاتر دەسەڵاتی ئابوری ئەوانەی بەهێزکرد و ڕۆڵیانی لە پەرلەماندا بەهێزتر کرد.

- ململانێی لە نێوان دوو ڕێبازی دژواردا

ساڵەکانی ١٥٠٠(ز.) ڕۆژئاوای ئەوروپا کەوتە دووڕیانێکەوە، کە دوو ڕێگەی لەبەردەمدا بوو. یەکەمیان بەردەوامی بوو لە ململانێی سیاسی و هەوڵدان بۆ چاکسازی زیاتر و نەهێشتنی ئەو کۆسپانەی لە ڕێگەی گەشەکردندا بوو. دووهەمیان مانەوە و سەرلەنوێ زیندووبوونەوە و بەهێزکردنی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیوداڵی و لەدەستچوونی دەستکەوتە گەورەکان بوو.

ئەگەرچی ئینگلتەرا لەچاو شوێنەکانی تری ئەوروپا گۆڕانی زیاتری بەسەردا هاتبوو، بەڵام ساڵی ١٥٥٣(ز.) بەهۆی ئەو فاکتەرانەی سەرەوە و ئەو زەمینە

نالەبارەوە، سەرلەنوێ دەسەڵاتی رەهای پاشایەتی توانی خۆی بۆ ماوەی نزیکەی سەد ساڵی تر بسەپێنێتەوە. پەرلەمان تەنها لەسەر داوای پاشا بەپێی خواست و پێویستییەکانی ئەو بۆ زیادکردنی باج و گومرگ پشتگیری سەربازی و شەڕ کۆدەبۆوە.

بەڵام لەبەرئەوەی گۆڕانکاری گەورە لە بازاڕی جیهان روویدا بوو، بنەماکانی فیوداڵی لادێ و پیشەیی شکستی هێنابوو، بەرهەمهێنانی سەرمایەداری سەرەتایی گەشەی کردبوو، چینوتوێژ و هێزی کۆمەڵایەتی بەهێز پەیدابوو، سیستەمی فیوداڵی لە ئینگلتەرا توانای هەستانەوەی نەمابوو، پاشا سەرلەنوێ وەکو سەرەتاکانی سەدەکانی ناوەڕاست نەیدەتوانی هەتا سەر دەسەڵاتی رەهای خۆی بسەپێنێ.

ساڵەکانی ١٦٤٠(ز.) لە ئینگلتەرا ململانێیەکی توندوتیژ لەنیوان دەسەڵاتی پاشایەتی و رکابەرەکانی دەستیپێکرد و شەڕێکی ناوخۆی چەندین ساڵەی لێکەوتەوە. ئەمەش وایکرد، کە پاشا سەر لەنوێ پێویستی بە باجی زیاتر و پشتگیری سەربازی بێت. بۆ دابینکردنی ئەوانە هەتا دەهات پاشا زیاتر مل بۆ داواکاریەکانی بازرگان و کەپیتاڵیست و مەلاکەکان بدات.

بەهۆی ململانێی توندی نێوان پاشا و ئەوانەوە لە پەرلەماندا، ساڵی ١٦٨٩(ز.) چەندین بڕیاری یاسایی و سیاسی گرنگدرا، کە لەو وڵاتە بەشۆڕشی شکۆدار(گلۆریا) ناسراوە. ساڵەکانی ١٦٤٢-١٦٥١ و ١٦٨٩(ز.)، گۆڕانکاری مەزن لە سیستەمی بەڕێوەبردنی سیاسی ئەوڵاتەدا جێگیر بوو.

ئەو گۆڕانکارییانە بەهۆی ئەوەوە نەبوو، کە چینوتوێژی خاوەن بەرژەوەندی جیاواز بەخۆشی خۆیان لە رێگەی رێککەوتن و سازانەوە هەرلایەنێک بەشێک لە داهاتی ئابوری وەربگرێت و چەند پۆستێکی بەرزی پێببەخشرێت، بەڵکو بەرهەمی ململانێیەکی دوور و درێژی سەخت بوو لە نێوان ئەوانەدا، کە تیایدا هەرلایەک دەیویست یاسا و بڕیار و پلانەکان، چۆنیەتی بڕیاردان و دامەزراوەکانی کۆمەڵگە بەجۆرێک دارێژرێت، کە لە خزمەتی بەرژەوەندی خۆیدابێت «٥٢، ۆرشی شکۆدار ١٦٨٨».

گرنگترین دەستکەوتی ئەو شۆڕشە بریتی بوو لە دیاریکردن و کەمکردنەوە و سنووردانان بۆ دەسەڵاتی پاشا. لەکۆندا پەرلەمان تەنها مافی بڕیاری قەبارە و رێژەی باجی هەبوو، پاشا بە هەوەسی خۆی ئەو داهاتانەی بەکاردەهێنا و هیچ دامەزراوەیەک، یان کەسێک نەبوو بتوانێت لێپرسینەوەی لەگەڵ بکات. پێشتر پاشا تاکڕەوانە بڕیاری سیاسی و شەڕ و یاساکانی ئەدا. بەڵام دوای ئەو شۆڕشە، پەرلەمان مافی ئەوەی پێدرا، کە لە دانانی یاسا و لێپرسینەوەی پاشا

بەشـداریبکات. مافـی پەرلەمـان لـە دیاریکردنـی دەسـەڵاتەکانی پاشـادا، هەنگاوێکـی گرنـگ و ڕێخۆشـکەر بـوو بۆئـەوەی ئـەو دامەزراوەیـە دواتـر بتوانێـت بڕیـاری زیاتـر بـدات و چاکسـازی گەورەتـر بـەدی بهێنـێ. شۆڕشـی شـکۆداری ئینگلتـەرا لـە سـاڵەکانی دواتـردا ڕێگـەی بـۆ چەندیـن چاکسـازی سیاسـی و یاسـایی تـر لـەو وڵاتـەدا خۆشـکرد، بۆنموونـە:

کەمبوونـەوەی مۆنۆپۆڵکـردن و بەشـداریکردنی ژمارەیەکـی زیاتـر لـە خەڵـک لـە کاروبـاری ئابوریـدا.

پاراستنی موڵکوماڵی هەموو تاکێک و چۆنێتی بەکارهێنانی.

ڕێگـەی یاسـایی بـۆ خەڵکێکـی زیاترخـۆش بـوو، کـە بەئـازادی و بەخواسـتی خۆیـان کار هەڵبژێـرن.

لـەدوای ئـەو شۆڕشـەش تەنهـا ٢٪ هاوڵاتیـان مافـی هەڵبژاردنـی پەرلەمانیـان هەبـوو، کـە زۆربەیـان خـاوەن موڵکـە گـەورەکان بـوون. بـەڵام لەگـەڵ ئەوەشـدا مـاف درایـە هاوڵاتیـان، کـە خواسـت و پێشـنیاز و داواکاری خۆیـان بنێـرن بـۆ پەرلەمـان. ئەگەرچـی ئـەوە مافـی بەشـداریکردنی ئەوانـەی نـەدەدا لـە بڕیارەکانـی پەرلەمانـدا، بـەڵام ڕێگـەی بـۆ ئـەوە خۆشـکرد، ژمارەیەکـی زیاتـر لـە خەڵـک کاربکەنـە سـەر بڕیـاردان.

پێشــتر زۆربــەی پێکهاتەکانــی پەرلەمــان دژی باجــدان دەوەســتانەوە، چونکــە پاشـا داهاتـی باجـی بـە پێـی بەرژەوەنـدی دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدار بەکاردەهێنـا. بـەڵام دواتـر بڕیـاری چۆنیەتـی بەکارهێنانـی باجـەکان لـە پاشـا سـەندرا و کەوتـە دەسـت پەرلەمانـەوە و ئـەو داهاتانـە بـۆ ئاسـانکاریکردنی گەشـەکردنی بەرهەمهێنـان بەکاردەهێنـران، بۆیـە بـە پێچەوانـەی جارانـەوە زۆرینـەی پەرلەمـان لەگـەڵ باجدانـی زیاتـر بـوون.

پێشــتر چینوتوێــژە نوێیــەکان و پەرلەمــان دژی بەهێزکردنــی دەســەڵاتی دەوڵەتــی ناوەندیـی بـوون، چونکـە دەوڵەتـی فیوداڵـی پارێـزگاری سسـتەمی بەرهەمهێنانـی داخـراوی لادێ و پیشـەیی فیوداڵـی و بـازاڕی بچووکـی داخـراوی دەکـرد و هەوڵـی دەدا گەورەتریـن ڕێـژەی بـاج و سـەرانە لـە خەڵکـی بسـەنێت و بـۆ خزمەتـی خـۆی و دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدار و شەڕوشـۆڕ بەکاریبهێنێـت. بـەڵام دواتـر لەگـەڵ گۆڕانـی پێکهاتەکانـی پەرلەمـان و گەشـەکردنی ڕۆڵیـدا، لەگـەڵ بەهێزبوونی دەسـەڵاتی ناوەندی دەوڵـەت بـوون، چونکـە ئـەوە دەبووەهـۆی یەکخسـتنی سەرانسـەری وڵاتەکـە و بەسـتنی بازاڕەکانـی پێکـەوە و ئاسـانکاری بـۆ گەشـەکردنی بازرگانـی و پیشەسـازی. لەکۆنـدا دامـودەزگای دەوڵـەت و بەڕێوەبردنـی وڵات لەسـەر بنەمـای فیوداڵیـزم بـوو،

بۆیە دەوڵەتەکە سروشتێکی فیودالّی هەبوو، بەڵام دواتر بە نەمان و لەناوچونی ئەو بنەما فیودالّیانە و پەیدابوونی بەرژەوەندی هاوبەش لە نێوان ناوچەکانی وڵاتەکەدا، ئەو دەوڵەتە سروشتێکی نەتەوایەتی بەخۆوە گرت.
ڕێگە بۆ پەیدابوونی بازرگانی و پیشەسازی لە بواری نوێدا خۆشبوو.
ڕێگە بۆ کردنەوەی بانک و ئاسانکاری لە کاروباری دارایی و قەرزدان بۆ ئەوانەی دەیانویست بە پرۆژە و دانانی کۆمپانیا هەستن خۆشبوو.
چاکسازی لە دامەزراوەکانی دەوڵەتدا، لەڕێگەی زیادکردنی بازنەی چالاکییەکانیەوە و دانانی فەرمانبەرانی باشتر، ڕێگرتن لە گەندەڵی و ئاسانکردنی کاروباری خەڵک.
دانانی خەڵکی شارەزا و کارامە لە پۆستەکانی دەوڵەتدا، لەباتی دانانی خەڵک لە سەر بنەمای ناسیاوی و لایەنداری و خزمایەتی.
ئاسانکاریکردن بۆ ئەوکەسانەی خەریکی داهێنان(ئیختراعات) بوون و هەروەها پاراستنی مافیان لە خاوەندارێتی و چۆنیەتی بەکارهێنانی ئەو داهێنانە. «٢ ل١٩١»

- شۆڕشی پیشەسازی لە ئینگلتەرا

شۆڕشی شکۆدار و یاسا نوێیەکان و چالاکی پەرلەمان و میکانیزمی حوکمرانی. زەمینەی بۆ گەشەکردنی بێ سنوور و هەمەچەشنەی ژێرخانی ئابوری و بەرهەمهێنان خۆشکرد، لەو پرۆسەیەدا چینوتوێژە نوێیەکان دەستیان کرایەوە و لە هەموو بوارەکاندا کەوتنە جموجۆڵ و چالاکی. ئەمە بورکانێکی ئەوتۆی لە کۆمەڵگەکەدا تەقاندەوە، کە لەهەموو مێژووی کۆنی مرۆڤایەتیدا وێنەی نەبوو. ئەو گۆڕانکارییە مەزنانە لە جیهاندا بەشۆڕشی پیشەسازی ناسراوە.
ئەم شۆڕشە کاردانەوەی لەهەموو بوارەکاندا هەبوو. دۆزینەوەی هێزی هەڵم و بەکارهێنانی لە مەکینەی هەڵمی پاپۆر و راکێشانی فارگۆنی شەمەندەفەردا، شۆڕشێکی لە گواستنەوەی کەلوپەلدا بەرپاکرد، هەروەها هەموو ناوچەکانی بەیەکترییەوە بەستەوە. لەلایەکەوە قەبارە و قورسایی باری زیاترکرد، لەلایەکی ترەوە کاتی گواستنەوەی کەلوپەل و خەرجی گواستنەوەی کەمکردەوە. بەهۆی ئەو گۆڕانکاریانەوە لە دوای ساڵی ١٧٠٠(ز.)ەوە ئینگلتەرا جڵەوەی بازرگانی جیهانی کەوتەدەست . گەڕان بەدوای دەرهێنانی کانزای منیراڵ و بەکارهێنانیان لە پیشەسازیی دروستکردنی مەکینە و ئامرازی بەرهەمهێنانـدا ڕێگای بۆ شورشێکی تەکنیکی خۆشکرد. بەمیکانیکردنی پیشەسازیی قوماشی

لۆکە زۆر کریکاری پێویست نەبوو، پرۆسەی بەرهەمهێانی خێراتر و ئاسانتر و هەرزانترکرد. ئەمە جڵەوی سەرکردایەتی ئەو پیشەسازییەی لە هیندستان دایە دەست ئینگلتەرا، بازاڕەکانی جیهانی لەو بوارەدا خستە دەست کومپانیای ئینگلیزەکانەوە، ئەمەش شکستی بە پیشەسازیی سەرەتاییی قوماشی لۆکەی هیندستان هێنا. پێشتر هیندستان قوماشی بە ئینگلتەرا دەفرۆشت، بەڵام بەم گۆڕانکارییە ئەو وڵاتە بووە سەرچاوەی کەرەسەی خاوی لۆکە بۆ پیشەسازیی ئینگلتەرا «**٣٦ ل٢٥١**».

هیندستان هەتا ساڵەکانی ١٧٠٠(ز.) پێشکەوتوترین و گەورەترین بەرهەمهێنەری قوماشی لۆکەبوو، لەوێوە ئەو بەرهەمانە هاوردە دەکرا بۆ ئەوروپا و ئینگلتەرا. قوماشی لۆکە لەچاو قوماشی خوری لە بازاڕەکانی جیهاندا رەواجێکی زیاتری هەبوو، چونکە لە هەر چوار وەرزی ساڵدا بەکاردەهێنرا. شکستهێنانی پیشەسازیی سەرەتایی لۆکە لە هیندستان تەنها کاردانەوەی بێکاری و کەمبوونەوەی داهات و باج و گومرگی بۆ ئەو وڵاتە نەبوو، بەڵکو کاردانەوەیەکی سیاسیشی هەبوو «**٥٣، پیشەسازی کۆنی هیند، ٢٠١٤**».

هەتا دەهات هیندستان زیاتر دەکەوتە ژێر فشاری سیاسی و ئابوری و سەربازی کۆمپانیاکانی ئینگلتەرا و سەپاندنی مەرجەکانیان بەسەریاندا و لەدوایدا بە کۆلۆنیبوونی وڵاتەکە کۆتاییهات. ئەمە تەنها کاردانەوەی بەسەر هیندستاندا نەبوو، بەڵکو کومپانیاکانی ئینگلتەرا بەهێزترکرد و توانای زیاتریان بۆ گەشەکردنی پیشەسازی لە بوارەکانی تر و کۆنترۆڵکردنی بازاڕەکانی تری جیهان پەیداکرد. هەڵبەتە هۆکاری ئەوە تەنها بۆ هەڵپەکردنی کۆمپانیاکانی ئینگلتەرا ناگەرێتەوە بۆ گەڕان بەدوای قازانجی زۆر و بەهێزکردنی کەپیتاڵیان، بەڵکو بەپلەی یەکەم بۆ بەرتەسکیی و تاکڕەوی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری هیندسان دەگەرێتەوە، کە رێگربوو لە گەشەکردنی پیشەسازیی لە وڵاتەکەدا.

شۆڕشی شکۆدار و پیشەسازیی، سەرەڕای کاردانەوەی لەسەر پیشەسازی و بازرگانی، بووبەهۆی بوژاندنەوەیەکی بەرفراوانی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی، کە لە چەند خاڵێکی سەرەکیدا خۆی دەبینێتەوە:

- بەکارهێنانی تەکنیک و ئامراز و رێبازی نوێ لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیدا.
- لەجیاتی ئەوەی هەموو ساڵێک ٢\١-٣\١ ی زەوییەکان پشوو پێبدەن، بەهۆی زانستی نوێوە کەوتنە چاندنی روەکی فرەچەشنە لە زەوییەکاندا، کە زەویەکانی ئەژیاندەوە و دەتوانرا هەموو ساڵێک بچێنرێن. هەروەها بەکارهێنانی

پەین و سەماد لە چاندنی کشتووکاڵیدا. بەهۆی ئەم ڕێبازەوە لە هەندێ شوێن بەروبوومی کشتوکاڵی دوقات زیادیکرد.
- چاکسازیکردن لە هەندێ خاسڵەتی ئاژەڵدا، لە نموونەی گا بۆ گۆشت و مانگا بۆ شیر، هەروەها توانای بەرهەمهێنانی ئاژەڵی زیاتر بەهێز بوو.
- چاندنی ڕوەکی ڕەگبەر وەکو پەتاتە و شێلم و گێزەر، بە مەبەستی دانی بە ئاژەڵ لە زستاندا.
- گەشەپێکردنی بەرهەمهێنان لەڕێگای پێگەیاندنی کادری شارەزا و فێرکردنی خەڵک ڕێگەی بڵاوکردنەوەی زانیاری نوێوە.
شۆڕشی پیشەسازی لەو وڵاتە کاردانەوەی لەسەر ژیان و خواردن و تەندروستی و شێوەی نیشتەجێبوون و خزمەتگوزاری هەبوو، بۆیە لە نێوان ساڵەکانی ١٧٥٠-١٨٠٠ ژمارەی دانیشتوانی ئەو وڵاتە بە ڕێژەی ٤٠٪ زیادیکرد. ئەم شۆڕشە پیشەسازیی سەرەتایی گۆڕی بە پیشەسازیی سەرمایەداری هاوچەرخ، لەبەر قازانج و داهاتی زۆر کەپیتاڵیستە سەرەتاییەکان گەشەیان کرد و بوونە کەپیتاڵیست، کەپیتال جێگەی کەپیتاڵی سەرەتایی گرتەوە، بانکی هاوچەرخ و سیستمی کاروباری دارایی نوێ جێگەی بانکەوان و تاکە بازرگانی گرتەوە. ئەم گۆڕانکارییانە ڕێگەی بۆ زاڵبوونی کەپیتاڵیزم بەسەر فیوداڵیزمدا خۆشکرد، هەروەها بۆ دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر و فرە چەشنتر لە جاران «٨ ل١٢١».
گۆڕانکاری و چاکسازییە سیاسی و ئابورییەکان بەیەکەوە بەندن و ڕێگەخۆشکەرن بۆ یەکتری. بۆیە وەک چۆن شۆڕشی سیاسیی شکۆدار ڕێگەی بۆ شۆڕشی پیشەسازی و گەشەکردنی بازرگانی و کشتوکاڵ و پیشەسازی هاوچەرخ خۆشکرد، بەهەمان شێوە ئەوەی دواتریش، چینوتوێژ و پێکهاتەکانی کۆمەڵگەی گەشاندەوە و ڕۆڵیان لە بڕیاری ناو پەرلەمان و ناو کۆمەڵگەدا بەهێزتربوو. ئەم پرۆسەیە تەنها چینوتوێژە کەپیتاڵیستەکانی بەهێز نەکرد، بەڵکو سوپایەکی گەورەی چینی کرێکار و کرێکاری کشتوکاڵیی و جوتیاری دەوڵەمەند و مووچەخۆر و مووچەخۆری کەرتی خزمەتگوزاری دروستکرد. هەریەک لەم پێکهاتانە خاوەنی بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان بوون و لە ململانێی بەردەوامدابوون لەگەل یەکتریدا. ئەمەش بوو بەهۆی ئەوەی بە بەردەوامی گۆڕانکاری و چاکسازی ڕوویدات و پلورالیزم لە کۆمەڵگەکەدا بەرەوپێش دەچوو. بەبێ دروستبوون و گەشەکردنی ئەو پێکاهاتە جیاوازانە ئەستەم بوو بتوانرێ بەردەوامی بە چاکسازی سیاسی و گەشەکردنی ئابوری بدرێ «٨٨ ل٣٩».

- بۆچی ئینگلتەرا بووە جێگەی بەرپابوونی ئەم شۆڕشە؟

ساڵی ٤١١(ز.) ئیمپراتۆریەتی رۆما ئینگلتەرای بەجێهێشت. لەو ساتەدا ئینگلتەرا یەکێک بوو لە هەرە وڵاتە دواکەوتووەکانی جیهان. وڵاتێکی پچڕ پچڕ و هەژاربوو، دەسەڵاتێکی ناوەندیی بەهێز نەبوو، کە بتوانێت وڵاتەکە یەکبخات و سەقامگێریی بپارێزێت. بەپێچەوانەوە شەڕی ناوخۆ بەردەوام بوو لە نێوان بنەماڵە و تاقم و پێکهاتە جیاوازەکانیدا.

ئەو وڵاتە وەکو خۆرهەڵاتی ناوەڕاست شۆڕشی نیشتەجێبون و کشتوکاڵی تێدا روونەدابوو. دواتر خەڵکەکەی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و نیشتەجێبوون لەو کۆچەرانەوە فێربوون، کە لە شوێنەکانی تری ئەوروپاوە روویان لە وڵاتەکە کردبوو. لەو سەردەمەدا هێشتا بەشێکی زۆری دانیشتوان نیشتەجێ نەبوون و لەسەر راوکردن و تۆو کۆکردنەوە دەژیان «٢ ل١٧٢».

ئایا رووداوێکی سەیر و لەناکاوبوو، کە شۆڕشی پیشەسازی لە ئینگلتەرا روویدا؟ شۆڕشێک نەکو تەنها گۆڕانکاری گەورەی لەو وڵاتەدا لێکەوتەوە، بەڵکو کاردانەوەی مەزنی لەسەر هەموو جیهان و بەتایبەتیش ئەوروپا هەبوو. ئەم شۆڕشە جیهانی خستە سەر ڕێبازێکی نوێ، کە کاردانەوەی هەتا ئێستاش بەردەوامە.

روودانی ئەم شۆڕشە، لەم وڵاتەدا بۆ ئەو فاکتەرە بنچینەییانە دەگەڕێتەوە، کە ڕێبازی تایبەتی بۆ ئەوروپا دروستکرد، لێرە ئاسانتر رۆڵی خۆیان بینی. ئەمەش دەرفەتی بۆ بەشداریکردنی چینوتوێژ و پێکهاتە نوێیەکانی کۆمەڵگە دروستکرد، کە بتوانن بەشداری لە بڕیاردان و گۆڕانکاریەکاندا بکەن. ئینگلتەرا، پێش وڵاتانی تری رۆژئاوای ئەوروپا کەوت، چونکە جیاوازی بچووک هەبوو لەو فاکتەرانەدا، بە بەراورد لە گەڵ وڵاتەکانی تردا. ئەو جیاوازییە بچووکانە وایکرد، کە پرۆسەی گەشەکردن سوود لە فاکتەرەکانی تر وەربگرێت، بۆ نمونە پەتای تاعون، لاوازی پاشا و شەڕی نێوان بنەماڵەکان، دۆزینەوەی جیهانی نوێ و ڕێگەی نوێی هیندستان، بازرگانیکردن بە کۆیلە و شۆڕشی جوتیاران.

کە ساڵی ١٦٨٨ شۆڕشی شکۆدار لە ئینگلتەرا روویدا، هێشتا بەشێکی زۆری ئەوروپا لەژێر دەسەڵاتی پاشایەتی رەهادا بوو. هەتا بەرەو رۆژهەڵات برۆیشتایە، بەرەو نەمسا و هەنگاریا و روسیا ئەو سیستەمە کۆنە بەهێزتر و توندڕەوتر و تاکڕەوتر دەبوو.

لە سەرەتای ساڵەکانی ١٦٠٠دا، هێشتا هەردوو وڵاتی ئینگلتەرا و ئیسپانیا لە

ژێــر دەســـەڵاتی پاشـــایەتی ڕەهـــادا بـــوون. ئیســـپانیا لـــە ئینگلتـــەرا دەوڵەمەنتـــر و بەهێزتــر بــوو. هــەردوو وڵاتەکــە پەرلەمانیــان تێدابــوو. بــەڵام پەرلەمانــی ئــەو وڵاتــە، بــە پێچەوانــەی ئینگلتــەراوە نوێنەرانــی هەمــوو شــوێنەکانی تیــادا نەبــوو، خەڵکانێــک بــوون، کــە بەرژەوەنــدی و مــان و نەمانیــان بــە دەســەڵاتی پاشــاوە بەندبــو، لــە هەمــوو بڕیارێکــدا کتومــت گوێڕایەڵــی بــوون و پشــتگیریان دەکــرد. ئەوانــە بــە خۆیــان و دۆســت و هاوبــەش و لــە دەســتەبژێرێکی نزیکــی خۆیــان زیاتــر ڕێگەیــان بــە کەســی تــر نــەدەدا ببێتــە ئەندامــی پەرلەمــان. پاشــا و دەســتەبژێری دەســەڵاتدار، بەهــۆی ســامانێکی زۆری تاڵانکــردن و ڕووتاندنــەوەی ئەمەریــکاوە ناچــاری دەســتی فیــوداڵ و بــازرگان و فەریکــە کەپیتاڵیســتەکان نەبــوو، بــە هەمــان شــێوە پێویســتی بــە پاڵپشــتی پەرلەمانتــارەکان نەبــوو، بەڵکــو بــە پێچەوانــەوە بەهــۆی ئــەو ســەروەتە زۆرەوە توانــای کڕیــن، یــان لــە ناوبردنیانــی هەبــوو.

لــە ئیســپانیا هیــچ یاســایەک نەبــوو موڵــک و ماڵی خەڵــک بپارێزێت، پاشــا بە ئــارەزووی خــۆی موڵــک و ســامانی خەڵکی زەوتدەکــرد. ســاڵەکانی ١٦٠٠ پاشــا دەســتیگرت بەســەر موڵــک و ســامانی نزیکــەی ٢٠٠ جولەکــەی چالاکــی پیشــەگەر و بــازرگان و شــارەزایانی کاروبــاری داراییــەوە. بــە هەمــان شــێوە دەســتی بەســەر موڵــک و ماڵــی عەرەبەکانــی باشــوری ئیســپانیادا گــرت. ڕەفتــاری پاشــا و دەســتەبژێر لــە بەرامبــەر پێکهاتەکانــی تریــش لــەوە باشــتر نەبــوو.

بازرگانیــی دەرەوەی ئــە وڵاتــە، بەتایبەتــی لــە گــەڵ ئەمەریــکادا، لــە ژێــر چنــگ و مۆنۆپۆڵــی کۆمەڵێــک لــە بازرگانــی ســەر بــە پاشــادا بــوون. کاری ئــەوان ڕووتاندنــەوە و تاڵانکردنــی خەڵکانــی ئــەو وڵاتانــە بــوو، بۆئــەوەی داهاتــەکان بکــەن بــە قوڕگــی پاشــا و دەســتەبژێری دەســەڵاتداردا. ئەمانــە لــە لایەکــەوە دەســەڵاتی ڕەهــای پاشــای بەهێزتردەکــرد و لەلایەکــی تــرەوە دەســەڵاتی چینوتوێژەکانی خــوارەوەی لاوازتر دەکرد. پەرلەمــان دامەزراوەیەکــی لاوازی بێدەســەڵات بــوو، بوونــی تەنهــا بــۆ بەهێزکردنــی پایــەی پاشــا بــوو لــە کۆمەڵگــە و ئەوروپــادا. لەبەرئــەوە ئــەو هەمــوو ســامانەی کــە لــە ئەمەریــکاوە ڕوویکــردە وڵاتەکــە بــۆ بەهێزکردنــی ژێرخانــی ئابــوری وڵاتەکــە و ڕێگــە خۆشــکردن بــۆ شۆڕشــی پیشەســازی بەکارنەهــات، بەڵکــو بــە پێچەوانــەوە بــووە هــۆکاری دواکەوتنــی وڵاتەکــە و هــەژاری خەڵکەکــەی «٨ ل٩٦».

لــە نەمســا و هەنگاریــا، جموجــۆڵ و چالاکیــی بازرگانــەکان لەلایــەن دەســەڵاتی قەیســەرەوە کۆنتــرۆڵ کرابــوو. بەهــۆی پەتــای تاعونــەوە، سیســتمی فیوداڵــی لــە لادێکانــدا هێنــدەی تــر بەهێــز و توندتربــوو. لــەوێ دامــەزراوەی پەرلەمــان نەبــوو، کــە هەتــا دەســتەبژێری دەســەڵاتداریش بتوانێــت لــە ڕێگەیــەوە بەشــداری لــە بڕیــارەکان

بکات، بەڵکو قەیسەر دەسەڵاتی ڕەهای هەبوو. ئەوە هەتا ساڵی ١٨٣٥ بەو شێوەیە بەردەوام بوو. ئەوەی هەبوو دامەزراوەکانی دەوڵەت بوو، کە کاریان کۆکردنەوەی باج، سەرکوتکردنی خەڵک و شەڕی دەرەکی بوو. ئەو سیستمە بەهەموو شێوەیەک ڕێگەی لە گەشەکردنی پیشەسازی و هاتوچۆ دەگرت، لەو وڵاتەدا هەتا ساڵی ١٨٦٠، شەمەندەفەر لە باتی فارگۆنی هەڵمی بە ئەسپ رادەکێشرا.
ئەڵمانیا هەتا نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە بەسەر چەند شانشینێکی ناوچەییدا دابەشببوو. هەریەکە لەوانە دەسەڵاتی رەهای بەسەر ناوچەکەی خۆیدا هەبوو. بازرگانی و پیشەسازی لە ژێر دەسەڵات و پەیڕەوکردنی حوکمرانەکاندا بوو، ڕێکخراوی تاکڕەوی بازرگانی پیشەیی سەرپەرشتی کاروباری ئابوری دەکرد. ئەوانەی دەستیان بەسەر ئەو ڕێکخراوانەدا گرتبوو، تاقمێک بازرگان و کەپیتاڵیستی سەر بە دەستەبژێری دەسەڵاتداربوون و ڕێگەی گەشەکردن و رۆڵ بینینی کەسی تریان نەدەدا. زەوییە کشتوکاڵییەکان ببوونە موڵکی خاوەن موڵکی گەورە، کێڵگەی بەرهەمهێنانی گەورەیان تیادا دروستکردبوو، بەڵام بە شێوازی ئینگلتەرا لەسەربنەمای کە پیتالیستانە نەبوو، بەڵکو هێشتا هەر فیوداڵی بوو، کرێکاری کشتوکاڵی کاریان تێدا نەدەکرد، بەڵکو بەهەمان شێوەی کۆن مسکێنیان راگرتبوو. شێوازی ئیدارەکردن و ڕێکخستنی بەرهەمهێنان نزیک بوو لە دیسپلینی سەربازییەوە. لەبەر ئەمانە لەو وڵاتەدا دەرفەتی بەشداریکردنی چینوتوێژ و پێکهاتەکان نەدەدرا، کە بەشداری لە پرۆسەی سیاسی و بڕیارداندا بکەن. هەموو ئەمانە بوونە هۆی ئەوەی سەرکەوتنی شۆڕشی پیشەسازیی لە ئەڵمانیا هەتا ساڵەکانی پەنجای سەدەی بیست بەتەواوی جێگیر نەبێت «٢ ل٢٠٨».

- شۆڕشی فەرەنسا و کاردانەوەکانی

لەبەرئەوەی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری لە فەرنسا تاکڕەوتر و توندڕەوتربوو لەچاو ئینگلتەرا، فاکتەرە بنچینەییەکان بەزەحمەتر رۆڵی خۆیان دەبینی و کەمتر سود لە فەکتەرەکانی تر وەردەگیرا. بەو هۆیانەوە لێرە چاکسازی و گۆڕانکارییەکان سەد ساڵ کەوتنە دوای ئینگلتەراوە، هەروەها شۆڕشی سیاسی تیایدا سروشتێکی رادیکاڵتری بەخۆوە بینی و دەرئەنجام و کاریگەری لەسەر وڵاتانی تر جیاوزتر بوو. ئەو شۆڕشە ساڵی ١٧٨٩ بەرپا بوو، بە شۆڕشی فەرەنسا ناسراوە «٨ ل١١٢».
هەرچەندە لە فەرەنسا پەرلەمان هەبوو، بەڵام جیاوازی هەبوو لەگەڵ پەرلەمانی

ئینگلتـەرا. چونکـە مافـی بڕیاردانـی بـاج تەنهـا لـە دەسـتی پاشـادا بـوو. فەرەنسـا سیسـتمێکی رەهـای پاشـایەتی هەبـوو. خەڵکـی وڵاتەکـە لەسـەرەوە هەتـا خوارەوە بەسـەر سـێ پێکهاتـەی سـەرەکیدا دابەشـبوون:

١- خانەدانەکان(ئۆرۆسـتۆکرات) ئەمانـە لـە بنەماڵـە و دەسـتوپێوەندی پاشـا و فیـوداڵ و دەسـەڵاتدارانی دەوڵـەت و سـوپا پێکهاتبـوو.

٢- دەسـەڵاتی ئایینـی، بریتـی بوو لە پیـاوە دەستڕۆیشـتووەکانی کەنیسـە و دامەزراوەکانی بەڕێوەبردنی موڵک و سـامانەکانی.

٣- خەڵکـی گشـتی، کـە هەمـوو چینوتوێژەکانـی تـری کۆمەڵگـەی دەگرتـەوە لـە بـازرگان، پیشـەگەر، کەپیتاڵیسـت، پیشـەیی، کرێکار، جوتیـار و هەژارەکانـی تـر.

هەریەکـێ لـەم پێکهاتانـە یاسـای تایبەتـی خـۆی بـۆ دانرابـوو. خەڵکانـی سـەر بەدەسـەڵات هەمـوو مافێکیـان هەبـوو، هیـچ مـەرج و ئەرکێکیـان لەسـەر نەبـوو، لـە خۆیـان زیاتر کەس مافـی لێپرسـینەوەیانی نەبـوو، باجیـان نەئـەدا، دەسـەڵاتی سیاسـی و ئابـوری و سـەربازی وڵاتیـان بەدەسـتەوە بـوو. بـە پێچەوانـەی ئەوانـەوە خەڵکـی گشـتی هیـچ مافێکیـان نەبـوو، بەپێـی یاسـا دەبووایـە گوێڕایەڵـی ئەوانـەی سـەرەوە بوونایـە، سـەرچاوەی بـاج و گومرگ و سـەرانە و خەرجییەکانـی دەوڵـەت و شـەڕەکانی پاشـا بـوون. لەبەرئـەوە چینوتوێـژە نوێیەکانـی ئـەم وڵاتـە وەکـو ئەوانـەی ئینگلتـەرا بەهێـز نەبـوون، دەرفەتیـان نەبـوو لـە پەرلەمانـدا فشـار بخەنـە سـەر پاشـا و دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدار، ئەمانـە بێپشـتیوانی هێـزی تـر خۆبەخـۆ توانـای روبەڕووبوونـەوەی ئـەو سیسـتمەیان نەبـوو «**٣٦ ل٢٦٤**».

ئـەو سیسـتمە لەسـەرەوە هەتـا خـوارەوە لـە کۆمەڵگەکـەدا پەیـڕەو دەکـرا، بۆیـە بەهەمـان شـێوەی دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدار، بـازرگان و کەپیتاڵیسـت و پیشـەییەکانیش رێکخـراوی پشـەیی توندڕەوی تاکڕەویـان دروسـتکردبوو، کـە لـە رێگـەی ئەوانـەوە کۆنترۆڵـی بـازاڕ و بەرهەمهێنانیـان کردبـوو و رێگەیـان بەکەسـی نـوێ نەئـەدا دەرفەتـی گەشـەکردن و بەهێزبوونـی بـۆ بخوڵقـێ. رێگـەی کرێکاریـان نـەدەدا خۆیـان لـە رێکخـراوی پیشـەییدا رێکبخـەن. لـە لادێکانـدا سیسـتمی فیوداڵـی، کۆنترۆڵـی مسـکێن و بەرهەمهێنانی کشـتوکاڵی بـە تەواوەتـی کردبـوو.

هەرچەنـدە لـە فەرەنسـا چاکسـازیی گـەورە بـەڕادەی ئینگلتـەرا رووی نـەدا، بـەڵام بەهۆی رۆڵـی فاکتـەرە بنچینەییەکانـەوە گۆڕانـکاری گـەورە بەسـەر ژێرخانـی ئابـوری فەرەنسـادا هاتبـوو، چەندیـن شۆڕشـی جوتیـاران روویـدا بـوو، گەشـەکردنی بازرگانـی و پیشەسـازی ئینگلتـەرا و وڵاتەکانـی تـر کاریگـەری خۆیـان بەسـەر وڵاتەکـەوە هەبـوو، چینوتوێـژ و پێکهاتـەی نوێـی گـەورەی هەبـوو، کـە هەمیشـە لـە ململانێـدا بـوون، لەگـەڵ سیسـتمەکەدا و چاوەڕوانـی دەرفەتـی گۆڕانکارییـان دەکـرد.

فاکتەرێک کە کاریگەری لەسەر فەرەنسا هەبوو، سوپا بوو. لێرە پاشا لەچاو ئینگلتەرا دەسەڵاتی ناوەندیی بەهێزتر بوو، سوپایەکی بەهێزتری بەدەستەوە بوو، بۆ سەرکوتکردنی ناوەوە و شەڕی دەرەوە. بەڵام بێجگە لە سەرکردە گەورەکانی سوپا، سەرەکردەکانی تر هیچ دەسەڵاتێکیان نەبوو، هەمیشە لە شەڕوشۆڕدا بوون، سەربازەکان سەرەڕای شەڕوشۆڕ لە هەژاری و بێدەرامەتی و دەربەدەریدا دەژیان و ناڕەزاییەکی زۆر لە ریزەکانیاندا هەبوو. بەهۆی ئەو بارە نالەبارەوە بەشێکی زۆر لە لەشکریش چاوەڕوانی هەلێک بوون کە لەو بارە نالەبارە رزگاریان بکات.

زۆربەی خەڵکی وڵاتەکە، کرێکاران، جوتیاران، کاسب و پیشەیی و رۆشنبیر بەدەست پاشا و کەنیسە و فیوداڵەوە ماندووبوون. لاوازیی بازرگان و کەپیتاڵیستەکان بەرامبەر پاشا و دەستەبژێری دەسەڵاتدار ناچاریکردن بکەونە خۆیان و هەوڵی تێکشکاندنی ئەو سیستەمە بدەن. لەو ساڵەدا ئەو خەڵکە، بەتایبەتی دانیشتوانی پاریس، کەوتنە سەر شەقام و مەیدانەکانەوە و پەلاماری بەندیخانە و دامەزراوەکانی دەوڵەتیاندا. کرێکاران و هەژاران دەسەڵاتی بەڕێوەبردنی سەربەخۆیان لە جێگای کار و گەڕەک و هەندێ ناوچەدا بەناوی کۆمونەوە دامەزراند. ئەمە بوو بە راپەرینێکی جەماوەری فراوان، کە پاشای ناچارکرد هەندێ گۆڕانکاری بکات. ئەمە دەرفەتێکی بۆ بازرگان و کەپیتاڵیستەکان و ئەوانی تر دروستکرد، کە ئەوەی چاوەڕوانی بوون بیکەن، لە هەمان کاتدا درفەتێک بوو بۆ بەشی هەرە زۆری سوپا، کە خۆی لەو بارە نالەبارە رزگاربکات. هەموو ئەمانە چونە پاڵ راپەرینە جەماوەرییەکە و شۆڕشی فەرەنسای ساڵی **١٧٨٩**ی لێکەوتەوە «**٢ ل٢٨٣**».

ئەم شۆڕشە هەمان ئامانج و سروشتی شۆڕشی سیاسی شکۆداری ئینگلتەرای هەبوو، بەڵام سروشتێکی رادیکاڵی بەخۆوە بینی. لەباتی پەرلەمانەکەی پاشا، ئەنجومەنی هەڵبژێردراوی دامەزرێنەریان دروستکرد، کە تیایدا دەرفەت پەیدابوو بۆ بازرگان و کەپیتاڵیست، هەروەها بۆ پیشەگەر و کرێکار و جوتیاران، لەگەڵیاندا سەرکردە سەربازییە رادیکاڵەکان، چاکسازیی و گۆڕینی یاساییان گرتەئەستۆ. بانگەشەی دەستورێکی نوێیانکرد، کە تیایدا بڕیاری رەتکردنەوەی سیستەمی فیوداڵی درا، مافە تایبەتییەکانی ئەو دوو توێژەی سەرەوە زەوتکرا، کەنیسە موڵک و سامانەکانی لێسەندرایەوە و خرایە دەستی ئەو ئەنجومەنەوە. بانگەشەی یەکسانی سیاسی و ئابوری بێ جیاوازی بۆ هەموو هاونیشتمانان کرا، چەندین بڕیاری گرنگ درا، لەوانە ئازادی بۆ هەموو هاونیشتمانان بە مسکێنەکانیشەوە، دابەشکردنی زەوی بەسەر جوتیاراندا، هەموو پێکهاتەکانی کۆمەڵگە بە هەمان رێژە باج بدەن بەدەوڵەت، بەرپرسیاری و یەکسانی هەموو تاکێک بەرامبەر یاسا.

ئـەم بڕیـارە سیاسـی و یاسـاییانە، ڕێگـەی بـۆ گەشـەکردنی هەمـوو بوارەکانـی ئابـوری، بازرگانـی، کاروبـاری دارایـی، پیشەسـازی و بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵی خۆشـکرد. لەبەرئـەوەی زۆربـەی جوتیـاران بوونـە خـاوەن زەوی خۆیـان، لـە فەرەنسـا کەرتـی کشـتوکاڵی ڕێبازێکـی جیاوازتـری لـە ئینگلتـەرا گرتەبـەر. لەجیاتـی کێڵگـەی گـەوری بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵی، بەشـێکی زۆری بەرهەمهێنـان یەکـەی بچووکـی لـێ کەوتـەوە، کـە هەتـا ئەمـڕۆش ئـەوە لـەو وڵاتـە بـەدی دەکرێـت.

لەگـەڵ هەمـوو ئـەو گۆڕانـکاری و بڕیـارە سیاسـی و یاسـاییە گەورانـەدا، زۆرانبـازی و گـرژی و شـەڕی ناوخـۆ هەربـەردەوام بـوو. پاشـا و دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدار وا بـە ئاسـانی وازیـان لـە دەسـەڵات و بەژەوەندییەکانیـان نەهێنا. ئەمـە بـۆ مـاوەی **٩٠** سـاڵ، هەتـا سـاڵی **١٨٧٠**درێـژەی کێشـا، کـە تیایـدا بانگـەوازی کۆمـاری سـێهەم کـرا، دوای ئـەوە ئینجـا سیسـتمی دیموکراتـی پەرلەمانـی بـە شـێوەی ئینگلتـەرا جێگیـر بـوو «**٥٣**، شۆڕشـی فەرەنسـی **٢٠١٤**».

لەبـەر سروشـتی تایبەتـی ئـەو گۆڕانکارییانـە لـەو وڵاتـەدا، گۆڕانـکاری لەپـڕ و شۆڕشـگێڕانەی جەمـاوەری و ڕۆڵـی ڕادیکاڵیانـەی سـوپا تیایـدا، شۆڕشـی فەرەنسـا کاردانـەوەی جیـاواز و تایبەتـی هەبـوو لەسـەر ئەوروپـا و هەروەهـا جیهانیـش.

لەگـەڵ زیادبـوون و جێگیربوونـی سیسـتمی نوێـی فەرەنسـا، زیادبوونـی ڕۆڵـی دەسـەڵاتدارانی ڕادیکاڵیانـەی هەنـدێ لـە سـەرکردەکانی سـوپا، بەتایبەتـی ناپلیـون بۆناپـارت، ناکۆکـی و ململانـێ و گـرژی درێژخایـەن لەگـەڵ دراوسـێکانیدا ڕوویـدا. وڵاتانی ئیسـپانیا، ئەڵمانیـا، نەمسـا و ئیتاڵیـا دراوسـێی فەرەنسـا بـوون و هێشـتا سیسـتمی فیوداڵی پاشـایەتی ڕەهـا باڵـی بەسـەریاندا کێشـا بـوو. ئـەو وڵاتانـە فەرەنسـا و شۆڕشـی فەرەنسـایان بـە مەترسـییەکی گـەورە دادەنا. فەرەنسـا ڕۆڵێکـی ڕادیکاڵـی هەبوو، پاڵپشـتی زۆربـەی خەڵکـی بـوو، هەڵگـری ئـاڵای دژایەتیکردنـی فیوداڵیـزم و ئـازادی و برایەتـی و یەکسـانی بـوو. ئـەو وڵاتانـەی تـری بـە دوژمـن و کۆسـپ لەبـەر دەم گۆڕانکاریـدا دادەنا. ئەمـەش زنجیرەیـەک شـەری لێکەوتـەوە، کـە کۆتایـی بـە داگیرکردنـی وڵاتانـی هۆڵنـدا و بەلجیکا و ڕۆژئـاوای ئەڵمانیـا و سویسـرا و باکـوری ئیتاڵیـا لـە لایـەن سـوپای فەرەنسـا و شـەڕی درێژخایـەن لەگـەڵ نەمسـا و ئیسـپانیا و ڕوسـیا هـات.

سـەرکەوتنی فەرەنسـا بەسـەر ئـەو وڵاتانـەدا و تێکشـکاندنی سیسـتمی فیوداڵـی تیایانـدا، تەنهـا بـۆ ڕۆڵـی ڕادیکاڵـی و بەهێـزی سـوپای فەرەنسـا ناگەڕێتـەوە، بەڵکـو بـە پلـەی یەکـەم بـۆ سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری فیوداڵـی تاکـڕەو و تونـدڕەوی ئـەو وڵاتانـە دەگەڕێتـەوە. بـۆ ململانێـی توندوتیـژ و درێژخایانـی نێـوان دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدارانی ئـەو وڵاتانـە لەگـەل چینوتوێـژ و پێکهاتـە نوێیەکانـی ناویانـدا دەگەڕێتـەوە.

ئەوانــە چاوەڕوانــی هەڵێــک بــوون، کــە ئــەو سیســتمە کۆنــە تێکبشــکێنن و سیســتمێکی بەرفراوانتــر و پلورالیزمتــر دامەزرێنــن. لێــرەدا شــەڕەکانی فەرەنســا بــووە فاکتەرێکــی یارمەتیــدەر بــۆ فەکتــەرە بنچینەییــە خۆماڵییەکانــی نــاو ئــەو کۆمەڵگەیانــە، بەبــێ بوونــی ئــەو فاکتــەر و هێــزە خۆماڵیانــە ئــەو وڵاتانــەش وەکــو هەنــدێ وڵاتی تــری جیهــان دەبوونە کۆڵۆنــی فەرەنســا، نەکــو وڵاتــی ســەربەخۆی بەهێــزی پێشــکەوتوو «**٢ ل٢٨٩**».

جیــاوازی لــە چۆنیەتــی بەڕێوەچوونــی شــۆڕشــی سیاســی و پیشەســازیی لــە نێــوان فەرەنســا و ئینگلتــەرادا ئــەو راســتیە دەگەیەنێت، کــە لــە هەمــوو ئــەو وڵاتانــەی کــە زەمینــە و فاکتــەرە بنچینەییــەکان تیایــدا لەباربــن، دەرفەتــی گۆڕانــکاری و گەشــەکردن هەیــە. بــەڵام هــەر وڵاتــە بەپێــی خاســڵەتە تایبەکانــی خــۆی، ڕێبــاز و دەرئەنجامــی تایبەتــی بەخــۆوە دەبینێــت و لــە شــوێنەکانی تــر جیــاواز دەبێــت. بۆیــە راســتنییە چارەســەری داتاشــتراو لــە وڵاتێکــەوە هاوردەبکرێــت بــۆ وڵاتێکــی تــر، بــە مەبەســتی زاڵبــون بەســەر کۆســپ و ڕێگــە خۆشــکردن بــۆ گەشــەکردن تیایــدا. هــەر وڵاتــە خاســڵەتی تایبەتــی خــۆی هەیــە، بەپێیــی ئەوانــە ئەبــێ پلانــی گەشــەکردن و چاکســازی تیایانــدا دابڕێــژرێ.

پوختەی ڕێبازی تایبەتی ئەوروپا و خاسڵەتەکانی کەپیتالزم

لــە دوای هەرەســهێنانی بەشــی رۆژئــاوای ئیمپراتۆرێتــی رۆمــا، دەوڵەتێــک یــان چەنــد دەوڵەتێکــی زەبەلاحــی نــوێ دروســت نەبــوو، بەڵکــو بەشــی زۆری ئەوروپــا بەســەر دەوڵــەت و وردە دەوڵەتــی لاوازدا دابەشــبوو، کــە توانــای شــەڕی گــەورە و بەرفراوانکردنی زۆری ســنوورەکانیان نەبــوو. بەهــۆی مانــەوەی ئیمپراتۆرێتــی بێزەنتیــەوە بــۆ نزیکــەی ٩٠٠ ســاڵی تــر، دوای کەوتنــی بەشــی رۆژئــاوای ئیمپراتۆرێتەکــە، بــە هەمــان شــێوەی خۆرهەڵاتــی ناوەڕاســت، ئەوروپــا نەبــووە مەیدانــی هاتــن و بەهێزبوونــی کۆمەڵگــەی خێڵەکی. ئــەم زەمینەیــە نیمچــە ســەقامگیرییەکی لــە کیشــوەرەکەدا دروســتکرد و دەرفەتــی مانــەوەی چەندیــن دەوڵەتــی بچــووک و ناوچــەی فیوداڵــی نیمچــە ســەربەخۆی تیــادا پەیدابــوو.

ئــەو زەمینەیــە، دەســەڵاتێکی سیاســی و ئابــوری ســێ چوکڵەیــی لێکەوتــەوە. پاشــا و دەســەڵاتی ناوەنــدی لاواز، دەســەڵاتێکی ئایینــی بەهێــز و هەروەهــا چەندیــن ناوچــەی ســەربەخوی فیوداڵــی لــە رووی سیاســی و ئابــوری و ســەربازییەوە. لەگــەڵ ئــەوەی ئەوانــە بەرژەوەنــدی جیاوازیــان هەبــوو، بــەڵام پێویســتییان بــە مانــەوەی یەکتــری بــوو، هیچیــان بەتەنهــا کاریــان بــۆ نەدەچــووە ســەر. پێویســتبوون بــە یەکتــر و لەهەمــان کاتــدا بەرژەوەنــدی جیــاواز، وایکــرد پاشــا و دەســتەبژێری ســەرەوە نەتوانێ تاکڕەوانە بــەردەوام

بڕیاری هەموو شتێک بدات، ئەمە دەرفەتی بەشداریکردنی چەند لایەنێکی دروستکرد لە بڕیاردانـدا، کە فەریکە پەرلەمانێکی لێدروست بوو. ئـەو فەریکە پەرلەمانە، دەرفەتێک بوو بۆ چینوتوێژە نوێیەکانی دواتر، کە لە ڕێگەیەوە هەوڵی بەشداریکردن بدەن لە بڕیاردانـدا.

کۆمەڵگەی فیودالی سروشتێکی قوفڵدراو و نەخولقێنەری هەبوو، هێز و چین و پێکهاتەکانی نە خۆبەخۆ توانای چاکسازی و گەشەکردنیان هەبوو نە ئەوانەیان بە بەرژەوەندی خۆیانیان دەزانی. ئەوەی گۆڕانکاری دروستکرد، بوژاندنەوەی بازرگانی دەرەکی و پیشەسازیی سەرەتایی بوو لە پاڵ سیستمەکەدا، نەکو لە ناوجەرگەیدا. ئەوەی ئەو گۆڕانکاریانەی خولقاند چینوتوێژ و پێکهاتەکانی کۆمەڵگەی فیودالی نەبوو، بەڵکو ئەو چینوتوێژ و هێزە نوێیانە بوو، کە لە شارە بازرگانییە سەرەتاییەکاندا دروست بوون.

ئەو گۆڕانکاری و چاکسازی و گەشەکردنانە سەدان ساڵیان خایاند، ئەوانە لە ڕێگەی سازان و دانیشتن و دەمە تەقێوە دروست نەبوون، بەڵکو لە ڕێگەی ململانێیەکی توندوتیژ و درێژخایەنەوە ڕوویاندا. ئەو سیستمە نوێیە لەڕێگەی بڕیاردانی هەندێ فەیلەسوف و قەشە و پیاوانی زاناوە دانەنرا، بەڵکو لە ڕێگەی گۆڕانی هەنگاو بەهەنگاوی بنەماکانی کۆمەڵگەکەوە بوو.

گۆڕان لە سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری سنوورداری تاکڕەوی توندڕەو بۆ سیستمێکی بەرفراوانتر و پلورالیزمتر پێویستی بە بوونی چینوتوێژ و هێزی نوێ بوو، کە لە لایەکەوە گۆڕانکاری و چاکسازی و گەشەکردن لە بەرژەوەندیاندا بوو، لە لایەکی ترەوە تواناییان پەیداکرد، کە ئەو گۆڕانکارییانە بکەن. لە هەمانکاتدا ئەوانە بەهۆی ململانێی نێوان توێژەکانی دەستەبژێری دەسەڵاتدارەوە، دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیارە سیاسی و ئابورییەکاندا بۆ پەیدابوو. بە سود وەرگرتن لە فاکتەر و ڕووداوە چاوەڕوان نەکراوەکانی تر زەمینەیەکی لەبار دروستبوو بۆ بەردەوام بوونی هەنگاو بە هەنگاوی ئەو پرۆسەیە.

خاسڵەتەکانی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری کەپیتاڵیستی، کەپیتاڵیزم، دوو فاقە لە لایەکەوە سیستمێکی بەرفراوانتر و ڕێگە خۆشکەرتربوو بۆ گەشەکردن، لە لایەکی ترەوە نایەکسانی بنبڕ نەکرد و هێزەکانی مەیلی توندڕەوی و تاکڕەوییان هەبوو.

لە کاتێکدا سامان و پارە لە سیستمەکانی پێشودا بە پلەی یەکەم بۆ خوشگوزاری دەستەبژێریەکی دیاری کراو و دروستکردنی کۆشک و هەرەم و کەنیسە و مەڵبەندی گەورە بەکاردەهات، کەپیتال لە کەپیتاڵیزمدا بە پلەی یەکەم بۆ بەهێزکردنی

کەپیتاڵ خۆی و گەشەپێکردنی بەرهەمهێنان و زیادکردنی شێوازی بەرهەم و هەمە چەشنەیی بەکاردەهێنرا، دروستکردنی ڕێگەوبان و ئامرازی هاتوچۆ و بەستنەوە و نزیککردنەوی ناوچە جیاوازەکان پێکەوە. ئەو ستەمە لە بەرژەوەندیدا بوو، کۆمەڵگە ببوژێتەوە و زانیاری پێشکەوێت و ئاستی تێگەیشتن و توانای خوڵقاندن و داهێنانی ئەندامەکانی کۆمەڵگە بەرزبێتەوە، ئەمە بەردەوامی بۆ گۆڕانکاری و تازەبوونەوەدا کە قبوڵی وەستانی تێدانەبوو. گۆڕانکاری و تازەکردنەوە مەرجی مانەوە و گەشەکردنی سیستەمەکەبوو.

کەپیتاڵیزم تەنها چینی بۆرجوای دروست نەکرد، بەڵکو چینوتوێژی کۆمەڵایەتی نوێی لێکەوتەوە. بەرژەوەندی جیاوازی ئەم چینوتوێژانە و جیاوازی ڕۆڵ و ئەرکیان لە کۆمەڵگەدا، بووە هۆی درسستبوونی ململانێیەکی بێ کۆتایی لەنێوانیاندا، ئەمەش خۆی لە خۆیدا بزوێنەری دینامیکی گۆڕانکاری بەردەوامە لە کۆمەڵگەدا.

بوونی هەمە چەشنەیی و بەهێزی ئەکتەرەکانی و ململانێی بەردوام لە نێوەندیاندا، پلورالیزم و گەشەکردنی نوێی لێپەیدابوو، بۆ نموونە ئازادی رادەربڕین و مافی دەنگدان، هەروەها دروستکردنی ڕێکخراوی سیاسی و پیشەیی و مەدەنی، سەربەخۆیی میدیا. نەبوونی ئەم فاکتەرانە، کەپیتاڵیزم توشی ئیفلیجی دەکا و ڕووبەڕووی قەیرانی گەورەی سیاسی و ئابوری و شەڕوشۆڕو ناخۆشی دەکاتەوە. چەندینجار لە مێژووی کۆنی وڵاتانی جیهاندا گەشەکردنی کەپیتالیستی سەرەتایی ڕوویداوە بەڵام لەبەر نەبوونی ئەو فاکتەرانە ڕووبەڕووی قەیرانی سیاسی و ئابوری و شکستهێنان بۆتەوە.

لەگەڵ ئەوانەشدا دروستبوونی کەپیتاڵیزم، نایەکسانی و ناعەدالەتی لە کۆمەڵگەدا بنبڕ نەکرد، بەڵکو ئەو نایەکسانییە ڕوخساری تازەی بەخۆوەگرت و هەتا ئێستا بە شێوەی جیاواز هەر بەردەوامە. هەڵپەکردن و هەوڵدان بەشوێن زۆرترین قازانجدا یەکێک بوو لە دااینەمۆکانی مانەوەی کەپیتاڵیزم. ئەمە لە لایەکەوە داهات و سامان و ئاستی بژێوی و دەسەڵاتی سیاسی و پایەی کۆمەڵایەتی هەندێ توێژی بەرزکردەوە لەچاو ئەوانی تردا، لەلایەکی ترەوە زۆرترین قازانجکردن، کاردانەوەی خراپی زۆربوو لەسەر تیکچوونی سروشت و ژینگەو بواری کۆمەلایەتی و دەروونی خەڵکی.

سیستمی کەپیتالیستی وەک یەک و لەیەک ساتدا لە جیهاندا گەشەی نەکرد. ئەمە بووە دروستبوونی جیاوازی لە نێوان ئاستی گەشەکردنی وڵات و ناوچەکانی جیهاندا. ئەو جیاوازیە لە ئاستی گەشەکردندا نایەکسانی دروستکرد لە ناوەند ئەو وڵات و ناوچانەدا.

کەپیتاڵیست و چین و پێکهاتەکانی تری کۆمەڵگەش، دەرفەتیان بۆ هەڵکەوێ مەیلی تاکڕەویی دەکەن. بەرژەوەندی و دەسەڵاتی خۆیان دەپارێزن و هەوڵی پێشێلکردنی

بەرژەوەنـدی و کەمکردنـــەوە دەســـەڵاتی چیـن و پێکهاتەکانـی تـردەدەن. فـرە چەشـنی دینامیکـی کۆمەڵگەیـە و مەرجێکـی گرنگـە لـە ڕێگرتـن لـە مۆنۆپۆڵکـردن و چەوسـاندنەوە. لـەو شـوێنانەی کـە ئـەم باڵانسـە تێکدەچـت، کەپیتاڵیسـتەکان بەهـۆی توانـاو شـارەزایی و پێگـەی بەهیـزی کۆمەڵایەتیانـەوە، ئـەو هەلـە دەقۆزنـەوە و هەوڵـدەدەن بـۆ سـوود و بەرژەوەنـدی خۆیـان بـەکاری بهێنـن.

مەبەسـت لـەم بەشـەی ئـەم کتێبـە لێکۆڵینـەوەی ڕێبـازی تایبەتـی ئەوروپـا و ئـەو فاکتەرە بنچینەییانـە بـوو کـە ڕێـگای بـۆ سـەرکەوتنی ئـەو ڕێبـازە و گەشـەکردنی ئەوروپـا خۆشـکرد، هەروەهـا خاسـڵەتە تایبەتەکانـی کەپیتاڵیـزم. لـە بەشـەکانی تـری ئـەم کتێـب و لێکۆڵینەوەیـەدا دەگەڕێینـەوە سـەر ڕۆڵ و خاسـڵەت و بڵاوبوونـەوەی کەپیتاڵیـزم و کاردانـەوەی لەسـەر جیهـان و بەتایبەتـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت.

بەندی سێیەم

بۆچی ڕێبازی تایبەتیی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست نەبووە زەمینەیەکی گونجاو بۆ پێشکەوتن؟

٦٠٠–١٨٠٠(ز.)

(١) ڕێبازی تایبەتی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست

لەسەدەکانی یەکەمی زاینیدا، هەر دوو دەوڵەتی زلهێزی ڕۆمای ئەورووپا و ساسانییەکان لەناوەڕۆکدا وەک یەک وابوون، ناڕەزایی و ململانێی ناوخۆ لە ناویاندا بەردەوام بوو. پێکهاتە و چینوتوێژە لاوازەکانی خوارەوەی کۆمەڵگە بێزاربوون لەو بارە نالەبار و ناخۆشەی کە تیایدا دەژیان، زۆربەی پیاو سالارانی پێکهاتەی ناوچەکان و سەرلەشکر و دەسەڵاتدارەکانی دەوڵەت دەیانویست موڵک و دەسەڵات و داهاتی خۆجێیی خۆیان بەهێزکەن و سەربەخۆیی خۆیان بەدەستبێنن. سەرەڕای ئەمەش، ساسانییەکان و دەوڵەتانی ڕۆژئاوا و ڕۆژهەڵاتی ڕۆما لەگەڵ یەکدا لە شەڕ و ململانێی درێژخایاندا بوون، کە تەواو لاواز و ماندووی کردبوون. پاش دارمانی ئیمپراتۆریەتی ڕۆژئاوای ڕۆما لە سەدەی پێنجدا، نزیکەی دوو سەدە دەوڵەتی ساسانی مایەوە و شەڕ و شۆڕیان لەگەڵ بێزەنتییەکاندا بەدرێژایی ئەو ماوەیە بەردەوامبوو.
مانەوەی ساسانییەکان دەگەڕێتەوە بۆ خاسڵەتە تایبەتییەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست. یەکێک لەو خاسڵەتە گرنگانە، ڕۆڵی دەوڵەت و بەهێزی دەسەڵاتی ناوەندی بوو، هەروەها دەسەڵاتی شارەکان بوو بەسەر لادێکاندا. لەهەندێ ناوچەدا سیستمی ئاودانییش ڕۆڵی دەوڵەتی لە ڕێکخستنی کۆمەڵگەدا بەهێزتر کردبوو. ئەمانە بۆ ماوەیەک تەمەنی ئەو دەوڵەتەی درێژکرد، بەڵام پێش دەستپێکردنی فەتحی ئیسلامی لە سەرەتای سەدەی حەوتدا، دەوڵەتی ساسانی تەواو شکستی هێنابوو. ئەگەر فەتحی ئیسلامیش نەبوایە ساسانییەکان هەر دەکەوتن.
ئەگەر خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، بە شێوازی ئەورووپا نیمچە سەقامگیرییەکی تێدا بووایە و گۆڕانکاریی هێمن و لە سەرخۆی تیا درووستبووایە، دەوڵەتی ساسانییش هەر وەکو دەوڵەتی ڕۆما خۆبەخۆ دەکەوت و ناوچەکە بەسەر چەندین دەوڵەت و میرنشین و ناوچەی نیمچە سەربەخۆی فیوداڵدا دابەشدەبوو. ئەگەر بەم جۆرە بووایە، ڕەنگە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستیش هەمان ڕیبازی ئەورووپای بگرتایە و فیوداڵیزم تیایدا جێگیر بووایە. بەڵام پرۆسەکە لێرە بەهۆی چەند فاکتەرێکی گرنگەوە ڕێڕەوێکی جیاوازی گرتەبەر.
بە پێچەوانەی دەوڵەتی ڕۆژئاوای ڕۆماوە، دەوڵەتی ساسانی خۆی هێمنانە دانەڕما و پارچە پارچە نەبوو، بەڵکو دەوڵەتێکی زلهێزی نوێی لێ ڕاستبۆوە، کە ئەویش دەوڵەتی خەلافەتی راشدین بوو. ئەم دەوڵەتە نوێیە، توانی بەهۆی ئەو زەمینەیەوە، ساسانییەکان بە ئاسانی بشکێنێ و دەست بەسەر ناوچەکانیدا بگرێت. لەبەرئەوە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دابەش نەبوو بەسەر چەندین دەوڵەتی لاوازی بچووکدا، بەڵکو دەوڵەتێکی ناوەندیی بەهێزی نوێ تیایدا درووست بوو.

هەر لەکۆنەوە خێڵە سامی و هیندو ئەوروپییەکان چاویان بڕیبووە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و ڕوویان تێکردبوو. ئەوان جێگەی خۆیانی تێداکردەوە و تیایدا جێنشین بوون و تێکەڵاوی خەڵکە ڕەسەنەکەی بوون. بەهۆی ئاست بەرزیی گەشەکردنی شارستانی کۆنی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و بەهێزیی دەسەڵاتی ناوەندی، لەکۆندا ڕێگربوون لە کۆنترۆلکردنی ناوچەکە لەلایەن هاتنی شالاوی شەپۆلە خێڵەکییەکانەوە. هەروەها نەبوونی ئایدۆلۆژی و بەرژەوەندییەکی توندوتۆڵ لە نێوان ئەو خێڵانەدا، وایکردبوو کە ئەوانە نەتوانن خۆیان یەکخەن و کۆنترۆڵی ناوچەکە بکەن و دەوڵەتی خێڵەکی لە ناوچەکەدا بونیاد بنێن، بەڵکو بە شێوازێک لەژێر چەتری ئەو دەوڵەتانەدا دەگوزەران و بوون بە بەشێک لە سیستمی ئەو شارستانییەتە کۆنانە و لە باشترین ئەگەردا دەستیان بەسەر سیستمەکانیاندا دەگرت. یان لە هەندێک شوێندا پەناگیردەبوون و هەوڵی پارێزگاریکردنی خۆیان دەدا، بێ ئەوەی ڕۆڵێکی کاریگەر لە ناوچەکەدا ببینن. نموونەی ئەوانە خێڵە هیندۆ ئەوروپییەکانی چیاکانی کوردستان و ئیکخانییەکان و بەدەویەکانی عەرەب، کە لە بیابانەکاندا دەژیان. (هەڵبەتە لە بەندی یەکەمدا بە درێژی لەسەر ئەم باسە ڕۆیشتین).

خێڵە عەرەبەکان، بەرەچەڵەک سامی بوون و خەڵکی ڕەسەنی نیوە دورگەی عەرەبستان بوون. ئەو ناوچانە لە ژێر کۆنترۆڵی تەواوی شارستانییەتە کۆنەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا نەبوون. ڕەنگە هۆکاری ئەوە بۆ ئەو بیابانە گەورەکەی نێوانیان، یان بێ بایاخی و بێ پیتی ناوچەکە لای دەوڵەت و شارستانیەکان بگەڕێتەوە.

لە سەردەمی ساسانییەکاندا، ئەو خێڵانە سەربەخۆیی خۆیان لەو دەوڵەتە زلهێزە پاراست بوو. لەگەڵ لاوازبوونی ئەو دەوڵەتەدا، ئەو خێڵانە بوونە هەڕەشە لەسەری و هەر دەرفەتێکیان بۆ هەڵکەوتبێ پەلاماری ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتەکەیاندەدا و کاروانە بازرگانییەکانیان تالان دەکردن «٧٦ ل٣٨».

خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، بە پێچەوانەی ئەوروپاوە، سەرچاوە و مەڵبەندی پەیدابوونی ئایینە ئاسمانییەکان بوو. لەم ناوچەیەوە ئەو ئایینانە بۆ ئەوروپا و دوواتر بۆ بەشەکانی تری جیهان بڵاوبوونەتەوە. ئەم خاسڵەتە گرنگەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست زەمینەی گونجاوی هەبوو بۆ سەرلەنوێ دروستبوونی ئایینی نوێ تیایدا، کە بتوانێ بەهێزبێت و بڵاوبێتەوە و لەگەڵ باری نوێ و بنەمای کۆمەڵایەتی جیاوازدا خۆی بگونجێنێ.

ئەو خێڵە جەرمانی و سلاڤییانەی، کە کۆن ڕوویان لە ئەوروپا کردووە، وەکو پێشتر خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، پۆل پۆل هاتبوون و هەر پۆلە ڕوویان لە ناوچەیەک یان وڵاتێک کردبوو، لەگەڵ سیستمی کۆمەڵگەکان توابوونەوە

و ئاوێتەبـبـوون. «بەنـدی٢».
ئەمانـە ئایدۆلۆژیایـەک، یـان ئایینێـک یەکـی نەخسـتبوون، کـە بـە لێشـاو روو لـەو ناوچانـە بکـەن. بـەڵام ئـەم جارەیـان لـە خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت بـە پێچەوانـەی کۆنـەوە، ئـەو خێڵـە عەرەبانـە وەکـو هێزێکـی یەکگرتـووی خـاوەن ئایدۆلوژییایەکـی هاوبـەش پەیدابـوون و بەهێرشـکردن و شـەڕ، بەنـاوی غـەزا و راگەیاندنـی دینـەوە یەکاویـەک دەسـتیانگرت بەسـەر هەمـوو ناوچەکـەدا.
ململانێـی درێژخایـان لـە نێـوان سیسـتمی کۆنـی بەڕێوەبردنـی شارسـتانییەتەکانی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت و سیسـتمی خێڵەکـی، هەمیشـە هەتـا فەتحـی ئیسـلام بەسـودی شارسـتانییەتە کۆنـەکان شـکابۆوە، بـەڵام فەتحـی ئیسـلامی ئـەو باڵانسـەی تێکـدا و بـە سـودی سیسـتمی خێلایەتـی و سـەرکەوتنی شـکایەوە.
سـەرکەوتنی سیسـتمی خێڵەکـی، لـە خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا، بـووە هـۆکاری ئەوەی لێـرە رێبازێکـی جیاوازتـر لـە ئەوروپـا بگیرێتەبـەر. لـە کاتێکـدا رێبـازی ئەوروپـا فیوداڵیزمـی لێکەوتـەوە، کـە بەبوونـی چەندیـن فاکتـەری جیـاواز، زەمینەیەکـی لەبـاری بـۆ درووسـتبوو بـۆ گۆڕانـکاری و گەشـەکردنی زیاتـر، بەپێچەوانـەوە رێبـازی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت فیوداڵـی خێڵەکـی لێکەوتـەوە، کـە زەمینیەکـی نـا گونجاوتـری بـۆ گۆڕانـکاری تیـادا پەیدابـوو.
لـەم بەنـدەدا، باسـی ئـەو فاکتـەر و هۆکارانـە دەکەیـن، کـە بوونـە هـۆی بەهێزبوون و زاڵبـوون و بەردەوامیـی ئـەم سیسـتمە بـۆ مـاوەی نزیکـەی سـیانزە سـەدە. باسـی بنەمـا و خاسـڵەتەکانی کۆمەڵگـەی خێڵەکـی دەکەیـن، باسـی چۆنیەتـی گواسـتنەوەی کۆمەڵگـەی خێڵەکـی بـۆ فیوداڵـی خێڵەکـی دەکەیـن. باسـی خاسـڵەتە تایبەتـی و بنەما ئابـوری و سیاسـییەکانی فیوداڵـی خێلایەتـی دەکەیـن. هـەوڵ دەدەیـن ئـەو فاکتـەرە بنچینەییانـە بدۆزینـەوە، کـە ڕێگربـوون لـە گۆڕانـکاری گـەورە لـە ناوچەکـەدا و هەروەهـا بـەراوردی ئـەو سیسـتمە دەکەیـن لەگـەڵ فیوداڵیزمـی ئەوروپـادا.
زۆربـەی ئـەو لێکۆڵینەوانـەی، کـە لەسـەر سیسـتمی خێڵەکـی و خاسـڵەتەکانی لـە خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا هەیـە، هەروەهـا کاردانـەوە و پاشـماوەکانی هەتـا ئێسـتا زۆر بـە وردی نەکـراوە و تەنهـا وەکـو دیاردەیـەک یـان خاسـڵەتێکی نێگەتیـڤ و بچـووک باسـکراوە، بـەڵام لـەم لێکۆڵینەوەیـەدا وەکـو سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری باسـی دەکەیـن.
سیسـتمی فیوداڵیزمـی ئەوروپـا و سیسـتمی فیوداڵـی خێڵەکـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت، دوو رێبـازی کۆمەڵایەتـی گرنگـن لـە مێـژووی مرۆڤایەتیـدا، کـە گرنگـە وەک یـەک سـەیربکرێن و هەڵسـەنگێنرێن و لێکۆڵینـەوەی ورد لـە خاسـڵەت و ڕۆڵیـان لـە گۆڕانکاریـدا بکرێـت. بـێ لێکۆڵینـەوە و تێگەیشـتنێکی وا، زەحمەتـە لـە ئێسـتای کۆمەڵگەکانـی رۆژهەڵاتـی ناوراسـت و خاسـڵتەکانی بگەیـن و ئـەو فاکتـەرە بنچینەییانـە دەستنیشـانکەین، کـە دەبنـە هـۆی پێشـکەوتن یاخـود دوواکەوتنـی ناوچەکـە.

چۆن و بۆچی ڕێبازی فیوداڵی خێڵەکی زاڵ بوو؟

نیوەدوورگەی عەرەب، هەر لە کۆنەوە بە شێوەیەکی سەرەکی جێگەی نیشتەجێبوونی خێڵە عەرەبەکان بوو. ئەوانە لەگەڵ ئەوەی لەو ناوچانەدا نیمچە سەربەخۆیی خۆیان هەبوو، بەڵام پێش درووستبوونی دەوڵەتی خەلافەتی ڕاشدین، نەیاتوانی بوو یەکگرن و دەوڵەتێک، یان دەسەڵاتێکی هاوبەش بونیادبنێن.

ئەو خێڵانە هەمیشە لەگەڵ یەکدا لە ململانێدا بوون و زۆربەیجار ناکۆکیەکانیان لە ڕێگەی شەڕ و کوشتار و سەرکوتکردن و داگیرکردنی ناوچە و تاڵانکردنی یەکتری چارەسەرکردووە. نە هیچیان هێندە بەهێزبوون، کە بتوانن کۆنترۆڵی تەواوی ئەوانی تر بکەن و دەوڵەتێکی ناوەندیی سەرانسەری دامەزرێنن، نە عورف و نەریتی دیموکراتیان هەبوو، کە بتوانن شورایەک، یان دەستەیەک لەناو خۆیاندا هەڵبژێرن و دەسەڵاتێکی هاوبەش درووستکەن «١١٣ ل٣٠».

لەکاتی هەڕەشەی دەرەکی بۆ سەریان، یان بە پەلاماردان و تاڵانکردنی دەوروپشتیان، جاری وا هەبووە هەندێک لەو خێڵانە بۆ ماوەیەکی کورت هاریکاریان لەگەڵ یەک کردووە، بەڵام دواتر دیسان گەڕاونەتەوە سەر هەمان ڕێبازی جارانی خۆیان.

خێڵە گەورەکان ناوچەی ژێر دەسەڵاتی خۆیان هەبووە، کە تیایدا هۆز و تیرەکانیان نیشتەجێ بوون. هەندێ لەمانە کۆنترۆڵی خێلی بچووکتر و دانیشتوانی ناخێڵەکیان کردبوو. چەندین ئەمارەتی بچوک هەبوو، کە هەر یەکەی ناوچەیەکی بچوکی لەژێر دەسەڵاتدا بوو. قوڕەیش یەکێک بوو لە خێڵە گەورە و بەهێزەکانی نیوەدورگەی عەرەب و شاری مەکە و بەشی زۆری ناوچەی حیجاز لەژێر کۆنترۆڵی ئەواندا بوو «١١٣ ل٧٠،٣٣».

لەسەرەتای سەدەی حەوتەمدا، شاری مەکە و حیجاز سەنتەرێکی گرنگی بازرگانی بوو لە ناوچەکەدا. لەوێ ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوان شام و ساسانی و بێزەنتێکان لەلایەک و حەبەشە (وڵاتی ئەسیوبیای ئێستا) و یەمەن لەلایەکی ترەوە کراوە. سەرەڕای ئاڵوگۆڕی بەرهەمی جیاواز، لەو بازرگانییەدا کڕین و فرۆشتنی کۆیلە و جاریە کراوە. کۆیلە لە ئەفەریقاوە هاوردەکراون و جاریە لە شەڕ و تاڵانی ناوخۆدا دەستگیرکراون. هەندێکیان لە حیجاز فرۆشراون و ئەوانی تر ڕەوانەی بازاڕەکانی دەوڵەتی ساسانی و بێزەنتی کراون. نەریتی زیندە بەچاڵکردنی منداڵی مێیینە (وئد البنات) لەناو دانیشتوانی بێ دەسەڵاتی حیجازدا، لە ترسی ئەوەبووە، کچەکانیان بکرێن بە جاریە و لەو بازاڕانەدا بفرۆشرێن «١١٠ ل١٤٣».

لە هەمانکاتدا، مەککە گرنگترین سەنتەری ئایینی نیوەدورگەکە بوو. کەعبە لە شاری مەککە هەر لە پێش ئیسلامەوە بە ماڵی خودا ناسرا بوو. خودا (بتەکان) گەورەکانی ئەو خێڵانەی تییدا خڕکراوەتەوە. سەرەڕای بتەکان بەشێک لە خەڵکی

حیجاز، بڕوایان وابووە مەککە مەڵبەندی پەیدابوونی ئایینی ئیبراهیم بووە. هەر پێش ئیسلامیش خەڵکی ئەو ناوچانە بۆ حەجکردن و زیارەت ڕوویان تێکردووە و داهاتی ئەوە بۆتە سەرچاوەیەکی باشی ئابوری دەستەبژێری دەسەڵاتداری خێڵی قورەیش «**١١٣ ل٩١**».

- خاسڵەتەکانی کۆمەڵگەی خێڵەکی

لەم لێکۆڵینەوەیەدا، چەند جارێک چەند وشەیەک دووبارە دەبێتەوە، لەوانە خێڵ، خێڵەکی و فیوداڵی خێڵەکی. بێگومان چۆن جیاوازی هەبوو لەنێوان ناوچە و وڵات و یەکە فیوداڵە جیاوازەکانی ئەوروپادا، بە هەمان شێوە جیاوازی هەبووە لە نێوان خێڵەکانی میللەت و ناوچەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستیشدا، ئیتر ئەگەر ئەوانە کورد، عەرەب یان تورک بووبن. لەگەڵ بوونی ئەو جیاوازیانەشدا، خاسڵەت و بنەمای بنچینەیی هاوبەشیان هەبوو.

خێڵ بەشێوەیەکی گشتی، یەکەیەکی ئابوری و سیاسی و کۆمەڵایەتی بووە. بنەما و شێوازی ڕێکخستنی ئەو خێڵانە بۆ بەجێهێنانی ئەرکی ئابوری و سیاسی و کۆمەڵایەتی پێی دەڵێن خێڵەکی، یاخود سیستمی خێڵەکی. خێڵ هەوێن و مۆدێلێکی بچووک و کەرەسەی درووستبوونی دەوڵەتی خێڵەکی بوو. خێڵ لەسەر بنەمای خزمایەتی و خوێن و ناوچە و فەرهەنگ و زمانی زگماکی هاوبەش درووست بووە. کۆمەڵگەیەکی داخراو بوو، تێکەڵاوی زۆر و هاوسەریەتیان لەگەڵ خێڵی تردا نەکردووە. ئەمانە لە ناوچەیەکی تایبەتی خۆیاندا ژیاون «**١١٣ ل٤٨٤**».

سنووری ناوچەکە، بەپێی بەهێزبوون و لاوازبوونی خێڵەکە گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە. ئەوان بەسەر چەندین هۆز و تیرە و بنەماڵەدا دابەش دەبوون، کە هەر هەموویان بەشێک بوون لە خێڵەکە و ملکەچی بوون. گەورەترین و بەهێزترین و بەتواناترین نێرینەی بەهێزترین بنەماڵە لە بەهێزترین و گەورەترین هۆز، سەرکردەی خێڵەکە بوو «**٩٥ل٦٣**».

بەپێی عورفی خێڵەکی، ئەرکی سەرۆک خێڵ سەرکردایەتیکردن و یەکخستن و پارێزگاریکردنی خێڵ و پێکهاتە و ئەندامەکانی بوو. لەبەرامبەردا دەبوایە ئەندام و پێکهاتەکانی خێڵ ملکەچ و گوێڕایەڵی ئەو بوونایە. بەپێی ئەو پرنسیپە، بەرەنگاربوونەوە و گوێڕایەڵ نەبوون بۆ سەرۆک خێڵ، خیانەتکردن بوو لە هەموو خێڵەکە «**٨٥ ل١٩٠\ ١١٣ ل٤٨٤**».

بەرژەوەندی هاوبەشی ئابوری پێکەوەی بەستبوونەوە، کە خۆی لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ و مەڕوماڵات بەخێوکردن و جاری وا هەبووە بازرگانی و کاروانچێتی بینیوەتەوە. سەرەڕای ئەوە تالانی سەرچاوەیەکی تری داهاتی هاوبەش بوو لە نێوانیاندا. بەپێی چالاکییە ئابوریەکانیان، خێل یان نیشتەجێ بوون یان ڕەوەند و نیمچە ڕەوەند بوون.

نیشتەجێ بووەکانیان بە پلەی یەکەم خەریکی کشتوکاڵ بوون. ڕەوەند لە لەوەڕگەکانیاندا لەسەر ئاژەڵ بەخێوکردن و بەروبوومی ئاژەڵ ژیاون. هەندێ خێڵیش هەبوو خەریکی ئەمانە نەبوون، بەڵکو لەسەر ڕاوەڕووت و تاڵانی ژیاون. ڕەوەندەکان لەناو میللەتەکاندا پێکهاتەی تایبەتیان لێ دروستبووە، لە ناو کوردا ڕەوەند، لەناو تورکدا تورکمان و لەناو عەرەبدا بەدو «**١١٠ ل١٥٧**».

لە سیستمی خێڵەکیدا، زەویوزار و مەڕومالات و لەوەڕگەکان بە شێوەیەکی گشتی موڵکایەتی هاوبەشی هەموو خێڵەکە بوون. هیچ کەسێک بەپێی عورفی خێڵەکی موڵکی تایبەتی خۆی نەبوو. بە واتایەکی تر کۆمەڵگەی خێڵەکی لەسەر بنەمای موڵکایەتی بەسەر چین و توێژی جیاوازدا دابەش نەبوو. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا خێڵ بەپێی بنەماڵە، داهاتی ئابوری، پایەی کۆمەڵایەتی، ڕۆڵ و دەسەڵات و ئازایەتی، وەلا و خزمایەتی بۆ سەرۆک، دابەشبوون بەسەر چینوتوێژ و پێکهاتەدا «**٨٥ ل٩٤**».

سەرەک خێڵ و بنەماڵەکەی و خەڵکانی دەسەڵاتداری هۆز و تیرەکان و سەرکردە جەنگەوەرەکانیان دەستەبژێری خێڵەکەیان پێکهێناوە. ڕاستە ئەمانە موڵکایەتی تایبەتیان نەبووە، بەڵام بەهۆی ڕۆڵیان لە ڕێکخستن و سەرکردایەتیکردن و پاراستنی خێڵەکەدا، مافی تەسەروف کردنیان بە زەویوزار و مەڕومالات و سەچاوەی ئاو و داهاتی تالان کراوەوە هەبووە. لە بەرامبەردا هەموو ئەندامانی خێڵ بەناوی دیاری و خەڵات و وەلا پیشاندان و سوپاس کردنیانەوە، بەشێک لە داهاتی ساڵانەیان لە کاتی جەژن و سەرداندا لەباتی باج و رسومات پێشکەشی ئەو دەستەبژێرە و بەتایبەتی سەرۆک خێل کردووە. سەرەڕای ئەوە، ئەرکی کاروباری کشتوکاڵی و ئاژەڵ بەخێوکردن و خزمەتکاریکردنی ئەو توێژە دەسەڵاتدارەیان لە ئەستۆدا بووە «**١١٣ ل٤٨٦**».

لە بەرامبەردا سەرۆک تەسەروفی بە موڵک و سامانی خێلەکە کردووە و بەپێی وەلا و خزمایەتی و ئازایەتی ئەندامەکانی زەویوزاری پێ سپاردون و بەشێک لە داهاتی تاڵانی پێداون. بەپێی ئەوە، بنەماڵە و پێکهاتە و ئەندامەکانی خێڵەکە پلەی کۆمەڵایەتی و خۆشگوزەرانی و ژیانی ئابوری جیاوازیان هەبووە. هەتا وەلایان زیاتر بووبێ بۆ سەرۆک و ئازاتر و خاوەن ڕەچەڵەکی ناسراو و ڕەسەن تر بوونایە، سەرۆک و دەستەبژێری دەسەڵاتدار زیاتری پێ بەخشیون.

زۆربەیجار دانانی سەرەک خێڵ گرفت و ناکۆکی خستۆتە ناو خێڵەکەوە. سەرۆکایەتی خێل پشتاوپشت بۆ بە تەمەنترین کوڕی بنەماڵەی سەرەک خێڵ نەبووە، بەڵکو لەسەر بنەمای ئازایەتی و چالاکی و بنەماڵە دادەنرا. هەروەها بەهۆی ململانێی بەردەوامی هۆز و پیاوسالارانی بۆ سەرکردایەتیکردنی خێڵەکە، هەمیشە بەربەرەکانی و کوشتن و خیانەتکردن لە نێوان کاندید و بنەماڵە جیاوازەکاندا باوبووە و بۆتە شەڕ و ئاژاوەی ناوخۆ و لەیەک پچڕاندن و دەستێوەردانی درەرەکی لە کاروباری ناوخۆی خێڵەکەدا «**٨٥ ل١٣٧**».

سەرەک خێڵ بۆ جێبەجێکردنی ئەرکەکانی پێویستی بە خەڵکی چالاک و جەنگاوەر بوو. بۆ ڕێکخستنی کاروباری سیاسی کۆمەڵگەکە و پەیوەندی لەگەڵ خێڵەکانی تر ئەوانەی چالاک و قسەزان بوون و خەڵکی گوێڕایەڵیان، ئەو ئەرکانەیان پێ سپێردراوە. ئازا و جەنگاوەرەکان سەرکردەی سەربازی و هێزی چەکداری خێڵ بوون. ئەمانە هیچیان مافی بڕیاردانیان لە خێڵەکەدا نەبووە، بەڵکو کاربەڕێوەبەری سەرەک خێڵ بوون. ئەندامە نێرینەکانی تری خێل لە پێناوی سەرۆک و خێڵدا، بەشداریان لە شەڕی ناوخۆ و دەرەکیدا کردووە و هەمیشە ئامادەی خۆفیداکاری بوون لەو ڕێبازەدا. ئەوانە ئەندامانی خێزان و بنەماڵە و خێڵ و ناوچە وموڵک وماڵیان بە خوێن پاراستراوە. ئەندامی خێڵ ئازادبوون و وەکو کۆیلە مامەڵەیان لەگەڵ نەکراوە و بەدەستی خێڵەکەی خۆیان نەکراون و نەفرۆشراون. ململانێ و ناکۆکی لە نێوانی تاک و بنەماڵە و تیرەکانی خێڵدا، سەرۆک خێڵ چارەسەری بۆ دۆزیوەتەوە. خێڵ و ئینتما بۆ خێڵ گرنگترین پرنسیب بوون لە ژیانیاندا و بێ ئەوە تاک هیچ سەنگێکی نەبووە. بەهۆی گرنگی خێڵ و ڕۆڵی سەرۆک تیایدا، دەسەڵاتی سەرۆک خێڵ سروشتێکی ڕەهای بەخۆوە بینیوە، بەواتایەکی تر، کەس نەبووە قسە لە قسەیدا بکات «٧٦ ل١٦\ ١١٣ل ٤٩٨».

لەبەر نەبوونی هاوسەنگی لەنێوان ئەندام و پێکهاتەی خێڵدا، چارەسەرکردنی گرفت و قەیران و بڕیاردان لە ڕێگەی شورایەکەوە نەبووە، بەڵکو هەموو ئەوانە لە ڕێگەی عورفی خێڵەکیەوە بووە. چارەسەری گرفت و بڕیاردان بەپێی ئەو عورفە، بڕیاری هاوبەشی درێژخایان نەبووە، کە قاڵبێکی یاسایی بەخۆوە بگرێت و دواتر پەیڕەو بکرێت، بەڵکو بڕیاردان و چارەسەرکردنی گرفت بەپێی توانا و ئازایەتی سەرەک خێڵ بووە.

چارەسەرکردنی گرفت و ناکۆکی لە ڕێگەی پێدانی پۆست و دیاری و خەڵاتکردن و دابەشکردنی داهات و دەسەڵات و دابەشکردنی دەسکەوتی تاڵانکردنەوە بووە. لەبەرئەوە، ئەگەر ڕۆژێک سەرۆک لەبەر هەندێ هۆکار ناچاربوایە هەندێ بڕیار بدات، بۆ سبەینی بەپێی گۆڕانی تەرازووی دەسەڵات ئەیتوانی لێیان پەشیمان بێتەوە. بێگومان سەرۆک خێڵ، بەتایبەتی لە کاتی قەیراندا، گوێڕایەڵی پیاوانی تری دەستەبژێر و پیوانی ئایینی و ریش سپییەکان بووە، بەڵام ئەوانە تەنها ڕۆڵی ڕاوێژکارییان بووە و بەشدارنەبوون لە بڕیارداندا، بەڵکو سەرۆک خاوەنی دوا بڕیاربووە. بەپێی عورفی خێڵەکی بێتوانایی سەرۆک لە بڕیارداندا بە لاوازی و بێ دەسەڵاتی و نابلیمەتی لە قەڵەم دراوە. سەرۆک ئەو کەسە بووە لایان، کە توانیبێتی بڕیار بدات و بە خۆشی و ناخۆشی خەڵک ناچار بکات گوێڕایەڵی بن «٨٥ ل١١٢».

هەڵبەتە جیاوازی هەبووە لە نێوان خێڵەکاندا، لە نێوان ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر، خێڵی میللەتێک بۆ میللەتێکی تر، لە نێوان خێڵی بچووکی لاواز و گەورە و بەهێز، سەرۆک خێڵێک بۆ سەرۆک خێڵێکی تر، لە کاتێکەوە بۆ

کاتێکی تر.
هەتا خێڵەکە گەورەتر و بەهێزتر بووایە، زیاتر لە ململانێ و شەڕوشۆڕدا بووایە، دەسەڵاتی سەرۆک ڕەهاتر بووایە، دەرفەتی ڕاوێژکردن و بەشداریکردنی ژمارەیەکی زیاتر ئەندام لە بڕیاردانەدا کەمتر دەبوو، گۆڕانکاری لە کۆمەڵگەکەدا زەحمەتر دەبوو.
بە شێوەیەکی گشتی مێینە لەناو خێڵدا لەگەڵ نێرینەدا یەکسان نەبووە، بەڵکو وەکو موڵکێک مامەڵەی لەگەڵ کراوە. ژن کە مێردەکەی مردووە بەمیرات بۆ برای گەورەی بنەماڵەکە ماوەتەوە، ئەگەر بۆ ئەو نەگونجایە نێرینەکانی تر ئەو مافەیان پێدراوە. بەپێی عورفی خێڵەکی مێینە مافی میرات و موڵکایەتی نەبووە، مافی بڕیاردان و هەڵبژاردنی چۆنیەتی ژیان و هاوسەری نەبووە. لەلایەن نێرینەکانی بنەماڵەکەوە بە خوێن پارێزراوە و دەستدرێژکردن بۆ سەری، شکاندنی شەرەفی بنەماڵەکە بووە. هۆکاری ئەوە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، بنەماڵە و خێڵ لەسەر بنەمای خوێن و ڕەگەز دروست بووە و دەستێوەردان لەوە پەیوەندییەکانی پچڕاندووە. غەریبە بە ئاسانی نەیتوانیوە دەست بۆ ئافرەتیان درێژ بکات، لەبەرئەوەی ئەوانە حسابیان بۆ پیاوی غەریبە نەکردووە، چونکە پشتیان قایم بووە و لەهەمانکاتدا زانیویانە بۆیان نیە بە هەوەسی خۆیان هاوسەرگیری بکەن «(**١١٣ ل٥٠٠**)».
خێڵ بە مانەوی لە سنووری خۆیدا، بە تێپەڕبوونی چەندین سەدە گۆڕانکاری گەورەی بەسەردا نەهاتووە و توانا و دەسەڵاتی لە سنوورێکی دیاریکرا و تێنەپەڕیوە. بەڵام خێڵ تەنها هەوڵی پاراستنی خۆی و ناوچە و بەرژەوەندییەکانی نەداوە، بەڵکو هەمیشە بە درووستبوونی دەرفەت و دەرفەتێکی لەبار، هەوڵیداوە دەسەڵاتی خۆی بەسەر دەوروپشتیاندا بسەپێنێ. بەسەرکەوتنیان بەسەر خێڵ و میللەتی تر و داگیرکردنی ناوچەکانیان و کۆنترۆڵکردنی کۆمەڵگەکانیان، سنووری دەسەڵاتی سیاسی و موڵکایەتی خێڵ و داهاتە ئابوریەکانی گۆڕانی بەسەرداهاتووە. بەو سەرکەوتنە سەرەڕای کۆنترۆڵکردنی ئەندام و پێکهاتەی خێڵەکەی خۆیان، خەڵکی تر کەوتۆتە ژێر دەسەڵاتیانەوە، کە پەیوەندی خوێن و خزمایەتی لەگەڵیاندا نەبووە. بەردەوامی لەوەدا و ئاوێتەبوون لەگەڵ ئەو زەمینە نوێیەدا بنەمای کۆمەڵگەکە و سیستەمی بەڕەوەبردنی سیاسی و ئابوری بەر تەسکتر و تاکڕەوتری لێ پەیدابووە، کە لێرەدا ناوی دەنێین سیستەمی فیوداڵی خێڵەکی. لە دواتری لێکۆڵینەوەکەدا زیاتر خاسڵەتەکانی ئەو سیستەمەمان بۆ روون دەبێتەوە.

- لە خێڵەکیەوە بۆ فیوداڵی خێڵەکی

جولەکە و مەسیحی و ئیسلام، کە سێ ئایینی ئاسمانیی سەرەکین لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، لە بنەمادا زۆر لە یەکەوە نزیکن و لەسەر هەمان بڕوا

و روانگە دروستبوون و تەواوکەری یەکترین. ئەمە ڕاستیەکە لە ئیسلامدا روون و ئاشکرا باسکراوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا جیاوازیی گرنگ لە رۆڵ و بنەما و چارەسەرەکانیان هەیە، لە چۆنیەتی بەڕێوەبردنی کۆمەڵگەدا. ئەو جیاوازیانە دەگەڕەتەوە بۆ ئەوەی ئەوانە لە شوێن و کات و کۆمەڵگەی جیاواز هەڵقولاون و خاسڵەتی کۆمەڵگەکەیان پێوە دیارە و ئاوێتەی بوون و بوونەتە بەشێک لێی.
ئایینی جولەکە، زیاتر لە هەزارساڵ پێش مەسیح لە سەردەمی کۆمەڵگەی کۆیلایەتیدا سەریهەڵداوە، لە هەمانکاتدا سەردەمی بەهێزیی فینیقییەکان (بڕوانە بەندی دووەمی کتێبەکە) و بوژاندنەوەی بازرگانی نێوان ئەوانە و میسر و بەشەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و کەنارەکانی دەریای سپی ناوەڕاست. سەرهەڵدانی ئەم ئایینە لەناو میللەتی بەنی ئیسرائیلدا بوو. ئەو ئایینە لە پێناوی یەکخستن و پارێزگاریکردنی ئەو میللەتەدا بوو، لە بەکۆیلەکردن لەلایەن شارستانییەتە گەورەکانی ناوچەکەوە، لە هەمانکاتدا بۆ بەهێزکردن و ئاسانکاری ڕۆڵی بازرگانیان بوو. بەنی ئیسرائیل بە رەچەڵەک بەشێکبوو لە شەپۆلی هاتنی خێڵە سامیە عیبرییەکانی نیوەدورگەی عەرەب بۆ ناوچەکانی فەڵەستین و دەوروبەری. لەسەرەتادا سروشتی خێڵەکییان هەبووە و هەندێکیان بەدو بوون و ڕۆڵیان لە رێکخستنی کاروانی بازرگانیدا هەبووە. ئەو ئایینە لەو کۆمەڵگەیەوە هەڵقولا و لە پێناوی پێویستیەکانی دروست بوو، بەو پێیە توانی ئەو میللەتە یەک بخات و ببێتە فاکتەرێک بۆ پێدانی ناسنامەیەکی نەتەوایەتی پێیان و ڕۆڵی گرنگیان لە بازرگانیدا. لەبەر بەهێزی شارستانییەتە کۆنەکانی ئەوسای خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، ئەو ئایینە تەنها لەناو بەنی ئیسرائیل مایەوە و نەیتوانی لەناو میللەت و پێکهاتەکانی تری ناوچەکە و دواتر جیهانیشدا بڵاوبێتەوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە هەندێ رووەوە کاردانەوی لەسەر هەموو جیهان هەبووە و بۆتە بناغەیەک بۆ مەسیحی و ئیسلام «١١٠ ل١٢٨».
ئایینی مەسیحی، لە سەردەمی دەوڵەتەکانی رۆما و ساسانیدا هەڵقولا، سەردەمێک، کە چەوساندنەوەی کۆیلایەتی لەوپەڕیدا بوو، سەردەمێک کە ئەو دەوڵەتە زلهێزانە کۆنتڕۆڵی هەموو خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و بەشی زۆری ئەوروپایان کردبوو. لەبەر بوونی دەوڵەتی زلهێز لەو سەردەمەدا و بەستنەوەی ناوچەی فراوان پێکەوە، ئەو ئایینە بەشێوەی ئایینی جولەکە ناسنامەیەکی نەتەوایەتی، یان ناوچەیی بەخۆوە نەبینی. بەهۆی زوڵمی زۆرەوە لەسەر کۆیلەکان و شەڕوشۆڕی بەردەوام و بێزاربوونی پێکهاتە و دەسەڵاتدارانی ناوچە جیاوازەکان، هاوسەنگی کۆمەڵایەتی لە نێوان پێکهاتەکاندا لە تێکچون و لەیەکترازاندا بوو. ئەو کۆمەڵگەیانە پێویستییان بە ئاشتبوونەوە و جۆرە عەدالەتێکی کۆمەڵایەتی و هاوسەنگێکی نوێ بوو. ئەو ئایینە لە ناوجەرگی ئەو کۆمەڵگەیەدا دروست بوو، وەڵامدانەوەیەک بوو بۆ پێویستیەکانی کۆمەڵگە و خاوکردنەوەی ململانێیە ناوخۆکان. ئەو ئایینە مەبەست و توانای لەناوبردنی سیستمی کۆیلایەتی نەبوو، بەڵکو هەوڵی چاکسازی لە

سیستەمەکەدا و هەوڵدانی ڕازیکردنی چەوساوەکان بوو، بەو سیستەمەی کە تیایدا دەژیان (ئەگەر یەکێ شەقازلەیەکی لە رومەتێکتدا، رومەتەکەی تری بخەرە بەردەست). بەڵام دواتر لە پرۆسەی دارمانی دەوڵەتی رۆمادا، ئەو ئایینە بوو بە پشتیوان و بەشێک لە سیستەمی نوێی فیودالیزم لە ئەورووپا و ئاوێتەبوون لەگەڵی و پارێزگاریکردنی بنەما و دەسەڵاتدارەکان «بەندی٢».

لەگەڵ ئەوەی ئەورووپا بەسەر چەندین دەوڵەتی فیودالی بچووکدا دابەشبوو، ئەو ئایینە بۆ چەند سەدەیەک بوو بە ئایدۆلۆژیای هاوبەش و تا رادەیەک فاکتەرێک بۆ یەکخستنی وڵات و دەوڵەت و ناوچەکانی ئەو کیشوەرە.

بە پێچەوانەی ئایینی جولەکە و مەسیحییەوە، ئایینی ئیسلام لەسەدەی حەوتی زاینیدا لە ناوچەرگەی کۆمەڵگەیەکی خێڵەکیدا دروستبوو، لە کاتێکدا هەڵقولا، کە دەوڵەتی ساسانی لە حوکمرانی و چارەسەرکردنی قەیرانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابوری و ئایدۆلوژیدا شکستی هێنابوو، دەوڵەتی رۆما کەوتبوو و بێزەنتی وەکو ساسانیەکان لاوازبوو.

لە زەمینەیەکدا پەیدابوو، کە ململانێی ئایدۆلوژی لە نیوەدەرگەی عەرەب لە نێوان ئایینی جولەکە و ئایینە خۆماڵییەکانی خێڵە عەرەبەکان و مەسیحی لەوپەڕیدا بوو. بەهۆی کەوتنی ئیمپراتۆریەتی رۆمای رۆژئاواوە، ئایینی مەسیحی بە شکستخواردوو دەبینرا. ئایینی زەردەشتی و ئایینەکانی تری ساسانیەکان رۆڵیان لاواز بوو لە کۆمەڵگەدا. ئایینی بت پەرستنی خۆماڵی نیوەدورگەی عەرەب شکستی هێنابوو، لە یەکخستنی خێڵەکان و چارەسەرکردنی گرفتە کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابورییەکان، ئەو ئایینانە لە توانایدا نەبوو کۆمەڵگە خێڵەکییەکە یەک بخەن و گۆڕانکاری تێدا بکەن.

وەکو چۆن شکستهێنان و لاوازبوونی ئیمپراتۆریەتی رۆما، زەمینەی بۆ بەهێزبوونی دەسەڵاتە خۆجێیەکانی ئەورووپا خۆشکرد، بە هەمان شێوە لاوازبوونی ئیمپراتۆریەتی ساسانییش، کەم یان زۆر زەمینەی بۆ بەهێزبوونی دەسەڵاتە خۆجێییەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست خۆشکرد. یەکێ لەو ناوچانە حیجازی نیوەدەرگەی عەرەب بوو. دەوڵەتی ساسانی چیتر وەکو جاران لە توانایدا نەمابوو کۆنتڕۆڵی ناوچەکان بکات و پێکهاتەکانی وەکو پێشتر سەرکوت بکات «١٢١ ل٦١». ئەم هۆکارە یەکێکە لە فاکتەرە بنچینەییەکانی سەرهەڵدان و جێگیربوونی سیستەمی فیودالی خێڵەکی لەو ناوچەیەدا. بێبوونی ئەم فاکتەرە زەحمەت بوو گۆڕانکاری وا گرنگ و گەورە بە ئاسانی بەدەستی چەند خێڵێکی ناوچەیەکەوە رووبدات.

ئەو لاوازیە ئاڵوگۆڕی بازرگانی لەو ناوچەیدا بەهێز کردبوو، شاری مەکە و حیجاز بووژاندنەوەیەکی ئابوری باشی تێدا پەیدا بوو. ئەوەی بەو بازرگانیە هەڵدەستان بە پلەی یەکەم توێژێک لە جولەکەکان و توێژێک لە دەستەبژێری دەسەڵاتدەرانی خێڵەکانی قورەیش بوو.

سـەرەڕای ڕۆڵـی بازرگانـی، مەکـە و حیجـاز سـەنتەری ئایینـی و کلتـوری بـوو. بێجگەلـە کەعبـە، کـە ماڵـی خوداکانـی خێڵـە عەرەبـەکان بـوو، جولەکەکانیـش پێکهاتـەی گرنگـی ناوچەکەبـوون. بوونـی ئایینـی جیـاواز لـە ناوچەکـەدا و ململانـێ لـە نێوانیانـدا، زەمینەیەکـی باشـی دروسـتکرد بـۆ لێکدانـەوەی جیـاواز و گەشـەکردنی کلتـور و چەندیـن شـاعیر و نوسـەر. زیادبوونـی ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی لەگـەڵ شـام و دەوڵەتەکانـی ساسـانی و بێزەنتـی، یاریـدەدەر بـوو بـۆ ئاگاداریبـوون لـە گـۆڕان و کلتـور و ئایدۆلـۆژی و ئایینـەکان تیایانـدا «١١٠ ل١٢٧».

دەسـتەبژێری دەسـەڵاتداری قورەیـش، لـە لایەکـەوە دەیانویسـت کۆنترۆڵـی ناوچەکـە و خێـڵ و پێکهاتەکانـی بکـەن و لـە لایەکـی تـرەوە مۆنۆپۆلـی بازرگانـی و کۆنترۆڵـی بازرگانـە جولەکـەکان و ڕێگـە بازرگانیـەکان بکـەن. ڕێگـە بازرگانیـەکان لەژێـر هەڕەشـەی بەردەوامـی بەدەویەکانـی بیابانـدا بـوو، چونکـە لـەو کاتـەوەی ساسـانییەکان لاوازبـوون، زەحمـەت بـوو ئەوانـە لەلایـەن خێڵێکـی وەکـو قورەیـش کۆنتـرۆڵ بکرێـن «١٠١ ل ٣٩».

قورەیـش، بـۆ کۆنترلکردنـی ناوچەکـە و خێڵەکانـی تـر و مۆنۆپۆلکردنـی بازرگانـی چەندیـن کۆسـپ و گرفـت لەسـەر ڕێگەیـان بـوو. گرنگترینیـان ململانێـی ناوخـۆی بنەماڵـە و هۆزەکانـی نـاو خێڵـی قورەیـش خـۆی بـوو. هـەر یەکێ لەوانـە ئەیویسـت گەورەتریـن داهاتـی ئابـوری چنـگ کەوێـت و سـەرکردایەتی خێڵەکـە و ناوچەکـەی بکەوێتـە دەسـت، کـە سـەرچاوەی بەردەوامـی شـەڕی ناوخـۆ و کوشـتاری یەکتـری و تاڵانـکاری بـوو. فاکتەرێکـی تـر ململانـێ و دووژمنایەتـی نێـوان خێڵـە عەرەبیـەکان بـوو کـە لەبـەر هەمـان هـۆکار نەیاندەتوانـی یەکبگـرن و دەسـەڵاتێکی هاوبـەش دروسـت بکـەن.

لـەم بـارەدا خێڵـی قورەیـش پێـش هەرشـتێک بەهـۆی ناکۆکـی ناوخـۆوە توانـای کۆنترۆڵـی ئەوانـە و دانیشـتوانی مەدەنـی ناوچەکانـی تـری حیجـازی نەبـوو. هەڵبەتـە ئەمـە دیاردەیەکـی نـوێ نەبـوو لـە ناوچەکـەدا و بـە درێژایـی مێـژووی کۆنیـان بـەردەوام بـوو. زاڵبـوون بەسـەر ئـەم کۆسـپانەدا پێویسـتی بـە فاکتـەری نـوێ بـوو، کـە لـە ڕێگەیانـەوە بتوانـرێ ناوچەکـە یەکخرێـت و دەسـەڵاتێکی هاوبـەش تیایـدا بونیادبنرێـت. ١١٣ ل١٠١».

پێویسـتی کۆمەڵگـەی خێڵەکـی ئـەو ناوچەیـە بـە یەکگرتـن و بونیادنانـی دەوڵەتێکـی ناوەنـدی، لاوازی دەوڵەتـی ساسـانی، بوژاندنـەوەی بازرگانـی، هەروەهـا زەمینـەی گونجـاوی ئایدۆلـۆژی و کلتـوری لـە ناوچەکـەدا و شکسـتهێنانی ئایدۆلۆژیەتەکانـی تر، ڕێگـەی بـۆ لـە دایکبوونـی ئایدۆلۆژیایەکـی نـوێ، ئایینێکـی نـوێ بەنـاوی ئیسـلامەوە خۆشـکرد.

ئایینـی ئیسـلام، کـە لـە ناوجەرگـەی ئـەو کۆمەڵگـە خێڵەکییـەوە هەڵقـوڵا، هـۆکاری سـەرەکی سـەرهەڵدانی و رۆڵ و ئەرکـی سـەرەکی، یارمەتیدانـی گواسـتنەوەی ئـەو کۆمەڵگـە خێڵەکییـە سـادەیە بـوو بـۆ سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری

فیودالّـی خێڵەکـی سەرتاسـەری.

ئـەو ئایینـە لـە دووای ململانێیەکـی تونـدی فرەچەشـنەی نهێنـی و ئاشـکرا، ئاشـتیانە و خوێنـاوی، توانـی بـەو ئەرکـە مەزنـە هەسـتێ و تیایـدا سـەربگرێ. ئـەو ئایینـە فاکتـەرە بنچینەییەکانـی کۆمەڵگەکـەی خسـتەگەڕ و چالاکانـە سـودی لـەو زەمینـە لەبـارە وەرگـرت، کـە لـەو سـەردەمەدا لـە ناوچەکـە و خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا ڕەخسـابوو.

گرنگتریـن ئەرکـی ئـەو ئایینـە یەکخسـتنی خێڵـی قورەیـش و زاڵکردنـی بـوو بەسـەر خێـڵ و پێکهاتـە و خەڵکانـی تـری ناخێڵایەتـی حیجـاز. ئایینـی ئیسـلام بـۆ ڕازیکردنـی بنەماڵـە و پێکهاتەکانـی دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدارانی قورەیـش، کەعبـەی بـە ماڵـی خـودا هێشـتەوە و پایـەی زۆر لـە جـاران بەرزتـر کـردەوە. بەپێـی عورفـی خێڵەکـی دەسـەڵاتی سیاسـی و ئابـوری و سـەربازی و ئایینـی بەسـەر بنەماڵـە بەهێزەکانـی قورەیـش دابەشـکرابوو. بەرگێکـی نوێـی کردەبـەر ئایینـە کۆنـە ئاسـمانییەکانی جولەکە و مەسـیحی و لەگـەڵ بنەمـا خێڵەکییەکانـدا گونجانـدی و بـوو بـە بنەمایـەک بـۆ دامەزراندنـی سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی فیودالّـی خێڵەکـی عەرەبـی.

بەهێزبوونـی قورەیـش و کۆنترۆڵکردنـی خێـڵ و پێکهاتەکانـی تـری حیجـاز و بـە هێزکردنـی دەسـتگای دەسـەڵاتی سیاسـی و سـەربازی، بەپێـی عورفـی خێڵەکـی، قورەیشـییەکانی کـرد بـە خـاوەن هەمـوو زەوی و زاری کشـتوکاڵی و ئـاژەڵ و لەوەڕگـەکان. کۆمەڵکوژیـی جولەکـەکان و کوشـتنی ژمارەیەکـی زۆر لـە نێرینەکانیـان و شـاربەدەرکردنیان لـە حیجـاز و دەوروبـەری، تـەواو مۆنۆپۆڵـی بازرگانـی خسـتە دەسـت دەسـتەبژێری دەسـەڵاتداری قورەیشـەوە «**١٠١** ل**٣٠**».

ئـەم گۆڕانکارییـە لـە موڵکایەتـی و ڕۆڵی سیاسـی و سـەربازیدا، پێکهاتـە و چینوتوێژی نوێـی لێکەوتـەوە. دەسـتەبژێری سـەرەوەی خێڵەکـی قورەیـش بوونـە دەسـەڵاتداری سیاسـی و ئابـوری و ئایینـی و ڕۆحـی هەمـوو ناوچەکـە. ئەمانـە سـەرەڕای ڕۆڵـی سیاسـی و پێگـەی بـەرزی کۆمەڵایەتـی و ئایینیـان، مافـی تەسـەروفکردن بـە زەویوزار و ئـاژەڵ و لەوەڕگـە و بەڕێوەبردنـی بازرگانـی کەوتەدەسـت، ئـەو دەسـتەبژێرە بوونـە چینـی فیودالّـی خێڵەکـی، کـە هاوشـانی چینـی فیودالّـی ئەوروپـی بـوو، بوونـە ئۆروسـتۆکراتی کۆمەڵگـەی نوێـی سیسـتمی فیودالّـی خێڵەکـی، کـە هاوشـانی فیودالیزمـی ئەوروپـی بـوو «**٣٣** ل**٥٩**».

لەگـەڵ فراوانبوونـی سـامان و سـنووری دەسـەڵاتی ئەمانـە، هەتـا دەهـات توێژەکانـی ناوەڕاسـت و خـوارەوەی خێڵـی قورەیـش، خزمـان و دەسـت و پێوەندیـان، دەبوونـە پیـاوی ئایینـی و سیاسـی و سـەرکردەی سـەربازی و ئیـداری دەوڵەتەکـە و بەڕێوەبـەری ناوچـەکان، ئەوانـە چیتـر وەک جـاران پێویسـتیان بـە خۆماندووکـردن و کارکـردن نەبـوو بـە کاری کشـتوکاڵی و ئـاژەڵ بەخێوکردنـەوە، بەڵکـو لەسـەر کار و ڕەنـج و داهـات و رووتاندنـەوەی پێکهاتەکانـی تـری لادێ و کۆنترۆڵکردنـی بازرگانـی و بازرگانـەکان و پیشـەییەکان دەژیـان. ئـەم توێـژە کۆمەڵایەتییـەی قورەیـش، بەپێـی

عورفی خێڵەکی موڵکدار نەبوون، بەڵام مافی بەڕێوەبردن و سەرپەرشتیکردنی موڵک وسامانی خێڵی قورەیشیان کەوتە دەست، هەروەها بەپێی وەلاو رۆڵ و پلەیان لە کۆمەڵگەدا داهاتی ئابوری و دەسەڵاتیان پێ دەبەخشێرا. ئەم توێژە هەتا لە ڕووی خزمایەتی نزیکتر بوونایە لە دەستەبژێری دەسەڵاتدارەوە، هەتا وەلایان بۆ دەستەبژێری سەرەوە و رەمزە ئایینیەکان و پرنسیپەکانی زیاتر بووایە، هەتا ئازاتر و شەڕکەرتر بوونایە، هەتا خەڵکیان زیاتر بە موسلمان و رەعیەت بکردایە، پایەی کۆمەڵایەتی و داهاتی ئابوریان زیاتری دەکرد. بە گۆڕانکاری لەناو پێکهاتەی دەستەبژێری ئەرۆستۆکراتی سەرەوە، یان کەمبوونەوەی چالاکی و وەلا و دڵسۆزی و ئازایەتی خۆیان، دەسەڵات و پایەی کۆمەڵایەتی و داهاتەکانیان گۆڕانکاری بەسەردا دەهات.

بێگومان خەڵکی ئازا و لێکەوتووی خێڵەکانی تریش بەکارهێنراون لەو بوارانەدا، بەڵام پلەی کۆمەڵایەتی و سیاسی و ئابوورییان نزمتربوو و هەمیشە لەژێر فەرمان و بڕیار و چاودێری توێژەکانی قورەیش کاریان دەکرد. ئەوانە بڕیاردەر نەبوون، بەڵکو کاربەڕێوەر بوون و دەبووایە هەمیشە گوێڕایەڵ و ملکەچی قورەیش بوونایە.

زۆرینەی کۆمەڵگە، کە بێجگە لە قورەیش هەموو پێکهاتە و چینوتوێژەکانی تری دەگرتەوە، بریتی بوون لە خێلەکانی تر بە نیشتەجێ و بەدووە، هەروەها ناخێڵەکی لە مسکێن و بازرگان و پیشەیی و کاسبکاری شارەکان و هەژارە لێقەوماوەکان. بەپێی عورفی خێڵەکی ئەمانە بەرەعیەت دادەنران و هیچ مافێکیان لە بڕیاری سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتیدا نەبوو، دەبووایە لە خزمەتی ئەوانەی سەرەوە بوونایە و باج و گومرگیان پێبدانایە و پیاو و پێداویستی و خواردنی پێویستیان بۆ جەنگەوەرەکان دابین بکردایە. ئەوانەی نەدەبوون بە ئیسلام سەرەڕای ئەمانە دەبووایە جزییەیشیان بدایە «**١١٣ ل٥١٦**».

لە ڕێگەی بەگرێبەستن و ئاوێتەبوونی ئاین بە دەوڵەتی فیوداڵی خێڵەکییەوە، مەسەلەی بڕوا و پەرستنی خودا و پێغەمبەر بەسترا بە گوێرایەڵبوون و ملکەچ بوون بە دەسەڵاتی دەوڵەتی ناوەندییەوە. موڵکایەتی زەویوزار و سامانەکانی کۆمەڵگە و جموجۆڵی بازرگانی بەسترا بە دەوڵەتەوە. هەموو ئەوانە بوون بە موڵکی دەوڵەت و سەرپەرشتیکردن و تەسەروفکردن بەوانەوە کەوتە دەستی ئەو دەوڵەتە. ئەوەی دەسەڵاتی بەسەر دەوڵەتدا هەبوو دەستەبژێری ئوروستکراتی سیاسی و ئابوری و ئایدۆلۆژی ئایینی قورەیش بوو، بۆیە ئەو دەوڵەتە لە لایەکەوە ناوەرۆکی خێڵەکی هەبوو، لەلایەکی ترەوە بەهۆی ڕۆڵی گرنگی ئایینەوە تیایدا، لەسەرەوە بۆ خوارەوە توانا و مۆنۆپۆڵێکی تەواوی پەیداکرد بەسەر هەموو پێکهاتە و چینوتوێژ و خێزان و تاکەکانی تری کۆمەڵگەدا. خاسڵەتە کۆنەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە بەهێزیی دەسەڵاتی ناوەندی و زاڵی شار بەسەر لادێدا، هێندەی تر ڕۆڵی ئەو دەوڵەتە فیوداڵە خێڵەکیە

ئیسـلامیەی بەهێزکـرد.
مەرکەزێتـی بەهێـزی دەوڵـەت، دەسـەڵاتێکی ئایدۆلـۆژی بەهێـزی ئەزەلـی و گردبوونـەوەی دەسـەڵاتی سیاسـی و ئابـوری و بڕیاردان لە دەسـتی دەسـتەبژێریەکی ئۆرۆسـتوکراتی خێڵەکیـدا، هەروەهـا ڕێگەنـەدان بـە بەشـداریکردنی ڕەعیـەت و هەمـوو پێکهاتەکانـی تـری کۆمەڵگـە لـە هیـچ بڕیارێکـدا، سروشـتێکی سـنووردار و ڕەهایـدا بـە سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری فیودالـی خێڵەکـی. رادەربڕینـی جیـاواز و لادان لـە را و بڕیـار و فەرمـان و گوێڕایـەڵ نەبوونـی ڕەهـا بۆ سـەرەوە، بـە کفـر و ئیلحـاد دادەنـرا و ئەوانـەی کردوویانـە بـە خـەوارج و کافـر دانـراون. ئەوانـە ئەگـەر لـە دنیاشـدا سـزا نەدرانایـە، هەڕەشـەی ئەوەیـان لێدەکـرا، کـە لـە قیامەتـدا سـزا بدرێـن.
وەکـو چـۆن سـەرەتای فیودالیزمـی ئەورووپـا گەشـەکردنی ئابـوری و باشـتربوونی خۆشـگوزاری خەڵـک و ئازادبوونـی کۆیلەکانـی لێکەوتـەوە، بەهەمـان شـێوە ئـەو دەوڵەتـە فیودالـە خێڵەکییـە بەهێـزە لـە سـنوورەکانی نێـوە دورگـەی عەرەبـدا، هەموو کۆمەڵگەکـەی یەکخسـت و خسـتیە جموجۆڵـەوە و گەشـەکردنێکی باشـی ئابـوری و زیادبوونـی بەرهەمهێنـان و بووژاندنـەوەی بازرگانـی لێکەوتـەوە. لەهەمانکاتـدا ئایینـە نوێیەکـە هەنـدێ عەدالەتـی کۆمەڵایەتـی بەدیهێنـا، نمونـەی قەدەغەکردنـی زینـدە بەچاڵکردنـی منداڵـی مێیینـە، زەکاتـدان بـەو هـەژار و کەمئەندامـە لێقەوماوانـەی کـە لـە هیـچ بوارەکانـی کۆمەڵگـەدا جێگەیـان نەدەبـۆوە و توانـای خـۆ بەخێوکردنیـان نەبـوو، هەروەهـا دانـی نیـوە وەراسـەت بـە ئافـرەت قبوڵکردنیـان بـە نیـوە مـرۆڤ لـە شـایەتیدا هەنگاوێـک بـوو بـۆ پێشـەوە لەچـاو بێبەشـکردنی تەواویـان لەوانـە بەپێـی عورفـی خێڵەکی. سیسـتمی فیودالـی خێڵەکـی ئیسـلام بنەمایەکـی کۆیلایەتـی نەبـوو، بـەڵام لەگـەڵ ئەوەشـدا بـەردەوام بـوون بـە بازرگانـی کردنـی بەفـراوان پێیانـەوە و بەکارهێنانیـان لەبەرهەمهێنـان و خزمەتـکاری و کردنیـان بـە سـەرباز لـە سـوپادا. ئەمـە بەدرێژایـی هەمـوو مێـژووی دەوڵەتـە فیودالیـە خێڵەکییەکانـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت هـەر بـەردەوام بـوو «**٨٠ ل١٣٤**».

- لە دەوڵەتێکی بچووکەوە بۆ دەوڵەتێکی زلهێز

ئابـوری خێـڵ لەسـەر دوو بنەمـا بـوو، ڕووتاندنـەوەی نـاوەوە و لـە بوونـی دەرفەتـی گونجـاودا تاڵانکردنـی دەرەوە. چـۆن سیسـتمی فیودالـی خێڵەکـی نـاوەوەی دەڕووتانـدەوە، بەهەمـان شـێوە لەکاتـی بەهێزبوونـی و دەرفەتـی گونجـاودا هەوڵـی تاڵانکـردن و داگیرکردنـی دەرەوەی داوە.
دەوڵەتـی فیودالـی خێڵەکـی ئیسـلامی قوڕەیـش، لـە تەمەنـی کورتـی **٣٩** سـاڵیدا لەنێـوان سـاڵەکانی **٦٢٢-٦٦١**م دا، توانـی بـە دوو قۆنـاغ ئەرکەکانـی خـۆی بونیادبنێـت. لەسـەرەتاکانی دەوڵەتەکـەدا هەتـا محمـد لـە ژیانـدا بـوو، لـە ڕێگـەی یەکخسـتنی

قوڕەیش و کۆنترۆڵکردن و یەکخستنی نیوەدورگەی عەرەبەوە، سیستمێکی سیاسی و ئابوری فیودالی خێڵەکی باوەڕمەندی بەهێز بونیادنرا. لە جێگیربوونی دەسەڵاتی چوار خەلیفەکەی راشدینەوە زیاتر قۆناغ و ڕۆڵی دووەمی سیستمەکە دەستپێکرد، کە ئەویش تاڵانکردن و داگیرکردنی دەرەوەی نیوەدورگەی عەرەب بوو.

لە کاتێکدا، ئایینی جولەکە پێناسەیەکی نەتەوایەتی بۆ جولەکە دروستکرد، ئایینی مەسیحی ناسنامەی نەتەوایەتی و ناوچەگەرێتی نەبوو، بەو خاسڵەتەی توانای ئەوروپای دابەشبوو و لاواز یەکخات. ئیسلام رۆڵ و خاسڵەتێکی جیاوازی هەبوو، کە لەگەڵ سروشت و مەیلی خێڵەکیدا دەگونجا. ئەو ئایینە بە حساب درابووە دەست میللەتی هەڵبژێردراوی عەرەب. ئەو خێڵ و میللەتە ئەرک و شەرەفی ئەوەی پێدرابوو، کە ئەو ئایینە لەناو هەموو مرۆڤایەتی و لە هەموو قوژبنێکی جیهاندا راگەیەنێ و بڵاویکاتەوە.

بەهۆی لاوازیی دەوڵەتی ساسانی و بێزەنتینەوە، ئەو دەوڵەتە فیوداڵە خێڵەکیەی قوڕەیش، لە ڕێگەی هەڵگرتنی ئاڵای ئیسلامەوە، بەناوی غەزا و جیهاد و بڵاوکردنەوی ئەو ئایینەوە دەستی بە کۆنترۆڵکردنی بەشێکی زۆری خۆرهەڵاتی ناوەڕاستکرد. دەوڵەتی ساسانی لە رەگ و ریشەوە هەڵتەکان و لەو ڕێگەوە میزۆپۆتامیا و وڵاتی فارس و کوردستان و ناوەڕاستی ئەنادۆلیان خستە ژێردەسەڵاتی خۆیانەوە. نەیانتوانی دەوڵەتی بێزەنتی لەناوبەرن، بەڵام ناوچەیەکی زۆری دەوڵەتەکەیان کۆنترۆڵکرد. بێجگەلە لە رۆژئاوای ئەنادۆل، توانیان لە ناوچە کەناردەریاکانی سوریا و لوبنان و فەلەستین و میسر دەریان پەڕێنن و ئەو ناوچانە بخەنە ژێردەسەڵاتی خۆیانەوە.

بەپێی عورفی کۆمەڵگە خێڵەکییەکان، وەکو هاندان و خەڵاتی ئازایەتی نواندن، ئەو سەرکردە سەربازی و جەنگەوەرانەی کە توانیویانە بەسەر دووژمنەکانیاندا سەرکەون، بەشێک لە تاڵانی شەڕیان بەردەکەوت. سەرەڕای ئەوە، بەپێی عورفی تایبەتی کۆنی خێڵەکی عەرب، سەرۆک هێز و جەنگەوەرەکانیان بۆیان هەبوو ئافرەتی شوێنە داگیرکراوەکان بکەن بە جاریەی خۆیان و نیکاحیان بکەن، یان لە بازاڕەکاندا بیانفرۆشن «١١٠ ل١٤٨».

دەوڵەتی فیودالی خێڵەکی قوڕەیش بۆ گەیشتن بەو مەرامە، بەناوی جیهاد بۆ ئایینی ئیسلام و فتوحات و غەنیمەوە، ئەو شوێنانەی کە بەرهەڵستیان دەکردن و خۆیان نەدەدا بەدەستەوە، تاڵانیانکردوون، بەشێکی زۆری پیاوکانیان دەکوشتن، سەرەڕای ئەوە، بۆیان هەبوو ئافرەتەکانیان بکەن بە جاریە و نیکاحیان بکەن. ئەوانەی ڕازی دەبوون و بەرهەڵستیان نەدەکرد و بە خۆشی خۆیان دەسەڵاتی ئەو دەوڵەتەیان قبووڵدەکرد و دەبوونە ئیسلام، زەویوزار و سامانیان دەبووە موڵکی دەوڵەتەکە و کۆنترۆڵی بازرگانی و بازرگانەکان و پیشەییکانیان دەکرا و باجیان لێدەسێنرا بۆ دەوڵەت. ئەوانی بەرهەڵستیان نەدەکرد، بەڵام نەدەبوونە

موسڵمان سەرەڕای باج جزیەشیان لێدەسێنرا.
دەستکەوتی بەشێک لە تاڵانی جیهاد و نیکاحی ئافرەت و بە جاریەکردنیان، پاڵدەرێکی گەورە بوو بۆ سەرکردە سەربازی و جەنگەوەرەکانی ئەو دەوڵەتە، کە بە دڵ و بەگیان خۆیان ماندووکەن و ئازایەتی بنوێن لە شەڕەکاندا. سەرەڕای ئەوە، پاداشتکردنیان بە چوونە بە هەشت و وەرگرتنی ژمارەیەکی زۆر حۆری تیایدا، پاڵدەرێکی دەرونی بوو، کە لە شەڕەکانیاندا لە مردن و کوشتن سڵ نەکەنەوە و بە کوشتنیان لەو ڕێگەیەدا بە ئارامی سەربنێنەوە.
کۆنترۆڵکردنی نیودەرگەی عەرەب و بەشێکی زۆری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، تەنها سەرکەوتنێکی سیاسی و ئایدۆلۆژی دەوڵەتێکی ناوەندی بەهێز نەبوو لە ناوچەکەدا، بەڵکو لە ڕێگەی تاڵانیەکی زۆر و داهاتێکی باج و و گومرگ و جزیەیەکی زۆرەوە، ئەو دەوڵەتە بووە خاوەن سامانێکی ئابوری گەورە، کە لە ڕێگەیانەوە هێندەی تر دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری و رۆحی بەهێز بوو و لەهەمانکاتدا بووە بە دەوڵەتێکی خاوەن بەهێزترین لەشکر لەو سەردەمەدا.

چی بەردەوامی بە سیستمی فیودالی خێڵەکی قوڕەیشدا؟

جێگیربوون و زاڵبوونی ڕێبازی فیودالی خێڵەکی لە نیوەدورگەی عەرەب و بڵاوبوونەوەی بۆ شوێنەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، سەرەتای سەردەمێکی دوور و درێژی سیانزە سەدەیی مانەوە و بەردەوامبوونی ئەو سیستمە بوو، کە هەتا کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانی بەردەوامبوو. خاسڵەت و بنەما ئابوری و سیاسیەکانی ئەم سیستەم و کۆمەڵگەیە و خاسڵەتە تایبەتیە مێژووییەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، لەگەڵ ئەوەی فاکتەری بنچینەیی و هۆکاری سەرەکی بوون بۆ لاوازبوون و شکست هێنانان و دارمانی ئەو دەوڵەتانە، لە هەمانکاتدا فەکتەر و هۆکاری سەرەکیش بوون بۆ مانەوە و بەردەوام بوونی ئەو سیستمە بۆ ماویەکی وا درێژ.

- فاکتەری ململانێی نێوان بنەماڵەکانی قوڕەیش

ئاینی ئیسلامی، توانی بۆ ماوەیەک بنەماڵە و لقەکانی خێڵی قوڕەیش یەکخات، کۆمەڵگەی خێڵەکی بەرەو فیودالی خێڵەکی بەرێت، ڕێبازی دەوڵەتێکی زلهێزی فیودالی خێڵەکی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا زاڵ بکات، بەڵام نەیتوانی ململانێی نێوان بنەماڵە بەهێزەکانی قوڕەیش بنبڕبکات، بەڵکو بە پێچەوانەوە هەتا دەهات ئەو ململانێیە بەهێزتر دەبوو «**١٢١ ل١١٦،١٩**».
هەتا محمد خۆی مابوو، هێشتا سنووری دەوڵەتەکە لە نیوەدورگەی عەرەب دەرنەچوو بوو، ئەو یەکێتییە بەردەوامی بەخۆوە بینی و هەتا دەهات

دەوڵەتەکە بەهێزتر دەبوو. بە نەمانی ئەو سەرلە نوێ ململانێی نێوان بنەماڵە ئۆروستۆکراتەکانی ئەو خێڵە سەری هەڵدایەوە.

بڕیاری دانانی هەندێک کەسایەتی بەهێزی بنەماڵە دەستڕۆیشتووەکانی قورەیش بە خەلیفەی دەوڵەتی ئیسلامی بەناوی خەلافەتی راشیدینەوە، لە سەربنەمای دیموکراتی و هەڵبژاردن نەبوو، بەڵکو لەسەر بنەمای عورفی خێڵەکی بوو. ئەو چوار خەلیفەیە، تەنها سەرکردەی ئایینی و سیاسی نەبوون، بەڵکو لەپێش هەموو شتێکەوە هەر یەک لەوانە پیاوی بەهێزی بنەماڵەی تیرەیەکی بەهێزی قورەیش بوون. دانانی ئەوانە بە خەلیفە، دابەشکردنی پۆستی سیاسی و ئابوری و رۆحی بوو بەسەریاندا، لە پێناوی کپکردن و هێورکردنەوەی ململانێکانی نێوانیان و مسۆگەرکردنی وەلای تەواویان بۆ سەرکردەی رۆحی و سیاسی دەوڵەتەکە «١٢١ ل ٢٦٠،٢٥١،٢١٧،١١٣،٢٩».

هەر یەک لەو بنەماڵە و پیاوە بە هێزانە لە بوارێکی تایبەتیدا ڕۆڵیان هەبوو. هەر لە پێش ئیسلام و لە سەرەتای ئیسلام و بە خەلیفە بوونیانەوە ململانێ لە نێوانیاندا بە پلە و شێوازی جیاواز بەردەوام بوو. ئەم ڕاستییە لای هەموو کەس روون و ئاشکرایە و شاراوە نییە. کوشتنی سێ لە چوار خەلیفەی راشدین ڕاستی ئەوە دەسەلمێنێ.

لە پاڵ سروشتی خێڵەکی ئەو ململانێیەدا، سروشتێکی ئایینی و ویراسیشی تێدابوو. ئەوەی بیتوانیایە ئەو بۆشایە دەروونی و رۆڵە ئایینیە مەزنە پڕکاتەوە، دەبوایە زۆر نزیکبووایە لە محەمەدەوە. محەمەد تاقانە بوو، برای نەبوو و کوڕی بۆ نەمایەوە، منداڵەکانی هەموو کچ بوون، کە بەپێی عورفی خێڵەکی یەکسان نەبوون لەگەڵ پیاودا و مافی ویراسەیان لە دەسەڵات وەرگرتندا نەبوو. لەگەڵ ئەوەی عائیشەی خێزانی لە بنەماڵەیەکی بەهێزی قورەیش بوو و رۆڵێکی ئایینی بەهێزی هەبوو، بەڵام لەبەرئەوەی مێینە بوو پاڵپشتی بەهێزی نەبوو بۆ خەلافەت و عەلیش دژایەتی دەکرد. لەبەرئەوە تەنها خزمی نزیک کە توانیبێتی جێگەی محمد خۆی و بنەماڵەکەی بگرێتەوە، عەلی کوڕی ئەبی تالیبی ئامۆزای بوو.

لەگەڵ ئەوەی ململانێ لەنێوان هەر چوار خەلیفەکەدا هەبوو، بەڵام بەهۆی فاکتەری دووەمەوە، ئەو چوارە بەسەر دوو بەرەدا دابەشبوون، بەرەی عەلی کوڕی ئەبو تالیب لە لایەک و سێیەکەی تر لەلایەکی تر. عەلی کوڕی ئەبی تالیب سەرەڕای ئەوەی سەرگەورەی بنەماڵە و لقێکی قورەیش بوو، لە هەمانکاتدا بەهۆی خزمایەتی نزیکەوە خۆی بە وارسی محمد و ئایینی ئیسلام، ولی الله، دادەنا و بەپێی روانگەی ئەو، دەبووایە هەتا هەتایە دوای خۆشی پشتاوپشت ئەو پرۆسەیە هەر بەردەوام بووایە. ئەم رێبازە خۆی بە وارسی ئایینی ئیسلامی دەزانی، کە دەیویست لە ڕێگەی ئەو ئایینە و خزمایەتییەوە بتوانێ هەموو توێژەکانی ئۆروستۆکراتی فیوداڵی خێڵەکی یەکخات و هەموو رەعیەت کۆنترۆڵ بکات و وەلایان مسۆگەر بکات. لای ئەوان دەبووایە عەقیدەی ئیسلامی و هەڵگری

ئاڵاکەی، کە واریسی محمد بوون سەرکردەیی ئەو دەوڵەتەی بکردایە و بەناوی ئەو ئایینەوە سنوورەکی فراوان بکرێت. بۆیە علی کوڕی ئەبی تالیب دانی بە سیستمی خەلافەتدا نەناو خۆی بە ئیمام و ولی الله دادەنا نەکو خەلیفە.

سێ خەلیفەکەی تر، خۆیان لە ناو خێڵەکەدا بە بەرزتر لەوانی تر دادەنا، دەیانویست بەپێی عورفی خێڵەکی ببن بە خەلیفە، ببنە سەرکردەی سیاسی و ئابوری و روحی دەوڵەتە فیودالە خێڵەکییەکە و لە دوای خۆشیان حوکمڕانی بەپێی ئەو عورفە هەر بەردەوام بێت. ئەمانە خێڵی قوڕەیش و تیرە و بنەماڵەکەیان ئەخستە پێش هەموو شتێکی ترەوە، ئایینی ئیسلامی لایان ئامرازێک بوو بۆ بەهێزکردنی خۆیان و ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتداری قوڕەیش و کۆنترۆڵکردنی رەعیەت و فراوانکردنی سنوورەکانی «**١٢١** ل**٤٨**».

ئەم ململانێیە، بە درێژایی حوکمی خەلافەتی راشدین و دوای ئەوان هەتا ئێستاش هەر بەردەوامە. سیستمی فیودالی خێڵەکی و دەسەڵاتدارانی ئایینی ئیسلامی بەسەر دوو باڵ و ڕێبازدا دابەشکرد، شیعە و سوننە. بێگومان هەریەکێ لەوانە چالاکی خۆی نواندووە لە ڕووی ئایینیەوە و بۆچوون و لێکدانەوەی خۆی هەبووە و ڕۆڵی گرنگی هەبووە لە دەوڵەتەکەدا، بەڵام ناوەرۆکی ململانێکە بەرژەوەندی و دەسەڵاتی خێڵایەنی نێوان بنەماڵەکانی خێڵی قوڕەیش بوو، هێشتنەوە و بەهێزکردنی سیستمی بەڕێوەبردنی فیودالی خێڵەکی بوو.

لەگەڵ گەورەبوونی سنوورەکانی دەوڵەتە زلهێزەکەی خەلافەتی راشدین، زۆربوونی زەویوزار و سامان، زیادبوونی باج و جزییە، پچڕینی غەنیمەکانی تاڵانکردن، قازانجی بازرگانی، ژمارەی ناوچە و دەسەڵاتداران زیادیدەکرد. شان بە شانی ئەوە تەماعی بنەماڵە و سەرکردە سەربازی و سیاسەتمەدارەکانی بۆ کۆنترۆڵکردنی دەوڵەت و ناوچەکان زیاتری دەکرد و ململانێی نێوانیان توندووتیژ تر دەبوو. لە هەمانکاتدا ململانێ لە نێوان خێلە عەرەبەکانی تریش زیادی دەکرد بۆ خۆ نزیک کردنەوە لە باڵە دەسەڵاتدارەکانی قوڕەیش و پچڕینی بەشی خۆیان لەو داهاتانە.

ئەمە ململانێی لەناو دەستەبژێری دەسەڵاتداری قوڕەیش بەهێزترکرد. ئەو ململانێیە دەستەڵانی ناوەندی مەککەی بەسەر دەوڵەتە زلهێزەکەدا لاوازکرد. لە هەمانکاتدا هەتا دەهات سەرکردە سەربازییەکانی ناوچەکانی دەوڵەتەکە، کە رەچەڵەکیان دەگەڕایەوە سەر ئەو بنەماڵە بەهێزانەی قوڕەیش، پێگەی سەربازی و کۆمەڵایەتی و ئابوری و سیاسیان بەهۆی سەرکەوتنەکانیانەوە زیادی دەکرد «**١١٣** ل**١٨٠**».

بە کوشتنی عەلی کوڕی ئەبی تالیب، دەوڵەتی خەلافەتی راشدین روخا و لە هەمانکاتدا ململانێی نێوان ئەو دوو ڕێبازە جیاوازەی حوکمرانی، سوننە و شیعە، تەقیەوە. سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیودالی قوڕەیشی بە خاڵێک گەیاند، کە دەبوایە تیایدا هەڵبژاردنی ڕێبازی حوکمداری یەکلایی بکرێتەوە. ئەو

سیستەمە، یان دەبووایە بکەوتایە، یان یەکێ لەو ڕێبازانە کۆنترۆڵی بکەوتایە دەست و دەوڵەتێکی نوێ دامەزرایە.
لێرەدا، چۆن فاکتەرە خێڵەکییەکان لە ساڵی ٦٦١(ز.) بووە هۆکاری روخاندنی دەوڵەتی خەلافەتی راشیدین، بە هەمان شێوە ململانێی نێوان بنەماڵەکانی خێڵی قورەیش، بووە هۆکاری دەمەزراندنی دەوڵەتێکی نوێی فیوداڵی خێڵەکی قورەیش، دەوڵەتی خەلافەتی ئەمەوی، کە بۆماوەی ٨٩ ساڵ لە نێوان ٦٦١-٧٥٠(ز.) حوکمرانیکرد. ناکۆکی ناوخۆی خێڵی قورەیش بووە هۆکاری کەوتنی دەوڵەتی خەلافەتی راشدین، بەڵام دەستەبژێریەکی تری خێڵەکە سیستەمی فیوداڵی خێڵەکی لە لەناوبردن رزگارکرد و هەمیسانەوە بووە فاکتەرێک بۆ مانەوە و بەردەوامی سیستەمەکە بە دامەزراندنی دەوڵەتێکی نوێ.
ئەمەوییەکان بنەماڵەی توێژێکی ئۆروستۆکراتی تیرەیەکی بەهێزی قورەیش بوون، کە عوسمانی بنی عەفان، دواتر معاویە سەرۆکیان بوو. ئەمانە لەگەڵ بنەماڵەی قورەیشی عەلی کوڕی خەتاب لە ململانێ و ناکۆکی هەمیشەییدا بوون، دەڵێن کاتی خۆی عوسمان بە دەسیسەی علی کوژراوە «**١٢٠ ل٢٤١،١٩١،٦٧**».
لە بەرامبەردا بنەماڵەی عەلی کوڕی ئەبی تالیب هەوڵی دامەزراندنی دەوڵەتێکی نوێی ڕێبازی شیعەیاندا. لەبەر بەهێزی بنەماڵەکانی تری قورەیش لە حیجاز، ئەوێیان بەجێهێشت و ڕوویان کردە کوفە بۆ ڕاگەیاندنی ئەو دەوڵەتە لەوێ. ئەوە بوو لەوێش لەلایەن هێز و هەوادارەکانی دەوڵەتی ئەمەوییەوە نێرینەکانیان کۆمەڵکوژ کران. زاڵبوونی ئەمەوییەکان بەسەر ئەوانەدا و جێگیربوونی دەوڵەتەکەیان سەرکەوتنی ڕێبازی سوننە بوو بەسەر ڕێبازی شیعەدا، سەرکەوتنی بنەماڵەیەکی قورەیش بوو بەسەر بنەماڵەیەکی تریاندا، سەرکەوتنی ڕێبازی عورفی خێڵەکی بوو بەسەر بە پشتا و پشتکردنی دەسەڵاتی دەوڵەتی خێڵەکی لە رەچەڵەکی محمدەوە بۆ عەلی کوڕی ئەبی تالیب و نەوەکانی دوای ئەوان.
ئەم دەوڵەتە هەمیسانەوە بنەما خێڵەکیەکانی سیستەمەکەی زیندووکردەوە. کۆنترۆڵکردنی ناوچەکان و رووتاندنەوەیان لە ڕێگەی باج و رسوماتەوە، بووژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی بەهۆی سەقامگیری و ئارامی ڕێگەوبانەوە و قۆرخکردنیەوە لەلایەن توێژی ئۆروستۆکراتی خێڵەکی دەوڵەتەوە، هێندەی تر توانای ئابوری و سەربازی و سیاسی بەهێزکردن. ئەمانە هەمووی بوونە هۆکاری زیاتر فراوانبوونی دەوڵەتەکە و بەهێزبوونی. لەسەردەمی دەسەڵاتی ئەمەوییەکاندا ناوچەکانی ژێردەستەڵایان لە رۆژئاواوە هەموو باکوری ئەفەریقا و بە شێک لە ئیسپانیای گرتەوە، کە تیایدا دەوڵەتی ئەندەلوسیان دامەزراند. لە رۆژهەڵات بەشێک لە هیندستان و ئەفغانستان و تورکمانستان هەتا سنوورەکانی چین کەوتە ژێر دەسەڵاتیانەوە.
سەرکردە خێڵەکییە عەرەبەکان، پێشتر خاوەنی شارستانییەت و بەڕێوەبردنی دەوڵەت نەبوون و شارەزاییان تیایدا نەبوو، بەڵام وەکو چۆن دەوڵەتی ساسانی و

ڕۆمـا کاریگـەر بـوون لەسـەر یەکتـری، سـودیان لـە چۆنیەتـی حوکمرانـی و چۆنیەتـی ڕێکخسـتنی دەسـتگەکانی ئیـداری دەوڵـەت لـە یەکتـری وەرگرتبـوو. بەهەمـان شـێوە دەوڵەتـی ئەمـەوی بـە دەسـت بەسـەراگرتنی شـوێنەوارەکانی ئـەو دوو دەوڵەتـە، سـودی لـە شـێوازی حوکمرانـی و ئیـداری و سـەربازی ئـەوان وەرگرت، لـە هەمانکاتدا خاسـڵەتە تایبەتیەکانـی شارسـتاییەتە کۆنەکانـی ناوچەکـە خـۆی تیـادا جێگاکـردەوە.
ئەمانـە یارمەتیـدان لـە ڕێکخسـتی لەشـکر و بەکارهێنانـی کۆیلـە تیایـدا. هەروەهـا ڕێکخسـتی سیسـتمی باج و گومورگ و ڕێکخسـتنی کاروانی بازرگانی و کۆنترۆڵکردنی بـازرگان و ڕێگـە بازرگانییـەکان. سروشـتی کۆنـی شارسـتانی کۆنـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت لـە بوونـی دەسـەڵاتی ناوەنـدی بـە هێـزی دەوڵـەت و ڕۆڵـی شـارەکان لـە کۆنترۆڵکردنـی لادێکانـدا، لەگـەڵ سیسـتمی فیوداڵـی خێڵەکیـدا دەگونجـا، چونکـە فیوداڵـە خێڵایەتـەکان لـە ڕێگـەی دەسـەڵاتی دەوڵەتـەوە لـە شـارەکانەوە کۆنتڕۆڵـی کۆمەڵگـە و موڵکداری و داهاتەکانیـان دەکـرد و تیایانـدا نیشـتەجێ دەبـوون «٨٠ ل٤٩».
ئـەم فاکتەرانـە دەسـەڵاتی ناوەنـدی دەوڵـەت و خەلیفـەی زیاتـر بەهێزدەکـرد و سروشـتێکی حوکمـداری ڕەهـای پێـدا و لـە ڕێگایـەوە تـەواو کۆنتۆڵـی دەوڵەتـە زلهێزەکـە و ناوچـە و پێکهاتەکانـی دەکـرد، هەمـوو دەسـەڵاتی سیاسـی و ئابـوری و بڕیاردانـی دەخسـتە دەسـت ئۆروسـتۆکراتی خێڵەکی بنەماڵـەی ئەمـەوی و تیرەیەکـی قورەیشـەوە.
زاڵبوونـی ڕێبـازی سـوننە بەسـەر شـیعەدا، کاردانـەوەی هەبـوو لـە پەیوەندیـی دەسـەڵاتدارانی سیاسـی و ئابـوری دەوڵـەت لـە لایەکـەوە و دەسـەڵاتی ئایینـی لـە لایەکـی تـرەوە. لـە کاتێکـدا لـە سـەردەمی دەوڵەتـی خەلافەتـی راشـدیندا، محمـد و هەتـا رادەیـەک خەلیفەکانـی دوای خـۆی، سـەرکردەی سیاسـی و ئابـوری و ئایینـی و روحـی بـوون، لـە سـەردەمی خەلافەتەکانـی ئەمەوییـەوە ئـەو دیاردەیـە گۆڕانـی بەسـەرداهات. لـە دەوڵەتـی ئەمەویـدا، ئۆروسـتۆکراتی فیوداڵـی خێڵەکـی دەسـەڵاتداری دەوڵـەت هەتـا دەهـات خەریکـی حوکمرانـی و بڕیـاری سیاسـی و ئابوری و سـەربازی و زیاتـر رووتاندنـەوەی نـاوەوە و تاڵانکردنـی دەرەکـی بـوون.
ئەگەرچـی هـەرە پیـاوە بـە هێزەکانیـان نـاوی خەلیفـەی ئیسـلام بـوو، بـەڵام لـە پراکتیکـدا ئـەوە لـە پێنـاوی کۆنترۆڵکردنـی پیاوانـی دەسـەڵاتی ئایینـی، عولەمـا بـوو. عولەمـا هەتـا دەهـات دەسـەڵاتی سیاسـی و ئابـوری و سـەربازیان لە دەسـت دەرچوو، ڕۆڵیـان بـوو بـە پشـتگیریکردنی ئـەو توێـژە ئۆروسـتۆکراتیە و فەتـوا دەرکـردن بـۆ بڕیارەکانـی. ئەوانـە لـە ڕووی کۆمەڵایەتـی و قەزاییـەوە ڕۆڵیـان هـەر بـەردەوام بـوو، بـەڵام ئـەوەش زیاتـر لـە نـاو ڕەعیـەدا دەیخـوارد و لـەو بوارانەشـدا دەسـەڵاتیان بەسـەر چینوتوێژەکانـی سـەرەوەدا نەبـوو.
وەکـو چـۆن فاکتـەری دەوڵەتـی ناوەنـدی بەهێـز لـە سـەرەتای شارسـتانی کۆنەکانـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا و ئیمپراتۆریەتـی ساسـانیدا، بـۆ ماوەیـەک بـووە هـۆکاری بەهێزبوونـی ئـەو دەوڵەتانـە و گەشـەکردنیان و هەتـا رادەیـەک باشـبوونی

خۆشگوزەرانی هەندێ توێژی کۆمەڵایەتی تیایاندا، بەڵام هەمان فاکتەر بووەهۆی لاوازبوون و روخاندنیان. بەهەمان شێوە بەهێزبوونی دەوڵەت و دەسەڵاتی ناوەندی ئەمەوییەکان بۆ ماوەیەک بوونە هۆی فراوان بوون و بەهێزبوونی دەوڵەتەکە، بەڵام دوواتر بووەهۆی زیاتر تاکرەوی و توندرەی چینوتوێژەکانی سەرەوەی دەوڵەتەکە و لاوازبوون و تێکشکاندنی «**١٢٠ ل١٤٥،٢٥١،١٦٢**».

- فاکتەری بەکارهێنانی عەجەم لە حوکمڕانیدا

لە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیودالی خێڵەکیدا، بەپێی روانگە و بۆچوونی فیودالی خێڵەکی، کۆمەڵگە بەسەر دوو بەشی سەرەکیدادابەشدەبێت، راعی و رەعیەت. راعی بریتین لە دەسەڵاتدار و بڕیاردەری سیاسی و ئابوری کۆمەڵگەکە، رەعیەت ئەوانەن کە هیچ دەسەڵاتێکیان نیە و مافی بەشداریکردنیان نیە لە هیچ بڕیارێکی سیاسی و ئابوریدا. سنووری نێوان راعی و رەعیەت بەپێی شوێن و کات و بچووکی و گەورەیی کۆمەڵگە و توانای دەسەڵاتداران و خاسڵەتی کۆمەڵگە و پێکهاتەکانی و توانایان گۆڕانکاری بەسەرداهاتووە.

لە سەردەمی دەوڵەتی خەلافەتی راشدیندا، راعی بریتی بوون لە دەستەبژێری ئۆروستۆکراتی رۆحی و سیاسی و ئابوری قورەیش. ئەوانەی بەپێی عورفی خێڵەکی پۆست و پایەی ئابوری و سیاسی و سەربازیان پێدەدرا، خەڵکانی زۆر نزیکبوون لە بنەماڵە ئۆروستۆکراتیەکانەوە. بەپێی نزیکییان لە توێژی سەرەوە و وەلای خێڵەکی و ئایینی و ئازایەتیان ئەو پۆست و پایانەیان پێبەخشراوە و تەنها مافی بەڕێوەبردنی کاریان پێدراوە نەوەکو بڕیاردان «**١١٠ ل١٤٨**».

سەرکردە جەنگەوەرەکانیان بە پلەی یەکەم نێرینەکانی قورەیش بوون. هەموو خێڵ و پێکهاتە و چینوتوێژەکانی تری کۆمەڵگەکە بە رەعیەت دانراون و لە خزمەتی دەوڵەتی فیودالی خێڵەکیدا بوون و لە ئەرک بەولاوە هیچ مافیەکیان نەبوو.

لەسەردەمی خەلافەتی ئەمەویدا، ئەمە هەندێ گۆڕانکاری بەسەرداهات. خەلیفە و بنەماڵەی ئەمەوی توێژی ئۆروستۆکراتیان پێکدەهێنا. هەندێ لە سەرکردە و پیاوانی لێکەوتووی خێڵەکانی تری عەرەب، کە وەلای تەواویان بۆ ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار هەبوو، هەندێ پۆست و پایەی بەڕێوەبەریی حوکمڕانیان پێدرا، نێرینەی خێڵە عەرەبەکانی تر خرانە ریزی جەنگەوەرەوە «**٨٠ ل١٢٧**». بەڵام پێکهاتەکانی تری دەوڵەتەکە لە غەیری خێڵە عەرەبەکان، هەرهەموو رەعیەت بوون و لە هەموو پۆست و پایەی بەڕێوەبردنی دەوڵەت و سوپا بێبەشبوون و ئەگەر خەڵکیشیان تێدا هەڵکەوتبێ کۆیلە بوون.

عەباسییەکان گۆڕانکاریان لەمەداکرد، هەتا دەهات زیاتر بەڕێوەبردنی پۆست و

پایەکانی دەوڵەتیان دەبەخشی بە پێکهاتە عەجەمەکانی دەوڵەت، ئەوەش بەپێی وەلایان بوو بۆ خەلیفە و ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتداری عەباسییەکان. ڕێگەیان کردەوە بۆ نێرینەی ئەو خێڵانە ببنە جەنگەوەری دەوڵەتەکە «٩٦ل ٨». بەڵام ئەو پۆستانە تەنها بۆ کاربەڕێوەبردن بوون. ئەگەر ئەم کەسانە وەلا و دڵسۆزی و ئازایەتیان کەمبوایەتەوە، ئەوا سەرلەنوێ ئەو پۆستانەیان لێدەسەندرایەوەو و دەچوونەوە ریزی رەعیەت.

ئەمەوییەکان بە دامەزراندن و بەهێزبوونی دەوڵەتەکەیان توانیان بۆ نزیکەی سەد ساڵ، بنەماڵەکانی تری قورەیش سەرکوت بکەن، بەڵام ئەمانیش نەیانتوانی ئەو ململانێیە بنبڕبکەن و لەگەڵ لاوازبوون و شکست هێنیانیان سەرلەنوێ سەریهەڵدایەوە. لەگەڵ ئەوەی پاشماوەی بنەماڵەی عەلی کوڕی ئەبی تالیب و ڕێبازی شیعە هەر مابوون، بەڵام دوای ئەو شکستە گەورەییەی بەسەریان هاتبوو، لەو سەردەمەدا توانای ڕاست بوونەوەیان نەبوو. نەیانتوانی شکستی ئەمەوییەکان بقۆزنەوە و دەوڵەتێکی فیوداڵی خێڵەکی نوێی گونجاو لەسەر ڕێبازی خۆیان دامەزرێن. ئەوەی توانی ئەوە بکات عەباسییەکان بوون.

ئەوانە دەوڵەتی عەباسییان دامەزراند و بۆماوی پێنج سەدە لەنێوان **٧٥١-١٢٥٨** حوکمڕانیان کرد. ئەمانە بنەماڵەیەکی تری گەورەی خێڵی قورەیش بوون و لە عێراق نیشتەجێ بووبن و رەگیان داکوتی بوو. ئەمانە بەڕەچەڵەک ڕاستەوخۆ دەچوونەوە سەر ئەبو تالیبی باوکی عەلی کوڕی ئەبو تالیب. ئەمانە نەوەی عەلی نەبوون، بۆیە وەکو خزمەکانی تریان ڕێبازی شیعەیان تەبەنی نەکردبوو، بەڵکو سوننە بوون «**١١٨** ل **٦٨،٨٤**».

بەهۆی ئەوەی رەچەڵەکیان دەگەڕایەوە بۆ ئەبو تالیبی مامی محەمەد، لە لایەکەوە خۆیان بە سەید و رەچەڵەکی محەمەد و هەڵگری ئایینی ئیسلامی لە قەڵەم ئەدا و لە لایەکی ترەوە بەهۆی خزمایەتیان لەگەڵ عەلیدا، توانیان پشتگیری و سۆزی شیعەکان بەلای خۆیاندا راکێشن. بە هاریکاریکردن لەگەڵ شیعەکاندا ئەمەوییەکانیان خست و دەوڵەتەیکی نوێیان دامەزران. ئەو هاریکارییە لە نێوایاندا درێژخایەن نەبوو، لەدووای جێگیربوونی دەوڵەتەکە کەوتنە گیانی سەرکردەی شیعەکان و سەرکوت کردنیان «**١١٨** ل **١٣،٣٣**».

فەتحی ئیسلامی تەنها بڵاوبوونەوەی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی و دامەزراندنی دەوڵەتی زلهێزی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا لێنەکەوتەوە ، بەڵکو کاردانەوەی جیاوازی هەبوو لەسەر پێکهاتە و ناوچە و بنەما سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتیەکانی. ناوچەکە فراوان و هەمە چەشن و هەمە رەنگ بوو، لەبەرئەوە کاردانەوەی ئەو سیستم و ئایینە بەسەریاندا جیاواز بوو.

بڵاوبوونەوەی ئەو سیستمە بۆ ناوچەکە، بنەمای خێڵەکی لەناو هەندێ پێکهاتە و ناوچەدا سەرلەنوێ بووژاندەوە و بەهێزیکرد. خێڵە بەدوییە عەرەبەکانی بیابانەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، کە پێشتر لاوازبوون و رۆڵێکی ئەوتۆیان

نەبوو، بەهۆی بەشداری پێکردنیان لە فتوحات و تالانی و راوەرووتی شەڕەوە، بنەمای خێڵەکی تیایاندا زیاتر بەهێزبوو و ببوونە کۆڵەکەیەک بۆ مانەوەی ئەو سیستەمە و سەرکوتکردنی خەڵکانی تری ناخێڵەکی ناوچەکە.

هەرچەندە لە کوردستاندا زۆربەی خێڵ و نا خێڵەکییەکان لەسەرەتادا رووبەڕووی فەتحی ئیسلامی و فیوداڵە خێڵەکیەکەی عەرەب بوونەوە، بەڵام لە کۆتاییدا بەشێکی زۆر لەو خێڵانە بەو واقیعە ڕازیبوون و بوون بە بەشێک لێی «٧٢ ل١٣٢».

لە سەدەکانی شەشی زایینەوە شەپۆلی یەکەمی هەندێ خێڵی تورک ڕوویان کردبووە ناوچەکە و تیایدا نیشتەجێ بوون. ئەوانەش لەسەرەتادا دژی فتوحاتی ئیسلامی وەستانەوە، بەڵام دوواتر بوون بە بەشێک لە سیستەمەکە و پێی بەهێزبوون «٩٦ ل١٠».

چونکە ئایینی ئیسلام لە کۆمەڵگەیەکی خێڵەکییەوە هەڵقوڵا بوو، پارێزگاری ئەو سیستەمەی دەکرد و بەهێزیدەکرد، لەبەرئەوەی دەوڵەتە ئیسلامییەکان سیستمێکی فیوداڵی خێڵەکیان هەبوو، بە ئاسانی لەگەڵ سروشت و بنەما کۆمەڵایەتێکانی ئەو پێکهاتە خێڵەکیانەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دەگونجا.

فتوحاتی ئیسلامی و دەوڵەتی فیوداڵی خێڵەکیی قوڕەیش، توانی زۆربەی زۆری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بکات بە ئیسلام، بەڵام نەیتوانی هەموو پێکهاتەکانی بکات بە عەرەب.

لەکاتی بڵاوبوونەوەی دەوڵەتی فیوداڵی خێڵەکی عەرەب لە ناوچەکە و دواتریش، زۆربەی زۆری میللەت و پێکهاتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست خێڵەکی نەبوون. ئەو ناوچە گرنگە چەندەها شارستانی کۆن و دەوڵەتی زلهێزی ناخێڵەکی تیایدا حوکمرانی کردبوو. زۆربەی دانیشتوانی نیشتەجێبوون و بە کشتوکاڵ و ئاژەڵ بەخێوکردن و کاری پیشەیی و بازرگانییەوە خەریک بوون. لە چینوتوێژی جیاواز پێکهاتبوون. ئەمانە شارستانی و دەوڵەت و دەسەڵاتەکانیان شکستیان هێنابوو. زۆربەی زۆریان هاوشێوەی کۆمەڵگە خێڵەکیەکان شەڕکەر و جەنگاوەر نەبوون، بەڵکو بە کاروباری رۆژانەی خۆیانەوە خەریکبوون. ئەو شوێنانەی سیستمی خێڵی بەهێزی تیایدابوو، نمونەی کوردستان و هەندێ ناوچەی ئێران و ناوچە تورک نشینەکان، زۆرینەی خەڵک تیایاندا خێڵەکی نەبوون، بەڵام کەم و زۆر بەتایبەتی لە کاتی لاوازی دەسەڵاتی ناوەندیدا دەکەوتنە ژێر کۆنترۆڵ و فشاری ئەو خێڵانەوە «٨٦ ل١٨٦».

هەموو ئەوانەی کە کۆمەڵگەکەیان، سیستمی خێڵەکی بەهێزی تیدابوو و توانای بەرگرییان لە خۆیان هەبوو، زەحمەت بوو بکرێنە عەرەب، لەوانە خێڵە کورد و تورکەکان. ئەوانە دەیانتوانی پارێزگاری خۆیان بکەن، شەڕکەربوون و توانای جێگورکێیان هەبوو، هەڵبەتە سەختی تۆپۆگرافی کوردستانیش یارمەتیدەربوو بۆ ئەو خێڵە کوردانە، کە لە کاتی پێویستدا خۆیان تیادا حەشار بدەن.

فارسەکان چەندین سەدە دەوڵەتی زلهێز و زمان و کلتور و بنەمای کۆمەڵایەتی بەهێزیان هەبوو، تازە ئیمپراتۆرەتەکەیان شکستی هێنابوو، بۆیە وا بە ئاسانی لەلایەن فیودالی خێڵەکی عەرەبەوە نەکران بە عەرەب. فیودالی خێڵەکی عەرەب بۆ دەوروبەری دووسەد ساڵ بەکارهێنانی زمانی فارسیی لە نووسین و کلتووردا قەدەغەکرد، بەڵام لەگەڵ ئەوشدا نەیانتوانی زمانەکە لەناوبەرن و فارسەکان بکەن بە عەرەب.

کۆمەڵگەکانی بەشەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، میزوپۆتامیا، ناوچەکانی سوریا و لوبنان و فەڵەستین و میسر و باکوری ئەفریقا، زۆربەیان خێڵەکی نەبوون، لە کۆنەوە شارستانیەکانیان شکستی هێنابوو، شەڕکەر و جەنگەوەر نەبوون و توانای بەرهەڵستیکردنیان لە خۆیان نەبوو، بۆیە زۆر بە ئاسانتر زۆربەیان کران بە عەرەب و موسڵمان. لەناو ئەوانەدا میسر تایبەتمەندیی خۆی هەبوو، بەهۆی شارستانیەتی و خاسڵەتە کۆنەکانیەوە، ئەگەرچی زۆربەیان کران بە عەرەب. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دواتر کەم و زۆر توانیان نیمچە سەربەخۆیی و خاسڵەت و پایەی تایبەتی خۆیان بپارێزن «٧٢ ل١٣٢».

سەرەڕای ئەوەی عەباسییەکان لەسەرەتادا و بۆ ماوەیەک هاوپەیمانیان لەگەڵ بنەماڵە شیعەکانی قورەیش بەست ، بە پێچەوانەی ئەمەوییەکانەوە لەکات و شوێنی جیاوازدا کەوتنە هاریکاری و هاوپەیمانیبەستن و پێدانی پۆستی سیاسی و سەربازی و ئیداری بە موسڵمانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، کە عەرەب نەبون و پێیان دەوتن عەجەم «١١٨ ل٣٣».

هۆکاری ئەم کارەی عەباسییەکان بۆ ئەوە ناگەڕێتەوە کە دیموکرات و دڵ فراون بووبن، بەڵکو بۆ ململانێی خێڵەکی نێوان بنەماڵە و خێڵەکانی قورەیش دەگەڕێتەوە. لای ئەوان دوو ئەرک گرنگ بوو، یەکەمیان لەناوبردنی تەواوی ئەمەوییەکان، کە بنەماڵەیەکی بەهێزی قورەیش بوون، دووەمیان ڕێگرتن بوو لەسەرهەڵدان و بەهێزبوونی بنەماڵەیەکی تری قورەیش، کە زەفەریان پێبیات و جێگەیان بگرنەوە. بە بەشداریکردنی ئەو پێکهاتە ناعەرەبانە لە دەسەڵاتدا، توانیان بەتەواوەتی بەسەر تیرە و بنەماڵەکانی تری قورەیشدا زاڵبن و سەرکوت و لاوازیان بکەن. ئەوەندەی بنەماڵەکانی قورەیش لەیەک دەترسان، لە عەجەم نەدەترسان، چونکە بنەماڵەکانی تری قورەیش ئۆروستۆکراتی و هەڵگری ئاڵای ئیسلام بوون، بەڵام عەجەم لایان رەعیەت و نزمبوو و لەسەرخۆیان بەهەڕەشە و مەترسی دایاننەدەنان. لەگەڵ ئەمانەدا، ڕێگەدان بە عەجەم لە بەشداریکردن لە حوکمرانیدا، حوکمرانی عەباسییەکان لەچاو ئەمەوییەکاندا زیاتر فرەچەشنی تێکەوت و سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابورییەکەیان بەرفراوانتر بوو.

لە سەرەتای دەوڵەتی خەلافەتی عەباسیدا، زنجیرەیەک شەڕ لەگەڵ بیزەنتییەکان ڕوویدا، بەڵام لە دووایدا کەمیکرد و ئەو دوو دەوڵەتە بوونی یەکتریان قبووڵکرد و کەوتنە ئاڵوگۆڕی بازرگانی لەگەڵ یەکدا. ململانێ و گرژی و شەڕوشۆڕی

ناو کەنیسەی ڕۆمای ڕۆژئاوا و کەنیسەی ڕۆژهەڵاتی قوستەنتینییە، ئەمەی دووایی زیاتر لە دەوڵەتی عەباسی نزیککردەوە و کەنیسەی ڕۆژئاوا بووە دوژمنی هاوبەشیان «بەندی٢». دەوڵەتی عەباسی لەسەرەتادا هەوڵی فتوحاتیدا بەرە و ڕۆژهەڵات و چین، بەڵام نەیتوانی سنوورەکانی چین بشکێنێت و زیاتر لەگەڵ ئەوانیشدا کەوتە ئاڵوگۆڕی بازرگانی. بۆیە لە سەردەمی حوکمرانی ئەم دەوڵەتەدا هەتا ڕادەیەک شەڕی دەرەکی و فتوحاتی ئیسلامی نوێ کەمیکرد و زیاتر هەوڵی کۆنترۆڵکردنی دەوڵەتە زلهێزەکەیان و ڕووتاندنەوەی ناوەوە دەدا لە جیاتی تاڵانکردنی شوێنی نوێ.

ئەم گۆڕانکاریە لە سیستمەکەدا هەتا ڕادەیەک ڕێگەی بۆ زیادبوونی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و پیشەیی و بووژاندنەوەی بازرگانی ناوخۆ و نێوان هەرێمەکان و بازرگانی دوور خۆشکرد. دەوڵەتەکە لەسەدەی دەدا کۆنتڕۆڵی بازرگانی بەشێکی زۆری دەریای سپی ناوەڕاستیکرد، لەگەڵ ئەوروپادا ئاڵوگۆڕی بازرگانی زیادیکرد، لە ڕۆژهەڵاتەوە لەگەڵ چین و هیندستان. نیمچە سەقامگیریەک خولقا و ڕێگە بازرگانیەکان ئاسودەییان بەخۆوە بینی، بۆیە سەرلەنوێ خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بوو بە سەنتەرێکی گرنگی جیهان و بەستنەوەی ڕۆژهەڵات بە ڕۆژئاواوە. زیادبوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لەگەڵ دەوڵەتی بێزەنتی و ئەوروپادا، ڕۆڵی بازرگانە نا موسڵمانەکانی وەکو ئەرمەنی کلدان و سریان و جولەکەی زیندووکردەوە، کە سەرلەنوێ ئەوەش بووە هۆکاری گەشەکردنی بازرگانی. سەرەڕای باری ئابوری، لەم سەردەمەدا زانست و کلتور و فەلسەفە گەشەیەکی زۆریکرد و چەندین نوسەر و زانای بەناوبانگ پەیدابوون «٨٠ ل١٠٥\ ١١٠ ل١٥٤».

لە سەردەمی دەوڵەتی عەباسیدا، دەسەڵاتدارانی سیاسی و ئابوری دەوڵەت بەتەواوەتی لەگەڵ دەسەڵاتی ئایینی لەیەک جودابوون. خەلیفە و ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتداری قوڕەیش هەر بەناو پەیڕەوی بنەما ئایینیەکانیان دەکرد. کەوتنە ژیانی خۆش و ژمارەیەکی زۆر ژن و جاریە ڕاگرتن و خواردنەوە و ڕابواردن. چیرۆکەکانی هەزار و یەک شەوە (الف لیلە و لیلە)، ژیانی ئۆروستۆکراتی ئەوانەمان بیردەخاتەوە. خەلیفە کاری ئەوە بوو پۆست بەسەر ئەو کەسانە دابەشکات، کە خزمەتی دەکردن و وەلایان بۆی هەبوو و باشترین و زۆرترین داهاتیان پێدەبەخشی، هەتا ئەوانە دوورتر بوونایە لە بنەماڵەکانی قوڕەیش و محمد لایان باشتر و ترسیان کەمتر بوو لەسەریان «١١٨ ل٣٥».

دەسەڵاتی ئایینی کەوتە دەست عولەما و مەلا و پیاوچاکانی ئایینی، کە بەپێی لێکدانەوە و سروشتی ناوچەکان و بەرژەوەندیی دەسەڵاتداران دابەشبوون بەسەر چەندین قوتابخانە و مەزهەبی جیاوازەوە «١١٣ ل٣٦٣». هەریەکی لە دەروازەیەک و بە شێوازێک لێکدانەوەی بنەماکانی ئایین و شەریعەتیان دەکرد. زۆربەی ئەوانە لە پێناوی ئەهوەن کردنەوەی گرژی کۆمەڵایەتی و هێشتنەوەی

دەسـەڵاتی ئۆروسـتۆکراتی و قەناعەتکردن بـوو بـە خەڵـک، کـە ڕازیبـن بەو بەشـەی خەلیفـە و خـودا لـە دنیـادا پێـی بەخشـیون و تەقـوای خۆیـان بکـەن بـۆ ئـەوەی خـودا لـەوە دنیـا پاداشـتیان بداتـەوە. دەسـەڵاتی ئایینـی بـووە پارێـزەر و پاڵپشـتی تـەواوی سیسـتمی فیوداڵـی خێڵەکـی، لەهەمـان کاتـدا چونکـە دەسـەڵاتی ئابـوری و سیاسـیان نەبـوو، چاوەڕوانـی دەسـتی خەلیفـە و ئۆروسـتۆکراتیەت و دەسـەڵاتداران بـوون، کـە چاوێکیـان لێیـان بێـت و ڕەحمێکیـان پێبکـەن، بۆیـە لـە وتـاری هەینـی و فەتواکانیانـدا هەمیشـە بـۆ ئەوانـە دەپاڕانـەوە و پشـتگیری بڕیارەکانیانیـان دەکـردن.

عەباسـییەکان لـە پێنـاوی بونیادنانـی دەوڵەتەکەیـان و بەهێزکـرن و گەشـەکردنیدا توانیـان سـود لـە فـرە چەشـنەیی و ڕەنگاوڕەنگـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت وەربگـرن، خاسـڵەتی ڕۆڵـی بەهێـزی دەسـەڵاتی ناوەنـدی دەوڵـەت و ڕۆڵـی گرنگـی شـارەکان لـە بەڕێوەبردنـی دەسـەڵاتی خۆجێیـدا، سـوپایەکی بەهێـزی دەوڵـەت و کڕینـی ژمارەیەکـی زۆر کۆیلـە و هێنانیـان بـۆ ناوچەکـە و بەکارهێنیـان لـە سـوپا و دەسـتگاکانی دەوڵـەت و بەرهەمهێنانـی بەکۆمەڵـدا. بـەڵام هەتـا دەهـات پێکهاتـە و دەسـەڵاتدارانی خۆجێیـی ناوچـەکان و چینوتوێژەکانـی کۆمەڵگـە، دەکەوتنـە ململانـێ لەگـەڵ ئـەو سیسـتمە فیوداڵـە خێڵەکیـە ڕەهایـەدا «**٨٠ ل١٣٤**».

ئـەو دەوڵەتـە، بەبـێ ئـەو پێکهـات و فاکتەرانـە توانـای بەردەوامـی نەبـوو، بـەڵام بەهێزبـوون و زۆر بوونـی ئەوانـە و پەیدابوونـی بەرژەوەنـدی تایبەتـی خۆیـان و ململانـێ لەگـەڵ یەکتریـدا، هەتـا دەهـات بنەماکانـی دەوڵەتەکەی دەگۆڕی و دەسـەڵاتی ناوەنـدی دەوڵەتـی لاوز دەکـرد و ناوچـە و پێکهاتـەکان هەوڵـی سـەربەخۆیی ئابـوری و سیاسـی خۆیـان ئـەدا و چینوتوێژەکانـی خـوارەوە ناڕەزاییـان تێدەکـەوت و گـرژی و ڕاپەریـن ڕوویـدەدا.

دوای سـەد سـاڵ لـە حوکمرانیـان، هەتـا دەهـات دەسـەڵاتدارانی ئۆروسـتۆکراتی خەلافەتـی عەباسـی دەبـوون بـە چەترێـک و سـیمبۆلێک بـۆ کۆکردنـەوەی پێکهاتەکانی دەوڵەتەکـە و هەتـا دەهـات زیاتـر بەڕێوەبردنـی کاروبـاری دەوڵەتەکەیـان دەدایـە دەسـتی عەجـەم. هـەر لـە سـەدەی نـۆوە وردە وردە دەسـەڵاتی ناوەنـدی دەوڵـەت بەسـەر ناوچـە جیاوازەکانـدا لاواز بـوو. ئەوانـە بانگەشـەی سـەربەخۆیی و نیمچـە سـەربەخۆیی خۆیـان دەکـرد، بـەڵام بـۆ خـۆ پاڕاسـتن لـە هەڕەشـەی دەرەکـی لـە ژێـر چەتـری دەوڵەتەکـەدا دەمانـەوە و باجـی سـاڵانەیان بـە خەلیفـە دەدا و بەسـەرکردەی ڕۆحـی خۆیـان ناویـان دەبـرد. دەسـەڵاتی سیاسـی لـە دەوڵەتـی عەباسـیدا بـوو بـە دوو بەشـەوە، دەسـەڵاتی ناوەنـدی دەوڵـەت و دەسـەڵاتی خۆجێیـی ناوچـەکان «**١١٨ ل٢١٢\ ١١٣ ل٣٧٥**».

ململانیـە و ناکۆکـی ناوخۆیـی و گۆڕانـکاری لـە بـاری ئابـوری و سیاسـی و ڕۆڵـی ئۆروسـتۆکراتیەت و دەسـەڵاتی ئایینـی و پێکهاتەکانـدا، بـووە هـۆکاری ئـەوەی بەشـێکی زۆری دەسـەڵاتدارانی سـەربازی و سیاسـی دەوڵەتەکـە داهـات و سـامانی ئابـوری و دەسـەڵاتی سیاسـیان لـە ناوچەکانـدا زیادبـکات، لەهەمانکاتـدا پێکهاتـە

بەهێزەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، بەهۆی ئەو دەرفەتەی بۆیان دروستبوو لە بەشداریکردنی حوکمرانیدا، هەروەها لە ڕێگەی خۆ نزیککردنەوەیانەوە لە ئۆروستۆکراتی فیودالی قوڕەیش، پێگەی ئابوری و سیاسی خۆیان بەهێزکرد.
لە لایەکەوە هەموو ئەمانە بوونە هۆی ئەوەی پێکهاتە بەهێزەکانی وڵاتەکە، لە کاتی جیاوازدا لە ژێر چەتری فیودالی خێڵەکی عەباسیەکاندا کۆببێتەوەوە و کاروباری حوکمڕانی دەوڵەتی ناوەندی بەڕێوەبەرن. ئەمانە بەپێی وەلایان بۆ خەلیفە و زیادبوون و کەمبوونی توانای سیاسی و ئابورییانەوە، خەلیفە جێگورکێی پێکردوون.
لە لایەکی ترەوە لە ژێر چەتری دەوڵەتە زلهێزەکەدا چەندین وردە دەوڵەت و ناوچەی دەسەلاتی خۆجێیی و میرنشین سەریان هەڵدا. ئەو پێکهاتانەی، کە لە حوکمرانی دەوڵەتی ناوەندیدا بەشداریانکرد دەکرێ دابەشبکرێن بەسەر سێ بەشەوە:
چەند خێڵێکی تورک ٨٥٠-٩٤٦(ز.)
بووەیهییەکان(چەند بنەماڵەیەکی فارس بوون) ٩٤٦-١٠٥٥(ز.)
سلجوقیەکان(ناوی هاوبەشی چەند سەلالەیەکی تورکی تر بوو) ١٠٣٧-١٣٠٠(ز.)
ئەو وردە دەوڵەت و دەسەلاتە خۆجێیانەی کە لە ناوچە کاندا، لەکاتی جیاوازدا سەریان هەڵدا و نیمچە سەربەخۆیی خۆیان هەبوو، هەرە گرنگەکانیان ئەمانە بوون «١١٨ ل٢١٢»:
دەوڵەتی ئەندەلوس، سەدەی هەشت
دەوڵەتی ئەلئەداسە لە مەغریب، سەدەی دە
دەوڵەتی تیتولونیە لە میسر، سەدەی دە
دەوڵەتی ئەلئەغالبە، سەدەی دە
دەوڵەتی فاتمی لە میسر، بنەماڵەی فاتمەی کچی محمد ٩٠٩-١١٧١
دەوڵەتی ئەیوبی لە میسر ١١٧١-١٢٥١
دەوڵەتی مەمالیک(کۆنە کۆیلەکان) لە میسر ١٢٥١- ١٥٧١
چەندین ئەمارات لە وڵاتی شام، نمونەی: ئەلحمدانیە، ئەلنمیریە، ئەلمرداسیە دروست بوو.
لە ئێران چەندین دەوڵەتی بچووک دروست بوون لەوانە:
دەوڵەتی تاهیری لە خۆراسان، دەوڵەتی سەفاری، دەوڵەتی سامانی، دەوڵەتی غەزنەوی
لە کوردستان چەندین میرنشین و دەوڵەتی بچووک لەکات و شوێنی جیاوزدا دروستبوون، لەوانە: دەوڵەتی دۆستەکی، هەزبانی، شەدادی، حەسنەوی، ئەنازی. لەبەشێکی تایبەتیدا دەگەڕێنەوە سەر تایبەتمەندی و دۆخی کوردستان لەو چەرخانەدا «٩٤ ل٢١\ ٧٢ ل٢١٠».
بەهۆی زوڵم و زۆر بەسەر چینوتوێژەکانی خوارەوە چەندین بزووتنەوە

لەناویاندا روویدا. لەگەڵ ئەوەی ئەو بزووتنەوانە سەرکەوتنیان بەدەست نەهێنا، بەڵام بوونە فاکتەرێک بۆ لاوازبوونی فیوداڵی خێڵەکی و لاوازبوون و پارچەپارچەبوونی دەوڵەتەکە. لەوانە راپەرینی بابەکی خورەمی لە سەدەی نۆدا، کە زیاتر لە ٢٠ ساڵ بەردەوام بوو. ئەمە بزووتنەوەیەکی ئایینی جوتیاران بوو. راپەرینی زەنگ لە سەدەی دەدا، ئەمە بزووتنەوەی کۆیلەکانی باشووری عێراق بوو، کە لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیدا کاریان پێدەکرا. ئەمانە داوای ئازادی و چاکسازییان دەکرد لە کاروبار و خۆشگوزەریاندا «٨٠ ل٢٢٩،٢٥٧،٢٨٧».

عەباسییەکان پێش هەموو پێکهاتەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە نێوان ساڵەکانی ٨٥٠-٩٤٦(ز.)، هەندێ خێڵی تورکیان لە خۆیان نزیککردەوە و چەندین پۆستی دەوڵەتیان پێسپاردن. هەڵبەتە هەڵبژاردنی ئەوانە بێ هۆ نەبوو. ئەو خێڵە تورکانە لە رۆژهەڵاتی ناەڕاستدا نوێ بوون و وەکو پێکهاتەکانی تری ناوچەکە هێشتا رەگیان لە کۆمەڵگەکاندا دانەکوتی بوو، لەبەرئەوە لەلایەن خەلیفەوە بە ئاسانتر کۆنترۆڵ دەکران، سیستمی خێڵەکی و وەلا بۆ خێڵ و سەرکردە لە ناویاندا هێشتا بەهێز بوو، لەبەرئەوە بە ئاسانی بوون بە ئیسلام و ئاوێتەی بوون و پەیڕەوی کوێرانەیان دەکرد. مەزهەبی سوننەی عەباسییەکانیان پەیڕەو دەکرد و یارمەتی خەلیفەیان دەدا بۆ سەرکوتکردنی شیعە «١١٣ ل٤٠٩،٤٢١». توێژی ئۆروستۆکراتی عەباسی هەتا دەهات تێر دەبوون و تاقەتی خۆ هیلاکردنیان نەمابوو و بەرژەوەندی خۆیان دەخستە پێش بەرژەوەنی خەلیفە و بڕوای ئایینیەوە، لەبەرئەوە چیتر وەکو جاران جێگەی بڕوا نەبوون و خەلیفە پێویستی بە خەڵکی نوێ بوو جێگەی ئەوانەی پێبگرێتەوە.

بۆ ماوەی کەمتر لە سەدەیەک ئەو خێڵە تورکانە سودبەخش بوون بۆ دەسەڵاتدارانی فیوداڵی قورەیش، بەڵام هەتا دەهات ئەوانە بەهێز بوون و داهات و سامان و دەسەڵاتیان زیادیکرد و تەنگیان بە شیعە و فارس و کورد و پێکهاتەکانی تر هەڵچنی بوو، چیتر وەکو سەرەتا گوێرایەڵی خەلیفە نەبوون. ئەمە لەگەڵ عورفی خێڵەکیدا نەدەگونجا، کە بریتی بوو لەپێدانی پۆستی سیاسی و داهاتی ئابوری بە مەرجی وەلا بۆ سەرۆک. ئەمە سەرەڕای ئەوەی دەبووە هەڕەشە بۆسەر خەلیفە، بێزاری و گرژی و ناڕەزایی پێکهاتەکانی تری لێدەکەوتەوە. لەبەرئەوە خەلیفە بە یارمەتی هەندێ بنەماڵەی بووەیهی، پۆستەکانی لێسەندنەوە و سەرکوتیانکردن و دووریان خستنەوە و ئەرکەکانی ئەوانیان بە بووەیهێکان سپارد.

بوەیهییەکان چەند بنەماڵەیەکی سەردارانی فارس بوون و نیشتەجێی ناوچەکانی کەرەجی هەریمی فارس بوون. ئەمانە لە نێوان ساڵەکانی ٩٤٦-١٠٥٥(ز.) بوونە هاوپەیمانی دەسەڵاتدارانی فیوداڵی قورەیش. لەو ساتەوە بەتەواوەتی خەلافەتی عەباسی ڕۆڵی چەترێکی بینی کە لەسایەیدا پێکهاتە و بەشەکانی دەوڵەتەکە لە

ژێردا کۆبوونەوە. خەلیفە و توێژی ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار، بەشی خۆیان لە داهاتی باج و جزییە و گومرگ و سامان و غەنائمی دەوڵەتەکە دەبرد و بوونە سەرکردەی رەمزی و رۆحی تیایدا. لە پراکتیکدا بوەیهییەکان کاروباری دەوڵەت و ئابوری و سیاسی و سەربازییان بەڕێوەدەبرد «۱۰۹ ل۳۱».

هەرچەندە ئەم پێکهات و بنەماڵەیەش بۆ سەد ساڵی تر تەمەنی سیستمی فیودالی خێڵایەتی درێژ کردەوە، بەڵام بەرژەوەندی و سروشت و خواستی ئەمانەش زۆری نەبرد، لە باتی بەردەوامی لە بەهێزکردنی سیستمەکە، کەوتە ململانێ و زۆرانبازیی لەگەڵیدا.

بەپێی عورفی خێڵەکی و سیستمی فیودالی خێڵەکی، زەوی زار و سامانی وڵاتەکە، موڵکی دەوڵەت و تەسەروف پێکردنی بە دەستی فیودالی خێڵەکی دەسەڵاتداردا بوو. بەڵام لەگەڵ بەهێزبوونی بوەیهییەکان و سروشتی نا خێڵەکی کۆنیان لە موڵکدارێتی زەویوزاردا، هەتا دەهات زیاتر دەستیان دەگرت بە سەر زەوی وزاری زۆربەی ناوچەکانی فارس و دەیانکردە موڵکی تایبەتی خۆیان و داهاتەکانیان بۆخۆ دەبرد. ئەمە لە لایەکەوە داهاتی خەلیفەی کەمدەکردەوە و لە لایەکی ترەوە، بنەماماکانی سیستمی فیودالی خێڵەکی تێکدەشکاند.

بوەیهییەکان، بۆ بەهێزکردنی رۆڵیان لە دەوڵەتەکەدا و خۆجیاکردنەوەیان لەوانی تر، مەزهەبی شیعەیان هەڵبژارد و هەتا دەهات بۆ بەهێزکرتی پێگەی خۆیان لە دەوڵەتەکە و فشار خستنە سەر خەلیفە خۆیان لە شیعەکانی باشوری عێراق نزیکک دەکردەوە. دەتوانین بڵێین تەماعی فارسەکان بۆ ئەو ناوچانە و هەوڵدان بۆ گرێبەستنەوەی ئەوانە بەخۆیانەوە لەم ساتەوە بەهێز بوو. لە سەردەمی دەسەڵاتی ئەماندا پێگە و رۆڵی شیعەکانی عێراق بەهێز بوو.

لەو سەردەمەدا دەوڵەتی فاتمیە لە میسر نیمچە سەربەخۆیی خۆی هەبوو و لە ململانێدابوون لەگەڵ خەلیفەی عەباسیدا. لەگەڵ ئەوەی فاتمیەکان شیعە نەبوون، بەڵام بەرەچەڵک دەچوونەوە سەر عەلی کوڕی ئەبوتالیب و محمد. بوەیهییەکان ئەوەیان بەکاردەهێنا بۆ خۆ نزیککردنەوە لێیان و زیاتر بەهێزکردنی پێگەی خۆیان و فشار خستنە سەر خەلیفە.

لەڕێگەی پەیوەندی بەستنی توندوتۆڵ لەگەڵ کەمایەتە ناموسلمانەکاندا و پشتگیریکردنی بازرگانی دەرەکی، بوەیهییەکان داهاتی بازرگانیان بۆ خۆیان زیاترکرد و لەهەمانکاتدا پشتگیری ئەو توێژەیان دەکرد دژی خەلیفە.

بەهۆی ئەم فاکتەرانەوە، هەتا دەهات لەلایەکەوە ململانێ لە نێوان ئەوان و ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتداری فیودالی قورەیش زیادیدەکرد، لەلایەکی ترەوە ململانێی ناوخۆی ئەو بنەماڵەیە و لەگەڵ پێکهاتەکانی تردا زیادیدەکرد و لە یەک دوور دەکەوتنەوە و دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەت بەسەر ناوچەکاندا لاواز دەبوو و دەوڵەتەکە بەرەو شکست و کەوتن ملی دەنا.

- هاتنی شەپۆلی نوێی میللەتە خێڵەکییەکان بۆ ناوچەکە

لاوازبوونـــی دەوڵەتـــی عەباســـی لـــەو ســـەدەیەدا و دابەشـــبوونی بەســـەر چەندیـن ناوچـە و وردە دەوڵەتـەوە، دەرفەتـی بـۆ تێکشـکاندنی ئـەو سیسـتمە و دابەشـبوونی بەسـەر یەکـەی لاوازدا دروسـتکرد، کـە ڕەنگـە ئەمـە بـە شـێوازی سـەرەتای سـەدەکانی ناوەڕاسـتی ئەوروپـا دەرفەتـی گەشـەکردنی بازرگانـی و چینوتـوژی نوێـی و سیسـتەمێکی بەڕێوەبردنـی جیـاوزی لـە پاڵـدا دروسـتبووایە. بـەڵام هاتنـی شـەپۆلی خێڵەکـی نـوێ لـەو سـەردەمەدا بـۆ ناوچەکـە، بووەهـۆی ئـەوەی دەوڵەتـی عەباسـی و سیسـتەمی فیوداڵـی خێڵەکـی بـۆ چەنـد سـەدەیەک بمێنێتـەوە، ئەگەرچـی دواتـر بووەهـۆی دروسـتبوونی دەوڵەتـی فیوداڵـی خێڵەکـی زلهێـزی نـوێ.

ئـەو شـەپۆلە خێڵەکیانـەی کـە لـەو سـەردەمەدا ڕوویـان کـردە ناوچەکـە دەتوانـرێ دابەشـکرێن بـە چـوار بەشـەوە:

یەکەمیـان ئـەو خێڵـە تورکانـە بـوون، کـە لەسـەردەمی لاوازبوونـی ساسـانیەکاندا لـە سـەدەکانی پێنـج و شەشـدا هاتنـە ناوچەکـەوە و وەکـو لەسـەرەوە باسـمانکرد هـەر زوو چوونـە ژێـر چەتـری دەوڵەتـی عەباسـییەوە و بەشـداریی حوکمداریانکـرد.

دووەمیـان سـولجوقیەکان بـوون، کـە دوواتـر هاتنـە ناوچەکـە و لـە ژێـر چەتـری دەوڵەتـی عەباسـیدا چەنـد دەوڵەتێکـی بچووکیـان دامەزرانـد و سەرپەرشـتی حوکمڕانـی ناوەنـدی دەوڵەتـی عەباسـیان گرتەدەسـت.

سـێهەمیان، هاتنـی شـەپۆلی مەغۆلـەکان بـوو، کـە بەتەواوەتـی دەوڵەتـی عەباسـی و پاشـماوەکانی شارسـتانییەتە کۆنەکانـی ڕۆژهەڵاتیـان تێکشـکاند و ناوچەکـە و پێکهاتـە و چینوتوێژەکانـی تـەواو لاوازکـرد.

چوارەمیـان شـەپۆلێکی نوێـی چەنـد خێڵێکـی تـورک بـوون، کـە توانیـان سـوود لـە کاولبـوون و شکسـتهێنانی ناوچەکـە وەرگـرن و دواتـر دوو دەوڵەتـی زلهێـزی نوێـی فیوداڵـی خێڵەکـی لـە هەمـوو خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا بونیادبنێـن، کـە دەوڵەتـی عوسـمانی و سـەفەوی بـوون.

سـلجوقییەکان خێڵێکـی بەهێـزی سـەلالەیەکی تـورک بـوون، کە لەسـەرەتای سـەدەی یانـزە ڕوویـان کردبـووە خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت. لەسـەرەتادا لـە ناوچەکانـی خۆزسـتان و هەمـەدان و کرمـان و ئازربایجـان گیرسـانەوە. بەسـەر خێڵـە تورکەکانی تـری تـورک و کـورد و پێکهاتەکانـی تـری دەوروپشـتیاندا زاڵبـوون.

بەهـۆی لاوازی دەوڵەتـی عەباسـی و ململانێـی توندوتیـژی نێـوان ئۆروسـتۆکراتی فیوداڵـی قوڕەیـش و بوەیهییـەکان، لە نێوان ساڵەکانی ١٠٣٧-١٣٠٠(ز.)، ئـەوان دەرفەتیان هێنـا و دەوڵەتێکـی گەورەیـان دامەزرانـد. ئەمانـە زوو بوونـە ئیسـلام و وەلای خۆیـان بـۆ خەلیفـە نیشـاندا. خەلیفـە لـە پێنـاو بەردەوامـی سیسـتمەکە و دوورخسـتنەوەی بوەیهییـەکان، ئەرکـی حوکمـداری دەسـەڵاتی ناوەندییـان پێسـپاردن و نازناوی سـوڵتانی بـە سـەرۆکەکانیان بەخشـی. بێجگـە لـە کۆنترۆڵکردنـی دەسـەڵاتی ناوەنـدی دەوڵەتـی

عەباسـی، دەسـتیان بەسـەر زۆربـەی ناوچەکانـی ئێـران و ئەفغانسـتان و بەشـێک لـە هیندسـتان و کوردسـتان و رۆژهەڵاتـی ئەنـادۆل و بەشـێک لـە کەنـار دەریاکانـی سـوریادا گـرت. لـەو رێگەیـەوە سـەرلەنوێ پایـەی خەلیفـەی عەباسـی بەرزبـۆوە و سیسـتمی فیودالّـی خێڵەکی قورەیـش بـۆ ماوەکـی تـر مایـەوە «**١٠٩** ل**١٤٢\ ١١٣** ل**٤٤٥**».

بـە هـۆی سـەرلەنوێ بەهێزبوونـی دەسـەڵاتی ناوەنـدی دەوڵەتەکـەوە، بـۆ ماوەیـەک ئاسـایش و سـەقامگیری پارێـزرا و بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵ و بازرگانـی بووژاندنـەوەی تێکـەوت. توانیـان سـەرکوت و کۆنترۆلـی شـیعەکان بکـەن. پشـتگیری هەنـدێ خێڵـی بەهێـزی کوردیـان کـرد بـۆ هێرشـکردنە سـەر دەوڵەتـی فاتمـی لـە میسـر و روخاندنـی و دامەزراندنـی دەوڵەتـی ئەیوبـی لـە جێگـەی. دەوڵەتـی ئەیوبـی، لـە لایەکـەوە دۆسـتایەتی بوەیهییـەکان و شـیعەکانی نەهێشـت و لـە لایەکـی تـرەوە توانـی بەرپەرچـی هەڵمەتـی خاچپەرسـتەکانی کەنیسـەی رۆمـا بـۆ سـەر خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت بداتـەوە.

هەڵبەتـە ئـەم سـەرکەوتن و فراوانبوونـە، هەمیسـانەوە بـووە هـۆکاری زیادبوونـی داهـات و سـەروەت و غەنائمـی نـوێ و دروسـتبوونی بنەماڵـە و سـەرکردە و توێـژی دەسـەڵاتداری نـوێ و زیادبوونـی تەمـاع و خواسـتی سـەربەخۆیی لـە ناویانـدا. سـەرەڕای ململانێکانـی پێشـو لـە نێـوان پێکهاتـە و ناوچەکانـدا، ململانـێ کەوتـە نێـوان خـودی بنەماڵەکانـی سلجوقیەکانیشـەوە و شـەپۆلێکی نوێـی شەڕوشـۆڕ و ئـاژاوە و کاولکـردن بـەردەوام بـوو، بێجگـە لـە دروسـتبوونی چەندیـن دەوڵەتـی بچـووک و میرنشـینی لاوز لـە نـاو پێکهاتەکانـی تـری خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا، دەوڵەتـی سـلجوقییش بەسـەر چەندیـن دەوڵەتـی بچووکـەوە دابەشـبوو لـە ئەنـادۆل و ئێـران و کوردسـتاندا.

تاکـڕەوی سـلجوقییەکان لە حوکمرانیدا، لاوازبوونی تەواوی خەلیفە و ئۆروسـتۆکراتی عەباسـی، بـووە هـۆکاری سـەرکوتکردنی تـەواوی زۆربـەی پێکهاتـەی دەوڵەتەکـە و رووتتاندنەوەیـان، شـەڕی بـەردەوام لەگـەڵ بیزەنتییـەکان ، شـەڕی ناوخـۆ و کاولکـردن، نارەزایـی و راپەرینـی کـورد و فـارس و پێکهاتەکانـی تـر، بزووتنـەوەی شـیعەکان، بزووتنـەوەی کۆیلـە زنجیـەکان لـە باشـوری عێـراق، نارەزایـی مەمالیـک. مەمالیـک ئـەو کۆنـە کۆیلانـە بـوون دەسـەڵاتدارانی یـەک لـە دوای یەکـی فیودالّـی خێڵەکـی لـە لەشـکر و کاروبـاری دەوڵەتـدا بەکاریـان هێنابـوون.

لەکاتێکـدا دەوڵەتـی عەباسـی لـە گیانـەڵادا بـوو، دیسـانەوە خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت بەرێـگاوە بـوو بـەرەو دابەشـبوونێکی تـر بەسـەر چەندیـن ناوچـە و وردە دەوڵاتـدا. قۆناغـی دەسـەڵاتی سیاسـی و ئابـوری فیودالّـی خێڵەکـی لـە ناوچەکـەدا رووبـەڕووی کۆتاییهاتـن دەبـۆوە، سـەرلەنوێ شـەپۆلێکی تـری خێڵەکـی ڕوویکـردە ناوچەکـە و درێـژەی بـە تەمەنـی سیسـتمەکەدا، ئـەم شـەپۆلەیان مەغۆلـەکان بـوون.

مەغۆلـە خێڵەکێکان، شانبەشـانی چەندهـا خێڵـی تـورک نیشـتەجێیی ناوچەکانی ئێسـتای مەنگۆلیـا و باشـوری سـیبریا بـوون. ئەمانیـش وەک هەمـوو کۆمەڵگـە خێڵەکییەکانـی تـر،

ململانێی توند لە نێوان خێڵ و بنەماڵەکەیاندا هەبوو و زەحمەت بوو لەژێر چەتری دەوڵەتێکی هاوبەشدا کۆببنەوە.

ساڵەکانی ۱۲۵۰(ز.) یەکێ لە خێڵە بەهێزەکان، بە پەیدابوونی بنەماڵە و سەرکردەیەکی بەهێز، هەر وەکو پێشوی خێڵە عەرەبەکان، لەدوای چەند شەڕێک خێلەکانی تریان سەرکوتکرد و یەکیان خستن و سوپایەکی مەزنیان پێکهێنا. هەموو نێرینەیەک، کە تەمەنی لە نێوان ۱۵-٦٥ ساڵ بوو، کرا بە جەنگەوەری سوپاکە. لە سەرەتادا پەلاماری باشوری چین و ڕۆژهەڵاتیاندا و دواتر لە ماوەی چەند ساڵێکدا ڕوویان کردە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و روسیا و زۆربەی شوێنەکانیان داگیرکرد. ساڵی ۱۲۵۸ بەغدای پایتەختی خەلافەتی عەباسییان گرت و تالان و کاولیان کرد «۱۱۳ ل٤٦٥».

مەغۆلیەکان وەکو پێکهاتەکانی پێشووی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، نەچوونە ژێر چەتری دەوڵەتی عەباسییەوە، بەڵام دواتر بەشێکیان بوون بە موسولمان. دەوڵەتێکی زلهێزی فیوداڵی خێڵەکیان دامەزراند کە تیایدا نزیکەی ۱۰۰ ملیون کەس کەوتە ژێر دەسەڵاتیانەوە، کە زۆربەی دانیشتوانی ئەوسای جیهان بوون. چونکە ئەمانە دووربوون لە شارستانییەتە کۆنەکان وهیچ گرێبەستەیەکیان لەگەڵیان نەبوو، ڕوویان دەکردە هەرچی شوێنێک، تالان و کاولیان دەکرد و شوێنەواری کۆنیان تێدا نەدەهێشت «۳٦ ل۱٤٨\ ٥٢، مەغۆل» .

مەغۆلەکان بەهۆی ململانێی نێوان خێڵ و بنەماڵەکانیاندا نەیانتوانی یەکێتی دەوڵەتە زلهێزە فیوداڵە خێڵایەتەکەیان بپارێزن، بەڵکو بەسەر چوار دەوڵەتدا دابەشبوون . پاشماوەی دەوڵەتەکانیان لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست هەتا سەدەی چواردە هەر مایەوە، لە روسیا هەتا سەرەتای سەدەی شانزە دەسەڵاتیان هەر بەردەوامبوو.

دوای کەوتنی ئەوان چەندین دەوڵەتی لاوازی بچووکی فیوداڵی خێڵەکی لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاست بۆ ماوەیەک دروست بوون، لەوانە ئیلخانی و موزەفەری و تەیموری لە ئێران، قەرەقۆیلو لە ئەنادۆل و باکوری کوردستان، ئاققویلو لە ناوەڕاستی عێراق، هەروەها سلجوقیەکان لەرۆژئاوای ئەنادۆل و مەمالیک لە میسر مانەوە. لە کوردستان ژمارەک میرنشینی بچووک و لاواز و چەندین ئەمارەتی بچووکی تر لە ناوچە عەرەب نشینەکان حوکمرانیان دەکرد.

ساڵی ۱۲٥۰(ز.) ی ئەیوبییەکان لە میسر شکستیان هێنا و کۆنە کۆیلەکانی دەوڵەتە ئیسلامیەکانی پێشوو، کە پۆستی سەربازی و دەوڵەتیان پێ سپێردرابوو، لە جێگەی ئەوان دەوڵەتی مەمالیکیان دامەزراند. مەغۆلەکان لەبەر بەرگری کردنی ئەو دەوڵەتە لە گرتنی میسر و زۆربەی ناوچە کەنار ئاوەکانی شام شکستیان هێنا. کە ساڵی ۱۲٥٨ دەوڵەتی عەباسی کەوت، مەمالیکەکانی میسر داڵدەی بنەماڵەی عەباسی قوڕەیشیاندا و گرتنیانە خۆیان، بەوە میسر بۆ چەند سەدەیەک بوو بە سەنتەری دەسەڵاتی ئایینی ئیسلام و ئاڵاکەی کەوتە دەست ئەوان هەتا ئەو کاتەی مافی خەلافەتێتی ئیسلام کەوتە چنگی عوسمانییەکانەوە «۱۱۳ ل٤٦٥\ ٥۳\٥٢».

هۆکاری بەردەوامبوونی فیوداڵی خێڵەکی دوای شکستهێنانی قوڕەیش

بەکەوتنی ساسانییەکان بەدەستی فەتحی ئیسلامی، فارسەکان بۆ نزیکەی **١٣٠٠**ساڵ وەکو خاوەن دەوڵەتی زلهێز لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاست رۆلیان نەما و هەتا دوای شەڕی یەکەمی جیهانی رۆڵێکی کاریگەریان لە ناوچەکەدا پەیدانەکردەووە.
بەهەمان شێوە بە شکستهێنان و کەوتنی دەوڵەتی خەلافەتی عەباسیی قورەیش، عەرەب بەتەواوەتی شکستی هێنا لەوەی سەرلەنوێ دەوڵەتی بەهێز لە ناوچەکەدا دامەزرێنێ. لەهەمان کاتدا شکستهێنان و کەوتنی ئەو دوڵەتە شکستهێنانی تەواوی سیستەمی بەڕێوەبردنی فیوداڵی خێڵەکی عەرەب بوو.
ئەو سیستەم و ئایدۆلۆژیایە لەناو عەرەبدا، نزیکەی هەزار ساڵ لەمەوبەر شکستی هێنا، کە هێشتا بنەماکانی سیستەمی فیوداڵی خێڵەکی بەهێز بوو. بۆیە ئەمرۆ هەموو هەوڵدانێک بۆسەرلەنوێ زیندووکردنەوەی ئەوە، لە شکستهێنان و دەردەسەری زیاتر هیچی تری بۆ میللەتە عەرەبەکان لێ ناکەوێتەوە.
ڕاستە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی، چەندین دەوڵەتی عەرەبی دروست بوون، بەڵام هەرهەموو ئەوانە دوورن لە دەوڵەتی زلهێز و هەتا ئێستا بەرژەوەندی هاوبەشی نوێ، عەرەبەکانی لە دەوڵەتێکی هاوبەشدا کۆ نەکردۆتەوە.

- دامەزرانی دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی بەدەستی خێڵی تورک

ساڵەکانی **١٢٠٠**(ز.) مەغۆلەکان ڕوویان کردە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، کەوتنە ئازاردان و راوەدونانی پێکهاتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست. لەوانەی کە بەر ئەو شاڵاوە کەوتن، چەندین خێڵی تورکی نیشتەجێی باکوری رۆژهەڵاتی ئێران بوون. ئەوانە لەتاودا ئەو ناوچانەیان بەجێ هێشت و پۆلێکیان کۆچیان بۆ رۆژئاوای ئەنادۆڵ (ناوەڕاست و رۆژئاوای تورکیای ئێستا) کرد و پۆلێکی تریان کۆچی بۆ رۆژئاوای دەریاچکەی قەزوین کرد. هەندێکیش لەوانە بەهۆی لاوازی میرنشینە کوردەکان و ململانێی ناویان، لە هەندێ ناوچەی کوردستاندا بڵاوبوونەوە. بێجگە لەو پۆلە نوێیە، پێشتر چەندین خێڵی تری تورک نیشتەجێی بەشێکی رۆژئاوای ئەنادۆڵ بوون. ئەمانە هەر وەکو کۆمەڵگە خێڵەکیەکانی تر هەمیشە لە ململانێ و شەڕوشۆڕدا بوون لەگەڵ یەکتردا «**١١٩ ل٥٩،٤٦**».
ساڵی **١٢٠٠**(ز.) عوسمانی سەرۆک خێڵی ئۆگوز کە لە خێڵە تورکەکانی تر بەهێزتر بوو، توانی خێڵەکە یەکخات و لەدوای زنجیرەیەک شەڕ، بەسەر ژمارەیەک خێڵی تورکی تردا زاڵبن و بیانکەنە رەعیەی خۆیان. لە کۆتایی ساڵەکانی **١٢٠٠** دەوڵەتێکی بچووکی فیوداڵی خێڵەکی بە ناوی دەوڵەتی عوسمانیەوە دامەزراند و سەرۆکەکەیان ناسنامەی سوڵتانی پێدرا «**٩٠ ل٢٦**».
بەهۆی دوورکەوتنەوەی خەلیفە و ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتداری عەباسی لە

ئایینەوە و لاوازی دەسەڵاتی ئایینی و شکستهێنانی لە یەکخستنی موسوڵمانەکان لەژێر ڕێبازێکی هاوبەشدا، هەروەها زوڵم و زۆری زۆر بەسەر بەرهەمهێنەر و چینوتوێژەکانی خوارەوە لەو دەوڵەتەدا، ژمارەیەکی زۆر تەریقەی ئایینی و دەروێش و شێخ لەناو پێکهاتە و ناوچەکاندا پەیدا بوو.

هەریەکێک لەمانە گونجاو بوو لەگەڵ خاسڵەت و کلتور و نەریت و شێوازی بونیادی کۆمەڵایەتی و ئابوری و سیاسی ناوچەکەی. بەهەمان شێوە خێڵی ئۆگوز، شێخ و عولەمای تایبەتی خۆی هەبوو. ئەمانە سوننەی سەلەفی بوون، کە لەگەڵ عورفی خێڵەکیاندا گونجاو بوو. ئەمانە لە پرۆسەی بونیادنانی دەوڵەتی عوسمانیدا لە سوڵتان و دەستەبژێری دەسەڵاتداری خێڵەکەوە نزیک بوون و پشتگیریانکردن و هەوڵی یەخستنی خێڵەکە و مسۆگەرکردنی وەلای ئەندامەکانیان بۆ سوڵتان دەدا.

ئەو شێخ و عولەمایانە، پێگەی تایبەتیان لە کۆمەڵگەکەدا هەبوو و سوڵتان ڕێزی لێدەگرتن و گوێڕایەڵی ئامۆژگاریەکانیان بوو. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەپێی عورفی خێڵەکی و ڕێبازی سوننە، سوڵتان و سەرەک خێڵ بوو کە خاوەن دوا بڕیار بوو، ئەو بوو کە دەسەڵاتی ڕەهای هەبوو بەسەر خێڵ و دەوڵەت و ڕەعیەت و دەسەڵاتی ئایینیدا. دواتر لەگەڵ فراوانبوون و بەهێزبوونی دەوڵەتەکە، پیاوانی دەسەڵاتی ئایینی پلە و پۆستی جیاوزیان پێ بەخشرا. گەورەترین شێخ پێناسەی شێخولئیسلامی پێدرا. یەکخستنی خێڵەکە و زاڵبوونیان بەسەر خێڵەکانی تر و کۆنترۆڵکردنیان و دامەزراندنی دەوڵەتی عوسمانی، ئەو خێڵەی لە سیستمی خێڵەکی سادەوە گواستەوە بۆ سیستمی فیودالی خێڵەکی.

لەو سەردەمەدا شان بەشانی دەوڵەتی ساوای عوسمانی، بێجگە لە خێڵە تورکەکانی تر دەوڵەتی سلجوقی تورک لە باشوری ڕۆژئاوای ئەنادۆڵ هەر بەهێز بوو، سەرەڕای ئەوان دوو دەوڵەتی بچووکی تری تورک لە باشور و ناوەڕاستی ئەنادۆڵ هەبوون «١١٨ ل٤٦».

بەشێک لە ڕۆژئاوای ئەنادۆڵ هێشتا لەژێر کۆنترۆڵی دەوڵەتی بێزەنتیدا بوو. زۆرینەی دانیشتوانی ئەنادۆڵ تورک و خێڵەکی نەبوون، بەڵکو ناخێڵەکی بوون و بێجگە لە موسڵمان ژمارەیەک زۆر یۆنانی و ئەرمەن و جولەکە و کەمایەتی ترهەر لە زووەوە پێش هاتنی خێڵە تورکەکان لەو ناوچانە ژیاون. بەشێک لەوانە لەژێر دەسەڵاتی ئەو دەوڵەت و خێڵە تورکانەدا بوون و کرابوون بە مسکێن و ڕەعیەت.

پرسیاری گرنگ لێرەدا ئەوەیە، بۆچی دەوڵەتی ساوای عوسمانی لەناو هەموو خێڵ و دەوڵەتە تورکە بچووکەکان و میللەت و پێکهاتەکانی تردا توانی سەرکەوتنی گەورە بەدەست بهێنێ و لە کۆتاییدا ببێتە گەورەترین دەوڵەتی بەهێز لە جیهانی ئەوسادا و بۆ ماوەی ٧٠٠ساڵی تر لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا بەردەوامی بە سیستمی فیودالی خێڵەکی بدات.

ئەو خێڵە تورکە، بە ئاسانی لەگەڵ تەریقەیێکی ئایینی ئیسلامیدا ئاوێتەبوو و

بــوو بەهــۆکاری بەهێزکــردن و یەکخســتن و زاڵبوونــی بەســەر خێڵــە تورکەکانــی تــری دراوســێیان و دامەزراندنــی دەوڵەتــی عوســمانی. بــەڵام ئــەوەی لێــرەدا بــووە فەکتەرێکــی گرنــگ بــۆ گەورەبــوون و بەهێزبوونــی دەوڵەتەکەیــان، دەســتپێکردنی جیهــاد و شــەڕبوو لەگــەڵ دەوڵەتــی بێزەنتیــدا «٩٠ ل٣٠».

دەوڵەتــی بێزەنتینــی، بەهــۆی فاکتــەرە ناوخۆیــی و هەڵمەتــی خاچپەرســتەکانی کەنیســەی رۆژئــاواوە لاواز بــوو، لــە شکســتهێنان و داڕماندابــوو و چیتــر وەکــو پێشــتر توانــای پارێــزگاری ناوچەکانــی بەلقــان و رۆژهەڵاتــی ئەوروپــای بــۆ نەدەکــرا «بەنــدی٢». دەوڵەتــی ســاوای عوســمانی، لاوازی ئــەو دەوڵەتــەی قواســتەوە و بــە نــاوی بڵاوکردنــەوەی ئایینــی ئیســلام و فتوحــات و غەزاکــردن لەگــەڵ غەیــرە دینــدا، ســەرکەوتنی چاکــی بەدەســت هێنــا و هەنــدێ ناوچــەی بەلقانــی (بەلقــان ناویکــی هاوبەشــی کۆنــی وڵاتەکانــی باشــوری رۆژهەڵاتــی ئەوروپایــە) خســتە ژێــر دەســەڵاتی خــۆوە. ئــەم کــردارە، ســەرەتای دروســتبوونی دەوڵەتــی خەلافەتــی راشــدین و فتوحاتــی ئیســلامی ئەوســامان دەهێنێتــەوە یــاد. ئــەوەی بــۆ دەوڵەتــە فیوداڵــە خێڵەکیەکانــی قورەیــش بەهــۆی بەهێــزی ئەوســای دەوڵەتــی بێزەنتییــەوە ســەری نەگــرت، بۆعوســمانییەکان هاتــەدی.

ســاڵی ١٣٠١(ز.) عوســمانییەکان لــە شــەڕێکی خوێناویــدا، لەشــکرێکی گــەورەی دەوڵەتــی بێزەنتییــان شــکاند. بــەو ســەرکەوتنە، لەنــاو موســڵماناندا بــە هەڵگــری ئــاڵای ئیســلام و زاڵبــوون بەســەر دوژمنانــی موســڵماناناندا ناویــان دەرکــرد و بوونــە هــۆی ئــەوەی ژمارەیــەک زۆرخێڵــی تورکــی تــر وەلایــان پێبــدەن. دواترهێرشــیان کــردە ســەر دەوڵەتــی ســلجوقی و دەوڵــەت و ئەمارەتــە تورکــەکان و شکســتیانپێهێنان و ناوچــە و خەڵکەکانیــان خســتە ژێــر دەســەڵاتی دەوڵەتەکەیانــەوە. لــە ناوەڕاســتی ساڵەکانی ١٣٠٠دا، زۆربــەی ناوچەکانــی رۆژئــاوا و ناوەڕاســتی ئەنــادۆل کەوتــە ژێــر دەســەڵاتیانەوە. لەســەرەتادا دەوڵەتەکەیــان لــە چەندیــن هەرێمــی ســەربەخۆ پێکهاتبوو، بەڕێوەبردنــی هــەر هەرێمێکیــان دابــووە دەســت هێــز و خێڵــە خۆجێیــەکان «١١٨ ل٩٩».

لــە بەشــی پێشــووی ئــەم کتێبــەدا، باســی تونــدڕەوی و تاکڕەویــی فیوداڵیزمــی رۆژهەڵاتــی ئەوروپامــان کــرد، کــە لەژێــر ســایەیدا، مســکێنەکان لــە بارێکــی نالەبــاری نیمچــە کۆیلایەتیــدا دەژیــان. ئــەو بــارە نالەبــارەی ئــەوان و بێــزاری تەواویــان لــەو چەوســانەوە و ناعەدالەتیــە بــوو بــە فاکتەرێکــی یاریــدەدەر بــۆ عوســمانییەکان کــە لــەو ناوچانــەدا خۆیــان قایــم بکــەن. بــە داگیرکردنــی ئــەو ناوچانــە، عوســمانییەکان سیســتمی فیوداڵــی ئەوروپیــان تیــادا رەتکــردەوە و زەویوزاریــان کــرد بــە موڵکــی دەوڵەتــی عوســمانی (میــری). ڕاســتە عوســمانییەکان ١٠٪ باجیــان لێدەســەندن و ئەوانــەی نەدەبــوون بــە موســڵمان جزییەیشــیان لێ دەســەندن، بــەڵام بەلای بەشــێک لە مســکێنەکانی ئــەو ناوچانــەوە، ئەوەیــان لــە زوڵمــی سیســتمە کۆنەکــە لا ئەهوەنتــر بوو. لەگــەڵ ئــەوەی عوســمانییەکان جیاوازیــان دەکــرد لەنێــوان موســڵمان و ناموســڵماندا، بــەڵام هەتــا رادەیــەک نەرمییــان دەنوانــد و ڕێگەیــان لێنەدەگرتــن پەیــڕەوەی ئایینەکــەی

خۆیـان بکـەن «**١٠٦** ل**١٦**».

روسـیا، هەتـا سـاڵەکانی **١٥٠٠**(ز.) لەژێر دەسـەڵات و هەڕەشـەی یەکێ لەدەوڵەتەکانی مەغۆلـدا بـوو. لەبـەر لاوازی، توانـای رووبـەڕوو بوونـەوەی دەوڵەتـی عوسـمانی و دەستبەسـەراگرتنی ناوچەکانـی بەلقانـی نەبـوو. هەروەهـا خەریکبوونـی دەوڵەتەکانـی رۆژئـاوای ئەورووپـا بـە بازرگانـی و گـەڕان بەشـوێن سـەرچاوەی نوێـی سـاماندا لـە پشـت دەریاکانـەوە و گوێنـەدان بـە خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت و هەروەهـا دوژمنایەتـی نێـوان کەنیسـەی ئۆرتودۆکسـی رۆژهـەڵات و کاتولیکـی رۆژئـاوا، درەفەتێکـی باشـی تـر بـوو بـۆ عوسـمانییەکان، کـە ناوچانەکانـی بەلقـان بـە ئاسـانی بخەنـە ژێـر دەسـەڵاتی خۆیانـەوە.

سـەرکەتنی عوسـمانییەکان بەسـەر دەوڵەتـە بچـووک و خێڵـە تورکەکانـی تـری ئەنـادۆڵ و هەروەهـا سـەرکەوتنی بەسـەر بێزەنتیـەکان و داگیرکردنـی ناوچەیەکـی زۆری بەلقـان تەنهـا سـەرکەوتنی سیاسـی و سـەربازی و ئایینـی نەبـوو، بەڵکـو لـەو ڕێگایـەوە داهـات و سـامانێکی زۆریـان پەیداکـرد.

تاڵانکردنـی ئـەو ناوچـە و وڵاتانـە بەنـاوی غـەزا و فتوحاتـەوە، کردنـی بەخاوەنـی سـامانێکی زۆری زێـڕو زیـو و چـەک و شـتی تـری گـران بەهـا. سـەرەڕای ئـەوە لەڕێـگای دەستبەسـەراگرتی ئـەو ناوچانـەوە رووتاندنـەوەی خەڵکەکەیـەوە، داهاتێکـی زۆری بـاج و جزییـە دەهاتـە خەزێنـەی دەوڵەتەکەیانـەوە. کۆنترۆڵکردنـی ئـەو ناوچانـە و ئارامـی ڕێگاوبـان، بـوو بەهـۆی بوژاندنـەوەی بازرگانـی و داهاتێکـی زۆری گومـرگ لەسـەر بازرگانـی و دەوڵەمەندبوونـی توێژێـک لـە ئۆروسـتۆکراتی دەسـەڵاتدار لـە ڕێـگای قۆرخکردنـی بازرگانییـەوە «**٩١** ل**٤٦**».

عوسـمانییەکان بـە سـەرکەوتن لـە شـەڕەکانیاندا بەسـەر ئـەو میللـەت و پێکهاتـە مەسـیحیانەی کـە بە خۆشـی خۆیـان نـەدەدا بەدەسـتەوە، زۆربـەی زۆری خەڵکەکەیان دەکـردە یەخسـیر. ئـەو پیاوانـەی لەشـەڕەکاندا نەدەکوژران دەیانگرتـن و دەیانکردنـە کۆیلـە و لـە کاروبـار و بەرهەمهێنـان و خزمەتـکاری و شـەڕدا بەکاریاندەهێنـان.

کچەکانیـان دەکـردن بـە جاریـە، یـان دەیـان فرۆشـتنەوە، هـەرە جوانەکانیـان دەبوونـە جاریـە و ژنـی سـوڵتان و ئۆروسـتۆکراتی خێڵەکـی عوسـمانییەکان. منداڵـە نێرینـە هەتیوەکانیـان خەتەنـە دەکـردن و دەیـان کـردن بـە موسـڵمان و دەیـان خسـتنە قوتابخانـەی سـەربازی تایبەتیـەوە. لەوانـە سـوپایەکی تایبەتیـان لێدروسـتکردن بـە نـاوی سـوپای ئینکیشـاریەوە. سـوپای ئینکیشـاری هەتـا دەهـات مـەزن و بەهێـز دەبـوو، سـەربازی ئـەو سـوپایە بێ خـزم و کەسـوکار بـوون و لـە سـوپا بـەولاوە کەسـی تریـان نەبـوو. لەبەرئـەوە بەشـداریکردن لـە شـەڕەکانی دەوڵەتـی عوسـمانیدا لای ئـەوان پارێزگاریکـردن بـوو لـە مـان و نەمانـی خۆیـان «**١٠٦** ل**٢٢**».

ئـەم فاکتەرانـە، هەتـا دەهـات دەوڵەتەکـەی بەهێزتـر دەکـرد و ناویـان زیاتـر لـە نـاو موسـڵمانانـدا دەردەکـرد و خەڵکـی زیاتـر ڕووی تێدەکـردن و بـۆ پارسـتنی خۆیـان دەچوونـە ژێـر چەتـری دەوڵەتەکـەوە. سـاڵی **١٣٨٩** تـەواو کۆنترۆڵـی ئەنادۆڵیـان کـرد

و هەرێمە نیمچە سەربەخۆکانیان لەناوبرد و ئەنادۆڵیان خستە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی ناوەندیەوە. ساڵی ١٤٥٣ هێرشێکی گەورەیان کردە سەر پاشماوەکانی دەوڵەتی بێزەنتی و قوستەنتەنیەی پایتەختیان داگیرکرد و ناوەکەیان گۆڕی بە ئەستەنبول و کردیان بە پایتەختی خۆیان «٩١ ل٦٥».

شاری ئەستەنبول، لەگەڵ ئەوەی لەو سەردەمانەدا چەند گورزێکی بەرکەوت، بەڵام هێشتا جوانترین و گەورەترین و گرنگترین شاری جیهان بوو. ژمارەی دانیشتوانی دەوروبەری نیو ملیون کەس بوو، کوشک و تەلار و کەنیسەی مەزنی جوانی تێدا بوو، کە عوسمانییەکان زۆربەیان کردن بە ماڵ و بەلات و حەرەم و مزگەوت. گرنگترین شاری بازرگانی جیهان بوو، کە دەریای رەش و دەریای سپی ناوەڕاست و هەروەها ئەوروپا و ئاسیای پێکەوە دەبەستەوە. گرتنی ئەم شارە کۆنترۆلی بازرگانی ئەو ڕێگەیانەی خستە دەستی ئۆروستۆکراتی بنەماڵەی عوسمانی و خەڵکانی نزیک لێیانەوە. لەو ساتەدا دانیشتوانی رەسەنی شارەکە زۆربەیان نە تورک نە موسڵمان بوو و بە کاروباری بازرگانی و پیشەیی و پیشەسازی سەرەتایی ئاوریشم و کەلوپەلی گرانبەهاوە خەریک بوون.

گرتنی ئەم شارە سەرەڕای دەستکەوتنی سامانێکی زۆری تاڵانی زێڕ و زیو و شتی تری گرانبەها و داهاتی زۆری باج و جزییە و گومرگ، هەیبەتی دەوڵەتی عوسمانی لە جیهاندا بەرزکردەوە و، کردینیە پاڵەوان لەناو موسڵمانەکاندا بەوەی کە پایتەختی رۆژهەڵاتی جیهانی مەسیحیان گرت و کردیانە پایتەختی دەوڵەتێکی ئیسلامی و کەنیسەکانیان کردن بە مزگەوت. سەرکەوتنەکانی دەوڵەتی فیوداڵی خێڵەکی، بنەماڵەی عوسمانیان کرد بە سەرکردە و هەڵگری ئاڵای ئیسلام «١٠٦ ل٤٠».

دەوڵەتی عوسمانی لە دامەزراندنیەوە هەتا کۆتایی ساڵەکانی ١٤٠٠ بۆ ماوەی دەوروبەری ٢٠٠ ساڵ خەریک بوو بە خۆجێگیرکردنی دەوڵەتەکە لە ئەنادۆڵ و شکاندنی بێزەنتێکان و فراوانکردنی سنوورەکانی لە بەلقان و رۆژهەڵاتی ئەوروپا. لەو ماوە درێژەدا هێندە گوێیان نەدایە شوێنەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەراست، نمونەی کوردستان و میزوپوتانیا و ئێران و شام و میسرو شوێنەکانی تر. هەڵبەتە هۆکاری ئەوە لە لایەکەوە بۆ دەوڵەمەندی ئەنادۆڵ و رۆژهەڵاتی ئەوروپا و خەیراتی زۆری تاڵان و باج و جزییە تیایاندا دەگەڕێتەوە، لە لایەکی ترەوە شەڕی ئەو دەوڵەتە لەگەڵ نا موسڵمانەکان و بەناوی بڵاوکردنەوەی ئایینی ئیسلامەوە پێگەی دەوڵەتەکەی لە ناو موسڵمانەکاندا بەهێزکرد.

سەرەڕای ئەمانە، ناوچەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بەهۆی قەیرانی ناوخۆ و دەرەکی و شەڕو تاڵانکاری بەردەوامەوە هەژار و بێ سامانتر بوو، بەشێوەی ئەنادۆڵ و رۆژهەڵاتی ئەوروپا سەرچاوەی تاڵانکاری و داهاتی باجی زۆر نەبوو. بێجگەلە پاشماوەی مەغولەکان، ناوچەکە ژمارەیەک زۆر دەوڵەتی بچووکی فیوداڵی خێڵایەتی و ئەمارات و میرنشینی لاوازی تێدا بوو، کە هەمیشە لە شەڕ

و ئاژاوەدابوون لەگەڵ یەک. کەنیسەی ڕۆژئاوای مەسیحی ڕۆما، ئەو لاوازیەی بەهەلزانی و چەندەها هەڵمەتی خاچپەرستانەی کردە سەر ناوچەکانی فەلەستین.
لەو دوو سەد ساڵەدا دەوڵەتی عوسمانی فراوان بوو، توانی خێڵ و پێکهاتەکانی تری ئەو ناوچانە سەرکوت بکات و لەشکرێکی مەزن پێکەوەبنێ و دەستەڵاتی ناوەندی دەوڵەتەکە و سوڵتان بەهێز و ڕەها بکات. بەڵام هەمان ئەو فاکتەرە بنچینەییانەی ئەو خێڵەی بەو ئاستەگەیاند، هەتا دەهات دەبووە هەڕەشە لەسەر مانەوەی دەوڵەتەکە. سروشتی خێڵەکی و دەسەڵاتی ڕەهای ئەو دەوڵەتە لە دەوڵەتە فیوداڵە خێڵایەتەکانی پێشتری قوڕەیش جیاوازتر نەبوو. تاکڕەوی دەسەڵاتی سوڵتان و ئۆروستۆکراتی عوسمانی و سەرکوتکردنی خێڵە تورکەکانی ترو دەستگرتن بەسەر سامان و زەوی و زاریاندا، پێش هەموو پێکهاتەکانی تر ناڕەزایی و بێزاری خێڵە تورکەکانی تری لێکەوتەوە. بەهێزترین و بزێوترینی ئەوانە خێڵە قزڵباشەکان بوون.
قزڵباش، چەندین خێڵی نیمچە ڕەوەندی تورک بوون. ئەمانە لە ناوەڕاستی ئەنادۆڵ و دەوروبەری دەریاچەی قەزوین و هەندێ شوێنی کوردستان نیشتەجێ بوون. مەزهەبی ئەمانە شیعەی دوانزە ئیمام بوو، لەبەرئەوە مەزهەب و کۆنترۆڵی عوسمانییە سوننەکانیان لا قبوڵ نەبوو. دەوڵەتی عوسمانی دەستی گرتبوو بەسەر ناوچەکانیاندا و دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری لە سەرکردەکانیان سەندبوو و خەڵکی سەر بەدەوڵەت حوکمرانی دەکردن. وەکو هەموو شوێنەکانی تری ژێر دەسەڵاتیان، دەوڵەتی عوسمانی زەوی و زار و لەوەڕگاکانی ئەمانیشیان کردبوو بە موڵکی دەوڵەت و سوڵتان و ئەوان تەسەروفیان پێیانەوە دەکرد و بڕیاریان ئەدا ئەو زەویانە بەدەست کێوە بێت و چۆن بەکاربهێنرێن. هەروەها دەوڵەت باجێکی زۆری لەسەر زەوی و بەرهەمهێنان لێدەسەندن و پیاوەکانیان ناچاردەکردن بەشداری شەڕوشۆڕەکانی دەوڵەت بکەن. لەسەر هەموو شتێکەوە قزڵبازیش وەکو عوسمانییەکان ئەیانویست خۆیان یەکخەن و لە کۆمەڵگەیەکی سادەی خێڵەکیەوە هەنگاو بنێن بۆ فیوداڵی خێڵەکی و دەوڵەتێکی بەهێز دامەزرێنن و جێگای عوسمانییەکان بگرنەوە. هەتا کۆتایی ساڵەکانی **١٤٠٠** عوسمانییەکان توانیان سەرکوت و کۆنترۆڵیان بکەن «**١٠٦** ل**٥٢**».
خاوەن تەریقەتێکی ئایینی بەهێزی تر، شێخە سەفەوییەکان بوون، کە لە ساڵەکانی **١٤٠٠** ەوە لە شاری ئەردەبیل ڕۆژئاوای قەزوین نیشتەجێ بوون. ڕەچەڵەکی ئەم بنەماڵەیە بەتەواوەتی ئاشکرا نییە، بەڵام لەوە دەچێ تێکەڵاوێک بووبن لە تورک و کورد. سەفەوییەکان لەسەرەتادا سوننە مەزەب و سۆفی بوون بۆیە ناوەکەیان هەر بە سەفەوی مایەوە. لەبەرئەوەی شێخەکانیان لافی ئەویان لێدەدا کە بە ڕەچەڵەک دەچونەوە سەر ئیمامی کازم، کە ئەویش لەڕەچەڵەکی ئەبو تاڵیبی مامی محمد بوو، توانیان لەناو ئەو خێڵانەدا پێگەی ئایینی و کۆمەڵایەتی خۆیان بەهێزکەن و ناوبانگ دەرکەن «**٩٠** ل**٣٥**».

لەگەڵ دروستبوونی ناڕەزایی لە ناو خێڵەکانی قزڵباش و گردبوونەویان لەو ناوچانە و پێویستیبوونیان بە ئایدۆلۆجێتێکی بەهێز، کە بتوانێ یەکیان بخات و لەو ڕێگەیەوە بتوانن رووبەڕووی عوسمانییەکان ببنەوە، سەفەوییەکان ئەو دەرفەتەیان قواستەوە و وازیان لە مەزهەبی سوننە هێنا و لە ڕێگای بەکارهێنانی رەچەڵەکە پیرۆزەکەیانەوە تەبەنی و بانگەوازی مەزهەبی شیعەی دوانزە ئیمامیان کرد و خۆیان بە میراتگری ڕاستەقینەی محمد وعەلی و ڕێبازی میراتگری شیعە دانا و لەهەمانکاتدا کەوتنە رەجمکردنی سێ خەلیفەکەی تری راشدین و ڕێبازی حوکمڕانییان. بەو جۆرە چۆن ئایینی ئیسلام لەسەرەتادا بووە فاکتەرێک بۆ یەکخستن و سەرخستنی قورەیش لە حیجاز، بە هەمان شێوە مەزهەبی شیعە هەمان ڕۆڵی بینی لەناو خێڵە تورکە قزڵباشەکاندا.

هەرچەندە مەزهەبی شیعە هەر لەسەردەمی بوەیهییەکانەوە هاتبووە ناو فارسەکان و هەندێ پێکهاتەی تری ئێرانەوە، بەڵام لەو سەردەمەدا زیاتر لەناو چینوتوێژەکانی خوارەوەدا بەهێزبوون و مەزهەبی فەرمی وڵاتەکە نەبوو «٧٠ ل١٨». سەفەوییەکان لەڕێگای یەکخستنی قزڵباش و سەرکردایەتیکردنی خێڵەکانیان، ویستیان ئەو مەزهەبە لە ناو ئێرانیەکاندا سەرلە نوێ زیندووبکەنەوە و وڵاتەکە یەکخەن و بیخەنە ژێر چەتری دەوڵەتێکی فیوداڵی خێڵەکی ناوەندی شیعەوە «١٠٥ ل١٠».

لەو سەردەمەدا، بەهۆی دووبەرەکی ناوخۆو دوژمنایەتیان لەگەڵ ڕێبازەکانی تردا، شێخە سەفەوییە گەورەکان یان مردبوون یان کوژرابوون. ئەوەی لەبەر دەستیاندا بوو شێخ ئیسماعیلی سەفەوی بوو، کە ئەویش هێشتا منداڵێکی پانزە ساڵ بوو. شێخ ئیسماعیل لەگەڵ لاوێتیدا خەتمی قورئانی تەواوکردبوو، بنەماکانی شیعە و شەریعەتی ئیسلام فێرکرابوو.

شێخ ئیسماعیل، دەروێشەکانی ڕێکخست و ئەرکی پێویستی پێسپاردن و خێڵەکانی قزڵباشی لە خۆ کۆکردەوە و کۆنترۆڵی شاری تەورێزی کرد و مەزهەبی شیعەی دوانزە ئیمامی بەسەر دانیشتوانەکەیدا سەپاندن و ناچاریکردن تەپڵەی سووری قزڵباش لەسەرکەن. لەو پرۆسەیەدا زیاتر لە بیست هەزار سوننە مەزهەبیان کۆمەڵکوژکرد. کەوتنە گیانی خێڵە تورکە رکابەرەکانیان و لە ناویاندا خێڵەکانی قەرەقۆیلۆ. لە دوای کۆمەڵکوژکردنیان و سەرکەوتن بەسەریانیاندا و کۆنترۆڵکردنی ناوچەکانیان، گۆڕی سەرکردە کۆنەکانیان هەڵدانەوە و لەبەرچاوی خەڵکی ناوچەکە سوتاندنیان. ساڵی ١٥٠١ شێخ ئیسماعیل بانگەوازی دەوڵەتی سەفەوی کرد و خۆشی بوو بە شای دەوڵەتەکە.

سەرکردەکانی دەوڵەتی سەفەوی بەشێوەی سەرکردەکانی دەوڵەتی عوسمانی سەرۆک خێڵ نەبوون، بە ڵکو بەپێیی ڕێبازی شیعە سەرکردەی دەسەڵاتی ئایینی بوون و ڕۆڵیان یەکخستن و سەرکردایەتی کردنی خێڵە تورکەکان و کۆنترۆڵکردنی پێکهاتەی کۆمەڵگەکە بوو. ئەمانە سەرەڕای ڕۆڵی سەرکردەی ڕۆحی دەیانویست

بڕیاری سیاسی و سەربازی و ئابوری دەوڵەتە فیوداڵە خێڵیەتیەکەیان لەدەستدا بێت و بەڕێوەبردنی دەوڵەت و پۆستە سەربازی و ئیدارەکانیان بە سەرکردە و دەستەبژێری دەسەلاتداری خێڵەکان بسپێرن و لەژێر کۆنترۆڵی خۆیاندابن «٧٠ ل٤٧».

سەفەوییەکان بەدامەزراندنی دەوڵەتێکی ناوەندی بەهێز لەو ناوچانەدا و زیندووکردنەوەی مەزهەبی شیعە و بەهێزکردنی، توانایان زۆربەی پێکهاتە شیعەکانی ئێران بەلای خۆیاندا ڕاکێشن لەبەرئەوەی وڵاتەکە لەو سەردەمەدا لە قەیران و شەڕوشۆڕی بەردەوام و ناسەقامگیریدا بوو، خەڵکەکانی هەژاربوون و بەدەست ئەو بارە نالەبارەوە هیلاک و ماندوو بوون.

پێش دامەزراندنی دەوڵەتی سەفەوی، قزڵباش گرفتێکی ناوخۆی دەوڵەتی عوسمانی بوو، هەتا ڕادەیەک بە ئاسانی کۆنترۆڵیان کردبوون. بەڵام دوای دامەزراندنی ئەو دەوڵەتە ئەوانە بوونە گرفتێکی دەرەکیش و هەڕەشەیەک لەسەر ڕێبازی حوکمرانی و فراوانبوونی سنووری دەوڵەتەکە و پێناسەی ئایینی. دەوڵەتی عوسمانی و ڕێبازی سوننە گەورەترین کۆسپ بوو لەڕێگای بەهێزبوون و فراوانبوونی سەفەوییەکان.

سەفەوییەکان، دەیانویست کۆنترۆڵی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و ئەنادۆڵ بکەن و رووبکەنە ئەورووپا و بکەونە تاڵانکاری و ڕووتاندنەوەی خەڵکەکانی. دەیانویست مەزهەبی شیعە بەکاربێنن بۆ ئەو مەبەستە، بەڵام مەزهەبی سوننە لەسەر ڕێگەیان بوو. بەرژەوەندی جیاوازی ئابوری و سیاسی و ئایدۆلوجی ئەو دوو دەوڵەتە، سەرەتای ململانێیەکی درێژخایانی چەند سەدەیەک بوو لە نێوانیاندا.

- لە پێناوی مانەوەدا، تاڵانکردنی دەرەوە و ڕووتاندنەوەی ناوەوە

شەڕەکانی دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتەکانی ئێران بۆ تاڵانی و فراونکردنی سنوورەکانیان دوو شێوە بوون. یەکەمیان هەوڵدانی داگیرکردن و تاڵانکردنی وڵاتە ناموسڵمانەکان بوو بە ناوی فەتحی ئیسلامی و بڵاوکردنی ئایینی ئیسلامەوە، دووهەمیان شەڕکەدن بوو لەگەڵ یەکدا بە مەبەستی داگیرکردنی ناوچە و تاڵانکردنی یەکتری بە ناوی شەڕی مەزهەبییەوە.

هەتا پەیدابوونی دەوڵەتی سەفەوی، عوسمانییەکان بە پلەی یەکەم بە تاڵانکردن وداگیرکردنی وڵاتە مەسیحیەکانی بەلقان خەریک بوون، بەڵام بە دروستبوونی ئەو دەوڵەتە، لە ترسی بەهێزبوونی سەفەوییەکان سەرەڕای ڕۆژئاوا، ڕووی شەڕیان کردە سەفەوییەکان و تاڵانکردن و داگیرکردنی وڵاتانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست.

سەفەوییەکان، هەر لەدوای جێگیربوونی دەوڵەتەکەیان، ساڵی ١٥٠٦ دەست پێشخەرییانکرد و ڕوویانکردە ڕۆژئاوا و دەرفەتیان هێنا لە لاوازی میرنشین و

خێڵە کوردەکان و ململانێی ناویان. بە خۆشی و ناخۆشی ناوچەیەکی زۆری باکوری کوردستان هەتا ئەمەدیان داگیر و تالانکرد و خستیانە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە. لەگەڵ ئەوەی بەشێک لە سەرەک خێڵە کوردەکان هاریکاریان کردن، بەلام ژمارەیەکی زۆریان لێ کۆمەڵکوژکردن و ئەوانیتریان لە سەرۆکایەتی خێڵ و ناوچەکان لابرد و قزڵباشیان لە جێگە دانان. سەرەڕای تالانیکردن و رووتاندنەوەیان و کردنیان بە رەعیەت لە ڕێگای سەندنی باج و سەرانەی زۆرەوە، سووکایەتیان بە مەزهەبەکەیان دەکرد و هەوڵیان ئەدا بەزۆرەملی بیانکەنە شیعە «٩٦ ل١٩».

ناوچەکانی قەزوینی ژێر دەسەڵاتی سەفەوییەکان یەکێک بوو لە شوێنە دەوڵەمەندەکانی جیهان لە بەرهەمهێنانی ئاوریشمدا. بۆیە بێجگەلە کۆنترۆڵکردنی زەویوزار و سەندنی باج و جزییە و تالانی، شای سەفەوی مۆنۆپۆڵی بەرهەمهێنان و بازرگانی ئاوریشمی ناوچەکانی دەوروبەری قەزوینی کرد «١٠٥ ل٤٠».

هەتا ئەوسا بازرگانی و هەناردەکردنی ئاوریشم لە ڕێگای دەوڵەتی عوسمانیەوە بوو، کە سەرچاوەی قازانج و داهاتی زوری گومرگ بوو بۆیان، بۆیە شا دەیویست ئەو بازرگانییە بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە و ڕێگایەکی بازرگانی نوێ بدۆزێتەوە. بۆ ئەو مەبەستە و لەهەمانکاتدا لە پێناوی فراوانکردنی سنوورەکانی و تالانی و زیادکردنی داهاتی باج و هەروەها بەرزکردنەوەی پێگەی خۆی و بەهێزکردنی دەوڵەتی فیوداڵی خێڵەکی شیعە، ساڵی ١٥٠٨ لە باشورەوە هێرشی کردە سەر بەغدا و بەسرە و مەڵبەندە پیرۆزەکانی شیعە لە نەجەف و کەربەلا و داگیریکردن. ئەوکاتە هێشتا ئەو ناوچانە لەژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی خێڵەکی ئاق قۆیلۆی تورکدا بوون. لەو هێرشەدا هەرچی لە ڕێگەیاندا بوو تالانیانکرد و هەرچی بەرەنگاریان دەبووەوە دەیانکوشتن و دەستیان دەگرت بە سەر زەویوزار ماڵ و مالاتیاندا و دەیانکردن بە موڵکی دەوڵەتی سەفەوی و باج و جزییە و گومرگیان لێ دەسەندن. ساڵی ١٥١٠ شا ئیسماعیل لەتەمەنی ٢٥ساڵیدا لەدوای دە ساڵ حوکمرانی دەستی بەسەر ئێران و بەشی هەرە زۆری کوردستان و عێراقی ئەمڕۆدا گرتبوو «٩٠ ل٥٧».

سەرەڕای هەڕەشەی سەفەوییەکان، دەوڵەتی عوسمانی رووبەڕووی چەندین قەیرانی ناوخۆ و هەڕەشەی دەرەکی تری ناوچەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بۆوە. عوسمانییەکان رووبەڕووی ناڕەزایی خێڵ و خاوەن موڵکە کۆنەکانی ئەنادۆڵ بوونەوە، کە سوڵتان زەویوزاری لێ زەوتکردبوون و کردبوونی بە موڵکی خۆیی و دەوڵەتی عوسمانی. خێڵە رەوەندەکانی ئەنادۆڵ پێشتر لەوەڕگای خۆیان هەبوو و بە ئازادی تیایدا دەگوزەران، بەلام دەوڵەتی عوسمانی دەستی بەسەردا گرتبوون و لە بەرامبەر بەکارهێنانیدا باجی لەسەر زەوی و ئاژەڵ لێدەسەندن. سەرەڕای ئەوانە دەبوایە هەمیشە چەکداریان بۆ شەڕەکانی سوڵتان دابینبکردایە.

شام و لوبنان و کەنارەکانی تری دەریای سپی ناوەڕاست، لەژێر دەسەڵاتی

مەمالیکەکانی میسردا بوون. بەشێک لە بازرگانی ئاوریشمی ئێران لەو ناوچانەوە هەناردەی دەرەوە دەکرا و جێگەی تەماعی عوسمانییەکان بوو. لەبەرئەوەی مەمالیکەکانی میسرهەتا ئەوسا ئاڵای خەلافەتی ئیسلام لەدەستیاندا بوو، پێگەییان لەناو موسڵمانەکاندا لە عوسمانییەکان بەرزتر بوو. بەهۆی ئەو پێگەیانەوە دەستیان لە کاروباری دەوڵەتی عوسمانی وەردەدا و سودیان لە ململانێی نێوان شازادەکانی بنەماڵەی دەسەڵاتداری دەوڵەتی عوسمانی وەردەگرت بۆ دانانی سوڵتانێک، کە لە خۆیانەوە نزیک بێت «١٠٦ ل٥٣».

دەوڵەتی عوسمانی، پێش هەموو شتێک کەوتە گیانی ئەو خێڵە قزڵباشانەی کە دانیشتوانی ڕۆژهەڵات و ناوەڕاستی ئەنادۆڵ بوون و قەتڵوعامێکی باشیان لە ناویاندا کرد و ئەوانی تریان دەربەدەرکرد. زۆربەی ئەوانە ڕوویانکردە ناوچەکانی دەوروبەری قەزوین و کوردستان، کە لەژێر دەسەڵاتی سەفەوییەکاندا بوو. بە کۆچکردنی ئەوانە بۆ ئەو ناوچانە و پەنابردن بۆ سەفەوییەکان، هێندەی تر توانای سەربازی دەوڵەتی سەفەوی بەهێزکرد و هەڕەشەی بۆسەر عوسمانییەکان زیادیکرد.

ئەمە دەوڵەتی عوسمانی ناچارکرد، ڕووبەڕووی سەفەوییەکان ببێتەوە. خێڵە کوردەکان لەبەر لاوازیان بەهۆی شەڕی دەرەکی و ناوخۆی درێژخایانەوە توانای خۆپاراستن و سەربەخۆییان نەبوو، بەڵکو ناچار بەشێکیان چوونە پاڵ سەفەوییەکان، بەڵام زۆربەیان هاواریان بردە لای دەوڵەتی عوسمانی و ئامادەیی خۆیان پیشاندا کە لەگەڵیاندا شەڕی سەفەوییەکان بکەن و لەو ناوچانە دەریانپەڕێنن. لە بەرامبەردا سوڵتانی عوسمانی بەڵێنی پێدان لەدوای سەرکەوتن بەسەر سەفەوییەکاندا، ڕێگایان پێبدرێ لەژێر چەتری دەوڵەتی عوسمانیدا ئیدارەی ناوچەکانی خۆیان بکەن «٧٧ ل٢١».

ساڵی **١٥١٤** شەڕێکی گەورە لە نێوان دوو دەوڵەتەکە لە چاڵدێران ڕوویدا. شەڕەکە بەسەرکەوتنی عوسمانییەکان کۆتاییهات. زۆربەی خێڵە کوردەکان لەژێر چەتری دەوڵەتی عوسمانیدا ڕێگای بەڕێوەبردنی ناوچەکانیان پێدرا و نیمچە سەربەخۆییەکیان پێبەخشرا. خێڵە کوردەکان بوونە پاڵپشتی دەوڵەتی عوسمانی لە شەڕەکانی دواتردا. ساڵی **١٥١٦** عوسمانییەکان بەرەو باشور هێرشیان کرد و شاری حەلەب و دیمەشق و بەیروت و قودسیان گرت و دەستیان گرت بەسەر کەنارەکانی ڕۆژهەڵاتی دەریای سپی ناوەڕاستدا. بە گرتنی ئەم شوێنانە کۆنترۆڵی ڕێگا بازرگانیەکانی نێوان دەریای سپی ناوەڕاست و ئێران و شوێنەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاستیان کرد. ساڵی **١٥١٧** بەرەو میسر کشان و مەمالیکەکانی میسریان خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە، لەوێشەوە ڕوویانکردە وڵاتەکانی تری باکوری ئەفەریقا و کردنیان بە بەشێک لە دەوڵەتی عوسمانی.

بەسەرکەوتنی دەوڵەتی عوسمانی بەسەر مەمالیکدا، شەریفی مەککە ئاڵای ئیسلامی محملی بۆ ناردن. بەوە دەوڵەتی عوسمانی بە فەرمی بوو بەدەوڵەتی

خەلافـەت و سـوڵتان نازنـاوی خەلیفـەی مسـوڵمانانی پێـدرا.

بـە داگیرکردنـی میسـر و باکـوری ئەفریقـا و ناوچەکانی تـری خۆرهەڵاتی ناوەڕاسـت، سـنووری دەوڵـەتـی عوسـمانی کەوتـە نـاو سـێ کیشـوەرە کۆنەکـەی جیهانـەوە، ئاسـیا و ئەفریقـا و ئەوروپـا. بەمـەش دەوڵەتەکـە بـووە گەورەتریـن و بەهێزتریـن ئیمراتۆریەتـی کیشـوەری جیهـان و کۆنترۆڵـی هەمـوو ئـەو ڕێگـە بازرگانیانـەی کـرد، کـە ئـەو سـێ کیشـوەرەی پێکـەوە دەبەسـتەوە. بەهـۆی ئـەو سـەرکەوتنانە و داهاتـی زۆری تاڵانـی و بـاج و جزییـە و گومـرگ، هەروەهـا بەهێزبوونـی هێـزی سـەربازی لەڕێـگای بەکارهێنانـی لاوانـی ئـەو ناوچانـە لـە لەشـکرەکانیدا، سـەرلەنوێ دەسـتیان کـردەوە بـە هێرشـکردنە سـەر ڕۆژهەڵاتـی ئەوروپـا. لـە سـاڵەکانی **١٥٠٠-١٦٠٠** بەهێزتریـن و گەورەتریـن هێـزی چەکداریـان هەبـوو لـە جیهانـدا و بوونـە خاوەنـی بەهێزتریـن ئوسـتول لـە دەریـای سـپی ناوەڕاسـتدا و دەوڵەتەکـە کەوتـە سـەرەدەمی زێڕینـەوە و بوژاندنـەوەی ئابـوری تیایـدا کەوتـە لوتکـە «**١٠٦** ل**٥٤**».

بـە بەهێزبوونـی عوسـمانییەکان و خەریکبوونیـان بـە خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتەوە، دەوڵەتـی سـەفەوی بـۆ ماوەیـەک وازی لـە شـەڕکردن لەگەڵیـان هێنـا و لەباتـی ئـەوە ڕووی شـەڕەکانی کـردە ڕۆژهـەڵات. سـاڵی **١٥٢٠** هێرشـیان کـردە سـەر ئوزبـەکان لـە خۆراسـان و ئەفغانسـتانیان گـرت و کردیانـە بەشـێک لـە دەوڵـەتـی سـەفەوی.

بـەڵام کـە عوسـمانییەکان کەوتنـەوە شـەڕکردن لەگـەڵ ئەوروپیەکانـدا، دەوڵـەتـی سـەفەوی کەوتـە بـەرەی ئەوروپیەکانـەوە دژی دەوڵـەتـی عوسـمانی. بۆیـە سـاڵی **١٥٣٤** سـەرلەنوێ دەوڵـەتـی عوسـمانی ڕووی شـەڕی کـردەوە سـەفەوییەکان و تەبرێـز و بەغدادیـان داگیرکـرد و دواتریـش بەسـرەیان گـرت. دواتـر ئسـتولێکی بەهێزیـان لـە کەنـداو دروسـتکرد بـۆ بەرەنگاربوونـەوەی پورتوگالیـەکان لـە کەنـداو و دەریـای سـوور و دەریـای هینـدی.

دەسـتگاکانی دەوڵەتـە فیوداڵـە خێڵەکیەکانـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت لـە دوو بـەش پێکهاتبـوون. یەکێکیـان ئەرکـی تاڵانـکاری دەرەوەی لـە ئەسـتۆ بـوو، کـە ئەویـش هێـزە چەکـدارەکان بـوو، دووەمیـان دەسـتگاکانی دەوڵـەت بـوو بـۆ ڕووتاندنـەوی نـاوەوە، کـە بریتـی بـوو لەبـاج و جزییـە و گومـرگ کۆکردنـەوە و پاڕاسـتنی سـەقامگیری و ئارامـی کۆمەڵگـە.

بۆئـەوەی ئـەو کارانـە لـەو دەوڵەتـە بەهێـزە فراوانانـەدا بەڕێوەبـڕوا، دەبوایـە ئـەو دەسـتگایانە لەژێـر کۆنترۆڵـی تـەوای دەسـەڵاتی ناوەندیـدا بوونایـە. هەتـا دەوڵەتـەکان نـوێ و بچـووک بـوون و هێشـتا توانـای هەڵفریوانـدن و کۆکردنـەوی خەڵکیـان هەبـوو بـە نـاوی ئایینـی ئیسـلام و ئیتاعەتـی دەوڵەتـی ئیسـلامی و بڵاوکردنـەوەی ئـەو ئایینـە لـە جیهانـدا، هەتـا ڕادەیـەک دەیانتوانـی ئـەو کۆنترۆڵـە بکـەن. بـەڵام لەگـەڵ فراوانبوونـی دەوڵەتـەکان و زیادبوونـی ژمـارە و خەسـتی شـەڕەکان و لەهەمانکاتـدا زیادبوونـی بێـزاری و ناڕەزادەربرینـی ڕەعیـەت و پێکهاتەکانـی کۆمەڵگـە، هەتـا دەهات کۆنترۆڵـی دەسـەڵاتی ناوەنـدی بەسـەر ئـەو دەزگایانـەدا لاوازتـر دەبـوو.

هێـزە چەکدارەکانـی دەوڵەتـی عوسـمانی لـە سـێ بـەش پێکهاتبـوون. ئـەوەی لەکاتـی بەهێـزی دەوڵەتەکـەدا ڕۆڵـی سـەرەکی بینـی سـوپای ئینکیشـاری بـوو. لەسـەرەتادا گوێرایەڵـی سـوڵتان بـوون، بـەڵام لەگـەڵ زۆربوونـی شـەڕ و گەورەبوونـی لەشـکرەکە و زیادبوونـی ڕۆڵـی سـەرکردەکانی هەتـا دەهـات پێگەیـان بەهێزتـر دەبـوو، کەمتـر گوێرایەڵـی سـوڵتان دەبـوون «۱۰۸ ل۷۸».

بـۆ کەمکردنـەوەی ڕۆڵـی سـوپای ئینکیشـاری و دروسـتکردنی هاوسـەنگی لەنـاو لەشـکردا، سـوڵتان لەپـاڵ ئەوانـدا لەشـکرێکی نوێـی لـە گەنجـە تورکەکانـی ئەنـادۆڵ دروسـتکرد و بـە چەکـی مودێرن چەکداریکـردن و موچەی پێدەدان. لەکاتی سـەرکەوتن لەشـەڕەکاندا و تاڵانـی زۆردا ئـەم لەشـکرە کاری خـۆی بـاش بەڕێدەکـرد، بـەڵام لەکاتـی کەمبوونـەوەی شـەڕ و شکسـتهێناندا، زۆربـەی سـەربازەکان لـە ریزەکانـی لەشـکرەکە دەردەکـران و ڕەوانـەی ناوچەکانـی خۆیـان دەکرانـەوە. ئەمانـە هەتـا دەهـات ژمارەیـان زۆر دەبـوو. لەبـەر بێکاری و هـەژاری بڕینـی موچـەی سـوپاوە، کە لەگەڵـی ڕاهاتبـوون، ئەوانـە دەبوونـە سـەرچاوەی ئـاژاوە و پشـتگیریکردنی ڕاپەڕینـی مسـکێن و پێکهاتـەکان. نمونـەی ئـەوە بزوتنـەوەی چەکـداری جەلالـی بـوو لـە نێـوان ساڵەکانی ۱۵۹۸-۱۶۱۰ دا. ژمـارەی ئـەو چەکدارانـەی بەشـداریان لـەو ڕاپەڕینـەدا کـرد گەیشـتە ۲۰هـەزار چەکـدار.

بەشـێکی تـری چەکدارانـی دەوڵـەت، کـە لەکاتـی شـەڕدا بەکاردەهێنـران، هێـزی خێڵـە دۆسـتەکانی ئۆروسـتۆکراتی دەسـەڵاتداری دەوڵـەت و هێـزە چەکدارەکانـی ئـەو توێژە کۆمەڵایەتیـە بـوو، کـە ئەرکـی سەرپەرشـتی زەویـوزار و بـاج کۆکردنەوەیـان پێدرابوو. ئەمانـە لەبـەر سروشـتی خێڵەکییـان دژی گۆڕانـکاری بـوون لـە بەکارهێنانـی چـەک و تەکنیکـی سـەربازی نوێـدا و دەیانویسـت هـەر بـە عورفـی جەنـگاوەری خێڵەکـی کـۆن و بەکارهێنانـی شـیرو ڕم و چەکـی کـۆن شـەڕبکەن، کـە چیتـر لەگـەڵ پێویسـتە نوێیەکانـی سـەردەمدا نەدەگونجـا.

دەوڵەتـی عوسـمانی، هەتـا دەهـات ژمـارەی بـەرەی شـەڕەکانی زیادیدەکـرد و دوژمنـی زیاتـری بـۆ پەیـدا دەبـوو. ڕوسـیا کـە پێشـتر لاواز بـوو و لەژێـر چنگـی یەکـێ لەدەوڵەتـە مەغۆلەکانـدا بـوو، سـاڵی ۱۵۵۶ دەوڵەتـی فیوداڵـی قەیسـەری تێـدا دامـەزرا. دروسـتبوونی ئـەو دەوڵەتـەو تەماعـی لـە وڵاتەکانـی ڕۆژهەڵاتـی ئەورووپـا و ڕێـگا بازرگانیەکانـی دەریـای ڕەش، ڕکابەرێکـی گـەورەی بـۆ دەوڵەتـی عوسـمانی پەیداکـرد و بەرەیەکـی جەنگـی نـوێ ڕووبەڕووی بـۆوە. سـەرەڕای ئـەوە دەوڵەتـی عوسـمانی لـە هێرشـەکانیدا بۆسـەر نەمسـا و داگیرکردنـی ڤیەنـای پایتەختـی شکسـتی هێنـا. ئـەو شکسـتهێنانە کاردانەوەیەکـی ئابـوری و دەروونـی بۆسـەر دەوڵەتـی عوسـمانی و جەنگاوەرکانـی هەبـوو.

شکسـتهێنانی دەوڵەتـی عوسـمانی لـە فتوحاتـی نوێـدا و بەهێزبوونـی ڕوسـیا لـە ناوچەکـەدا، میللەتەکانـی بەلقانـی خسـتە جموجـۆڵ و بەرهەڵسـتیکردنی عوسـمانییەکان و ڕوودانـی چەنديـن ڕاپەڕیـن لـە ناویانـدا. لـەدوای ئەمانـە، ئـەو دەوڵەتـە چیتـر

توانای نەما سنوورەکانی بەرەو رۆژهەڵات فراوان بکات و وڵات و ناوچەی نوێ تالان بکات، بەڵکو رۆڵی سەربازی دەوڵەتەکە بووە بەرهەڵستیکردن و هەوڵدانی مانەوەی دەسەڵاتی لە ناوچەکانی ژێر دەستیدا. شەڕەکانی ئەو دەوڵەتە لەو ناوچانەدا لەباتی ئەوەی داهاتی دەوڵەتەکە زیادبکات بووە بارێک و مەسرەفێکی قورس بەسەریەوە.

ململانێ و شەڕی دەوڵەتی عوسمانی لە رۆژهەڵات لەگەڵ دەوڵەتی سەفەوی بەردەوام بوو. سەرەڕای ئەوە لەبەر لاوازبوونی دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتەکە و لەشکرەکەی لە باکوری ئەفەریقا، ئەو میللەتانە چیتر گوێڕایەڵی دەوڵەتی عوسمانی نەبوون و دەسەڵاتدارە خۆجێییەکانیان بەهێزبوون و کەوتنە تالانکردنی کەشتییە بازرگانیەکانی دەریای سپی ناوەڕاست. مەمالیکەکانی میسر سوودیان لە لاوازی دەوڵەتی عوسمانی وەرگرت و سەرلەنوێ دەسەڵاتی خۆیان بەسەر وڵاتەکەدا زیادکرد و کەمتر داهاتی باجی ساڵانەیان رەوانەی سوڵتان دەکرد.

کەمبوونەوی داهاتی تالانی دەوڵەتی عوسمانی و زیادبوونی خەرجیی شەڕی دەرەکی و خەرجیی سەرکوتکردنی ناوەوە هەروەها گەندەڵی توێژە دەسەڵاتدارەکان و کەمبوونەوەی هاتنی داهاتی ناوچەکانی دەوڵەتەکە بۆ مەرکەز دەوڵەتەکەی رووبەڕووی قەیرانی ئابوری کردەوە.

ئەو دەوڵەتە بۆ دابینکردنی خەرجییەکانی، ناچار دەبوو لەڕێگای زیادکردنی باج و جزییە و گومرگەوە رەعیەت بروتێنێتەوە. رووتاندنەوەی رەعیەت لە لایەکەوە نارەزایی چینوتوێژەکانی زیاتر دەکرد و رێگای لە گەشەکردنی کەرتەکانی ئابوری دەگرت، لە لایەکی ترەوە بەهۆی گەندەڵی دەستگاکانی دەوڵەت و چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکانی فیوداڵی خێڵەکی، (پاشتر دەگەڕێینەوە سەر باسکردنی ئەو بابەتە) بەشێکی کەم لەو داهاتانە دەچوونە خەزێنەی دەوڵەتەوە. سەرەڕای ئەوە ئەو چینوتوێژە فیوداڵە خێڵەکیانە دەرفەتیان لە لاوازی سوڵتان و مەرکەز وەردەگرت بۆ بەهێزکردنی جێپێی خۆیان و دزینی بەشێکی زیاتر لە داهات و هەروەها سەرانە و بەرتیل سەندن لە رەعیەت. لە کۆتایی ساڵەکانی ١٦٠٠ و بەدرێژایی ساڵەکانی ١٧٠٠، باری ئەو دەوڵەتە هەتا دەهات بەرەو لاوازی و شکستهێنان دەچوو «٩٠ ل٦٧».

دەوڵەتی فیوداڵی خێڵەکی ئێرانیش، بەهەمان شێوەی دەوڵەتی عوسمانی تووشی گرفت و قەیرانی دارایی دەبوو، بەڵام لەبەر خاسڵەتە تایبەتەکانی ئەو وڵاتە، چۆنیەتی دروستبوونی ئەو گرفت و قەیرانانە و کارداوەیان جیاواز بوو.

بە پێچەوانەی دەوڵەتی عوسمانییەوە، کە بەدەست ئۆروستۆکراتی خێڵێکەوە بوو، دەوڵەتی سەفەوی دەستەبژێریەکی ئۆروستۆکراتی مەزهەبی سەرکردایەتی دەستگاکانی دەوڵەتی دەکرد. لەلایەن ئەو دەستەبژێریەوە ئەرکی تالانکردنی دەرەوە و رووتاندنەوەی ناوەوە درابووە دەست خێڵەکانی قزڵباش. دەستگاکانی بەڕێوەبردنی دەوڵەت بۆ باج سەندن و کۆنترۆڵکردنی وڵاتەکە بەدەست بنەماڵە

بەهێزەکانی ئەو خێڵانەوە بوو، لە لایەکی ترەوە بڕبڕەی پشتی هێزە چەکدارەکانی دەوڵەت، جەنگاوەری ئەو خێڵانە بوون. لەسەرەتای دروستبوونی دەوڵەتەکە ئەوانە بە لادانی بەشێکی کەمی داهاتەکانی دەوڵەت ڕازی بوون و لەڕووی مەزهەبیەوە سەریان گەرمبوو، بەڵام هەتا دەهات ئەوانە کەمتر گوێرایەڵی دەستەبژێری دەسەڵاتداری ئایینیان دەکرد و داهاتی تاڵانی و باجەکانیان بۆ خۆیان دەهێشتەوە. ئەمە لە لایەکەوە ململانێی نێوان بنەماڵە بەهێزەکانی ئەوانەی زیاتر دەکرد و لە لایەکی ترەوە نارەزایی خێڵە تورکەکانی تر و پێکهاتەکانی وڵاتەکەی لێدەکەوتەوە. سەرەڕای ئەوە ڕێژەیەکی زۆری خەڵکی وڵاتەکە لەوانە ئەفغان و کوردی سوننە بوون و لە ڕووی مەزهەبییەوە سەرکوت کرابوون.

دەوڵەتی عوسمانی، بەناوی جیهادکردن دژی غەیرە دینەکانی ئەورووپا توانی پشتگیری و سۆزی شەریفی مەککەو سوننە، کە زۆرینەی موسڵمانان بوون، بەلای خۆیدا رابکێشێ و لەو ڕێگەیەوە داهاتێکی زۆری تاڵانی و باجی دەستکەوێت و بەردەوامی بە مانەوەی هەمان دەوڵەت و بنەماڵە بدات. ئەوەی بۆ عوسمانییەکان هەڵکەوت بۆ دەوڵەتەکانی ئێران رێک نەکەوت. ئێران دەوڵەتێکی بچووکتر بوو سنووری بە ئەورووپاوە نەبوو، هەروەها مەزهەبی شیعە لەچاو سوننەدا بچووکتر و لاوازتر بوو و لە هەمانکاتدا بە شەڕکردن لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا کەوتبووە بەرەی غەیرەدینەوە، بۆیە ئەو وڵاتە هێندە داهاتی زۆری تاڵانی نەبوو. لەبەر کەمی گرتنی یەخسیری ناموسڵمان و کردنیان بەکۆیلە و بەکارهێنانیان لە سوپادا، وەکو دەوڵەتی عوسمانی نەیانتوانی لەشکری ئینکیشاری مەزن دروست بکەن، بۆیە لەوەشدا زیاتر چاوەڕوانی دەستی جەنگاوەری خێڵەکان بوون. نەبوونی داهاتی زۆری تاڵانی دەرەکی، هەر لەسەرەتاوە دەوڵەتەکەی ناچار دەکرد زیاتر رەعیەت بروتێنێتەوە.

ململانێی بەهێزی نێوان دەسەڵاتی ئایینی و خێڵە تورکەکان، ململانێی نێوان بنەماڵەکانی قزڵباش، ململانێی توندی نێوان خێڵە تورکەکانی تر بۆ گرتنی دەسەڵات و هەروەها رووتاندنەوەی بێ سنووری رەعیەت، لەو وڵاتەدا ململانێکانی توندوتیژتر و خوێناوی تر کرد و بووە هۆکارێک بۆ روخاندنی دەوڵەتی سەفەوی و دروستبوونی دەوڵەتی ئەفشان و داگیرکردنی وڵاتەکە لەلایان ئەفغانەکان و دواتر دروستبوونی دەوڵەتی قەجار لە کۆتایی ساڵەکانی ١٧٠٠ دا «٩٠ ل٦٤».

دەستەبژێری ئۆروستۆکراتی شیعە لە ئێران توانی بۆ ماوەیەک دەسەڵات بگرێتە دەست و سەرکردایەتی هەندێ خێڵی تورک بکات، هەروەها توانی ناسنامەی مەزهەبی شیعە بە ئێران بدات و وەکو وڵاتێکی یەکگرتوو بیهێڵێتەوە، بەڵام نەیتوانی خێڵە تورکەکان لەژێر چەتری رێبازی شیعەدا بۆ ماوەیەکی کورت بەو لاوە یەکخات.

(٢) بۆچـی شۆرشـی سیاسـی و پیشەسـازیی خۆبەخـۆ لـە رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت روویـنـەدا؟

دوو فاکتـەری بنچینەیـی مەرجـن بـۆ گواسـتنەوەی کۆمەڵگـە لە سیسـتەمێکی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری سـنووردارەوە بـۆ سیسـتەمێکی بەرفـراوان تـر. ئـەم فاکتەرانـە زۆربـەی کۆمەڵگـەکان دەگرێتـەوە، لەوانـە کۆمەڵگـەی کۆنـی فیوداڵـی ئەوروپـا یـان فیوداڵـی خێڵەکـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت.

یەکەمیـان دروسـتبوونی چیـن و توێـژی کۆمەڵایەتـی بەهێـزی نوێیـە، کـە گۆڕانکاری سیاسـی و ئابـوری ریشـەیی لـە بەرژەوەندیـدا بێـت و لەهەمـان کاتـدا توانایـان هەبێـت ئـەو گۆڕانکاریانـە بهێننـەدی.

دووهەمیـان دەرفەتـی بەشـداریکردنی ئـەو چیـن و توێژانەیـە لـە بڕیـاری سیاسـی و ئابوریـدا، کـە ببێتـە بنەمایـەک بـۆ بونیادنانـی سیسـتەمێکی سیاسـی و ئابـوری بەرفراونـی پلورالیـزم و لـە هەمانکاتـدا بەردەوامـی بوونـی درێژخایـان لـە پرۆسـەی چاکسـازیکردن و نوێکردنـەوەی بەردەوامـی ئـەو سیسـتمەو زاڵبـوون بەسـەر ئـەو کۆسـپانەی دێنـە ڕێـگای.

لەبەنـدی دووەمـی ئـەم کتێبـەدا باسـی ئـەو پرۆسـەیەمان کـرد، کـە لـە رۆژئـاوای ئەوروپـا بەڕێوەچـوو، کـە بـووە هـۆکاری شۆڕشـی سیاسـی و پیشەسـازی یـەک لـە دوای یەکـی کۆمەڵێـک وڵات. باسـی ئەوەمانکـرد، کـە ئـەو پرۆسـەیە چەندیـن سـەدەی خایانـد و ئـەو گۆڕانکاریانـە هـەر وا بـە ئاسـانی بـۆ ئـەو چینوتوێـژە نوێیانـە نەهاتـە کایـەوە، هەروەهـا چینوتوێـژە کۆنـەکان وا بـە ئاسـانی وازیـان لـە بەرژەوەندییـە ئابـوری و سیاسـییەکانیان نەدەهێنـا.

باسـی ئەوەمانکـرد، کـە گۆڕانکارییـە سیاسـی و ئابورییـەکان پێکـەوە بەندبـوون و ڕێگەیـان بـۆ یەکتـر خۆشـدەکرد. گۆڕانکارییـە ئابورییـەکان پێگـەی چینوتوێـژە نوێیەکانـی بەهێـز دەکـرد و توانـای بەشـداری پێکردنیانـی لـە بڕیارەکانـدا زیاددەکرد، چاکسـازییە سیاسـییەکان مـەرج بـوون بـۆ ئـەوەی گۆڕانـکاری و گەشـەکردنی ئابـوری بەردەوامـی بەخـۆوە ببینێـت.

لـەم بەنـدەدا، باسـی خاسـڵەتەکانی کۆمەڵگەکانـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتمان کـرد، لێـرەدا هـەوڵ دەدەیـن ئـەو زانیارییانـە بەکاربێنیـن بـۆ روونکردنـەوەی هـۆکاری ئـەوەی بۆچـی پێـش سـەدەی نـۆزدە، پێـش بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری جیهـان بۆ خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت، خۆبەخـۆ لـە خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت شۆڕشـی سیاسـی و پیشەسـازی ڕووی نـەدا، بۆچـی سیسـتمی فیوداڵـی خێڵەکـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت بەشـێوەی فیوداڵیزمـی ئەوروپـا تێـک نەشـکا و سیسـتەمێکی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری بەرفراوانتـر جێگـەی نەگرتـەوە. بـۆ ئـەو مەبەسـتە، لەسـەر بنەمـای ئـەو دوو خاڵـەی سـەرەوە، هـەوڵ دەدەیـن لـە چەنـد ڕوویەکـەوە بـەراوردی مـەرج و زەمینـەی ئـەو دوو ناوچـە گرنگـەی جیهـان بکەیـن.

نەبوونی دەرفەتی بەشداریکردن لە بڕیارداندا ڕێگربوو لە گۆڕانکاری

لەگەڵ ئەوەی هەریەکێک لە دەوڵەتە فیوداڵە خێڵەکییەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست هەندێ خاسڵەتی تایبەتی خۆیان هەبوو، بەڵام بەگشتی خاسڵەتە بنچینەییەکانیان هاوشێوەی یەکتریبوون. هەروەها لەبەرئەوەی زانیاری لەسەر خاسڵەت و بنەما ئابوری و سیاسییەکانی دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتەکانی ئێران زیاترە لەچاو دەوڵەتەکانی پێشیانەوە، لەمەودوا لە باسەکانماندا زیاتر سەرنج دەخەینە سەر ئەم دوو دەوڵەتەی دواتر.

سیستمی فیوداڵی خێڵەکی لەژێر چەتری دەوڵەتە زلهێزەکانی عوسمانی و ئێراندا هەتا کۆتایی شەڕی یەکەمی جیهانی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا مایەوە. چەندەها جار بەهۆی ململانێی ناوخۆوە لاواز دەبوون و ڕووبەڕووی شکستهێنان دەبوونەوە، بەڵام بەهۆی چەند فاکتەرێکی بنچینەییەوە بۆ ئەو ماوە دوور و درێژە مایەوە. یەکێ لە هۆکارە بنچینەییەکانی مانەوەیان نەبوونی دەرفەتی بەشداریکردنی پێکهاتە و چینوتوێژەکانی کۆمەڵگە بوو لە بڕیاردانی سیاسی و ئابوریدا و درووست نەبوونی شورایەک یان پەرلەمانێکی ساوا تێیاندا. لێرە بە شێوازی ڕۆژئاوای ئەوروپا ئەو دەرفەتە نەخوڵقا.

نەبوونی ئەو دەرفەتە بۆ چەندین فاکتەر و خاسڵەتی تایبەتی ئەو سیستمە و مێژووی پێشتری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دەگەڕێتەوە. گرنگترین ئەو فاکتەرانە بریتین لە سروشتی خێڵەکی دەوڵەت، نەبوونی چینێکی فیوداڵی بەهێز، لاوازی و پاشکۆیی دەسەڵاتی ئایینی و کاردانەوەی خاسڵەتی شارستانییەتە کۆنەکان.

یەک : سروشتی خێڵەکی دەوڵەت

- دەوڵەتی فیوداڵی خێڵەکی نەوەک دەوڵەتی ئیسلامی یان نەتەوەیی

زۆربەی نوسەر و ڕوناکبیرەکانی جیهان و خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، دەوڵەتە فیوداڵیە خێڵایەتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بەدەوڵەتی نەتەوایەتی یان ئیسلامی دادەنێن. بەڵام ئەگەر بەوردی سەیری خاسڵەت و بونیاد و ڕەفتاری ئەو دەوڵەتانە بکەین، دەبینین زۆر لە دەوڵەتی نەتەوایەتی و ئیسلامییەوە دوور بوون. هەروەک چۆن دەوڵەتەکانی سەدەکانی ناوەڕاستی ئەوروپا سروشتێکی فیوداڵیان هەبوو، ئەوانەی ڕۆژهەڵات سروشتێکی فیوداڵی خێڵەکیان هەبوو.

وەکو پێشتر باسمانکرد دروستبوونی دەەوڵەتەکانی خەلافەتی ڕاشدین، ئەمەوی و عەباسی بۆ بەرژەوەندی و خۆشگوزارنی میللەتی عەرەب نەبوو، بەڵکو دامەزراندنی ئەو دەوڵەتانە لەلایەن چەند بنەماڵەیەکی خێڵی قوڕەیشەوە بوو. ئەوانە بێجگەلە دوژمنایەتیکردنی بنەماڵەی یەکتری لە خێڵەکەی خۆیاندا،

هەمیشە پێش هەموو کەسێکی تر، خێڵ و پێکهاتە عەرەبەکانی تریان سەرکوت دەکرد. ئەگەرچی هەندێ ئەرک و پۆستی دەوڵەت و سەربازیان بە خێڵەکانی تر دەسپارد، بەڵام ئەوە تەنها بۆ کاربەڕێوەبردن وماوەیەک بوو لە پێناوی جێگیرکردنی خۆیاندا.

بە هەمان شێوە لەسەردەمی عەباسییەکاندا چەندین خێڵی تورک ڕۆڵیان بینی لە بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەتەکەدا و چەندیین دەوڵەتی بچووکی تورکی سلجوقی دروست بوو، هەروەها هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی خێڵی تورک دایانمەزراندن.

هەموو ئەوانە لە پرۆسەی دامەزراندی دەوڵەتەکانیاندا، پێش هەموو کەسێکی تر خێڵ و بنەماڵە تورکەکانی تریان سەرکوت و کۆمەڵکوژکرد. دواتریش دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتەکانی ئێران لەگەڵ ئەوەی بەدەست خێڵی تورکەوە بوون، بەدرێژایی مێژوویان دوژمنایەتی و شەڕی یەکتریان دەکرد. میرنشینەکانی کوردستانیش، هەمیشە بەرژەوەندی خێڵەکی خۆیان پێش بەرژەوەندی نەتەوایەتی کەوتبوو.

ئەو دەوڵەتانەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لەسەر لاشەی یەکتر دروست دەبوون. هەر بەناو لە پێناوی مانەوە و بەهێزکردنی دەسەڵاتیاندا ئیسلام بوون. ئەمەوییەکان بە کوشتنی عەلی و کۆمەڵکوژیی شیعە دروست بوون. دەوڵەتی عەباسی بە لەناوبردنی ئەمەوی، عوسمانییەکان بە لەناوبردنی خێڵ و پێکهاتە و دەوڵەتە موسڵمانەکانی تر دروستبوون و هەروەها دەوڵەتی سەفەوی و ئەفشار و قاجاری ئێرانیش لەسەر لاشەی یەکتری و پێکهاتە و خێڵە موسڵمانەکانی تر دروستبوون.

لە کاتێکدا کە دەوڵەتی عوسمانی شەڕی لەگەل، بەناو کافرەکانی ئەوروپا دەکرد و بوو بە هەڕەشە بەسەر وڵاتە ئەوروپاییە مەسیحیەکانەوە، دەوڵەتە ئیسلامەکانی ئێران لەگەڵ دەوڵەتە ئەوروپاییەکان هاریکاریان دەکرد دژی دەوڵەتی عوسمانی. هەڕەشەی دەوڵەتەکانی ئێران لەسەر دەوڵەتی عوسمانی بوو بە فاکتەرێکی گرنک بۆ پارێزگاری سەقامگیری و ئارامی ئەوروپا و بەهێزبوون و گەشەکردنی کەپیتالیزم تیایدا.

دەسەڵاتدارانی ئەو دەوڵەتانە بنەماکانی ئایینی ئیسلام و شەریعەتیان بەسەر رەعیەتدا دەسەپاند بەڵام خۆیان بەکردەوە نە گوێیان دەدایە بنەماکانی ئیسلام و نە کەسیش دەیتوانی شەریعەت و یاسا ئایینیەکان بەسەریاندا بسەپێنێت. بە پێچەوانەوە، خۆیان بە دەیان و سەدان ژن و جاریەیان رادەگرت و خەریکی خواردنەوە و کەیف و سەفابوون. ڕۆڵی ئاین و دەسەڵاتی ئایینی تەنها لە وەدا بوو بەرژەوندی توێژی ئۆروستۆکراتی ئەو خێڵانە بپارێزێ و پشتگیریان بکات. زۆرینەی رەعیەتی ئەو دەوڵەتانە، کە زۆربەیان موسڵمان بوون بە هەژاری و نەخۆشی و ناسەقامگیری دەژیان و لەژێر باج و زوڵم و فشاری ئەو دەسەڵاتدارانەدا

ئەیاننـاڵان. دەسـەڵاتدارانی ئـەو دەوڵەتانـە بـە درێژایـی هەمـوو مێژوویـان لەگـەڵ ئـەوەی بـە بـاج و جزییـە و گومرگـی ئـەو خەڵکـە ژیانـی سـەڵتەنەتیان دەبردەسـەر، هیـچ خزمەتگوزارییەکیـان بـۆ باشـترکردن و ئاسـانترکردنی ژیانـی خەڵـک نەدەکـرد «١٥ ل٧٦».

ئـەو دەوڵەتانـە مۆدێلێکـی گـەورەی خێـڵ بـوون، لەسـەر هەمـان بنەمـای خێڵەکـی و لـە پێنـاو دەسـتەبژێری دەسـەڵاتی خێـڵ و بەهێزبوونـی دروسـت بـوون و ئـەرک و کاریـان پارێزگاریکردنـی بەرژەوەنـدی ئەوانـە و بەهێزکـردن و خۆشـگوزاریان بـوو. دەسـتگاکانی دەوڵـەت و بەڕێوەبردنـی کۆمەڵگـە و حوکمرانـی لەسـەر پرنسـیپەکانی خێڵەکـی بـوو «١١٣ ل٤٨٤».

سروشـتی خێڵەکـی دەوڵـەت دوو واتـای هەبـوو، یەکەمیـان پەیڕەوکردنـی بنەماکانـی خێڵەکـی بـوو لـە کاروبـاری دەوڵەتـدا لـە سـەرەوە هەتـا خـوارەوە، دووەمیـان بـە گۆڕانـی سـەرەک خێـڵ سـەرلە نـوێ گۆڕانـکاری بـە دەسـتگاکانی دەوڵـەت دەهـات و هەروەهـا بـە شکسـتهێنانی سـەرکردە و ئۆروسـتۆکرانی خێڵـی دەسـەڵاتدار هەمـوو دەوڵەتەکـە دادەڕمـا.

وەکـو چـۆن لـە خێڵـدا دەسـەڵاتی بڕیاردانـی سیاسـی و سـەربازی و ئابـوری دەکەوتـە دەسـتی بەهێزتریـن بنەماڵـەو سـەرکردە، بـە هەمـان شـێوە لـەو دولەتانەشـدا دەکەوتـە دەسـت ئۆروسـتۆکراتی خێڵـی دەسـەڵاتدار و لـە ناویانـدا سـوڵتان\ شـا (سـوڵتانی عوسـمانی و شـای ئێـران) دەسـەڵاتی رەهـای هەبـوو.

شـا، یاخـود سـوڵتان هەمـوو مافێکـی رەهایـان هەبـوو، بـەڵام هیـچ ئەرکێکیـان لەسـەر نەبـوو، هیـچ یاسـا و شـەڕیعەت و دەسـتگایەک نەبـوو لێپرسـینەوەیان لەگـەڵ بـکات، بەڵکـو بـە پێـی توانـا و ئازایەتـی و چالاکـی و بەژەوهینـدی خۆیـان یاسـایان دادەنـا و تەفسـیری شـەریعەتیان بـۆ دەکـرا و دەسـتگای دەوڵەتـی دادەمـەزران و دەیگۆڕیـن، هەروەهـا پۆسـتی دەدا بـە دەسـت و پێوەنـدی و لێشـی دەسـەندنەوە. توێـژی ئۆروسـتۆکراتی، وەزیـرەکان ، سـەرکردە سـەربازیەکان لەسـەرەوە هەتـا خـوارەوە دەبوایـە وەلای تەوایـان بـۆی هەبێـت و گوێرایەڵـی بـن. مەسـەلەی وەلاو ملکەچـی بـۆ گـەورە و گوێڕایەڵـی بـۆ بڕیارەکانیـان، لـە سـەرەوە هەتـا خـوارەوەی کۆمەڵگەکـەی گرتبـۆوە. هـەر لـە سـوڵتان \شـاوە هەتـا وەزیـرەکان و سـەرەک لەشـکرەکان، لەوانـەوە بـۆ کاربەدەسـتانی خـوارەوە و سـەرەک خێـڵ و دەسـت رۆیشـتووی پێکهاتـەکان، هەروەهـا لـە بنەماڵـەی وەجاخـزادەوە بـۆ سـەر بنەماڵەکانـی تـر، لـە پیـرەوە بـۆ سـەر گەنـج و لـە باوکـەوە بـۆ سـەر کـوڕ و لـە نێرینـەوە بـۆ سـەر مێیینـە.

بەپێـی عورفـی خێڵەکـی و شـەڕیعەتی ئیسـلامی، هەمـوو زەویـوزاری وڵات، سـامانی دەوڵـەت و هەروەهـا داهاتـی باجـەکان و تالانـکاری، لەژێـر تەسـەروفی سوڵتان\شـا دا بـوو. دوای لادانـی بەشـی خـۆی و خەرجـی بـەلات و حـەرەم و سـوپا و شەڕوشـۆڕ، بەشـی کاربەدەسـتانی دەوڵەتـی دەدا و ئەرکـی بەڕێوەبردنـی

پێ دەسپاردن. هەتا ئەوانە وەلایان بۆی زیاتر بوایە و کوێرانە گوێڕایەڵی بوونایە زیاتریان بەردەکەوت، ئەگەر وانەبوایە پۆستەکانیان لێ دەسەنرایەوە. بە گۆڕانی سوڵتان\شا گۆڕانکاری لە هەموو ئەوانەدا ڕووی دەدا، لەبەرئەوە مان و نەمانی بەرژەوەندی و دەسەڵاتی ئەو خەڵکە بە خودی سوڵتان\شاوە بەسترابوو.

بەشکستهێنانی ئەو بنەماڵەیە، یان خێڵە دەوڵەتەکە لەسەرەوە هەتا خوارەوە دا دەڕما، وەکو لە نمونەی دەوڵەتەکانی قوڕەیشدا باسمانکرد و دواتر لە روخاندنی یەک لە دوای یەکی دەوڵەتەکانی ئێراندا. ڕۆڵی تاکرەوی خێڵ و بنەماڵە و تاک لە دەوڵەتی فیودالی خێڵەکیدا، دەسەڵاتێکی رەهای خستبووە دەست سوڵتان\شا. دەسەڵاتی رەهای ئەوانە لەو دەوڵەتدا، بواری دروستبوونی دیالۆگ و گفتۆگۆی نەدەدا و ڕێگربوو لە دروستبوونی شورایەک یان پەرلەمانێکی سەرەتایی، کە دەرفەت بۆ ژمارەیەکی زیاتری خەڵک بدات، کە بەشداری لە بڕیاردانەدا بکەن و ئەوە ڕێگە بۆ بونیادنانی سیستەمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری پلورالیزم تر خۆشبکات.

- ململانێی خێڵەکی

لە دەوڵەتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا، سەرەڕای خێڵی دەسەڵاتدار، چەندین خێڵی تری لاوز و بەهێزی تورک و نەتەوەکانی تر هەبوون. لێرەدا چەند فاکتەرێک دەبووە هۆی بەهێزبوونی دەماری حوکمرانی رەها لە ناویاندا و مانەوەی سیستمی فیودالی خێلایەتی لە ناوچەکەدا.

خێڵی دەسەڵاتدار، هەمیشە ترسی ئەوەی هەبوو خێڵێکی تری بەهێز بێت و زەفەری پێ بێنێت و بیڕوخێنێ. ڕووداوێکی وا تەنها هەڕەشە نەبوو بۆسەر ئۆرستۆکراتی دەسەڵاتداری دەوڵەت، بەڵکو هەڕەشە بوو لەسەر دەسەڵات و بەرژەوەندی هەموو خێڵەکە. هەڕەشەی خێڵ و بنەماڵە و پێکهاتەکانی تری کۆمەڵگە وای لە پێکهاتەکانی خێڵی دەسەڵاتدار دەکرد، زیاتر لە دەوری سەرۆکەکەیان کۆببنەوە و گوێڕایەڵی بن و دەسەڵاتی رەهای بەهێز تر بکەن.

- چۆنیەتی دانانی سوڵتان\شا

هەروەک چۆن بەپێی عورفی خێڵەکی بەهێزترین و ئازادترین و چالاکترین نێرینەی بەهێزترین بنەماڵە دەبوو بەسەرەک خێڵ، بە هەمان شێوە دانانی سوڵتان\شا لە دەوڵەتی فیودالی خێڵەکی، لەسەر هەمان پرنسیپ بوو «**٩١ ل٦٥٠**». دانانی ئەوانە بەو شێوەیە، سەرەڕای ئەوەی دەبووە هۆی توندوتیژی و دەستێوەردانی بنەماڵە و خێڵەکانی تر و دەستێوەردانی دەسەڵاتی

ئایینی بەتایبەتی لە ئێران و هەروەها دەستێوەردانی دەرەکی، کوشتار و یەکتر کوشتنی شازادەکانی لێدەکەوتەوە.

هەموو جارێک، کە سوڵتان یان شایەکی نوێ دادەنرا، پێش هەموو شتێک کاری سەرەکی ئەو لە ناوبردن و کوشتنی مونافیسەکانی بوو، لە برا و مام و پیاوە بەهێزەکانی تری ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار. ئەم کارە لە لایەکەوە دەسەڵاتی تاکڕەوە و توندڕەوی حوکمی ڕەهای بەهێز دەکرد و لەلایەکی ترەوە هەرچی خەڵکی چالاکی تر هەبوو لەناو دەچوو «١٠٦ ل٩٩».

ئەو سوڵتان و شایانەی لەو کارەیاندا باش سەردەکەوتن، دەبوونە سەرکردەی ئازا و سەرلەنوێ دەوڵەتەکان و سیستمی فیودالی خێڵەکیان بۆ ماوەیەک بەهێز دەکرد، بەڵام دوای کوشتنی یان مردنی خۆیان، ئەوەی جێگای دەگرتنەوە سەرکردەیەکی لاوازی ترسنۆک بوو، کە زۆرجار شکستی دەهێنا لە کۆنترلکردنی دەوڵەتەکە و بەرەو لاوازی دەیبرد. ئەم دیاردەیە لە دەوڵەتەکانی ئێران بەهۆی ململانێی توندوتیژی بنەماڵە و خێڵەکان و ڕۆڵی بەهێزتری دەسەڵاتی ئایینی خوێناوی تر بوو، حوکمرانی تیایدا ڕەهاتر بوو لەچاو دەوڵەتی عوسمانیدا.

لەبەرئەوەی سوڵتان و شاکان ژمارەیەکی زۆر ژن و جارییەیان هەبوو، کە جاری وا هەبوو لەسەد زیاتر بوون، بە سەدان شازادەیان لێدەکەوتەوە. ژمارەی زۆری ژن و کوڕ لەناو کۆشکدا، ئەو ململانێیەی بەهێزتر و فراوانتر دەکرد. دەسیسەکردن و بوختانکردن و دەرمانخواردن و کوشتنی کۆرپەی یەکتری دیاردەیەکی باو بوو کە گوژمی دەدا بە بەهێزکردنی دەسەڵاتی ڕەها. ئەمە جیاوازێکی تری گرنگە لەگەڵ چۆنیەتی هەڵبژاردنی پاشای دەوڵەتە فیوداڵە ئەوروپییەکان.

- بەهێزکردنی لاواز و لاوازکردنی بەهێز

ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتداری فیودالی خێڵەکی، بۆ ئەوەی پێکهاتە و گروپی بەهێز دروست نەبێت کە بتوانن جێگایان بگرنەوە، یان فشار بخەنە سەریان و هەوڵی بەشداریکردن لە بڕیاردان و حوکمرانیدا بکەن هەمیشە هەوڵی ڕێگرتنیان لەوە کردووە.

بۆ بەردەوامبوونی دەسەڵاتی ڕەهایان هەوڵی بەشداریکردنی لاوازترین پێکهاتەیان داوە لە دەستگاکانی دەوڵەت و سوپادا. بەکارهێنانی کۆیلە لەو دوو دەوڵەتەدا و بەتایبەتی دەوڵەتی عوسمانی ڕۆڵی گرنگی هەبوو «١٠١ل٣١».

ئەوانە لە دەستگاکانی دەوڵەت و کۆشک و حەرەم و سوپادا پۆستی گەورە و بچووکیان پێ سپێراوە. بەکارهێنانی ئەوانە لە لایەکەوە بۆ سەرکوتکردنی بنەماڵە و خێڵەکانی تر بوو، لەلایەکی ترەوە لەبەرئەوەی ئەوانە خێڵەکی نەبوون و پشتیان نەبوو لێیان نە ترساون. بە هەمان شێوە پێکهاتە و خێڵ و میللەتە لاوازەکانیان

لەکات و شوێنی جیاواز و پێویستیدا بەکاردەهێنا. بەکارهێنانی ئەرمەن و سریان و جولەکە، لە کاری بازرگانیدا نمونەیەکن لەوانە. بەکارهێنانی خێڵە کوردەکان لە ململانێی نێوان دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتەکانی ئێران نمونەیەکی ترە.

بەشداریکردنی پێکهاتە و کەسایەتی و سەرکردەی خێڵ و بنەماڵەی دەسەڵاتداری هەندێ ناوچە لەسەر بنەمای عورفی خێڵەکی بوو. ئەم بنەمایە لە ڕێگای بەشداریکردندا نەبووە لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا، لە ڕێگای گۆڕانکاری نەبووە لە یاسا و چۆنیەتی حوکمرانیدا، بەڵکو لەڕێگای پێدانی پۆستی سەربازی و سیاسی و ئیدارەی دەوڵەت و باج کۆکردنەوە و مافی تەسەروفکردن بووە بە زەوی و زاری ناوچەیەک یان بازرگانیکردن لە بوارێکی تایبەتیدا، یان پێ بەخشینی سامان و خەڵات و دیاری و چەک. پێدانی ئەوانە بەندبووە بە پلەی وەلا و گوێڕایەڵیان بۆ سەرەوە، بە کەمبوونەوەی وەلایان یان بەهێزبوون و بەرزبوونەوەی پێگەی کۆمەڵایەتیان، لەبەرچاوی خەڵک شکێنراون و تۆمەتیان بۆ دروستکراوە و گوێیان بڕاوە و چاویان دەرهێنراوە، یان هەرچێکیان پێدرابوو لێیان سەنراوەتەوە و یان لەناویان بردوون. دانی پۆست و پایە بەو خەڵکە وایلێکردوون مان و نەمانیان ببەستێ بەوەی دەوڵەت پێیداون، چونکە بە نەمانی ئەوانە یان بە گۆڕانی دەسەڵاتدارانی سەرووترەوە ئەوانە هیچیان نەماوە و سووک و ڕەزیل بوون لەو کۆمەڵگەیەدا، بۆیە بەدڵ و بەگیان هەموو هەوڵێکیانداوە بۆ مانەوەی ئەوانەی سەرەوە و ڕازیکردنی دڵیان.

بەکارهێنانی ململانێی نێوان خێڵەکانی ناو دەوڵەتەکە و نێو بنەماڵە و سەرکردەکانی ناو خێڵەکان، ڕێگەیەکی تر بوو بۆ بەهێزکردنی دەسەڵاتی ڕەها. خێڵەکان بەپێی سروشتی تایبەتیان هەمیشە لە دوژمنایەتی و یەکتر کوشتن و سەرکوتکردنی یەکدا بوون. ئەو دەسەڵاتدارانە لاوازەکانیان بەهێز دەکرد بۆئەوەی بەهێزەکانی پێ لاوازبکەن یان لەناویان بەرن. جاری وا هەبووە بە پاڵپشتی بنەماڵەیەک بەتەواوەتی خێڵێک یان میرنشەنێک یان ئەمارەتێکیان رووخاندوە و یەکێکی نزیک خۆیان لە جێگایان داناوە.

ئەم کردارە لە لایەکەوە سیستمی خێڵەکی دەبوژانەوە، لەلایەکی ترەوە خەڵکی دەتۆقاند و ترسی دەخستە دڵیانەوە، کە نەوێرن بەرەنگاری دەسەڵات ببنەوە و بەمەش دەسەڵاتی ڕەهای سوڵتان\شا بەهێزتر دەبوو «**٩١ ل٧٤٤**».

- سوڵتان \ شا شوان و میللەت رەعیەت (ڕانەمەڕ)

هەر وەک چۆن سەرۆک لە خێڵدا ئەرکی سەرکردایەتیکردن و پاراستنی ئەندامەکانی خێڵ بوو، لە بەرامبەردا دەبوایە ئەوانیش وەلایان بۆیان هەبوایە و گوێڕایەڵی بوونایە. بەهەمان شێوە لە دەوڵەتی فیودالی خێڵەکیشدا، شا\سوڵتان ئەرکی سەرکردایەتیکردن و پاراستنی رەعیەتی دەکەوتە ئەستۆو دەبوایە

بەپێی شەریعەتی ئیسلامی بە عەدالەت بەرژەوەندیانی بپارستایە و ئەرکی سەرپەرشتیکردنی زەویوزار و کاروکاسبی و بەرهەمهێنانی پێ دەسپاردن و داهاتی بەسەریاندا دابەشدەکرد. لە بەرامبەردا رەعیەتیش دەبوایە ملکەچ و گوێرایەڵی بوونایە و باج و رسوماتیان بدایە. چونکە ئەم پرنسیپە لە گۆمەڵگەی خێڵەکیەوە هەڵقوڵاو بوو، بە شوان و ڕانەمەڕ بەروارد کرابوو. چۆن شوان بە بەکارهێنانی سەگەکانی ئاگاداری ئاژەڵەکانی دەکرد و دەیپاراستن و ڕێگای پیشان دەدان و بەوەش ئاژەڵەکان دوای دەکەوتن و گوێرایەڵی دەبوون، بە هەمان شێوە شا\سوڵتان و فەرمانرەوای دەوڵەت و رەعەیەت هەمان پەیوەندییان لە نێواندا هەبوو «۱۰٦ل۱۰۳».

هەڵبەتە ئەمە چەند واتایەکی هەبوو. سوڵتان\شا بە گەورەترین دەسەڵاتداری بەروبەحر دادەنرا و لە خودا بەو لاوە کەس لەو گەورەتر نەبوو. چونکە ئەو سەرکردەی دەوڵەتی ئیسلامی دەکرد و نامەی خودای بە جیهان دەگەیاند، دەبوایە کوێرانە گوێرایەڵی بکرایە. بەرەنگار بوونەوەی ئەو دژایەتیکردنی خودا و قورئان و ئایینی ئیسلام بوو.

دووەمین دەلالەتی ئەوە، بێدەسەڵاتی و بێ توانایی و گەمژەیی رەعیەتی دەگەیاند. لای ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدارانی فیوداڵی خێڵەکی دەوڵەت، ئەوەی لەدەرەوەی ئەو بنەماڵە وەجاخزادانە بوایە، خەڵکانی بێدەسەڵات و ترسنۆک و گەمژەبوون. ئەوانە تونای بەڕێوەبردنی ژیان و پاراستنی خۆیان نەبوو، بێ ئەو دەوڵەت و سەرکردە و دەستەبژێریە، ئەوانە گورگ دەیخواردن. ئەم پرنسیپە هیچ دەرفەتێکی نەدەهێشتەوە بۆ خەڵک کە بیربکەنەوە و رادەربڕن یان بەشداری لە بڕیاری سیاسی و ئابوریدا بکەن و ڕۆڵیان هەبێت لە گۆڕانکاریکردنی کۆمەڵدا. ئەم پرنسیبە ڕەگو ڕیشەی لە کۆمەڵگەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا داکوتاوە و هەتاکو ئەمرۆ لە زۆربەی هەرە زۆری دەوڵەت و پارت و هێزە سیاسیەکاندا دەبینرێت، بۆیە هیچ حسابێک بۆ ڕا و تێروانین و توانای پێکهاتە و چینوتوێژەکانی خوارەوەی کۆمەڵگە ناکەن و وەک رەعیەت و موڵکی خۆیان سەیریان دەکەن.

- عەدالەتی کۆمەڵایەتی لێرەدا دوو ئامانجی هەبوو:

یەکەمینیان ئەوەبوو، کە لەبەرئەوەی شا\سوڵتان و دەوڵەت، رەعیەتی دەپاراست و مۆڵەتی بەکارهێنانی زەویوزار و کاسپی پێدەدان، بۆ دانەوەی ئەو ئەجرە هەموو رەعیەت کەم و زۆر بە عەدالەت دانی باج و رسومات لە ئەستۆیاندا بوو، لەلایەکەوە بۆ سوپاسکردنی ئەو دەسەڵاتدارانە و لەلایەکی ترەوە بۆ بەهێزکردنی ئەو دەوڵەتە ئیسلامیە.

دووهەمینیان، گوێرایەڵبوونی فەرمانڕەوای دەوڵەت و دژایەتی گەندەڵی بوو. چونکە سوڵتان\شا ئەو پۆستانەی بەو فەرمانڕەوایانە بەخشی بوو، ئەرکی

ئەوان پاداشدانەوە و خزمەتکاریکردنی ئەو دەستەبژێریە خێڵەکیە و دەوڵەتی ئیسلامی بوو. دەبوایە وەلای تەواویان بۆ سەرەوە هەبوایە و دزی و گەندەڵیان نەکردایە. چونکە دانی ئەو پۆستانە لەسەر بنەمای وەلا و خزمایەتی و بەرتیل و پیاوەتی بوو، نەکو لەسەر بنەمای شارەزایی و کارکردن و موڵکداری بەپێی یاسا، گەورەترین گرفتی ئەو دەوڵەتانە گەندەڵی و دزی و بەرتیل بوو. مەسەلەی گەندەڵی و بەرەنگاربوونەوەی گەندەڵی ڕەگو ڕیشەی لەو سیستەم و کۆمەڵگەیانەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا هەبوو. دەوڵەتە کۆنەکانی رۆژهەڵاتی ناوەراست دژایەتی گەندەڵییان کردووە، بەڵام هەریەکەیان لەوانە لە پێناوی بەرژەوەندی دەستەبژێری دەسەڵاتداردا ئەو دژایەتییەیان کردووە. دژایەتیکردنی گەندەڵی لە دەوڵەتێکدا کە زۆربەی پێکهاتەکانی گومەڵگە بەشداربن لە حوکمرانی و بڕیاردانەدا، بەسودی زۆربە دەگەڕێتەوە، بەڵام لە کۆمەڵگەیەکی تاکرەوی وەکو ئەو دەوڵەتانەی ئەوسای خۆرهەڵاتی ناوەڕاست ئەو دژایەتیکردن و چاکسازییە تەنها لە پێناوی پاراستنی بەرژەوەندی ئەو دەستەبژێر دەسەڵاتدارارەدا بوو.

مەسەلەی عەدالەتی کۆمەڵایەتی لە سیستمی بەڕێوەبردنی فیوداڵی خێڵەکیدا لە پێناوی ڕووتانەوەی پێکهاتە و چینوتوێژەکانی کۆمەڵگەدا بوو. لە پێناوی ڕازیکردنی ئەوانەدا بوو، کە بەدڵ و بە گیان بە ئەرکەکانیان هەستن و ڕازیبن بە هەژاری و بێدەسەڵاتی.

بۆ پاداشدانەوەیان چاوەڕوانی رەحمەتی دەستەبژێری دەسەڵاتداربن و چاوەڕوانبن لە رۆژی قیامەتدا خودا ئەجریان بداتەوە. لێرەدا دەسەڵاتی ئایینی ڕۆڵێکی گرنگی هەبوو بە قەناعەت پێکردنی خەڵک و ڕازیکردنیان بە ژیانی تاڵ و چەوساندنەوە و زوڵم و زۆری ئەو دەوڵەتانە. ئەو یاسایانەی کە پەیرەوکراون بۆ چەسپاندنی دەسەڵاتی دەستەبژێر و بەدیهێنانی عەدالەتی کۆمەڵیاتەی سێ جۆر بوون. شەڕیعەتی ئیسلامی، عورفی خێڵەکی و بڕیارەکانی شا\سوڵتان «١٥ ل٩٤».

لەبەرئەوەی جیاوازی هەبووە لە نێوان ناوچەکاندا، لە ڕووی بەهێزی دەسەڵاتی ناوەندی و هەروەها توانای دەسەڵاتدارانی خۆجێیی و کلتور و عورف و نەریتیان، لەو دەوڵەتانەدا یاساکان لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر، لە کاتیەکەوە بۆ کاتێکی تر گۆڕانکاریان بەسەردا هاتووە. هەتا شا\سوڵتان بەتواناتر بوایە بڕیارەکان و پێویستیەکانی ئەو دەکەوتە پێش شەڕیعەت و عورفی خێڵەکیەوە. هەتا دەسەڵات و خێڵ و بنەماڵە خۆجێیەکان بەهێزتر بونایە و سەربەخۆییان زیاتر بوایە، عورف و نەریتی ناوچەکە زاڵ دەبوو. لەناو ئەوانەشدا شەڕیعەتی ئیسلامی و دەسەڵاتی ئایینی، بە پێی رۆژگار و جێگا، لێکدانەوەی شەڕیعەتیان دەکرد.

ئەو یاسایانە تەنها توانراوە بەسەر رەعییەتدا بسەپێنرێ، رەعیەتیش جیاوزیان لە نێواندا کراوە. جیاوازی کراوە لە نێوان موعامەلەکردنی سەرەک خێڵ و

ئەندامی خێڵ و مسکێنێکدا، جیاوازی هەبوو لە نێوان بازرگانێکی دەوڵەمەند و کاسبکارێکی بچووکدا، لە نێوان موسڵمان و ناموسڵماندا، لە نێوان نێرینە و مێینەدا. عەدالەتی کۆمەڵایەتی هەر بەناو بووە، پێکهاتە و چینوتوێژەکانی کۆمەڵگە وەک یەک بەیەک یاسا حوکمرانی نەکراون و بەپێی بەهێزی شا\سوڵتان و عورفی خێڵەکی، بەهێزی و لاوازی دەسەڵاتی ئایینی ئەو شەڕیعەت و عەدالەتە کۆمەڵایەتییە لێکدانەوەی جیاوازی بۆ کراوە.

ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار، فەرمانڕەواکانی دەوڵەت، سەرکردە سەربازیەکان و بنەماڵە و سەرەک خێڵە دەسەڵاتدارەکان ئەو شەڕیعەتە نەیگرتونەتەوە. ئەوان بەهەوەسی خۆیان ژنیان هێناوە، لە خەڵکیان داوە و کوشتوویانن، ڕاوڕووتیان کردوەوە... نە قازی، نە دەسەڵاتی ئایینی جورئەتی لێپرسینەوەی ئەوانەی نەبووە. ئەوەی توانای لێپرسینەوەی ئەوانەی هەبوو، دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی دەوڵەت بوو. شا\سوڵتان گەورە دەسەڵاتداری سیاسی و ئابوری و سەربازی و قەزایی دادەنا و لایدەبردن و دووری دەخستنەوە و دەیشکاندن و سزای دەدان و دەیکوشتن. سیستەمەکە لەسەرەوە هەتا خوارەوە بەو شێوەیە پەیرەودەکرا، هەمیشە ئەوەی سەرەوە بەسەر خوارەوەی خۆیدا زاڵ بوو... هەموو ئەمانە فاکتەری بنچینەیی بوون لە بەهێزکردنی دەسەڵاتی ناوەندی و سروشتی ڕەهای حوکمرانی شا\سوڵتان.

دوو: نەبوونی چینێکی فیوداڵی بەهێز

لە باسکردنی مێژووی سیاسی و ئابوری ئەوروپادا، باسی ئەوەمانکرد کە لە دوای ڕمانی دەوڵەتی ڕۆما، کیشوەرەکە بەسەر ژمارەیەک دەوڵەتی بچووک و ناوچەی سەربەخۆی فیوداڵیدا دابەشبوو و لەو شوێنانە چینی فیوداڵی بەهێز دروستبوو، کە ئەوانە بەپێی یاسا مافی پشتا و پشتی موڵکایەتی زەویوزاریان بۆ مابووەوە و خاوەنی ناوچەکانی خۆیان بوون و حوکمڕانیان دەکرد و هێزی سەبازیی خۆیان هەبوو.

باسی ئەومانکرد، کە لەو دەوڵەتانەدا چینێکی ئۆروستۆکراتی فیوداڵی بەهێز دروستبوو، کە کەم یان زۆر توانای فشارخستنە سەر پاشایان هەبوو. پاشا زیاتر ناچاری ئەوان بوو، وەکو ئەوان لە پاشا. باسی ئەوەمانکرد، کە ئەوە بووە فاکتەرێکی بنچینەیی گرنگ بۆ دەرفەت دروستبوون لە بەشدارکردنی ژمارەیەک خەڵکی زیاتر لە بڕیاردانەدا و دروستبوونی پەرلەمانێکی ساوا لەو وڵاتانەدا.

وەکو پێشتر باسمانکرد، لە سیستمی خێڵەکیدا، زەویوزار و سامان و داهاتی تاڵانی موڵکی هەمووو خێڵ بوو. خێڵەکە لەسەر بنەمای موڵکایەتی بەسەر چین و توێژدا دابەش نەبوو، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا سەرۆک خێڵ و بنەماڵەی

دەسەڵاتدار مافی تەسەروفکردنیان بەوانەوە پێدەدرا، کە کۆمەڵگەکەی بەسەر پێکهاتەی جیاوازدا بەشدەکرد. سەرەک خێڵ، لەسەر بنەمای خزمایەتی و ئازایەتی و وەلا بۆ خێڵ و سەرۆک، ئەو مافەی پێدەستپێران و ئەوانیش لە بەرامبەردا دەبوایە وەلای کوێرانەیان بۆ سەرۆک هەبوایە.

بەکارهێنانی ئەم پرنسیپە لە دەوڵەتی فیودالی خێڵەکیدا ڕێگر بوو لە دروستبوونی چینێکی فیودالی ئۆروستۆکراتی بەهێز، کە خاوەنی زەویوزار و ناوچەی خۆی بێت و چەکداری خۆی هەبێت «**١٠٦ل١١٣**».

ڕاستە لە ژێر سایەی ئەم سیستمەدا چینێک یان چەندین توێژی فیودالی خێڵەکی هەبوو، ڕۆڵیان گرنگ بوو لە دەوڵەتەکەدا و کاروباری ئابوری و سیاسی و سەربازیان بەڕێوەدەبرد و کۆنترۆڵی تەواوی رەعیەتیان دەکرد و دەیانڕوتاندەوە و هەوڵی بەسەربردنی ژیانی سەڵتەنەتیان دەدا، بەڵام ئەمانە موڵکدار نەبوون و ئەرکی تەسەروفکردن بەوانەوە و مانەوەی پۆستەکانیان بەندبوو بە دوو خاڵەوە. یەکەمیان وەلایان بوو بۆ شا\سوڵتان و ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار و دووەمیان بەندبوو بە مان و نەمانی شا\سوڵتان و بنەماڵە و خێڵی دەسەڵاتدارەوە. ئەم توێژانە ئەگەر وەلایان کەمی بکردایە یان زۆر بەهێز بوونایە و سامانیان زیادی بکردایە بە بڕیارێکی سەرەوە لەناو دەبران و هەرچیەکیان هەبوو لێیان دەسێنرا. هەروەها هەموو شا\سوڵتانێەک، بنەماڵە و خێڵێک خەڵکی نزیک و پیاوی خۆیان هەبوو. بە جێگاگورکێکردنی ئەو دەسەڵاتدارانەی سەرەوە ئەو چین و توێژی فیوداڵە خێڵەکیانە گۆڕانکارییان بەسەردا دەهات. ئەوانە ناچاری دەستی دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی سەرەوە بوون و مان و نەمانیان بە ڕازیبوون و مانەوەی دەسەڵاتی ئەوانەوە بەند بوو.

ئەم فاکتەرە بنچینەییە و خاسڵەتە گرنگەی سیستمی فیودالی خێڵایەتی ڕێگای نەدەدا بە دروستبوون و بەهێزبوونی چینێکی فیودالی بەهێز، کە بتوانێت فشار بخاتە سەر شا\سوڵتان و دەرفەتی بەشداریکردنی هەبێت لە بڕیاردانەدا و پەرلەمانێکی ساوا دروست بێت. بەشێکی گرنگی مێژووی دوور و درێژی دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتەکانی ئێران، بەناوی چاکسازییەوە بۆ هێشتنەوە و زیادکردنی داهاتەکانی باج و جزییە و گومرگی دەوڵەت، گۆڕانکاریکردن بوو لە پێکهاتەکانی ئەم چین و توێژانە و ڕێگرتن بوو لە مانەوە و بەهێزبوونیان. پەیرەوکردنی ئەوە یەکێک بوو لەو فاکتەرە گرنگانەی کە تەمەنی ئەو دەوڵەتەی درێژتر کرد.

سێ : لاوازی و پاشکۆیی دەسەڵاتی ئایینی

وەکو لە بەندی دووەمی کتێبەکەدا باسمانکرد دەسەڵاتی ئایینی مەسیحی لە ئەوروپادا سەربەخۆیی تەواوی ئابوری و سیاسی و سەربازی هەبوو.

هەروەها ڕۆڵی گرنگی هەبوو لە ڕووی ئیداری و کلتوریدا. بەهێزی دەسەڵاتی ئایینی لەوێ بووە فاکتەرێکی تری بنچینەیی بۆ دەرفەتی بەشداریکردن لە بڕیاردان و دروستبوونی پەرلەمانێکی ساوا، بەڵام دەسەڵاتی ئایینی ئیسلام بە پێچەوانەوە بوو.

دەستەڵایتی ئایینی ئیسلام نە خاوەنی زەویوزاری خۆی بوو، نە خاوەنی کڵێسەی گەورەبوو، نە خاوەنی بەرهەمهێنانی تایبەتی بوو، نە مافی سەندنی باجیان هەبوو لە پێکهاتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست.

پیاوە ئایینیە گەورەکان، یان بە داهاتی باجی ناوچەیەک دەژیان، کە سوڵتان\ شا بۆی تەرخان دەکردن، یان بە بەشێک لە داهاتی وەقف، کە ئەویش بە پێی بڕیار و سەرپەرشتی دەوڵەت بوو. ئەگەر ئەو پیاوە ئایینیانە پەیوەندیان لەگەڵ دەسەڵاتدارانی دەوڵەت باش نەبوایە، ئەوا لەلایەن هەندێ سەرەک خێڵ یان بنەماڵەی بەهێزەوە یارمەتی و پاڵپشتی دەکران. توێژی ناوەڕاستی دەسەڵاتی ئایینی چاویان لە ڕەحمەتی پیاوچاکان بوو، بە یارمەتی ئەوان دەژیان و مزگەوتەکانیان بەڕێوەدەبرد و مەلا هەژارەکانیش چاوەڕوانی زەکاتی خەڵکە هەژارەکە بوون و فەقێیەکانیش بە چێشتی مجێوەر و خێری دەوروپشت دەژیان. جیاوازی هەبوو لە نێوان پیاوە ئایینیە گەورەکانی سوننە و شیعە. سوننەکان کوتومت چاوەڕوانی دەستی دەستەبژێری دەسەڵاتدار بوون. بەڵام شیعەکان هەتا ڕادەیەک نیمچە سەربەخۆییەکیان هەبوو ئەویش بەهۆی ڕۆڵی گرنگیان لە دامەزراندنی دەوڵەتی سەفەوی و دواتریش هەوڵدانیان بۆ گرتنەوەی دەسەڵاتی دەوڵەت و کۆنترۆڵکردنی خێڵەکان. هەروەها لای شیعە گرنگ بوو، کە بتوانن مزگەوت و مەرقەدەکانیان جوانتربێت لەوانەی سوننەکان، چونکە کەمینە بوون لە ناو موسڵماناندا وهەمیشە دەیانویست بیسەلمێنن کە پێگەی ئەوان لە سوننە بەرزترە.

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، دەسەڵاتدارانی ئایینی ئیسلام بە گشتی لەچاو مەسیحیەکانی ئەوروپادا هەژار و بێ سامان بوون و داهاتی تایبەتی خۆیان نەبوو و چاوەڕوانی دەستی دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و خێڵ و پیاوچاکان و خێرو ڕەحمەتی خەڵک بوون. بێجگە لە هەندێ مزگەوتی گەورە، کە خەلیفە و سوڵتان و شاکان دروستیان کردبوون بۆ بەرزکردنەوەی پێگەی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئایینی خۆیان، زۆربەی مزگەوتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لەبەر هەژاری دەسەڵاتی ئایینی لەچاو کەنیسەکانی ئەوروپادا وەکو کەلاوە وابوون.

بەهۆی ئەوەی دەسەڵاتی ئایینی ئیسلام خاوەنی ئابوری خۆی نەبوو، ڕۆڵی سیاسی و سەربازیشیان زۆر لاواز بوو. ڕاستە لە کاتی ململانێی ناو بنەماڵەکانی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و ململانێی نێوان خێڵەکان، بەتایبەتی لەناو شیعەکاندا، دەستیان لەو ململانێیانە وەردەدا، بەڵام بەشێوەیەکی گشتی سەرەک خێل و

بنەماڵە بەهێزەکان و شا\سوڵتان و شازادەکان بوون هەوڵیان دەدا سوود لە پیاوە ئایینیەکان وەرگەن بۆ بەهێزکردنی جێپێی خۆیان.
هاریکاری فیودالی خێلایەتی لەگەڵ دەسەڵاتی ئایینی و ڕازیکردنیان لەسەر بنەمای خێڵەکی بوو، لەڕێگەی پێدانی ڕۆڵی ئایینی و پێدانی داهاتی ناوچەیەک و دیاری و بیناکردنی مزگەوت و تەکیە بوو بۆیان، نەکو لە بەشداریکردنیان لە بڕیاردان و حوکمرانیدا.
دەسەڵاتدارە ئایینیەکان خاوەنی هێزی چەکداری خۆیان نەبوون، کە بیانپارێزی و ڕۆڵیان هەبێت لە یەکلاکردنەوەی ململانێیەکاندا، بەڵکو ئەگەر ڕۆڵێکیشیان بوبێت لەڕێگەی چوونە پاڵ شا\سوڵتانێک، بنەماڵەیەک یان خێڵێک بوو. ڕاستە شێخە سەفەوییە شیعەکان لەسەرەتادا ڕۆڵیان هەبوو لە حوکمرانی و بڕیارداندا، بەڵام ئەوە لەڕێگای قزڵباش و تەنها بۆ ماوەیەکی کورت بوو و دواتر خۆشیان چوونە ریزی سەرەک خێڵەکان و بنەماڵەکەیان، وەکو بنەماڵەی خێڵەکانی تریان لێهات. لە دوای ئەوەی کە ساڵی **١٥١٧** سوڵتانی عوسمانی نازناوی خەلیفەی موسڵمانانی پێدرا، دەسەڵاتی سولتان بەسەر عولەمادا هێندەی تر زیادیکرد.
دەسەڵاتی ئایینی ئیسلام، چونکە خاوەنی سامان و داهاتی زۆر نەبوو، نە ڕۆڵی ئیداری و سجیلات و زانیاری کۆکردنەوەیان هەبوو لەسەر کۆمەڵگە و نە ڕۆڵی کلتوری و مۆسیقا و تەندروستیان هەبوو بەشێوەی کەنیسەی ئەوروپا.
ئەگەرچی دەسەڵاتی ئایینی ئەوروپا دژی هەموو گۆڕانکاریەک بوو لە سیستمی فیودالی ئەوروپادا، بەڵام بەهێزییان لە ڕووی ئابوری و سیاسی و سەربازیەوە ڕۆڵێکی گرنگی بینی لە دەرفەت دروستبوون بۆ چینوتوێژە نوێەکانی ئەوروپای ڕۆژئاوا لە بڕیارداندا و ڕێگا خۆشکردن بۆ کەوتنی هەموو سیستمەکە، بەڵام دەسەڵاتی ئایینی ئیسلام بەهۆی لاوازیانەوە بووە پاشکۆ و پشتیوانی تەواوی سیستمی فیودالی خێڵەکی و تەمەن درێژبوونی و هەروەها دروست نەبوونی دەرفەت بۆ چینوتوێژی نوێ، کە بەشداری لە بڕیاردان و دانانی یاسای نوێ و گۆڕانکاریکردن لەو دەوڵەتانەدا بکەن.

چوار: کاردانەوەی خاسڵەتی شارستانیەتە کۆنەکان

لە بەندی یەکەمی ئەم کتێبەدا، باسی خاسڵەتی شارستانیە کۆنەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستمان کرد. یەکێ لەو خاسڵەتە گرنگانە بەهێزی ڕۆڵی دەسەڵاتی ناوەندی بوو لە کونترۆڵکردنی لادێ و ناوچەکانی وڵاتدا بەهۆی چەندین فاکتەری جیاوازەوە. ئەم خاسڵەتەی حوکمرانی کردنە لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست ئاسانکاریکرد بۆ بەهێزبوونی دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتە فیوداڵە خێڵەکیەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و دەسەڵاتی رەهای خەلیفە و شا و

سـولتانەکانی.
ئـەو خاسـڵەتە هەرلـە کۆنـەوە رەگـی لـە کۆمەڵگەکانـدا داکوتابـوو و قبوڵکردنـی لای خەڵکـی ناوچەکـە زۆر زەحمـەت نەبـوو. هەڵبەتـە ئـەو کاردانەویـە هەتـا ئێسـتا بەردەوامـە و تاکـڕەوی و دەسـەڵاتی ڕەهـای سـەرۆکی دەوڵـەت و حیزبـەکان لای خەڵـک هێنـدە غەریـب نییـە. لـە غیابـی سیسـتەمێکی بەڕێوەبردنـی سیاسـی ئابـوری پلوراليزمـدا، ڕەنگـە زۆرجـار لای خەڵـک نـا سـەقامگیری و نـا ئارامـی و ترسـی خەڵـک لـە رووتاندنـەوە و گەندەڵـی بێسـنوور لـە چەنـد لایەکـەوە، ترسـناکتر بێـت لـە دەسـتڵاتی تاکـڕەوی رەهـا.

لاوازی پێکهاتـە و چینوتوێژە نوێیەکان

لـە باسـی بنەمـا ئابورییەکانـی فیوداڵیزمـی ئەوروپـادا، سروشـت و ڕۆڵـی چینوتوێژەکانـی ئـەو کۆمەڵگەیەمـان شـیکردەوە، باسـی ئەوەمانکـرد، کـە فیوداڵیـزم و چینوتوێژەکانـی ئـەو کۆمەڵگەیـە خۆبەخـۆ نـە لـە توانایانـدا بـوو گۆڕانـکاری بەکـەن و نـە لـە بەرژەوەندیاندابـوو.
بـۆ گۆڕانـکاری و گەشـەکردن لـەو سیسـتمە قفڵـدرا و داخـراوەدا، پێویسـت بـە فاکتـەر و چیـن و توێـژی نـوێ بـوو. ئـەو گەشـەکردنەی لـەو کیشـوەرە ڕوویـدا، لەنـاو جەرگەیـدا دروسـت نەبـوو، بەڵکـو لـە پاڵیـدا لـە شـارە بازرگانییەکانـەوە دەسـتپێکرد و چینوتوێـژە نوێیەکانـی ئـەو شـوێنانە بـوو، درزیـان خسـتە ئـەو کۆمەڵگەیـەوە و پێکهاتەکانیـان ڕاکێشـا بـەرەوە پرۆسـەی گۆڕانـکاری مـەزن و چاکسـازی سیاسـی و ئابـوری، کـە سیسـتمە کۆنەکەی هەڵوەشـاندەوە و سیسـتمێکی نـوێ جێگایگرتـەوە.
لێـرەدا، لـەوە دەکۆڵینـەوە ئایـا فیوداڵـی خێڵەکـی و پێکهاتـە و چینوتوێژەکانـی خۆبەخـۆ توانـای گەشـەکردنیان هەبـوو؟ ئایـا بـە بەرژەوەنـدی خۆیـان دەزانـی گۆڕانـکاری ڕیشـەیی بکـەن؟ یاخـود بـە هەمـان شـێوازی فیوداڵیزمـی ئەوروپـا لێـرەش لـە توانایانـدا نەبـوو. هەروەهـا بـەدوای ئـەو فاکتەرانـەدا دەگەڕێیـن، کـە چینوتوێـژە نوێیەکانـی ئێـرەی لەوانـەی ڕۆژهەڵاتـی ئەوروپـا لاوازتـر کـرد و بەهەمـان شـێوەی ئـەوان، توانـای ئـەو گۆڕانکاریانەیـان نەبـوو. ئایـا ئـەو خاسـڵەت و فاکتەرانـە چـی بـوون، کـە لـە فیوداڵـی خێڵەکـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا ئـەو پرۆسـەیەی خاوتـر و زەحمەتتـر کـرد؟
بـۆ وەڵامدانـەی ئـەو پرسـیارانە، هـەوڵ دەدەیـن چاوێـک بـە خاسـڵەتە ئابوریەکانـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا بخشـێنین. بچینـە بنـج و بناوانـی بەرهـەم و بەرهەمهێنـان لـە لادێ و شـارەکانی ئەوسـای خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا و خاسـڵەت و ڕۆڵـی پێکهاتە و چینوتوێژەکانـی لـەو پرۆسـەیەدا و پەیوەندییەکانیـان لەگـەڵ یەکـدا و هەروەهـا ڕۆڵـی دەسـەڵاتدارانی دەسـتەبژێری ئۆروسـتۆکراتی سیاسـی و ئایینـی تیایانـدا.

- هەندێ زانیاری گشتی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست ١٥٠٠-١٨٠٠(ز.)

ئابوریی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، لەو سەردەمەدا لەسەر سێ کۆڵەکە بەندبوو. کشتوکاڵ و ئاژەڵ بەخێوکردن، بەرهەمهێنانی پیشەیی و بازرگانی. دەوروبەری٩٠٪ دانیشتوانی ناوچەکە بە کاری کشتوکاڵی و ئاژەڵ بەخێوکردنەوە خەریک بوون. بەرهەمهێنانی پیشەیی و بازرگانی بە پلەی یەکەم لە شارەکاندا بەڕێوەدەچوو «١٥ ل٣٣».
لەگەڵ ئەوەی دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی بە درێژایی چەندین سەدە لەژێر سایەی هەمان سیستمی بەڕێوەبردنی فیوداڵی خێڵەکیدا ناوچەی گەورەیان پێکەوە بەستبۆوە، رەنگە بکەوینە هەڵەیەکی گەورەوە، ئەگەر بە یەک چاو سەیری هەموو ناوچەکانی ئەو دەوڵەتانە وەک یەک بکەین، یاخود وا بزانین، کە بە درێژەیی هەموو ئەو ماوەیە ژیانی ئابوری لە هەمان دۆخدا بوبێت.
ناوچەکانی ئەم دەوڵەتە وەکو دوورگەی بچووک وابوون لەناو دەریایەکی گەورەدا، بێجگە لە بەرژەوەندی دەوڵەتەکان لە باج کۆکردنەوە و کۆنترۆڵی ئابوریان و پاراستنی ئارامی و سەقامگیری، بەرژەوەندییەکی ئەوتۆی تر ئەو ناوچانەی پێکەوە نەدەبەستەوە. بێگومان ئەوە بۆ بنەما ئابورییەکانی ئەو وڵاتانە و ئاستی گەشەکردنی ئابوری و ئاڵوگۆڕی بازرگانی تیایاندا دەگەڕێتەوە. هەتا ناوچەیەک لە ڕێگا بازرگانی و کەنار دەریاکان و ناوەندی دەسەڵاتی دەوڵەت و شارە گەورەکانەوە نزیک تر بوایە بە ئاسانتر کۆنترۆڵ دەکرا و جموجۆڵی ئابوری تیایدا زیاتر بوو. هەتا ڕوباری گەورە، یان باران زیاتر تیایاندا بباریایە بەرهەمی کشتوکاڵی باشتر بوو، هەروەها هەتا ناوچەکان سەختر بوونایە پەیوەندی و ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە ناویاندا زەحمەتر دەبوو. لە هەندێ ناوچەدا دەسەڵاتی خێڵەکی بەهێزتر بوو، کلتور و عورف و نەریتیان جیاواتر بوو. ئەوانە و چەندەها خاسڵەتی تایبەتی تر کاردانەوەی هەبوو لەسەر ناوچەکان و دەبووە هۆی جیاوازی ئاستی گەشەکردنی ئابورییان «٣٠ ل١».
لەگەڵ تاکڕەوی و توندڕەوی و حوکمداری رەهای ئەم دەوڵەتانەدا، لە کاتی بەهێزبوونی دەوڵەتەکان و هاتنی شا\سوڵتانێکی بەهێز و زیادبوونی کۆنترۆڵی سوپا و دەستگاکانی دەوڵەت بەسەر ناوچەکاندا، بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و پیشەیی تیایاندا زیادیدەکرد، هەروەها بە هۆی ئارامی و سەقامگیری ڕێگاوبان ئاڵوگۆڕی بازرگانی دەبووژایەوە، کە سەرلەنوێ دەبووە هۆی زیادکردنی بەرهەمهێنان. بێگومان ئەو بوژاندنەوە ئابورییانە، تەنها بۆ ماوەیەک بەردەوام دەبوون، چونکە وەک هەمیشە زەحمەتە لەژێر سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری سنووردارادا گەشەکردن بۆ ماوەیەکی دورودرێژ بەردەوامی بەخۆوە ببینێت.
لە نیوەی یەکەمی سەدەی حەڤدەدا، بەپێی تۆماری باجەکانی دەوڵەتی عوسمانی،

لە ئەنادۆڵ و میسر و باشوری سوریا ژمارەی دانیشتوان ٤٠٪ زیادیکردووە، بەرهەمهێنان زیادیکردووە و رووبەری زەوی کشتوکاڵیەکان فراوان بووە. بەرهەمی دانەوێڵە هێندە زیادیکردووە، کە لەو سەردەمەدا هەناردەی ئەوروپا کراوە. بەپێی ئەوانەش داهاتی باجەکانی دەوڵەتی عوسمانی زیادیکردووە. پێش داگیرکرنی میسر لەلایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە لە سەدەی شانزەدا، ژمارەیەکی زۆری جوتیارانی هەندێ ناوچەی میسر لەتاو زۆرداری دەسەڵاتدارانی مەمالیک زەویوزارە پڕ پیت و بەرەکەتەکانیان بەجێ هێشتبوو و کۆچیان کردبوو بۆ شوێنی تر، بەڵام لەدوای هاتنی عوسمانییەکان، هەمیسانەوە گەڕاونەتەوە و دەستیانکردۆتەوە بە بەرهەمهێنان. بەسەرلەنوێ گرتنەوەی ناوچەکانی عێراق وباشوری کوردستان لەساڵەکانی ١٦٥٨دا لەلایەن دەوڵەتی عوسمانی و کەمبوونی شەڕ لەگەڵ سەفەوییەکان و ئارامی و سەقامگیری بۆ ماوەیەک لەو ناوچانەدا، بوژاندنەوی ئابورییان تێکەوت و ژمارەی دانیشتوان زیادیکرد. بە پێچەوانەوە لە کۆتایی ساڵەکانی ١٧٠٠ دا بەهۆی لاوازبوونی دەسەڵاتی ناوەندی، سەرلەنوێ بەرهەمهێنان کەمیکرد و ژمارەیەکی زۆر لە جوتیاران ناوچەکانی خۆیان بەجێهێشت وکۆچیان بۆ ناوچەی تر کرد. لە کۆتایی سەدەی هەژدەدا ژمارەی دانیشتوانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بە ١٨ ملیۆن دەخەملێنرا. لەوە ئەنادۆڵ ٦،٥، ئێران ٦، سوریا١،٥، عێراق١،٥، میسر ٣،٨ملیون. ئەگەر بە هەمان ڕێژەی ئەمڕۆ بە بەراورد لەگەڵ میللەتەکانی تری ناوچەکە بەراوردی بکەین، ژمارەی دانیشتوانی کوردستان لە ١،٥- ٢ملیون نەترازاوە «٣٠ ل٣-٧».

کەمایەتی دانیشتوانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە شارەکاندا نیشتەجێ بوون. لە میسر ١٠٪ لە قاهیرە و ئەسوان و ئەسکەندەریە، شام ٢٠٪ لە شارەکانی دیمەشق و حمس و حەلەب و حەما و قودس، عێراق ١٥٪ لە شارەکانی بەغدا و موسڵ و بەسرە، ئەنادۆڵ: ئوستەنبول ٧٥٠ هەزار، ئەزمیر ١٠٠هەزار، بۆرسە ٥٠هەزار دانیشتوانیان بووە «٣٠ ل٤٥». لە کوردستان بەهۆی دابەشبوونی بەسەر ناوچەی خێڵەکی بچووک و سەختی تۆپۆگرافی وڵاتەکە و خراپی و نائارامی ڕێگەوبان و دووری لە دەریا و ڕێگە بازرگانییەکانەوە زۆرکەم لە شارەکانی ژمارەی دانیشتوانی گەیشتۆتە ١٠هەزار کەس لەوانە ئامەد، وان، تبلیس، هەولێر، کرکوک، ورمێ، سنەو کرماشان. . «٧٧ ل٢٠».

شارەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، لەو سەردەمانەدا لە شارەکانی سەرەدەمی فیوداڵیزمی ئەوروپا مەزنتر بوون. بەشێوەیەکی گشتی گەورەیی شار واتای گەشەکردنی ئابورییە، بەڵام ئەوکاتە لەخۆرهەڵاتی ناوەڕاست گەورەیی شارەکان بۆ نیشتەجێ بوونی ژمارەیەکی گەورەی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت بە خۆیان و پیاوکانیان و خێزان و کۆیلەکانیانەوە گەراوتەوە و لە هەمانکاتدا نیشتەجێبوونی توێژە فیوداڵە خێڵەکیەکانی لادێ و باج کۆکەرەوە و خاوەن تەسەروف بە زەویوزاری لادێ و سەرەک خێڵەکان لە شارەکاندا. هەروەها نیشتەجێ بوونی

ژمارەیەک زۆری جوتیاری دەوروپشتی شارەکان تیایاندا بەهۆی ناسەقامگیری و نائارامی لادێکان و زوڵم و زۆری باج کۆکەرەوکان و دەسەڵاتداران لەسەریان. لەکاتی بڵاوبوونەوەی نەخۆشی و پەتادا، چونکە زیاتر شارەکانی گرتۆتەوە ژمارەیەکی زۆر لە خەڵکی شارەکان ڕوویان کردۆتە لادێ، هەروەها لەکاتی کۆنترۆڵی لادێکان لەلایەن دەسەڵاتی ناوەندییەوە و پەیدابوونی ئارامی تیایاندا هەمیسانەوە بەشێک لە دانیشتوانی شارەکان ڕوویان کردۆتەوە لادێ و بەوهۆیەوە شارەکان بچووکتر بوونەتەوە «٣٠ ل٤٥».

چەند فاکتەرێک کاری کردۆتە سەر ژمارەی دانیشتوان بەتایبەتی لە شارەکاندا، لەوانە نەخۆشی و پەتا، هەژاری و برسێتی، وشکانی و لافاو هەروەها شەڕو کوشتن. ڕێژەی مردنی دانیشتوان لە هەندێ کاتدا زیادیکردووە. بۆ نموونە لە سەدەی هەژدەدا بەهۆی پەتا بڵاوبوونەوەوە لە شاری ئەزمیر٣\١ دانیشتوانەکەی مردوون. هەر لە هەمان سەدەدا هەر لە شەش کەسی میسری یەک کەسیان، تاک چاو بوون و یەک لە دە کەس کوێر بوون «٣٠ ل٤٧». ساڵەکانی ١٧٤٠ لەژێر دەسەڵاتی ئەفشارەکانی ئێراندا بەهۆی زوڵم و زۆر و باجی قورس و کۆمەڵکوژی مسکێن و پیشەیی و کاسبکارانەوە لە شارەکانی ئەسفەهان و شیراز و قەزوین و تەورێز و دەوروپشتیان ٣\٢ دانیشتوانی لەناوچوون «١٥ل١٦».

ئەم ئامارە سادانە چۆنیەتی ئارامی ژیان و گوزەرانی و ئاستی ئابوری و خواردن و خواردنەوە و هەروەها ئاستی خراپی خزمەتگوزاری ئەو دەوڵەتانەمان بۆ خەڵکی ئەو شوێنانە پیشان دەدات.

- بەرهەم و بەرهەمهێنان لە لادێکاندا ١٥٠٠-١٨٠٠

بۆ تێگەیشتنی بنەما ئابوریەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و ڕۆڵ و سروشتی پێکهاتە و چینوتوێژەکانی و پەیوەندییان لەگەڵ یەکدا پێش هەموو شتێک لە چەند ڕوویەکەوە هەوڵی باسی جۆری ئەو بەرهەمە کشتوکاڵیانە دەکەین، کە توانراوە لە ناوچەکاندا بەرهەم بهێنرێت، قەبارەی ئەو بەرهەمانە، ئامانجی بەرهەمهێنان، ئەو بازاڕانەی کە بەرهەمی زیاد لە پێویستی خۆ تیایاندا ساغ کراوەتەوە، چۆنیەتی بەرهەمهێنان، بەرهەمهێنەرەکان کێ بوون و چۆن و لەکوێ ژیاون، هەروەها لەچی زەمینە و مەرجیەکدا ئەو پرۆسەیە بەڕێوەچووە.

بۆ زانینی جۆری بەرهەم و قەبارەیان و شوێنی بەرهەمهێنانیان لەبەر نەبوونی زانیاری و ئاماری پێویست، مێژوو نووسەکان لەڕێگەی بەکارهێنانی مێتودی زانستیانەوە، نمونەی کەشوهەوا و تۆپۆگرافی ناوچەکان و بوون و نەبوونی سەرچاوەی ئاویان کردۆتە بنەمایەک بۆ گەیشتن بەو زانیارییانە.

هەڵبەتە مرۆڤی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بەهۆی ناسەقامگیری و نائارامی و زوڵم و زۆر و هەڕەشەی بەردەوام لەسەر ژیان و ماڵ و منداڵیان، زۆرجار نەیان

توانیوە هەرە شوێنە باش و بەپیت و سەرچاوەی ئاوی زۆر بۆ نیشتەجێ بوون و بەرهەمهێنان هەڵبژێرن. بەڵکو بە پێچەوانەوە ناچارکراون شوێنی نالەبار و سەخت و کەم ئاو و بچووک هەڵبژێرن، کە کارکردن و بەرهەمهێنان لێیان سەختتر بووە و قەبارە و جۆری بەرهەم تیایاندا کەمتر بووە.

لە زۆربەی شوێنەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، کەم و زۆر توانای بەرهەمهێنان و ئاژەڵ بەخێوکردن هەبووە. بەڵام رووبەری گەورەی زەوی کشتوکاڵی و سەرچاوەی ئاو وەکو روبارەکانی نیل و دیجلە و فورات و یان باران بارینی زۆر و هەروەها نزیکی لە ڕێگە و شارە بازرگانیەکانەوە فاکتەری گرنگ بوون بۆ زیادبوونی قەبارە و جۆرەکانی بەرهەمهێنان. قەبارەی گەورەی بەرهەم لە پێناوی ئاڵوگۆڕپێکردن و ساغکردنەوەدا لە بازاڕەکاندا مەرجی گرنگن بۆ گەشەکردنی ئابوری و بونیادنانی شارستانیەتی پێشکەوتوو، هەروەها پێکەوە بەستنەوەی ناوچەکان.

کەشوهەوا کاریگەریی زۆری کردۆتە سەر قەبارەی بەرهەمهێنان. بۆ نمونە ساڵی کەم باران لە هەندێ ناوچەدا ڕێژەی بەرهەمهێنانی زیاتر لە **٢٥٪** هێناوەتە خوارەوە. لە شوێنە سەختەکانی کوردستان ساڵانی زستانی سارد و بەفر بارینی زۆر بۆتە هۆی ئەوەی ڕێژەیەکی زۆری مەڕوماڵاتیان رەقبێتەوە «**٣٠ل٢٥**».

هەروەها لەساڵانی کەم باران و وشکدا لەبەر کەمبوونەوەی بەرهەمی کشتوکاڵی، خەڵکەکە بۆ ئەوەی نەمرن لەبرسا ناچار بوون بەشێکی زۆر ئاژەڵەکانیان سەربڕن، کە ئەوەش بۆ چەندین ساڵ کاری کردۆتە سەر ئابوری داهاتوویان. کەمبوونەوەی ژمارەی ئاژەڵ بۆتە هۆی نەبوونی کەرسەی خاو بۆ بەرهەمی پیشەیی و بەرزبوونەوەی نرخ و کەمبوونەوەی توانای خەڵک بۆ شت کڕین و دواتر کەمبوونەوەی بەرهەمهێنان و برسێتی و دابەزینی ژمارەی دانیشتوان.

لە ناوچەکانی ناوەوە و باشوری شامی گەورە (سوریا، لبنان، ئوردن و فەڵەستین) و باشوری عێراق و ناوەندی ئێران بارانبارین لە **١٠**ئینج کەمتر بووە. کەمی باران وایکردووە کەم ساڵ بتوانن پشت بە باران بەستن بۆ بەرهەمهێنانی دانەوێڵە، کە خواردنی سەرەکی خەڵک بووە، بەڵکولە هەندێ شوێندا پشتیان بە ئاوی روبارەکان و دروستکردنی بەنداو و گۆماو لە کەناریاندا بەستووە.

لە ناوچەکانی ناوەوەی ئەنادۆڵ و باکوری ئێران و شوێنە فێنکەکانی کوردستان باران بارین لە نێوان **١٠-٢٠** ئینج بووە. لەم شوێنانەدا توانیویانە بۆ بەرهەمهێنانی زستانە زۆربەی ساڵ پشت بە باران ببەستن، بەڵام لەبەر باران نەبارین لە هاوینانـدا زەحمەت بووە لە ساڵێکدا لە وەرزێک بەولاوە بە بەرهەمهێنانی فراوان هەستن. لە کەناری دەریاکانی سپی ناوەڕاست بارانبارین لە نێوان **٢٠-٤٠** ئینج بوو، بۆیە لەو ناوچانە دەکرا چوار ورزە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بکەن.

گواستنەوەی بەرهەم لە ناوچەکانی کەنار دەریا و روبار و دەشتاییەکان و نزیک شارە گەورەکان ئاسانتر بووە، بەڵام لە شوێنە شاخاوییە سەختەکانی نمونەی

کوردستان زەحمەتتر و نائارامتر بووە. لەو شوێنەدا لەو ساڵانەی، کە توانیویانە بەهۆی کەشوهەوای باشەوە دانەوێڵەی زیاد لە پێویستی خۆیان بەرهەمهێنن بەهۆی خراپی و سەختی ڕێگاوبان و نەبوونی ئامرازی گونجاوی گواستنەوە نمونەی عەرەبانە لە ٢٠-٣٠ کیلۆمەتر بەولاوە و بە میقدارێکی کەم نەبوبێت بە باری وڵاخ نەیانتوانیوە ئەو بەرهەمانە بگەیەنە بازاڕەکان «٣٠ ل٣٧».

لە ناوچەکانی میزۆپۆتامیا کەنار روبارەکان و دەوروبەری روباری نیل بەهۆی ئاوی زۆر و زەویوزاری کشتوکاڵی زۆر و بەرفراوان و تەختی ڕێگاوبانەوە، قەبارەی گواستنەوەی بەرهەم زیاتر بووە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا گوند و شوێنەوارەکانی ئەو ناوچانە زۆرجار سەرەڕای کۆنترۆڵی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت بەسەریانەوە ڕووبەڕووی هەڕەشە و تالانیی چەتە و خێڵە تالانچییەکان دەبوونەوە.

بەهۆی ئەو فاکتەرانەوە لەو شوێنانەی ئاوی زۆر بووە وەکو دەوروبەری ڕوبارەکانی دیجلە و فورات و نیل، یان بارانی زیاتر لێ باریوە و ڕێگەوبان باشتر بووە و نزیک بووە لە شارە گەورەکان و بەندەرەکانەوە، بەرهەمەکان قەبارەیان زیاتر و هەمە چەشن بووە. سەرەڕای بەرهەمی زستانە وەکو دانەوێڵە بەرهەمی هاوینەی وەکو توتن و برنج و لۆکەو و میوە و سەوزە چاندراون و لە بازاڕدا ساغکراونەتەوە. ئەو بەرهەمە هاوینانە لە شوێنە سەختە شاخاوییەکان و شوێنە کەم ئاو و بارانەکان ئەگەر کرابێت زۆر کەم بووە و بۆ پێویستی خۆیان بووە، بەتایبەتی بۆ دابینکردنی پێویستیەکانی توێژ و چینە دەسەڵاتدارەکان بووە و زۆربەی دانیشتوان لەبەر هەژاری و بێدەسەڵاتی توانای بەرهەمهێنان و پەیداکردنی ئەوانەیان نەبووە.

لە زۆربەی شوێنەکاندا، ئاژەڵ بەخێوکراون و زۆربەی بۆ دابینکردنی پێویستی خۆیان بووە. گرنگترین ئەو ئاژەڵانەی کە ڕاگیراون بریتی بوون لە مەڕ و بزن و حوشتر و ئەسپ و ئێستر و گوێدرێژ و پەلەوەر. لەو شوێنانەی سەوزایی و ئاوی زۆر بووە، هەروەها لەو شوێنانەی لەوەرگای زۆر بووە وەکو کوردستان و ناوەڕاستی ئەنادۆل، ڕەوەند و نیمچە ڕەوەند بە پلەی یەک لەسەر ئاژەڵ بەخێوکردن ژیاون و بەرهەمی خوری و موی بزن و حوشتر و پێستە و ڕۆن و ئاژەڵیان گۆڕیوەتەوە بە دانەوێڵە بۆ خۆیان و ئاژەڵەکانیان و پێویستی تری ناو شارەکان.

ئەوانەی بە ئەرکی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و بەخێوکردنی ئاژەڵیان لەسەربووە، ئەندامانی خێزانی مسکێن و جوتیارە بچووکەکان و شوان و گاوان و ڕەوەند و نیمچە ڕەوەندەکان بوون. خێزانی ئەوانە یەکەی بەرهەمهێنان و سەرچاوەی هەموو بەرهەم و سامان و باج و هەموو پێویستیەکانی دەوڵەت و چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکان و دەسەڵاتی ئاینی و دابینکردنی پێویستی شارەکان و هەناردەکردنی ئەو بەرهەمانە بوون بۆ ناوچەکانی تر و وڵاتانی تر «١٥ ل٣٥».

گرنگترین ئەو ئامرازانەی بۆ بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بەکارهاتوون بە شێوەیەکی

سەرەکی بریتی بوون لە گاسن و وڵاخ بۆ کێڵان و تەختکردنی زەوی و ڕاکێشانی جۆگەلە و داس بۆ دروونەوەی دەغڵ. ئەو گاسنانەی بەکارهاتوون بریتی بوون لە دوو پارچە تەختەی نوکداری پێکەوە بەستراو. هەندێکیان ئەوەندە سووک بوون بە ئاستەم ڕووبەری زەوییان هەڵکەندووە یان هێندە قورس بووە بە زەحمەت ڕاکێشراوە و بەکارهاتووە. ئەو وڵاخەی بەکارهاتووە لەبەر لاوازی و ئەرکی قورس بەسەریەوە بە نارەحەت گاسنەکەی ڕاکێشاوە. لە ناوچە سەخت و شاخاوەکانی کوردستاندا لەبەر سەختی ناوچەکە و بەرز و نزمی و لێژی زەوی و زۆری بەرد تیایدا هێندەی تر ئەو ئەرکە قورستر بووە لەسەر جوتیار. ئەو داسەی بەکارهاتووە لەبەر کولی و زۆر بەکارهێنانی و خراپی چۆنایەتی کاری جوتیارەکانی زەحمەتتر کردووە. زۆر لە جوتیارەکان لەبەرهەژاری، خاوەنی گاسن یان وڵاخ نەبوون و ناچاربوون لە دەسەڵاتدارانی وەرگرن بەرامبەر بەشێک لە بەرهەمەکانیان. لەبەرهەژاری جوتیارەکان توانای کرینی ئامرازی بەرهەمهێنانیان لە شارەکان کەم بووە، بەڵکو زۆربەی ئامرازی بەرهەمهێنان هەر لە لادیەکاندا بەدەستی هەندێ خەڵکی ناشارەزا دروستکراون و لەبەر خراپیان بەکارهێنانیان بۆتە ئەرکێکی قورس بۆ ئەو جوتیارانە. خراپی و بێکەڵکی ئامرازەکانی بەرهەمهێنان فاکتەرێکی گرنگ بووە لە گەشەنەکردنی بەرهەمهێناندا «**١٥** ل**٣٥**».

پرۆسەی بەرهەمهێنان بەپێی پلاندانان و مێتودی زانستی نەبووە، بەڵکو لە هەڵبژاردنی پارچە زەوی بۆ چاندن و کێڵان و کاتی چاندن و دروێنەوە و چۆنیەتی ئاودان و خەزنکردن و گواستنەوە و گۆڕینەوە و ساغکردنەوەدا، هەمیشە بەپێی عورف و نەریتی کۆن کراوە و باوباپیریان چۆنیان کردبێت و ریشسپییەکان چیان بڕیاردابێت وایانکردووە. نوێکردنەوە و خوڵقاندن و بیرکردنەوە لەو کارانەدا لە بیری خەڵکدا نەبووە و کەس جورئەتی نەبووە گۆڕانکاریان تێدا بکات.

بەپیتکردنی زەویوزار بەهۆی پەین و سەمادەوە، یان لە ڕێگای چاندنی ڕووەکی جیاوازەوە لە زەویەکاندا زۆرکەم، یان هەر بەکارنەهاتووە. بۆ هێشتنەوەی پیتی زەوی ساڵە و نا ساڵ پشوویان داوە بە زەویەکان و هیچیان تیادا نەچاندووە. ئەمە وایکردووە، کە خەڵکی تەنها بتوانن سوود لە نیوەی زەویوزارە کشتوکاڵیەکان وەرگرن و هەتا هاتووە ئەو زەویانە لاوازتر بوون و بەرهەمی کەمتریان داوە «**٣٠** ل**٤٠**».

بەرهەمهێنان لەو سەردەمانەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا بەشێوەیەکی سەرەکی دوو ئامانجی هەبووە.

یەکەمینیان، بەشی هەرە زۆری بۆ دابینکردنی پێویستی خۆدی بووە(اکتفای زاتی)، کە ئەویش لەپێش هەموو شتێکدا بۆ دابینکردنی پێویستی خواردنی ساڵانەی خێزانەکە بووە و ئەگەر لێیان زیاد بوبێت بەشێکی کەمی بۆ گۆڕدانەوە بەو پێویستیە بنچینیانەی کە خۆیان نەیان توانیوە بەرهەمی بهێنن یان لە سروشت کۆیکەنەوە بەکارهاتووە.

دووەمیان بۆ دابینکردنی باج و جزییە و سەرانە و بەرتیل و دیاری بووە بۆ کاربەدەستان و باج کۆکەرەوەکان و سەرەک خێڵ و پیاوانی ئایینی. لەبەرئەوە لە زۆربەی شوێنەکان بەرهەمهێنان لە پێناوی ساغکردنەوەی بەرهەم نەبووە لە بازاڕەکاندا بەمەبستی فرۆشتن و قازانجکردن، ئەوەی کرابێت بۆ ئاڵوگۆڕ پێکردن بووە. کڕین و فرۆشتن و باجدان هەتا سەرەتاکانی سەدەی نۆزدە عەینی بووە (لە ڕێگەی گۆڕینەوەی کەلوپەل یان دانی باج بە بەرهەم نەکو پارە) و دراو لە لادێکاندا زۆرکەم بەکارهاتووە. ئەو باج و باجکاریانەی دراوە، بەشێکی بۆ دابینکردنی پێویستیەکانی چین و توێژ و دەسەڵاتداران و سوپا و پیاوانی ئایینی بووە و ئەوەی زیادبووە لە شارە گەورەکان و کەنار ئاو و دەریاکاندا لە بازرگانیدا بەکارهاتوون.

- موڵکداری بێ موڵک و چینی تەمەن کورت

سیستمی بەڕێوەبردنی ئابوری فیوداڵی خێڵەکی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە لادێکاندا ئیتر دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتەکانی ئێران یان مەمالیکەکانی میسر و میرنشینەکانی کوردستان بوبێت لە ناوەرۆکدا هاوسروشت بوون و رۆڵ و ئەرکیان دوو ئامانجی هەبووە.
یەکەمیان کۆنترۆڵکردنی زەویوزار و بەرهەم و بەرهەمهێنان و لە هەمانکاتدا بەکارهێنانی ئەوانە بووە بۆ کۆنترۆڵکردن و زامنکردنی وەلای کۆمەڵگە بە هەموو چینوتوێژەکانیەوە. دووەمیان دابینکردنی پێویستیە ئابوریەکانی دەستەبژێری ئۆروستۆکراتی فیوداڵی خێڵەکی دەسەڵاتدار و دەوڵەتەکەیان بووە لە ڕێگای داهاتی باجەکانەوە.
ئەم سیستمە بناغەی بۆ دروستبوونی پێکهاتە و چین و توێژی جیاواز لە کۆمەڵگەدا و چۆنیەتی پەیوەندییان لەگەڵ یەکدا داناوە و جۆری پەیوەندیان لەگەڵ زەویوزار و کاردانەوەی ئەوانە لە بازاڕەکاندا.
بەپێی عورفی خێڵەکی کەس موڵکی تایبەتی نەبووە و زەویوزار موڵکی خێڵ بووە و سەرەک خێڵ و دەست و پێوەندی مافی تەسەروف کردنیان پێوەی هەبووە. بەپێی عورفی فیوداڵی خێڵەکی و شەریعەتی ئیسلامی، زەویوزاری ژێر دەسەڵاتی ئەو دەوڵەتە موڵکی تایبەتی کەس نەبووە بەڵکو موڵکی دەوڵەت بووە و شا\سوڵتان یان میر مافی بڕیاردانی چۆنیەتی بەکارهێنانیان و تەسەروفکردن پێیانەوە دەخاتە ئەستۆی چەند توێژ و پێکهاتەیەک بەپێی ئاستی وەلایان بۆ شا\سوڵتان و ئەو دەوڵەتە. هەتا ئەو توێژانە نزیک تر بوونایە لە ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار و وەلایان زیاتر بوایە و پاڵپشتیان بکردایە لە بڕیاردان و شەڕو شۆڕەکاندا، ئەوانەیان زیاتر بەرکەوتووە و پێگەی کۆمەڵایەتیان بەرزتر بووە.
ئەگەرچی زەویوزارێکی زۆر لە ژێر تەسەروفی چەندین توێژی کۆمەڵایەتیدا

بوو و وەکو موڵکی خۆیان سەیریان دەکرد، بەڵام بەهۆی گۆڕانی بەردەوام لەو مافەدا هەمیشە ئاڵوگۆڕی بەردەوام لەو موڵکایەتیدا ڕوویداوە. ئەو ئاڵوگۆڕکردنە لە لایەکەوە بۆ ئەوەی دەسەڵاتی ڕەهای دەوڵەت دەگەڕایەوە، کە نەیویستووە چین و توێژی موڵکداری بەهێز لە کۆمەڵگەدا دروست بێت و بنە هەڕەشە لە سەریان و لەلایەکی ترەوە گەڕاوەتەوە بۆ ناسەقامگیری بەردەوامی کۆمەڵگەکان. ناوچەکانی دەوڵەت بەهۆی ململانێوە و شەڕوشۆڕ وگۆڕانکاری لە بەڵانسی نێوان دەسەڵاتدار و پێکهاتە و زیاد و کەمبوونی وەلایان بۆ دەوڵەت وایکردووە، کە پێگەی ئەوانە لە کۆمەڵگەدا گۆڕانکاری بەسەربێت و بەپێی ئەوەش موڵکایەتی زەویوزار گۆڕانکاری بەسەرداهاتووە. هەروەها بە گۆڕانی شا\سوڵتان یان گۆڕانکاری لە خێڵ و بنەماڵەی دەسەڵاتدار و دروستبوونی دەوڵەتی نوێ یاخود گۆڕانکاری لە کاربەدەستانی دەوڵەت و سوپا لە ناوچەیەکدا کاردانەوەی هەبووە لەسەر موڵکایەتی زۆربەی ئەوانەی مافی تەسەروف کردنیان هەبووە بە زەویوزاری ناوچەکەوە. بەو گۆڕانکارییانە زەویوزار لە بنەماڵە یان گروپێک یان خێڵێک سەندراوە و دراوە بە خەڵکی تر. ئەو موڵکایەتیە شێوەی پاداشت دانەوە یان دیاری بەخۆوە بینیوە بۆ بنەماڵەیەک یان پیاوێکی نزیک لە دەسەڵاتدارەوە یان پیاوێکی ئایینی یان سەرەک خێڵێک یاخود بەکاربەدەستانی سوپا و دەوڵەت دراوە لەباتی دانی مووچە پێیان «**١٥ ل١٠٦\١٠ ل١٧٩**».

بەپێی ئەمانە موڵکایەتی زەویوزار سەنەدێک نەبووە لە نێوان ئوروستوکرتی دەسەڵاتدار و ئەو کەسانەدا و بەهیچ شێوەیەک مسۆگەر نەبووە و هیچ بنەمایەکی یاسایی و موڵکایەتی نەبووە. ئەوەی ڕۆژێک موڵکدار و پایەبەرز بووە لە ناوچەیەکدا ڕۆژی دواتر ڕەنگە هەرچیەکی هەبووبێت لە دەستی چوو بێت و لە کۆمەڵگەکەدا خۆی و بنەماڵەکەی بێ موڵک و داهات ڕسوا و شاربەدەر کرابن. ڕاستە هەمیشە چین و توێژی دەسەڵاتدار و خاوەن موڵک و سامان هەبووە و پایەی بەرزیان هەبووە لە کۆمەڵگەدا، بەڵام لەهەمانکاتدا هەر یەک لەوانە تەمەن کورت بوون و چاک زانیویانە ئەوەی هەیانە هەتا سەر نابێت. ئەمە وای لەو توێژانە کردووە، کە دڵیان نەسوتێت بەو موڵکانە و بەرهەمهێنان و گەشەکردنی بەرهەمهێنان و ڕێگاوبان و ماڵی جوان و ئاوەدانکردنەوەی وڵاتەکە، چونکە بە موڵکی خۆیان نەزانیوە و هەتا بۆیان کرابێت لە ڕێگای گەندەڵی و دزی و بەرتیل و ئازاردانی خەڵک و چەوساندنەوەیانەوە بە کورترین ماوە سامانی خۆیان زیادکردووە و لەباتی بەکارهێنانی لە وەبەرهێناندا لە ترسی ئەوەی لێیان نەسەنرێ شاردویانەتەوە «**١٠٦ ل١١١،١٠٣**».

لەسەر ئەم پرنسیپە دەسەڵاتدارانی فیودالی خێڵەکی بەسەر چەند توێژێکی سەرەکییەوە دابەشبوون. بەشێکیان ئەو توێژانە بوون، کە بەشێک لە زەویوزاریان بە ناوەوە بووە و تەسەروفیان پێوە کردووە و دووەمیان ئەو توێژانە بوون، کە ئەرکی باج کۆکردنەوە و سەرپەرشتی زەویوزاری میرییان کردووە.

شا\سولتان دەوڵەمەترین و بەدەسەڵاترین تاکی کۆمەڵگە بووە. بێجگەلە داهاتی زۆری باجەکان و تاڵانکاری دەرەوە، مافی تەەسەروفکردنی بەسەر ڕێژەی ١٠-١٥٪ باشترین و دەوڵەمەترین زەویوزاری کشتوکاڵیدا هەبووە. ئەو زەویانە کەوتونە ناوچەی جیاوازی دەوڵەتەکانەوە و مسکێن و کرێکاری کشتوکاڵی و کۆیلە کاریان تێداکردووە و خەڵکانی نزیکی خۆیان سەرپەرشتیان کردووە. ئەم شوێنانە بێجگەلە لەوەی سەرچاوەی داهاتی ئابوری زۆر بووە بۆ مەسرەفەکانی کۆشک جێگای سەیران و راو و حەسانەوەشیان بووە و هەموو کەسێ بە ئاسانی بۆی نەبووە توخنی ئەو شوێنانە بکەوێت. بوونی ئەمانە و کەمکردن و زیادکردنیان بەندبووە بە توانا و دەسەڵاتی سوڵتان\شاوە و ماندنەوەی لە دەسەڵاتدا. بە گۆڕانی ئەوان ئەو موڵکانە لە بنەماڵەکانیان سەندراوەتەوە و دراوەتە دەست ئەوانەی دوای خۆی یان دابەشکراوە بەسە بنەماڵەی تردا.

بەشێکی گرنگ لە ئۆروستۆکراتی بنماڵەکانی خێڵی دەسەڵاتدار، شازادە و خزمە نزیکەکانیان بووە کە ڕۆڵیان لە بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەتدا هەبووە و هەمیشە ململانێیان لە نێوانیاندا هەبوو بۆ پچڕینی دەسەڵات و سامان و موڵکی زیاتر.

زۆرجار بە مەبەستی دوورخستنەوەیان لە دەسەڵاتی ناوەندی ئەرکی سیاسی و ئیداری و سەربازی ناوچەکانیان پێ دراوە و لەبەرامبەردا زەویوزاری بەنرخی کشتوکاڵیان پێ بەخشراوە یاخود خۆیان لەڕێگای هەڕەشە و گەندەڵیەوە دەستیان بەسەر زەویوزاری خەڵکی تردا گرتووە.

دەسەڵاتدارانی دەوڵەت، کە ئەرکیان بەڕێوەبردنی ئەرکە ئیداری و ئابوری و سیاسی و سەربازیەکان بوو لە وەزیر و پیاوانی کۆشک و سەرەک لەشکر و والی و خەڵکانی تری ئورستوکراتی دەسەڵاتدار لە جیاتی موچە موڵکایەتی زەویوزاری کشتوکاڵیان پێ بەخشراوە و لەسەر داهاتەکانیان ژیاون.

توێژێکی تر، کە لە ڕێگەی وەقفەوە تەسەروفیان بە زەویوزار و موڵک و هەندێ سامانەوە کردووە خەڵکانی ئایینی و قازی و پیاوچاکان بوون. ئەو زەویوزار و موڵکانە پێشتر میری بوون، یان موڵکی هەندێ خەڵکانی ناوچەکە بوون و لێیان سەنراوە، یان هەندێ موڵکدار خۆیان بەشێک لە موڵکەکانیان داوە بە وەقف لە پێناوی مانەوەی بەشێک لە موڵکەکانیان و ڕازیبوونی پیاوانی دەسەڵاتداری دەوڵەت و ئایینی لێیان. بەوەش پێگەی کۆمەڵایەتیان بەرزبۆتەوە و بڕوایان وابووە لە قیامەتیشدا خودا پاداشتیان دەداتەوە. داهاتی ئەمانە وا دانربوون، کە بۆ دابینکرنی ژیانی پیاوە ئایینیە گەورەکان و شێخەکان و دروستکردنی مزگەوت و تەکێ و جێگەی حەوانەوە و کارێز هەڵدان و ڕێگاو پرد دروستکردن بەکاربهێنرێن. بەڵام لە پراکتیکدا زۆربەی ئەوانە لە ڕێگەی گەندەڵی و بەرتیل و خزمایەتی و وەلاوە بوونەتە موڵک و سەرچاوەی ئابوری بۆ توێژێک لە پیاوانی ئایینی و شێخ و قازی و دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و سوپا. لەگەڵ ئەوەشدا ئەو

زەوییانــە هەمیشــە لەژێــر چاودێــری دەوڵەتــدا بــوون و بەردەوامبوونــی ئەوانــە لــە بەکارهێنانیانـدا بەندبـووە بـە وەلایـان بـۆ شا\سـوڵتان و ئەو کەسـانەی بەپێـی ڕۆژگار دەسـەڵاتدار بـوون. بـە گۆڕانـکاری لەوانـەدا گۆڕانکاریـش لـە توێژانـەدا هاتـووە، کـە تەسـەروفیان بـە وەقفـەوە کـردووە «**٨٥** ل**٢٠٧**».

لـە زۆربـەی ناوچەکانـی دەوڵەتەکانـدا توێژێکـی بچـووک هەبـوون، کـە هـەر لەکۆنەوە پشتاوپشـت زەویـوزاری خۆیـان هەبـووە. ئەمانـە هەمیشـە لەژێـر هەڕەشـەی توێـژە دەسـەڵاتدارەکانی فیوداڵـی خێڵەکیـدا بـوون و موڵکەکانیـان کـەم و زۆر لـێ زەوتکراوە. هەندێـکان لـە ڕێگـەی بەرتیلـدان و خزمایەتـی و دانـی بەشـێک لـە موڵکەکانیـان بـە وەقـف توانیویانـە بەشـێک لـە موڵکەکانیـان بپارێـزن. بـە لاوازبوونـی دەسـەڵاتی دەوڵـەت، هەندێکیـان دەرفەتیـان هێنـاوە و گەڕاونەتـەوە سـەر زەویوزارەکانیـان «**٣٠** ل**٣٣**\ **١٥** ل**١٠**».

- توێژێک لە دەسەڵاتدارانی خێڵەکانی دەرەوەی خێڵە دەسەڵاتدارەکان

ڕوانگـەی سیسـتمی فیوداڵـی خێلایەتـی بـۆ میللەتـان و پێکهاتەکانـی کۆمەڵگـە خێڵەکیانـە بـووە. لای ئـەوان بێجگەلـە خێـڵ و بنەماڵـەی دەسـەڵاتدار خەڵکەکانـی تـر هەمـوو ڕەعیـەت بـوون و دەبـێ ملکەچـی خێڵـی دەسـەڵاتداربن.

لەسـەر بنەمـای ئـەم ڕاستیە کۆمەڵگـەی فیوداڵـی خێڵەکـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت بەشـێوازی کۆمەڵگـەی فیوداڵـی ئەوروپـا تەنهـا بەسـەر چیـن و توێـژی کۆمەلایەتـی جیـاوازدا دابـەش نەبـوو، بەڵکـو لەهەمانکاتـدا لـە پێکهاتـەی جیـاواز پێکهاتبـوو. زۆربـەی خێـڵ و میللـەت و گـروپ و ناخێڵەکییەکانی کۆمەڵگەکـە لـە دەرەوەی خێـڵ و بنەماڵـەی دەسـەڵاتداربوون، بێجگـە لـە ئـەو خێـڵ و گروپانـەی، کـە لەکاتێکـی دیاریکـراودا لەوانـەوە نزیـک بـوون، بـە ڕەعیـەت و هاونیشـتیمانی پلـە دوو و سـێ و خوارتـر حسـابیان بـۆ کـراوە. ڕاسـتە هەمـوو ئـەو پێکهاتانـە لـە چیـن و توێـژی جیـاواز پێکهاتـوون، بـەڵام بـە ڕاونگـە و پێوانـەی فیوداڵـی خێڵەکـی هـەر هەموویـان خراونەتـە خانەیەکـی کۆمەلایەتـی تایبەتییـەوە.

ئـەم خاسـڵەتە هەتـا ئێسـتا کاردانـەوەی گرنگـی بەسـەر کۆمەڵگـە و سیسـتەمی حوکمڕانـی و ڕوانگـە و هەڵسـوکەوتی پـارت و هێـزە سیاسـیەکانی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا هەیـە. دابەشـبوونی کۆمەڵگـەکان بەسـەر پێکهاتـەی جیـاواز، ئیتـر ئەوانـە نەتەوایەتـی، ئایینـی یـان مەزهەبـی بـن، ڕێگـرە لـە بەهێزبوونـی چینوتوێـژە نوێیەکانـی کۆمەڵگـە و بەشـداریکردنیان لـە بڕیاردانـی سیاسـی و ئابوریـدا.

لەنـاو ئـەو پێکهاتانـەدا هەنـدێ خێـڵ و بنەماڵـە لـە کات و شـوێنی تایبەتیـدا پێگـەی کۆمەلایەتـی بەرزتریـان پـێ بەخشـێنراوە و ئەرکـی کاربەڕێوەبردنـی ناوچەیەکیـان پێسـپێردراوە و لەهەمانکاتـدا مافیـان پێـدراوە، کـە تەسـەروف بـەو زەویـوزارەی کـە لەسـەری ژیـاون بکـەن. هـۆکاری ئـەوە بـۆ لاوازیـی دەسـەڵاتی ناوەنـدی

گەڕاوەتــەوە لــە هەنــدێ ناوچــەدا. لەوانــە ململانێــی دەســەڵاتدارانی دەوڵــەت بــووە لەگــەڵ دراوســێکانیاندا، یاخــود نمونــەی میرنشــین وهەنــدێ خێڵەکانــی کوردســتان بــووە، کــە دەوڵەتــی عوســمانی و ئێــران لــە پێنــاوی بەرهەڵســتیکردنی یەکتریــدا ئــەو دەرفەتەیــان پێــداون. لــە بەرانبــەردا ئەوانــە بەشــداری و پشــتگیری دەوڵەتیــان کــردووە لــە شــەڕەکانیدا و پارێــزگاری ســنوورەکانیان کــردووە و ئەگــەر باجیشــیان نەدابێــت ســاڵانە بەنــاوی دیارییــەوە ســامانێکی زۆری مەڕومــاڵات و بەرهەمــی تــری کشــتوکاڵییان پێشــکەش بــە ئۆروســتۆکراتی دەســەڵاتدار کــردووە «٨٥ ل٢٢١».

لــە شــوێنی تــردا، وەکــو میســر بەهــۆی لاوازی دەســەڵاتی ناوەنــدی عوســمانییەوە ڕازیبــوون بــەوەی مەمالیــک حوکمــی ئــەو وڵاتــە بگرێتــە دەســت، لــە بەرانبــەردا باجــی ســاڵانەیان داوە بــە عوســمانییەکان و هاریــکاری ســەربازی و سیاســیان کــردوون. لەو وڵاتــە بەهــۆی خاســڵەتی مێــژووی کۆنــەوە دەســەڵاتی ناوەنــدی و ســەربازی هــەر بەهێــز بــووە و زیاتــر ســەرکردە مەمالیکەکانــی ســوپا کۆنتڕۆڵــی زەوی کشــتوکاڵی و بەرهەمهێنــان و بــاج کۆککردنەوەیــان کــردووە. مەســەلەی سەرپەرشــتیکردنی زەوی و بــاج کۆکردنــەوە لــە عێــراق بەهــۆی ململانێــی عوســمانییەکان و ئێــران لــەو ناوچانــەدا، دەوڵەتــی عوســمانی نیمچــە ســەربەخۆیەکی دابــوو بەوالیەکانــی ئــەو ناوچانــەوە و ســەرکردەکانی ســوپادا، کــە لــە شــارەکان و دەوروپشــتیاندا، کــە دەســەڵاتیان هەبــوو لەڕێگــەی هەنــدێ بنەماڵــە و ئەعیانــی ناوچەکانــەوە خۆیــان باجەکانیــان کۆبکەنــەوە. لــەو شــوێنانەی کەدەســەڵاتیان بەســەریدا نەبــوو زیاتــر مافــی تەســەروفکردنی زەویوزاریــان داوە بــە هەنــدێ لــە خێڵــەکان لــە بەرانبــەردا ئەرکــی بــاج کۆکردنــەوە و ســەرکوتکردنی خێڵەکانــی تــر و پاراســتی ئارامــی ڕێگاوبانیــان پێســپاردوون «٣٠ ل١٢».

ئەمــە سیســتمی فیوداڵــی خێڵەکــی و ململانێــی خێڵەکــی لــەو ناوچانــەدا بەهێزتــر دەکــرد و لەهەمانکاتــدا لەبەرئــەوەی شــێخی ئــەو خێڵانــە ســەرەڕای بەشــی خۆیــان باجــی دەوڵەتیشــیان لــە مســکێنەکان ســەندووە هێنــدەی تــر ژیانــی ئەوانــەی دوایــی ســەختکردووە و کاری خراپــی هەبــووە لەســەر بەرهــەم و بەرهەمهێنــان. ئەمــە لەناوچەکانــی نــاوەوەی شــامی گــەورەش پەیرەوکــراوە.

لەبەرئەمــە جێگای سەرســووڕمان نییــە، کــە نەریتــی خێڵەکــی و شــەڕ و ململانــێ لــەو ناوچانــەدا بەدرێژایــی مێــژوو و هەتــا ئێســتا کاردانــەوەی لەســەر ئــەو گۆمەڵگەیانــە بەهێــزە. دەوڵەتەکانــی ئێــران بەنــاوی پێدانــی بەشــێک لەتاڵانــی و تەســەروفکردن بــە زەویــوزار و کاربەڕێوەبردنــی دەوڵەتــەوە، ژمارەیــەک زۆر خێڵیــان لــە ناوچەیەکــەوە گواســتۆتەوە بــۆ ناوچەیەکــی تــر. نمونــەی ئەوانــە ئــەو خێڵــە کوردانــە بــوون، کــە ڕەوانــەی ناوچەکانــی ڕۆژهەڵاتــی ئێــران و ئەفغانســتان کــراون. لــەو ڕێگەیــەوە بــە گواســتەوەی ئەوانــە لــەو شــوێنانەی کــە پێشــتر تیایــدا ژیــاون هەڕەشــەو ترســیان لەســەر دەوڵەتــی ئێــران نەهێشــتووە و موڵــک و زەویزارەکانیــان داون بــەو خێڵانــەی کــە لەخۆیانــەوە نزیکبــوون، لەهەمانکاتــدا ئــەو خێڵانەیــان لەناوچــە نوێیەکانــدا لــە شەڕوشــۆڕدا بەکارهێنــاوە بــۆ ســەرکوتکردنی ڕاپەڕینــی خەڵکــی ئــەو ناوچانــەی کــە

بۆیـان نێـردراون «۹٦ل۱۹».
هەڵبەتـە ئـەم ڕێکەوتنانـە هەمیشـەیی نەبـوون و گۆڕانـکاری لـەو دۆسـتایەتیانەدا کـراوە. بـە بەهێزبوونـی ئـەو پێکهاتانـە یـان بـە کەمبوونـی وەلایانـەوە یـان بـە گۆڕینـی شا\سـوڵتان یـان بنەماڵـەی دەسـەڵات یـان گۆڕینـی دەوڵـەت، گۆڕانـکاری بەسـەر ڕۆڵ و پێگـەی ئـەو توێژانـەدا هاتـووە.
ئەوانـەی لابـراون بوونەتـەوە ڕەعیـەت و تازەیـان لـە جێگـە دانـاون. ململانێـی ناوخـۆی ئـەو خێڵ و پێکهاتـەو بنەماڵانـە فاکتـەری سـەرەکی بـووە، کـە لـە ڕێگایانەوە ئوروسـیتۆکراتی دەسـەڵاتدارانی ئـەو دەوڵەتانـە توانیویانـە دەسـت لـە کاروباریانـدا وەردەن و جێگا گۆڕیـان پێبکـەن و بـۆ بەرژەوەنـدی خۆیـان بەکاریـان بهێنـن.
سروشـتی خێڵەکـی ئـەو پێکهاتانـە و ململانێـی ناوخۆیـان لەلایەکـەوە فاکتەرێکـی بنچینەیـی گرنـگ بـوو بـۆ بەردەوامبوونـی سیسـتمی فیوداڵـی خێڵەکـی بەگشـتی و لـە لایەکـی تـرەوە ئەوانـەی وا لێکـردووە، کـە نـە لـە توانایانـدا بێـت گۆڕانـکاری و چاکسـازی لـەو سیسـتمەدا بکـەن و نـە لـە بەرژەوەندیانـدا بـووە.

- باج کۆکەرەوەکان توێژێکی گرنگی فیوداڵی خێڵەکی

سـەرەڕای ئـەوەی چەنـد توێژێکـی سـەرەوەی فیوداڵـی خێلایەتـی بـە پلـەی جیـاواز موڵکایەتـی و مافـی تەسـەروفکردن بـە بەشـێک لـە زەویـوزاری لادێکانیـان پـێ بەخشـرابوو، هەروەهـا هەنـدێ ناوچـە بـە وەکالـەت درابـووە دەسـت پێکهاتـەکان، بـەڵام ئەوانـە تەنهـا بەشـێک بـوون لـە زەویـوزاری کشـاتوکاڵی و بەشـێوەیەکی گشـتی یـان بـاج و ڕسـوماتیان نـەداوە بـە دەوڵـەت، یـان ئەگـەر دابیشـیان هەمیشـەیی نەبـووە و قەبـارە و ڕێـژەی دیاریکـراو بـووە بـە هاوسـەنگی هێـز لـە نێوان دەسـەڵاتی ناوەنـدی و ئـەو توێژانـەوە یاخـود شـێوەی دیـاری بەخـۆوە بینیـوە. بەشـی هـەرە زۆری زەویـوزار میـری (موڵکـی دەوڵەتـی فیوداڵـی خێڵەکـی بـوون) و مسـکێن کاریـان تێداکـردووە و بـە ڕاسـتەوخۆ یـان ناراسـتەوخۆ دەوڵـەت سەرپەرشـتی کـردوون و هەتـا بۆیکرابـێ ویسـتویەتی سـنووری ئـەو ناوچانـە گـەورە بـکات. بەرهـەم و داهاتـی ئەمانـە سـەرچاوەی سـەرەکی بـاج و پێداویسـتیەکانی ئوروسـتوکرتی دەسـەڵاتدار و دەوڵـەت و سـوپا بـووە.
لەگـەڵ ئـەوەی بـاج کۆکـەرەوەکان لەلایـەن دەوڵەتـەوە ئەرکـی سەرپەرشـتیکردنی زەویـوزاری میـری و بـاج کۆکردنەوەیـان پـێ دەسـتپێردا، بـەڵام لـە پراکتیکدا ئەمانـە بوونەتـە توێژێکـی گرنگـی دەسـەڵاتداری فیوداڵـی خێڵەکـی و بەشـێک لـە دەسـەڵاتی سیاسـی و ئابـوری و لەهەمانکاتـدا بـە کـردەوە بوونەتـە موڵکـداری زەویـوزار و ڕێژەیەکـی زۆر لـە داهـات و سـامان.
بـاج کۆکـەرەکان لـە ڕەعیـەت و خەڵکـی سـادە نەبـوون، بەڵکو لـە چینی سـەربازبوون و(چینـی سـەرباز بـە هەمـوو ئـەو توێژانـە وتـراوە، کە لە شا\سـوڵتان و دەسـتەبژێری

ئۆروستۆکراتی خێڵی دەسەڵاتدارەوە نزیک بوون و کاربەڕێوەبەری دەوڵەت بوون و بڕیارەکانی ئەوانیان جێبەجێ کردووە) لە ڕێگەی تەبەعیەت و وەلا و خزمایەتی و بەرتیل و واستە و دابەشکردنی داهاتەوە دانراون. لەبەرئەوە گەندەڵێکی بەرفراوان لە پرۆسەی دانانی ئەمانەدا و هەروەها سەرپەرشتیکردنی زەویوزار و دانانی قەبارەی باج و چۆنیەتی کۆکردنەوەیان و بەکارهێنانیان هەبووە «**١٥** ل**٧٩**»\ **٨٥** ل**٢٠٧**».

وەکو توێژەکانی تری فیودالی خێڵەکی، ئەم توێژەش ئاڵوگۆڕی هەمیشەیی لە ریزەکانیدا و شێوازی کاروبار و رێکخستنیاندا کراوە. هۆکاری ئەوەش لەلایەکەوە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە ئەمانە لەدوای ماوەیەک کارکردن لە ڕێگەی گەندەڵی و دزی و بەرتیلەوە بوونەتە خاوەن زەویوزارێکی زۆر بەناوی دابینکردنی پێویستیەکانی خۆیان و هەروەها لادانی بەشێکی باش لەداهاتی باج بۆ خۆیان. ئەمە وایکردووە سامان و پێگەی کۆمەلایەتیان بەهێزبێت و ببنە هەڕەشە لەسەر ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتداری وڵات. سەرەڕای ئەمانە ناسەقامگیری و ململانێ لە ناوچەکان و هەروەها جێگورکێ و گۆڕانکاری لە ڕیزی دەسەڵاتداراندا جێگۆڕکەی لە ریزی ئەوانەدا دروستکردووە، کۆن لابراون و خەڵکی نوێ لە شوێنیاندا دانراون.

لەبەرئەوەی باج، داهاتێکی سەرەکی بوو بۆ شا\سوڵتان و دەوڵەت و دەستەبژێری دەسەڵاتدار، بردن و دزینی رێژەیەکی زۆر لەو داهاتانە لەلایەن ئەو توێژەوە ئەو داهاتانەی کەمکردۆتەوە و کاریکردۆتە سەر بووجەی دەوڵەت. بەتایبەتی لە سەدەی حەڤدەوە بەهۆی شکستهێنانی ئەو دەوڵەتانەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە تاڵانکردنی دەرەوە، کەمبوونەوەی داهاتەکانی ناوەوە کاریگەری گەورەی هەبووە لەسەر بووجەی ئەو دەوڵەتانە کە وایلێهاتووە داهاتەکانیان بەشی خەرجیان نەکات.

لە پێناوی بەلانس دروستکردن لە بووجەدا ئەو دەوڵەتانە هەوڵیان داوە ئاستی باجدان بەرزکەنەوە. ئەستەم بوو بتوانن رێژە و جۆری باج لەسەر خەڵکی رەعیەتی بەرهەمهێنەر زۆر زیادبکەن، لەبەرئەوەی ئەوە دەبووە هۆکاری زیادبوونی ناڕەزایی و برسێتی و هەژاری و مەترسی راپەرین لە ناوچەکاندا. بۆیە دەوڵەتەکان بۆ مسۆگەرکردنی داهاتی باجەکان و زیادبوونیان هەوڵی چاکسازییان داوە لە سیستەم و شێوازی باج کۆکردنەوەدا.

شێوەیەکی ئەو چاکسازییە بریتی بوو لە لابردنی دز و گەندەڵەکان لە ریزی باج کۆکەرەوکاندا و دانانی خەڵکی تازە لە جێگەیاندا. بەڵام چونکە ئەوەش بە ڕێبازێکی گەندەڵانە کراوە و خەڵکی گەندەڵی تازەی چاوبرسی هاتوتە جێگای کۆنەکان، لەباتی ئەوەی ببێتە هۆکاری زیادبوونی داهاتەکانی دەوڵەت بۆتە هۆی زیاتر رووتاندنەوەی خەڵکەکە. چونکە ئەوانەی هاتوون لە کۆنەکان برسیتر و چاوچنۆکتربوون و لەوانەی پێشتر زیاتر هەڵپەی رووتاندنەوەی خەڵکیانکردووە،

ئـەم کـرداره نەبۆتـە هـۆی زیادبوونـی داهاتـی دەوڵـەت و لەهەمانکاتیشـدا لـە بەرژەوەنـدی خەڵکـی هـەژاردا نەبـووە.

شـێوازێکی تـری هەوڵدانـی دەوڵەتـەکان بـۆ زیادکردنـی داهاتـی بـاج، بـە ڕوانگـەی خۆیـان چاکسـازی بنچینەیـی بـووە لـە شـێواز و سیسـتمی بـاج کۆکردنـەوەدا. هەتـا سـەرەتاکانی سـاڵەکانی ١٦٠٠ سیسـتمی تیمـار کـە دەوڵەتـی عوسـمانی کۆنترۆڵـی ڕاسـتەوخۆی بەسـەردا هەبـوو لـە ئەنـادۆڵ لـە ڕێـی سـوپاهییەوە بـەردەوام بـوو. بەهەمـان شـێوە ئـەو سیسـتمە لـە ئێـران پەیڕەوکـراوە، بـەڵام لـەوێ بەهـۆی دروسـتبوونی دەوڵەتـی نـوێ تیایـدا، ئـەو سیسـتمە بـۆ ماوەیەکـی زیاتـر مایـەوە «٩١ ل ٣٨٩».

سـوپاهی بریتـی بـوون لـە توێژێکـی چینـی سـەرباز، کـە یـان خزمایەتـی و نزیکایەتیـان هەبـوو لەگـەڵ بنەماڵـەی دەسـەڵاتداری دەوڵەتـدا، یـان هەنـدێ خێڵـی دەسـت ڕۆیشـتووی ناوچـەکان بـوون، کـە وەلای تەواویـان هەبـوو بـۆ شا\سـولتان و ئۆروسـتۆکراتی دەسـەڵاتدار. زۆربـەی ئەوانـە لـە هـۆزە دەسـەڵاتدارە تورکەکانـی ئـەو دەوڵەتانـە بـوون و ئەرکـی سەرپەرشـتیکردنی زەوی کشـتوکاڵی و بـاج کۆکردنەوەیـان پـێ سـپێردرابوو. هـەر یەکـێ لەوانـە بـۆ دابینکردنـی ژیانـی خۆیـان و خێـزان و پیاوکانیـان چەنـد پارچـە زەوێکیـان پێدرابـوو و لەهەمانکاتـدا زەویـوزاری کشـتوکاڵی ناوچەیەکیـان لـە ئەسـتۆدا بـوو، کـە سەرپەرشـتی بکـەن و باجەکانـی دەوڵەتـی تێدا خڕبکەنـەوە «٨٥ ل ٢٤\ ١٠٦ ل ١٧٩».

ئەمانـە چەکـدار و جەنگاوەر بـوون و هـەر یەکێکیـان دوو چەکـداری خزمـی خـۆی لەگەڵـدا بـوو. هـەر هەمـوو ئەوانـە لەژێـر چاودێـری و ئەمـری سـونجوقدا بـوون (سـونجق یەکـەی ئیـداری و سیاسـی و سـەربازی ناوچەیـەک بـوو کـە یەکسـەر بەدەوڵەتـەوە یـان والیـەوە بەسـترا بـوو). سـپاهی سـەرەڕای سەرپەرشـتیکردنی زەویـوزاری میـری و بـاج کۆکردنـەوە، خۆیـان بـە خـاوەن موڵـک و بەشـێک لـە دەسـەڵات دادەنـاو ئەرکـی سـەقامگیری و ئاسایشـتی ناوچەکەیـان لـە ئەسـتۆدا بـوو. سـەرەڕای ئـەوە دەبوایـە بەشـداری لـە شـەڕکانی ناوخـۆ و دەرەکـی دەوڵەتـدا بکـەن.

سـوپاهی هەتـا کۆتایـی سـاڵەکانی ١٥٠٠ ڕۆڵـی گرنگیـان هەبـووە لـە سـەرکوتکردنی نارەزایـی و ڕاپەڕینـی ناوخـۆ و شـەڕەکانی دەوڵەتەکانـدا، بـەڵام بەهـۆی سروشـتی کۆنـی خێڵایەتیـان لـە جەنگدا و قبـوڵ نەکردنـی چـەک و مێتـودی سـەربازی مودێـرن بـە تایبەتـی لـە دەوڵەتـی عوسـمانیدا هەتـا دەهـات لـەو ڕووەوە ڕۆڵیـان کـەم دەبـۆوە.

لەبـەر شکسـتهێنانی ئـەم توێـژە لـە دابینکردنـی داهاتـی پێویسـت بـۆ دەوڵـەت و دەسـتەبژێری ئۆرسـتوکراتی دەسـەڵاتدار و بەهێزبوونـی پێگـەی کۆمەڵایەتیـان، دەوڵەتـی عوسـمانی لـە کۆتایـی سـاڵەکانی ١٦٠٠ لـە سـەرەتادا لـە ئەنـادۆڵ و دواتـر لـە سـوریا و میسـر دەسـتی بـە هەڵوەشـانەوەی ئـەم سیسـتمە کـرد و زۆربـەی سـوپاهی دوورخسـتەوە لـەو ئەرکـە و سیسـتەمێکی نوێیـی بـاج کۆکردنـەوە و سەرپەرشـتیکردنی زەویـوزاری کشـتوکاڵی بونیادنـا، دوابـەدوای ئەوانیـش دەوڵەتـی

قاجاری نوێی ئێرانیش هەمان ڕێگەی گرتەبەر «**١٥ ل٧٩**».

بە پێی سیستمە نوێیەکە، سەرپەرشتیکردنی ناوچەیەکی کشتوکاڵی و باج کۆکردنەوە بە قۆنتەرات بە تاکێک یان بنەماڵەیەکی چینی عەسکەر دەدرا. ئەو قۆنتەراتە لەلایەن قازییەوە مەزاد دەکراو ئەوەی بیتوانیایە زۆرترین داهاتی باج، بۆ دەوڵەت کۆبکاتەوە قۆنتەراتەکەیان پێ دەدا. هەرچەندە ئەم سیستمە لەگەڵ بنەما و عورفی فیوداڵی خێڵەکی و شەریعەتی ئیسلامی جیاواز بوو، بەڵام لەبەرئەوە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری لەسەرەوە هەتا خوارەوە سروشتێکی فیوداڵی خێڵەکی هەبوو ئەم سیستمەش سروشت و روخساری ئەوی وەرگرت. ئەو قۆنتەراتە ساڵ بەساڵ تازەدەکرایەوە و قۆنتەراتچیەکان دەبوایە پێشەکی ڕێژەیەک لە داهاتی باجەکانیان بدایە بە دەوڵەت. ئەمە لە لایەکەوە بووە هۆی ئەوەی ئەو قۆنتەراتانە بکەوێتە دەستی توێژێکی خاوەن سامان، کە پارەی نەقدیان هەبوو، لەلایەکی ترەوە ئەوانە بۆ دابینکردنی پارەی نەقدی، مسکێن و جوتیارەکانیان ناچاردەکرد باجەکانیان لە باتی عەینی بە نەقدی بدەن. ئەم پرۆسەیە بەهۆی زیادبوونی ئاڵوویری دراو بنەماکانی فیوداڵی خێلایەتی لاواز دەکرد و ڕێگەی بۆ زیاتر ئاڵو گۆڕی بازرگانی و بەستنی لادێکان بە بازاڕ خۆشدەکرد. سەرەڕای ئەوە توێژێکی نوێی خاوەن کەپیتاڵی سەرەتایی دروستکرد، کە کەوتنە کاری بانکی و گۆڕینەوەی دراو و دانی قەرز بە مسکێن و جوتیارەکانی تر. لەبەرئەوەی سوود سەندن لە قەرزدان بەپێی شەریعەتی ئیسلامی حەرام بوو لە باتی ئەوە پیاوانی ئایینی سەلەمیان بۆ داهێنان.

سەلەم کڕینی بەرهەمی جوتیار بوو بە سەوزی پێش پێگەیشتنی بەرهەم بە میقدارێک پارەی کەم، جوتیار پێشەکی نیوەی پارەکەی وەردەگرت و کە بەرهەم پێدەگەیشت نیوەکەی تری وەردەگرت. خاوەن قەرز بەرهەمەکەی لە جوتیار دەسەند و ئیتر گوێی نەئەدا بەوەی ئایا چی بۆ جوتیار دەمێنێتەوە بۆ دابینکردنی پێویستی ژیانی خۆی و خێزانەکەی.

دروستبوون و بەهێزبوونی ئەم توێژە باج کۆکەرەوە نوێیە وایکرد ئەوانە بە هەوەسی خۆیان بتوانن مسکێن و جوتیارەکان بدۆشن. لە کڕینی بەرهەم لە جوتیارەکان بە نەقدی ئەوان بوون نرخیان دادەنا، چونکە لە لایەکەوە پاڵپشتی دەوڵەتیان هەبوو بەهۆی کۆکردنەوەی باج بۆی و لە لایەکی ترەوە، چونکە پێگەی کۆمەڵایەتیان هەتا دەهات بەرزدەبۆوە و پارە و سامانێکی زۆریان چنگ دەکەوت، لە ڕێگەی بەرتیل و واستە و هەڕەشە و بەکارهێنانی خەڵکی چەکدارەوە دەستەلاتدارانی سیاسی و سەربازی و پیاوانی ئایینیان بەلای خۆیاندا ڕادەکێشا و مونافیسەکانیان سەرکوتدەکرد.

لەڕێگەی سەندنی باجی قورس لە مسکێن و جوتیارەکان و کڕینی بەرهەمەکانیان بە هەرزان و هەروەها سەلەم بەکارهێنان، جوتیارەکان وایان لێهات هەتا دەهات زیاتر زەلیل دەبوون و دەکەوتنە باری قورسی قەرز و هەژاری و

بێ دەرەتانییەوە. لە ساڵی وشکانی و کەمی بەرهەم و بڵاوبوونەوەی پەتا و نەخۆشی لەناو مرۆڤ و ئاژەڵ و کشتوکاڵدا، باری جوتیاران هێندەی تر سەغڵەت دەبوو و بەشێکیان بە تایبەتی لە ئێران ناچاردەبوون زەوییەکانیان لە باتی قەرز بدەن بەو باج کۆکەرەوانە و خۆشیان پەرەوێز ببن و بە کرێیەکی کەم ڕۆژانە کار لە زەوی ئەو توێژەدا بکەن یان دەربەدەری شار و وڵاتان بن. لەهەمانکاتدا ئەو توێژە لەبەرئەوەی ڕۆڵیان هەبوو لەسەر زەوی و باج و کرین و فرۆشتنی بەرهەمدا توانیویانە دەست وەردەنە بڕیاری جۆری ئەو بەرهەمانەی کە لە لادێکاندا چاندراوە.

ئەم توێژە دەکرا ببوایە بە هەوێنی دروستبوونی چینێکی کۆمەڵایەتی خاوەن کەپیتاڵی سەرەتایی، کە بتوانێت زیاتر وەبەرهێنانی کەپیتاڵە سەرەتاییەکانیان بکەن و ڕۆڵ ببینێت لە بونیادنانی سیستمێکی ئابوری نوێدا. بەڵام کارێکی وا پێویستی بە گۆڕانکاری یاسایی و ئاسانکاری بوو بۆیان، کە پێویستی بە دەرفەتی بەشداریکردن بوو لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا، بەڵام دەرفەتی وا لەو کۆمەڵگەیانەدا وجودی نەبوو. بە پێچەوانەی ئەوەوە لەگەڵ ئەوەی دواتریش لە هەندێ ناوچەدا ئەم شێوازی سیستمی باج کۆکردنەوەیە لە هەندێ شوێندا هەربەردەوام بوو، بەڵام کەمیکرد و تەنها دەدرا بە خەڵکانی هەرە نزیک لە دەسەڵاتدارانەوە. دەوڵەتەکان سەرلەنوێ ڕێبازێکی تریان دۆزیەوە بۆ کۆنترۆڵکردنی زەوی بەرهەمهێنان لە لادێکان و کۆکردنەوەی باج تیایاندا.

دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی دەوڵەتی عوسمانی لە سەرەتای ساڵەکانی ١٧٠٠ دا، هەروەها دەوڵەتی قاجاری ئێران لە کۆتایی ساڵەکانی ١٧٠٠، شان بەشانی پاشماوەی سیستمی تیماری سوپاهی و سیستمی قۆنتەرات، بۆ کۆنترۆڵکردنی لادێ و باج کۆکردنەوە هاوپەیمانێکی نوێیان پێکهێنا لەگەڵ هەندێ لە ئەعیانی ناوچەکان و عولەما و توێژێک لە وەستاباشی پیشەییەکان و هەروەها هێزێکی چەکداری تایبەتی دەوڵەتیان بۆ ئەو مەبەستە دروستکرد.

هەڵبەتە بەهۆی سروشتی خێڵەکی دەوڵەت و بەڕێوبردنی کاری ئابوری و سیاسی و سەربازی لە سەر بنەمای تەبەعییەت و وەلا و گەندەڵی و بەرتیل و واستە و حوکمی ڕەهاوە، هەرچییەکیان بکردایە توێژێکی نوێی گەندەڵ دروست دەبوو. بۆیە ئەم سیستمە نوێیەش وەکو ئەوانەی پێشووی شکستی هێنا لە زیادکردنی داهاتی باج بۆ دەوڵەت و زیاتر لە جاران ڕەعیەت دەڕووتایەوە و بەدەستیانەوە هەژار و زەلیل دەبوو.

بۆیە ئەم توێژەش بوون بەسەر چەندین پۆل و بنەماڵەوە و هەر یەکەیان دەیانویست زیاترین دەستاڵات پەیدابکەن و گەورەترین سامان بۆ خۆی ببچرێت. بۆ ئەو مەبەستە هەر بەشە لە لایەکەوە لەگەڵ خەڵکی چەتە و پیاوکوژ و خێڵە تاڵانکەرەکان ڕێدەکەوتن و شەڕی یەکتریان دەکرد و نائارامیان خستە زۆربەی ناوچەکانەوە و بووە هۆی ناڕەزایی خەڵک و چەندەها ڕاپەرین

بەرپا بوون لەلایەن مسکێن و جوتیارو کۆنە سەربازی دەوڵەت و هەژارەکانی تری لادێوە.

لە پێناوی سەرکوتکردنی راپەرینی ئەو ناوچانە زۆرجار سوپای دەوڵەتیان هێناوەتە ئەو شوێنانە. ئەو هێزانە لەژێر ئەمری والی یان سونجق کاریان نەکردووە و بە هەوەسی خۆیان رەفتاریان لە ناوچەکەدا کردووە و مسکێن و جوتیار و خەڵکانی تری ناوچەکەیان ناچارکردووە خواردن بە چەکدارەکانیان بدەن، کە بۆتە هۆی زیاتر قورسکردنی باری ئەو خەڵکە. سەرەڕای ئەوە بەهۆی ئەوەی بوجەی دەوڵەت کورتی دەهێنا و توانای دانی موچەی سەربازەکانیان نەبوو، سوپاداران بە هەوەسی خۆیان و بەپێی ویژدانی سەرکردەکانیان دەستیان وەردەدایە باج کۆکردنەوە و بەشێکیان لادەدا بۆ خەرجی هێزەکەیان و موچە، لەو ڕێگەیەوە سەرکردەکانیان بەشێکی باشیان بۆ خۆیان لادەدا.

هەرچەندە ئەو دەوڵەتانەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بەدرێژایی هەموو مێژوویان هەوڵی چاکسازیانداوە لە سیستمی زەوی و باج کۆکردنەوەدا، بەڵام هەمیشە لەو هەوڵانەیاندا شکستیان هێناوە و بەتایبەتی لەدوای ساڵەکانی ١٧٥٠ هەر وەکو لە هەموو بوارەکانی تردا ژێرخانی ئابوریان بریتی بوو لە تاڵانکردنی دەرەوە و رووتاندنەوەی ناوەوە بە تەواوەتی شکستی هێنا و دەوڵەتەکان لە دارماندا بوون.

بە تێروانینی سروشت و رۆڵ و دروستبوونی ئەم چینوتوێژانەی فیوداڵی خێڵەکی، کە کەم یان زۆر سەرکردایەتی ئەو دەوڵەتانەیان کردووە و بەڕێوەیان بردووە، بۆمان دەردەکەوێت، کە بە هۆی ئەو سیستمەوە ئەوانە نە توانای گۆڕانکاری بنچینەیی و چاکسازیان هەبووە لە سیستمی بەڕێوەبردنی فیوداڵی خێڵەکیدا و نە لە بەرژەوەندیاندا بووە. لەهەمانکاتدا چونکە زۆربەی ئەمانە هەمیشە جێگۆڕکێیان پێکراوە و تەمەن کورتبوون و دەرفەتی بەهێز بوونیان پێنەدراوە و موڵکداری بێ موڵک بوون، بە هیچ جۆرێک دڵیان بە زەویوزار و بەرهەم و بەرهەمهێنان نەسوتاوە و هەوڵی ئاسانکاریان نەداوە لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و ئاوەدانکردنەوەی وڵاتدا، بە پێچەوانەوە ئەوەی کردوویانە گەندەڵی و دزی و تاڵانکردنی وڵاتەکە بووە، بۆیە ئەمانە هیچ پاشەوارێکیان لە دوای خۆیان بەجێ نەهێشتووە، کە جێگەی سەرنج بێت.

- رەعیەتی لادێی بێدەسەڵات و سەرچاوەی باج

لە لێکۆڵینەوەی رۆڵ و سروشتی مسکێن و جوتیار و بەرهەمهێنەری تری لادێکانی کۆمەڵگەی فیوداڵی ئەوروپا باسی ئەومانکرد، کە ئەو چینوتوێژانەی لەگەڵ ئەوەی باری قورسی باج و بێگاری و بەرهەمهێنانیان لە ئەستۆدا بوو، ناخۆڵقێنەر بوون و توانایان نەبوو گۆڕانکاری ریشەیی لە فیوداڵیزمدا بکەن

و بگرە بە بەرژەوەندی خۆشیان نەدەزانی. ئەوەی لێرەدا لێی دەکۆڵینەوەیە ئایا ڕەعیەتی لادێکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بە هەمان شێوەی چینوتوێژەکانی خوارەوەی ئەوێ بوون؟ ئایا بار و ئەرکی ئەمان لەوان ئاسانتر بوو یان قورستر؟

هەڵبەتە لەژێر سایەی سیستمی فیوداڵی خێڵەکیدا، ڕەعیەت لە لادێکاندا وەکو ئەوروپا تەنها مسکێن و جوتیاری بچووک و ناوەندی موڵکداری نەگرتۆتەوە، بەڵکو هەموو ئەوانەی کە لە دەرەوەی ڕیزەکانی دەستەبژێری ئۆروستۆکراتی خێڵی دەسەڵاتدار و توێژەکانی چینی عەسکەردا بوون بە ڕەعیەت دانراون. ئەمانەش لە دوو بەش پێکهاتبوون. یەکەمیان مسکێن و جوتیاری بچووک بوون و دووەمیان ئەو پێکهاتە و خێڵانەی دەرەوەی بازنەی دەسەڵات بوون.

ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ بنەمای ئابوری و کۆمەڵایەتی ناوچەکە و ئەو گۆڕانکاریانەی بەسەری هاتووە بۆمان دەردەکەوێت، کە خەڵکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دوو ڕەگەزی جیاوازیان هەبووە و لە دوو سیستمی کۆمەڵایەتی و ئابوری جیاواز دروست بوون و دواتر تێکەڵاوی یەکتر بوون.

زۆربەی کۆمەڵگە و شارستانی کۆن و خەڵکانی ڕەسەنی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست ناخێڵەکی بوون و پێش بڵاوبوونەوەی خێڵەکییەکان و کۆنترۆڵی ناوچەکان و بونیادنانی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی، هەر لە کۆنەوە خەڵکی بەرهەمهێنەر و نیشتەجێ بوون و بنەمای سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتیان لە خێڵەکیەوە دوور بووە.

ئەمانە هەمیشە زۆرینە بوون و لە کاتی شەڕوشۆر و گۆڕانکاریدا لە ناوچەکانی خۆیان ماونەتەوە و جەنگاوەر نەبوون و خەریکی کاروباری خۆیان بوون. بە کۆنترۆلکردنی ئەمانە لەلایەن خێڵەکان و سیستمی فیوداڵی خێڵەکیەوە، زۆربەی ئەمانە لە لادێکاندا بوونەتە مسکێن و دەوڵەت و خێڵەکان زەویوزار و ناوچە و وڵاتەکانیان کردۆتە موڵکی خۆیان. بێجگە لە دەوڵەتە فیوداڵە خێڵەکییەکان هەندێ خێڵی بەهێز و هەندێ توێژی هاوپەیمان و گوێرایەڵی ئەو دەوڵەتانە بەهەمان شێوە مامەڵەیان لەگەڵ خەڵکی ژێردەسەڵاتیاندا کردووە. نمونەی ئەوە خێڵە بەهێزەکان و میرنشینەکانی کوردستان، هەندێ خێڵی گەورەی عەرەب و ئەماراتە بچووکەکانیان لە ناوچەکانی باشوری عێراق و ناوەوەی سوریا هەروەها هەندێ خێڵی بەهێزی تورک لە ئێران و مەمالیکەکان لە میسر. ئەو مسکێنانە سەرچاوەی سەرەکی باج و بەرهەم و بەرهەمهێنانی لادێکان بوون لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا و زۆرینەی ڕەعیەتی موسڵمان و ناموسڵمان بوون.

لەبەر ئەم ڕاستیانە شتێکی سەیر نیە، کە دەوڵەتە فیوداڵە خێڵەکیەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و دەسەڵاتدارەکانیان مێژوو و کلتور و شارستانیەتی کۆنی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و میللەتە ڕەسەنەکانیان بە موڵک و شوێنەواری خۆیان نەزانیوە و ڕێزیان لێنەگرتووە، بەڵکو بە پێچەوانەوە شاردویانەتەوە و

کاولیانکـردون و کردویانەتـە کـەلاوە. ئەمـە و دڵ نەسـوتاندنی توێژە دەسـەڵاتدارەکانی فیودالّـی خێلایەتـی ئـەو دەوڵەتانـە بـە زەویـوزار و بەرهـەم و بەرهەمهێنـان و دزیـن و گەندەڵـی و بـە فیرۆدانـی سـەروەت و سـامان بۆتـە هـۆی ئـەوەی کـەس گـوێ نەداتـە شـوێنەواری کـۆن و ئاوەدانکردنـەوەی وڵات، بۆیـە هەتـا ئەمڕۆکـە لـە تازەکـردن و بوژاندنـەوەی شـوێنەکانی ناوچەکانـدا دەبینـرێ هەرچـی کۆنـە بێرێزانـە دەڕوخێنـرێ و لـە ناودەبـرێ.

سـەرەڕای ئەمانـە زۆربـەی خێـڵ و پێکهاتەکانـی تـر، کـە لـە دەرەوەی بازنـەی دەسـەڵاتدا بـوون، خەڵکـی بێدەسـەڵات و باجـدەر و بەرهەمهێنـەر بـوون و بـە رەعیەت دانـراون و ناچارکـراون بـاج و جزییـە بـدەن بەدەوڵـەت و بـە خەڵکـی پلـە دوو یـان سـێ حسـابیان بـۆ کـراوە. نمونـەی ئەوانـە خێلـە بچووکـە نیشـتەجێبووەکان و رەوەند و نیمچـە رەوەندەکانـی کوردسـتان، هەروەهـا خێلـە بچـووک و بـەدوی عەرەبـەکان و تورکمانـە رەوەنـدەکان یـان پێکهاتـە ناخێڵەکیـەکان لـە بنەماڵـە و ئەعیانـە رەسـەنەکانی میسـر و بەشـێکی زۆر لـە فارسـەکانی ئێـران و پێکهاتـە ناموسـڵمانەکانی لادێ لـە ئەرمەنـی و سـریانی و ئاسـوری و جولەکـە و یەزیـدی. ئەمانـە ناچارکـراون وەلای تەواویـان هەبێـت بـۆ دەسـەڵات و بـاج و جزییـە بـدەن و موسـڵمانەکانیان لـە کاتـی شەڕوشـۆڕدا رۆڵەکانیـان بنێرنـە ڕیزەکانـی سـوپاوە و ناموسـڵمانەکان لـە باتـی ئـەوە جزیـە بـدەن.

چۆنێتـی دانـی بـاج و رێژەیـان لـە شـوێنێکەوە بـۆ شـوێنێکی تـر و لـە کاتێکـەوە بـۆ کاتێکـی تـر گـۆڕاوە. ئەوانـە لەسـەر بنەمـای شـەریعەتی ئیسـلام و عورفـی خێڵەکـی و توانـا و پێویسـتی دەوڵـەت بەندبـووە و ڕازیکردنـی هەمـوو ئەوانـە کـۆی باجەکانـی دروسـتکردووە. کـە دەوڵـەت بەهێزتـر دەبـوو زۆرتریـن بـەش بـۆ دەوڵـەت و بـاج کۆکـەروەکان دەچـوو، بـە لاوازی ئـەو بـە پێـی عورفـی ناوچەکـە خێـڵ و شـێخ و دەسـەڵاتدارەکانی ناوچەکـە بەشـی زۆریـان بـۆ خۆیـان پچڕیـوە «**١٥** ل**١٩٤\ ٣٠** ل**٣٥**».

بـە فەرمـی دەوڵـەت **١٠\١** باجـی لـە مسـکێن و جوتیـاری بچـووک و بەرهەمەمـی کشـتوکاڵی سـەندووە و سـەرەڕای ئـەوە **١٠\١** جزییـەی لـە ناموسـڵمانەکان سـەندووە. بـەڵام لـە پراکتیکـدا چەندیـن باجـی تـر وەکـو مەڕانـە و بزنانـە و مریشـکانە، سـەندراوە، سـەرەڕای ئەوانـە لـە کاتـی شـەڕ و ئـاژاوەی ناوخـۆو دەرەکیـدا و راگرتنـی سـوپا لـە ناوچەکـە زیاتریـان لێسـەندراوە.

ئەوانـە باجـە فەرمیـەکان بـووە، بـەڵام لـە پـاڵ ئـەودا بەرتیل و دیـاری و سـەرانە دراوە بـە بـاج کۆکـەروەکان و دەسـەڵاتدارانی تـری دەوڵـەت. سـەرەڕای دەوڵـەت، سـەرەک خێـڵ و ئەعیـان و شـێخ و پیاوانـی ئاینیـش بەشـێکیان بـردووە. کـۆی ئەوانـە گەیشـتۆتە **٣\٢** هەمـوو بەرهەمـی مسـکێن. بـە فەرمـی مسـکێنەکان چەنـد رۆژێـک لـە سـاڵێکدا بێگاریـان پێکـراوە، بـەڵام لـە پراکتیکـدا بـاج کۆکـەروەکان و سـوپا و شـێخەکان و پیاوانـی ئایینـی بەپێـی پێویسـت و دەسـەڵاتیان بێگاریـان پێکـردوون لـە دروسـتکردنی مزگـەوت و کارێزلێـدان و گـۆم هەڵکەنـدن و ڕێگاوبان

دروستکردن و کارکردن لە کێڵگەکانیاندا.
لە ڕاستیدا لەبەرئەوەی هەرچی مسکێنەکان و جوتیاری بچووک بەرهەمی هێناوە و لە قووتی خۆی و ماڵ و منداڵی زیاد بووە چووە بۆ دەوڵەت و سەرەک خێڵەکان و باج کۆکەرەوەکان و دەسەڵاتدارانی تر، مسکێن و جوتیارەکان هیچ هەوڵیان نەداوە بۆ زیادکردنی بەرهەم و چاکسازی لە تەکنیکی بەرهەم و بەرهەمهێنان، چونکە هەرچیەکیان کردبێت بۆ خۆیان نەماوەتەوە و نە خاوەن موڵک بوون و نە ماڵ و حاڵیان پارێزراو بوو. ڕەنگە گرنگترین جیاوازی لە نێوان باری مسکێنەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و ئەوانەی ئەورووپای فیوداڵی ڕێژە و قەبارەی باج نەبوو بێت، بەڵکو نا ئارامی و نا سەقامگیری و جێگا گۆڕکێکردنی دەسەڵاتدار و موڵکداران بووبێت و هەروەها دڵنەسوتان و گوێنەدانی توێژەکانی فیوداڵی خێڵەکی بوو بێت بە زەویوزار و بەرهەمهێنان و ئاسانیکردن بۆ بەرهەمهێنان و خزمەتگوزاری. ئەو فاکتەرانە وایکردووە ڕەعیەت بەگشتی و مسکێنەکان بە تایبەتی لە چەند لایەکەوە بڕوتێنرێنەوە و هەمیشە خەڵکی تازە هەڵیکوتاوەتە سەریان و بەپێی توانای خۆیان و بێ بوونی یاسایەک یان دەسەڵاتی قەزایی، باجیان لێسەندوون و بەپێی بەرژەوەندی خۆیان بڕیاری چۆنیەتی بەکارهێنانی زەوی و جۆری بەرهەم و نرخی کڕین و قەبارەی باجەکانیان داوە.
ئەمانە وایکردووە، کە ڕەعیەت هەمیشە ئەوە بخوازێت، کە خودا خراپتر نەدا و ئەوی هەیانە لەدەستیان نەچێ و لە دەسەڵاتداری نوێ و شەڕ و ئاژاوە بەدووریان کات. دەسەڵاتی قەزایی لە لادێیەکاندا وجودی نەبووە، ئەوەی بڕیاری قەزایی داوە باج کۆکەرەوەکان بووە یان سەرەک خێڵ و شێخەکان بوون، کە ئەوەش کەوتۆتە سەر ویژدانی هەر یەکێک لەوانە و توانا و دەسەڵاتی. خۆ ئەگەر دەسەڵاتی قەزاییش بوو بێت دەستیان بەسەر دەسەڵاتدارەکاندا نەڕۆیشتووە یان لە ڕێگەی بەرتیل و دامەزراندن و هەڕەشەوە دەمکوت کراون. یاسا و شەریعەت لەلایەن ئەوانەوە تەنها بەسەر ڕەعیەتدا سەپێندراوە.
ڕەعیەتەکانی تری لادێ لە خێڵە نیشتەجێ بووە بچووکەکان و ڕەوەند و نیمچە ڕەوەند و پێکهاتەکانی تر، بە کۆمەڵ لەلایەن باج کۆکەرەوە یان خێڵێکی تر یان سوپاوە باج و جزییەیان لێسەندراوە. لەناو ئەو خێڵانەشدا ئەوەی بەرهەمی هێناوە و سەرچاوەی باجەکان بووە جوتیار و شوان و گاوانەکان بوون. سەرەڕای ئەوەی لێپرسراو بوون لە دابینکردنی پێویستی ژیانی سەرکردەکانان و کارکردن لە زەویەکانیاندا یان خزمەتکاریکردنیان و لەوەردانی ئاژەڵ، ئەوان بوون کە سەرچاوەی باجەکانی دەوڵەت بوون. لەگەڵ ئەمەشدا چونکە ئینتمایان هەبووە بۆ خێڵێک یان گروپێک ئاسانتر لە مسکێنەکان توانیویانە ژیانی خۆیان بپارێزن و بەرهەڵستی باج کۆکەرەوە و

دەسەڵاتدارانی تر بکەن.
زۆرجار بۆ خۆ پاراستن لە زوڵم و زۆرداری دەسەڵاتداران، مسکێنەکان و هەندێ پێکهاتەی لاواز خۆیان داوەتە پاڵ خێڵێکی گەورەوە. ئەگەرچی ئەو خێڵە رووتاندویانەتەوە، بەڵام لەهەمانکاتدا پارێزگاریکردوون لە زوڵم و زۆری دەسەڵاتداران و رووتاندنەوەیان لە چەند لایەکەوە «٨٥ل٢١٥».
ئەو خێڵە بچووکانە سەرەڕای باج و دیاری ناردن لە شێوەی مەرومالات و رۆن و پەنیر بۆ شا\سوڵتان و دەسەڵاتداران ناچارکراون لە شەڕەکانی ناوخۆ و دەرەکیدا جەنگاوەر بە چەک و وڵاخی خۆیانەوە بخەنە خزمەتی سوپای دەوڵەتەوە.
سەرەڕای ئەم پێکهاتانە لە لادێکاندا ژمارەیەکی زۆر خەڵکانی هەژاری بێ ماڵ و زەوی هەبووە. ئەمانە لەتەویلە و مزگەوت و کوخدا ژیاون و لە مەوسمی بەرهەمهێناندا کاریان کردووە و خزمەتکاری دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و دەست رۆیشتەکانیان کردووە و بە بەرانبەر خواردن و شوێنی نوستنیان پێداون. دواتر لەگەڵ دروستبوونی کێڵگەی گەورەی بەرهەمهێناندا بوونەتە کرێکاری کشتوکاڵی. سەرەڕای ئەمانە کۆیلەش بەکارهێندراوە لە کێڵگەی ئۆروستۆکراتییەکان و خزمەتکاری و کاری تردا «٣٠ ل٤٠\ ١٠٦ ل١٠٣».
باج کۆکەرەوە و خاوەن موڵکەکان خۆیان بەزۆری لە شارەکاندا ژیاون، پیاو و چەکدار و کوێخایان لە لادێکاندا داناوە بۆ سەرپەرشتیکردنی زەویوزار و بەرهەمهێنان و باج کۆکردنەوە. ئەمە لە لایەکەوە ئەرک و خەرجی مسکێن و بەرهەمهێنەرەکانی زیاتر کردووە، چونکە خواردن و خەرجیان کەوتۆتە ئەستۆیان و لەلایەکی ترەوە بەهۆی دووریانەوە لە لادێ و نا ئاگاداری و نا شەڕەزایی و کەمتەرخەمی ئەو توێژە دەسەڵاتدارانەی زیاترکردووە لە بەرهەمهێنان و گەشەکردنی ئابوریدا «٣٠ ل٤٥».
لە دەوڵەتەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا چەندین راپەرینی جوتیاران و خێڵەکان و پێکهاتەکان ڕوویداوە. هۆکاری زۆربەی ئەوانە گەڕاوەتەوە بۆ زیادبوونی رێژەی باج و جۆرەکانی و بەرتیلی زۆر و گەندەڵی دەسەڵاتداران و نەبوونی دەسەڵاتی دادوەری و پاڵپشتی نەکردنی خەڵکەکە لەلایەن پیاوانی ئایینیەوە. بەڵام هەموو ئەوانە تەنها بۆ کەمکردنەوەی زوڵم و زۆر و باجەکان بووە و نەبۆتە هۆی گۆڕانکاری بنچینەیی لە سیستمی بەڕێوەبردنی ئابوری و سیاسی فیوداڵی خێڵەکیدا.

- شار و پێکهاتە و چینوتوێژەکانی

شارەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستی نێوان ١٥٠٠-١٨٠٠ لەچاو شارەکانی سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاستی ئەوروپادا قەبارەیان گەورەتر و ڕۆڵی

سیاسی و ئابوریان مەزنتر بووە. ئەم شارانە سەرەڕای ئەوەی سەنتەری بەرهەمهێنانی پیشەیی و بازرگانی بوون، سەنتەری دەسەڵاتی دەوڵەت و چینوتوێژە موڵکدار و دەسەڵاتدارەکانی لادێ بوون. لە ئەوروپای کۆن بەهۆی بوونی چینێکی فیودالی بەهێز لە لادێکاندا، کە خاوەنی ئابوری سەربەخۆ و دەسەڵاتی سیاسی و سەربازی خۆیان بوون، شارەکان بە گشتی لاوازبوون و لەوێوە کۆنترۆڵی لادێکان نەکراوە. هەروەها بەهۆی ڕۆڵی کەمی ئەو شارانەوە، دەوڵەت و فیودالەکان هێندە گوێیان پێنەداون و دەسەڵاتی ناوەندی و فیودالەکان تیایاندا لاواز بوون. بە پێچەوانەوە شارەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بەشێکی گرنگ بوون لە سیستمی فیودالی خێڵەکی و دەستی درێژی دەوڵەت و دەسەڵاتی رەهای شا\سوڵتان بوو، لەوێوە کۆنترۆڵی زەوی و باج کۆکردنەوە و پارێزگاری ئاسایشت و ئارامی کراوە «٣٠ ل٤٥\ ٣٣ ل٨٢».

شار جێگای خربوونەوەی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت بوو لە دەستەبژێری دەسەڵاتداران وەکو والی و قازی و دەفتەرنوس و سەرەک لەشکر و باج کۆکەرەوکان، سەرەڕای ئەمانە زۆربەی ئەو توێژانەی موڵکداری زەویوزاری لادێکان بوون یان مافی تەسەروف کردنیان پێوە هەبووە لەوێ نیشتەجێ بوون. بۆیە شارەکان بوون حوکمداری و کۆنترۆڵی لادێکانیان کردووە و بەپێی ئەوە لادێکان بەشێوەیەکی گشتی هێچ دەسەڵاتیان نەبووە و لەخزمەتی شارەکاندا بوون. رەعیەتی لادێکان بەخەڵکی گەمژە و دواکەوتوو دانراون و لەلایان ئەو توێژانەی شارەکانەوە بە نزمی سەیرکراون.

هەڵبەتە ڕۆڵی بەهێزی شار لە شارستانیە هەرە کۆنەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا فاکتەرێکی زۆر گرنگ بووە بۆ بەهێزکردنی دەسەڵاتی ناوەندی رەها. هەر ئەوەش دواتر لەگەڵ سیستمی فیودالی خێڵەکیدا گونجاوە و بەهێزتری کردوون.

لەبەرئەوەی کۆمەڵگە لەسەر بنەمای پێکهاتە و پلە و ڕۆڵی جیاوازی کۆمەڵایەتی بونیادنرابوو، گەڕەکەکانی شارەکانیش لەسەر ئەو بنەمایە بوو، بۆ نموونە گەڕەکی گاوران، جولەکان، قاجارەکان، سابونکەران، قەسابەکان، شێخان... .

بێجگە لە ئەو رۆڵانەیان، توێژێک لە چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکان لە شارەکاندا بە راستەوخۆ یان ناراستەوخۆ دەستیان وەرداوەتە کاروباری بازرگانی و فینانس. یان خۆیان کردووە بە شەریکی بازرگانەکان و بێ ئەوەی خۆیان هیلاک بکەن بەشێک لە داهاتەکانی ئەوانیان دەستکەوتووە یان لە ڕێگای گەندەڵی و هەڕەشە و ئازاردانەوە، بازرگانەکانیان ناچارکردووە سەرانە و دیارییان بدەنێ و بەپێچەوانەوە گرەفتیان بۆ دروستکردوون. هەرچی لەدەرەوەی چینی عەسکەر بووە لە شارەکاندا بە رەعیەت حسابیان بۆ کراوە و مافی بەشداریکردن لە کاروباری بەڕێوەبردنی شار و بڕیارە سیاسی

و ئابوریەکانـدا نەبـوو «١٠٦ل٣٣\٨٦ل٥٩».

بەپێـی داهاتـی ئابـوری و ڕۆڵـی کۆمەڵایەتیانـەوە بازرگانەکانیـش دابـەش بـوون بەسـەر چیـن و توێـژ و پلـەی کۆمەڵایەتـی جیـاوازدا. توێـژی سـەرەوە ئـەو بازرگانـە دەوڵەمەندانـە بـوون، بـەڵام لـە چینـی عەسـکەر نەبـوون. دوا بـەدوای ئـەوان وەستابەشـیە گەورەکانـی پیشـەییەکان و دەوڵەمەنـدە خـاوەن وەقفـەکان هاتـوون. دوابـە دوای ئەوانـە بازرگانـی بچـووک و پیشـەیی و کاسـپی بچـووک و دوکانـدار و پیـاوە ئاینیـە بچووکـەکان و باخەوانـەکان هاتـوون. لـە خـواری خواریشـەوە شـاگرد و کرێـکاری هـەژار و خزمەتـکار و کۆیلـەکان بـوون «١٥ل١٥».

پێکهاتەکانیـش پلـەی کۆمەڵایەتـی جیاوازیـان هەبـووە. قاجـارەکان نزمتریـن پێگەیـان هەبـووە و لای زۆرینـە سـوکایەتیان پێکـراوە. کەمایەتییـە ناموسـڵمانەکان لـە ئەرمەن و سـریانی و کلدانـی و یەزیـدی و جولەکـە... ، بەپێـی پیشـە و ڕۆڵیـان لەچـاو هـاوڕێ موسـڵمانەکانیان پلـەی کۆمەڵایەتیـان نزمتربـوو. جلوبـەرک و روخسـاری رەعیـەت دەبوایـە جیـاوز بێـت لـە توێژەکانـی عەسـکەر و بـە ئاسـانی جیـا بکرێنـەوە لێیـان، هەروەهـا هـەر یەکـێ لـەو چیـن و توێـژ و پێکهاتانـەی رەعییـەت جـل و بـەرگ و گـەرەک و جێـگای کۆبوونـەوەی تایبەتـی خۆیـان هەبـووە.

وەقـف لـە شـارەکاندا ڕۆڵـی تایبەتـی هەبـووە. هەرچەنـدە بەشـێکی زۆری داهاتـی بـە گەندەڵـی کەوتۆتـە گیرفانـی هەنـدێ شـێخ و پیاوانـی ئایینـی و کاربەدەسـتانی سیاسـی و ئیداری و سـەربازییەوە، بـەڵام ڕۆڵـی هەبـووە لـە دروسـتکردنی مزگەوت و تەکییـە و حوجـرە و کارێـز و جۆگـەو پـرد و شـیو، هەروەهـا دروسـتکردنی قەیسـەری و دوکان، کـە داهاتەکانیـان گەڕاوەتـەوە بـۆ وەقـف.

لەگـەڵ ئـەوەی شـارەکان لـە بنچینـەدا ڕۆڵـی دەوڵـەت و چینـی عەسـکەر تیایانـدا بەهێـز بـووە و هـاو سروشـت بـوون و پێکهاتەکانـی لـە یـەک چـوون، بـەڵام بـە هۆی پێکەوتـە و نزیـک و دوریـان لـە قـەراغ دەریـا و روبـار و ڕێـگا بازرگانییەکانـەوە، هەروەهـا فراوانـی و داهاتـی ئـەو ناوچـە کشـتوکاڵیانەی پێیانـەوە بەسـتراوە، جیـاوازی گـەورە لـە نێوانیانـدا هەبـووە. هەندێـک لـەو شـارانە بونەتـە شـاری بازرگانـی گرنـگ و جموجۆڵـی ئابـوری و خڕبوونـەوەی بازرگانانـی شـوێنان تیاینـدا.

ئەسـتەمبول گەورەتریـن شـاری خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت بـووە و ڕۆڵـی گرنگـی هەبـووە لـە بەرهەمـی پیشـەیی و بازرگانیـدا. سـاڵەکانی ١٥٠٠ ژمـارەی دانیشـتوان و ڕۆڵـی کەمیکـرد. بـەڵام لـە سـاڵەکانی ١٦٠٠دا هەمیسـانەوە گەڕایـەوە بـۆ ئاسـتی کۆنـی. لەبەرئـەوەی لـە ئێـران لەگـەڵ روخانـی دەوڵەتـی کـۆن و دامەزراندنـی نوێـدا پایتەختەکانیشـی دەگوێزریـەوە، چەنـد شـارێکی بـووە سـەنتەری بازرگانـی و پیشـەیی گرنـگ، لەوانـە تەبرێـز و ئەسـفەهان و قەزویـن و تـاران. شـارەکانی کەنـار دەریـاکان و ڕێـگا بازرگانیـەکان وەکـو حەلـەب و دیمەشـق و بەیـروت و ئەسـکەندەریە و موسـڵ و بەسـرە لـە شـارەکانی تـر مەزنتـر بـوون و بەرهەمـی پیشـەیی و جموجۆڵـی بازرگانـی تیایانـدا زیاتـر بـوو «١٠٦ ل١٢١٧\ ١٥ ل١٦».

- پیشـەیی (حیرەفی) فیودالّی خێڵەکی

لـە بەنـدی دووەمـی ئـەم کتێبـەدا، باسـی ئەوەمانکـرد، کـە بەرهەمهێنانـی پیشـەیی لـە فیودالّیزمـی ئەوروپـادا سیسـتەمێکی قفڵـدراو و ئیفلیـج بـوو، هەروەهـا توێـژە کۆمەڵایەتەکانـی پیشـەیی نـە لـە توانایانـدا بـوو گۆڕانـکاری بنچینەیـی لـەو سیسـتمەدا بکـەن و نـە بـە بەرژەوانـدی خۆشـیان دەزانـی، بەڵکـو بـە پێچەوانـەوە دژیشـی بـوون. ئـەوەی کـە بـووە هـۆی گەشـە کردنـی بازرگانـی و پیشەسـازی سـەرەتایی لـە شـارە بازرگانیەکانـدا، ئـەو توێژانـەی پیشـەیی نەبـوون بەڵکـو چینـی بـرژوا و توێـژە نوێیەکانـی کۆمەڵگـە بـوون، کـە لەپـاڵ سیسـتمە کۆنەکـەدا گەشـانەوە و گەرایـان دانـا بـۆ سیسـتمێکی نوێـی و درزیـان خسـتە کۆنەکـەوە و چینوتوێژەکانـی کۆنەکەیـان لـە نوێکـەدا تێـوەگلان.

سیسـتمی پیشـەیی فیودالّیـزم و فیودالّـی خێڵەکـی لـە بنەمـادا هاوسروشـت بـوون و هەردووکیـان قفڵـدراو وئیفلیـج بـوون و هەروەهـا توێژەکانـی بەگشـتی لەگـەڵ گۆڕانـکاری نەبـوون، لەبـەر ئـەم هۆیەیـە لـە باسـی بەرهەمهێنانـی پیشـەیی فیودالّـی خێڵەکـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا هێنـدە لەسـەر بنەمـا بنچینەییەکانـی نادوێیـن، چونکـە زۆر لـەوەی ئەوروپـا نزیکـە کـە پێشـتر باسـمانکرد. ئـەوەی لەسـەری ئەدوێیـن بـاری گشـتی ئـەو بەرهەمهێنانەیـە لـەم ناوچانـەدا و خاسـڵەتی تایبەتـی توێژەکانـی و ڕۆڵـی دەوڵـەت و چینوتوێژەکانـی فیودالّـی خێڵەکـی لەسـەری.

لەبـەر هـەژاری جوتیـاران و هەسـتانیان بـە بەرهەمهێنانـی زۆربـەی پێداویسـتیەکانی خۆیـان بـە ئامـرازی زۆر سـادە و گـوێ پێنەدانـی توێژەکانـی فیودالّـی خێلایەتـی بـە بەرهەمهێنانـی لادێ، ئـەو بەرهەمهێنانـی پیشـەییەی لـە لادێکانـدا بەدیهێنـراوە زۆر سـادەبوون و ئەوانـەی پێـی هەسـتاون زۆر ناشـارەزا بـوون و هەروەهـا لەبـەر بچووکـی لادێـکان و پەیوەنـدی کـەم لـە نێوەندیانـدا ژمارەیـان سـنووردار بـوو. لەگـەڵ ئەوەشـدا دانیشـتوانی لادێـکان ئەگـەر سـاڵی جاریکیـش بوبێـت پێویسـتیان بـە بەرهەمـی پیشـەیی شـارەکان هەبـووە، بەتایبەتـی لـە سـاڵەکانی ١٧٠٠ وە بەهـۆی زیادبوونـی بەکارهێنانـی دراوەوە، ئاڵوگۆڕکردنـی بەرهـەم لەنێـو لادێ و شـارەکاندا بەشـێکی لـە عەینیـەوە گـۆڕدراوە بـۆ نەقـدی.

بەشـی هـەرە زۆری بەرهەمهێنانـی پیشـەیی لـە شـارەکاندا بەدیهێنـراوە. ئـەو بەرهەمانـە بـە پلـەی یەکـەم بـۆ دابینکردنـی چـک و تەقەمەنـی و جلوبـەرگ و پێـڵاو و زیـن و شـتومەکی تـری سـوپا بـووە، بـە شـێکی تـری بـۆ دابینکردنـی کەلوپەلـی پێویسـتی کۆشـک و تـەلار و بەرهەمـی تـری نایـاب و گرانبـا بـوو بـۆ دەسـتەبژێری ئۆروسـتۆکراتی دەسـەڵاتی خێڵەکـی و چینـی عەسـکەر و سـەرەک خێـڵ و وەجاغـزادە و پیـاوە ئایینیـە گـەورەکان و مزگـەوت و تەکـێ و تاجیـر و وەستاباشـیەکانی شـار. بەشـێکی کەمـی بـۆ پێداویسـتی چینوتوێژەکانـی خـوارەوەی رەعیـەت بـووە. ئـەوەی هەشـبووە زۆر کەلوپەلـی سـاکار بـوون و هێنـدە گـوێ بـە

چۆنایەتیان نەدراوە چونکە کریارەکان هەژار بوون و توانای کرینی کەلوپەلی گرانبایان نەبوو.

بەرهەمهێنانی پیشەییش لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر و لە شارێکەوە بۆ شارێکی تر جیاواز بووە. لە ناوچە بچووک و سەختەکان و شارە بچووکەکاندا زۆربەی ئەو بەرهەمانە ساکار بوون و بۆ دابینکردنی پێداویستی شاری بچووک و بازاڕێکی بچووکی داخراو بەرهەمهێنراون. نمونەی ئەوانە جلوبەرگ و دارتاشی و پێڵاو و کەوش و قاپوقاچاخ یان ئامرازی بەرهەمهێنان نمونەی گاسن و داس و چەقۆ و بەن. بەڵام لە شارە گەورە و ناوچە فراوان و نزیک کەنار دەریا و ڕێگا بازرگانییەکان، بەرهەم فرە چەشنتر بوون و زۆرجار ناوچەیەک یان شارێک تایبەتمەند بووە لە بەرهەمێک یان چەند بەرهەمێکی تایبەتیدا و ڕەوانەی ناوچەکانی تر کراون. نمونەی ئەوانە فەرشی ئێران، قوماشی موسڵ و حەلەب، قوماشی لۆکەی میسر، سابوونی ڕەقی حەلەب و نابلس، مافور و جلوبەرگی ئاوریشم، کاڵای لە زێڕ و زیو و یاقوت و زمروت دروستکراو، فەخفوری نایاب. یان بۆ هەناردەکردن بۆ دەرەوە بەرهەمهێنراون نمونەی قوماشی ئاوریشمی زێڕین، کاڵای زێڕ و زیو، فەرش و کەلوپەلی نایاب و گرانبەهای تر.

زۆربەی پیشە پیشەییەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست سەرەڕای ئەوەی بە شێوازی ئەوروپا دابەشبوون بەسەر پۆلی جیاواز و سەرکردایەتیکردنی هەر پۆلێک لەڕووی کاری تەکنیکییەوە لەلایەن وەستاباشییەکەوە، هەر پۆلە شێخێک یان پیاوچاکێکی ناسراوی ریشسپی سەرکردایەتی کردوون. ئەوانە سەرپەرشتی و کۆنترۆڵی پۆلەکەیان کردووە لە ڕێکخستنی بەرهەمهێنان و کاروبار و نرخدانان و باجدان. ئەوانە بوون نوێنەرایەتیان کردوون لای پۆلەکانی ترو دەستەڵاتدارانی دەوڵەت و ئایینی و باج کۆکەرەوەکان و سوپا. لەگەڵ ئەوانە ڕێکەوتوون لەسەر باج و چۆنیەتی فرۆشتن و ساغکردنەوەی بەرهەمەکانیان. دانانی پیاوێکی وا دەبوایە ڕەزامەندی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و قازی لەسەر بوایە و ئەمانە سەرەڕای پایەی کۆمەڵایەتی بەرز پایەیەکی بەرزی ئایینیشیان هەبوو. ئەو سیستمە گەرەنتی کۆنترۆڵی دەوڵەت و باج کۆکەرەوەکانی کردووە و ڕێگربووە لە هەموو گۆڕانکارییێک کە لە سنووری خۆی دەرچێت و بەرهەمهێنانی پیشەیی کردۆتە بەشێک لە سیستمی بەڕێوەبردنی فیوداڵی خێڵەکی سنووردار.

بازرگانەکان بۆیان نەبووە بە ڕاستەوخۆ کەرەسەی خاو بە پیشەییەکان بفرۆشن، بەڵکو لەڕێگەی سەرۆکی پۆلەکانەوە بووە، کە بە کۆ کەرەسەی خاوی کڕیوە و بەهەمان نرخ دابەشی کردووە بەسەر فرۆشیارەکاندا. ئەو کەرەسە خاوانەی کە هێنراون بۆ شارەکان پێش ئەوەی ببرێنە خانەکانەوە لە دەروازەی تایبەتییەوە هێنراون، لە ڕێگای سەرۆکی پۆلەکان و قازی و باج کۆکەرەوە و پیاوانی دەوڵەت یان سوپاوە بە وردی ژمێردراون و کێشراون و

نرخیــان بــۆ دانــراوە و باجیــان لەســەر دانــراوە. قازانجــی پیشــەییەکان ســنووردار بــووە و بەشــێوەیەکی گشــتی نەدەبوایــە ئــەو قازانجــە دوای خەرجــی وەســتاو شــاگرد و کەرەســەی خــاو ١٠٪ زیاتــر بوایــە، هەنــدێ شــتی گرانبەهــا، کــە پێویســتی بــە کاری زۆر کــردووە قازانجــی گەیشــتۆتە ٢٠٪. هەمــوو کاڵایــەک، کــە لەلایــەن پیشــەیی یــان دوکانــدار فرۆشــراوە باجــی تایبەتــی لەســەر دانــراوە.

پێــش بەهێزبوونــی دەســەڵاتی ناوەنــدی دەوڵــەت، یــان لەکاتــی لاوازی دەســەڵاتی دەوڵەتــدا، پۆلــەکان و ســەرکردەکانیان دیســپلینی خۆیــان هــەر هەبــووە و زۆرجــار بــۆ پاراســتنی ســەرکردە و دەســتگا و ناوچــە و شــارەکانیان چەکــداری تایبەتــی خۆیــان هەبــووە. بــەڵام بەبوونــی دەســەڵاتی ناوەنــدی بەهێــزی فیوداڵــی خێڵەکــی ســەرەڕای ئەمانــە، کۆنتڕۆڵــی دەوڵەتیــش ئــەو سیســتمەی نــەک داخراوتــر و ســەرکوتکراو تــر کردبــوو، بەڵکــو ئەندامەکانــی خســتۆتە ژێــر بــاج و رســوماتی قورســەوە. لێــرەدا ســەرکردە شــێخەکانی ئــەو پۆلانــە بــۆ بەهێزکردنــی پێگــەی خۆیــان و پاراســتنی کۆنتڕۆڵیــان بەســەر پۆلــەکان و شــارەکاندا و ڕێگاگرتــن لــە گۆڕانــکاری و بوژاندنــەوەی بازرگانــی، لەگــەڵ دەســەڵاتدارانی دەوڵــەت و توێــژە دەســەڵاتدارەکانی فیوداڵــی خێڵەکــی و دەســتەڵای ئایینــی هاوپەیمانــی و هاریکاریــان کــردووە.

دەوڵەتەکانــی خۆرهەڵاتــی ناوەڕاســت ســوودیان لــەو سیســتمە بینیــوە. بەهــۆی بەهێزییــان لەشــارەکاندا، پیشــەییەکان ئاســانتر کۆنتــرۆڵ کــردووە و بــەوە بوونەتــە ســەرچاوەی داهاتــی باجــی بــاش بــۆ خەزێنــەی دەوڵــەت و لــە لایەکــی تــرەوە هاوپەیمانێکــی گرنــگ بــوون بــۆ دەوڵــەت و فیوداڵــی خێڵەکــی دژی هەمــوو جموجۆڵێــک و گۆڕانکارییــەک.

هەڵبەتــە ململانــێ و ناکۆکــی لــە ریــزی پۆلــەکان یــان توێژێــک لــە پیشــەییەکان جاربەجــار ڕوویــداوە. ئەوانــە نــاڕازی بــوون لــەو بــارە ناڕەوایــەوە و لەگــەڵ هەنــدێ لــە بازرگانــە گــەورەکان و هەنــدێ شــێخ یــان دەســەڵاتی ئایینــی هاوپەیمانیــان بەســتووە. بەتایبەتــی لــە ئێــران لــە ناوەڕاســتی ســەدەی هــەژدەدا چەنــد جارێــک هاوپەیمانــی بەســتراوە دژی دەســەڵاتی ناوەنــدی ڕوویــدا، لــە نێــوان ئــەوان و توێــژک لــە ئایەتوڵــلا شــیعەکان و بازرگانەکانــدا.

وەک بوارەکانــی تــری فیوداڵــی خێڵەکــی گەندەڵییەکــی بەرفــراوان لــە بەرهەمهێنانــی پیشــەییدا هەبــوو. بێجگــە لــە وەلا و تەبەعیــەت و خزمایەتــی لــە خــودی ریزەکانــی سیســتمەکەدا، گەندەڵیەکــی زۆر لــە ڕێــژەی بــاج و دانانــی نــرخ و کڕیــن و فرۆشــتندا بــوو. بــاج کۆکــەرەوەکان و دەســەڵاتدارانی دەوڵــەت و ســوپا هەمیشــە لــە ڕێــگای بەرتیــل و هەڕەشــە و ناســیاوی و خزمایەتییــەوە بەشــی خۆیــان لــە کڕیــن و فرۆشــتنی کەرەســەی خــاو و بەرهەمــی پیشــەیی پچڕیــوە و بەهــۆی پێگەیانــەوە لــە کۆمەڵگــە و دەوڵەتــدا هەمیشــە پیشــەییەکانیان رووتاندۆتــەوە.

وەســتا و شــاگردەکانی پیشــەییەکانی خۆرهەڵاتــی ناوەڕاســت لەژێــر هەمــان مــەرج

و دیسپلینی پیشەیی و کۆمەڵایەتی ئەوانەی ئەوروپای کۆندابوون، لەبەرئەوە ئەمانیش نە توانای گۆڕانکارییان هەبوو لەوە سیستمەدا و نە هیچ ڕێگەیەکی تریان لەبەردەستدا بووە، کە لە بناغەوە بتوانن ڕۆڵ ببینن لە خولقاندنی سیستمێکی باشتردا.

بەشێکی هەرە زۆری پیشەییەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە پێکهاتە ناموسڵمانە ڕەسەنەکانی تر بوون و پشتاوپشت هەر لە کۆنەوە لەو بوارەدا کاریان کردووە و شارەزاییان پەیداکردووە. ئەمانە سەرەڕای باج و جزییە ، لای کاربەدەستان و توێژەکانی فیوداڵی خێڵەکیەوە بە نزمتر سەیرکراون و ئازار دراون و ڕێگەیان لێگیراوە و سەرانەیان لێسەندراوە و کەس نەیوێراوە پاڵپشتیان بکات.

«بۆ زانیاری زیاتر لەسەر بەرهەمهێنانی پیشەیی سەیری ئەم سەرچاوانە بکە «**١٠٦ ل٢٣٣\ ١٥ ل٤٦ \ ٣٠ ل٢٠**».

- قۆرخکردنی بازرگانی و لاوازی چینوتوێژە نوێیەکان

لە بەندی دووەمی ئەم کتێبەدا، باسی بوژاندنەوەی بازرگانیمانکرد لە ئەوروپای ڕۆژئاوا، لە نیوەی یەکەمی سەدەکانی ناوەڕاستدا، کە بووە فاکتەرێکی گرنگ بۆ گەشەکردنی شارە بازرگانیەکان و دواتر گەشەکردنی پیشەسازی سەرەتایی تیایاندا. بۆ گەڕان بەشوێن هۆکاری گەشەنەکردنی ئابوری ئەم ناوچانە بە بەراورد لەگەڵ ئەوروپادا، هەوڵ دەدەین لێیبکۆڵینەوەی ئەوە بکەین ئایا بە بەراورد بە سەرەتای سەدەکانی ناوەڕاستی ڕۆژئاوای ئەوروپا لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بازرگانی لاوازتر بوو ، ئایا بازرگانەکانی ئەم ناوچانە ناشارەزا و نابلیمە بوون لەچاو بازرگانەکانی ئەوێدا، ئایا پێکەوتەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و ڕێگا بازرگانیەکانی لە ئەوروپای ئەوسا خراپتر بوو؟

هەڵبەتە پێشتر چەند جارێک باسی پێکەوتەی جوگرافی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و گرنگیمان کرد، لەوەی کە هەمیشە سەنتەری جیهان بووە و ڕێگا بازرگانییە مەزنەکان پیایدا تێپەڕیون. لەبەرئەمە ئەم شوێنانە زۆر لە سەدەکانی ناوەڕاستی ئەوروپا لەبارتر بوو بۆ کاروبار و جموجۆڵی بازرگانی و هەر لە مێژووی هەرە کۆنەوەی ئەو خاسڵەتەی هەبووە.

هەر لەبەر هەمان هۆکار بازرگانەکانی ئەم ناوچانە خاوەنی تاقیکردنەوەی دوور و درێژی بازرگانی بوون و مامەڵەیان لەگەڵ بازرگانەکانی ناوچەکە خۆیی و شوێنەکانی تری جیهان وەکو ئاسیا و ئەوروپا و ئەفەریقا کردووە. لەبەرئەوە ناکرێ بازرگانەکانی ئەم سەردەمەی ئەم ناوچانە لە وانەی ئەوسای ئەوروپا نابلیمەت تر و گەمژەتر بووبن و فاکتەرێک بێت بۆ دواکەوتنی ناوچەکە لەچاو ئەوروپادا.

زۆر کەس وای لێکدەدەنەوە، کە هۆکاری سەرەکی کەوتنە دواوەی باری ئابوری

و سیاسی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بۆ ڕۆڵی نێگەتیڤ و مۆنۆپۆڵی وڵاتەکانی ئەوروپا دەگەڕێتەوە. بۆیە لێرەدا گرنگە ئەوە بخەینەڕوو، کە لە سەدەکانی پێش سەدەی نۆزدەدا نە دەوڵەتە ئەوروپییەکان هێندە بەهێزبوون و نە ئابوورییان توانای مۆنۆپۆلی هەبوو بەسەر ئابوری رۆژهەڵاتی ناوەراستدا.

هۆکاری ئەوەش لە لایەکەوە بۆ گەورەیی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و هەتا رادەیەک بەهێزی دەوڵەتەکانی و لە لایەکی ترەوە بۆ ساوایی و لاوازی پیشەسازی و توانای بازرگانی ئەو وڵاتانەی ئەوسای ئەوروپا دەگەڕێتەوە. ئەو بوژاننەوە بازرگانییەی کە بەهۆی دۆزینەوەی جیهانی نوێ و ڕێگا بازرگانییە نوێکانەوە لە دوای سەدەکانی شانزەوە ڕوویدا، لەباتی ئەوەی ڕێگربێت لە بوژانەوەی بازرگانی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا بە پێچەوانەوە ڕێگە خۆشکەربوو.

بازرگانی رۆژهەلاتی ناوەڕاست، لەو سەردەمانەدا دەکرێ بەسەر سێ کەرتدا دابەشبکرێت. بازرگانی ناوخۆی ناوچەکان، بازرگانی هەرێمی و بازرگانی دوور. لێرەشدا ناکرێت هەموو ناوچەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بەیەک چاو سەیر بکرێن و وا بزانرێت لە یەک ئاستدا بوون و لەهەمانکاتدا گۆڕانیان بەسەردا هاتووە. ئەمەش بۆ گەورەیی و فراوانی دەوڵەتەکان و جیاوزی بنەما و خاسڵەتی کۆمەلایەتی و ئاستی گەشەکردنی ناوچەکان و هەروەها تۆپۆگرافی و گەورە و بچووکی زەوی کشتوکاڵی و پێکەوتەی جوگرافییان دەگەڕێتەوە. دوور و نزیکیان لە کەنار دەریا و روباری گەورە و ڕێگا و شارە بازرگانیەکان فاکتەرێکی گرنگی تر بوو «**٣٠** ل**٥٠**».

لەگەڵ ئەوەی هەر وەک ئەوروپای کۆن، بەرهەمهێنانی لادێکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بە مەبستی دابینکردنی پێویستی خۆیان بوو(ئیکتفای زاتی) نەکو بۆ بازرگانی و بازاڕی ناوچەکان کەم یان زۆر بەپێی ئەو فاکتەرانەی سەرەوە بچووک و داخراو بوون. بەڵام هەتا رادەیەک لادێکانی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەچاو لادێکانی ئەوروپای کۆندا زیاتر بە شارەکان و جموجۆڵی بازرگانییەوە بەستراببوون. هۆکاری ئەوە بۆ گەورەیی و گرنگی شارەکانی ئەم ناوچانە و کۆنترۆڵکردنی لادێ لەلایەن شارەکانەوە دەگەڕێتەوە. گردبوونەوەی ژمارەیەکی زۆر لە دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و توێژەکانی سەرەوەی فیودالی خێڵەکی لادێکان لە شارەکاندا، کە هەندێکان لەپاڵەوە کاروباری بازرگانی و ماڵییان دەکرد و هەروەها ڕۆڵی باج کۆکەرەوەکان لە باج کۆکردنەوە و لە هەمانکاتدا بازرگانی وکڕین و فرۆشتن زیاتر لادێکانی بەشارەکانەوە گرێ دابوو. وەکو پێشتر باسمانکرد، باج کۆکەرەوەکان تەنها کاریان باج کۆکردنەوە نەبوو، بەڵکو تەسەروفکردن بوو بە بەشێکی زۆر لە زەویوزاری کشتوکاڵی و بڕیاردان لەسەر جۆری بەرهەم و لەهەمان کاتدا ساغکردنەوەی بەشێک لە باجەکان، کە عەینی بوون لە بازاڕەکانی شارەکاندا و لادانی بەشێک لە قازانجی ئەوانە بۆ گیرفانی خۆیان.

لە ئەورووپای کۆن باج کۆکەرەوکان تەنها باجیان کۆکردۆتەوە و بەهۆی بەهێزی فیوداڵ لە لادێکاندا نەیاتوانیوە لە جۆری بەرهەمهێنان و ساغکردنەوەی لە شارەکاندا دەستوەردەن، بەڵکو ئەوە بازرگانەکان دەیانکرد. لەبەرئەمە بازرگانەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لەوەشدا چاوەڕوانی دەستی ئەو دەسەڵاتدارانە بوون و هێندە دەرفەتیان نەبووە بە راستەوخۆ ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوان شار و لادێکان بکەن، بۆیە کە رۆڵ و توانای بازرگانەکانی ناوخۆی ناوچەکان لێرە لە کۆنەکانی ئەورووپا لاوازتر بوو.

زۆربەی توێژەکانی سەرەوەی فیوداڵی خێڵەکی لە شارەکاندا ژیاون، خۆیان سەرپەرشتی ساغکردنەوەی بەروبوومەکانیان لە شارەکاندا کردووە، یاخود بوونەتە شەریکی بازرگانەکان بۆ ناردنی ئەو بەرهەمانە بۆ هەرێمەکانی تر، یان بۆ هەناردەکردن. ئەگەر خۆشیان ئەوەیان نەکردبێ، بە پاڵپشت و بەشەریککردنی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و پیاوانی ئایینی و سەرکردەکانی سوپا هێندە دەسەڵاتیان هەبووە، کە فشار بخەنە سەر بازرگانە گەورەکان و سەرانە و بەشێک لە قازانجەکانیان لێسەندن. لێرەدا بەهێزی شارەکان و کۆنترۆڵکردنی لادێکان لەلایانەوە هەروەها نەبوونی توێژێکی فیوداڵی دەوڵەمەند لە لادێکاندا، لەکاتی پێویست بوون بە کەپیتال بۆ بەرهەمی هاوینە بەرهەمهێنەری لادێکانی ناچارکردووە رووبکەنە شارەکان بۆ قەرزکردن، کە ئەوەش لادێکانی زیاتر بەستۆتەوە بە شارەکانەوە و ناچاری دەستی خاوەن سامانی شاری کردوون «**٢ ل١٢٠**».

لێرەدا جیاوازییەکی گرنگ دەبینین لە نێوان چینی فیوداڵی ئەورووپا و توێژەکانی فیوداڵی خێڵایەتی، کە کاردانەوەی لەسەر پرۆسەی گۆڕانکارییە ئابورییەکان هەبووە. بە شێوەیەکی گشتی فیوداڵی ئەورووپا بەشداری لە جموجۆڵی بازرگانی و فینانس و دواتر پیشەسازی سەرەتاییدا نەکردووە، بەڵام توێژە فیوداڵە خێڵەکیەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست شانبەشانی تەسەروفکردن بە زەویوزار و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیەوە بەشداربوون لە کاروباری بازرگانی و فینانسدا، کە ئەمە وایکردووە سەرەڕای بەشداریکردن لە جموجۆڵی ئابوری شارەکان و قۆرخکردنی بازرگانی تیایاندا هەمیشە ڕێگربوون لە گۆڕانکاری بەرهەمهێنانی لادێ و موڵکایەتی زەویوزار و گۆڕانکاری لە تەکنیک و گەشەپێکردنی ئامرازی بەرهەمهێنان، چونکە ئەو گۆڕانانەیان لە بەرژەوەندی خۆیاندا نەبینیوە «**١٥ ل٦٠**».

لەبەرئەوەی توێژە دەسەڵاتدارەکانی فیوداڵی خێڵەکی هەمیشە جێگا گۆڕکێیان پێکراوە، کۆن لابراوە و نوێ جێگای گرتوونەتەوە، کاروباری بازرگانی و فینانسیشیان هەمیشە هەرەشەی لەسەر بووە و هێندە مۆڵەتیان پێ نەدراوە رۆڵی درێژخایەن لەو بوارانەدا ببینن و فریا نەکەوتوون و نەیان وێراوە جێ پێی خۆیان بەهێز بکەن و ببنە توێژێکی بەهێزی خاوەن کەپیتاڵی سەرەتایی، کە بوێرن بەکاریبهێنن لە وەبەرهێناندا لە بازرگانی و پیشەسازی سەرەتاییدا.

خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، لە ساڵەکانی ١٥٠٠- ١٨٠٠ زەمینەیەکی لەباری هەبوو بۆ

فرەچەشنەیی و گەشەکردن و بوژاندنەوەی بازرگانی هەرێمی و جیهانی. پێش هەموو شتێک بەهێزی و فراوانی ئەو دەوڵەتانە وایکردبوو، کە لە لایەکەوە چەندین ناوچەی فراوان پێکەوە گرێ بدرێت و لە لایەکی ترەوە لەچاو سەدەکانی پێشوتری ناوچەکەدا ئەو دوو دەوڵەتە هەتا رادەیەک ئەگەرچی بە بەردەوامیش نەبوبێت ئاسایش و ئارامی ناوچە و ڕێگاوبانە بازرگانیەکانیان دەپاراست.

دەوڵەتی عوسمانی بازرگانی ئاسیا و ئەفریقا و ئەوروپای پێکەوە بەستبوو. ئەو دەوڵەتە تەنها چالاکی بازرگانی لەو شوێنانەدا نەبوو، بەڵکو وجودی سیاسی و سەربازیشی هەبوو. بە تایبەتی لەکاتی بەهێزیدا لە ساڵەکانی ١٥٠٠-١٦٠٠ و هەندێ فەترەی دواتریشدا هاتا رادەیەکی زۆر جموجۆڵی بازرگانی زیادیکردووە و بوژاندنەوەی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی هەندێ پیشەسازی سەرەتایی لێکەوتۆتەوە، کە بۆ بوونی بازاڕێکی گەورە و پاراستنی ئاسایشی ناوچەکان دەگەڕێتەوە «١٠٦ ل١٨٩».

لەکاتی دروستبوونی یەک لەدوای یەکی دەوڵەتەکانی ئێرانی سەفەوی و ئەفشار و دواتر قاجار و بەهێزبوونیان بۆ ماوەیەک و باشبوونی ئاسایش و کۆنترۆڵکردنی چەندین ناوچەی گەورە پێکەوە بۆ نمونە ئێران، خۆراسان، بەشێک لە هیندستان، ئەرمینیا و جۆرجیا. هەروەها ئەگەرچی دەوڵەتەکانی ئێران و عوسمانییەکان ململانێی توندوتیژیان لەگەڵ یەک دەکرد، سنوورەکانیان ڕوو بەڕووی یەک دانەخرابوو و زۆربەی کات ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێویاندا هەر بەردەوام بوو.

فراوانی سنووری ئەم دەوڵەتانە چەندین ناوچەی سروشت جیاوازی پێکەوە بەستبۆوە، لە سارد و گەرم، دەشتایی و شاخاوی، ناوچەی دەوڵەمەند بە ئاوی رووبار یان باران، بیابان و لەوەڕگای دەوڵەمەند. ئەمە هەمووی ڕێ خۆشکەر بوو بۆ فرەچەشنی بەرهەمی ناوچەکان و یارمەتیدانی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوەند ئەو هەرێمانەدا.

خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لەو سەردەمەدا لە زۆر شوێنی جیهان پێکەوتە و ڕێگاکانی بۆ بازرگانی گونجاو تر بوو. ناوچەیەک بوو لە نێوان چەندین دەریای گرنگدا، دەریای سپی ناوەڕاست لە رۆژئاوایەوە، کە ئەوروپا و رۆژهەڵاتی ناوەراست و ئەریقای پێکەوە دەبەستەوە، دەریای رەش لە باکور کە روسیا و ئێران و ئەرمینیا و جۆرجیا و بەڵقان و دەوڵەتی عوسمانی پێکەوە دەبەستەوە. دەریای هیندی کە رۆژهەڵات و باشوری ئاسیای لەگەڵ ئەفریقای بە ناوچەکەوە دەبەستەوە. شانبەسانی ڕێگا ئاوییەکان، گەورەترین و گرنگترین ڕێگا وشکانییە بازرگانیەکانی جیهان بەم ناوچانەدا تێدەپەری.

ئەو کاروانانە لە چین و هیندستانەوە لە ڕێگەی ئێران و دەوڵەتی عوسمانیەوە و لەوێوە بۆ بەلقان ئەوروپا تێپەری دەکرد. لە باشورەوە عەرەبستان و یەمەن و کەنداوی بە دەوڵەتی عوسمانی و روسیا بەلقانی پێکەوە دەبەستەوە. ڕاستە گرنگی ئەم ڕێگایانە دوای دۆزینەوەی رئس الرجا سالح هەندێ کەمی کرد بەڵام

هەتـا کۆتایـی سـەدەی نـۆزدەش پێـش لێدانـی قەناتـی سـوێس کـە دەریـای سـور و دەریـای سـپی ناوەراسـتی پێکـەوە بەسـتەوە، بـە شـێوەیەکی فـراوان کاروانـی مەزنیـان هـەر پێـدا رۆیشـتووە «۳۰ ل٦».

سـەرەڕای ئەمانە گەشـەکردنی پیشەسـازیی سـەرەتایی و بازرگانی ئەوسـای ئەوروپا و جیهـان ئەگەرچـی هەتـا دەهـات ڕۆڵـی هەنـدێ ولاتـی ئەوروپایـان بەهێزدەکـرد، کاردانـەوەی باشـی هەبـوو لەسـەر جموجۆڵـی بازرگانـی لەسـەر وڵات و هەرێمەکانـی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت، کـە هەتـا ئـەو سـەدانە شـوێنی گرنگـی جیهـان بـوون.

بازرگانـی هەرێمـی و دووری ئەوسـای ناوچەکـە ئەگەرچـی گرنـگ بـوو، بـەڵام بـە پێوانـەی ئەمـڕۆ هـەر زۆر بچـووک بـوو، هەمـوو ناوچەکانـی ئـەو دەوڵەتانـەی وەکـو یـەک نەدەگرتـەوە. هەروەهـا ئـەو کەلوپەلانـەی کـە ئالوگـۆڕ کـراون و سـاغکراونەتەوە گەیشـتونەتە ژمارەیەکـی زۆر کەمـی دانیشـتوان و تەنهـا توێژەکانـی سـەرەوەی کۆمەڵگـە لـە شـارەکاندا توانیویانـە بەشـداری کڕیـن و فرۆشـتنیان بکـەن و زۆربـەی زۆری دانیشـتوان هـەر پێیـان نەگەیشـتووە، یـان لەبـەر کـەم دەرامەتـی توانـای کڕینـی ئەوانەیـان نەبـووە، زۆربـەی لادێـکان بەتایبەتـی ئەوانـەی دووربـوون لـە ڕێگاوبـان و شـارە گەورەکانـەوە رەنگـە تەنهـا سـاڵی جارێـک یـان دووجـار توانـای گۆڕانـەوەی بەرهەمەکانیـان بوبێـت بـە هـەرە پێویسـتیەکانی ژیانیانـدا، کـە خۆیـان توانـای بەرهەمهێنانیـان نەبـووە.

بـۆ زیاتـر قوڵبوونـەوە لـە باسـەکە و تێگەیشـتنی چەندایەتـی و چۆنایەتـی بازرگانـی لـەم ناوچەیـەدا وا باشـە لێـرەدا هەنـدێ وردەکاری تێـدا بکەیـن. لـەدوای سـاڵەکانی ۱۳۰۰وە جموجۆڵـی بازرگانـی لـە ئەنـادۆڵ هەتـا دەهـات زیادیدەکـرد. پێـش ئـەوەی قوسـتەنتەنیە بکەوێتـە ژێـر دەسـەڵاتی دەوڵـەت عوسـمانیەوە، شـاری بۆرسـە، کـە بەندەرێکـی ئەنادۆڵـی بەرامبـەر ئەسـتەنبول بـوو، بـووە سـەنتەر و ڕێـگای سـەرەکی بازرگانـی ئـەو دەوڵەتـە بچووکـە. دوای ئـەوەی دەوڵەتەکـە کۆنترۆڵـی باشـوری دەریـای رەش و باکـوری ئەنادۆڵـی هەتـا سـنوورەکانی ئازربایجـان کـرد، توانـی کۆنترۆڵـی بازرگانـی ئێـران بەتایبەتـی ئاوریشـمی ئـەو وڵاتـە بـکات و بیبەسـتێت بـە ئەنـادۆڵ و بۆرسـەوە. دواتـر بـە گرتنـی باشـوری ئەنـادۆڵ و زاڵبـوون بەسـەر میرنشـینی قرمانـی تورکدا و کۆنترۆڵکردنـی ئەنتالیا و ئەنالیا لـە سـاڵەکانی ۱٤٦٨دا، دەوڵەتـی عوسـمانی توانـی کۆنترۆلـی ڕێـگای بازرگانـی شـام و عەرەبسـتان بـکات. سـەقامگیری و ئارامـی ئـەو ڕێگایانـە بـووە هـۆی بوژاندنـەوەی ئاڵوگـۆڕی بازرگانی و شـاری بورسـە بـووە سـەنتەری بازرگانی لەگـەڵ فلۆرێنـس و ڤێنەدیگ و زیادبوونـی بازرگانـی لەگـەڵ ئەوروپـادا.

سـاڵەکانی ۱٤۰۰ لـەو ناوچانـە پیشەسـازی سـەرەتایی ئاوریشـم گەشـەیکرد و بـەوەش خواسـت لەسـەر ئاوریشـمی ئێـران زیادیکـرد و بازرگانـی لەگەڵـی پتەوتـر بـوو. بەزیادبوونـی خواسـت لەسـەر ئاوریشـم بـووە کاڵایەکـی بازرگانـی گرنـگ و هەتـا دەهـات نرخـی بـەرز دەبـۆوە.

ساڵی ١٤٨٧ داهاتی گومرگی بازرگانی ئاوریشم بۆ دەوڵەتی عوسمانی گەیشتبووە ٤٠هەزار دۆقی زێڕین، بەڵام دوای دروستبوونی دەوڵەتی سەفەوی و دەستپێکردنی شەڕلە نێوانیاندا ساڵی ١٥٥٧ ئەو داهاتە هاتە خوارەوە بۆ ٢٤هەزار دۆق و دوای ئەوەش بەپێی ئاسایشتی ناوچەکە لە بەرزو نزمدابوو «١٠٦ ل١٨٩».

بەرهەمهێنان و بازرگانی ئاوریشم گرنگی تایبەتی هەبوو بۆ دەوڵەتی سەفەوی و داهاتێکی باشی باج و گومرگی هەبوو، بۆیە شا مۆنۆپۆڵی بەرهەمهێنان و بازرگانی ئاوریشمی خستە ژێر دەستی خۆوە. بۆ کەمکردنەوەی خەرجی ڕێگا و گومرگدان بە عوسمانییەکان هەمیشە هەوڵی دەدا ڕێگای نوێی بۆ هەناردەکردنی ئەو کاڵایە بدۆزێتەوە.

هەتا ساڵی ١٥١٧ شاری حەلەب مونافیسی بازرگانی شاری بۆرسە بوو، ئەو شارە هێشتا لە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانیدا نەبوو، بۆیە سەفەوییەکان هەوڵیان دەدا لەو ڕێگەیەوە ئاوریشم هەناردەی دەرەوە بکەن. بەڵام لەدوای ئەو ساڵەوە لەبەرئەوەی عوسمانییەکان کۆنترۆڵی ئەو ناوچانەیان کرد ئێرانیەکان ئەو ڕێگەیەشیان لەدەست چوو. لەگەڵ ئەوەی ئەو ڕێگەیە کەوتە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانییەوە، بەڵام بازرگانی ئێران دوای ئەوەش هەر زیاتر لەڕێگەی وان و بتلیس و دیاربەکرەوە بۆ حەلەب یان بۆرسە بەڕێ دەکەوت «١٠٦ل١٩٦».

عوسمانییەکان، ساڵەکانی ١٥٠٠ ویستیان ناوچەی بەرهەمهێنانی ئاوریشم لە ئازربایجان داگیرکەن و لە دەست سەفەوییەکانی دەرکەن، بەڵام سەری نەگرت بۆیان. بەشێکی تری هەناردەکردنی ئاوریشمی ئێران لە کۆتایی ساڵەکانی ١٥٠٠وە لە ڕێگەی روسیاوە هەنارده دەکرا. هەتا ساڵەکانی ١٦٢٢ بەهۆی کۆنترۆڵکردنی ڕێگا دەریای هیندی و کەنداو لەلایەن پۆرتوگالییەکانەوە، بازرگانی دەرەوەی ئێران بۆ ئەوروپا هەر لە ڕێگەی دەوڵەتی عوسمانی و روسیاوە بوو بۆیە ئەو بازرگانیە بەهۆی باج و گومرگی زۆر و سەختی و ترس و گرانی ڕێگەوەوە لاواز بوو. بەڵام دوای ئەو ساڵە بەهۆی زاڵبوونی ئینگلتەرا بەسەر پورتوگالیەکاندا و کۆنترۆڵکردنی ئەو ڕێگەیانە لەلایەن ئینگلتەراوە بەهاریکاریکردنی ئێران، بازرگانی ئاوریشم و کەلوپەلی تری ئەو وڵاتە لەگەڵ ئەوروپا بەتایبەتی بۆ ئینگلتەرا و هۆڵندا بوژاندنەوەی بەخۆوەبینی «١٥ ل٢٥».

ئەو کاڵایانەی کە بە شێوەی سەرەکی لە دوورەوە هاوردەکراون، بریتی بوون لە قوماش لە ئەوروپاوە، قاوە و شەکر لە هیندی رۆژئاواوە، چەک و تەقەمەنی. هەناردەکردن بە پلەی یەکەم بریتی بووە لە ئاوریشم و لۆکە و خوری. ئەو کاڵایانەی لە ئەنادۆڵەوە هەناردەی سوریا و میسر کراون بریتی بوون لە تەختە، ئاسن، کەلوپەلی ئاسن، فەرش و بەڕە، تلیاک، میوەی وشک و پێستە و قەتران. ئەو کەلوپەلانەی کە ئێران هەناردەی کردووە بریتی بوون لە ئاوریشم، فەرش، مافوری ئاوریشم، جلوبەرگی ئاوریشمی گرانبەها و توتن و فەخفوری. هاوردەکانی ئێران بریتی بووە لە قوماش، بەرهەمی مێتال، چەک و تەقەمەنی،

شوشــە و پەنجــەرە، شــەکر و قاقــەز.
کەلوپەلــی ئاســیا و باشــور لــە ڕێگــەی دەریــای ســور و کەنــداوەوە هاتــوون، لــە ڕێگــەی بەســرەوە قومــاش و شــەکر و برنــج و بەهاراتــی هیندســتان هاتــووە. لــە عەرەبســتانەوە قــاوە و کەتیــرە و مــۆم و بوخــورد هاتــووە. لــە ئێرانــەوە بــۆ بەغــدا و لەوێشــەوە بــۆ شــوێنەکانی تــر ئاوریشــم، خــوری، پێســتە، توتــن، فــەرش و بــەرەو میــوە هاتــووە. ئــەوەی لــە بەســرەوە هەناردەکــراوە بریتــی بــووە لــە خورمــا و ئەســپی عەرەبــی. لێــرەدا بەســرە و بەغــدا بوونەتــە ســەنتەری هاوردەکــردن و هەناردنــی کەلوپەلــی لــە نێــوان ئێــران، عەرەبســتان، کوردســتان، ئەرمنســتان و ئەنادۆل و ســوریا. خانەقیــن ڕێگەیەکــی بازرگانــی نێــوان دەوڵەتــی عوســمانی و ئێــران بــووە «٣٠ ل٥٠».
باشــوری میســر ڕێگەیەکــی گرنگــی تــری بازرگانــی بــوو. لەبەرئــەوەی هێشــتا قەناتــی ســوێس نەکرابــۆوە، ســاڵانە کاروانــی بازرگانــی ڕێگــەی وشــکانی گــەورە لــە ڕۆژهەڵاتــی ســودانەوە بــەرەو قاهیــرە دەچــوو، کــە بریتــی بــوو لــە پێســتە و چــەرم و کەتیــرە و ڕۆحــی ئاڵتــون. ئەوانــە دەگۆڕانــەوە بــە بەرهەمــی ئەورووپــی و هیندســتان. ئاڵوگــۆڕی بازرگانــی لەگــەڵ باکــوری ئەفریقــا بریتــی بــوو لــە هەنگویــن و کــەرە و تەربــوش و کــەوای مەغربــی و بەرهەمــی خــوری، کــە دەگۆڕدرانــەوە بــە بەهــارات و قــاوەی عەرەبــی و هینــدی ڕۆژئــاوا. هاوردەکــردن بــۆ میســر لــە ڕێگــەی دەریــای ســوورەوە بریتــی بــوو لــە قــاوەی یەمــەن، کەتیــرە و ســەمغی عەرەبســتان، بەهاراتــی هیندســتان و کەلوپەلــی تــری عەرەبســتان. ئەمانــە دەگۆڕانــەوە بــە دانەوێڵە و قوماشــی میســری. هەنــدێ لەوانــەی هــاورد دەکــران بــۆ میســەر لەوێــوە ڕەوانــەی ئەوروپــا و شــام و ئەنــادۆڵ دەکــران «١٠٦ ل٢٠٧».
لــە ســاڵەکانی ١٥٠٠ وە دەوڵەتــی عوســمانی کۆنترۆڵــی بازرگانــی دەریــای ڕەشــی کــرد. لــەو ســاڵانەدا ٧٠ پاپــۆر لــە بەنــدەری کافــا هاتوچــۆی کــردووە. لەوانــە ٦٦ دانــەی عوســمانی بــوون و ئەوانــی تــر ئیتالــی و یۆنانــی و روســی بــوون. دەســتەبژێری ئۆروســتۆکراتی عوســمانییەکان خاوەنــی زۆربــەی ئــەو کەشــتیانە بــوون و خۆیــان، یــان لــە ڕێگــەی بازرگانــە گەورەکانــەوە مۆنۆپۆڵــی بازرگانیانــی ئــەو دەریایــە کردبــوو. ئەوانــە داهاتێکــی بــاج و گومرگــی زۆری بــۆ دەوڵەتــی عوســمانی تێــدا بــوو. هەرچــی لــە بەندەرەکانــی تــری ئــەو دەریایــەوە هاتــووە، نمونــەی ئاوریشــم و خــوری و لۆکــە و دانەوێڵــە و قوماشــی ئاوریشــم و قوماشــی تــاڵ زێــڕ و زیــو و شــەڕاب و هەروەهــا بەرهەمــی پیشەســازی ماســی وشــک و کافیــار هاوردکــراوە بــۆ ئەســتەنبول و لــە بازاڕەکانیــدا ســاغکراونەتەوە. لــە ڕۆژئــاواوە بەرهەمــی بەلقــان لــە گەنــم و جــۆ و هەنگویــن و کــەرە هاوردکــراوە بــۆ ئــەو شــارە. لەســەدەی شــانزەدا بازرگانــی دەوڵەتی عوســمانی لەگــەڵ روســیا بوژاوەتــەوە و ڕێگەیــان بــە روســەکاندا بازرگانی لــە دەریای ڕەشــدا بکــەن، چونکــە هێشــتا ئــەو دەوڵەتــە هێنــدە بەهێــز نەبــووە کــە ببێتــە هەڕەشــە لەســەریان «١٠٦ل٢٠٠».
بازرگانــی عوســمانییەکان لەگــەڵ شــارەکانی ئیتالیــا لەســەرەتای ســاڵەکانی ١٥٠٠وە

زیادیکرد. لە ساڵی ١٥٨٠ بازرگانیان لەگەڵ ئینگلتەرا زیادیکرد و ڕێگەیان پێدان لە ڕێگەی بەندەرەکانیانەوە بازرگانی بەهاراتی هیندستان بکەن و بۆ ئاسانکاریکردن بۆیان گومرگیان لە ٥٪ کەم کردۆتەوە بۆ ٣٪ لەکاتێکدا فەرەنسا ٥٪ لێ دەسەنرا. لەبەرئەوەی ئیسپانیا و پورتوگال هەتا ئەوسا کۆنترۆڵی ڕێگەی بازرگانی دەریایی هیندییان دەکرد، دەوڵەتی عوسمانی ئەوانی بە هەڕەشە لەسەر خۆی دادەنا نەکو ئینگلتەرا.

عوسمانییەکان بەهەرزان قوماشیان لە ئینگلتەرا دەکری، هەروەها چونکە ویستویانە لەشکرەکانیان مودێرنەکەن، نیکل و پۆلایان لە ئینگلتەرا دەکری بۆ پیشەسازی چەک و تەقەمەنی. ئینگلتەرا ساڵەکانی ١٦٠٠ بەهەمان شێوە کاری بازرگانی لەگەڵ ئێرانیش دەکرد. عوسمانییەکان و ئێران لە بەرژەوەندیاندا بوو بەرهەمی پیشەسازی ئەوروپیەکان هاوردەبکەن و لە بازاڕەکانیاندا ساغی بکەنەوە، چونکە لەپاڵ ئەوەدا کەرەسەی خاویان پێدەفرۆشتن. سەرەڕای قازانجی زۆر لەو کڕین و فرۆشتنە، داهاتی زۆری باج و گومرگ دەچووە خەزێنەی ئەو دەوڵەتانەوە «هەمان سەرچاوەی پێشوو».

ساڵەکانی ١٥٠٠-١٨٠٠دا لەبەر چەند هۆکارێک هەتا دەهات ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوان ئێران و روسیا پەرەی دەسەند. روسیا دەیویست لە ڕێگەی رەوانەکردنی ئاوریشمی ئێران بۆ ئەوروپا کۆنترۆڵی بازرگانی دەرەوەی ئێران بکات. هەروەها بەهۆی ناکۆکی و شەڕی روسیا و عوسمانییەکان لەسەر ناوچەکانی بولقان و رۆژهەڵاتی ئەوروپا و لەهەمانکاتدا کۆنترلکردنی دەریای رەش و ڕێگای دەریای سپی ناوەڕاست لەلایەن دەوڵەتی عوسمانیەوە «٩٠ ل٢٧١».

روسیا دەیویسیت لە ڕێگەی ئێرانەوە خۆی بگەیەنێتە ڕێگای بازرگانی هیندستان و دەریای هیندی. لەهەمانکاتدا لەبەرئەوەی هەتا سەدەی حەڤدە پورتوگاڵ کۆنترۆڵی ڕێگای دەریای هیندی دەکرد، لە بەرژەوەندی ئینگلتەراشدا بوو ئاوریشمی ئێران لە ڕێگەی روسیاوە بێت.

روسیا بۆ دەرفەت دەگەڕا لەڕێگەی بەکارهێنانی هێزەوە کۆنترۆڵی بەرهەمهێنان و بازرگانی ئاوریشم و ڕێگەی بازرگانی ئێران بکات. بۆیە لەکاتی تێکشکاندنی دەوڵەتی سەفەوی و دواتر لاوازبوونی ئەفشارەکان پاش ئەوان و داگیرکردنی بەشێکی زۆری ئێران لەلایەن ئەفغانەکانەوە و هەوڵدانی عوسمانییەکان بۆ دەستبەسەراگرتنی هەندێ شوێنی ئێران بە تایبەتی رۆژهەڵاتی کوردستان، روسیا دەرفەتی هێنا و ساڵی ١٧٢٢-١٧٢٤ ناوچەکانی بەرهەمهێنانی ئاوریشمی لە کەناری رۆژئاوای دەریاچەی قەزوینی داگیرکرد و کۆنترۆڵی بەرهەمهێنان و بازرگانی ئاوریشمی لەو ناوچانەدا کرد. ئەمە سەرەتای گرژی و شەڕوشۆڕی درێژخایانی نێوان ئێران و روسیا بوو. روسیا لە ڕووی ئابوریەوە هێندە توانای ئینگلتەرا و فەرەنسای نەبوو، بەڵام هەمیشە لە ڕێگەی فشاری سیاسی و سەربازیەوە دەیویست کۆنترۆڵی ئێران بکات «١٥ ل١٢».

بازرگانی هەرێمی و ئاستی ئاڵوگۆڕکردنی بەند بوو بە دوو فاکتەرەوە. یەکەم فاکتەر جیاوازی بەرهەمی تایبەتی ناوچەکان بوو. نمونەی ئەو بەرهەمانەی بەو هۆیەوە ئاڵوگۆڕ کراون بریتی بوون لە لۆکە، پێستە و خوری، زەیتی زەیتون، سابوونی رەقی، برنج، گەنم، خورماو میوەی وشککراوەی وەکو هەنجیر و گوێز و بادام و کونجی، هەنگوین، فەرش و بەرە و جلوبەرگ و خوێ.

دووەم فاکتەر رووداوی کاتی بوو، نمونەی بڵاوبوونەوەی نەخۆشی لەناو روەک و ئاژەڵ، پەتا، شەڕوشۆر، وشکانی و سەرما و روداوی تری سروشتی نەخوازراو. ئاڵوگۆڕ لەو کاتانەدا زیاتر لە بەرهەمە بنچینەییەکانی ژیانی خەڵکدا بوو، نمونەی گەنم و جۆ.

بێجگەلە بازرگانی بەروبومی کشتوکاڵی و پیشەیی، بازرگانیکردن بە کۆیلە کەرتێکی گرنگی تری ئابوری بوو. لە ئەفریقاوە کۆیلە پێسترەشەکانیان هێناوە بۆ ئەنادۆڵ و هەندێ شارە گەورەکان. لە باکورەوە لە رێگەی ئەنادۆڵەوە کۆیلە پێستسپیەکانی رۆژهەڵاتی ئەوروپایان رەوانەی ناوچەکانی باشور کردووە. ئەنتالیا سەنتەری بازرگانی کۆیلە بوو لە دەوڵەتی عوسمانیدا «٣٠ ل٥٤».

دەوڵەتی ئێران بەتایبەتی لە کاتی شەڕو هێرشەکانیان بۆ سەر جۆرجیا و ئەرمینیا، هەزارەها کۆیلەیان گرت. هەندێکیان لەوانە لە سوپا بەکارهێنراون و ئەوانی تر لە بازاڕەکاندا وەکو کۆیلە و جاریە فرۆشراون.

بەپێی ئەو ئامارانەی هەن، رێژەی بازرگانی ناوخۆی نێوان هەرێمەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست لە سەدەی هەژدە و سەرەتای سەدەی نۆزدەدا زۆر زیاتر بووە لە ئاڵوگۆڕی بازرگانی هەموو ناوچەکە لەگەڵ ئەوروپادا.

میسر و شامی گەورە سەرچاوەی داهاتێکی هێجاگار زۆر بووە بۆ ئەنادۆڵ. بێجگە لە داهاتێکی زۆری باج و گومرگ، ساڵی ١٥٣٢ هەرچی پێویستی بەلات هەبوو لە شەکر و بەهارات و داودەرمان و موجەوهەرات و قوماش لەو شوێنانەوە دەهات. ئەم شوێنانە ٣\١ پێداویستەکانی دەوڵەتی عوسمانیان دابینەکرد. ساڵانە دیاری و خەڵاتی زۆر لە حیجازەوە ڕووی کردۆتە ئەستەنبول و خەلیفەی موسڵمانان. بازرگانی میسر لەگەڵ ئەوروپا رێژەیەکی کەمی تەواوی بازرگانی وڵاتەکە بوو لە ساڵی ١٧٧٥دا ئەو کەلوپەلانەی لەو وڵاتەوە هەناردەی سوریا کراوە قیمەتی ٥٠٠-٨٠٠ هەزار پاوەند بووە، بەڵام هەناردنەکردن ئەو وڵاتە بۆ فەرەنسا، کە گەورەترین دۆستی بازرگانی وڵاتەکە بوو لە ئەوروپا، تەنها ١٠٠هەزار پاوەند بوو.

ساڵی ١٧٧٦ تەواوی بازرگانی میسر لەگەڵ ئەوروپا ١٣ملیون فرانک بوو، بەڵام لەگەڵ ئەنادۆڵ ٦٧ملیون فرانک بوو. بە هەمان شێوە بازرگانی ئەنادۆڵ لەگەڵ شوێنەکانی تری خۆرهەڵاتی ناوەڕاست زیاتر بوو لە بازرگانی لەگەڵ ئەوروپا.

بازرگانی لە دەریای سپی ناوەڕاستدا بە پاپۆری تورکی و یۆنانی و ئەوروپایی کراون. لە سەرەتای ساڵەکانی ١٥٠٠دا دەوڵەتی عوسمانی لە دەریای سپی

ناوەڕاست و ڕەشدا مۆنۆپۆڵی هەبوو لەسەر بازرگانی، بەڵام هەتا دەهات ڕۆڵیان کەمی دەکرد. لە کەنداو بە کەشتی ٦٠ تەنی بەکاردەهات بۆ هەناردەکردنی ئەسپی عەرەبی و خورما. خاوەنی زۆربەی ئەمانە عەرەب بوون. پورتوگال هەتا سەدەی حەڤدە کۆنترۆڵی بازرگانی دەریای هادی و کەنداوی دەکرد، دواتر بازرگانی ئینگلتەرا لەو ڕێگایانەوە لەگەڵ هیندستان و ئێران زیادیکرد.

گواستنەوە لە ناوچەکانی کە روباری تێدا بووە بە بەلەم بوو، لە ڕێگا وشکانیەکان وڵاخ بەکاردەهێنرا. لە میسر لە نێوان ئەسکەندەریە و قاهیرە و باشورەوە لە نیلدا کەشتی بچووک بەکاردەهێنرا. ئەو کەلوپەلانەی کە لە ڕێگەی دەریای سوورەوە دەهات یەکەمجار بە حوشتر گوێزراوەتەوە بۆ نیل و لەوێشەوە بەبەلەم بۆ قاهیرە و ئەسکەندەریە.

لە باشوری عێراق لە ڕێگە کەنداوەوە کەلوپەل بە پاپۆر دەهێنرا بۆ بەسرە و لەوێشەوە بە بەلەم لە ڕێگەی دیجلە و فورات یان بە باری حوشتر بەپێی وەرز ڕەوانەی بەغدا کراوە. لەکاتی بەرزبوونی ئاستی رووبارەکاندا توانراوە بەلەمێک ٢٠-٥٠ تەنی لێ باربکرێت. چونکە ئاوی دیجلەوە فورات لە باکورەوە ڕژاوەتە باشورسەفەری بەلەمێک لە بەسرەوە بەرەو بەغدا ٣٠ڕۆژی خایاندووە، بەڵام لە بەغداوە بەرەو بەسرە ٧-٨ ڕۆژی خایاندووە. هەڵبەتە ئەو بەلەمانە ماتۆری بوخاریان نەبووە، بۆیە لەژێر ڕەحمەتی کەشوهەوا و ئاستی بەرزی ئاو و ئاراستەی ئاوەکەدا بوون. لە موسڵەوە بۆ بەغدا لە ڕێگەی دیجلەوە بە کەڵەک کەلوپەلی وەکو پێستە و خوری دەگوازرایەوە، بەڵام لە بەغداوە بۆ موسڵ لەبەر تیژی ئاوەکە ناچار بوون ڕێگەی وشکانی بە باری حوشتر بگرنەبەر، کە چەندین ڕۆژی زیاتری خایاندووە. سەرەڕای ئەو ڕێگەیانە ڕێگەی گرنگی وشکانی هەبووە لە نێوان شام و موسڵ و بەغدا و خانەقین بەرەو ئێران و هیندستان و ڕۆژهەڵات. هەروەها ڕێگەی کاروانی ئاوریشم لە نێوان ئەسفەهان و ئەزمیردا بە کوردستان و ئامەددا تێدەپەری.

کاروانی ڕێگە دوورەکان توانراوە تەنها ساڵی جارێک یان دووجار ڕێکبخرێت، چونکە پێویستی بە ڕێکخستن و ئامادەکاری بووە بۆ پاراستنی ئاسایشتی کاروانەکان.

لە کۆتایی سەدەی هەژدەهەمدا ساڵی ٢-٣ کاروان لە نێوان دیمەشق و بەغدا و دوو کاروان لە نێوان حەلەب و موسڵ و هەروەها دوو کاروان لە نێوان ئێران و بەغدا لە ڕێگەی خانەقینەوە ڕێکخراوە. هەر کاروانێک لە چەند هەزار حوشتر پێکهاتووە کە بە تێکرا ١٥٠٠حوشتر بوون، لەوانە هەر یەکەیان ٥\١ مەسافەکە بارکراون. حوشترێک توانای بارکردنی ٥٠٠-٧٠٠ کیلۆی هەبووە، کە بەرانبەری پێنج ئەسپ یان ئێسترە. بەهای کاروانێک ١٠-١١ملیون فرانک بووە. زۆر خاو بەڕێوە چووە و لە باشترین حاڵەتدا ڕۆژی ٢٥میلیان بڕیوە.

سەفەری نێوان بەغدا و حەلەب ٢٥-٣٠ڕۆژی خایاندووە، حەلەب و ئامەد ٤٥ڕۆژ،

حەلەب و ئەستەنبول ٤٠رۆژ. بۆ پاراستنی ئاسایشتی ڕێگە چەکداری دەوڵەتیان لەگەڵ بووە، کە مەسرەف و بەرتیلیان کەوتۆتە ئەستۆی بازرگانەکان. سەرەڕای ئەوە بازرگانەکان بەرتیل و دیارییان داوە بە هەندێ خێڵ بۆئەوەی کاروانەکانیان لە چەتە و تالانی خێڵەکانی تر بپارێزن. لەسەدەی حەڤدەدا لە نێوان ئەسفەهان و ئەزمیردا، نرخی گواستنەوەی باری حوشترێک گەیشتۆتە ٤٦قرش، بەڵام سەرەڕای ئەوە ١٢٢ قرشیان بە بەرتیل داوە بە خێڵەکان و هەروەها کە گەیشتونەتە ئەزمیر ٤٦ قورشی تریان لێ سەندوون. کاروانی حەجاجەکانی نێوان باکوری ئەفریقا و مەککە هەروەها شام و مەککە ڕۆڵی گرنگیان هەبوو لە بازرگانیدا، هەم حەج و هەم توجارەت. ساڵی ١٨٢٠ نزیکەی ١٥هەزار حوشتر بەشداریان کردووە و لە چەندین شوێنی ڕێگاکە بازرگانەکان شتومەکیان ئاڵوگۆڕکردووە.

بازرگانی ڕێگای کورت بەهۆی خراپی ئاسایشتەوە ترسناکتر بووە لە ڕێی دووری بازرگانی. هەتا مەسافە کورتر بوایە، قەبارەی بازرگانی کەمتری دەکرد و خەرجی ڕێگاوبان گرانتر دەکەوت. خەرجی باری حوشترێک لە کاروانێکی بچووکی نێوان دیمەشق و لازقیە سێ هێندەی نێوان بەغدا و دیمەشق بوو. بازرگانەکانی ئەوسا لە لێقەومان و تالانیدا کەس فریایان نەدەکەوت و قەرەبوو نەدەکران و جاری واهەبووە ڕو بەڕووی نابوتبوون دەبوونەوە «٣٠ ل٥٠».

بێگومان جیاوازی تۆپۆگرافی و دوور و نزیکی لە کەنار دەریا و روبارەکان و ڕێگا بازرگانی و شارە گەورەکانەوە کاردانەوەی هەبوو لەسەر جموجۆڵی بازرگانی و بوژاندنەوەی ئابوری. بۆیە ناوچەکانی کەنار دەریای رۆژئاوای ئەنادۆڵ، دەریای رەش، دەریای سپی ناوەڕاست، دەریای سوور و هیندی، کەنداو و هەروەها کەنار روبارە گەورەکانی وەکو نیل و دیجلە و فورات و شارە بازرگانیەکانی ناوەوەی وەکو موسڵ و بەغدا و تەورێز و ئەسفەهان و تاران و ئامێد، جموجۆڵی بازرگانی و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و پیشەیی تیایاندا زیاتر و هەمە چەشنتر بووە. لە بەندەری سەر دەریاکانەوە دوورە بازرگانی کراوە، هەروەها هەتا کۆتایی سەدەی نۆزدە کە قەناتی سوێس دروستکرا بەشێکی زۆر بازرگانی نێوان ئاسیا و خۆرهەڵاتی ناوەڕاست و هەروەها ئاسیا و ئەوروپا لەڕێگە وشکانیەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستەوە کراوە. بە پێچەوانەوە ناوچە دوورەکان لەو شوێنانەوە ئاڵوگۆڕی بازرگانی و گەشەکردنی بەرهەمهێنان تیایاندا سستتر و سنووردارتر بووە، بەزەحمەت بەروبوومیان هەناردە دەکرا و بازاڕەکانیان بچووک تر و داخراوتر بوون. کوردستان سەرەڕای دووری لە کەنار دەریا و نەبوونی ڕووباری گەورە تیایدا، تۆپۆگرافی وڵاتەکە بەهۆی شاخ و داخی سەخت و ڕێگەی خراپەوە بەزەحمەت ئاڵوگۆڕ لە نێوان هەرێمەکانی و هەرێمەکانی تری ناوچەکە و دەرەوە کراوە و سەرەڕای ئەوە بەهۆی ئەوەی جێگەی خۆحەشاردانی چەتە و ڕێگر و هەندێ خێڵی تاڵانکەر بوو زەحمەت بوو کۆنترۆڵی ئاسایشتی ڕێگاکانی بکرێت «١٠٦ ل٢٢٥».

بازرگانییە جیاوازەکان لە ڕێگەی بازرگان و پێکهاتەی کۆمەڵایەتی جیاوازەوە بەڕێوە دەچوو. بەپێی ئەوە ئەوانەی خەریک بوون بە بازرگانی ناوخۆی ناوچەکان و بازرگانی هەرێمایەتی و دوورە بازرگانیدا لەیەک جیاواز بوون و ڕۆڵی جیاوازیان هەبووە و هەر توێژە زەمینە و مەرجی کارکردنی تایبەتی هەبووە.

بازرگانی ناوخۆی ناوچەکان، کە بریتی بووە لە شارەکان و دەوروپشتیان، وەکو لەسەرەوە باسمانکرد ئەوانەی بە پلەی یەکەم کۆنترۆڵ و سەرپەرشتی بازرگانی و کاری داراییەوە کردووە هەندێ توێژی فیوداڵی خێڵەکی لە باج کۆکەرەوکان و ئەوانەی تەسەروفیان بە زەویوزاری لادێوە کردووە یان سەرەک خێڵ و موڵکدارەکان بوون، کە لەشارەکاندا دانیشتوون. ئەمانە یان خۆیان لە ڕێگەی پیاوەکانیانەوە ئەو کارانەیان کردووە، یان بە شەریکایەتی لەگەڵ هەندێ بازرگانی بچووکی ئەو شارانەوە پێی هەستاون.

ئەو بازرگانانەی بازرگانیی هەرێمییان کردووە، بازرگانی لەنێوان هەرێم و ناوچەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستدا، خەڵکانی شارەزا و بەتوانا تر بوون و خاوەن تاقیکردنەوەی زیاتر بوون، چونکە ئەم جۆرە بازرگانیە پێویستی بە ڕێکخستن و بوونی پەیوەندی باش لەگەڵ ناوچەکانی تر و شارەزایی ڕێگاوبان و پەیوەندی باش لەگەڵ دەسەڵاتدارانی سیاسی و سەربازی فیوداڵ خێڵەکی و خێڵەکان و کاروانچییەکان کردووە و لەسەرووی هەموو شتێکەوە پێویستی بە کەپیتاڵی گەورە کردووە.

زۆربەی ئەوانەی ئەم جۆرە بازرگانییەیان کردووە، کەمایەتییە ناموسڵمانەکان بوون لە ئەرمەنی و کلدان و سریانی و جولەکە و یونانی. لە پاڵ ئەوانەدا هەندێ بازرگانی موسڵمان بەشداریانکردووە، بەتایبەتی ئەوانەی بازرگانی ناوچە و شارە بچووکەکانیان بەستۆتەوە بە شارە گەورەکانەوە. بازرگانە ئەرمەنەکان ڕۆڵی گرنگیان هەبووە لە بازرگانی نێوان بەغدا و موسڵ و حەلەب و دیمەشق ئەسفەهان و تاراندا و لەوێشەوە بۆ هیندستان، بەڵام بازرگانە تورکەکان زیاتر ڕۆڵیان لە بازرگانی دەریای ڕەش و ئەنادۆڵ بەهێز بووە. ڕەنگە هۆکاری ئەوەی ئەو کەمایەتیانە ڕۆڵی سەرەکیان بینیوە لەم کەرتەدا بۆ نەریت و ڕۆڵ و مێژووی کۆنی ناوچەکە بگەڕێتەوە، هەروەها نەرمی ئایینەکانیان لە کاروباری قەرزدان و فینانسا لەچاو ئایینی ئیسلامدا «**٣٣** ل٦٩».

لەگەڵ ئەوەی ئەم توێژە بازرگان و پێکهاتەیە ئەرکی ڕێکخستنی کاروان و پەیداکردنی کەپیتاڵ و کڕین و فرۆشتنیان و ڕووبەڕووبوونەوەی تاڵانکردن و جەردە و چەتەیان لەسەر بوو، بەڵام هەمیشە بەپلەی جیاوز لە ژێر کۆنترۆڵی توێژەکانی فیوداڵی خێڵەکی دەست ڕۆیشتوودا بوون، نمونەی باج کۆکەرەوە گەورەکان، خاوەن موڵکە گەورەکان و دەسەڵاتدارانی سیاسی و سەربازی دەوڵەت. ئەم توێژانە یان لە ژێرەوە خۆیانکردووە بە شەریکی قازانج لەگەڵیاندا، یان لەڕێگەی

سەرانە و بەرتیل و هەڕەشەوە بەشێکی زۆری داهاتەکانیان لێسەندوون.
چونکە زۆربەی ئەمانە ناموسڵمان بوون، دەسەڵاتی ئایینیش دژایەتی کردون و پشتگیری دەسەڵاتدارانی دەوڵەتی ئیسلامیان کردووە و گەورەکانیان بەناوی دیاری و خێرەوە بەشێک لە داهاتی بازرگانە بەرکەوتووە. ئەم بازرگانانە لەگەڵ ئەوی لەچاو مسکێن و جوتیار و کاسپکار و پیشەیی بچووکدا پێگەی کۆمەڵایەتیان بەرزتر بووە، بەڵام هەر بەشێک بوون لە رەعیەت و هیچ مافی بەشداریکردنیان پێنەدراوە لە بڕیارەکاندا و کاروباریان تەنها لە ڕێگەی شەریکایەتی پێکردن و بەرتیل و سەرانەوە بەڕێوەچووە. ئەوەی گوێرایەڵی دەسەڵاتداران نەبوبێت و وەلای بۆیان نەبوبێت زۆر بە ئاسانی هەرچییەکی هەبووە لێیان سەندووە یان پارێزگاری کاروانەکانیان نەکردون یان لە ڕێگەی چەند چەتە و خێڵێکەوە کاروانەکانیان تالان کردوون.
دوورە بازرگانی لە بازرگانی چەک و تەقەمەنی و کەلوپەلی گرانبەهای وەکو ئاوریشم و زێڕ و زیو و کۆیلە و هاوردەکردنی کەلوپەلی دەرەکی، بە پلەی یەکەم مۆنۆپۆڵی ئۆروستۆکراتی فیوداڵی خێڵەکی دەسەڵاتداری دەوڵەتەکان بوو و لە سەروو هەموویانەوە شا\سوڵتان و کۆشک و شازادەکان. سەپەرشتیکردن و بڕیاردان و رێکخستنی ئەم چالاکیانە بەدەستی ئەوانە بوو، چالاکترین و شارەزاترین بازرگانی ناوچەکانیان بۆ ئەو مەبەستە بەکارهێناوە. لەم کەرتە بازرگانیەشدا کەمایەتە نا موسڵمانەکان دەوری گرنگیان بینیوە، چونکە سەرەڕای شارەزایی بازرگانی زمانزانبوون و بە ئاسانتر لەگەڵ ئەوروپییەکان پەیوەندییان بەستووە. بەشێک لە بازرگانی تورک لە ناوچەی ئەنادۆڵدا بەهۆی پشتگیری دەسەڵاتدارانەوە بوونە بازرگانی گەورە و ڕۆڵی گرنگیان بینیوە «**١٠٦** ل**٢٥١**».
لە ئێرانیش ئەو کەمایەتیانە ڕۆڵیان هەبوو لە کاروباری دوورە بازرگانیدا. لەمیسر بەهۆی سروشتی بەهێزی دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەوە، پیاوانی نزیک دەسەڵاتدارانی سیاسی و سەربازی مۆنۆپۆڵی بازرگانیان کردووە و بەتەواوەتی کۆنترۆڵی بازرگانە گەورەکانیان کردووە «**٢٥** ل**١٦٩**».
بازرگانە ئەوروپییەکان زیاتر لە بەندەر و شارە گەورەکان کاریانکردووە نیشتەجێبوون. بەهۆی نا ئارامی و نا سەقامگیری و ترسی پەتاوە زۆر تێکەڵاوی کۆمەڵگە نەبوون و لە شوێن و ناوچەی تایبەتیدا نیشتەجێبوون. لەگەڵ ئەوەی کۆمپانیای بەهێزی خۆیان لەپشت بووە، بەڵام زۆرجار ڕوو بەڕووی ئازار و ئەشکەنجەی دەسەڵاتداران یان بازرگان و گروپە موسڵمانەکان بوونەتەوە. لەبەرئەوەی زمانیان باش نەزانیوە و لە نەریتی ناوچەکان شارەزا نەبوون، لە ڕێگەی بازرگانییە خۆماڵیەکانەوە یان دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدارەوە کاروباری بازرگانیان بەڕێوە بردووە.
پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتی کە هەر لەکۆنەوە ڕۆڵی هەبوو لە بازرگانی هەرێمیدا

خێڵە کۆچەرەکان بوون، نمونەی رەوەند و تورکمان و بەدو. ئەمانە هەندێ لە بەرهەماکانیان لەگەڵ دانیشتووەکانی گوندەکاندا بە گەنم و جۆ و بەرهەمی تری کشتوکاڵی گۆڕیوەتەوە. لەگەڵ شارەکاندا بەرهەمی خوری و پێستە و کەرە و رۆن و ئاژەڵیان بە بەرهەمی پیشەیی و چەک و پێداویستی تر گۆڕیەوەتەوە. سەرەڕای ئەمانە کۆچەرەکان کە خاوەن وڵاخ بوون ، نمونەی حوشتر و ئێستر و ئەسپ و گوێدرێژ، کاری کاروانچێتیان کردووە لە بارکردن و گواستنەوە و پارێزگاریکردنی قافڵە بازرگانیەکان لە چەتە و رێگر. چونکە کۆچەر گەڕۆک بوون و جاری وا هەبووە هەندێکیان بەسەر چەن هەرێمیەکیدا تێپەریون بۆ ساغکردنەوەی ئاژەڵ. هەندێجار کاری بازرگانییان بەکلوپەلی ترەوە کردووە، بردنی بەروبوومی ناوچەیەک بۆ ناوچەکانی تر. هەڵبەتە ئەمانە ویستویانە کەمترین باج و گومرگ بدەن و خۆیان لە باج وسەرانەی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و ڕێگر و چەتە بپارێزن، بۆیە هەر لە مێژووی کۆنەوە هەندێکیان ڕۆڵیان لە قاچاغچێتیدا و شارەزایی چاکیان لە ڕێگەوبان و فێڵی بازرگانی پەیدا کردووە کە بۆتە هۆی گرژی و تێک وەردان لەگەڵ دەسەڵاتدارانی دەوڵەتدا هەبووە.

ئەو پێکهاتەیەی کە توانیبێتی سنووری هەرێمەکان و دوو دەوڵەتەکەی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست بشکێنێت و بازرگانی بە ئاژەڵ و کەلوپەل لەمسەرەوە بۆ ئەوسەر بکەن و کاروانە بازرگانییەکان بەڕێوەبەرن و بیپارێزن یان تاڵانیان بکەن ئەمانە بوون. دیارە بە ئاسانکردنی کاری ئەمانەوە و کەمبوونەوەی مۆنۆپۆڵی دەوڵەت و لاوازبوونی توێژە فیوداڵە خێڵەکیە دەسەڵاتدارەکان، دەکرا ئەمانە ڕۆڵی گرنگ ببینن لە گەشەکردنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و گرێدانی ناوچەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست پێکەوە «١٠٦ ل٢٢٥\ ٣٠ ل٤٤» .

هەڵبەتە سەرەڕای ئەم گرفتە تایبەتییانەی ڕووبەڕووی بازرگانەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست دەبۆوە، هەر وەکو ئەوروپای کۆن بازرگانەکان باج و گومرگێکی زۆریان لێدەسەندرا. بە بەراورد لەگەڵ کۆنی ئەوروپا رەنگە باج و گومرگ لەسەر بازرگانەکان گرفتی هەرە گەورە نەبووبێت، بەڵکو بەشەریکایەتی کردنی توێژێک لە فیوداڵی خێڵەکی و ئۆروستۆکراتی دەوڵەت و پێدانی سەرانە و بەرتیلی زۆر بەوانە و دەسەڵاتدارانی سیاسی و سەربازی دەوڵەت گەورەترین گرفتی ئابوری بوو یت لە ڕێگەیاندا.

ئەم فاکتەرانە شارە بازرگانیەکانی خۆرهەڵاتی ناوەڕاستی لە ژێر چنگی چینوتوێژەکانی فیوداڵی خێڵەکی و دەوڵەتدا هێشتەوە. ئەوانە مۆنۆپۆڵی بازرگانی و لغاوی بازرگانەکانیان دەکرد و ڕێگەیان بە گەشەکردن و بەهێزکردنیان نەدەدا. لاوزی بازرگانەکان و ناسەربەخۆیان و بردنی بەشێکی زۆری کەپیتالەکانیان لەلایان توێژرەکانی فیوداڵی خێڵەکیەوە و لاوزی کەپیتاڵی سەرەتایی و ترس لە وەبەرهێنانکردنی کەپیتاڵ لە پیشەسازی سەرەتاییدا، بووە هۆکارێکی گرنگ بۆ دروستنەبوونی چین و توێژی کرێکاری و فەرمانده و شارەزای پیشەیی و

خزمەتگـوزاری ئـازادی نـوێ و بەهێزبوونیـان، لەهەمانکاتـدا بەهێزبونـی کاروبـاری فینانس و بانکەوانـی کـە ئاسـانکاری دروسـت بـکات بـۆ وەبەرهێنانکـردن و ئاڵوگۆڕی بازرگانـی. ئـەم فاکتەرانـە چینوتوێـژە نوێیەکانـی بـە لاوازی هێشـتەوە و نەیانتوانـی رۆڵـی کاریگـەر ببینـن لـە گەشـەکردنی ئابوریـدا.

لـە تـەک نەبوونـی دەرفەتـی بەشـداریکردنی چینوتوێـژە نوێیـەکان لـە بڕیارە سیاسـی و ئابوریەکانـدا لـە ڕێگـەی پەرلەمانێکـی سـاوایان شـورەیەکەوە، هێنـدەی تـر ڕێگربـوو لـە گەشـەکردنی بازرگانـی و پیشەسـازیی سـەرەتایی بـە پێچەوانـەی ئـەوەی کـە لـە رۆژئـاوای ئەوروپـا روویـدا.

لەبـەر ئـەم فاکتـەرە بنچینەیـی و خاسـڵەتە تایبەتیانـەی سیسـتمی بەڕێوەبردنـی فیودالـی خێڵەکـی رۆژهەڵاتـی ناوڕاسـت لـە سـەدەکانی پێـش سـەدەی نـۆزدەدا، پێـش بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری جیهـان بـۆ ناوچەکـە، خۆبەخـۆ دەرفەتـی شۆڕشـی سیاسـی و پیشەسـازی لـە خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا دروسـت نەبـوو. ئـەم فاکتـەرە ناوخۆیانـە هـۆکاری سـەرەکین بـۆ پاشەکشـێکردنی ناوچەکـە و شکسـتهێنانی دەوڵەتەکانـی.

دەوڵەتـی عوسـمانی و دەوڵەتەکانـی یـەک لـەدوای یەکـی ئێـران بـۆ مـاوەی چەندیـن سـەدە بەهـۆی ئـەو فاکتەرانـەی لـەم بەنـدەدا باسـمانکرد توانیـان بەردەوامبـن. لـە دوای سـاڵەکانی ١٧٥٠ هـەردوو دەوڵەتەکـە بەتەواوەتـی بـەرەو شکسـتهێنانی تـەوا و دارمـان دەرۆیشـتن. لـەو سـەردەمەدا ئەگـەر خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت تەنهـا بوایـە لـە جیهانـدا، رەنگـە ئـەو دەوڵەتانـەش هـەر وەکـو ئیمپراتۆریێتـی رۆمـا دارمانایـە و ناوچەکـە دابەشـبووایە بەسـەر چەندیـن دەوڵەتـی لاوازدا و لـە دوای چەنـد سـەدەیەک گۆڕانـکاری شـێوازی رۆژئـاوای ئەوروپـا تیایـدا ڕووی بدایـە.

لـە کۆتایـی سـەدەی هـەژدەدا بـاری ئابـوری و سیاسـی و ئاسـتی گەشـەکردنی خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت لـە ١٢٠٠سـاڵ پێشـتر، ئـەو کاتـەی دەوڵەتـی ساسـانی شکسـتی هێنـا باشـتر نەبـوو. دەوڵەتـی ئەفشـاری ئێـران لـە کۆتایـی سـاڵەکانی ١٧٧٠دا دارمـاو خێڵێکـی تورکـی بەهێـزی تـر بەنـاوی قەجـارەوە جێگـەی گرتـەوەو ئەویـش هـەر لەسـەرەتاوە رووبـەڕووی قەیرانـی سیاسـی و ئابـوری کۆمەڵایەتـی مـەزن بۆو.

وەکـو چـۆن لـە کۆنـدا چندیـن فاکتـەر بـووە هـۆی تەمەندرێـژی و بەردەوامبوونـی سیسـتمی فیودالـی خێڵەکـی، لـە سـەرەتای سـاڵەکانی ١٨٠٠دا فاکتەرێکـی نـوێ هاتەکایـەوە، کـە بـووە هـۆی مانـەوە و تەمـەن درێژبوونـی ئـەو دوو دەوڵەتـە بـۆ زیاتـر لـە سـەدەیەکی تـر و دواتـر دارمانـی تەواویـان لـە کۆتایـی شـەڕی جیهانـی یەکەمـدا. ئـەو فاکتـەرە نوێیـەش بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری جیهـان بـوو بـۆ خۆرهەڵاتـی ناوەڕاسـت، کـە باسـی بەنـدی پێنجهەمـی کتێبەکەیـە.

بەندی چوارەم

بۆچی بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم کاردانەوەی جیاوازی لەسەر شوێنەکانی جیهان هەبوو؟

سەرهەڵدان و جێگیربوون و بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم، پرۆسەیەکی درێژخایەنی دژواربوو. خاسڵەتی تایبەتی ئەم سیستمە، دینامیکییەت و توانای خوڵقاندن و نوێکردنەوە و بڵاوبوونەوەی بەردەوام بوو. هێزی بزوێنەر تیایدا بۆ بوونی چینوتوێژ و هێزی کۆمەڵایەتی و پێکهاتەی جیاواز لەسەر ئاستی وڵات و ناوچە و جیهانێکی پێکەوە گرێدراو دەگەڕێتەوە، کە هەمیشە لە ململانێ و زۆرانبازیدان. ئەم پرۆسەیە هەر لەسەرەتای سەرهەڵدانی ئەم سیستمەوە دەستیپێکرد و هەتا ئێستاش بەردەوامە. ئەگەر چی کتێبەکە زیاتر لێکۆڵینەوەی رووداوەکانی پێش ساڵەکانی (**١٩٢٥**)ە، بەڵام بۆ تێگەیشتنی خاسڵەتی سیستمەکە و کاردانەوەی لەسەر جیهان، لەم بەشەدا هەوڵ دەدەین بەکورتی چاوێک بەسەرهەندێ لە گۆڕانکاریەکانی دوای ئەو ساڵانەش بخشێنین.

جێگیربوونی بە چەند هەنگاوێکدا تێپەڕی، نیوەی یەکەمی سەدەکانی ناوەڕاست **٥٠٠–١٠٠٠**(ز.) قۆناغی چاندنی تۆوی سیستمەکە و بوژاندنەوەی شارە بازرگانییەکان بوو. ساڵەکانی **١٠٠٠–١٥٠٠** قۆناغی گەشەکردنی بازرگانی دوور و بەهێزبوونی شارە بازرگانییەکان و سەرەتاکانی تێکشکاندنی بنەماکانی فیودالیزم بوو، هەروەها گەشەکردن و بەرفراوانبوونی پیشەسازیی سەرەتایی و بەهێزبوونی کەپیتالی سەرەتایی و کاروباری فینانس و بانکەوانی سەرەتایی و لەهەمانکاتدا بەهێزبوونی چینوتوێژی نوێ و زیادبوونی رۆڵیان لە چاکسازییە سیاسی و یاساییەکاندا. ساڵەکانی **١٥٠٠–١٨٠٠** قۆناغی گەشەکردن و جێگیربوونی سیستمەکە بوو، کە بووە هۆی شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی لە ئینگلتەرا و دواتر شۆڕشی فەرەنسا و بڵاوبوونەوەی لە رۆژئاوای ئەورووپادا. لە کۆتایی ئەم قۆناغەدا کەپیتالیزم پاشماوەکانی فیودالیزمی لە رۆژئاوای ئەورووپا تێکشکاند و وەکو سیستمێکی نوێ جێگیربوو.

لە سەرەتای ساڵەکانی ١٨٠٠ دا، سەرمایەداری هێندە هێزی پەیداکرد، کە بتوانێ بەشێوەیەکی سەرکی پەل بدات بۆ شوێنەکانی تری جیهان. ئەمە سەرەتای ململانێیەکی درێژخایەن بوو لە نێوان سیستمێکی نوێ و هەموو سیستمە کۆنەکانی تری بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری لە جیهاندا. ئەمە قۆناغی هەوڵدانی بەستنەوەی هەموو قوژبنێکی جیهان بوو بەیەکەوە، لە بازاڕیکی هاوبەشدا، قۆناغی ململانێ و شەڕوشۆڕی بەردەوام بوو، بۆ تێکشکاندنی هەموو کۆسپێک، کە رێگری لەو گۆڕانکارییانە دەکرد.

سەرەتاکانی١٨٠٠ ، گەشەکردنی پیشەسازی لە زۆربەی وڵاتەکانی ئەورووپای رۆژئاوا، ئینگلتەرا، فەرەنسا، هۆڵندا، سکەندناڤیس و ئەڵمانیا و ئیتاڵیا.. بە ئاستی

جیاواز کەوتە جۆش و خرۆش. ململانێ و بۆربۆرێن هەتا دەهات لە نێوانیاندا چڕدەبوو. ئەو ململانێیە لە لایەکەوە گرژی و شەڕوشۆڕی دروست کرد و لە لایەکی ترەوە بووە فاکتەرێک بۆ نوێکردنەوە و گەشەکردنی تەکنیک و شێوازی نوێی بەرهەمهێنان و زانستی و خستە جۆش و خرۆشی جموجۆڵی ئابوری .

سەرمایەداریی کەوتە بڵاوبوونەوە بۆ هەموو قوژبنێکی جیهان، لە قاپی زۆربەی دەوڵەت و میللەت و شار و گوندێکیدا و ڕێگەی بۆ بەئاگاهێنانەوەیان لە خەونی هەزار ساڵە و بەشداری پێکردنیان لە گۆڕانکاری خۆشکرد. سەرەتای سەردەمێکی نوێ دەستپێکرد، کە پێشتر جیهان بەخۆیەوە نەیبینیبوو. وەکو چۆن تەکنیک و شێوەی بەرهەمهێنان و کاڵا و پێویستی نوێ تا دەهات فرەچەشنتر دەبوو و زیادی دەکرد و بە خێرایی گۆڕانی بەخۆوە دەبینی، بە هەمان شێوە، ئەم سیستمە نوێیە هەتا دەهات خێراتر گۆڕانکاری لە ژیانی مرۆڤایەتیدا بەرپادەکرد. ئەم پرۆسەیە، لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانی کەوتە قۆناغێکی نوێوە، ئەویش زاڵبوون بوو بەسەر هەموو سیستمەکانی تری جیهاندا و بەستنەوەی زۆربەی بەشەکانی جیهان بەخۆیەوە و کۆنترۆڵکردنیان. ئەمە زیاتر لە هەزار ساڵ ململانێی بەخۆوە بینیوە و هەتا ئێستا بەردەوامە. ئەوەی ئەمڕۆ دەیبینین، لەلایەکەوە بەرفراوانبوون و بەهێزبوون و جیهانگیریی(گلۆبالیزم) کەپیتالیزمە، لەلایەکی ترەوە پێداویستی بەردەوامە بۆ نوێکردنەوە و چاکسازی نوێ و کەمکرنەوەی نایەکسانی لە رووی سیاسی و ئابوریەوە، لەسەر ئاستی میللەت و دەوڵەت و ناوچە و هەموو جیهان. ئەمە سەرلەنوێ کەپیتالیزمی لە جیهاندا خستۆتە بارێک و قۆناغێکی نوێوە.

لە کۆتایی سەدەی بیستەمدا، لە پاڵ داڕمانی یەکێتی سۆڤێت و بلۆکی سۆسیالیزمی ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا و دەستپێکردنی چاکسازی ئابوری لە چین و بەستنەوەی تەواوی ئەو وڵاتانە بە کەپیتالیزمی جیهان و بوونیان بە بەشێکی کاریگەر لە سیستمەکە، لە پێناوی جیهانێکی کراوەتر و یەکسان تردا، پێویستی باڵانسێکی نوێ لە جیهاندا دروستبوو. ئەمە پێویستییەکی مێژووییە و بێ چاکسازی لەسەر ئاستی هەموو جیهان، گرژی زیاددەبێت و پێش هەموو شتێک کەپیتالیزم خۆی ئینجا هەموو جیهان لەگەڵ خۆیدا ڕووبەڕووی داڕماندەکاتەوە.

لە بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزمدا، دوو بەرە ڕۆڵی سەرۆکیان بینیوە و هەردووکیان کاردانەوەیان لەسەر دەرئەنجامی ئەو پرۆسەیە هەبووە. یەکەمیان سروشت و خاسڵەتەکانی کەپیتالیزمە. دووەمیان سروشت و خاسڵەتی شوێنە جیاوازەکانی جیهانە، کە کەپیتالیزم ڕووی تێکردوون. (لەم بەندەدا هەوڵ دەدەین لەم باسە بکۆڵینەوە).

هەڕەشە، یان بواری گەشەکردن

پرسیارێکی گرنگ کە لێرەدا قوت دەبێتەوە ئەوەیە، ئایا دروستبوون و گەشەکردن و بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم لە جیهاندا، هەڕەشەیە لەسەر مرۆڤایەتی و رێگرە لە گەشەکردنی وڵات و میللەتانی جیهان و دەبێت بەرهەڵستی بکرێت، یاخود پێویستیی مێژوویی و دەرفەتێکە، کە دەکرێ وڵاتان و میللەتانی جیهان سوودی لێوەرگرن.
سەرهەڵدان و بەهێزبوونی کەپیتالیزم، بەهۆی ئەو زەمینە و فاکتەرانەی کە لە بەندی دووەمدا باسمانکرد، شتێکی رێکەوتوو و سەیر نەبوو، کە پێش شوێنەکانی تری جیهان لە ئەوروپای رۆژئاوا روویدا. بەڵام ئەگەر بۆ یەکەمجار لەوێش رووی نەدایە، بێگومان ئەو پرۆسەیە لە کاتێکی گونجاودا لە بەشێکی تری جیهان هەر رووی دەدا. ئیتر ئەوە لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، یان هندستان یان چین بووایە. هەروەها بڵاوبوونەوەی ئەو سیستمە لە شوێنێکەوە بۆ شوێنەکانی تری جیهان، ئەگەر یەکەمجار لە ئەوروپاشەوە نەبووایە، هەمان کاردانەوەی بەسەر شوێنەکانی تری جیهاندا دەبوو. ئەگەر ئەو سیستمە یەکەمجار لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە سەری هەڵدایە و پلی بدایە بۆ شوێنەکانی تر، نەهێندە لەوەی ئەوروپا توندوتیژتر دەبوو، نەڕووبەری شوێنەکانی تری جیهان نەرمتر و دیموکراتی تر دەبوو.
کەپیتالیزم و کە پیتالیستەکان، رەنگە لە سەرەتای دروستبوون و گەشەکردنیاندا پێناسێکی نەتەوەییان هەبووبێت و بەرژەوەندیی کۆمپانیا و ئەکتەرەکانی بەسترابێت بە وڵاتێک، یان نەتەوەیەکی دیاریکراوەوە، بەڵام ئەوەی دواتر روویدا و ئەمڕۆکە دەیبینین، ئەو سیستمە هەتا دێت خێراتر رووخساری نەتەوایەتی وندەکات و سنووری وڵاتەکان دەشکێنێت و رۆڵێکی جیهانگیری (گڵۆباڵیزم) دەبینێت.
پرۆسەی بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم، خاسڵەت و سروشتی تایبەتی خۆی هەبوو، کە لێرەدا هەوڵ دەدەین وەک خۆی سەیری بکەین و لەسەری بدوێین، نەوەک لەسەر روانگەی ئێستای خۆمان، یان خواستمان لەسەر ئەوەی چۆن دەبووایە بەرێوە برۆیشتایە. چونکە گۆڕانکاری و گەشەکردنی کۆمەڵایەتی بە پێی فاکتەر و زەمینە و یاسای خۆی بەرێوە دەڕوا و رۆڵی تاک و گروپ تیایدا تەنها هەوڵدانە بۆ خێرایی پێدان و ئاسانکاری و چاکسازیکردن تیایدا، یان دروستکردنی کۆسپ و رێگە لێگرتن لێی بۆماوەیەک. لەو پرۆسەیەدا چەند خاڵێک هەیە، کە روانگەی جیاواز لەسەریان هەیە، لێرەدا هەوڵ دەدەین شیانبکەینەوە.

تێکشکاندنی کۆسپەکانی بەردەم گەشەکردن

وەک لە بەشی دووهەمدا باسمانکرد، دروستبوون و گەشەکردنی کەپیتالیزم، دوو لایەنی هەبوو. لە لایەکەوە دروستبوونی سیستمێکی نوێی بەرهەمهێنان و چینوتوێژی نوێ بوو، کە شێوازێکی حوکمرانی جیاوازی هەبوو بە بەراورد لەگەڵ فیودالیزمدا. ئەم لایەنە قاپی بۆ گۆڕانکاری گەورە و دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر کردەوە. لایەنی دووەمی لەوەدا بوو، کە ئەو پرۆسەیە بە ئاسانی و خێرا بەڕێوە نەڕۆیشت، بەڵکو درێژخایەن و دژواربوو، بەشی هەرە زۆری پێکهاتە و چینوتوێژی کۆمەڵگە کۆنەکە لەسەرەتادا لەگەڵیا نەبوون و خۆیان بە زەرەرمەند دەزانی تیایدا.

فیوداڵ و پاشا و دەسەڵاتداران و پیاوانی دەسەڵاتی ئاینی، دژی ئەو پرۆسەیە بوون و خۆیان بە زوڵملێکراو دەزانی. بەشێکی زۆر لە پیشەییەکان بووژاندنەوەی بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتاییان بە دژی خۆیان دەزانی و تیایدا زەرەرمەند بوون. زۆربەی مسکێن و جوتیارە بچوکەکان، کە بە درێژایی سەدان و هەزاران ساڵ لە زەمینە و کۆمەڵگە و گوندە بچوکەکانی خۆیاندا دەژیان، گەشەکردنی بازرگانی و پیشەسازی لەو کۆمەڵگە قفڵداراوە دەریکردن و خستنیە ژیانێکی جیاوازەوە، کە بەلایانەوە غەریب و ناسەقامگیر بوو. لەدوای شۆڕشی پیشەسازی و گەشەکردنی تەکنیک و شێوازی نوێی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی نوێ، چیتر بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی وەکو جاران پێویستی بە ژمارەیەکی زۆر جوتیار نەدەکرد، زۆربەی جوتیارە بچوکەکان لە ململانێیەکاندا بەرگەیان نەدەگرت. بۆیە بەشێکی زۆریان لە زەویوزاریان هەڵتەکێنران و کەوتنە شارەکانەوە و حەوداڵی دۆزینەوەی کاربوون بۆ پەیداکردنی قووتی رۆژانەیان. لەوەدا بە ملیۆنەها جوتیار و خەڵکی تری ئەوروپا ناچاربوون وڵاتەکانیان بەجێبهێڵن و کۆچ بۆ جیهانی نوێ بکەن، بۆ گەڕان بەشوێن ژیانێکی باشتر و بەختەوەتردا. ئەگەر سەیری ئەوکاتە بکەین، کە ئەم دیاردانە تیایدا روویاندا، بە قورس و پڕ ئەشکەنجە دەبینرێن، بەڵام لە هەمانکاتدا ئەگەر دووربینانە لێیبکۆڵینەوە، لەگەڵ ژان و ئازاری زۆریدا بووە هۆکاری گۆڕانکاری و گەشەکردنی زیاتر لە ئەوروپا و جیهانی نوێدا.

ململانێی نێوان دەوڵەتە کەپیتالیستەکان و هەڵپەکردن بەدوای بازاڕی نوێ و قازانجی زیاتردا، دژوار و جاری واهەبوو خوێناوی بوو. چەندین شەڕی نێوان فەرەنسا و ئینگلتەرا و وڵاتەکانی تری ئەوروپادا پێش سەدەی بیست و دوو شەڕی گەورەی جیهانی، لە سەدەی بیستدا و چەندین شەڕ و ئاژاوەی تر، بۆ

ئەمانە دەگەڕێنەوە. هۆکاری ئەمانە سەرەڕای ململانێ و بۆربۆرینی نێوان دەوڵەت و کۆمپانیا کەپیتالیستەکان بۆ جیاوازیی ئاستی گەشەکردنی پلورازیم دەگەڕێتەوە، لە خودی وڵاتەکان و رادەی بوونی دەرفەتی چارەسەرکردنی گرژیەکان لەرێگەی دیالوگ بە شێوازێکی ئاشتییانەی دیموکراتی. لەگەڵ ئەوەی ئەو شەڕ و گرژیانە دەبوونە هۆی کاولبوونی وڵاتان و کوشتنی ملیۆنەها مرۆڤ، بەڵام لە دوای بەسەرچوونیان ئەوروپا بەتایبەتی لەم حەفتا ساڵەی دوای شەڕی دووەمی جیهانییەوە گەشەکردنی بێ هاوتای بەخۆوە بینیوە «٦ ل٢٧٦».

بەهامان شێوە، ئەگەر سەیری پرۆسەی بەڕێوەچوونی دیموکراسی ناوخۆی وڵاتە سەرمایەدارەکان بکەین درێژخایان و دژواربوون، چەندین سەدەی خایاند. هەموو ئەو چاکسازی و خزمەتگوزاری و یەکسانی و مافی بەشدارکردنی خەڵک لە بڕیاری سیاسی و ئابوری و هەڵبژاردندا و هەروەها یەکسانی نێوان ژن و پیاو و نێوان پێکهاتە و شوێنەکاندا، پلە بە پلە چاکسازی بۆ کراوە و ئەوانە بەهۆی ململانێی سەختی نێوان چینوتوێژ و هێزە کۆمەڵایەتیەکان روویانداوە. چاکسازی لە ژیانی ئابوری و سیاسی و کۆمەڵایەتیدا، پرۆسەیەکە هەمیشە هەر بەردەوامە و بەهۆی پەیدابوونی مەرجی نوێی ژیانەوە هەمیشە پێویستی گۆڕانکاری نوێ دێتە پێشەوە.

وەک چۆن ئەو چاکسازییە ئابوری و سیاسی و یاساییانەی کە لە ئەوروپای کۆندا روویاندا بە ئاسانی بۆچینوتوێژە نوێیەکانی نەهاتەدی و دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و پاشاو فیودال و دەسەڵاتی ئاینی بەخۆشی خۆیان وازیان لە بەرژەوەندیەکانیان نەدەهێنا و رێگەی چاکسازی و گۆڕانکاریان نەدەدا، بەهەمان شێوە لە کۆمەڵگەی کەپیتالیستدا، چینە کەپیتالیستە خاوەن کەپیتاڵ و سامان و دەسەڵاتی زۆر وا بە ئاسانی بە خۆشی خۆیان رێگەی چاکسازیان لە سیستمە نوێیەکەدا نەدەدا. چینوتوێژەکانی تری کۆمەڵگە لە کرێکار و موچەخۆر و ئافرەتان و پارت و رێکخراوەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی ئەو گۆڕانکاریانەیان بە ئاسانی بۆ بەدی نەدەهات، بەڵکو ئەوانە دوائەنجامی ململانێی توندی درێژخایانە.

کپیتالیستەکان و هەموو چینوتوێژێکی کۆمەڵگەی نوێ ئەگەر بۆیان بلوێ هەوڵی تاکڕەوی دەدەن و مافی ئەوانی تر پێشێل و زەوت دەکەن. هەر چینوتوێژ و پێکهاتەیەک ژیان و گۆڕانکاری لە دەروازەی بەرژەوەندی تایبەتی خۆیەوە دەبینێت و بەلای خۆیدا رایدەکێشێ، بێ بوونی چینوتوێژ و پێکهاتە و هێزی کۆمەڵایەتی ئازاد و بەهێز، هەروەها بوونی پلورازم و دەرفەتی بەشداریکردنی دیموکراتیانە لە بڕیاری سیاسی و ئابوریدا، بەهێزترین و بەتواناترینیان هەوڵی

تاکڕەوی دەدات. ململانێی نێوان ئەوانە گەرەنتی چاکسازی و گۆڕانکاری دەدات و باڵانسی نێوانیان ڕێکدەخات. کپکردنی ئەو ململانێیە و تێکچوونی ئەو باڵانسە، نایەکسانی لە کۆمەڵگەدا زیاد دەکات و قەیران و گرژی و نائارامی سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتی و دەروونی لێدەکەوێتەوە.

بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری لە جیهاندا، بەهەمان شێوە درێژخایان و دژوار و پڕ ئازار بوو. بەهەمان شێوە دوو لایەنی هەبوو. لەلایەکەوە، ئەو بڵاوبوونەویە بووەهۆکاری پێکەوەبەستنی جیهان پێکەوە لە ڕێگەی بازاڕێکی هاوبەشەوە و گۆڕانی خێرا و فرەچەشن تیایدا لە هەموو ڕوویەکەوە. بەڵام لەلایەکی ترەوە، بووەهۆکاری دروستبوونی نایەکسانی لە نێوان ناوچە و وڵاتان جیهان و ئاژاوە و شەڕوشۆڕ و ئازار و ئەشکەنجەی بەشێکی زۆری وڵات و میللەتانی جیهان.

ئەو بڵاوبوونەوەیە، پێویستی بە تێکشکاندنی ئەو کۆسپانە بوو کە لە ڕێگەیدا بوون. هەروەک چۆن فیودالیزمی ئەوروپا لە کاتی دروستبوون و گەشەکردنی کەپیتالیزمدا داخراو و قوفڵدراو بوو، بەهەمان شێوە، جیهانی سەرەتاکانی سەدەی نۆزدە قوفڵدراو و داخراو بوو. لەو سەردەمەدا سیستمی سیاسی و ئابوری زۆربەی وڵاتانی جیهان و زۆربەی چینوتوێژ و پێکهاتەکانیان ئامادەی گۆڕانکاری گەورە نەبوون. ئەو سیستم و دەوڵەت و چینوتوێژانە خۆبەخۆ، نە توانای ئەو گۆڕانکاریانەیان هەبوو و نە بە بەرژەوەندی خۆشیان دەزانی.

سروشتی دوو ڕوویی کەپیتالیزم

چینوتوێژە نوێیەکانی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان لە سەرمایەدار و کرێکان و فەرمانبەر و جوتیار. هەریەکە لای خۆیەوە لە دەروازەی بەرژەوەندی خۆیەوە ڕەفتاری دەکرد و هەوڵی پچڕاندنی گەورەترین بەشی بۆ خۆی دەدا. ئەمانە، بۆ ئەو مە بەستە، لە ململانێی هەمیشەییدا بوون لەگەڵ یەک. بەهێزبوونی یەکێ لەوانە لەسەر حسابی ئەوانی تر و بێ توانایی ئەوانی تر لە بەربەرەکانی و خۆ ڕێکخستن و پچڕینی بەشی خۆیان تاکڕەوی و دیکتاتۆریەتی لێکەوتۆتەوە و سیستمی وەکو نازیزمی ئەڵمانی و فاشیزمی ئیسپانی و ئیتاڵیا، یان دیکتاتۆریەتی سۆسیالیزمی بەشێوەی ڕوسیا و ڕۆژهەڵاتی ئەوروپای لێدروست بوو.

بە هەمان شێوە، دەوڵەتە کەپیتالیستەکان لە پرۆسەی بڵاوبوونەوەی سیستمەکە لە جیهاندا، هەوڵی بەرژەوەندی خۆیانداوە. ئەوانە هەمیشە کردار و ڕەفتاریان لە پێناوی بەرژەوەندی خۆ و پچڕینی زۆرترین قازانجداوە لە کاروباریاندا و هەموو ڕێ و نمایەکی یاسایی و نایاسایی، ئاشتی و توند و تیژی، ئاشکرا و نهێنییانداوە

بۆ گەیشتن بەو مەبەستەیان. بەشێوەیەکی گشتی، کەپیتالیست و سیستمە ئابوری و سیاسییەکانی تر هەرگیزا و هەرگیز رەفتاریان لەسەر هەستی مرۆڤایەتی و بەزەیی و دۆستایەتی نەکردووە. ئەگەر ئەوانە هاوپەیمانی و هاریکاریشیان کردبێت لەگەڵ وڵاتان و میللەتانی تردا لەسەر بنەمای بەرژەوەندیی ئابوری و باڵانسی سیاسی و سەربازیی هاوبەشبووە «کتێبی **٢٤**».

ئەوانە هەتا بۆیان کرابێت، هەوڵی مۆنۆپۆڵ و تاکڕەوی بڕیاردانی سیاسی و ئابوری و سەربازیانداوە. چۆنیەتی موعامەلەکردنیان لەگەڵ ئەو وڵات و میللەتانە، بەندبووە بە توانا و بەهێزی ئەوانەوە و پێداگرتنیان لەسەر ماف و بەرژەوەندیەکانی خۆیان. بەلاوازی بەرامبەریان هەوڵی مۆنۆپۆڵی تەواوی خۆیانداوە.

بە شێوەیەکی گشتی، هەتا ناوخۆی ئەو دەوڵەتە کەپیتالیستانە، پلورالیزمتر و دیموکراتی تر بوایە، رەفتار و کرداریان لە دەرەوەی وڵاتەکانیان ئەهوەنتر بووە. بە پێچەوانەوە هەتا لەناو وڵاتەکانی ناو خۆیاندا توندڕەوتر و تاکڕەوتر و دیکتاتۆر بوونایە، لەدەرەوەی وڵاتەکانیان توندڕەو و تاکڕەوتر دەبوون. بێگومان بەپێی ئەوەش رەفتار و کردەوەی ئەو وڵاتە جیاوازی لە ناوەندیاندا هەبووە.

هەڵبەتە ئەو سروشت و رەفتارە رووبەڕووی وڵاتان و میللەتانی جیهان تەنها لەناو ریزی چینە کەپیتالیستەکاندا نەبووە، بەڵکو چینوتوێژ و پێکهاتەکانی تری لە کرێکار و فەرمانبەر و زانا و خوێندەوار و ژن و پیاو بە پلەی جیاواز هاوسروشت بووە. بۆیە، کە زۆرجار ئەگەر پارتەکانی کرێکارانیش لەو وڵاتانە دەسەڵاتی سیاسییان بەدەستەوە بووبێت، رەفتاریان بەرامبەر میللەت و وڵاتانی تر زۆر جیاوازتر نەبووە. هۆکاری ئەوەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە ئەو چینوتوێژانە لە ڕوانگەی بەرژەوەندی رۆژانەی خۆیانەوە و رەفتاریانکردووە و روتاندنەوەی دەرەوەیان لەسودی خۆیاندا بینیوە. ئەمە ئەوە ناگەیەنێت رەفتاری بەو شێوەیەی ئەو وڵاتانە بەهەموو چینوتوێژەکانیانەوە لە بەرژەوەندی درێژخایانیاندا بووە، چونکە نایەکسانی و لاسەنگی باڵانس لە نێوان وڵات و میللەتان و شوێنەکانی جیهان لە روانگەیەکی دووربینەوە لە بەرژەوەندی کەسدانییە. هەڵبەتە ئەم بابەتە پێویستی بە لێکۆڵینەوە و باسی زیاترە، کە لێرەدا بواری ئەومان نییە بە درێژی لەسەری بدوێین.

ئەم رەفتار و کردەوانە، سروشتی دوو روویی دەوڵەتە کەپیتالیستەکانمان بۆ دەردەخات. ئەویش لە لایەکەوە تاکڕەوی و توندڕەوی و خۆ سەپاندنە

لەکاتی لاوازی و سروشتی دیکتاتۆریەتی بەرامبەر، کە بۆتەهۆی گرژی و شەڕوشۆڕ و چەوساندنەوە و داگیرکردن و پاشکۆیەتی وڵاتان. لەلایەکی ترەوە نەرمی و هاریکاریکردن و ڕێگاخۆشکردنە بۆ ئەو وڵات و میللەت و شوێنانەی کە توانای بەرەنگاربوونەوە و پێداگرتنیان هەبووە لە ماف و بەرژەوەندییە تایبەتیەکانی خۆیان، کە بۆتەهۆی سەقامگیری و گەشەکردن و هاوسەنگی. بەپێیی ئەم راستیە، وڵاتێکی کەپیتالیست دەکرێ بەپێی کات و شوێنی جیاواز دوو رەفتاری دژوار بەیەک بنوێنێ.

رێبازی گەشەکردن، یان پاشکۆیەتی و گۆشەگیری تێکچوونی هاوسەنگی لە جیهاندا

لە کاتێکدا ئەو گۆڕانکارییە مەزنانە لە کۆتایی سەدەی هەژدەدا لە رۆژئاوای ئەوروپا رووی دەدا، هێشتا زۆربەی شوێنەکانی تری جیهان هەر لەژێر سایەی سیستمە کۆنەکاندا مابوونەوە و گۆڕانکاری گەورە بەبێ دەستێوەردانی سەرمایەداری لە زۆربەیاندا رووی نەدەدا.
روسیا و ئەوروپای رۆژهەڵات هێشتا سیستمی کۆنی فیودالیزمی قوفڵدراوی تاکرەوی موتڵەق تیایاندا بەردەوام بوو. ئەوانە رێگر بوون لەو گۆڕانکارییە سیاسی و ئابوریانەی کە چینوتوێژە نوێیەکانی هەوڵیان بۆ دەدا. بەشێکی زۆریان لە گرژی و شەڕدابوون لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی.
رۆژهەڵاتی ئاسیا، چین و هندستان و ژاپۆن و شوێنەکانی تر هێشتا لەژێر سایەی دەرەبەگایەتی و سیستمی تاکرەوی موتڵەقی کۆندا بوون، وڵاتەکان پارچە پارچە و ناکۆکبوون لە ناوخۆ و لەگەڵ یەکدا. سەرداری کۆمەڵگەکان مۆنۆپۆڵی تەواویان بەسەر هەموو جموجۆڵی ئابوریدا هەبوو. ئەو بوژانەوە ئابوریەی کە پێشتر لە چین و هندستان بۆ چەندین سەدە رووی دابوو شکستیان هێنابوو.
لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست دەوڵەتی عوسمانی و قاجاری ئێران لە لاقەفرتێدابوون و لە هەموو روویەکەوە شکستیان هێنابوو، بەڵام بە هەموو شێوەیەک هەوڵی مانەوەیاندەدا و بەدوای دەرفەت و فاکتەری نوێدا دەگەڕان، بۆئەوەی لە کۆنترۆڵکردنی کۆمەڵگە بەردەوامبن و رێگربن لە بەهێزبوونی چینوتوێژی نوێ و بەشداریکردنیان لە بڕیاردانەدا.
ئەفریقا، بەهۆی بەردەوامبوونی سیستمی کۆیلایەتی تیایدا و فرۆشتن و

هەناردەکردنـی کۆیلـە و بەکارهێنانیـان لـە بەرهەمهێنانـدا، کیشـوەرەکەی لاواز و بریندارکردبـوو. زۆربـەی وڵاتەکانـی لـە ژێـر دەسـەڵاتی چەندیـن گروپـی بچووکـی توندڕەودابـوون، کـە لەلایەکـەوە بـە یەکتـر کوشـتنەوە خەریـک بـوون و لـە لایەکـی تـرەوە ڕێگربـوون لـە هەمـوو گۆڕانکاریـەک لـە کیشـوەرەکەدا و وڵات و سـامان و دانیشـتوانیان خسـتبووە فەلاکەتـەوە.

ئەمریـکای باشـور و مەکسـیک، لەژێـر چنگـی پاشـماوەکانی ئیسـپانیا و پورتوگالدا بـوون و سیسـتمێکی تونـدڕەو و تاکـڕەوی تایبەتیـان لـە تێکەڵاوکردنـی سیسـتمی نیمچـە کۆیلایەتـی هیندییـە سـورەکان و سیسـتمی فیوداڵـی خۆیـان تیـادا بونیـاد نابـوو. تەنهـا کاری ئەوانـە رووتاندنـەوەی ئـەو وڵاتانـە بـوو.

لـە ئەمریـکای باکـور ململانێـی توندوتیـژ بەردەوامبـوو لـە نێـوان دروسـتبوونی چینوتوێـژ و سیسـتمێکی نوێـی سیاسـی و ئابـوری بەرفراوانتـر و پاشـماوەی کۆلۆنیالیسـتەکانی ئینگلتـەرا و فەرەنسـا و هەروەهـا لـە بەشـێکی گەورەیـدا پەیڕەوکردنـی سیسـتمێکی کۆیلایەتـی لـە بەرهەمهێنانـدا. جیـاوازی ئاسـتی گەشـەکردنی شـوێنەکانی جیهـان چەندیـن بـواری گرتبـۆوە، کـە دەتوانیـن لـە چەنـد خاڵێکـدا گەڵاڵەیـان بکەیـن:

سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری بەشـەکانی جیهان زۆر لە یـەک جیاواز بـوون. بەرامبـەر ئـەو سیسـتمە نوێیـەی ئەوروپـا، کـە دەرفەتـی گەشـەکردن و بەرفراوانبوونـی تێدابـوو و بـۆ بوژاندنـەوەی ئابـوری و بەهێزبونـی چینوتوێـژە نوێیـەکان ڕێگـە خۆشـکەربوو و بەشـداریکردنیان لـە بڕیـاردان و بەردەوامـی لـە چاکسـازیدا، لـە زۆربـەی شـوێنەکانی تـری جیهـان سیسـتمی کۆنـی فیوداڵـی و فیوداڵـی خێڵەکـی و کۆیلایەتـی و نیمچـە کۆیلایەتـی دەسـتی بەسـەریاندا گرتبـوو، کـە دەرفەتـی گەشـەکردنی ئابـوری تیایانـدا لاواز بـوو و چینوتوێـژە نوێیـەکان تیایانـدا بـێ هێزبـوون و دەرفەتـی بەشـداریکردنیان لـە بڕیاردانـدا نەبـوو و کۆسـپی گـەورە لـە بەردەمیانـدا بـوو بـۆ چاکسـازی و بەردەوامبوونـی.

جیـاوازی لـە نێـوان ئـەو سیسـتمانەدا، جیـاوازی دروسـتکرد لـە نێـوان ئاسـتی ژیـان و گـوزەران و زیادبونـی دانیشـتوان و درێـژی تەمەنیانـدا. هەتـا کۆتایـی سـەدەی هـەژدە جیـاوازی گـەورە لـە نێـوان بـاری ژیانـی کرێکارێکـی شـاری ڤینێسـیا لـە ئیتالیـا و جوتیارێکـی ئەڵمانـی و جوتیارێکـی کوردسـتان یـان چیـن نەبـوو. جیاوازێکـی ئەوتـۆ لـە نێـوان ئەمانـە و هەمـان خەڵکـی کـۆن نەبـوو، کـە زیاتـر لـە هـەزار سـاڵ پێشـترییش لـە سـایەی فیرعەونەکانـی میسـر و بابلییـەکان، یـان میدیاکانـدا ژیابـوون. ڕاسـتە بـە درێژایـی ئـەو چەنـد هـەزار سـاڵە گۆڕانکاری

لـە کۆمەڵگەکانـدا رووی دابـوو، بـەڵام ئەوانـە تەنهـا بـە سـوودی چینوتوێـژە خـاوەن دەسـەڵاتەکاندا بـوو و کاردانەوەیەکـی ئەوتـۆی بەسـەر ژیانـی زۆرینـەی مرۆڤایەتیـدا نەبـوو. بـەڵام لـە کۆتایـی ئـەو سـەدەیەدا، لە رۆژئـاوای ئەوروپـا، بەو گۆڕانکاریانـەی بەسـەر ژیـان و گوزەرانـی خەڵکدا هـات، ژمـارەی دانیشـتوان بـە رێژەیەکـی بـاش زیادیکـرد، نەخۆشـی و پەتـا کەمیکـرد، خوێنـدەواری و فێربـوون و شـارەزایی لـە کارکردنـدا زیادیکـرد، داهاتـی خەڵـک باشـتر بـوو، خـواردن و خواردنـەوە و جێگـەی نیشـتەجێبوون باشـتر بـوو، بەشـێک لـە ئافرەتـان بـۆ یەکەمجـار لـە مێـژوودا لـە مـاڵ دەرچـوون و کەوتنـە کارکـردن و فێربـوون و خۆبەخێوکـردن. سـەرەڕای ئەوانـە، هەتـا دەهـات رێـگا بـۆ بەشـداریکردنی رێژەیەکـی تـری زیاتـر لـە خەڵـک لـە بڕیـارە سیاسـی و ئابوریەکانـدا خۆشـدەبوو. بـەڵام بەپێچەوانـەوە ژیانـی خەڵـک لـە زۆربـەی شـوێنەکانی تـری جیهـان، یـان هـەر وەک کـۆن بەردەوامبـوو، یاخـود ئـەو پرۆسـەیە لـە نێوانیانـدا زۆر بەخاوتـر بەڕێـوە دەرۆیشـت. هەتـا گۆڕانـکاری زیاتـر رووی دەدا لـە رۆژئـاوای ئەوروپـادا ئـەو نایەکسـانیەش زیادیدەکـرد.

تەکنیـک و شـێوازی بەرهەمهێنانـی نـوێ لـە دوای شۆڕشـی پیشەسـازیەوە، هەتـا دەهـات گۆڕانـکاری نـوێ و خێراتـری لێدەکەوتـەوە. بەرهەمهێنانـی خێراتـر و فرەچەشـنتر دەبـوو، هەمـوو تەکنیکێـک و شـێوازێکی نـوێ قاپـی دەکـردەوە بـۆ نوێتـر لـە پرۆسـەیەکی بەردەوامـدا. هەتـا ئەمـە خێراتـر دەبـوو زیاتـر وڵاتـە کەپیتالیسـتەکان پێـش شـوێنەکانی تـر دەکەوتـن. تەکنیـک و بەرهەمـی سـەربازی نـوێ باڵانسـی سـەربازی لـە جیهانـدا دەگـۆڕی. ئەمانـە باڵانسـی ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی دەگـۆڕی، کـە دەبـووە هـۆی ئـەوەی ئـەو ئاڵوگۆڕییـە بـە قازانجـی دەوڵەتـە کەپیتالیسـتەکان و زیانـی وڵاتانـی تـر بشـکێتەوە.

ئەمانـە هەمـوو رێگەیـان بـۆ دابەشـبوونی جیهـان بەسـەر وڵاتـان و میللەتـی دەوڵەمەنـد و بەهێـز لـە بەرەیەکـدا خۆشـکرد و وڵاتـان و میللەتـی هـەژار و لاواز لـە بەرەیەکـی تـردا. سـەرمایەداری قاپیـی بـۆ گۆڕانـکاری و گەشـەکرنی بـەردەوام و بێسـنوور خسـتە سەرپشـت، بـەڵام ئـەو پرۆسـەیە هەمیشـە کۆسـپی گـەورەی لـە رێگـەدا بـوو، لـە نایەکسـانی و ناعەدالەتـی و ململانـێ و گـرژی و شەڕوشـۆڕ، کـە هەمیشـە پێویسـتی بـە چارەسـەر و چاکسـازی نـوێ هەبـوو. لەپـاڵ گرفـت و ئـازار و کۆسـپی زۆر لـە بـەردەم چارەسـەر و چاکسـازیدا، لـە کات و شـوێنی جیـاوازدا بـە درێژایـی تەمەنـی ئـەو بڵاوبوونەوەیـە، رێگـە بـۆ وڵات و میللەتانـی تـر خۆشـدەبوو، کـە یـەک لـە دواییـەک رێبـازی گەشـەکردن بگرنەبـەر.

خاسڵەتی جیاوازی شوێنەکان، ڕێبازی جیاوازی لێکەوتەوە

لە بەندی دووەمی ئەم کتێبەدا، باسی ڕێبازی تایبەتی ئەوروپامان کرد. باسی ئەوەمانکرد، کە ئەگەرچی سیستمی نوێی کەپیتالیزم لە ئەوروپا سەری هەڵدا، بەڵام جیاوازیی گەورە لە نێوان شوێن و وڵاتەکانی ئەو کیشوەرە هەبوو، لە کات و چۆنیەتی و خێرایی بەڕێوەچوونی ئەو پرۆسەیەدا. هۆکاری ئەومان لە لایەکەوە گەڕاندەوە بۆ ڕادەی بەهێزی فیودالیزم و پاشا و چینوتوێژ و دەسەڵاتی ئاینی تیایاندا و لە لایەکی ترەوە بۆ بوونی دەرفەتی بەشداریکردن لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا، لە ڕێگەی شورایەک، یان پەرلەمانێکی ساواوە. هەتا سیستمی فیودالی و دەسەڵاتی ناوەندی پاشا و فیوداڵ و دەسەڵاتی ئایینی بەهێزتربوایە، بە زەحمەتر چینوتوێژە نوێیەکان بەهێز دەبوون و جێگەی خۆیان دەکردەوە. هەتا دەرفەتی بەشداریکردن لە بڕیارەکاندا بەرفراوانتر بوایە، بۆ چینوتوێژە نوێیەکان ئاسانتربوو بەشداری لە بڕیاردانیدا بکەن و چاکسازی یاسایی و سیاسی نوێ بسەپێنن، کە ڕێگەی بۆ گەشەکردنی ئابوری و بونیاندانی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر خۆشدەکرد. پێچەوانەی ئەوانەش کاردانەوەی پێچەوانەی هەبوو.

بەهۆی ئەو فاکتەرە بنچینەییانەوە، ئینگلتەرا بووە سەرقافڵەی شۆرشی سیاسی و پیشەسازی. فەرەنسا و وڵاتەکانی تری ڕۆژئاوای ئەورووپا و سکەندنناڤیا دوای ئەو هاتن و ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا و روسیا هەر زۆر دواتر کەوتن. کاتی ئەو گۆڕانکارییە مەزنانە کەوتنە نێوان ساڵەکانی ١٦٩٠-١٩٩٠کە سەد بۆ سێ سەد ساڵی خایاند.

کەپیتالیزم، بە پلەی جیاواز توانی پلبدات بۆ هەموو کون و قوژبنێکی جیهان و مۆنۆپۆڵ پەیدا بکات و زاڵ بێت بەسەر هەموو سیستمە کۆنەکاندا، بەڵام کاردانەوەی جیاوازی هەبوو بەسەر وڵاتە جیاوازەکاندا.

کاردانەوەی جیاواز، بە پلەی یەکەم بۆ سروشتی کەپیتالیزم ناگەڕێتەوە، چونکە ئەو سیستمە وەکو لە سەرەوە باسمانکرد، لە هەموو شوێنێکدا هەمان سروشتی هەبوو. سروشتێکی دوو ڕوویی هەبوو، کە بەپێی خاسڵەتی ئەو شوێنانەی رووی تێدەکرد رەفتار و کرداری جیاوازی دەکرد.

هەر بەشێوەی وڵاتەکانی ئەوروپا، هەتا ئەو شوێنانەی تری جیهان خاوەن سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری توندڕەوتری هەبووایە، سوود

وەرگرتن لە کەپیتالیزم و پرۆسەی چاکسازی و گەشەکردنی ئابوری و سیاسی لەو وڵاتانەدا زەحمەتر دەبوو و خاوتر بەڕێوە دەڕۆیشت. بە پێچەوانەوە، هەتا ئەو شوێن و دەوڵەتانە سیستمێکی بەرفراوانتریان هەبووایە و چینوتوێژە نوێیەکان تیایاندا بەهێزتر بوونایە و دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیاردانیدا زیاتر بوایە، پرۆسەی چاکسازی و گەشەکردن و سەربەخۆیی ئابوری و سیاسی تیایاندا بە ئاسانتر و خێراتر بەڕێوە دەچوو «بۆ زانیاری زیاتر سەیری کتێبی ۲ بکە».

بەپێی خاسڵەتی تایبەتی ئەو وڵات و ناوچانە و سروشتی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوریان و رادەی گەشەکردنی چینوتوێژە نوێیەکان تیایاندا، ئاوێتەبوونی وڵاتانی جیهان لەگەڵ ئەو سیستمە نوێیەی جیهان، رێباز و رێرەوی جیاوازی بەخۆوە بین، کە دەتوانین بەسەر سێ رێبازی سەرۆکیدا دابەشی بکەین:

یەک: رێبازی چاکسازی و گەشەکردنی ئابوری و سیاسی

ئەو وڵاتانەی فاکتەرە بنچینەییەکان تیایاندا گونجاوتربوو، گەشەکردن و گۆڕانکاری تیایاندا زووتر بەڕێوەدەچوو. هەڵبەتە ئەم رێبازە لەهەمانکاتدا لە وڵاتانی جیهاندا جێگیر نەبوو، بەڵکو لەکاتی جیاوازدا، بەهۆی درووستبوونی زەمینەی لەبار روویداوە. هەتا زەمینەی ئەو وڵاتانە ئامادەتر بوایە بۆ بونیاندانی سیستمێکی بەرفراوانتر، زووتر تیایاندا روویدەدا. رەنگە لە وڵاتێکی تایبەتیدا لە کاتێکی دیاریکراودا، ئەو گۆڕانکاریانە سەریان نەگرتایە، بەڵام بە گۆڕانی ئەو زەمینەیە، لە کاتێکی تردا روویانداوە. نمونەی ئەو وڵاتانە لە ئەوروپا، لە سەرەتادا فەرەنسا، فلاندرن و وڵاتانی سکەندناڤیا بوو، دواتر ئەڵمانیا، ئیتاڵیا، نەمسا پاشان ئیسپانیا و دواتر لە کۆتایی سەدەی بیستدا رۆژهەڵاتی ئەوروپا. لە شوێنەکانی تری جیهاندا، ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، کەنەدا، ئوسترالیا و ژاپۆن پێش شوێنەکانی تر کەوتن و دواتر دەبینین وڵاتانی تر نمونەی کۆریای باشور، سەنگاپور، کۆماری ئەفریقای باشور... یەک لە دوای یەک بەهۆی پەیدابوونی زەمینەی گونجاوەوە هەمان رێباز دەگرنەبەر. وڵاتە کەپیتالیستەکانی جیهان لەگەڵ ئەمانە، ناچارکراون رووی دیموکراتی و دۆستایەتی و هاریکاریکردن بخەنە گەر و بە هاوسەنگی تەعامولیان لەگەڵیاندا بکەن.

دوو: ڕێبازی خۆجیاکردنەوە و شکستهێنان و داڕمان

بەشێک لە وڵاتانی جیهان، بەهۆی توندڕەوی و تاکڕەوی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری تیایاندا، دەرفەتی گەشەکردنی بازرگانی و پیشەسازیی ئازاد و چینێکی بورژوای خاوەن کەپیتاڵی بەهێز تیایاندا پەیدانەبوو، کە بتوانێت لەو وڵاتانەدا، لەژێر چەتری پەرلەمانێکی ساوادا دەرفەتیان بۆ چاکسازی ئابوری و سیاسی بۆ پەیدابێت. ئەوەی روویدا لە هەندێ وڵات دروستبوونی پیشەسازی و جموجۆڵی بازرگانی بوو، لە ژێر مۆنۆپۆڵی دەستەبژێرێکدا، کە بووەهۆی دروستبوونی ژمارەیەکی زۆری چینی کرێکاری هەژار تیایاندا «بڕوانە **٢١**» و لە هەندێ شوێنی تر بزووتنەوەیەکی جوتیاری بەهێز بوو «بڕوانە **١٢٢\١٢٥**»، کە لەلایەن هەندێ توێژی بورژوای بچوک بە پەنابردنە بەر ئایدۆلۆژیایەکی داخراوی توندڕە، بتوانن ئەو چینوتوێژانەی خوارەوە ڕێکبخەن و یەکیانخەن و دەسەڵاتێکی ناوەندیی تاکڕەوی ئەبسولیتزمی بەهێز بۆ ماوەیەک بونیادبنێن و لەهەمانکاتدا هەوڵ بدەن وڵاتەکانیان بەتەواوەتی لە جیهانی دەرەوە جیابکەنەوە. ئەمانە لەژێر زەبر و زەنگدا توانیان بۆ ماوەیەک بەو مەبەستەیان بگەن، بەڵام دواتر سیستمەکانیان شکستی هێنا و دەسەڵاتیان داڕما و سەرلەنوێ خۆیان بە کەپیتالیزمی جیهانەوە بەستەوە. نموونەی ئەو وڵاتانە یەکێتی سۆڤێت و بلۆکی سۆسیالیزمی رۆژهەڵاتی ئەوروپا و چین بوو.

کەپیتالیزمی جیهان بەهەمان سروشتی ئەو وڵاتانە خۆیان تەعامولیان لەگەڵداکردوون، لە ڕێگای گرژی و شەڕ و هەڕەشە و سیخوری و دەستێوەردانی سیاسی و سەربازی و ئابورییەوە.

سێ: ڕێبازی پاشکۆیەتی و ئەڵقە لەگوێیی

ئەو وڵاتانەی جیهان، کە چینوتوێژی نوێی بەهێزیان تێدا دروست نەبوو، هەروەها بەهۆی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری داخراوی ئەبسولیتیزمەوە، توانای بەشداریکردن لە بڕیاردان و چاکسازییان بۆ نەخوڵقا. سیستمە کۆنەکەیان بەتەواوەتی شکستی هێنا، چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکانیان بۆ مانەوەی خۆیان چۆکیان بۆ کەپیتالیزمی جیهان دادا و بوونە پاشکۆ و ئەڵقە لەگوێییان. ئەم وڵاتانە بوونە بەشێکی بەستراوە بە کەپیتالیزمی جیهانەوە، بەڵام بە پاشکۆیەتی و ژێردەستی و یەخسیری. ئەم وڵاتانە

ئەگەرچی دواتر زۆربەیان دەوڵەتی نەتەوەیی و نیمچە نەتەوەییان لێدروست بوو، چینوتوێژی دەسەڵاتداری ناخوڵقێنەری خۆماڵی دەسەڵاتیان گرتەدەست، بەڵام وڵاتەکان بە دواکەوتوویی ئابوری و سیاسی مانەوە و زۆرینەی خەڵکەکەی لەژێر رووتاندنەوە و زوڵم و زۆریدا دەژیان. نمونەی ئەوانە زۆربەی وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، ئەمریکای باشور، ئەفریقا و زۆربەی وڵاتانی ئاسیان.

سەرمایەداریی جیهان، لەگەڵ ئەم وڵات و میللەتانەدا، رووی تاکڕەوی و توندڕەوی و دیکتاتۆرێتەکەی خستەگەڕ و بوونە هاوپەیمان و پاڵپشتی ئەو چینوتوێژ و هێزە توندڕەو و تاکڕەوە خۆماڵیانە. هەڵبەتە باری نالەباری ئەو وڵاتانە ئەزەلی نیە و بە دروستبوونی زەمینەی لەبار یەک لە دوای یەک گۆڕانکاری تیایاندا روو دەدات. زۆربەی ئەو وڵاتانە لە جیهانی ئەمڕۆدا، نمونەی بەرازیل و هیندستان و زۆر وڵاتی تر گۆڕانکاری گەورەیان بەسەردا هاتووە.

بۆ بەردەوامی گەشەکردن و گۆڕانکاری و خۆشگوزەرانی مرۆڤ و پارێزگاریکردنی سروشت، هەموو جیهان پێویستی بە چاکسازی و گۆڕانکاری و گەشەکردن و سەقامگیری و هاوسەنگییە. هەندێ وڵات و ناوچە هەتا ئێستا لە زەلکاوی مێژووی کۆندا دەتلێنەوە و بوونەتە فاکتەرێک، کە کاردانەوەی خراپی بۆسەر خۆیان و هەموو جیهان هەیە. نمونەی ئەوانە زۆربەی وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست.

لە هەر رێبازێک چەند نمونەیەک:

بەندی پێنجەمی ئەم کتێبە، بە تێر و تەسەلی لێکۆڵینەوەیە لەسەر بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم و کاردانەوەیەتی لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا. بۆ رێگا خۆشکردنی ئەو باسە و تێگەیشتنی فاکتەرە بنچینەییەکان، کە ڕێگربوون لە گەشەکردنی پێویست لەم ناوچەیەدا، لێرەدا هەوڵ دەدەین چەند نمونەیەک لەسە چۆنێتی بڵاوبوونەوە و کاردانەوەی کەپیتالیزم لەسەر هەندێ شوێن و وڵاتانی جیهان بهێنینەوە. لێکۆڵینەوەیەکی وا یارمەتیدەردەبێت لەسەر تێگەیشتنی ئەو فاکتەرە بنچینەییانەی بوونە هۆی پاشەکشێی وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و لەهەمانکاتدا ئەو فاکتەرانەی دەبنە زەمینە خۆشکەر بۆ گۆڕانگاری و گەشەکردن تیایاندا.

- ڕێبازی دژوار و پڕ کۆسپی چین

ئـەو وڵاتــە، لەژێــر چەتــری فەرمانڕەوایــی ســۆنگ، لــە نێــوان ســاڵەکانی **٩٦٠-١٢٧٩**(ز.) پێشــرەوی هەمــوو جیهانــی دەکــرد. چەندیــن کاڵای پیشــەیی نوێــی تیایــدا بەرهــەم دەهێنــرا. نموونــەی ئەوانــە کاتژمێــر، قیبلەنمــا، بــاروت، کاغــەز، دراوی کاغــەز، فەخفــوری و ئاســن. پیشەســازیی چنیــن و قومــاش دروســتکردن و بەکارهێنانــی تــەواری جۆڵایــی و هێــزی ئــاو لــە بەرهەمهێنانــدا، بوژانــەوەی بەخــۆوە بینــی بــوو. بەمانــە ســاڵەکانی **١٥٠٠**(ز.) ئاڵوگــۆڕی بازرگانــی و خۆشــگوزەرنی خەڵــک لــەم وڵاتــە، ئەگــەر لــە ئەوروپــا باشــتر نەبوبێــت خراپتــر نەبــوو.

ئــەم گەشــەکردنە، بەهــۆی بوونــی دەســەڵاتێکی ناوەندیــی بەهێــزەوە بــوو، کــە توانــای کۆنترۆڵکردنــی وڵاتەکــەی هەبــوو. وڵاتەکــە لەژێــر فەرمانڕەوایــی سیســتمێکی ئەبســولیوتیزمدا بــوو. لــە بنەماڵــەی پاشــاکان بــەولاوە نوێنەرانــی هیــچ پێکهاتــە و چینوتوێژێکــی کۆمەڵگەکــە دەرفەتــی بەشــداریکردنیان نەبــوو لــە بڕیاردانــدا. هیــچ جۆرە شــورایەک، یــان پەرلەمانێکــی ســاوا نەبــوو، کــە لــە ڕێگەیــەوە ژمارەیەکــی زیاتــری خەڵــک بەشــداری لــە بڕیــاری سیاســی و ئابــوری و یاســاییدا بکــەن. لەژێــر ســایەی ئــەم سیســتمەدا، جگــە لــە دانــی بــاج و گومــرگ و ســەرانەیەکی زۆر، بازرگانــەکان هەمیشــە ڕۆڵ و بەرژەوەندیــان لــەق بــوو و لەژێــر هەڕەشــە و فشــاری دەســەڵاتداراندا بــوون.

هەمــوو داهێنانێکــی نوێــی و گەشــەپێکردنی تەکنیــک و بەرهەمهێنــان و بازرگانــی و پیشەســازی، ئەگــەر لــە ژێــر فەرمانــی ڕاســتەوخۆی دەســەڵاتدارانی دەوڵەتــدا نەبوایــە، بەلایەنــی کەمــەوە لەژێــر چاودێــری و ســەرپەرشــتیکردنی ئەوانــدا بــوو. ســاڵی **١٣٦٨** فەرمانــڕەوای مینــگ و کینــگ جێگــەی ســینگیان گرتــەوە. لەژێــر حوکمرانــی ئەمانــدا دەســەڵاتی دەوڵــەت بەهێزتــر و تاکڕەوتــر و توندڕەوتــر بــوو. بــەوەش گەشــەکردن لــە وڵاتەکــە زیاتــر کۆســپی بــۆ درووســتبوو و ناســەقامگیری زیادیکــرد و بەپێــی ئــەوەش دەرفەتــی خوڵقانــدن و داهێنــان زیاتــر لەجــاران خنکێنــرا «**٦** ل**٤٢١**».

دۆزینــەوەی جیهانــی نــوێ و ڕێــگا دەریــا نوێیــەکان بــۆ ئاســیا، هۆکارێــک بــوون بــۆ بوژاندنــەوەی بازرگانیــی نێودەوڵەتــی و گەشــەکردنی ئەوروپــا و دواتــر شــۆڕی سیاســی و پیشەســازی تیایانــدا. بــەڵام لــە چیــن، کــە مینــگ و کینــگ دەســەڵاتیان گرتەدەســت، دەســتیان نایــە بینەقاقــای جموجۆڵــی بازرگانــی دەریایــی. ئەوانــە هەمــوو ئاڵوگۆڕێکــی بازرگانــی دەریاییــان خســتە ژێــر مۆنۆپــۆڵ و کۆنترۆڵــی دەوڵەتــەوە و بەتەواوەتــی بازرگانەکانیــان لــەو بوارانــەدا بێبەشــکرد. ئــەوەی ڕێگەیــان پێــدەدا، کــە

بازرگانەکان بیکەن، بازرگانیی ناوخۆ بوو، ئەویش لەژێر سەرپەرشتی خۆیان و دابەشکردنی قازانج بوو لەگەڵیاندا. ڕێگەیان نەدەدا بازرگانە چینییەکان سەردانی وڵاتانی تر بکەن و بە ڕاستەوخۆ پێوەندی بە بازرگانی وڵاتانی تر بکەن و ئاڵوگۆڕی بازرگانیان لەگەڵدا بکەن.

سالْی **١٤٠٢**، یەکێک لە ئیمپراتۆرەکانیان لەژێر چاودێری دەستەبژێری دەسەڵاتداردا، بڕیاری گۆڕانکاریدا لە بواری بازرگانی. بڕیاری ڕەوانەکردنی شەش کاروانی گەورەی کەشتیی بازرگانیدا بۆ باشور و باشوری ڕۆژئاوای ئاسیا، بۆ وڵاتە عەرەبییەکان و باشوری ئەفریقا و دەوروپشتیان. یەکەم کاروان لە **٦٢** کەشتی مەزن و **١٩٠** کەشتی بچوک و **٢٧٨٠٠** پیاو پێکهاتبوو. ساڵی **١٤٢٢** دوا کاروان، کە شەشەمین بوو، بە بڕیاری دەوڵەت وەستێنرا. لە دوای ئەوە، کاروانە بازرگانییە دەریاییەکانی ئەو وڵاتە بۆ نزیکەی سەد و پەنجا ساڵ هەتا ساڵی **١٥٦٧** دەستی پێنەکردەوە. ئەمە نمونەیەکی بچوکە لەسەر ئەو کۆسپە گەورانەی کە لەو وڵاتە لەبەردەم گەشەکردنی ئابوری و سیاسیدا هەبوو. لەگەڵ ئەوەی دواتر فەرمانڕەوا و ئیمپراتۆرەکان جێگەی یەکتریان دەگرتەوە، بەڵام بەردەوام ڕێگربوون لە بوژاندنەوەی وڵاتەکە.

ساڵی **١٦٩٠**، ئیمپراتۆر دەستیگرت بەسەر موڵک و ماڵی زۆربەی بازرگان و خاوەن وەرەشە گەورەکان و کردنی بەموڵکی دەوڵەت و خرانە ژێر سەرپەرشتی دەسەڵاتدارانەوە. ئەو دەستبەسەراگرتنە لە پێناوی بوژاندنەوە و گەشەکردنی ئابوری وڵاتەکە و خۆشگوزاری خەڵکدا نەبوو، بەڵکو بۆ خۆشگوزەرانی ژیانی دەسەڵاتداران و زیادکردنی دەستەڵاتیان بوو بەسەر خەڵکدا.

ساڵی **١٦٦١**، دەوڵەت دانیشتوانی کەنار دەریای ناوچەکانی باشوری چین و ڤێتنامی لەو شوێنانە دورخستەوە و گواستنیەوە بۆ ناوەوەی وڵات. مەبەست لەمە ڕێگەگرتن بوو لەو خەڵکە، کە لەگەڵ وڵاتانی تردا بازرگانیی ئازاد لەو کەنارانەدا بکەن. لە جیاتی ئەوان، سوپایان لەو ناوچانە جێگیرکرد، لە پێناوی کۆنترۆڵکردنی بازرگانی دەرەکی لەلایەن دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەوە.

لەگەڵ ئەوەی دەوڵەتی ناوەندیی بەهێز و ئەبسولیتست بوو، بەڵام لەبەر فراوانی وڵاتەکە توانای کۆنترۆڵی تەواوی هەموو ناوچەکانیان نەبوو. ململانێ و گرژی و کوشتار و شەڕو شۆڕی ناوخۆ بەردەوام بوو. لە زۆر شوێن بۆ ماوەیەک هەندێ پێکهاتە و دەسەڵاتداری خۆجێیی هەندێ ناوچە توانایان پەیدا دەکرد، بەڵام لەبەرئەوەی زۆربەی ئەوانەش هەمان خاسڵەتی تاکڕەوی و توندڕەوی دەسەڵاتی ناوەندییان هەبوو، هەمان شێوازی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و

ئابـوری بەرتەسـکیان پەیڕەودەکـرد. لـەم دۆخـەدا چینوتوێـژە نوێیـەکان لاوازبـوون لەبەرئـەوە لـە کاتـی لاوازبوونـی دەسـەڵاتی ناوەندیـدا توانـای قۆسـتنەوەی ئـەو دەرفەتـە مێژوییانەیـان نەبـوو بـۆ بونیادنانـی سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی بەرفراوانتـر.
 سـاڵەکانی ١٧٠٠ چەنـد جارێـک دەرفـەت پەیدابـوو، کـە بازرگانـەکان رۆڵی زیاتـر ببینن لـە بازرگانـی دەریایـی دەرەکـی بـە شـێوەیەکی فراوانتـر. بەهـۆی نەبوونـی دەرفەتـی بەشـداریکردنی ئەمانـە لـە بڕیـاری سیاسـی و ئابوریـدا و هەروەهـا ناسـەقامگیری و تـرس لـە دەوڵـەت و دەسـەڵاتداران، کـە لەپـڕدا هەرچییەکیـان هەبـوو لەدەسـتیان بچێت، یـان لـە رێگـەی بـاج و گومـرگ و سـەرانەوە هیچیـان بـۆ نەمێنێتـەوە، کـەس نەبـوو بوێرێـت کەپیتاڵەکـەی بـەکاری بهێنـێ لـە وەبەرهێنانـدا لـە بـواری بازرگانـی بەرفراوانتـر و بەرهەمهێنانـی پیشەسـازیی سـەرەتاییدا.
 ئـەوەی گرنگـە لێرەدا رەچاوبکرێـت، ترسـی چینوتوێـژە دەسـەڵاتدارانی وڵاتەکـە بـوو لـە داهێنـان و گەشـەکردنی تەکنیکـی نـوێ و بازرگانـی و پیشەسـازی. ئـەو ترسـە لـەوەدا بـوو، کـە چینوتوێـژە نوێیـەکان بەهێزبـن و پێگـەی کۆمەڵایەتیـان بەهێـز بێت و فشـار بخەنـە سـەریان و دەسـەڵات و کۆنترۆڵـی خۆیـان کـەم بێتـەوە و ناچارکرێـن بـۆ چاکسـازیکردن لـە بـواری سیاسـی و یاسـاییدا.
راسـتە پێشـتر فەرمانڕەواکانـی سـۆنگ هەتـا رادەیـەک رێگەیاندابـوو بـە داهێنـان و گەشـەکردنی تەکنیکـی نـوێ و پیشەسـازیی سـەرەتایی و بازرگانـی، بـەڵام لـە هەمانکاتـدا دەیانویسـت لـە ژێـر کۆنتـرۆڵ و مۆنۆپۆڵـی تـەواوی خۆیانـدا بێـت و رێگەیـان بـە بەهێـز بوونـی چینوتوێـژە نوێیـەکان نـەدەدا و رێگیـان پـێ نـەدەدان لـە بڕیارەکانـدا بەشـداری بکـەن.
 ئەمـە ئـەوە دەسـەلمێنێ، کـە دەکـرێ لەژێـر سـایەی دەسـەڵاتێکی ناوەنـدی بەهێـز و ئەبسولیتسـتی وەکـو سـۆنگدا هەتـا رادەیـەک کۆمەڵگـە گەشـە بـکات و بـاری ئابـوری ببوژێتـەوە. بـەڵام ئـەو گەشـەکردنە سـنوردار دەبێـت و بەبـێ پەیدابوونـی زەمینـەی لەبـار گەشـەکردن و بەرفراوانبـوون بەخـۆوە نابینێـت و دواتـر رووبـەڕووی شکسـتهێنان دەبێتـەوە «٢ ل٢٣١».
 سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری ئەبسولیتسـتی چیـن، بـووە هـۆی ئـەوەی ئـەو وڵاتـە لـە سـەردەی هـەژدە و نـۆزدەدا، لـە کاتێکدا ئەوروپـای رۆژئـاواو ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمریـکا و ژاپـۆن گۆڕانـی گـەورە تیایانـدا رووی دەدا، هـەر بـە دواکەوتویـی و لاوازی مایـەوە. وڵاتەکـە خـۆ بەخـۆ دەرفەتـی هەڵگیرسـانی شۆڕشـی سیاسـی و پیشەسـازی تێدا رووی نـەدا. هەروەهـا لـە کاتـی بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری جیهـان بـۆ ئاسـیا و وڵاتەکـە، وڵاتەکـە بەهـۆی ئـەو سیسـتمە رێگـرەوە

نەیتوانی سوود لە کەپیتالیزمی جیهان وەربگرێت و لەگەڵی ئاوێتە بێت و ببێتە بەشێکی سەربەخۆ و بەهێز تیایدا. ئەو بڵاوبوونەوە نەبووە هۆی بەهێزبوونی چینوتوێژە نوێیەکان و گەشەکردنی بازرگانی و پیشەسازی خۆماڵی و بەرپابوونی شۆرشی سیاسی و پیشەسازی تیایدا. بەڵی کەپیتالیزمی جیهان توانی خۆی بخزێنێتە وڵاتەکەوە و بیکاتە پاشکۆی خۆی. لە باتی بەهێزبوونی چینوتوێژی نوێ و دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا، دەرەبەگ و چینە دەسەڵاتدارە کۆنەکانی وڵاتەکە و هەندێ بازرگانی پاشکۆی نزیک لە وڵاتە کەپیتالیستەکانەوە ئەو سیستمەیان بۆ باشکردنی خۆشگوزەرانی خۆیان و دەسەڵاتی تاکڕەوی خۆیان بەکارهێنا. بازرگانی ئەو وڵاتە بەردەوام بوون لە ژێر مۆنۆپۆڵ و فشار و هەڕەشەی ئەوانەو وڵاتە سەرمایەدارە کۆلۆنیستەکان.

وڵاتە سەرمایەدارەکان، لەباتی رووە پلورالیست و دیموکراتیەکەیان، رووە تاکڕە و توندڕەکەیان خستە گەڕ و کەوتنە رووتاندنەوە و چەوساندنەوەی زۆرینەی خەڵکەکەی و بەرهەڵستیکردنی چینوتوێژە نوێکانی بۆ بونیادنانی ئابوریەکی سەربەخۆی بەهێز لە وڵاتەکەدا «١٢٨ ل١٠». ئەو کردارانە لەگەڵ سروشتی چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکانی وڵاتەکەدا گونجاوبوون، بۆیە دەبوونە هاوپەیمانی یەکتر لەسەر بنەمای بەرژەوەندی هاوبەش. ئەو دەوڵەتە کەپیتالیستانە نە بە ئەرکی خۆیان دەزانی پشتگیری چینوتوێژە نوێیەکانی چین بکەن و پشتگیری ئاوەدانکردنەوەی وڵاتەکە بکەن و نە بە بەرژەوەندی رۆژگاری ئەوسای خۆیان دەزانی.

لەو سەردەمەدا چین رێبازی سەربەخۆیی و سیاسی و ئابوری و گەشەکردنی نەگرتەبەر، لە ئاوێتەبوونی لەگەڵ سەرمایەداری جیهان، بەڵکو رێبازی پاشکۆیی و ئەڵقە لە گوێیی هەڵبژارد. فاکتەرە بنچینەکانی ناوخۆ بوو، کە ئەو وڵاتە لە کۆندا خۆبەخۆ شۆرشی سیاسی و پیشەسازی تیایدا روویندا. بەهەمان شێوە، هەمان ئەو فاکتەرانە بوون، کە وڵاتەکە نەیتوانی سوود لە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان وەربگرێت و شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی تیایدا روویندا.

هەتا دەهات بازاڕ و ئابوری وڵاتەکە زیاتر دەبەسترایەوە بە بازاڕی کەپیتالیستی جیهانەوە. لەگەڵ ئەوەی هەماهەنگی هەبوو لە نێوان چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکانی وڵاتەکە و وڵاتە کەپیتالیستەکاندا، بەڵام بەهۆی بوژاندنەوەی بازرگانی و بەستنەوەی وڵاتەکە بە بازاڕی جیهانەوە و لاوازبوونی سیستمی

فیودالّی قوفلّدراوی کۆنی وڵاتەکەوە، هەتا رادەیەک چینوتوێژی نوێ لە وڵاتەکەدا دروست بوون و گەشەیانکرد. ئەوانە هەوڵی چاکسازی و گۆڕانکاری سیاسی و یاساییان دەدا بۆ زاڵبوون بەسەر ئەو کۆسپانەی لە ڕێگەی بوژاندنەوەی وڵاتەکەدا بوو. ساڵی **١٩١١** هێز و چینوتوێژە نوێیەکان، دوا فەرمانڕەوای قەیسەری کینگی چینیان روخاند و کۆماری چینیان دامەزران. پەرلەمان دامەزرا و بڕیاری چاکسازی سیاسی و یاسایی و دەستوری پلورالیزمتریان لە وڵاتەکەدا. ئەوانە لە پێناوی نەهێشتنی مۆنۆپۆلی چینوتوێژە کۆنەکان و دەسەڵاتدارە کەپیتالیستە بێگانەکاندا بوو «**٦ ل٤٣٧**». ئەم سیستەمە کۆرپەیە لەژێر هەڕەشەی بەردەوامی پاشماوەکانی سیستمی فیودالّ و کۆمپانیا و دەسەڵاتدارانی وڵاتە کۆلۆنیستەکاندا بوو. سەرەڕای ئەوانە پرۆسەی دیموکراتی لە روسیا شکستی هێناو کۆماری سۆڤێت تیایدا دامەزرا. کاردانەوەی ئەوە دامەزراندنی پارتی کۆمۆنیستی چین بوو ساڵ **١٩٢١**. ئەمە بووە هۆکاری پەیدابوونی فاکتەرێکی تری رێگر لە بەردەم مانەوەی سیستەمە دیموکراتە لاوازەکەی چینوتوێژە نوێیەکان تیایدا، چونکە ئەو پارتە نوێیە لە چین بە کردەوە دژی گەشەکردنی کەپیتالیستی خۆماڵی بوو و دەیویست سیستمێکی یەک حیزبی تاکڕەوی شێوەی سۆڤێت لە وڵاتەکەدا بونیاد بنێ. بەو جۆرە چین لە ساڵی **١٩٢٥** وە بۆ ماوەی لە زیاتر **١٠** ساڵ رووبەڕووی شەڕێکی خوێناوی ناوخۆ بۆوەوە، کە ئابوری ئازادی سەربەخۆی وڵاتەکەی لاوازکرد و لە لایەکەوە رۆڵی هەندێ فیودالّی کۆن و سەرۆک لەشکر و هەندێ توێژی بازرگانی سەر بە وڵاتە کە پیتالیستەکانی بەهێزکرد و لە لایەکی ترەوە لە رێگەی یەکخستنی بزووتنەوەی جوتیارانەوە رۆڵ و کۆنترۆڵی پارتی کۆمۆنیستی بەسەر بەشێک لە وڵاتەکەدا زیادکرد. ئەمە سەرەڕای ناسەقامگیری و کاولبوونی وڵاتەکە هێندەی تر چینوتوێژە نوێیە ئازادەکانی لاوازکرد و دەرفەتی دامەزراندنی دەوڵەتێکی دیموکراتی لاوازکرد و دەرفەتی بەشداریکردنی چینوتوێژە نوێیەکانی لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا نەهێشت. بەهۆی ئەو فاکتەرانەوە ئەم پرۆسەیە لە وڵاتەکە بەهەمان شێوە بە ڕوخساری جیاواز بەردەوام بوو هەتا لە کۆتاییدا ساڵی **١٩٤٩** بە سەرکەوتنی رێبازی پارتی کۆمۆنیستی چین دواییهات «**٢ ل٤٣٧ \ ١٢٣\١٢٥**».

سەرکەوتنی پارتی کۆمۆنیستی چین و کۆنترۆڵکردنی وڵاتەکە بەدەستیان، سەرتایەکی نوێ بوو بۆ دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری تاکڕەو و توندڕەوی ئەبسولیتزمی نوێ. دەستەبژێری دەسەڵاتدار بە ناوی سۆسیالیزم و خزمەتکردنی کرێکاران و جوتیارانەوە هەر بەشێوەی

فیودالّـە دەســـەڵاتدارە کۆنـــەکان هەمـــوو ئابـــوری و جموجۆڵـــی بازرگانـــی و بەرهەمهێنانـــی کشـــتوکاڵی و پیشەســـازییان خســـتە ژێـــر کۆنترۆڵـــی خۆیـــان و مۆنۆپۆڵـــی دەســـتەبژێری دەســـەڵاتدارانی پارتـــی کۆمونیســـتەوە. لـــە ژێـــر ســـایەی دەوڵـــەت و پارتەکـــەدا بێجگەلـــە دەســـتەبژێریەکی دەســـەڵاتداری پارتەکـــە هیـــچ چینوتوێژێـــک یـــان هێزێـــک دەرفەتـــی بەشـــداریکردنی لـــە بڕیاردانـــی سیاســـی و ئابوریـــدا نەبـــوو. ســـەرۆکی پارتـــی کۆمۆنیســـتی چیـــن زۆربـــەی خەڵکەکـــەی کـــردە ئەســـیری خـــۆی و بـــە بەرگێکـــی نوێیـــوە جێگـــەی قەیســـەرە کۆنەکانـــی وڵاتەکـــەی گرتـــەوە «٤٨».

کـــە ئـــەو ســـاڵە کۆمـــاری چیـــن بەدەســـتی پارتـــی کۆمۆنیســـت دامـــەزرا، وڵاتەکـــە یەکێـــک بـــوو لـــە هـــەرە وڵاتـــە هەژارەکانـــی جیهانـــی ئەوســـا. بـــۆ کۆنترۆڵکردنـــی وڵات و خەڵکەکـــەی ئـــەو پارتـــە ڕێبـــازی خۆجیاکردنـــەوەی لـــە جیهـــان هەڵبـــژارد. ئـــەو خۆجیاکردنەوەیـــە بووەهـــۆی زیاتـــر تاکـــڕەوی دەســـەڵاتداران و گرژیـــی و ململانـــێ لـــە پێنـــاو کۆنتترۆڵکردنـــی دەســـەڵاتدا لـــە نێـــوان بـــاڵ و ڕێبـــازە جیاوازەکانـــی نـــاو پارتەکـــەدا، کـــە بووەهـــۆی مانـــنـەوەی وڵاتەکـــە بـــە دواکەوتویـــی و هـــەژاری «**٢ ل٤٢٢**». بەهـــۆی ململانێـــی ناوخـــۆی باڵەکانـــی نـــاو پارتەکـــەوە، لـــە دوای ســـاڵەکانی **١٩٨٠** چاکســـازی بچوکـــی هەنـــگاو بـــە هەنـــگاو لـــە بـــاری ئابـــوری دەســـتپێکرد، کـــە ڕێگـــەی بـــۆ دروســـتبوون و گەشـــەکردن و بەهێزبوونـــی چینوتوێـــژی نـــوێ لـــە وڵاتەکـــە خۆشـــکرد. لـــە ســـاڵەکانی **١٩٩٠** و دوای شکســـتهێنانی یەکێتـــی ســـۆڤێت، ئـــەو پرۆســـەیە لـــە وڵاتەکـــە هەتـــا دەهـــات خێراتـــر بەڕێـــوە دەرۆیشـــت «**٦ ل٤٤٣\ ٢ ل٤٢٢**».

ئەمـــڕۆ چیـــن بەشـــێکی گرنـــگ و بەهێـــزە لـــە کەپیتالیزمـــی جیهـــان، بـــەڵام هێشـــتا دەســـتەبژێری دەســـەڵاتداری پارتـــی کۆمۆنیســـت ڕێگەگـــرە لـــە گەشـــەکردنی پلورالیـــزم و دیموکراتـــی و بەشـــداریکردنی چینوتوێـــژە نوێیـــەکان لـــە دەســـەڵات، کـــە کۆســـپێکی گەورەیـــە لەڕێگـــەی گەشـــەکردنی وڵاتەکـــەدا «**٢٢ ل١**».

نموونـــەی چیـــن ئەوەمـــان بـــۆ دەســـەلمێنی، کـــە گـــۆڕانـــکاری و گەشـــەکردن لـــە هیـــچ وڵات و شـــوێنێکی جیهانـــدا مەحـــاڵ نیـــە. بـــە دروســـتبوونی زەمینـــەی لـــە بـــارو چاکســـازی هەنـــگاو بەهەنـــگاو و دەرفـــەت دروســـتبوو بـــۆ خەڵکـــی تـــا توانـــای خولقێنـــەری خۆیـــان بەکاربهێنـــن و گـــۆڕانـــکاری بچـــوک ڕێگەخـــۆش دەکات بـــۆ گەورەتـــر. لـــە هەمانکاتـــدا تاقیکردنـــەوەی ئـــەم وڵاتـــە ئـــەوە دەســـەلمێنی، کـــە هێـــز و پـــارت و چینوتوێـــژە دەســـەڵاتدارەکان بـــە خۆشـــی خۆیـــان وا بـــە ئاســـانی واز لـــە دەســـەڵات و بەرژەوەنـــدی خۆیـــان ناهێنـــن و پرۆســـەی گـــۆڕانـــکاری درێژخایـــان و دژوارە بـــەڵام مەحـــاڵ نیـــە.

- ژاپۆن لە چەقبەستووییەوە بۆ وڵاتێکی پێشکەوتوو

هەتـا سـاڵەکانی **١٨٥٠** ژاپـۆن وڵاتێکـی دواکەوتـووی داخراوبـوو. هەروەکـو چیـن خاوەنـی سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی فیوداڵـی سیاسـی و ئابـوری ئەبسولیوتیسـت بـوو. ئاینـی سـەرۆکی وڵاتەکـە وەکـو چیـن بودیـزم بـوو، لـە پاڵیشـیدا ئاینێکـی خۆماڵـی بەنـاوی شـینتۆیزمەوە لـە ناویانـدا هەبـوو، کـە بەشـێکی دانەبـراو بـوو لـەو سیسـتمە.
ژاپـۆن لـە چەندیـن دوورگـەی دابـڕاو لـە یەکتـر پێکهاتبـوو. بـەڵام لەگـەڵ ئـەو دابڕاویەیـدا لـە مێـژووی کۆنیـدا کاریگـەری چینـی بەسـەرەوە بـوو، بەتایبەتـی بودیـزم و بیرەکانـی کۆنفۆشـیزم. ئـەم وڵاتـە ئەگەرچـی لـە کۆنـەوە لەژێـر هەڕەشـەی دەورپشـدابوو، بـەڵام هەمیشـە سـەربەخۆیی خـۆی پاراسـتبوو، هەتـا مەغۆلەکانیـش نەیانتوانـی چۆکیـان پێدابـدەن «**٣٦** ل**٣٥٢\ ٤٨**».
ژاپـۆن، هەتـا سـاڵی **١٨٦٧** هێشـتا سیسـتمێکی قەیسـەری تونـدڕەوی هەبـوو. بنەماڵەی قەیسـەر پێیـان دەوتـرا شـۆگان. دەسـەڵاتدارانی دەوڵـەت توێـژی سـەرەوەی بەشـێک لـە فیوداڵەکانـی نزیـک ئـەو بنەماڵەیـە بـوون. ئەمانـە مۆنۆپۆڵـی دەسـەڵاتی سیاسـی و ئابوریـان کردبـوو، بـە هیـچ شـێوەیەک ڕێگەیـان بـە فیوداڵـی ناوچەکانـی تـر و چینوتوێژەکانـی کۆمەڵگـە نـەدەدا بەشـداری لـە بڕیـارە سیاسـی و ئابوریەکانـدا بکـەن. سیسـتمێکی سـەربازی خـاوەن دسـپلینی توندیـان هەبـوو، بـە نـاوی سـامۆرای. ئەمانە گوێڕایەڵـی کوێرانـەی سـەرکردەکانیان دەکـرد هەتـا مـردن. توێـژی دەسـەڵاتدار فیوداڵەکانـی ناوچەکانـی تـر و جوتیارەکانیـان خسـتبووە ژێـر بـاری باجـی قـورس و بێـگاری بێسـنوورەوە. هەروەکـو چیـن کۆنترۆڵیـان هەبـوو بەسـەر شـارەکاندا و کۆنتـرۆڵ و مۆنۆپۆڵـی بازرگانیـان دەکـرد. بـواری کەسـیان نـەدەدا کـە ڕۆڵـی لـە بەرهەمهێنـان و بازرگانـی گـەورەدا، بەتایبەتـی بازرگانـی دەرەوە هەبێت. ڕێگەیـان بـە بازرگانـە بێگانـەکان نـەدەدا بـە ئـازادی بێنـە وڵاتەکـەوە و کاری بازرگانـی بکـەن و پەیوەنـدی لەگـەڵ بازرگانـە خۆماڵیەکانـدا ببەسـتن.
بـەڵام ژاپـۆن کەمتـر لـە چیـن توانـای کۆنترۆڵکردنـی هەمـوو وڵاتەکـەی هەبـوو. وڵاتەکـە لـە چەندیـن دورگـەی لەیەک دابـڕاو پێکهاتبـوو. لە هـەر چواردەوریـەوە دەریا بـوو. لـە بەشـە جیاوازەکانـدا بـە پێچەوانـەی چینـەوە وەکـو ئەوروپـا فیوداڵـی بەهێـز هەبـوو، کـە خاوەنـی هێـزی چەکداری خۆیـان بـوون و لـە ململانێـی بەردەوامدابـوون لەگـەڵ شـۆگاندا و هەتـا ڕادەیـەک نیمچـە سـەربەخۆیی خۆیـان پاراسـتبوو. ئەمانـە لـە شـوێنی خۆیانـەوە بـە شـێوەیەکی سـەرۆکی خۆیـان بازرگانـی دەرەوەیـان دەکـرد.

لەبەرئـەوەی ئەمانـە بێزاربـوون لـە بـاج و سـەرانە و فشـاری قورسـی دەسـەڵاتی ناوەنـدی، هەمیشـە چاوەڕوانـی دەرفەتێـک بـوون بـۆ گۆڕانـکاری. بەدرێژایـی مێـژوو، ئـەو ململانـێ و گرژییـە لـە نێـوان ئەمانـە و دەسـەڵاتی ناوەندیـدا بـەردەوام بـوو، کـە بـە درێژایـی سـەدان سـاڵ ببـووە فاکتـەر و هـۆکاری سـەرۆکی بـۆ مانـەوەی وڵاتەکە لـە هەمـان ئاسـتی دواکەوتـوودا. بـەڵام لەبـەر سروشـتی فیوداڵیـان و لاوازیـان هێنـدە توانایـان نەبـوو گۆڕانـکاری ڕەگوڕیشـەیی لـە سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری وڵاتەکـەدا بکـەن «٦ ل٧٦».

لەگـەڵ گەشـەکردنی کەپیتالیـزم و بڵاوبوونـەوەی لـە جیهانـدا، هـەر وەکـو چیـن ژاپۆنیـش کەوتـە ژێـر تەوژمـی هاتنـی ئـەو بڵاوبوونـەوەوە. لەسـەرەتادا دەسـەڵاتی ناوەنـدی بـە هەمـوو شـێوەیەک ڕێگربـوو لـە کردنـەوەی کەنارئاوەکانـی وڵاتەکـە بـۆ بازرگانـی ئـازاد، لەگـەڵ دەوڵەتـە کەپیتالیسـتەکاندا. بـۆ تێکشـکاندنی ئـەو کۆسـپە ئەمریکاییـەکان سـاڵی ١٨٥٣ ژمارەیـەک پاپـۆڕی جەنگییـان نـاردە سـەریان و ناچاریانکـردن بەندەرەکانیـان بخەنـە سەرپشـت بـۆ زیادکردنـی ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی. لـە دوای ئـەوەش بـۆ ماوەیەکـی زۆر دەسـەڵاتدارەکان خۆیان سەرپەرشـتی جموجۆڵی بازرگانیـان دەکـرد و ڕێگەیـان نـەدەدا بەکەسـی تـر بـە شـێوەیەکی فـراوان ئـەو کارانـە بکـەن.

فیوداڵـە ناڕازییـەکان لـە دەسـەڵاتی ئەبسولیتسـتی ناوەنـدی، هێنـدە بەهێـز نەبـوون و سروشـتی کۆمەڵایەتیـان یارمەتـی دەرنەبـوو، کـە ئـەو وڵاتـە پێشـتر خۆبەخـۆ شۆڕشـی سیاسـی و پیشەسـازی تیایـدا ڕوویـدات. بـەڵام بڵاوبوونـەوەی کەپیتالیسـتی جیهانـی بـۆ وڵاتەکـە بـووە فاکتەرێکـی یاریـدەدەر بـۆ بەهێزبوونـی جموجۆڵـی ئابوری و دروسـتبوونی چینوتوێـژی نـوێ و گۆڕانـکاری مـەزن لـە وڵاتەکـەدا.

سـاڵی ١٨٦٧ فیوداڵـە نیمچـە سـەربەخۆکانی ناوچـەکان، بەهـۆی بازرگانیکردنـی سـەربەخۆ و ئـازاد لەگـەڵ کومپانیـا و وڵاتـە دەرەکییـە کەپیتالیسـتەکان و پاڵپشـتی ئـەوان بۆیـان، لـە چەنـد ناوچەیـەک توانایـان یەکخسـت و هێزی سیاسـی و سـەربازی هاوبەشـیان دروسـتکرد و ڕووبـەڕووی دەسـەڵاتی ناوەندیـی تاکـڕەو وەسـتانەوە. لـە دوای شـەڕێکی ناوخـۆ فشـاریان خسـتە سـەر شـۆگان و ملیـان پێکەچکـرد، کـە ڕازیبێـت بـە چاکسـازی سیاسـی و یاسـایی و ئابـوری. لـەو سـاڵانەدا ڕێگـە بـۆ بونیادنانـی سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری بەرفراوانتـر خۆشـبوو. سیسـتمی فیوداڵیـان هەڵوەشـاندەوە و مافـی موڵکداری و بەکارهێنانـی زەویوزاریـان ئازادکـرد. یاسـای نـوێ دانـرا بـۆ ئـازادی کاروبـاری بەرهەمهێنانـی پیشەسـازی و بازرگانـی، پاراسـتنی موڵـک و ماڵـی خەڵـک. لـە هەمانکاتـدا بەشـداریکردنی ژمارەیـەک

خەڵکی زیاتر لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا. بەکارهێنانی هێزی سەربازی لەم وڵاتە بۆ تێکشکاندنی سیستمی کۆن و دامەزراندنی نوێ هاوچەشنی شۆڕشی فەرەنسا بوو.

ساڵی ١٨٩٠، ژاپۆن یەکەم وڵاتی ئاسیا بوو، کە دەستوری نوێی تیادا دانرا. دەستوری ئەو وڵاتە لەسەر هێشتنەوەی پاشاگەرایی بوو، بەڵام تیایدا دەسەڵاتەکانی قەیسەر زۆر کەمکرایەوە. دەسەڵاتەکانی سنوردار و رەمزی بوون و دەسەڵاتی راستی کەوتە دەست پەرلەمانێکی هەڵبژێردراو و دەسەڵاتێکی یاسایی و دادوەریی سەربەخۆوە.

بە پێچەوانەی چینەوە، ئەم وڵاتە بەهۆی فاکتەرە ناوخۆییەکانەوە توانی وەکو پێویست سوود لە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان وەربگرێت. ئەو چاکسازییە یاسایی و سیاسیانەی، کە لەو وڵاتە ساڵی ١٨٦٧ دەستی پێگرت و جێگیر بوو، لە چین هەتا ساڵی ١٩١١ دەستی پێنەکرد و وەکو بینیمان بەهۆی لاوازی فاکتەرە ناوخۆیەکانەوە، لەو سەردەمەدا شکستیان هێنا. ئەو چاکسازیانەی لە ژاپۆن جێگیربوو، رێگەی بۆ گەشەکردنی ئابوری و شۆڕشی پیشەسازی خۆشکرد. لە کاتێکدا ئەو وڵاتە توانای بۆ بەرهەمهێنانی چەک و تەقەمەنی پێویست بۆ لەشکرەکەی پەیداکرد، چین بە پێچەوانەوە دەسەڵاتدارەکانی لەرێگەی رووتاندنەوەی زۆرینەی خەڵکەکەوە پارەیەکی زۆریان تەرخاندەکرد بۆ کڕینی چەک و تەقەمەنی لە وڵاتانی دەرەوە، کە لە پێش هەموو شتێکەوە بۆ سەرکوتکردنی خەڵکی وڵاتەکە و کوشتنی یەکتر بەکاریان دەهێنا «٢ ل٢٩٤».

ئەو وڵات و کۆمپانیا کەپیتالیستیانەی کە روویان کردە ژاپۆن، هەر بەشێوەی چوونیان بۆ چین بە مەبەستی ئاوەدانکردنەوە و گەشەکردنی ئابوری و سیاسی وڵاتەکە و خۆشگوزەرانی خەڵکەکەی نەبوو، بەڵکو لە پێناوی بەرژەوەندی ئابوری و سیاسی خۆیان بوو. ئەو وڵات و کۆمانیایانە ئەگەر بۆیان بڕەخسایە، لەباتی ئەوەی لەگەڵ چینوتوێژە نوێیەکە چاکسازی خواستەکان هاریکاری بکەن، هەر وەکو چین لەگەڵ چینوتوێژە دەسەڵاتدارە کۆنەکاندا دەیانکرد و وڵاتەکەیان تاڵان دەکرد و خەڵکەکانیان دەڕووتاندەوە.

ئەوەی لە مێژووی گۆڕانکاری ژاپۆن دەکرێ سوودی لێوەربگیرێت، بوونی گروپ و پێکهاتەی بەهێزی جیاوازبوو لە وڵاتەکەدا، کە لە ململانێ و زۆرانبازیی بەردەوامدابوون لەگەڵ یەکدا. لەگەڵ سروشتی فیوداڵی و تاکڕەوی و توندڕەوی ئەوانە، ململانیەی نێوانیان بووە فاکتەرێکی گرنگ، کە رێگەخۆشکەر بوو بۆ گۆڕانکاری مەزنتر و دروستبوونی چینوتوێژ و هێزی نوێ لەکاتی پەیدابوونی

فاکتـەری نوێـدا، نموونـەی بڵاوبوونـەوەی کەپیتالیزمـی جیهانـی بـۆ وڵاتەکـە.
بوونـی چەندیـن هێـزی ناکـۆک لەگـەڵ یەکـدا، بەهـۆی پاڵپشـتی نـوێ و بەرژەوەنـدی هاوبـەش لـە بوژاندنـەوەی بازرگانـی و پیشەسـازیدا ناچاریکـردن کـە لـە ڕێگـەی پەرلەمانێکـەوە چاکسـازی گـەورەی سیاسـی و ئابـوری بکـەن، کـە ڕێگـە خۆشـکەر بـۆ بەرپابوونـی شۆرشـی پیشەسـازی لـە وڵاتەکـەدا.
بەردەوامبوونـی پاشـاگەری لـە وڵاتەکـەدا و مانـەوەی هەنـدێ دەسـەڵاتی قەیسـەر و بەردەوامـی ململانـێ لـە نێـوان کـۆن و نوێـدا بـۆ ماوەیەکـی درێـژ، بەڵگـەی ئەوەیـە، کـە گۆڕانـکاری و چاکسـازی کاتـی پێویسـتە و ناکـرێ بـە چەنـد بڕیارێـک سیسـتمێکی نوێـی حازربەدەسـت بـە ئاسـانی داتاشـرێ.

- تێکەڵبوونی دوو سیستمی ڕێگر لە مەکسیک و ئەمریکای باشور

ئەمـڕۆ، مەکسـیک و ئەمریـکای باشـور، لـە چەندیـن وڵات پێکهاتـوون، کـە جیـاوازی لـە ئاسـتی گەشـەکردن و سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابوریانـدا هەیـە. بـەڵام لەگـەڵ ئەوەشـدا مێـژووی هاوبەشـیان هەتـا ئەمـڕۆ ڕەنگدانەوەی لەسـەر سروشـت و خاسـڵەت و مەرجەکانـی گەشـەکردنیان هەیـە.
لەگـەڵ ئـەوەی ئەمریـکای باشـور و باکـور بـە هەزارەهـا سـاڵ لەمەوبـەر بـە هۆکاری سروشـتی دابـڕان لـە بەشـەکانی تـری جیهـان، بـەڵام لەوێـش نزیکـەی ٤ هـەزار سـاڵ پـاش ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت و نزیکـەی ٥ هـەزار سـاڵ پێـش زاییـن، خۆبەخـۆ شۆڕشـی نیشـتەجێبوون و بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵی تیایـدا ڕوویـدا. لەوێـش دواتـر سـەرکەوتوبوون لـە بونیادنـان و گەشـەپێکردنی شارسـتانی سـەرەتایی لـە چەندیـن ناوچـەدا، نمونـەی مەکسـیک و بیلیـز و گواتیمـالا و هینـدۆراس.
میللەتانـی ئـەو ناوچانـە ناویـان مایەبـوو. یەکـەم وەجبـەی شـارەکانیان دەوروبـەری ٥٠٠سـاڵ پێـش زاییـن بونیادنـراون. توانـا و دەسـەڵاتی ئـەو شـارانە بـۆ مـاوەی ٦٠٠سـاڵ هەتـا کۆتایـی سـەدەی یەکـی زایینـی بـەردەوام بـوو. بـەڵام دوای ئـەو سـاڵانە شکسـتیان هێنـاو لەناوچـوون. دواتـر شـار و فەرمانڕەوایـی نـوێ لـە نێـوان سـاڵەکانی ٢٥٠-٩٠٠ زایینـی جێگای کۆنەکانیـان گرتۆتـەوە. ئەمانـەش وەکـو ئەوانـەی پێـش خۆیـان بەهـۆی سروشـتی ئەبسولیتسـتی سیسـتمی سیاسـی و ئابوریـان و گـرژی و شەڕوشـۆڕی نێوانیـان سـەرە و نوگـم بـوون «٣٦ ل١٨٨،١٨٣».
کـە ئیسـپانیاییەکان لـە کۆتایـی سـەدەی پانـزە ڕوویـان لـە ناوچەکەکـرد، ئـەو شـارانە کاول و نەناسـراو بـوون. هەتـا سـەدەی نـۆزدە شـوێنەواری ئەو شـار و شارسـتانیەتە

کۆنانە هێشتا نەدۆزرابوونەوە.
شارەکانی مایە لە دەوروبەری ٥٠ شاری گەورە و بچوک پێکهاتبوون. هەر یەکێ لەوانە یەکەی سیاسی و ئابوری سەربەخۆ بوون. شارە گەورەکان فەرمانڕەوایی و پاشای خۆیان هەبوو، کۆنترۆڵ و حوکمداری شارە بچکۆلەکانیان دەکرد. ئەو شارانە لەگەڵ ئەوەی پەیوندی دیپلۆماسی و ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوەندیاندا هەتا رادەیەک هەبوو، بەڵام هەمیشە ناکۆک بوون لەگەڵ یەک و گرژی و شەڕوشۆر زاڵ بوو بەسەر پەیوەندییەکانیاندا.
لەبەر گرژی نێوانیان و خۆجیاکردنەوە لەیەک، زمانێکی هاوبەش لە نێوەندیاندا پەیدانەبوو. ئەوانە زیاتر لە ٣١ زمانی جیاوازیان هەبووە و شێوەی نووسینی تایبەتی خۆیان هەبووە. زیاتر لە ١٥ هەزار تابلۆی نوسراوەیان دۆزراوەتەوە، کە تیایاندا باسی پاشا و چینوتوێژە دەسەڵاتدار و کلتور و ئایینەکانیان کردووە. رۆژژمێری تایبەتیان هەبووە، کە مێژووی دەستپێکردنی بۆ ٣١١٤ساڵ پێش زایین دەگەڕێتەوە.
مایەکان، توانیویانە چیمەنتۆ بدۆزنەوە و بەکاریبهێنن بۆ دروستکردنی پەرستگای مەزن و کۆشک و تەلاری سەروەرەکانیان.
شارە گەورەکان، پاشای خۆیان هەبووە. فەرمانڕەوایەتییەکانیان شێوەی میرنشینی گەشەکردووی بەخۆوە بینیوە. هەندێ شاری نمونەی کوپان، تیکال، گالاکمول و گالاکمول، ساڵی ٧٥٠ زایینی قەبارەیان گەیشتۆتە شارە گەورەکانی ئەوسای جیهانی کۆن و ژمارەی دانیشتوانیان لە پاریس و لەندەنی ئەوسا زیاتر بووە «٢ ل١٤٣».
سروشتی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری ئەو شارستانیانەتە لە شارستانیەتە کۆنەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست نزیکبوو. فەرمانڕەوای شارەکان دەسەڵاتێکی تاکڕەوی توندڕەوی ناوەندی بەهێزیان هەبووە. بەهۆی ئەو دەسەڵاتەوە توانیویانە گەشەکردنی ئابوری بەدەستبهێنن، هەر لە بەرهەمهێنانەوە هەتا بیناکردنی کۆشک و تەلار و پەرستگای مەزن. بەڵام ئەو دەسەڵاتدارانە داهاتەکانیان بۆ ئاسانکردنی گەشەکردنی ئابوری و خۆشگوزەرانی زۆرینەی دانیشتوان بەکارنەهێناوە، بەڵکو بۆ بەرژەوەندی دەستەبژێری دەسەڵاتدار بەکارهاتووە، کە لە رێگەیەوە بونەتە خاوەن سامانێکی بێسنووری زێڕ و زیو و شتومەکی نایاب.
ئەو پاشاگەرییانە ئەگەر چی جیاوازی بچوک لە نێوەندیاندا هەبوو، بەڵام بەگشتی سروشتی حوکمڕانیان هاوچەشن بوو. لە سەدەی یەکی زایینیدا لە گواتیمالا،

پاشایەک بە پاڵپشتی توێژێک سەرکردە و فەرمانڕەوا کە دەوری دەستەبژێری ئۆروستۆکراتیان دەبینی حوکمیان دەکرد و کاروباری بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و بازرگانی و پیشەیی لە ژێر کۆنترۆڵیاندا بوو. ئەمانە مۆنۆپۆلی تەواوی کەرتە ئابوریەکانیان کردبوو و ڕێگەیان بە کەسی تر نەدەدا، بەشدارییەکی بەر فراوان لەو بوارانەدا بکات. کارکەرەکان، کە هەموو ئەرکەکانی بەرهەمهێنان و کارکردنیان لە ئەستۆدابوو، لە ژێر چاودێری و فرمانی ئەواندابوون. کاروباری کشتوکاڵی و دروستکردنی بەنداو و گۆماو و جۆگەلەراکێشان، ئەرکی زۆربەی ئەوانە بوو. بەشێکیان مۆنۆمێنتی تایبەتییان دروستدەکرد، بەرهەمهێنانی پیشەیی نمونەی خەزاف، جۆلا و قوماش چنین، دارتاشی و دروستکردنی ئامرازی بەرهەمهێنان و دەرهێنانی زێڕ و زیو و دروستکردنی کاڵای نایاب لەوانە. دەستەبژێری دەسەلات سەرپەرشتی و کۆنترۆڵی بازرگانی ناوخۆ و دەرەکیان دەکرد، نمونەی بازرگانی کاکاو و خوێ و بەردی نەقاری تایبەتی و پێستی پڵنگ.

کارکەرەکان لە کەرتەکانی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و پیشەییدا بە کۆمەڵ ڕێکخرابوون و کاریان پێدەکرا. خاوەنی هیچ نەبوون و مافی بەشداریکردنیان نەبوو لە هەڵسورانی کاروبار و بڕیاری سیاسی و ئابوریدا. وەکو موڵک حیسابیان بۆ دەکرا و ئەوەی پێیاندەدرا، خواردن و جێگای نوستنبوو، بەو ئاستەی بتوانن بەردەوامبن بەو کار و ئەرکانەی پێیان سپێردرابوو. ئەو سیستەمە سروشتێکی تایبەتی کۆیلایەتی کارپێکردنی هەبوو، کە لە کۆیلایەتی ئەفریقا و ڕوژهەلاتی ناوەڕاست و ئەوروپا نزیک بوو «٦ ل١٧١».

جیاوازی هەبوو لە نێوان ناوچەکانی ئەمریکای باشور و باکوردا، لە ڕووی چڕی ژمارەی دانیشتوان و ئاستی گەشەکردنی ئابوری و شارستانی و دەوڵەمەندی دەسەلاتدارەکانیان. زۆربەی دانیشتوانی ڕەسەنی ناوچەکان، کە هیندییە سورەکان بوون بە چڕی لە ناوچەکانی مەکسیک و ناوەڕاستی ئەمریکا و باکوری ئەمریکای باشور نیشتەجێ بوون و شارستانیەتە کۆنەکانیان لەو ناوچانە سەریان هەڵدابوو. ئەمریکای باکور نمونەی ناوچەکانی ئەمڕۆی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و کەنەدا، ژمارەی دانیشتوانی کەمتر و بڵاوتربوو. ئەوانە شارستانی کۆنی بەهێز و دەوڵەمەندی خاوەن زێڕ و زیوی بە شێوەی ئەو ناوچانەی تر تیایاندا نەبوو. هیندییە سوورەکانی ئەو ناوچانە لە پێکهاتەی بچوکتر بوون و لە ناوچەی فراواندا پەرش و بڵاوبوون «٢ ل١١».

بەهۆی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری قوفڵدراو و کۆیلایەتی کارپێکردن و دابڕاوی ناوچەو شارستانییەکانیان لەیەکتری بەهۆی گرژی نێوانیان،

لەم کیشوەرانەدا وەکو رۆژئاوای ئەوروپا شاری بازرگانی نیمچە سەربەخۆ و چینوتوێژی نوێی بەهێز دروست نەبوو، هەروەها دەرفەتی بەشداریکردنی ژمارەیەکی زۆرتر لە خەڵک لە بڕیارداندا دروست نەبوو. لەبەرئەو هۆکارانە شۆرشی سیاسی و پیشەسازی لێرە خۆبەخۆ لە پێش هاتنی ئیسپانی و پورتوگالییەکان رووینەدا و شارستانییەکانیان شکستیان هێنابوو و بە لاوازی مابوونەوە.

که ساڵی ١٤٩٢ کریستۆفر کۆڵۆمبس لە ئیسپانیاوە روویکردە ناوچەکە و دنیای نوێ دۆزیەوە، بارودۆخی هیندییە سورەکان و دەسەڵاتدار و فەرمانڕەواکانیان زۆر لاواز و پچرپچڕ بوون و ناسەقامگیری باڵی بەسەریاندا کێشا بوو و شەڕ و شۆڕی ناوخۆ بێتوانای کردبوون. دواتر بێجگەلە بەرازیلی ئەمڕۆ، کە پورتوگال داگیریکرد، زۆربەی شوێنەکان کەوتە ژێر کۆنترۆڵی ئیسپانیاوە. ئینگلترا و فەرەنسا لەو سەردەمەدا ئەو توانایەیان نەبوو خۆیان بگەیەنە ئەم ناوچانە «٦ ل ١٧٥».

ئیسپانیا و پورتوگال، لەو سەردەمەدا وڵاتی فیودالی ئەبسولیوتستی توندڕەوی تاکڕەو بوون. گەشەکردنی پیشەسازیی سەرەتایی تیایاندا لەچاو ئینگلتەرا و فەرەنسا و فلاندرن و ئیتاڵیا زۆر لە دواتر بوو. هاتنی ئەوانە بۆ جیهانی نوێ تەنها گەڕانبوو بە شوێن سامانی زێڕ و زیو و شتی نایاب و تاڵانی کە بیبەنەوە بۆ پاشاکانیان.

سیستمە توندڕەو و تاکڕەوەکەی ئیسپانیا و پورتوگال زۆر باش لەگەڵ سیستمە خۆماڵێکەی هیندییە سوورەکاندا دەگونجا. تێکەڵاوبوونی ئەو دوو سیستمە و ئاوێتەکردنیان لەگەڵ یەکدا رێگەی بۆ بونیادنانی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری ئەبسولیتیستی سروشت نزیک لە کۆیلایەتیەوە خۆشکرد، کە کۆسپی گەورەی لەبەردەم گۆڕانکاری و گەشەکردنی دواتر دروستکرد. ئەم سیستمە بە بەرزترین رێژە وڵات و چینوتوێژەکانی خوارەوەی سەرکوتدەکرد و دەیڕووتاندەوە، کە هەتا ئەمڕۆ هێشتا بەشێکی زۆری ئەو وڵاتانە لە کاردانەوەکانی رزگاریان نەبووە.

لە زۆربەی شوێنی جیهان، کە کۆلۆنیستەکان وڵاتانیان داگیردەکرد، هەوڵیان ئەدا لە رێگەی دەستەبژێرییەک لە چینوتوێژی وڵاتە کۆلۆنیەکان، کە لە خۆیانەوە حوکمڕانی و کۆنترۆڵی وڵاتەکان بکەن نزیکبوون. بەڵام لە مەکسیک و گوتیمالا و شوێنەکانی تری ئەمریکای باشور، ئیسپانیا و پورتوگال خەڵکانی خۆیان خستە جێگای دەسەڵاتدارانی خەڵکی رەسەنی ئەو وڵاتانە. بۆ نمونە کە ئیسپانیەکان

گواتیمالایـان داگیرکـرد سـەرۆکە هیندییـە سـوورەکانیان ناچارکـرد، کـە هەرچـی زێڕو زیـو و سـامانیان هەبـوو بیاندەنـێ. لـە ڕێگـەی فشارخسـتنە سـەر ئـەو سـەرکردانەوە، دەسـت و پێوەندەکانیـان ناچاردەکـردن کـە زێـڕو زیـوی زیاتریـان بـۆ بەرهەمهێنـن. دواتـر ئیسـپانیەکان ئـەو سـەرکردانەیان لەناوبـرد و خۆیـان جێگەیـان گرتنـەوە. بـە هەمـان شـێوە دەسـتیانگرت بەسـەر هەمـان سیسـتمی شـێوە کۆیلایەتیـان و لـە ڕێگەیـەوە کۆنترۆڵـی بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵی و بازرگانـی و پیشـەیی بـە تایبەتـی دەرهێنانـی زێـڕ و زیویـان کـرد. شـارە گـەورە و بەهێزەکانـی ئەوانیـان هێشـتەوە و کردنیـان بـە جێگـەی نیشـتەجێبوون و ناوەنـدی دەسـەڵاتی سیاسـی و ئابـوری و سـەربازی خۆیـان «٦ ل١٨٤».

سـاڵی **١٥٣١** چەنـد بنەماڵەیەکـی ئیسـپانی دەسـتیان بەسـەر دەسـەڵاتی سیاسـی و ئابـوری گواتیمـالادا گـرت. ئـەو کاتـە ئـەو بنەماڵانـە لـە **٢٢** خێـزان پێکهاتبـوون، دواتـر لـە ڕێگـەی ژن و ژنخوازیـەوە بوونـە **٢٦** خێـزان. بـە درێژایـی ئـەم چەنـد سـەدەیە هەتـا کۆتایـی سـەدەی بیسـت هـەر ئـەو خێزانانـە دەسـەڵاتی ئـەو وڵاتەیـان لەژێـر دەسـتدا بـوو. سـاڵی **١٩٩٣** کـە سـەرۆک کۆمـاری ئـەو وڵاتـە هەڵبژێـردرا، خـۆی و دوو وەزیـری گرنگـی حکومەتەکـە لـە ڕەچەڵەکـی ئـەو بنەماڵانـە بـوون.

سـاڵی **١٨٢٣** بەهـۆی شـەڕی ناپلیـون و لاوازبوونـی دەسـەڵاتی فیوداڵـی لـە ئیسـپانیا و دەسـتپێکردنی گۆڕانـکاری و چاکسـازی تیایـدا، کۆلۆنیەکانیـان لـە مەکسـیک و باشـوری ئەمریـکا سـەربەخۆیی خۆیـان وەرگـرت لـە نێوەندیانـدا گواتیمـالا.

بـە دەرچوونـی ئیسـپانیا لـەوێ، گرفتـی وڵاتەکـە کۆتایـی نەهـات. چونکـە ئەوانـەی بەهـۆی ئیسـپانیاوە پێشـتر دەسـەڵاتداربوون و نیشـتەجێبوون لـەو وڵاتانـە مابوونـەوە و بەردەوامبـوون لـە کۆنترۆڵکـردن و حوکـم کردنیـان. لـە باتـی ئـەوەی زوڵـم و زۆرداری کەمتـر بێتـەوە و ڕێگەخـۆش بێـت بـۆ گەشـەکردنی وڵاتەکـە و چاکسـازی سیاسـی و ئابـوری تیایـدا، بـاری وڵاتەکـە خراپتـر بـوو و دەسـەڵات و تونـدڕەوی و تاکـڕەوی ئەوانـە لـە جـاران زیاتریکـرد، چونکـە ئەوانـە خۆیـان بـە خاوەنـی وڵات و خەڵکەکـەی دەزانـی. هاتنـی ئیسـپانیا و پورتـوگال بـۆ ئـەو شـوێنانە، سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری سـنوردارتر کـرد لـە جـاران و کۆسـپەکانی زیاتـر کـرد لـە ڕێگـەی گەشـەکردن و خۆبەخـۆ بەرپابوونی شۆڕشـی سیاسـی و پیشەسـازی تیایانـدا.

کـە کەپیتالیـزم لـە سـەدەی نـۆزدەدا بەهێـز بـوو و پلیـدا بـۆ جیهانـی نـوێ، گوتیمالاشـی گرتـەوە. بەهـۆی بوژاندنـەوەی بـازاڕی جیهـان و زیادبوونـی ژمـارەی دانیشـتوان لـە ڕۆژئـاوای ئەوروپـا و زیادبوونـی خواسـت لەسـەر بەرهەمـی نـوێ

لەوانە خواست لەسەر قاوە، بووە هۆکاری زیادبوونی بەرهەمهێنان و بازرگانی پێکردنی لە گواتیمالا. لەو ڕێگەیەوە ئەو بەرهەمە بووە کاڵایەکی بازرگانی گرنگ لە هەموو جیهاندا.

ساڵی ١٨٧١ لەو وڵاتە توێژێک لە دەستەبژێری دەسەڵاتدار ئەو دەرفەتەیان قواستەوە و بەناوی لیبرالیزم و بازاڕی ئازاد و ئازادی خەڵک لە کارکردن و بڕیاردانیدا هەروەها پاراستنی مافی موڵکایەتی، هەڵمەتێکی باشیان خستەگەڕ بۆ زیادکردنی بەرهەمهێنانی قاوە و بازرگانی پێکردنی. بۆ گەیشتن بەو ئامانجە پێویستیان بە دوو ئامراز بوو، هێزی کار و زەوی بۆ بەرهەمهێنان. لەسەر بنەمای مافی موڵکایەتی گشتی زەوی، کە پێشتر هیندییە سوورەکان پەیڕەویانکرد بوو، زەویوزارێکی زۆریان بە ناوی موڵکی دەوڵەت و گشتییەوە، خستە ژێر تەسەروفکردنی خۆیان بۆ ئەو مەبەستە. لە هەمانکاتدا بۆ دابینکردنی هێزی کاری پێویست و هەرزان، هەمان سیستمی کۆنی هیندییە سوورەکانی بە کۆمەڵ کارپێکردنیان خستە گەڕ. لەو شوێنانەدا بە ناوی کارکردن بۆ خۆشگوزەرانیان و ئاسانکاری لە بەرهەمهێنیان و کێڵگەی بەرهەمهێنانی مەزندا، ژمارەیەک زۆر خەڵکیان لەو شوێنانەدا پەنگدا و ناچاریانکردن، کە ڕۆژگاری درێژ و هەموو ڕۆژێکی هەفتە کاری سەخت بکەن. هەندێکیان بە هەمیشەیی لەو شوێنانە کاریان دەکرد و لە بەرامبەردا خواردنی پێویست و جێگەی نالەباری نیشتەجێبونیان بۆ تەرخاندەکردن، کە هیچ خزمەتگوزارێکی پێویست تیایاندا دابین نەدەکرا. ئەوانی تریان لە شوێنی ترەوە دەهێنا و ساڵی دوو هەتا سێ مانگ بێگاریان پێدەکردن. کارکەرەکان وەکو کۆیلە ڕەفتاریان لەگەڵ دەکرا و توانای بیرکردنەوە و داهێنان لە ناویاندا دەخنکێنرا. بەرهەمهێنان و بازرگانی لەو بوارەدا لەلایەن ئەو دەستەبژێر دەسەڵاتدارەوە مۆنۆپۆڵ کرابوو و ڕێگەیان بەکەسی تر نەدەدا بەشداری تیادا بکەن. داهاتی ئەوە سامانێکی بێ سنوری بۆ ئەوانە دروستکرد کە بۆ خۆشگوزەرانی و ژیانی سەڵتەنەتی خۆیان بەکاردەهێنا و سەرکوتکردنی هەموو هەوڵدانێک بۆ دروستبوونی چینوتوێژی ئازاد و بەشداریکردن لە بڕیاردان و چاکسازی سیاسی و ئابوریدا «**٢** ل**٣٤٥**».

دەوڵەت و کۆمپانیە کەپیتالیستەکان بە غیابی چینوتوێژی ئازادی بەهێز لەو وڵاتانەدا، رووە تاکڕەو و توندڕەوەکانیان دەخستە گەڕ و هاریکاری و تەعامولیان لەگەڵ ئەو دەستەبژێر دەسەڵاتدارەدا دەکرد و دەبوونە هاوپەیمانیان و ڕێگەیان دەگرت لە گۆڕانکاری و چاکسازی لەو وڵاتەدا.

لە دوای سەربەخۆیی گواتیمالا، شێوازی بەکارهێنانی هێزی کار بەو شێوازە

سروشت کۆیلایەتیە هەر بەردەوام بوو. ساڵی **١٨٧٧** دوای ململانێیەکی زۆر و چەندین راپەرینی نێوان ئەو کارکەرانە ئەو سیستمە لەو وڵاتەدا بە یاسا قەدەغەکرا، بەڵام بە کردەوە پەیڕەوکردنی هەر بەردەوام بوو. ساڵی **١٩٢٠** هەمیسانەوە هەڵمەتێکی تر کرا بۆ رێگەلێگرتنی، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەتا ساڵی **١٩٤٥** هەر بەردەوام بوو. ئەو ساڵەدا بۆ یەکەمجار گۆڕانکاری و چاکسازی گەورە روویدا بەهۆی بەشداریکردنی بزووتنەوەی گەنجان و قوتابیان و هەندێ توێژ و هێزی چاکسازیخواز لە پرۆسەکەدا. ئەم نیمچە دیموکراسییە ساڵی **١٩٥٤** لە رێگەی کودەتایەکی سەربازی و شەڕی خوێناویەوە پێشێلکرا. ئەو بارە نالەبارە هەتا ساڵی **١٩٨٦** بەردەوام بوو. لەو ساڵەدا شەپۆلێکی نوێی دیموکراسی دەستی پێکردەوە و چاکسازی ئابوری و سیاسی نوێ روویدا.

بەڵێ لەو وڵاتانەدا هەمیشە ململانێ و توندوتیژی و هەوڵدان بۆ چاکسازی سیاسی و ئابوری بەردەوامبووە و چەندینجار هەندێ دەسکەوت بەدەستهاتووە، بەڵام لەبەر لاوازی چینوتوێژە نوێیەکان و کەمی دەرفەتی بەشداریکردن لە بڕیاردان زۆرجار شکستیان هێناوە. لەژێر سیستمێکی سیاسی و ئابوری توندڕەوی وادا بە غیابی چینوتوێژ و هێزی نوێی بەهێز، گروپ و دەستەبژێر و پارت و پێکهاتەی توندڕە و تاکڕەوی نوێ دروست دەبێت و جێگەی کۆنەکان دەگرنەوە و سەرلەنوێ لە بازنەیەکی داخراودا هەمان بارە نالەبارە کۆنەکان دووبارە دەبنەوە.

لەگەڵ کۆسپی گەورە و رۆڵی نێگەتیڤی فاکتەرە مێژوویە کۆنەکان، لەم سی ساڵەی دوایەدا بەهۆی بەهێزبوونی چینوتوێژە نوێیەکان و زیادبوونی دەرفەتی بەشداریکردنیان لە کاری دیموکراسی و پەرلەمانیدا گۆڕانکاری مەزن لە وڵاتەکانی باشوری ئەمریکادا جێگیر بووە. بەرازیل کە یەکێ لە دەوڵەتە مەزنەکانی جیهانە و هەروەها چەندین وڵاتی تری ئەو کیشوەرە لەڕووی ئابوری و چاکسازی سیاسیەوە گۆڕانکاری مەزن تیایاندا روویداوە و رۆڵی گرنگیان هەیەبۆ بونیادنانی هاوسەنگێکی نوێ لە جیهاندا «**٢ ل٣٤٩\ ٤٤\٤٨**».

- گۆڕانکاری لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا ئاسانتربوو

جاری واهەیە مێژوو و شارستانی کۆنی وڵاتێک دەبێتە جێگای شانازی و سەربەرزی خەڵکەکەی و رەنگە هەتا رادەیەک هەندێ فاکتەر لەو مێژووە کۆنەدا رێگە خۆشکەربن بۆ گۆڕانکاری و تازەکردنەوە. لە هەمانکاتدا وەکو لەم

لێکۆڵینـەوەدا، لـە چەنـد روویەکـەوە باسـمانکرد، زۆرجـار هەنـدێ لایەنـی خاسـڵەت و سروشـتی کۆنـی وڵاتێـک دەبێتـە فاکتـەری نێگەتیـڤ و کۆسـپ لەبـەردەم گۆڕانـکاری و گەشـەکردنی ئابـوری و چاکسـازی یاسـایی و سیاسـی تیایـدا.

ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمریـکا و کەنـەدا و ئوسـترالیا، لەبـەر لاوازی و بچوکـی دانیشـتوانە کۆنـە رەسـەنەکانی و کەمـی یاخـود نەبوونـی رۆڵیـان لـە بونیادنانـی دەوڵەتـە نوێیـەکان و گەشـەکردنانیدا، مێـژووی کۆنـی وڵاتەکـە و خاسـڵەتەکانی کاردانـەوەی ئەوتـۆی نەبـووە لـەو بونیادنانـەدا. ئەو کۆسـپانەی کە لەبەر گەشـەکردنی وڵاتەکـەدا بـوون لاوازتـر بـوون، بۆیـە گۆڕانـکاری تیانـدا ئاسـانتربوو. رەنگـە هەنـدێ کـەس بـە نزمـی سـەیری ویلایەتـە یەکگرتـووەکان بـکات و بەبـێ خـاوەن مێـژوو و شارسـتانیەتی کـۆن دایبنـێ، بـەڵام لـە راسـتیدا نەبوونـی شارسـتانێتی بەهێـزی کـۆن لـەو وڵاتـەدا رەنگـە بووبێتـە فاکتەرێـک، کـە ئـەو وڵاتـە لـە مێـژووی کورتـی چـوار سـەد سـاڵیدا بۆتـە بەهێزتریـن و پێشـکەوترین وڵاتانـی جیهـان.

کـە سـاڵی **١٤٩٢** ئیسـپانیا جیهانـی نوێـی دۆزیـەوە و بەشـێکی زۆریکـرد بـە کۆلۆنـی خـۆی، ئینگلتـەرا هێشـتا لـە چـاو ئیسـپانیادا وڵاتێکـی لاواز بـوو، خەریـک بـوو بـە شـەڕی ناوخـۆوە بەنـاوی شـەڕی گوڵەباخەکانـەوە و توانـای نەبـوو پاپـۆر بـۆ داگیرکردنـی وڵاتانـی تـر رەوانـەکات. سـاڵی **١٥٨٨** سـەد سـاڵ دوای دۆزینـەوەی جیهانـی نـوێ لـەدوای تـۆزی بەهێزبوونـی ئینگلتـەرا و سـەرکەوتنی لـە شـەڕێکدا بەسـەر ئیسـپانیادا ئنجـا توانـی خـۆی بگەیەنێتـە جیهانـی نـوێ «**٩** ل**٨٧**».

کـە ئینگلیـزەکان گەیشـتنە ئـەوێ، لەبـەر لاوازیـان ئـەوەی لەبـەر دەسـتیاندابوو داگیرکردنـی بەشـێک بـوو لـە ئەمریـکای باکـور، ناوچەکانـی ئەمـڕۆی ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمریـکا. ئـەو ناوچانـە دەوڵەمەنـد نەبـوون و سـامانی زۆریـان تیـادا نەبـوو. هیندییـە سـوورەکان لێـرە وەکـو هاورێکانیـان لـە مەکسـیک و باشـوری ئەمریـکا هێنـدە خاوەنـی سـەروەتی زۆر نەبـوون. هـەر لەبـەر بێنرخـی ئـەو ناوچانـە بـوو کـە پێشـتر وای لـە ئیسـپانیا و پورتـوگال کـرد هێنـدە گوێـی پێنـەدەن.

کـە ئینگلیـزەکان چـوون بـۆ ئـەو ناوچانـە، لەبـەر گەورەیـی شـوێنەکان و کەمـی دانیشـتوانی رەسـەنی، بـۆ مـاوەی **١٨** سـاڵ هەمـوو هەوڵێکیـان شکسـتی هێنـا و هیچیـان نەکـرد بەهیـچ. سـاڵی **١٦٠٧** سـوپای ئینگلیـز و دەسـتوپێوەندەکانی روویانکـردە ناوچـەی ڤەرجینیـا و تیایـدا شـارێکی بچوکیـان دروسـتکرد بەنـاوی جەیمسـتاونەوە. لـەو شـوێنە کۆلۆنیەکیـان (کۆلۆنـی، هاتـن و نیشـتەجێبوونی خەڵکی درەوەیـە لـە وڵاتێـک یـان ناوچەیەکـدا) دروسـتکرد بەمەبەسـتی ئـەوەی پەلامـاری هیندییـە سـوورەکانی ناوچەکـە بـدەن و سـامانی زێـڕ و زیویـان لـێ زەوت بکـەن و

بەهامـان شـێوەی ئیسـپانیەکان خەڵکەکانیـان ناچاربکـەن لەژێـر سیسـتمێکی کۆیلایەتی کارکردنـدا بەرهەمیـان بـۆ بهێنـن و خزمەتکارییـان بکـەن.
ئـەوەی بـۆ ئیسـپانیەکان هەڵکـەوت، بـۆ ئینگلیـزەکان سـەری نەگـرت. هـۆکاری ئـەوە بـۆ ئـەوە دەگەڕێتـەوە، کـە هیندییـە سـوورەکانی ئـەو ناوچانـە خاوەنـی شارسـتانی کـۆن و شـاری دەوڵەمەنـد و پاشـای خـاوەن سـامانی زێـڕ و زیـوی زۆر نەبـوون هەتـا تـاڵان بکرێـن. هۆکارێکـی تـر لاوازی ئینگلیـزەکان و فراوانـی ناوچـەکان و پـەرش و بـڵاوی خەڵکـە ڕەسـەنەکە و نەبوونـی دەسـەڵاتێکی ناوەنـدی بـوو لـە ناویانـدا، کـە ئینگلیـزەکان بـە ئاسـانی بتوانـن کۆنترۆڵـی بکـەن و لـە ڕێگـەی سیسـتمێکی کۆیلایەتـی کارکردنـەوە خەڵکەکـەی ناچـاری کارکـردن و بەرهەمهێنـان و خزمەتـکاری بکـەن. ئەمـە بـووە هـۆی شکسـتهێنانی پلانـی ئینگلیـزەکان لـەم شـوێنانە.
لەبەرئـەوەی ئـەو کۆلۆنیسـتە ئینگلیزانـەی کـە لەگـەڵ سـوپادا هاتبـوون خەڵکـی خواردەلەمیـش بـوون و کارکـەر نەبـوون و توانـای بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵیان نەبـوو، کـە خۆیانـی پێبژێنـن، لـە دوای چەنـد ساڵێک کـە خەزێنـەی خواردەمەنـی و پێویسـتیان کەمـی دەکـرد و بەتایبەتـی لـە زسـتانە ساردەکاندا ڕووبەڕووی برسـێتی و ڕەقبوونـەوە دەبوونـەوە و سـاڵی واهەبـوو ژمارەیەکـی زۆریـان بەهـۆی برسـێتی و نەخۆشـیەوە دەمـردن. بـاری ژیانیـان ئەونـدە خـراپ بـوو هەندێکیـان پەنایـان بـۆ هیندییـە سـوورەکان دەبـرد، کـە هەنـدێ خـواردن و پێداویسـتیان بدەنـێ بـۆ ئـەوەی لـە برسـا نەمـرن.
کۆمپانیـای ڤەرجینیـا بـە مەبەسـتی پەیداکردنـی سـامانێکی زۆر بـۆ پاشـای ئینگلتـەرا و ڕێکخسـتنی کاروبـاری کۆلۆنیەکـە بونیـاد نرابـوو. ئـەو کومپانیایـە لـە دوای دوانـزە سـاڵ بـۆی دەرکـەوت، کـە ئـەوەی بـۆ ئیسـپانیەکان سـەریگرت بـۆ ئـەوان لـەو ناچانـەدا سـەر ناگرێـت. بـۆ چارەسـەرکردنی ئـەو گرفتانـە لەباتـی کۆلۆنیسـتی تەمـەڵ و کارنەکـەر، خەڵکـی نوێـی کارکەریـان لـە ئینگلتـەراوە هێنـا. ئەوانـە لـە جوتیـار و کرێـکار و دارتـاش و ماسـیگەر و پیشـەگر پێکهاتبـوون. دەسـەڵاتدارە ئینگلیـزەکان ویسـتیان لـە ژێـر سیسـتمێکی تونـدڕەوی نیمچـە کۆیلایەتـی کارکردنـدا ئـەو خەڵکـە نوێیـە ناچـار بکـەن لەباتـی هیندییـە سـوورەکان کاریـان بـۆ بکـەن.
بـەڵام ئـەو دەسـەڵاتدار و کۆمپانیایـە لەوەشـدا کەوتنـە هەڵـەوە و پلانەکانیان شکسـتی هێنـا. هـۆکاری ئـەوەش لـە لایەکـەوە دەگەڕێتـەوە بۆئـەوەی ئـەو خەڵکـەی هێنابویـان ئازادبـوون و چۆکیـان دانـەدەدا بـۆ ئـەو دەسـەڵاتدارانە و دەیانویسـت بـە ئـازادی کاربکـەن و خۆیـان بژێنـن، لـە لایەکـی تـرەوە بەهـۆی فراوانـی وڵاتەکـە و بوونـی زەویـوزار و ئـاوی زۆر تیایـدا خەڵکەکـە بـە ئاسـانی ئـەو کۆلۆنیەیـان بەجێدەهێشـت

و بارياندەكرد بۆ شوێنی تر، كە بەسەربەستی تيايدا بژين.

لە كاتێكدا دوانزە ساڵ پێويست بوو بۆ كومپانيای ڤەرجينيا، كە لەوە بگەن كە هينديیە سوورەكانی ئەم ناوچانە وەكو ئەوانەی شوێنەكانی تر نەبوون، ٢٠ ساڵی تری پێچوو هەتا تێگەيشتن، كە ناتوانن سيستمی كۆيلايەتی كاركردن بەسەر كۆلۆنيستەكاندا بسەپێنن. بۆيان دەركەوت بۆئەوەی خەڵك بە باشی كاربكات و بەرهەمبێنێ و توانای داهێنانی بخاتەگەڕ، دەبێ ئازادبن و هانبدرێن و سوود لە كار و هيلاكيان وەربگرن و بكەونە ژيانێكی خۆشگوزەرانييەوە. بۆيە ساڵی ١٦١٨ كۆمپانياكە بڕياريدا كە هەموو خێزانێك كە نێرينەيەكی باڵقی تێدابوو، هەر ئەندامێكی ٥٠ فندان زەوی پێبدرێت و لە هەمانكاتدا هەرچی كەسێك بتوانێ خێزانێكی نوێ بهێنێ بۆ ڤەرجينيا ٥٠ فندانی تری پێبدرێت. ئەم كردارە خەڵكەكەی خستە جۆش و خرۆش و كەوتنە بەرهەمهێنانی بەر فراوان و بيناكردن و ئاوەدانكردنەوە.

لە ناوچەكانی تری وڵاتەكە لەلايەن دەسەڵاتداری كۆلۆنيستی ئينگلتەراوە چەندين هەوڵ بە شێوازی جياوازدرا بۆ كۆنترۆڵكردنی خەڵك و مۆنۆپۆڵكردنی بەرهەمهێنان. ساڵی ١٦٣٢ لە ناوچەيەكدا پاشای خاوەن شكۆی ئينگلتەرا بڕياريدەركرد، كە ٦٣٢ مليون فدان زەوی كشتوكاڵی بداتە دەست لۆرد بالتيمۆر، كە دابەشی بكات بەسەر ژمارەيەك لۆردی (فيودال) بچوكتردا بۆئەوەی لە ڕێگەی ئەوانەوە خەڵكی بكرێن بە مسكێن و ناچاربكرێن كاريان بۆ بكەن. ئەمەو چەندين هەوڵی تری بەو جۆرە بەهۆی هەمان فاكتەرەكانی كە پێشتر باسمانكرد بۆيان سەری نەگرت «٦ ل٢٠٣».

ئەم پرۆسەيە چينوتوێژی بەهێزی ئازادی دروستكرد لە كۆلۆنيەكەدا و توانايان پەيداكرد كە هەوڵی بڕياردان بدەن بۆ بەڕێوەبردنی ناوچەكەيان. بۆيە بۆ ئەو مەبەستە ساڵی ١٦١٩ بڕياری دروستكردنی ئەنجومەنێكياندا. هەموو نێرينەيەكی باڵقی كۆلۆنيەكە بۆی هەبوو دەنگ بدات، بۆ هەڵبژاردنی ئەندامانی ئەنجومەنەكە. لەگەڵ بچوكی ئەم ڕووداوەدا، لەو كاتەدا يەكەم هەنگاو بوو بۆ دامەزراندنی سيستمێكی بەڕێوەبردنی سياسی و ئابوری بەرفراوانتر لە وڵاتەكەدا.

بە درێژايی ساڵەكانی ١٦٠٠ چەندەها كۆلۆنيستی نوێ لە ئينگلتەرا و ئەوروپاوە ڕوويانكردە ئەو وڵاتە، يەك لە دوای يەك كۆلۆنی نوێيان تيايدا دروستدەكرد. ململانێ لە نێوان بونيادنانی سيستمی بەڕێوەبردنی بەرتەسك و سيستمی پلۆراليزمدا بێوچان بەردەوام بوو. لە ساڵی ١٧٢٠دا لە وڵاتەكەدا سێ كۆلۆنی گەورە هەبوو، كە خاوەنی ئەنجومەنی بەڕێوەبردنی سەربەخۆی خۆيان

بـوون. تیایانـدا کۆلۆنیسـتەکان مافـی پاراسـتنی مولـک و مـاڵ و ئـازادی کارکـردن و بەرهەمهێنـان و ئاڵوگـۆڕی بازرگانیـان هەبـوو. ئـەم کۆلۆنیانـە بوونـە هەوێنـی درسـتبوونی دەوڵـەت و سیسـتمێکی نـوێ. سـاڵی ١٧٧٤ نوێنەرانـی ئـەو ئەنجومەنانـە لـە کۆنگرەیەکـی هاوبەشـدا کۆبوونـەوە. لـەو کۆنگرەیەدا بڕیاری یاسـا سـەرەتاییەکانی وڵاتێکـی هاوبەشـیاندا و بانگـەوازی سـەربەخۆیی و جیابوونـەوەی خۆیـان لـە ئینگلتەرا کـرد و ویلایەتـە یەککگرتووکانـی ئەمریکایـان دامەزرانـد «٢ ل١٩-٢٧».

بـەو جـۆرە، دەوڵەتەکـە لـە ڕێگـەی دوو دامـەزراوەی لـە یـەک سـەربەخۆ حوکمرانـی دەکـرا. یەکەمیـان ئەنجومەنـی بەڕێوەبردنـی ویلایەتـەکان بـوو، کـە سـەربەخۆیی خۆیـان هەبـوو لـە چۆنیەتـی حوکمرانـی ویلایەتەکەیـان و دووەمیـان ئەنجومـەن و دەسـەڵاتی ناوەنـدی بـوو، کـە بەرژەوەنـدی هاوبەشـی ویلایەتەکانـی پێکـەوە دەبەسـتەوە. ئەگەرچـی بـە پێوانـی ئەمـڕۆ وڵاتەکـە دیموکراتـی نەبـوو، بەشـێکی زۆری دانیشـتوان وەکـو ژنـان و کۆیلـەکان مافـی دەنگـدان و بەشـداریکردن لـە بڕیـاری سیاسـی و ئابوریـدا نەبـوو، بـەڵام ئـەم چاکسـازییانە بناغەیـان دانـا و هەنگاوێکـی گرنـگ بـوو بـۆ بونیادنانـی سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری بەرفراوانتـر، کـە قاپـی خسـتە سەرپشـت بـۆ گەشـەکردن و چاکسـازی نـوێ و بەردەوامـی تیایـدا.

لـە ناوەڕاسـتی سـەدەی نـۆزدە لەگـەڵ ئـەوەی ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمریـکا، وڵاتێکـی بـە یەکـەوە بەسـتراو و دەسـەڵاتێکی ناوەنـدی هاوبەشـی هەبـوو، بـەڵام وڵاتێکـی فیـدراڵ بـوو. بەپێـی ئـەوە ویلایەتـەکان سـەربەخۆیی خۆیـان هەبـوو و یاسـا و سیسـتمی بەڕێوەبردنیـان جیـاوازی زۆر لـە نێوەندیانـدا بـوو.

لـە کاتێکـدا سیسـتمی بەڕێوەبردنـی ویلایەتەکانـی باکـور کراوەتـر و پلورالیزمتـر بـوو، سیسـتمی بەڕێوەبردنـی ویلایەتەکانـی باشـور سروشـتێکی کۆیلایەتـی هەبـوو. لەهەنـدێ شـوێنی باشـور ٩٥٪ دانیشـتوانی کۆیلـە پێسترەشـەکان بـوون، کـە لـە ئەفریقـاوە هـاوردە کرابـوون. ئەمـە وایکردبـوو، کـە جیاوازێکـی فـراوان هەبێـت لـە نێـوان ئاسـتی گەشـەکردنی ئابـوری باشـور و باکـور. لـە وڵاتێکـی پیشەسـازیدا گەورە و بچوکـی شـارەکان نیشـانەی ئاسـتی گەشـەکردنە. ڕێـژەی ژمـارەی دانیشـتوانی شـارەکانی باشـور لـەو سـەردەمەدا تەنهـا ٩٪ دانیشـتوان بـوو، بـەڵام لـە بەرامبـەردا لـە باکـور ٣٥٪ بـوون. پیشەسـازی باشـور لاوازتـر بـوو، خەڵکەکـەی هەژارتـر بـوون، وەبەرهێنـان کەمتـر بـوو، ئاسـتی تەکنیـک و زانسـتی و خوێنـدن و شـارەزایی زۆر نزمتربـوو، توانـای داهێنـان لاوازتـر بـوو. خـاوەن کێڵگـە و پیشەسـازی و بازرگانـە گـەورەکان، کـە لەهەمانکاتـدا خاوەنـی کۆیلـەکان بـوون، هەمـوو دەسـەڵاتی یاسـایی و سیاسـی و قەزایـی لـە دەسـتیاندا بـوو. ئـەوان بەپێیـی بەرژەوەنـدی و خواسـتی

خۆیـان یاسـاکانیان دادەڕێـژا. کۆیلـەکان کـە زۆرینـە بـوون هیـچ مافێکـی سیاسـی و یاسـایی و ئابوریـان نەبـوو «**٩** ل**٢٦٩**».

جیـاوازی فراوانـی نێـوان باشـور و باکـور تەنهـا نەدەبـووە هۆی دروسـتبوونی گرژی و ئـاژاوە و ناسـەقامگیری و بەردەوامـی دواکەوتنـی باشـور، بەڵکـو هەڕەشـەیەکی هەمیشـەیی بـوو لەسـەر سەرانسـەری هەمـوو وڵاتەکـە. ئـەو یاسـاو سیسـتمەی باشـور ڕێگربـوو لـە پرۆسـەی چاکسـازی و یاسـاو بڕیـاری سیاسـی نـوێ، کـە ڕێگـە بـۆ گەشـەکردنی ئابـوری و کۆمەڵایەتـی و خۆشـگوزاری هاونیشـتمانی هەمـوو وڵاتەکـە خۆشـبکات.

لـەم زەمینەیـەدا، باکـور چەنـد ئەگەرێکـی لەبەردەمدابـوو. رازی بـوون بەسیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری سـنورداری باشـور و هەڵبژاردنی ڕێبـازی دواکەوتن و گـرژی و نایەکسـانی. دووەم جیابوونـەوە لەیەکتـری و دابەشـبوونی وڵاتەکە بەسـەر دوو دەوڵەتـدا، کـە ئـەوەش دراوسـێیەکی تونـدڕەوی بـۆ باکـور دروسـتدەکرد، کـە هەمیشـە دەبـووە هەڕەشـە لەسـەر بوونـی و دەرفەتـی گەشـەکردنی. ئەگـەری سـێهەم شـەڕی ناوخـۆ و تێکشـکاندنی سیسـتمی کۆیلایەتـی باشـور و بەیەکـەوە بەسـتنی هەمـوو وڵاتەکـە بـوو لەژێـر سـایەی سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی پلورالیزمتـردا. وەکـو ئاشـکرایە، باکـور بەهـۆی ئـەوەی زۆرینـەی دانیشـتوانی باشـور کۆیلـە بـوون و لەگـەڵ گۆڕانکاریدابـوون، شـەڕی ناوخـۆی هەڵبـژارد «**٦** ل**٢١٤**».

شـەڕی ناوخـۆ، سـاڵی **١٨٦٥** بـە سـەرکەوتنی باکـور و قەدەغەکردنـی سیسـتمی کۆیلایەتـی بـە گۆڕانـی یاسـا و ئازادکردنـی کۆیلـەکان کۆتاییهـات. ئـەوەی چـاوەڕوان دەکـرا، گۆڕانـکاری و چاکسـازی و پرۆسـەی دیموکراتـی خێراتربـوو، کـە لـە باشـور رووبـدات. هەنـدێ گۆڕانـکاری روویـدا و خەڵکـی ئازادتـر بـوون، ڕێگـە بـۆ گۆڕانـکاری زیاتـر خۆشـبوو و گوڕیـدا بەگەشـەکردنی تەکنـک و زانسـتی و شـێوازی نوێیـی بەرهەمهێنـان و گەشـەکردنی پیشەسـازی، بـەڵام ئـەو پرۆسـەیە وا بـە ئاسـانی بەڕێوەنەچـوو «**٦** ل**٢٢٩**».

لەگـەڵ ئـەوەی چینوتوێـژە دەسـەڵاتەکانی باشـور شـەڕەکەیان دۆرانـد و بەپێیـی یاسـا موڵکایەتـی کۆیلەکانیـان لەدەسـتدا، بـەڵام ئەوانـە هێشـتا زۆر بەهێزبـوون و وا بـە ئاسـانی وازیـان لـە دەسـەڵات و بەرژەوەندیەکانیـان نەهێنـا. هێشـتا ئەوانـە بڕیاری سیاسـی و ئابوریـان لـە دەسـتدابوو. خـاوەن کەپیتـاڵ و بانکـەکان بـوون. خاوەنـی زەویـوزار و کێڵگـەی بەرهەمهێنـان و کۆمپانیـەکان بـوون و مۆنۆپۆڵـی بازرگانیـان کردبـوو. زۆربـەی سیاسـیەکان لەپـاڵ ئەوانـدا بـوون و توانـای کڕینـی خەڵکیـان هەبـوو. ئـەوان بـوون یاسـا ناوخۆییەکانیـان دادەڕشـت و بڕیاریـان لەسـەردەدا.

شارەزا و خوێندەواربوون. خاوەن چەک و پیاوکوژ بوون و هەڕەشەیان لە خەڵک دەکرد و ئازاریان دەدان و دەیانکوشتن. دەسەڵاتیان بەسەر دەسەڵاتی دادوەری و دادوەرەکاندا هەبوو. سیستمی کۆیلایەتی قەدەغە کرابوو، بەڵام سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری تاکڕەوی توندڕەو هەر بەردەوامبوو. هاوڵاتیە ڕەشەکان هێشتا مافی دەنگدان و خۆ کاندیدکردنیان نەبوو، لە هەموو ڕوویەکەوە دژایەتی و سەرکوتدەکران. ڕێگەی خوێندن و فێربونیان لێگیرابوو. منداڵەکانیان بۆیان نەبوو لە قوتابخانەی سپییەکان بخوێنن. ئاستی فێرکردن و توانای مامۆستا لە قوتابخانەکانیان نزمتر بوو. لەبەر بێدەرامەتی زۆرربەیان توانای خوێندنی بەرزیان نەبوو. کاری باشیان پێنەدەدرا و موچەکانیان لە سپییەکان نزمتربوو.

چینوتوێژ و هێزە دەسەڵاتدارەکانی باشور، لە ڕێگەی سوود وەرگرتن لە سیستم و یاسا فیدراڵیەکانەوە، ساڵی ١٨٧٧ توانییان کاندیدی خۆیان فەرزکەن لە هەڵبژاردنی سەرۆک کۆماردا. بە پێیی یاسا، سەرۆک کۆمار لەو وڵاتە ڕاستەوخۆ لەلایەن دەنگدەرانی هەموو وڵاتەکەوە کاندید ناکرێت و هەڵنابژێری، بەڵکو لە نێوان کاندیدی ویلایەتەکانەوە هەڵدەبژێری. لەو ساڵانەدا لەو ڕێگەیەوە توانییان بڕیاری کشانەوەی سوپای فیدراڵ لە ویلایەتەکانی خۆیاندا بسەپێنن. بە دوورخستنەوەی سوپا لەو ناوچانەدا و لاوازبوونی دەسەڵاتی فیدراڵی تیایاندا، دەسەڵاتدارە خۆجییەکان ڕێگەیان بۆ خۆشبوو بە پێیی بەرژەوەندی و خواستی خۆیان مۆنۆپۆڵی ئابوری و دەسەڵاتی سیاسی خۆیان بەهێزترکەن.

باشور لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستدا لەژێر هەمان سیستمدا حوکمرانی دەکرا. سەردەمی مۆنۆپۆڵی کومپانیا و دەسەڵاتدارانی دەستەبژێریەک بوو بەسەر ژیانی سیاسی و ئابوریدا. لەو ناوچانە سەردەمی گرژی و توندوتیژی و بازاڕی ڕەش و دەسەڵاتی چەندین تاقمی مافیا بوو، کە لە ڕێگەی هەڕەشە و پیاوکوشتن و دزی و گەندەڵییەوە دەسەڵات کەوتبووە چنگیانەوە. لە ڕێگەی کڕینی خەڵکی سیاسی و فەرمانبەران و پۆلیس و دەسەڵاتی دادوەرییەوە هەرچیەکیان بویستایە دەیانکرد.

ساڵەکانی ١٩٤٠ باری سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتی ڕەشەکانی باشور زۆر لەوانەی ڕۆدیسیا و وڵاتە نەژادپەرستەکانی تری باشوری ئەفریقا باشتر نەبوو. لەبەر ئەو هۆکارانە هێشتا باری ژیانی باشور لەچاو باکوردا زۆر خراپتر بوو. تێکڕای داهاتی تاکێکی خەڵکی باشور ٥٠٪ ی تاکێکی باکور بوو. داهاتی تاکەکانی سەرانسەری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا هەتا ساڵەکانی ١٩٩٠

نەگەیشتە هەمان ئاست. ساڵەکانی **١٩٤٠** تەنها **١٠٪** ڕەشەکان لەو وڵاتە دەرفەتی دەنگدانیشیان هەبوو کەئەوانیش لە باکور بوون. ساڵی **١٩٧٠** گەیشتە **٥٠٪**، بەڵام ساڵی **١٩٩٠** هەمان ڕێژەی سپییەکانیان هەبوو «**٢ ل٣٢٥**».

لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستدا لەو وڵاتە ململانێی نێوان دوو سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری دژ بەیەک پێوچان بەردەوام بوو. ململانێی نێوان تاکڕەوی و پلورالیزم. بەڵام لەچاو پێشتردا لەو ماوەیەدا پرۆسەی جێگیربوونی پلورالیزم دەستکەوتی مەزنی لەو وڵاتەدا بەدیهێنا.

هۆکاری ئەو گۆڕانکاری و چاکسازییانە گەلێکن. سەرەڕای ئەوەی ویلایەتەکان خاوەن دەسەڵاتی خۆجێیی هەڵبژاردە و نیمچە سەربەخۆ بوون و بڕیاری زۆربەی چۆنیەتی بەڕێوەبردنی ناوچەکانی خۆیان دەدا، باشور بەشێکی بەستراو بوو بە وڵاتێکەوە کە باکوری تێدابوو. دەسەڵاتێکی ناوەندی بەهێزی فیدراڵ هەبوو، کە لەسەر چاکسازی و گۆڕانکاری بەردەوام کاریگەربوو. دەسەڵات تەنها لەدەست تاکێک یان دەستگایەکدا نەبوو. بێجگەلە دەسەڵاتی سەرۆک کۆمار، کۆنگرێس ڕۆڵی گرنگی هەبوو لە یاسادان کۆنترۆڵکردنی بڕیارەکان و سەرۆک کۆماردا. دەسەڵاتێکی قەزایی سەربەخۆ هەبوو کە چاودەری دەزگاکان و پەیڕەوکردنی یاساکانی دەکرد «**٢ ل٣٥١**».

چاکسازییە یاساییەکانی ساڵی **١٩٤٤** ڕێگەی خۆشکرد ڕێژەیەکی زیاتر لە ڕەشەکان دەرفەتی دەنگدانیان هەبێت. لەبەر باشی ئابوری باکور و زیاتر یەکسانی تیایدا بەشێکی زۆر لە ڕەشەکان لە باشورەوە باریان دەکرد بۆ باکور، کە ئەوەش پرۆسەی چاکسازی خێراتر دەکرد. هاوڵاتیە ڕەشەکان هەتا دەهات وشیارتر و چالاکتر و خوێندەوارتر دەبوون و پێگەی کۆمەڵایەتیان و ڕۆڵی ئابوری و سیاسیان بەهێزتر دەبوو.

بێجگەلە دامەزراوەکانی دەوڵەت لەو وڵاتەدا، چەندین ڕێکخراوی کۆمەڵگەی مەدەنی یەک لە دوای یەک لە نێوان چینوتوێژەکانی خوارەوە و پێکهاتەکانی کۆمەڵ لە ڕەشەکان و ئافرەتان و گەنجان و قوتابیاندا بونیاد دەنرا. بزووتنەوەی مافی خەڵک یەکێک بوو لەو ڕێکخراوانەی ڕۆڵی گرنگی بینی لە گۆڕانکاریەکاندا. ئەو ڕێکخراوە لە پەنجاکاندا هەتا دەهات فراوانتر و چالاکتر دەبوو. چالاکی ئەو ڕێکخراوە بووە هۆکاری ئەوەی دەنگی ناڕەزایی و کارکردن بۆ چاکسازی سیاسی و ئابوری تەنها لە چوارچێوەی باشوردا نەمێنێتەوە بەڵکو پلیدا بۆ سەرانسەری هەموو وڵاتەکە و بگرە لە هەموو جیهاندا دەنگبداتەوە. ئەو بڵاوبوونەوەە پشتگیری زۆرینەی سپیەکانی وڵاتەکەی دابینکرد و پرۆسەی

چاکسازی لە دامەزراوەکانی دەوڵەتدا خێراترکرد.
جاری وا هەیە هەندێ گۆڕانخوازی گەنج و بێ ئەزموون، تەنها گۆڕانکاری مەزن لە بڕیار و کرداری گەورە و قەبەدا دەبینن، بەڵام زۆرجار روویداوە و گۆڕانکاری بچووک لە کات و شوێنی لەباردا، لە چەندین بزووتنەوەی چەکداری و شەڕی خوێناوی کاریگەرتر دەبێت.
لە پەنجاکانی سەدەی بیستدا، بەپێیی یاسا لە زۆربەی ویلایەتەکانی باشوری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، رەشەکان لە پاسەکانی هاتوچۆی ناوشاردا بۆیان نەبوو لە پێشەوە دانیشن، چونکە ئەو کورسیانە تەنها بۆ سپییەکان تەرخانکرابوون. ساڵی ١٩٥٥ ژنێکی رەش کە ناوی (ڕۆسە پارکس) بوو لە شاری مۆنتگۆمیری سواری یەکێک لەو پاسانە بوو. لەباتی ئەوەی هەر وەکو رەشەکانی تر لە دوای پاسەکەوە دانیشی، لە یەکێک لە کورسیەکانی پێشەوە لەناو سپییەکاندا دانیشت. شۆفێرەکە پاسەکەی راگرت و پۆلیسی بانکرد. لێرەدا پۆلیس ئەو ژنە رەشەیان بە تۆمەتی پێشێلکردنی یاسا گرت. ئەوەی ئەو پۆلیسانە لێیی ئاگادارنەبوون، ئەوەبوو کە ئەو ژنە سکرتێری رێکخراوێکی کۆمەڵگەی مەدەنی بوو، کە کاری بۆ مافی یەکسانی خەڵکانی پێست رەنگ جیاواز لە کۆمەڵگەدا دەکرد. دواتر ژنەکە بەپێیی یاساکانی باشور حوکمدرا و خرایە زیندانەوە. ئەم کارە بچووکە نارەزاییەکی زۆری لە سەرانسەری وڵاتەکەدا لێکەوتەوە و بووە هۆکاری دامەزراندنی رێکخراوی بزووتنەوەی مافی خەڵک.
ئەو بزووتنەوەیە بانگەوازی بایکۆتکردنی سواربوونی پاسەکانی ویلایەتەکانی باشوریکرد. ئەم کارە بێ ئامانج نەبوو، بەڵکو مانگی دوانزەی ١٩٥٦ کۆنگرێس بڕیاری قەدەغەکردنی ئەو یاسایەیدا. ئەو بزووتنەوەیە لە پەنجا و شەستەکانی سەدەی بیستدا بووە گەورەترین بزووتنەوەی خەڵک و رۆڵێکی گرنگی بینی لە چاکسازی یاسایی و سیاسی لە وڵاتەکەدا. گرنگترین لەو چاکسازیانە، یاسای پێدانی مافی هەڵبژاردن بوو بۆ رەشەکان لە سەرانسەری وڵاتەکەدا، کە ساڵی ١٩٦٥ لە کۆنگرێس بڕیاری لەسەر درا. دوای ئەوەی رەشەکانی ئەمریکا مافی هەڵبژاردن و خۆ کاندیدکردنیان لەو ساڵەدا بۆ خۆیان پچڕاند، نزیکەی پەنجا ساڵی تری پێ چوو هەتا بۆ یەکەمجار یەکەم مرۆڤی رەش لە مێژووی وڵاتەکە بە سەرۆک کۆمار هەڵبژێردرا «٢ ل٤١٤».
ئەگەر بەراوردی مێژووی کۆنی ویلایەتە یەککرتووەکانی ئەمریکا و مەکسیک بکەین، لامان شتێکی سەیر نابێت، کە ئەمڕۆ مەکسیک لە رووی ئابوری و سیاسی و ئاستی گوزەرانی خەڵک زۆر دواکەوتووترە، ئەگەرچی ئەو دوو وڵاتە

دراوسێی یەکن و سنورێکی درێژیان لەگەڵ یەکدا هەیە و هەمان ئایینیان هەیە. بەهاتنی ئیسپانیا بۆ مەکسیک، سیستمێکی سنورداری سروشت کۆیلایەتیان دروستکرد بە تێکەڵاوکردنی سیستمەکەی خۆیان لەگەڵ سیستمی هیندییە سوورەکاندا. ئەو سیستمە کاردانەوەی لەسەر خاسڵەت و سروشتی کۆمەڵگەکە هەبوو و چەندین کۆسپی خستۆتە بەردەم گەشەکردن و گۆڕانکاری تیایدا.
نمونەیەکی سادە لە جیاوازی نێوان ئەو دوو وڵاتەدا، چۆنیەتی دامەزراندنی کۆمپانیایە تیایاندا. لە مکسیک ئەگەر بیرۆکەیەکت هەبێت و بتەوێت بیکەیتە بنەمایەک بۆ دامەزراندنی کومپانیایەک یاخود پرۆژەیەکی بازرگانیت هەبێت، چەندین کۆسپ دێتە سەر رێگات. دەسەڵاتداران و فەرماندەران لە رێگەی بیروکراتی و دەستاو دەست پێکەردن و گەندەڵیەوە رێگەت لێدەگرن. بۆئەوەی کارت بەرێوەبرِوا دەبێت سیاسییەکی بەدەسەڵات لەپشتت بێت و پارێزگاریت بکات. چونکە چەندین مافیا و تاقمی دز و جەردە هەیە، دەبێ لە رێگەی ئەمنییەوە بپارێزرێیت. خۆ پاراستن لەوانە لە رێگەی بەرتیلدانە بە پۆلیس یان تاقمێکی پیاوکوژ. ئەگەر پێویستیت بە کەپیتال بێت، بانکەکان بەهۆی ناسەقامگیری و ترسی نابووت بوونەوە بە ئاسانی قەرزت پێ نادەن. بەڵام لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا هەموو ئەمانە بە پێچەوانەوەیە، بە پێچەوانەوە هەموو ئاسانکارییەکت بۆ دەکرێ، کە بیرۆکە و کۆمپانیاکەت سەرکەوتوبێت. ئەم زەمینەیە لە مەکسیک بۆتە هۆکاری ئەوەی چینوتوێژە نوێیەکان ئازاد و بەهێز نەبن. بەهۆی مۆنۆپۆڵی دەستەبژێریەکەوە بەسە جومگە سیاسی و ئابوری و یاساییەکاندا دەرفەتی بەشداریکردنی زۆربەی خەڵک نیە لە چاکسازیکردن لە یاساکان و نەهێشتنی ئەو کۆسپانەی کە لە رێگەی گەشەکردندان. زەمینەیەکی وا لە مەکسیک رێگە خۆشکەرە، کە توێژ و تاقمی جیاواز لە رێگەی بەکارهێنانی هێز و هەڕەشە و کوشتنەوە جێگەی یەک بگرنەوە و لەسەر هەمان رێباز بەردەوام بن، بەڵام بە روخساری جیاوازەوە «۲ ل۷».
مێژووی گۆڕانکاری و چاکسازی لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا ئەوە دەگەیەنێت، کە پرۆسەی گۆڕانکاری و چاکسازی بە چەند بڕیارێک و ماوەیەکی کورت جێگیر نابێت، بەڵکو پرۆسەیەکی دژوار و درێژخایانە. ئەوەمان بۆ دەسەلمێنی، چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکان یان پێکهاتە و دەستەبژێرییەکی دەسەڵاتدار وا بە ئاسانی واز لە دەسەڵات و بەرژەوەندیەکانی ناهێنی. ئەو گۆڕانکاریانە لە رێگەی بەهێزبوونی چینوتوێژەکان و بوونی پلورالیزم و دەرفەتی بەشداریکردن لە بڕیارداندا دێتەدی.

بەلاوازی چینوتوێژەکان و پێکهاتەکانی خوارەوەی کۆمەڵگە، چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکانی ئەو وڵاتە، وەکو لە باشور رووی‌دا هەوڵی تاکڕەوی و رێگەگرتنیان لەوانی تر دەدا. بەڵام بە بەهێزبوونی ئەوانی تر، ئەوانە ناچارکران لە رێگەی چاکسازی درێژخایانەوە ئەو تاکڕەوییە کەمکرێتەوە.
تاقیکردنەوەی ئەو وڵاتە ئەوەمان نیسان دەدات، کە تەنها بوونی دامەزراوەی دیموکراتی و پارتی سیاسی لە دەوڵەتێکدا گەرەنتی نییە بۆ گەشەکردن و گۆڕانکاری و چاکسازی، بەڵکو بەهێزی چینوتوێژ و پێکهاتەکان و رێکخراوەکانی کۆمەڵگی مەدەنی رۆڵی گرنگ دەبینی لە کۆمەڵگەدا و دەتوانن پارتە سیاسی و دەستگاکان ناچار بکەن گۆڕانکاری و چاکسازی زیاتر و خێراتر بکەن. ئەگەر بەوردی لە کۆمەڵگەی ئەو وڵاتە روون نەبینەوە، بە روخسار وا دەبینرێت، کە ئەوانەی بڕیار لەسەر گۆڕانکاری و حوکورانی وڵاتەکە دەدەن پارتی کۆماری و دیموکراتییە، بەڵام ئەوەی لەراستیدا رۆڵی گرنگی هەیە لەسەر ئەو وڵاتە، بزووتنەوەی خەڵک و هەزارەها رێکخراوی کۆمەڵگەی مەدەنییە تیایدا.

ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، هەروەکو وڵاتە کەپیتالیستەکانی تر، هەروەکو چۆن لە ناوەوە خاسڵەتی دوو روویی هەیە، بەهەمان شێوە لە دەرەوەی سنورەکانی رەفتار و کردەوەکانی دوو روون. لەناوەوە بەبوونی چینوتوێژی بەهێز و پلورالیزم رێگە لە سیستمی کۆیلایەتی لە باشور و دواتر سیستمی تاکڕەوی توندڕەو تیایدا کرا. هەر بەهۆی ئەوەوە ئەو کۆمەڵگەیە پێویستی بە چاکسای و گۆڕانکاری نوێیە بۆئەوەی بتوانێ بمێنێتەوە و گەشە بکات. بەهەمان شێوە لەدەرەوەی وڵات، رەفتار و کردەوەی دوو روویی روبەرووی وڵاتان و میللەتان و جیهان هەبووە و هەیە. بەبوونی وڵاتان و میللەتانی ئازاد و یەکگرتوو و سەربەخۆ و دەرفەتی مافی بڕیاردانی چینوتوێژی نوێی بەهێزی چاکسازیخواز تیایاندا، رووە دیموکراتی و نەرمیەکەی بەکارهێناوە. بە پێچەوانەوە بە غیابی ئەوانە و سالاری دەوڵەت و دەسەڵاتدار و چینوتوێژ و سیستمی بەڕێوەبردنی تاکڕەوی توندڕەو، هەمیشە رووی توندڕەوی و تاکڕەوی و شەڕانی و ناپلورایزمی بەکارهێناوە.

- وڵاتی سیرالیۆن و پاشماوەکانی کۆیلایەتی لە ئەفریقا

پێش ئەوی بازرگانیکردن بە کۆیلەی ئەفەریقاوە لەلایەن وڵاتە کەپیتالیستەکانی رۆژئاوای ئەوروپاوە بە شێوەیەکی فراوان دەست پێبکات،

هەر لە کۆنەوە سیستمی کۆیلایەتی لە ئەفەریقا سیمایەکی بەهێزی هەبووە و بەسەر زۆربەی شوێنەکانیدا زاڵبووە. بەبێ ئەو خاسڵەت و سیمایەی ناوخۆی کیشوەرەکە، ئەو وڵاتە کەپیتالیستانە وا بە ئاسانی دەرفەتی ئەو بازرگانیکردنەیان بۆ دروست نەدەبوو.

بازرگانی کۆیلایەتی ئەتلەنتیک، کە بریتی بوو لە کڕینی کۆیلەکانی ئەفریقا لەلایەن هەندێ کومپانیای رۆژئاوای ئەوروپاوە و رەوانکردنیان بۆ جیهانی نوێ و فرۆشتنیان لەوێ لە سەدەی شانزەوە دەستیپێکرد. لەو سەدەیەدا ژمارەی ئەو کۆیلانە گەیشتە ٣٠٠٠٠٠ مرۆڤ. لە سەدەی حەڤدە ئەو ژمارەیە بەرزبۆوە بۆ ١٣٥٠٠٠٠ و لە سەدەی نۆزدە ژمارەیان گەیشتە ١٠ملێون مرۆڤ. ئەم ژمارەیە ئەوانە ناگرێتەوە، کە لەو رێگەیانە مردوون و کوژراون، یان خۆیان کوشتووە، یان رایانکردووە.

بە کۆیلەکردنی خەڵک و بازرگانیپێکردنی کۆیلەکان لە ئەفەریقا بەدەستی پاشا و دەسەڵاتدارە ئەفەریقیەکان خۆیان بوو. ئەوانە خەڵکەکانیان بە رێگەی جیاواز دەگرت و دەیانکردن بە کۆیلە و لە کەنار دەریاکان دەیانفرۆشتن بە کۆمپانیە ئەوروپییەکان. بەو بازرگانییە دەسەڵاتدارانی ئەفریقا خۆیان زیاتر بەهێزتر و خۆشگوزەرانتر دەکرد و لە رێگەی کڕینی چەک و راگرتنی پیاو کوژەوە دەسەڵاتیان زیاتر دەکرد و دەبوونە خاوەن سامانێکی زۆر. هەندێ لە کۆیلەکانیان دەگۆڕیەوە بە چەکی مودێرن و هێزە چەکدارەکانیان پێ بەهێزتر دەکرد و خەڵکانیان بە ئاسانتر کۆنترۆڵ دەکرد و بە ئاسانتر دەیانکردنە کۆیلە. لەساڵەکانی ١٧٣٠دا ساڵانە ١٨٠هەزار تفەنگیان لە دەرەوە هاوردە دەکرد. لە نێوان ١٧٥٠-١٩٠٠ ساڵانە نێوان ٢٨٣٠٠-٢٩٤٠٠ تفەنگیان تەنها لە ئینگلتەرا کڕیوە.

ئەو بازرگانییە زەمینەیەکی وای دروستکرد، کە دەسەڵاتداران چەندین گروپی چەکدار دروست بکەن، کە ئەرکیان تەنها ئەوەبێت خەڵکی بێ دەسەڵاتی ئەو کیشوەرە راوبکەن و بیانکەنە کۆیلە و بیاندەنە دەست دەسەڵاتدارەکانیان بۆ فرۆشتنیان بەو کۆمپانیایانە. ئەو دەسەڵاتدارانە چەندین یاسایان داهێنا، کە لە رێگەیانەوە خەڵکی بە ئاسانتر بکەنە کۆیلە. نمونەی ئەوانە گۆڕانکاری لە یاساکانی تاواندا. بەپێی ئەوە ئەگەر تاکێک، یان کۆمەڵە خەڵکێک دزییان بکردایە، یان لە خەڵکیان بدایە، یان یەکێکیان بکوشتایە سزایان بریتیبوو لە کۆیلەکردن. هەتا دەسەڵات و پیاوانی ئایینیش بە دەرکردنی فەتوا و ناوی خودا و پێغەمبەرانەوە بەشداریی ئەوەیان دەکرد.

لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەدا، بەهۆی زیادبوونی پلورالیزم لە ئینگلتەرا و

کەمبوونــی موچــەی کرێکارانــەوە، بەهــۆی بەکارهێنانــی کۆیلــەوە، ئــەو بازرگانییــە لــەو وڵاتــە قەدەغــە کــرا. بــەڵام نەمانــی بازرگانــی بــە کۆیلــە لەلایــەن کومپانیــا ئەوروپییەکانــەوە، سیســتمی کۆیلایەتــی لــەو ســەردەمەدا لــە زۆر شــوێنی ئەفەریقــا بنەبڕ نەکــرد. بــە پێچەوانــەوە ڕێگــە و ڕێبــازی نــوێ دۆزرایــەوە بــۆ بەردەوامبــوون لــە شــێوازی بــە کارپێکردنــی مــرۆڤ لــە بەرهەمهێنــان و ڕەفتارکــردن لەگەڵیانــدا وەک کۆیلــە. ئەوانــە بەکاردەهێنــران بــۆ بەرهەمهێنانــی بەروبوومــی کشــتوکاڵی و کاڵای نمونــەی کاکاو و لۆکــە بــە مەبەســتی فرۆشــتنیان بــە نرخێکــی زۆر هــەرزان بەکومپانیا بازرگانــی و پیشەســازییەکانی جیهــان.

بەهــۆی سیســتمی بەڕێوەبردنــی سیاســی و ئابــوری سروشــت کۆیلایەتــی ئەفریقــا و تونــدڕەوی و تاکــڕەوی چینوتوێــژە دەســەڵاتدارەکانی و هەروەهــا گــرژی و ناکۆکــی و یەکتــر کوشــتنی ئەوانــە و نەبوونــی دەوڵەتــی ناوەندیــی بەهێز، ئــاژاوە و ناســەقامگیری بەردەوامبــوو. لــەو زەمینەیــەدا زۆر زەحمــەت بــوو چینوتوێــژی نوێــی ئــازادی بەهێــز دروســت بێــت. لەژێــر ســایەی ئــەو بــارەدا، لــە زۆربــەی وڵاتانــی ئــەو کیشــوەردا دەرفەتــی ئەوانــە نەبــوو بتوانــن گەشــە بکــەن و چاکســازی سیاســی و ئابــوری بەدیبهێنــن.

دەوڵەتە کەپیتالیســتەکان روون و ئاشــکرا رووە تاکڕەو و توندڕەوەکەیان دەخســتەگەڕ و ململانێیــان لــە ناوخۆیانــدا دەکــرد، بــۆ پچرینــی گەورەتریــن ڕێــژەی قازانج و ســامان بــۆ خۆیــان. ئەوانــە هاریــکاری و هاوپەیمانیــان لەگــەڵ دەســەڵاتدارانی ئــەو کیشــوەرە دەکرد.

ژمارەیەکــی زۆر لــەو وڵاتانــە بوونــە کۆلینی راســتەوخۆی ئــەو وڵاتانە، یــان لەلایانەوە لــە ڕێگــەی دەســەڵاتدارە خۆماڵیەکانــەوە کۆنتــرۆڵ دەکــران. یەکــێ لە وڵاتانە ســیرالیۆن بــوو. ئــەو وڵاتــە بەرەســمی بــووە کۆلۆنــی ئینگلتــەرا. ئینگلتــەرا بــە راســتەوخۆیی حوکمرانــی وڵاتەکــەی دەکــرد. ســەرۆک خێــڵ و دەســەڵاتدارە خۆماڵیــەکان ڕۆڵیــان ئــەوە بــوو، کــە ســەقامگیری و ئاســایش بپارێــزن و کۆنترۆڵــی خەڵکــی وڵاتەکــە بکــەن. ئەوانــە کاروبــاری دادوەری و باجکۆکردنەوەیــان بەڕێوەدەبــرد. لــە رووی ئابورییــەوە دەســەڵاتدارانی کۆلۆنیســتی ئینگلیــز لــە ڕێگــەی ئەوانــەوە خەڵکەکەیــان ناچاردەکــرد کــە هەنــدێ بەرهەمــی وەکــو کاکاو بەرهەمهێنــن و تەنهــا بــە کۆمپانیــا ئینگلیزەکانــی بفرۆشــن. ئــەو کۆمپانیــا ئینگلیزیانــە مۆنۆپۆڵــی بەرهەمهێنــان و کڕیــن و فرۆشــتنی ئەو بەرهەمەیــان کردبــوو. نرخــی کڕینــی ئــەو بەرهەمانــە بەڕێژەیەکــی هێجگار زۆر لەژێــر ئاســتی نرخــی جیهانــدا بــوو.

کارکــەرەکان بــە ژیانــی مەمــرە و مــەژی سروشــت کۆیلایەتــی ژیانیــان بەســەردەبرد.

بەرهەمهێنەرەکان لەدوای دانی باج و سەرانەی زۆر بەو نرخە نزمەی کە دەیانفرۆشت لەوە زیاتریان بۆ نەدەمایەوە، کە پێیی بەردەوامبن لە ژیان و بەرهەمهێناندا.

بەرهەم و بەرهەمهێنان لەو زەمینەیەدا لەگەڵ ئەوەی هەژاری و لاوازی و برسێتی و دواکەوتوویی خەڵکەکەی لێدەکەوتەوە، هیچ جۆرە گەشەکردنێکی بەخۆوە نەدەبینی. لەڕووی تەکنیک و شێوازی بەرهەمهێنانەوە لەهەمان ئاستدا دەمایەوە، چونکە تواناو ویستی داهێنان و نوێکردنەوە لای خەڵکەکە خنکێنرابوو.

دواکەوتنی سیرالیۆن بەهۆی کەمی و خراپی زەویوزار، کەمی ئاو و خراپی کەشوهەوا، یاخود تەمەڵی و گەمژەیی و خراپی خەڵکەکەی نەبوو، بەڵکو هۆکاری ئەوەبوو، کە لەژێر ئەو سیستەمەدا ئەو خەڵکە هەرچەند خۆیان هیلاک بکردایە و بەرهەمی باشتر و زیاتریان بهێنایە بۆ خۆیان نەدەمایەوە و گوزەرانیان باشتر نەدەبوو. ئەمە وایلێکردبوون، کە هیچ هاندانێک نەبێت بۆ چاکسازیکردن لە پرۆسەی بەرهەمهێناندا.

کە بۆ یەکەمجار لە ئوستراليا زێڕ دۆزرایەوە، بەهۆی بوونی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوان تیایدا، نە دەوڵەت و نە هیچ کۆمپانیا و تاقم و گروپێک توانیان مۆنۆپۆڵی گەڕان بەشوێن و دەرهێنانی ئەو مێتاڵە بکەن. لەو وڵاتە هەموو کەسێک کە تواناو خواستی هەبوو بۆ هەستان بەو کارە، بواری پێدرا وەک تاکێک، یان لە ڕێگەی بونیادنانی کومپانیای بچوک و گەورەوە بەو کارە هەستێت. کە ساڵی ١٩٣٠ ئەڵماس لە کۆنگۆ دۆزرایەوە، کە دەکەوێتە رۆژهەڵاتی سیرالیۆن، لەگەڵ ئەوەی ئەڵماس دەستکەوتنی ئاسانترە و لە روبارەکاندا دەدۆزرێتەوە، لەبەرئەوەی ئەم وڵاتە کۆلۆنی بوو سەرۆک خێڵ و دەستەبژێریەک دەستی بەسەر وڵاتەکەدا گرتبوو، پرۆسەکە بەشێوەی ئوستراليا بەڕێوەنەچوو. بە پێچەوانەوە ئەم کارە لێرە کەوتە ژێر دەست مۆنۆپۆڵی کومپانیایەکەوە، کە بەدەست ئینگلیزەکانەوە بوو. خەڵکی کۆنگۆ بێبەشکران لە مافی گەڕان بەشوێن ئەڵماس و پاکردنەوە و فرۆشتنی. لەم وڵاتەدا هێزی سەربازی تایبەتی دروستکرا بۆ ڕێگرتن و سزادانی ئەو هاونیشتیمانیانەی کە هەوڵیاندەدا ئەو کارانە بکەن.

هەتا ساڵی ١٩٢٨ کۆیلایەتی بەشێوە و ڕێژەی جیاواز هێشتا لەو کیشوەرە بەردەوامبوو. بەڵام دوای ئەوەش ئەگەرچی کۆیلایەتی وەکو سیستمێکی ئابوری و سیاسی لەناوچوو، بەڵام لە هەندێ شوێنی جیهان و بەتایبەتی لە ئەفریقا، مرۆڤێکی زۆر لەژێر سایە و مەرجی کارکردن و گوزەرانی نزیک لە کۆیلایەتیەوە ژیانیان

بەسەردەبرد. هەتا ساڵی ١٩٦٠ نزیکەی ٢٥٪ هێزی بەرهەمهێنان لە جیهاندا لەژێر مەرجی کارکردنی شێوە کۆیلایەتیدا کاریان دەکرد.

کە ساڵەکانی ١٩٧٠ ئەو وڵاتە سەربەخۆیی بەدەستهێنا، چاوەڕوان دەکرا، گۆڕانکاری و چاکسازی ئابوری و سیاسی تیادا رووبدات. بەڵام دوای سەربەخۆیی ئەو وڵاتە لەبەر لاوازی چینوتوێژی ئازادی بەهێز و نەبوونی دەرفەتی بەشداریکردنی ئەوانە لە بڕیاردان و بەڕێوەبردنی وڵاتەکەوە، دەستەبژێریەک دەستی گرت بەسەر دەوڵەتداو لە رێگەی ئەوانەوە کومپانیایەکی ژێر کۆنترۆڵی دەوڵەت مۆنۆپۆڵی دۆزینەوە و پیشەسازی و بازرگانی ئەڵماسی کرد. داهاتی ئەڵماس لەباتی ببێتە فاکتەرێک بۆ گەشەکردنی کەرتە ئابوریەکان و خۆشگوزەرانی خەڵک، بووە سەرچاوەیەک بۆ بەهێزبوونی دەسەڵاتی ئەو دەستەبژێریە و باشبوونی خۆشگوزەرانیان و سەرکوتکردنی خەڵکی.

دوای سەربەخۆیی ئەو وڵاتە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و موڵکداری و سەرپەرشتیکردنی بە هەمان ناوەرۆکی پێشوو بەردەوام بوو. لەباتی چاکسازیکردن و گەشەکردن تیایدا بەرەو خراپترچوو. دەسەڵاتدارە نوێیەکان لە توێژی سەرەوەی کۆمەڵگە بوون. ئەوانە لە بنەماڵەی هەمان دەسەڵاتدار و خێڵە دەسەڵاتدارە کۆنەکان بوون، بەڵام بەڕووکەشی نوێ و پارتی سیاسی مودێرنەوە بە ناوی نیشتمان پەروەریەوە جێگەی کۆلۆنیستە کۆنەکانیان گرتەوە.

ململانێ و زۆرانبازی لە نێوان توێژ و تاقمی توندڕەوی تاکڕەوی جیاوازدا بەردەوام بوو. ئەوانە خەریکی یەکتر کوشتن و تێوەگلانی خەڵکی سادەی وڵاتەکەدا بوون لەو ناکۆکیانەیاندا. تاقم و پارتی و گروپی جیاواز جێگەی یەکتریان دەگرتەوە. ئەو ململانی و جێگۆرکێیە لە دەسەڵاتدا لە پێناوی گۆڕینی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرتەسک نەبوو بۆ فراوانتر و پلورالیزمتر، بەڵکو لە پێناوی کۆنترۆڵکردنی دەسەڵات و پچڕینی پۆست و سەروەت و ساماندا بوو. ئەو ململانێیە هەتا دەهات توندوتیژتر و خوێناویتردەبوو. لەبەر لاوازی چینوتوێژە نوێیەکان و غیابی پلورالیزم و بەشداریکردنی ژمارەیەکی زۆرتر لە خەڵک لە بڕیارداندا، نەبوونی دەوڵەتێکی ناوەندی بەهێزی یەکگرتوو، نەبوونی سوپایەکی نیشتمانی هاوبەش ئەو بارە هەر بەو شێوەیە بەردەوام بوو. بوونی دەوڵەت و سوپایەکی هاوبەشی نیشتیمانی زەرەری لە بەرژەوەندی تایبەتی ئەو گروپانە دەدا، لەبەرئەوە هەر پارت و تاقمێک ناوچەی ژێر دەسەڵاتی خۆ و هێزی چەکداری تایبەتی خۆی هەبوو. لە رێگەی بەکارهێنانی هەڕەشە و شەڕەوە هەر لایەنە هەوڵیدەدا گەورەترین رێژە بۆخۆی بپچڕێت.

«بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ئەم باسە سەیری کتێبی ژمارە ٢ ل٢٥٠ بکە».

- بۆتسوانا وڵاتێکی پێشکەوتووی ئەفریقا

بۆتسوانا، ئەمڕۆ وڵاتێکی بچوکە لە ئەفریقا، کە ژمارەی دانیشتوانی دەوروبەری دوو ملیۆنە. وڵاتەکە بە هیچ دەریایەکەوە نەبەستراوە. دەکەوێتە نێوان سێ وڵاتی گەورە لە باشوری ئەفریقا، کە بریتین لە نامیبیا و زیمبابۆ و کۆماری ئەفریقای باشوور. هەرسێ وڵات پێشتر لەژێر سایەی دڕندەترین سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری نەژاد پەرستیدا بەڕێوەدەچوون، کە لە کۆندا کەمایەتی سپی، کە لە ئەوروپاوە کۆچیان بۆ کردبوو دایانمەزراندبوون. ساڵی **١٩٦٦** بۆتسوانا سەربەخۆیی خۆی لە دەسەڵاتی کۆلۆنیالیستی ئینگلتەرا سەند. دوابەدوای ئەوە وڵاتەکە توانی ڕێبازی سەقامگیری و گەشەکردن بگرێتەبەر و ئەمڕۆ یەکێکە لە هەرە وڵاتە پێشکەوتووکانی ئەفریقا و ئابورییەکی باشی هەیە، کە لە ئاستی کۆستەریکا و هەنگاریادایە. خاوەنی کەرتی کشتوکاڵی بەهێزە، بە ئاژەڵ بەخێوکردن و هەناردەکردنی گۆشت بۆ دەرەوە بەناوبانگە. وڵاتەکە دەرهێنان و پیشەسازی و فرۆشتی ئەڵماس تیایدا بەهێزە. توانیویانە ڕێگەوبانی ڕێکوپێک و وەکو خوێندن و چارەسەرکردنی نەخۆشی بۆ زۆربەی دانیشتوان مسۆگەر بکەن. تیایدا موڵک و ماڵی خەڵک پارێزراوە و هەموو کەس ئازادە لە کاروباری پیشەسازی و بازرگانی و کارکردن. خاوەنی سیستمێکی دیموکراسییە لەسەر بنەمای هەڵبژاردنی ئازاد.

پرسیارێکی سادە لێرەدا ئەوەیە، ئایا وڵاتێکی بچوکی وا، کە کەوتۆتە کیشوەرێکەوە پێشتر بۆ سەدان و ڕەنگە هەزاران ساڵ سیستمی کۆیلایەتی تیایدا زاڵ بووە، نەکەوتۆتە سەر هیچ دەریایەکەوە و لە کۆندا چواردەوری بە سیستمی بەڕێوەبردنی نەژادپەرست گیرابوو و هەروەها وڵاتەکە بۆ ماویەکی درێژ کۆلۆنی ئینگلتەرا بوو، چۆن توانی لەو زەمینەیەدا ڕێبازی گەشەکردن و سەربەخۆیی بگرێتەبەر و ببێتە بە یەکێک لە وڵاتە هەرە پێشکەوتووەکانی ئەفریقا؟

وەڵامی ئەو پرسیارە لەوەدایە، کە بناغە و خاسڵەتی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری کۆنی ئەو وڵاتە لە هەندێ شوێنی تر جیاواز بوو. بەهۆی ئەو فاکتەرە بچوکانەوە توانیویانە سوود لە هەندێ دەرفەتی مێژوویی وەرگرن، کە بۆیان خوڵقاوە.

کە لەسەدەی نۆزدەهەمدا کەپیتالیزم پلیدا بۆ ئەفریقا، ئەم وڵاتەشی گرتەوە و ئابوریەکەی بەسترا بە جموجۆڵی بازرگانی جیهانەوە و بەتایبەتی ئینگلتەرا. لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا سپییە نەژادپەرستەکان، لە دەوروپشتیان و لەناو

وڵاتــە دراوســیەکانیاندا هەتــا دەهــات رۆڵیــان بەهێــز دەبــوو و یــەک لــەدوای یــەک دەوڵەتــی رەگەزپەرســتی وەکــو باشــووری ئەفریقــا و رۆدیســیا تیایانــدا بونیــاد دەنــرا و دەبوونــە هەڕەشــە بۆســەر ئەمــان و وڵاتەکانــی تــری دەوروبەریــان.

لــەو ســەردەمەدا، ئــەم وڵاتــە سیســتمێکی خێڵەکــی نیمچــە دیموکراســی تێدابــوو. وڵاتەکــە بەســەر هەشــت هەرێمــەوە دابەشــبوو. هــەر هەرێمــەی ســەرۆکی خــۆی هەبــوو، کــە لەهەمانکاتــدا ســەرکردەی گەورەتریــن خێڵــی ناوچەکــە بــوو. سیســتمی ســەرۆکایەتی لــەو شــوێنانە زیاتــر لەســەر بنەمــای شــارەزایی و لێهاتویــی و رادەی گوێرایەڵیــان بــوو بــۆ خەڵکەکــە و بەهەمــان ئاســتی زۆربــەی خێڵەکانــی تــری شــوێنەکانی تــر تاکــڕەو نەبــوون.

ســەرکردەکانی ئــەو هەشــت هەرێمــە لەنــاو خۆیانــدا شــورایەکی هاوبەشــیان پێکهێنــا بــوو. لــە ڕێگــەی ئــەو شــورایەوە گرفتــی نێوانیــان چارەســەر دەکــرد و پێکــەوە هەوڵــی دۆزینــەوەی چارەســەریان دەدا بــۆ ئــەو کۆســپە هاوبەشــانەی، کــە دەکەوتــە ســەر ڕێگەیــان. ئــەم ئەنجومەنــە رۆڵــی دەســتگایەکی بڕیاردانی سیاســی و ئابوری ســەرەتایی دەبینــی و دەســەڵاتێکی ناوەنــدی هاوبــەش بــوو بــۆ یەکخســتن و پێکەوەبەســتنی ئــەو هەرێمانــە و پارێــزگاری کردنیــان. بناغــەی سیســتمی ئابــوری وڵاتەکــە لەســەر بنەمــای موڵکایەتــی گشــتی زۆربــەی زەویــوزار و لەوەڕگاکانــی وڵاتەکــە بــوو، بــەڵام ئاژەڵەکانیــان موڵکــی تایبەتــی دەســتەبژێری دەســەڵاتدارانی ئــەو خێڵانــە بــوو.

لــە کۆتایــی ســەدەی نۆزدەهەمــدا، زیمبابــۆی دراوســێیان، کــە ئەوســا پێیــان دەوت رۆدیســیا، دەســەڵاتدارە ســپییە رەگەزپەرســتەکان تیایــدا بەهێزبــوون و بەتەواوەتــی کۆنترۆڵــی دانیشــتوانە رەشــەکانیان کردبــوو و لەهەمانکاتــدا هەڕەشــە بــوون لەســەر دراوســیەکانیان. دەســەڵاتدارانی رۆدیســیا چاویابڕیبــووە ســەر بۆتســوانا و بــەوە ســەرکردەکانی وڵاتەکــە ترســیان لێنیشــتبوو، کــە بکەونــە ژێــر دەســەڵاتی ئــەو رەگەزپەرســتانەوە. لەهەمانکاتــدا ئــەو وڵاتــە جێــگای ســەرنج و تەماعــی ئینگلتــەرا بــوو. ئینگلتــەرا هاریــکاری و پاڵپشــتی ئــەو رەگەزپەرســتانەیان دەکــرد و لــە ڕێگــەی ئەوانــەوە هەوڵــی بەرژەوەنــدی تایبەتــی خۆیانــدەدا.

لــەم زەمینــەدا، ســەرکردەکانی بۆتســوانا لەبــەر بچوکــی و لاوازییــان توانــای ســەربەخۆیی و رووبەرووبونــەوی رۆدیســیا و لەهەمانکاتــدا ئینگلتەرایــان نەبــوو. لەبەرئــەوە کەوتبوونــە دووڕیانێکــەوە، کــە تیایــدا دوو ڕێگەیــان لەبەردەمدابــوو. ڕێگــەی یەکــەم چۆکــدان بــوو بــۆ رۆدیســیا و کەوتنــە ژێــر دەســەڵاتی سیســتمێکی نەژادپەرســتەوە و ڕێگــەی دووەم هەوڵــدان بــوو بــۆ خۆنزیــک کردنــەوە لــە ئینگلتــەرا. ســەرکردەکانی وڵاتەکــە ڕێگــەی دووەمیــان هەڵبــژارد و لە دوای هەوڵدانێکی زۆر ساڵی

١٨٩٥ قەناعەتیان بە ئینگلتەرا کرد، کە وڵاتەکەیان بکات بە کۆلۆنی خۆی. لە بەرامبەردا بەڵێنیان بە ئینگلتەرادا، ئەگەر دەرفەتیان بدەن نیمچە سەربەخۆییەکیان هەبێت، بەهەموو توانایەکیانەوە بەرژەوەندی ئینگلتەرا و کۆمپانیاکانی لە وڵاتەکەدا بە دڵ و بەگیان بپارێزن. هەڵبەتە بوونی وڵاتەکەیان بە کۆلۆنی کارێکی باش نەبوو، بەڵام لای ئەوان لەوە باشتربوو، کە بکەونە ژێر دەسەڵاتی سیستمێکی نەژادپەرستی درندەوە.

کە ساڵی **١٩٦٦** بۆتسوانا سەربەخۆیی خۆیان بەدەست هێنا، وڵاتەکە یەکێک بوو لە هەرە هەژارترین و دواکەوتووترین وڵاتانی جیهان. هیچ ئاوەدانی و خزمەتگوزاری گشتی و رێگەوبانی مودێرن و روخساری شارستانی پێوە دیارنەبوو. ئینگلتەرا لە هەوڵدان بۆ پاراستنی بەرژەوەندییەکانی خۆی زیاتر هیچ ئامادەسازییەکی نەکردبوو بۆ گەشەکردن و بوژاندنەوەی وڵاتەکە. بەڵام ئەوەی دەستکەوتێکی مەزن بۆیان خۆپاراستن بوو لە ئازار و ژان و چەوساندنەوەی سیستمێکی نەژاد پەرست و پاراستنی نیمچە سەربەخۆییەک بوو.

بە درێژایی ئەو حەفتا ساڵە ئەو سەرکردانە توانیان یەک پارچەیی وڵاتەکە بپارێزن و رێگەیان نەدا بە ئاژاوە و شەڕی ناوخۆ و دەرەکی و دەستوەردانی دەوڵەتە نەژادپەرستە دراوسێکانیان و لەهەمانکاتدا سامانی زۆری ئەڵماسی وڵاتەکەیان هەتا رادەیەکی زۆر شاردەوە و پارێزگاریان لێکرد.

کە ساڵی **١٩٦٦** سەربەخۆیان سەند، رۆڵە نوێیەکانی سەرکردەکانی ساڵی **١٨٩٥** هەتا رادەیەک پارتی سیاسی و دیموکراتی هاوچەرخیان بونیادناو سیستمێکی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتریان دامەزراند. یاسای پاراستنی مافی مولکو ماڵی خەڵک پەسندکرا و هەموو کەسێ ئازاد بوو، کە بەکاری ئابوری بچوک و گەورە هەڵبسێت. رێیان لە گەندەڵی و مۆنۆپۆڵی دەستەبژێر و تاقم تاقمێنە و تەبەعێتی خێڵەکی گرت. هەڵبژاردنی ئازادیان بەدیهێنا و هەموو تاکێک تیایدا توانای هەڵبژاردن و خۆ کاندیدکردنی هەبوو.

ولاتەکە بوو بە یەکێک لە دەوڵەمەترین وڵاتانی ئەفریقا لە بەرهەمهێنان و هەناردەکردنی گۆشت. لەهەمانکاتدا لە دوای سەربەخۆیی، یاسایەکیان پەسندکرد بۆ چۆنیەتی بەکارهێنانی سامانە سروشتییەکان. بەپێیی ئەو یاسایە، سامانی سروشتی وڵاتەکە مولکی هەموانە و بۆ بەهێزکردنی ژێرخانی ئابوری وڵات و خۆشگوزەرانی و خزمەتگوزاری خەڵک دەبێ بەکاربهێنرێت. بەپێیی ئەوە هەموو تاکێک و کومپانیایەک بۆی هەیە بە ئازادی کار لە دۆزینەوەی ئەلماس و پیشەسازی و بازرگانی پێکردنی بکات. ئەمە رێگەی خۆشکرد، نەک تەنها بۆ

دۆزینەوەی ئەڵماس، بەڵکو بووە هۆکاری گەشەکردنی پیشەسازی ئەلماس لە وڵاتەکەدا.
بەگرتنی ڕێبازی پلورالیزم، ئەو میللەتە بووە خاوەن دەوڵەتێکی ناوەندی بەهێز، کە بەشێوەی هەندێ وڵاتی تری ئەفریقا نموونەی سۆماڵ، ڕێگە بگرێت لە تاقم و تاقمکاری و دروستبوونی چەندین گروپی چەکداری توندڕەوی جیاواز، کە وڵاتەکە ڕووبەڕووی شەڕی ناوخۆ و بژێوی بکەن. بوونی چەندین پێکهاتە و زمان و دیالێکتی جیاواز لەژێر سایەی سیستمێکی وادا ڕێگر نەبوو لە یەکتر نزیکبوونەوەی ئەوانە لە یەکتری و کارکردن بۆ بەرژەوەندی هاوبەشیان. ئەو پێکهاتە خاوەن زمانە جیاوازانە بە تەوافوق لەسەر ئەوە ڕێکەوتن، کە زمانی بۆتسوانا و ئینگلیزی ببێتە زمانی فەرمی وڵات و لەهەمانکاتدا مافی بەکارهێنانی زمانەکانی تر پارێزراون. «زانیاری زیاتر **٢** ل **٣٣٥**»

- روسیا و پاشماوەکانی قەیسەرییەت و سۆڤێت تیایدا

روسیا لە مێژووی کۆنیدا وڵاتێکی لاکەنار بوو، خاوەنی شارستانی کۆن و بوژاندنەوەی سیاسی و کۆمەڵایەتی نەبوو. ئەم وڵاتە لە ڕۆژئاوا و ناوەڕاستی ئەوروپا دواکەوتوتر و داخراوتر بوو. لە سەردەمی هەڵمەتەکانی مەغۆلدا، وڵاتەکە دەسەڵاتێکی ناوەندی بەهێزی تیادا نەبوو، کە بتوانێ لە هەڵمەتی ئەوانە بیانپارێزێت. بێ شەڕێکی ئەوتۆ مەغۆلەکان توانیان لە نێوان **١٢٤١-١٥٠٢** کۆنترۆڵی وڵاتەکە بکەن و دەسەڵاتدارە خۆجێییەکانی ملکەچی خۆیان بکەن و بە درێژایی ئەو ماوەیە باج و سەرانەیان لێبستێنن.
روسایا لە ساڵەکانی **١٦٠٠**دا هێشتا وڵاتێکی داخراو و دابڕاو و دواکەوتو بوو. هێندە بازرگانی و پەیوەندی لەگەڵ دەورووپشتدا نەبوو. شارەکانی بچوک بوون و تەنها **٢٪** دانیشتوان لە شارەکاندا دەژیان و لە بەرامبەردا **١٠-٢٠٪** دانیشتوانی ئەوروپا لە شارەکاندا دەژیان. ئەو وڵاتە لەبەر لاوازی بە ئاسانی نەیدەتوانی لە ڕێگەی دەریاری ڕەشەوە، کە دەوڵەتی عوسمانی کۆنترۆڵی کردبوو، بە ئازادی کاروباری بازرگانی بکات و لە کاروباری بازرگانیدا ناچاردەکرا باج و سەرانەی زۆر بدات. هەروەها لە ڕێگەی دەریای بەلتیکەوە، کە دەکەوێتە نێوان روسیا و فنلندا و سکەندناڤیا و پۆلۆنیاوە هەمان کۆسپی لەبەردەمدابوو «**٦** ل**٣٧٨**».
لە کۆتایی ساڵەکانی **١٦٠٠**دا دەوڵەتی عوسمانی و سەفەوی، کە دراوسێی باشور و بەشێک لە ڕۆژئاوای وڵاتەکە بوون، بەرەو لاوازبوون دەچوون و سەرقاڵی

شەڕی ناوخۆ و دەرەکی بوون. ئەم زەمینەیە دەرفەتی بۆ هەندێ فیوداڵ و دەستەبژێری بەهێزی توندڕەوی روسیا دروستکرد، کە ساڵی **١٦٨٢** دەوڵەتێکی ناوەندی فیوداڵی قەیسەری ئەبسولیتست دامەزرێنن «بەندی سێ».

کەنیسەی ئۆرتۆدۆکس لە وڵاتەکەدا بەهێز و دەوڵەمەند و خاوەن زەویوزاری زۆر بوو، بۆیە قەیسەر دوای بەهێزبوونی دەسەڵاتی، دەرفەتی هێنا دەسەڵاتدارانی ئەو کەنیسەیە بخاتە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەوە و دەستبگرێت بەسەر زۆربەی موڵک و سامانیاندا. بەوە سوپایەکی بەهێزی دروستکرد و بەسەر زۆربەی فیوداڵی وڵاتەکەدا زاڵ بوو، ناچاریکردن کە باج و سەرانەیەکی زۆری پێبدەن.

زاڵبوون بەسەر دەسەڵاتی ئاینی و فیوداڵەکاندا و ملکەچپێکردنیان، دەسەڵاتی تاکڕەوی قەیسەر و دەستەبژێری دەسەڵاتداری زیاتر کرد و دەرفەتی بەشداریکردنی ئەوانەی لە بڕیاری سیاسی و ئابوریدا زۆر لاوازکرد. ئەمە بوو بە فاکتەرێکی گرنگ بۆ دروست نەبوونی شورایەک یان پەرلەمانێکی سەرەتایی لە دەوڵەتەکەدا، کە تیایدا دەرفەت دروست بێت بۆ بەشدارپێکردنی ژمارەکی خەڵکی زیاتر لە بڕیاردانەدا.

زیاتر لە نیوەی دانیشتوانی وڵاتەکە مسکێن بوون. ئەوانە خاوەنی هیچ نەبوون و بەزۆر بەسترابوونەوە بە زەوی کشتوکاڵیەکانەوە و ببونە بەشێک لەو موڵکانە. ئەو مسکێنانە نائازاد بوون، سەرەڕای باج و رسوماتی زۆر، کە ئەکەوتە ئەستۆیان، دەبوایە هەفتانە بەلایەنی کەمەوە سێ رۆژ بێگاریان بۆ فیوداڵەکان بکردایە «**٣٦ ل٢٣١**».

کاروباری بازرگانی و پیشەسازی لەژێر چاودێری و کۆنترۆڵی قەیسەردابوو. دامەزراندن و بەڕێوەبردنی کارگەیەک یان هەر کارێکی بازرگانی لەلایەن هێزی سەربازیی دەوڵەتەوە سەرپەرشتی دەکرا و بە رەزامەندی و مەرجی ئەوان بەڕێوە دەبران. ئەوانە کۆنترۆڵی هەموو کەسێکیان دەکرد، کە لەو شوێنانە کاریان دەکرد بە کرێکارەکانیشەوە. دەستەبژێری ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار هەمیشە لە بەهێزبوون و بەرزبوونەوەی پێگەی کۆمەڵایەتی ئەو چینوتوێژە نوێیانە دەترسان، کە بتوانن فشار بخەنە سەریان و هەوڵی چاکسازی سیاسی و ئابوری بدەن و کۆنترڵیان لەدەست دەرچێ «**٢ ل٢٢٨**».

دەوڵەتی قەیسەری دژی هەموو بوژاندنەوەیەکی بازرگانی و پیشەسازی بوو، کە ترسی هەڕەشەکردنی لەسەر دەسەڵاتیان هەبوو، لەبەرئەوە تەکنیکی نوێ و پیشەسازی زۆر بە خاوی گەشەی دەکرد و تەنها ئەوانەی دەگرتەوە، کە لەژێر کۆنترۆڵی تەواوی درستەڵاتداراندا بوو. بۆیە ئەو کەرتانەی لەو سەردەمەدا

گەشەیانکرد سنورداربوون. ئەوانەی گەشەیانکرد دەرهێنان و ئامادەکردن و هەناردەکردنی هەندێ بەرهەمی سامانی سروشتی بوو، نمونەی قیر، کەتان، ئاسن، تەختە بۆ دروستکردنی کەشتی. لەبەرئەوەی دەرهێنان و پیشەسازیی ئاسن لەژێر کۆنترۆڵی تەواوی دەستەبژێری نزیک بە قەیسەر بوو، وڵاتەکە لە ساڵەکانی ١٧٠٠ دا بووە گەورەترین بەرهەمهێنەر و هەناردەکەری ئاسن لە ئەوروپادا.

بۆ سەرکوتکردنی فیوداڵەکان و زیاتر دەسەڵاتی ناوەندی بەسەر بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیدا و لەهەمانکاتدا بەهۆی ناڕەزایی و ڕاپەڕینی زۆری مسکینەکان، لە ساڵی ١٧١٣وە دەسەڵاتی قەیسەری دەستیکرد بە چاکسازی لە سیستمی فیوداڵیدا. بۆ ئاسانکردنی کۆنترۆڵی فیوداڵ و مسکێنەکان وڵاتەکەیان دابەشکرد بەسەر ٥٠ هەرێمەوە. لە هەر هەرێمێک پیاوێکی سەر بەقیسەر تیایدا دانرا بۆ سەرپەرشتیکردن و سەرکوتکردنی هەموو ناڕەزاییەک.

لە کاتێکدا لە ڕۆژئاوای ئەوروپا لە سەرتای ساڵەکانی ١٧٠٠ وە ڕێگای شەمەندەفەر و بەکارهێنانی هێزی هەڵم تیایدا گەشەیکرد و بە شێوەیەکی فراوان بەکاردەهێنرا، لە ڕوسیا ساڵی ١٨٢٤ یەکەم هێڵی شەمەندەفەر بەدرێژایی تەنها ١٦میل ڕاکێشرا. ئەو هێڵەش هەتا ساڵی ١٨٤٢ بەکار نەهێنرا و هەتا ئەوساش ڕۆژنامەکان لێیان قەدەغەکرابوو، کە لەسەر پێویستی ڕاکێشانی هێڵی شەمەندەفەر وتار بنووسن. کە ساڵی ١٨٥٦ ڕوسیا ڕووبەڕووی دەوڵەتی عوسمانی و فەرەنسا و ئینگلتەرا لە شەڕی قەرەم شکا، ئنجا بڕیاریاندا بە ڕاکێشانی هێڵی شەمەندەفەر لە وڵاتەکەدا. ئەو بڕیارە لە پێناوی گەشەکردنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و پیشەسازی و بەستنی ناوچەکانی وڵاتەکەوە نەبوو پێکەوە، بەڵکو بە مەبەستی بەکارهێنانی بوو لە جموجۆڵی سەربازیدا.

هەڵبەتە ترسی دەسەڵاتدارانی دەوڵەتی قەیسەری لەمەدا ئەوەبوو، کە ناوچە جیاوازەکانی وڵاتەکە بە ئاسانی پێکەوە ببەسترێتەوە و خەڵکی بە ئاسانتر جێگۆرکێ بکەن و پەیوەندی لەگەڵ یەک ببەستن و لە هەمانکاتدا کۆنترۆڵی بازرگانی و بەرهەمهێنانی پیشەسازی و کشتوکاڵیان لەدەست بچێت و چینوتوێژە نوێیەکان سود لەوە وەربگرن و بەرەنگاریان بنەوە «٢٥ ل٨٠».

داهاتی زۆری باج و گومرگ و کاروباری بازرگانی پیشەسازی و کشتوکاڵ بۆ خزمەتگوزاری گشتی و خوێندن و فێرکردن و خۆشگوزاری خەڵک بەکار نەدەهێنرا. ئەوانە بەشێکی بۆ بەهێزکردنی سوپا و دەستگا توندڕەوەکانی دەوڵەت بە مەبەستی کۆنترۆڵکردن و سەرکوتکردنی چینوتوێژە بەرهەمهێنەرە

بێ دەسەڵاتەکانی وڵات بەکاردەهێنرا. بەشەکەی تری بۆ خۆشگوزاری بنەماڵەی قەیسەری و دەستەبژێری ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار تەرخاندەکرا. بۆ دروستکردنی کۆشک و تەلار و سامان و بەرهەمی جوانی زێڕ و زیو و جلوبەرگی جوان و رابواردن و کۆنسێرت خەرج دەکران. شوێنەواری ئەوانەهەتا ئێستا جێگای سەرسوڕمانی ئەو میوانانەن کە روو دەکەنە ئەو وڵاتە.

سیستمی بەڕێوەبردنی سنورداری ئەبسولیتستی قەیسەری ئەو وڵاتە، رێگە خۆشکەر نەبوو بۆ گەشەکردن و بەهێزبوونی چینوتوێژە نوێیەکان، کە بە ئازادی بەکاری بازرگانی و پیشەسازی هەستن. ئەوانە دەرفەتی بەشداریکردنیان نەبوو لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا، کە لە رێگەیەوە بتوان چاکسازی سیاسی و یاسایی بکەن و شۆڕشی پیشەسازی تیایدا بەرپابێت. ئەگەرچی جوتیار و کرێکاران لەو وڵاتەدا لە ژێر سیستمێکی سەربازیانەی سروشت کۆیلایەتیدا کاریان دەکرد، بەڵام بەهۆی پێویست بونیان لە بەرهەمهێنادا ژمارەیان زیادی دەکرد و رۆڵێکی کاریگەریان لە کۆمەڵگەدا پەیداکردبوو. سیستمی قەیسەری توانی بازرگان و خاوەن کەپیتال و برژوا بە لاوازی بهێڵێتەوە، بەڵام نەیدەتوانی بێ کرێکار و جوتیاران کاروباری بۆ بەڕێوە بچێت «**٢٦** ل **٢٩**».

بە زیادبوونی بەرهەمهێنان و جۆرەکانی و زیادبوونی رۆڵی چینوتوێژە بێدەسەڵاتەکان لەو پرۆسەیەدا و لە هەمانکاتدا زیادبوونی توندڕەوی دەسەڵاتدارانی دەوڵەت، لە سەرەتای ساڵەکانی **١٩٠٠** هەتا دەهات ململانێ و گرژی لە نێوان ئەو دوو بەرەیەدا زیادی دەکرد. شکستهێنانی قەیسەر لە شەڕەکانیدا رووبەڕووی ژاپۆن خێراییدا بە پرۆسەکە. ئەو بارە نالەبارە دژوارە پێویستی بە گۆڕانکاری و چاکسازی هەبوو لە سیستمەکەدا ئەگینا تەقینەوە و هەرەسهێنانی هەموو کۆمەڵگەکەی لێدەکەوتەوە. لە ساڵی **١٩٠٥** شۆڕشی سیاسی و یاسایی روسی بەرپابوو. زیاتر لە **٢٠٠**هەزار کرێکار و خەڵکی کارکەری هەژار و برسی رژانە سەر شەقانەکانی شاری سان پێترس بۆرگ. ئەوانە داوای باشکردنی باری گوزەرانی خەڵک و مەرجی کارکردنیان دەکرد و لەهەمانکاتدا دەنگی داواکردنی چاکسازی سیاسی و یاسایی بەرزبۆوە. سوپای قەیسەر بەرەنگاریان بووەوە و کەوتنە کۆمەڵکوژی و گرتن و ئازاردانی ژمارەیەکی زۆریان. بەسەدان کوژران و هەزاران برینداربوون. ئەم راپەرینانە کۆتاییان هات بە دروستبوونی ئەنجومەنی کارکەران ، کە هەڵگری داواکاریەکانی کرێکاران و جوتیاران بوون، ئەمانە هەوێنی دروستبوونی سۆڤێتەکان بوون (دەسەڵاتی کرێکار و جوتیاران). زۆربەی سەرکردەکانیان خەڵی رادیکاڵی رۆشنبیر و توێژەکانی برژوای بچوکی شارەکان

بـوون، کـە لـە رێگـەی رێکخسـتن و سـەرکردایەتی کرێـکاران و جوتیـاران دەیانویسـت قەیسـەرێت بڕوخێنـن و دەسـەڵات بگرنـە دەسـت. نوێنەرانـی چینوتوێـژە بـازرگان و خـاوەن کەپیتـاڵ و پیشەسـازییەکان خۆیـان لـە پـارت و گروپـی سیاسـیدا رێکخسـت بـوو. بەهـۆی لاوازی ئـەو چینوتوێژانـە نوێنەرەکانیـان رۆڵێکـی لاوازیـان هەبـوو لـە شۆڕشـەکەدا «**٢٦** ل**١١**».

ئـەم شـۆڕش و ململانێیـە بێسـوود نەبـوو. بەڵکـو لـە کۆتاییدا پەرلەمانێک دروسـتبوو بەنـاوی دۆمـاوە. لـە دۆمـادا بڕیـاری چاکسـازی سیاسـی و یاسـایی درا و مافـی هەڵبـژاردن و پاراسـتنی موڵـک و ماڵـی خەڵـک درا. بڕیـاری دامەزراندنـی سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری بەرفراوانتـر درا. داوای باشـکردنی بـاری ئابـوری و گوزەرانـی کرێـکاران و جوتیـاران و بەشـداریکردنیان لـە بڕیاردانـدا کـرا. لەگـەڵ ئەمانـەدا دەسـەڵاتی قەیسـەر هـەر بـەردەوام بـوو، لـە زۆربـەی بڕیـارەکان تاکڕەوی دەکـرد، ململانێـی ئـەو چینوتوێـژ و هێزانـە لەپـاڵ پەرلەمانێکـی لاواز و دەسـەڵاتی قەیسـەریدا، بەردەوامـی بخـۆوە بینـی «**٥٢**».

روسـیای قەیسـەری لـە سـاڵی **١٩١٤**دا بـوو بـە تەرەفێـک لـە شـەڕی جیهانـی یەکەمدا. هەوڵـی سـەرۆکی ئـەو دەوڵەتـە لاوازکردنـی دەوڵەتـی عوسـمانی و کۆنترۆڵکردنـی قـەرەم و بەلقـان و دەریـای رەش و خـۆ گەیاندنـە دەریـای سـپی ناوەڕاسـت بـوو. لەگـەڵ ئـەوەی لەگـەڵ ئینگلتـەرادا لـەو شـەڕەدا هاوپەیمـان بـوون، بـەڵام هەمیشـە ناکـۆک بـوون لەسـەر کۆنترۆڵکـردن و دابەشـکردنی ئێرانـی قاجـار لـە نێوانیانـدا «بەنـدی سـێ».

بەشـداریکردن لـەم شـەڕەدا هێنـدەی تـر بـاری خەڵکانـی روسـیای قورسـتر کـرد. دەسـەڵاتداران زیاتـر لـە جـاران کەوتنـە کۆنترۆڵکـردن و ناچارکردنـی خەڵکـی، کـە زیاتـر لـە جـاران کاربکـەن و بەرهەمهێنـن. لـە کاتێکـدا موچـە و داهاتـی خەڵـک کەمـی دەکـرد، خـواردن و شـتی پێوسـتی ژیـان گـران دەبـوون و لـە بازاڕەکانـدا دەسـت نەدەکەوتـن. هـەژاری و برسـێتی بڵاوببـووەوە و خەڵـک لـە برسـا و بـە نەخۆشـی دەمـردن. ژمارەیەکـی زۆر گەنجانـی کارکـەر تەجنیـد کرابـوون و لـە باتـی بەشـداریکردن لـە بەرهەمهێنانـدا یـان دەکـوژران یـان دەبـوون بەبـار بەسـەر خەڵکـەوە. سـەربازەکان لـە تـاو سـەرما و برسـێتیدا لـە ریزەکانـی سـوپا رایاندەکرد. ئەمانـە هەمـووی ململانێـی نێـوان دەسـەڵاتی قەیسـەری و زۆرینـەی چینوتوێـژ و پێکهاتەکانـی کۆمەڵگـەی توندوتیژتـر کردبـوو.

ئۆپۆسوسـیون لـە دوو بـەرە پێکهاتبوون، بـازرگان و کەپیتالیسـتەکان و نوێنەرەکانیان لاواز بـوون و رۆڵـی گەورەیـان نەبـوو لـە رووی ئابـوری و سیاسـیەوە. بزووتنـەوەی

کرێکار و جوتیار و گەنجە بێزارەکانی ریزەکانی سوپا، بەهێزتر و زۆرتر و بێزارتر بوون. ئەوانەی کە خۆیان بە نوێنەری ئەمانەی دواتر دادەنا لە دوو باڵی سەرۆکی پێکهاتبوون. سۆسیال دیموکراتەکان و بۆلشەفیەکان. سۆسیال دیموکراتەکان داوای سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانیان دەکرد، کە لە ڕێگەی پەرلەمان و هەڵبژاردنەوە چاکسازی سیاسی و ئابوری بکرێت و ئاشتیانە گۆڕانکاری لە کۆمەڵگەدا بەڕێوە بچێت. بۆلشەفیەکان رادیکالبوون و داوای خستنی قەیسەرێتیان دەکرد و دژی گەشەکردنی کەپیتالیستانەبوون و بڕوایان بە پەرلەمان و سیستمێکی بەڕێوەبردنی بەرفراوان نەبوو. ئەوانە تەنها خۆیان بە نوێنەری کرێکار و جوتیاران دادەنا و خەڵکانی تریان بە هەلپەرست و دوژمنی ئەو چینوتوێژانە دادەنا. ئەوەی دەیانویست دامەزراندنی سیستمێکی یەک پارتی بوو «٦ ل٣٨٤».

بەهۆی ئەو بارە نالەبارە و هەژاری و برسێتی کرێکاران و جوتیاران، خەڵکی چاوەڕوانی گۆڕانکاریی خێرایان دەکرد. لاوازی ریفرومخوازەکان دەرفەتی دروستکرد، کە بەلشەفییەکان پاڵپستی ئەو خەڵکە بقۆزنەوە و ئوکتۆبەری ساڵی ١٩١٧ دەستیان گرت بەسەر دەسەڵاتی سیاسیدا. دەستەبژێری دەسەڵاتداری ئەو پارتە دەستەڵاتی سیاسی گرتە دەست و بە ناوی دیکتاتۆری پرۆلیتارەوە، یەکێتی سۆڤێتیان دامەزراند.

توێژێکی دەسەڵاتی ناو پارتی کۆمۆنیست دەستیانگرت بەسەر دەستگاکانی پارتی و دەوڵەتی سۆڤێتدا. هەتا دەهات بەرە و تاکڕەوی دەڕۆیشتن و یەک لەدوای یەک تەسفیەی ئەو خەڵکانەیان دەکرد کە لەناو پارت و دەوڵەتدا بۆچوونی جیاوازیان هەبوو. سەرۆک حیزب رۆڵی قەیسەری نوێی وڵاتەکەی دەبینی و دەسەڵاتی ئەبسولیتستی خۆی هەتامردنی بۆماوەی زیاتر لە سی ساڵ سەپاند.

سیستمی بەڕێوەبردنی ئابوری یەکێتی سۆڤێت لەسەر بنەمای قۆرخکردنی بازرگانی و پیشەسازی و کشتوکاڵی بوو لەلایەن دەستگاکانی دەوڵەتەوە. دەوڵەتیش ئامرازێک بوو بەدەست دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی ئەو پارتەوە. هەربەناوی دەوڵەتی کرێکاران و جوتیارانەوە ئەو چینوتوێژانەیان لە ژێرسیستمێکی کارپێکردنی سەربازانە رێکخستبوو. ئەوانە دەبوایە گوێرایەڵی کوێرانەی کادر و سەرکردە حیزبییەکان بوونایە. ئەو سەرکردانە رێگربوون لە هەموو داهێنان و خوڵقاندێکی تازە، کە رۆڵی کارکەرانی لە بەرهەمهێناندا بەهێز بکردایە. رێگربوون لە گەشەکردنی تەکنیک و شێوازی کارکردنی نوێ. لادان لە پلانی پارت و دەوڵەت و بڕیارەکانی کادیرە حیزبی و دەسەڵاتدارەکان بە دژایەتی سۆسیالیزم

و دیکتاتۆریەتی پرۆلیتاری و خیانەت دادەنرا. بەناوی خیانەتکردنەوە بە ملوێنەها خەڵکیان کوشت و لەناوبرد یان دووریان خستنەوە بۆ سیبیریا «٦ ل٣٩١».

داهاتی کەرتی کشتوکاڵی و کار و هیلاکی جوتیارانیان بەهەموو شێوەیەک بەکاردەهێنا بۆ بەهێزکردنی پیشەسازی قورس، کە دەوڵەت دەستی بەسەرداگرتبوو. پیشەسازیی قورس بریتی بوو لە بەکارهێنان و پیشەسازیی سامانە سروشتیەکانی وەکو نەوت و گاز و ئاسن، کە بەشێکی زۆری بەکاردەهات لە پیشەسازیی چەکی قورس و سوک و ئامرازی تری سەربازی. بەهۆی رێگرتن لە کاری پیشەیی و بەرهەمهێنانی ئازاد و خنکاندنی توانای خوڵقاندنی خەڵک، پیشەسازیی بچوک و ناوەند، بەرهەمهێنانی کاڵای پێویستی رۆژانەی خەڵک و خزمەتگوزاری و کەرتی ئاوەدانی زور بە دواکەوتوویی و بچوکی مایەوە.

هەتا کۆتایی شەڕی دووەمی جیهانی، بۆئەوەی دەسەڵاتداران بتوانن بە تەواوەتی کۆنترۆڵی وڵاتەکەو هاوڵاتییەکانی بکەن، وڵاتەکەیان بەتەواوەتی لە جیهانی دەرەوە دابڕی. خەڵکی ئەو وڵاتە هیچ پەیوەندی و زانیاری و دەنگوباسی دەرەوەی سیستمەکەیان پێ نەدەگەیشت. ئەوەی پێیان دەگەیشت پروپاگەندە و زانستی ناڕاست بوو، دەسەڵاتداران بە بەرنامە لەناو خەڵکدا بڵاویاندەکردەوە.

ئەو دەوڵەتە بەشداریکردنی لە شەڕی دووەمی جیهانیدا بەکارهێنا بۆ زیاتر کۆنترۆڵکردن و رێکخستنی کۆمەڵگە و بەهێزکردنی سوپا و پیشەسازیی چەک و تەقەمەنی و چەکی کۆمەڵکوژ. ئەو پیشەسازی و شەڕە وڵاتەکەی کردە یەکێک لە بەهێزترین وڵاتانی جیهان لە رووی سەربازییەوە.

بەناوی پشتگیریکردنی کرێکاران و چەوساوە و وڵاتانی دواکەوتووی جیهانەوە، پارتە کۆمەنیستەکانی وڵاتانی تریان کردە ئەمبەسادۆر و بووقی پروپاگەندەی خۆیان و کارکردن بۆ بەرژەوەندیەکانی ئەوان و کردنی هەندێکیان بەسیخور لە پێناو دزینی زانیاری تەکنەلۆژی و زانستی لە وڵاتە کەپیتالیستەکاندا.

پیشەسازیی چەک، رۆڵێکی ناوەندیی دەبینی لەژێرخانی ئابوری و مانەوە و گەشەکردنی وڵاتەکەدا. لە رێگەی ئەو پیشەسازییەوە دەوڵەتەکەیان بەهێزتر دەکرد و لەهەمانکاتدا فرۆشتنی بە دەرەوە دەبووە سەرچاوەیەکی ئابوری گرنگ بۆ دەوڵەتەکە. بەناوی هەناردەکردنی سۆسیالیزم بۆ دەرەوە و دژایەتیکردنی ئیمپریالیزم پشتگیری چەندین دەوڵەتی دیکتاتۆریان دەکرت لە جیهاندا، نمونەی ئەوانە عێراق، سوریا، میسر، کۆریای باکور و کەمبۆدیا و وڵاتەکانی بلۆکی سۆسیالیستی رۆژهەڵاتی ئەوروپا.

لە رێگەی دەسەڵاتێکی ناوەندی حیزبی و دەوڵەتی بەهێز و پیشەسازی و

بازرگانی پێکردنی چەک و دەرهێنان و فرۆشتنی سامانی سروشتی وەکو نەوت و گاز و ئاسنەوە. لە ڕێگەی چەوساندنەوەی کرێکاران و جوتیاران و ئاستی نزمی مووچە و نیشتەجێیی و خزمەتگوزاری و ئاوەدانکردنەوەی وڵاتەکەوە، هەتا شەستەکانی سەدەی بیست ئابوری وڵاتەکە گەشەکردنی بەردەوامی بەخۆوە بینی. ئابوری وڵاتەکە ساڵانە ٦٪ زیادی دەکرد، کە ببووە جێگەی سەرسوڕمانی هەندێ لەشارەزا ئابورییەکانی وڵاتە کەپیتالیستەکان «**٢ ل١٢٤**».

بەڵام بەهۆی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری ئەبسولیتزمی وڵاتەکەوە و خنکاندنی توانای داهێنان و خولقاندنی زۆربەی خەڵکی وڵاتەکە و تەشەنەدانی گەندەڵێکی بێسنوور لە دەستگاکانی دەوڵەت و حیزبەکەدا، ئەو سیستمە لەدوای شەستەکانەوە بەرەو لاوازی و شکستهێنان و سیسبوون دەرۆیشت و ئەو گەشەکردنەی تیادا وەستا. ئەو شکستە بەردەوامی بەخۆوە بینی هەتا سیستمەکە ساڵی **١٩٩١** لەسەرەوە هەتا خوارەوە داڕما و لە پاڵیشیدا دەوڵەتەکانی تری بلۆکی سۆسیالیستی رۆژهەڵاتی ئەوروپا یەک لەدوای یەک وەکو بەفری بەهارێکی درەنگ توانەوە «**١٠، ٦**».

ئەوەی ئەو سیستمە لەدوای خۆی بەجێی هێشت وڵاتێکی دواکەوتوو و میلەتێکی هەژاری روسیا بوو. لەو دەوڵەت و سیستمەدا دەرفەتی دروستبوونی چینوتوێژی ئازاد نەبوو، کە لە دوای داڕمانی دەوڵەتەکە بتوانن هێمنانە سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەهێزی بەرفراوانتر دروستکەن. ئەوەی هەبوو، کە بتوانێ دەسەڵات لەو دەوڵەتە گەورەیەدا بگرێتە دەست، توێژێکی کۆنی ئۆروستۆکراتی و گەندەڵی پاشماوەکانی کادیری حیزبی و دەوڵەت و سەربازی و دەستگاکانی سیخوری بوو. بەربەرەکانی و ململانێیەکە لەو وڵاتەدا هەتا ئێستا لە نێوان لە لایەکەوە چینوتوێژە نوێیە ئازادەکان و بزووتنەوەی دیموکراتی و رێکخراوی کۆمەڵگەی مەدەنی و لەلایەکی ترەوە پاشماوەکانی دەسەڵاتدارانی دەستگا کۆنەکانی پێشودا بەردەوامە «**١٧، ١١**».

هەڵبەتە لێکۆڵینەوە و شیکردنەوەی باسێکی واگرنگ، کە کاریگەری هەبووە و هەیە لەسەر هەموو جیهان و بەتایبەتی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و کوردستان لە ماوەی زیاتر لە حەفتا ساڵدا ناکرێ لە چەند دێڕێکدا شیبکرێتەوە. بەڵام لێرەدا لەبەر گرنگی باسەکە و پەیوەندی بە لێکۆڵینەوەکەمانەوە، نەدەکرا ئەو باسە پشتگوێ بخرێت. ئەوەی لێرەدا پەیوەندی بە لێکۆڵینەوەکەمانەوە هەیە چەند خاڵێکە:

١- لەژێر سایەی دەوڵەتێکی بەهێزی ناوەندیدا دەکرێ گەشەکردنی ئابوری

هەتـا ئاسـتێک و لـە هەنـدێ بـواردا بـۆ ماوەیەکـی مێژوویـی سـنووردار رووبـدات. گەشـەکردنی ئابـوری لـە ژێـر سیسـتمی قەیسـەری و سۆسـیالیزمەکەی روسـیادا ئـەو راسـتیە دەسـەلمێنێ «٢ ل٩١».

٢- دەوڵەتێـک کـە تیایـدا دەسـتەبژێرێکی ئەبسولیوتسـت دەسـت بەسـەر هەمـوو جومگەکانـی ئابـوری و سیاسـیدا دەگرێـت و بەتەواوەتـی توانـای داهێنـان و خوڵقانـدن و بیرکردنـەوەی ئازادانـەی خەڵکەکـەی مراندبێـت، بـە شکسـتهێنان و کەوتنـی لـە پـڕی دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدار تیایـدا و رماندنـی دەوڵەتەکـە، بۆشـاییەکی سیاسـی بـۆ ماوەیـک لـە وڵاتەکـەدا دروسـت دەبێـت، کـە کاتـی پێدەچـێ و پێویسـتی بـە فاکتـەری نوێـی یارمەتیـدەرە هەتـا چینوتوێـژ و هێـزی نوێـی تیـادا بەهێزدەبێـت و دەکەوێتـە سـەر رێبـازی گەشـەکردن و پلورالیـزم. رماندنـی یەکێتـی سـۆڤەت و عێـراق و میسـر نمونـەی ئەوەیـە.

٣- یەکێتـی سـۆڤێت و بزووتنـەوەی کۆمۆنیسـتی جیهانـی گرێـدراو پێـوەی، میللەتـان و وڵاتانـی جیهانـی سـێیی چەواشـەکرد و بـووە فاکتەرێـک بـۆ رێ لێگرتـن و لاوازبوونی ئـەو چینوتوێـژ و هێزانـە تیایانـدا، کـە لـە بەرژەوەنـدی و تواناکانیانـدا بـوو رووی گرنـگ و سـەرەکی ببینـن لـە گەشـەکردنی ئابـوری و سیاسـی و سـەربەخۆیی ئـەو وڵاتانـە. لاوازکـردن و رێگاگرتـن لەوانـە رێگـەی بـۆ بەهێزبوونـی تاقـم و گروپـی تاکـڕەوی جیـاواز خۆشـکرد، کـە بتوانـن بـە پشـتگیری ئـەو دەوڵـەت و بزووتنەوەیـە دەسـەڵاتی سیاسـی لـە ژمارەیـەک زۆر وڵات بگرنـە دەسـت و هـەر بەشـێوەی یەکێتـی سـۆڤێت رەفتـار بکـەن.

٤- شکسـتهێنانی ئـەو بزووتنەوەیـە بۆشـاییەکی ئایدۆلـۆژی لـە هەنـدێ شـوێنی دواکەوتـووی جیهانـدا دروسـتکرد. ئـەو بۆشـاییە لـە غیابـی بوونـی چینوتوێـژ و هێزی نوێیـی بەهێـزدا، فاکتەرێکـە بـۆ دروسـتبوونی ئایدۆلـۆژی تونـدڕەو و دروسـتبوونی رێکخـراوی نمونـەی قاعیـدە و داعـش.

- سوید و سکەندناڤیا وئاسۆیەکی گەش

هەرچەنـدە ئەمـڕۆ سـوید وڵاتێکـی بچوکـە و ژمـارەی دانیشـتوانی تەنهـا دە ملیۆنـە، بـەڵام بەهـۆی سروشـتی سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری وڵاتەکـەوە و ئـەو ناوچەیـەی تێکەوەتـووە، هەروەهـا بەهـۆی چاکسـازی و گۆڕانـکاری تیایانـدا، گرنگـی تایبەتیـان هەیـە بـۆ زیاتـر تێگەیشـتنی ئـەو فاکتـەر و مەرجانـەی دەبنـە هـۆکاری گەشـەکردنی وڵاتێـک یـان ناوچەیـەک.

رەنگـە ئەمڕۆکـە ئـەو گۆڕانـکاری و گەشـەکردنەی لـە سـوید و دەوڵەتەکانـی تـری دەوروپشـتیدا جێگـەی سەرسـوڕمانی هەنـدێ کـەس بێـت. بـەڵام بەگەڕانـەوە بـۆ مێـژووی کۆنـی وڵات و ناوچەکـە و لێکۆڵینـەوەی ئەوفاکتەرانـەی بونەتـە هـۆکاری ئـەو گۆڕانکاریانـە، رەنگـە چیتـر لامـان شـتێکی سـەیر نەبێت، کـە ئـەم ناوچـە بچوکـە بۆتـە یەکێـک لـە هـەرە ناوچـە پێشـکەوتووەکانی جیهـان.

سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری پلوراليسـتی ئـەم وڵاتانـە تەنهـا نەبۆتـە هـۆکاری گەشـەکردنی ناوخـودی وڵاتەکانیـان، بەڵکـو بۆتـە بـەردی بناغـە بـۆ هاوسـەنگیی نێـوان ئـەو وڵاتانـە و ئاسـودەیی و سـەقامگیری لـە ناوچەکـەدا. سـاڵی ٢٠١٤ سـوید یـادی دوو سـەد سـاڵی ئاشـتی لـە وڵاتەکـەدا کـردەوە. پێـش دوو سـەد ساڵ دوا شـەڕی لەگـەڵ نەرویـج کۆتایـی پێهێنـا، لەگـەڵ ئـەوەی دوو شـەڕی جیهانـی لـە ئەوروپـا روویـدا بـەڵام وڵاتەکـە نەبـووە لایەنێـک لەشـەڕ.

ئایـا هـۆکاری ئەمانـە بۆئـەوە دەگەڕێتـەوە خەڵکی سـوید بلیمەتتـر و تێگەیشـتوترن لە روس و کـورد و میسـریەکان؟ ئایـا بـۆ ئایـن و کلتـور و ئایدۆلۆژیایەکـی تایبەتـی لـە نێوانیانـدا دەگەڕێتـەوە؟ ئایـا هـۆی خوێنـدەواری و ئاسـتی فێربوونیانـە؟ یـان هەمـوو ئەمانـە بـۆ چۆنیەتـی سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری تیایـدا دەگەڕێتـەوە؟

ئەگـەر چاوێـک بـە مێـژووی کـۆن و نوێی ئـەم وڵاتەدا بخشـێنین بۆمـان دەردەکەوێت، کـە ئـەم وڵاتـە لـە کۆنـدا هەمـان کۆسـپ و گرفـت لـە رێگـەی گەشـەکردنیاندا بـووە، کـە ئەمـڕۆ لـە بـەردەم گۆڕانـکاری و گەشـەکردنی زۆر لـە وڵاتـان و ناوچەکانـی جیهانـە. ئـەوەی لـەم وڵاتـە روویـداوە دروسـتبوونی زەمینـەی لەبـارە، کـە فاکتـەرە بنچینەییـەکان تیایـدا رێگـەی بـۆ چاکسـازی سیاسـی و ئابـوری خۆشـکردووە.

هەتـا سـاڵەکانی ١٣٠٠هەروەکـو روسـیا، سـویدیش وڵاتێکـی لاکەنـار بـوو لـە ئەوروپا. سـەرنجی وڵاتانـی تـری ئەوروپـای رانەدەکێشـا. وڵاتەکـە بەسـەر چەندیـن ناوچـەی لەیەکدابـڕاو بەشـبوو. خەڵکەکانـی هیـچ پەیوەندییەکـی ئەوتـۆ لـە نێوەندیانـدا نەبـوو. خاوەنـی کلتـور و نەریـت و دیالێکتـی لـە یـەک جیـاواز بـوون. سـاڵی ١٠٠٠ ئاینـی مەسـیحی هاتـە وڵاتەکـەوە و بـە فەرمـی جێگـەی ئایینـە بچوکـە خۆماڵیەکانـی گرتـەوە، بـەڵام هەتـا سـەدەی هـەژدە ئـەو ئاینـە کۆنانـە هـەر رۆڵیـان مابـوو.

هەتـا سـاڵەکانی ١٣٠٠هیـچ دەسـەڵاتێکی سیاسـی و ئابـوری بەهێـزی خۆماڵـی ئەوتـۆ نەبـوو. بـەڵام لـەو سـاڵانەوە پاشـاگەری بچـوک، کـە لـە میرنشـین دەچـوون لـە هەنـدێ ناوچـەی وڵاتەکـە سـەریهەڵدا. لـەو سـەردەمەدا هێشـتا هیـچ دەسـەڵاتێکی ناوەنـدی نەبـوو، کـە ئەوانـە پێکـەوە ببەسـتێ. ئەوانـە هەمیشـە لەگـەڵ یەکتـری و دراوسـێیەکانیاندا لـە شـەڕ و ئـاژاوەدا بـوون «٥٢، سـاڵی ١٣٠٠».

لە ساڵەکانی **١٥٠٠**دا لەبەر لاوازی دەسەڵاتداتانی ناوخۆ و گرژی نێوەنیان، بەشێکی زۆری وڵاتەکە لەژێر دەسەڵاتی پاشاکانی دانمارکدا بوو. ساڵی **١٥٢٥** یەکێک لە پاشاکان توانی بەسەر پاشاگەریەکانی تردا زاڵ بێت و بەشێکی زۆری وڵاتەکە بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. لە راستیدا ناکرێت هەتا ئەوساش ناوی بنریّ وڵاتێکی یەکگرتوو، چونکە شار و گوندەکانی وڵاتەکە بچوک بوون و پێکەوە نەبەستراوبوون و بەشێکی هێشتا لەژێر دەسەڵاتی دانمارکدا بوو.

ئەوکاتە ژمارەی دنیشتوانی ئەو ناوچانەی ژێر دەسەڵاتی پاشا تەنها دەوروبەری **٧٠٠**هەزار کەس بوون، بەشاکانی تریش، کە هێشتا لەژێر دەسەڵاتی دانمارکدا بوو ژمارەی دانیشتوانی **٢٠٠**هەزار کەس بوون. شارەکانی وڵاتەکە بچوک بوون و تەنها **٥٪** خەڵکەکە تیایاندا جێنشین بوون. ستۆکهۆڵم کە گەرەترین شار بوو تەنها شەش هەزار کەس تیایدا نیشتەجیّ بوو. **١٥٪** دانیشتوانی ئەو شارە بێگانەبوون و بە کاروباری بازرگانی و پیشەییەوە خەریک بوون «**٢٧** ل**١٣**».

وڵاتەکە لە چەندین ناوچەی فیوداڵی پێکهاتبوو. سیستمێکی بەڕێوەبردنی فیوداڵی هەبوو و زۆربەی شوێنەکان لەژێر دەسەڵاتی ئەوانەدا بوون. نزیکەی **٩٠٪** خەڵکی وڵاتەکە لەسەر بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی دەژیان. کەنیسە خاوەنی **٢٥٪** زەوی کشتوکاڵی وڵاتەکە بوو، سەرەڕای ئەوە خاوەنی سامانێکی زۆری کڵێسە و کەنیسە و زێڕ و زیو بوو. سەرەڕای ئەوانە خەڵکی وڵاتەکەی ناچاربوون **١٠٪** داهاتووەکانیان بە شێوەی باج بدەن بە کەنیسە. **٢٥٪** زەوی کشتوکاڵی موڵکی تایبەتی جوتیارە موڵکدارە بچوکەکان بوون. ئەو جوتیارانە بە رێژەی جیاواز موڵکیان هەبوو. ئەمانەش دەبوایە باجیان بە پاشا و دەسەڵاتی ئاینی بدایە و لەکاتی پێویستدا هاریکاری پاشا و فیوداڵ و کەنیسەیان بکردایە. پاشا خاوەنی **٥٪** زەوی کشتوکاڵی بوو و گەورەترین و دەوڵەترین فیوداڵ بوو. فیوداڵەکانی تر موڵکداری **٤٥٪** زەوی کشتوکاڵی وڵاتەکەبوون «**٢١**ل**٢١**».

لەگەڵ ئەوەی مسکێنەکانی سوید لە ژێر سایەی زوڵم و زۆری پاشا و فیوداڵ و کەنیسەدا بوون، بەڵام ئەوانە بە شێوازی مسکێنەکانی روسیا و رۆژهەڵاتی ئەوروپا نەبەستراوبوون بە زەویەکانەوە و لەگەڵ زەویەکان نەدەکران و نەدەفرۆشران. ئەو مسکێنانە بێجگەلە دانی باج بە فیوداڵ و پاشا و کەنیسە دەبوایە حەفتەی سیّ رۆژ بێگارییان بۆ خاوەن زەوی بکردایە.

فیوداڵەکان مافی میراتگری موڵک وماڵیان هەبوو. توێژی سەروەی فیوداڵەکان، کە لە دەوروبەری بیست بنەماڵە پێکهاتبوون پێیان دەوتن ئادیل، خاوەنی ناوچەو سامان و کۆشک و تەلار و هێزی سەربازی خۆیان بوون. ئەمانە ئۆروستۆکراتی

وڵاتەکەبـوون و پەیوەنـدی بـاش و ژن و ژنخوازیـان لـە نێوەنـدا پەیداکـرد بـوو. ئەمانە بەهـۆی دەوڵەمەنـدی و خاوەنێتـی هێـزی سـەربازی و ئەسـپ و چـەک و تەقەمەنـی و ئامـرازی تـری شـەڕەوە پاشـا لێیانـەوە نزیـک بـوو و لەکاتـی شـەڕ و ئـاژاوەدا پێویسـتی بـە هاریـکاری و یارمەتیـان بـوو. پاشـا یـان باجـی لەمانـە نەدەسـەند، یـان ئـەوەی بشـدرایە بەنـاوی دیـاری و یارمەتـی بـوو لەکاتـی پێویسـتدا.

بەهـۆی لاوازی پاشـا و دەسـەڵاتی ناوەندییـەوە ، هەروەهـا بەهـۆی بوونـی چەندیـن فیـوداڵ و دەسـەڵاتی ئاینـی بەهێـز و لەهەمانکاتـدا بوونـی ژمارەیەکـی زۆری جوتیاری موڵکـداری بچـوک، کـە خاوەنی ٢٥٪ زەوی کشـتوکاڵی بوون، پاشـا هەمیشـە پێویسـتی بـە هاریـکاری و یارەمەتـی ئەمانـە بـوو بـە تایبەتـی لـە کاتـی شەڕوشـۆڕی دەرەکـی و ئـاژاوەی ناوخـۆدا. ئـەم پێکهاتـە و چینوتوێـژە بەهێزانـە زۆر ناچـاری پاشـا نەبـوون بەڵکـو بـە پێچەوانـەوە پاشـا زیاتـر پێویسـتی بـەوان بـوو، بۆیـە بـە ئاسـانی ملیـان بـۆ پاشـا و دەسـەڵاتداران کـەچ نەدەکـرد. ئـەم فاکتەرانـە هەروەکـو ئینگلتـەرا زەمینەیەکـی دروسـتکرد بـوو بـۆ زیاتـر گوێڕایـەڵ بوونـی پاشـا و دروسـتبوونی دیالـۆگ لـە نێـوان پاشـا و ئەوانـەدا «٣٨ل٤٩».

ئـەم فاکتەرانـە بوونـە هـۆکاری ئـەوەی سـاڵی ١٤٣٥ پەرلەمانێکـی سـادە پێکبهێنرێـت، کـە لاکاتـی پێویسـتدا کۆدەبـووەوە. ئەندامانـی پەرلەمـان لـە سـەرەتادا نیـوە بەنیـوە لە ئۆروسـتۆکراتەکان و پیاوانـی دەسـەڵاتی ئاینـی پێکهاتبوو و پاشـا خۆی سـەرکردایەتی دەکـردن و بەهێزتریـن دەنگـی هەبـوو لەوێـدا و دوا بڕیـار لـە دەسـتی ئـەودا بـوو. هەرچەنـدە ئەوانـەی پەرلەمانیـان پێکدەهێنـا و بەشـداری هەنـدێ بڕیاریـان دەکـرد، ژمارەیەکـی کەمبـوون و تەنهـا نوێنەرایەتـی چەنـد توێژێکـی بچوکـی کۆمەڵایەتیـان دەکـرد، بـەڵام هەوێـن و بناغەیەکـی گرنـگ بـوو بـۆ بونیادنـان و گەشـەکردنی سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری بەرفراوانتـر.

دەسـەڵاتی ئاینـی کەنیسـە، لـەم وڵاتـە بێجگەلـە لـەوەی خاوەنـی زەویـوزار و سـامانێکی زۆر بـوو و باجێکـی زۆری لـە خەڵـک دەسـەند، دەسـەڵاتێکی سیاسـی و سـەربازیی بەهێـز بـوو. هەمیشـە ململانێیـان لەگـەڵ پاشـا دەکـرد و زۆرجـار ناچاریان دەکـرد گوێڕایەڵـی خواسـتەکانی ئـەوان بێـت. هێنـدە هێـزی سـەربازییان بەهێزبـوو، کـە قەدیسـە گەورەکانیـان بـە شـوێنەکاندا تێپـەر دەبـوون و هاتوچۆیـان دەکـرد زیاتـر لـە ٤٠٠ سـواری چەکداری شـەڕکەریان بـەدواوە بـوو. سـەرەڕای ئـەوە پاپـای ڕۆمـا پاڵپشـتی دەکـردن. پیاوانـی ئاینـی لـەم وڵاتـەدا زۆر توندڕەوبـوون بەرامبـەر ئەوانـەی بـڕوا یـان ئاینـی جیاوازیـان هەبـوو. بـە تۆمەتـی کافربـوون و لادان لـە ڕێبـازی کەنیسـە، بەسـەدەها خەڵکیـان بـە زیندوێتـی لەبەرچـاوی خەڵـک دەسـووتان.

ئەم وڵاتە لە ساڵەکانی ١٥٠٠دا هەتا رادەیەک خۆ بەخێوکەر بوو و بەرهەمهێنان تیایدا بۆ دابینکردنی پێویستی خۆ بوو، ئیکتفای زاتی. بێجگەلە هەندێ پێویستی وەکو خوێ و بەهارات و هوملە و هەندێ قوماش زۆربەی پێویستیەکانی خۆیان بەرهەم دەهێنا. بەڵام گۆڕانکارییە گەورەکانی شوێنەکانی تری ئەوروپا و گەشەکردنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی تیایدا هەر لەکۆنەوە لە رێگەی ئەڵمانیا و دانمارکەوە کاردانەوەی گەورەی لەسەر ئێرەشکرد.

دواتر بەهۆی گەشەکردنی پیشەسازی لە هەندێ وڵاتی ئەوروپا و زیادبوونی خواست لەسەر کەرەسەی خاو، دەرهێنان و هەناردەکردنی هەندێ سامانی سروشتی نمونەی مس و ئاسن و زیو و دار بۆ ئەو شوێنانە زیادیکرد. سوید دارستانێکی زۆری هەبوو، بەشێک لەوانە دەبڕانەوە و وەکو سوتەمەنی لە کانەکاندا بەکاردەهێنران و بەشێکی هەناردەی دەرەوە دەکرا. فیوداڵە خاوەن دارستانەکان بە هۆی بوژاندنەوەی ئەو بازرگانیەوە داهاتێکی زۆریان بۆ دەمایەوە و هەندێ لەوانە دواتر رۆڵیان لەو بازرگانیەدا زیادیکرد «**٢١ل٣٩**».

هەندێ ناوچەی سوید، کە کانی زۆری مس و ئاسنی تێدا بوو زۆر جێگەی سەرنجی فیوداڵ و دەسەڵاتداران نەبوو. ئەوانە بەنزمی سەیری ئەو کارانەیان دەکرد و بەکاری خەڵکی لات و پووتیان دادەنا. لەبەرئەوە پەیداکردن و دەرهێنانی ئەو میتالانە کەوتە دەستی توێژێک خەڵکی نوێی تایبەتیەوە. ئەوانە نە جوتیار بوون و نە بازرگان، بەڵکو توێژێکی ئازاد و ئیشکەربوون. ئەمانە لەگەڵ بوژاندنەوەی بازرگانی و زیادبوونی خواست لەسەر ئەو میتالانە هەتا دەهات پێگەی ئابوری و کۆمەڵایەتیان بەرز دەبووە و دەبوونە خاوەن کومپانیای گەورەتر و ژماری کرێکارەکانیان زیادیدەکرد.

لە دوای ساڵەکانی ١٥٥٠ وە، بەهۆی شەڕ و ململانییەکی قورس لەگەڵ دانمارکدا لە پێناوی سەربەخۆیی بوون لەدەستیان و یەکخستنی وڵاتەکە، بەهۆی قەیرانی ئابوریەوە، کە بەهۆی قەرزکردنێکی زۆرەوە لە بانکەکانی ئەڵمانیا بەرۆکی پاشای گرتبوو، بەهۆی لاوازی پاشا و ناچاربوونی زیاتر بۆ ئۆروستۆکرات و فیوداڵ و داهاتی باجی زیاترەوە، بەهۆی بوژاندنەوەی بازرگانی و ناچاربوونی پاشا بۆ داهاتی زیاتری باجەکان لەو کەرتە ئابوریە، بەهۆی فشاری بەردەوامی کەنیسە لەسەر پاشا و دەسەڵاتی بەهێزیانەوە، بەهۆی هەموو ئەمانەوە پاشا ناچارکرا، کە بڕیاری هەندێ چاکسازی سیاسی و یاسایی و ئابوری پەسند بکات «**٣٨ل٥٢**».

لەو ساڵانەدا هەروەکو پێشتر لە ئینگلتەرا روویدا، بە پاڵپشتی فیوداڵەکانی تر و چینوتوێژە نوێیەکانی تری کۆمەڵگە، پاشا پێش هەموو شتێک کەوتە

موسادەرەکردنی زەوی کشتوکاڵی و سامانەکانی کەنیسە و کەمکردنەوەی ڕێژەی باجەکانیان. ئەم کردارە بووە هۆکاری زیادبوونی داهاتەکانی دەوڵەت و بەهێزبوونی پاشا و دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەت و سوپا. لە ساڵەکانی ١٦٠٠دا سوید بووە دەوڵەتێکی زەبەلاحی بەهێزی ناوچەکە و سەردەمی دەستپێکردنی زنجیرەیەک شەڕ لەگەڵ وڵاتانی دەورووپشتدا.

داگیرکرنی فنلندا و هێرشکردنە سەر روسیا و ڕوودانی زنجیرەیەک شەڕ لەگەڵ ئەو وڵاتەدا و مەسرەفێکی زۆر لەو بوارانەدا، هەمیسانەوە خەزێنەی پاشای بەتاڵکرد و پێویستی بە داهاتی زیاتر بوو. بۆ دابینکردنی داهاتی باجی زیاتر بۆ مەسرەفەکانی دەبوایە پاشا زیاتر گوێرایەڵی فیوداڵەکان و چینوتوێژە نوێیەکان بێت و ڕازیبێت بە چاکسازی سیاسی و ئابوری و یاسایی.

لەپاڵ ئەمانەدا زنجیرەیەک ڕاپەڕین لەناو جوتیارەکاندا بەرپا بوو. هەرچەندە بەشێکی زۆری داواکارانی جوتیاران گەڕانەوەبوو بۆ ئەو بارەی پێشتر تیابوون و داواکردنی سەرلەنوێ بەهێزکردنی دەسەڵاتی کەنیسە بوو، بەڵام بەشێک لە داواکاریەکانیان چاکسازی و کەمکردنەوەی باجەکان بوو. هەرچەندە ئەو ڕاپەڕینانە سەری نەگرت و پاشا لە ڕێگەی هێنانی چەکداری بەکرێگیراوی ئەڵمانی و سکۆتلەندییەوە سەرکوتیکردن، بەڵام ئەو ڕاپەرینانە کاریگەری خۆیان هەبوو لەسەر خێراکردنی پرۆسەی چاکسازی «٢١ل٣٠».

ساڵی ١٦٨٠ پاشا ناچارکرا گۆڕانکاری لە ریزەکانی پەرلەمانتارەکاندا بکات. پێشتر نوێنەرانی پەرلەمان نیوە بەنیوە لە ئۆروستۆکرات و پیاوانی کەنیسە پێکهاتبوون. بەڵام لەو ساڵەدا ئەندامانی پەرلەمان دابەشبوون بەسەر نوێنەرانی ئۆروستۆکراتەکان، پیاوانی ئاینی، بورژوا و بازرگانەکان ، جوتیاران. لێرەشدا پاشا سەرکردایەتی دەکردن و زۆرترین دەسەڵاتی هەبوو و بڕیار دەرکەربوو «٢٨ل٦١».

ئەو جوتیارانە ئەوانە بوون، کە خاوەنی زەویوزاری خۆیان بوون. لەو سەردەمەدا بەهۆی زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان و گەورەبوونی شارەکان و زیادبوونی خواست لەسەر بەروبومی کشتوکاڵی، بەرهەمی ئەو جوتیارانە زیادیکرد و چاکسازی لە شێوازی بەرهەمهێنان لە ناویاندا دەستیپێکرد. بەوهۆیەوە پێگەی کۆمەڵایەتیان بەرزبۆوە و ڕۆڵی گرنگیان پەیداکرد لە ژیانی ئابوری و سیاسیدا. مسکێنەکان وەکو ئەمان ڕۆڵیان نەبوو و هیچ حسابێکیان بۆ نەدەکرا.

برژوا و بازرگان و بانکەوانەکان، بەهۆی بووژاندنەوەی بازرگانی و گەشەکردنی پیشەسازیی سەرەتایی نیمچە کەپیتالیستانەوە، هەتا دەهات بەهێزتر و گەورەتر

دەبوون و دەبوونە سەرچاوەیەکی گرنگ بۆ باجەکان، لەبەرئەوە پاشا زیاتر ملکەچی داواکاریەکانیان دەبوو.

ئەم چاکسازیيانە لە پەرلەماندا زیاتر گوژمیدا بە چاکسازی لە باری ئابوریدا. ژمارەیەکی خەڵکی زیاتر بەشداریان لە بڕیارەکاندا دەکرد. زیاتر لە جاران موڵک و ماڵی خەڵک پارێزراو بوو، بازاڕ کراوەتربوو لە جاران و بەشەکانی وڵاتەکە زیاتر پێکەوە بەسترانەوە. خاوەن کەپیتاڵەکان زیاتر وەبەرهێنانیان دەکرد و بازرگان و خاوەن کەپیتاڵی دەرەکی روویان دەکردە وڵاتەکە و بەشداریان لە وەبەرهێنان و بازرگانیدا دەکرد. ژمارەیەکی زۆر خەڵکی پیشەزانی وڵاتانی تر روویان لە وڵاتەکە دەکرد و کاریان تیادادەکرد و کۆمپانیای بچوک و گەورەیان دروستدەکرد.

گەشەکردنی بازرگانی و زیادبوونی دانیشتوان و گەورەبوونی شارەکان و زیادبوونی خواست لەسەر بەروبومی کشتوکاڵی ئیستهلاکی و کەرەسەی خاوی کشتوکاڵی، گوژمیدا بە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی لە لادیەکاندا. ئەمانە بۆ هۆکاری چاکسازی لە شێوەی بەرهەمهێنان و چۆنیەتی بەکارهێنانی زەوی و جۆرەکانی بەرهەم. ئەم گۆڕانکاریانە بووە هۆکاری تێکشکاندنی سیستمی فیوداڵی لە لادیەکادا و گۆڕینی موڵکایەتی فیوداڵی بۆ موڵکایەتی تاک و بەکارهێنانی کرێکاری جوتیاری و کێڵگەی گەورەی بەرهەمهێنان «**٣٨ل٥٥**».

بەهۆی ئەو چاکسازییە یاسایی و سیاسی و ئابوریانەوە و ئەو گۆڕانکاریانەی لە ژێرخانی ئابوری وڵاتەکەدا روویدا، لە ساڵەکانی **١٧٥٠** وە رێگە بۆ شۆڕشی پیشەسازی و گەشەکردن و بەکارهێنانی تەکنیکی نوێدا لە هەموو بوارەکانی بەرهەمهێناندا خۆشبوو. ژمارەیەکی زۆر خەڵکی شارەزا لە بواری پیشەسازیدا لە وڵاتانی وەکو فەرەنسا و ئەڵمانیاوە هێنران بۆ وڵاتەکە و گوژمیاندا بە گەشەکردنی پیشەسازی نوێ. لە لایەکی ترەوە بە دەرگا کردنەوە بۆ کەپیتاڵی بێگانە و رێگەدان بە خەڵکانی خاوەن توانا و شارەزا و خاوەن کەپیتاڵی خۆماڵی بە کارکردن لەگەڵیاندا، توانرا هێڵی شەمەندەفەر لە بەشێکی زۆری وڵاتەکە راکێشرێ. ئەوەش فاکتەرێکی گرنگ بوو بۆ گرێدانی ناوچەکانی وڵاتەکە پێکەوە و ئاسانیکردنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و هاتوچۆ لە نێوەندیاندا «**٣٨ل٦٠**».

بە هۆی گەشەکردنی پیشەسازی ناوخۆوە، زۆربەی ئەو کەرەسە خاوو و سامانە سروشتیانەی نمونەی مس و ئاسن و تەختە و هەندێ بەروبوومی کشتوکاڵ، کە پێشتر هەناردەی دەرەوە دەکرا ، لە مەودوا لە پیشەسازی ناوخۆ بەکاردەهێنران. پیشەسازییە سەرەتاییەکان بە شێوەیەکی سەرەکی بریتی بوون

لــە دروســتکردنی کاغــەز، مەکینەیــی جۆڵایــی، وەرەشــەی میکانیکــی و دارتاشــی و شوشــە و شــەکر و پیشەســازی کیمیــاوی «٢٨ل٩٤».

ســەرهەڵدانی کەپیتالیــزم و گەشــەکردنی لــە ئیگلتــەرا و فەرەنســا و بڵاوبوونــەوەی بــۆ ئەوروپــا، لــە باتــی ئــەوەی کاردانــەوەی خراپــی هەبێــت بــۆ ســوید و ببێتــە پاشــکۆی ئــەو سیســتمە و وڵاتانــە، بەهــۆی فاکتەرەکانــی ناوخــۆوە بــە پێچەوانــەوە بــووە فاکتەرێکــی هانــدەر بــۆ بەرپابوونــی شۆرشــی سیاســی و ئابــوری لــە وڵاتەکــەدا. لــە باتــی ئــەوەی وڵاتە گــەورە کەپیتالیســتەکان رووە تاکڕەو و کۆلۆنیالیزمەکەیــان لەگەڵی بەکاربهێنــن، ناچاربــوون رووە پلۆرالیــزم و هاریکاریکردنەکەیــان لەگەڵیــدا بەکاربهێنــن. وڵاتێکــی وەکــو ئینگلتــەرا ئەگــەر بــۆی بلوایــە هەروەکــو ئیرلەنــدا سویدیشــی دەکــرد بــە کۆلۆنــی خــۆی «٢٨ل٨٨\٣٨ل١٣٦».

هەڵبەتــە ئــەم گۆڕانکاریــە مەزنانــە لــەم وڵاتەشــدا بــێ ئازارنەبــوو. بەڵکــو گەشــەکردنی پیشەســازی و بەکارهێنانــی تەکنیــک و شــێوازی زانســتیانەی بەرهەمهێنــان بەتایبەتــی لــە بــواری کشــتوکاڵدا بــووە هــۆکاری بێکاری و دەربــەدەری و هــەژاری ژمارەیەکــی زۆر لــە دانیشــتوانی وڵاتەکــە. ئــەم ئاوارەبوونــەی کــە ئەمــڕۆ بەهــۆی شــەڕ و ناســەقامگیریەوە لــە هەنــدێ وڵاتانــدا دەیبینیــن پێشــتر لــە ســویدیش روویــداوە. لــە نێــوان ســاڵەکانی ١٨٠٠ هەتــا ١٩٢٠ دەوروبــەری ١،٥ ملوێــن لــە خەڵکــی ئــەم وڵاتــە بوونــە ئــاوارە و مــاڵ و وڵاتیــان بەجێهێشــت و بــۆ ژیانێکــی بەختەوەرتــر رویانکــردە ویلایەتــە یەکگرتووەکانــی ئەمریــکا و چیتــر نەگەڕانــەو «٣٨ل١٩١\٥٢».

لــە نێــوان ســاڵەکانی ١٨٠٠–١٨٩٠ هەناردەکردنــی ســوید بــۆ دەرەوە ٤٠٪ ی دار بــوو، کاغــەز تەنهــا ١٠٪ بــوو. بــەڵام هەناردەکردنــی دار لــە ســاڵی ١٩١٤دا هاتۆتــە خــوارەوە بــۆ ٢٥٪ و کاغــەز بەرزبۆتــەوە بــۆ ٢٠٪. ئەمــەش خێرایــی گەشــەکردنی پیشەســازی لــە وڵاتەکــەدا پیشــان دەدات.

هەتــا ســاڵی ١٨٠٠، ٩٠٪ ی دانیشــتوان بــە کشــتوکاڵەوە خەریــک بــوون، بــەڵام ســاڵی ٢٠٠٠ تەنهــا ٢٪ لــەو کەرتــەدا کاریــان کــردووە. ئەمــەش گەشــەکردنی تەکنیــک و رێبــازی نوێیــی زانســتیانە لــەو کەرتــەدا پیشــاندەدا «٢١ل٤٥».

لــە نێــوان ١٨٥٠–٢٠٠٠ کــۆی داهاتــی نیشــتمانی وڵاتەکــە ٢٠ هێنــدە زیادیکــردووە. ئاڵوگــۆڕی بازرگانــی ٦٠٠ هێنــدە زیادیکــردووە. لەگــەڵ ئەوەشــدا خەڵکــی تەنهــا نیــوەی ئەوســا کاردەکــەن. ئێســتا هەشــت کاتژمێــر لــە رۆژێکــدا ئەوســا خەڵکــی ناچــار بــووە ١٦ کاتژمێــر لــە رۆژێکــدا کار بکــەن. ئــەم راســتییە ئــەوە دەگەیەنێــت، کــە وڵاتەکــە لــە کۆنــدا وەکــو ئێســتە دەوڵەمەنــد نــە بــووە و ژیانــی خەڵکەکــە هــەر وەکــو ئێســتا ئاســان و خۆشــگوزەران نەبــوون.

لە نێوان ١٩١٤–١٩٥٠ دا هەناردەکردنی سوید بۆ دەرەوە١٠٪ زیادی کردووە، بەڵام لە نێوان ساڵی ١٩٥٠–١٩٨٧ دا ١٢٠٪ زیادی کردووە «٢١ل٥٠».

لەدوای چاکسازی درێژخایانی هەنگاو بەهەنگاو بە درێژایی زیاتر لە چوارسەد ساڵ ئنجا لەو وڵاتەدا ساڵی ١٩٠٩بۆ یەکەمجار گۆڕانکاری مەزن لە مافی خەڵکدا بۆ هەڵبژاردنی ئەندامانی پەرلەمان روویدا. لەو ساڵەوە هەموو پیاوێکی سوید مافی هەڵبژاردنی نوێنەرانی خەڵکی پێدرا. بەڵام هەتا ئەوساش ئەو مافە بە پلەی جیاواز بوو. هەتا پیاو سامانی زیاتر بووایە و پێگەی کۆمەڵایەتی بەهێزتر بووایە دەنگەکەی بەهێزتر دەبوو. ساڵی ١٩١٩ هەموو تاکێکی ١٨ ساڵی سوید بە نێرینە و مێینەوە، ئیتر سامان و داهاتی هەرچەند بووایە مافی دەنگدانی پێدرا.

لە دوای شەڕی جیهانی یەکەمەوە هەتا ئێستا پرۆسەی چاکسازی و نوێکردنەوە لە سوید بەردەوامی بەخۆوە بینیوە. ئەو سیستەمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوورییە بەر فراوانە هەتا هاتووە بەرفراوانتر بووە. هۆکاری ئەوە بۆ ململانێی بەردەوامی نێوان چینوتوێژ و پێکهاتەوە هێزەکانی وڵاتەک دەگەڕێتەوە. گۆڕانکاری و گەشەکردن، زەمینەی نوێ و جیاوازتر دروست دەکات و گۆڕانکاری لە سروشتی پێکهاتانەی کۆمەڵگەدا دروست دەبێت و پێکهاتە و گروپ و هێزی کۆمەڵایەتی نوێ بە بەردەوامی دروست دەبێت. ئەو گۆڕانکاریانە پێویستی بە چاکسازی نوێ و گۆرانی باڵانسە لە نێوانی ئەو هێزە کۆمەڵایەتیانەدا. لەبەرئەوەی کۆمەڵگە لە گۆڕانکاری بەردەوامدایە، بەپێی ئەوەش پێویستی چاکسازی نوێ دێتە پێشەوە. بێ چاکسازی نوێ باڵانس و هاوسەنگی کۆمەڵایەتی تێکدەچهێت. بە تێکچوونی ئەوە گرژی و ناڕەزایی لە کۆمەڵگەدا دروست دەبێت و کۆمەڵگەکە روبەڕووی قەیرانی ئابوری و سیاسی و دواکەوتن دەبێتەوە «٢٨ل١٢٠».

لە روسیا تاقە پارتێکی تاکڕەوی توندڕەو لە دوای شەڕی جیهانی یەکەمەوە دەستی بەسەر وڵاتەکەدا گرت و هەموو بڕیارە سیاسی و ئابوورییەکان کەوتە دەست دەستەبژێریەکی بچوکەوە، بەڵام لە سوید بە پێچەوانەوە چەندین پارتی سیاسی جیاواز رۆڵیان هەبوو. ئەوانە نوێنەرایەتی چینوتوێژ و پێکهاتەکانیان دەکرد و کاریان بۆ بەرژەوەندیەکانی ئەوانە دەکرد. ئەوانە لە ململانێی بەردەوامدا بوون لە پێناوی چاکسازی و خەملاندنی زەمینەی لەبار، کە هەموو ئەوانە شانبەشانی یەک بژین و لە رێگەی دیالۆگ و مەرجە نوێیەکانەوە چارەسەری گیروگرفتەکانیان بکەن. ئەو پارتە سیاسیانە بۆیان نەکرا ببنە پێکهاتەیەک و دەستەبژێریەکی کۆمەڵایەتی، کە بتوانن مافی ئەو چینوتوێژ و هێزە کۆمەڵایەتیانە پێشێل بکەن. نوێنەری ئەو خەڵکە لە رێگەی پەیڕەوکردنی دەستوور و رەقابە

دانـان لەسـەر یـەک هەمیشـە ڕێگربـوون لـە گرتنـی ڕێبازێکـی لـەو جـۆرە.
کرێکارانـی سـوید پارتـی سۆسـیال دیموکراتیـان کـردە نوێنـەری خۆیـان، کـە بەشـێوەیەکی گشـتی دانانـی سـەرکردە و کاربەڕێوەبـەر تیایانـدا لـە ڕێگـەی تاکڕەوی و گەندەڵـی و دامەزرندنـەوە نەبـوو لەلایـان دەسـتەبژێریەکەوە، بەڵکـو لـە ڕێگـەی هەڵبـژاردن و لێهاتویـەوە بـوو. نەقابـە پیشـەییەکانی ئـەو کرێـکار و موچەخۆرانە لەچاو ئەوانـەی ڕوسـیادا، کـە لەلایـەن دەسـتەبژێری دەسـەڵاتداری پارتـی کۆمۆنیسـتەوە دادەنـران، لێـرە لـە ڕێگـەی هەڵبـژاردن و کاری نەقابییـەوە دادەنـران «٣٨ل٢٣٣».
لەگـەڵ ئـەو هەمـوو گۆڕانـی و چاکسـازی سیاسـی و ئابورییـەی، کـە لـەم وڵاتـە ڕوویـداوە هەتـا ئێسـتا سیسـتمی پاشـاگەری تیایـدا ماوەتـەوە و پاشـا بـە فەرمـی سـەرۆکی دەوڵەتـە. ئـەو مافـەی لـە ڕێگـەی هەڵبژاردنـەوە نیـە، بەڵکو بەپێی دەسـتوری وڵاتەکـە مافـی میراتیـی ئـەو بنەماڵەیەیـە. ڕەنگـە ئەوانـەی پەلەیانـە لـە گۆڕانـکاری و چاکسـازی و وا دەزانـن بەچەنـد بڕیارێـک هەمـوو شـتێک جێبەجـێ دەکرێـت و وابزانـن پاشـای سـوید هـەر لـە کۆنـەوە دەسـەڵاتێکی سـیمبۆلی هەبوبێـت و پێشـتر بـە خۆشـی خـۆی وازی لـە دەسـەڵاتەکانی هێنابێـت. بەپێچەوانـەوە کەمکردنـەوەی دەسـەڵاتی پاشـا و ئـەو بنەماڵەیـە هەنـگاو هەنـگاو بە پرۆسـەیەکی چاکسـازی سـەدان سـاڵ گەیشـتۆتە ئـەم ئاسـتەی ئەمـڕۆ. دیـارە چینوتوێـژ و هێزەکانـی سـوید، ئەوەنـەی گۆڕانـکاری لـە سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابوریـدا لایـان گرنـگ بـووە، هێندە لابردنـی پاشـاو کۆتایـی هێنـان بـە پاشـاگەری لایـان گرنـگ نەبووبێـت.
پلورالیـزم تەنهـا دەسـتگاکانی دەوڵـەت و ژیانـی سیاسـی و کۆمەڵایەتـی نەگرتۆتـەوە، بەڵکـو تەشـەنەی کـردووە بـۆ نـاو کومپانیـا و کارگـە و قوتابخانـە و خەسـتەخانەکان. . بـە شـێوەیەکی گشـتی کاربەڕێوەبـردن لـەوە دەچـووە کـە تاکێـک یـان ژمارەیـەک خەڵکـی کـەم تاکڕەویانـە بڕیاریـان لەسـەر بـدات، بەڵکـو بەشـدارکردنی ڕێکخـراوە پیشـەیی و کارکـەران بۆتـە دیاردەیەکـی ئاسـایی و ئـەو مافـە لـە یاسـاکانی وڵاتەکـەدا چەسـپێندراوە.
لـە سـوید و وڵاتـە سـکەندناڤیەکان، سـەرەڕای بوونـی پارتـە سیاسـیەکان و ڕۆڵـی گرنگیـان لـە حوکومڕانیـدا، ژمارەیەکـی هێجـگار زۆر ڕێکخـراوی کۆمەڵگـەی مەدەنـی چالاکانـە ڕۆڵـی گرنـگ دەبینـن لـە ژیانـی سیاسـی و ئابـوری و کۆمەڵایەتـی وڵاتـدا. ئەوانـە نوێنەرایەتـی توێـژ و پێکهاتـە و گروپـی جیـاواز دەکـەن و زۆربەیـان سـەربەخۆن و نەبەسـتراون بـە پارتـە سیاسـیەکان و دەسـتگاکانی دەوڵەتـەوە. بـە پێچەوانـەوە ئەوانـە بوونەتـە فاکتـەری گرنـگ بـۆ ڕەقابـە لەسـەر پارتـە سیاسـیەکان و پەرلەمـان و دەسـەڵاتی قەزایـی و دەسـتگاکانی دەوڵـەت.

ساڵی ٢٠١٠ لە سوید ٢١٧هەزار ڕێکخراوی کۆمەڵگەی مەدەنی سەربەخۆ هەبووە. ئەم ڕێکخراوانە هەموو بواری ژیانی کۆمەڵگەی گرتۆتەوە وەکو وەرزش، هێزی سەربازی پاراستنی مەدەنی، چارەسەری نەخۆشی، مافی مرۆڤ، کرێچی و نیشتەجێبوون، مۆسیقا، ڕێکخراوەکانی مافی منداڵ و ژن و پێکهاتەکان و ڕێکخراوەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان. . زۆربەی ئەندامانی ئەو ڕێکخراوانە خەڵکی خۆبەخشن و هەر یەکێکیان بەبێ بەرامبەر بە تێکڕا مانگی ١٦ کاتژمێر کاریان تێدا دەکەن. ئەم ڕێکخراوانە تەنها کاریگەریان لەسەر باری سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتی و فشارخستنە سەر پارتە سیاسیەکان و دەستگاکانی دەوڵەت نییە، بەڵکو هێزێک و بزووتنەوەیەکی کۆمەڵایەتی بزوێنەری گرنگن، کەوا لە خەڵک دەکات تەنها چاوەڕوانی خەڵکانی سیاسی و دەستگاکان نەبن کاروباریان بۆ راپەڕێنن ، بەڵکو خۆشیان چالاکانە ڕۆڵیان هەبێت لە راپەرینی کارەکان و پرۆسەی سەرپەرشتیکردن و دەرکردنی بڕیارەکان. بوون و بەهێزی ئەوانە وایکردووە، کە لەکاتی رودانی قەیرانی گەورە و چاوەڕوان نەکراو و پەککەوتنی هەندێ لە دەستگاکانی دەوڵەت، ڕۆڵیان هەبێت لە بەڕێوەبردنی کاروباری کۆمەڵگە «٥٣».

بەهۆی گەشەکردنی پیشەسازی و جموجۆڵی بازرگانی و زیادبوونی رادەی هەناردەکردنی سوید بۆ دەرەوە لە سەرەتایی نیوەی دووەمی سەدەی بیستدا، هەتا دەهات داهاتی باجەکانی دەوڵەت زیادی دەکرد. بەشێکی زۆری ئەو داهاتانە بۆ باشکردنی خۆشگوزەرانی و کەرتی خزمەتگوزاری تەرخاندەکرا. ئەوانە تەنها بواری خوێندن و فێرکردن و چارەسەرکردن نەخۆشی و نیشتەجێبوون وهەندێ بواری تری لەو بابەتانەی نەدەگرتەوە، بەڵکو چەندین بواری تری دەگرتەوە. نمونەی ئەوانە تەلەفۆن و ئامرازی هاتوچۆ و مۆسیقا و وەرزش و کولتور و بورەکانی تری وەکو هوتێل و رەستورانت و دڵنیایی و ئینتەرنێت... بۆ ئەوانە چەندین کۆمپانیای بچوکتری پیشەسازی و خزمەتگوزاری دامەزراون و کاریان کردۆتە سەر سروشتی بەرهەمهێنان و ژێرخانی ئابوری وڵاتەکە «٣٨ل٣٢٧».

ساڵی ١٩٦٠ ڕێژەی کەرتی خزمەتگوزاری ١٢٪ کۆی ژێرخانی ئابوری بووە کەرتی پیشەسازی ٤٥٪، بەڵام ساڵی ٢٠١٠ ڕێژەی کەرتی خزمەتگوزاری بەرزبۆتەوە بۆ ٥٠٪ و پیشەسازی نزم بۆتەوە بۆ تەنها ١٨٪ . هەڵبەتە ئەمە لە لایەکەوە بۆ گەشەکردنی تەکنیک و شێوازی بەرهەمهێنان و توێژینەوە و لێکۆڵینەوەی زانستی دەگەڕێتەوە و لە لایەکی ترەوە بۆ بەرزبونەوەی ئاستی ژیانی مرۆڤ و زیادبوونی پێویستی و خواست لەسەر بەرهەمی خزمەتگوزاری لەناو وڵاتەکەو هەموو جیهان دەگەڕێتەوە «٢١ل١١٠».

سەرەڕای ئەم گۆڕانکارییانە، گۆڕانکاری مەزن لە خودی کەپیتالیزم لەناو ئەم وڵاتە و سەرانسەری جیهان لە چەندین رووەوە گۆڕانکاری گرنگی بەسەر هاتووە. هەتا ناوەڕاستی سەدەی بیست ئەوکەسانەی خاوەن کۆمپانیا گەورەکانی ناو وڵاتەکە بوون چەند بنەماڵەیەک بوون. بەڵام بە گەشەکردنی کومپانیای پشکدار و گەورەبوونیان هەتا دەهات ژمارەی ئەو خاوەن کەپیتالانەی پشکیان لە کۆمپانیاکاندا هەبوو زیادیان دەکرد. هەڵبەتە ئەوە تەنها نەبۆتە زیادبوونی ژمارەی خاوەن پشکەکان بەڵکو بۆتە هۆکاری ئەوەی ژمارەک خەڵکی زیارتر کار بکەنە سەر ئەو کومپانیانە. ئەگەرچی تاکەکان خاوەن کەپیتاڵی بچوکبن، بە ئاسانی دەرفەتی کڕینی پشکی کۆمپانیاکانیان هەیە، بەڵام ئەمە قاپیی خستە سەرپشت بۆ زیادبوونی ژمارەی پشکدارەکان. بەهۆی زیادبونی موچە و داهاتەوە، خەڵکی ئاسایی لە باتی پارەکانیان لەماڵەوە یان حسابی بانکێکدا پاشەکەوت بکەن، دەستیانکرد بە کڕینی ئەو پشکانە. ئەمە لەلایەکەوە کۆمپانیاکانی بەهێز دەکرد و لەلایەکی ترەوە مولکایەتی و بڕیاردانی بەرفراوانتر دەکرد. لە ساڵەکانی هەشتاوە هەتا ژمارە و قەبارەی فاوندەیشنی تایبەتی زیادیدەکرد. ئەوانە بریتین لە جانتایەک کە پاشەکەوتی خەڵکی تێدا دادەنرێ و لەلایەن بانکەکان یان کۆمپانیا و خەڵکی شارەزا بەکاردەهێنرێ بۆ کڕین و فرۆشتنی پشکی کۆمپانیاکان.

ئەمە ئەمڕۆ وەکو وەبەرهێنانی تایبەتی تاکی کۆمەڵ گەشەکردنی زۆری بەخۆوە بینیوەو بۆتە بزووتنەوەیەکی دارایی و فینانسی گرنگ. بەوە پارەی خەڵکی لە هەموو بوار و کەرتەکاندا کاردەکات و بۆتە هێزێکی ئابوری بزوێنەر.

ئەوەی لێرەدا گرنگە باسبکرێت مەسەلەی بە جیهانگیری و جوڵەی ئازادی کە پیتاڵە. کەپیتال و جوڵەو بەکارهێنانی، روخساری نەتەوایەتی و بەکارهێنانی لە سنووری وڵاتێکی دیاریکراودا کاتی بەسەرچووە. کەپیتاڵی گەورە و بچوک و پشک و فاوندەیشنی تایبەتی ئەمڕۆ لە سەرانسەری جیهاندا بە ئاسانی جێگە دەگۆڕێتی و لەژێر کۆنترۆڵی دەوڵەت و سیاسیەکان و بانکەکاندا دەرچووە. کە پیتاڵ لە کوێ بواری زیادبوون و بەکارهێنان و قازانجی زیاتر بێت لەوێ دەگیرسێتەوە. پارەی خەڵکی ئەوروپا ئەمڕۆ لە چین و روسیا بەکاردێت و پارەی چینەکان لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا وەبەرهێنان دەکرێت. هەڵبەتە ئەمە کاردانەوەی گەورەی دەبێت لەسەر جیهان. لەباتی ئەوەی وەکو جاران کەپیتاڵ لە چەند وڵات و شوێنێکی دیاریکراوی جیهان خڕبێتەوە و وەبەرهێنان بکرێت، لە سەرانسەری جیهان بڵاو دەبەتەوەو وەبەرهێنان دەکرێت. ئەمە دەبێتە فاکتەرێکی گرنگ بۆ گەشەکردنی شوێنە جیاوازەکانی جیهان و خێرابوونی چاکسازی و گۆڕانکاری لە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری تیایاندا.

بەندی پێنجەم:
بۆچی خۆرهەڵاتی ناوەراست وەک پێویست سوودی لە بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم وەرنەگرت؟

ساڵی ١٨٠٠-١٩٢٥ز

لــە بەنــدی ســێیەمدا، باســی ڕێبــازی تایبەتــی فیوداڵــی خێلایەتــی ڕۆژهەڵاتــی ناوەڕاســتمانکرد. باســی ئەوەمــان کــرد، کــە ئــەو سیســتمە بــە بــەراورد لەگــەڵ فودالیزمی ئەوروپــا ڕێگربــوو لــە گۆڕانــکاری. ئــەو خاســڵەتانە بوونــە هــۆی ئــەوەی ڕۆژهەڵاتــی ناوەڕاســت بەشــێوەی ڕۆژئــاوای ئەوروپــا خۆبەخــۆ شۆڕشــی سیاســی و پیشەســازی تێــدا بەرپانەبێــت.

لەســەرەتای ســەدەی نۆزدەوە، وەکــو زۆربــەی شــوێنەکانی تــری جیهــان، بڵاوبوونەوەی کەپیتالیــزم بــە گــوژم روویکــردە ڕۆژهەڵاتــی ناوەڕاســت. ئامانجــی هاتنــی دەوڵــەت و کۆمپانیــە ســەرمایەدارەکان بــۆ ناوچەکــە، هــەر وەک شــوێنەکانی تــر بــە مەبەســتی بەرژەوەنــدی تایبەتــی، نەکــو بووژاندنــەوە و گەشــەکردنی ناوچەکــە.

ئــەو بڵاوبوونەوەیــە، ســەرەتای دەســتپێکردنی پرۆســەی ململانێــی نێــوان دوو سیســتمی بەڕێوەبردنــی سیاســی و ئابــوری جیــاواز بــوو. سیســتمی فیوداڵــی خێڵەکــی خۆماڵــی، کــە لــە شکســتهێنان و گیانــەڵادا بــوو، لــە بەرامبــەردا کەپیتالیــزم، کــە لــە گەشــەکردن و بەهێزبوونــدا بــوو. ئەگەرچــی بڵاوبوونــەوەی کەپیتالیزمــی جیهانــی بــووە هــۆکاری بەســتنەوەی ناوچەکــە بــە جیهانــەوە و تێکشــکاندنی بنەماکانــی فیودالیزمــی خێڵەکــی و دواتــر داڕمانــی دەوڵەتــەکان دوابــەدوای شــەڕی یەکەمــی جیهانــی، بــەڵام لەهەمانکاتــدا بووەهــۆی مانــەوەی ئــەو دەوڵەتــە فیوداڵــە خێڵەکییانــە بــۆ زیاتــر لــە ســەدەیەکی تــر. لــە مێــژووی کۆنــدا چەندیــن فاکتــەر تەمەنــی ئــەو سیســتمەی درێژتــر کــرد، لێرەشــدا بڵاوبوونــەوەی کەپیتالیــزم بــووە فاکتەرێــک بــۆ مانــەوەی ئــەو دەوڵەتانــە بــۆ ماوەیەکــی تــر.

ئەگــەر بڵاوبوونــەوەی کەپیتالیزمیــش نەبووایــە بــۆ ناوچەکــە، ئــەو دەوڵەتــە فیوداڵــە خێڵەکییانــەی ڕۆژهەڵاتــی ناوەڕاســت هەر ڕووبەڕووی تێکشــکاندن و داڕمــان دەبوونەوە. لــە زەمینەیەکــی وادا لەکاتــی بوونــی فاکتــەری گونجــاوی ناوخــۆدا، دابەشــبوونی ناوچەکە بەســەر چەندیــن وڵات و دەوڵەتــی بچوکدا، ڕەنگــە دەرفەتــی گەشــەکردن و چاکســازیی ڕووی بدایــە. بــەڵام بــە دروســت نەبوونــی زەمینــەی گونجــاو، ڕەنگــە دەوڵەتــی فیوداڵــی خێڵەکــی نوێــی مــەزن لــە ناوچەکــەدا وەکــو پێشــتر ســەرلەنوێ دروســت ببوایــەوە و بــۆ ســەدان یــان هــەزار ســاڵی تــرد ناوچەکــە لەژێــر هەمــان سیســتم وهەمــان ئاســتی دواکەوتــوودا بمایــەوە.

ســەرەتای ســاڵەکانی ١٨٠٠ دوو فاکتــەری ســەرەکی ڕۆڵیــان بینــی و کاریگــەر بــوون لەســەر گۆڕانکارییــەکان لــە ناوچەکــەدا. یەکەمیــان بڵاوبوونــەوەی کەپیتالیزمــی جیهــان، دووەمیــان خاســڵەتی تایبەتــی سیســتمی فیوداڵــی خێڵەکــی و سروشــتی دەوڵەتەکانــی ناوچەکــە. لــەم بەنــدەدا هەوڵــد دەدەیــن لــەو دوو فاکتــەرە بکۆڵینــەوە.

وەک هەمــوو شــوێنەکانی تــری جیهــان، ڕۆژهەڵاتــی ناوەڕاســت ســێ ئەگــەری لەبەردەمدا

بوو لە چۆنیەتی مامەڵەکردن لەگەڵ ئەو بڵاوبوونەوەیەدا. یەکەمیان سوودوەرگرتن لەو سیستەمە و گرتنی ڕێبازی گەشەکردن و شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی، دووەمیان گۆشەگیریی و داخستنی سنوورەکان بۆ ماوەیەک بەشێوەی روسیا و چین، سێیەمیان پاشکۆیەتی و زەلیلی. ئەوەی لەم بەندەدا لێی دەکۆڵینەوە هۆکارە بنچینەییەکانە، کە بوونە هۆی ئەوەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەو سەردەمەدا ڕێبازی پاشکۆیەتی و زەلیلی بگرێتەبەر.

باسی ئەوە دەکەین، بۆچی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداریی جیهان بە شێوەی کەنەدا و ژاپۆن و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، لێرەش وەکو پێویست نەبووە هۆی بەهێزبوونی چینوتوێژە نوێیەکان و بەشداریکردنیان لە بڕیارە سیاسی و ئابورییەکاندا. باسی ئەوە دەکەین بۆچی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان لەم ناوچانەدا لەباتی ئەوەی ببنە فاکتەرێک بۆ گەشەکردن و هاوسەنگی و هاریکاریکردن، دەرفەتیان بۆ پەیدابوو رووە تاکرەوی و کۆڵۆنیستی و توندڕەویەکەیان بەکاربێنن. لەوە دەکۆڵینەوە ئایا هۆکاری بنچینەیی و سەرەکی ئەوە بۆ خاسڵەت و فاکتەرە ناوخۆییەکان، یان بۆ فاکتەرە دەرەکیەکان دەگەڕێتەوە.

لەم سەردەمەدا **١٨٠٠–١٩٢٥** چەندین فاکتەر و رووداو و پرۆسەی ناوخۆ و دەرەکی تێکەڵ بەیەک بوون و لەگەڵ یەک ئاوێتەبوون و بوونە هۆکاری گۆڕانکاری مەزن، کە پێشتر ناوچەکە بە درێژایی هەزارەها ساڵی مێژووی پێشوی بەخۆوە نەبینی بوو.

ئەو گۆڕانکارییانە لەم سەردەمەدا بە چەند قۆناغێکدا تێپەربوو. ئەگەرچی ئەو قۆناغانە لە یەک دانەبڕاو بوون و زۆر بە توندی لەگەڵ مێژووی پێشتر و دواتردا بە یەکەوە بەسترا بوون، بەڵام هەر یەک لەو قۆناغانە خاسڵەتی تایبەتی خۆیان هەبوو. ئەو خاسڵەتانە بوونەتە بەردی بناغە بۆ گۆڕانکاری و خاسڵەتە تایبەتیەکانی دواتر و ئەمڕۆی کۆمەڵگەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، کە هەتا ئێستا رۆڵی گرنگیان لە رووداوەکان و سروشتی سیستەمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری وڵات و میللەتەکانی هەیە. بەپێی ئەوە دەکرێت گۆڕانکاریەکانی نێوان ساڵەکانی **١٨٠٠–١٩٢٥** بەسەر سێ قۆناغی سەرەکیدا دابەش بکرێن:

١- قۆناغی لاقەفرتێی دەوڵەتەکان بۆ مانەوە و وابەستبوونی ناوچەکە بە بازاڕی کەپیتالیستی جیهانەوە **١٨٠٠–١٨٦٠**.

٢- لەدەستانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری دەوڵەتەکان و زاڵبوونی کەپیتالیزمی جیهانی **١٨٦٠–١٨٩٠**.

٣- شکستهێنانی چینوتوێژە نوێیەکان و داڕمانی فیوداڵی خێڵەکی و دەوڵەتەکانی **١٨٩٠–١٩٢٥**

قۆناغی یەکەم
لاقەفرتێی دەوڵەتەکان بۆ مانەوە و وابەستبوونی ناوچەکە بە بازاڕی کەپیتالیستی جیهانییەوە
١٨٠٠-١٨٦٠

ئەم قۆناغە چڕیی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان بوو لە ناوچەکەدا و دەستپێکردنی ئاوێتەبوون بوو لەگەڵ سیستمە خۆماڵییەکە و بەستنی پەیوەندی بوو لەگەڵ چینوتوێژ و پێکهاتووەکانی. لایەنێکی پرۆسەکە هەوڵدانی خۆ گونجاندنی کەپیتالیزم بوو لەگەڵ ئەو کۆمەڵگەیانەدا و گرتنی ڕێبازی جیاواز بوو بۆ خۆجێکردنەوە تیایاندا. لایەنێکی تری ڕۆڵی دەسەڵاتدارەکانی ئەو دەوڵەتانە بوو لە چۆنیەتی بەرەنگاربوونەوەی ئەو بڵاوبوونەوە و سوود وەرگرتن لێیی بۆ مانەوە و بەهێزکردنی دەسەڵاتیان. ئەمانە بوونە هۆکاری گۆڕانکاری لە ژێرخانی ئابوری ناوچەکان و سەرەتای دروستبوون و بەهێزبوونی چینوتوێژی نوێ و دەستپێکردنی پەیوەندێکی جیاوازتر لە جاران لە نێوان ئەکتەرە ناوخۆ و دەرەکییەکاندا.

هەوڵی دەوڵەتەکان بۆچاکسازی و خۆبەهێزکردن

تاکە بابەتی گرنگ لای دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست مانەوە و بەردەوامبوونی حوکمرانییان و سیستمی فیودالیزمی خێڵەکی بوو. لە پێناوی ئەوەدا دەوڵەتی عوسمانی و ئێران پێویستیان بە چاکسازیکردن بوو لە بوارەکانی سەربازی و باجکۆکردنەوە و ئیداریدا. هەڵبەتە بە درێژایی مێژووی ئەو دەوڵەتانە، دەسەڵاتداران لە پێناوی مانەوەیاندا هەمیشە هەوڵی چاکسازییان دابوو، بەڵام ئەمجارەیان ئەو هەوڵدانە لەسەردەمێکی جیاوازتردا بوو. ئەو سەردەمە نوێیەش گەشەکردن و بەهێزبوون و بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم بوو بۆ ناوچەکە.
لەسەرەتای سەدەی نۆزدەهەمدا هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و ئێران هەوڵی ئەو چاکسازیانەیاندا، بەڵام بەهۆی خاسڵەتی تایبەتیانەوە، شێوازی لە یەک جیاوازیان گرتە بەر و لە هەندێ ڕووەوە کاردانەوەی جیاوازیان لەسەر کۆمەڵگەکان هەبوو.
بنەماڵەی دەسەڵاتداری دەوڵەتی عوسمانی سەقامگیرتر بوو، زیاتر توانای

کۆنترۆڵی خێڵە تورکەکان و پێکهاتەکانی هەبوو، هەروەها دەسەڵاتی ئایینی سوونە تیایدا زیاتر گوێڕایەڵ و هەماهەنگی دەسەڵاتداران بوو. ئەمانە بوونە فاکتەرێکی تر، کە دەوڵەتی عوسمانی لەو قۆناغەدا لە داڕمان نەجاتی ببێ. پرۆسەی چاکسازی لەژێر چەتری هەمان دەوڵەت و بنەماڵەدا بەڕێوەچوو.

لە ئێران بە پێچەوانەی دەوڵەتی عوسمانیەوە، ململانێی نێوان خێڵە تورکەکان بۆ گرتنی دەسەڵات بەردەوام و خوێناویتر بوو. دەسەڵاتی ئایینی شیعە سەربخۆتر و بزێوتر بوو، زیاتر توانای دەستێوەردانی هەبوو لە سیستمی سیاسی و ئابوری وڵاتەکە. لەبەرئەوە چاکسازییەکان بۆ بەردەوامی سیستمەکە خۆی لە داڕمانی دەوڵەت و دامەزراندنی دەوڵەتی نوێدا دەبینیەوە. داڕمانی دەوڵەتی سەفەوی و ئەفشار و دواتر دابەشبوونی وڵاتەکە و داگیرکردنی لەلایەن ئەفغانستان و روسیا و دەوڵەتی عوسامانیەوە لە کۆتایی سەدەی هەژدەدا، پێویستی دامەزراندنی دەوڵەتی قاجاری هێنایە پێشەوەوە. دروستبوون و مەرجی مانەوە و بەردەوامبوونی قاجار لە ساڵی **١٧٩٥** دا بەند بوو بە چاکسازی نوێوە، کە دەبوایە لەگەڵ بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزمدا بگونجایە.

هۆکاری شکستهێنانی ئەو دەوڵەتانە و پێداویستی چاکسازی تیایاندا خودی ئەو دەوڵەت و خێڵ و بنەماڵانە نەبوو، بەڵکو سروشت و خاسڵەتی سیستمی فیودالی خێڵەکی بوو، کە نەکو توانای گەشەکردنی نەبوو، بەڵکو رێگر بوو لە هەموو گەشەکردن و نوێکردنەوە و خولقاندنێک.

هەرچەندە لەبەندی سێیەمدا باسی چاکسازییەکانی ئەو دەوڵەتانەمانکرد، بەڵام جارێکی تر لێردا پێویستە مەبەست لە بەکارهێنانی وشەی چاکسازی روون بکەینەوە. چاکسازی دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە مەبەستی گۆڕانکاری نەبوو لە سیستمی بەڕەوبردنی سیاسی و ئابوریدا و ئامانجی رێگەخۆشکردن نەبوو بۆ گەشەکردنی ئابوری و خۆشگوزەرانی خەڵک. بەڵکو مەبەستی ئەوانە تەنها بۆ مانەوە و بەهێزکردنی دەسەڵاتی ناوەندیی دەوڵەت و زیادکردنی داهاتی باجەکان و خۆشگوزەرانی دەستەبژێری دەسەڵاتداران بوو. بۆیە لێرەدا مەبەست لە باسکردنی ئەو چاکسازییانە خودی چاکسازییەکان خۆیان نین، بەڵکو چۆنیەتی ئاوێتەبوونیانە لەگەڵ بڵاوبوونەوەی کەپیالیزمی جیهان و کاردانەوەیانە لەسەر باری ئابوری و سیاسی وڵاتەکان و رێبازی گۆڕانکاری تیایاندا.

چاکسازی لە بواری سەربازیدا

شۆڕشـی پیشەسـازی لـە ئینگلتـەرا و سـەرکەوتنی شۆڕشـی فەرەنسـی و بڵاوبوونـەوە و کاردانـەوەی ئـەو شۆڕشـە بـۆ چەندیـن شـوێنی تـری رۆژئـاوای ئەوروپـا بـووە هـۆکاری گەشـەکردنی چـەک و تەکنیـک و زانیـاری مودێرنـی سـەربازی. هەڕەشـەی شـەڕی ناپلیـون لەسـەر دەوڵەتەکانـی ئەوروپـا، دەوڵەتـە کەپیتالیسـتە نوێیـەکان و فیوداڵـە کۆنەکانـی ئەوروپـای والێکـرد، کـە خۆیـان زیاتـر پـڕ چـەک بکـەن و ئامـادەکاری بکـەن بـۆ شـەڕکردن.
ئـەم رووداوانـە شانبەشـانی گەشـەکردنی خێـرای ئابـوری وڵاتەکانـی رۆژئـاوای ئەوروپـا، ترسـی خسـتە دڵـی دەوڵەتەکانـی رۆژهەڵاتی ناوەڕاسـتەوە. ئـەو دەوڵەتانە کەوتنـە هەڵپەکـردن بـۆ گەیشـتن بـە هەمـان توانـاو ئاسـتی گەشـەکردنی سـەربازی ئـەو دەوڵەتـە ئەوروپیانـە. سروشـتی خێڵەکـی و لـووت بـەرزی و تونـدڕەوی و تاکڕەوی ئـەو دەوڵەتانـەی رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت بـۆ گەیشـتن بـەو ئامانجانەیـان، لـە خـۆ بەچەککـردن و بەکارهێنانـی هێـز بـەولاوە هیچـی تریـان نەبـوو. لەرێگـەی هێـزەوە دەیانویسـت بـۆری ئـەو دەوڵەتـە سـەرمایەداریانە بـدەن، نەکـو لـە رێگـەی رێگەخۆشـکردن بـۆ گەشـەکردنی ئابـوری و سیاسـی لـە دەوڵەتەکانـدا.
هەتـا سـاڵەکانی ١٨٠٠ توانـای سـەربازی وڵاتەکانـی رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت بـە پلـەی یەکـەم بـۆ تاڵانکردنـی دەرەوە و فتوحـات بەکاردەهێنـرا. بـەڵام دواتـر بەهـۆی شکسـتهێنانی ئـەو دەوڵەتانـە لـە تاڵانکردنـی دەرەوە، زیاتـر کەوتنـە رووتاندنـەوەی نـاوەوە و هەوڵـدان بـوو بـۆ پاراسـتنی ناوچەکانـی ژێردەسـتیان. زیادبوونـی رووتاندنـەوەی نـاوەوە ناڕەزایـی لەنـاو چینوتوێـژ و پێکهاتەکانـدا زیادیکـرد و چەندیـن راپەڕینـی لێدەکەوتـەوە، بۆیـە لـەو سـاڵانەوە بـە پلـەی یەکـەم هێـزە سـەربازیەکان بـۆ سـەرکوتکردنی نـاوەوە بەکاردەهێنـران.
هەتـا ئـەو سـاڵانە بـە درێژایـی سـەدان سـاڵ هیـچ گۆڕانکارییەکـی ئەوتـۆ لـە جـۆری چـەک و تەکنیـک و زانیـاری سـەربازی لـەو وڵاتانـەدا رووی نەدابـوو، بـەڵام لـەم سـاڵانەوە بەهـۆی ئـەو زەمینـە نوێیـەوە هەتـا دەهـات گۆڕانـکاری زیاتـر لـەو بـوارەدا دەکـرا.
لەسـەرەتای بونیادنانـی دەوڵەتـی قاجـاری ئێرانـدا لـە کۆتایـی سـەدەی هـەژدە، ئـەو دەوڵەتـە نوێیـە بـۆ بەمودێرنکردنـی هێـزی سـەربازی و بەهێزکردنـی سـوپای نیزامـی و کەمتـر پشـت بەسـتن بـە جەنگاوەری خێڵـەکان رێبـازی نوێـی گرتەبـەر. شـای قاجـار هێرشـیکردە سـەر جۆرجیـا و پایتەختەکـەی تاڵانکـرد. لـەو هەڵمەتـەدا

قاجـار دەوروبـەری **٢٠**هـەزار دیلـی لێگرتـن. ئەوانەیانکـرد بـە کۆیلـە و دواتریـش بەشـێکیان کـران بـە سـەرباز لـە سـوپای نیزامـی نوێـی دەوڵەتـدا «**١٠٥** ل**١٦٣**».

لـەم سـەردەمەدا، سـوپای ئێرانـی قاجـار لـە سـێ بـەش پێکهاتبـوو. سـوپای نیزامـی شـا لـە **٢٠**هـەزار سـەربازی مەشـق پێکـراو و مودێـرن پێکهاتبـوو. سـەرەڕای ئەمانـە شـا **٣٥٠٠** سـەربازی تایبەتـی خـۆی هەبـوو، کـە زۆربەیـان کۆیلـە بـوون. بەشـی دووەم لـە جەنـگاوەری خێڵەکانـی قاجـار و خێڵـە دۆسـتەکانیان پێکهاتبـوو، کـە لەکاتـی پێویسـتدا بەدەنگـی شـاوە دەهاتـن. ئەمانـە سـواری بـوون و سـەرک خێڵـەکان سـەرکردایەتی دەکـردن. لەکاتـی پێویسـتدا توانـای کۆکردنـەوەی **٨٠**هـەزار جەنـگاوەری وای هەبـوو. بەشـی سـێیەم لـە میلیشـیا گوندییـەکان پێکهاتبـوو، کـە شـا بەپێـی پێویسـت کۆیدەکردنـەوە. ئەمانـە لەژێـر چاودێـری راسـتەوخۆی دەوڵەتـدا بـوون، پیـادە بـوون و ژمارەیـان دەگەیشـتە **١٥٠**هـەزار چەکـدار.

لـە سـاڵی **١٨٠٠** وە بەشـێوەیەکی فـراوان دەسـتیانکرد بـە بەکارهێنانـی یارمەتـی سـەربازی و تەکنیـک و چەکـی نوێـی دەرەکـی. ژمارەیـەک ئەفسـەری روسـیان دامەزرانـد بـۆ مەشـق پێکردنـی هەنـدێ یەکـەی سـوپا. سـاڵی **١٨٠٩** ژمارەیـەک ئەفسـەری ئینگلیـزی مەشـق و چاکسـازییان لـە سـوپادا دەسـتپێکرد. بەهـۆی بەرپابوونـی شـەڕ لەگـەڵ روسـیا، کەوتنـە کڕینـی چەکی مودێـرن لە ئینگلتەرا. سـاڵی **١٨٣٠** ئەفسـەرێکی ئینگلیزیـان کـردە سـەرۆکی سـوپای نیزامـی. رێکەوتنامەیەکـی هـاوکاری سـەربازیان لەگـەڵ ئینگلتـەرا بەسـت و لـە بەرامبـەردا ئینگلتـەرا دوو هـەزار تفەنـگ و **٥٠٠**هـەزار فیشـەکی پـێ بەخشـین.

بـۆ کەمکردنـەوەی رۆڵـی سـەرەک خێڵـەکان و بەهێزکردنـی دەسـەڵاتی ناوەنـدی، شـا چەنـد چاکسـازێکی تـری لـە ریزەکانـی سـوپادا کـرد. لـە باتـی پشتبەسـتن بـە سـەرک خێڵـەکان و دانـی رۆڵـی سـەرکردایەتی پێیـان، بەشـێک لەوانەیـان ناچاردەکـرد، کـە جەنگاوەرەکانیـان بنێـرن بـۆ خزمەتـی سـەربازی و بکەونـە ژێـر چاودێـری و ئەمـری راسـتەوخۆی لەشـکری نیزامیـەوە. دوابـەدوای ئـەوە بـۆ یەکەمجـار ئەکادیمـای سـەربازییان(دار الفنـون) بـە یارمەتـی ئینگلیـزەکان بونیادنـا. سـاڵی **١٨٥٩** ژمارەیـەک شـارەزایانی سـەربازی ئینگلیـزی و روسـی و نەمسـایی و هەنگاریـان بـۆ ئـەو مەبەسـتانە هێنایـە سـوپاوە.

بۆ زانیاری زیاتر لەسـەر ئەم بابەتە بروانە «**١٥** ل**١٠٠-١٠٧**»

بەهـۆی زیادبوونـی رێـژە و جۆرەکانـی بـاج لەسـەر خەڵکـی، دەوڵەتـی عوسـمانی رووبـەڕووی چەندیـن راپەڕیـن و نارەزیـی ناوخـۆ بـۆوە. نمونـەی ئەوانـە راپەڕینەکانـی بەڵقـان لـە سـاڵی **١٨٠٩**دا، راپەڕینیەکانـی یۆنـان لـە سـاڵی **١٨٢٧**

دا کە بە سەربەخۆیی وڵاتەکە لە دەوڵەتی عوسمانی کۆتاییهات. داگیرکردنی جەزائیر لەلایەن فەرەنساوە ساڵی ١٨٣٠، کە ئەو وڵاتەی لە دەوڵەتی عوسمانی دابڕی. جەنگی قرم لە نێوان ساڵەکانی ١٨٥٤-٥٦دا. بزووتنەوەی وەهابییەکان بۆ چاکسازی لە بنەماکانی ئیسلامدا، کە ساڵی ١٨١٨ لە نیوەدوورگەی عەرەب سەری هەڵداو پلیدا بۆ هەندێ ناوچەی شام و عێراق. زنجیرەیەک ناڕەزایی و راپەڕینی میرنشین و خێڵەکانی کردستان، کە لە کۆتایی سەدەی هەژدەوە هەتا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە بەردەوام بوو. سەرەڕای هەوڵدان بۆ گەیشتن بە ئاستی گەشەکردنی سەربازی ئەوروپا، هەموو ئەمانە دەوڵەتی عوسمانی ناچار دەکرد زیاتر و خێراتر چاکسازی لە ریزەکانی هێزی چەکداریدا بکات «٩١ ل٣٨٩».

سروشت و بونیادی هێزە چەکدارەکانی دەوڵەتی عوسمانی هاوشێوەی قاجاری ئێران بوو، بەڵام بە قەبارەیەک و توانایەکی گەورەترەوە. بێجگەلە ژمارەیەکی گەورە لە هێزە خێڵەکییەکان و توانای دەوڵەتەکە لە ناچارکردنی ژمارەیەکی هێجگار زۆر لە رەعیەتی دەوڵەتەکە بۆ بەشداریکردن لە شەڕەکانیدا، سوپایەکی نیزامی گەورەی هەبوو. سوپای نیزامی پێکهاتبوو لە سوپای ئینکیشاری و سوپای نیزامی مەدەنی دەوڵەت.

یەکەم چاکسازی مودێرنی دەوڵەتی عوسمانی، لە نێوان ساڵەکانی ١٧٨٩-١٨٠٧دا بوو. لەو ماوەیەدا ژمارەی هێزی نیزامی مەدەنی دەوڵەت گەیشتە ٢٥هەزار چەکدار. گۆڕانکاری گەورە لە هێزی دەریایی دەوڵەتەکە کرا. ٤٥ پاپۆڕی نوێی جەنگ خرایە دەریاوە. گەورەترین پاپۆڕیان ١٢٢ تۆپی لەسەر بوو، ١٢٠٠ سەربازی دەگرت. ساڵی ١٨٢٧ سەرلەنوێ سوپایەکی نیزامی نوێیان پێکهێنا کە لە ٧٥هەزار چەکدار پێکهاتبوو «٣٠ ل٤١».

بەشی زۆری ئەم چاکسازییانە بە هاریکاری و یارمەتی ئەفسەری بێگانە و بە تایبەتی ئینگلتەرا بەڕێوەدەچوون و دادەمەزران و مەشقیان پێدەکرا و چەکدار دەکران. لەم وڵاتەش ساڵی ١٨٣٤ بۆ یەکەمجار ئەکادیمی سەربازی بەیارمەتی دەرەکی کرایەوە.

هەموو ئەم چاکسازییانە لە ریزی هێزە چەکداریەکاندا خەرجییەکی هێجگار زۆری تێدەچوو. ساڵی ١٨٣٠ خەرجی سەربازی دەوڵەتی عوسمانی ٧٩٪ هەموو داهاتەکانی دەوڵەت بوو. لەگەڵ ئەوەشدا دەوڵەت نەیدەتوانی موچەی بەشێکی زۆری سەربازەکان بدات. هەر لەو ساڵانەدا لەباتی بەکارهێنانی سەرک خێڵ و جەنگاوەرەکانیان کەوتە سەربازییکردنی بەزۆر. لە رێگەی ئەوەوە پێنج

لەشکری نیزامی نوێیان پێکهێنا. دوو لە ئەستەمبول، یەکێک لە بەڵقان، یەکێک لە سوریا و یەکێک لە ئەنادۆڵ «**٣٠ ل٤٦**».

دەوڵەتی مەمالیک لە میسر نیمچە سەربەخۆیی خۆی لە ژێر چەتری دەوڵەتی عوسمانیدا هەبوو. لە کاتێکدا دەوڵەتی عوسمانی دەیویست خۆی بگەیەنێتە ئاستی دەوڵەتەکانی ئەوروپا و خۆی ڕووبەڕووی ئەوان بەهێز بکات، مەمالیکەکانی میسر بە پلەی یەکەم دەیانویست خۆیان بۆ وەرگرتنی سەربەخۆیی تەواو لە دەوڵەتی عوسمانی بەهێزکەن.

هەوڵدانی میسریەکان بۆ سەربەخۆیی لەگەڵ ئەو زەمینە نوێیەدا لە کۆتایی سەدەی هەژدەدا زیاتر گوڕی بەستەوە. مەمالیک بە یارمەتی و سەرکردایەتی ئەفسەرێکی شارەزای ئینگلیز سوپایەکی ٦٠ هەزار چەکداریان پێکەوەنا و هێرشیانکردە سەر حیجاز و شام و دەستیان بەسەریاندا گرت. سەرەڕای ئەوە چیتر وەکو جاران باجیان نەدەدا بەدەوڵەتی عوسمانی. بەڵام دواتر دەوڵەتی عوسمانی توانی میسر بخاتەوە ژێر دەسەڵاتی خۆی، بەڵام هەر وەکو کۆن نیمچە سەربەخۆییەکی خۆیان پاراست «**٣٠ ل٦٤**».

ئەگەر جیاوازی نێوان ئاستی گەشەکردنی تەکنیک و شارەزایی و توانای بەرهەمهێنانیش بخەینە ئەولاوە، بۆئەوەی دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە ڕوی توانای سەربازیەوە بگەیشنایەتە ئاستی وڵاتەکانی ڕۆژئاوای ئەوروپا، داهاتێکی دارایی زۆر زیاتریان پێویست بوو لەوەی هەیان بوو. داهاتی دەوڵەتەکانی ڕۆژئاوای ئەوروپا زۆر زیاتر بوو لەوانەی ڕۆژهەڵای ناوەڕاست. لەسەرەتای **١٨٠٠**دا داهاتی دەوڵەتی بەریتانیا گەیشتۆتە**١٦،٨٠٠،٠٠٠**پاوند، بەڵام دەوڵەتی عوسمانی داهاتی لە نێوان**٢،٢٥٩،٠٠٠-٣،٧٥٠،٠٠٠**پاوەند بووە. بە مانایەکی تر داهاتی بەریتانیا پێنج هێندەی دەوڵەتی عوسمانی بووە «**٣٠ ل٦٠**».

چاکسازی لە سیستمی باج و دامودەزگای دەوڵەتدا

لە کاتێکدا داهاتی تاڵانکردنی دەرەوەی دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵات نەمابوو، تەنها ڕێگە لەبەر دەم ئەم دەوڵەتانەدا بۆ چاکسازی لە بواری سەربازیدا و کۆنترۆڵکردنی وڵاتەکانیان و سەرکوتکردنی ڕاپەڕینی ناوخۆ و شەڕی دەرەکی و هەوڵدان بە گەیشتن بە ئاستی دەوڵەتەکانی ڕۆژئاوای ئەوروپا، زیادکردنی ڕێژەو جۆرەکانی باج و چاکسازی بوو لە دەستگاکانی دەوڵەتدا «**٩١ ل٣٩٤**». بنەماکانی سیستمی باجی دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەسەرەتای

سـەدەی نـۆزدەدا هیـچ جیاوازێکـی ئەوتـۆی نەبـوو لەگـەڵ سـەدەکانی پێشـوتر، کـە لـە بەنـدی سـێیەمدا باسـمانکرد. هەوڵـدان بـۆ زیادکردنـی ڕێـژەی ئـەو باجانـە ڕووبـەڕووی چەنـد کۆسـپێک دەبـۆوە.
زیادکردنـی ئـەو ڕێژانـە دەبـووە هـۆی ناڕەزایـی خەڵـک و گـرژی و ڕاپەڕیـن و ئـاژاوەی ناوخـۆ. زەمینەیەکـی وا هەمیسـانەوە دەبـووە هـۆی زیادبوونـی خەرجـی لەشـکر و کاولبوونـی گونـد و کێڵگـە و کوشـتن و کەمبوونـەوەی بەرهەمـی کشـتوکاڵی و ئـاژەڵ و پیشـەیی و لاوازبوونـی بازرگانـی، کـە هەمـوو ئەمانـە دەبوونـە هـۆکاری کەمبوونـەوەی باجـەکان و داهاتەکانـی دەوڵـەت. زیادبوونی بـاج و جۆرەکانی خەرجیی بـاج کۆکـەرەوە و دەسـتگاکانی دەوڵەتـی زیـاد دەکـرد. سـەرەڕای ئـەوە بەهـۆی گەندەڵـی و پاشـکۆیەتییەوە بەشـێکی باشـی ئـەو باجانـە دەدزرا و لەناودەچـوون و نەدەگەیشـتە خەزێنـەی دەوڵـەت. هەتـا ئـەو باجانـە زیادیـان بکردایە، ژمارەیەکـی زیاتر لـە دەسـتەبژێر و کاربەدەسـتان چاویـان تێدەبـڕی و تەماعیـان تێدەکـرد و بەشـێکی زیاتریـان بـۆ خۆیـان دەپچـڕی. لەگـەڵ هەمـوو ئەمانـە بەهـۆی ئـەو چاکسـازییانەوە، کـە دەوڵـەت لـەو بوارەدانـەدا دەیکـرد داهاتـی باجـەکان زیادیدەکـرد، بـەڵام ئـەو زیادبوونـە دووربـوو لـەوەی کـە بەشـی پێداویسـتییە نوێیەکانـی دەوڵـەت بـکات.
شا\سـوڵتان و دەسـەڵاتدارانی دەوڵـەت لـە پێنـاوی زیادکـردن و کۆنترۆڵکردنـی داهاتدا هەوڵـی گۆڕانـکاری زۆریانـدا لـە دەسـتگاکانی دەوڵەتـدا. سیسـتمی بـە قۆنتەراتدانـی کۆکردنـەوەی بـاج و بەڕێوەبردنـی کاروبـاری دەوڵەتیـان لـە زۆر ناوچـەدا بەهێزتـر و فراوانترکـرد. دەسـەڵاتی والـی و دەسـەڵاتدارە خۆجێییەکانیان سنوردارکرد، دەسـەڵاتی فیودالّــە خێڵەکییەکانــی ناوچەکانیــان کەمکــردەوە، لەوانــە میرنشــینە کــوردەکان و سـەرەک خێڵـە گـەورەکان. بـۆ مسـۆگەرکردنی کۆکردنـەوەی داهاتەکانـی دەوڵـەت لـە جێگـەی ئەوانـە خەڵکـی نوێـی سـەر بـە دەوڵەتیـان دادەمەزرانـد. ئـەم کارانـە لەلایەکـەوە توێژێکـی کۆمەڵایەتـی نوێـی پـێ قەڵـەو دەبـوو و دەسـەڵاتیان زیادیدەکـرد، لەلایەکـی تـرەوە ئـەو گۆڕانکارییانـە زۆربەیجـار بە خۆشـی و ئاشـتی بەڕێـوە نەدەچو. بـۆ لابردنـی کۆنـەکان و دانانـی نـوێ دەوڵـەت ناچـار دەبـوو هێـزی سـەربازی بەکاربهێنێـت کـە شـەڕ و ئـاژاوەی درێژخایـەن و خەرجـی زۆری لێدەکەوتـەوە «**١٥** ل**٧٩ \ ٣٠** ل**٥٩**».

لـە میسـر دەوڵەتـی عوسـمانی لـە ڕێگـەی مەمالیکەکانـەوە هەوڵـی کۆنترۆڵـی ئـەو وڵاتـەی دەدا. دەسـەڵاتی مەمالیـک لـە وڵاتەکـەدا بوونـە توێژێـک و دەسـتەبژێریەکی سـەربازی دەسـەڵاتداری بەهێـز، کـە کۆنترۆڵـی وڵاتەکـەی دەکـرد. لـە ڕێگـەی دەسـەڵاتەی ناوەنـدی تاکـڕەوی بەهێـزەوە هەوڵـی بەدیهێنانـی چاکسـازییان دەدا لـە

سیستمی باج و دەستگاکانی دەوڵەتدا «**٩١** ل**٣٩١**».

لە ناوچەکانی سوریای گەورە، سوریا و لوبنان و فەڵەستین و ئوردن، پێشتر دەوڵەتی عوسمانی بەهۆی لاوازیەوە لەو ناوچانە نەیتوانی بوو چاکسازی ئەوتۆ لەو بوارانەدا بکات. بەڵام لە ساڵەکانی نێوان **١٨٣٢-١٨٤٠** وە کە میسریەکان ناوچەکەیان کۆنترۆڵ کرد، پرۆسەی چاکسازی تیایدا دەستیپێکرد. میسریەکان بەهۆی بونیادنانی دەسەڵاتێکی ناوەندی بەهێزەوە و بە بەکارهێنانی سوپایەکی **٩٠**هەزار کەسی توانیان ئەو ناوچانە کۆنترۆڵ بکەن. ئەو کۆنترۆڵکردنە، بووە هۆکاری زیادبوونی داهاتی باجەکانی دەسەڵاتدارانی ناوچەکە. بێجگەلە باجە کۆنەکانی دەوڵەتی عوسمانی، باجێکی نوێیان بەناوی سەرانەوە داهێنا. بەپێی ئەوە هەموو عازەبێکی وڵاتەکە دەبوایە باجێکی دیاریکراوی بە دەوڵەت بدایە. بەهۆی ئاسایشی ڕێگەوبان و زیادبوونی ژمارە و قەبارەی کاروانە بازرگانییەکانەوە داهاتی گومرگی دەوڵەت سێ هێندەی لێهات. بەهۆی سەقامگیرییەوە ژمارەیەکی زۆر لە دێهاتەکانی ناوچەکان سەرلەنوێ خەڵکەکانی بۆی گەڕانەوە و کەوتنەوە بەرهەمهێنان. ئەم بوژاندنەوەیە بۆ ماوەیەک بەردەوام بوو، بەڵام دواتر شکستی هێنا. لە دوای شکستهێنانی میسریەکان و گەڕانەوەی دەسەڵاتی عوسمانی بۆ ناوچەکە ساڵی **١٨٤٠**، هەمیسانەوە دۆخەکە گەڕایەوە بۆ باری جارانی خۆی. داهاتی باجەکان **٥٠٪** هاتەخوارەوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا چاکسازییەکانی میسرییەکان سودبەخش بوو بۆ دەوڵەتی عوسمانی، چونکە ئەو داهاتانە لەچاو سەردەمی پێش هاتنی میسرییەکان باشتر بوو «**٣٠** ل**٧٦**».

لەم قۆناغەدا، لە عێراقی عەرەبی هیچ گۆڕانکارییەک و چاکسازی ئەوتۆ رووی نەدا، کە ڕۆڵێکی کاریگەری هەبێت. هۆکاری ئەوە بۆ لاوازی دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتی عوسمانی لە ناوچەکە دەگەڕێتەوە. بەهۆی هەڕەشەی ئێرانەوە لەسەر ئەو ناوچانە والی بەغدا نیمچە سەربەخۆیەکی پێدرابوو، بەڵام توانای کۆنترۆڵی خێڵە عەرەبەکان و ناوچەکانی زۆنگاویان نەبوو. ئەوەی روویدەدا بەهۆی چالاکی مەمالیکە دەسەڵاتدارەکانی ئەو ناوچانەوە بوو، لە بەهێزکردنی هێزە سەربازیەکانیان بۆ سەرکوتکردنی خێڵە عەرەبەکان و کۆکردنەوەی باج و دانانی سنورێک بۆ ئینگلیزەکان و دەستێوەردانی قاجاری ئێران «**٣٠** ل**٨٢**».

چاکسازییەکانی ئەو دەوڵەتانە لە هەردوو بەشی کوردستاندا لەم قۆناغەدا نەهێشتنی دەسەڵاتی میرنشینەکان بوو لە پێناوی کۆنترۆڵی ئەو ناوچانەو و مسۆگەرکردنی داهاتەکانی باج و خێراتی وڵاتەکە. بەندی شەشەم تەرخاند دەکەین بە تایبەتیەکانی کوردستان.

چاکسازیی یاسایی

ئەو چاکسازییە یاساییانەی کەلەم قۆناغەدا ۱۸۰۰-۱۸٦۰ روویدا تەنها بە رووکەش بوو و بەردەوامی تیادا نەبوو. هۆکاری ئەوە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی ئەم دەوڵەتانە هێشتا دەسەڵاتی ئەبسولیتزمیان هەبوو و ڕێگەیان بە کەسی تر نەدەدا، کە بەشداری لە بڕیارداندا بکەن. ئەوانە لووت بەرز و لەخۆبایی بوون و خۆیان بە بەرزتر و زیرەکتر لە هەموو جیهان دادەنا و دەیانویست بەهەمان سیستمی کۆنی سەدان ساڵانەیانەوە لەسەر حوکم بمێننەوە و لەهەمانکاتدا بگەنە ئاستی گەشەکردنی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان.

دەوڵەتی قاجاری ئێران هەوڵی بەهێزکردنی دەسەڵاتی دەوڵەتی ناوەندی و دەستگاکانی باجکۆکردنەوە و کۆنترۆڵی ناوچەکانیدا. ساڵەکانی ۱۸۰٦ هەوڵی چاکسازی لە دەستگاکانی دەوڵەت درا. گۆڕانکاری لە حوکمرانی حوکمەتدا کرا، بە دانانی هەیکەلێکی نوێوە، کە ناویان لێنا چوار وەزیر. بەڕێوەبردنی دەوڵەت کەوتە دەستی سەرەک وەزیران(ئەمیر کەبیر) و وەزیری دارایی و وەزیری کاروباری دەرەکییەوە، کە کاری پەیوەندی بەستن بوو لەگەڵ قونسوڵەکانی دەوڵەتە بێگانەکان. لە ساڵی **۱۸۲۹**دا ئەمیر کەبیر ویستی گۆڕانکاری و چاکسازی یاسایی گەورە بکات، لەوانە بوجەی تایبەتی سوپای جیاکردەوە، هەوڵیدا بۆ ڕێگەخۆشکردن بۆ گەشەکردنی پیشەسازی و گەشەپێکردنی خوێندنی بەرز بۆ رۆڵەکانی دەستەبژێری دەسەڵاتدار، بەکارهێنانی عورف لەباتی شەڕیعەت، کەمکردنەوەی دەسەڵاتی عولەما و سەرکوتکردنی بزووتنەوەی بابیست. ئەم هەوڵانە بۆ چاکسازی بەتوندی بەرهەڵستی کرا لەلایەن عولەما و خێڵە گەورەکان و چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکان. بەهۆی ئەوەوە تەنها کار کە ئەمیر کەبیر تیادا سەرکەوتوو بوو سەرکوتکردنی بزووتنەوەی بابیست بوو «**۱۰۵ل ۲۳۸، ۲۳۸**».

گرنگترین هەوڵەکانی سوڵتانی عوسمانی لە ساڵی **۱۸۳۹**دا بۆ چاکسازی یاسایی، لاساییکردنەوەی شۆڕشی فەرەنسی بوو. ئەو ساڵە سوڵتان چەند بڕیارێکی گرنگی دەرکرد لەوانە قەدەغەکردنی مۆنۆپۆڵی هاوردەکردن، قەدەغەکردنی بە قۆنتەراتدانی کۆکردنەوەی باج و دەستگاکانی دەوڵەت، قەدەغەکردنی فرۆشتنی پۆستەکانی دەوڵەت، قەدەغەکردنی لە سێدارەدان بە بێ بڕیاری دادگا، دژایەتیکردنی بەرتیل، پاراستنی مولک و ماڵ و ژیانی خەڵک.

لەگەڵ ئەوەی مەبەستی سوڵتان لەمانە زیاتر مسۆگەرکردنی داهاتی باجەکان و بەهێزکردنی دەسەڵاتی ئەبسولیتزمی خۆی و دەستەبژێری دەسەڵاتدار بوو،

رووبەڕووی بەرهەڵستێکی توند بۆوە. چینوتوێژە فیوداڵە خێڵەکیەکان و دەسەڵاتی ئایینی لە بەرەیەکدا خۆیان رێکخست و رووبەڕووی سوڵتان بوونەوە. ئەو بڕیارانەیان بەکردە و دەسیسەی کافرەکانی ئەوروپا دادەنا بۆ دژایەتیکردنی ئایینی ئیسلام و شەریعەت. لەپاڵ ئەمانەدا هەندێ لە دەوڵەتە ئەوروپاییە فیوداڵەکان، نمونەی نەمسا و هەنگاریا و روسیا بەرهەڵستی ئەو چاکسازییانەی سوڵتانی عوسمانیاین کرد و دژی وەستانەوە «**٩١** ل**٤٧٤**».
دەسەڵاتی ئایینی تەقلیدی سوننەی دەوڵەتی عوسمانی و شیعەی ئێران، ئەگەر بۆیان بلوایە بەتوندی رووبەڕوووی هەموو چاکسازییەک دەبوونەوە، کە دەبووە هەڕەشە لەسەر بنەماکانی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی. بەهۆی ساوایی و لاوازی چینوتوێژە نوێیەکانەوە، لەم قۆناعەدا هێشتا بیروڕای عیلمانی تەنها لە نێوان توێژکی بچوکی گەنجەکانی دەستەبژێری دەسەڵاتداردا باوبوو، لەبەرئەوە کاردانەوەیەکی ئەوتۆی لەسەر پرۆسەی چاکسازی لە کۆمەڵگەدا نەبوو.
لەم قۆناغەدا، لە ئێران بزووتنەوەی ئایینیی بابیست و بەهائی سەری هەڵدا، لە دەوڵەتی عوسمانی بزووتنەوەی ئایینیی وەهابی و چەندین بزووتنەوەی تر تەشەنەیانکرد. ئەمانە بە پلەی جیاواز داوای چاکسازی و یەکسانی و باشکردنی گوزەرانی خەڵکیان دەکرد و داوای کەمکردنەوەی باج و چاکسازی لە موڵکایەتی زەویوزاردا دەکرد. دەسەڵاتدارانی ئەو دەوڵەتانە بە هەماهەنگی و هاوپەیمانی لەگەڵ دەسەڵاتی ئایینی تەقلیدیدا بە توندی رووبەڕوویان بوونەوە و شکستیان پێهێنان «**١٠٥** ل**٢١٥**».

چاکسازی لە موڵکایەتی زەویوزاردا

یەکێک لە هەرە چاکسازییە گرنگەکانی ئەو دەوڵەتانەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، دەستپێکردنی پرۆسەی گۆڕانکاری بوو لە موڵکایەتی زەویوزاردا. ئەو گۆڕانکارییانە لەسەرەتای سەدەی نۆزدەوە دەستیپێکرد و بە چەند قۆناغێکدا تێپەڕبوو و کاردانەوەی گرنگی هەبوو لەسەر بونیادی کۆمەڵایەتی و ئابوری ناوچەکان و چۆنیەتی بەکارهێنانی زەوەی و پرۆسەی بەستنی ئابوری وڵاتەکان بە بازاڕی کەپیتالیستی جیهانەوە.
ئامانجی ئەو گۆڕانکارییە لەوەدا بوو، کە دەوڵەت سەرلەنوێ بتوانی کۆنترۆڵی زەویوزاری کشتوکاڵی و ئاژەڵ بەخێوکردن بکات و لەو رێگەیەوە رێژە و جۆری باجەکان زیاد و مسۆگەر بکات.

وەکو لەبەندی سێیەمدا باسمانکرد، موڵکایەتی زەویوزار موڵکی دەوڵەت و شا\ سوڵتان بوو. ئەوان بوون مافی تەسەروفکردنیان دابوو بە چەندین توێژی فیودالی خێڵەکی و باجکۆکەرەوەکان. ئەمە وایکردبوو لەگەڵ ئەوی چەندینجار هەوڵی چاکسازییان دابوو لەو بوارانەدا، بە هۆی گەندەڵێکی زۆرەوە ڕێژەیەکی کەمی داهاتی باجەکان دەگەیشتە خەزێنەی دەوڵەت.

لەم سەردەمەدا، کە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری گوڕی تێکەوتەوە و دەوڵەتەکان هەوڵی زیادکردنی داهاتەکانیان دەدا لە ڕووی چاکسازی جیاوازەوە، دەبوایە چاکسازی لە موڵکایەتی زەویوزار و چۆنیەتی تەسەروفکردن پێیانەوە گۆڕانکاری گەورەتری لە جاران تیادا بکرای.

لە ڕێگەی سەرلەنوێ بە میریکردنی زەویوزار دەوڵەتەکان ویستیان بەو ئامانجەیان بگەن. بەمیریکردنی زەویوزار پێویستی بە کەمکردنەوەی دەسەڵات و پێگەی والی و پاشا و ئاغا و میر و سەرەک خێڵ و پیاوانی ئایینی و باجکۆکەرەکان بوو. دەوڵەتەکان ویستیان کە تەسەروفکردن بە زەویوزارەوە بکەوێتە دەستی ئەوانەی کە خۆیان ڕاستەوخۆ بەشداری لە بەرهەمهێناندا دەکەن و لەو ڕێگەیەوە دەوڵەتیش ڕاستەوخۆ لە ڕێگەی فەرمانبەرانەوە باجەکانیان لێبسەنێت.

هەڵبەتە ئەم پرۆسەیە بە درێژایی سەدەی نۆزدە بە چەند قۆناغێکدا تێپەربوو. هەروەها لە هەموو ناوچەکانی دەوڵەتەکەدا لەهەمانکات و بەهەمان خێرایی بەڕێوەنەچوو. ئەو گۆڕانکارییانە دژواربوون و لە خزمەتی بەرژەوەندی بەشێکی زۆری چینوتوێژە فیودالە خێڵەکیەکاندا نەبوو و لەهەمانکاتدا گۆڕانی لە بنەما کۆمەڵایەتیەکان و هاوسەنگی کۆمەڵایەتیدا دروستدەکرد.

لە ئێران، لە ساڵەکانی **١٨٣٤**وە بە شێوەیکی داڕێژراو هەوڵی کەمکردنەوەی ڕۆڵی خێڵەکان و ڕەوەندیاندا لە تەسەروفکردن بە زەویوزار و بەرهەمهێناندا و ڕۆڵی سەربازیاندا. پێشتر ڕێگیان بە خێڵە ڕەوەندەکان دەدا، کە لەوەڕگاکان بە ئازادی بەکاربهێنن و لە بەرامبەردا لە باتی باج دەبوایە سەرکردە و جەنگاوەرەکانیان هەمیشە ئامادەی شەڕەکانی شا بوونایە، بەڵام لەو ساڵانەدا ناچاریانکردن، کە باج بدەن بە دەوڵەت و لەهەمانکاتدا ڕۆڵەکانیان بنێرن بۆ خزمەتی سەربازی لە سوپای دەوڵەتدا. مافی تەسەروفکردنی زەویوزاریان لە زۆربەی فیودالە خێڵەکیەکان سەندەوە و زەویوزارەکەیان کردەوە میری و خستیاننە ژێر کۆنترۆڵی ڕاستەوخۆی دەوڵەتەوە. بڕیاری ئەوە دەرچوو، کە ئەو زەویە میرییانە بە سەنەد بکەوێتە ژێر تەسەروفی ئەوانەی بەکاریدەهێنن لە بەرهەمهێناندا «**١٥** ل**٩٤**».

دەوڵەتی عوسمانی پێشەکی هەوڵی کۆنترۆڵکردنی زەویوزاری ئەنادۆڵیدا. هەتا

دەوڵەت توانی لەو ناوچانە کۆنترۆڵی زۆربەی ئەوانە بکات دەیان ساڵی خایاند. لە کوردستاندا بەهۆی موڵکایەتی زەویوزار لەلایەن میرنشین و خێڵە گەورەکانەوە پرۆسەکە نزیکەی پەنجا ساڵی خایاند. هەروەها لە سوریای گەورە و عێراقی عەرەبی دواکەوت بۆ نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە. لە میسر بەهۆی دەسەڵاتی سەربازی ناوەندی دەوڵەتی مەمالیکەوە خێراتر کۆنترۆڵی زەویوزاری کشتوکاڵی کرا.
هەڵبەتە گۆڕانکاری لە موڵکایەتی زەوی و تەسەروفکردن پێوەی وابەست بوو بە چاکسازییە سەربازیەکانی ئەو دەوڵەتانە و پێویستی زیاتری دەوڵەت بە داهاتی باجەکان. بە مودێرنکردنی سوپا و چاکسازی تیایدا ڕۆڵی جەنگاوەری خێڵەکانی کەمدەکردەوە. دەوڵەت چیتر وەکو جاران بەشێوەیەکی سەرەکی پشتی بە هێزی چەکداری ئەوانە نەدەبەست، بەڵکو پێویستی بە داهاتی باجی ئەو ناوچانە بوو کە پێشتر ئەوانە تەسەروفیان پێوە دەکرد «٧ ل١٣٤».

تەوژمی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان بۆ ناوچەکە ١٨٠٠-١٨٦٠

لەم قۆناغەدا، بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان بۆ ناوچەکە خۆی لە بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی دەرەکی لە دابینکردنی پێویستی سەربازی بۆ دەوڵەتەکانی ناوچەکە و هاوردەکردن و هەناردەکردن دەبینیەوە. بوژاندنەوەی بازرگانی دەرەکی بووە هۆکاری بوژاندنەوەی بازاڕی ناوخۆ و زیادبوونی بەرهەمهێنانی هەندێ بەروبوومی کشتوکاڵی. ئەم جموجۆڵە بازرگانیانە کاردانەوەی هەبوو لەسەر باری سیاسی و بنەمای کۆمەڵایەتی و ژێرخانی ئابوری ناوچەکە. هەر لەسەرەتای مێژووی شارستانیە کۆنەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە هەمیشە جموجۆڵی بازرگانی کەم یان زۆر هەبووە. جیاوازی ئەو پرۆسەیە لەم قۆناغەدا لە دوو ڕووەوە بوو. یەکەم پەیدابوونی ناهاوسەنگی بوو لەنێوان وڵاتە سەرمایەداریەکان و وڵاتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. ئەو ناهاوسەنگیە خۆی لە ئاستی گەشەکردنی بەرهەمهێنان و تەکنیک و گواستنەوەو قەبارە و چۆنیەتی بەکارهێنانی کەپیتاڵ و توانای سەربازیدا دەبینیەوە. هەروەها جیاوازی لە نێوان سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوریاندا. کەپیتالیزم بەرفراوان و پلورالیزمتر بوو، لەبەرئەوە ڕێگە خۆشکەر بوو بۆ گەشەکردن و بوژاندنەوە، بەڵام فیوداڵی خێڵەکی قوفڵدراو و تاکڕەو بوو لەبەرئەوە ڕێگربوو لە گەشەکردن و بوژانەوە.

دووەم جیاوازی گەورە قەبارەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و خێرایی بوژاندنەوە و بڵاوبوونەوەی بوو. وەکو لەبەندی سێیەمدا باسمانکرد پێشتر ئاڵوگۆڕی بازرگانی ناوچەکە سنووردار بوو. قەبارە و ژمارە و جۆری کەلوپەل کەمبوون و تەنها پێداویستی هەندێ چینوتوێژی سەرەوەی دابین دەکرد، بەڵام لەم سەردەمەدا گۆڕانکاری مەزن بەسەر ئەوانەدا هات.
ئەو بڵاوبوونەوەیە لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەدا هێشدا زۆر سنوردار بوو، زیاتر لە ڕێگەی کۆمپانیا و چەندین بازرگانی مەزنی ئەوروپی سەربەخۆوە بوو، هێشتا ڕۆڵی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان لەو پرۆسەیەدا بەهێز نەبوو. بوژاندنەوەی بازرگانی بووە هۆکاری فراوانبوون و گەشەکردنی شارە بازرگانیەکان و بەتایبەتی ئەوانەی کەنار دەریاکان، هەروەها بەهێزبوونی پەیوەندی نێوان بازرگانە ئەوروپی و خۆماڵیەکاندا «٧ ل٦٢».

میکانیزمی بڵاوبوونەوە

لەبەر چەند خاسڵەت و فاکتەرێک جیاوازی هەبوو لە دینامیکی ئەو بڵاوبوونەوە لە نێوان ئێران و دەوڵەتی عوسمانیدا. ئێران بچوکتر و لاوازتر بوو، ململانێی ناوخۆی نێوان خێڵ و بنەماڵەکان بەهێزتر بوو، ڕۆڵی دەسەڵاتی ئایینی و ململانێی نێوان توێژەکانی بەهێزتر بوو لەبەرئەوە دەستێوەردانی دەرەکی لە ناویدا لەچاو دەوڵەتی عوسمانیدا ئاسانتر بوو.
هیندستانی دراوسێی ئێران هاوپەیمانێک و ناوچەیەکی بازرگانی و ئابوری گرنگی ئینگلتەرا بوو. دەوڵەتی ئێران هەمیشە لە کۆنەوە چاویان لەو وڵاتە بڕی بوو، چەندینجار دەستیان بۆ درێژکردبوو و تالانیان کردبوو. لەم قۆناغەدا هەڕەشەی ئێران لەسەر ئەو وڵاتە هەڕەشە بوو لەسەر بەرژەوەندییەکانی ئینگلتەرا. لەبەر ئەم هۆکارە سەرەڕای بەرژەوەندی ئابوری ئینگلتەرا لە ئێراندا، بۆ ڕێگرتن لە هەڕەشەی وڵاتەکە لەسەر هیندستان دەستێوەردانی سیاسی و سەربازی تێدا دەکرد «١٢٨ ل٢٢».
ساڵی ١٨٥٦ ئێران پەلاماری ناوچەی هیراتیدا لە ئەفغانستان و داگیریکرد. ئەم کارەی ئێران بووە هەڕەشە بۆ سەر هیندستانیش. دوابەدوای ئەوە ئینگلتەرا شەڕی ڕووبەڕووی ئێران هەڵگیرسان و ناوچەکانی کەنار ئاوەکانی کەنداوی خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە و بەسەر هێزەکانی ئێراندا زاڵ بوون. ئەو شەڕە بە ڕێکەوتنامەی ئاشتی نێوان ئینگلتەرا و ئێران دوایيهات. بەپێی ئەوە ئێران لەو

ناوچانـەی ئەفغانسـتان کشـایەوە و ئینگلتـەرا لـە ناوچەکانـی باشـوری ئێـران و کەنـار ئاوەکانـی کەنـداودا مایـەوە «١٢٨ ل٨٣».

روسـیا دراوسـێیەکی گرنگـی ئێـران بـوو لـە باکـوری رۆژئـاوا و دەریاچـەی قەزوینـەوە. ئـەو وڵاتـە هێشـتا وڵاتێکـی قەیسـەری فیوداڵـی بـوو. لـە چـاو ئینگلتـەرادا لـە رووی ئاسـتی گەشـەکردنی پیشەسـازی و توانـای بازرگانـی و هێـزی ئابوریيـەوە زۆر لـە دوای ئینگلتـەراوە بـوو. لەبەرئـەوە رۆڵ و بەرژەوەنـدی روسـیا لـە ئێرانـدا پێش ئـەوەی ئابـوری بێت بـە پلـەی یەکـەم جیوپۆلیتیک بـوو. لـە رووی جوگرافیـەوە روسـیا دەیویسـت ئێـران کۆنتـرۆڵ بـکات بەمەبەسـتی خۆگەیانـدن بـە هیندسـتان و دەریـای هیندیـەوە، چونکـە لـە رێـگای دەریـای رەشـەوە بەهـۆی دەوڵەتـی عوسـمانییەوە رێگـەی لێگیرابـوو، هەروەهـا لـە ئەوروپاشـەوە دەرفەتـی هێنـدە نەبـوو خـۆی بگەیەنێتـە دەریـاکان و لـەو رێگەیانـەوە رۆڵـی بازرگانـی خـۆی بەهێـز بـکات. بەهـۆی ئـەو فاکتەرانـەوە، روسـیا هەمیشـە بـۆ دەرفەتێک دەگـەڕا زیاتـر دەسـت لـە ئێـران وەربـدات و ناوچەکانـی باکـوری رۆژئاوای لە ڕێگـەی ئەرمەنسـتان و جۆرجیادا داگیـر بـکات. ئـەم هەڵسـوکەوتەی روسـیا هەڕەشـە بـوو لەسـەر بەرژەوەندیەکانـی ئینگلتـەرا لـە هیندسـتان و ئێرانـدا بۆیـە هەمـوو جموجۆڵێکـی روسـیا لـە ئێرانـدا جموجۆڵـی ئینگلتـەرای بەدوادادەهـات «١٥ ل١٤٥».

بەهـۆی ئـەو فاکتەرانـەوە و سـاڵی ١٨٢٥ سـەرلەنوێ روسـیا ناوچەیەکـی باکـووری رۆژئـاوای ئێـران داگیرکـرد. ئـەو ناوچانـە دەوڵەمەنـد بـوون لـە بەرهەمهێنانـی ئاوریشـم و لـەو سـەردەمەدا رێگـەی گرنگـی بازرگانـی دەرەوەی ئێـران بـوون بـۆ ئەوروپـا. ئـەم داگیرکردنـە سـەرەتای زنجیرەریـەک شـەڕی خوێنـاوی بـوو لـە نێـوان روسـیا و قاجـاری ئێرانـدا.

لەگـەڵ ئـەوەی لـەو شـەڕەدا ئێـران بانگـەوازی جیهـادی کـرد دژی روسـەکان، بـەڵام سـاڵی ١٨٢٨ بـە سـەرکەوتنی روسـیا شـکایەوە. رێکەوتنامـەی تورکومانچـی لـە نێـوان دوو وڵاتەکـە ئیمـزا کـرا. بەپێـی ئـەوە ئێـران ناوچەیەکـی گـەورەی لـە دەوروبـەری روبـاری ئـاراس و و یەریڤـان و ناخچەڤـان و لانکـەران و هەنـدێ شـوێنی تـری دایـە دەسـت روسـیا. سـەرەڕای ئـەوە ئێـران رازی بـوو بـەوەی کـە ٢٠ملیـون ڕوپێـی زیـو وەک غەرامـەی شـەڕ بـدات بـەو وڵاتـە.

ئـەم دۆڕان و زەوی لەدەسـتدان و غەرامەیـە هێنـدەی تـر سـەربەخۆیی سیاسـی ئێرانـی لاواز کـرد. کۆنترۆڵـی وڵاتەکـەی بەسـەر ئەوناوچانـەدا نەهێشـت، داهاتـی باجـی لەدەسـت چـوو، وجـودی روسـەکان لـەوێ ناڕەزایـی فیوداڵـە خێڵایەتەکانـی ئـەو ناوچانـەی لێکەوتـەوە، کـە بووەهـۆی زیادبوونـی ململانێـی نێـوان دەسـەڵاتی

ناوەنـدی و ئەوانـەو زیاتـر دەسـتێوەردانی دەرەکـی. سـەرەڕای ئـەوە شکسـتهێنان و لاوازی دەوڵـەت رووبـەڕووی روسـیا، دەسـتەبژێری دەسـەڵاتی ناچـار دەکـرد کـە زیاتـر ملکەچـی ئینگلیـزەکان بـن و رازی بـن بـە مەرجەکانیـان و بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری خێراتـر دەکـرد «**١٠٥** ل**١٨٧**».

ئـەم فاکتەرانـە بوونـە هـۆکاری ئـەوەی دەسـتێوەردانی سیاسـی و سـەربازی دەرەکـی لـە ئێرانـدا هەمیشـە پێـش بڵاوبوونـەوەی بازرگانـی و ئابـوری بکەوێـت. دەوڵەتـە دەرەکیـەکان هـەر زوو کەوتنـە ناردنـی هێـزی چەکداری بـۆ وڵاتەکـە و داگیرکردنـی هەنـدێ ناوچـەی لەکاتـی جیـاوازدا، هەروەهـا زوو توانـای دەسـتێوەردانیان و فشـارکرنیان پەیداکـرد لەسـەر شـاو بڕیارەکانـی دەوڵەتـدا.

بڵاوبوونـەوە بـۆ رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت بـە شـێوەیەکی گشـتی لـە شـارەکانی کەناری دەریاکانـەوە دەسـتیپێکرد، شـوێنەکانی نـاوەوە بـە دەیـان سـاڵ کەوتـە دواوە. بـەڵام لەگـەڵ ئـەوەی ئێـران دەوڵەتێکـی فـراوان بـوو، ناوچـە گرنگەکانـی دوور بـوون لـە کەنـداو و کەنـار دەریاکانـەوە، بـەڵام لەبـەر چەنـد فاکتەرێـک ئـەو ناوچـە دوورانـەی باکـووری ئێـران بوژاندنـەوەی ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی و بڵاوبوونەوەیـان بەخـۆوە بینـی. یەکێـک لـەوە فاکتەرانـە ترسـی ئنگلتـەرا بـوو لـە روسـیا، کـە لـە رووی سیاسـی و سـەربازییەوە هەڕەشـە بـوو لەسـەریان «**١٥** ل**١٤**».

فاکتەرێکـی تـر دروانسـێتی ئێـران بـوو لەگـەڵ هیندسـتاندا، کـە گرنگتریـن ناوچـەی بازرگانـی ئینگلتـەرا بـوو «**١٢٨** ل**٨٣**». پێکەوتـەی ئێـران لـە نێـوان رۆژهەڵاتـی ئاسـیا و هیندسـتان لەلایـەک و دەوڵەتـی عوسـمانی ئەوروپـا لەلایەکـی تـرەوە. ئـەو پێکەوتەیـە هـەر لـە کۆنـەوە وڵاتەکـە و ئـەو ناوچانـەی کردبـوو بـە رێگـەی بازرگانـی گرنـگ و دروسـتبوونی شـاری بازرگانـی تیایـدا. چەنـد جارێـک گوسـتننەوەی پایتەختـی وڵاتەکە لـە شـارێکەوە بـۆ شـارێکی تـر کاردانـەوی هەبـوو لـە بوژاندنـەوەی بازرگانـی و پیشـەی پیشـەیی لـە چەندیـن شـاری وڵاتەکـە، نمونـەی ئەوانـە تەبرێـز و ئەسـفەهان و تـاران. هەمـوو ئەمانـە بوونـە هـۆکاری بوژاندنـەوەی بازرگانـی و بەرهەمـی پیشـەیی لـەو ناوچانـەدا و بەهێزبوونـی شـارە بازرگانەکانـی نـاوەوەی وڵاتەکـە.

بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری لـە ناوچەکـەدا تەنهـا بـە بـازرگان و کۆمپانیـا کەپیتالیسـتەکان نەدەکـرا، بەڵکـو پێویسـتی بـە بەشـداریپێکردنی بـازرگان و ئەکتـەرە خۆماڵیـەکان و دەسـەڵاتدارانی دەسـتگاکانی دەوڵـەت بـوو. ئـەو ئەکتـەرە خۆماڵیانـە شـارەزایی بـازاڕ و ناوچـەکان و خواسـتی خەڵکیـان هەبـوو. ئەوانـە زمانیـان دەزانـی و شـارەزای کلتـور و عـورف و تەقالیـدی کۆمەڵگەکـە بـوون. ئەوانـە رێگـەی گونجـاوی ئایینـی و شـەریعەتیان دەدۆزیـەوە بـۆ بەڕێوەبردنـی کاروبـاری بازرگانـی

و چۆنیەتـی پەیداکـردن و بەکارهێنانـی کەپیتـاڵ و قازانجکردنـدا. سـەرەڕای ئەوانـە، بازرگانـە خۆماڵیـەکان لـە ڕێگـەی بەرتیـل و واسـتە و پاشـکۆیەتی و بەشـداریپێکردنی دەسـەڵاتدارانی دەوڵـەت و توێژەکانـی فیوداڵـی خێڵەکـی لـە بازرگانـی و قازانجـدا، ڕێگەیـان بـۆ گەشـەکردنی بازرگانـی و خێراپێدانـی بڵاوبوونـەوە خۆشـدەکرد. «٣٠ ل ٨٩».

چەندیـن نووسـینگەی بازرگانـی لـە شـارە بازرگانیەکانـدا بونیادنـران، بـەڵام زۆربـەی ئەوانـە بازرگانـە خۆماڵیـەکان بونیادیـان دەنـان و بەڕێوەیـان دەبـردن. بـۆ نمونـە سـاڵی ١٨٣٠ لـە شـارە بازرگانیەکانـی سـوریا، چـوار ئۆفیسـی بازرگانـی ئینگلیـزی هەبـوو. لـە بەرامبـەردا ١١٠ ئۆفیسـی بازرگانـە خۆماڵیـەکان هەبـوو. لەوانـە ٣٠دانەیـان کریسـتیانەکان خاوەنـی بـوون، ٧٠ موسـڵمانەکان و ١٠یـان جـووەکان. ئـەم زانیارانـە لاوازی و سـنورداریتی و ڕۆڵـی کەمـی کۆمپانیـا بێگانـەکان دەسـەلمێنێ لـەم قۆناغـەدا. لاوازی و ڕۆڵـی کەمـی ئەوانـە درەفتێـک بـوو بـۆ بازرگانـە خۆماڵیـەکان بـە بوونـی مەرجـی گونجـاوی ناوخـۆی دەوڵەتـەکان ڕۆڵـی زیاتـر ببیـن و خۆیـان بەهێزکـەن «٣٠ ل٨٨».

شۆڕشـی فەرەنسـی لـە کۆتایـی سـەدەی هـەژدە و خەریکبوونـی فەرەنسـا بـە شـەڕەکانی ناپلیـون لـە ئەوروپـا لەسـەرەتای سـەدەی نۆزدەهەمـدا، ڕۆڵـی فەرەنسـای لـە ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا لاوازکـرد، کـە ڕێگـە خۆشـکەر بـوو بـۆ ئینگلتـەرا لـەو ناوچەیـەدا جێپێـی خـۆی زیاتـر جێگیـر بـکات. سـەرەڕای ئـەوە شـەڕەکانی ناپلیـون لـە ئەوروپـا ناسـەقامگیری دروسـتکرد لـەو کیشـوەرەدا، کـە بـووە هـۆی کەمبوونـەوەی بەرهەمهێـان و لاوازبوونـی جموجوڵـی بازرگانـی تیایـدا بـۆ ماوەیـەک. ئـەو دۆخـە نالەبـارەی ئەوروپـا، زیاتـر پاڵـی بـە ئینگلتـەراوە نـا، کـە جموجوڵـە بازرگانیەکانـی زیاتـر بخاتـە دەرەوەی ئەوروپـا و بـە تایبەتـی ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت.

بەهـۆی فراوانـی ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت و ئاسـانکاریکردنی دەوڵەتەکانـی بـۆ بـازرگان و کۆمپانیـا و ئینگلتـەرا بـووە ناوچەیەکـی بازرگانـی گرنـگ بـۆ ئـەو وڵاتـە بـۆ هەناردەکردنـی کەلوپەلەکانـی بـۆی و فرۆشـتنی چـەک و کڕینـی کەرەسـەی خـاوی پیشەسـازی هـەرزان تیایـدا. بەهـۆی بازاڕەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاسـتەوە، لەسـەرەتای شـەڕەکانی ناپلیونـەوە هەتـا کۆتاییهێنانـی، قەبـارەی بەرهەمهێنانـی قوماشـی ئینگلیـزی لـە ١٠ملیـون پاوەنـدەوە زیادیکـرد بـۆ ٣٠ملیـون پاوەنـد.

لەبـەر هەرزانـی و سـووکی و ڕەنگـە جوانەکانـی ڕەواجێکـی زۆری لـە ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا پەیداکـرد. سـاڵی ١٨١٦ هەناردەکردنـی ئینگلتـەرا بـۆ ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاسـت ٣٠٠ هـەزار پاوەنـد بـوو. لـەوە ١٩٠ پاوەنـد قوماشـی لۆکـە بـوو. دوو سـاڵ دواتـر

کۆی هەناردنەکردن گەیشتە ٨٠٠هەزار پاوەند لەوە ٥٥٠هەزاری قوماشی لۆکە بوو. بە مانایەکی تر ٧٠٪ قوماشی لۆکە بوو. دواتر ساڵی ١٨٤٥ هەناردەکردنی ئەو وڵاتە بۆ ئەم ناوچەیە گەیشتۆتە ٣ملیون پاوەند لەوە ٧٥٪ قوماشی لۆکە بوو. لە ماوەی ٢٥ ساڵدا ئەوهەنارکردنە ١٠ هێندەی لێهاتووە. بەوەش ١٤٪ قوماشی ئینگلیزی تەنها لە دەوڵەتی عوسمانیدا ساغکراوەتەوە. سەرەڕای خێرایی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری، ئەم زانیاریانە راستییەکمان پیشان دەدات، کە بریتیە لەوەی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری و کەلوپەلەکانیان سنووردار بووە. ئەو بازرگانییە تەنها لە چەند کەلوپەلێکی کەمدابووە، کە زۆربەی زۆری خۆی لە قوماشی لۆکەدا بینیوەتەوە «٣٠ ل٩١».

لە دەوڵەتی عوسمانی بە پێچەوانەی ئێرانەوە، بەهۆی زیاتر سەقامگیری دەوڵەتەکە و بەهێزی و گەورەییەوە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری لە رووی بازرگانی و ئابورییەوە، بەتایبەتی لە ناوچەی ئەنادۆڵدا، کە سەنتەری دەسەڵاتی دەوڵەتەکە بوو پێش دەستێوەردانی سیاسی و سەربازی بێگانە کەوت.

لەم قۆناغە مێژووییەدا بازرگانی ئینگلتەرا لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی لە رێگەی شارەکانی رۆژئاوای ئەنادۆڵەوە بوو و بەتایبەتی ئەستەنبوڵ و ئەزمیر. ئەم دوو شارە مەزنترین بازاڕی بازرگانی و سەنتەری ناردنی کەلوپەل بوو بۆ زۆر شوێنی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست. لە رێگەی دەریای رەشەوە ئەم دوو شارە بەندەرەکانی باکوری وڵاتەکیان بەخۆوە دەبەستەوە. بەشێکی زۆری رێگە وشکانییە بازرگانەکان لە ناوچەکانی ناوەوی دەوڵەتی عوسمانی نمونەی ئەنادۆڵ و سوریا و عێراق و کوردستان و بەشێک لە بازرگانی ئێران بەم دوو شارەوە بەسترابوونەوە.

ئەزمیر لە پاڵ ئەوەی شوێنی بەستنەوەی بازرگانی ئاسیا بوو لەگەڵ ئەوروپا، شوێنی فرۆشتنی کەرەسەی خاوی وەکو ئاوریشم و لۆکە و رەنگ و خوری بوو بە بازرگانە ئینگلیزەکان. لە دوای رۆژئاوای ئانادۆڵ، میسر شوێنێکی تری گرنگی فرۆشتنی کەرەسەی خاو بە تایبەتی لۆکە بوو. میسر بەهۆی دەسەڵاتی تاکڕەوی مەمالیک و مۆنۆپۆڵی بازرگانی لەلایەن دەستەبژێری دەسەڵاتداری وڵاتەکەوە، زۆر لەدوای ئەنادۆڵەوە بوو «٣٠ ل٨٨».

زیادبوونی هەناردەکردنی بەروبوومی ئینگلیزی بۆ سوریای گەورە کەوتە دوای ساڵی ١٨٣٠ کە میسرییەکان لەو ناوچانە کشانەوە. لەو ساڵەوە شارە بازرگانیەکانی نزیک کەنار دەریای سپی ناوەڕاستی نمونەی بەیروت و دیمەشق و حەلەب بوونە سەنتەری بازرگانی و ناوچەکانی ناوەوەو شارە گرنگەکانی

وەکـو موسـڵ و بەغـدا و بەشـێک لـە کوردسـتانی باشـور و رۆژئاوایـان بەخـۆ بەسـتەوە. هەتـا ئەوسـا بەهـۆی هێشـتا نەکردنـەوەی قەناتـی سوێسـەوە بازرگانـی عێراقـی و عەرەبـی و کوردسـتان و بەشـێک لـە بازرگانـی ئێـران لـەو رێگەیانـەوە بەڕێـوە دەچـوو.

رۆڵـی فەرەنسـا لـە رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت هەتـا کۆتایـی شـەڕەکانی ناپلیـون کاردانـەوەی ئەوتـۆی نەبـوو. بـەڵام دوای سـاڵەکانی ١٨٤٠ سـەرلەنوێ ئـەو وڵاتـە جـێ پێـی خـۆی لـە ناوچەکـەدا کـردەوە. بوژاندنـەوەی بازرگانـی فەرەنسـا لـە ئەزمیـرەوە دەسـتپێکرد و دواتـر تەشـەنەیکرد بـۆ بێـروت و ئەسـکەندەریە. زیادبوونـی ئـەوە زیاتـر بەهـۆی پێداویسـتی زۆری ئـەو وڵاتـە بـوو بـۆ کەرەسـەی خـاوی وەکـو ئاوریشـم و لۆکـە.

بازرگانـی لەگـەڵ وڵاتەکانـی تـری رۆژئـاوای ئەورووپـا هێشـتا لاواز بـوو. بازرگانـی لەگـەڵ بروسیا(نمسـا و هەنگاریـا) بەهـۆی دواکەوتنـی گەشـەکردنی پیشەسـازی و دەسـەڵاتی فیوداڵـی بەهێـز تیایانـدا زۆر لاوازبـوو. بازرگانـی سـنوردار لەگـەڵ ئەڵمانیـا و سوێسرا(سـەعاتی سوێسرا)هێشـتا زۆر لـەدوای بازرگانـی ئینگلتـەرا و فەرەنسـاوە بـوو «٣٠ ل٩٨».

زیادبوونـی بازرگانـی دەرەوەی ئێـران لەگـەڵ ئینگلتـەرادا بـوو. بەشـێکیئەو بازرگانیـە لەرێگـەی کەنـداو و بەنـدەری بوشـەهر بـوو، بـەڵام زۆربـەی لـە رێگـەی روسـیا و دەوڵەتـی عوسـمانیەوە بـوو. لـە نێـوان سـاڵی ١٨١٧-١٨٢٥ لـە ٥ملیـون ڕوپێـوە زیادیکـردووە بـۆ ١٢، ٥ملیـون ڕوپـێ. هاوردەکـردن لـە ٣ملیـون روپێـوە زیادیکـردووە بـۆ ٩ ملیـون. زیادبوونـی هەناردەکـردن، بـە مانایەکـی تـر لـە مـاوەی هەشـت سـاڵدا ١٥٠٪ زیادیکـردووە. بـەڵام هەناردەکـردن تەنهـا ٧٨٪ زیادیکـردووە. لەگـەڵ ئـەوەی هەناردەکـردن لـەو ماوەیـەدا زیادیکـردووە، بـەڵام لـە زیادبوونـی هاوردەکـردن کەمتـر بـووە «١٥ ل١٤٥».

زیادبوونـی رێـژەی هاوردەکـردن لەچـاو هەناردەکردنـدا لـەم قۆناغـەدا سـەرەتای دروسـتبوونی ناهاوسـەنگی بـوو لـە ئاڵوگـۆڕی بازرگانیـدا. ئـەو ناهاوسـەنگیە بـە قازانجـی ئینگلتـەراو زەرەری ئێـران دەشـکایەوە. هـۆکاری ئـەوەش بێگومـان لەلایەکـەوە بـۆ لاوازی بەرهەمهێنانـی بەروبوومـی کشـتوکاڵی کەرەسـەی خـاوی ئێـران بـۆ هەناردەکـردن دەگەڕێتـەوە و لەلایەکـی تـرەوە کەمـی بەرهەمـی پیشـەیی و نەبوونـی بەرهەمـی پیشەسـازی لـە وڵاتەکـەدا بـۆ بـازاڕی ناوخـۆ و هەناردەکـردن. نەبوونـی بەرهەمـی زۆری کەرەسـەی خـاو و بەرهەمـی پیشـەیی وڵاتەکانـی رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت لـەو قۆناغـەدا لـە قازانجـی کۆمپانیـا و بازرگانەکانـی دەوڵەتـە

کە پیتالیستەکاندا نەبووە و بەڵکە زەرەی پێ گەیاندوون. هۆکاری ئەوەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە ژمارەیەکی زۆری ئەو پاپۆرە بازرگانییانەی کە لە ئەوروپاوە کەلوپەلیان هێناوە بۆ ناوچەکە، لەبەر کەمی بەرهەمی وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە بەتاڵی گەڕاونەتەوە ئەوروپا. ئەمە لەلایەکەوە خەرجی بە کرێگرتنی پاپۆرەکانی بەسەر ئەو بازرگانانەدا زیادکردووە و لەلایەکی ترەوە لە قازانجکردنی کڕینی بەشێک لە کەلوپەلی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و فرۆشتنی لە ئەوروپا بێ بەشبوون. لەو سەردەمەدا ئەوانەی کۆمپانیانەی کە بازرگانییان کردووە زۆربەیان سەربەخۆ بوون و زۆر پابەند نەبوون بە سیاسەتی دەوڵەتەکانیان و کۆمپانیا پیشەسازییەکانەوە «**٣٠** ل**٩٩**».

لە نێوان ساڵەکانی **١٨٣٠-١٨٦٨**، هەمیسانەوە بازرگانی دەرەوەی ئێران دوو هێندەی لێهاتەوە. لەهەمانکاتدا داهاتی بە هەمان رێژە گومرگی ئەو بازرگانییە بۆ دەوڵەتی قاجار زیادیکردووە. ساڵی **١٨٥٨** هەناردەکردنی بەرهەمی پیشەیی ئێران **١٩٪** ی کۆی هەموو هەناردەکردنی وڵاتەکە بووە، لەهەمانکاتدا هاوردەکردنی بەرهەمی پیشەسازی دەرەکی **٦٦٪** ی کۆی هاوردەکردنی وڵاتەکە بووە. ئەمە ئەو راستیە دەگەیەنێت، کە ئێران هەتا ساڵەکانی **١٨٥٠** توانیویەتی هەتا رادەیەک بەرهەمی پیشەیی ناوخۆ بهێڵهێتەوە و زیادی بکات.

هەناردەکردنی بەرهەمی پیشەیی ئێران لە نێوان **١٨٤٠-١٨٧٠** هەتا هاتووە رێژەی بە بەراورد لەگەڵ هاوردەکردنی بەرهەمی پیشەسازی دەرەکی کەمیکردووە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەڵەیە بوترێت کە قەبارەی بەرهەمهێنانی پیشەیی ناوخۆ کەمی کردووە، چونکە بە پێچەوانەوە بەهۆی زیادبوونی هەناردەکردن و بوژاندنەوەی بازاڕی ناوخۆ و زیادبوونی ژمارەی دانیشتوانەوە ئەو بەرهەمهێنانە زیادیکردووە. لەو سەردەمەدا بەرهەمە سەرەکیەکانی ئێران بۆ هەناردەکردن بریتی بوون لە لۆکە، ئاوریشمی خام، توتن، تلیاک، برنج و میوەی وشککراوە «**١٥** ل**١٥** ل**١٤٨**».

ئاسانکاریکردن بۆ بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان

بێجگەلە خواست و هەڵپەی کۆمپانیا و بازرگان و دەوڵەتە سەرمایەدارەکان بۆ بوژاندنەوەی بازرگانی لە ناوچەکەدا و پچڕینی گەورەترین سوود و قازانج بۆ خۆیان «**٢٤** ل**٣١** »، بەپێی زانیاریەکانی کە پێشوتر باسمانکرد، چەندین فاکتەری ناوخۆی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بوونە هۆکاری بنچینەیی، کە گوژمیدا بەو بڵاوبوونەوەوە و ئاسانکاری بۆکرد. گرنگترینیان ئەمانە بوون:

- چاکسازییەکانی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە بواری سەربازیدا، دەرگای کردەوە بۆ کڕینی چەک و تەقەمەنی و تەکنیک و شارەزایی سەربازیی مودێرن لە دەوڵەتە کەپیتالیستەکان. شەڕەکانی دەوڵەتی عوسمانی و ئێران لەگەڵ روسیا و راپەڕین و گرژی ناوخۆ ئەو پرۆسەیەی خێراتر دەکرد. گەورەترین رێژەی هاوردەکردنی بازرگانی ئە وڵاتانە لە ئەوروپا پێویستی سەربازی بوو. ئەو هاوردکردنە بووە هۆکاری ئەوەی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان لە بەرامبەردا بتوانن مەرجەکانی بازرگانی خۆیان بەسەر ئەو دەوڵەتانەدا بسەپێنن و بڵاوبوونەوەکە خێراتر بەرێوە بڕوات .

- هاوردەکردنی کەلوپەلی ئەوروپی بۆ ناوچەکە و ساغکردنەوەیان لە بازاڕەکاندا داهاتێکی زۆری گومرگ و باجی هەبوو بۆ دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی ئەو دەوڵەتە. ئەوانەیان بەکاردەهێنا بۆ خۆشگوزاری خۆیان و زیاتر بەهێزکردنی هێزە چەکدارەکانیان. لەبەرئەوە بە هەموو جۆرێک ئاسانکاریان بۆ بازرگان و کۆمپانیا بازرگانییە دەرەکیەکان دەکرد.

- گەندەڵی چینوتوێژەکانی فیودالی خێڵەکی، دەرفەتی بۆ ئەو کۆمپانیا بێگانانە دروستکرد، کە لە رێگەی بەرتیل و دیاریەوە چاوپۆشی و ئاسانکاریان بۆ بکرێت و زیاتر بتوانن دەست وەردەنە کاروباری ئابوری و سیاسی دەوڵەتەکان.

- خواستی چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکان لەسەر بەرهەمی نوێ و نایاب و گرانبەهای دەوڵەتە کەپیتالیستەکان، هەروەها ژیانی سەڵتەنەتی دەستەبژێری دەسەڵاتدار و سەفەرەکانیان بۆ ئەوروپا بۆ رابواردن و کڕین گوژمی بەو بڵاوبوونەوەدا.

- ململانێی نێوان دەوڵەتەکانی رۆژهەڵات، نێوان خێڵ و بنەماڵە جیاوازەکان و ناوخودی بنەماڵە دەسەڵاتدارەکان، ئەوانەی خستبووە بۆڕبۆڕەن بۆ بەستنی پەیوەندی بەهێزی دەرەکی و بەکارهێنانی ئەو پەیوەندییە بۆ بەهێزکردنی پێگە و گەورەترین سوودوەرگرتن لەروی ئابورییەوە. ئەمە رێگە خۆشکەر بوو بۆ زیاتر بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری لە چەندین رێگەوە.

- خواستی بازاڕەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەسەر بەرهەمی نوێی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان و چالاکی بازرگانە خۆماڵییەکان لە بازرگانیدا و هەڵپەیان بۆ بەشداریکردن تیایدا فاکتەری تری بنچینەیی بوو بۆ ئەو بڵاوبوونەوەیە. سەرەڕای ئەوانە خواستی کۆمپانیا کەپیتالەکان لەسەر کەرەسەی خاوی هەرزان بۆ پیشەسازی لە وڵاتەکانیاندا، وای لە توێژێکی بەهێزی فیودالی خێڵەکی لادێکان کرد، کە زیاتر لە جاران بەرهەمەکانیان زیادکەن لە پێناوی هەناردەکردنیان و قازانجی زۆر تیایدا، کە سەرلەنوێ گوژمی دەدا بەوبڵاوبوونەوەیە.

کاردانەوەی بڵاوبوونەوە لەم قۆناغەدا

کاردانــەوەی بڵاوبوونــەوە لەســەر ناوچەکــە لــە هەمــوو رووەکانــی ئابــوری و سیاســی و کۆمەڵایەتییــەوە دوو فاقــی بــوو. لایەنــی پۆزەتیڤــی ئــەو بڵاوبوونــەوەیە بوژاندنــەوەی بازرگانــی و زیادبوونــی بەرهەمهێنانــی کشــتوکاڵی و دەســتپێکردنی بەســتنەوەی ناوچــەی فراوانــی وڵاتــەکان بــوو پێکــەوە. بــەلام لەهەمانکاتــدا بــە هــۆی چەندیــن فاکتــەری ناوخــۆوە، ناوچەکــە نەیتوانــی وەکــو پێویســت هێنــدە ســوود لــەو بوژاندنەوەیــە وەربگرێــت بــۆ بەهێزکردنــی ژێرخانــی ئابــوری وڵاتەکان و گەشــەکردنی بەرهەمهێنانــی پیشەســازی و کشــتوکاڵی تیایانــدا.
بڵاوبوونــەوە لــە ناوچەکــەدا و بوژاندنــەوەی بازرگانــی تیایــدا، رەنگــە بــە پێوانــەی ئەمــڕۆ زۆر بچــوک بێــت، بــەڵام بــە پێوانــەی ئەو ســەردەمە زۆر مــەزن بــوو. هەروەک چــۆن لــە ناوەڕاســتی ســەدەکانی ناوەڕاســتدا لــە رۆژئــاوای ئەوروپــا شــاری بازرگانی بەهێــز دروســت بــوو، ژمــارەی دانیشــتوان زیادیکــرد، بەرهەمهێنانــی بەروبوومــی ســەلەعی (بەروبــوم بــە مەبەســتی فرۆشــتن نــەوەک بــۆ پێویســتی ناوخــۆ) کشــتوکاڵی زیادیکــرد، ســەنتەری بازرگانــی و فینانــس و بانکــی دامــەزرا، پیشەســازی ســەرەتایی زیادیکــرد و بەرفــراوان بــوو، بــە هەمانشــێوە بــە تایبەتــی لــە رووی بازرگانــی و بەرهەمــی کشــتوکاڵی و ســەنتەری بازرگانــی و فینانــس لــەم قۆناغــەدا لــە شــارە کەنــار دەریــا و شــارە بازرگانییەکانــی رۆژهەڵاتــی ناوەڕاســتدا روویــدا «**٣٠ ل٩٢**».
بوژاندنــەوەی بازرگانــی لــە ناوچەکــەدا و دەســتپێکردنی بەســتنەوەی بازارەکانــی بــە بــازاری کەپیتالیســتی جیهانــەوە بــووە هــۆکاری ئــەوەی دیــاردە ئابوریەکانــی جیهــان لــە گۆڕانــکاری لــە نرخ و خواســت و خســتنەڕوو و دراو راســتەوخۆ کار لــە رۆژهەڵاتی ناوەڕاســتیش بــکات، بــە هەمــان شــێوە بــاری ئابــوری و بــازاڕ و دۆخــی سیاســی و ســەقامگیری ناوچەکــە راســتەوخۆ کاریگــەی بەســەر جیهــان و بەرژەوەنــدی دەوڵــەت و کۆمپانیاکانــدا هەبــوو «**١٥ ل١٥٠**».
ئــەوەی گرنگــە لێــرەدا ئەوەیــە، کــە لــەم قۆناعــەدا هێشــتا دەوڵەتــە کەپیتالیســتەکان هێنــدە بەهێــز نەبــوون لــە ناوچەکــەدا، نەیانتوانــی بــوو بکەونــە دەســتێوەردان لــە کاروبــاری ئابــوری و سیاســی وڵاتــەکان بــە شــێوەیەکی فــراوان. هێشــتا ئــەو بڵاوبوونەوەیــە هەمــوو شــوێنەکانی رۆژهەڵاتــی ناوەڕاســتی نەگرتبــۆوە و تەنهــا لــە کەنــاری دەریــاکان و هەنــدێ شــاری بازرگانــی گــەوەرە هێزیــان پەیداکردبــوو. هێشــتا زۆربــەی کاروبــاری بازرگانــی لەلایــەن ئەکتــەرە خۆماڵیەکانــەوە بەڕێوەدەچــوو. ســەرەڕای ئەمانــە ئــەو کەلوپەلانــەی کــە لــە وڵاتــە لەپیتالیهســتەکانەوە هــاورد دەکران

ژمارەیەکی کەمبوون و زۆربەی زۆری قوماش بوو، لەبەرئەوە هێشتا کاریان نەکردبووە سەر زۆربەی بەرهەمی پیشەیی خۆماڵی ناوچەکە.
لەبەر ئەو فاکتەرانە لەم قۆناعەدا، بڵاوبوونەوە و بوژانەوەی بازاڕەکان و جموجۆڵی بازرگانی درەفتێکی گەورەی دروستکردبوو بۆ بەهێزبوونی ژێرخانی ئابوری ناوچەکە و گەشەکردنی ناوچەکە بە شێوەی ژاپۆن و کەنەدا و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا. هەڵبەتە دواتر چەند جارێک دەگەڕێینەوە سەر ئەم باسە لە لێکۆڵینەوەکەماندا.
لایەنی نێگەتیڤی بڵاوبوونەوە لە ناوچەکەدا لەم قۆناعەدا وابەستەبوو بە سروشتی سیستمی فیودالی خێڵەکی دەوڵەتەکان و چۆنێتی مامەڵەکردنیان لەگەڵ بڵاوبوونەوە و دەوڵەتە کەپیتالیستەکان. لەهەمانکاتدا شێوازی مامەڵەکردنی کۆمپانیا و بانک و دەوڵەتە کەپیتالیستەکان لە ناوچەکەدا. ئەو دەوڵەتانە لەسەر بنەمای بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان مامەڵەیان لەگەڵ ئەو چینوتوێژ و پێکهاتانەدا دەکرد، کە دەسەڵاتیان هەبوو لە ناوچەکەدا. هۆکاری لایەنی نێگەتیڤ دەکرێ لە چەند خاڵێکدا گردبکرێنەوە:
- لەبەرئەوەی بێ رازیبوونی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، بازرگان و کۆمپانیا و دەوڵەتە کەپیتالیستەکان نەیاندەتوانی کاروباری بازرگانی و قازانجی خۆیان مسۆگەر بکەن، سەقامگیری ناوچەکە و دڵرازیکردنی دەسەڵاتدان لایان گرنگ بوو. لەبەرئەوە هاوپەیمانی و هەمانگیریان دەکردن.
- بوونی دەوڵەتی زەبەلاحی وەکو دەوڵەتی عوسمانی و ئێران، کە ناوچەی فراوان و خەڵکێکی زۆری بەیەکەوە بەستبۆوە، ئاسانکاری بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزمی دەکرد. بازاڕێکی فراوانی بە یەک بەستراوەیان لەبەر دەمدا بوو، هەتا ئەو دەوڵەتانە رێگەیان لێنەگرتنایە بە بەرژەوەندی خۆیان نەدەزانی وڵاتەکەکان دابەشبن بەسەر یەکەی بچوکتردا. لەهەمانکاتدا لاوازی دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتەکان و لاوازیان لە کۆنترۆڵکردنی ناوچەکان دەرفەتی بەو کۆمپانیا و دەوڵەتە کەپیتالیستانە دەدا بە هەوەسی خۆیان تەراتێن لە بەشە جیاوازەکاندا بکەن.
- لە پێناوی کڕینی چەک و تەقەمەنی زۆر و پشتگیری کردنیان لە شەڕە دەرەکی و ناوخۆیەکاندا ، ئەو دەوڵەتانەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست قاپی وڵاتەکانیان خستبووە سەر پشت بۆیان و هەمیشە ئاسانکارییان بۆ دەکردن لە کاروباری بازرگانیدا کە تای تەرازووی بە قازانجی ئەوان دەشکایەوە.
- دەوڵەتە کەپیتالیستەکان ئاسانکاریان بۆ کۆمپانیا پیشەسازییەکانی ناوخۆی وڵاتەکانیان دەکرد و پشتیوانی بازرگان و کۆمپانیا بازرگانیەکانیان لە رۆژهەڵاتی

ناوەڕاستدا دەکرد. بە پێچەوانەوە دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ڕێگربوون لە گەشەکردنی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و پشەیی و پیشەسازی سەرەتایی و بازرگانەکان و هیچ چاکسازییەکیان نەدەکرد بۆ ئاسانکاری کاروباری ئەوانە.
– بەهۆی بەهێزی پێگەی کۆمپانیا بێگانەکان و داهاتی زۆری گومرگ و باجی هاوردەکردنی کەلوپەلەکانیان و هەناردەکردنی کەرەسەی خاو پێیان، دەوڵەتەکان ڕێژەیەکی کەم لە باج و گومرگیان لە کۆمپانیا بێگانەکان دەسەند، لە بەرامبەردا قورسایی باج و گومرگ و سەرانە و بەرتیل و بەشەڕیککردنی دەسەڵاتداران دەکەوتە ئەستۆی جوتیار و پیشەیی و بازرگانە خۆماڵییەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. ئەمە قازانجی کۆمپانیا دەرەکیەکانی زیاتر دەکرد لەچاو ئەکتەرە خۆماڵییەکان و کەلوپەلەکانیان لە بازاڕەکاندا دەکرا بەهەرزانتر بفرۆشرێت لە کەلوپەلە خۆماڵییەکان. ئەمانە هەموو بڵاوبوونەوەی کەپیتالیستی خێراتر دەکرد و داشیانی زاڵتردەکرد بەسەر ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا «٧ ل١٧».
– ئەمانە بوونە هۆکاری لاوازی بەرهەمهێنانی خۆماڵی، کە دەبووە هۆکاری زیادبوونی ڕێژەی هاوردەکردن بەرامبەر هەناردەکردن. ئەو جیاوازییە ناهاوسەنگی لە ئاڵوگۆڕی بازرگانی دروست دەکرد، کە بە قازانجی بێگانە و زەرەری بەرهەمهێنەر و دەوڵەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا دەشکایەوە«١٥ ل١٥٠».

گۆڕانکاری لە بەرهەمهێنان و هێزەکانی بەرهەمهێناندا
١٨٠٠-١٨٦٠

بەدرێژەی سەدان ساڵی مێژووی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی هیچ گۆڕانێکی ئەوتۆ، کە شایەنی باس بێت لەو بوارانەدا ڕووی نەدا، بەڵام بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم بۆ ناوچەکە و چاکسازییەکانی دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە پاڵیدا بووە هۆکاری گۆڕانی گەورە لە بەرهەمهێناندا، بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و ئاژەڵ و پیشەیی. مەبەست لەو گۆڕانکاریانە، جۆر و چەندایەتی و چۆنایەتی بەرهەم و هێزەکانی بەرهەمهێنانە. مەبەست لە هێزەکانی بەرهەمهێنان لەلایەکەوە ئەو مرۆڤانەیە، کە ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ بەشداری لە پرۆسەی بەرهەمهێناندا دەکەن و لەلایەکی ترەوە ئەو ئامرازانەی کە لەو پرۆسەیەدا بەکاردەهێنرێن. ئەمە لەلایەکەوە ژمارەی ئەو مرۆڤ و ئامرازانە دەگەیەنی، کە بەشداری لە بەرهەمهێناندا دەکەن و لەلایەکی ترەوە بریتییە لە ئاستی گەشەکردنی ئەو ئامرازانە و ئاستی شارەزایی و چالاکی ئەو مرۆڤانەی کە ڕۆڵیان لە پرۆسەکەدا

هەیە «١٢٦».

ساڵەکانی ١٨٠٠سەرەتای دەستپێکردنی پرۆسەی گواستنەوە (لێرەدا مەبەست لە گواستنەوە، تحویل، گۆڕینی بنچینەیی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوریە) بوو لە سیستمی بەڕێوەبردنی فیوداڵی خێڵەکی سنوردارەوە بۆ سیستمی بەڕێوبردنی کەپیتالیستی بەر فراوانتر. ململانێی نێوان ئەو دوو سیستمە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، لەو ساتەوە بە چڕی دەستپێکرد و هەتا ئەمڕۆ بەردەوامە و هێشتا کۆتایی پێ نەهاتووە. لەم قۆناغەدا سەرەتای بەستنەوەی ناوچەکە بە سیستمی کەپیتالیزمی جیهان دەستپێکرد و لە قۆناغەکانی دواتردا هەتا هاتووە ئەو بەستنەوەیە چڕتر بۆتەوە. هەتا ئێستا پرۆسەکە کۆتایی پێنەهاتووە، چونکە زۆربەی وڵات و میللەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەتا ئێستا نەگەیشتونەتە ئەو ئاستەی کە سیستمێکی بەڕێوەبردنی کەپیتالیستی سەبەخۆ و پتەو و بەرفراوان بونیادبنێن و هێشتابە پاشکۆی ئەو سیستمە ماونەتەوە.

روخساری گواستنەوە لە چەندین بواردا دەرکەوت. گرنگترینیان زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان و فراوانبوونی شارەکان و گەشەکردنی ئنفراسترەکتور بوو. نێوان ساڵەکانی ١٨٠٠-١٩٢٥ ژمارەی دانیشتوانی دەوڵەتی عوسمانی سێ هێندەی لێهاتووە و ئێران دوو هێندە. لە نێوان ١٨٠٠-١٨٦٠ کە شەست ساڵ دەکات، کۆی ژمارەی دانیشتوانی دەوڵەتی عوسمانی و ئێران و وڵاتەکانی باکوری ئەفریقا لە ٢٢,٥ ملیونە زیادیکردووە بۆ ٣٥ملیون، بە مانایەکی تر بە ڕێژەی ٥٩٪ زیادیکردووە «٧». لەم قۆناغەدا ڕێژەی زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان لەچاو قۆناغەکانی دواتردا کەمتر بووە، چونکە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری هێشتا هەموو شوێنەکانی نەگرتبۆوە و هەروەها ڕێژەی بڵاوبوونەوەی نەخۆشی و پەتا و قرتێکەوتی ئاژەڵ و لەناوچوونی کشتوکاڵ بەهۆی نەخۆشی و بێ ئاوی و لافاوەوە... زیاتر بووە «٣٠ ل٢٨٧\ ١٥ ل١٦».

زیادبوونی دانیشتوان بە پلەی یەکەم بۆ بوژاندنەوەی بازرگانی و زیادبوونی خواستی دەرەکی لەسەر هەندێ بەروبوومی کشتوکاڵی و ئاژەڵ بۆ کەرەسەی خاو دەگەڕێتەوە. ئەمە بۆتە هۆکاری زیادبوونی بەرهەمهێنان و باشبوونی ئابوری هەندێ ناوچە و بەرزبوونەوەی ئاستی گوزەرانی خەڵک. بڵاوبوونەوە بووە هاوردەکردنی دەرمانی باشتر و زیاتر پاک و خاوێنی و ئاوی خواردنەوەی پاکتر و زیادبوونی وشیاری خەڵک، کە بوونە هۆکاری کەمبوونی بڵاوبوونەوەی نەخۆشی کوشندەی وەکو تاعون و کۆلێرا.

چاکسازییەکانی دەوڵەتەکان لە رووی سەربازییەوە، توانای چەکداری ئەو

دەوڵەتانە و کۆنترۆڵکردنی ناوچە و ڕێگەوبانی بازرگانی سەقامگیرتر و ئاسوودەتر کرد. ئەمانە بوونە کەمبوونی رووتکردنەوە و کوشتن و دەربەدەری و کۆچکردن و مردنی خەڵک و لەهەمانکاتدا ئاسانتربوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و زیادبوونی بەرهەمهێنان. ئەم فاکتەرانەش بە هەمان شێوە هەموو شوێنەکانی دەوڵەتەکانی لەهەمانکاتدا وەک یەک نەگرتۆتەوە. زۆرترین ڕێژەی زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان لە ناوچە کەنار ئاوەکانی ئەنادۆڵ و کەنار دەریاکانی سوریای گەورە و میسر و شارە مەزنەکانی ئێران بوو.

زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان و بەتایبەتی لە شارەکاندا، بووە هۆکاری زیادبوونی خواست لەسەر بەرهەمی زیاتر لە بەرهەمی کشتوکاڵی و ئاژەڵ کە سەرلەنوێ گوژمیدا بە زیادبوونی بەرهەمهێنان و بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی.

لەسەردەمی گەشەکردنی کەپیتالیزمی رۆژئاوای ئەورووپادا ژمارەی دانیشتوان لە زیادبووندا بوو، بەڵام بەشی هەرە زۆری ئەوە لە شارەکاندا روویدەدا. بەڵام لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەگەڵ ئەوەی ژمارەی دانیشتوانی شارەکان زیادیدەکرد، بەڵام ڕێژەی ئەو زیادبوونە هێندە لە لادێکان زیاتر نەبوو و هەتا رادەیەک شانبەشانی یەکتر دەڕۆیشتن. دوو فاکتەری سەرەکی هۆکاری ئەمە بوو، یەکەمیان چاکسازییەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە پرۆسەی بەنیشتەجێکردنی خێڵە رەوەندەکان بە مەبەستی کۆنترۆڵکردنیان و مسۆگەرکردنی سەندنی باج لێیان ژمارەی دانیشتوانی گوندەکانی زیادکرد. دووەم فاکتەر، کە سەرەکی و بنچینەیی بوو گەشەنەکردنی پیشەسازی سەرەتایی بوو وەکو پێویست لە شارەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، بەڵام لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست ئەمە بەو شێوەیە بەڕێوە نەچوو.

گەشەکردنی پیشەسازی سەرەتایی لە شارەکانی رۆژئاوای ئەوروپا لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستدا بووە هۆی زیادبوونی خواست لەسەر هێزیکار لە شارەکاندا و کۆچکردنی گوندییەکان بۆ شارەکان بۆ کارکردن تیایاندا «بەندی دوو». لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەگەڵ ئەوەی بەروبوومی کشتوکاڵی لە لادێکاندا بۆ کەرەسەی خاوی پیشەسازی زیادیکرد، بەڵام بەشی هەرە زۆری ئەو بەرهەمانە بۆ دابینکردنی پێویستیەکانی پیشەسازی ناو شارەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست نەبوو، بەڵکو بۆ هەناردنەکردن بوو بۆ وڵاتە کەپیتالیستە سەرمایەداریەکان. بەمانایەکی تر پیشەسازی سەرەتایی بە شێوەیەکی فراوان لە شارەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست دروست نەبوو هەتا ژمارەی دانیشتوانیان لەچاو گوندەکاندا زۆر زیاتربکات. راستە لەم قۆناغەدا هەندێ بەرهەمی پیشەیی

ناوخۆ و پیشەسازی سەرەتایی بوژایەوە، بەڵام ئەوانە بچوک بوون و ژمارەیان کەمبوو.

لەم قۆناغەدا گەشەکردنی ئینفراسترەکتور تەنها لە هەندێ ناوچە روویدا، کە نزیکبوون لە کەنار دەریاو رووبارە گەورەکانەوە. جموجۆڵی کەشتیەوانی لە دەریای سپی ناوەڕاست و دەریای رەش و کەنداو بوژایەوە. ژمارەی کەشتییەکان زیادیکرد، بەڵام بەهۆی بەکارهێنانی هێزی هەڵم تیایاندا ژمارەی کەشتیە ئەوروپییەکان لەچاو خۆماڵیەکاندا زیاتریکرد و زیاتر بەکار دەهێنران.

لە رووباری نیل لە میسر بەلەمی گەورەتر و زیاتر لە جارن بەکاردەهێنران لە گواستنەوەی بازرگانیدا و مەمالیک ژمارەیەک قەناتی ئاوییان لە دەوروبەری نیل راکێشا. بەهۆی سستی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری لە ناوچەکەدا لە رووبارەکانی دیجلە و فورات هێندە گۆڕانکاری لەو بوارەدا رووی نەدا. ئێران بەشێوەی میسر یان عێراق رووباری گەورەی نەبوو بۆ بەکارهێنانی هاتوچۆ و گواستنەوە، بەڵام قاجار لە رێگای بێگارپێکردنی مسکێنەکانەوە لە نێوان ساڵەکانی ١٨٤٠-١٨٥٠ هەندێ سەد و قەناتیان راکێشا.

لە رێگە وشکانییە بازرگانیەکانی ناوەوە هەر وەکو جاران حوشتر و وڵاخ بەکار دەهێنران، بەڵام بەهۆی بوژاندنەوەی بازرگانی و باشبوونی ئاسایشەوە ژماری کاروان و قەبارەیان زۆر لە پێشتر زیادیانکرد. لەگەڵ ئەوەی کەشتیوانی لە دەریاکاندا زیادیدەکرد و دەبووە هۆکاری گەشەکردنی بازرگانی دوور، خراپی رێگەوبان و ئامرازی گواستنەوەی ناو بازاڕەکانی ناوەوە و نێوان هەرێمەکان رێگە خۆشکەر نەبوو بۆ بوژانەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی ناوخۆ.

دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەو چەند کارە زیاتر، کە لەسەرەوە باسمانکرد هیچ گوێیان نەداوەتە چاکسازی لە بواری ئنفراسترکتوردا. ئەوی لە شارەکاندا کردبێتیان بۆ باشکردنی گوزەرانی خۆیان بوو، نمونەی راکێشانی هێڵی کارەبا لە شارە گەورەکانی تاران و ئەستەنبوڵ دا.

ئەو بەرهەمە کشتوکاڵیانەی زیاتر دەچێنران و گوێیان پێدەدرا لەلایەن فیوداڵی خێڵەکی و کاربەدەستانی دەوڵەتەوە تەنها ئەوانە بوون، کە خواستی کۆمپانیا بازرگانییە بێگانەکانیان لەسەر بوو. لەگەڵ ئەوەی ئەوانە باج و سەرانەی زۆریان لە بەرهەمهێنەرەکان دەسەند، هیچ حسابێکیان بۆ بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی تر و پیشەیی و پیشەیی نەدەکرد و هیچ چاکسازییەکیان نەدەکرد بۆ ئاسانکردنی کاروباریان و گەشەکردنی بەروبوومەکانیان. تەنها مەبەستی ئەوانە قازانجی خێرا و بەرتیل و مسۆگەرکردنی داهاتەکانی باج و گومرگ بوو.

ئامـرازی بەرهەمهێنـان لـەم قۆناغـەدا هیـچ گۆڕانێکـی ئەوتۆیـان بەسـەرنەهات. بەهۆی دەڵنەسـوتانی فیوداڵـی خێڵەکـی بـە زەویـوزار و موڵـک و گەشـەکردنی وڵات، هەروەهـا هـەژاری جوتیـارەکان و بـێ دەسـەڵاتیان تێچـووی کارکـردن و بەرهەمهێنـان زۆر نـزم بـوو، بۆیـە هیـچ بـە پێویسـتیان نەدەزانـی کـە چاکسـازی لـە ئامـراز و تەکنیکـی نوێـی بەرهەمهێنـان بکـەن و هەوڵـی بەرزکردنـەوەی ئاسـتی شـارەزایی کارکـەران بکـەن. هیــچ گۆڕانکاریــەک لــە شــێوازی بەرهەمهێنــان و چاکردنــی زەوی و بەکارهێنانــی ســەماد رووی نــەدەدا. مرۆڤــی هــەژاری بێدەســەڵات و ئامــرازی کــۆن و ئــاژەڵ، ئەرکـی بەرهەمهێنانیـان لـە ئەسـتۆدا بـوو.

نەبــوون و نەپاراســتنی موڵــک وماڵــی خەڵــک، ناســەقامگیری لــە موڵکایەتیــدا، ســەرکوتکردن و بێدەرامەتــی و نەبوونــی مافــی بیرکردنــەوە و رادەربڕیــن، باجــی قــورس و گەندەڵــی، توانــای بیرکردنــەوە و خوڵقانــدن و داهێنانــی لەنــاو هێــزە بەرهەمهێنەرەکانــدا خنکانــد بــوو.

ئەوانـەی سەرپەرشـتی بەرهەمهێنانـی لادێیـان دەکـرد فڕیـان بەسـەر بەرهەمهێنانـەوە نەبــوو. ئەوانــە فیوداڵــە خێڵەکیــەکان و باجکۆکــەرەوەکان بــوون، کــە خۆیــان لــە شــارەکاندا نیشــتەجێ بــوون و ئاگایــان لــە کاروبــاری بەرهەمهێنانــی لادێ نەبــوو. هــەر یەکــە چەنــد پیاوێکــی گەندەڵــی هەبــوو، کــە بــۆ کۆنترۆڵکردنــی مســکێن و مسـۆگەرکردنی داهـات و بـاج دانرابـوون. ئەوانـە نـە شـارەزابوون لـە بەرهەمهێنانـدا و نــە دڵیــان بــەزەوی و مــرۆڤ و بەرهــەم و بەرهەمهێنــان دەســوتا.

پیاوەکانـی بنەماڵەکانـی فیوداڵی خێڵەکی سەرپەرشـتی پیشەسـازی سـەر بـە دەوڵەتیان دەکـرد. ئەوانـە لەسـەر بنەمـای تەبەعێـت و وەلا و خزمایەتـی و بەرتیـل دانرابـوون و هیــچ شــارەزایی و پەیوەنــدی راســتەوخۆیان بــە بەرهەمهێنانــەوە نەبــوو. هــەر ئەوانـەش رەوانـەی وڵاتەکانـی رۆژئـاوای ئەوروپـا دەکـران بـۆ خوێنـدن و فێربـوون و دوای گەڕانەوەیـان دەبـوون بـە ئـەرک بەسـەر بەرهـەم و بەرهەمهێنەرەکانـەوە.

بەرهەمهێنانــی پیشەســازی، کــە موڵکــی دەوڵەتــی عوســمانی بــوو بــە مەبەســتی ســەربازی بـوو. بـۆ بەرهەمهێنانـی چـەک و تەقەمەنـی و جـل و بـەرگ و پێداویسـتی تــری ســەربازی بــوو. زۆربــەی ئــەو مەکینــە و ئامرازانــەی بەکاردەهێنــران کــۆن بـوون و بـە هێـزی بـازووی مـرۆڤ و ئـاژەڵ کاریاندەکـرد. ئـەو مەکینـە مودێرنانـەی لــە ئەوروپــاوە هــاوردە دەکــران، چاکردنەوەیــان دەبوایــە کۆمپانیــا ئەوروپییــەکان بیانکردایــە. لەبــەر نەبوونــی کرێــکاری شــارەزای خۆماڵــی، کرێــکاری ئەوروپایــان دەهێنـا بـۆ کارپێکردنیـان. موچـە و خەرجـی ئـەو کرێکارانـە و سـیانەکردنی مەکینەکان هێنـدە گـران دەکـەوت، کـە لـەدوای ماوەیـەک توانـای بەکارهێنانیـان نەدەمـا. بەهـۆی

ئـەو فاکتەرانـەوە سـاڵەکانی ١٨٤٠ بەشـێکی کەمـی ئـەو پیشەسـازییانە مابـۆوە «بـۆ زیانـاری زیاتـر بروانـە ٣٠ ل٩١-٩٩».
لـە ئێران لـە ڕێگـەی هەماهەنگی ئینگلتـەراوە بـە هەمـان شـێوەی دەوڵەتـی عوسـمانی ئـەو پیشەسـازییانە بەڕێوەدەچـوو، بـەڵام کەمتـر و لاوازتـر بـوو. لـە میسـر بەهەمـان شـێوەی کەرتـی بازرگانـی، دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدارانی سـەربازی مەمالیـک مۆنۆپۆڵـی بەرهەمهێنانـی پیشەسـازی کردبـوو. لێـرەش هەربەشـێوەی دەوڵەتـی عوسـمانی بـۆ پڕچەککردنـی سـوپاکەیان هەوڵیـان لـەو پیشەسـازیانەدا هـەر بـەردەوام بـوو. لەنێـوان سـاڵەکانی ١٨١٥-١٨٢٠ چەنـد پرۆژەیەکـی بەرهەمهێنانـی کەلوپەلـی سـەربازیان هەبـوو. زیاتـر لـە ٤٠٠ کـەس کاریـان لـە بەرهەمهێنانـی تفەنـگ و تـۆپ و شمشـێر و تەقەمەنیـدا دەکـرد و هەروەهـا ٩ پاپـۆری جەنگییـان دروسـتکرد. ئەمانـە هەتـا رادەیـەک پێداویسـتی کڕینـی چـەک و تەقەمەنـی دەرەکـی کەمکـردەوە، بـەڵام ئـەو پیشەسـازییانە هەمیشـە هەڕەشـەیان لەسـەر بـوو، چونکـە بـە تەکنیک و مەکینـە و شـارەزایانی کۆنـی دەرەکـی بەڕێـوە دەڕۆیشـت.
هەڵبەتـە مۆنۆپۆڵـی دەوڵەتـی فیوداڵـی خێڵەکـی میسـر تەنهـا لـە بـواری پیشەسـازی سـەربازیدا نەبـوو، بەڵکـو شـۆڕبووبۆوە بـۆ مۆنۆپۆڵکردنـی بەرهەمـی سـلەعی کشـتوکاڵی بـۆ کەرەسـەی خـاوی پیشەسـازی سـەرەتایی. مۆنۆپۆڵـی دەوڵـەت گەیشـتبووە ئاسـتێک، کـە لـە هەنـدێ بـواردا کەرتـی تایبەتیـان نەهێشـت بـوو. ئەوانـە ڕێگەیـان بـە پیشـەییەکان نـەدەدا بـە سـەربەخۆیی لـە شـوێنکارکانی خۆیانـدا کاربکەن، بەڵکـو دەوڵـەت لـە شـوێنکاری گـەورەدا خـڕی کردبوونـەوە و بەپێـی پێویسـتی و خواسـتی دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدار کاریـان پـێ دەکـردن. بەرهەمهێنانـی قوماشـی لۆکـە و خـوری، خـوری رسـتن، تـاوەدەز و بەرهەمهێنـان نمونەیـەک بـوون لەوانـە. بەپێـی ئـەو رامیاریانـەی کـە هـەن، سـاڵەکانی ١٨٣١بەرهەمهێنانـی قوماشـی لۆکـە گەیشـتۆتە بەرزتریـن ئاسـت. لـە سـاڵی ١٨٢٠دا ١٢-١٥هـەزار کرێـکار و ١٣٨٠ وڵاخ بەشـداریان لـەو کارانـەدا کـردووە، ١٨٠-٢٢٠ دەسـتگای جۆلایـی بـەکار هاتـوون، ١١٢٤ مەکینـەی خـوری رستن(تسـریە السـوف)، ١٧٥٠نول(نسـج علـی نـول).
مۆنۆپۆڵـی دەوڵەتـی مەمالیکی میسـر تەنهـا کەرتـی تایبەتـی ئفلیـج نەکـرد بـوو، بەڵکـو توانـا و جۆشـی داهێنانـی خەڵکەکـەی هێنـدەی تـر لـە جـاران خنکانـد بـوو. راسـتە هەتـا رادەیـەک بـۆ ماوەیـەک بەرهەمهێنـان گەشـەی کـردووە و ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی بوژاوەتـەوە، بـەڵام بەهـۆی ئـەو مۆنۆپۆڵـە و سەرپەرشـتیکردنی بەرهەمهێنـان لەلایەن خەڵکانـی ناشـارەزای گەندەڵـی سـەر بـە دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدارەوە، لـە دوای دەیـان سـاڵێک ئـەو پیشەسـازییانە شکسـتیان هێنـا و بەرگـەی بەرەنگاربوونـەوەی

کەلوپەلی دەرەکیان نەگرت. ئەو مەکینە مودێرنانەی لە ئەوروپاوە هێنابوویان لەبەر نەبوونی کرێکاری شارەزا و گرانی سیانەیان نەتوانرا بەکاربهێنرێن. ساڵی ١٨٣٠زیاتر لە نیوەی ئەو کەرەسە خاوەی دایان نابوو بۆ بەرهەمهێنان، لەبەر نەتواندنی بەکارهێنانیان رزیون و فڕێدراون.
لە زەمینەیەکی وادا، بێگومان بازرگان و کۆمپانیا و بانکەکانی وڵاتە کەپیتالیستەکان نە بە ئەرکی خۆیان زانیوە یارمەتی گەشەکردنی ئەو پیشەسازیانە بدەن و نە بە بەرژەوەندی خۆشیان زانیوە، چونکە ئەوەی ئامانجی ئەوان بووە بەرژەوەندی خۆ بووە لە فرۆشتنی بەرهەمی خۆیان و کڕینی کەرەسەی خاوی هەرزان.
دەوڵەتەکان هیچ ئاسانکاریان نەکردووە بۆ گەشەپێکردنی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیش. بۆ یەکەمجار لە دەوڵەتی عوسمانی ساڵی ١٨٤٧ یەکەم قوتابخانەی کشتوکاڵی کرایەوە. نە ئەوانەی ئەو قوتابخانەیان بەڕێوە دەبرد شارەزاییان لەو بوارەدا هەبوو نە قوتابخانەکە هێندە گەورە بوو، کە بتوانێت ژمارەیەکی ئەوتۆ کادیری کشتوکاڵی ئامادە بکات بۆ گەشەپێکردنی بەرهەمهێنانی ملیونەها جوتیار.
زیادبوونی بەرهەمە کشتوکاڵیەکان لە پێناوی ساغکردنەویان لە دوو بواردا بوو. یەکەمیان بەرهەمی کشتوکاڵی بۆ بەکارهێنانی کەرەسەی خاو، دووەمیان بەرهەمی کشتوکاڵی بۆ بەکارهێنانی راستەوخۆ. گرنگترین بەرهەم بۆ کەرەسەی خاو کە بە پلەی یەکەم بۆ هەناردەکردن بووە، بریتی بوون لە ئاوریشم، لۆکە، توتن، تلیاک، زەیتون، خوری و پێستە. ئەم بەروبوومانە لە ناوچە کەناردەریاکان و ئەو شوێنانەی کە ئاوی زۆر و زەوی کشتوکاڵی چاکی هەبووە بەرهەمهێنراون. نمونەی ئەو ناوچانە بریتی بوون لە کەنار دەریاکانی ئەنادۆڵ، کەنار دەریاکانی سوریای گەورە و شاخەکانی لوبنان، لێوارەکانی نیل لە میسر و ئازەربایجان و دەوروبەری قەزوین و ئەو شوێنانەی تری ئێران کە سەدان قەناتیان تیادا راکێشا بوو.
زیادبوونی دانیشتوانی شارەکان و هەروەها تایبەتمەنداری بوونی (تەخەسوسکردنی) جوتیارانی هەندێ ناوچە لە بەرهەمهێنانی بەروبووم بۆ کەرەسەی خاوی پیشەسازی، پێویستی و خواستی بازاڕەکانی لەسەر دانەوێڵە و گۆشت و سەوزە و هێلکە و پەنیر و رۆن و کەرە.. . زیادکرد. سەرەڕای ئەمانە بەهۆی شەڕەکانی ناپلیونەوە لە ئەوروپا و کەمبوونەوەی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی نمونەی گەنم لەوێ، هەناردەکردنی گەنمی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بۆ ئەو کیشوەرەلە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەدا زیادکرد. لەم قۆناغەدا هەموو ئەمانە بووە هۆکاری زیادبوونی بەروبوومی کشتوکاڵی باکارهێنان و بەتایبەتی گەنم.

چۆن بڵاوبوونـەوە و چاکسـازییەکانی دەوڵەتـەکان کاردانـەوەی لەسـەر بەرهەمهێنانی کشـتوکاڵی هەبـوو، بەهەمـان شـێوە کاردانـەوەی گرنگیشـی هەبـوو لەسـەر بەرهەمهێنانـی پیشـەیی و پیشەسـازی سـەرەتایی ناوچەکـە. کاردانەوەی ئەوانە لەسـەر ئـەم کەرتانـە جیاوازتـر بـوو لـە کاردانەوەیـان لەسـەر بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵی.
هەنـدێ لـە مێژوونوسـەکان وای لێکدەدەنـەوە، کـە بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری بـۆ ناوچەکـە کتومـت بۆتـە هـۆی لاوازبوونـی بەرهەمهێنانـی پیشـەیی و ڕێگرتـن لـە گەشـەکردنی. ڕەنگـە ئەمـە لـە ڕوویەکـەوە هەتـا ڕادەیـەک ڕاسـتبێت، بـەڵام لـە چەنـد ڕویەکـەوە پێچەوانەکـەی ڕاسـتە. پێـش هەمـوو شـتێک، وەکـو لـە بەنـدی چوارەمـدا باسـمانکرد، بەرهەمهێنانـی فیوداڵـی خێڵەکـی بەدرێژایـی سـەدان سـاڵ قوفڵـدراو و بەرتەسـک بـووە و لـە قەبارەیەکـی بچوکـدا ماوەتـەوە و گۆڕانـکاری بەسـەردا نەهاتـووە. بەرهەمهێنانـی پـی پیشـەیی ئەوروپـا و ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت خۆبەخـۆ توانـای گەشـەکردنی نەبـووە، بـە پێچەوانـەوە سیسـتمێکی ڕێگـر بـووە لـە هەمـوو گەشـەکردن و بەرفـراوان بوونێـک. لەهەمانکاتـدا پیسەسـازی سـەرەتایی لـە ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت لـە مێـژووی کۆنـی درێژیـدا چەندینجـار سـەری هەڵـداوە و گەشـەیکردووە، بـەڵام هەمیشـە بەهـۆی فاکتـەرە ناوخۆییەکانـەوە لاواز بـووە و شکسـتی هێنـاوە. لەبەرئـەوە ڕاسـت نیـە بوتـرێ بڵاوبوونـەوە بۆتـە هۆکارێکـی سـەرەکی بـۆ گەشـەنەکردنی بەرهەمهێنانـی پیشـەیی و پیشەسـازی سـەرەتایی ئـەم قۆناغـەی ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت.
بەرهەمهێنانـی پیشـەیی و پیشەسـازی سـەرەتایی ناوچەکـە ڕووبـەڕووی ململانێـی سـەخت بـۆوە لەگـەڵ هەندێـک بەرهەمـی بـاش و هەرزانـی وڵاتـە کەپیتالیسـتەکان و بەشـێکیان شکسـتیان هێنـا یـان لاواز بـوون. بـەڵام لەلایەکـەوە ژمـارە و جـۆری ئـەو بەرهەمانـەی کـە وایـان بەسـەرهات سـنووردار بـوو و لەلایەکـی تـرەوە لـەم قۆناغـەدا بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری هێشـتا زۆر لاواز بـوو و نەگەیشـتبووە هەمـوو شـوێنەکانی دەوڵەتـەکان.
ئـەو بەرهەمانـەی هـاوردە دەکـران و باشـتر و هەرزانتـر بـوون لـە بەرهەمـە خۆماڵیـەکان، بـە پلـەی یەکـەم قوماشـی لۆکـە بـوو ئنجـا قوماشـی خـوری. بەرهەمـی تـر، کـە لـەدەرەوە هـاوردە دەکـران زۆر کەمبـوون و تەنهـا بـۆ دابینکردنـی خواسـتی دەمـودەزگای دەوڵەتـەکان و توێژێکـی بچوکـی ئۆرۆسـتوکراتی دەسـەڵاتدار بـوو، لەبەرئـەوە هێندەکاردانەوەیـان نەبـوو لەسـەر بەرهەمهێنانـی خۆماڵـی. سـەرەڕای ئەوە بەرهەمـی قوماشـی بێگانـە نەگەیشـتبووە هەمـوو ناوچـەکان و لەهەمانکاتـدا بەشـێکی زۆر لـەو قوماشـانە دەکـرا لـە ناوخـۆی ئـەم وڵاتانـە بۆ پیشەسـازی درونـی جلوبەرگ

و پێداویستی تر وەکو کەرەسەی خاو بەکاربهێنرێت.

لەگەڵ ئەوەی لەم قۆناغەدا هەندێ بەرهەمهێنانی پیشەیی و پیشەسازی سەرەتایی شکستیان هێنایان لاوازبوون، بەڵام بەهۆی گەورەیی وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و زیادبوونی دانیشتوان و بوژاندنەوەی بازرگانی لە پاڵ لاوازی و سنوورداری بڵاوبوونەوەی سەمایەداری لەم قۆناغەدا، قەبارەی بەرهەمهێنانی قوماشی ناوخۆ کەمی نەکرد. لەهەمانکاتدا بەرهەمهێنانی پیشەیی و پیشەسازی لە بوارەکانی تردا ژمارە و جۆر و قەبارەیان لە چاو پێشتردا زیادیکرد.

بەشێک لە وەرشە پیشەییە بچوکەکان گەشەیانکرد و گەورەتر بوون. بەرهەمی ئەوانە لە بازاڕێکی بچوکی ناوچەیەکەوە کەوتنە ناردن بۆ ناوچە و هەرێمەکانی تر یاخۆد هەناردەکردنیان بۆ دەرەوە. ساڵی **١٨٢٥** ژمارەی دەستگا جۆڵاکانی شاری حەلەب **٢٦٥٠** دانە بوون، بەڵام ساڵی **١٨٥٩** ژمارەیان گەیشتبووە **١٠**هەزار دانە. ساڵی **١٨٥٠** ژمارەیان لە دیمەشق هەزار دانە بووە، بەڵام ساڵی **١٨٦٠** گەیشتبووە دوو هەزار دانە. لە هەندێ ناوچەی نمونەی ئەنادۆڵ و چیکانی لوبنان، وەرشە پیشەسازییە کەپیتالیستە سەرەتاییەکان هەستاون بە هاوردکردنی تاوو دەزووی لۆکەی ئینگلیزی بۆ بەرهەمهێنانی جلوبەرگ. ساڵی **١٨٣١** تەنها **٨٠٠**تەن تاوو دەزوو هاورد کراوە، بەڵام ساڵی **١٨٥٠** توانیویانە **٣٠٠٠**تەن هاورد بکەن. لەو ساڵانەدا مەکینەی مودێرن لە ئەوروپای رۆژئاواوە هاورد کراون بۆ ئەنادۆڵ و سوریا و میسر. لەبەر هەرزانی مسرەفی کارپێکردنی ژن و منداڵانی دەرەوەی شارە گەورەکان ئەوانە زیاتر لەشارە بچوک و گوندەکاندا بەکارهێنراون. ئەمە بۆتە هۆی ئەوەی بتوانن بەنرخێکی هەرزانتر بەروبوومەکانیان بفرۆشن و توانای ململانێی بەرهەمە هاوردکراوە ئەوروپییەکانیان هەبێت.

لەم قۆناغەدا، بەهەمان شێوە لە چەندین ناوچەی ئێرانیش پیشەسازی سەرەتایی گەشەکردنی بەخۆوە بینیوە. بەهۆی زیادبوونی خواست لە ناوەوە و دەرەوەی وڵاتەکە لەسەر هەندێک بەروبوم، هەندێ لە پیشەییەکان توانیویانە وەرشەکانیان گەورەتر بکەن و ژمارەی شاگردەکانیان زیادکەن و بەرهەمەکانیان بۆ ناوچەکانی تر و دەوڵەتی عوسمانی و دەرەوە هەناردە بکەن. گرنگترین ئەو بەرهەمانە فەرش و بەرەوە و بەروبوومی پێستە و ئاوریشم بوو.

لەگەڵ تەوژمی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری و زیادبوونی بازرگانی لەگەڵ ئەوروپییەکاندا بە رێژەیەکی زۆر، هەتا ساڵی **١٨٦٠** ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوان هەرێمەکانی وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا زیاتر بوو لەچاو بازرگانی لەگەڵ ئەوروپادا. ئەو زیادبوونە بە پلەی یەکەم بۆ پەیدابوونی تایبەتمەنداری وڵات و

ناوچەکان لە هەندێ بەرهەمی تایبەتیدا و سەقامگیری ڕێگەوبان گەڕاوەتەوە. لە نێوان ساڵەکانی ١٨٠٠-١٨٣٠دا بەهای هەناردەکردنی بەرهەم لە میسرەوە بۆ شام پێنج هێندەی لێهاتووە، لە٣٠٠،٠٠٠ پاوەندوە لە ساڵێکدا گەیشتۆتە١،٥٠٠،٠٠٠ پاوەند. گەنمی تایبەتی شام و زەیتی زەیتون و سابونی ڕەقی(سابونی زەیتون) لە حەلب و شامەوە هەناردەی هەرێمەکانی تر کراوە. موسڵ و جەزیرە و حەلەب تایبەتمەندار بووە بە بەرهەمهێنانی زەیت و کونجی و بەکارهێنانیان لە پیشەسازی سەرەتاییدا. چیاکانی لوبنان و هەندێ ناوچەی ئێران بە ئاوریشم بەناوبانگ بوون، میسر بە برنج، ئەنادۆڵ بە میوە و تەختە. لە کوردستان و ناوەوەی ئەنادۆڵ مەڕومالات و خوری و پێستە هەناردەی ئەستەنبوڵ و ئەزمیر و شام و چیاکانی لوبنان و تاران کراون. هەر لە میسر، بەهۆی ئاوی زۆرەوە، لۆکە و شەکر و خەنە و کونجی و فستقی عەبید تایبەتمەنداری تێداکراوە.
لەسەرەتادا، دەسەڵاتی ئایینی لە ئێران دژی کارکردن بوون بە ڕاوەماسی و کاڤیار دەرهێنان لە دەریاچەی قەزوین، چونکە بە کارێکی پیسیان لەقەڵەم داوە، بەڵام بە هاتنی هەندێ کۆمپانیای ئەمەریکی گۆڕان بەسەر ئەو کەرتەدا هات و بوژاندنەوەی بەخۆوە بینی. بەهەمان شێوە لەو وڵاتە کۆمپانیای بێگانە سەرپەرشتی دارستان و بەرهەمی تەختەیان دەکرد.
دەرهێنانی منیرال و سامانی سروشتی لەم قۆناغەدا هەتا ڕادەیەک گۆڕانکاری بەسەرداهات. نمونەی ئەوانە بریتی بوون لە بەردی پیرۆز، خوێ، مس، ئاسن، خەڵوز، گرافیت و ئەلەمنیوم. پیترۆڵ هێشتا لەم ناوچانەدا کاری تێدا نەکرابوو. زۆربەی کارەکان لەمانەدا کۆمپانیای بێگانە دەیانکرد. لەبەر خراپی ڕێگەوبان و گرانی خەرجی گواستنەوە، لاوازی پیشەسازی ناوخۆ و نەبوونی کەپیتالی پێویست و چەندین هۆکاری تر، ئەم کەرتە زۆر بەخاوی بەرەوپێش دەچوو، لەبەرئەوە زۆربەی ئەو کۆمپانیا بێگانانە لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەدا بەهۆی زەرەرکردنەوە وازیان هێناو بەجێیان هێشتن. خواستی پیشەسازی سەرەتایی خۆماڵی بۆ ئەو کەرەسە خاوانە لاوازبوو، هەروەها کۆمپانیای بەهێزی خۆماڵی ئەوتۆ نەبوو، کە بتوانن جێگای کۆمپانیا بێگانەکان بگرنەوە، دەوڵەتەکانیش لەو بوارەشدا هیچ چاکسازی و ئاسانکارییەکیان نەکرد. لەبەرئەمانە لە دوای ساڵەکانی ١٨٥٠وە تەنها بەشێکی کەمی ئەمانە بەردەوامیان بەخۆوەبینی.
زیادبوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی دەرەکی و تایبەتمەندارییوونی ناوچەکان لە بەرهەمە کشتوکاڵییەکان و لە پاڵیدا زیادبوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوان ناوچەکان بوونە هۆی زیاتر بەکارهێنانی دراو و کەمبوونەوەی ئاڵوگۆڕی عەینی(کاڵە بە کاڵە

گۆڕینـەوە). دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، هەتا دەهات زیاتر پێویستیان بە دراوبوو بۆ کڕینی چەک و تەقەمەنی لە وڵاتە کەپیتالیستەکان و دانی مووچە بە کارمەندە ئیدارییە نوێیەکان و کڕینی بەروبوومی تری دەرەکی. ئەو پێویستییە بووە هۆکاری ئەوەی دەوڵەتەکان لە باتی باجی عەینی، دەست بکەن بەوەی بە دراو باج لە مسکێن و جوتیارەکان بسەنن. ئەمە مسکێن و جوتیارەکانی لادێیی ناچاردەکرد، کە بۆ پەیداکردنی دراو بۆ دانی باج، بەرهەمەکانیان لە بازاڕەکاندا ساغبکەنەوە. ئەم پرۆسەیە لەلایەکەوە بەکارهێنانی دراوی زیاتردەکرد و لەلایەکی ترەوە سیستەمی داخراو و قوفڵدراوی فیوداڵی خێڵەکی تێک دەشکاند و زیاتر لادێکانی بە بازاڕەکانەوە دەبەستەوە.

زیادبوونی بەکارهێنانی دراو و ئاڵوگۆڕی دراو بەشێوەکەی فراوانتر لە کۆن، لەلایەکەوە قازانج و کەپیتاڵی تویژێکی زیادکرد، کە لەو بوارەدا کاریان دەکرد و لەلایەکی ترەوە بەهۆی بوونی ژمارەیەکی زۆر دراوی خۆماڵی و دەرەکی و ئاڵوگۆڕپێکردنیان، رۆڵی سەرافەکان بەهێز بوو و کە پیتال لەدەستیاندا کۆبۆوە. هەڵبەتە ئەمە سەرەتای دەسپێکردنی کاری بانکی و سیستەمی بانکی خۆماڵی سەرەتایی بوو. ئەمانە بە تایبەتی لە شارە بازرگانی و کەنار ئاوەکان رۆڵیان زیادیکردن. ئەمانە قەرزیان دەدا لە وەبەرهێنانکردندا لە کەرتەکانی بازرگانی و کشتوکاڵی و پیشەسازی سەرەتایی داو هەتا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە لە بەهێزبوندا بوون. بوونی سیستەمی بانکی سەربەخۆ و بەهێز یەکێکە لە هەرە مەرجە گرنگەکان بۆ گەشەکردنی ئابوری، بەڵام ئەم کەرتە خۆماڵێش وەکو کەرتەکانی تر چەندین کۆسپ کەوتە رێگەی.

ئەمانەش وەکو بەرهەمهێنەرە خۆماڵیەکانی تر، دەوڵەت باج و رسوماتێکی زۆری لێدەسەندن و بەهۆی بیروکراتی و گەندەڵییەوە دەستگاکانی دەوڵەت کۆسپیان بۆ دروست دەکردن. دەوڵەت و دەستگاکانی دەوڵەت لەبەر کورتهێنانی بوجە و پێویستیان بە پارەی نەقد، قەرزێکی زۆریان لەمانە وەردەگرت. بەشێکی زۆر لەو قەرزانە نەدەدرانەوە ئەگەر بشدرانایەوە لەگەڵ ئەوەی ماوەیەکی زۆری پێ دەچوو لە باتی قازانج قەرزدارەکان زەرەریان دەکرد. ئەو بانکە سەرەتاییانە لە ترسی ناسەقامگیری و لە دەستچونی کەپیتالەکانیان نەیاندەوێرا قەرزی درێژخایان بدەن بۆ وەبەرهێنانکردن لە بەرهەمهێنی پیشەیی و پیشەسازی سەرەتاییدا، بەڵکو زیاتر قەرزیان بەکەرتی بازرگانی و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی کەرەسەی خاو دەدا بۆ هەناردەکردن.

کۆمپانیا وبانکەکانی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان لە رێگەی دەستپێکردنی قەرزدان بە

دەوڵەتەکان بۆ کڕینی چەک، لە دوای ساڵەکانی ١٨٤٠ دەستیان کرد بە چالاکی بانکی لە شارە بازرگانییەکانی ناوچەکەدا. ئەمانە لە پێناوی زیادکردنی قازانجی خۆیاندا بۆڕبۆڕێنیان لەگەڵ بانکە خۆماڵییە لاوازە سەرەتاییەکاندا دەکرد. زیاتر قەرزیان دەدا بەوانەی کار لە بازرگانی هاوردەکردن و هەناردەکردنی کەلوپەل و کەرەسەی خاو بۆ وڵاتەکانی ئەورووپا دەکرد. لە ڕێگەی پێدانی قەرز بە دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و ئەکتەرەکانی تر، مەرجی ئابوری و یاسایی و سیاسی خۆیان دەسەپاند. ئەوەی دەوڵەتەکان بە بانکەوانە خۆماڵییەکانیان دەکرد لەگەڵ بانکە بێگانەکان بۆیان نەدەکرا. هەموو ئەمانە ڕۆڵ و دەرفەتی گەشەکردن و سیستمی بانکی خۆماڵی لاوازکرد.

خواستی زۆری وڵاتە کەپیتالیستەکان لەسەر هەندێ بەرهەمی کشتوکاڵی بۆ کەرەسەی خاو و هەروەها هەرزانی بەرهەمهێنانی ئەو بەروبومانەو قازانجی مسۆگەری باش تیایدا، وای لە توێژێکی فیوداڵی موڵکدارکرد، کە زیاتر توانایان لەو بوارانەدا بەکاربهێنن و مسکێنەکانیان ناچار بکەن ئەو بەرهەمانە بچێنن. قازانجی زۆر و خێرای کاری بازرگانی بە بەرهەمە هاوردەکراوەکانی وڵاتە کەپیتالیستەکانەوە و ترسی کەمتری لەناوچونی کەپیتال تیایدا، پاڵی بە بازرگان و توێژێکی فیوداڵی موڵکدار دەنا، کە زیاتر کار لەو بوارانەدا بکەن. ئاسانکاری دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی دەوڵەت بۆ ئەو بازرگانیانە بەهۆی دابینکردنی باج و گومرگی زۆر تیایاندا، هەروەها گەندەڵی ئەوانە لە بەرتیل وەرگرتن و خۆبەشەریکایەتی کردن تیایاندا، هێندەی تر ئەو بوارانەی بەهێز دەکرد.

لەگەڵ ئەوەی لەم قۆناعەدا بەرهەمهێنانی پیشەیی و پیشەسازی سەرەتایی و هەندێ پیشەسازی گۆڕانکاری چاکیان بەسەرهات و بوژاندنەوەی بازاڕ و بەستنەوەی ناوچەکان پێکەوە زیادیکرد، ئاڵوگۆڕی دراو زیادیکرد و سەرەتایی کاری بانکی دەستی پێکرد، بەڵام ئەو کەرتانە لەچاو ئەو بڵاوبوونەوەە مەزنەدا وەکو پێویست گەشەکردنی بەخۆوە نەبینی. بێگومان هۆکاری ئەوە بە پلەی یەکەم بۆ ناسەقامگیری و نەپاراستنی مولک و ماڵی خەڵک و باج و گومرگی قورس و لاوازی کەپیتاڵ و سیستمی بانکی و دەستێوەردان و مۆنۆپۆڵی دەستەبژێری دەسەڵاتدار و گەندەڵیکی بێسنوور لە ریزەکانیاندا دەگەڕێتەوە. هەروەها ئاسانکاری دەوڵەتەکان بۆ بازرگان و کۆمپانیا و دەوڵەتە کەپیتالیستەکاندا لە پێناوی بەرژەوەندی و بەردەوامبوونی دەسەڵاتیاندا زیانی بە بەرهەمە خۆماڵیەکان دەگەیاند.

«بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ئەم زانیاریانەی سەرەوە بروانە **٣٠** ل**٦٤-٧٥** هەروەها **١٥** ل**٣٣-٣٩**».

دەستپێکردنی گۆڕانکاری لە موڵکایەتی و چینوتوێژەکاندا ١٨٠٠-١٨٦٠

لە کۆمەڵگەدا زۆرینەی خەڵک بە رۆڵ و ئاستی جیاواز بەشداری لە پرۆسەی بەرهەمهێناندا دەکەن. هەر تاک و گروپێک لەوانە پەیوەندی تایبەتی لەگەڵ بەرهەم و ئامرازەکانی بەرهەمهێناندا دەبەستن. زەوی، سەرچاوەی ئاو، ئاژەڵ، تۆو، کارگە و شوێنکار، مەکینە، کەرەسەی خاو، بەڕێوەبردن و شارەزایی نمونەی ئەو ئامرازانەن. چۆنێتی پەیوەندی ئەو تاک و گروپانە لەگەڵ بەرهەم و ئامرازی بەرهەمهێنان دەبێتە دروستبوونی بنەمای موڵکداری ئەوانەو شێوازی تەسەروفکردن پێیانەوە. لە پرۆسەی ساغکردنەوەی ئەو بەرهەمانە لە بازاڕەکاندا هەمیسانەوە ئەو گروپانە رووبەڕوووی یەکتر دەبنەوەوە و بەرژەوەندی تایبەتی لەیەکیان نزیک دەخاتەوە و بەرژەوەندی جیاواز دەیانخاتە ململانێکردنی یەکترییەوە. ئەم زەمینە و مەرجانە دەبنە هۆی دروستبوونی چینوتوێژ و پێکهاتەی جیاواز لە کۆمەڵگەدا. هەر بەشێک لەمانە بەرژەوەندی و پێگە و توانای تایبەتیان لە کۆمەڵگەدا بۆ دروست دەبێت و لەسەر ئەو بنەمایانە رۆڵیان دەبێت لە بڕیارە سیاسی و ئابوریەکاندا «٢٨».

بڵاوبوونەوەی کەپیتالیزم لەم قۆناغەی مێژوویەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا و چاکسازییەکانی دەوڵەتەکان و گۆڕانکاری لە بەرهەمهێناندا زەمینەی بۆ گۆڕانکاری مەزن لە پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی کۆمەڵگەکاندا دروستکرد، کە پێشتر بەو ئاستە رووی نەدابوو. ئەو زەمینەیە بووە هۆی دروستبوون و هەتا رادەیەک بەهێزبوونی چینوتوێژی نوێ لە هەموو ئاست و بوارەکانی کشتوکاڵی و پیشەیی و پیشەیی و بازرگانیدا. سەرەڕای ئەمانە بووە هۆکاری دەستپێکردنی گۆڕانکاری لە سروشت و رەفتار و رۆڵی چینوتوێژە تەقلیدیەکانی کۆمەڵگە و لە پاڵیدا گۆڕانکاری لە رووی سیاسی و ئابوری و رۆڵی دەوڵەت و بڕیاردانەدا.

بەهۆی ئەوەی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری و گۆڕانکاری لە بەرهەمهێنان و چاکسازییەکانی دەوڵەتەکان لە هەموو ناوچەکاندا لە هەمانکات و بەهەمان ئاست و خێرایی رووی نەدا، بە هەمان شێوە گۆڕانکاری لە پەیوەندێکانی بەرهەمهێنیشدا لەهەمان کات و بە هەمان ئاست و خێرایی لە ناوچەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست وەک یەک بەرێوە نەچوو. ئەو گۆڕانکارییانە لەسەرەتای ساڵەکانی ١٨٠٠ وە لە ناوچە نزیک کەنار دەریاکان و شارە بازرگانییە گەورەکاندا دەستیپێکرد، بەڵام لە هەندێ شوێن نمونەی کوردستان و عێراقی عەرەبی دەستپێکردنی ئەمانە

کەوتە نیوەی دووەمی سەدەکەوە.

چاکسازییەکانی دەوڵەتەکان لە بواری موڵکایەتی لەم قۆناغەدا بوو، کە دەست بکرێت بەوەی موڵکایەتی زەویوزاری کشتوکاڵی لەدەست توێژە جیاوازەکانی فیوداڵی خێڵەکی لەسەرەک خێڵە گەورەکان و باجکۆکەرەوەکان و پیاوە ئایینیە گەورەکان و کاربەدەستانی سەربازی و ئیداری و سیاسی دەوڵەت بسەنرێتەوە و بکرێنەوە بە موڵکی میری و بە سەنەد و تاپۆ بدرێتە دەست ئەوانەی بە راستوخۆ بەرهەمی تێدا دەهێنن «**١٦** ل**٤**».

ئەم چاکسازیەی دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەکان بە مەبەستی ئەوە بوو، کۆنترڵی دەوڵەت بەسەر بەرهەمهێنان و داهات و باجەکان زیاتر و فرە چەشنتر بکات و لە هەمانکاتدا دەسەڵاتی ئەو چین و توێژانە کەمکاتەوە و کۆنترۆڵی دەستگاکانی دەوڵەت بەهێزتر بکات. ئەوانە بوونە هۆکاری نەمان یان کەمبونەوەی ژمارەیەکی زۆر لە ریزی توێژەکانی فیوداڵی خێڵەکی ناوچەکان کە پێشتر نزیک بوون لە دەستەبژێری دەسەڵاتداری دەوڵەتەوە. ئەوەی لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدە بەسەر میرنشین و ژمارەیەک لەسەرەک خێڵە گەورەکانی کوردستان هات نمونەیەک بوو لەوانە.

لە باتی ئەوەی موڵکایەتی زەویوزار بە سەنەد بکەوێتە دەست بەرهەمهێنەران، بە پێچەوانەوە بە کردەوە لە رێگەی گەندەڵی و پاشکۆیەتی و بەرتیل و خۆسەپاندنەوە، بەشی هەرەزۆری زەویوزاری کشتوکاڵی و سەرچاوە ئاوەکان لە رێگەی سەنەدەوە کەوتنە دەست سەرەک خێڵ و ئەعیان و گەورە دەسەڵاتدارانی سەربازی و ئیداری ناوچەکان و شێخ و پیاوە ئایینییە گەورەکان. رێژەیەکی زۆرکەم لەوانە کەوتە دەست ئەو جوتیارانەی راستەوخۆ خۆیان بەشدارییان لە بەرهەمهێناندا دەکرد. ئەوەش لە رێگەی بەرتیلدان و خزمایەتی و واستەکردن و بەشەریکردنی هەندێ لە دەسەڵاتداران بوو «**١٥**ل**٦٢\ ٣٠** ل **٦١**».

لەگەڵ ئەوانەشدا ئەو گۆڕانکارییانە بوونە هۆکاری ئەوەی چەند توێژێکی نوێی موڵکدار لە رێگەی سەنەدەوە بۆ یەکەمجار مافی موڵکایەتی زەویوزار پەیدا بکەن. هەرچەندە ئەو سەنەدانە زۆرجار دەبوایە ساڵانە نوێ بکرێتەوە و پابەندبوون بە وەلا و پاشکۆیەتییەوە بۆ دەسەڵاتدارانی دەوڵەت، بەڵام جۆرە سەقامگیرییەکی لە موڵکایەتیدا دروستکرد و بووە هۆکاری ئەوەی چەند توێژێکی کۆمەڵایەتی نیمچە مەلاکی گەورە و بچوک دروست بێت و زیاتر لە جاران دڵیان بە زەویوزار و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بسووتێت.

بەهۆی گەشە نەکردنی تەکنیک و رێبازی نوێی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و هەژاری

و بێ دەسەڵاتی مسکێنەکان و کەم خەرجییان زۆربەی ئەوانە هەر وەکو پێشتر بە مسکێنی و بێ موڵکایەتی زەویوزار مانەوە. بگرە بەهۆی پەیدابوونی مۆدێلی سەنەدەوە، هەندێ لەسەرەک خێڵ و شێخ و دەسەڵاتدارە گەورەکان، زەوی ژمارەیەک زۆر جوتیاریان زەوتکرد. ئەو جوتیارانە یان لەسەر زەویەکانیان دەردەپەڕان و ڕوویان دەکردە شارەکانیان و دەبوونە کرێکاری وەرزی و بەرامبەر دانی خۆراک پێیان، یان موچەیەکی کەم کاریان پێدەکرا.
ناچارکردنی ڕەوەندەکان بە نیشتەجێبوون و سەندنی باجی قورس لێیان و کردنی ڕۆڵەکانیان بە سەرباز لە لەشکری دەوڵەتدا، ژمارەیەکی زۆر لەوانەی رووبەڕووی بە هەژاری کردەوە و ناچاربوون وەکو شوان و گاوان و سەپان لە کێڵگەی مەلاکەکاندا کار بکەن، یان روو بکەنە شارەکان بۆ کارکردن. ئەم دوو توێژەی دوایی، بوونە بەشێک لە هەوێنی دروستبوونی کرێکاری کستوکاڵی و کرێکار و خەڵکی هەژاری بێدەرامەتی شارەکان «**١٥** ل**٤٩**».
ئەم گۆڕانکارییانە لە موڵکایەتی و ریزی چینوتوێژەکاندا، سەرەتای ململانێی درێژخایان بوو لە نێوان ئەوانەی کە سوودبەخش بوون بەو چاکسازییانە و بەسەنەد دەبوونە موڵکدار و ئەو توێژانەی تری فیوداڵی خێڵەکی کە پێشتر تەسەروفیان بە زەویوزار و بەرهەمهێنان و داهاتی باجەکانەوە دەکرد. ئەمانە بوونە خاوەن بەرژەوەندی جیاواز و کەوتنە دوو بەرەی جیاوازەوە. ئەوانەی کە سوودبەخش بوون، پێگەی کۆمەڵایەتی و ئابوریان بەهێزتر بوو و گۆڕانکاری و بڵاوبوونەوەیان لە بەرژەوەندی خۆیاندا دەبینی. بە پێچەوانەوە ئەوانەی زەرەربەخش بوون، دژی گۆڕانکاری و بڵاوبوونەوە بوون و هەوڵی سەرلەنوێ بوژانەوەی سیستمی فیوداڵی خێڵەکیان دەدا «**٣٠** ل**٦٣**».
لێرەدا بڵاوبوونەوە و بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی بووە هۆکاری ئەوەی هەمیسانەوە ئەم توێژە فیوداڵە موڵکدارە نوێیە بەسەر دوو بەرەی خاوەن بەرژەوەندی جیاوازەوە دابەشبن. بەشێک لەوانە توانا و دەرفەتیان پەیداکرد و کەوتنە بەرهەمهێنانی بەروبوومی کشتوکاڵی کەرەسەی خاو بۆ هاناردەکردن، نمونەی ئاوریشم و لۆکە و توتن و تلیاک. ئەمانە بەرژەوەندی هاوبەشیان لەگەڵ کۆمپانیا و وڵاتە بێگانەکان و ئەو بازرگانە خۆماڵیانە پەیداکرد، کە کاریان لە هەناردنەکردن و هاوردەکردنی کەلوپەلدا دەکرد. بەشی دووەم ئەو توێژە فیوداڵە خێڵەکییە تەقلیدیانە بوون، کە لەگەڵ ئەوەی بوونە موڵکداری زەویوزار، هەمان درەفت و توانای بەشی یەکەمیان بۆ نەخوڵقا و زیاتر خەریکی بەرهەمهێنانی بەروبوومی کشتوکاڵی بەکارهێنانی بوون بە

پلەی یەکەم بۆ دابینکردنی پێداویستییەکانی بازاڕەکانی ناوەوە. ئەمانە وەکو توێژی یەکەم سوودبەخش نەبوون لە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهانی و بگرە ئەو بڵاوبوونەوەیان بەهەڕەشە بۆ سەر خۆیان دەزانی. ئەمانە زیاتر بەرژەوەندی و کاری هاوبەشیان لەگەڵ ئەو بازرگانە خۆماڵیانە پەیداکرد، کە بە پلەی یەکەم بە بازرگانی ناوخۆوە خەریکبوون.
لەم دۆخەدا بازرگانەکان دابەشبوون بەسەر دوو توێژی سەرەکیەوە. ئەوانەی بە پلەی یەکەم بە کاروباری هاوردەکردن و هەناردەکردن هەڵدەستان و بەرژەوەندی راستەوخۆیان هەبوو لە بڵاوبوونەوەدا. هەتا دەهات کار و کاسپی ئەمانە زیادی دەکرد و پاڵپشتی بازرگان و کۆمپانیا بێگانەکانیان هەبوو، هەروەها دەوڵەت بەهەمان شێوەی ئەوانی تر دەسەڵاتی بەسەریاندا نەدەشکا. دەکرێ ئەمانە بە بازرگانی پاشکۆ ناوبنرێن. توێژی دووەم ئەوانە بوون کە بەکاروباری بازرگانی ناوخۆ و هەرێمایەتی هەڵدەستان. ئەمانە زیاتر بەرژەوەندیان لەگەڵ بەرهەمهێنەرە پیشەییەکانی خۆماڵی و بەرهەمی کشتوکاڵی بەکارهێنانی هەبوو. دەسەڵاتدارانی دەوڵەت دەیتوانی ئاسانتر کۆنترۆڵی ئەمانە بکات و لەچاو توێژی یەکەمدا باج و گومرگیان بە ڕێژەیەکی زیاتر لێدەستێنرا «١٥ ل٣٨ \ ٣٠ ل٨٨».
سەرەڕای بازرگانە تەقلیدیەکان، چەند توێژێکی فیوداڵی خێڵەکی لە بنەماڵەکانی دەستەبژێری دەسەڵاتدار و فیوداڵی خێڵەکی و فیوداڵی موڵکداری خاوەن بەرهەمە سلەعیەکان، هەروەها بەشێک لە درستەڵاتدارانی دەستگا خۆجێییەکانی دەوڵەت، بە راستەوخۆ و ناراستەوخۆ لە ڕێگەی شەرعی و ناشەرعیەوە بەشداری و شەریکایەتیان لە ئاڵوگۆڕی بازرگانیدا دەکرد.
ئەوانەی هەتا دەهات رۆڵیان لە ئەرکی باجکۆکردنەوە زیادی دەکرد دوو توێژ بوون. بەشێکیان کاربەدەستی مەدەنی و سەبازی دەوڵەت بوون و بەرامبەر موچەی دیاریکراو کاریان دەکرد و بە راستەوخۆ باجیان لە بەرهەمهێنەرەکان دەسەند. بەشی دووەمیان ئەوانە بوون کە بە قۆنتەران ئەو کارانەیان لە دەوڵەت وەردەگرت. بێگومان هەر وەکو کۆن مەسەلەی گەندەڵی و تەبەعێت و وەلا لەناو ئەم توێژانەدا هەر بەردەوام بوو. بەشێک لەمانە بەتایبەتی ئەوانەی کاری قۆنتەراتیان دەکرد بەهۆی داهاتی زۆر بەدەستیانەوە و پێگەی کۆمەڵایەتیانەوە، کەپیتالێکی باش لە دەستیاندا کۆدەبۆوە و بەشدارییان لە کاروباری بەرهەمهێنانی بەرهەمی کشتوکاڵی سەلەعی و بازرگانی و فینانسدا دەکرد.

بـۆ بەهێزکردنـی دەسـتگاکانی دەوڵـەت و مسـۆگەرکردنی باجـەکان و زیدکردنیانـدا دەسـتەبژێری دەسـەڵات سـەرلەنوێ کەوتنـە دامەزراندنـی والـی بەهێـزی نـوێ و ژمارەیەکـی زۆر خەڵکـی سـەربازی و ئیـداری. دامەزراندنـی ژمارەیـەک زۆر لـەو بوارانـەدا چەنـد توێژێکـی نوێیـی فەرمانبەرانـی دروسـتکرد، کـە بڕیـاری ئابـوری و سیاسـی ناوچەکانیـان دەکەوتـە دەسـت و لـە ڕێگـەی گەندەڵـی و خۆبەشـەڕیککردن لـە کاروبـاری بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵی و بازرگانـی و بـوون بـە خـاوەن موڵـک لـە ڕێگـەی سـەنەدەوە دەوڵەمەنـد دەبـوون. ئەمانـە هەتـا پلەیـان لـە دەسـتگاکانی دەوڵەتـدا بەهێزتربووایـە، پێگـەی کۆمەڵایەتییـان بەرزتـر دەبـۆوە و دەرفەتـی سـامان کۆکردنـەوەی زیاتریـان بـۆ دەڕەخسـا.
لەگـەڵ ئـەوەی دەسـەڵاتی ئایینـی لـەم قۆناغـەدا پشـتگیری و هەمانگـەری تـەواوی شا\سـوڵتان و دەسـتەبژێری دەسـەڵاتی فیودالـی خێڵەکیـان دەکـرد، بـەڵام لەگـەڵ گۆڕانـکاری لـە ریـزی چینوتوێژەکانـی کۆمەڵگـە و دروسـتبوونی بەرژەوەنـدی جیـاواز لـە نێوەندیانـدا، ئەمانیـش بـوون بـە دوو بـەرەوە. بەشـێکیان بـەلای بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداریەوە دایاندەشـکان و بەشـەکەی تریـان دژی بـوون. هەڵبەتـە ئـەم لەیـەک ترازانـە لـە قۆناغـی داهاتـوی مێـژووی ناوچەکـەدا زیاتـر ڕوون دەبێتـەوە.
بڵاوبوونـەوە و بوژاندنـەوەی بـازاڕ و زیادبوونـی خواسـت لەسـەر بەروبـووم بـووە هـۆکاری دەسـتپێکردنی تێکشـکاندنی سیسـتمی فیودالـی خێڵەکـی پیشـەیی و گەشـەکردن و بەرفراوانبوونـی بەشـێکی و هەتـا رادەیـەک دروسـتبوون و بوژاندنـەوەی هەنـدێ بـواری پیشەسـازی سـەرەتایی خۆماڵـی. ئـەم گۆڕانکاریانـە توێـژە کۆنەکانـی حەرەفـی گـۆری بـە توێژێکـی بەرهەمهێنـەری پیشـەیی کـە بـە شـێکیان بـازرگان و ئەوانـی تـر وەستاباشـیە کۆنـەکان بـوون. ئـەم توێژانـە بوونـە هەوێنـی دروسـتبوونی بـرژوای پیشـەیی خۆماڵـی، کـە لـە قۆناغەکانـی دواتـری مێـژووی ناوچەکـەدا ڕۆڵـی گرنگیـان هەبـووە لـە گۆڕانکاریەکانـدا. لـەم بوارانـەدا سـەرەڕای گـۆڕان لـە سروشـتی ئـەو پیشـەگەڕانە خۆیانـدا، ژمارەیەکـی زیاتـر شـاگرت لـە شـوێنکارکانیاندا کاریـان دەکـرد و ئەمانـە بوونـە هەوێنێـک بـۆ دروسـتبوونی چینـی کرێکار. ئـەم گۆڕانکارییانـە لـە چەندیـن بـواری بەرهەمهێنانـی پیشـەیی و پیشەسـازی سـەرەتاییدا ڕوویـدا، کـە دواتـر دەگەڕێینـەوە سـەر باسـکردنیان.
دەوڵەتەکانـی ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت لەسـەر بنەمـای سیسـتمی بەڕێوەبردنـی فیودالـی خێڵایەتـی دروسـتبوو. بـە ڕوانگـەی ئەوانـە بێجگەلـە ئـەوەی کۆمەڵگـە

بەسەر راعی و رەعیەت و چینوتوێژی جیاوازەوە دابەشبوو، بەسەر خێڵ و پێکهاتەی جیاواز و ئەوانە بەردی بناغەی کۆمەڵگەکان بوون دابەشبوو.
ئەم خاسڵەتە لەم قۆناغە مێژوویەدا، کە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری تیایدا روویدا و پرۆسەی گواستنەوەی بە پلەی جیاواز لە ناوچەکاندا دەستی پێکرد، بووە فاکتەرێکی تر بۆ زیادبوونی جیاوازی و نایەکسانی لە نێوان ناوچە و خێڵ و پێکهاتەکانی کۆمەڵگەکاندا. بەهۆی ئەوەی هەتا دەهات جیاوازی زیادیدەکرد لە ئاستی گەشەکردنی ئەو ناوچە و پێکهاتانە و رۆڵیان لە گۆڕانکارییە خێراییەکان و دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیاردانەدا. ئەم نایەکسانیە هەوێنێک بوو بۆ دروستبوونی ململانێی توندوتیژی درێژخایانی نێوان ئەو پێکهاتانە، کە هەتا ئەمڕۆ هەر بەردەوامە.

قۆناغی دووەم

لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری دەوڵەتەکان وزاڵبوونی کەپیتالیزمی جیهانی
١٨٩٠-٨٦٠

ڕەنگە ئەم قۆناغە گرنگترین و هەستیارترین قۆناغبێت لە مێژووی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی دوای ساڵەکانی ١٨٠٠ وە. لێرەدابوو زەمینە بۆ ئەوە خۆشبوو، کە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست نەتوانێ ڕێبازی سەربەخۆیی و گەشەکردن وەرگرێت، بەڵکو لە باتی ئەوە ڕێبازی پاشکۆیەتی و زەلیلی گرتەبەر.
بوونی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە کۆسپی سەرەکی لە بەردەم گەشەکردنی ئابوری و بە هێزبوونی چینوتوێژی نوێ لە ناوچەکەدا، شکستهێنانیان لە چاکسازیدا، هەروەها لە پێناوی مانەوەی خۆیان و سیستمەکەیاندا پشتبەستنی تەواویان بە کۆمپانیا و دەوڵەتە کەپیتالیستەکان، هەموو ئەمانە دەوڵەت و کۆمپانیا و بانک و بازرگانە بێگانەکانی کردە تەرەفێکی کاریگەر و بڕیاردەر لەسەر ڕێچکەی گەشەکردنی ناوچەکە و ڕێبازی گۆڕانکاری تیایدا. ئەو دەوڵەتانە تەنها سەربەخۆیی ئابوریان لەدەست نەدا، بەڵکو سەربەخۆیی و سیاسی و سەربازیشیان لەدەست چوو. زۆربەی بڕیاری سیاسی و ئابوری دەوڵەتەکان کەوتە دەستی بێگانەوە. دەسەڵاتداران بوونە پارێزەری بەرژەوەندییەکانی سەرمایەداری جیهان، بوونە کۆسپێکی گەورەتر لە جاران لە بەردەم گەشەکردنی ناوچەکە و پاراستنی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری وڵاتەکانی.

سەرلەنوێ شکستهێنانی دەوڵەتەکان لە چاکسازیدا

هەروەکو چۆن دەوڵەتە فیوداڵە خێڵایەتێکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە مێژووی هەزارساڵەی پێشوویاندا شکستیان دەهێنا لە چاکسازییەکانیاندا بۆ زیاتر بەهێزکردنی دەسەڵاتی ناوەندی و مسۆگەرکردن و زیادکردنی داهاتەکانیان لە رێگەی تاڵانکردنی دەرەوە و رووتاندنەوەی ناوەوە، بەهەمان شێوە لەم قۆناغەشدا لەو هەوڵانەیاندا شکستیان هێنا. ئەوانە لە باتی ئەوەی لە رێگەی چاکسازییەوە بتوانن قەیرانە ئابوری و سیاسی و سەربازەکانیان چارەسەرکەن، قەیرانەکانیان قوڵتر و فراوانتر و ئاڵۆزتر بوو.
ئەو شکستهێنانە پێشتر یان دەبووە هۆکاری داڕمانی دەوڵەتەکانیان وەکو بەسەر دەوڵەتی خولەفای راشدین و ئەمەوی و سەفەوی و ئەفشار هات، یاخود لە رێگەی گۆڕانکاری بەردەوام لە پێکهاتەی دەسەڵاتدار و بەڕێوەبەرانی دەستگاکانی دەوڵەت و توێژەکانی فیوداڵی خێڵەکیدا نمونەی دەوڵەتی عەباسی و دواتر دەوڵەتی عوسمانی بۆ چەند سەدەیەک دەوڵەتەکانی دەهێشتەوە.
ئەم جارەیان شکستهێنانی چاکسازییەکانی ئەم دەوڵەتانە لە دۆخێکی زۆر جیاوازتر بوو لە کۆن. ئەم دەوڵەتانە ویستیان بە پاڵدانە بەر سەرمایەداری جیهان و دەوڵەتە بێگانەکان پارێزگاری دەسەڵات و مانەوەی خۆیان بکەن، بەڵام ئەوە لەسەریان گران کەوت و بووە هۆکاری شکستهێنانی تەواویان و لەدەستچوونی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوریان و بوونی ناوچەکە بە پاشکۆ.

شکستهێنانی چاکسازی سەربازی و زیادبوونی خەرجی تیایدا

چاکسازییەکانی ئەو دەوڵەتانە لە پێناو بە مودێرنکردنی سوپاکانیان، نەوەک هەر شکستی هێنا، بەڵکو هەتا دەهات خەرجی زیادیدەکرد و لە هەموو ڕوویەکەوە بە پێچەوانەی ئەوەی چاوەڕوانیان دەکرد بە زیان دەشکایەوە. پیشەسازیی سەربازی، کە مۆنۆپۆڵی دەوڵەت بوو بۆ بەرهەمهێنانی چەک و تەقەمەنی و پاپۆر و پێویستی تری سەربازی تر، لەم قۆناغەدا شکستی هێنا و دەتوانیین بڵێین بەتەواوەتی نەما. ئەوەی لەو پیشەسازیە مایەوە تەنها بەرهەمهێنانی هەندێ جلوبەرگ و پێلاوی سەربازی بوو، ئەویش بە چەندایەتی خراپ و لە رێگەی گەندەڵیەوە بە خەرجێکی زۆر بەرهەم دەهێنران. هەڵبەتە هۆکاری ئەوە بۆ نەبوون یان کەمی کەپیتاڵ، ناشارەزایی، تەکنیکی دواکەوتوو

و ڕێگرتـن لـە توانـای خوڵقانـدن و داهێنانـی خەڵکـی دەگەڕایـەوە، سەرپەرشـتیکردنی ئـەو پیشەسـازییە لەلایـەن دەوڵەتـەوە کـە خەڵـی نەشـارەزای گەندەڵـی سـەر بـە دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدار تیایانـدا بڕیـاردەر بـوون.

تەنهـا ڕێگـە لەبـەردەم ئـەو دەوڵەتانـە بـۆ بـە مودێرنکـردن و پڕچەککـردن و مەشـقپێکردنی سـوپاکانیان، کڕینـی چـەک بـوو لـە کۆمپانیـا بێگانـەکان و پەنابـردن بـوو بـۆ شـارەزایانی سـەربازی دەوڵەتـی دەرەکـی بـۆ فێربوونـی بەکارهێنانـی ئـەو چەکانـە و زانسـتی و ڕێکخسـتنی سـەربازی. هەڵبەتـە ئەمـە لەلایەکـەوە خەرجێکـی زۆری تێدەچـوو و لەلایەکـی تـرەوە ئـەو چەکانـەی پێیـان دەفرۆشـرا مۆدێلـی کـۆن بـوون و لـە دوای ماوەیەکـی تـر دەبوایـە سـەرلەنوێ چەکـی نوێتریـان بکڕیایـە، هەروەهـا دەبوایـە هەمیشـە چاوەڕوانـی دەسـتی ئـەو دەوڵـەت و کۆمپانیانـە بوونایـە «٣٠ ل١١٦ \ ١٥ ل١٠٣».

ئـەم دەوڵەتانـەی ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت هەمیشـە لـە شـەڕی ناوخـۆ و دەرەکیـدا بـوون. ئـەو شـەڕانە بـە بەردەوامـی پێویسـتی بەکڕینـی چـەک و تەقەمەنـی نـوێ بـوو. سـەرەڕای ئـەوە لەبەرئـەوەی لـە شـەڕە دەرەکیەکانیانـدا شکسـتیان دەهێنـا، لـە باتـی ئـەوەی ئـەو شـەڕانە ببێتـە هـۆی دەسـتکەوتنی غەنائیـم و تاڵانـی و زیادبوونـی داهاتی دەوڵـەت وەکـو پێشـتر لـە فتوحاتـدا بۆیـان دەچـووە سـەر، ئێسـتا تەنهـا لـە پێنـاوی خـۆ پاراسـتندا بـوو، لەهەمانکاتـدا خەرجیـی دەوڵەتـی زیاتـر دەکـرد.

شـەڕەکانی ئـەم دەوڵەتانـە دەبـووە هـۆی کاولبوونـی ناوچـەی گـەورە و کەمبوونـەوەی بەرهەمهێنـان تیایانـدا. سـەرەڕای ئـەوە دەوڵـەت ژمارەیـەک زۆری ڕۆڵـەی ڕەعیەتـی لادێـکان و ڕەوەنـدەکان دەخسـتە ڕیزەکانـی شـەڕ و لـە کاسـپی و بەرهەمهێنانیـان دەکـردن. هەمـوو ئەمانـە سـەرەڕای بەهەژارکردنـی خەڵـک و برسـی کردنیـان دەبوونـە هـۆکاری کەمبوونـەوەی بەرهەمهێنـان و داهاتـی باجەکانـی دەوڵەت. سـاڵەکانی ١٨٧٦\١٨٦١بەهـۆی زوڵـم و زۆرداری دەوڵەتـی عوسـمانیەوە، خەڵکانـی ڕۆژهەڵاتـی ئەوروپـای ژێـر دەسـەڵاتی ئەودەوڵەتـە ڕاپەڕیـن. ئـەوە بووە هەڵگیرسـانی زنجیرەیـەک شـەڕ لـەو ناوچانـەدا و پشـتگیریکردنی ڕوسـیای قەیسـەری بـۆ ئـەو خەڵکانـە هێنـدەی تـر ئـەو شـەڕانەی ئاڵۆزتـر و خوێناویتـر کـرد. چەندیـن ڕاپەڕینـی تـر سـەری هەڵـدا، نمونـەی ڕاپەڕینـی هەرسـلی سـاڵی ١٨٦٠ لـە چیـای ڕەش، ڕاپەڕینەکانـی سـەربیا لـە پێنـاوی سـەربەخۆیی، ڕاپەڕینەکانـی بۆسـنە و هەرسـک، کێشـەکانی بولگاریـا و هەوڵدانیـان بـۆ جیابوونـەوە، ڕاپەڕینـی کریـت سـاڵی ١٨٦٦.

ئـەم شەڕوشـۆڕ و ئاژاوەیـە سـەرەڕای ئـەوەی دەبـووە هـۆی کوشـتن و وێرانـی و برسـێتی و کەمبوونـەوەی داهاتـی دەوڵـەت و خەرجـی قورسـی سـەربازی، دەبـووە

هۆکاری ململانێ و گرژی ناوخۆی دەستەبژێری خێڵی دەسەڵاتدار. شکستهێنانی سوڵتان لەو شەڕانەدا و قەیرانی ئابوری هەروەها ڕێکەوتنی ژێراوژێری سوڵتان لەگەڵ روسەکان بەدزی ئینگلتەرا و فەرەنساوە، ساڵی ١٨٧٦بەشێک لە دەستەبژێری دەسەڵاتدار ئەو دۆخەیان قواستەوە و ریکەوتن لەسەر لابردنی سوڵتان و دانانی سوڵتانێکی نوێ. بەڵام ئەو کارە چارەسەری قەیرانەکانی نەکرد «**٩١ ل٤٩٧**».

ساڵی **١٨٧٦-٧٧** شەڕێکی قورس لە نێوان دەوڵەتی عوسمانی لەلایەک و روسیا و جەنگاوەرەکانی بەڵقان و بولگاریا هەڵگیرسا. لەگەڵ ئەوەی ئینگلتەرا و فەرەنسا لەو شەڕەدا پشتگیری دەوڵەتی عوسامانیان کرد، شەڕەکە بە شکاندنی عوسمانیەکان کۆتایی هات و سوپای روسیا گەیشتە سنووری شاری ئەستەنبوڵ ی پایتەخت. بەهەرەشی ئینگلتەرا، روسیا ناچار بوو لە و ناوچەیە بکشێتەوە، بەڵام لە بەرامبەردا دەوڵەتی عوسمانی دانی بە سەربەخۆیی ئەو وڵاتانەی رۆژهەڵاتی ئەورپا ناو تەنها وجودێکی سیمبولی سەربازیان تیادا هێشتەوە. سەرەڕای ئەوە دەوڵەتی عوسمانی ناچارکرا تەعویزی شەڕ بە روسیا بدات. ئەمە و نەمانی یان کەمبوونەوەی داهاتی باج و خەراجی دەوڵەتی عوسمانی لەو ناوچە گەورانەدا، کاریگەری قورسی کردە سەر خەزێنەی دەوڵەت «**٩١ ل٥٠١**».

کردنەوەی قەناتی سوێس لە ساڵی **١٨٦٩**دا گرنگی دەریای سپی ناوەڕاست و رێگەی بازرگانی نێوان ئەوروپا و رۆژهەڵاتی ئاسیای زیاتر کرد. ئەو گرنگیە ململانێی نێوان ئینگلتەرا و فەرەنسا و ئەڵمانیا و بروسیا و روسیای... بۆ کۆنترۆڵکردنی ئەو دەریایە و وڵاتەکانی کەنار دەریاکەی زیاتر کرد.

لاوازبوونی هێزی دەریایی دەوڵەتی عوسمانی لە دەریای سپی ناوەڕاست و ناڕەزایی و بێزاری دەوڵەتەکانی باکوری ئەفریقای سەر ئەو دەریایە لە دەسەڵاتدارانی دەوڵەتی عوسمانی و باج و سەرانەی زۆر بەسەریانەوە و بێتوانای دەوڵەتی عوسمانی لە کۆنترۆڵکردنیان، هەموو ئەمانە دەرفەتیک بوو بۆ دەوڵەتە ئەوروپیەکانی ئەوسا کە چاو ببڕنە ئەو ناوچانە.

ساڵی ١٨٧٨ ئیگلتەرا لە دوای رازیبوونی دەوڵەتی عوسمانی قوبرسی داگیرکرد. لە رێگەی رێکەوتننامەیەکەوە لە نێوان ئینگلتەرا و ئەڵمانیا و دەوڵەتی عوسمانیدا بە ناوی هەماهەنگیکردنی دەوڵەتی عوسمانییەوە، فەرەنسا وڵاتی تونسی داگیرکرد و دەسەڵاتی عوسمانی تیایدا تەنها بەرەمزی بۆ سەرپەرشتیکردنی کاروباری ئایینی مایەوە. بۆ کۆنترۆڵکردنی قەناتی سوێس و ڕێگەی بازرگانی کۆڵۆنیەکانی لە ئاسیا، ئینگلتەرا ساڵی ١٨٨٢ میسری داگیر کرد. دەوڵەتی عوسمانی لە پێناوی لاوازکردنی دەسەڵاتدارانی مەمالیک لە میسردا، هەماهەنگی ئینگلتەرا وچاوپۆشی

لـەو داگیرکردنـە کـرد.
هەمـوو ئەمانـە بەشـداریکردن و ڕێگەخۆشـکردنی دەسـەڵاتدارانی دەوڵەتـی عوسـمانی نیشـان دەدات لـە هێنانـە نـاوەوەی هێـزە ئەوروپیـەکان بـۆ ناوچەکـە، لەلایەکـی تـرەوە هەمـوو ئەمانـە بونەتـە هـۆکاری کەمبوونەوەیەکـی هێجگگار زۆری داهاتەکانـی ئـەو دەوڵەتە.
بێجگەلـە ئـەو شـوێنانە، زنجیرەیـەک ڕاپەڕیـن لەنـاو میللەتەکانـی بەشـی ئاسـیای دەوڵەتـی عوسـمانیدا بەرپـا بـوو، لەوانـە لـە ریـزی کـورد و ئەرمەنیەکانـدا(لـە بەنـدی شەشـەم دەگەڕێینـەوە بـۆ باسـی کوردسـتان).
لەبەرئـەوەی ئەرمەنیـەکان هـەر لـە مێـژووی کۆنـەوە شـارەزایی و ڕۆڵـی گرنگیـان هەبـوو لـە کاروبـاری بازرگانـی و پیشـەییدا، بڵاوبونـەوەی سـەرمایەداری بـووە هـۆکاری ئـەوەی ئـەم پێکهاتەیـە گەشـەبکەن و ڕۆڵـی گرنـگ پەیداکـەن لـە بازرگانـی دەرەکـی و هەرێمایەتـی ناوخـۆ و گەشـەکردنی بەرهەمهێنانـی پیشـەیی و پیشەسـازی سـەرەتایی. لەگـەڵ ئەوەشـدا ئـەم پێکهاتەیـە هیـچ بوارێکیـان لـەو دەوڵەتـەدا پێنـەدرا بـۆ بەشـداریکردن لـە بڕیـارە سیاسـی و ئابوریەکانـدا، هەروەکـو کـۆن وەکـو پلـەی خـوارەوەی ڕەعیـەت لەلایـەن دەسـتەبژێری دەسـەڵاتداری دەوڵەتـەوە موعامەلەیـان لەگـەڵ دەکـرا.
ڕاپەڕینەکانـی میلەتەکانـی بلقـان و هەنـدێ وڵاتـی تـری ڕۆژهەڵاتـی ئەوروپـا و دواتـر سـەربەخۆیی بوونـی هەندێکیـان، کاری کـردە سـەر ئەرمەنیـەکان و جۆشـیدا بـە داواکاریەکانیـان لـە پێنـاوی چاکسـازی سیاسـی و ئابـوری و بەشـداریپێکردنیان لـە بڕیـاردان و ڕێگەخۆشـکردن بـۆ سـەربەخۆیی. دەوڵەتـی عوسـمانی گوێرایەڵـی داواکاریەکانیـان نەبـوو و لەهەمانکاتـدا دەوڵەتـە کەپیتالیسـتەکان لـە پێنـاوی پارێزگاریکردنـی بەرژەوەندیەکانیانـدا لەگـەڵ دەوڵەتـی عوسـمانی هیـچ بایەخیـان بـەو بابەتـە نـەدا. لەبەرئـەوەی داهاتـی بـاج و خـەراج و گومرگـی ئـەم پێکهاتەیـە زۆر گرنـگ بـوو لای دەوڵەتـی عوسـمانی، بـە ڕێگـەی کوشـتن و بەکارهێنانـی هێـز و تۆقاندنـەوە ڕووبەڕوویـان بوونـەوە و سـەرکوتیان کـردن. دروسـتبوونی گـرژی لەناو ئەرمەنـەکان و کوشـتن و سـەرکوتکردنیان سـەرلەنوێ بـووە هـۆاکاری لاوازبونـی جموجۆڵـی بازرگانـی و کەمبوونـەوەی بەرهەمـی پیشـەیی و کەمبونـەوەی داهاتەکانـی دەوڵـەت. «بـۆ زانیـاری زیاتـر بروانـە **٩١** ل**٥٠٣-٥٤٤**»
خەرجیـی سـەربازی دەوڵەتـی قاجـاری ئێـران لـە نێـوان ساڵەکانی **١٨٦٧-١٩٢٢** شـەش هێنـدە زیادیکـرد. سـاڵی **١٨٥٩** دەسـتیانکرد بـە هێنانـی شـارەزایانی سـەربازی ڕوسـی و بروسـی بـۆ ڕێکخسـتن و مەشـقپێکردنی سـوپا. سـاڵی **١٨٧٩** ڕوسـەکان سـوپایەکی

تـری نوێیـان دروسـتکرد بەمۆدێلـی روسـی بەنـاوی سـوپای کۆسـاکەوە. ژمـارەی ئەوانـە گەیشـتە ٨٠٠٠ چەکداری مەشـقپێکراوی رێکخـراو. شـا ئەمـەی بـۆ رازیکردنـی روسـەکان و بەهێزکردنـی سـەنگی خـۆی رووبـەڕووی فیوداڵـە خێڵەکیەکانـی تـر دروسـتکرد «١٥ ل١٠٤». گەندەڵـی لـە پێکهێنانـی سـوپادا بـەردەوام بـوو. بەرتیـل و واسـتەکردن و خزمایەتـی و رازیکردنـی سـەرەکخێڵەکان بـە دانـی پلـەی سـەربازی بـە خۆیـان و کـوڕ و خزمەکانیـان لـە هەمـوو ریزەکانـی سـوپادا پەیـڕەو دەکـرا، کـە دەبـووە هـۆکاری لاوازی سـوپا و دزینـی زۆر و بەکارهێنانـی سـوپا بـۆ زیادکردنـی سـامانی ئابـوری ئـەوا تێـژە کۆمەڵایەتیانـە «١٠٥ ل٢٣٧».

لـە دوای شکسـتهێنانی سـێ شـەڕی لەگـەڵ روسـیادا لـە نیـوەی یەکەمـی سـەدەی نـۆزدەدا و کۆنترۆڵـی باکـوری رۆژئـاوای وڵاتەکـە لەلایـەن روسـیاوە. هەروەهـا بـە هـۆی شکسـتهێنانیەوە رووبـەڕووی ئینگلتـەرا لـە سـاڵی ١٨٥٩دا و کۆنترۆڵکردنـی باشـوری وڵاتەکـە لەلایـان ئـەو دەوڵەتـەوە، قاجـار چیتـر توانـای نەمابـوو بتوانێـت دەسـتدرێژی بکاتـە سـەر دراوسـێکانی و شـەڕی دەرەکـی بـکات «١٥ ل١٤٨».

لاوازبوونـی ئـەم دەوڵەتـە و لەهەمانکاتـدا لاوازبوونـی دەوڵەتـی عوسـمانی بەهـۆی شـەڕی دەرەکـی و ناوخـۆوە، وای لـەو دوو دەوڵەتـە کـرد، کـە چیتـر توانـای شـەڕی یەکتریـان نەبێـت. ئەمـە بـووە هـۆکاری سـەرەکی بـۆ وەسـتاندی شـەڕی نێوانـی ئـەم دوو دەوڵەتـە و جێگیربوونـی سـنوری نێوانیـان هەتاکـو ئەمـڕۆ و بەردەوامبوونـی دابەشـبوونی کوردسـتان لـە نێوەندیانـدا.

کۆنترۆڵکردنـی باکـور و باشـوری ئێـران لەلایـەن روسـیا و ئینگلتـەراوە، وای لـە قاجارکـرد بـە هەمـوو توانایەکیـەوە هیـچ نەبێـت دەسـەڵاتی خۆی لـە ناوەنـدی وڵاتەکە بهێڵێتـەوە. لـە رووی هێـزی سـەربازییەوە لەلایەکـەوە چەکـی لـەو دوو دەوڵەتـە دەکـڕی بـۆ رازیکردنیـان و لەلایەکـی تـرەوە دەیویسـت لـە شـکرەکەی چەکداربـکات بـۆ پەیداکردنـی هاوسـەنگیەک لەگـەڵ هێزەکانـی ئـەو دوو دەوڵەتـەو لەهەمانکاتـدا سـەرکوتکردنی دوژمنەکانـی ناوخـۆی.

لـەم قۆناغـە مێژوویەشـدا لـەم وڵاتـە چەندیـن شـەڕ و راپەڕینـی خوێنـاوی ناوخـۆ روویانـدا. گرنگترینیـان راپەڕینی پیشـەییەکانی مەشـهەد لە سـاڵی ١٨٥٨دا، سـاڵی ١٨٥٩ خێڵەکانـی بەهارلـو و ئەنالـوس لـە ناوچـەی فـارس راپەڕیـن، سـاڵی ١٨٦٠ بزووتنەوەی سـەردارەکانی خێڵـە کوردەکانـی لوڕسـتان روویـدا، مانگرتنـی بازرگانیەکانـی قەزویـن لـە سـاڵی ١٨٦٠دا، سـاڵی ١٨٦١ بازرگانەکانـی خۆراسـان، سـاڵی ١٨٦٥ راپەڕینـی ناوچـەی خامیـش، هەمـان سـاڵ راپەڕینـی شـاری شـیراز بـۆ مـاوەی دوو سـاڵ بـەردەوام بـوو، سـاڵی ١٨٦٩ راپەڕینـە مەزنەکـەی تالیـس لـە کرماشـان، سـاڵی ١٨٨٠-

١٨٨٣ ڕاپەڕینەکانی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری لە کوردستان، ساڵی ١٨٨٦ چەند ڕاپەڕینێکی خێڵەکانی چەلەبی و کلهور و کاراندی. سەرەڕای ئەوانە ڕاپەڕینی جوتیاران لە چەندین ناوچەدا ڕوویدا. لە ساڵەکانی ١٨٨٠دا بەهۆی برسێتی و نەخۆشی و پەتا بڵاوبوونەوە هەتا ڕادەیەک ئاژاوە و شەڕوشۆڕ ئەهوەن بۆوە «١٥ ل ١٨٢».

هەموو ئەمانە، بوونە هۆکاری شکستهێنانی ئێران لە مودێرنکردنی سوپا و شەڕی دەرەکی و کۆنترۆڵکردنی ناوەوە و پاراستنی یەکێتی دەوڵەتەکە و لەسەروو هەموویانەوە بووە هۆی زیادبوونی خەرجی زۆری سەربازی دەوڵەت کە داهاتی ناوخۆ چیتر بەشی نەدەکرد.

زیادبوونی خەرجی کۆشک (بلات)

بەدرێژایی مێژوو داهتی دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە دوو بوردا بەکار هاتووە، خەرجی سەبازی و خەرجی کۆشک و دەستەبژێری دەسەڵاتداری فیودالی خێڵەکی. بەڵام لەپاڵ بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان و بوژاندنەوەی بازرگانیدا ئەو خەرجانە زۆر زیادیانکرد. بۆ نمونە لە نێوان ساڵەکانی ١٨٦٧-١٩٢٢ خەرجی کۆشک لە ئێران حەوت هێندی لێهاتووە.

پێشکەوتنی کۆمەڵگە لە ڕوانگەی شا\سوڵتان و دەستەبژێری دەسەڵاتدار بۆ ڕووبەڕوو بوونەوەی ئەو پێشکەوتنە گەورانەی ڕۆژئاوای ئەوروپا لە ڕووی سیاسی و ئابوریەوە، خۆی لە دروستکردنی تەلار و کۆشکی مەزنتر و جلوبەرگی زێرین و دیوانی گەورە و خواردن و خواردنەوەی باشتر و زیادبوونی ژمارەی ژن و جالیەدا بووە. بۆ نمونە ساڵی ١٨٩٠ ژمارەی ژنەکانی شای قاجار بە فەرمی گەیشتونەتە ٨٥ ژن، ژمارەی کۆی ئەو ئافرەتانەی سەر بە شا بوون بە مارەیی و سیغە گەیشتونەتە ٣٠٠٠دانە. ئەو ئافرەتانە بەپێی جوانیان و ڕازیبوونی شا لێیان مانگانە بە سێ ئاستی جیاواز پارەیان پێ بەخشراوە. پلەی سەرەوە ٧٥٠ تومەن، دووەم ٥٠٠ تومەن و سێیەم ١٥٠ تومەن «١٠». بێگومان حەرەمی سوڵتانی عوسمانییش ژمارە و خەرجیان لەمە کەمتر نەبووە. سەرەڕای ئەوانە سەفەری شا\سوڵتان و پیاوە نزیکەکانی بۆ ئەوروپا و بردنی دیاری بۆ پاشاکانی ئەوان و دانی دیاری بە میوانەکانیان و بەخشیش پێدان خەرجێکی زۆری تر بوو «١٥ ل ٩٠».

هەڵبەتە زیادبوونی ئەم خەرجانە تەنها لە سنووری کۆشک و پایتەختدا نەوەستاوە،

بەڵکــو شــۆڕبۆتەوە بــۆ توێژەکانــی تــری فیودالّــی خێڵەکــی دەســەڵاتدار. گــەورە دەســەڵاتدارانی نمونــەی والــی و ســەرەک لەشــکرە نیزامیــەکان، باجکۆکــەرەوەکان و توێــژە دەســەڵاتدارەکانی تــر لاســایی ئەوانــەی ســەرەوەیان کــردووە و بەژیانــی ســەڵتەنەت ژیــاون. لای ئەوانــەش کۆشــک و تــەلار و پاســەوانی زۆر و ژمــارەی ژن و کۆیلــە و جاریــە نیشــانەی پێشــکەوتن و شارســتانی بــووە.

زیادبوونی خەرجی دەستگاکانی دەوڵەت

دەســتگا کۆنــە دواکەوتووەکانــی دەوڵەتەکانــی رۆژهەڵاتــی ناوەڕاســت بــە شــێوەیەک بونیــاد و رێکخــرا بــوون، کــە گونجــا بــوو لەگــەڵ ئاســتی گەشــەکردنی سیســتمی بەرهەمهێنانــی کشــتوکاڵی و پیشــەیی فیودالّــی خێڵەکــی بچــوک و قوفڵــدراو. لــەم قۆناغــەدا ئــەو دەســتگا کۆنانــە رێگربــوون لــە بوژاندنــەوەی ئاڵوگــۆی بازرگانــی و راپەڕینــی کاروبــاری خەڵکــی و کۆکردنــەوەی بــاج و گواســتنەوە و تەلەگــراف و کاری بانکــی و ســەد و قەنــات دروســتکردن و سیســتمی فێرکــردن.... . گۆڕانــکاری لەوانــە پێویســتی بــە هەڵوەشــاندنەوەی سیســتمی کــۆن و لابردنــی کاربەدەســتانی و دامەزراندنــی سیســتمی نــوێ تــر و گورجتــر و دامەزراندنــی خەڵکــی تــازە بــوو. لەبەرئــەوەی هەنــدێ لــەو کارانــە بــە خەڵکــی ناوخــۆ نەدەکــرا، کۆمپانیــا و شــارەزای بێگانەیــان بەکاردەهێنــا. هەمــوو ئەمانــە دەبوونــە بــار بەســەر خەزێنــەی دەوڵــەت و خەرجێکــی زۆر زیاتــر بــوو لــە جــاران.

بەشنەکردنی داهاتی باج و گومرگ

بەرهەمهێنــان و ئاڵوگــۆڕی بازرگانــی و داهاتــی باجــی گومــرگ لــە ســەدەی نــۆزدەی رۆژهەڵاتــی ناوەڕاســتدا لــە چــاو کۆنــدا بــە ڕێژەیەکــی هێجــگار گــەورە زیادیکــردووە. لەبــەر نەبوونــی ئامــاری فەرمــی و نەبوونــی تۆمــاری داهاتەکانــی ئــەو دەوڵەتانــەو گومانکــردن لــە راســتیاندا، مێژوونوســەکان ئــەو زیادبوونــە بــە گۆڕانکاریەکانــی تــری نــاو کۆمەڵگــەکان دەپێــون.
بێجگەلــە بوژاندنــەوەی بازرگانــی و زیادبوونــی داهاتــی بــاج و گومــرگ لــەو بــوارە گرنگــەدا، لــە نێــوان ١٨٠٠–١٨٢٥دا ژمــارەی دانیشــتوانی رۆژهەڵاتــی ناوەڕاســت ٢ هەتــا ٣ هێنــدەی لێهاتــووە. هەڵبەتــە ئــەوە بــە هەمــان رێــژە زیادبوونــی ژمــارەی خەڵکانــی بەرهەمهێنەریــش دەگەیەنێــت. بەپێــی ئــەوە دەبێــت بەرهەمهێنــان و داهاتــی بــاج و

گومـرگ تیایـدا زۆر زیادیکردبێـت.
گەورەبوونـی شـارەکان و گردبوونـەوەی ژمارەیـەک خەڵکـی زیاتـر تیایانـدا، هەروەهـا خەریکبوونـی ژمارەیـەک زۆر لـە جوتیـاران بـە بەرهەمهێنانـی بەروبوومـی کشـتوکاڵی کەرەسـەی خـاوەوە، پێداویسـتی بەرهەمـی کشـتوکاڵی بەکارهێنانـی زۆر زیاتـر کـردووە. هەمیسـانەوە زیادبوونـی بەرهەمـی پیشـەیی و پیشەسـازی سـەرەتایی خۆماڵـی، داهاتـی بـاج و گومرگـی زۆر لـە پێشـتر زیاتـر کـردووە.
سـەرەڕای گەندەڵـی بێسـنوور لـە سیسـتمی بـاج و باجکاریـدا و دزینـی ڕێژەیەکـی زۆر لەداهاتـی دەوڵـەت و هەروەهـا بێچگەلـە باجـە فەرمیـەکان، سـەرانەیەکی زۆر لـە ڕێگـەی بەرتیـل و بەشـەڕیکبوونەوە چۆتـە گیرفانـی چەنـد توێژێکـی دەسـەڵاتدار، چاکسـازییەکانی دەوڵەتـەکان لـە سیسـتمی باجکۆکردنـەوە و زیادکردنـی ڕێـژەی بـاج لەسـەر بەرهەمهێنـەرەکان و زیادبوونـی جۆرەکانـی هەمیسـانەوە ئـەو داهاتـی دەوڵەتەکانـی زۆر زیاتـر کـردووە لـە جـاران.
چاکسـازی دەوڵەتـەکان لـە بـواری چاکسـازی لـە موڵکایەتـی زەویـوزار و چۆنیەتـی کۆکردنـەوەی باجـەکان بـە درێژایـی سـەدەی نـۆزدە زیادیکـرد، بـەڵام بەهـۆی بەردەوامبـوون لـە زیادبوونـی خەرجەکانـی دەوڵـەت و گەندەڵـی بێسـنوور لـە دەسـتگاکانی دەوڵەتـدا، بەشـێکی زۆری داهاتـەکان دەکەوتـە گیرفانـی کاربەدەسـتانی دەوڵـەت و چینوتوێـژە دەسـەڵاتداراکانەوە. ئـەوی دەکەوتـە خەزێنـەی دەوڵەتـەوە ڕێژەیەکـی کەمـی ئـەو داهاتانـە بـوو «**٢ ل١٢٢** «
بەپێـی ئـەو زانیاریانـە وا دەبینێـرێ کـە داهاتـی بـاج و گومرگـی دەوڵەتـەکان لـە نێـوان **١٨٠٠-١٩٢٢**دا بـە ڕێـژەی **١٠٤٠٪** زیادیکـردووە بـە مانایەکـی تـر یانـزە هێنـدەی لێهاتـووە «**١٥ ل٩٢**». لەگـەڵ ئـەو زیادبوونـە زۆرەشـدا، ئـەو داهاتانـە دوور بـووە لـەوەی بەشـی خەرجەکانیـان بـکات. هەتـا هاتـووە ئـەو خەرجیانـە زیادیـان کـردووە و بوجـەی دەوڵەتـەکان سـاڵ لـەدوای سـاڵ زیاتـر کورتیـان هێنـاوە.

قەرز و ئیمتیازاتی دەرەکی و لەدەستدانی بڕیاری ئابوری و سیاسی

لەگـەڵ شکسـتهێنانی چاکسـازی دەوڵەتەکانـی ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت و زیادبونـی خـەرج و کورتهێنانـی بەردەوامـی بودجـە و کەمبوونـەوەی توانایـان لـە کۆنترۆڵـی وڵاتـەکان، هەتـا دەهـات ئـەو دەوڵەتانـە زیاتـر ناچـاری دەسـتی دەوڵەتـە کەپیتالیسـتەکان دەبـوون، لـە بەرامبـەردا دەسـتێوەردانی سیاسـی و ئابـوری و سـەربازی دەرەکـی لـە ناویانـدا زیادیدەکـرد.

بەپێی سروشتی جیاوازی وڵات و ناوچەکان دینامیکی ئەو دەستێوەردانە ڕێبازی جیاوازی گرتەبەر. لە دەوڵەتی عوسمانی دەستێوەردانی ئابوری پێش سیاسی و سەربازی کەوت، بەڵام لە ئێران دەستێوەردانی سیاسی و سەربازی پێش ئابوری کەوت. لەگەڵ ئەو جیاوازیەشدا دەرئەنجامی ئەو دەستێوەردانە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا کەم یان زۆرهاوچەشن بوو. هەموو ئەو دەوڵەت و ناوچانە سەربەخۆیی سیاسی و ئابوریان لەدەستدا و بوون بە پاشکۆی سەرمایەداری جیهانی و لەبەر دەستیدا زەلیل بوون.

پرۆسەی لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە کاتێکدا روویدا، کە گۆڕانکاری مەزن لە ئاستی گەشەکردنی وڵاتەکانی رۆژئاوای ئەوروپا، بەتایبەتی ئینگلتەرا و فەرەنسا گەیشتە ئاستێکی بەرزتر لەجاران. سەرەڕای بەرفراوانبوونی بەرهەمهێنان لەو وڵاتانەدا و زیادبوونی جۆرەکانی و باشتربوونی چۆنایەتیان و گەشەکردنی تەکنیک و زانستی نوێ، کۆمپانیا و بانک و دەوڵەتەکانیان بوونە خاوەنی کەپیتاڵێکی زۆر گەورەتر و سیستمی بانکی بەهێزتر لە جاران. بەوە توانایان پەیداکرد، کە بەشێک لە کەپیتالیان بەشێوەیەکی فراوان بۆ قەرزپێدان بە وڵاتانی تر و وەبەرهێنانکردن تیایاندا لەدەرەوەی وڵاتەکانیان بەکاربهێنن «**٢٤** ل**٤٦**».

لەنێوان ساڵەکانی **١٨٥٠-١٨٦٠** بوژاندنەوەی ئابوری لە ئینگلتەرا و فەرەنسا گەیشتە ئاستێک، کە لە هەموو مێژووی پێشتری مرۆڤایەتیدا هاوتای نەبوو. هەناردەکردنی ئینگلتەرا بۆ دەرەوە لە نێوان ساڵەکانی **١٨٤٨-١٨٥٧** دوو هێندەی لێهات. کۆی بازرگانی دەرەوەی فەرەنسا لە هەناردەکردن و هاوردەکردن لە نێوان ساڵەکانی **١٨٥٢-١٨٦٠** بە ڕێژەی **١٠٠٪** زیادیکرد. بەهۆی ئەوەی خواستی ئەم وڵاتانە لەسەر کەرەسەی خاو بەرێژەیەکی گەورە زیادیکرد، بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و کەرەسەی خاو لەسەرانسەری هەموو جیهاندا بە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستیشەوە بەرێژەیەکی زۆر زیادیکرد «**٣٠** ل**١٠٠**».

مێژووی گەشەکردنی ئینگلتەرا و فراوانبوونی دەسەڵات و کاردانەوەی لە جیهاندا درێژخان بوو، هەروەها زیاتر بەهۆی توانای ئابورییەوە بوو. بەڵام گۆڕانکارییە مەزنەکانی ناو فەرەنسا و شۆڕشی فەرەنسی، هێزی سەربازی رۆڵێکی گرنگی تێدا بینی. ئەو وڵاتە هەر لە ڕێگەی بەکارهێنانی هێزی سەربازییەوە شۆڕشەکەی هەناردەی وڵاتە دراوسێیەکانی کرد. لەبەرئەوە لای دەوڵەتی فەرەنسا ئاساییتر بوو، کە هێزی سەربازی بەکاربێنێ بۆ گەیشتن بە مەرامە ئابورییەکانی لە جیهاندا.

ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ناوچەیەکی گەورە و بازارێکی فراوان و پێکەوتەیەکی ئیستراتیجی گرنگ بوو، بۆیە ئەو وڵاتە کەپیتالیستانە چاویان تێ بڕیبوو. دەوڵەتەکانی ناوچەکە قاپیان خستبووە سەر پشت بۆیان و ئەوانیش بەهەوەسی خۆیان تەراتێنیان تیادا دەکرد. لەنێوان ساڵەکانی ١٨٥٣-١٨٥٥دا هەناردەکردنی ئینگلتەرا تەنها بۆ تورکیای عوسمانی لە ٢، ٥ملیون پاوەندەوە گەیشتە ٦، ٦ملیون «٢ ل١٠٣».

لە ساڵەکانی شەستی سەدەی نۆزدەدا بۆ یەکەمجار لە مێژوویاندا وردە دەوڵەتەکانی ئەڵمانیا لەژێر چەتری دەوڵەتێکی قەیسەریدا یەکیانگرت. ئەگەرچی هێشتا ئەو دەوڵەتە خاسڵەتی فیودالی کۆنی تیادا بەهێزبوو، قیسەر دەسەڵاتێکی تاکڕەوی گەورەی هەبوو، بەڵام بەگرێدانی ئەو ناوچەو بازاڕانە پێکەوە، گوژمیدا بە بوژاندنەوەی بازرگانی و پێشکەوتنی پیشەسازی وڵاتەکە و زیادبوونی چالاکی ئابوری و سیاسی و سەربازی لە جیهان و بەتایبەتی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا «٦ ل٢٦٣».

لەگەڵ ئەوەی روسیای قەیسەری دەوڵەتێکی مەزن و زلهێز بوو و ڕۆڵی گرنگی سیاسی و سەربازی پەیداکردبوو، بەڵام لەچاو ئینگلتەرا و فەرەنسادا لە رووی ئاستی گەشەکردنی ئابورییەوە زۆر لە دواتربوو. لەگەڵ ئەوەی روسیا هێشتا دەوڵەتێکی فیودالی بوو، سیستمێکی بەڕێوەبردنی ئەبسولیتیستیەبوو، بەڵام لە ساڵەکانی ١٨٦٠دا هەتا رادەیەک چەندین پیشەسازی سەرەتایی تیادا گەشەی کرد و لەگەڵیدا توانای سەربازی دەوڵەتەکە زیادیکرد «٦ ل٣٨٠». لەم زەمینەیەدا ئەم دەوڵەتە شکستهێنان و لاوازی دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی قواستەوە و کەوتە دەستێوەردانی زیاتر لە ناویاندا. لەبەرئەوەی توانای ئابوری وڵاتەکانی ڕۆژئاوای نەبوو، دەستێوەردانی ئەم زیاتر سروشتێکی سیاسی و سەربازی بەخۆوە بینی. بەهۆی جیاوازی سروشتی دەوڵەتی عوسمانی و ئێران و جیاوازی بەڕێوەچوونی دەستێوەردانی دەرەکی تیایاندا، لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری تیایاندا جیاواز بوو، بۆیە لێرەدا بەجیا باسیان دەکەین.

شکستهێنانی دەوڵەتی عوسمانی

لە تورکیای عوسمانی (ناوەڕاست و ڕۆژئاوای تورکیای ئەمڕۆ)و میسر، سەرەڕای ئەوەی شکستهێنانی دەوڵەتەکان بوو بە بارێکی قورس لەسەر بەرهەمهێنەرانی وڵاتەکە لە چینوتوێژەکانی ناوەڕاست و خوارەوە، لەسەرەتای

نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا بووە هۆکاری کەمبوونەوەی داهاتی دەوڵەت لە چاو خەرجیەکانیدا، ساڵ لە دوای ساڵ بەردەوامی و زیادبوونی کورتهێنانی بودجە، ناسەنگی نێوان هاوەردەکردن و هەناردەکردن و زەرەرکردن لە ئاڵوگۆڕی بازرگانیدا، هاتنە خوارەوەی نرخی دراو. بەهۆی ئەوانەوە، نرخی ئەو کەلوپەلە خۆماڵیانەی هەناردە
لای ئەو دەوڵەتە ئاسانترین و سەلامەترین چارەسەر بۆ ئەو قەیرانانە و مانەوەی دەسەڵاتیان، پاڵدانەوە بوو بە دەوڵەتە کەپیتالیستەکانەوە، بەتایبەتی ئینگلتەرا و فەرەنسا. لەو پێناوەدا قاپی وڵاتەکەیان بۆ ئەوانە خستنە سەرپشت و کەوتنە قەرزکردن لێیان و لەهەمانکاتدا ئیمتیازی تایبەتیان دەدا بە کۆمپانیا و بانکەکانیان لە وەبەرهێنانکردندا. ئەم کردار و داخۆزیەی وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بووە دەرفەتێکی زێرین بۆ ئەو دەوڵەتە کەپیتالیستانە کە بەگورجی و پلانی دارێژراو کار لەو بوارانەدا بکەن «٢٤ ل١٥». بەڵام پرسیارەکە ئەوەیە ئایا ئەمە بووە هۆکاری چارەسەرکردنی قەیرانە ئابورییەکانی ئەو دەوڵەتە یان خراپتریکرد؟
بەهۆی کورتهێنانی بودجەوە ساڵی **١٨٥١**سەرۆک وەزیرانی عوسمانی بۆ یەکەمجار رێکەوتننامەیەکی لەگەڵ بانکی فەرەنسی و ئینگلیزی مۆرکرد بۆ قەرزکردنی **٥، ٥** ملیون فرنک لێیان. ئەمە لەلایەن سوڵتانەوە راگیرا، چونکە لای وابوو، کە قەرزکردن لەو دەوڵەتانە دەبێتە هۆکاری قورسبوونی سەنگی ئەوانە لە وڵاتەکەدا. بەڵام دواتر سوڵتان و دەستەبژێری دەسەڵاتدار بۆ چارەسەرکردنی قەیرانەکانیان لە قەرزکردن بەولاوە هیچ چارەسەرێکیان بۆ نەدۆزرایەوە.
ساڵی **١٨٥٤** سەرەڕای کورتهێنانی بودجە، دەوڵەتی عوسمانی بەهۆی شەڕی قرمەوە لەگەڵ روسیا، قەیرانی دارایی گەیشتە ئاستێک کە ناچاربوو**٣،٨١٥،٠٠٠** پاوند لە ئینگلتەرا قەرز بکات. ئەم قەرزە تەنها بەشی **٣٤٪** خەرجی شەڕەکەی کرد، کە گەیشتبووە**١١،٢٠٠،٠٠٠** پاوند. لەبەرئەوە ساڵی دواتر کورتهێنانی بودجە هێندەی تر زیادیکرد و دەوڵەتەکەی ناچارکرد کە قەرزێکی نوێ لە ئینگلتەرا و فەرەنسا بکات. لە بەرامبەردا بۆ رازیکردنی ئەو دوو دەوڵەتە بۆ پێدانی قەرزێکی نوێ پێی، دەوڵەتی عوسمانی پابەند بوو بەوەی بەردەوامبێت لە شەڕەکانیدا لەگەڵ روسیادا «**٣٠** ل**١٠٠**».
لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەوە بۆ ماوەی بیست ساڵ تورکیای عوسمانی و میسر و ناوچەکانی تونس و مەغرب و جەزائیر و لوبنان زنجیرەیەک قەرزی بچوک و گەورەیان لەو دەوڵەتانەکرد. دەوڵەتی عوسمانی لەو ماوەیەدا **١٣** قەرزی

گەورەی تری کرد. ساڵی **١٨٧٥** کۆی قەرزەکانی ئەو وڵاتە گەیشتە **٢٤٢**ملیون پاوند «**٧** ل**٦٥**».
لەبەر کەمی کەپیتال و نەبوونی یان لاوازی سیستمی بانکی خۆماڵی، بۆ هەڵسوڕانی کاروباری بازرگانی و دابینکردنی کەپیتالی پێویست، بازرگان و بەرهەمهێنەرە گەورەکان ناچار دەبوون قەرز لە بانکەکانی ئینگلتەرا و فەرەنسا بکەن. سوودی ئەو قەرزانە، کە ئەو بانکانە لێیان دەسەندن لە نێوان **٣٠-٤٠٪** بوو «**٣٠** ل**١٠٣**». سەرەڕای خەرجی قورسی ئەو قەرزانە بەسەر بازرگانەکانەوە، ئەوانەی ناچاری دەستی بانک و کۆمپانیا بێگانەکان دەکرد و ناچاریان دەکردن ئەو قەرزانە بەکاربهێنن لە کڕین و فرۆشتنی کەلوپەلی ئەو دەوڵەتە بێگانانە و پەیداکردنی کەرەسەی خاو بۆیان.
لەگەڵ ئەوەی ئەو بانکانە قەرزێکی زۆریان دەدا بە بازرگانە خۆماڵیەکان، بەڵام لایان گرنگتر و سودبەخشتر بوو کە قەرز بە دەوڵەتەکان و دامودەزگاکانیان بدەن. هۆکاری ئەوە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە قەرزەکانی دەوڵەتەکان زۆر گەورەتر بوو، بەهۆی بەرتیلەوە بە دەسەڵاتدارانی دەوڵەت ڕێژەی سوودی زیاتر بوو، هەروەها وەرگرتنەوەیان مسۆگەرتر بوو. لەسەر و هەموویانەوە لە ڕێگەی قەرزدان بە دەوڵەت، ئەو بانک و دەوڵەتانە دەیانتوانی مەرجی چاکسازی یاسایی و سیاسی بە بەرژەوەندی خۆیان بەسەر ئەو دەوڵەتانەدا بسەپێنن و گرێبەستی تایبەتی لە وەبەرهێنانکردندا لەگەڵیاندا ببەستن.
بێجگەلە دەوڵەت و بانکە مەزنە ئەوروپییەکان، ژمارەیەک قەرزی گەورەی تری بچوک، کە دەدرا لە ڕێگەی بانکی خۆماڵی بچوکتروە بوو، کە بەسترابوون بە دەوڵەتانی ئینگلتەرا و فەرەنسا و دواتریش ئەڵمانیا و بانکە گەورەکانیانەوە. نموونەی ئەو بانکانە، بانکی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بوو، کە ساڵی **١٨٥٦** دامەزرا، بانکی ئینگلیزی\میسری ساڵی **١٨٦٤** «**٣** ل**١٠٤**»
مەبەستی فەرمی ئەم بانکانە، وەبەرهێنانکردن و قەرزدان بوو لە پێناوی گەشەپێکردنی بەرهەمهێنانی پیشەسازی و کشتوکاڵی و ئاسانکاری کردن بۆ بوژانەوەی ئابوری. بەڵام لە پراکتیکدا لەبەر کورتهێنانی بەردەوامی بوجەی دەوڵەتەکان و پێداویستیان بە قەرزی نوێ، ئەو بانکانە بوونە سەرچاوەیەک بۆ قەرزدان بە هەندێ دامودەزگای خوارەوەی دەوڵەت یاخود دانی قەرزی کورت خایان بە دەوڵەت بۆ دانەوەی سوودی قەرزە گەورەکانیان.
دەوڵەتی عوسمانی، نەکو هەر توانانی دانەوەی قەرز و سوودی ئەو قەرزانەی نەبوو و هەتا دەهات زیاترکەڵەکە دەبووبەسەریەوە، بەڵکو هەتا

دەهـات خەرجییەکانـی تریشـی زیاتـری دەکـرد و بوجـەی کورتـی دەهێنـا. بۆیـە چارەسـەرکردنی ئـەوە و دانـەوەی قـەرز و سـوودی قـەرزەکان پێویسـتی بـە قـەرزی نـوێ بـوو.

سـەرەڕای ئـەوە هەتـا قـەرزی دەوڵـەت زیاتـری بکردایـە، زیاتـر ناچـاری دەسـتی دەوڵـەت و بانکـە بێگانـەکان دبـوون و توانـای دانانـی مەرجـی کـەم دەبـۆوە و رێـژەی سـوودی ئـەو قەرزانـە بەرزتـر دەبـۆوە. سـاڵی ١٨٧٤ دەوڵەتـی عوسـمانی قەرزێکـی نوێـی کـرد، کـە تیایـدا خواسـتی ئـەو دەوڵەتـە دانـی سـوو بـوو بـە رێـژەی ١٢،٣٪، بـەڵام بـە کـردەوە گەیشـتە ٤٣٪ . لـە نێـوان سـاڵی ١٨٥٤-٧٤ کـۆی قـەرزی ئـەو دەوڵەتـە گەیشـتە٢٤١،٩ ملیـون پاوەنـد. لـەو قـەرزە تەنهـا توانیویەتـی سـوود لـە ١٢٧،٦ ملیـون وەربگـرێت. بـەڵام٦٠٪ ی کـە بـە بـڕی ١٤٣،٢ ملیـون پاوەنـد بـوو بەکارهێنـرا بـۆ دانـەوەی سـوودی ئـەو قەرزانـە «٢ ل١٠٨». بەپێـی ئـەو زانیاریانـە خەرجـی قـەرزی دەوڵەتەکـە بـە سـوود و رسـوماتەوە گەورەتریـن پۆسـت بـووە و ٣٠٪ کـۆی داهاتەکانـی دەوڵـەت بـۆ ئـەوە چـووە «٧ ل٦٤».

کـۆی قەرزەکانـی میسـر لـە سـاڵی ١٨٥٠دا تەنهـا ٣، ٣ملیـون پاوەنـد بـوو، بـەڵام سـاڵی ١٩١٤ گەیشـتۆتە ٩٦، ٥ملیـون پاوەنـد. بەهـۆی خەرجـی قورسـی ئەو قەرزانـە و خەرجی قورسـی کردنـەوەی قەناتـی سوێسـەوە کـە کەوتـە ئەسـتۆی ئـەو وڵاتـە، هەروەهـا داگیرکردنـی وڵاتەکـە لەلایـەن ئینگلتـەراوە، ئـەو قەرزانـەو خەرجییەکانـی بـووە بارێکـی قـورس بەسـەر دەوڵەتەکـەوە. ٤٠٪ کـۆی داهاتـی دەوڵەتەکـە بەکارهێنـراوە بـۆ دابینکردنـی خەرجـی ئـەو قەرزانـە «٧ ل٦٥».

بێجگەلـە هەڵپەکردنـی دەوڵەتـی عوسـمانی و میسـر بـۆ قەرزکـردن لـە پێنـاوی بـە مودێرنکردنـی سـوپا و دەسـتگاکانی دەوڵـەت و دابینکردنـی کورتهێنانـی بودجـە، لەگـەڵ بوژانـەوەی بازرگانـی و گەشـەکردنی ئابوریـدا خەرجـی پێداویسـتی نـوێ هاتـە پێشـەوە. گرنگـی داهاتـی بـاج و گومرگـی بازرگانـی و بـاج لەسـەر بەرهەمـە نوێیـەکان هێنـدە زۆر بـوو، کـە دەوڵـەت نەیدەتوانـی چیتـر وەکـو پێشـتر ئاسـانکاری لـەو بوارانـە نـەکات. نمونـەی ئەوانـە بریتـی بـوو لـە چاکسـازی لـە سیسـتمی ئاودێری بـە هەڵکەندنی قەناتـی ئـاو و بەنـداو بـۆ گەشـەپێکردنی کشـتوکاڵ، راکێشـانی کارەبـا، راکێشـانی هێڵـی تەلگـراف و شـەمەندەفەر... هەمـوو ئەمانـە پێویسـتی بـە کەپیتاڵـی مـەزن و شـارەزایی بـوو، کـە دەوڵـەت توانـای تەرخانکردنـی ئەوانـەی نەبـوو بەڵکـو پێویسـتی بـە قـەرز و کەپیتـاڵ و توانـاو شـارەزایی بێگانـە بـوو.

سـەرمایداریی جیهانییـش ئـەو پرۆژانەیـان لـەو وڵاتانـەدا زۆر لاگرنـگ بـوو. بـێ گۆڕانـکاری لـەو بوارانـەدا زەحمـەت بـوو بتوانـرێ سەرانسـەری ناوچـەکان بـە

بازاڕی جیهانەوە ببەستێت و بەرهەماکانیان و کەرەسەی خاو بە هەرزانترین نرخ و کورترین کات بە شوێنی خۆیان بگەیەنرێت. لە پاڵ ئەمانەشدا لە بەرژەوندی کۆمپانیا و بانکەکانیاندا بوو، کە لەو پرۆژانەدا وەبەرهێنان بکەن «**٢٤** ل**٣٢**».
ساڵی **١٨٧٠**هێشتا دەوڵەتی عوسمانی دەوڵەتێکی زلهێز بوو لە جیهاندا، خاوەنی هێزی سەربازی گەورە بوو، ڕۆڵی گرنگی هەبوو لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و ڕۆژئاوای ئەوروپادا. لەگەڵ ئەوشدا ساڵی **١٨٧٥** ئەو وڵاتە کەوتە ئاستێکی قەیرانی دارایی ئەوتۆوە، کە لەگەڵ هەموو ئەو قەرزوقۆڵەیەی کردبووی، بێجگە لە بێ توانایی لە دانەوەی مەبلەغێکی گەرەی قەرز و سوودی قەرز، بودجەی دەوڵەتەکە **٥** ملیون پاوەند کورتی هێنا. دەوڵەت توانای دابینکردنی ئەمانەی نەبوو، بۆیە بە بانکە خاوەن قەرزەکانی ڕاگەیاند، کە توانای دانەوەی سوود و قیستی قەرزەکانی نیە و داوای لێکردن لەسەری بووەستن. لە پڕاکتیکدا ئەم داواکارییە بانگێشی نابووتبوونی دەوڵەتەکە بوو. بەمە پێگەی ئابوری و دارایی دەوڵەتەکە هاتە خوارەوە بۆ ئاستی نزمترین دەوڵەتەکانی ئەوسای جیهان، نمونەی بروسیا و ئیسپانیا و ڕوسیا و یونان و پورتوگال و زۆربەی وڵاتەکانی ئەمەریکای باشوور «**٣٠** ل**١٠٨**».
لەبەر گەندەڵی بێسنووری ناو ریزەکانی سوپا و دەوڵەت، هیلاکبوون و بێزاربوونی بەرهەمهێنەر و بازرگانەکان بەدانی باجی و گومرگی قورس، چیتر ئەو دەوڵەتە توانای زیادکردنی داهاتی ناوخۆی نەبوو. لەبەرئەوە سەرلەنوێ هەڵمەتی هەوڵدانی دەستیپێکرد بۆ تالانکردن و زیاتر رووتانەوەی دەرەوە. ساڵی **١٨٧٥** هێرشی سەربازی کردەسەر وڵاتەکانی بەڵقان بۆ لێسەندنی باجی زیاتر لێیان، ساڵەکانی **١٨٧٧** کەوتنەوە شەڕ لەگەڵ ڕوسیادا «**٩١** ل**٥٠٧**، **٥٠٨**».
لەوساڵانەدا سەرەڕای فاکتەرە هەمیشەییەکان، بەهۆی بڵاوبوونەوەی پەتاوە ژمارەیەکی هێجگار زۆر ئاژەڵ لە هەندێ ناوچەی ئەنادۆڵ مردار بوونەوە، بەهۆی کاولبوون و خەریکبوونی ژمارەیەکی زۆر جوتیاران بەشەڕەکانی بەڵقان و ڕوسیاوە داهاتی باج بە ڕێژەیەکی زۆر کەمیکرد. هەموو ئەمانە بوونە هۆی ئەوەی داهاتی پێویست بۆ دانەوەی ئەو قەرزانە وەکو چاوەڕوان دەکرا نەبێت. ئەمانە سەلەنوێ دەوڵەتی عوسمانی ناچارکرد بۆ قەرزکردنی تر. ساڵی **١٨٧٦** قەرزی **١٦**ملیون پاوەندیان کرد، هەر دوابەدوای ئەوە **٥**، **٥**ملیون پاوەند و ساڵی **١٨٧٩** قەرزێکی بە٨،٧ ملیون پاوەند. لەبەرئەوەی دەوڵەتی عوسمانی لای قەرزدەرەکان جێگەی بڕوا نەبوو، لەسەرئەوە ڕێکەوتن بۆ وەرگرتنەوەی قیستی قەرز و سودەکانی، خۆیان ڕاستەوخۆ داهاتی باجی هەندێ ناوچە کۆبکەنەوە.

ئەمـە سـەرەتای قوناغێکـی گرنگـی نـوێ بـوو لـە دەسـت تێوەردانـی راسـتەوخۆی بێگانـە لـە کاروبـار و بەڕێوەبردنـی وڵاتەکـەوە «**٣٠** ل**١٠٨**».

بۆئـەوەی تورکیـای عوسـمانی بەشـێوەی میسـر رووبـەڕووی نابووتبـوون و داگیرکـردن نەبێتـەوە یـەک رێگـەی لەبەردەمـدا مابـوو، ئەویـش ئەوەبـوو، کـە سەرپەرشـتیکردن و چاودێریکردنـی دارایـی دەوڵەتەکـە بداتـە دەسـت دەوڵەتـە قـەرزدەرەکان و بەتەواوەتـی قاپـی وڵاتەکـە بخاتـە سەرپشـت لەبـەردەم بانـک و کۆمپانیاکانـی وڵاتـە کەپیتالیسـتەکان، کـە بەهەوەسـی خۆیـان بـە ئـازادی کاری تیـادا بکـەن.

ئـەو بانـک و کۆمپانیانـە بێ پاڵپشـتی دەوڵەتەکانیـان ئـەو توانایەیـان نەبـوو، بۆیە ئەمە ڕێگـەی بـۆ دەسـتێوەردانی تـەوای دەوڵەتـە کەپیتالیسـتەکان خۆشـکرد، لـە کاروبـاری وڵاتەکـە و بەشـداریکردن لـە بڕیـارە سیاسـی و ئابورییەکانـدا. ئەمـە لەلایەکـەوە دەسـتپێکردنی لەدەسـتدانی سـەربەخۆیی سیاسـی و ئابـوری دەوڵەتـی عوسـمانی بـوو و لەلایەکـی تـرەوە بانـک و کۆمپانیـا و کاربەدەسـتانی دەوڵەتـە بێگانەکانـی کـرد بـە تەرەفێکـی ناوخـۆی کۆمەڵگـە و دەسـتپێکردنی ململانـێ و هاریکاریکردنی ڕاسـتەوخۆی ئەوانـە و چینوتوێـژ و پێکهاتەکانـی وڵاتەکـە.

بـە کـردەوە پرۆسـەکە سـاڵی **١٨٧٨** لـە کۆنگـرەی بەرلیـن بـە فشـاری نێودەوڵەتـی بۆسـەر دەوڵەتـی عوسـمانی دەسـتپێکرد، کـە ئـەو دەوڵەتـە بـە مەڕجەکانیـان رازی بێـت. بـە کـردەوە بـۆ ناچارکردنـی دەوڵەتـی عوسـمانی بـەو مەڕجانـە، سـاڵی **١٨٧٩** بەریتانیـا هێزێکـی سـەربازی رەوانـەی گـەرووی دەردەنیـل کـرد. ئـەم کـردارە بـە ملکەچبوونـی عوسـمانیەکان بـۆ مەڕجیەکانـی ئـەو دەوڵەتانـە کۆتاییهـات، کـە بریتـی بـوو لـە دەستبەسـەراگرتنی چاودێریکردنـی دارایـی دەوڵەتەکـە لەلایـەن ئەوانـەوە «**٣٠** ل**١٠٩**».

لەگـەڵ ئـەوەی قەیرانـی دارایـی دەوڵەتـی عوسـمانی بـە شـێوەی تونـس و میسـر نەبـووە هـۆکاری داگیرکردنـی تورکیـای عوسـمانی لەلایەن هێـزی سـەربازی بێگانەوە، بـەڵام کۆنترۆڵکـردی دارایـی وڵاتەکـە لەلایـەن هێـزی دەرەکیـەوە بـووە هـۆکاری لەدەسـتدانی سـەربەخۆیی ئابـوری و سیاسـی دەوڵەتەکـە. ئامێـری سـەرەکی بـۆ گەیشـتن بـەو مەبەسـتە دامەزراندنـی دەسـتگایەک بـوو بـە نـاوی –دیوانـی ئیدارەی قەرزەکانـی دەوڵەتـی عوسـمانی– کـە دەتوانیـن لێرەدا کورتـی بکەینـەوە بـۆ د. ق. ع. (ottoman public debt Administration/ PDA) .

ئەمـە سـاڵی **١٨٨١** بـە دەسـتی سـێ بانکـی گـەورەی ژێـر کۆنترۆڵـی دەوڵەتانی بێگانـە دامەزرێنـدرا، کـە بریتـی بـوون لـە بانکـی ئیمپراتـۆری عوسـمانی و بانکـی ئەڵمانـی

و بانکـی نیشـتمانی تورکـی. سـەرەڕای ئەمانـە، نوێنەرانـی دەوڵەتـی عوسـمانی و دەوڵەتـە قەرزدەرەکانـی ئینگلتـەرا، فەرەنسـا، ئەڵمانیـا، بروسـیا و ئیتاڵیـا تیایـدا ئەندامبـوون. هەروەهـا ژمارەیەکـی زۆری شـارەزا و کارمەندیـان دانـا بـۆ چاودێکردنی بەڕێوەچوونـی پرۆسـەکە و خسـتنەگەری بڕیارەکانـی ئـەو دیوانـە. سـەفارەتەکانی ئـەو دەوڵەتانـە ڕۆڵـی گرنگیـان لـەو کاروبارانـەدا دەبینی. ئینگلتـەرا و فەرەنسـا ڕۆڵـی سـەرەکیان تیایـدا دەبینـی و ڕۆڵـی ئەڵمانیـا هەتـا دەهـات زیاتـری دەکـرد، بـەڵام نوێنـەری دەوڵەتـی عوسـمانی تیایـدا مافـی بڕیاردانـی نەبـوو، بەڵکـو تەنهـا مەفـی بەشـداریکرن و ڕادەربڕینـی هەبـوو «**٣٠ ل١٩١**».

ڕۆڵـی ئـەو دیوانـە کۆنترۆڵکردنـی دارایـی دەوڵـەت و مسـۆگەرکردنی وەرگرتنـەوەی قـەرز و سـودەکانی بـوو، بـەوەش ئابـوری و بـازاڕی ناوچەکـەی بەسـت بـە بەرژەوەنـدی دەرەوە و سیاسـەتی جیهانـەوە.

بـۆ دابینکردنـی قیسـت و سـوودی قـەرزەکان، د. ق. ع. مۆنۆپۆڵـی لـە چەندیـن بـواردا پێـدرا لەوانـە بەرهەمهێنانـی خـوێ، بـاج و رسـومات لەسـەر مەشـروبات، بـاج لەسـەر ماسـی دەرهێنـان و فرۆشـتنی، داهاتـی بەرهەمهێنـان و فرۆشـتنی ئاوەریشـمی هەنـدێ ناوچـە، هەروەهانـی داهاتـی باجـی چەندیـن ناوچـە.

ڕۆڵێکـی گرنگـی تـری د. ق. ع بریتـی بـوو لـە پەیداکردنـی قـەرزی نـوێ بـۆ دەوڵەتـی عوسـمانی و بەکارهێنانـی لـە پـرۆژەی نوێـدا. بەسـتنی ژمارەیـەک ڕێککەوتنامـە لەگەڵ بانـک و کۆمپانیـا بێگانـەکان بـە مەبەسـتی بەڕێوەبـردن و چاکسـازی لـە دەسـتگا ئیـداری و سـەربازییەکانی دەوڵەتـدا. دانـی ئیمتیـازی تایبەتـی بـە هەنـدێ کۆمپانیـا بـۆ ڕاکێشـانی هێڵـی شـەمەندەفەر و دروسـتکردنی ڕێگـەی وشـکانی و تەلگـراف و کانـزا و گـەڕان بەشـوێن سـامانی سروشـتیدا. بوارێکـی گرنگـی تـر، کـە کاریـان بـۆ دەکـرد خزمەتگـوزاری گشـتی بـوو، نمونـەی ئـاوی پـاک، کارەبـا، خەسـتەخانە، قوتابخانـە و بـواری تـر «**٣٠، جدولـی ٣٦ ل ١٩٣**».

سـەرەڕای بوونـی ئـەو ئیمتیازاتانـە لـەو بوارانـەدا، لـە پـاڵ هەمـوو یەکێـک لەمانـەدا ئیمتیـازی تـر دەدرا بـەو بانـک و کۆمپانیانـەی کـە بـەو کارانـە هەڵدەسـتان. بـۆ نمونـە ئەوانـەی بـە ئەرکـی ڕاکێشـانی هێڵـی شـەمەندەفەر هەڵدەسـتان، مافـی مۆنۆپۆڵـی بازرگانـی دەوروپشـتی ڕێگەکەیـان پێـدەدرا و لەهەمانکاتـدا مافـی کۆکردنـەوەی بـاج و رسـوماتی شـەمەندەفەرەکانیان پێـدەدرا.

لایەنـی باشـی کۆنترۆڵکردنـی کاروبـاری دارایـی دەوڵەتـی عوسـمانی لەلایـەن د. ق. ع. وە ئـەوە بـوو، کـە ئـەو دەوڵەتـەی لـە نابووتبـوون و داگیرکردن ڕزگارکـرد. ئـەو کۆنترۆڵـە وایکـرد، ئـەو دەوڵەتـە بـە پێچەوانـەی کۆنـەوە زیاتـر بتوانـێ سـوود لـە

قــەرز و داهاتەکانــی وەربگرێــت و لەکاتــی خۆیــدا قیســت و ســوودی قەرزەکانــی بداتــەوە. لــە نێوەنــد ســاڵەکانی ١٨٨١-١٩١٤ لەکــۆی تــەواوی قەرزەکانــی کــە ١٦٦ملیــون پاوەنــد بــوو، ڕێــژەی ٨٩٪ ی ئــەو قــەرزەی کــە ١٤٧پاوەنــد بــوو دەچــووە خەزێنــەی دەوڵەتــەوە، بــەڵام پێــش ئــەوە کەمتــر لــە ٤٠٪ قــەرزەکان لــەدوای دانــی قــەرز و ســودەکانی دەچــووە خەزێنــەی دەوڵەتــەوە.

بــەڵام لایەنــی خــراپ و ترســناکی د. ق. ع. ئــەوە بــوو، هەتــا دەهــات دەوڵەتــی عوســمانی زیاتــر بڕیــارە ئابــوری و سیاســی لەدەســت دەدا. بــۆ نمونــە لــە دوای چەنــد ســاڵێک ژمــارەی کاربەدەســتانی د. ق. ع. گەیشــتە ٥٥٠٠ کــەس، کــە لــە ژمــارەی هەمــوو کاربەدەســتانی وەزارەتــی دارایــی دەوڵەتەکــە زیاتــر بــوو. ژمــارە باجکۆکەرەوەکانــی ســاڵی ١٩١٢ گەیشــتبووە ٧٢٠کــەس. ژمــارەی کانــە خۆیەکانیــان گەیشــتبووە ١٠٠دانــە. دەســەڵاتی د. ق. ع. هێنــدە زیادیکــرد کــە زۆرجــار ئــەوان بــوون بڕیاریــان دەدا چــۆن و لــە چ بوارێکــدا دەوڵەتەکــە قەرزەکانــی بــەکار بێنێــت «٣٠ ل ١٩٥».

ســاڵی ١٨٨٥ کــۆی وەبەرهێناناتــی بێگانــە لــە ڕێگــەی ئیمتیــازی تایبەتیــەوە ٧٤١ ملیــون فرانــک بــوو، کــە لــەوە ٣٩٪ فەرەنســی بــوو، ٢٤٪ ئینگلیــزی و ١٩٪ ئەڵمانــی، بــەڵام ســاڵی ١٩١٤ گەشــتبووە ١١٤٤ ملیــون فرانــک کــە لــەوە ٤٥٪ فرنســی بــوو، ١٦٪ ئینگلیــزی و ٣٠٪ ئەڵمانــی. لــە میســر ســاڵی ١٨٨٣ کــۆی ئــەو وەبەرهێنانانــە ٦، ٦ ملیــون پاوەنــد بــوو لــەوە ٦ ملیونــی کەپیتالــی بێگانــە بــوو. بــەڵام ســاڵی ١٩٠٢گەیشــتبووە ٢٦، ٤ ملیــون پاوەنــد بــوو، لــەوە ٢٤، ٦ کەپیتالــی بێگانــە بــوو. ســاڵی ١٩١٤ گەیشــتۆتە ١٠٢، ٤ ملیــون پاوەنــد و لــەوە ٩٢ملیونــی کەپیتالــی بێگانــە بــووە «٧ ل٦٩». ئــەم ئامارانــە خێرایــی بەڕێوەچوونــی ئــەو پرۆســەیە و لەدەســتدانی ســەربەخۆیی سیاســی و ئابــوری ئــەو دەوڵەتــە دەردەخــات.

شکستهێنانی دەوڵەتی قاجار لە ئێران

پێشــتر باســی خاســڵەتە تایبەتیەکانــی ئێرانمــان کــرد، کــە چــۆن کاردانــەوەی گرنگــی کردەســەر ڕێــڕەوی گۆڕانکاریــەکان لــەم وڵاتــەدا. لــەم قۆناغەشــدا هەمــان ئــەو خاســڵەتانە کاریگەریــان هەبــوو لەســەر چۆنیەتــی بەڕێوەچوونــی پرۆســەی لەدەســتدانی ســەربەخۆیی سیاســی و ئابــوری وڵاتەکــە.

لــەدوای کۆنترۆڵکردنــی باشــووری وڵاتەکــە لەلایــەن ئینگلتــەرا و باکــوری ڕۆژئــاوای لەلایــەن ڕوســیاوە، بەکــردەوە وڵاتەکــە بەســەر ســێ زۆنــدا دابەشــبوو. ئینگلتــەرا دەســەڵاتی بەســەر زوونــی باشــوور و ڕوســیا بەســەر باکــوور و ناوەڕاســتی هەبــوو

وڵاتەکەش لەژێر دەسەڵاتی قاجاردا مایەوە. لەبەر لاوازی قاجار و پێداویستی وڵاتەکە بە چاکسازی و ململانێی توندی نێوان فیوداڵە خێڵەکییەکان و ناو بنەماڵەی قاجار خۆی، هەروەها ڕۆڵی تایبەتی دەستەڵاتی ئایینی شیعە لەوڵاتەکەدا، زۆنی ناوەڕاست بوو بە مەیدانێک بۆ دەستێوەردانی ئەو دوو دەوڵەتە لە کاروباری وڵاتەکەدا و ململانێی نێوانیان لەپێناوی کۆنترۆڵکردنی قاجار و ڕاکێشانی بەلای خۆیاندا «بەندی سێیەم».

ئەم فاکتەرانە وایکرد، کە شا و دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی قاجار چیتر بڕیاری سیاسی لەدەست نەمێنێت و لە ڕێگەی سوود وەرگرتن لە فاکتەرەکانی ناوەوە، بەڕێوەبردنی کاروباری وڵات بکەوێتە دەست بێگانەوە. ئەمە وایکرد کە ئێران بە پێچەوانەی دەوڵەتی عوسمانیەوە پێش لەدەستدانی سەربەخۆیی ئابوری، سەربەخۆیی سیاسی و کۆنترۆڵکردنی ناوجەرگەی وڵاتەکەی لەدەست بچێت.

ئەو دەستێوەردانە گەیشتە ئاستێک کە ئەو دەوڵەتانە ببنە لایەنێکی سەرەکی لە دانانی شا و مانەوە و داڕشتنی بڕیارەکانیدا. شا و دەستەبژێری دەسەڵاتدار بۆ مانەوەی خۆیان و ڕازیکردنی ئەو دەوڵەتانە، هەر جارەی ڕۆڵی یەکێک لەو دەوڵەتانەیان زیاد دەکرد بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەویتریان. دوا ئەنجامی ئەوەش کەمبوونەوەی دەسەڵاتی دەوڵەت و زیادبوونی بەردەوامی ڕۆڵ و کۆنترۆڵی بێگانە بوو.

ڕوسیا لەسەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا هەندێ چاکسازی تیایدا ڕوویدا، کە بووەهۆی گەشەکردنی پیشەسازی سەرەتایی لە هەندێ کەرتی ئابوری دەوڵەتەکەدا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا چونکە ئاستی گەشەکردنی ئینگلتەرا لەم قۆناغەدا گەیشتبووە پایەیەکی بەرز، توانای ئابوری ڕوسیا لە ئێران لەچاو ئینگلتەرادا زۆر لاوازتر بوو. لەبەرئەوە دەستێوەردانی سیاسی و سەربازی ڕوسیا لە ئێراندا زۆر زیاتر بوو لەچاو ئینگلتەرادا و بەپێچەوانەوە توانای ئابوری لاوازتر بوو «١٥ل١٥٠\٥١».

پێش کردنەوەی قەناتی سوێس زۆربەی بازرگانی دەرەوەی ئێران بۆ ئەوروپا بەرێگە وشکاییەکانی ڕوسیا و دەوڵەتی عوسمانیدا تێدەپەڕی. لەبەر دووری و خەرجی قورس لە ڕێگەی دەریایی (رأس الرجاء الصالح)ەوە، ڕێژەیەکی کەمی بازرگانی ئێران کە لەگەڵ ئەوروپا هەی بوو لەم ڕێگەیەوە بەڕێوەدەچوو. بەڵام لەدوایکردنەوەی قەناتی سوێس لە ساڵی ١٨٦٩دا، بازرگانی وڵاتەکە لەو ڕێگەیەوە لەگەڵ ئەوروپا هێندە ئاسنتر و خێراتر و هەرزانتر بوو، کە ئیتر هەموو بازرگانی دەرەوەی ئێران بۆ ئەوروپا لەو ڕێگە تازیەوە بەرێوە بچێت و چیتر ڕوسیا

کۆنترۆڵی نەمێنی بەسەر بازرگانی دەرەوەی وڵاتەکەدا بۆ ئەورووپا «**١٥ ل٢٨**».
ئەم دوو فاکتەرە باڵانسی نێوان هێزی روسیا و ئینگلتەرای لە ئێراندا گۆڕی. بەهێزی توانای ئابوری ئینگلتەرا لەچاو روسیا و رێگەی ئاوی نوێی قەناتی سوێس، لە رووی ئابوریەوە بەتەواوەتی داشی ئینگلتەرای بەسەر روسیادا زاڵکرد. ئەم فاکتەرانە و لە دەستدانی سەربەخۆیی سیاسی وڵاتەکە و شکستهێنانی دەوڵەتەکە لە چاکسازییەکاندا، بە هەنگاوی خێرا وڵاتەکەی بەرەو لەدەستدانی سەربەخۆیی ئابوریش برد. هەتا دەهات خەرجەکانی دەوڵەت زیاتری دەکرد و داهاتەکانی بەشی دابینکردنی ئەو خەرجانەی نەدەکرد و کورتهێنانی بوجە زیادی دەکرد.
لەگەڵ ئەوەی دەوڵەتی قاجار کەوتە قەرزکردن بۆ چارەسەرکردنی کورتهێنانی بودجە، بەڵام بەهۆی زوو لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی وڵاتەکە و داگیرکردنی باشوور و باکووری وڵاتەکە لەلایەن ئینگلتەرا و روسیاوە، دەستپێکردنی دانی ئیمتیازاتی تایبەتی بە کۆمپانیا و بانک و دەوڵەتانی بێگانە تیایدا کەوتە پێش قەرزکردنەوە بە شێوەیەکی فراوان. دەوڵەتە ئەورووپیەکان و بەتایبەتی ئینگلتەرا و روسیا کەوتنە رکابەریەوە لەو بوارانەدا و دەوڵەتی قاجار لەوەشدا بە دڵفراوانیەوە ئاسانکاری بۆ دەکردن. لەم قۆناغەدا ئەم پرۆسیە هێندە بەچڕی و خێرایی دەستیپێکرد کە لە مێژووی وڵاتەکەدا ناوی لێنرا سەردەمی ئیمتیازاتی بێگانە.
یەکەم ئیمتیازی گەورە ساڵی **١٨٦٣** لە بواری رێگاوبان و تەلگراف و راکێشانی هێڵی شەمەندەفەردا بوو. ئەو ساڵە کۆمپانیایەکی ئینگلزی ئیمتیازی راکێشانی تەلگرافی نێوان خانەقین-تاران-بوشیری پێدرا. ساڵی **١٨٦٨** کۆمپانیایەکی تری ئینگلیزی ئیمتیازی سێ هێڵی تری تەلگرافی پێدرا، دووانیان بۆ بەستنەوەی ناوچەی ناوخۆوە و سێیەمیان بۆ بەستنەوەی ئێران بوو بە دەرەوەی وڵات «**١٠٥ ل٢٤٨**». ئەگەرچی ئەم کارانە کۆمپانیاکان پێی هەڵدەستان، بەڵام لەژێر چاودێری دەوڵەتی بەریتانیادا بوون. هەڵبەتە لەبەرئەوەی دەوڵەتی ئێران کەپیتاڵی پێویستی نەبوو بۆ بەکارهێنانی لەو پرۆژانەدا، خەرجی ئەوانە کە گەیشتە**٧٤،٢١٧** پاوەند کرا بەقەرزێک بەسەر دەوڵەتەکەوە «**١٥ ل١٥٩**».
(Reuter concession) ساڵی **١٨٧٠** گەورەترین و فراوانترین گرێبەستە بە ناوی رێکەوتننامەی ئیمتیازی رۆیتەر لە نێوان ئینگلتەرا و ئێران ئیمزا کرا. ئەم رێکەوتننامەیە زۆربەی بوارەکانی دەگرتەوە. لەوانە رێگەوبان، هێڵی شەمەندەفەر، چاکردن و بەکارهێنانی زەویوزار، گەڕان بەشوێن سامانی سروشتی و

بەکارهێنانیـان لـە بەرهەمهێنانـی پیشەسـازیدا، پیشەسـازی گاز، سیسـتمی بانکـی و قەرزپێـدان، پیشەسـازی، خزمەتگـوزاری گشـتی و پۆسـت و چەندیـن بـواری تـر. هـەر بەپێـی ئـەو گرێبەسـتە، ئـەو کۆمپانیانـەی کـە بـەو کارانـە هەڵدەسـتان لـە دانـی هەمـوو بـاج و گومـورگ و رسـواماتێک ئـازاد دەبـوون.

ئـەم ڕێکەوتنامەیـە سـەری نەگـرت، چونکـە لەنـاو توێژێکی گـەورەی دەسـەڵاتی ئایینی و ئـەو فیوداڵانـەی بڵاوبوونـەوەی کەپیتاڵیسـتی جیهانیـان لـە بەرژەوەنـدی خۆیانـدا نەدەبینـی، توێژێکـی گـەورە لـە بازرگانـەکان ناڕەزاییەکـی گـەورەی لێکەوتـەوە. لەگـەڵ ئـەوەی ئـەو رێکەوتنامەیـە وەکـو سـەفقەیەک سـەری نەگـرت، بـەڵام دواتـر هەنـگاو بـە هەنـگاو بەندەکانـی یـەک لـەدوای یـەک خرایـە گـەڕ «۱۵ ل۱٦۰». لەوانـە هەڵکەنـدی قەنـات لەسـەر رووبـاری کارون، دروسـتکردنی ڕێگەوبـان، ڕاکێشـانی تەلگـراف لـە باشـووری وڵاتەکـە، راکێشـانی هەنـدێ هێڵـی شـەمەندەفەر، دامەزراندنـی چەندیـن کارگـەی فـەرش و بازرگانیکـردن پێیانـەوە «ل ۱».

لەبەرامبـەردا روسـیا سـاڵی ۱۸۷٤ چەندیـن ئیمتیـازی تایبەتـی پێـدرا. لەوانـە راکێشـانی هێڵـی شـەمەندەفەر نێـوان تەبرێـز و جولفـا و هەروەهـا بـۆ مـاوەی ٤۰سـاڵ وەرگرتنـی ئیمتیازاتـی بەکارهێنانـی هەمـوو ئـەو کانـە مینیرالانـەی کـە بـە درێژایـی ۵۰ میـل کەوتبوونـە ئەمـلا و ئـەولای ئـەو هێڵـەوە. لـە باکـووری ئێـران ئیمتیـازی راکێشـانی خەتـی تەلگرافـی پێـدرا. سـەرەڕای ئەمانـە ئـەو وڵاتـە لـەو بوارانـەدا لـە هەمـوو بـاج و گومـورگ و رسـوماتێک ئازادکـرا. بێجگـە لـەو دوو دەوڵەتـە، چەندیـن ئیمتیازاتـی بچوکـی تـر لـە نێـوان ساڵەکنی ۱۸۷۲-۱۸۹۰ بـە وڵاتانـی تـر دران.

سـاڵی ۱۸۸۹ بانکـی ئیمپراتـۆری فارسـی بـە کەپیتالـی ۱ ملیـون پاوەنـد لەلایـەن رویتـەرەوە دامـەزرا و مافـی کارکردنـی لـە وڵاتەکـەدا بـۆ مـاوەی شەسـت سـاڵ پێـدرا. ئەرکـی سـەرەکی ئـەو بانکـە دابینکردنـی کەپیتالـی پێویسـت و ئاسـانکاری کردنـی کاروبـاری کۆمپانیـا ئینگلیزیـەکان بـوو. ئـەو بانکـە مافـی پێدرا، کە سەرپشـتنی دۆزینـەوە و بەرهەمهێنانـی سـامانی سروشـتی لـە وڵاتەکـەدا بـکات. گرنگتریـن کارەکانـی هەوڵـدان بـوو بـۆ دۆزینـەوەی پتـرۆڵ. بـۆ ئەنجامدانی ئـەوە گرێبەسـتەیەکی تایبەتـی لەگـەڵ دەوڵەتـی ئێرانـدا بەسـت بەنـاوی رێکەوتنامـەی پترۆڵـەوە. سـەرەڕای ئـەوە مافـی سەرپەرشـتیکردنی کاروبـاری پیشەسـازی و تەکنیکـی دارایـی و کاری بازرگانـی و پـرۆژەی هاتوچـۆی پێـدرا.

بـۆ رکابـەری ئینگلتەرا، سـاڵی ۱۸۹۱ روسـیا بانکی قـەرزدان و پاڵپشـتیکردنی دامەزراند. ئـەم بانکـە لـە پێنـاوی دروسـتبوونی هاوسـەنگی رووبـەڕووی ئینگلتـەرا دامـازرا و زیاتـر پێگەیەکـی سـیمبۆلی هەبـوو لـە پێنـاوی خـۆ فشـکردنەوە و خسـتنە فشـاری

سیاسی بۆسەر شا. ڕۆڵی سەرکەی قەرزدان بوو بە دەوڵەت و کارکردن بوو لە بواری بازرگانی و پیشەسازیدا. دامەزراندنی ئەم دوو بانکە دەستێوەردانی ئابوری ئەو دوو دەوڵەتەی لە وڵاتەکەدا ئاسانتر و فراوانتر کرد «١٥ ل١٦٠».

لە ساڵەکانی ١٨٨٠دا بەرهەمهێنانی توتن و بازرگانیکردن پێوەی بۆ هەناردەکردن و بەکارهێنانی وەک کەرەسەی خاوی پیشەسازی گەیشتبووە ئاستێکی بەرز. کۆی بەرهەمهێنانی توتن گەیشتبوە ٩,٤ ملیون کیلۆ، لەوە ٥,٤ ملیون کیلۆی هەناردەی دەرەوە دەکرا. لەو ساڵانەدا لەپێناوی زیادکردنی قەبارە و جۆری ئەو بەرهەمەو چاکسازیکردن تیایدا گەورەترین گرێبەست بۆ ماوەی ٥٠ ساڵ لە نێوان دەوڵەتی قاجار و کۆمپانیایەکی ئینگلیزیدا بەناوی ڕێکەوتننامەی توتنەوە مۆرکرا.

بەپێی ئەو ڕێکەوتننامەیە مۆنۆپۆڵی بەرهەمهێنان و کڕین و فرۆشتن و هەناردەکردنی توتن دەبوایە بکەوێتە دەستی ئەو کۆمپانیایەوە. لەبەرامبەر ئەودا دەبوایە ئەو کۆمپانیایە پێشەکی ١٥هەزار پاوەند و دواتریش ساڵانە ٢٥٪ قازانجی سافی دوای هەموو خەرجی کۆمپانیاکە بدات بە شا.

ئەم ڕێکەوتنامەیە ناڕەزاییەکی زۆری ناوخۆی لێکەوتەوە و بڕیاری هەڵوەشاندنەوەی درا. ئەو هەڵوەشانەوەیە دەوڵەتی قاجاری ناچارکرد، کە ٥٠٠هەزار تومەنی ترقەرز بکات بۆ پێدانی جەزا بەو کۆمپانیایە.

ساڵی ١٨٩١ پرۆژەی ماسیگرتن لە ئاوی قەزوین و دەرهێنانی مینیراڵ لە دەوروپشتی ئەو دەریاچەیە درا بە ڕوسیا. لەکۆتایی سەدەی نۆزدەدا ڕێکەوتنامەیەکی تر لە نێوان ڕۆیتەر و قاجاردا ئیمزا کرا. بەپێی ئەوە مافی بەشوێن گەڕان و دەرهێنان و فرۆشتن و هەناردنەکردنی پیترۆل بۆ ماوەی ٦٠ ساڵ درا بە ڕۆیتەر و لە بەرامبەردا ٢٠هەزار پاوەند بە پێشەکی و ساڵانە ١٦٪ قازانجی سافی دوای هەموو خەرجێک بدرێت بە قاجار. ساڵی ١٩٠٨ پیترۆل لەو وڵاتەدا دۆزرایەوە و ئەو ڕێکەوتنامەیە خرایە گەڕ.

داهاتی گومرگی قاجار درابووە دەست بانک و کۆمپانیا بێگانەکان بۆ دانانەوەی قەرز و سوودەکانی و خەرجی تری وەبەرهێنانات، لەبەرئەوە تەنها سەرچاوەی داهاتی دەوڵەت، کە بەدەستیەوە مابوو ئەو باجانە بوو کە لەسەر بەرهەمهێنان و بازرگانی ناوخۆ دەستێندرا. ئەو داهاتانە نەکو بەشی دانانەوەی قەرزەکانی دەوڵەتی نەدەکرد، بەڵکو بەشی خەرجەکانی دەوڵەتیشی نەدەکرد، لەبەرئەوە ناچاربوون قەرزی زیاتر بکەن یان ئیمتازی تایبەتی نوێ بدەن بە بێگانە.

ساڵەکانی ١٨٠٠ قاجار هەمیسانەوە قەرزێکی ٤٠٠هەزار پاوەندی لە بانکی ئیمپریاڵی فارسی وەرگرت، لەبەرامبەر ئەوەدا مافی وەرگرتی داهاتی گومرگی

ناوچەکانی موحەمەرپییە و کرماشانی بەو بانکە سپێردرا. ساڵی ١٩٠٠ سەرلەنوێ ٢٢، ٥ ملیون رۆبڵ بۆ ٧٠ ساڵ لە بانکە روسەکە قەرز کرا و لەبەرامبەردا لەگەڵ روسەکان وا رێکەوتن کە قاجار هەموو ئەو قەرزانەی کە لە دەوڵەتەکانی تر کردبووی بیداتەوە و لەهەمانکاتدا هەموو داهاتی گومرگی وڵاتەکە بێجگەلە ناوچەکانی کەنداو و فارس کە لەژێر دەسەڵاتی ئینگلیزدا بوو، بخرێتە دەست روسەکان. بەوە ئێران قەرزی وڵاتەکانی دایەوە، بەڵام ئەوەی لەو ساڵەدا بۆی مایەوە تەنها یەک ملیون باوەند بوو، کە بەشی خەرجەکانی هەموو ساڵەکەی دەوڵەتەکەی نەکرد، بۆیە سەرلەنوێ ناچار بوو قەرزێکی تر لە روسیا بکات. لە بەرامبەردا قاجار قەولی بەو وڵاتەدا کە نفوزی ئینگلیز لە شاری تاران نەهێڵێت. ساڵی١٨٩٠ روسیا لە ناوچەی قەفقاس پیترۆڵی دۆزیەوە و ئەو پرۆژەیە پێویستی بە ژمارەیەکی زۆری کرێکار بوو. زیاتر لە ١٠٠هەزار پیاوی باکوری ئێران بۆ کارکردن رویانکردە ئەو ناوچانە. هەروەها راکێشانی هێڵی شەمەندەفەر لە نێوان قەفقاس و باکووری ئێراندا خێراییدا بەو پرۆسەیە. بەهۆی ناچاربوونی ژمارەیەک زۆر خەڵکی هەژاری ئێران کە کار لەو وڵاتەدا بکەن، بەرژەوەندی ئابوری و بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوان ئەو دوو وڵاتەی زیادکرد «٨».
سەرەڕای ئەوەی بەهۆی لەدەستانی سەربەخۆیی سیاسی وڵاتەکەو ژمارەیەک قەرزی زۆر و ئیمتیازاتی تایبەتێوە دەوری بێگانە هەتا دەهات زیادی دەکرد، لە رێگەی سوود وەرگرتن لە ململانێی ناوخۆی نێوان خێڵ و بنەماڵە و پێکهاتە و توێژەکانی دەسەڵاتی ئایینی و سەرۆک هێزە چەکدارەکانەوە، ئەو کۆمپانیا و بانک و دەوڵەتە بێگانانە توانیبوویان لە رێگەی پێدانی بەرتیل و ئیمتیازاتی تایبەتی و هەڕەشەوە ژمارەیەکی زۆر لەوانە بەخۆیانەوە ببەستنەوە و ببنە ئامراز بەدەستیانەوە بۆ زیادکردنی رۆڵی خۆیان لە وڵاتکەدا «١٥ ل١٦٢-١٦٥ \ ٧ ل٧٠».
بەپێی ئەم زانیاریانە دەتوانین بڵێین، ئێران لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا سەربەخۆیی ئابوری لەدەست چوو بوو. هەروەک چۆن لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی وڵاتەکە بووە فاکتەرێکی گرنگ بۆ لەدەستدانی سەبەخۆیی ئابوری، بەهەمان شێوە لەدەستدانی سەربەخۆیی ئابوریش گوژمیدا بەوەی دەسەڵاتدارانی قاجار هەتا دەهات زیاتر بریاری سیاسیان لەدەست دەردەچوو.
ئەم راستیانە ئەوە دەگەیەنێت، کە لەم قۆناغەدا بە هێزبوونی پێگەی سەرمایەداری جیهان لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا و بوونیان بە تەرەفێکی کاریگێری بەهێز لەناو جەرگەیدا و لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری ئەو وڵاتانە، بە پلەی یەکەم و بە شێوەیەکی سەرەکی دەگەڕێتەوە بۆ شکستهێنانی سیستمی

بەڕێوەبردنی فیوداڵی خێڵەکی و خستنە سەرپشتکردنی قاپیەکانی ناوچەکە بۆ هێزی دەرەکی لە پێناوی مانەوەی دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری دەستەبژێری دەسەڵاتداردا.

لاوازی بەرهەمهێنان و بازرگانی خۆماڵی
١٨٦٠ -١٨٩٠

لەم قۆناغەدا گۆڕانکاری خێراتر و زیاتر لە بەرهەمهێنانی کەرتە جیاوازەکاندا روویدا. قەبارە و جۆری هەندێ لەوانە زیادیکرد و تایبەتمەنداری ناوچەکان لە بەرهەمهێنانیاندا زیادیکرد و بەپێی ئەوەش ئاڵوگۆڕی بازرگانی بوژایەوە. بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان هەتا دەهات ناوچەی فراوانتری دەگرتەوە و زیاتر کۆمەڵگە قوفڵدراوە فیوداڵە خێڵایەتێکەی هەڵدەوەشاند. چاکسازییەکانی دەوڵەتەکان و شکستهێنانیان، هەروەها دەستێوەردانی ئابوری و سیاسی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان تیایاندا، تەنها نەبووە هۆی ئەوەی ئەو دەوڵەتانە سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری لەدەست بدەن و بەرە و پاشکۆیەتی ملبنێن، بەڵکو کاردانەوەی گرنگی هەبوو لەسەر ژێرخانی ئابوری وڵاتەکان و ڕێرەوی گەشەکردنی. ئەوانە کاردانەوە و دەرائەنجامی جیاوازیان هەبوو بەسەر بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و پیشەسازی و پیشەیی و بازرگانیدا و بووە بناغەیەک بۆ گۆڕانکاری گەورەتر لە قۆناغەکانی دواتردا.

زیادبوونی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بۆ بەکارهێنان(استهلاک) و کەرەسەی خاو

هەر لە کۆنەوە دانەوێڵە خواردنی سەرەکی دانیشتوانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بوو هەروەها لەچاو بەرهەمی کشتوکاڵی تردا بەرهەمهێنانی ئاسانتر و هەرزانتر بوو. لە زۆربەی شوێناکان توانراوە بچێنرێ، بەڵام بەهۆی ئەو گۆڕانکاریە گەورانەی لە ناوچەکەدا رووی دا هەتا دەهات جۆر و قەبارەی بەرهەمە کشتوکاڵەکانی تریش گۆڕانی گەورە و خێرای بەسەردەهات. ئەو بەرهەمە سەرەکیانەی بۆ دابینکردنی خواستی بازاڕی ناوخۆ و دەرەکی بەرهەم دەهێنران بریتی بوون لە ئاوریشم لە کەناری دەریای قەزوین لە ئێران و بورسا لە ئەنادۆڵ و چیاکانی لوبنان. لۆکە لە ئەزمیر و میسر و هەندێ ناوچەی سوریا و ئێران. زەیتون لە سوریا و ئەنادۆڵ و تونس. خورما بە پلەی

یەکەم لە عێراق و ئینجا عەرەبستانی ئێران و باکوری ئەفریقا. تریێ و هەنجیر و قەیسی و هەڵوژە و فستق و گوێز و بادام لە کوردستان و ئەنادۆڵ و هەندێ ناوچەی تری ئێران. قاوە لە یەمەن و کەمێکیش لە ئەنادۆڵ. برنج لە کەنار رووبارەکانی دیجلە و فورات و نیل و قەزوین. توتن لە سوریا و کەنارەکانی دەریای رەش و ئێران و دواتریش کوردستان. ئاژەڵ نمونەی مەڕ و بزن بە پلەی یەکەم لە کوردستان و ئەنادۆڵ کەرتێکی گرنگ بوون و هەروەها حوشتر و ئەسپ بەتایبەتی لە ناوچە عەرەب نشینەکان، ئەمانە بەزیندویی فرۆشراون و بەرهەمی خوری و موو و پێستە و کەرە و رۆن و پەنیریان فرۆشراون «٧ ل١١٨ «
هەندێ بەرهەمی نمونەی ئاوریشم و لۆکە و خوری زۆر زیادیکرد، بەڵام بەهۆی شکستهێنان یان لاوازبوونی پیشەسازیی سەرەتایی چنینی خۆماڵییەوە، بە رێژەیەکی زۆر ئەوانە بۆ هەناردەکردن بەکاردەهێنران. هەروەها بەرهەمهێنان و هەناردەکردنی توتن و ئەفیون و هەتا رادەیەک گەنم و میوەی وشککراوە و قاوەی یەمەن زیادیکرد.

هەر بەهۆی لاوازی پیشەسازی ناوخۆ و خاوی گەشەکردنیەوە، بەرهەمهێنانی ئەو بەرهەمە کشتوکاڵیانەی بۆ کەرەسەی خاو بەکاردەهێنران کەوتبووە ژێر رەحمەتی خواستی بازاڕەکانی جیهان لەسەریان. بەپێی گۆڕانکاری خواستی بازاڕەکانی جیهان هەناردەکردنیان بەرز و نزم دەبۆوە و قازانجی زیاد و کەمی دەکرد و لەگەڵیاندا بەرهەمهێنانیان ناسەقامگیر و لە بەرز و نزمیدا بوو.

بەهۆی شەڕی ناوخۆی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکاوە ساڵەکانی ١٨٦٠ خواست لەسەر لۆکە و نرخی لۆکە لە بازاڕدا زیادیکرد. ئەوە بووە هۆکاری زیادبوونی بەرهەمهێنانی لە میسر. دوای ئەوەی ئەو شەڕە کۆتایی پێهات و هەروەها بەهۆی کردنەوەی قەناتی سوێسەوە لە ساڵی ١٨٦٩دا، لۆکەی هیندستان بە ئاسانی دەگەیشتە ئەوروپا هەمیسانەوە خواستی بازاڕی جیهان لەسەر ئەو بەرهەمە کەمی کرد و نرخی هاتە خوارەوە و بووە هۆکاری کەمبوونەوەی بەرهەمهێنانی لە میسر «٧ ل١١٩».

هەر لەو ساڵانەدا بەهۆی بڵاوبوونەوەی نەخۆشی لە بەرهەمهێنانی ئاوریشمی فەرەنسیدا، بەرهەمهێنان و هەناردەکردن و نرخی ئاوریشمی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست زیادکرد. بەڵام دواتر بەهۆی کەمبوونەوەی خواستی بازاڕی جیهان لە ئاوریشم و دەستپێکردنی هێنانی ئاوریشمی ژاپۆن بەهۆی کردنەوەی قەناتی سوێس و رکابەرەکردنی لەگەڵ ئاوریشمی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەمیسانەوە ئەو بەرهەمهێنانە لە ناوچەکەدا کەمی کرد «٧ ل١٢٢».

زیادبوونی خواستی هەندێ کۆمپانیای ئینگلتەرا لەسەر ئەفیون بۆ ساغکردنەوەی لە وڵاتی چیندا، بەرهەمهێنان و هەناردەکردنی ئەو بەرهەمەی لە ئێران و تورکیای عوسمانی زیادکرد. بەهۆی زیادبوونی خواست لەسەر ئەفیون لە ساڵەکانی ١٨٩٠دا و قازانجی زۆر لە هەناردەکردنیدا، لە ناوچەی ئەسفەهان چیتر خاوەن موڵکەکان نەیانویستووە دانەوێڵە بچێنن. ئەمە بۆتە هۆی کەمبوونی دانەوێڵە و چەندین بەرهەمی گرنگ لە بازاڕەکان و گرانبوونیان. لەبەرئەوە والی ناوچەکە بڕیاری دەرکرد، کە لەچاندنی چوار پارچە زەوی دەبوو پارچەیەکیان دانەوێڵەی تیادا بچێنرایە.

بەرهەمهێنانی توتن لە ئێران بە رادەیەکی زۆر زیادیکرد. ئەو بەرهەمە بۆ دابینکردنی پێداویستی ناوخۆ و دەرەکی بوو. ساڵی ١٨٨٠ قەبارەی ئەو بەرهەمهێنانی گەیشتە ٩، ٤ملیون کیلۆ. کۆمپانیا بێگانەکان و بە هاریکاری لەگەڵ هەندێ مەلاک و بازرگانی گەورەدا مۆنۆپۆلی بەرهەمهێنان و فرۆشتن و پیشەسازی و هەناردەکردنی ئەو بەرهەمەیان کردبوو. ناسەقامگیری و ترسی لە ناوچوونی کەپیتاڵ وای لە زۆربەی بازرگانە خۆماڵی و خاوەن کەپیتاڵەکان کردبوو، کە نەوێرن وەبەرهێنان لە پیشەسازی توتن بکەن لەوڵاتەکەدا. لەبەر قازانجی زۆر لە کڕین و هاوردەکردنی ئەو بەرهەمە بۆ دەرەوە و پێویست نەکردن بە بەستنەوەی کەپیتاڵ بۆ ماوەیەکی درێژ ، بازرگانەکان کەپیتالەکانیان لەوەدا دەخستەگەڕ «٧ ل١٢١، ١٧٣».

بازرگان و کۆمپانیای بێگانەکان لە هەندێ ناوچەدا راستەوخۆ هەڵدەستان بە بەرهەمهێنانی هەندێ بەروبوومی کشتوکاڵی گرنگ. یەکێ لەو ناوچە گرنگانە ئەزمیر بوو. لەم ناوچەیە ژمارەیەکی زۆر بازرگانی ئینگلیز بەو کارانە هەڵدەستان. ئەمانە لە کێڵگەی کشتوکاڵی گەورەدا لە وەرزی بەرهەمهێناندا هەزارەها کرێکاری کشتوکاڵیان بە مووچە کار پێدەکرد. هەندێکیان لە ناوچەکانی تری ئەنادۆڵ بە شەمەندەفەر دەهێنران و هەندێکی تریان لە دەرەوەی تورکیای عوسمانی نمونەی وڵاتی یۆنان دەهێنران. بۆ بەرهەمهێنانی لۆکە لە دەشتە فراوانەکانی مێرسین و ئەدەنە ساڵی ١٨٧٦ نێوان ٥٠ هەتا ٧٠ هەزار کرێکاری کشتوکاڵیان هێنا بوو. بەپێچەوانەی بازرگانە خۆماڵییەکان، بێگانەکان کەپیتالیان بەهێزتر بوو، پشتگیری بانک و دەوڵەتەکانی خۆیان هەبوو هەروەها دەوڵەتەکانی ناوچەکە توانایان نەبوو فشاریان بخەنە سەر و باج و گومرگی زۆریان لێ بسەنن «٣٠ ل١١٢».

بەهۆی لاوازبوونی توانا و مۆنۆپۆلی دەسەڵاتی ناوەندی عوسمانی لە چیاکانی لوبنان لە ساڵەکانی ١٨٥٠-١٨٨٠دا و هەروەها زیادبوونی دەسەڵاتی فەرەنسا و

سەقامگیری لە ناوچەکەدا و لەهەمانکاتدا زیادبوونی خواستی بازاڕی جیهانی لەسەر ئەو بەرهەمە لە هەندێ ساڵدا، بەرهەمهێنانی ئاوریشم لەو ناوچەیەدا بوژاندنەوەیەکی باشی بەخۆوە بینی. لە کۆتایی ساڵەکانی ١٨٥٠دا بە ڕێژەی ٤٠٠٪ زیادیکردووە و ساڵی ١٨٧٥ ئەو بەرهەمهێنانە گەیشتە بەرزترین ئاستی.

ئەم بەرهەمهێنانە بەشێکی زۆری خەڵکی چیای لوبنانی خستبووەکار. هەندێکیان کاریان لە چاکردنی زەوی و چاندنی دارتوو و سەرپەرشتیکردنی و خەریک بوون، هەندێکیان ئاگاداری و خزمەتی کرمی ئاوریشمیان دەکرد و دواتر ئاوریشمیان لە کرمەکان جودێ دەکردەوە. خەزنکردن و سەرپەرشتیکردنی ئاوریشم و ئامادەکردنیان بۆ فرۆشتن. بازرگانەکان کاری فرۆشتن لە بازاڕەکانی ناوەوە هەناردەکردنی بۆ ئەوروپا و میسر و سوریایان دەکرد. کارگە خۆماڵیەکان هەڵدەستان بە دروستکردنی تاڵ و چنینی. لە ساڵی ١٨٧٠دا ٣٣٪ ئاوریشمی خام نێردراوە بۆ ئەوروپا، ٣٣٪ بۆ سوریا و میسر و ٣٣٪ لە پیشەسازی سەرەتایی خۆماڵی قوماشی ئاوریشم بەکارهێنراوە «٣٠ ل١٥٥».

بەرهەمهێنانی ئاوریشم لە چیای لوبنان کارێکی زۆری کردۆتە سەر گەشەکردنی ناوچەکە. سەرەڕای ئەوەی شوێنێکی گرنگی بازرگانی بوو لەسەر دەریای ناوەڕاست، بووە سەنتەرێکی گرنگی ئابوری و دارایی و بانکی. ژمارەیەکی زۆر بازرگان و کۆمپانیا و خەڵکی خاوەن کەپیتال روویان تێکرد.

بوژاندنەوەی چیاکانی لوبنان کاری کردۆتە سەر هەندێ ناوچەی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست. تایبەتمەنداری بوونی چیای لوبنان بەو بەرهەمهێنانەوە و بەرزبوونی ئاستی هاوڵاتیان و زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان و گرتبوونەوەی خەڵکی ناوچەکانی تر و بێگانە تیایدا، خواستی لەسەر بەروبوومی کشتوکاڵی بەکارهێنان و پیشەیی تر تیایدا زیادکرد. ئەوە بۆتە هۆکاری بوژاندنەوەی بازرگانی لەگەڵ وڵات و ناوچەکانی دەوروبەردا و بەستنەوەیان پێوەی. ژمارەی دانیشتوانی چیای لوبنان لە نێوان ساڵەکانی ١٨٥٧-١٨٨٠ لە ٤٠هەزارەوە زیادیکردووە بۆ ٨٠هەزار کەس. بەرهەمێکی زۆری گەنمی شام و برنجی میسری و مەڕوماڵاتی کوردستان هاوردەکراوە بۆ ناوچەکە. لە ساڵی ١٨٨٠ وە ئەم بەرهەمهێنان و بوژاندنەوە ئابورییە بەرەو لاوازی چوو، دواتر دەگەڕێینەوە بۆ باسکردنی هۆکارەکانی «٣٠ ل١٦٥».

بەهەمان شێوەی چیاکانی لوبنان، لەم قۆناغەدا دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی لە ناوچەکانی ناوەوەی سوریای گەورە نمونەی دیمەشق و ڕەقە و حەلەب لاواز بوو، لەهەمانکاتدا فەرەنسا هێشتا هێندە گوێی بەو ناوچانە نەدەدا و دەسەڵاتێکی

خۆجێیی بەهێزیشی نەبوو، کە یەکێتی و سەقامگیری ناوچەکە بپارێزێ. لەبەرئەوە ئاژاوە و ململانێی ناوخۆ باڵی بەسەردا کێشا بوو. ململانێی نێوان پێکهاتەکان و هەڕەشەی بەردەوامی خێڵە بەدەویەکان بەسەریانەوە وایکرد، کە گۆڕانکاری گەورە لە بواری بەرهەمهێنانی کشتوکاڵییەوە روونەدات.

شەڕ و ئاژاوە و ناسەقامگیری فاکتەرێکی تری گرنگ بوو، کە کاری دەکردە سەر بەرهەمهێنانی ناوچەکانی ناوەوەی سوریا. لە ساڵەکانی **١٨٥٠**دا بەهۆی هەڵگیرساندنی شەڕی قرمەوە بۆ ماوەیەک بووە هۆکاری زیادبوونی بەرهەمهێنانی گەنم لە ناوچەکەدا و هەناردەکردنی بۆ دەرەوە. لە ساڵەکانی **١٨٦٠** بەهۆی رێکەوتنی دەوڵەتی عوسمانی لەگەڵ فیودالە دروزەکاندا و زیادبوونی ئارامییەوە هەتا رادەیەک بەرهەمهێنانی هەندێ بەرهەمی کشتوکاڵی نمونەی لۆکە و توتن و دانەوێڵە و چاکردنی خوری زیادیکرد. لەسەرەتاکانی **١٨٧٠**دا بەهۆی شەڕی دەوڵەتی عوسمانی و روسیا و زیادبوونی باج لەسەر خەڵک و ناردنی ژمارەیەکی زۆری دانیشتوان بۆ بەشداریکردن تیایدا و هەروەها کەمبوونەوەی بەرهەم بەهۆی رووداوی سروشتی و لەهەمانکاتدا کردنەوەی قەناتی سوێس، سەرلەنوێ بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی ناوچەکە هاتە خوارەوە. لە کۆتایی ئەو ساڵانەدا لەشکری دەوڵەتی عوسمانی گەڕایەوە و سەرلەنوێ بەهۆی سەقامگیریەوە هەتا رادەیەک بەرهەمهێنان زیادیکردەوە «**٣٠** ل**١٦٧**».

بەهۆی پەیوەندی توندوتۆڵی ویلایەتی موسڵی عێراق بە حەلەب و ئەنادۆڵەوە، گۆڕانکاری تیایدا پێش ویلایەتەکانی بەغدا و بەسرە کەوت. لەو دوو ویلایەتەدا لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا چاکسازییەکانی دەوڵەتی عوسمانی تیایاندا دەستی پێکرد و لەهەمانکاتدا بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان تیایاندا گوژمی بەست. لە دوای ساڵەکانی **١٨٧٠** بەهۆی کردنەوەی قەناتی سوێس و زیدبوونی بازرگانی بەسرە بەهۆی ئەوەوە، رۆڵی ئەو دوو ویلایەتە زیادیکرد و هەتا دەهات موسڵ زیاتر پێیانەوە دەبەسترایەوە.

لە دوای ساڵەکانی **١٨٥٠**وە دەوڵەتی عوسمانی دەسەڵاتی سیاسی و سەربازی خۆی لەو ناوچانەدا بەهێزکرد، کە بووە هۆکاری باشبوونی سەقامگیری و ئاسایش. چاکسازییەکانی ئەو دەوڵەتە لە ریزەکانی سوپا و کارمەندی دەوڵەت و دامودەزگای باجکۆکردنەوەدا دەستییپێکرد و هەروەها گۆڕانکاری لە موڵکایەتی و چۆنیەتی تەسەروفکردن بەهەندێ لە زەویوزاری کشتوکاڵی ئەو ناوچانەوە کرا. رۆڵ و دەسەڵاتی والی بەغدا زیادیکرد. بەمەبەستی زیادکردنی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و زیادبوونی داهاتی باجەکان، والی چەندین قەنات و بەنداوی ئاوی

سەرلەنوێ چاککردەوە و قەناتی نوێی راکێشا بۆ زەوی کشتوکاڵی فراوانتر. هەموو ئەمانە ڕێگەی بۆ زیادبوونی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی هەناردەکردنی بۆ دەرەوە خۆشکرد.

بەریتانیا ڕۆڵی سەرەکی لە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری ئەم ناوچانە هەبوو. هەر لە ساڵەکانی ١٨٥٠ وە ئەو دەوڵەتە عێراقی کرد بە یەکەم هاوسەری بازرگانی هیندستان. کەوتنە بەکارهێنانی کەشتی بوخاری لە رووبارەکانی دیجلە و فوراتدا و ئەویش ئاسانکاری کرد بۆ گواستنەوەی کەلوپەل و زیادبوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی.

ئەو بەرهەمە کشتوکاڵییانەی لەم ڕێگەیەوە هەناردەی دەرەوە دەکران، بریتی بوون لە دانەوێڵە، خورما، خوری، پێستە، برنج، لۆکە، توتن، گوێز، بایام، فستق و میوەی وشککراوە. هەزارەها تەن دانەوێڵە رەوانەی وڵاتەکانی کەنداو و دەریای سوور دەکرا. بێچگەلە بازرگانی ویلایەتەکانی عێراق، بازرگانی ئێرانیش هەتا دەهات لەم ڕێگەیەوە زیادیدەکرد.

لە نێوان ساڵەکانی ١٨٦٠-١٨٧٠ بازرگانی ئەم ناوچەیە لە ٨٠ هەزار پاوەندەوە زیادیکرد بۆ ٢٠٠ هەزار. ژمارەی کەشتیە بازرگانەکانی دەوڵەتی عوسمانی لە نێوان ١٨٦٤-١٨٦٩ لە ٥٥٢ دانەوە گەیشتە ١١٠٢ دانە، کەشتیەکانی ئینگلتەرا ژماریان لە لە ٢٧دانەوە زیادیکرد بۆ ٥٢ دانە. لە نێوان ساڵەکانی ١٨٧٠-١٨٧٣ بە هۆی کردنەوەی قەناتی سوێسەوە، کۆی قیمەتی هەناردەکردنی بەرهەمە کشتوکاڵیەکانی عێراقلە ٢٣٠هەزار پاوەندەوە زیادیکرد بۆ ٨٠٠هەزا «٣٠ ل١٨١».

لاوازی خواستی ناوخۆ لەسەر بەرهەمی کشتوکاڵی، نەبوون یان لاوازی پیشەسازی سەرەتایی و پیشەیی خۆماڵی بۆ بەکارهێنانی ئەو بەرهەمانە، گەشەپێنەکردن و نەگەڕان بەشوێن بەرهەمی نوێدا و روونەدانی چاکسازی تیایاندا، وایدەکرد تەنها پشت ببەسترێ بە هاناردنەکردن و خواستی بازاڕی جیهان لەسەر ئەو بەرهەمهێنانە. ئەمەش هەمیشە هەڕەشە بوو لەسەر ئەو بەرهەمهێنانەو هاتنە خوارەوەی نرخیان و تێکدانی باری ئابوری و دارایی ناوچەکە و نابووت بوون و هەژاربوونی بەرهەمهێەرەکان.

سەرەڕای لاوازی پیشەسازی ناوخۆ، فاکتەرێکی گرنگ کە رێگر بوو لە بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی ناوخۆ لە نێوان هەرێمەکانی وڵاتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا خراپی ڕێگاوبانی نێوان ئەو هەرێمانەو گرانی و نا سەقامگیری بوو. لە بەرئەوەی بازرگانی دەرەکی لە بەندەرەکانەوە دەکرا و زۆربەی ئەوانە بە پاپۆری بازرگانی پێشکەوتووی وڵاتە کەپیتالیستەکانەوە دەگوازرایەوە،

زۆر هەرزانتر و خێراتر لە بازرگانی ناوخۆ بەڕێوەدەچوو. ئەمە دەبووە هۆی لاوازی بازرگانی ناوخۆ و زەحمەتی گواستنەوەی بەرهەم لە نێوان هەرێمەکان و زیادنەبوونی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ و جۆرەکانی وەکو پێویست. خەرجی گواستنەوەی دانەوێڵە لە شوێنە تەختە وشکاییەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەو ساڵانەدا چوارهەندەی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بووە. بێگومان لە ناوچە سەختەکانی نمونەی کوردستان ئەو خەرجییە زۆر لەوە زیاتر بووە.

بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بەکارهێنانی بەشێوەیەکی گشتی پێویستی بە کەپیتالی گەورە نەدەکرد. ئەوەی پێویستی بەوە بوو بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی کەرەسەی خاوی پیشەسازی نمونەی لۆکە و توتن و ئاوریشم بوو. لەهەندێ شارە بازرگانییە گەورەکاندا بۆ ئەو مەبەستە بانکی تایبەتی بۆ وەبەرهێنانکردن لەو بوارانەدا دانرا بوو، زۆربەی ئەوانە بانکە ئەوروپییەکان پشتگیریان دەکرد و بە مەبەستی گەشەپێکردنی بەرهەمە کشتوکاڵیانە بەکاریان دەهێنا، کە لەو ساتەدا دابینی پێویستی پیشەسازی وڵاتە کەپیتالیستەکانی دەکرد «٧ ل٦٢».

زیادبوونی بەرهەرمهێنانی کشتوکاڵی لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەهۆی گەشەکردنی تەکنیک و ئامرازی بەرهەمهێنانی نوێ و بەکارهێنانی شارەزایی زانیستیانە نەبوو. ئەگەر هەندێ چاکسازی و قەناتی ئاو راکێشان و بەنداو دروستبکرایە تەنها لە هەندێ ناوچەو بە مەبەستی بەرهەمهێنان بوو بۆ هەناردەکردن. زیادبوونی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بە هەمان تەکنیک و شێوازی کۆن بە هۆی زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان و بەکارهێنانی زەوی کشتوکاڵی فراوانتر بوو «٧ ل١٤٩».

لە نێوان ساڵەکانی ١٨٦٠-١٩٠٠کۆی ژمارەی دانیشتوانی دەوڵەتی عوسمانی و وڵاتەکانی باکووری ئەفریقا و ئێران بە رێژەی ٣٤٪ لە ٣٥ملیونەوە زیادیکرد بۆ ٤٧ملیون. دەوروبەری ٨٠-٩٠٪ ی دانیشتوان لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیدا کاریان کردووە. بەمانایەکی تر لەو سی ساڵەدا ١٠ملیون مرۆڤی تر لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیدا کاریان کردووە «٧ ل٩٥». بەهۆی هەژاری و زۆری جوتیاران و لاوازی بەرهەمهێنانی پیشەسازی و پیشەیی لە شارەکندا، جوتیاران هەر لە لادێکاندا ماونەتەوە و هەتا هاتووە ژمارەیان زیادیکردووە و هەژارتر بوون و خەرجی کارپێکردنیان کەمیکردووە. سەرەڕای ئەوانە دەربەدەربوونی ژمارەیەکی زۆر لە موسڵمانەکانی بەڵقان بە هۆی شکستهێنانی دەوڵەتی عوسمانییەوە و ئاوارەبوونیان بۆ هەندێ ناوچەی ئەنادۆڵ و سوریا، لەلایەکەوە بووە زیادبوونی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و لەلایەکی ترەوە زۆربوون و هەرزاربوونی هێزی کار لەو بوارەدا. دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست کارێکی هێجگار کەمیان کردووە بۆ

ڕێگاخۆشکرن بە بە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی. ئەوەی کردوویانە زۆر کەمبووە و تەنها لەهەندێ ناوچەو و بۆ توێژێکی بچوکی کۆمەڵگەبووە، سەرەڕای ئەوە تەنها بۆ دابینکردنی داخوازی دەرەکی بووە. هەندێ لەو کارە بچوکانەی کە دەوڵەتی عوسمانی لەو بوارانەدا پێی هەستا بریتی بوو لە دابینکردنی تۆوی لۆکە و کرمی ئاوریشم بۆ هەندێ ناوچە و دامەزراندنی بانکێکی کشتوکاڵی.
ئەو چاکسازییانەی کە لە قۆناغی پێشوودا لە هەنێ ناوچەدا لە موڵکایەتی زەویوزاردا دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست پێی هەستان و لەم قۆناغەدا لە شوێنی تردا لەسەری بەردەوام بوون، لای بەشێک لە مەلاک و خاوەن زەوییەکان بوونە هاندەرێک بۆ زیادکردنی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی. بەڵام ئەمانە تەنها سوودبەخش بوون بۆ چەند توێژێکی نزیک لە دەسەڵاتداران و قازانجی چاکیان تێدادەکرد و لە ڕێگەیانەوە مۆنۆپۆڵی بازاڕیان دەکرد و تەنگیان بە بەرهەمهێنەرە بچوکەکان دەچنی و زۆریان ڕووبەڕووی نابووتی دەبوونەوە و دواتر بە هەرزان زەویوزارەکانیان لەدەست دەسەندن «٣٠ ل١١٧».
ڕۆڵی کۆمپانیا و دەوڵەتە کەپیتالیستەکان لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە ڕوانگەی بەرژەوەندی خۆیانەوە بوو. پشتگیری ئەو جۆرە بەرهەمهێنان و بازرگانی و ڕێگەو بان و پرۆژەیان دەکرد، کە دەبووە هۆی زیاتر بەرهەمهێنانی هەندێ بەرهەم کە خۆیان پێویستیان پێی بوو و ئاسانکاری گواستنەوەیان و کڕینیان بە نزمترین نرخ.
لەبەرئەوەی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی گەورەترین کەرتی ئابوری بوو و گەورەترین ڕێژەی دانیشتوان کاریان تێدادەکرد، بەشی زۆری داهاتەکانی دەوڵەت لە ڕێگەی باج و رسومات و گەندەڵیەوە دەکەوتە ئەستۆی ئەم کەرتەوە. ساڵەکانی ١٨٩٠ کۆی داهاتی دەوڵەتی قاجار ٨، ٢ ملیون پاوەند بوو، لەوە ٨٠٪ لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵەوە دەهات «١ ل١١».

سستی گەشەکردنی پیشەسازی خۆماڵی

لێرەدا مەبەست لە پیشەسازی خۆماڵی، پیشەسازی کەپیتالیستانەی هاوچەرخە بە تەکنیکی نوێ، هەروەها پیشەسازی سەرەتاییە، کە لەشوێنکارێکی گەورەدا بە تەکنیک و ڕێبازی کۆن ژمارەیکی زۆر کرێکار کاری تیادا بکەن و بەرهەمەکانیان لە بازاڕێکی فراوانتر و گەورەتردا ساغبکەنەوە.
لە قۆناغی پێشوودا هەتا رادەیەک پیشەسازی خۆماڵی لە هەندێک بواردا

گەشـەیکرد، بـەڵام لـەم قۆناغـەدا هەنـدێ لەوانـە لاواز بـوون، یان شکسـتیان هێنـا. ئەو پیشەسـازییانەی مانـەوە و پیشەسـازی تـری نـوێ دروسـتبوو لەگـەڵ ئـەوەی هەنـدێ گەشـەکردنیان بەخـۆوە بینـی، بـەڵام زۆر بەخـاوی بەڕێـوە دەڕۆیشـت. لـەم قۆناغـەدا چەندیـن فاکتـەری گرنگـی یارمەتیـدەر هەبـوو، کـە دەبوایـە ببونایـە یارمەتیـدەری دروسـتبوون و گەشـەکردنی پیشەسـازی خۆماڵـی، بـەڵام وەکـو پێویسـت سـودیان لێوەرنەگیـرا و کۆسـپی گـەورە کەوتـە ڕێگایانـەوە. گرنگتریـن ئـەو فاکتەرانـە بریتـی بـوون لـە:

- بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری جیهانـی و دروسـتبوونی شـاری بازرگانـی گرنـگ و بوژاندنـەوەی بازرگانـی.
- کەرەسەی خاوی زۆر و هەرزانی کشتوکاڵی و ئاژەڵ و سامانی سروشتی.
- نزیکی سەرچاوەی کەرەسەی خاو.
- بوونی هێزی کاری زۆر و هەرزان.
- زیادبوونی دانیشتوان.
- بوونـی ژمارەیەکـی زۆر هەرێـم و ناوچـەی گـەورە لەنـاو سـنووری دەوڵەتـی گـەورەدا و هەمـە چەشـنی کەرەسـەی خـاو و شـارەزایی خەڵکەکـەی.
- پێکەوتەی گرنگی ئیستراتیجی ناوچەکە لە جیهاندا.

لێـرەدا چەنـد نمونەیـەک دەهێنینـەوە لەسـەر ئـەو گۆڕانکارییانـەی لـەم کەرتـەدا روویانـدا. لـە دوای سـاڵەکانی حەفتـای سـەدەی نـۆزدە ناوچەکانـی ئەزمیـر و ئەدەنـە بوژاننـەوەی بەرهەمهێنانـی پیشەسـازی بەخـۆوە بینـی. ئەوانـەی رۆڵـی سـەرەکییان لـەوەدا هەبـوو دانیشـتوانە رەسـەنەکانی ئەوناوچـە بـوون لـە ئەرمـەن و یونانـی و جـو. نموونـەی ئـەو بەرهەمانـە بریتـی بـوون لـە پیشەسـازی چنیـن، زەیتـی روەک، خواردەمەنـی، قاقـەز، تەختـە و فەخفـوری. لـە ئێرانیـش ژمارەیـەک پیشەسـازی خۆماڵـی گەشـەیکرد لەوانـە کارگـەی شـەکر، قوماشـی ئاوریشـم و لۆکـە، فـەرش و بـەڕە، راکێشـانی کارەبـا، چاپکردنـی کتێـب و رۆژنامـە، سـابون، گـوڵاو و لوولـەی تفەنـگ، لـە ناویانـدا پیشەسـازی فـەرش لـە تەبرێـز لەهەموویـان گرنگتـر بـوو و دەوروبـەری ١٥٠٠ کرێـکار کاریـان تێـدا دەکـرد... . لـە میسـر هەنـدێ پیشەسـازی مابوونـەوە لەوانـە شـەکر، قوماشـی لۆکـە، کارگـەی جگـەرە و چیمەنتـۆ. بەشـێک لەمانـە بـە کەپیتـاڵ و کۆمپانیـای بێگانـە دەکـران. لـە عێـراق ئـەو پرۆسـەیە خاوتـر بەڕێوەچـوو «٧ ل١٥٤».

گرنگتریـن ناوچەکـە لـە نیـوەی دووەمـی سـەدەی نۆزدەداهەتـا رادەیـەک پیشەسـازی خۆماڵـی تیـادا گەشـەیکرد چیاکانـی لوبنـان بـوو. ئـەوەی لـەم ناوچەیـدا لـەم قۆناغـەدا

روویـدا پیشەسـازی سـەرەتای چنینمـان لـە فلۆرینـس و فلاندەرنـی رۆژئـاوای ئەوروپـای سـاڵەکانی ١٢٠٠ و ١٣٠٠ بیردەخاتـەوە. پیشەسـازی سـەرەتایی قوماشـی خـوری لـەو ناوچانـەدا ١٠٠هەتـا ٢٠٠ سـاڵ پێـش ئینگلتـەرا بوژاندنـەوەی بەخـۆوە بینی. وەکـو لـە بەنـدی دووەمـدا باسـمانکرد بەهـۆی چەنـد فاکتەرێکـی بنچەنییـەوە ئـەو پیشەسـازیە دواتـر لـەو ناوچانـەدا شکسـتی هێنـا و ئـەو ناوچانـە چەنـد سـەدەیەک کەوتنـە دوای ئینگلتـەراوە. بـە هەمـان شـێوە لـە چیاکانـی لوبنـان پیشەسـازی سـەرەتایی گەشـەکردنی بەخـۆوە بینـی، بـەڵام دواتـر بەهـۆی هەنـدێ فاکتـەرەوە لێـرەش شکسـتیان هێنـا.

لـە چیاکانـی لوبنـان پیشەسـازی تـاڵ دروسـتکرن و قوماشـی ئاوریشـم لـە چەنـد سـاڵێکدا بوژاندنـەوەی باشـی بەخـۆوە بینـی. لـە سـاڵی ١٨٧٠دا ٣٣٪ ی بەرهەمـی ئاوریشـمی خـاوی ناوچەکـە لـە پیشەسـازی خۆماڵیـدا بەکاردەهێنـرا. زۆربـەی ئـەو بەرهەمهێنانـە کۆمپانیـای ئەورووپـی و کومپانـی خۆماڵـی نزیـک لەوانـەوە پێـی هەڵدەسـتان و گەشـەیەکی باشـیانکرد. لـە ئاژاوەکانـی ١٨٦٠دا لـە ناوچەکـەدا، زۆربـەی ئـەو کارگانـە کاولکران و لەکارکەوتـن. دواتـر سـوپای فەرەنسـی سـەلەنوێ دروسـتیکردنەوە. دوای دروسـتکردنەوەیان هـەر وەکـو پێشـتر لەسـەر بەکارهێنانـی تەکنیکـی کـۆن بـەردەوام بـوون. لـە کۆتایـی ساڵەکانی حەفتـادا بەهـۆی کەمبوونەوەی خواسـتی بـازاڕ لەسـەر ئـەو بەرهەمانـە، فەرەنسـییەکان ئـەو کارگانەیـان بەجێهێشـت و لوبنانیـەکان خۆیـان بـە هەمـان تەکنیـک و ڕێبـازی کۆنـی بەرهەمهێنـان بـەردەوام بـوون لەسـەری.

بەرهەمهێنـەرە خۆماڵییـەکان بـە ئاسـانتر لـە فەرەنسـییەکان کاروبـاری ئـەو بەرهەمهێنانەیـان بەڕێوەدەبـرد. ئەمـان لەلایەکـەوە پەیوەنـدی راسـتەوخۆی باشـتریان لەگـەڵ ئـەو جوتیارانـە هەبـوو، کـە ئاوریشـمی خامیـان بەرهـەم دەهێنـاو لەلایەکـی تـرەوە خەرجـی هێـزی کاریـان کەمتـر بـوو. ئەوانـە ئافرەتـە خزمەکانـی خۆیـان وەکـو کرێـکاری وەرزی لـەوەدا بەکاردەهێنـا، کـە زۆر لـە بەکرێگرتنـی کرێـکاری نێرینـە هەرزانتـر دەکـەوت لەسـەریان. گرفتـی گـەورە بۆیـان پەیداکردنـی کەپیتـاڵ بـوو. لەبەرئـەوەی ئـەو بەرهەمهێنانـە وەرزی بـوون و کڕیـن و فرۆشـتنی هەمـوو کاتێـک داهاتـی نەبـوو، زۆرجـار پێویسـتیان بـە قەرزکـردن دەکـرد. هەتـا فەرەنسـییەکان پێویسـتیان بـەو بەرهەمانـە بـوو و قازانجیـان تێدادەکـرد، بانکەکانیـان بـە سـودی ٤، ٦ قەرزیـان پـێ دەدان، بـەڵام کـە چیتـر پێویسـتیان بـەو بەرهەمانـە نەمـا سـوودی قەرزەکانیـان گەیشـتە ١٠٪ کـە دەبـووە بارێکـی قـورس بەسـەر ئـەو بەرهەمهێنـەرە خۆماڵیانـەوە. بەشـێکی زۆری پیشەسـازی ئاوریشـم لـەم ناوچانـەدا شکسـتی هێنـا.

بەشـێک لـەو کارگانـە کەوتنـە بەرهەمهێنانـی قوماشـی لۆکـە لـە باتـی ئاوریشـم، بـەڵام ئەوانــەش بــەلاوازی مانــەوە «**٣٠** ل**١٥٤**».

هەربەشـێوەی چیاکانــی لوبنــان لــە پەنجاکانــی ســەدەی نــۆزدەدا، لــە ناوچەکانــی نــاوەوەی ســوریای گــەورە نمونــەی حەلەب و دیمەشـق هەندێ پیشەسـازی سـەرەتایی زیادیکـرد. لـە کۆتایـی ئـەو سـاڵانەدا شـەپۆلێکی گـرژی و توندوتیـژی دژی پێکهاتـە ناموسـڵمانەکان و کۆمەڵکوژییــان لــە شــارە گەورەکانــی ناوچەکــەدا دەســتیپێکرد. ئەمانـە بوونـە هـۆی کاولکردنی ژمارەیـەک زۆر شـوێنکاری بەرهەمهێنانی پیشەسـازی سـەرەتایی. لـە کـۆی **٣٥٠٠** تەونـی جۆڵایـی **٣٠٠٠**ی لەناوبـرا. سـەرەڕای ئـەوە بەهـۆی ئـەوەی دەوڵەتـی عوسـمانی و هێـزە ئەوروپییـەکان کەوتنـە تۆڵەکردنـەوە و سـزادانی گوناهبـارەکان، سـامان و شـوێنکاری ژمارەیەکـی زۆری تـری بـازرگان و خـاوەن کەپیتاڵــە موسـڵمانەکان زەوت و کاولکـران، کـە هێنـدەی تـر ئـەو بەرهەمهێنانانـەی لاوازکــرد. بــەڵام لەبەرئــەوەی دەوڵەتــی عوســمانی و دروزەکان لــە ماوەیــەدا هاوپەیمانیەکیـان دروسـتکرد، کـە بـووە هـۆی دابینکردنـی ئاسـایش و سـەقامگیری لـە ناوچەکـەدا، هەروەهـا بەهـۆی ئـەوەی ئـەو کاولکردنـە لەنـاو شـارە گەورەکانـدا روویـدا بەشـێک لـە شـوێنکار و بازرگانـە دەوڵەمەنـدەکان لـە دەرەوەی شـارەکان بــوون، لــە شەســتەکاندا هەندێــک لــەو بەرهەمهێنانــەوە ســەرلەنوێ بوژاندنەوەیــان بەخۆوەبینــی. لــە حەفتاکانــدا لــە ناوچــەی حەلــەب بەرهەمهێنانــی هەنــدێ جــۆری جلوبەرگـی هـەرزان پەیدابـوو. زۆربـەی ئـەو بەرهەمانـە بـۆ بازاڕەکانـی نـاوەوەی سـوریای گەورەبـوو، کـە هێشـتا بەرهەمـی دەرەکـی بـە شـێوەیەکی فـراوان رووی تێنەکردبــوون «**٣٠** ل**١٦٧**».

یەکێــک لــەو بــوارە گرنگانــەی لــە کۆتایــی ســەدەی نۆزدەهەمــدا وەبەرهێنانــی گـەورەی تیاداکـرا پیشەسـازی میـن بوو(تعدیـن). پلانـی کـورت و درێـژی بـۆ دانـرا و چەندیــن رێکەوتنامــە لــە نێــوان دەوڵەتەکانــی ناوچەکــە و کۆمپانیاکانــی دەوڵەتــە کەپیتالیسـتەکاندا مۆرکـرا. لەوانـە لـە تورکیـای عوسـمانی مینـی کـروم. لـە ئێـران رەسـاس بـۆ پیشەسـازی دراو (عوملـە)، پیشەسـازی خەڵـوز و پتـرول. لـە میسـر مینـی فوسـفور و مەنگەنیـز و گـەڕان بـە دوای پترۆڵـدا. لـەم بوارانـەدا بەشـی زۆری بـە کەپیتـاڵ و کۆمپانیـای دەرەکـی کـراوە. ئـەم کارانـە سـەرەتایی گـەڕان بەشـوێن پیتـرۆل بـوو لـەو بـوارەدا.

لـە نیـوەی دووەمـی سـەدەی نـۆزدەدا، رۆڵـی سـەرافەکان و جموجۆڵـی کاری بانکی لـە چەندیـن ناوچـەدا زیادیکـرد. زۆربـەی ئەوانـەی بـەو کارانـە هەڵدەسـتان پێکهاتـەی یونانـی و ئەرمەنـی جـو بـوون. لـە هەنـدێ شـوێن بەتایبـەت بەغـدا و چیاکانـی لوبنـان

ئەوانە هەتا رادەیەک رۆڵیان لە وەبەرهێنانکردنی بواری پیشەییدا پەیداکرد. لە کۆتایی سەدەکەدا رۆڵیان کەمی کرد و نەیانتوانی هەنگاوبنێن بۆ دروستکردنی بانک و سیستمی بانکی بەهێز «٧ ل١٥٦\ ١٥ ل٤٦».

لەگەڵ ئەوەی لەم قۆناغەدا چەندین فاکتەری یارمەتیدەر هەبوو بۆ گەشەکردنی بەرهەمهێنانی پیشەسازی خۆماڵی، بەڵام ئەو کۆسپانەی کە لەبەردم گەشەکردندا بوون سەنگیان قورستر بوو. هەڵبەتە گرنگترینیان شکستهێنانی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵات و قاپیکردنەوە بوو بۆ کۆمپانیا و بانک و دەوڵەتە کەپیتالیستەکان و قەرزلێکردن لێیان و دانی ئیمتیازاتی بێسنوور پێیان و بوونیان بە لایەنێکی بڕیاردەری سیاسی و ئابوری لە ناوچەکەدا. ئەمە ڕێگەی بۆ بەهێزبوون و بەرفراوبوونی خێرای بازرگانی دەرەکی و دروستبوونی لاسەنگی لە نێوان هەناردن و هاوردەکردندا خۆشکرد، کە بەزەرەری بەرهەمهێنانی پیشەسازی خۆماڵی دەشکایەوە.

باج و گۆمرگی قورس و هەروەها گەندەڵی بێسنووری دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و سەرانە و بەرتیل سەندن و مۆنۆپۆڵی هەندێ توێژ لەسەر پیشەسازی و بازرگانی ناوخۆ بوو بە کۆسپێک و خەرجێکی قورس لەبەردەم گەشەکردنیاندا. لەهەمانکاتدا ئاسانکاری کردن بۆ کۆمپانیا دەرەکییەکان و سەندنی گومرگ و باجی کەمتر لە بەروبومی هاوردەکراو، خەرج و نرخی کەلوپەلی ناوخۆیی گرانتر دەکرد لەچاو هاوردەکراوەکاندا و فرۆشتنیان زەحمەتر دەبوو.

ناسەقامگیری ڕێگەوبان و گوێ پێنەدانی دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە ڕێگەوبان دروستکردن لە نێوان ناوچە و هەرێماکانی ناو دەوڵەتەکندا، ڕێگربوو لە ئاڵوگۆڕکردنی کەرەسەی خاو و بەرهەمی پیشەسازی خۆماڵی، نرخی ئەوانەی بەرزدەکردەوە و بە خاوتر دەگوێزرانەوە.

دروستبوونی ئاژاوە و کوشتن و ئازاردان و دەربەدەرکردنی پێکهاتە ناموسڵمانە خاوەن پیشەکان کاردانەوەی خراپی هەبوو لەسەر گەشەکردنی پیشەسازی خۆماڵی و زۆربەیانی لەباربرد.

ساڵەکانی ١٨٦٠ سوڵتانی عوسمانی بەمەبەستی زیادکردنی داهاتی باجەکانی دەوڵەت، کۆمیتەیەکی پێکەوەنا بەمەبەستی گەشەپێکردنی پیشەسازی خۆماڵی و سنوردانان بۆ کەلوپەلی دەرەکی. بەڵام ئەو کۆمیتەیە لەچەند بڕیارێکی سەر قاقەز بەولاوە بەکردەوە هیچی نەکرد. ساڵی ١٨٦٧ قوتابخانەیەکی پیشەسازی کرایەوە، بەڵام خوێندن تیایدا زۆر دووربوو لە پێویستیەکانی وڵاتەکە و ئاستی خوێندن تیایدا نزمبوو و توانای پەروەردەکردنی کادیری شارەزای نەبوو. ساڵی

١٨٦٢ بەمەبەستی ئاسانکردنی هەناردەکردنی کەلوپەلی پیشەسازی خۆماڵی بۆ دەرەوە بڕیارێکی دەرکرد بە نزمکردنەوەی گومرگ لەسەر ئەو بەرهەمانە بۆ ١٪ و بەرزکردنەوەی گومرگ لەسەر کەلوپەلی هاوردەکراو بۆ ٨٪. بەڵام ئەم بڕیارە لەبەر ناڕەزایی دەربرینی کۆمپانیا و دەوڵەتە بێگانەکان و ئەو بازرگانانەی کاریان لەو بوارانەدا دەکرد سەری نەگرت «**٣٠** ل**١١٦**».

لەو قۆناغەدا بۆ ئەوەی پیشەسازی سەرەتایی ناوخۆ توانای بوژاندنەوەی هەبێت پێوستبوو سیستمی بانکی و قەرزدان و ئاڵوگۆڕی دراو رێکبخرایە و وەبەرهێنانی بۆ خەڵکانی بەرهەمهێنەری پیشەسازی ئاسان بکردایە.

بەهۆی زیادبوونی سەنگی هاوردەکردن لەچاو هەناردەکردندا بەشێکی زۆری هاوردەکردن بە سەروەتی ناوخۆی وڵات لە زێڕ و زیو دەکرا، بەوەش بەهای دراوی خۆماڵی بەرامبەر دەرەکی دەهاتە خوارەوە. بەرهەمهێنەرانی پیشەیی وڵات، کە تەکنیکی هاوچەرخی دەرەکیان دەکڕی دەبوایە دراوی قورسی دەرەکیان پێبدایە، بەڵام لە هەناردەکردنی بەرهەمەکانیان بۆ دەرەوە، کۆمپانیا بێگانەکان بە عوملەی خۆماڵی لێیان دەکڕین. لێرەدا بەکارهێنانی عوملەی جیاواز وایدەکرت کڕینی ئەو شتانە لەدەرەوە زۆر گرانتر بکەوێت لەسەریان.

بەهۆی ئەمانە و بەرزی رێژەی سوودسەندن لە قەرزدان کە گەیشتۆتە **١٠٪** لەسەر ئەو بەرهەمهێنەرانە، بوونە کۆسپی گەورە لەبەردەم کڕینی تەکنیکی نوێدا. بۆ نمونە لە ئێران لەسەرەتاکانی ساڵەلانی **١٩٠٠**دا، بەرهەمهێنەرەکان تەنها **٢٪** ی کەپیتالیان لەو بوارەدا بەکارهێنراوە. هەڵبەتە خۆبەخۆ هەستان بەرهەمهێنانی ئامرازی نوێی بەرهەمهێنان، نمونەی مەکینەی هاوچەرخ و رێگەی نوێی زانستی خەڵک لە خەویشدا بیری لێ نەکردۆتەوە، چونکە توانای خوڵقاندن و داهاتن لەژێر ئەو سیستمە فیوداڵە خێڵەکییە بەتەواوەتی مرێنراو بوو «**١٥** ل**٤٤**».

فاکتەرێکی تر، کە هێندەی تر دراوی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی لاوازکرد و توانای وەبەرهێناناتی لای خاوەن کەپیتاڵ و پیشەگەرە خۆماڵییەکان کەمکردەوە، هەستانی ئەو دەوڵەتانە بوو بە سکەلێدان و یەکخستنی دراوی وڵاتەکانیان. ئەو دەوڵەتانە چەند کارگەیەکیان بۆ ئەو مەبەستە دروستکرد بۆ سکەلێدان. لەبەرئەوەی هەمیشە بودجەیان کورتی دەهێنا و خەزێنەی دەوڵەتەکانیان بەتاڵ بوو، کەوتنە سکەلێدانی دراوێکی زۆر بێ ئەوەی لە بەرامبەردا سامانیان هەبێت. هەروەها کێشی دراوەکانیان کەمدەکردەوە و مس و منیرالی تریان تێکەڵ دراوی زێڕ و زیو دەکرد. هەموو ئەمانە دەبووە هۆی ئەوەی عوملەی خۆماڵی ئەو وڵاتانە هێندەی تر قیمەتی بێتە خوارەوە لە چاو دراوە بەهێزەکانی ئەوسای

جیهانـدا، نمونـەی پاوەنـد و فرانـک. بـۆ نمونـە لـە ئێرانـی قاجـار لـە نێـوان سـاڵەکانی ١٨٠٠–١٩٠٠ دراوەکەیـان ٤١٠٪ کەمـی کـرد، قرانـی ئێرانـی لەچـاو پاوەنـدی ئینگلیـزی ٨٠٪ قیمەتـی هاتـە خـوارەوە «١٥ ل٦٥».
بـاج و گومرگـی زۆر لەسـەر بەرهەمهێنـەرەکان و دەسـتکورتی زۆرینـەی خەڵـک کـە مسـکێن و جوتیـاری هەژاربـوون، دەبـووە هـۆی بـێ دەرەتانیـان و کەمبوونـەوەی خواسـتیان لەسـەر بەرهەمـی پیشەسـازی خۆماڵـی. سـەرەڕای ئەوانەنەخۆشـی بڵاوبوونـەوە و نەخۆشـی نـاو ڕوەک و ئـاژەڵ و سـاڵی وشـکانی یـان زۆر سـارد لـە هەنـدێ شـوێندا توانـای خەڵکـی لـە کڕینـی بەرهەمـی پیشەسـازی کەمدەکـردەوە. سـەرەڕای ئەوانـە قۆرخکردنـی بـازاڕ هێنـدەی تـر ئـەو خواسـتەی کـەم دەکـردەوە. بـۆ نمونـە قۆرخکردنـی کڕیـن و فرۆشـتنی دانەوێڵـە لەلایـەن توێژێـک لـەو بازرگانـە گەورانـەی کـە دزە شـەریک بـوون لەگـەڵ دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدار و شـاردنەوەی ئـەو بەرهەمانـە لـە کاتـی قەیرانـە سروشـتی و ئابوریەکانـدا و بەرزبوونـەوەی نرخـی بەچەندیـن قـات، هێنـدەی تـر زۆرینـەی دانیشـتوانی بـە دەرەتـان دەبـرد و لـە کڕینـی گەنـم و خوارکـی هـەرە پێویسـت بـەولاوە توانـای کڕینـی شـتی تریـان نەبـوو. هەمـوو ئەمانـە وایدەکـرد بەرهەمهێنانـی پیشەسـازی ناوخـۆ بـازاڕی کەمبێتـەوە و لەناوبچـن یـان زۆر بەخـاوی گەشـە بکـەن «٧ ل١٥٦».
فاکتەرێکـی تـری گرنـگ، کـە بووەهـۆی ئـەوەی هەنـدێ پیشەسـازی گرنگـی چنیـن نەتوانـێ بـەردەوام بێـت و بەهێزبێـت پشـت بەسـتن بـوو بـە بەرهەمهێنانـی قوماشـی ئاوریشـم. لەبەرئـەوەی دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدارانی ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت حەزیـان لـە ژیانـی سـەڵتەنەت و بەکارهێنانـی قوماشـی ئاوریشـمی گرانبەهـای تێکـەڵ بـە زێـڕ و زیـو بـوو، هەروەهـا لەبەرئـەوەی ئـەوان بڕیاردەربـوون لـە چۆنیەتـی بەرهەمێنانـی پیشەسـازیدا، لەباتـی بەرهەمهێنانـی قوماشـی خـوری یـان لۆکـە زیاتـر وەبەرهێنـان لـە قوماشـی ئاوریشـمدا دەکـرا.
بـازاڕی ئـەم جـۆرە قوماشـە و خواسـت لەسـەری زۆر سـنووردار بـوو. ئەوپـەڕی ٥٪ دانیشـتوان توانـای کڕینـی ئەوانەیـان هەبـوو، بۆیـە هـەر لەسـەرەتاوە بـە پێچەوانـەی بەرهەمهێنانـی قوماشـی خـوری و لۆکـەوە دەرفەتـی گـەورەی گەشـەکردنی نەبـوو. لەگـەڵ کەمبوونـەوەی خواسـتی ناوخـۆ و جیهـان لەسـەر ئـەم بەرهەمانـە لـە کۆتایـی سـەدەی نـۆزدەدا، بـە خێرایـی ئـەم بـواری بەرهەمهێنانـە شکسـتی هێنـا.
بەهـۆی هەمـوو ئـەم کۆسـپە مەزنانـەی کـە ڕێگربـوون لـە بەرهەمهێنانـی پشەسـازی خۆماڵـی لەڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا، لای بـازرگان و توێـژە خـاوەن کەپیتاڵـەکان زۆر ئاسـانتر و مسـۆگەرتر بـوو توانـاو کەپیتاڵەکانیـان لەباتـی ئـەوەی لـەم بـوارەدا بـەکاری

بهێنن، لە بازرگانی دەرەکی بەکڕین و فرۆشتنی کەلوپەلەکانی وڵاتە کەپیتالیستەکان و بەرهەمهێنان و پەیداکردن و فرۆشتنی کەرەسەی خاوی ئەواندا بەکاری بهێنن.

گۆڕانکاری بنەرەتی لە بەرهەمهێنانی پیشەییدا

لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەدا، سەدان هەزار شوێنکاری پیشەیی لە شارە گەورەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەبوون. نموونەی ئەوانە ئەستەنبوڵ و ئەزمیر و بورسا و ئەنقەرە لە تورکیای عوسمانی، حەلەب و دیمەشق و بەیروت لە سوریای گەورە، بەغدا و موسڵ لە عێراقی عەرەبی، ئیسفەهان و تەبرێز و هەمەدان و شیراز و کاشان لە ئێران، قاهیرە و محەلە و ئسیوت و فەیوم لە میسر «٧ ل١٥٠». لە شارە گەورەکانی کوردستانیش ئەوانە هەبوون، بەڵام بە قەبارەیەکی بچوکتر.

لەم قۆناغەدا جیاوازی بەرهەمهێنانی پیشەیی و پیشەسازی سەرەتایی لەوەدابوو، کە لە بەرهەمهێنانی پیشەییدا ژمارەیەکی زۆرکەم خەڵک کاریان تێدادەکرد. ژمارەی ئەوانە لە شوێنکاریەکدا لە پێنج کەس کەمتر بووە و هەروەها بەرهەمەکانی کەم بوون و بۆ دابینکردنی پێداویستی بازاڕێکی ناوخۆی بچوک بوو. کەم لەوانە بەرهەمەکانیان دەگەیشتە هەرێم و ناوچەکانی تر، یان دەرەوەی وڵاتەکان «١٥ ل٥٧». لەگەڵ ئەوەی بەرهەمهێنانی پیشەیی قوماش بەهۆی بوژاندنەوەی بازاڕەکان و زیادبوونی دانیشتوانەوە هەتا رادەیەک هەتا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە زیادیکرد، بەڵام لەکۆتایی سەدەکەدا ئەو بەرهەمهێنانە لە هەندێ شوێندا شکستی هێناو لە نێوان ساڵەکانی ١٨٥٠-١٨٨٠نزیکەی ٩٠٪ ژمارەیان لەناوچوو. زۆربەی ئەوانەی کە لەو ساڵانەدا لەناوچوون لەو ناوچانەدا بوون، کە نزیکبوون لە کەنار دەریا و رێگە بازرگانییە گەورەکانەوە. شوێنەکانی تر کە دوورتر و سەخت تر بوون، شکستهێنانیان نزیکەی ٥٠ساڵی تر دواکەوت «٧ ل١٥٣».

بەڵام بەرهەمهێنانی پیشەیی تەنها لە بواری قوماش دروستکردندا نەبوو، بەڵکو چەندین کەلوپەلی تر تیایدا بەرهەم دەهێنرا. ئەوانە هەتا کۆتایی سەدەی نۆزدە ژمارە و بەرهەمەکانیان زیادیکرد. سەرەڕای ئەوە پیشەسازی ئەوروپا توانای دابینکردنی پێداویستی تایبەتی خەڵکی ناوچەکە نەبوو. نمونەی ئەوانە جلوبەرگی تایبەتی خەڵکی ناوچەکە.

ئەوەی گرنگە لێرەدا ئەوەیە، هەتا دەهات بنەمای فیوداڵی خێڵەکی قوفڵدراوی بەرهەمهێنانی پیشەیی تێکدەشکا. ئەو بەرهەمهێنانە هەتا دەهات زیاتر دەبەسترا بە

بازاڕەکانــەوە و کەلوپەلەکانــی بــە ئازادتــر ســاغ دەکرانەوە و ئەو وەســتا و شــاگەردانەی کاریــان تێدادەکــردن زیاتــر وەک کرێــکاری موچەخۆریــان لێدەهــات. هەروەکــو چــۆن پیشەســازیی ســەرەتایی لــە ڕۆژهەڵاتــی ئەوروپــای کۆتایــی ســەدەکانی ناوەڕاســتدا سیســتمی پیشــەیی فیودالــی تێکشــکاند، بەهەمــان شــێوە بڵاوبوونــەوەی ســەرمایەداری جیهانــی و بــازاڕی کراوەتــر سیســتمی پیشــەیی فیودالــی خێڵەکــی لــە ڕۆژهەڵاتــی ناوەڕاســت تێکشــکاند. جیــاوازی گــەورە لــە نێــوان ئــەو دوو پرۆســەیەدا ئەوەبــوو، کــە لەنــاو وڵاتەکانــی ڕۆژئــاوای ئەوروپــا شانبەشــان و لەپــاڵ بەرهەمهێنانــی پیشــەییدا، پیشەســازیی ســەرەتایی ســەری هەڵــداو گەشــەیکرد و بەرهەمهێنانی پیشــەیی لاوازکــرد و بەخــۆوەی بەســتەوە و شــاگرد و وەســتاکانی دەکــرد بــە کرێــکاری خــاوەن مووچــە لای خــۆی، بــەڵام لــە ڕۆژهەڵاتــی ناوەڕاســت پیشەســازیی ســەرەتایی یــان هاوچــەرخ نەیتوانــی هێنــدە بەهێــز بێــت، کــە بــەو کارە هەســتێت «بەنــدی ٢».

بەرهەمهێنانــی پیشــەیی مایــەوە، بــەڵام بەسروشــت و خاســڵەتی نوێــوە. دەتوانیــن بڵێیــن کــە پیشــەییەکان بوونــە شــوێنکاری پیشــەگەری بچوکــی لاواز. ئــەو شــوێنکارە بچوکانە هــەر مانــەوە، بــەڵام هەمان ئــەو کۆســپانەی ڕووبەڕووی پیشەســازی خۆماڵــی بوونەوە، ڕووبــەڕووی گواســتنەوەی ئەمانــەش دەبوونــەوە بــۆ پیشەســازی هاوچەرخــی گەورەتر و پێشکەوتوتر.

بەرهەمهێنانــی پیشــەیی بچــوک، گەشــەکردنی بەخــۆوە بینــی و ژمارەیــان زیادیکــرد، هەروەهــا بەســترانەوە بــە بازاڕێکــی گەورەتــر و ئازادتــرەوە و سیســتمی قوفڵــدراوی پیشــەیی خێڵەکــی تێکشــکا، لەهەمانکاتــدا بەســترایەوە بەسیســتمی ســەرمایەداری جیهانییــەوە، بــەڵام لەبــەر ئــەو کۆســپانەی لــە ڕێگــەی گەشــەکردنیدا بــوو بــە لاوازی و بچوکــی مایــەوە. لەگــەڵ لاوازی و بچوکیــدا لــەم قۆناغــە و قۆناغەکانــی دواتریشــدا ئــەم بەرهەمهێنانــە ڕۆڵــی گرنگــی بینیــوە لــە ژێرخانــی ئابــوری وڵاتەکانــی ڕۆژهەڵاتــی ناوەڕاســتدا.

دروستبوونی چەندین مەڵبەندی ئابوری

لەســەرەتای ســەدەی نــۆزدەدا، دەوڵەتــە گەورەکانــی ڕۆژهەڵاتــی ناوەڕاســت پێکهاتبــوو لــە چەندیــن ناوچــە و شــوێنی دابــڕاو لەیــەک، کــە هیــچ بەرژەوەندییەکــی ئەوتــۆ پێکــەوە نەیدەبەســتنەوە. لەژێــر سیســتمێکی فیودالــی خێڵەکــی قوفڵــدراودا دەژیــان و بەشــی هــەرە زۆری بەرهەمهێنانــی کشــتوکاڵی و پیشــەیی لــە پێنــاوی دابینکردنــی پێداویســتی خــۆدا بــوو، ئیکتفــای زاتــی. بازرگانــی زۆر لاواز بــوو و زیاتــر

لـە پێنـاوی دابینکردنـی خواسـتی توێژێکـی زۆر بچوکـی کۆمەڵگـەدا بـوو. ناوچـە و هەرێمـەکان خاسـڵەت و زمـان و دیالێکـت و جلوبـەرگ و کلتـوری تایبەتـی خۆیـان هەبـوو، ئاگایـان لـە یەکتـر نەبـوو و هـەر شـوێنە بـۆ خـۆی و بـە ڕێبـازی تایبەتـی خـۆی دەژیـا. ئـەوەی بەسـتبوونی بەیەکـەوە دەسـەڵاتی ناوەنـدی دەوڵەتـەکان و سـوپا و دامودەزگاکانـی دەوڵـەت بـوو، لـە پێنـاوی کۆنترۆڵکردنیـان و بەکارهێنانیـان لـە شەڕوشـۆڕدا و هەروەهـا کۆکردنـەوی بـاج و خـەراج و تاڵانکـردن و رووتاندنەوەیـان «بەنـدی سـێیەم».

ئـەوەی لـە قۆناغـی پێشـوودا دەسـتپێکرد و لـەم قۆناغـەدا بەردەوامبوو، ئـەوە بوو کە هەنـگاو بـە هەنـگاو، ناوچـە لـەدوای ناوچـە گۆڕانـکاری گەورەیـان بەسـەردا دەهـات و ڕێڕەوێکـی نوێـی گەشـەکردن و گۆڕانـکاری لەناویانـدا دروسـت دەبـوو. یەکێ لـە دیـاردە گرنگـەکان کـە لەناوچەکـەدا روویـدا، بریتـی بـوو لـە دروسـتبوونی چەندیـن مەڵبەندی(سـەنتەر) ئابـوری. ئەوانـە هەتـا دەهـات خاسـڵەتی تایبەتیـان تیـادا دروسـت دەبـوو و لەیەکتـر دووردەکەوتنـەوە. ئەمـە لـە چەنـد روویەکـەوە دەسـتپێکرد:

- بووژاندنـەوەی بازرگانـی بـووە هـۆی گەشـەکردنی چەندیـن شـاری بازرگانی گرنگ. پەیوەنـدی هەنـدێ لـەم شـارانە لەگـەڵ بـازاڕ و کەپیتالیزمـی جیهانـەوە راسـتەوخۆ بـوو و چیتـر پێویسـت نەبـوو وەک جـاران لـە ڕێگـەی دەسـەڵاتی ناوەندییـەوە بێـت. سـەرەڕای شـارە بازرگانییەکانـی تورکیـای عوسـمانی نمونـەی ئەسـتەنبوڵ و ئەزمیـر و بۆرسـە لەسـەر دەریـای رەش و دەریـای سـپی ناوەڕاسـت، شـارەکانی سـوریای گـەورە و میسـر و تونـس و مەغـرب و جەزائیـر و لیبیـا لەسـەر دەریـای سـپی ناوەڕاسـت، شـارە بازرگانییەکانـی ئێـران و شـارەکانی لەسـەر کەنـداو و دەریـای هینـدی، شـاری بەسـرەی عێـراق لەسـەر کەنـداو، یەمـەن لەسـەر دەریـای سـور و دەریـای عەرەبـی هەتـا دەهـات هـەر یـەک لای خۆیـەوە رۆڵـی بازرگانـی و فینانـس تیایانـدا بەهێـز دەبـوو.

- هەتـا دەهـات ئـەو شـارە بازرگانییانـە ناوچـە نزیکەکانی دەوروپشـتیان بـە خۆیانەوە دەبەسـتەوە. بـۆ بەسـتنەوەی دەوروپشـت پێیانـەوە چەندیـن هێڵـی شـەمەندەفەر و ڕێگەوبـان راکێشـرا. هەتـا دەهـات بەرژەوەنـدی تایبەتـی زیاتـر لـە نێواندیانـا دروسـت دەبوو.

لەکاتێکـدا گەشـەکردنی ئابـوری لـە رۆژئـاوای ئەوروپـا ناوچەکانـی وڵاتـی لەسـەر بنەمـای نەتەوایەتـی پێکـەوە بەسـتەوە و دەوڵەتـی نەتەوایەتـی تیایانـدا دروسـت بـوو، لـە رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت گەشـەکردنی ئابـوری هەنـدێ ناوچـەی بـەو سـەنتەرانەوە دەبەسـتەوە. ئـەوە بـازاڕی نەتەوایەتـی و دەوڵەتـی نەتەوایەتـی لـێ دروسـت نەبـوو،

بەڵکو ئاسانکارییەک بوو بۆ بەستنەوەی ناوچەکان بە بازاڕی جیهانییەوە.
- لاوازی و خاوی گەشەکردنی بەرهەمهێنانی پیشەسازی و بازرگانی ناوخۆ و نێوان هەرێمەکان و گوێنەدانی دەوڵەتەکان و کەپیتالیزمی جیهانی بەوانە، وایکرد کە رێگەوبان لە نێوان ئەو هەرێمانەدا دروست نەکرێت و بە تۆرێکی ئینفراسترەکتور پێکەوە نەبەسترێنەوە. ئەمە لەلایەکەوە بوو بە کۆسپێک لەبەر دەم بوژاندنەوەی بازرگانی نێوان ناوچەکان و خاوبوونی گەشەکردنی پیشەسازی خۆ ماڵی و لەلایەکی ترەوە هەتا دەهات دەبووە هۆکاری لەیەک دابڕینیان و بەستنەوەی هەر لایەکیان بە نزیکترین سەنتەری ئابورییەوە. بۆ نموونە پێشترموسڵ زیاتر بەسترابوو بە حەلەب و ئامەد و کەرکوک و ئەستەنبوڵەوە، بەڵام هەتا دەهات زیاتر دەبەسترایەوە بە بەغدا و بەسرەوە. پێشتر پەیوەندیی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوان ناوچە سنوورەکانی ئێران و دەوڵەتی عوسمانیدا هەبوو، بەڵام دواتر ئەو ناوچانەی ئێران زیاتر دەبەستران بە شارە بازرگانییەکانی ئێران لە کەنداو، بەهەمان شێوە ناوچەکانی عێراق دەبەسترانەوە بە بەسرەوە. بەوەش ناوچەکانی کوردستان هەتا دەهات زیاتر دەبەسترانەوە بە سەنتەری جیاوازی نزیک لێیانەوە. هەتا ئەو سەنتەرە ئابورییانە بەهێزتر بوونایە، ئەو ناوچانە زیاتر لەیەک دادەبڕان.
- شکستهێنانی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابورییان و لاوازبوونی دەسەڵاتی ناوەندی لەو ناوچەکاندا، زیاتر زەمینەی بۆ کۆمپانیا و بانک و دەوڵەتە کەپیتالیستەکان دروستکرد، کە لەو مەڵبەندە ئابورییانە جێگەی پێی خۆیان قایم بکەن و ژێرخانی ئابوری ئەو ناوچانە بەپێی بەرژەوەندیی خۆیان دابڕێژن. ئەمەش دەبووە زیاتر بەهێزبوونی رۆڵی ئابوری ئەو سەنتەرانەوە و بەستنی دەوروپشت بەخۆیانەوە و دابەشبوونی هەرێم و میللەتەکان و دوورکەوتنەیان لە یەکتری.
- کردنەوەی قەناتی سوێس لە ساڵی ١٨٦٩دا، خێراییدا بەو پرۆسەیە. جاران بەشێکی زۆری بازرگانی هیندستان و چین و ناوچەکانی ئێران و بەشی ئاسیای دەوڵەتی عوسمانی لە رێگا وشکانییەکانەوە بەو ناوچانەدا تێدەپەڕین و بەرژەوەندیی هاوبەشی لە نێوانیاندا دروستکردبوو. بەڵام قەناتی سوێس هەر یەکێ لەو وڵات و ناوچانەی بە جیا و راستەوخۆ دەبەست بە بازاڕی گەورەی کەپیتالیستی جیهانەوە و ئەو ناوچانەی هەتا رادەیەکی زۆر لەیەک دابڕی. کردنەوەی ئەو قەناتە بازرگانی ئێران و عێراق و هیندستان و چین و شوێنەکانی تری دوو هێندە لێکرد.

هەمو ئەمانە زەمینەی بۆ سەرەتای گۆڕانکاری نوێ لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا خۆشکرد. وایکرد کە نەخشەی داهاتووی وڵاتەکانی ناوچەکە لەسەر بنەمای بەرژەوەندیی بازرگانی دەرەکی دابڕێژرێت.
«بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ئەم بابەتانە بڕوانە **١٥** ل**١٣٧-١٧٨ \ ٧** ل**١٧-٦١ \ ٣٠** ل**٥٠-٥٦ \ ١** ل**٣٤-٤١** »

چینوتوێژ و پێکهاتەکان و دەرفەتی بەشداریکرن لە بڕیاردانداا

بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان بۆ ناوچەکە و چاکسازیی دەوڵەتەکان و دواتر شکستهێنانی چاکسازی ئەو دەوڵەتانە و لەدەستدانی سەربەخۆیی ئابوری و سیاسیان و لەهەمانکاتدا ئەو گۆڕانکارییە مەزنانەی لە بەرهەمهێنان و بازرگانیدا روویاندا، کاردانەوەی راستەوخۆیان لەسەر بنەما کۆمەڵایەتیەکانی ناوچەکە هەبوو. ئەو گۆڕانکارییانە سروشت و رۆڵ و توانای چینوتوێژ و پێکهاتە کۆنەکانی گۆڕی و لەهەمانکاتدا چینوتوێژی نوێیی دروستکرد و پێکهاتە و ناوچە و میللەتەکانی خستە ئاستێکی جیاوازترەوە. دروستبوونی هەموو ئەوانە و ئاوێتەبوونیان لەگەڵ ئەو زەمینە نوێیەدا پرۆسەیەکی پڕ لە واژوکردن و ململانێ بوو کە زۆرجار توندوتیژی بەخۆوە دەبینی.

دەستپێکردنی گەڵاڵەبوونی چینوتوێژەکان

لە مێژووی پێشتری دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، دەستەبژێری دەسەڵاتداری فیودالّی خێڵەکی بەهۆی چەندین فاکتەرەوە کۆنترۆڵی چینوتوێژەکانی کۆمەڵگەیان دەکرد. هەر کاتێک چینێک یان توێژێک بەهێزبوایەو و هەڕەشەی لەسەریان دروستبکردایە، بە شێوەیەک لە شێوەکان سەرکوت دەکران و خەڵکی تازەیان دەخستنە جێگە. بۆیە هەموو چینوتوێژەکانی وڵاتەکان و لەناویاندا توێژەکانی دەسەڵاتی ئایینیش لە هەموو مێژووی پێشتردا، بێجگە لە رۆڵی سەرەکیان لەسەرەتای دەوڵەتی سەفەوی ئێران، بە لاوازی مانەوە و رۆڵی گرنگیان نەبوو لە بەشداریکردنی بڕیاردانی سیاسی و ئابوری دەوڵەتەکاندا «بەندی سێیەم».
لەم قۆناغەدا گۆڕانکاری لەوەدا دەستی پێکرد. لاوازبوونی دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی ئەو دەوڵەتانە و هاتنە ناوەوەی کۆمپانیا و بانک و دەوڵەتانی

بێگانـە بـۆ نـاوەوە و بوونیـان بـە تەرەفێکـی بەهێـز و کاریگـەر لـە کۆمەڵگـەدا و زەلیـل بوونـی ئـەو دەسـتەبژێرییە بەدەسـتیانەوە، دەرفەتـی نوێـی دروسـتکرد بـۆ چینوتوێژەکانـی کۆمەڵگـە. لەگـەڵ ئـەوەی دەسـتەبژێریەی دەسـەڵاتدار و هێـزە دەرەکییـەکان بەرژەوەنـدی هاوبـەش پێکـەوەی دەیبەسـتنەوە، بـەڵام بەهۆی سروشـتی جیاوازیانـەوە لـە ململانێی بەردەوامـدا بـوون. چیتـر وەکـو کـۆن ئـەو دەسـتەبژێرییە بەتەنهـا نـەی دەتوانـی بڕیـار بـدات. ئـەم جـارە کەپیتالیسـتی جیهانـی رۆڵـی گرنگـی هەبـوو لـە بڕیاردانـدا. لەگـەڵ دیـوی خراپـی ئـەم پرۆسـەیەدا، نیمچـە پلوراليزمێـک لەنـاو ئـەو وڵاتانـەدا دروسـت بـوو، کـە دەرفەتـی مانـەوە و تەمـەن درێـژی بـۆ چینوتوێژەکانـی کۆمەڵگـە دروسـتکرد و هەتـا رادەیـەک توانایـان پەیداکـرد فشـار بخەنـە سـەر دەسـتەبژێری دەسـتەڵادار.

بوونـی توێـژە بێگانـەکان بـە بەشـێک لـە کۆمەڵگـە و تەرەفێکـی کاریگـەر و بڕیـاردەر تیایـدا بـۆ توانـای ئابوریـان دەگەڕایـەوە، پاڵپشـتی دەوڵەتـە ئەوروپییـەکان بۆیـان، ئاسـانکاری دەوڵەتەکانـی ناوچەکـە بۆیـان، نیشـتەجێبوون و بڵاوبوونەوەیـان لـە چەندیـن ناوچـەی جیـاوازی وڵاتەکانـدا، وەبەرهێنانکـردن و بەڕێوەبردنی راسـتەوخۆی کانزایـی و پیشەسـازی، هەڕەشـکردن و دانـی بەرتیـل و دیـاری، قـەرز و ئیمتیـازات و کۆکردنـەوەی بـاج و گومـرگ لەلایانـەوە، دروسـتبوونی بەرژەوەنـدی هاوبـەش و هاوپەیمانـی لەگـەڵ هەنـدێ چینوتوێـژی خۆماڵیـدا. ئەمانـە کردنـی بـە توێژێکـی کۆمەڵایەتـی ئۆروسـتۆکراتی لـە کۆمەڵگـەدا، وایکـرد پایـەی کۆمەڵایەتییـان بەرزتربێـت لـە زۆربـەی توێـژە دەسـەڵاتدارەکانی ناوخـۆدا و بـە ئاسـانی دەیانتوانـی دەسـت لـە بڕیـارە سیاسـی و ئابورییـەکان وەردەن و دانانـی وەزیـر و سـوڵتان و شـا و والـی و کاروبـاری مەڵبەنـد و ناوچەکانـدا. ئەمانـە لەلایەکـەوە خسـتنیە هەماهەنگـی لەگـەڵ هەنـدێ توێـژی کۆمەڵگـەدا و لەلایەکـی تـرەوە ململانـێ و گـرژی لەگـەڵ هەندێکـی تـردا «**١٥ ل٤٦**».

ئـەوەی وجـود و رۆڵـی ئەمانـەی زیادکـرد کڕینـی زەویوزارێکـی زۆر بـوو. لـە شەسـتەکان و حەفتاکانـی سـەدەی نـۆزدەدا دەوڵەتـەکان لەبـەر کورتهێنانـی بوجـە دەسـتیانکرد بـە فرۆشـتنی زەوی کشـتوکاڵی میـری لـە چەندیـن ناوچـەدا، کـە بـووە بە دەرفەتێـک بـۆ ئـەو بێگانانـە ببنـە موڵکدار. نمونـەی ئـەوە سـاڵی **١٨٦٧** لـە ناوچەکانـی ئەزمیـر **٤١** بازرگانـی ئینگلیـز بوونـە خـاوەن **٣١١**ی هەمـوو زەوەیـوزاری ناوچەکـە «**٣٠ ل١١٤**».

لـە وڵاتەکانـی باکـوری ئەفریقـا نمونـەی تونـس و جەزائیـر و لیبیـا، توێژێـک لـە ئەوروپاییـەکان نیشـتەجێبوون و بوونـە خـاوەن زەویـوزار و چەندیـن پـرۆژەی جیاواز

و پلـەی تایبەتـی کۆمەڵایەتـی و سیاسـییان پەیداکـرد. ژمارەیەکـی زۆر لـە جووەکانـی روسـیا لەترسـی هەڕەشـە و کوشـتنی دەوڵەتـی قەیسـەری، کۆچیـان کـرد بـۆ فەڵەسـتین و تیایـدا نیشـتەجێ بـوون و زەویـوزاری کشـتوکاڵییان لـە خەڵکـی ناوچەکـە کـڕی. هەڵبەتـە هەمـوو ئەوانـە کاردانـەوەی سیاسـی و ئابـوری و کۆمەڵایەتـی هەبـوو لەسـەر ئـەو ناوچانـە لـەو قۆناغـەدا و مێـژووی دواتریشـی «١٢٨ ل١٢٤\٧ ل٩».

چاکسـازییەکانی دەسـەڵاتدارانی دەوڵـەت لـە موڵکایەتـی زەویـوزاردا، کـە لـە قۆناغـی پێشـودا پێـی هەسـتان، لـەم قۆناغـەدا کاردانـەوەی گرنگـی هەبـوو. ئـەم جارەیـان ئـەو دەسـەڵاتدارانە بەهـۆی لـە دەسـتدانی دەسـەڵاتی سیاسـی و ئابوریـان و بوونـی بێگانـە بـە تەرەفێکـی گرنـگ لـە دەوڵەتەکانـدا وایکـرد کـە شـێوازی موڵکایەتـی تایبەتـی زەویـوزار بەردەوامبێـت و چینوتوێـژی موڵکـداری زەویـوزار دروسـت بێـت و بمێننـەوە. هەرچەنـدە لـە شەسـتەکانی سـەدەی نـۆزدەدا ئـەو دەوڵەتانـە ویسـتیان سـەرلەنوێ موڵکایەتـی و سـەنەدی بەکارهێنانـی زەوی هەڵوەشـێنێتەوە، بـەڵام بۆیـان سـەری نەگـرت و پرۆسـەکە بەردەوامـی بەخـۆوە بینـی. هـۆکاری ئـەوە بـۆ ئـەوە دەگەڕێتـەوە، کـە بەشـێکی زۆر لـەو موڵکدارانـە بەرژەوەندیـی هاوبەشـیان لەگـەڵ کۆمپانیـا و هێـزە دەرەکیـەکان پەیداکـرد و لەلایـەن ئەوانـەوە پارێـزگاری دەکـران و بەشـەکی تریشـیان دەوڵەتـەکان بـۆ مانـەوەی هاوسـەنگی کۆمەڵایەتیدەسـتیان بـۆ موڵکەکانیـان نەبـرد. هەروەهـا دەسـەڵاتی ناوەنـدی هێنـدە لاوازبـوو، کـە کۆنترۆڵـی بەسـەر ئـەو چیـن و توێژانـەدا نەمابـوو. ئـەوەی دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدار پێیکـرا بێبەشـکردنی مسـکێنەکان بـوو لـە موڵکایەتـی و زەرەرلێدانـی موڵکـدارە بچوکـەکان بـوو، کـە بـە قازانجـی مەلاکـە گـەورەکان دەشـکایەوە «٣٠ ل١١٨ \ ١٥ ل٥٩».

کاردانـەوەی ئەمانـە دوو فاقـی بـوو. یەکەمیـان بـە پێچەوانـەی بنەماکانـی فیودالـی خێڵەکیـەوە موڵکـداری تایبەتـی زەویـوزار پێیدابـوو. چینێکـی مەلاکـی نـوێ پەیدابـوو، کـە هەمـان سروشـتی فیودالـی ئەوروپایـان هەبـوو. لەبەرئـەوەی مسـکێن هـەر بـە مسـکێنی مایـەوە، ئـەو مەلاکـە فیودالانـە بێجگـە لـە موڵکایەتـی زەویـوزاری زۆر ژمارەیەکـی زۆر مسـکێنیان هەبـوو، کـە بەرهەمیـان بـۆ دەهێنـان و بێگاریـان بـۆ دەکـردن و بەسـترابوون بـە زەوییەکانـەوە.

دووەم کاردانـەوەی ئـەوە، کەمبوونـەوەی نفـوزی سیاسـی و کۆمەڵایەتـی و دەروونـی سـەرەک خێڵـەکان بـوو. پێشـتر سـەرەکخێڵ خـاوەن موڵـک نەبـوو، بـەڵام پارێـزەری خێڵەکـە بـوو و مافـی تەسـەروفکردنی بەزەویەکانـەوە هەبـوو، بـەڵام لەبەرئـەوەی لـەم قۆناغـەدا دەبـوون بـە خـاوەن موڵـک، هەیبەتـی سیاسـی و کۆمەڵایەتـی جارانیـان لەناو رەعیەتـدا هەتـا دەهـات کـەم دەبـۆوە، بـەڵام بنبـڕ نەبـوو. بەپێـی ئاسـتی گەشـەکردنی

ناوچـەکان ئـەو سیسـتمە کۆنـە بـە پلـەی جیـاواز بەردەوامـی بەخـۆوە بینـی.
هـۆکاری بنبڕنەبوونـی ئـەوە بـۆ چەندیـن فاکتـەر دەگەڕێتـەوە. یەکێـک لەوانـە مانـەوە و بەردەوامبوونـی سیسـتمی بەڕێوەبردنـی فیودالـی خێڵەکـی بـوو لـە شـێوازی حوکمرانـی و لەنێـو دەسـتەبژێری دەسـەڵات و دامـودەزگای دەوڵـەت و ریزەکانـی دەسـەڵاتی ئایینیـدا. ئـەو سیسـتمە ئایدۆلـۆژی و حوکمرانییە بەهۆی مێژوو و خاسـڵەتە تایبەتیـە هـەرە کۆنەکانـی رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت و فیودالـی خێڵەکـی و ئایدۆلۆژیەتـی ئایینیـەوە هێنـدە رەگوریشـەی لەنـاو کۆمەڵگـەدا داکوتـا بـوو، کـە بـە ئاسـانی بەرۆکـی بەرنـەدەدا. ئـەو سیسـتمە کۆنـە و دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدار و دەسـەڵاتی ئایینـی بـۆ مانـەوەی خۆیـان بەهەمـوو شـێوەیەک هەوڵـی خۆگونجانیـان لەگـەڵ ئـەو گۆڕانکاریانە دەکـرد. لەگـەڵ بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری و گۆڕانکارییـەکان دەرۆیشـتن هەتـا ئـەو سـنوورەی کـە بەرژەوەندیەکانـی خۆیانـی تیـادا دەمایـەوە.
فاکتەرێکـی تـر، کـە سیسـتمە کۆنەکـەی بنبڕنەکـرد، هـەوڵ و تەقـەڵای دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدار بـوو بـۆ مانـەوەی خێڵـەکان و بەهێزکردنـی هەندێکیـان لەسـەر حسـابی هەندێکـی تریـان. مەبەسـت لـەوە راکێشـانی هەنـدێ لەوانـە بـوو بـەلای خۆیانـدا و بەکارهێنانیـان دژی خێـڵ و پێکهاتەکانـی تـر. دروسـتکردنی هێزەکانـی حەمیدیـە لەنـاو خێڵـە کـوردەکان و بەکارهێنانیـان دژی ئەرمەنییـەکان نموونەیـەک بـوو لەوانـە. ئەوانـە سـەنەد و موڵکایەتـی هەنـدێ ناوچەیـان پێـدرا و لەهەمانکاتـدا پڕچـەک کـران و بوونـە پاڵپشـت بـۆ مانـەوەی سیسـتمی فیودالـی خێڵەکـی دەوڵەتـی عوسـمانی. قاجـاری ئێران چەندیـن خێڵـی تـورک و کـوردی بەهەمـان شـێواز هێشـتەوە و بەهێـزی کـردن و بـەکاری دەهێنـان دژی خێـڵ و پێکهاتـە و میللەتەکانـی تـر. بەهەمـان شـێواز دروزەکان لـە لوبنـان و سـوریا و هەنـدێ خێڵـی عـەرەب لـە عێراقـی عەرەبـی و نـاوەوەی سـوریا بەکاردەهێنـران دژی پێکهاتەکانـی تـر «**٨٥ ل٢١٥\ ٣٠ ل١٨٣**».
سـەرەک خێـڵ و ئـەو توێـژە کۆمەڵایەتییـەی لـە دەوروپشـتی گـرد دەبوونـەوە لەلایەکـەوە بـوون بـە مـەلاک و خـاوەن موڵـک و لەلایەکـی تـرەوە بـە عورفـی خێڵەکی کـۆن رەفتاریـان دەکـرد. ئـەم پرۆسـەیە لـە رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا بەردەوامـی بەخـۆوە بینـی. دواتـر دەوڵەتـە کەپیتالیسـتەکانی وەکـو ئینگلتـەرا و فەرەنسـا و دەوڵەتەکانـی سـەدەی بیسـت کـە دواتـر دروسـت بـوون، نمونـە پەهلـەوی لـە ئێـران و ئەتاتـورک لـە تورکیـا و بەعـس لـە عێـراق و سـوریا هەمـان رێبازیـان گرتەبـەر. لاوازبـون و شکسـتهێنانی ژمارەیەکـی زۆری سـەرەک خێڵـی هەنـدێ ناوچـە ، لەهەمانکاتـدا چاکسـازییەکانی ئـەو دەوڵەتانـە لـە موڵکایەتـی زەویـدا، دەرفەتـی بـۆ هەنـدێ توێـژی دەسـەڵاتی ئایینـی دروسـتکرد، کـە لەلایەکـەوە ببـن بـە فیودالـی

موڵکدار و لەلایەکی ترەوە ئایدۆلۆژیەتی ئایینی فیودالّی خێڵەکی بەکاربهێنن بۆ بەهێزکردنی پێگەی خۆیان لە کۆمەڵگەدا و پچڕینی ڕۆڵی سیاسی و سەربازی بۆ خۆیان لەسەر حسابی سەرەک خێڵە کۆنەکان. نمونەی ئەوانە هەندێ لە شێخەکانی کوردستان و ئایەتوڵلاکانی ئێران و شێخە عەرەبەکان بوو، کە لە قۆناغەکانی دواتردا ڕۆڵیان زیادیکرد.

فاکتەرێکی تر، کە بووە هۆکاری ئەوەی سیستمی فیودالّی خێلایەتی بنبڕ نەبێت، ترس و بەرژەوەندی مسکێن و جوتیارە بچوکەکان بوو. بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهانی و هاتنی بێگانە بۆ ناو وڵاتەکان و گەورەبوون و بوژاندنەوەی بازرگانی و ترسی ئەوانە لە گۆڕانکاری و هەروەها گەشەنەکردنی پیشەسازی خۆماڵی، کە ئەو توێژانە رووی تێبکەن بۆ کارکردن، وایلێکردن کە خۆیان بخزێننە سەرک خێڵ و شێخەکان و پیاوانی ئایینی تر. لەبەر لاوازی پیشەسازی خۆماڵی و لاوازی چینوتوێژە نوێیەکان، لەو سەردەمەدا بێجگەلە خێڵ و دەسەڵاتی ئایینی کەس نەبوو پشتگیریان بکات و بیان پارێزیت لەو هەموو هەڕەشانە «١٥ ل٥٦\ ٣٠ ل٣٧».

گەڵاڵە بوونی ئەم چینە نوێیە، کە دەتوانین ناویان بنێین فیودالّی موڵکدار لە چەند توێژێکی جیاواز پێکهاتبوون. بەشێک لەوانە سەرەک خێڵە تەقلیدیەکان بوون، کە نزیک بوون لە دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی دەوڵەت. شازادە و پیاوانی دەوڵەت و وەزیر و والی و فەرماندەرە سەربازییەکان و باج کۆکەرەوەکان توێژێکی تری ئەم چینە بوون. هەندێ توێژ و پیاوانی گەورەی دەسەڵاتی ئایینی لەم ڕێگەیەوە بوونە بە توێژێکی گرنگی تری ئەم چینە. توێژێک لەو بازرگانە گەورانەی بەهۆی کڕین و فرۆشتن و هەناردەکردنی کەرەسەی خاوی کشتوکاڵییەوە دەوڵەمەند بوون و پشتگیری دەستەبژێری دەسەڵاتداری دەوڵەت و کۆمپانیا و بانکە بێگانەکانیان هەبوو، لەرێگەی کڕینی زەویەوە بوونە بەشێکی تری گرنگی فیودالّی موڵکدار.

لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا فیودالّی موڵکدار لە ڕێگەی تاپۆ یان سەنەدەوە، خاوەنی نزیکەی ٩٠٪ زەویوزاری کشتوکاڵی بوون. زۆربەی زۆریان هێشتا لە شارەکاندا دەژیان و هەندێکیان ببوونە خاوەنی هێزی سەربازی خۆیان «٧ ل١٣٤».

لە پرۆسەی گواستنەوەی فیودالیزم بۆ کەپیتالیزم لە ئەوروپای ڕۆژئاوادا، فیودالّەکان ئەگەر دژی ئەو گواستنەوەیە نەبوونایە لەگەڵیشیدا نەبوون و بە بەرژەوەندیخۆیان نەدەزانی، بەڵام ڕۆڵی توێژێکی گرنگی فیودالّی موڵکدار لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا لە گواستنەوەدا بە پێچەوانەوە بوو.

ئەو فیودالّە موڵکدارانەی، کە هەتا دەهات دەوڵەمەند و بەهێز دەبوون و

بەرهەمەکانیـان زیادیدەکـرد، ئەوانـە بـوون، کـە بـە بەرهەمهێنانـی کەرەسـەی خـاوی کشـتوکاڵی هەڵدەسـتان بـۆ هەناردەکردنیـان بـۆ بازاڕەکانـی جیهـان، کە لێرەدا دەکرێ ناویـان لێبنـرێ فیوداڵـی پاشـکۆ. ئەمانـە سروشـتێکی دوو فاقیـان هەبـوو. لەلایەکـەوە بڵاوبوونـــەوەی ســـەرمایەداری و بوژاندنـــەوەی بازرگانـــی و بەســـتنەوەی ئابـــوری وڵاتەکـە بـە کەپیتالیزمـی جیهانـەوە لـە بەرژەوەندیانـدا بـوو. ئەمانـە بـە پێچەوانـەی فیوداڵەکانـی ئەوروپـا بوونـە بەشـێک لـە پرۆسـەی گواسـتنەوەی فیوداڵـی خێڵەکـی بـۆ سیسـتمێک، کـە بـووە پاشـکۆی کەپیتالیـزم «١٥ ل٢٣٩». جیاوازیـی گرنـگ لـە نێـوان ئـەو دوو پرۆسـەیەدا ئـەوە بـوو، کـە لـە ئەوروپـای ڕۆژئـاوا ئـەو گواسـتنەوەیە بـووە هـۆکاری شۆڕشـی سیاسـی و پیشەسـازی و بنەمایەکـی ئابـوری بەهێـزی سـەربەخۆ و لەناوچوونـی ئـەو فیوداڵـەکان، بـەڵام لـە ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا ئـەو گواسـتنەوەیە بـووە هـۆکاری پاشـکۆیەتی ئـەو سیسـتمە و ناسـەربەخۆیی سیاسـی و ئابـوری و مانـەوەی ئـەو چینـە فیوداڵـە موڵکـدارە بـۆ ٥٠ هەتا١٠٠سـاڵی تـر، کـە هەتـا نیـوەی دووەمـی سـەدەی بیسـت لەهەنـدێ ناوچـەدا بـەردەوام بـوو. ئـەوەی لای ئـەم چینـە گرنـگ بـوو زیادبوونـی بەرهـەم و قازانـج و سـامانیان بـوو، ئیتـر لایـان گرنـگ نەبـوو ئایـا ئـەو بەرهەمانـە بـۆ وڵاتـە کەپیتالیسـتەکان دەچێـت یـان پیشەسـازی خۆماڵـی وڵاتەکانـی خۆیـان. ئـەم توێـژە بەرژەوەنـدی تایبەتیـان لەگـەڵ کەپیتالیزمـی جیهـان پەیداکـرد و بوونـە هاوپەیمـان و پاشـکۆیان.

خاسـڵەتی دووەمـی ئـەم توێـژە لـەوەدا بـوو، کـە مانـەوەی سیسـتمی فیوداڵـی لـە بەرژەوەندیانـدا بـوو. ئەمانـە خـاوەن موڵکـو خـاوەن مسـکێن بـوون. لەگـەڵ ئـەوەی لـەم قۆناغـەدا چەندیـن کێڵگـەی نوێـی بەرهەمهێنـان لـە هەنـدێ ناوچـەدا دروسـت بـوو، ژمارەیـەک کرێـکاری کشـتوکاڵی وەرزی کاریـان تێدادەکـرد، بـەڵام لەبـەر نەبوونـی پیشەسـازی خۆماڵـی کـە دەرفەتـی کاری نـوێ دروسـتبکات، گـوزەران و پێگـەی کۆمەڵایەتـی مسـکێنەکان و ڕۆڵیـان لـە بەرهەمهێنانـدا هـەروەک خـۆی مایـەوە. بەکارهێنانـی مسـکێن لـە بەرهەمهێنـان بـۆ فیـوداڵ زۆرهـەرزان لەسـەریان دەکـەوت و هیـچ پێویسـتیان بـە کڕیـن و بەکارهێنانـی تەکنیکـی نـوێ نەبـوو. بۆیـە ئـەم توێـژە لەگـەڵ ئـەوەی لەگـەڵ پرۆسـەی گواسـتنەوەدا بـوون لەهەمانکاتـدا لەگـەڵ مانـەوەی سیسـتمی فیوداڵیـدا بـوون. هەڵبەتـە کەپیتالیزمـی جیهانـی وەکـو تەرەفێـک لـە کۆمەڵگەکانـی ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا، نـە بـە ئەرکـی خۆیـان زانیـوە موڵکایەتـی فیوداڵـی لەناوبـەرن و نـە هیـچ بەرژەوەندییەکیـان لـەوەدا هەبـووە، بـە پێچەوانـەوە بـۆ پاراسـتنی ئاسـودەی کۆمەڵایەتـی و ڕێگرتـن لەگەشـەکردنی پیشەسـازی خۆماڵـی لـەو وڵاتانـەدا، لـەو سـەردەمەدا ڕەنگـە مانـەوەی ئـەو سیسـتمە کۆنەیـان بـە بەرژەوەنـدی

خۆیـان زانیبێـت.

بێگومـان، هەمـوو توێژەکانـی فیودالـی موڵکـدار پرۆسـەی گواسـتنەوەیان بـە بەرژەوەنـدی خۆیـان نەزانیـوە و بگـرە هەندێکیـان دژی وەسـتانەوە. ئـەو توێژانـەی بەهـۆی دووری لـە بازاڕەکانـەوە یاخـود خراپـی زەویـوزار و کەمـی ئـاو چەندیـن فاکتـەری تـر نەیانتوانـی بێـت یـان نەیانویسـتبێت بەرهەمـی کشـتوکاڵی و کەرەسـەی خـاو بـۆ هەناردەکـردن بەرهەمبێنـن، بـە هەمـان شـێوە بەرژەوەنـدی هاوبەشـیان لەگـەڵ کەپیتالیسـتی جیهـان و بازرگانـە گـەورە، کـە خەریـک بـوون بـەو کارانـەوە پەیدانەکـرد. ئەمانـە کەوتنـە بـەرەی دژ بـە گواسـتنەوە و بڵاوبوونەوەی سـەرمایەداری جیهـان و هەمـوو گۆڕانکاریـەک لـە سیسـتمی کۆنـدا. هەندێـک لەوانـە بـە پشـتیوانی توێژیـەک لـە دەسـەڵاتی ئایینـی لەگـەڵ شا\سـوڵتاندا بەرەیەکیـان دروسـتدەکرد دژی هەمـوو گۆڕانکارییـەک و چاکسـازییەکی سیاسـی و یاسـایی و دەیانویسـت سـەرلەنوێ سیسـتمی فیودالـی خێڵەکـی لـە رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا بژێیننـەوە «١٥ ل١٩٥».

چینێکی کۆمەڵایەتـی گرنـگ کـە لـەم قۆناغەدا پایـەی ئابـوری و کۆمەڵایەتیـان پەیداکرد بازرگانـە گـەورەکان بـوون. ئەمانـە بـە پلـەی یەکـەم کاروبـاری هاوردەکـردن و هەناردەکردنیـان دەکـرد. هەتـا پرۆسـەی گـۆڕان خێراتـر بەڕێوەدەچـوو و بازرگانـی زیاتـر دەبوژایـەوە، ئەمـان بەهێزتـر دەبـوون و رۆڵیـان زیاتـری دەبـوو.

توێژێـک لەمانـە ئەوانـە بـوون، کـە یـان ئەندامانـی دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدار بـوو، ن یـان خەڵکـی نزیـک بـوون لێیانـەوە. بەهێزبـوون و دەوڵەمەندیـان بەهـۆی چالاکیـی بازرگانـی و وریاییانـەوە نەبـوو، بەڵکـو بەهـۆی مۆنۆپۆڵـی دەسـەڵاتدارانی دەوڵەتـەوە بـوو بەسـەر جومگەکانـی ئابوریـدا. ئەمانـە کۆسـپ بـوون بەسـەر بازرگانەکانـی تـر و دروسـتبوونی بـازاڕی ئـازاد و چینوتوێـژە بەرهەمهێنـەرە خۆماڵییەکانـەوە «٢ ل١٢٠».

توێژێـک لەمانـە، کـە گرنگتریـن رۆڵیـان هەبـوو بازرگانـە ناموسـڵمانەکان بـوون بـە تایبەتـی ئەرمەنـی و یونانـی و جـووەکان. ئەمانـە بەهـۆی شـارەزایی کۆنیـان و وریایی و زمـان زانینیـان و کەمـی کۆسـپی ئایینـی لـە ڕێگەیانـدا رۆڵـی گرنگیـان پەیداکـرد. لـە هەنـدێ ناوچـەی دوور لـە کەنـار دەریـاکان، بازرگانـە گـەورە موسـڵمانەکانیش رۆڵیـان هەبـوو بـۆ نموونـە لـە شـارە بازرگانەکانـی ئێرانـدا. زۆرجـار ناموسـڵمانەکان پردێـک بـوون لـە نێـوان کۆمپانیـا بازرگانییـە دەرەکیـەکان و بازرگانـە موسـڵمانەکان و بەرهەمهێنەرەکانـدا. ئـەم چینـە بەهـۆی بەرژەوەنـدی توندوتۆڵیانـەوە لەگـەڵ بڵاوبوونـەوەدا دەکـرێ بـە بازرگانـی گـەورەی پاشـکۆ ناوبنرێـن «٧ ل٧٩».

ئـەم چیـن و توێژانـەی سـەرەوە لـە فیودالـی موڵکـدار، بازرگانـە گـەورە پاشـکۆکان، پیـاوە گەورەکانـی دەسـەڵاتی ئایینـی، سـەرکردە سـەربازیەکان، سـەرەک خێڵـە

گـەورەکان، بنەماڵـەی شا\سـوڵتان، توێـژی سـەرمایەداری بێگانـە لـە وڵاتەکانـدا، هەمـوو ئەمانـە ئۆروسـتۆکراتی وڵاتەکانیـان پێکدەهێنـا. ئەمانـە دەوروبـەری ٣٪ دانیشـتوان بـوون، بـەڵام خاوەنـی زیاتـر لـە ٩٠٪ زەویـوزار و کەپیتـاڵ و سامانی وڵاتـەکان بـوون. لەبەرئـەوەی لـە کۆتایـی سـەدەی نـۆزدە توێژێکـی دەسـەڵاتداری بێگانـە ببوونـە بەشـێک لـەو دەسـتەبژێریە و بـێ هەمانگیـری و رازیبوونـی ئـەوان کاروبـاری دەوڵەتـەکان بەڕێـوە نەدەچـوو «٩١ ل١٧٥\٨ ل٩١\٢٠ ل٧٤٤».
چینوتوێـژە بـێ دەسـەڵاتدارەکانی تـر، کـە لـەدەرەوەی ئۆروسـتۆکراتییەت بـوون، هەروکـو پێشـتر لـەم قۆناغـەدا وەکـو رەعیـەت رەفتاریـان لەگـەڵ دەکـرا. لـە ئـەرک بـەولاوە هیـچ مافێکیـان نەبـوو و دەرفەتـی بەشـداریکردنیان لـە بڕیـاری سیاسـی و ئابوریـدا نەبـوو. سـوتەمەنی شـەڕ و ئـاژاوەی ئـەو دەوڵەتانـە بـوون و ئەرکـی بەرهەمهێنـان لەسـەر شـانیان بـوو. سـەرچاوەی زیاتـر ٨٠٪ هەمـوو داهاتەکانـی دەوڵـەت بـوون لەبـاج و گومـرگ و جزییـە و سـوخرە و رسـومات. رێژەیـان دەوروبـەری ٩٧٪ دانیشـتوان بـوو.
لـەم قۆناغەشـدا زۆربـەی دانیشـتوان بـە بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵەوە خەریـک بـوون. بەشـی هـەرە زۆری ئەوانـە مسـکێن بـوون. چاکسـازییەکانی دەوڵەتـەکان لـە موڵکایەتـی زەویـوزاردا ئەمانـی نەگرتـەوە و لـەوە بێبەشـکران. مەلاکـی فیـوداڵ مافـی تەسـەروفپێکردنی پارچـە زەوکـی پێـدەدان. چونکـە هیـچ یاسـایەکی هاوبەشـی باجـدان نەبـوو بـۆ سەرانسـەری وڵات، لـە بەرامبـەردا بەپێـی ویـژدان و توانـای خـاوەن موڵـک، مسـکێن ٣\١١-٣\١٢ی بەرهەمیـدەدا بـە خـاوەن موڵـک. ئەگـەر مسـکێن ئامـرازی بەرهەمهێنـان و ئـاو یـان ئاژەڵـی بـۆ کارکـردن لـە خـاوەن موڵـک وەرگرتایـە دەبوایـە بەرامبـەر ئـەوە بەشـێکی تـری بەرهەمەکـی بدایـە بـە خـاوەن موڵـک. سـەرەڕای ئەوانە ١٠\١١ بەرهـەم بەبـاج دەدا بـە دەوڵـەت. لەبـەر نەبوونـی دەرفەتـی کاری پیشەسـازی لـە شـارەکاندا، ئـەو مسـکێنانە هیـچ چارێکیـان نەبـوو لـەوە بـەولاوە بـەو بـارە نالەبـارە رازیبـن. بەشـێک لەوانـە لـە هەنـدێ ناوچـەدا دەکەوتنـە ژێـر بـاری قەرزوقۆڵـەوە و ناچـار دەبـوون لـە زەویەکانیـان باربکـەن و ببنـە سـەپان و کرێـکاری کشـتوکاڵی وەرزی. ئەمانـەی دواتـر ژیانیـان لـە مسـکێنەکان زەحمەتـر بـوو. بەشـێکیان باریـان دەکـرد بـۆ شـارەکان و حەماڵـی و کاری سـەختیان دەکـرد یـان دەربـەدەری وڵاتانـی دەرەوە دەبـوون.
زۆربـەی جوتیـارە موڵکـدارە بچوکـەکان لـە دوای چاکسـازییەکانی دەوڵەتەکانـدا لـە موڵکایەتـی زەویـدا دروسـتبوون. ئەمانـە دوو توێـژ بـوون. توێژێـک لەوانـە خاوەنـی پارچەیـەک زەوی بـوون و بـێ راگرتنـی کرێـکار یـان سـەپان خۆیـان بـە بەرهەمهێنـان

هەڵدەستان. داهاتی ئەمانە بە پلەی یەک بۆ دابینکردنی پێویستی خۆ بوو. ئەمانە بە پێچەوانەی مسکێنەکانەوە زۆربەیان ئەندامی خێڵەکان بوون و لەلایەن خێڵ، پیاوێکی ئایینی یان پیاوێکی بەدەسەڵات لە دەوڵەت پارێزراو بوون. ئەمانەش بێجگە دانی بەشێک لە بەرهەمەکانیان بە سەرەک خێڵ و پیاوانی ئایینی بە گشتی ١٠٪ باجیان داوە بە دەوڵەت. ئەندامەتی و وەلایان بۆ خێڵ هەتا رادەیەک پارێزراونی لە هەڕەشەی پیاوانی دەوڵەت و باجکۆکەرەوە و بازاڕی کراوە و بازرگانەکان. لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا بۆ زیادکردنی داهات، دەوڵەت بەشێک لە زەوییەکانی بە هەرزان فرۆشت بە مەلاکە گەورەکان. ئەمە بووە هۆکاری ئەوەی نرخی زەوی بێتە خوارەوە، کە زەرەری گەیاندە ئەو موڵکدارە بچوکانە بەتایبەتی لە کاتێکدا کە ناچاردەکران زەویەکانیان بفرۆشن.

توێژی دووەمی موڵکدارە بچوکەکان ئەوانە بوون، کە زەویەکانیان لە پێویستی خۆیان زیاتر بوو. لەبەرئەوە بێجگەلە خۆیان و خێزانەکانیان کرێکاری کشتوکاڵی یان سەپانیان لە وەرزی بەرهەمهێناندا بەکرێ دەگرت و بەشێکی زۆر لە بەرهەمەکانیان لە بازاڕەکاندا ساغدەکردەوە. ئەمانە خزم و ناسیاوی فیوداڵ و پیاوانی ئایینی یان دەسەڵاتدارانی دەوڵەت بوون. ئەمانیش بە شێوازی توێژەکەی تر باج و سەرانە و بەرتیل و دیاریان لێوەردەگیرا، بەڵام بە رێژەیەکی کەمتر لەوانی پێشتر.

بێجگەلە لەم توێژانە لە لادێکاندا چەند توێژێکی هەژاری بێدەسەڵاتی تر هەبوون. نموونەی ئەوانە چەرچی، کاسپ و پیشەیی بچوک، مەلا هەژارەکان، سەپان، گاوان، شوان... ، بەڵام ئەمانە بە شێوەیەکی گشتی رۆڵی گەورەیان لە کۆمەڵگەدا نەبوو.

رەوەند هەتا ئەو قۆناغەش بەشێکیان هەر مابوون. بەڵام زۆربەیان نیشتەجێکرابوون، یان ببوونە نیمچە رەوەند. بە گشتی گوزەرانیان خراپ بوو و باج و سەرانەی زۆریان لێ دەستێنرا. بەهۆی چاکسازییەکانی دەوڵەتەوە، هەندێ لەسەرکردەکانیان ببوونە خاوەن ئاژەڵ و لەوەڕگا و گوند و ئەندامی خێڵەکانیش ببوونە شوان و گاوان. بەشێک لەوانە بە بازرگانی مەڕومالات و فرۆشتنی بەرهەمی ئاژەڵەوە دەوڵەمەند بوون.

خاوەن کۆمپانیا و بانک و زەویوزار و بازرگان و پیاوانی شارەزای کاروباری مەدەنی و سەربازی بێگانە، توێژێکی کۆمەڵایەتی تایبەتیان پێکهێنا و بوونە بەشێک لە ئۆروستۆکراتی وڵاتەکان و پێگە و رۆڵی ئابوری و سیاسی و کۆمەڵایەتیان پەیداکرد، کە لە زۆرینەی هاونیشتمانی وڵاتەکان بەرزتر بوو. لەم قۆناغەدا

بەشێک بوون لە دەستەبژێری دەسەڵاتدار و چینوتوێژەکانی خوارەوە چاوەڕوانی دەستی ئەوانە بوو، کە گۆڕانکاری و چاکسازی بکەن.
بازرگانە خۆماڵییەکان بە پلەی یەک خەریک بوون بە بازرگانی بەروبوومی کشتوکاڵی بەکارهێنانی و بەرهەمی شوێنکاری پیشەیی بچوک و پیشەسازی سەرەتایی خۆماڵییەوە. بەشێک لەوانە بوونە خاوەن کەپیتاڵی سەرەتایی و لەو بوارانەدا کەپیتاڵەکانیان بەکاردەهێنا. رۆڵیان هەبوو لە گواستنەوەی بەرهەمهێنانی پیشەیی فیوداڵی خێڵەکیەوە بۆ بەرهەمهێنانی شوێنکاری پیشەیی بچوک و گەورەوە. بەهۆی زۆری باج و گومرگ و هەرەشی ناوخۆ و دەرەکی ئەو کەپیتاڵەی بەدەست ئەمانەوە بوو زۆر لەوە بچوکتربوو، کە وەبەرهێناناتی پیشەسازی گەورەی پێ بکرێت و هەمیشە هەڕەشەی لەدەستچوونی کەپیتالەکانیان لەسەربوو. بازرگانی خۆماڵی و خاوەن شوێنکار و پیشەسازییە سەرەتاییەکان لەگەڵ ئەوەی بە خاوی گەشەیان دەکرد و هەندێکیان لەناوچوون، بەڵام لەم قۆناغەدا هەرمانەوە و رۆڵی گرنگیان هەبوو لە ژێرخانی ئابوریدا. ژمارەی کاسبکار و دوکاندار زیادیکرد و هەروەها هەتا دەهات ژمارەی کرێکار لەو بوارانەدا زۆرتر دەبوون.
ئازاردان و رووتاندنەوەی پیشەگەر و بانکەوان و بازرگانە خۆماڵییەکانی پێکهاتە ناموسڵمانەکان، کارێکی وایکرد، کە بەشێکیان نابووت بن و دەربەدەربن و کۆچ بکەن بۆ هەندەران. لەناوچوونی ئەم توێژانە لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، زەرەرێکی زۆریدا بە گەشەکردنی پیشەسازی ناوچەکە و بەهێزبوونی ژێرخانی ئابوری وڵاتەکان. زۆربەی ئەوانەی کە دەربەدەری وڵاتان بوون، ناموسڵمانەکانی سوریای گەورە و چیاکانی لوبنان و ئەرمەنیەکانی تورکیای عوسمانی بوون.
بەهۆی نابوتبوونی ژمارەیەکی زۆر لە مسکێن و جوتیاران و دەرپەڕاندنیان لەسەر ئەو زەویانەی بەدەستیانەوە بوو، هەروەها رووتاندنەوەی بێسنوریان و سەختبوونی مەرجی کارکردنیان، ژمارەیەکی زۆریان لادێکانیان بەجێهێشت و حەوداڵی کاربوون لە شارەکاندا. لەبەر نەبوونی دەرفەتی کار لە پیشەسازیدا لە شارەکان، زۆربەی ئەوانە بە برسێتی و رەشوڕووتی و بێلانە دەژیان. ژیانی ئەوانە لە ئێرانی قاجار لەچاو دەوڵەتی عوسمانیدا زۆر سەختر بوو، بۆیە ژمارەیەکی هێجگار زۆریان روویانکردە دەرەوەی وڵات بۆ کارکردن. ساڵی ١٨٨٠ زیاتر لە ١٠٠هەزار کرێکاری ئێرانی لە تورکیای عوسمانی و ٨٠هەزار لە روسیا کاریان دەکرد. ساڵەکانی ١٩٠٠ ژمارەی کرێکاری دەربەدەری ئێرانی، کە لەو دوو دەوڵەتەدا کاریان دەکرد گەیشتە دەوروبەری یەک ملیون. بە مانایەکی تر هەر لە دە ئێرانی یەکێکیان ئاوارە بوون «١٥ ل٦٤». مرۆڤ گرنگترین رۆڵی هەیە لە

بەرهەمهێنـان و گەشـەکردنی ئابـوری وڵاتانـدا، لەدەسـتچوونی ئـەو خەڵکـە گەنجـە بەتوانایـە بـووە فاکتەرێکـی تـر بـۆ لاوازبوونـی گەشـەکردنی ئابـوری و لەدەسـتدانی سـەربەخۆیی ئابـوری و سیاسـی وڵاتـەکان.
چاکسـازییە ئیـداری و سـەربازییەکانی دەوڵـەت و هەوڵـی کۆنترۆڵکردنـی ناوچـەکان لەلایـەن دەوڵەتـەوە، ژمـارەی کاربەدەسـتانی دامـودەزگای دەوڵـەت و سـوپای زۆر زیاترکـرد لـە پێشـتر. لەبەرئـەوەی سیسـتمی بەڕێوەبردنـی ئابـوری و سیاسـی هـەر وەکـو کـۆن سروشـتێکی گەندەڵـی فیوداڵـی خێڵەکـی هەبـوو، دامـودەزگای دەوڵـەت و دامەزراندنـی ئـەو کاربەدەسـتانە لەژێـر هەمـان بنەمـا گەندەڵێکـەی پێشـتر بـوو «**٣٠** ل**٥٨ \ ١٥** ل**٧٩**». پلـەو پایـە ئیـداری و سـەربازی و قەزایـی و خزمەتگـوزاری دەوڵـەت لەلایـەن ئەوانـەوە لـە ڕێگـەی گەندەڵـی و بەرتیـل و هەڕەشـەوە بەکاردەهێنـران بـۆ زیادکردنـی سـەروەت و سـامان و بەهێزکردنـی پێگـەی کۆمەڵایەتـی خۆیـان. ئـەم توێژانـە چینێکـی وردە برژوایـان لـێ دروسـتبوو، کـە هەتـا دەهـات لەڕێگـەی خـۆ نزیکخسـتنەوە لـە دەسـتەبژێری دەسـەڵاتداری خۆماڵـی و دەرەکییـەوە ڕۆڵیـان زیادیدەکـرد. هەڵبەتـە ڕۆڵـی ئەمانـە تەنهـا لەبـواری ئابـوری و ئیداریـدا نەوەسـتایەوە، بەڵکـو دواتـر لەگـەڵ لاوازبوونـی توێژەکانـی فیوداڵـی خێلایەتـی دەسـەڵاتدار، ڕۆڵـی سیاسـیان زیادیدەکـرد. ئەمانـە بـە هەمـان ڕەفتـاری فیوداڵـی خێڵەکـی کاروباریـان بەڕێـوە دەبـرد و جـێ پێـی خۆیـان گیردەکـرد. تێگەیشـتنی ئـەم پرۆسـەیە لـەم قۆناغـەدا یارمەتیمـان دەدات بـۆ تێگەیشـتنی ڕۆڵ و سروشـتی دواتـری ئـەم توێژانـە لـە دامەزراندنـی دەوڵەتەکانـی ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت لـە سـەدەی بیسـتەمدا.
هێشـتا لـەم قۆناغـەدا چینوتوێـژە نوێیـەکان لـە بـرژوای نیشـتمانی لـە پیشـەگەر و خـاوەن پیشەسـازی و بـازرگان و کرێکاران لاوازبـوون و نەیانتوانـی بـوو ڕێکخـراوی سـەربەخۆ یـان ڕاپەڕیـن و بزووتنـەوەی بەهێـز بەرپـا بکـەن، یـان بتوانـن بەشـداری لـە بڕیـارە سیاسـی و ئابورییەکانـدا بکـەن. ڕۆڵیـان لـە رووی سیاسـی و یاسـاییدا زیاتـر داواکـردن بـوو لـە شاائسـوڵتان، کـە هەنـدێ چاکسـازی لـەو بوارانـەدا بکرێـت. هێشـتا ئەوانـە چاوەڕوانـی دەسـتەبژێری دەسـەڵاتداربوون، کـە بەخۆشـی خۆیـان دڵیـان نـەرم بێـت و هەنـدێ چاکسـازی بکـەن «**١٥** ل**١٧٩**».
ناردنـی ژمارەیـەک زۆر لـە نێرینـە گەنجـە شـازادەکان و بنەماڵـە فیوداڵـە خێڵایەتـە دەسـەڵاتداران بـۆ ئەوروپـا و هێنانـی ژمارەیـەک زۆر لـە شـارەزایانی ئەوروپـا بۆنـاو وڵاتـەکان و پەیوەنـدی پەیداکردنیـان لەگـەڵ هەنـدێ توێـژی دەسـەڵاتداردا و هەروەهـا چاکسـازی دەوڵەتـەکان لـە خوێنـدن و فێرکـردن و مەشـقکردنی سـەبازی هاوچەرخـدا، لـە ڕیزەکانـی ئۆروسـتۆکراتی دەسـەڵاتدار توێژێکـی نوێـی ڕۆشـنبیری لـێ دروسـتبوو،

کـە بیـروڕای عیلمانـی ئەوروپـا کاری تێکردبـوون و لـەو رێگەیـەوە لـەم قۆناغـەدا هەوڵـی گۆڕانـکاری و فشارخسـتنە سـەر دەسـتەبژێری دەسـەڵاتیان دەدا بۆ چاکسـازی سیاسـی و یاسـایی لـە دەوڵەتەکانـدا. چالاکیەکانـی ئەمانـە لـە کۆتایـی سـەدەی نـۆزدە بـووە هـۆی دروسـتبوونی ژمارەیـەک رێکخـراوی هاوچـەرخ.
سـاڵی ١٨٦٥ لەنـاو رۆشـنبیرانی تورکیـای عوسـمانی رێکخـراوی تورکیـای فتـات دامـەزرا. ئـەم رێکخـراوە بزافێکـی نەتەوایەتـی عیلمانـی بـوو، زیاتـر لـە ئەسـتەنبوڵ و وڵاتەکانـی ئەوروپـا جموجۆڵیـان پەیداکـرد. داوای چاکسـازی سیاسـی و یاسـایی دەکـرد و داواکاریەکانـی لـە چـوار خاڵـدا کۆبوبـۆوە کـە بریتـی بـوون لـە ئـازادی تـاک، دامەزراندنی سیسـتمی دەسـتوری، هەڵوەشـاندنەوەی سیسـتمی فیوداڵی و سـەربەخۆیی وڵات لەدەسـتی بێگانـە. سـاڵی ١٨٨٩ گروپێـک بـە نـاوی ئیتحـاد و تەرەقـی دروسـتبوو، کـە زیاتـر لـە ریزەکانـی ئەفسـەرە گەنجەکانـی سـوپای عوسـمانیدا پەیدابـوو. ئامانجـی ئەمانـە لابردنـی سـوڵتان و زیندوکردنـەوەی ژیانـی دەسـتوری بـوو. هەروەهـا لـە نێوان پێکهاتەکانـدا نمونـەی ئەرمـەن، کـورد، عـەرەب و جـوو و مەسـیحیەکاندا جموجۆڵیـان تیـادا پەیداکـرد. ئەوانـە لەنـاو قوتابخانەکانـی ئەسـتەنبوڵ و ئەفسـەرەکانی سـوپا و هەنـدێ زانـای ئایینـی گۆڕانخـوازدا ئەندامیـان پەیداکـرد «٩١ ل٥٩٨».
لـە ئێرانـی قاجاریـش گـروپ و کەسـایەتی رۆشـەنبیر پەیدابـوون کـە ئەوانیـش داوای چاکسـازی دەسـتوری و رێبـازی عیلمانیـان دەکـرد. چەندیـن کەسـایەتی و زانـای ئایینی شـیعە کەوتنـە داواکاری چاکسـازی. ئـەم جموجۆڵـە لـە ئێـران زیاتـر رووبـەڕووی هەڕەشـە بـووەوە لەچـاو دەوڵەتـی عوسـمانیدا. هەنـدێ لەوانـە وڵاتیـان بەجێهێشـت و روویانکـردە دەوڵەتـی عوسـمانی. سـوڵتانی عوسـمانی هەتـا سـنورێکی دیاریکـراو رێگـەی پێـدەدان. یەکـەم رۆژنامـەی فەرمـی قاجـار بەنـاوی قاقـەز سـاڵی ١٨٣٧ دەرکـرا. بـەڵام یەکـەم رۆژنامـەی ئۆپۆزسـیۆن بەنـاوی ئەختـا سـاڵی ١٨٧٥ لـە ئەنقـەرە و حەبـل ئەلمەتیـن سـاڵی ١٨٩٣ لـە کەنـەدا دەرکـرا.
لەگـەڵ ناڕازییانـدا، ئـەم کەسـایەتی و گروپانـە خەڵکانی نزیکبوون لە ئۆروسـتۆکراتەکان و خواسـت و کاریـان رووخاندنـی سیسـتمەکە نەبـوو، بەڵکـو هەوڵـی چاکسـازیان دەدا لـە هەمـان سیسـتمدا و رووی داواکاریەکانیـان دەکـردە سوڵتان\شـا. زۆربـەی چالاکەوانەکانـی ئـەم گروپانـە لـە شـارە ئەوروپییەکانـی ئەوروپـا نمونـەی پاریـس و لەنـدن و ڤییەننـا چالاکیـان دەکـرد. بەشـێک لـە باڵوێزخانـە ئەوروپیـەکان لـە ئەسـتەنبوڵ و تـاران پشـتگیری ئەوانەیـان دەکـرد. لەگـەڵ بچوکـی و جموجۆڵـی سـنوورداردا، ئەمانـە بوونـە هەوێنـی دروسـتبوونی هێـز و پارتـی سیاسـی لـە قۆناغەکانـی دواتـردا «٦٦ ل٢٢ \ ١٥ ل١١٨».

گەڵاڵەبوونی جیاوازی ناوچەیی و نەتەوایەتی

لەگەڵ ئەوەی جیاوازی نەتەوایەتی و ئایینی و کلتوری و مەزهەبی هەر لەمێژووی کۆنەوە لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا هەبوو، بەڵام پێشتر زەمینەیەکی گونجاو و فاکتەری وا بەهێز نەبوو، کە هێڵێکی روون و سنورێک لە نێوەندیاندا دروست بکات. سیستمی فیودالّی خێڵەکی و دەوڵەتە ناوەند بەهێزەکان هەموویانی خستبووە ژێر چەترێکەوە. پێشتر بازاڕی ناوچەیی ناوخۆ هێندە بەهێز نەبوو، کە خەڵکی ناوچەیەک ببەستێ پێکەوە. ئەوەی وڵاتی پێکەوە دەبەستەوە بەرژەوەندی هاوبەشی نەتەوایەتی و کلتور و زمان و سۆزی نەتەوایەتی نەبوو، بەڵکو دروستبوونی وڵات و دەوڵەت لەسەر بنەمای فیودالّی خێڵەکی بوو. ناسنامەی خەڵک و ناوچەکان لەسەر بنەمای خێڵەکی بوو. ناوچە و شوێنەکان بەناوی خێڵ یان توێژێکەوە ناو دەبرا، کە دەسەڵاتی ناوەندی پەسنی کردبوو. ناوچەکانی کوردستان و وڵاتە عەرەبەکان خێڵ و میرنشین و ئەماراتی جیاواز سەرپەرشتی دەکردن، میسر مەمالیک و نیوەدوورگەی عەرەب شەریف ئەلمەککە وهاشمییەکان... . بێگومان پێشتر نارەزایی و راپەڕین لە چەندین شوێن روویدەدا، بەڵام ئەوانە یان خێڵێک لە پێناوی بەهێزکردنی پێگەی خۆیدا دەیکرد، یان نارەزایی دەربڕین و لە باج و سەرانەی قورس بەسەریانەوە.

بەهۆی ئەو گۆڕانکارییە مەزنانەی کە لەم قۆناغە و قۆناغی پێشوودا روویدا، جیاوازی لە نێوان ناوچە و پێکهاتەکاندا زیادیکرد. بەپێی جیاوازی ئاستی گەشەکردن و خاسڵەتی تایبەتی ناوچەکان، ئەو گۆڕانکارییانە کاردانەوەی جیاوازی بەسەریانەوە هەبوو.

– دروستبوونی سەنتەری ئابوری جیاواز لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا و بەستنەوەی راستەوخۆیان بە بازاڕی جیهانەوە ناوچەی جیاوازی دروستکرد. ئەو ناوچانە لەسەر بنەمای نەتەوایەتی و کلتوری و زمان و جیاوزی مەزهەب نەبوو، بەڵکو لەسەر بنەمای بەرژەوندی هاوبەشی ناوچەیەک بوو بەهۆی بەستنەوەی بە سەنتەرێکی تایبەتیەوە. نمونەی ئەوانە عێراق بە بەسرەوە، سوریا و لبنان بە بێروت و حەلەب و دیمەشقەوە، ئێران بە کەنداوەوە، تورکیای عوسمانی بە ئەستەنبوڵەوە... . هەڵبەتە بێجگە لە بازرگانی گەورە و توێژێکی فیودالّی موڵکداری پاشکۆ و چەند بنەماڵە و خێڵێک و توێژێکی دەسەڵاتداری خۆجێیی، تەرەفێکی بەهێز کە دروستبوونی ئەم ناوچانە لە بەرژەوندیدا بوو و کاری بۆ ئاسان دەکردن دەوڵەتە سەرمایەدارە گەورەکانی جیهان بوون. ئەم دابەشبوونە

سەرەتای دابەشبوونی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بوو لەسەر بنەمای بەرژەوەندی ئابوری و بەستنەوەیان بە بازاڕەکانی جیهانەوە. دوابەدوای جەنگی یەکەمی جیهانی دابەشبوونی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەسەر چەندین دەوڵەتەوە درێژەدانێک بوو بەو سەنتەرە ئابوری و ناوچە جیاوازانە. ئەمە هێندەی تر جیاوازی خستە ناو خودی نەتەوەکان، بازاڕ و بەرژەوەندی هاوبەشی لە نێوانیاندا جودێکردەوە و یەکخستنی توانای گەشەکردنی ئابوریانی لاوازکرد «**٣٠** ل**١٩١\ ٢٤** ل**٤٦**».

لەبەرئەوەی ئێران لە دەوڵەتی عوسمانی زۆر بچوکتر بوو، هەروەها تەنها لە باشورەوە لە ڕێگەی کەنداوەوە رێگەی ئاوی لەگەڵ جیهاندا هەبوو، وڵاتەکە یەک سەنتەری ئابوری سەرەکی لەو ڕێگەیەوە بۆ دروستبوو، کە زۆربەی ناوچەکانی دەوڵەتەکەی بەخۆوە بەستەوە. سەنتەری دووەم بچوک و لاواز بوو، زیاتر لە باکوری رۆژئاوای وڵاتەکە، بەشێک لە ئازربایجان و ئەرمینیا دروستبوو بەهۆی کۆنترۆڵی ئەو ناوچانە لەلایەن روسیاوە. ئەمە بووە هۆی دروستبوونی بەرژەوەندی هاوبەشی ئەو ناوچانە لەگەڵ روسیادا و دواتر جیابوونەوەی بەشێکیان لە ئێران لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانی «**١** ل**٣٧**».

- لەدەستەدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری دەوڵەتەکان و لاوازبوونی دەسەڵاتی ناوەندی بەسەر ناوچەکاندا، دەرفەتی بۆ ناوچەکان دروستکرد، کە نیمچە سەربەخۆییەک بەدیبهێن و کاروباری خۆیان بەڕێوەببەن. ئەو نیمچە سەربەخۆییە هەتا دەهات دەبووە هۆی گەڵاڵە بوونی جیاوازی نەتەوایەتی و کلتوری و بەرژەوەندی جیاواز لە نێوانیاندا. لەراستیدا ئەوەی لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا ئەو ناوچانەی پێکەوە هێشتبۆوە مانەوەی پاشماوەکانی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی و ئایینی هاوبەش و ترسی خەڵک بوو لە غەیرە دین و رەنگە بەرژەوەندی هەندێ دەوڵەتە کەپیتالیستەکانی نمونەی ئینگلتەرا بوو بێت، کە هێشتا لە بەرژەوەندیاندا بوو بازاڕێکی هاوبەشی بەیەکەوە بەستراوی وەکو ئێران ودەوڵەتی عوسمانی بمێنێتەوە.

هەڵبەتە سیاسەتی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەوەی لە رێگەی سوود وەرگرتن لە ململانێی نێوان خێڵ و پێکهاتەکاندا، هەندێکیان بەهێز دەکردن دژی ئەوانی تر و بەکاریان دەهێنان دژی خێڵ و پێکهاتەکانی تر، بە لاوازبوونی دەسەڵاتی ناوەندی هەندێک لەوانە سودیان لەو پێگەیە وەردەگرت و مەیلی سەربەخۆیی و نەژادی نەتەوایەتی و ئایینی لە ناویاندا زیادیدەکرد. بەهێزکردنی دروز لە سوریا و لوبنان و بەکارهێنانیان دژی ناموسڵمانەکان و بەکارهێنانی

هەندێ خێڵی کورد دژی ئەرمەنییەکان لە کوردستاندا نمونەی ئەوانەیە.
- هەروەک چۆن بازاڕێکی هاوبەشی نەتەوایەتی و بەستنەوەی هەموو قوژبنی وڵات پێکەوە لە خزمەتی بەهێزبوونی چینی بورژوابوو، لە ڕۆژئاوی ئەوروپای کۆندا، بەهەمان شێوە ئەوە لە بەرژەوەندی هەندێ چینوتوێژە نوێیەکانی میللەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستیشدا بوو.
بازرگانە خۆماڵیەکان و پیشەگەری بچوک و گەورە خۆماڵیەکان و هەندێ توێژی فیودالی مەلاکی دژ بە بڵاوبوونەوە و جوتیارە موڵکدارەکان بەرژەوەندیان لەوەدا بوو، کە بازاڕی ناوخۆ فراونتربێت و بوژاندنەوەی بازرگانی زیادبکات و لەسەر بنەمای نەتەوایەتی و زمان و کلتووری هاوبەش ناوچەکانیان پێکەوە ببەستن.
لاوازی ئەمانە زۆرجار وای لێدەکردن کە لەگەڵ هەندێ توێژی فیودالی خێڵەکی و شێخ و پیاوانی ئایینی ناڕەزا بکەونە بەرەیەکەوە بۆ گەیشتن بەو مەرامەیان. هەموو ئەمانە فاکتەری گرنگ بوون لەگەڵاڵەبوونی جیاوازی نەتەوایەتی و ناوچەییدا.
- لەبەرئەوەی هەندێ شوێن بەهۆی دووریانەوە لە سەنتەرەکان یان سەختی تۆپۆگرافیانەوە، بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری و بوژاندنەوەی بازرگانی تیایاندا دواکەوت، سیستمی فیودالی خێڵەکی تیایاندا بە بەهێزی مایەوە. ئەمە جیاوازی دروستکرد لە نێوان ئاستی گەشەکردنی ئابوری و سیاسی ئەم ناوچانەو ناوچەکانی تردا. دەسەڵاتدارانی خۆجێیی ئەم ناوچانە ئەو گۆڕانکارانەیان بە هەڕەشە لەسەر خۆیان دانەنا و دەیان ویست پارێزگاری سیستمە کۆنەکە بکەن و زۆرجار دەبوونە هۆکار بۆ مانەوەی دەسەڵاتی ڕەهای شا\سوڵتان. بەهێزبوونی هەوڵدانی سەربەخۆیی و سۆزی نەتەوایەتی لە بەلقان و پێکهاتە ناموسڵمانەکانی نمونەی ئەرمەن و یۆنانی، وایکرد هەندێ لەوانە لە کاتی جیاوازدا بکەونە کەڵکەڵەی نیمچە سەربەخۆیی نەتەوایەتی. زۆرینەی ئەو هەوڵانە لە سنوری ناوچەی خێڵێک یان چەند خێڵێک دەرنەدەچوو و ڕووبەڕووی شکستهێنان دەبوونەوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا فاکتەرێک بوون بۆ زیادبوونی جیاوازی نەتەوایەتی لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا. هەندێ ڕاپەڕین لە کوردستان و عەرەبستاندا نمونەیەکن لەسەر ئەوانە.
- وەکو لەبەندی پێشوتردا باسمانکرد، خەڵکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە کۆمەڵگەی خێڵەکی و ناخێڵەکی پێکهاتبوون. هەروەها بەشێکیان هەر لە کۆنەوە بە کاروباری پیشەیی و بازرگانییەوە خەریک بوون و شارەزاییان تێدا پەیداکردبوو. پێشتر لەژێر سایەی سیستمی فیودالی خلایەتیدا دەرفەتیان بۆ پەیدا نەبوو، بتوانن

گەشە بکەن و هەنگاو بنێن بۆ گۆڕانکاری گەورە. بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان و شکستهێنان و لاوازبوونی دەوڵەتەکانی ناوچەکە بوو بە دەرفەتێک بۆیان کە لەو بوارانەدا چالاکی بنوێنن و ڕۆڵیان زیادبکات. نمونەی ئەوانە ئەرمەن و یۆنانی و جوو و سریانی و ئاسوری و هەندێ لە فارسەکان بوون، هەروەها پێش موسڵمانەکان ناسیۆنالیزمی عەرەبی لەناو ناموسڵمانەکانی سوریای گەورەدا بەهێزبوو و مەیلی سەربەخۆیی لەناو ئەوانەوە دەستیپێکرد. ئەم گۆڕانکارییانە جیاوازی زیادکرد لە نێوان ئەمانە و پێکهاتەکانی تردا و مەیلی سەربەخۆیی و سۆزی نەتەوایەتی لە ناویاندا بەهێز بوو. هەڵبەتە ئەو جیاوزی پەیدابوونە و مەیلی سەربەخۆییە بۆ جیاوازی ئایینی ناگەڕێتەوە، بەڵکو بۆ جیاوازی بونیادی کۆمەڵایەتی ئەوانە دەگەڕێتەوە، کە سروشتێکی خێڵەکیان نەبوو یان زۆر لاواز بوو.

– باشور و باکوری ئێران لەلایەن روسیا و ئینگلتەراوە کۆنترۆڵ کرا بوو و هەروەها ناوەڕاستی وڵاتەکەی لەژێر کۆنترۆڵی قاجاردا بوو. لەلایەکی ترەوە لەگەڵ ئەوەی فارسەکان پێکهاتەیەکی گرنگ بوو لە وڵاتەکەدا، بەڵام خێڵە تورکەکان لە ڕێگەی بەکارهێنانی مەزهەبی شیعەوە بۆ ماوەی ٤٠٠ساڵ حوکمرانی وڵاتەکەیان کرد. ئەمانە وایکرد لەگەڵ ئەوەی جیاوازی و سۆزی نەتەوایەتی لەناو هەندێ پێکهاتەدا نمونەی کورد و فارس لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا زیادیکرد، بەڵام ئەو جیاوازییە هێندە گەورە نەبوو، ببێتە دابەشبوونی وڵاتەکە بۆ چەند دەوڵەتێک وەکو لە دەوڵەتی عوسمانیدا روویدا. فاکتەرێکی تر کە وڵاتەکەی بە یەک پارچەیی هێشتەوە، بەرژەوەندی ئینگلتەرا بوو لە مانەوەی وڵاتەکە بەیەک پارچەیی و بەستنەوەی بە یەک سەنتەری ئابوریەوە کە کەنداو بوو.

ململانێی نێوان چینوتوێژ و پێکهاتەکان لە پرۆسەی چاکسازیدا

لە قۆناغی پێشوودا هێشتا سوڵتان\شا دەسەڵاتی رەهای تاکڕەوی هەبوو. لە ریزەکانی ئۆرستوکراتدا زۆر بەزەحمەت دەنگی چاکسازی و گۆڕانکاری دەبیستراو چینوتوێژەکانی خوارەوەش کەم یان زۆر بە رەعیەت دادەنران و هیچ حسابێکیان بۆ نەدەکرا. وجودی سەرمایەداری جیهانیش لە ناوچەکەدا هێشتا خۆی لە ژمارەیک بازرگان و کۆمپانیادا دەبینیەوە و لە داخوازی و فشار بەولاوە توانای بەشداریکردیان لە بڕیاردانی دەوڵەتەکان نەبوو.

لەم قۆناغەدا بەهۆی ئەوەیدەوڵەتەکان دەسەڵاتی سیاسی و ئابوریان لەدەستدا

و هەروەهـا سوڵتان\شـا شکسـتیهێنا لـە کاروباریـدا، گۆڕانـکاری لـە ڕۆڵ و پێگـەی زۆرینـەی پێکهاتـە و چینوتوێژەکانـدا روویـدا. چینوتوێـژ و پێکهاتەکانـی دەرەوەی ئۆروسـتۆکرات لـەم قۆناغـەدا دەرفەتیـان پێنـەدرا بەشـداری لـە بڕیـاری سیاسـی و ئابـوری و چاکسـازیدا بکـەن. وەکـو لـە پێشـتر باسـمانکرد، لەگـەڵ ئـەوەی چەندیـن کەسـایەتی و گـروپ و ڕێکخـراو دروسـتبوو بـەڵام ئەوانـە هێشـتان لاوازبـوون و رووی دەمیـان دەکـردە شا\سـوڵتان و دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدار، کـە چاکسـازی سیاسـی و یاسـایی بکـەن. ئەوانـە هێشـتا لـەو بڕوایەدابـوون کـە دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدار توانـا و خواسـتی چاکسـازی هەیـە. ئـەوەی لـەم قۆناغـەدا گۆڕانـکاری گـەورەی بەسـەرداهات جیـاوازی و ململانـێ دروسـتبوونی ڕاشـکاوبوو لـە نێـوان توێـژ و کەسـایەتیەکانی دەسـتەبژێری دەسـەڵاتداردا.
ئۆروسـتۆکراتی ناوخـۆی وڵاتـەکان بەپێـی بەرژەوەنـدی سیاسـی و ئابوریـان دابەشـبوون بەسـەر چەندبەرەیەکـدا. بـەرەی یەکـەم لـەو سـەرەک خێـڵ و باجکۆکـەرەوە و سـەرکردە ئایینیانـە پێکهاتبـوون کـە بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری جیهـان و گۆڕانـکاری لـە بەرهەمهێنـان و بـازاڕی ئـازاد و بیـروڕای عیلمانیـان بـە بەرژەوەنـدی خۆیـان نەدەزانـی. دەیانویسـت سـەرلەنوێ بنەمـا ئابـوری و سیاسـی و ئایینیـە کۆنەکانـی سیسـتمی بەڕێوەبردنـی فیودالـی خێڵەکـی زینـدوو بکەنـەوە و دەقـاو دەق شـەریعەتی ئیسـلام و عورفـی خێڵەکـی پەیڕەوبکرێـت.
ئەمانـە لـە دەوڵەتـی عوسـمانیدا ڕێکخراوێکیـان بـە نـاوی کۆمەڵـی ئیسـلامیەوە دروسـتکردبوو. ئـەو ڕێکخـراوە بانگـەوزی بـۆ ئـەو پرنسـیپانە دەکـرد و دژی دەسـتوەردنی هێـزی دەرەکـی و غەیـرە دیـن بـوون لەنـاو وڵاتەکانـدا. هەمیشـە فشـاریان دەخسـتە سـەر سـوڵتان کـە ئـەو ڕێبـازە بگرێتەبـەر و بەکـردەوە ڕۆڵـی خەلیفـەی موسـڵمانان ببینێـت. لـە ئێرانیـش توێژێـک لـە دەسـەڵاتی ئایینـی شـیعە هەمـان ڕۆڵیـان دەبینـی و بەتونـدی دژی هەمـوو گۆڕانکارییـەک بـوون لـە سیسـتمی فیودالـی خێڵەکـی و کەمکردنـەوەی ڕۆڵـی شـەریعەتی ئیسـلامی.
ئەگەرچـی ئـەم توێـژە دەسـەڵاتیان لەنـاو دامـودەزگای دەوڵەتـدا سـنورداربوو و هەمیشـە فشـاریان دەخسـتە سـەر سوڵتان\شـا ، بـەڵام لـەم قۆناغـەدا هـەر پشـتگیری دەسـەڵاتداران بـوون و مـان و نەمانـی خۆیـان بەبوونـی ئەوانـەوە دەبینـی.
بـەرەی دووەم ئەوانـە بـوون، کـە لەلایەکـەوە سـودبەخش بـوون لـە بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری جیهانـی و لەلایەکـی تـرەوە دەیانویسـت سـنورێک بـۆ ئـەو بڵاوبوونەوەیـە دابنێـن و پارێـزگاری بنەماکانـی سیسـتمی فیودالـی خێڵەکـی بکـەن. لەگـەڵ بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری و چاکسـازی و بوژاندنـەوەی بازرگانـی و

زیادبوونی بەرهەمهێنان بوون هەتا ئەو سنوورەی زەرەری لە بەرژەوەندییەکانی ئەوان نەدەدا. دەیانویست پرنسیپەکانی سەرمایەداری جیهانی و عیلمانی لەگەڵ شەریعەتی ئیسلامی و عورفی خێڵەکیدا بگونجێنن.
ئەمانە لە دەوڵەتی عوسمانیدا رێکخراوی بزاڤی کۆمکاری ئیسلامیان دروستکردبوو. ئەو رێکخراوە نوێنەرایەتی سوڵتان و کۆشک و دەستەبژێری دەسەڵاتداری نزیک سوڵتان و شێخولئیسلام بوو. لە پراکتیدا ئامانجی ئەم رێکخراوە هەوڵدان بوو بۆ هێشتنەوەی کۆنترۆڵی سوڵتان بەسەر ناوچەکانی دەوڵەتی عوسمانی و پارێزگاری کردنی یەکێتی دەوڵەتەکە و بەستنی پەیوەندی توندوتۆڵ لەگەڵیاندا بەناوی ئایینی ئیسلام و ئومەتی موحەمەدەوە. ئەمانە درووستبوونی جیاوازی نەتەوایەتی و ناوچەیی و سەنتەرە ئابوورییەکانیان بەهەڕەشە لەسەر یەکێتی دەوڵەتەکە و کۆنترۆڵی سوڵتان دەزانی.
بێجگە لە جموجۆڵ و پروپاگەندەی سیاسی و ئایینی و ئایدۆلۆجی ئەم رێکخراوە، لەسەرانسەری دەوڵەتەکەدا سوڵتان چەند رێگەیەکی تری گرتەبەر، لەوانە دەستپێکردنی ژن و ژنخوازی لەگەڵ بنەماڵەکانی شێخ و پیاوە دەسەڵاتدارەکانی عەرەب، پێدانی پلەی سەربازی و ئیداری و سیاسی پێیان و تاپۆکردنی زەویوزار بەناویانەوە. هەندێک لەوانەی بانگ دەکران بۆ کۆشک و لەوێ خزمەتکار و کۆیلەیان بۆ دابین دەکرا و سوڵتان وەکو راوێژکار مامەڵەی لەگەڵ دەکردن. سوڵتان بۆئەوەی سۆزی بەشێک لە خەڵکی ئێران بەلای خۆیدا راکێشێ داڵدەی هەندێ لە پیاوانی ئایینی و خەڵکی تری چاکسازیخوازی ئەو وڵاتەی لە ئەستەنبوڵ دەدا و رێگەی پێدەدان تا رادەیەک بە ئازادی پەیامەکانیان بگەیەننە شا، هەروەها رۆڵی ناوبژیکەری لەنێوان ئەوانە و شادا دەبینی «**٩١ ل٥٥٩**».
بە هەمان شێوەی دەوڵەی عوسمانی بەشی زۆری دەسەڵاتی ئایینی شیعە پاڵپشتی شایان دەکرد و دەیانویست دەسەڵات لای بمێنێتەوە و لەهەمانکاتدا پشتگیریان دەکرد لە رێککەوتننامەکانی لەگەڵ دەوڵەتە بێگانەکاندا. لە ئێران شا و دەسەڵاتی ئایینی چیۆنیەتی بەڕەوەبردنی وڵاتەکەیان لەناو خۆیاندا دابەشکردبوو. مەسەلەی بەڕێوەبردنی دەوڵەت و چاکسازی لە بواری ئابوری و یاسایی و سەربازی و سیاسی و خوێندنی بەرزی عیلمانی رۆڵەکانی دەستەبژێری دەسەڵاتدار بۆ شا بەجێ هێشتبوو، بەڵام ژیان و پەیوەندی کۆمەڵایەتی خەڵک و دەسەڵاتی قەزایی و ئیرشاد و فێرکردنی رۆڵەکانی چینوتوێژەکانی خوارەوە لە رێگەی قوتابخانە ئایینی و مزگەوتەکانەوە لەژێر کۆنترۆڵ و سەرپەرشتی کردنی ئەو سەرکردە ئایینیانەدا بوو. هاوپەیمانی زۆرینەی دەسەڵاتی ئایینی شیعە و شا هەتا کۆتایی

سـەدەی نـۆزدە گەرەنتـی مانـەوەی دەسـەڵاتی هـەردووڵای دەکـرد «**١٥ ل١٠٨**».
سوڵتان\شـا و ئـەو توێـژەی لـە دەوروپشـتی بـوو، ڕۆڵێکـی دوو فاقیـان دەبینـی، لەلایەکـەوە پارێزگاریـان لـە خۆیـان و بنەماکانـی بەڕێوەبردنـی سیسـتمی فیوداڵـی خێڵەکی دەکـر، لەلایەکـی تـرەوە هەمانگیـری و پاڵپشـتی بڵاوبوونەوەی سـەرمایەداری جیهـان بـوو. داهاتـی زۆری بـاج و گومرگـی هاوردەکـردن و هەناردەکـردن و قەرزکـردن و کڕینـی چەکـی هاوچـەرخ... بـێ هاریکاریکـردن و رازیکردنـی لایەنـی دەرەکـی نەدەکـرا، بۆیـە بـۆ ئاسـانکردنی کاروبـاری ئـەوان و خۆناسـانی خۆیـان بـە چاکسـازیخواز و هاوچـەرخ، لـەم قۆناغـەدا بڕیاریـان لەسـەر چەندیـن چاکسـازی و گۆڕانکاریـدا لـە یاسـاکان و چۆنیەتـی بەڕێوەبردنـی وڵاتـدا.
بـەرەی سـێیەم ئۆروسـتۆکراتە چاکسـازیخوازەکان بـوون. ئەوانـە بـوون، دەیانویسـت پرەنسـیپ و یاسـا عیلمانییـەکان لـە حوکمڕانـی و دامـودەزگای دەوڵەتـدا پەیـڕە و بکرێـت. زۆربـەی ئەمانـە گەنـج و رۆشـنبیرەکانی نـاو ئۆروسـتۆکراتەکان بـوون. ئەوانەبـوون، کـە نێردرابـوون بـۆ ئەوروپـا بـۆ خوێنـدن و لـەوێ فێـری زمـان و شـێوەی بیرکردنـەوە و پرنسـیپەکانی سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری کەپیتالیسـتانە ببـوون. چونکـە ئەمانـە بەشـێک بـوون لـە دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدار، دەسـەڵاتی ئایینـی زۆرجـار چاویـان لـە بیـروڕا و کـرداری ئەوانـە دەپۆشـی. ئـەوەی لای دەسـەڵاتی ئایینـی گرنـگ بـوو نەگەیشـتنی ئـەو پرنسـیپانە بـوو بـۆ نـاو چینوتوێـژ و پێکهاتەکانـی خـوارەوە. ئەمانـە بەشـێک لـە پۆسـتە گرنگەکانـی دامـودەزگای دەوڵەتیـان بەدەسـت بـوو، نمونـەی وەزارەتـەکان و قـەزا و کاروبـاری دارایـی و پەیوەندییـە دبلۆماسـیەکانی دەرەوە. ئەمانـە لەلایـەن لایەنـی بێگانـەوە پشـتگیری دەکـران و هەمیشـە لـە ململانێـدا بـوون لەگـەڵ دوو بەرەکـەی تـردا. ململانێیـان لەگـەڵ شا\سـوڵتان لـە پێنـاوی چاکسـازی سیاسـی و یاسـاییدا بـوو. ئـەو ململانێیـە یـان بـە پەسـندکردنی داواکاریەکانیـان کۆتایـی دەهـات، یـان گۆڕینـی شا\سـوڵتان یـان لابردنـی خۆیـان.
سـاڵی **١٨٧٦** لـە دەوڵەتـی عوسـمانیدا بـە پشـتگیری ئـەم بەرەیـە، سـەرەک وەزیـران و چاودێـری هێـزی دەریایـی و شێخولئیسـلام و لایەنـی دەرەکـی بڕیـاری گۆڕینـی سـوڵتانیان دا «**٩١ ل٥٧٩**». لەگـەڵ ئـەوەی ئەم توێژە رۆڵی گرنگیان هەبوو لەچاکسـازیدا، بـەڵام لەبەرئـەوەی خۆیـان بەشـێک بـوون لـەو دەسـتەبژێرە، نەیاندەویسـت و بـە بەرژەوەنـدی خۆیـان نەدەزانـی کـە چاکسـازی ریشـەیی لـە سیسـتمەکەدا بکـەن. ئـەوەی کاریـان بـۆ دەکـرد چاکسـازیکردن بـوو لـە هەمـان سیسـتمدا.
لایەنـی دەرەکـی تەنهـا پشـتگیر ئـەو چاکسـازییانەیان دەکـرد، کـە لەبەرژەوەنـدی

کۆمپانیـا و بانـک و دەوڵەتەکانـی خۆیانـدا بـوون. مەسـەلەی گەشـەکردن و سـەربەخۆیی سیاسـی و ئابـوری ئـەو وڵاتانـە و چاکسـازی سیاسـی و یاسـایی لـە پێنـاو گەشـەکردنی پیشەسـازی و بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵ و بوژاندنـەوەی بازرگانـی خۆماڵـی نێـوان هەرێمـەکان هەروەهـا باشـبوونی گوزەرانـی خەڵـک لای ئـەوان نـە هێنـدە گرنـگ بـوو و نـە بـە ئەرکـی خۆیـان دەزانـی کاری بـۆ بکـەن.

لەبـەر لاوازی چینوتوێـژە نوێیـەکان و نەبوونـی دەرفەتـی بەشـداریکردنیان لـە چاکسـازییەکاندا، سـەنگی بەرژەوەنـدی دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدار و لایەنـی بێگانـە لـە چاکسـازییەکاندا قورسـتر بـوو، لەبەرئـەوە چاکسـازییەکان بـە بەرژەوەنـدی ئەوانـدا دەشـکایەوە.

شـای ئێـران، سـاڵی ١٨٥٨بـۆ بەرەنگاربوونـەوەی شکسـتهێنانی چاکسـازییەکانی دەوڵـەت و لەدەسـتدانی سـەربەخۆیی سیاسـی، ناچارکـرا ئەنجومەنێـک بـە نـاوی (مجلس شـورای دولتـی) دامەزرێنـی. ئـەو ئەنجومەنـە لـە ١١ ئەنـدام پێکهاتبـوو، کاریان گەڵاڵەکـردن و داڕشـتنی پلانێـک بـوو بـۆ چاکسـازی، هەروەهـا لیژنەیەکـی بـە نـاوی (شـوری مصلحتخانـە) پێکهێنـا. ئەمانـە لـە ٢٦ فەرمانبـەر پێکهاتبـوون و ئەرکیـان کۆکردنـەوەی زانیـاری و پێشـنیاز بـوو بـۆ مەجلیس. ئەندامـی ئـەم دوو دەزگایـە شـا لـە خەڵکـی نزیکـی خـۆی دایدەنـان. مەجلیس پێشـنتیازی چاکسـازی دەخسـتە بـەردەم شـا، ئەگـەر بەدڵـی بوونایـە پەسـندی دەکـردن ئەگینـا ڕەتدەکرانـەوە. هەڵبەتـە مەبەسـتی شـا لەمانـە بێجگـە لـە ڕازیکردنـی دڵـی ئەوروپیـەکان و چاکسـازیخوازەکان، مانـەوەی خـۆی و سـەرلەنوێ کۆنترۆڵکردنـی دەوڵـەت بـوو. کاروبـاری مەجلیـس سـەری نەگـرت و سـاڵی ١٨٦٠ شـا بڕیـاری هەڵوەشـاندنەوەیدا.

هـەر لـە ئێرانـی قاجـار سـاڵی ١٨٦٠ توێژێکـی لیبراڵـی نـاو حوکمـەت، کـە سـەرەک وەزیـران مالکـون سـەرۆکایەتی دەکـردن، بـە لاسـاییکردنی لیبراڵەکانی ئەوروپـا داوای سـەپاندنی ڕۆڵـی یاسـا و لـە یـەک جیاکردنـەوە و سـەربەخۆیی هـەر سێ دەسـەڵاتی تەشـریعی و تەنفیـزی و قەزاییـان کـرد. داوای گۆڕانکاریـان دەکـرد، لـە چۆنیەتـی بەڕێوەبردنـی دامـودەزگای دەوڵـەت و کەمکردنـەوەی ڕۆڵـی شـەریعەتی ئیسـلام و چاکسـازی لـە سیسـتمی باجـدا. بـۆ ئـەو مەبەسـتە کۆمەڵەیەکیـان بـە نـاوی (ماسـونی پیاوانـی ئـازادەوە) دامەزرانـد. ئـەم ڕێکخـراوە پرۆگرامێکـی بـرژوای دیموکراسـی هەبـوو، بـەڵام ئەندامەکانـی تەنهـا لـە ئۆروسـتۆکرات بـوون. نوێنەرانـی چینوتوێژەکانی خـوارەوە و پێکهاتەکانـی تێـدا نەبـوو. لەبەرئـەوەی پرۆگـرام و کـردەوەی ئەمانـە لـە بەرژەوەنـدی شـا و دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدار و پیاوانـی دەسـەڵاتی ئایینیـدا نەبـوو، سـاڵی ١٨٦١ کۆمەڵەکـە قەدەغەکـرا و مالکـون شـاربەدەری ئەوروپـا کـرا و دەوڵـەت

بۆ ماوەیەکی درێژ بێ سەرەک وەزیران مایەوە. پرۆسەی چاکسازی هەتا ساڵی ١٨٧١ وەستا، لەو چەند ساڵەدا گەندەڵی و دەسەڵاتی رەهای شا و سەرکوتکردنی خەڵک و رۆڵی دەسەڵاتی ئایینی سەرلەنوێ زیادیکرد «**١٥** ل**١٢٧**».

کارەکانی ئەم رێکخراوە یەکەمین هەوڵی چاکسازی یاسایی بوو لە ئێران، کە بەدەستی توێژێکی ناو دەستەبژێری دەسەڵاتداری دەوڵەت کاری بۆ کرا. ئەم هەوڵدانە رۆڵێکی گرنگی هەبوو لە خۆ ئامادەکردن بۆ ئینقلابی مەشروتی، شۆڕشی دەستووری ساڵی **١٩٠٦** کە لە قۆناغی دواتردا روویدا. هۆکاری شکستهێنانی ئەم چاکسازییانە زۆرن، بەڵام گرنگترینیان لاوازی و بەشدارینەکردنی چینوتوێژە نوێیەکان و پێکهاتەکانی خوارەوەی وڵاتەکە بوون لە پرۆسەکەدا. لەهەمانکاتدا پەلەکردن بوو لە چاکسازییەکان و هەوڵدان بۆ سەپاندنی چاکسازی گەورە لە سیستەمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فیوداڵی خێڵەکیدا. ئەو هەنگاوە گەورەیە لەلایەکەوە ترسی خستە دڵی شا و دەستەبژێری دەسەڵاتدارەوە و بووە هۆی ئەوەی بە توندی رووبەڕوووی ببنەوە، لەلایەکی ترەوە ئەو پەلەکردنە بووە هۆی ئەوەی چینوتوێژەکانی خوارەوە و پێکهاتە و ناوچەکانی تر فریا نەکەوتن خۆیان ئامادە بکەن بۆ بەشداریکردن لە پرۆسەکەدا. هەوڵدان بۆ چاکسازی گەورە بەبێ ئامادەبوونی زەمینەی گونجاو، زۆرجار بۆتە هۆی لەبارچوونی پرۆسەی چاکسازی وڵاتان.

شکستهێنانی ئەو چاکسازییانە لە ئێران هێندەی تر گوزەرانی زۆربەی خەڵکی وڵاتەکەی خراپ برد و هەتا دەهات ناڕەزایی چینوتوێژەکانی خوارەوە و چاکخوازەکان زیادیدەکرد. لەبەرئەوە لە ناوەڕاستی حەفتاکاندا سەرلەنوێ شا ناچارکرا هەندێ چاکسازی بکات. لەوانە دانانی دادگای تەمیز، دادگای تەحقیق و دادگای بازرگانی. بەڵام هەموو ئەمانە بەهۆی ناڕەزایی دەسەڵاتی ئایینی و دەستەبژێری دەسەڵاتدارەوە تەمەن کورت بوون و هەڵوەشاندرانەوە. لە هەشتاکاندا سەرلەنوێ شەپۆلێکی ناڕەزایی و راپەڕین بەتایبەتی لەناو جوتیار و حیرەفێکاندا دەستیپێکرد، بۆ کپکردنەوەی ئەوانە سەرلەنوێ شا بڕیاری هەندێ چاکسازیدا. لەوانە دانانی (مجلس تحقیقی مزالیم) کە دەزگایەک بوو دانرا بۆئەوەی خەڵکی زوڵملێکراو رووی تێبکەن بۆ شکاتکردن لە کاربەدەستانی دەوڵەت. لە ماوەی شەش ساڵدا شەش هەزار سکاڵا رادەستی ئەو دەزگایەکرا. هەروەها بۆ ئاسانکاری کاروباری بازرگان و کاسبکاران، (مجلس تجارت) دامەزرا. بەڵام ئەم دامودەزگایانە توانای بەرەنگاربوونەوەی دەسەڵاتدارانیان نەبوو، هەر بەناو کاریان دەکرد و زۆربەی ئەو کەیسانە لە رێگەی هەڕەشە و واستە و بەرتیلەوە

سـەرەو نوگـوم دەکـران «**١٥ ل١٣٤** «
لەبەرئـەوەی لەدەسـتدانی سـەربەخۆیی سیاسـی لـە دەوڵەتـی عوسـمانیدا، هەتـا سـاڵەکانی حەفتـا هێشـتا سـوڵاتان هەیبەتـی مابـوو و لافـی چاکسـازی لێـدەدا و زۆربـەی بڕیـارەکان لای خۆیـەوە دەردەکـرا. بەڵام لـە هەفتاکانەوە لەدوای لەدەسـتدانی سـەربەخۆیی سیاسـی و ئابـوری و شکسـتهێنانی بڕیارەکانـی سـوڵتان، ڕۆڵـی گۆڕانـکاری و چاکسـازی زیاتـر کەوتـە دەسـت ئۆروسـتۆکراتە چاکسـازیخوازەکانەوە. قەیرانـی ئابـوری و دەسـتێوەردانی دەرەکـی و ناڕەزایـی و فشـاری چینوتوێژەکانـی خـوارەوە و ڕاپەڕینـی ناوچـە و پێکهاتـەکان و فشـاری هێـزە دەرەکیـەکان گوژمیـدا بـە پرۆسـەکە.
بـۆ پینـە و پەڕۆکردنـی بارەکـە، سـاڵی **١٨٧٦** سـوڵتان بڕیـاری دامەزراندنـی شـورایەکیدا بـە نـاوی ئەنجومەنـی دەوڵەتـەوە. سـوڵتان خـۆی ئەندامەکانـی شـوراکەی لـە ناوچەکانـی دەوڵەتەکـەوە هەڵدەبـژارد و دایدەمەزرانـدن. کاری ئەمانـە ئامادەکردنـی پـرۆژەی چاکسـازی و یاسـایی بـوو، کـە بخرێتـە بـەردەم سـوڵتان بـۆ بڕیـاردان لەسـەری. بەشـێک لـە ئەندامانـی شـوراکە ڕۆڵـی خەڵکانـی پسـپۆڕیان دەبینـی و زانیـاری پێویسـتیان دەخسـتە بـەردەم شـوراکە. سـەرەڕای ئـەوە ئـەو شـورایە ڕۆڵـی دادگای سیاسـی دەبینـی و لێپرسـینەوەی دەکـرد و سـزادانی فەرمانبـەرە گەنـدەڵ و تاوانبارەکانـی دەدا. ئـەو ئەندامانـە خەڵکانێـک بـوون لـە ڕێگـەی گەندەڵـی و تەبەعێت و وەلاوە دامەزراوبـوون، خەڵکانـی بێتوانـا و ترسـنۆک بـوون و لـە پراکتیکـدا بڕیـار هـەر بەدەسـت سـوڵتان خـۆی بـوو، بۆیـە بڕیـارەکان تەنهـا لەسـەر قاقـەز دەمانـەوە و کاریـان پـێ نەدەکـرا. ئەمانـە سـەرلەنوێ ناڕەزایـی چاکسـازیخوازەکانی لێکەوتـەوە و لەهەمـان سـاڵدا بـە پشـتیوانی هێـزە دەرەکیـەکان بڕیـاری لابردنـی سـوڵتان و دانانـی سـوڵتانێکی نوێـدرا.
هەرچەنـدە سـوڵتانی نـوێ لەهەمـان بنەماڵە بـوو و شـێوازی بیرکرنـەوە و کردارەکانی لـە سـوڵتانەکانی تـر جیاوازتـر نەبـوو، بـەڵام لەژێـر فشـاری چاکسـازیخوازەکاندا، لەسـەرەک وەزیـران و چەنـد وەزیرێـک و خەڵکانـی ڕۆشـنبیر و لایەنـی دەرەکیـدا، لـەم قۆناغـەدا بڕیـاری گەورەتریـن چاکسـازی لـە مێـژووی ٨٠٠ سـاڵەی دەوڵەتەکـەدا درا و پرۆسـەکە لـە نێـوان سـاڵەکانی **١٨٧٦-١٨٨٦** بـەردەوام بـوو. پرنسـیپەکانی ئـەم چاکسـازییانە هاوشـێوەی چاکسـازییەکانی ڕێکخراوەکـەی مالکـون بـوو لـە ئێـران و بـە شۆڕشـی دەسـتوری یەکـەم ناودەبرێـت و لـە قۆناغـی داهاتـوودا بـووە بنەمایـەک بـۆ شۆڕشـی دەسـتووری دووەمـی سـاڵی **١٩٠٨**. لـە ڕاسـتیدا سـوڵتان بـڕوای بـەو چاکسـازییانە نەبـوو، بـەڵام لەبـەر لاوازبوونـی و لـە پێنـاوی ڕازیکردنـی ئەوانـە

چاکسـازییەکانی پەسـەندکرد.
دوو ئەنجومـەن دامەزرێنـرا، ئەنجومەنـی پیران(اعیـان) کـە سـوڵتان خـۆی هەڵـی دەبـژاردن و ئەنجومەنـی نوێنەران(مبعوثیـن) نوێنەرایەتـی ناوچەکانـی دەوڵەتەکەیـان دەکـرد. ئەمانـە خەڵکانـی دەسـتەبژێری دەسـەڵاتداری دەوڵـەت و ناوچـەکان بـوون و وەکـو کـۆن لـە ڕێگـەی گەندەڵـی و وەلا و تەبەعێتـەوە دادەنـران. سـوڵتان بەپێـی یاسـا بـۆی هەبووهەمـوو یەکێـک لەوانـە لـە پۆسـتەکەی دووربخاتـەوە، ئەگـەر ئـەو کەسـە هەڕەشـە بوایـە لەسـەر ئاسایشـی دەوڵـەت. لـە پراکتیکـدا بەپێـی ئـەو یاسـایە سـوڵتان دەیتوانـی هـەرچ کەسـێ بەدڵـی نەبێـت بـێ لێپرسـینەوە لای بەرێـت. لەگـەڵ هەمـوو کەموکوڕییەکـدا دامەزراندنـی دوو ئەنجومـەن کـە مافـی بڕیاردانـی هەبێـت لەچـاو دەسـەڵاتی ڕەهـای پێشـوتری سـوڵتاندا، هەنگاوێکـی یاسـایی گرنـگ بـوو بـەرەوە پلورالیـزم. بـۆ یەکەمجـار لـە دەوڵەتـی عوسـمانیدا دەسـتورێکی نوسـراوە دانـرا. بەپێـی ئـەو دەسـتورە دەسـەڵاتەکانی تەشـریعی و تەنفیـزی و قەزایـی دەبایـە لەیـەک جـودێ بوونایـە و سـەربەخۆیی خۆیـان هەبێـت. پێشـتر سـوڵتان خـۆی یاسـا و خـودای سـەرزەمین بـوو. هـەر سـوڵتانێک بەهـەوەس و بەرژەوەنـدی خـۆی یاسـای دادەنـا و لای دەبـرد، بـەڵام ئێسـتا بـۆ یەکەمجـار دەسـەڵاتەکانی سـوڵتان بەپێـی یاسـا دیاریکـرا. بـۆ یەکەمجـار دەسـەڵاتێکی سـەرووی سـوڵتان هاتەکایـەوە، کـە ئەویـش یاسـا بـوو. هەروەهـا ئەگـەر بـە ناویـش بوبێـت بـۆ یەکەمجـار نوێنـەری ناوچـە و پێکهاتـەکان دەرفەتـی بەشـداریکردنیان لـە بڕیاردانـدا بـۆ ڕەخسـا.
بەپێـی دەسـتور، هاوڵاتیـان بەبـێ جیـاوازی ڕەگـەز و ئاییـن هەمـان مـاف و ئەرکیـان هەبـوو. ئـازادی ڕۆژنامەوانـی. ئیسـلام ئایینـی دەوڵـەت و پایتەخـت بـارەگای خەلافەتی ئیسـلامی بـوو. ئەگەرچـی سـوڵتان بـوو سـەرەک وەزیـر و وەزیرەکانـی دەستنیشـان دەکـرد، بـەڵام بەپێـی دەسـتور حوکمـەت دەوڵەتـی بەرێوەدەبـرد. وا بڕیاربـوو ئەنجومەنـی نوێنەرانـی خۆجێیـی هەڵبژێـردراو چاودێـری کاروبـاری ویلایەتـەکان بـکات. هەروەهـا پیـاوە ئایینیـەکان خۆیـان کاروبـاری ئایینـی بەڕێوەببـەن.
بەکـردەوە پرۆسـەکە و بەکارهێنانـی دەسـتور وەکـو ئـەوەی چاوەڕوانـی لێدەکـرا بەڕێوەنەچـوو. هـەر لـەدوای دوو مانـگ سـوڵتان کەوتـە گیانـی ژمارەیـەک لـە ئەندامانـی ئەنجومەنـەکان و بەنـاوی مەترسـیانەوە لەسـەر ئاسایشـی دەوڵـەت دوورخرانـەوە.
مانگـی ئـازاری ١٨٧٧ یەکـەم خولـی کاری ئەنجومـەن دەسـتپێکرد. لەبـەر ناشـارەزایی و بێدەسـەڵاتی ئەندامـەکان و نەبوونـی هیـچ پێشـنیازێکی گونجـاو بـۆ چارەسـەرکردنی قەیرانـە ئابـوری و سیاسـییەکانی وڵاتەکـە، نەتوانـرا هیـچ بڕیارێـک بدرێـت. خولـی

دووەمی کاری ئەنجومەن حوزەیرانی هەمان ساڵ ئەنجامدرا. ئەم جارەیان هەندێ لە ئەندامەکان ئامادەتر و گورجوگۆڵتر بوون و بەرهەڵستی هەندێ بڕیارەکانی سوڵتانیان کرد. داوایانکرد کە ئەوانەی بوونە هۆکاری شکستهێنانی شەڕەکانی بەڵقان سزابدرێن و گەیشتە ئەوەی داوای گۆڕینی سوڵتان بکەن. لەبەرئەوە سوڵتان لە ئازاری ١٨٧٨دا سەرلەنوێ کۆبونەوەی ئەنجومەنەکانی راگرت و بڕیاری دەرکردنی زۆربەی ئەندامەکانی ئەنجومەنەکەیدا و پرۆسەی چاکسازی و ئەنجومەنەکان شکستیان هێنا.

شکستهێنانی مەشروتێتی یەک لە دەوڵەتی عوسمانی بۆ هەمان ئەو فاکتەرانەی بووە هۆی شکستهێنانی پرۆسەکە لە ئێران دەگەڕێتەوە. ئەمە سەلماندی، کە دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی دەوڵەتە فیوداڵە خێڵەکیەکان نە لە بەرژەوەندیاندا بوو چاکسازی ریشەیی لە سیستەمەکەدا بکەن و نە توانا و خواستیان لەسەر ئەوە هەبوو. ئەم گۆڕانکاری و رووداوانە تاقیکردنەوە و دەرسێکی بە سوودبوون بۆ چینوتوێژە نوێیەکان و پێکهاتەکانی دەوڵەتەکان، کە لە قۆناغی داهاتوودا هەوڵی بەشداریکردن بدەن لە چاکسازییە سیاسی و یاساییەکاندا و کار بۆ دامەزراندنی سیستەمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر بکەن.

«بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ئەم چاکسازییانەی دەوڵەتی عوسمانی بڕوانە ٩١ ل ٥٧٩-٥٩٥».

قۆناغی سێیەم

شکستهێنانی چین و توێژە نوێیەکان دارمانی دەوڵەتەکان \ گرتنی رێبازی پاشکۆیەتی

١٨٩٠-١٩٢٥

ساڵەکانی **١٨٩٠-١٩٢٥**قۆناغی گرژبوونەوەی ململانێی نێوان چینوتوێژە نوێیەکان بوو لەگەڵ دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و لایەنی دەرەکیدا. لێرەدا ئەو هێزە نوێیانە دەستیان لە چاکسازییەکانی دەستەبژێری دەسەڵاتدار تێکەڵکرد و ویستیان جڵەوی چاکسازیی بگرنە دەست و هەنگاو بۆ بونیادنانی سیستەمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فراوانتر و سەربەخۆ بنێن. ئەوەی روویدا شکستهێنانی ئەو پرۆسەیە و دواتر زاڵبوونی لایەنی دەرەکی و گرتنی رێبازی پاشکۆیی و کۆلۆنیالیزم بوو لە هەموو ناوچەکەدا.

وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە کۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی

بیستدا، بەهۆی ئەو زەمینە نوێیەوە، کەوتنە دووڕیانێکەوە، کە تیایدا دەبوایە بڕیار لەسەر پاشەڕۆژی ناوچەکە و چۆنیەتی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری تیایدا یەکلایی بێتەوە. قۆناغی ململانێی نێوان هێزەکانی ناو کۆمەڵگە بوو لە هەڵبژاردنی سێ ڕێبازی جیاوازدا:

- سەرلەنوێ بوژاندنەوەی سیستمی فیودالّی خێڵەکی

بەشێک لە پاشماوەکانی چینوتوێژەکانی فیودالّی خێڵەکی و دەسەڵاتی ئایینی هەوڵی سەرلەنوێ بونیادنانەوەی ئەو سیستمە کۆنە و گەڕانەوە بۆ کۆمەڵگەیەکی قوفڵدراو دەکرد. بەڵام ئەوانە تەواو شکستیان هێنابوو و لاواز و زەلیلی دەستی سەرمایەداری جیهان بوون. سەرەڕای ئەوە کۆسپێکی گەورەبوون لەبەردەم هەموو گۆڕانکارییەکدا. زۆرینەی چینوتوێژ و پێکهاتەکان و سەرمایەداری جیهان دەیانویست بەسەر ئەو کۆسپەدا زاڵبن و لەناوی بەرن.

- ڕێبازی بونیادنانی سیستمێکی بەڕێوەبردنی ئابوری و سیاسی کراوەتر و بەهێزتر و سەربەخۆ. هەڵگری ئەم ڕێبازە چینوتوێژە بەرهەمهێنەرەکانی برژوای ناوەڕاست و وردە برژوای شار و لادێکان و بازرگانە خۆماڵیەکان و توێژێکی لیبرالّی پیاوانی ئایینی بوو، سەرەڕای ئەوانە زۆرینەی چینوتوێژەکانی خوارەوە نموونەی کرێکاران و کاسپکار و ڕۆشنبیر و مسکێنەکان ڕۆڵی گرنگیان تیادا بینی. ئەم ڕێبازە ڕووبەڕووی چەندین هێز دەبوونەوە لەوانە پاشماوەکانی فیودالّی خێڵەکی و فیودالّی موڵکدارو بازرگانە گەورەپاشکۆکان و لایەنی دەرەکی و زۆرینەی دەسەڵاتی ئایینی.

- ڕێبازی پاشکۆیی و ژێردەستی. ئەم ڕێبازە بە هەمانگیری دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەکان و لایەنی دەرەکی و توێژێک لە موڵکداری فیرودالّ و بازرگانە گەورە پاشکۆکان و توێژێکی دەسەڵاتی ئایینی بوو.

لەگەڵ ئەوەی ئەم قۆناغە بە داڕمانی سیستمی فیودالّی خێڵەکی و دەوڵەتەکانی کۆتاییهات و ڕێبازی پاشکۆیی و ژێردەستی تیایدا زاڵ بوو، بەڵام پاشماوەکانی فیودالّی خێڵەکی و پرنسیپ و ئایدۆلۆژیای ئەو سیستمە لە مێژووی دواتری ناوچەکەدا و هەتا ئێستا هەر ماوەتەوە و ڕەنگدانەوەی هەیە لەسەر گۆڕانکارییەکان. هەروەها ڕێبازی دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری فراوانتر و سەربەخۆ هەتا ئێستا لە زۆرانبازیدایە لەگەڵ ئەو پاشماوەیە و ڕێبازی پاشکۆییدا.

ململانێی ئەم سێ ڕێبازە لەم قۆناغەدا هەتا ئەوکاتەی بە سەرکەوتنی ڕێبازی پاشکۆیەتی کۆتاییهات، بەپێی گۆڕینی هاوسەنگی لە نێوانیاندا بە سێ هەنگاودا

تێپەڕ بـوو. لـە هەنـگاوی یەکەمـدا رۆڵـی سـەرەکی کەوتـە دەسـت بزووتنـەوەی چاکسـازی لـە پێنـاوی دامەزراندنـی سیسـتەمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری بەرفـراوان و سـەربەخۆ. ئەمـە بـە هەڵگیرسـاندنی شۆڕشـی دەسـتووری لـە ئێـران و تورکیـای عوسـمانی کۆتاییهـات. بێگومـان ئەمـە کاردانـەوەی لەسـەر سەرانسـەری رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت هەبـوو.

هەنـگاوی دووەم، شکسـتهێنانی ئـەو شۆڕشـە و چینوتوێـژە نوێیـەکان بـوو. ئـەوە بـە هاوپەیمانـی بەسـتن لـە نێـوان لایەنـی دەرەکـی و دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدارانی دەوڵـەت و بازرگانـە گـەورە و فیوداڵـی موڵکداری پاشـکۆ و هەنـدێ توێژی سـەربازی و نەژادپەرسـت کۆتاییهـات. هەڵگیرسـانی شـەڕی یەکەمـی جیهانـی ئـەم بەرەیـەی زیاتـر بەهێزکـرد.

هەنـگاوی سـێیەم، دارمانـی دەوڵەتـە فیوداڵـە خێڵەکیـەکان و دابەشـبوونی ناوچەکـە و سـەرکەوتنی رێبـازی پاشـکۆیەتی و کۆلۆنیالیـزم و دیکتاتۆریـەت بـوو.

لاوازبوونـی دەسـەڵاتی ناوەنـدی دەوڵەتـە زلهێزەکانـی رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت و لەدەسـتچوونی دەسـەڵاتی سیاسـی و ئابوریـان و کۆنترۆڵیـان بەسـەر ناوچەکانـدا، شـەڕی یەکەمـی جیهانـی و هەروەهـا گەلاڵەبوونـی جیـاوازی نێـوان ناوچـەکان و بەهێزبوونـی سـەنتەرە ئابورییـەکان، هەتـا دەهـات جیـاوازی لـە نێـوان ناوچەکانـدا زیاتردەکـرد و هـەر ناوچەیـەک بەجیـا دەبەسـترا بـە دەوڵەتێکـی دەرەکییـەوە و رێبـاز و خاسـڵەتی تایبەتـی خـۆی بـۆ پەیدادەبـوو. بۆیـە لـە لێکۆڵینـەوەی ئـەم قۆناغـەدا بـە جیـا باسـی مەڵبەنـد و ناوچـە جیـاوازەکان دەکەیـن.

شکسـتهێنانی شۆڕشـی دەسـتووری لـە تورکیـاو دارمانـی دەوڵەتـی عوسـمانی

وەکـو پێشـتر بـەوردی باسـمانکرد، د. ق. ع. دەزگایـەک بـوو بـۆ کۆنترۆڵکردن و سەرپەرشـتیکردنی ئابـوری دەوڵەتـی عوسـمانی. لـەدوای سـاڵەکانی ١٨٨٠ وە تـا دەهـات رۆڵـی ئـەم دەزگایـە لەسـەر حیسـابی سـەربەخۆیی وڵاتەکـە زیادیدەکـرد. سـاڵەکانی ١٣\١٩١٢لـە تورکیـای عوسـمانیدا زیاتـر لـە ٥٥٠٠ کاربەدەسـتی هەبـوو. ژمـارەی ئوفیسـی باجکۆکردنەوەکانـی گەیشـتبوونە ٧٢٠دانـە. خاوەنـی ژمارەیەکـی زۆر کانـی خەڵـوز و شـوێنکاری پیشەسـازی و کێڵگـەی گـەورەی کشـتوکاڵی بـوو. بـە نمونـە خاوەنـی زیاتـر لـە ١٠٠ کانـی خـوێ بـوو. دەسـەڵاتی ئـەم دەزگایـە گەیشـتبووە ئاسـتێک کـە زۆربەیجـار ئـەو بـوو بڕیـای دەدا چـۆن و لەچـی بوارێکـدا دەوڵەتـی

عوسمانی داهاتەکانی بەکاربهێنێت «٣٠ ل١٩٣».

ساڵی ١٨٨٥ ژمارەی دانیشتوانی تورکیای عوسمانی ٩٧٥٠٠٠٠کەس بوو، بەڵام ساڵی ١٩١٣ گەیشتبووە ١٤ملیون کەس. لەماوەی کەمتر لە ٣٠ ساڵدا ژمارەی دانیشتوان ٥٢٥٠٠٠٠ کەس زیادیکرد. لەمانە هێشتا ٩٠٪ لەلادێ و شارۆچکە بچوکەکاندا دەژیان. تەنها ١٠٪ دانیشتوان لەو شارانەدا دەژیان، کە ژمارەیان لە ١٠هەزار کەس زیاتر بوو. زۆربەی ئەو زیادبوونە سروشتی بوو، خەڵکێک نەبوو لە شوێنی ترەوە کۆچی بۆ ناوچەکە کردبێت. ئەو زیادبوونە بەهۆی باشتربوونی گوزەرانی خەڵکەوە بوو، هەروەها فاکتەرێک بوو بۆ زیادبوونی بەرهەمهێنان و بوژاندنەوەی ئابوری.

ساڵی ١٩٠٩رووبەری زەوی کشتوکاڵی چێنراو گەیشتە ٥، ٥ملیون هێکتار. لەوانە ٢٥٠هەزار هێکتار بەکارهێنراوە بۆ بەرهەمهێنانی بەروبوومی کشتوکاڵی کەرەسەی خاوی نمونەی توتن، دار، رووەک بۆ بەرهەمهێنانی زەیت، تلیاک... . بێجگەلە ئەوانە خوری و موو و پێستە کەرەسەی خاوی گرنگ بوون.

بەپێی دوور و نزیکیان لە بەندەرەکان و رێگە بازرگانییەکان و سەرچاوەی ئاو، جیاوازی هەبوو لە نێوان بەروبوومی کشتوکاڵی ناوچەکانی تورکیای عوسمانیدا. هەتا ئەوسا ٩٠٪ بەروبوومی کشتوکاڵی دانەوێڵە بوو. قیمەتی کۆی بەروبوومی کشتوکاڵی لەسەرەتای شەڕی یەکەمی جیهانیدا گەیشتۆتە ٢٠ ملیون پاوند. ساڵی ١٩١٤ کشتوکاڵ ٥٦٪ قیمەتی کۆی داهاتی نەتەوەیی بووە. بەرهەمهێنانی پیشەسازی، بێجگەلە بەرهەمی شوێنکاری پیشەگەری، نمونەی کان، کارەبا، گاز، ئاو، بینا و رێگەوبان ١٧٪ بووە.

ساڵی ١٩١٣ ژمارەی ئەو وەرەشانەی بەکارگە دانراون گەیشتۆتە ٢٧٠ دانە دەوروبەری ١٧ هەزار کەس کاریان تێداکردووە. بای ٦، ٣ ملیون پاوند بەرهەمیانهێناوە ، کە دەیکردە ٣١٪ بەرهەمی کشتوکاڵی. بێجگە لەمانە هەزارەها شوێنکاری پیشەگەری هەبووە. بەپێی ئامارەکانی دەوڵەتی عوسمانی، کە گومان لێکراوە، ژمارەی کۆی شوێنکار پیشەییەکان گەیشتۆتە ٣٣ هەزار دانە و دەوروبەری ٧٦٢٠٠ کەس کاریان تێداکردووە. ژمارەی ئەو کرێکارانەی لە کارگەکاندا کاریان کردووە گەیشتۆتە ٦٠ هەزار کەس.

لەماوەی ٣٠ ساڵدا، لە نێوان ساڵەکانی ١٨٨٤-١٩١٣ دا بازرگانی تورکیای عوسمانی دوو هێندەی لێهاتووە. ساڵی ١٨٨٤هەناردەکردن نزیکەی ١١، ٢ ملیون پاوەند و هاوردەکردن ١٩، ٦ ملیون پاوەند بووە. بەڵام ساڵی ١٩١٣ هەناردەکردن گەیشتۆتە ٢٦، ٢ ملیون و هاوردەکردن ٤٣، ٠٣ ملیون پاوەند. ئەم داتایە دوو زانیاری گرنگمان

پێدەدات. یەکەمیان زیادبوونی رۆڵی بازرگانی ناوچەکە لە ئابوری جیهاندا و دووەمیان جیاوازی مەزن لە نێوان هاوردەکردن و هەناردەکردندا، کە بە قازانجی سەرمایەداری جیهان و زەرەری تورکیای عوسمانیدا شکاوەتەوە «٣٠ ل١٨٩-١٩٩».
لەگەڵ ئەوەی لە تورکیای عوسمانی چەندین کانی مینیراڵی جیاواز هەبوو، بەڵام بە بەراورد لەگەڵ هەندێ ناوچەی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست دۆزینەوەی پترۆڵ تیایدا زۆر کەمبوو. زۆرترین رێژەی هاناردەکردنی وڵاتەکە بەروبوومی کشتوکاڵی کەرەسەی خاو بوو. کڕینی چەکی مودیرن گەورەترین رێژەی هاوردەکردن بوو. ئەمانە کاریگەری لەسەر ژێرخانی ئابوری وڵاتەکەو قەبارە و رۆڵی چینوتوێژە نوێیەکان تیایدا هەبوو.
هەڵبەتە زۆر باسی سروشت و خاسڵەتەکانی چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکان و لایەنی دەرەکی و رۆڵیان لە پرۆسەی گواستنەوەدا کرد، بۆیە پێویست ناکات لێرەدا ئەو باسە دووبارە بکەینەوە. بەڵام ئەوەی لێرەدا گرنگە زیاتر لێبکۆڵینەوەی خاسڵەت و توانا و رۆڵی چینوتوێژە نوێ و پێکهاتەکانە لەو پرۆسەیەدا. بۆیە پێش ئەوەی باسی میکانیکی گۆڕانکاری ئەم قۆناغە بکەین، پێویستە بەکورتی چاوێک بە خاسڵەتەکانی ئەم توێژە کۆمەڵایەتیانەدا بخشێنین.

بەهێزبوونی برژوای تورک لەسەر حسابی پێکهاتە ناموسڵمانەکان

لە تورکیای عوسمانیدا برژوای بچوک و ناوەند، بازرگان و بانکەوانەکانی پێکهاتە ناموسڵمانەکانی نمونەی ئەرمەن و یۆنانی و جووەکان لە رووی بازرگانی و پیشەسازی و پیشەگەری و کاروباری بانکیدا رۆڵی سەرەکییان هەبوو. ئەوانە خەڵکی رەسەنی وڵاتەکە بوون و لەو رووانەوە زۆر لە پێهاتە موسڵمانەکان پێشکەوتوتر و چالاکتر بوون. هێشتا رێژەیەکی گەورەی دانیشتوانی ئەنادۆڵ بوون و لەسەرەتای سەدەی بیستدا تەنها ئەرمەنییەکان لە نێوان ١٥-٢٠٪ ی دانیشتوانی ئەو ناوچانە بوون «٧ ل٩١». هەڵبەتە ئەوەش بۆ لاوازی یاخود نەمانی بنەماکانی فیوداڵی خێڵەکی لە ریزەکانیاندا وشارەزایی کۆنیان لەو بوارانەدا دەگەڕێتەوە.
ئەم پێکهاتە ناموسڵمانانە، پێشتریش لە ڕێگەی باج و گومرگ و جەزییە و سەرانەوە لەلایەن دەوڵەت وتوێژەکانی فیوداڵە خێڵەکیەوە زوڵمیان لێکراوە و ئازار دراون. بەڵام ئەوەی لەم قۆناغەدا روویدا، دروستبوونی چینوتوێژە نوێیە تورکەکان و هەڵپەیان بوو بۆ بەهێزبوون و ململانێکردن لەگەڵ ئەوانەدا.

ئەوانە ناموسڵمانەکانیان بە کۆسپ و هەڕەشە دەزانی لەبەردەم گەشەکردنی خۆیاندا. بە تۆمەتی غەیرە دین و بەکرێگیراوی بێگانەوە، کەوتنە هەڕەشەکردن و ئازاردانیان بۆئەوەی جێگەیان پێلێژ بکەن و لە باتی ئەوان خۆیان ئەو کاروبارانە بکەن «**٦٦** ل**٤١**».

بەهۆی بەهێزبوونی توانای ئابوری و کۆمەڵایەتی ئەو پێکهاتە ناموسڵمانانە و پارێزگاریکردنیان لەلایەن تەرەفە دەرەکییەکانەوە، هەروەها بەهۆی بزووتنەوەکانی بەڵقان و یونان و چەندین شوێنی تر بۆ سەربەخۆیی لەدەستی دەوڵەتی عوسمانی، ئەمانیش دەیانویست سەربەخۆیی خۆیان بەدەستبێنن و ئەو کۆسپانە نەهێڵن، کە لەبەردەم گەشەکردنیاندا بوو. ئەمانیش بەشێکی گرنگ بوون لەو چینوتوێژانەی کە بەشداریان لە بزووتنەوەی دەستوریدا کرد «**٩١** ل**٥٨٦**».

جموجۆڵی ئەمانە بۆ چاکسازی و سەربەخۆیی ترسی خستە دڵی دەستەبژێری دەسەڵاتداری فیودالی خێڵەکی و توژێکی دەسەڵاتی ئایینی و پێکهاتە و خێڵە موسڵمانەکانی تری تورکیای عوسمانی. لە پراکتیکدا بەتایبەتی لە ساڵی **١٨٩٤** وە بەرەیەک لە نێوان ئەمانە و برژوای بچوک و ناوەندی تورکەکان پێکهات و کەوتنە ئازاردان و دەبەدەرکردن و کۆمەڵکوژی ئەمانە، بەتایبەتیش ئەرمەنییەکان. ئەم پرۆسەیە هەتا دەهات رۆڵ و داهات و پێگەی ئەو چینوتوێژە تورکانەی لە تورکیای عوسمانی فراوانتر و بەهێزتر دەکرد «**٢٩** ل**١٢**».

زیادبوونی رۆڵی چەند توێژێک لە ئەفسەری لەشکر و فەرمانبەرانی دەوڵەت

لەگەڵ هەموو قەیرانی سیاسی و ئابوری کە رووبەڕووی دەوڵەتی عوسمانی دەبۆوە، ئەو دەوڵەتە بەردەوامبوو لە خۆ پڕچەککردن و بەهێزکردنی لەشکر و شەڕوشۆڕی ناوخۆ و دەرەکیدا. لەسەرەتای سەدەی بیستدا ژمارەی چەکدارانی ئەو دەوڵەتە گەیشتە یەک ملیون کەس. هێزی چەکداری دەوڵەتەکە گەورەترین لەشکری ئەو سەردەمەی جیهان بوو «**٣٠** ل**١٩٨**».

سەرکردە گەورەکانی سوپا بەگشتی توێژێک بوون لە ئۆروستۆکراتی فیودالی خێڵەکی دەسەڵاتداری دەوڵەت. بڕیاری سەربازی و ئیداری و دارایی لەشکر لەژێر دەستی ئەواندا بوو. بە پێچەوانەی ئەو توێژەوە، ئەو ئەفسەرانەی کە پلەی ناوەڕاست و خوارەوەیان هەبوو لەگەڵ ئەوەی هەموو ئەرکی قورسی

شەڕ و کاروباری لەشکر لە ئەستۆیاندا بوو و ڕۆژانە بەرەنگاری مردن و برینداربوون و سەرماو برسێتی دەبوونەوە، هیچ حسابێکیان بۆ نەدەکرا. بەهۆی کورتهێنانی بودجەوە زۆرجار ئەوانە و سەربازەکان موچەیان پێنەدەدرا. سەرکەوتنەکانی سوپای عوسمانی دەگەڕێنرایەوە بۆ بلیمەتی سوڵتان و ئازایەتی ئەفسەرەکانی سەرەوە، بەڵام شکستهێنانی دەخرایە ئەستۆی ئەوانەی خوارەوە و زۆرجار لەلایەن سەرکردە گەورەکانی لەشکرەوە ڕووبەڕووی سزای قورس و کوشتن دەبوونەوە. هەڵبەتە پێشتر لەگەڵ بوونی ناڕەزایی لە ریزەکانی سوپادا دەستەبژێری دەسەڵاتدار کۆنترۆڵی هەبوو بەسەریدا، بەڵام بەهۆ لاوازی دەوڵەت و شکستهێنانی سوڵتان و سەرەک لەشکرەکان لەم قۆناغەدا هەتا دەهات ئەوانە هەیبەتیان کەمی دەکرد و ئەفسەرەکانی خوارەوە ڕۆڵیان زیادیدەکرد و وەکو جاران گوێرایەڵی سەرەوە نەدەبوون و بوونە توێژێکی گرنگ لە ناڕەزایی دەربڕیندا. لەسەرەتای سەدەی بیستدا هەتا دەهات بەشێک لەمانە دەچوونە پاڵ چاکسازیخوازانەوە و داوای چاکسازیان دەکرد لە ریزەکانی سوپادا «**٩١ ل٦٠٤**». بەهامان شێوە، لەگەڵ گەورەبوونی قەبارەی دامودەزگای دەوڵەت و دروستبوونی ژمارەیەکی زۆری فەرمانبەران و لەهەمانکاتدا لاوازی دەسەڵاتی ناوەندی و زەحمەتبوونی کۆنترۆڵی ئەوانە، هەتا دەهات چەند توێژێک لەو فەرماندەرانە کە لە ڕێگەی گەندەڵێوە دانرابوون ، پێگەی کۆمەڵایەتیان بەرزدەبۆوە و چیتر وەکو پێشتر گوێرایەڵی سەرەوە نەبوون و لە ڕێگەی سوودوەرگرتن لەو پۆستانەی بەدەستیانەوە بوو هەوڵی پچڕینی زیاتر دەسەڵاتی سیاسی و ئابوریان دەدا.

سەرەڕای مانەوە و جموجۆڵی توێژی ڕۆشنبیری ناو ریزەکانی بنەماڵە ئۆروستۆکراتیەکان کە لە قۆناغی پێشوودا ڕۆڵی گرنگیان هەبوو لە چاکسازییە یاسایی و سیاسیەکاندا، چەند توێژێکی ڕۆشنبیری نوێ لەم قۆناغەدا هەتا دەهات زیادیان دەکرد. کردنەوەی قوتابخانەی هاوچەرخ لە شارە گەورەکاندا و پەیڕەوکردنی شێوازی عیلمانی لە خوێندن و فێربووندا هەروەها بەشداریکردنی ژمارەیەکی زیاتر لە گەنجانی ناو ریزی چینوتوێژەکانی دەرەوەی ئۆروستۆکرات تیایاندا، هەتا دەهات توێژێکی نوێی گەنجی ڕۆشەنبیری لێ دروست دەبوو. ئەمانەش هەتا دەهات وشیارتر دەبوون و دەکەوتنە جموجۆڵی سیاسی و کۆمەڵایەتی و کلتورییەوە و بوونە هەوێنێک بۆ بونیادنان و بەهێزکردنی ڕێکخراو و پارتی سیاسی لە کۆمەڵگەدا. لەبەرامبەردا ناڕەزایی دەسەڵاتی ئایینی و دەستپێکردنی بزووتنەوەی ئایینی و ڕاپەڕینی فەقێ و دەروێشەکانی ناوچەکان دژی ئەوانە دەستیپێکرد «**٩١ ل٦٠٨\ ٢٩ ل١٣**»

ڕۆڵــی بازرگانــە گــەورەکان و فیوداڵــی موڵکــداری پاشــکۆ لــە بزووتنــەوەی دەســـتوریدا

ناکرێـت ڕۆڵـی بازرگانـە گـەورەکان و فیوداڵـی موڵکـدار لـە بزووتنـەوە و شۆڕشـی دەسـتوری لـەم قۆناغـەدا پشـت گـوێ بخرێـت. ڕاسـتە زۆربـەی ئەمانـە بەرژەوەنـدی ئابوورییـان ڕاسـتەوخۆ بەسـترا بـوو بـە بـازاڕی جیهانـی و بەرژەوەنـدی کۆمپانیـا بازرگانـی و بانکەکانـی وڵاتـە کەپیتالیسـتەکانەکەوە، بـەڵام لەگـەڵ ئەوشـدا ئارامـی کۆمەڵایەتـی و ئاسـانکاریکردن بـۆ بوژاندنـەوەی بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵی و بازرگانـی و چاکسـازی یاسـایی و سیاسـی پێویسـتی گرنـگ بـوو بـۆ گەشـەکردن و بەهێزبوونیـان. مانـەوەی سیسـتمی فیوداڵـی خێڵەکی ڕەهـای قوفڵـدراو ڕێگربـوو لـەوە. لەبەرئـەوە زۆربـەی ئـەم توێژانـە ڕۆڵـی ئەکتیڤیـان هەبوو لـە بزووتنەوەی دەسـتوریدا و بـە هەماهەنگی لەگـەڵ لایەنـی بێگانـەدا ڕۆڵـی گرنگیـان بینی لـە فشارخسـتنە سـەر سـوڵتان و دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدار لـە پێنـای چاکسـازیدا. لایەنـی نالەبـاری ئەمـە لـە پرۆسـەکەدا، هەوڵدانیـان بـوو بـۆ گەشـەکردنیکردنی بازرگانـی دەرەکـی لەسـەر حسـابی گەشـەکردن و بەهێزبوونـی پیشەسـازی و بازرگانـی خۆماڵـی. ڕەنگـە بەشـێک لەمانـە هەوڵـی پشـتگیریکردن و وەبەرهێنانکردنیـان دابێـت لـە پـرۆژە خۆماڵییەکانـدا، بـەڵام ناسـەقامگیری و کۆسـپی زۆر لەبـەردەم ئەمـەدا وای لێکـردوون بکەونـە بـەرەی لایەنـی دەرەکیـەوە بەهـۆی قازانجـی خێراتـر و مسـۆگەرتر تیایـدا. ئەگـەر بـەرەی ڕێبـازی دامەزراندنـی سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی بەرفراوانـی خۆماڵـی بەهێزتـر بوایـە، ڕەنگەبیانتوانیایـە ئـەم توێـژە بـەلای خۆیانـدا ڕاکێشـن.

دواکەوتنی هەندێ ناوچەی ناوەوە لە پرۆسەی چاکسازیدا

داواکەوتنـی بڵاوبوونـەوەی کەپیتالیـزم و بوژاندنـەوەی بـازاڕ و گەشـەکردنی بەرهەمهێنانـی پیشـەگەری لـە هەنـدێ ناوچـەی نـاوەوە، وایکـرد، بنەماکانـی فیوداڵـی خێڵەکـی لەناویانـدا بـۆ ماوەیەکـی درێژتـر بـە بەهێـزی بمێنێتـەوە و پرۆسـەی چاکسـازی تیایانـدا بـە خـاوی بەڕێوەبچـێ.
دروسـتبوونی ئـەو جیاوازیـە لـە ئاسـتی گەشـەکردنی ئـەو ناوچانـەدا، ترسـی خسـتە دڵـی خەڵکەکەیـەوە و لـە پێنـاوی خۆپارسـتن لـە گۆڕانـکاری خێـرا و هەڕەشـەی دەرەکـی و غەیرەدیـن مەیلـی خـۆ دابـڕان و سـۆزی ناوچەگـەری و خێڵەکـی و هەندێجـار نەتەوایەتـی لەناویانـدا بەهێزبێـت.

لایەنی خراپی ئەوە بوو، کە بەشێک لەسەرک خێڵ و دەسەڵاتی ئایینی و شێخەکانیان کەوتنە بەرەی دژی چاکسازی و بزووتنەوەی دەستوریەوە و دەبوون بە لایەنگیری مانەوەی سوڵتان و سەرلەنوێ ژیاندنەوەی فیوداڵی خێڵەکی و بەشداریکردن لە کۆمەڵکوژیی پێکهاتە ناموسڵمانەکاندا، لەوانە بەشداریکردن لە کۆمەڵکوژیی زیاتر لە ١٠٠هەزار ئەرمەنی لە نێوان ساڵەکانی ١٨٩٤- ٩٦ دا «٦٦ ل ٢١».

سەرەڕای ئەوەی بەشێکی زۆری ئەو ناوچانە پرۆسەی چاکسازی تیایاندا دواکەوت، ئەمانە بووە هۆی مانەوەی ئەو ناوچانە لە بارێکی دواکەوتوودا، هەروەها زیادبوونی توندوتیژی لە بەینی ریزەکانیان و پەراوێز بوون و پاڵدانەوەیان بە تەرفی جیاوزەوە. ئەم دیاردەیە بەشێکی زۆری کوردستانی گرتەوە.

رۆڵی نێگەتیڤی ئەڵمانیا لە بزووتنەوەی دەستوریدا

لەگەڵ ئەوەی ئەلمانیا لە ناوجەرگەی رۆژئاوای ئەوروپا بوو، لەو سەردەمەدا پیشەسازی و بازرگانی چاک تیایدا گەشەی کردبوو، بەڵام هێشتا پاشماوەکانی فیودالیزمی تێدا بەهێزبوو و قەیسەر تیایدا دەسەڵاتی رەهای بەسەر دەوڵەتەکەدا هەبوو. لاوازی دەوڵەتی عوسمانی لەو سەردەمەدا دەرفەتێکی باشی دروستکرد بۆ ئەو دەوڵەتە، کە خۆی لێ نزیک بکاتەوە و دەست لە کاروباری وەربدات «٩١ ل٥٤٤».

لەهەمانکاتدا لەبەرئەوەی دەوڵەتی عوسمانی زەلیل بوو بەدەست فەرەنسا و ئینگلتەراوە، بە دەرفەتی زانی بۆ دروستبوونی هاوسەنگی رووبەڕوووی ئەوانە خۆی لە وڵاتێکی تری بەهێز نزیک بکاتەوە. لەپاڵ ئەودا لەبەرئەوەی ئەڵمانیا خۆی سیستمێکی تاکڕەوی قەیسەری هەبوو هیچ فشارێکی نەدەخستە سەر دەوڵەتی عوسمانی بۆ چاکسازی یاسایی و سیاسی. ئەم رۆڵەی ئەڵمانیا تەمەنی دەسەڵاتی فیوداڵی خێڵەکی ئەم دەوڵەتەی درێژکرد و پرۆسەی گۆڕانکاری و چاکسازی تیایدا لاوازترکرد.

لاوازی چینوتوێژە نوێیەکان شۆڕشی دەستوری بە ئاراستەیەکی نەخوازراودا برد

هەتا ساڵەکانی ١٨٩٠ چالاکیەکانی گەنجانی تورک لاواز و پچڕپچڕ بوو. چالاکیەکانیان زیاتر لە وڵاتەکانی رۆژئاوای ئەوروپا بوو، کە خۆی لە رۆژنامە

و پەیـام دەرکـردن و گردبوونـەوە و بەسـتنی پەیوەنـدی بـوو لەگـەڵ ڕێکخـرا و گرووپـی دیموکراتیخـواز لـەو وڵاتانـەدا. بـەڵام لـە دوای ساڵەکانی ١٨٩٠ وە بەهـۆی دروسـتبوونی ئـەو زەمینـە نوێیـە لـە تورکیـای عوسـمانی و گواسـتنەوەی پرۆسـەی چاکسـازی لەدەسـتی توێژێکـی ڕۆشـنبیری ئۆروسـتۆکراتیەوە بـۆ چینوتوێژەکانـی خـوارەوە، گۆڕانـکاری گـەورە بەسـەر چالاکیەکانـی گەنجانـی تورکـدا هـات. جموجۆڵـی توێـژە نوێیـە ڕۆشـنبیرەکانی شـارە گەورەکانـی تورکیـای عوسـمانی و بەتایبەتـی لـە ئەسـتەنبوڵ هەتـا دەهـات زیادیدەکـرد و ئەوانیـش بوونـە بەشـێکی کاریگـەر لـە گەنجانـی تـورک.

گەنجانـی تـورک لـە چەندیـن گـروپ و کەسـایەتی پێکهاتبـوو. لەنـاو ریزەکانیانـدا خەڵکانـی هەمەچەشـنی پێکهاتـە جیاوازەکانـی نمونـەی تـورک و ئەرمـەن و کـورد و یۆنانـی و عـەرەب و جـووی تێدابـوو.

لـەدوای سـاڵەکانی ١٨٩٥ وە هەتـا دەهـات ئەوانـە لـە دوو ڕێکخـراوی سـەرەکیدا خۆیـان گرتـەوە و کـە بـە دوو ڕێبـازی جیـاوز کاریاندەکـرد.

- جەمعیـەی ئیتیحـاد و تەرەقـی. لەبـەر بوونـی چەندیـن بیـر و ئایدۆلۆژیـای جیـاواز لـە ریزەکانـی ئـەم ڕێکخـراوەدا، لەسـەرەتادا پرۆگـرام و ئامانجێکـی روون و ئاشـکرای نەبـوو. ئـەوەی کـۆی کردبوونـەوە داواکاری چاکسـازی یاسـایی و سیاسـی بـوو لـە تورکیـای عوسـمانیدا. پەیوەندیـان لەگـەڵ ئاییـن و شـەریعەتدا هێنـدە توندوتـۆڵ نەبوو. تورکـە ناسیونالیسـتەکانی دەوری سـەرەکیان تیـادا دەبینـی و پەیوەنـدی بـاش و نزیکیـان لەگـەڵ بەشـێک لـە بـرژوای بەرهەمهێنـەری بچـوک و ناوەنـدی تـورک و ئەفسـەرەکانی خـوارەوەی سـوپا و فەرمانبەرانـی دەوڵەتـدا هەبـوو. ئـەم ڕێکخـراوە ڕۆڵـی سـەرکی لەنـاو گەنجانـی تورکـدا دەبینـی.

- ڕێکخـراوی دەستپێشـخەری تایبـەت. ئەمانـە باڵـی عیلمانـی بزووتنـەوەی دەسـتوری بـوون و داوای گۆڕانـکاری بنچینەیـی لـە سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری و دانانـی دەسـتورێکی عەلمانـی دەکـرد. لـە ڕێگـی دەستپێشـخەری تایبەتـی و جـۆرە سیسـتمێکی نـا ناوەندییـەوە دەیانویسـت گۆڕانکاریی ریشـەیی لـە تورکیای عوسـمانیدا بکـەن. ئـەم ڕێکخـراوە لەویتـر لاوازتـر بـوون و هەمـان پەیەونـدی توندەتۆڵیـان لەگـەڵ ئەفسـەرەکانی نـاو سـوپادا نەبـوو. بێجگەلـە لـە تـورک ژمارەیەکـی زۆر نوێنـەری پێکهاتەکانـی تـر بەشـداریان تیـادا دەکـرد. بەگشـتی نوێنـەری هەمـوو توژەکانـی بـرژوای بەرهەمهێنـەری ناوەڕاسـت و خـوارەوە و بازرگانـە خۆماڵیەکانیـان دەکـرد «٦٦ ل ٢٢».

سـاڵی ١٨٩٦ جەمعیـەی ئیتحـاد و تەرەقـی لـە ڤێنـا کۆنگرەیەکـی بـە نوێنەرایەتـی

هەمـوو پێکهاتەکانـی بەسـت. لـەو کۆنگرەیـدا بڕیاریـان دا لەسـەر گۆڕینـی سیسـتمی بەڕێوەبردنـی وڵات بـۆ پەرلەمانـی و لابردنـی سـوڵتان. بـۆ ماوەیـەک دەوڵەتـی عوسـمانی لـە ڕێگـەی بەڵێنـدان بـە چاکسـازی لـە بـواری بازرگانـی دەرەوە، توانـی دەوڵەتـە ئەوروپییـەکان ڕازی بـکات بـە تێکدانـی ڕیزەکانـی ڕێکخراوەکـە، بـەڵام لەسـەرەتای سـەدەی بیسـتەوە هەمیسـانەوە توانیـان ڕیزەکانـی خۆیـان بەهێزکـەن و چەندیـن لـە ئەندامانـی بنەماڵـەی عوسـمانی و ڕۆشـنبیرانی ڕیزەکانـی ئوروسـتوکرات بـەلای خۆیانـدا ڕاکێشـن.
سـاڵی ١٩٠٥ بـاری دەوڵەتـی عوسـمانی کەوتـە پشـێوی. ئەرمەنییـەک هەوڵـی کوشـتنی سـوڵتانیدا. ڕاپەڕیـن لـە ئەنـادۆڵ بەرپابـوو، کێشـەی مەکەدۆنیـا ئاڵۆزتـر بـوو. دەوڵەتـە ئەوروپییـەکان فشـاریان لەسـەر سـوڵتان زیادکـرد. بـاری ئابـوری هەمـوو سـوچێکی تورکیـای عوسـمانی تێکچـوو. لەبەرئـەوەی دەوڵـەت توانـای دانـی موچـەی سـەربازەکان بـدات، بێـزاری بێسـنوور کەوتـە ڕیزەکانـی سـوپاوە. ڕاسـتە لـەو چەنـد سـاڵەی دواییـەدا چەندیـن هەوڵـی کودەتـای سـەربازی ڕوویانـدا، بـەڵام هیـچ لەوانـە وەکـو ئـەم جارەیـان فـراوان و ڕێکوپێـک نەبـوو. سـەرلەنوێ بزاڤـە یاخوبـووەکان لـە هەنـدێ ناوچـەی ئەنـادۆڵ دروسـت بـۆوە. بـرژوای بچـوک و ناوەنـد و بەشـێک لـە ئەفسـەری سـوپاو فەرمانبەرانـی بەشـداریان تیاداکـرد. ئەمانـە داوای لابردنـی باجـە تازەکانیـان دەکـرد، داوای دانـی موچە و باشـکردنی خوشـگوزەرانی و هەڵوەشـانەوەی سـوپای حەمیدیەیـان دەکـرد، کـە پاڵپشـتی تـەوای سـوڵتانیان دەکـرد.
بەهـۆی چەنـد سـاڵێکی بـاران کەمـی و وشـکانی و زسـتانی سـارد و سـەختەوە لـە سـاڵەکانی ١٩٠٦-١٩٠٧، بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵی زەرەری لێکـەوت و ژمارەیەکـی زۆر ئـاژەڵ ڕەق بوونـەوە. سـەرەڕای ئەمانـە هەنـدێ لـە بازرگانـە گـەورەکان، کـە شـەڕیک لەگـەڵ کاربەدەسـتانی دەوڵەتـدا قۆرخـی بازاڕیـان کـرد بـوون. هەمـوو ئەمانـە فاکتەرێکـی تـر بـوون بـۆ بەرزبوونـەوەی نرخـی شـتومەک و بەتایبەتـی دانەوێڵـە، کـە قوتـی خەڵـک بـوو. هەروەهـا بووەهـۆکاری کەمبونـەوەی داهاتـی دەوڵـەت و بێبەشـبوونی سـەرباز و فەرمانبـەران لـە موچـە. ئەمانـە بێـزاری و ناڕەزایـی خەڵـی زیادکـرد «٩١ ل٥٩٦».
ڕوسـیا لـە پـاڵ ئـەوەی لەسـەرتای سـەدەی بیسـتدا قەیرانـی سیاسـی و ئابـوری قـوڵ ڕووبـەڕووی بوبـۆوە، لـە شـەڕەکانیدا دژی ژاپـۆن شـکا. شکسـتهێنانی قەیسـەر لـەوەدا و هـەژاری خەڵکەکـە ناڕەزایـی لـە وڵاتەکـەدا زیادکـرد. سـاڵی ١٩٠٥ شۆڕشـی دەسـتوری دیموکراسـی لـە وڵاتـەدا بەرپـا بـوو. ئـەوە چاکسـازی سیاسـی و یاسـایی و دامەزرانـدنـی دۆمـا، پەرلەمانـی ڕوسـیای لێکەوتـەوە. بـە هەمـان جـۆر لـە چیـن

شۆڕشـی دەسـتوری دیموکراتـی روویـدا و کۆمـاری دیموکراتـی تێـدا دامـەزرا. لـە ئێـران سـاڵی ١٩٠٦ ئینقیلابـی مەشـروتیە روویـدا «٥٣\٥٢».
ناڕەزایـی چینوتوێژەکانـی خـوارەوەی ئەنـادۆڵ لـە تـورک و ئەرمـەن و پێکهاتەکانـی تـر، ناڕەزایـی و ڕاپەڕینـی پێکهاتـە نەتەوەکانـی دەرەوەی ئەنـادۆڵ هێنـدەی تـر ڕۆڵ و چالاکیەکانـی جەمعیـەی ئیتحـاد و تەرەقـی زیادکـرد. لەگـەڵ هەمـوو ئەمانـەدا ئـەو ڕێکخـراو و چینوتوێـژ و پێکهاتانـە هێنـدە بەهێـز نەبـوون خۆبەخـۆ بتوانـن بزووتنـەوە و شۆڕشـی دەسـتوری بەدیبهێنـن. لێـرەدا فاکتەرێکـی تـر ڕۆڵـی گرنـگ و کاریگـەری بینـی کـە ئەویـش سـوپا بـوو.
سـاڵی ١٩٠٨ فەیلەقێکـی سـوپای عوسـمانی کـە دۆسـتایەتیان لەگـەڵ ئیتحادێکانـدا هەبـوو، چوونـە ریـزی بزووتنـەوەی دەسـتورییەوە. ئیتحـاد بانگـەوازی ئـازادی و یەکسـانی و ژیانـی دەسـتوریکرد. بانگەوازەکـە خەڵکێکـی هێجگار زۆری لێکۆبـۆوە و بـووە بزووتنەوەیەکـی جەمـاوەری فـراوان. سـوڵتان بـۆ بەرەنگاربوونەوەیـان ویسـتی هێـزی چەکداری بەکاربهێنـێ، بـەڵام ئـەوە سـەرینەگرت و بەشـی زۆری سـوپا چوونە پـاڵ بزووتنەوەکـە.
سـوڵتان کۆڵـی داو لـە ٢٤ی تمـوزی هەمـان سـاڵدا رازی بـوو بـە سـەرلەنوێ زیندوکردنـەوەی دەسـتورەکەی سـاڵی ١٨٧٦ و کارکـردن پێـی. پرۆسـەکە نـاوی نـرا شۆڕشـی دەسـتوری(کودەتای دەسـتوری). لـە تورکیـای عوسـمانیدا بانگـەوازی هەڵبژاردنـی مەجلیـس و پێکهاتنـی حوکمـەت لەلایـەن ئیتیحادییەکانـەوە کـرا. لـەم قۆناغـەدا هەمـوو تاکێکـی کۆمـەڵ مافـی هەڵبژاردنـی نەبـوو، بەڵکـو تەنهـا هەنـدێ توێـژی سـەرەوەی کۆمەڵگـە کـە لـە ٥٪ ی دانیشـتوان کەمتـر بـوون ئـەو مافەیـان هەبـوو.
بـۆ یەکەمجـار لـە مێژوویانـدا هەڵبـژاردن لـەو وڵاتـەدا روویـدا. ئەمـە بـووە هـۆی بەخەبەرهێنانـی زۆربـەی خەڵکەکـەی و بەرزکردنـەوەی دروشـمی وەکـو ئـازادی و یەکسـانی و برایەتـی. چەندیـن ڕێکخـراوی کۆمەڵـی مەدەنـی نمونـەی ڕێکخـراوی پیشـەیی و سـاندیکا و ئافرەتـان و قوتابیـان پێکهێنـرا. چەندیـن ناوەنـدی کلتـوری و چاپخانـە دامـەزراو دەسـتکرا بـە ڕۆژنامـە و کتێـب چاپکـردن «٩١ ل٦٠٠».
چـاوەروان دەکـرا ڕۆڵـی سـوپا لـە تورکیای عوسـمانی هاوشـێوەی سـوپای فەرەنسـی بوایـە لـە شۆڕشـی فەرەنسـیدا، بـەڵام جیـاوازی هەبـوو لـە نێوانیانـدا. ڕەنگـە جیاوازێکـی ئەوتـۆ لـە نێـوان خاسـڵەتی سـوپا و ئەفسـەرەکانی ئـەو دوو وڵاتـەدا نەبوبێـت، بـەڵام جیاوازێکـی زۆر هەبـوو لـە نێـوان ئاسـتی گەشـەکردنی ژێرخانـی ئابـوری ئـەو دوو وڵاتـەو توانـای چینوتوێـژە بەرهەمهێنەرەکانـی «٦٦ ل٢٦»

ئەگەرچی فەرەنسا ساڵی ١٧٩٠ وڵاتێک بوو لەژێر دەسەڵاتی فیوداڵ و کەنیسە و پاشایەکی تاکڕەودا بوو، بەشێوەی دەوڵەتی عوسمانی دەرفەتی بەشداریکردنی ژمارەیەکی زۆرتر خەڵک لە بڕیارە ئابوری و سیاسیەکاندا نەبوو، بەڵام بە پێچەوانەی دەوڵەتی عوسمانیەوە لەو وڵاتەدا پیشەسازی بەرادەیەکی زۆر گەشەیکردبوو، هەروەها چینوتوێژە نوێیەکان تیایدا بەهێزتر و گەورەتربوون «**٢ ل٢٨٣**». سەرەڕای ئەوانە دەوڵەتی عوسمانی دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری لەدەست دابوو و بەشێکی زۆری بڕیاردان لە دەوڵەتدا لەلایەن هێزی دەرەکیەوە دەدرا. هەروەها لە دەوڵەتی عوسمانیدا بازرگانە گەورەکان و فیودالی موڵکداری باشکۆ ئەگەرچی بەشداری شۆڕشەکەیان کرد، بەڵام لای ئەوان گەشەکردنی پشەسازی و بازرگانی و سەربەخۆیی وڵاتەکە هێندە گرنگ نەبوو. ئەوەی لایان گرنگ بوو سیستمێکی نوێی کراوەتر بوو، کە تیادا کاروباری بازرگانی دەرەکی و بەرژەوەندێکانی خۆیان تیادا پارێزراو بێت.
لاوازیی چینوتوێژە بەرهەمهێنەر و بازرگان و بانکەوانە خۆماڵییەکان، لاوازی پێکهاتە و نەتەوە ناتورکەکان، بەهێزی فیودالی خێڵەکی لە هەندێ ناوچەدا، بەهێزی بازرگانە گەورەکان و فیودالی موڵکداری پاشکۆ و بەستنەوەی بەرژەوەندیان بە لایەنی دەرەکیەوە، بەهێزبوودی دەمارگیری نەتەوایەتی لەریزەکانی برژوای تورکدا، لاوازبونی چینوتوێژە بەرهەمهێنەرەکانی پێکهاتە ناموسڵمانەکان، بەهێزی رۆڵی سوپا لە شۆڕشی دەستوریدا، رێرەوی بزووتنەوەکی بە رێبازێکی نەخوازراودا برد.

شکستهێنانی شۆڕشی دەستوری

ساڵی ١٩١٤ شەڕەیانی ئابوری دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست کەوتبووە دەستی لایەنی سەرمایەداری جیهانییەوە. ئەوەی بەدەستی هێزە خۆماڵییەکانەوە مابوو، لە لادێکاندا موڵکایەتی زەویوزار و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بوو، لە شارەکاندا بەرهەمهێنانی پیشەیی و پیشەسازی و بازرگانی ناوخۆ بوو. بەشی زۆری ئەوانەی شارەکان هێشتا پێکهاتە ناموسڵمانەکان کاریان تیادا دەکرد.
دوابەدوای شۆڕشی دەستوری ساڵی ١٩٠٨، گەنجانی تورک ویستیان دوو کار بکەن. یەکەمیان سنووردانان بوو بۆ مۆنۆپۆلی دەرەکی و سەندنەوەی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری وڵاتەکە، دووەمیان پشتگیریکردنی چینی برژوای ناوەند و بچوکی تورک بوو بۆ دەستبەسەراگرتنی شوێنکاری پیشەیی و بازرگانی و

سامان و موڵک و ماڵی پێکهاتە ناموسوڵمانەکان. گەنجانی تورک و حکومەتەکەیان هێندە توانا و هێزیان نەبوو بتوانن رووبەڕووی لایەنی دەرەکی ببنەوە، بەڵام ئەوەی تیایدا سەرکەوتوو بوون تاڵانکردن و سەرکوتکردنی پێکهاتە بەرهەمهێنەرە ناموسڵمانەکان بوو.

لەناوبردنی ئەوانە نەهێشتنی خەڵکانێکی شارەزا و بلیمەت بوون لەو بوارانەدا و بووە هۆکاری لاوازبوونی بەرهەمی پیشەیی و بازرگانی خۆماڵی. هەرچەندە ئەو بوارانە کەوتە دەستی هەندێک لە چینوتوێژە تورکەکان، بەڵام ئەوانە ناشارەزا و بێ توانا بوون لەو بوارانەدا و وابە ئاسانی نەیانتوانی جێگەی ئەوان بگرنەوە. هەروەها لە ناوبردنی ئەوانە دەمارگیری نەتەوایەتی و نەژاتپەرستی زیادکرد، کە بووە هۆکاری لاوازبوونی پرۆسەی دیموکراسی و پلورالزم و شکستهێنانی چاکسازی و گرژی و ناسەقامگیری و زیادبوونی قەیرانی کۆمەڵایەتی و ئابوری. هەموو ئەوانە سەنگی لایەنی دەرەکی بەرامبەر خەڵکانی وڵاتەکە قورستر کرد و دەوڵەتەکە زیاتر لە جاران سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری لەدەستدا.

ئەگەرچی خاسڵەتی بەشداربووەکانی شۆڕشی دەستوری، رێباز و دەرئەنجامی بزووتنەوەکەی بە ئاستێکی ناخواز و بەرەو شکستی برد، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەو پرۆسەیە خێراییدا بە هەڵوەشاندنی دەوڵەتی فیوداڵی خێڵەکی عوسمانی.

ئەو شۆڕش و گۆڕانکارییانە دەرفەتی بۆ چەندین ناوچەی ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی دروستکرد، کە خۆیان لە دەوڵەتەکە جیابکەنەوە. لە ماوەی چەند هەفتەیەکدا، بولگاریا سەربەخۆیی راگەیاند، هەنگاریا بۆسنە و هەرزەگۆڤاینیای بەخۆوە بەستەوە، سێ ساڵ دواتر ئەلبانیا جیابۆوە، ئیتاڵیا دەرفەتی سەرقاڵبوونی دەوڵەتەکەی قواستەوە و لیبیای داگیرکرد. ساڵەکانی **١٩١٢-١٣** لە دوای زنجیرەیەک شەڕ بەڵقان خۆی جیاکردەوە «**٦٦ ل ٣٢**».

شۆڕشی دەستوری و کابینەی جەمعیەی ئیتحاد و تەرەقی کۆتایی بە ململانێی نێوان سێ رێبازەکەدا نەهێنا، بەڵکو گرژی و توندوتیژی زیاتری بەخۆوە بینی. رازیبوونی سوڵتان بە دەستوری نوێ و ژیانی پەرلەمانی، پێگەی ئەوی لە دەسەڵاتدا بەهێزترکرد و لابردنی زەحمەتر بوو. ئیتحاد و تەرەقی و گەنجانی تورک رۆڵ و دەسەڵاتیان زیاتر لە پایتەخت و شارە گەورەکانی تر بەهێزبوو. ئەوانە هێندە چالاکی و پشتگیری و خەڵکیان لە ناوچەکانی تری ئەنادۆڵ و ویلایەتەکانی تردا نەبوو. بە لادانی شۆڕشەکە لە رێبازەکەی و زیادبوونی رۆڵی نەژادپەرستی لە ریزەکانی ئیتحادا، بزووتنەوەی ئیسلامی سەر بە سوڵتان لە ناوچە و ویلایەتەکانی تر رۆڵیان بەهێزتر بوو. هەندێ برگەی دەستور نمونەی

مافی ژنان و یەکسانی مرۆڤ و پێکهاتەکان لای ئەوان دژی ئایین و شەریعەتی ئیسلام و لە خزمەتی غەیرە دیندا بوو.
شێخ و دەروێشەکان، کە بەشێکی گرنگ بوون لە دەسەڵاتی ئایینی ڕێکخراوێکیان بەناوی کۆمەڵەی یەکێتی موحەمەدی پێکهێنا. ساڵی ۱۹۰۹ لە پایتەخت ژمارەیەکی زۆر لە دەروێش و زانایانی ئایینی و شێخ و فەقێ و قوتابیانی ئایینی و ژمارەیەک سەربازی سوپا، کە دژی بزووتنەوەی دەستوری بوون و هەروەها هێزو میلیشیای تر خۆپیشاندنێکی گەورەیان ڕێکخست. ئەمانە داوایانکرد مەشروتیەت هەڵوەشێنرێت و سەرلەنوێ شەریعەتی موحەمەدی لە دەوڵەتدا پەیڕەو بکرێت. داوای هێشنەوەی سوڵتان و خەلافەت و هەڵوەشاندنەوەی ئەنجومەنی مەبعوسان و کابینەکەی ئیتحادیەکانیان کرد.
بێجگەلە بزووتنەوەی ئایینی، چەندین هێزی تر لە ململانێدا بوون لەگەڵ ئیتحادییەکان. نمونەی ئەوانە باڵێکی تری لیبراڵی گەنجانی تورک بەناوی حیزبی ئازادیخواز، ئەلبانییەکان، پێکهاتە ناموسڵمانەکان، ئەفسەرە گەورەکانی پێشوی سوپا، کە لەلایەن ئیتیحادییەکانەوە دوورخرابوونەوە، دەستەبژێری پێشوتری دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و فەرمانبەرە گەورەکان «۹۱ ل۶۱۱».
هەتا دەهات باڵی نەژادپەرست و ئەفسەری سوپا و چینی برژوای ناوەند و خوارەوەی بەرهەمهێنەر و بازرگانە تورکەکان و توێژێکی فەرماندەرانی دەستگاکانی دەوڵەت لەناو ئیتحاد و تەرەقیدا بەهێزتر دەبوو. پرۆگرام و کاروباری ئەو ڕێکخراوە هەتا دەهات ڕێبازی شۆڕشی دەستوری بە دووریانێکی تردا دەبرد. پرۆگرامی ئەو ڕێکخراوە لەسەر سێ بنەما داڕێژرا کە زۆر لە پرۆگرام و ئایدۆلۆژیای ئەمڕۆی ئاک پارتی تورکیا نزیکە:
- ناشونالیزمی تورکی تۆرانی. کارکردن بۆ بەتورککردنی ئەنادۆڵ و یەکخستنی لەگەڵ ئازربایجان و تورکەکانی ناوەڕاستی ئاسیا.
- یەکخستنی هەموو موسڵمانان لەژێر چەتری خەلافەتی دەوڵەتی عوسمانیدا.
- سوود وەرگرتن لە عیلمانیەت لە بواری ئابوری و سەربازی و سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی لە پێناوی بەهێزکردنی ژێرخانی ئابوری و پاراستنی یەکێتی و سەقامگیری نەتەوایەتیدا.
پەیرەوکردنی ئەم پرۆگرامە بەهێزکردنی ڕێبازی ناسونالیستی تورکی بوو، کە دەبووە هۆی هەڵتەکاندنی بنەماکانی دەوڵەتی عوسمانی. لە کاتێکدا سیستمی بەڕێوەبردنی سیادی و ئابوری دەوڵەتی عوسمانی لەسەر بنەماکانی فیوداڵی خێڵەکی و شەریعەتی ئیسلامی داڕێژرا بوو، دەوڵەکە خێڵەکی بوو نەکو

نەتەوایەتـی، ڕێبـازی ئیتیحادییـەکان هەڵوەشـاندنەوەی ئـەو دەوڵەتـە و دامەزرانـدی دەوڵەتێـک بـوو لەسـەر بنەمـای نەتەوایەتـی نەژاتپەرسـتی تاکـڕەو. ئـەم پرۆگـرام و ئایدۆلۆژیایـە کاردانـەوەی ڕاسـتەوخۆی هەبـوو لەسـەر پاشـەڕۆژ و مـان و نەمانـی پێکهاتـە ناموسـڵمانەکان و موسـڵمانەکانی تـری تورکیـای عوسـمانی نمونـەی کـورد و عـەرەب «٦٦ ل٣١».

ڕاسـتە پێکهاتەکانـی دەوڵەتـی عوسـمانی لـە مێـژووی درێـژی دەوڵەتەکـەدا هیـچ حیسـابێکیان بـۆ نەدەکـرا و بـە کۆمـەڵ وەک ڕەعیـەت ڕەفتاریـان لەگـەڵ دەکـرا، بـەڵام چونکـە بونیـادی دەوڵـەت خێڵەکـی بـوو، بـار و پێگـەی زۆربـەی خێڵـە تورکەکانـی دەرەوەی بنەماڵـەی عوسـمانی لـەو پێکهاتانـە باشـتر نەبـوو، بۆیـە ئـەو دەوڵەتـە هەتـا ڕادەیـەک توانیبـووی میللـەت و پێکهاتـە ناتورکـەکان لەژێـر باڵـی خۆیـدا بهێڵێتـەوە. گرتنـی ڕێبـازی ناشـونالیزمی تاکـڕەوەی تـورک لەسـەر حیسـابی ئەوانـی تـر و گۆڕانـکاری لەنـاو پێکهاتـە و ناوچەکانـدا و کەمبوونـەوەی دەسـەڵاتی دەوڵـەت، ناڕەزایـی و ڕاپەڕینـی گـەورەی لەنـاو ئەوانـەدا دروسـتکرد و خێراییـدا بـە هەڵوەشـانەوەی دەوڵەتـە زلهێزەکـە. نمونـەی ئەوانـە

- دامەزراندنـی (حـزب اللامرکزیـە الإدارە العثمانیـە) لـە سـاڵی ١٩١٠دا، کـە داوای ئۆتۆنۆمـی بـۆ ویلایەتـە عەرەبـەکان دەکـرد.
- سـاڵی ١٩٠٨ ڕێبازێکـی ناسونالیسـتی کـورد دروسـتبوو. لەسـەرەتادا بـۆ بەرهەڵسـتیکردن و دژایەتـی کردنـی ئەرمـەن دروسـت بـوو، بـەڵام لـە دوای سـاڵی ١٩١٤ وە چەندیـن چالاکـی نوانـد بـۆ پچڕینـی مافـی ئۆتۆنۆمـی بـۆ کـورد.
- سەربەخۆیی ئەلبانیا لە ساڵی ١٩١١دا.
- سـاڵی ١٩١٣(الجامعـە العربیـە) دامـەزرا و داوای ئیمبراتۆریەکـی هاوبەشـی عەرەبـی-تورکـی کرد.

لـە کۆتایـی سـاڵی ١٩٠٩وە ئیتحادییـەکان جێپێـی خۆیـان بەهێزکـرد. بەسـەر جموجۆڵـی هێـزە ئایینیەکانـدا زاڵ بـوون و سـوڵتانیان گـۆڕی. کەوتـە سـەرکوتکردنی علمانیـەکان و داواکاریەکانیـان بـە فیتنەگـەری لەقەڵـەم دەدا. سیاسـەتی تۆقاندنـی ڕۆژنامەنـووس و ڕێکخـراوی مەدەنـی و سیاسـیەکانیان پەیـڕەو دەکـرد و یـەک لـەدوای یـەک قەدەغـە دەکـران. کۆمەڵکـوژی ژمارەیـەک ئەفسـەری سـەر بـە کۆشـکیان کـرد.

ئەمانـە ناڕەزایـی بـەرەی لیبراڵـی و کۆنسـەرڤەتیڤی لێکەوتـەوە. هـەر لـەو سـاڵەدا پارتێکـی نوێـی لیبراڵـی بەنـاوی پارتـی حورییـەت و ئیئتلافـەوە دامـەزرا. ژمارەیەکـی گـەورەی ئەفسـەری سـوپا پسـتگیریان کـرد و کابینـەی ئیتحادیەکانیـان ناچارکـرد لـە کاربکشـێتەوە. کابینەیەکـی نوێیـان پێکهێنـا و کەوتنـە تۆڵەکـردن لـە ئیتحادییـەکان.

ململانێی هێزەکان بەردەوام بوو. ساڵی **١٩١٣** ئیتیحادییەکان لە ڕێگەی کودەتایی سەربازییەوە سەرلەنوێ حوکمرانیان گرتەوە دەست. پارتی حورییەت و ئیئتلافیان قەدەغەکرد و ژمارەیەکی زۆریان لە سێدارەدا. ساڵی **١٩١٤** دەسەڵاتێکی تاکپارتی توندڕەویان لە ڕێگەی هەڵبژاردنەوە سەپاند «**٦٦** ل**٣٤**».
لاوازی چینوتوێژی نوێی و پێکهاتەکان و بزووتنەوەی چاکسازی لە ریزەکانیاندا، زاڵبوونی توێژێکی نەژادپەرستی تاکڕەوەی پشت بەستوو بە سوپا و بەردەوامی دەوڵەت لە شکستهێناندا، ڕۆڵی بازرگانە گەورەکان و فیوداڵی موڵکداری پاشکۆی زیادیکرد و کۆنترۆڵی دەرەکی لە دەوڵەتەکەدا بەهێزترکرد و بڕیاری چارەنووسی وڵاتەکە زیاتر لە جاران کەوتە دەستی ئەوانەوە.
زیادبوونی فشاری فەرەنسا و ئینگلتەرا لەسەر دەوڵەتی عوسمانی و داگیرکردنی لیبیا لەلایەن ئیتاڵیای هاوپەیمانیانەوە و نزیکبوونەوەیان لە روسیا بەهۆی هەڕەشەی ئەڵمانیاوە هەروەها سروشتی تاکڕەوەی ئەڵمانیای قەیسەری و چاوپۆشینی لە پرۆسەی چاکسازی ناو دەوڵەتی عوسمانی، هەتا دەهات بەرژەوەندی هاوبەشی نێوان ئەڵمانیا و دەوڵەتی عوسمانی لە یەک نزیک دەخستەوە. ئەمە وایکرد، دەوڵەتی عوسمانی لەشەڕی یەکەمی جیهانیدا بکەوێتە بەرەی ئەڵمانیا و هەنگاریا و نەمسا دژی بەرەی هاوپەیمانان، ئینگلتەرا و فەرەنسا و ئیتاڵیا و روسیا.
هەرچەندە هاوپەیمانان ویستیان دەوڵەتی عوسمانی بەوە رازی بکەن کە لە شەڕەکەدا بە نالایەنگیری بمێنێتەوە، بەڵام ئەو هەوڵەیان بێسوودبوو. دەوڵەتی عوسمانی هاوپەیمانێتی لەگەڵ دەوڵەتێکی وەکو ئەڵمانیادا بە دەرەفەتێک بینی بۆ مانەوەی خۆی. خەلیفەی موسڵمانان بۆ ئەو شەڕە بانگەوازی جیهادی دژی هاوپەیمانان راگەیاند و لە ڕێگەیەوە توانی هاوپەیمانەتییەکی فراوان لە نێوان بزووتنەوەی ئیسلامی و سەرکردە فیوداڵە خێڵەکییەکان و حکومەتی ئیتحاد و تەرەقی و سەرکردە گەورەکانی سوپادا پێکبهێنێت و سەرلەنوێ دەوڵەتەکە یەکخات و لە شەڕێکی خوێناویدا بیگەلێنێ.
ساڵەکانی **١٩١٤** حکومەتی ئیتحاد و تەرەقی بە شێوەیەکی پلان دارێژراو کەوتە کۆمەڵکوژیی ئەرمەنییەکان و دەستبەسەراگرتی شوێنکار و کاری بانکی و بازرگانیان و دانی ئەوانە بە برژوای ناوەندی تورک. چەندین خێڵ و شێخ کەوتنە تاڵانکردنی موڵک و ماڵی ئەوانەو و دەستبەسەراگرتنی زەویوزاریان و کوشتنی پیاواکانیان و بە ئیسلامکردن و مارەکردنی ژنەکانیان. دەوروبەری **٨٠٠**هەزار ئەرمەنییان کوشت و ژمارەیەکی زیاتر لەوە لە ناوچە و شوێنەکانیان دەربەدەرکرد.
دەستبەسەراگرتنی شوێنکار و پیشەسازی و کاری بازرگانی ئەرمەنییەکان لەلایەن

توێژێکی نوێی برژوای بەرهەمهێنەری ناوەند و بچوکی تورک، ژمارەی ئەوانەی زیاتر و بەهێزتر و دەوڵەمەنتر کرد لەهەمانکاتدا ئایدۆلۆژێتی نەژادپەرستی تورکی لە ریزەکانیاندا رەگی داکوتا و گیانی توندڕەوەی و تاکڕەوی لە نێوەندیاندا پەرەی دەسەند و زیاتر لە توێژە دەسەڵاتدارەکانی سوپا و فەرمانبەرە دەسەڵاتدارەکانی دەوڵەت نزیکی دەکردنەوە «**٩١** ل**٦٢٨**».
ئەم کۆمەڵکوژی و شەڕی ناوخۆ و گرژییە کۆمەڵایەتییانە، بوونە بە فاکتەرێک بۆ دروستبوونی هەماهەنگی و هاوپەیمانی نێوان سوڵتان، سوپا، دەسەڵاتی ئایینی، حوکمەتی ئیتحاد و خێڵە چەکدارەکان و پاشماوەکانی سوپای حەمیدییە. ئەم هاوپەیمانییە بوو بە بناغەیەک بۆ مانەوەی فیوداڵی خێڵەکی بۆ ماوەیەکی تر و بەشداریکردنی لەشەڕی جیهاندا.

هەڵوەشاندنەوە و داڕمانی دەوڵەتی عوسمانی و ڕێبازی پاشکۆیەتی و دکتاتۆریەت

هەتا دەهات دەوڵەتی عوسمانی ناوچەکانی دەرەوەی تورکیای لەدەست دەدا و کۆنترۆڵی بەسەر سەنتەرە ئابورییەکاندا کەمتر دەبوەوە. ساڵی **١٩١٦** بە پستگیریکردنی ئینگلتەرا، شۆڕشی عەرەب بەرپا بوو. لەدەستدانی ویلایەتە عەرەبییەکان بەکردەوە هەڵوەشاندنەوەی ئیمپراتۆریەتەکە بوو. ساڵی **١٩١٩** لە کۆتایی شەڕەکەدا ئەوەی لەژێر دەسەڵاتی دەوڵەتەکەدا مابووەوە بێجگەلە ئەنادۆڵ بەشێکی زۆری کوردستان و ویلایەتی موسڵ بوو.
سەرەڕای ئەوەی شەڕی جیهانی بووە فاکتەرێکی یاریدەدەر بۆ داڕمانی دەوڵەتەکە زەرەرێکی زۆریدا بە هەموو رۆژهەڵاتی ناوەڕاست. بەهۆی ئەو شەڕەوە ژمارەی دانیشتوانی تورکیای عوسمانی لە **١٤** ملێونەوە هاتە خوارەوە بۆ**١١،٦** ملیون. بە مانایەکی تر **٢، ٤** ملیون خەڵک لە تورک و کورد و عەرەب و کەمایەتەکانی تر لەناوچوون «**٦٦** ل**٣٧**». ژێرخانی ئابوری ناوچەکە هێندەی تر لاواز بوو. هەژاری و رووتی و لەبرسامردن رووبەڕووی خەڵک بۆوە. بارێکی قورس کەوتە ئەستۆی بەرهەمهێنەرەکانەوە، بەشێکی زۆر لە کێڵگە و شوێنکار و کارگەکان کاول بوون. بە سەدەها هەزار گەنجی خێزانە بەرهەمهێنەرەکان بەناوی جیهادەوە رەوانەی بەرەکانی شەڕ دەکران. خەرجی ئامادەکردنی خواردن و چەک کەوتە ئەستۆی ئەوانەی لەسەر کارەکانیان مابوونەوە. سەرەڕای ئەوە هەموو ناوچەکانی دەوڵەتی عوسمانی کۆن، کەم یان زۆر کەوتنە ژێر کۆنترۆڵی وڵاتە هاوپەیمانە

کۆڵۆنیستەکان و لەناوەند خۆیاندا دابەشیانکرد. بەکۆتایی هاتنی شەڕەکە بەشی هەرە زۆری سەرباز و ئەفسەری دەوڵەتەکە بە هیلاکی و سەرشۆڕی و برسێتی گەڕانەوە ناوچەکانی خۆیان و رووبەڕووی بێکاری و بێ نانی بوونەوە.
ساڵی ١٩٢٠ هاوپەیمانان رێککەوتننامەی سیڤەریان لەنێوان خۆیاندا مۆرکرد. حوکومەتی ئیتحاد و تەرەقی و سوڵتان بە بەندەکانی رازی بوون و ملیان بۆ کەچکردن. بەندەکانی رێکەوتننامەکە ئەمانە بوون:
- دابڕینی ویلایەتە عەرەبییەکان لە دەوڵەتی عوسمانی. لەوانە ویلایەتەکانی لوبنان و سوریا بۆ فەرەنسا، ویلایەتەکانی عێراق و فەڵەستین و ئوردن بۆ ئینگلتەرا.
- دانی دورگەکانی ئیجە بە یۆنان.
- سەربەخۆیی ناوچەکانی ئەزمیر لە ژێر چاودێریکردنی یۆناندا.
- ناوچەکانی ئەزالیا بخرێتە ژێر چاودێری ئیتاڵیاوە. «٩١ ل٦٤١»
لەگەڵ ئەوەی دەوڵەتەکە بەتەواوەتی شکستی هێناو داڕما و ملی کەچکرد بۆ مەرجەکانی هاوپەیمانان، بەڵام بەشێک لە گەنجانی تورک و ئەفسەرەکانی سوپا کۆڵیانندەدا و لەو زەمینەیەدا بزووتنەوەی کەمالیزم گەڵاڵە بوو. ئەو بزوونەوەیە توانی بەشی زۆری ئەفسەرەکانی سوپاو و ژمارەیەک زۆر لە خەڵکی وڵاتەکە لەخۆی کۆبکاتەوە و رووبەڕووی پەیمانی سیڤەر وەستایەوە.
پرۆگرام و پلان و سروشتی کەمالیزم جیاواز بوو لە ئیتحاد و تەرەقی. راستە ئەم بزووتنەوەیە لەسەر پرنسیپی نەژادپەرستی ناشونالیزم و نوێنەرایەتی توێژە برژوا بەرهەمهێنەرەکانی تورکی دەکرد و ئەفسەرەکانی سوپا سەرکردایەتیان دەکرد و چەند توێژێک لە فەرمانبەرانی دەوڵەت و رۆشنبیران رۆڵی گرنگیان تیادا دەبینی، بەڵام ئەم بزووتنەوەیە لە باتی شەریعەتی ئیسلامی و خەونی یەکخستنی موسڵمانان لە دەوڵەتێکی مەزندا، هەڵگری بیروڕای علمانی و سیکۆلاریزم بوو. ئامانج و پرۆگرامی ئەو بزووتنەوەیە دامەزاندنی دەوڵەتێکی هاوچەرخی تورک بوو لەسەر ئەو پرنسیپانە.
بزووتنەوەکە توانی ناڕەزایی زۆربەی چینوتوێژ و پێکهاتە ناڕەزاکانی دەوڵەتەکە یەکبخات دژی هەندێ لە بەندەکانی رێکەوتنامەکە کە پەیوەندی بە ناوچەکانی تورکیای عوسمانی و هەوڵدانی بە کۆڵۆنیکردنی بوو. حوزایرانی ١٩١٩ بزووتنەوەکە بانگەوازی یاخی بوونی لە حکومەتەکەی ئەستەنبوڵ راگەیاند. بێجگە زۆربەی ئەفسەرەکان، زۆربەی یەکە ئیداریەکانی دەوڵەت، فیوداڵەکانی ئەنادۆڵ پشتگیریان کردن. بەشێکی زۆر لە هێزی چەکداری ئەو خێڵانەی بەشداریان لە کۆمەڵکوژی

و تاڵانکردنی ئەرمەنییەکاندا کردبوو و هەروەها بەشێکی زۆری دەسەڵاتی ئایینی کە دژی غەیرەدین بوون و پشتگیری مانەوەی سوڵتان و خەلافەتیان دەکرد شەڕعیەتیان بە بزووتنەکەدا. سەرەک خێڵ و شێخ و زانا ئایینیەکانی کورد کەپێشتر پشتیوانی حکومەتی ئیتحادییان کرد، چوونە پاڵی بزووتنەوەکەوە، لە بەرامبەردا لەلایەن کەمالیەکانەوە پەیمانی بەردەوامبوونی برایەتی تورک و کوردیان پێدان و لەسەر ئەوە رێکەوتن پێکەوە دژی هەموو هەوڵێک بن بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی ئەرمەنی دژ بە موسڵمانان.
ساڵی ١٩٢٣بە رازیبوونی تورکیا، هاوپەیمانەکان رێککەوتننامەیەکی نوێیان بە ناوی لۆزان مۆر کرد. دوای ئەوە چیتر باسی دامەزراندنی دەوڵەتێکی سەربەخۆی ئەرمەنی یاخود مافی یۆنانی و جووەکان و سەربەخۆیی کوردستان نەکرا. هەر بەپێی ئەو رێککەوتننامەیە ٩٠٠هەزار یۆنانی خەڵکی رەسەنی ئەنادۆڵ گوێزرانەوە بۆ یۆنان، ٤٠٠ هەزار موسڵمان لە یۆنانەوە گوازرانەوە بۆ تورکیا. بەشی زۆری ئەوانەی گوێزرانەوە بۆ یۆنان ، خەڵکی خاوەن پیشە و شوێنکار و بازرگان بوون. سامان و موڵکەکانیان دران بە چەند توێژێکی بۆرژوای تورک. ئەم کردەوەیە لەلایەکەوە ئەو توێژە بەرهەمهێنەرە تورکەی لە رووی ئابورییەوە بەهێزکرد و لەلایەکی ترەوە دەمارگیری نەتەوایەتی لەناو کەمالیزمدا بەهێزتر کرد. لەدوای کۆمەڵکوژی یۆنانی و پێکهاتە رەسەنە ناموسڵمانەکانی تری وڵاتەکە و دەربەدەرکردنی ژمارەیەکی زۆر لێیان و بەزۆرکردنیان بە تورک و موسوڵمان، ئەو خەڵکەی لە ئەنادۆڵدا مایەوە٩٩٪ ی موسوڵمان بوون «٢٩ ل١٠».
ساڵی ١٩٢٣ کۆماری تورکیا راگەیەندرا. پەرلەمانێکی نوێ لەسەر بنەمای عیلمانی ناسیۆنالیست لە رێگەی هەڵبژاردنەوە پێکهێنرا. ساڵی ١٩٢٤ بە فەرمی کۆتایی هێنرا بە دەوڵەتی فیودالی خێڵەکی عوسمانی و خەلافەتی ئیسلامی.
لە ساڵی ١٩٢٣ وە بێجگەلە پارتی کۆماری گەل (بزووتنەوەی کەمالیزم)، چەندین پارتی سیاسی تر دامەزرا. دوای ئەم رووداوانە چاوەڕوانی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتری پەرلەمانی و عیلمانی دەکرا. بەهۆی سروشتی نەژادپەرست و تاکڕەوی چینوتوێژە بۆرژوا بەرهەمهێنەر و بازرگانە تورکەکانەوە و زیادبوونی رۆڵی سوپا و توژێکی دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەوە هەتا دەهات زیاتر رێگە لە گەشەکردنی چینوتوێژی کۆمەڵایەتی ئازد و سەربەخۆ دەگیرا و رێگەی بەشداریکردنیان لە بڕیاری سیاسی ئابوریدا لێ دەگیرا. وەکو چۆن پێشتر کۆمەڵکوژی ناموسڵمانەکان کرا، کەوتنە پێشێلکردنی مافەکانی میللەت و پێکهاتەکانی تری نمونەی کورد و کۆمەڵکوژیکردن و سەرکوتکردن و هەوڵدانی

بەتورک کردنیان. «بۆ زانیاری زیاتر بروانە ٦٦ ل ٤٥-٥٤ \ ٩١ ل٦٤٣ \ ٢ ل١٢٠ » بزووتنەوەی کەمالی و چینوتوێژە برژوا بەرهەمهێنەرەکان و موڵکدارە گەورەکانی لادێکان بە پشتگیریکردنی توێژێکی بەهێزی ناو سوپا ئەوەندە هێزیان پەیداکرد تورکیا لە بە کۆلۆنیکردن بەدەست وڵاتە کۆلۆنیستەکان بپارێزن، بەڵام هێندە بەهێز نەبوون، کە وڵاتێکی بەهێزی خاوەن سیستمێکی سیاسی و ئابوری سەربەخۆ بونیادبنێن، کە ببێتە بەشێکی کاریگەر و بڕیاردەر لە سیستمی کەپیتالیزمی جیهانی، بەڵکو بە پێچەوانەوە بووە پاشکۆی ئەو سیستمە.
لەگەڵ ئەوەی پەرلەمان بەگەڕخرا، بەڵام لەبەر نەبوونی دەرەفت بۆ بەهێزبوونی چینوتوێژە نوێیەکانی وڵاتەکە لە هەموو پێکهاتەکان و بەشداریکردنیان لە بڕیارە سیاسی و ئابورییەکاندا، دەسەڵاتی سەربازی دەوری سەرەکی تیادا دەبینی و دەوڵەتێکی سەربازیی تیادا دروست بوو. دروست بوونی یەکێتی سۆڤێت و هەڕەشەی هەمیشەیی لەسەر وڵاتەکە زیاتر ناچاری دەستی دەرەکی کرد و وجودی سەربازیان تیادا بەهێز بوو «٢٩ ل١٣».
مێژووی هاوچەرخی تورکیا لەدوای دارمانی دەوڵەتی عوسمانیەوە هەتا ئەمڕۆ، مێژووی بەردەوامی ململانێی دوو ڕێبازە. ڕێبازیکیان پاشکۆیەتی و دیکتاتۆریەت و سەربازی و پاشماوەکانی پرنسیپەکانی فیودالی خێڵەکییە. ڕێبازەکەی تریان زەمینە خۆشکردنە بۆ بەهێزبوونی چینوتوێژە بەرهەمهێنەرەکان و زیاتر گەشەکردنی پرۆسەی چاکسازی و دەستوری و مافی چارەنوس و سەربەخۆیی میللەتەکانی تری وڵاتەکە لە پێناوی دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی ئابوری و سیاسی بەرفراوانتر و سەربەخۆ و کاریگەردا.

چارەنووسی ویلایەتەکانی دەرەوەی تورکیای عوسمانی
١٨٩٠_ ١٩٢٥

ئەوەی لەدوای شەڕی یەکەمی جیهانییەوە لای هەندێ ناسیونالیستی عەرەب دەوترێتەوە، بەکۆڵینیکردن و دابەشکردنی وڵاتە عەرەبییەکانە لەلایەن وڵاتە کۆلۆنیستەکانەوە. بە سەرلەنوێ گەڕانەوە بۆ مێژووی کۆنی ناوچەکە، کە هەتا ئێستا لەم لێکۆڵینەوەیدا باسمانکرد و هەروەها لێکۆڵینەوەی ئەم قۆناغە، ڕەنگە زیاتر هۆکارەکانی ئەو بەکۆلۆنیبوون و دابەشکردنەمان بۆ ئاشکرا بێت. پرسیارەکە لێرەدا ئەوەیە، ئایا شتێکی سەیر و ناچاوەڕوانکراو بوو، کە چارەنوسی ناوچەکە ئەو ڕێبازەی گرتەبەر؟ ئایا هۆکاری ئەوە تەنها بۆ زۆرداری

و هەڵپەی دەوڵەتە کۆڵۆنیستەکان بەشوێن قازانجی زیاتردا دەگەڕێتەوە «**٢٤ ل٣٩**»، یان مێژووی کۆن و خاسڵەتەکانی خودی کۆمەڵگە و ناوچەکە خۆی هۆکاری بنچینەیی ئەوە بوون.
هەڵبەتا تا ئێستا لە باسەکەماندا وەڵامی بەشی زۆری ئەم پرسیارانە دراوەنەتەوە، بەڵام لەم قۆناغەدا لەدوای ئەو گۆڕانە خێرایانەی بەسەر ناوچەکەدا هات، ئەو خاسڵەت و فاکتەرە کۆنانە زیاتر لە پێشتر زەقبووبنەوە و لەگەڵ ئەو زەمینە نوێیە ئاوێتەبوون و کاردانەوەی هەبوو لەسەر چۆنیەتی بەڕێوەچوونی پرۆسەی گۆڕانکاری ناوچەکە و گرتنی ڕێبازی نالەبار تیایدا بەدرێژایی سەدەی بیستەم و هەتا ئێستاش.
لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری دەوڵەتی عوسمانی و لاوازبوونی کۆنترۆڵی بەسەر ناوچەکاندا، لاوازی چینوتوێژە نوێیەکان لەو ناوچانەدا، دروستبوونی سەنتەری ئابوری و زیادبوونی ڕۆڵ و کۆنترۆڵی بێگانە تیایاندا لەهەمانکاتدا زیادبوونی مەیلی سەبەخۆیی ناوچەیی و نەتەوایەتی و خێڵەکی تیایاندا، هەموو ئەمانە زەمینەیەکی لەباریان بۆ گرتنی ڕێبازی بەکۆڵۆنی بوون و پاشکۆیی دروستکرد.
ئەوەی لێرەدا زیاتر لێی دەکۆڵینەوە زیاتر باسی ناوچەکانی سوریای گەورە و عێراقی عەرەبیە. هەروەها بە کورتی باسی وڵاتەکانی باکوری ئەفریقا دەکەین. لە بەندی داهاتوودا دەگەڕێینەوە بۆ تایبەتیەکانی کوردستان. نیودورگەی عەرەب بەهۆی بوونی شوێنە پیرۆزە ئایینیەکان تیایدا هەر لە کۆنەوە خاسڵەتی تایبەتی خۆی و نیمچە ئۆتۆنۆمییەکی ئیداری و ئابوری هەبوو.

خاسڵەتی تایبەتی وڵاتەکانی باکوری ئەفریقا

وڵاتەکانی باکوری ئەفریقای سەر بە دەوڵەتی عوسمانی پێش ناوچەکانی تر، هەر لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە ڕووبەڕووی بەکۆڵۆنیبوون بوونەوە. سەرەڕای ئەوە ئەوەی تایبەتمەندار بوو بۆ ئەو وڵاتانە بێجگە لە میسر، نیشتەجێبوونی ژمارەیەکی زۆر خەڵکی وڵاتە کۆڵۆنیستەکان بوو تیایاندا. ئەوانە هەتا دەهات پێگەی کۆمەڵایەتی و کلتوری وسیاسی و ئابوریان زیادیدەکرد و دەبوونە توێژێکی ئۆروستۆکرانی لە کۆمەڵگەکاندا «**١٢٨ ل١٠٦**». ناوچەکانی مەغرب و تونس و جەزائیر هەر زوو لەلایەن فەرەنساوە دگیرکران و ژمارەیەکی زۆر فەرەنسی تیایاندا نیشتەجێ بوون. لیبیا ساڵی **١٩١٤** لەلایەن ئیتالیاوە داگیر کرا.

نیشتەجێبوون و جێگیربوونی ئەو توێژانەی دەوڵەتە کۆڵۆنیستەکان لەو وڵاتانەدا کاردانەوەی نێگەتیڤی کلتوری و دەرونی هەبوو لەسەر هاوڵاتانی ئەو دەوڵەتانە. ئەوەبۆتە فاکتەرێک بۆ ڕەشبینی و بەهێزبوونی مەیلی تەتەروف و تۆڵەسەندنەوە و تێرۆریزم لە دەرونی هەندێکیاندا «٦٠ ل٧٧».

وەکو پێشتر باسمانکرد، میسر هەر لەسەردەمی فیرعەونەکانەوە خاسڵەتی تایبەتی خۆی هەبوو. هەمیشە نیمچە سەربەخۆیی یان ئۆتونۆمی خۆی پاراستووە. بەتایبەتی لە کۆتایی سەدەی هەژدەوە هەوڵدانی سەربەخۆییهەمیسانەوە لەو وڵاتەدا زیادیکرد.

لە سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا مەمالیک کۆنترۆڵی خەڵکانی ڕەسەنی و چینوتوێژە بەرهەمهێنەرەکان و ئابوری و ڵاتەکەی کردبوو و ئەوانە هەتا ڕادەیەکی زۆر سەربەخۆیی خۆیان لە دەوڵەتی عوسمانی پاراست بوو. لەو وڵاتە لە ڕێگەی دەستبەسەراگرتنی دامودەزگای دەوڵەتەوە، چینێکی موڵکداری بەهێز دروستبوو، کە بوونە خاوەنی زۆربەی زەویوزاری کشتوکاڵی وڵاتەکە. زۆربەی پیشەسازی و بەرهەمی پیشەیی و بازرگانی لەژێر مۆنۆپۆڵی ئەو دەستەبژێر بچوکە دەسەڵاتدارەدا بوو.

فەرمانبەرانی سوپا و دەوڵەت هەر وەکو تورکیای عوسمانی ڕۆڵی سەرەکیان هەبوو لە پرۆسەی گۆڕانکاری و چاکسازی وڵاتەکەدا، بەڵام بەهۆی هەندێ فاکتەر و خاسڵەتی تایبەتیەوە ڕۆڵی سوپا و گۆڕانکاریەکان کە لەسەرەتای سەدەی بیست لە وڵاتەکە ڕوویدا ڕێبازێکی جیاوازی لە تورکیای عوسمانی گرتەبەر «**٣٠ ل٢١٦**».

زۆربەی دەسەڵاتدارانی دەولەت و سەرکردە و ئەفسەرەکانی سوپای ئەو وڵاتە خەڵکی ڕەسەنی وڵاتەکە نەبوون، بەڵکو مەمالیک و تورک بوون. لەبەرئەوە ئەمانە لەو سەردەمەدا بە هەمان شێوەی سوپای دەوڵەتی عوسمانی نەیانتوانیتەفاعول لەگەڵ چینوتوێژە بەرهەمهێنەرەکانی کۆمەڵگەدا بکەن و هاوپەیمانی لەگەڵیاندا ببەستن.

لەگەڵ ئەوەی ڕێژەیەکی زۆری وڵاتەکە لە مەسیحی و قیبتی و جوو پێکهاتبوو، بەڵام لێرە میسرییە موسڵمانە عەرەبەکان نەبوون، کە حوکمڕان و بڕیاری چارەنووسی وڵاتەکەیان بەدەست بێت و بگرە ئەوانیش وەکو پێکهاتەکانی تر زەلیلی دەستی مەمالیک بوون. بەهۆی ئەم فاکتەرەو لەو قۆناغە مێژوویەی ئەو وڵاتەدا لەناو چینوتوێژە برژوا بەرهەمهێنەرە عەرەبەکانی میسر بەشێوەی تورکەکان دەمارگیری نەتەوایەتی و ناشونالیزمی عەرەب بەهێز نەبوو.

لە کاتێکدا تورکیای عوسمانی توانی خۆی لە بەکۆڵۆنی بوون بپارێزرێت، میسر لەوەدا سەرکەوتوو نەبوو. هەر ساڵی **١٨٦٩** دوای داگیرکردنی وڵاتەکە لەلایەن ئینگلتەرەوە، هێزە چەکدارەکانی ئینگلتەرا سنورێکیان بۆ سوپای مەمالیک دانا و ڕێگەیان لێگرت لەوەی بتوانن ڕۆڵی کاریگەر لە گۆڕانکاری وڵاتەکە ببینن. دواتر ساڵی **١٩١٤** بەهۆی هەڵگیرسانی شەڕی یەکەمی جیهانیەوە، وڵاتەکە بووە کۆڵۆنی و کەوتە ژێر ئینتیدابی ئینگلتەراوە. بەوە لەشکری مەمالیک بەتەواوەتی شکستیهێنا و هەڵوەشایەوە. ساڵی **١٩٢٢** وڵاتەکە بەفەرمی سەربەخۆیی خۆی وەرگرت و سیستمێکی پاشایەتی نیمچە پەرلەمانی پاشکۆی تیادا دامەزرا «**٥٣\٥٢** مێژووی میسر».

چی لە ویلایەتەکانی سوریای گەورە ڕوویدا؟

لەگەڵ ئەوەی لەو سەردەمەدا هیچ سنورێک نەبوو، کە وڵاتەکانی سوریای گەورە لەیەک جودابکاتەوە، هێشتا دەوڵەتانی لوبنان و سوریا و فەڵەستین و ئوردن وجودیان نەبوو، بەڵام ناوچەکە دابەشبوو بەسەر سەنتەری ئابوری جیاوازدا و هەرێمەکانی هەمان ئاستی گەشەکردنیان نەبوو و جیاوازی هەبوو لە پێکهاتەی کۆمەڵایەتی وسیستمی بەڕێوەبردندا.
پێش دەستپێکردنی شەڕی یەکەمی جیهانی، ژمارەی دانیشتوانی سوریای گەورە بە**٣،٥-٤**ملیون کەس هەڵدەستێنرێت. لەوانە **٥٠٠**هەزاریان بەدەوی و نیمچە بەدەوی بوون، کە لە ناوچەکانی ناوەوە ژیاون. نزیکەی یەک ملیۆن لە هەرێمەکانی حەلەب و دیمشق و بەیروت و دەوروبەری **٤٠٠**هەزار لە شاخەکانی لوبنان و قودس ژیاون. ئەو ئاواییانەی ژمارەی دانیشتوانیان لە **١٠**هەزار کەس زیاتر بوو بە شار دانراون. ژمارەی دانیشتوانی دیمەشق **٢٥٠**هەزار و حەلەب **٢٠٠**هەزار و بەیروت **١٥٠**هەزار و قودس ٨٠ هەزار کەس بوو. زۆربەی دانیشتوانی ئەو ناوچانە بە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵەوە خەریک بوون «**٣٠** ل**٢٤٤**».
لەگەڵ ئەو هەموو کۆسپەی لەبەردەم گەشەکردنی ئەم ناوچانەدا بوو، لەنێوان سەرەتای سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا ژمارەی دانیشتوانی ئەم ناوچانە دوو هێندە زیادیکرد. گەورەترین فاکتەر بۆ زیادبوونی دانیشتوان، گەشەکردنی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بوو. هۆکاری زیادبوونی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بۆ چەند فاکتەرێک دەگەڕێتەوە. بێجگەلە بوژاندنەوەی بازرگانی لە هەناردەکردن و هاوردەکردن، بەهۆی باشبوونی سەقامگیریەوە ژمارەکی

زۆر بـــەدەوی نیشـــتەجێبوون و کەوتنـــە بەرهەمهێنانـــی کشـــتوکاڵی. ژمارەیەکـــی زۆر ســـەرەک خێـڵ و شـێخ و دەســـەڵاتداربوونە خـاوەن زەویـوزاری کشـتوکاڵی و کەوتنـە بەرهەمهێنانـــی بەروبوومـــی ســـەلەعیەوە بـۆ هەناردەکـردن. باشـبوونی رێگاوبـان و هاتوچـۆ فاکتەرێکـی تـر بـوو. راکێشـانی هێڵـی شـەمەندەفەر لـە دوای سـاڵەکانی ۱۸۸۰وە ناوچـە کەنـار دەریاکانـی بـە ناوچەکانـی نـاوەوە بەسـتەوە کـە ئاسـانکاری بـۆ هەناردەکردنـی بەروبوومـی کشـتوکاڵی دروسـتکرد. هەروەهـا راکێشـانی هێڵـی شـــەمەندەفەری نێـوان دیمشـق و مەککـە گوژمـی بـە ئاڵوگـۆڕی بازرگانیـدا. لـە سـوریای گـەورە سـاڵی ۱۹۱۱ زیاتـر لـە ۵۰٪ی ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی لـە رێگـەی هێڵـی شـەمەندەفەرەوە بەڕێوەدەچـو.

لەگـەڵ ئەوشـدا زیادبوونـی دانیشـتوان لـەو ناوچەیـدا وەکـو پێویسـت نەبـوو. ئـەوەش بـە پلـەی یـەک بـۆ کۆمەڵکوژیـی و دەربەدەرکردنـی ژمارەکـی زۆر لـە پێکهاتـە رەسـەنە ناموسڵمانەکان دەگەڕێتـەوە. لـە نێـوان سـاڵەکانی ۱۸۶۰-۱۸۹۰ زیاتـر لـە ۱۲۰هـەزار لەوانـە ئـاوارەی دەرەوەی رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت بـوون. لـە نێـوان سـاڵەکانی ۱۹۰۰-۱۹۱٤ زیاتـر لـە ۲۱۰هـەزاری تـر ئـاوارە بـوون. ئـەوەی شـایەنی باسـە زۆربـەی زۆری ئەمانـە خەڵکـی پیشـەیی و پیشـەگەر و بازرگانـی شـارەزا بـوون. ئەوانـەی دەربەدەرکـران ۱۰٪ ی دانیشـتوانی سـوریای گـەورەی ئەوسـاو نزیکـەی ۵۰٪ خەڵکانـی پیشـەگەر و بازرگانەکانـی بـوون. نەمانـی ئەوانـە نەمانـی رێژەیەکـی بـەرزی خەڵکێـک بـوو، کـە دەیانتوانـی رۆڵـی گرنگیـان لـە گەشـپێکردنی ناوچەکـە و بونیادنانـی سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری کراوەتـر و سـەربەخۆتر تیایـدا هەبێـت.

لەسـەرەتای شـەڕی یەکەمـی جیهانیـدا لـە سـوریا و لوبنـان ۲۰۰هـەزار هێکتـار زەوی چێنـدراوە، لەوانـە ۵۰٪ی ئاودێـر بـوون. لـەو شـوێنانە توتـن، لۆکـە، داری زەیتـون، تـوو بـۆ ئاوریشـم و داری میـوە چێنـدراوە. ئـەو شـوێنانەی تیایـدا پشـت بـە بـاران بەسـتراوە دانەوێڵـەی تیـادا چانـدراوە. لـە فەڵەسـتین ۲۲۰هـەزار هێکتـار چانـدراوە. بەهـۆی ئەمانـەوە ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی لـە سـوریای گـەورە لـە نێـوان سـاڵەکانی ۱۸۸۳-۱۹۱۰ بـە رێـژەی ۵۰٪ زیادیکـردووە. هەناردەکـردن بـە پلـەی یەکـەم ئاوریشـم و توتـن وپێسـتە و خـوری و میـوە. هاوردەکـردن بریتـی بـووە لـە قومـاش، مێتـاڵ و شـەکر «۳۰ ل۲٤۷».

سـاڵەکانی ۱۹۱٤ کەپیتاڵێکـی زۆر هێنراوەتـە ناوچەکـە. کۆمپانیـا فەڕەنسـییەکان ۲۵ملیـون پاوەندیـان وەبەرهێنـان کـردووە. ئـەو خەڵکانـەی کـە ئـاوارەی هەنـدەران کرابـوون سـاڵانە ۳۰ ملیـون فرەنکیـان ناردۆتـەوە. ئـەو حەجاجانـەی بـەم ناوچانـەدا

تێپەڕیــون ســاڵانە ١٠ملیــون فرنکیــان خەرجکــردووە. ســەرەڕای ئەمانــە پارەیەکــی زۆر لــە وڵاتانــی جیهانــەوە بــۆ جووەکانــی فەڵەســتین نێــردراوە «٣٠ ل٢٤٨ «

لــە دوای ســاڵەکانی ١٨٩٠ بەرهەمهێنــان و هەناردەکــردن و پیشەســازی ئاوریشــم بنەمـای ئابـوری چیاکانـی لبنـان بـوو. لـەو ناوچەیـە نزیکـەی ٥٠هـەزار خێـزان کاریـان لـەو بوارانــەدا کــردووە. لــە نێــوان ســاڵی ١٨٩٠-١٩١٠قەبــارەی ئەوانــە دوو هێنــدەی لێهاتــووە. بــەڵام لــەدوای ســاڵەکانی ١٩١٤ ئــەو بەرهەمهێنانــە بــەرەو کــزی رۆیشــتوو و لــە ســاڵەکانی ١٩٣٠دا بەتەواوەتــی بنبــڕ بــوو. لەگــەڵ لاوازبوونــی ئــەم بەرهەمهێنانــە، ئەوانــەی کاریــان لــەو بــوارەدا کــردووە دواتــر کەوتونەتــە بەرهەمهێنانــی میــوە. ئــەو خــاوەن کارگــەو و پیشــەگەر و بازرگانــەی بەهــۆی ئــەوەوە نابــووت نەبــوون، کەپیتالەکانیــان لــە بازرگانــی دەرەوە خســتۆتە گــەڕ «٣٠ ل٢٤٩»

چەندیـن فاکتــەر بــووە هــۆکاری شکســتهێنانی بەرهەمهێنــان و پیشەســازی ئاوریشــم لــە چیاکانــی لوبنانــدا. بێجگەلــە سیســتمی بەڕێوەبردنــی سیاســی و ئابــوری ســنووردار، وازهێنانــی کۆمپانیــا ئەوروپییــەکان لــە وەبەرهێنانکــردن لــەو بــوارەدا دەرفەتــی بــۆ بەرهەمهێنــەری خۆماڵــی دروســتکرد، دەســت بەســەر ئــەو کەرتــەدا بگــرن. ئــەو بەرهەمهێنــەرە خۆماڵیانــە رووبــەڕوووی چەندیــن کۆســپ بوونــەوە، لەوانــە نەبوونــی کەپیتــاڵ و لاوازی سیســتمی بانکــی، کۆنــی ئامــرازی بەرهەمهێنــان و گرانــی چاککردنەوەیــان، ناشــارەزایی خــاوەن پــرۆژە و کرێــکارەکان، خراپبوونــی کوالیتــی ئاوریشــم، کەمبوونــەوەی داخــوازی بــازاڕی جیهــان لەســەر ئاوریشــم و زیادبوونــی رکابــەری، خراپــی و ناســەقامگیری رێگەوبــان. لەســەروو هەمووشــیانەوە غیابــی دەســەڵاتێکی ناوەنــدی بەهێــز، کــە بتوانــی ناوچــەکان پێکــەوە ببەســتێتەوە و ئاســانکاری و چاکســازی بــکات بــۆ گەشــەکردنی ئابــوری. بەهێــزی لایەنــی دەرەکــی و هەرزانــی بەروبوومەکانیــان و قازانجــی زۆر و خێــرا و مســۆگەر لــە کارردن لــەو بازرگانیــەدا، وای لــە بازرگانــە گــەورەکان و خــاوەن کەپیتــاڵ کــرد بــە پلــەی یەکــەم کار لــە بازرگانــی کەرەســەی خــاو و بەروبوومــی دەرەکیــدا بکــەن «٣٠ ل٢٥٢».

بەهــۆی رۆڵــی گرنگــی ئابــوری چیاکانــی لوبنانــەوە، لەســەرەتای ســەدەی بیســت ناوچەکــە بــووە گرنگتریــن ســەنتەری بانکــی و کاروبــاری فینانســی رۆژهەڵتــی ناوەڕاســت. لەگــەڵ ئــەوەی کارکــردن بــە ئاوریشــم دواتــر شکســتی هێنــا، بــەڵام ئــەو رۆڵــە گرنگــەی ناوچەکــە هەتــا ناوەڕاســتی نیــوەی دووەمــی ســەدەی بیســت هــەر بــەردەوام بــوو.

بەشــی زۆری بەروبومــی کشــتوکاڵی نــاوەوەی ســوریای گــەورە بریتــی بــوو لــە دانەوێڵــە. رێژەیەکــی زۆری بــۆ دابینکردنــی پێویســتی ناوخــۆ بــوو. کوالیتــی دانەوێڵــەی

ئەم ناوچانە باش بووە لەبەرئەوە لە هەندێ بازاڕی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا رەواجی هەبووە، بۆیە بەشێکی هەنارەدە کراوە بۆ ئەو ناوچانە.
بەهۆی زیادبوونی خواستی بازاڕەوە، رێژەیەکی گەورەی بەرهەمی کشتوکاڵی بۆ کەرەسەی خاو، لەسەرەتای سەدەی بیستدا لە بەرهەمی پیشەیی و پیشەسازی سەرەتایی خۆماڵی ناوچەکانی ناوەوی سوریا بەکارهاتووە. زۆرجار بەرهەمی ناوچەکە بەشی کەرەسەی خاوی ئەوانەی نەکردووە و ناچاربوون لە شوێنەکانی ترەوە هاوردی بکەن «٧ ل١١٨».
لە نێوان ساڵەکانی ١٨٩٠-١٩١٢ بەهای لۆکەی هاوردەکراو بۆ ناوچەکە لە ٦٠-٧٠هەزار پاوەندەوە زیادیکردووە بۆ ٦٥٠هەزار. بەهای هاوردەکردنی ئاوریشم لە ١٠٠هەزار پاوەند زیادیکردووە بۆ ٢٢٥٠هەزار پاوەند. شاری حەلەب تەنها توانیویەتی ٥٠٪ پێویستی قوماشی بازاڕەکانی ناوخۆ دابینبکات و نیوەکەتی تری لە دەرەوە هاورد کراوە. بێگومان یەکێ لە هۆکارە گرنگەکانی ئەوە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی وەکو پێویست گەشەی نەکردووە، کە بتوانی خواست لەسەر کەرەسەی خاو کەم بکاتەوە «٣٠ ل٢٥٣».
لەبەر نەبوونی کەپیتال و تەکنیکی پێویست، زۆربەی ئەو وەرشانە لە ماڵی بەرهەمهێنەرەکاندا بوون. هەر دەستگایەکی جۆلایی ئەوپەری ١٢-١٥ تەوەنی تێدابووە. تەوەنی کارەبایی هاوچەرخ زۆر کەم بوو، زۆربەیان بە تەختە دروستکرابوون و بەهێزی بازوو کاریان پێدەکرا. لەبەر هەرزانی خەرجی کرێکار و کەمی کەپیتاڵ و خنکاندنی مەیلی داهێنان لەناو خەڵکدا، هێندە بیریان لە گەشەپێکردن و بەکارهێنانی تەکنیک و رێبازی نوێی بەرهەمهێنان نەکردۆتەوە. نمونەی بەروبوومی شوێنکاری خۆماڵی بێجگەلە قوماش بریتی بوون لە شوێنکاری دروستکردنی جگەرە، پێڵاو، سابوون، شەڕاب و مەشروبات، زەیتی زەیتون و هەندێ خواردەمەنی.
بەشێکی زۆری بەرهەمهێنانی پیشەیی سوریای ناوەوەش رووبەڕووی قەیرانی دارایی و شکستهێنان بوونەوە. هۆکاری ئەوە بێجگەلە رکابەری بەرهەمی دەرەکی، دەگەڕێتەوە بۆ باج و گومرگ و سەرانەی قورس لەسەریان لەلایەن دامودەستگای دەوڵەتی عوسمانی و سوپا و دەسەڵاتی خۆجێیی. بەهۆی تەبەعێت و وەلاوە، باج و گومرگی هەندێ توێژیان لەسەر حسابی ئەوانی تر کەم دەکردەوە. ئەمە بێجگەلە ئەوەی لەنابووتکردنی رێژەیەکی باش لەوانە دەبووە هۆی خوڵقاندنی گرژی و توندوتیژی لە نێوان پێکهاتەکاندا «٧ ل١٥٥».
ئەو پرۆژە ئابورییانەی، کە دەرفەتی گەشەکردنی تێدابوو، یان لە پێناوی

زیادبوونی داهاتەکانی دەوڵەتی عوسمانیدا بوو، یان لە پێناوی بەرژەوەندی کۆمپانیا و بانکەکانی دەرەکیدا بوو، یان بۆ زیادبوونی سەروەت و سامان و موڵکی بازرگانە گەورەکان و فیودالی موڵکداری پاشکۆ و هەندێ توێژی سوپا و دەسەڵاتدارانی دەوڵەتدا بوو. ئەوانە لەباتی بەکارهێنانی کەپیتاڵ لە وەبەرهێنانکردن بۆ گەشەپێکردنی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و پیشەسازیی خۆماڵیدا، بە کاریان دەهێنا بۆ باشکردنی گوزەرانی خۆیان و دروستکردنی کۆشک و تەلار و دانی بەرتیل بە دەسەڵاتداران.

چارەنووسی ویلایەتەکانی عێراق

عێراق لە سێ ویلایەت پێکهاتبوو، موسل و بەغدا و بەسرە. لەم قۆناغەدا بەسرە بوو بە مەڵبەندی ئابوری و رێگەی بازرگانی سەرەکی ویلایەتەکانی تری عێراق. لەبەر نزیکی بەغدا لە بەسرەوە و تەختی ناوچەکە و ئاسانی رێگەی ئاوی، بەغدا بەخێرایی لەدوایکردنەوەی قەناتی سوێسەوە بوو بە بەشێک لە مەڵبەندی ئابوری بەسرە. لەبەرئەوەی هەر لەکۆنەوە بازرگانی موسڵ بەسترا بوو بە حەلەب و ئەنادۆڵەوە و هەروەها دووری و خراپی رێگەوبان، بەستنەوەی شارەکە بەو سەنتەرەوە خاوتر بەرێوەچوو. لەگەڵ دەستپێکردنی شەڕی یەکەمی جیهانی و کۆنترۆڵکردنی بەسرە لەلایەن ئینگلتەراوە هەتا دەهات موسل زیاتر بە بەغدا و بەسرەوە دەبەسترایەوە «١٠١ ل١٣٠».

ژمارەی دانیشتوانی ویلایەتەکانی عێراق(لام روون نیە ئایا ئەم ژمارانە کوردستانی باشور دەگرێتەوە یان نا) ساڵی ١٨٦٧بە ١،٢٥٠،٠٠٠ کەس هەڵسەنگێنراوە، ساڵی ١٨٩٠ گەیشتۆتە ١٨٥٠،٠٠٠ و ساڵی ١٩٠٥ بۆتە ٢،٥٠٠،٠٠٠کەس و ساڵی ١٩١٩ بەپێی ئامێری ئینگلیزەکان بە ٢،٦٩٤،٢٨٢ کەس هەڵسەنگێنراوە. لەوانە ١،٣٦٠،٠٠٠کەس لە ویلایەتی بەغدا(ناو شاری بەغدا ٢٥٠هەزار کەس تیایدیا ژیاوە)، ٧٨٥،٦٠٠کەس لە ویلایەتی بەسرەو ٥٤٨،٣٧٨ کەس لە ویلایەتی موسڵ ژیاون «٢». هۆکاری زیادبوونی دانیشتوان، بێجگەلە بوژاندنەوەی بازرگانی و زیادبوونی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بۆ کەمبوونەوەی پەتای تاعون گەڕاوەتەوە، کەمبوونەوەی بڵاوبوونەوەی کۆلێرا بەهۆی رێگرتن لە پیسکردنی رووبار و سەچاوەکانی ئاوی خواردنەوە.

رووبەری زەوی کشتوکاڵ لە نێوان ساڵەکانی ١٨٦٠-١٩١٣ لە ١٠٠-١٥٠هەزار دۆنمەوە زیادیکردووە بۆ١،٦٠٠،٠٠٠دۆنم. بەمانایەکی تر ١٠ هێندەی لێهاتووە، بەپێی ئەوەش چاوەڕوان دەکرێت کە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی بەهەمان رێژە زیادیکردبێت «٣٠ ل٢٧٣».

لە نێوان ساڵەکانی ١٨٨٠-١٩١٤ هەناردەکردنی بەروبوومی وڵاتەکە و هەندێ ناوچەی ناوچەی ئێران لە رێگەی بەسرەوە سێ هێندە زیادیکردووە. ئەو بەرهەمانە بە پلەی یەکەم گەنم و جۆ و خورما و خوری بوون. هەناردەکردن رۆڵی گرنگی هەبووە لە گەشەکردنی بەرهەمهێنانی ناوچەکەدا، بۆ نمونە ساڵی ١٩١١-١٩١٢ قەبارەی ساغکردنەوەی گەنم و جۆ لە بازاڕەکانی عێراقدا ٢٠هەزار تەن بوو، بەڵام هەناردەکردنیان بۆ دەرەوە گەیشتۆتە ٢٠٠هەزار تەن «٣٠ ل٢٧٤». هەمەچەشنی بەروبوومی کشتوکاڵی ناوچەکە فاکتەرێک بووە بۆ بوژاندەوەی بازرگانی نێوان ویلایەتیەکان بەخێرایی، بەڵام خراپی رێگەوبان و ناسەقامگیری و جیاوازی خاسڵەت و گرفتی ناوچەکان بۆتە کۆسپ لەبەردەم خێرایی گەشەکردنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی نێوان ناوچەکان و گرێدانیانیان پێکەوە «١٠١ ل١٦٦».
بەتایبەتی بەهۆی راکێشانی هێڵی شەمەندەفەرەوە، لە ساڵەکانی ١٩١٢ وە هەتا هاتووە هاوردەکردن لەچاو هەناردەکردندا زیاتری کردووە. قوماشی ئینگلیزی گەیشتۆتە ٣٣-٤٠٪ی کۆی کەلوپەلی هاوردەکراو. بەپێی ئامێری ئینگلیزەکان ساڵی ١٩٠٨ قیمەتی کۆی بازرگانی نێوەندی بەسرە و ناوچەکانی ناوەوەی عێراق گەیشیۆتە یەک ملیون پاوند «٣٠ ل٢٧٥». زیانیاری ورد نیە لەسەر قەبارەی بازرگانی لە نێوان ناوچەکانی عێراق و هەروەها لەگەڵ وڵاتەکانی دەوروپشت لە رێگە وشکانییەکانەوە. بەڵام ئەوەی ئاشکرایە بەهۆی بەکارهێنانی هەمان رێگەوبان و ئامرازی گواستنەوەی کۆنەوە، ناسەقامگیری و نائارامییەوە، زۆری باج و گومرگ لەسەر بەرهەمهێنەران و بازرگانە خۆماڵییەکان و قۆرخکردنی بازرگانی لەلایەن توێژێکی سەر بەدەستەڵانەوە، بازرگانی ناوخۆ لەچاو بازرگانی دەرەوەدا زۆر خاوتر گەشەی کردووە.
گەشەکردنی جموجۆڵی خێرای بازرگانی ویلایەتەکانی عێراق و زیادبوونی بەرهەمهێنانی خێرا تیایاندا، کە سەرچاوەی قازانج و داهاتی زۆر بوو، وایکرد کە چەندین لایەن بکەوێتە هەڵپەکردن بۆ پچڕینی بەشی خۆی تیایدا. بۆ ئەو مەبەستە لایەنی سەرمایەداری جیهانی چالاکی و دەستێوەردانی خۆی زیادکرد لە ناوچەکەدا، گرتنەدەستی حوکمرانی لەلایەن گەنجانی تورکەوە لەدەوڵەتی عوسمانیدا و هەوڵدانیان بۆ زیادکردنی داهاتەکانی دەوڵەت، وایکرد دامودەزگانی باجکۆکردنەوە لە وڵاتەکەدا سەرلەنوێ رێکبخەنەوە و رێژە و جۆری باجەکان زیادبکەن، دەسەڵاتداری ویلایەتەکان و سوپا و فەرماندەران پێگەی خۆیان بەهێزترکرد و کەوتنە خڕکردنەوەی سامانی زۆر لەرێگەی بەرتیل وەرگرتن و گەندەڵی و خۆبەشەڕیککردن و هەڕەشەکردنەوە، سەرەک خێڵ و شێخ و پیاوانی

ئاییینی و فیوداڵی موڵکدار و بازرگانە گەورە پاشکۆکان دەیانویست بەشی خۆیان بپچڕن.
هەوڵدانی دەوڵەتی عوسمانی لە کۆتایی سەدەی نۆزدە بۆ سەرلەنوێ بە میریکردنی زەویوزاری کشتوکاڵی شکستی هێنا، ئەوەی لە بواری موڵکایەتی زەویدا سوڵتان توانی بەدەستی بهێنی زیادکردنی قەبارەی موڵکەکانی خۆی بوو «١٠١ ل١٥٦». لە پراکتیکدا ئەوەی روویدا دەسەڵاتدارانی خۆجێیی و ئەفسەرە دەستڕۆیشتووەکانی سوپا، بەشێکی زۆری زەویوزاری کشتوکاڵیان لەسەر خۆیان تاپۆکرد یان لە رێگەی بەرتیلەوە لەسەر خەڵکی دەستڕۆیشتوو یان نزیکی خۆیانەوە تاپۆیان دەکرد و بە فرت و فێڵ خۆیان لە باجدان دەدزێوە. ئەو زەویانەی ئەمانە دەستیان پێدەگەیشت لە دەوروبەری بەغدا و کەنار رووبارەکان و شارەگەورەکان بوون، کە سوپا بە ئاسانتر دەیانتوانی کۆنترۆڵی بکەن. بە شێوەیەکی گشتی لەسەرەتای سەدەی بیستدا ٣٠٪ ئەو زەویانەی سوپا دەیتوانی کۆنترۆڵیان بکات موڵکی سوڵتان بوو، ٣٠٪ موڵکی سەرەک خێڵەکان بوو کە پارێزگاری ناوچەکەیان دەکرد، ٣٠٪ دەسەڵاتدارە ناوچەییەکان و ٢٠٪ بەناوی وەقفەوە درابوو بە پیاوە ئاییینیە بەهێزەکان «٣٠ ل٢٨٠».
هەتا شۆڕشی دەستوری لە ساڵی ١٩٠٨، سوڵتان کۆمەڵە کەسێکی دانا بوو، کە پەیوەندی راستوخۆیان بەخۆیەوە هەبوو بۆ کۆکردنەوەی باجەکان. ئەمانە سەرەڕای باجکۆکرنەوە، سوڵتان دەسەڵاتێکی زۆری پێدابوون. دەیانتوانی هەموو دەستگاکانی دەوڵەت لە سوپا و فەرماندەران و خەڵکانی دەسەڵاتدارانی خۆجێیی بەکاربهێنن بۆ دابینکردنی باج وسەپاندنی رۆڵ و پێگە و بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان. ئەوانە شێوازی بەکارهێنان و دابەشکردنی ئاوی روبارەکانیان بەکاردەێنا بۆ فشارخستنە سەر خێڵ و موڵکدار و بەرهەمهێنەرەکان. بەرامبەر بەکارهێنانی ئاو، ئەو خەڵکە دەبوایە وەلایان بە سوڵتان هەبوایە و گوێرایەڵی مەرجەکانی بونایە. بە سودێکی زۆر پارەیان بەقەرز دەدا بە بەرهەمهێنەرەکان، لەباتی خزمەتی سەربازی گەنجەکانیان لە کێڵگە تایبەتیەکانی خۆیاندا کارپێدەکرد. بەخۆڕایی کەشتی و بەلەمەکانی دەوڵەتیان بۆ خۆیان بەکاردەهێنا، سەربازیان بەکاردەهێنا بۆ راکێشانی قەنات و هەڵبەستنی گۆماو و کۆکردنەوەی باج لە بەرهەمهێنەران «٣٠ ل٢٨٢».
لەدوای ساڵی ١٩٠٨وە حکومەتی گەنجە تورکەکان دەزگایەکی نوێیان بۆ کۆکردنەوەی باج پێکهێنا. بەڵام ئەوە بۆ بەرهەمهێنەران لە زیادبوونی قەبارە و جۆری باج بەولاوە هیچ سودێکی نەبوو. لەو شوێنانەی لەژێر کۆنترۆڵی دەوڵەتدا

نەبوو، ئەرکی کۆکردنەوەی باج بە توێژەک لەو سەرەک خێڵ و شێخانەی وەلای تەواویان بۆ دەوڵەتی عوسمانی هەبوو سپێردرا بوو. لەبەرامبەردا ئەمانەدا زاڵ دەکران بەسەر خێڵ و پێکهاتەکانی تردا و باشترین زەوی و سەچاوەی ئاویان پێدەدرا و لە باجدان دەبەخشران. ئەمانە هەتا دەهات ڕۆڵیان زیادیدەکرد و لەگەڵ دەزگا باجکۆکەرەوەکان و دەسەڵاتدارە خۆجیەییەکان و پیاوە ئایینیەکان ڕێدەکەوتن. ئەوانە زۆرجار بەپێی خواستی بازار بڕیاریان دەدا بەرهەمهێنەرەکان چی بچێنن. دواتر ئەو بەرهەمانەیان بەشەریکایەتی لەگەڵ بازرگانە گەورەکاندا ساغدەکردەوە و بەشێک لە قازانجی ئەوەیان دەدا بە ئاغاکانیان. لەکاتی لاوازبوونی دەوڵەتدا دەرفەتیان دەهێنا ڕێژەیەکی زیاتر بۆ خۆیان بپچڕن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا پاڵپشتی تەواوی دەوڵەتیان دەکرد، چونکە دەیانزانی مانەوەی دەوڵەتی عوسمانی و سیستمی فیودالی خێلایەتی گەرەنتی بوو بۆ مانەوەی خۆیان.

دەسەڵاتدارانی عوسمانی چاک لە سروشتی ئەو خێڵانە و ناکۆکی نێوانیان شارەزا بوو. لەڕێگەی پێدانی زەوی و ئەرکی کۆکردنەوەی باج پێیان و چەکدارکردنیان، بە ناوی ئایین و پاراستنی خەلافەتەوە کۆنترۆڵی ئەو ناوچانە و خێڵی بچوک و پێکهاتەکانیان پێدەکردن.

هەڵبەتە ئینگلیزەکانیانیش ژیرانە هەر وەکو دەوڵەتی عوسمانی بەردەوام بوون لەو کارەدا و ململانێی نێوان خێڵ و پێکهاتە و ناوچەکانیان لە پێناوی بەرژەوەندی خۆیاندا بەکاردەهێنا «**١١٧ل٢٨**».

لەم ناوەش گۆڕانکاری بەسەر بەرهەمهێنانی پیشەییدا هات، هەتا دەهات لە سیستمێکی قوفڵدراوە بەرەو بەرهەمهێنانی شوێنکاری پیشەیی بچوک و گەورەی کراوەتر دەچوو. لەهەمانکاتدا پیشەسازیی سەرەتایی گۆڕانی بەسەرداهات. لە شارەکانی بەغدا و موسڵ و بەسرە بە هەزاران شوێنکاری بچوکی پیشەیی هەبوو، بەڵام کارگەی هاوچەرخ بە بەکارهێنیانی تەکنک و شێوازی نوێ، بچوک و کەم و لاواز بوون. لە بەغدا ساڵەکانی **١٩١٤**ژمارەیەک کارگەی قوماشی خوری بچوک هەبوو کە تیایدا مەکینەیان تیادا بەکاردەهێنا. چەندین پیشەسازی سەرەتایی هەبوو، لەوانە **١١٦** ئاشی ئاو، دوو کارگەی سەهۆڵ، **٢٤**کارگەی شەکر، **٣٣** دەباغخانە، دوو کارگەی ڕۆنی کونجی. عارەق بە خورما یان تری بەرهەم دەهێنرا. هەروەها لە موسڵ بێجگە لەوانە بەرهەمی تری تایبەتی هەبووە ، نمونەی ئەوانە سابون و شەڕاب و ڕۆنی کونجی. چەندین بەرهەمی قوماشی تایبەتی بە ناوچەکە لەو شارانەدا بەرهەم هێنراوە، لەوانە عەگاڵ، توربان، عەبا، بەرماڵ... .

پێش شەڕی یەکەمی جیهانی، بەغدا **٣١٢** جۆلای تێدا بووە کە بە موعەدەل هەر

یەکە دوو تەونی هەبووە. **٣٢** شوێنکاری بەرهەمهێنانی قوناشی ئاوریشم، حەوت کارگەی نەقشکردن و بۆیەکردنی تاوی تێدا هەبووە. بەشێکی زۆری کەرەسەی خاوی ئەو پیشانە خۆماڵی بوون، بەڵام چونکە بەشی نەکردووە، لە شوێنەکانی ترەوە بەشێکی تریان هاورد کردووە «**٣٠** ل**٢٨٥** ٧ ل**١٥٥**».

لەم قۆناغەدا گرنگترین رووداو لە ویلایەتەکانی عێراقدا، دۆزینەوە و دەرهێنانی پترۆڵ بوو. ئەم رووداوە وڵاتەکەی بەرەو تایبەتمەندیی دەرهێنان و فرۆشتنی پترۆڵ برد کە بناغەیەکی نوێی دانا بۆ ئەو مەڵبەندە ئابورییە و دوارۆژی وڵاتەکە. هەتا دەهات لەگەڵ گەشەکردنی پیشەسازیدا پێویستیی وڵاتە سەرمایەداریەکان بە سەرچاوەی وزە زیادیدەکرد. لەگەڵ زیادبوونی ئەو پێویستییە، ناوچەیەکی وەکو عێراق گرنگی تایبەتی لایان پەیدا دەکرد «٧ ل**١٩٤** **٢٩** ل**٥٤**».

گەڵاڵەبوونی خاسڵەتی تایبەتی ناوچەکان

بەو زەمینە نوێیە هەتا دەهات خاسڵەتی ویلایەتەکانی دەرەوەی تورکیای عوسمانی لەگەڵ ناوەندا جیاوازی تیادا پەیدا دەبوو و لەیەکتر دوور دەکەوتنەوە. لەگەڵ زیادبونی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهانی لە ناوچەکەدا، مەڵبەندا ئابورییەکان زیاتر بە جیا دەبەستران بە بازاڕی جیهان و دەوڵەتی دەرەکی جیاوازەوە. بە هۆی جیاوازی سەرچاوەی سروشتی و کەرەسەی خاو تیایاندا، تایبەتمەندیی ئابوری تیایاندا زیادیدەکرد و ئەمانەش کاردانەوەی سیاسی و نەخشەی جوگرافیی هەبوو.

لەهەمانکاتدا بەهۆی خراپی رێگەوبان و ناسەقامگیری و ترسی رێگەوبان و خاوی گەشەکردنی بەرهەمهێنانی پیشەسازی ناوخۆ و لاوازی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوان ناوچە و هەرێم و ویلایەتەکانی دەوڵەتەکەدا، ئەو ناوچانە هەتا دەهات لە یەکتری و ناوەندی دەوڵەتەی عوسمانییەوە دوور دەکەوتنەوە و هەر بەشێک لەوانە زیاتر بە نزیکترین سەنتەری ئابورییەوە دەبەسترانەوە «**١٠١** ل**١٦٦**».

شکستهێنان و لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری دەوڵەتی عوسمانی، لەلایەکەوە کۆنترۆڵی دەسەڵاتی ناوەندی بەسەر ویلایەتەکاندا لاوازکرد و لەلایەکی ترەوە هەتا دەهات ئەو ناوچانە یەک لە دوای یەک لێییجیا دەبوونەوە. پرۆسەکە بە لەدەستدانی وڵاتەکانی باکوری ئەفریقا و میسر دەستیپێکرد و دواتریش لە دەستدانی ناوچەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە دوایاندا هات. ئەم زەمینە نوێیە چەند خاسڵەتێکی تایبەتی بۆ ئەو ناوچانە دروستکرد:

- نەبوونی دەوڵەتێکی ناوەندی لە ناوچەکەدا. لەگەڵ ئەوەی پێش بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهانی، بەشێکی زۆری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەژێر کۆنترۆڵی دەوڵەتی عوسمانیدا بوو، بەڵام بە کردەوە ناوچە و ویلایەتەکانی لە بەرژەوەندی داهاتی باج و سامان بۆ دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی ئەو دەوڵەتە بەولاوە هیچ بەرژەوەندێکی ئەوتۆ پێکەی نەبەستبوونەوە و هەتا ڕادەیەکی زۆر لەیەک دابڕدراو بوون.

لەگەڵ لاوازبوون و شکستهێنانی ئەو دەوڵەتەدا هیچ دەوڵەتێکی تری ناوەندی بەهێز دروست نەبوو کە بتوانێ ڕێگە بۆ نزیکبوونەوەی ئەو ناوچانە لەیەک و گرتنی ڕێبازێکی هاوبەش لە نێوانیاندا خۆش بکات.

نەبوونی بەرژەوەندی هاوبەش و لاوازی پەیوەندی لە نێویاندا و لاوازی و سروشتی قوفڵدراوی خێڵ و ناوچەکان و ململانێی دژواری نێوانیان، لاوازی چینوتوێژە نوێەکان و لەبەرامبەردا بەهێزی لایەنی سەرمایەداری جیهان و هاوپەیمانە خۆماڵیەکانی و بەرژەوەندیان لەو مەڵبەندە نوێیانەدا، زەمینەیەکی لەبار دروست نەبوو بۆ دروستبوونی دەوڵەتێکی نوێ، کە بتوانێ ئەو شوێنانە پێکەوە گرێبدات و جێگەی دەوڵەتی عوسمانی بگرێتەوە.

- ململانێ و گرژی نێوان پێکهاتە و ناوچەکان. ململانێی نێوان بنەماڵەکانی قورەیش فاکتەرێکی گرنگ بوو بۆ دروستبوون و لەناوچوونی دەوڵەتە فیوداڵە خێڵایەتەکانی ڕاشدین و ئەمەوی و عەباسی. لە دوای شکستهێنانی ئەو دەوڵەتانە، بە درێژایی زیاتر لە ٧٠٠ساڵ چیتر هیچ خێڵ یان بنەماڵەیەکی عەرەب نەیانتوانی دەوڵەتێکی زلهێزی نوێ دامەزرێنن، کە ناوچە عەرەبەکان یەکخات. بە درێژایی ئەو ساڵانە دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتەکانی ئێران بۆ کۆنترۆڵی ئەو ناوچانە سوودیان لەو ناکۆکی و لاوازیە وەرگرت.

لەم قۆناغەشدا بە هەمان شێوەی کۆن پچڕپچڕی و ململانێ و دوژمنایەتی بەردەوام بوو لە نێوان خێڵ و بنەماڵە و پێکهاتە و ناوچەکانی وڵاتە عەرەبیەکاندا. ئەمانە لەلایەن سەرمایەداری جیهانەوە سودی لێوەرگیرا بۆ کۆنترۆڵکردنی ناوچەکەو دارشتنی پاشەڕۆژی بەپێی بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان. ئەو دەوڵەتانە نە بە ئەرکی خۆیان دەزانی دەوڵەتێکی ناوەندی سەربەخۆ لەو ناوچەیە دروستکەن و ڕەنگە بە بەرژەوەندی خۆشیان نەزانیبێت.

- لاوازیی چینوتوێژە نوێیەکان. بەهۆی فاکتەرە بنچینەییەکانەوە، چینوتوێژە نوێیەکان نمونەی برژوای بەرهەمهێنەری ناوەند و بچوک، بازرگانە خۆماڵیەکان، مسکێن و کرێکاران، پێکهاتەکان، هەروەها بازرگانە گەورەکان و فیوداڵی

موڵکداری پاشکۆ بەلاوازی مانەوە. سەرەڕای ئەوانە بەهۆی ئەوەی ئەو ناوچانە لەیەک دابڕاوبوون و لەهەمانکاتدا بەسترابوون بە سەنتەری جیاوازەوە هێندەی تر لاوازی کردبوون. بەهۆی ئەو لاوازیەیانەوە هێندەی تر زەلیلی دەستی سەرمایەداری جیهانی بوون.
ناوچەکانی باکوری ئەفریقا و میسر و لوبنان و فەڵەستین و دیمشق و حەلەب و بەسرە... هەتا رادەیکی زۆر لەیەک دابڕاو بوون. ئاڵوگۆڕی بازرگانی و هاتوچۆ زۆر بە خاوی لە نێوانیاندا گەشەی دەکرد، ئەوەی لەو ناوچانەدا بە خێرایی گەشەی دەکرد ئاڵوگۆڕی بازرگانی دەرەکی و وەبەرهێنان و ئیمتیازی دەرەکی بوو. راستە لەپاڵ ئەودا بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی زیادیدەکرد و سەرچاوەی نوێیی وزە و کەرەسەی خاو دەدۆزرایەوە و رۆڵی بازرگانە گەورەکان و فیودالی موڵکدار زیادیدەکرد، بەڵام ئەوانە لەباتی ئەوەی ناوچەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەیەک نزیک بکاتەوە بە پێچەوانەوە لەیەک دووری دەخستنەوە.
راستە توێژی نوێیی بەرهەمهێنەری پیشەیی بچوک و گەورە و چینی ناوەڕاست و بچوکی بەرهەمهێنەر و بازرگانی خۆماڵی لە شارەکاندا گەشەیان کرد. راستە ژمارەی جوتیاری موڵکداری بچوک لە لادێکاندا زیادیکرد، کرێکار لە شارەکان و سەپان و کرێکاری کشتوکاڵی ژمارەیان زیادیکرد، ژمارەی فەرمانبەران و دەسەڵاتدارانی خۆماڵی دامودەزگاکانی دەوڵەت و ریزەکانی سوپا زیادیانکرد، بەڵام هەموو ئەمانە تەنها لە سنوری ناوچەکانی خۆیاندا بوون و بازاڕێکی خۆماڵی بچوکیان هەبوو، لەبەر لاوازیان نەیاتوانی پەیوەندی و بەرژەوەندی توندوتۆڵی هاوبەش لەگەڵ ناوچەکانی تردا ببەستن.
- بەستنەوەی سەنتەرەکان بە دەوڵەتی سەرمایەداری جیاوازەوە. کە ساڵی **١٩١٤**شەڕی جیهانی دەستی پێکرد، وڵاتەکانی مەغریبی عارەبی لەژێر دەسەڵاتی فەرەنسا بوون، لیبیا لەژێر دەسەڵاتی ئیتاڵیا، میسر ئینگلتەرا، فەرەنسا لە سوریای گەورە دەسەڵاتی بەهێزبوو، بەهەمان شێوە ئینگلتەرا لە عێراق. لەهەمانکاتدا تورکیای عوسمانی کەوتە بەرەیەک لەگەڵ ئەڵمانیا و مان و نەمانیان لکێنرا پێکەوە.
لەگەڵ ئەوەی ئەمانە ناوچەکانی زیاتر لە یەکتر دوور دەخستەوە، بووە هۆی ئەوەی ببەسترێنەوە بە دەوڵاتی کەپیتالیستی جیاوازی خاوەن بەرژەوەندی تایبەت. راستە هاوپەیمانەکان دوژمنێکی هاوبەشیان هەبوو لە شەڕی جیهانیدا، بەڵام هەر یەک لەوانە بەرژەوەندی جیاوازیان هەبوو و هەوڵی مسۆگەرکردنی پاشەڕۆژی ئەو بەرژەوەندییەی خۆیان دەدا «**٢٤** ل**٣٩**». بەستنەوەی مەڵبەندەکان

بە دەوڵەتی جیاوازەوە فاکتەرێکی تری گرنگ بوو، کە ناوچەکانی زیاتر لەیەک دوور خستەوە. لەبەر لاوازی چینوتوێژ و پێکهاتەکانی ناوچەکە و نەبوونی دەرفەتیان لە بڕیاردانی چارەنوس و ڕێبازی گەشەکردنی ناوچەکەدا، بڕیاردان لەسەر چارەنوس و پاشەڕۆژیان هەتا دەهات زیاتر دەکەوتە دەست دەوڵەتە کەپیتالیستەکانەوە.

ژێردەستی و پاشکۆیەتی

لە کۆتایی سەدەی نۆزدەوە هەتا ساڵی ١٩٠٨، کە شۆڕشی دەستوری لە تورکیای عوسمانیدا دەستیپێکرد، ململانێی سەرەکی بۆ بڕیاردانی چارەنوسی ئەم ناوچانە لە نێوان دوو ڕێبازدا بوو. ڕێبازی یەکەمیان بەردەوامبوون بوو لەسەر سیستمی فیودالی خێڵەکی و دەوڵەتی خەلافەت. ئەمانە بەسەر دوو بەرەدا دابەشبوون. بەشێکیان ئەو سەرەک خێڵ و شێخ و پیاوانی ئاینی و دەسەڵاتدارە خۆ جێیانە بوون کە بەرژەوەندی هاوبەشیان لەگەڵ سوڵتاندا هەبوو، مان و نەمانیان راستەوخۆ بە مان و نەمانی دەوڵەتی عوسمانی و سوڵتانەوە بەسترابوو. ئەمانە کەوتبوونە دوای دروشم و بانگەوازەکانی بزاڤی کۆمکاری ئیسلامییەوە.
بەهۆی لاوازبوونی دەوڵەتی عوسمانی و شکستهێنانی لە شەڕەکانیدا و کەمبوونەوەی دەسەڵاتی بەسەر ویلایەتەکانی دەرەوەی تورکیای عوسمانیدا و هەروەها زیادبوونی مەیلی سەربەخۆیی ناوچەیی و نەتەوایەتی لەسەرانسەری دەوڵەتەکەدا، بەشێکی تر دروستبوون. ئەم بەشە دەیانویست هەمان سیستمی فیودالی خێلایەتی بهێڵنەوە، بەڵام خواستیان ئەوەبوو، کە دەوڵەتێکی خەلافەتی هاوبەشی تورک و عەرەب پێکبهێنرێت.
هەڵبەتە بەشێک لە مسکێنەکان ئەو گۆڕانکارییە گەورانەی لە سەد ساڵی دواییدا روویدا بوو بە هەڕەشە لەسەر خۆیان دەزانی. لەبەرئەوەی بەهۆی خاوی گەشەکردنی پیشەسازییەوە دەرفەتی کاری تریان بۆ دروست نەبوو، ترسیان لێ نیشتبوو دەربەدەر و بێ نان و ئاو ببن و ببنە کۆیلەی غەیرەدین. بۆیە زۆر لەوانە لە خۆخستنە پاڵ ئەم ڕێبازەوە بەولاوە هیچ چارێکی تریان نەدەبینی.
ڕێبازی دووەم، لەم ناوچانەداهەوڵدانی داپچڕین و سەربەخۆیی بوو لە دەستەڵانی ناوەندی دەوڵەتی عوسمانی. ئەمانەش بەسەر دوو بەرەوە

دابەشبوون. یەکێکیان بەرەی سەرمایەداری جیهان و چینوتوێژ و پێکهاتەی نزیکبوو لێیانەوە، لە بازرگانە گەورەکان و فیوداڵی موڵکداری پاشکۆ و هەندێ پێکهاتە. ئەمانە لایەنی بەهێزبوون و کۆنترۆڵی مەڵبەندە ئابورییەکانیان کردبوو. لایەنی دووەم چینوتوێژە بەرهەمهێنەرە نوێیەکان و بازرگانی خۆماڵی و توێژێکی نوێی رۆشنبیر و فەرماندەرانی دەوڵەت و سوپای خەڵکی ئەو ناوچانە بوون. بەشێکی زۆر کرێکار و جوتیاری بچوک و هەروەها بەشێک لە فیوداڵی موڵکدار و دەسەڵاتی ئایینی بە پەرۆش بۆ چاکسازی کەوتبوونە ئەم بەرەیەوە. ئەمانە لەچاو بەرەکەیتر زۆر لاوازبوون و لەلایەن دەوڵەتی عوسمانی و لایەنی دەرەکیشەوە رێگەیان لێدەگیرا. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لەگەڵ بەرەی یەکەم هێشتا بەرژەوەندی هاوبەشیان هەبوو لە لاوازکردنی فیوداڵی خێڵەکی و چاکسازیی یاسایی و سیاسی و بوژاندنەوەی بازاڕدا. بەشێک لەمانە لە ئەوروپا و میسر پەیوەندی و هاریکاری گەنجانی تورکیان دەکرد.

لەسەرەتادا رێبازی دووەم بوو بە پاڵپشتێک بۆ شۆڕشی دەستوری و پرۆسەی چاکسازی. ئەوەی لێرەدا لای ئەمان گرنگ بوو سەربەخۆیی و ئۆتۆنۆمی زیاتر بوو بۆ ناوچەکانیان و لەهەمانکاتدا گۆرینی دەسەڵاتدارانی خۆجێیی دەوڵەت بوو بە خەڵکانی ناوچەکە خۆی. لەم ناوچانەش بزووتنەوەی دیموکراسی لە رادەربڕین و رۆژنامە دەرکردن و پێکهاتنی چەندین رێکخراوی کۆمەڵگەی مەدەنی و پارتی سیاسیدا خۆی بینیەوە.

داواکاریەکانی ئەو ناوچانە بۆ چاکسازی و مافی ئۆتۆنۆمی و سەربەخۆیی لەلایەن سوڵتان و حکومەتە نوێیەکەوە رەتکرایەوە و بگرە بە هێزی سەربازی بەتایبەتی لە ویلایەتەکانی لوبنان و سوریا رووبەڕوویان بوونەوە. هاوپەیمانیی دەوڵەتی عوسمانی لەگەڵ ئەڵمانیادا، گوژمیدا بە پرۆسەی دوور کەوتنەوەی مەڵبەندی ئابوری و ناوچەکان لە ناوەند. لەلایەکی ترەوە بەهۆی دەستپێکردنی شەڕەوە، هەریەکە لە دەوڵەتە سەرمایەدارەکان لای خۆیەوە هەوڵی بەهێزکردنی جێ پێی خۆی لەو ناوچانەدا دەدا.

نەبوونی دەسەڵاتێکی ناوەندی هاوبەش لە ناوچە عەرەبیەکاندا، لاوازی بەرژەوەندی هاوبەش و پەیوەندی توندوتۆڵ لەنێوان سەنتەر و ناوچکاندا، لاوازی چینوتوێژە نوێیەکان و کەمی دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیاردانیدا، جیاوازی نێوان ئاستی گەشەکردنی ئەو ناوچانە، ململانێو دوژمنایەتی نێوان خێڵ و پێکهاتەکان، هەموو ئەمانە وایکرد وڵاتەکانی باکوری ئەفریقا و میسر رێبازی تایبەتی خۆیان بگرن و ببنە کۆڵۆنی دەوڵەتە سەرمایەدارەکان و لەهەمانکاتدا

فەرەنسا و ئینگلتەرا لە ناوچە عەرەبییەکانی تردا بگەڕێن بەشوێن هاوپەیمانی نوێی بەهێزدا. لێرەدا هاوپەیمانەکان، ناڕازی و بزووتنەوەی خەڵکانی ئەو ناوچانەیان قواستەوە و ڕۆڵی شەریفی مەککەیان بەهێزکرد و لەو ڕێگەیەوە جڵەوی بزووتنەوەی سەربەخۆیی ناوچە عەرەب کەوتە دەست ڕەمزە ئایینیەکانی عەرەبی مەککە.

ساڵی **١٩١٥** بە پشتگیری هاوپەیمانان ڕاپەڕینی چکداری عەرەب بە ناوی شۆڕشی عەربی لە شام کوژابووەوە، کە بە سەرۆکایەتی شەریفی مەککە بەرپا بوو. زۆربەی سەرەک خێل و موڵکداری فیوداڵ و شێخ و پیاوانی ئایینی و چینوتوێژەکانی کۆمەڵ پاڵپشتیان کرد. توێژێکی کەم لەمانە لە پەنای دەوڵەتی عوسمانیدا مانەوە.

ساڵی **١٩١٤** ئنگلتەرا بەسرەی داگیرکرد، ساڵی **١٩١٧** بەغدا. ساڵی **١٩١٦** ڕێکەوتنامەی سایکس پیکو لە نێوان دەوڵەتانی هاوپەیمان مۆرکرا. بەپێی ئەوە ویلایەتەکانی دەرەوەی تورکیای عوسمانییان بە فەرمی لە نێوەن خۆیاندا دابەشکرد.

هەر بەشێوەی ناوچە عەرەبییەکان، چینوتوێژ و پێکهاتەکان لە عەرەب و کورد و پێکهاتەکانی تر لە ویلایەتەکانی عێراقیش کەوتنە جموجۆڵ بۆ بەدەستهێنانی سەربەخۆیی و ئۆتۆنۆمی ناوچەکانیان. گوێ ڕایەڵ نەبوونی ئینگلتەرا بۆ داواکارییەکانی ئەوانە، چەندین بزووتنەوەی لێکەوتەوە، نمونەی ئەوانە شۆڕشی بیست لە ویلایەتەکانی باشوری عێراق و شۆڕشی شێخ مەحمود لە سلێمانی. هەتا ساڵی **١٩٢١** ئەو ویلایەتانە لەژێر ئینتیدابی ئینگلتەرەدا بوون. بەهۆی پەرشوبڵاوی و لاوازی چینوتوێژە نوێکان و ململانێ و دوژمنایەتی نێوان خێڵ و پێکهاتەی ناوچەکەوە لەو ساڵەوە بەدەستی ئینگلتەرا شانشینی عێراق لە سێ ویلایەتە کۆنەکەی دەوڵەتی عوسمانی دامەزرا و یەکێ لە خزمانی بنەماڵەی شەریفی مەککەیان تیادا کرد بە پاشا «٣، ٢». ئەم زەمینەیە عێراقی کرد بە دەوڵەتێک کە تیایدا سیستمێکی سیاسی و ئابوری لاوازی پاشکۆ و دیکتاتۆر جێگیر بێت.

ساڵی **١٩١٨** هێزەکانی شەریفی مەککە بە پاڵپشتی هاوپەیمانان سوریای گەورەیان گرت. چینوتوێژ و هێزە خۆماڵییەکانی سوریا ساڵی **١٩١٩** بانگەوازی سەربەخۆییان کرد و پەرلەمانێکیان پێکهێنا. ساڵی **١٩٢٠** بانگەوازی مەملەکەتی سوریای عەرەبیان کرد، بەڵام هاوپەیمانیان دانیان پێدا نەنا. ئەو ناوچانە بەر فەرەنسا کەوت و کۆنترۆڵی کرد. لەو سەردەمەدا سوریای گەورەیان بەسەر

١٠ وردە دەوڵەتدا دابەشکرد، لەوانە دەوڵەتی لوبنان، دمشق، حەلەب و دەوڵەتی عەلەوی. ساڵی **١٩٢٢** پێنج لەو دەوڵەتانە لەژێر ئینتیدابی فەرەنسا یەکخران و سوریای ئەمڕۆیان لێ دروستبوو . ساڵی **١٩٢٥**خەڵکی وڵاتەکە هەوڵی دانانی دەستورێکی نوێیاندا، بەڵام بۆیان سەری نەگرت. بەهۆی ئەوەوە شۆڕشی سوریای مەزن بەرپا بوو و هەتا ساڵی **١٩٢٧** بەردەوام بوو. ساڵی **١٩٢٨** مەجلیسی شورای سوریا دامەزرا و دوای ساڵێک بڕیار لەسەر دەستوری نوێی وڵاتەکە درا و ساڵی **١٩٣٢** بانگەوازی کۆماری سوریا کرا.
ساڵی **١٩١٨** لوبنانییەکان بانگەوازی حوکومەتی لوبنانی عەرەبیان کرد، بەڵام لەبەرئەوەی وڵاتەکە کەوتە ژێر ئینتیدابی فەرەنساوە، تەمەنی ئەو حکومەتە تەنها سێ رۆژ بوو. ساڵی **١٩٢٠** لوبنان لە سوریا جیاکرایەوە. هەتا ساڵی **١٩٢٦** وڵاتەکە لەژێر ئینتدابی فەرەنسادا بوو. لەو ساڵەدا ئەنجومەنی نوێنەران دامەزرا و دەستوری وڵاتەکەی پەسندکرد و بەنگەوازی یەکەم کۆماری عەرەبی بە ناوی کۆماری لوبنانەوە کرا «**١١٧ ل٣٩ \ ٥٣\٥٢**».
هۆکاری ئەوەی پرۆسەی هەوڵدانی چاکسازی دەستوری و دامەزراندنی سیستمی کۆماری لە لوبنان و سوریادا زوو دەستیپێکرد، بە پلەی یەک بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە لە چیاکانی لوبنان و ناوچە کەنار دەریاکانی سوریا، پێشتر لە زۆر شوێنی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست گەشەکردنی بازرگانی و شاری بازرگانی بەهێز تیایاندا پەرەی سەند و بەهۆی ئەوەوە پیشەسازی سەرەتایی و پیشەیی و کاری بانکی تیایاندا بەهێز بوو و هەروەها لەچاو ناوچەکانی تردا چینوتوێژ و هێزی نوێیی تیایاندا بەهێزتر بوو.
پێکهاتە ناموسڵمانەکانی ناوچەکە هەر لە کۆنەوە رۆڵی گرنگیان هەبوو لە بەرەنگاربوونەوەی زوڵم و زۆرداری دەوڵەتی عوسمانی و سیستمی فیوداڵی خێڵەکی. لەبەرئەوەی دواتر فەرەنسییەکان پارێزگاریان دەکردن، بەهەمان ئاستی تورکیای عوسمانی رووبەڕووی سەرکوتکردن و ئاوارەبوون و کۆمەڵکوژی نەبوونەوە. لەبەرئەوە ئەم پێکهاتانە لە دوو رووەوە رۆڵی گرنگیان هەبوو. یەکێکیان رۆڵی هەوڵدانی چاکسازیی سیاسی و یاسایی و دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر، دووەمیان رۆڵی گرنگیان بینی لە هەوڵدان بۆ سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری ناوچەکە و بزووتنەوەی ناسونالیستی عەرەبی تیایاندا «**٢٩ ل٦٤**».
لە کاتێکدا لە تورکیای عوسمانی توێژێک لە تورک ئاڵای ناسونالیزم و سەربەخۆییان بەرزکردەوە و کەوتنە ئازاردانی پێکهاتە ناموسڵمان و نەتەوەکانی

تـر، بـە پێچەوانـەوە لـە ویلایەتەکانـی سـوریای گـەورە، پێکهاتـە ناموسـڵمانەکان بـوون ڕۆڵـی گرنگیـان بینـی لـە بزووتنـەوەی ناسیونالیسـتی عەرەبـدا. بۆیـە شـتێکی سـەیرنیە، کـە دامەزرێنـی پارتـی بەعسـی عەرەبـی کریسـتیان بـوو.
چینوتوێـژە نوێیـەکان و پێکهاتەکانـی سـوریای گـەورە هێنـدە بەهێـز بـوون، کـە بتوانـن ڕۆڵـی گرنـگ لـە هەوڵـدان بـۆ چاکسـازی سیاسـی و یاسـایی و دامەزراندنـی سیسـتمی کۆمـاری ببینـن، بـەڵام ئـەو توانایەیـان بەشـی ئـەوەی نەکـرد، بتوانـن سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری بەرفراوانتـر و سـەربەخۆ دامەزرێنـن، بۆیـە ئـەو وڵاتانـە ڕووبـەڕووی دابەشـکردن و پاشـکۆیی بوونـەوە.
فەڵەسـتین و ئـوردن بەشـێک بـوون لـە سـوریای گـەورە. سـاڵی **١٩٢٢** ئـوردن بەشـێوەی عێـراق لەلایـەن خزمێکـی بنەماڵـەی شـەریفی مەککـەوە شانشـینی ئـوردن تیایـدا دامـەزرا و فەڵەسـتین هەتـا سـاڵی **١٩٤٨** لەژێـر ئینتیدابـی ئینگلتـەرا مایـەوە «**٥٣\٥٢**».

شکسـتهێنانی شۆڕشی دەستوری و داڕمانی دەوڵەتی قاجار

لـە ئێـران هـەر بەچەشـنی تورکیـای عوسـمانی لـەم قۆناغـەدا باڵانسـی هێـزەکان گـۆڕان و پرۆسـەی بزووتنـەوە و شۆڕشـی دەسـتوری و دواتـر شکسـتهێنانی ڕوویـدا. بـەڵام ئێـران خاسـڵەتی تایبەتـی هەبـوو لـە مێـژووی کـۆن و پێکهاتـەی کۆمەڵایەتیـدا. ئـەو خاسـڵەتە تایبەتییانـە بەشـێوەیەکی جیـاواز لـە ناوچەکانـی دەوڵەتـی عوسـمانی لەگـەڵ ئـەو زەمینـە نوێیـە ئاوێتەبـوو و پرۆسـەی گۆڕانـکاری تیایـدا شـێوازێکی جیـاوزی گرتەبـەر. لێـرەدا، پێـش ئـەوەی باسـی دینامیکـی گۆڕانکارییـەکان بکەیـن پێویسـتە گرنگتریـن ئەوتایبەتییانـە لـە چەنـد خاڵێکـدا بـاس بکەیـن.

دروسـتنەبوونی توێژێکی ڕادیکاڵ لە ڕیزەکانی سوپادا

هەتـا ئەوکاتـەی دەوڵەتـی عوسـمانی لـە شـەڕی یەکەمـی جیهانیـدا دۆڕا، هیـچ هێزێکـی دەرەکـی لـە تورکیـای عوسـمانیدا وجـودی گـەورەی نەبـوو و تەرەفێکـی کاریگـەر نەبـوو لـە ململانێکانـی ناوخـۆدا. ڕۆڵـی کاریگـەر و وجـودی ئەوانـە تەنهـا لـە ویلایەتەکانـی دەرەوەی تورکیـای عوسـمانیدا بـوون، بـەڵام لـە

ئێران ئەمە پێچەوانە بوو.
بەهۆی ئەوەی ئینگلتەرا و روسیا لەسەر ئاستی ململانێ جیهانیەکانی ئەوسا هەتا دەهات لەیەک نزیک دەبوونەوە، ساڵی ۱۹۰۷ ناوچەی دەسەڵاتیان لە وڵاتەکەدا بە فەرمی لە نێوان خۆیاندا دابەشکرد و دواتریش لە شەڕی یەکەمی جیهاندا کەوتنە بەرەیەکەوە «۱۰۳ ل۲٤». ناوچەکانی دەسەڵاتیان تەنیا لە رووی سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتییەوە نەبوو، بەڵکو وجودی سەربازیشیان هەبوو. ئەمە هاریکاری ئەو دوو دەوڵەتەی زیادکرد بۆ کۆنترڵکردنی وڵاتەکە و رووداوەکانی بە ئاراستەیەکدا برد، کە لەبەرژەوەندی تایبەتی خۆیاندا بێت. بەدەستپێکردنی شەڕی جیهانی و زیادبوونی لەشکری ئەو دەوڵەتانە لە وڵاتەکەدا، دەوڵەتی قاجارلە گوێ رایەڵ بوون بەولاوە بۆ ئەو دوو دەوڵەتە هیچی تری لەبەردەمدا نەمابوو. لەهەمانکاتدا ئەوانە بوونە لایەنێکی کاریگەر لە بزووتنەوەی دەستوری و دەرئەنجامەکانیدا «۱۰٥ ل۲۸٦».

هێزی چەکداری دەرەکی لایەنێک بوو لە ململانێ ناوخۆییەکاندا

هەتا ئەوکاتەی دەوڵەتی عوسمانی لە شەڕی یەکەمی جیهانیدا دۆڕا، هیچ هێزێکی دەرەکی لە تورکیای عوسمانیدا وجودی گەورەی نەبوو و تەرەفێکی کاریگەر نەبوو لە ململانێکانی ناوخۆدا. رۆڵی کاریگەر و وجودی ئەوانە تەنها لە ویلایەتەکانی دەرەوەی تورکیای عوسمانیدا بوون، بەڵام لە ئێران ئەمە پێچەوانە بوو.

بەهۆی ئەوەی ئینگلتەرا و روسیا لەسەر ئاستی ململانێ جیهانیەکانی ئەوسا هەتا دەهات لەیەک نزیک دەبوونەوە، ساڵی ۱۹۰۷ ناوچەی دەسەڵاتیان لە وڵاتەکەدا بە فەرمی لە نێوان خۆیاندا دابەشکرد و دواتریش لە شەڕی یەکەمی جیهاندا کەوتنە بەرەیەکەوە «۱۰۳ ل۲٤». ناوچەکانی دەسەڵاتیان تەنیا لە رووی سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتییەوە نەبوو، بەڵکو وجودی سەربازیشیان هەبوو. ئەمە هاریکاری ئەو دوو دەوڵەتەی زیادکرد بۆ کۆنترڵکردنی وڵاتەکە و رووداوەکانی بە ئاراستەیەکدا برد، کە لەبەرژەوەندی تایبەتی خۆیاندا بێت. بەدەستپێکردنی شەڕی جیهانی و زیادبوونی لەشکری ئەو دەوڵەتانە لە وڵاتەکەدا، دەوڵەتی قاجارلە گوێ رایەڵ بوون بەولاوە بۆ ئەو دوو دەوڵەتە هیچی تری لەبەردەمدا نەمابوو. لەهەمانکاتدا ئەوانە بوونە لایەنێکی کاریگەر لە بزووتنەوەی دەستوری و دەرئەنجامەکانیدا «۱۰٥ ل۲۸٦».

سروشتی دژواری ململانێی نێوان باڵەکانی بزووتنەوەی دەستوری

توندڕەویی دەوڵەت و فیوداڵ و دەسەڵاتداری خۆجێیی ناوچەکان، چەوساندنەوەی بێ ئەندازەی مسکێن و جوتیارە بچوکەکان و دەرپەڕاندنیان لە زەویەکانیاندا، وایکرد کە ژمارەیەکی هێجگار زۆر لەوانە لە کۆتایی سەدەی نۆزدەوە رووبکەنە شارەکان. لەگەڵ ئەوەی بەرهەمهێنانی پیشەیی و پیشەسازی خۆماڵی گەشەکردنی بەخۆوە بینی، بەڵام توانای نەبوو دەرفەتی کار بۆ ئەو ژمارەگەورە بێکارە دابین بکات، لەبەرئەوە لەشکرێکی گەورەی بێکار لە شارەکاندا دروستبوو.

ساڵی **١٩١٤**، **٦٥**هەزار کرێکار لە پیشەسازی فەرشدا کاریان دەکرد، **٢٠** هەزار قوماش، **١٥** هەزار لە وەرشە پیشەییەکان و دەوروبەری **٧-٨** هەزار لە کۆمپانیاکانی پترۆڵدا. سەرەڕای ئەوە لە کێڵگە گەورەکانی بەرهەمهێنانی بەروبوومی کەرەسەی خاوی وەکو توتن و لۆکە، ژمارەیەکی زۆر کرێکاری کشتوکاڵی کاریان دەکرد. بەڵام ئەم دەرفەتی کارانە لەچاو ژمارەی خەڵکی بەتاڵدا زۆر بچوک بوون، بۆیە ژمارەیەکی زۆریان بۆ کارکردن روویان لە دەوڵەتە دراوسێکان کردە. ساڵی **١٩١٤** نزیکەی **١** ملیون ئێرانی بۆ کارکردن ئاوارەی دەوڵەتی عوسمانی و روسیا بوون. نیوەی ئەوانە لە ناوچەکانی قەفقاس و باشوری روسیا کاریان دەکرد «**١٥** ل **٦٢**».

وەکو پێشتر باسمانکرد لە روسیای قەیسەری لەسەرەتای سەدەی بیستدا بەهۆی چەوساندنەوەی بێ ئەندازەی کرێکار و جوتیاران لەو وڵاتەدا، شانبەشانی شۆڕشی دەستوری لە وڵاتەکەدا بزووتنەوەی سۆسیال دیموکرات لەناو کرێکاراندا زۆر بەهێزبوو. ئەو بزووتنەوەیە کاریگەرییەکی زۆری لەسەر ئەو کرێکارە ئێرانیانە هەبوو، کە لەو وڵاتەدا کاریان دەکرد. لە کاتی گەڕاندنەوەی ئەوانە بۆ ئێران یان هاتوچۆکردنیان، ئەو ئایدۆلۆژیەیان لەگەڵ خۆیان هاورد دەکرد. ئەم چینوتوێژانە شانبەشانی مسکێن و جوتیارە هەژارەکان لە ئێران، لەچاو دەوڵەتی عوسمانیدا رۆڵێکی گرنگ و گەورەتریان بینی لە بزووتنەوە و شۆڕشی دەستوریدا.

هەڵبەتە ئەم چینوتوێژانە رۆڵی گرنگیان لە مانەوە و سەرکەوتنی شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی ئەوروپای رۆژئاوادا هەبوو، بەڵام لە ئێراندا رۆڵیان جیاوازبوو. لە رۆژئاوای ئەوروپا چینی برژوا زۆر بەهێز و بە تواناتربوو، ئەوانە بوون دەرفەتی کاریان بۆ ئەو کرێکارانە خوڵقاندبوو، کە سەرقافڵەی گۆڕانکارییەکان بوون. ئەگەرچی کرێکاران لە پرۆسەکەدا داوای پچڕینی مافەکانی

خۆیان دەکرد، بەڵام ئایدۆلۆژیای رادیکاڵ و هەوڵدان بۆ دامەزراندنی سیستمی سۆسیالیست و دژایەتیکردنی بۆرژوا بەو شێوەیە نەبوو.
لە ئێران چینی بۆرژوای خۆماڵی بەهێز و دەرفەتی کاری زۆر نەبوو، ئەوەی گەشەی دەکرد و بەرەو پێشەوە دەرۆیشت بازرگانی دەرکی بوو. بۆرژوای خۆماڵی ئێران بە بەرهەمهێنەرەکانی شار و لادێ و بازرگانەکانەوە پێویستی پاڵپشتی چینوتوێژەکانی خورەوە بوو بۆ گەشەکردن و دابینکردنی دەرفەتی کاری نوێ بۆ هەزارەها کەسی خەڵکی بێکاری وڵاتەکە «**١٥** ل**١٩٧**». بۆیە لێرەدا بزووتنەوەی رادیکاڵی چەپ لەم قۆناغەدا رۆڵێکی دووفاقییان لە بزووتنەوەی دەستوریدابینی.
رۆڵی بزووتنەوەی رادیکاڵی لە شۆڕشی دەستوریدا و بەهێز و گرنگ بوو. لەو رێگەیەوە ژمارەیەکی زۆر لە چینوتوێژە کارکەرەکان لە کرێکار و جوتیار و خەڵکانی بێکار بەشداری لەو بزووتنەوەیدا کرد. بەڵام لەهەمانکاتدا باڵێک لەو بزووتنەوەیە رۆڵێکی توندڕەوانەیان هەبوو و خەونی دامەزراندی سۆسیالیزم کەوتبووە کەلەیانەوە و دژایەتی باڵەکانی تری بزووتنەوەی دەستوریان دەکرد.
بۆرژوای خۆماڵی ئێران بێجگەلە لایەنی دەرەکی و شا و فیودال و دەسەڵاتی ئایینی، باڵی رادیکاڵیش بووە بەرەی سێیەم دژیان. ئەمە لە لەیەکەوە بووە هۆکاری زیادبوونی ململانێ لەناو ریزەکانی بزووتنەوەی دەستوری و فاکتەرێکی گرنگی تر بۆ لاوازبوون و شکستهێنانی. لەلایەکی ترەوە بووە هۆی ناسەقامگیریی بازاڕی ناوخۆ و لاوازبوونی گەشەکردنی پیشەسازی و بازرگانی خۆماڵی و لە بەرامبەردا بەهێزبوونی لایەنی دەرەکی و رێبازی پاشکۆیەتی. لەهەمانکاتدا بووە هۆکاری دروست نەبوونی دەرفەتی کاری نوێ بۆ ئەو خەڵکە بێکار و هەژارەی وڵاتەکە. کەمی دەرفەتی کار و بەرزی رێژەی بەتاڵی کاردانەوەی خراپی هەبوو لەسەر ئەو کرێکار و مسکێنانەی کە کاریشیان دەکرد، چونکە بووە هۆکاری دابەزینی موچە و کەمبوونەوەی داهاتەکانیان «**١٥** ل**٢١٠**».

رۆڵی گرنگی دەسەڵاتی ئایینی لە ململانیەکاندا

لە کاتێکدا سوپا لە تورکیا رۆڵی گرنگ و یەکلاکردنەوەی بینی لە تورکیای عوسمانیدا، لە دەوڵەتی قاجار دەسەڵاتی ئایینی نەیتوانی رۆڵی یەکلاکەرەوە ببینی، بەڵام رۆڵی گرنگی بینی لە بەڕێوەچوونی بزووتنەوەی دەستووری و دەرائەنجامەکانیدا.

هەتا کۆتایی سەدەی نۆزدە بێجگە لە دروستبوونی هەندێ تەیاری فیکری و ئایینی جیاواز لە ئایدۆلۆژیای تەقلیدیی شیعە، بەشێوەیەکی گشتی بەشی هەرە زۆری دەسەڵاتی ئایینی پشتگیری سوڵتان و لایەنی دەرەکی و هێشتنەوەی سیستمی فیودالی خێڵەکیان دەکرد، بەڵام لە کۆتایی سەدەکەدا بەهۆی ئەو گۆڕانکارییانەی لە دەوڵەتەکە و سروشتی چین و هێزەکاندا ڕوویدا، جیاوازی کەوتە ریزی دەسەڵاتی ئایینیش و دابەشبوون بەسەر چەند باڵێکدا «١٠٥ ل٢٧٨».
دەسەڵاتی ئایینی شیعە بە گشتی بوونە سێ بەشەوە. زۆرینەیان هەروەکو پێشتر پاڵپشتی شا و سیستمی فیودالی خێڵەکی و مانەوەیان کرد. ئەمانە دژی هەموو چاکسازییەک بوون و دەیانویست بەپێی شەریعەتی ئیسلام و مەزهەبی شیعە، وڵات وەکو پێشتر بەڕێوەببرێت. بەشی دووەمیان چوونە پاڵی لایەنی دەرەکی و بازرگانی گەورە و فیودالی مولکداری پاشکۆوە. ئەمانە لەگەڵ چاکسازی و لاوازکردنی دەسەڵاتی شا و بزووتنەوەی دەستووریدا بوون، بەڵام ڕێگربوون لە دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر کە گەرەنتی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری وڵاتەکە بکات. بەشی سێیەمیان بەشێوەیەکی گشتی کەوتنە بەرەی شۆڕشی دەستوری و پشتگیریکردنی برژوای بەرهەمهێنەر و بازرگانە خۆماڵییەکان «٧٠ ل١١٧».
لەم قۆناغەوە ململانێ لەنێوان ئەم ڕێبازە جیاوازانەدا لە ریزەکانی دەسەڵاتی ئایینی شیعەی وڵاتەکە دەستیپێکرد و هەتا ئێستا بە شێوازی جیاواز هەر بەردەوامە. ئەو دەسەڵاتە بە هێشتنەوەی پرنسیپەکانی فیودالی خێڵەکی هەمیشە توێژەکانی هەوڵی هاوپەمانیکردنی لەگەڵ چینوتوێژە جیاوازەکانی کۆمەڵگەدا بەستووە. چاوخشاندنێک بە چۆنیەتی دروستبوونی کۆماری ئیسلامی لە کۆتایی حەفتاکانی سەدەی بیستدا و ڕەفتارەکانی ئەمڕۆی لە ئێران و ناوچەکەدا ئەوە دەسەلمێنێ «٩٩».
لەگەڵ ئەوەی بە درێژایی دەسەڵاتی دەوڵەتی سەفەوی و ئەفشار و قاجار لە وڵاتەکەدا هەتا کاتی داڕماندنی سیستمەکەلە دوای شەڕی یەکەمی جیهانی، هەمیشە خێڵە تورکەکان حوکمڕانییان کردووە، بەڵام بەهۆی ڕۆڵی گرنگی شیعە لە وڵاتەکەدا و دانی ناسنامەیەکی شیعە پێی، کە لەژێر چەتری ئەودا وڵاتەکە بە یەکگرتویی مایەوە، دەمارگیری نەتەوایەتی لەم قۆناغەدا لە ریزەکانی برژوای ئێران بەشێوەی دەوڵەتی عوسمانی ڕەگی دانەکوتی «١٥ ل١٩٩».
ململانێی ئایدۆلۆژی لە نێوان باڵەکانی ناو خودی شیعەکان و ململانێی ئایدۆلۆژی بەردەوامیان لەگەڵ سوونە و مەزهەب و ڕێبازە نوێیکاندا لە سەدی نۆزدەدا

و سەرەڕای ئەوە بەهێزبوونی ئایدۆلۆژی سۆسیالیزمی رادیکاڵی بێ بوونی بنەمایەکی ئابوری کەپیتالیستی بەهێز لە وڵاتەکەدا، ململانێی ئایدۆلوژی لە نێوان باڵ و رێبازە جیاوازەکانی بزوتنەوی دەستوری زۆر خەست و دژوارکرد. ئەو ململانێ ئایدۆلوژیە وایکرد، کە بەشێکی زۆر لە پارت و رۆشنبیرانی وڵاتەکە لەباتی بە کردەوە و دارشتنی پرۆگرامی گونجاو لەگەڵ واقعی کۆمەڵگەکەدا کاربکەن، کەوتنە گێژاوێکی ئایدۆلۆژی و بازنەیەکی داخراوی رۆمانسی سیاسییەوە. راستە ئەمە بەشێوەیەکی گشتی زۆربەی وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی گرتەوە، بەڵام ئەمە لە ئێران زیاتر بوو «**١٥** ل**٢١٩**».

تایبەتمەندی لە دەرهێنان و فرۆشتنی پترۆڵدا

لە ساڵەکانی **١٨٩٠**دا وەک پاشکۆیەک بۆ رێکەوتنامەی رویتری ساڵی**١٨٧٢**، رێکەوتنامەیەکی بە ناوی دارسی لە نێوان کۆمپانیایەکی پترۆڵی ئینگلیزی و دەوڵەتی قاجار بۆ دۆزینەوە و دەرهێنان و فرۆشتنی پترۆڵ کرد. ئەو رێکەوتنامەیە بۆ ماوەی **٦٠** ساڵ بوو. لەبەرامبەردا کۆمپانیاکە دەبوایە پێشەکی **٢٠**هەزار پاوەندی بدایە بە دەوڵەتی ئێران، هەروەها ساڵانە **١٦**٪ ی قازانجی سافی پێبدایە «**١٥** ل**١٦٠**».

ساڵی **١٩٠٨** پترۆڵ دۆزرایەوە و دوای ساڵێک کۆمپانیای فارسی- ئینگلیزی بە کەپیتاڵی دوو ملیون پاوەند بۆ ئەو مەبەستە پێکهێنرا. ساڵی **١٩١٢** دەستکرا بە دەرهێنان و هەناردەکردنی نەوت. لەبەر رۆڵی گرنگ و گەورەبوونی پرۆژەکە، ئینگلتەرا وەکو دەوڵەتێک بوو بە شەریک لە کۆمپانیەکەدا.

بۆ پاراستنی ئاسایشی کار و بەرژەوەندیی کۆمپانیاکە و بیرە نەوتەکان، کۆمپانیاکە راستەوخۆ رێکەوتنامەی لەگەڵ فیوداڵ و دەسەڵاتدارانی ئەو ناوچانە بەست. لە دوای چوار ساڵ کەپیتاڵی کۆمپانیاکە لە **٢** ملیون پاوەندەوە ساڵی **١٩١٦**گەیشتە **٢١**ملیون پاوەند «**١٥** ل**١٦٣**».

دۆزینەوە و دەرهێنان و هەناردەکردی پترۆڵ لەو وڵاتەدا کاریگەری گرنگی هەبوو. یەکەمیان زیادبوونی گرنگی ئێران بوو بۆ سەرچاوەی وزەی سەرمایەداری جیهان. دووەمیان بە تایبەتمەندیی وڵاتەکە بوو لە دەرهێنان و فرۆشتنی پترۆڵدا. ئەمە لەلایەکەوە بووە هۆکاری ئەوەی وڵاتەکە هەتا دەهات زیاتر پشت بە داهاتی فرۆشتنی پترۆڵ ببەستێت، کە لەلایەکەوە وڵاتەکی زیاتر زەلیلی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان و بەرز و نزمبوونەوەی نرخی پترۆڵ لە جیهاندا کرد. لەلایەکی

تـرەوە هاتنـی کەپیتالێکـی زۆر بـۆ وڵاتەکـە و ئیمتیـازدان بـە کۆمپانیـا بێگانـەکان، لـە باتـی رێگـە خۆشـکردن بـۆ گەشـەکردنی پیشەسـازی خۆماڵـی و چاکسـازی و گەشـەپێکردنی کەرتـی کشـتوکاڵی، کڕینـی بەروبوومـی دەرەکـی زیاترکـرد «٧ ل١٦٢». لایەنێکـی نێگەتیڤـی تـری ئـەو تایبەتمەندییـە، رێگـە خۆشـکردن بـوو بـۆ دروسـتبوونی دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدرانی نـوێ، کـە لـە رێگـەی کۆنترۆڵکردنـی دەسـتگای دەوڵەتـەوە داهاتێکـی زۆری پتـرۆڵ بکەوێتـە دەسـتیان و لـەو رێگەیـەوە دەسـەڵاتی تاکـرە و دیکتاتۆریەتـی خۆیـان بسـەپێنن. پتـرۆڵ لەباتـی ئـەوەی ببێتـە فاکتەرێـک بـۆ بەهێزبوونـی ژێرخانـی ئابـوری وڵاتەکـە و دامەزراندنـی سیسـتمێکی بەڕێوبردنـی سیاسـی و ئابـوری بەرفـراوان و سـەربەخۆ، بـوو بـە فاکتەرێـک، کـە پاشـکۆیەتی وڵاتەکـە زیاتـر بـکات و رێگـە خۆشـبکات بـۆ دامەزەاندنـی سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری بـەر تەسـکی دیکتاتـۆر.

ملدان بەرەو پاشکۆیەتی و دیکتاتۆریەت

لەگـەڵ ئـەوەی بەهـۆی برسـێتی و کوشـتن و نەخۆشـیەوە زیاتـر لـە ١ ملیـون ئێرانـی لـە شـەڕی یەکەمـی جیهانیـدا لەناوچـوون، لـە نێـوان سـاڵی ١٨٩٠–١٩٢٦دا ژمـارەی دانیشـتوانی وڵاتەکـە لـە ٩ ملیونـەوە زیادیکـرد بـۆ ١١،٤ ملیـون. بەهـۆکاری سروشـتی و کۆچکردنـی دانیشـتوان لـە لادێـوە بـۆ شـار، لـە نێـوان سـاڵەکانی ١٨٦٧–١٩١٣ ژمـارەی دانیشـتوانی شـارەکان لـە ٥٩١,٠٠٠ زیادیانکـرد بـۆ ١,١٨٠,٠٠٠اکـەس. لـە نێـوان سـاڵەکانی ١٨٩٢–١٩٢٢ بەهـۆی زیادبوونـی ژمـارەی دانیشـتوان و بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵی و پیشـەیی و پیشەسـازی و بوژاندنـەوەی بازرگانـی و هەناردەکردنـی پترۆڵـەوە و زیادکردنـی رێـژە و جـۆری باجەکانـەوە، داهاتـی دەوڵـەت ٣، ٤ هێنـدە زیادیکـرد. بـەڵام خەرجیـی دەوڵـەت لەهەمـات مـاوەدا ٣، ٦ هێنـدەی لێهـات. بەمانایەکـی تربودجـەی دەوڵـەت لـەو ماوەیـەدا بـەردەوام کورتـی هێنـاوە «١٥ ل٨٣–٩٢».

هەتـا کۆتایـی سـەدەی نـۆزدە بێجگەلـە توێـژی ئۆروسـتۆکراتی، دەسـتگاکانی خوێنـدن و فێربوونـی زۆرینـەی هاوڵاتیـان هـەر وەکـو کـۆن بەدەسـت دەسـەڵاتی ئایینیـەوە بـوو. بـەڵام لەوکاتـەوە چینەکانـی ناوەڕاسـت دەسـتیانکرد بـەوەی کـە منداڵەکانیـان بخەنـە قوتابخانـە هاوچەرخەکانـەوە. لـە کاتێکـدا سـاڵی ١٩٠١ ژمـارەی ئـەو قوتابخانانە تەنهـا ٢١ دانـە بـوون، سـاڵی ١٩٢٤ ژمارەیـان گەیشـتە ٣٢٨٥ قوتابخانـە. سـاڵی ١٩٠١ تەنهـا ١٪ دانیشـتوان تونـای خوێنـدن و نووسـینیان هەبـوو، بەڵام سـاڵی ١٩٢٤ گەیشـتە

١٠٪ «**١٥** ل**١١٦**».

لــە نێــوان ســاڵەکانی **١٨٦٠-١٩٢٦** هاوردەکردنــی ئێــران لــە **٢،٥** ملیــون پاوەنــدەوە زیادیکـرد بـۆ **١٢،٢** ملیـون. بـەڵام هەناردەکـردن لـە **١، ٥** ملیونـەوە زیادیکـرد بـۆ **٢٢،٢٤** ملیــون. زیادبوونــی هاناردەکــردن بــەو قەبــارە مەزنــە بــۆ بەهێزبوونــی ژێرخانــی ئابـوری وڵاتەکـە ناگەڕێتـەوە، بەڵکـو بەڕێـژەی یەکـەم بـۆ دەرهێنـان و هەناردەکردنـی پتـرۆڵ دەگەڕێتـەوە. ئەمـە بـووە هـۆکاری ئـەوەی کـە سـەنگی ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی دەرەوە بـە بەردەوامـی لـە زەرەری وڵاتەکـەدا بێـت. ئـەو زەرەرە سـاڵی **١٨٦٨** یـەک ملیـون پاوەنـد بـوو، بـەڵام سـاڵی **١٩٢٦** زیادیکـرد بـۆ**٨،٦٢** ملیـون «**١٥** ل**١٥٧**».

هــەر وەک پێشــتر دوای ســاڵی **١٩٠٠**، قەرزکــردن و ئیمتیازاتــی بێگانــە لــە وڵاتەکــەدا لــە زیادبوونــدا بــوو. ســاڵی **١٩١٤** وەبەرهێناناتــی روســیا لــە وڵاتەکــەدا گەیشــتە **٧،١** ملیـون پاونـد و ئینگلتـەرا **٧،٩** پاونـد. بـەڵام هەتـا دەهـات رۆڵـی ئابـوری ئینگلتـەرا لەچـاو روسـیادا زیـادی دەکـرد. بەهـۆی زیادبوونـی داهاتـی ئێـران بەهـۆی داهاتـی پترۆڵــەوە، ســاڵی **١٩٢٠** روســیا تەنهــا **٧٥٠**هــەزار پاونــد قــەرزی لای ئێــران مابــوو، ئینگلتـەرا **٤** ملیـون پاونـد. دوای شـۆڕشـی ئوکتوبـەر لـە روسـیا، سـاڵی **١٩٢٥** دەوڵەتـی سـوڤیەت لـە قەرزەکانـی ئێـران خۆشـبوو. قەرزەکانـی ئینگلتـەرا هاتبـووە خـوارەوە بـۆ **٢** ملیـون پاونـد «**١٥** ل**١٦٥**».

گرێبەســتی توتــن، کــە ســاڵی **١٨٨٩** لــە نێــوان کۆمپانیــا ئینگلیزییــەکان و دەوڵەتــی قاجـار مۆرکـرا، بـووە فاکتەرێـک بـۆ راپەڕینـی خەڵـک دژی مۆنۆپۆڵـی بێگانـە بەسـەر وڵاتەکـە و حوکمـی رەهـای دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدارانی قاجار. لەو رۆژەوە پرۆسـەی چاکسـازی سیاسـی و ئابـوری لـە دەسـتی دەسـتەبژێری ئۆروسـتۆکراتییەوە کەوتـە دەسـت چینوتوێـژە نوێیەکانـی کۆمەڵگـە.

گرێبەسـتی توتـن، بزووتنەوەیەکـی جەمـاوەری گـەورەی بەنـاوی بزووتنـەوەی توتـن لـێ دروسـتبوو. ئـەو بزووتنەوەیـە بناغـەی بـۆ بزووتنـەوە و شـۆڕشـی دەسـتوری سـاڵی**١٩٠٦** دانـا. نـاڕازی و راپەڕینـی خەڵکـی شـارە گەورەکانـی وڵاتەکـەی گرتـەوە، لەوانـە تـاران، تەورێـز، شـیراز، ئەسـفەهان و مەشـهەد، کـە ناوەنـدی بەرهەمهێنـان و بازرگانـی توتـن بـوو «**١** ل**٤١**».

بەشـێوەیەکی گشـتی خەڵکـی شـارەکان بـەم بزووتنەوەیـە هەسـتان. چینوتوێژەکانـی بــرژوای بەرهەمهێنــەری ناوەڕاســت و خــوارەوە، پیشــەیی و بازرگانــی خۆماڵــی و کاسـبکاران، کرێـکاران و هەژارەکانـی نـاو شـارەکان رۆڵـی سـەرەکیان تیـادا بینـی. بــەڵام ئــەو لایەنانــەی کــە ســەرکردایەتی بزووتنەوەکەیــان کــرد بەشــێکی زۆری دەســەڵاتی ئایینی(عولەمـا) و بازرگانـە گـەورەکان بـوون.

ئەگەرچی بازرگانە گەورە پاشکۆکان لە زۆر ڕووەوە بەرژەوەندی هاوبەشیان لەگەڵ کۆمپانیا ئینگلیزەکان هەبوو، بەڵام هەوڵدانی مۆنۆپۆلی بەرهەمهێنان و بازرگانی توتن لای ئەو کۆمپانیایانە زەرەرێکی ئابوری گەورەی لێدەدان و ڕۆڵیانی بەتەواوەتی لاوازدەکرد «١٠٥ ل٢٧٨».

عولەما بە گشتی هەمیشە دۆستی شا و پارێزەری سیستمی فیوداڵی خێڵەکی بوون، بەڵام گۆڕانکارییە گەورەکانی سەدەکە و پرۆسەی چاکسازی و گۆڕانی سروشت و هاوسەنگی چینوتوێژەکانی کۆمەڵگە و هاتنە ناوەوەی بیروڕای سیکۆلاریزم، لە کۆتایی سەدەکەدا ململانێی خستە ناو ریزەکانیانەوە و ترسیان لێ نیشت، کە بەتەواوەتی دەسەڵاتیان لەدەست بچێت. بۆیە چاوەڕوانی درەفتێکیان دەکرد، کە لە ڕێگەیەوە بتوانن هاوپەیمانی نوێ بۆ خۆیان بدۆزنەوە و فشار بخەنە سەر شا، کە سنورێک بۆ گۆڕانکارییەکان دابنێت. سەرەڕای ئەوەی توێژێک لە دەسەڵاتی ئایینی لە بەرهەمهێنان و بازرگانی توتن تێوەگلاو بوون، بەشداریکرن لە بزووتنەوەی توتندا درەفتێکی باش بوو بۆیان، کە لە ڕێگایەوە سەر لەنوێ بگەڕێنەوە مەیدانی ململانێی سیاسی و ئایدۆلۆژی.

عولەما و بازرگانە گەورەکان دەستیان بەسەر شارەکان و جموجۆڵی بازرگانیدا گرت بوو، کەس نەبوو شان لە شانیان بدات. ئەمانە وایان لێهاتبوو کە حساب بۆ دەوڵەت نەکەن. لەبەر توانای بێسنووری ئابوری و دەسەڵاتیان. ئەمان بوون ناوچەکانیان بەڕێوەدەبرد و بێ پاڵپشتی ئەمان، دەوڵەت کاروباری بۆ بەڕێوە نەدەچوو.

دەسەڵاتی ئایینی تەنها ڕێکخراوی سەرانسەری و یەکگرتوو بوو لەسەرانسەری وڵاتەکەدا کە لە ڕێگەی مزگەوت و تەکیە و قوتابخانە ئایینیەکانەوە بتوانن دەنگی خۆیان بگەیەنن بە زۆربەی شوێنەکانی وڵاتەکە و لەو ڕێگەیەوە دەنگی ناڕەزایی خەڵک بقۆزنەوە. لەم ڕێگەیەوە توانیان هێزی خۆیان نیشانی دەستەبژێری دەسەڵاتدار و لایەنی دەرەکی بدەن.

ساڵی ١٨٩٢عولەما سەرکردایەتیکردنی بزووتنەوەیەکەیان کەوتبووە دەست. لەو ساڵەدا مانگرتن و خۆپیشاندان و بازاڕداخستن لە شارەکاندا هەتا دەهات زیاتر بڵاوبۆوە. عولەما و بازرگانە گەورەکان وەفدێکی هاوبەشیان بۆلای شا ڕەوانەکرد و بە پشتگیری ڕوسیا ناچاریانکرد ڕێککەوتننامەی توتن هەڵوەشێنێتەوە. بەهۆی هەڵوەشاندنەوەی گرێبەستەکەوە، ئێران ناچارکرا کە ٥٠٠ هەزار پاوەند غرامە بدات بە کۆمپانیا ئینگلیزییەکە. بۆ دانی ئەوە دەوڵەتی قاجار قەرزێکی نوێی کرد، کە باری وڵاتەکەی قورسترکرد «١٠٥ ل٢٤٤».

سەرکەوتنی بزووتنەوەی توتن زەرەرێکی کاتی گەیاندە بەرژەوەندییەکانی ئینگلتەرا لە وڵاتەکەدا. لە بەرامبەردا قازانجی هەبوو بۆ روسیا و دەستەبژێری دەسەڵاتی دەوڵەتی زیاتر ناچاری دەستی ئەو دەوڵەتەکرد. لە رێگەی سەرکەوتنی بزووتنەوەکەوە عولەماکان توانییان سەرلەنوێ پێگەی خۆیان لە دەوڵەتی قاجار بەهێز بکەن. بەڵام ململانێی ناوخۆیان هەر بەردەوامبوو. بەپێی بەرژەوەندی باڵە جیاوازەکانی، دابەشبوون بەسەر بەرەی روسیا و ئینگلتەرادا. توێژێک لێیان کەوتنە بەرەی چینوتوێژەکانی برژوای ناوەند و بچوکی بەرهەمهێنەری شار و لادێکان و تاجیرە خۆماڵی و رۆشنبیرەکان و داوای چاکسازیی سیاسی و یاساییان دەکرد و بوونە باڵێکی گرنگی بزووتنەوەی دەستوری «**١٥** ل**٢٠٨**».
ناچارکردنی شا، کە ئەو گرێبەستە هەڵوەشێنێتەوە، چینوتوێژ و هێزە نوێیەکانی بەهێزترکرد، زیاتر بڕوایان بەخۆ پەیداکرد و ترسیان لە جەبەرووتی شا و سیستمی فیوداڵی خێڵەکی شکا. لەپاڵ بەردەوامی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری و گەشەکردنی جموجۆڵی فینانس و بازرگانی دەرەکیدا، پیشەسازی سەرەتایی و بەرهەمهێنانی پیشەیی و بازرگانی ناخۆ، بوژاندنەوەی زیاتری بەخۆوە بینی. چەندین کۆمپانیای نوێی خۆماڵی دروست بوون. نمونەی ئەوانە کارگەی شەکر، پیشەسازی قوماشی ئاوریشم، قوماشی لۆکە، فەرش، راکێشانی کارەبا، چاپکردنی کتێب و رۆژنامە «**١٠٥** ل**٢٨٤**».
بوژاندنەوەی ئابوری ناوخۆ، رۆڵی چینوتوێژ و هێزە نوێیەکانی لە پرۆسەی چاکسازیدا زیادکرد و جڵەوی چاکسازی کەوتە دەستیانەوە. لەسەرەتای سەدەی بیستدا زۆرینەی خەڵک دەستی شت بوو لەوەی دەستەبژێری دەسەڵاتدار بتوانێ یان خواستی چاکسازی هەبێت، بۆیە رێڕەوی بزووتنەوەکە لە داواکاریکردنەوە بۆ چاکسازی، گۆڕدرا بۆ هەوڵدان بۆ دامەزراندنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتری سەربەخۆ و روخاندنی دەسەڵاتی فیوداڵی خێڵەکی و نەهێشتنی مۆنۆپۆڵی هێزی دەرەکی. چەندین رێکخراوی کۆمەڵگەی مەدەنی پێکهێنرا، لەوانە رێکخراوی پاراستنی پیشەسازی ناوخۆ و چەندین رێکخراوی پیشەیی بەرهەمی جیاواز. چەندین رۆژنامە کە دوای گۆڕانکاریان دەکرد دەرکرا، لەوانە ئەخبار لە ئەستەنبوڵ ، قانون لە لەندەن، تەربیەت لە تاران و هیمەت لە تەورێز. ئەندامی ئەم رێکخراوانە و خوێندەواری ئەو رۆژنامانە بە پلەی یەکەم رۆشنبیر و خوێندەوارانی چینەکانی ناوەڕاست بوون. ئەم رێکخراوانە هێندە ناوبانگیان زیادیکرد، کە بەهۆیەوە هەزارەها لە رۆڵە رۆشنبیرەکانی بنەماڵە ئۆروستۆکراتییەکان چوونە پاڵیان.

لـە دوای بزووتنـەوەی توتـن هەتـا سـاڵی **١٩٠٦** هیـچ چاکسـازییەکی ئەوتـۆ لـە یاسـا و دامودەسـتگاکانی دەوڵـەت ڕوویـەدا. دەتوانیـن ئـەو سـاڵانە دابنێیـن بـە مـاوەی خۆئامادەکـردن و دارشـتنی پـلان و خۆرێکخسـتنی چینوتوێـژ و هێـزە نوێیـەکان بـۆ خولێکـی تـری هەوڵـدان لـە پێنـاوی گۆڕانـکاری ریشـەیی گەورەتـر. مـاوەی ململانـێ لـە پێنـاوی گەڵاڵەبوونـی بنەماکانـی شۆڕشـی دەسـتوری و لەهەمانکاتـدا دوورکەوتنـەوەی دەوڵەتـی قاجـار لـە چاکسـازی و لەدەسـتدانی تـەواوی سـەربەخۆیی سیاسـی و ئابـوری ئـەو دەوڵەتـە «**١** ل**٤١**».

سـاڵەکانی **١٩٠٥\١٩٠٤** بەهـۆی بەردەوامبـوون لەسـەر هەمـان ڕێبـازی پاشـکۆیەتی و شکسـتهێنیان، شـەپۆلێکی نوێـی قەیرانـی ئابـوری ڕووبـەڕووی وڵاتەکـە بـۆوە. دەوڵـەت چیتـر توانانـی نەمـا قـەرز و خەرجـی قەرزەکانـی بداتـەوە و بـەرەو نابـوت بـوون دەچـوو. بـۆ تێپەڕاندنـی ئـەو قەیرانـە، پۆسـتی وەزارەتـی دارایـی وڵاتەکـە درایـە دەسـت پسـپۆڕێکی بەلجیکـی.

بـۆ چارەسـەرکردنی کورتهێنانـی بوجـە، حوکمـەت بڕیـاری چەنـد چاکسـازێکیدا، کـە بەکـردەوە تەنهـا بـاری خەڵکـی قورسـتر دەکـرد. لەبەرئـەوەی دەرەقەتـی بازرگانـە گـەورە و فیودالـی موڵکـداری پاشـکۆ و کۆمپانیـا بێگانـەکان نەدەهاتن، ئـەوەی توانایان بـوو بیکـەن بڕیـاری زیادکردنـی ڕێـژەی بـاج بـوو لەسـەر بەرهەمهێنـەران و بازرگانی خۆماڵـی و کاسـبکارەکانی شـار، مسـکێن و جوتیـار و مەلاکـی بچوکـی لادیـەکان. بەهـۆی ئـەو قەیـران و چاکسـازییانەو قۆرخـی بـازاڕ لەلایـەن بازرگانـە گەورەکانـەوە، نرخـی کەلوپـەل لـە بـازاڕدا بەرادەیـەک بەرزبـۆوە، کـە چیتـر بـۆ خەڵکـی عامـە لـە کڕیـن نەدەهـات. نرخـی نـان بـە ڕێـژەی **٩٠٪** و شـەکر **٣٣٪** زیادیکـرد، کـە ئەوانـە قووتـی سـەرەکی زۆرینـەی خەڵـک بـوون «**١** ل**٤٢**».

بەهـۆی ئەمانـەوە سـاڵەکانی **١٩٠٤\١٩٠٣** چەندیـن ڕاپەڕیـن لـە شـارە گەورەکانـدا ڕوویـدا. خەڵکـی، سـەرەک وەزیرانـی بـە بەرپرسـیاری ئـەو قەیرانانـە دەستنیشـان کـرد و تۆمەتـی نۆکەرایەتـی بێگانەیـان خسـتە پاڵـی. سـاڵی **١٩٠٤** لـە باکـۆ یەکـەم ڕێکخـراوی سۆسـیال دیموکراتـی ئێرانییـان بونیادنـا. لەهەمـان سـاڵدا ئـەو ڕێکخـراوە هەنـدێ لـە ئەندامـە چالاکەکانـی ڕەوانـەی تەبرێـز کـرد و تیایـدا گروپـی موجاهیدینـی ڕادیکاڵیـان دروسـتکرد. ئـەو گروپـە دەقـاودەق پرۆگرامـی بەلشـەفی ڕوسـەکانی وەرگێرابـوو و کردبوویـان بـە پرۆگرامـی خۆیـان. وەجبەیەکـی تـری کرێـکاران لـە قەوقاسـەوە نێردرانـەوە بـۆ تـاران و لـەوێ ڕێکخـراوی سۆسـیال دیموکراتیـان ڕێکخسـت. ژمـارەی چالاکەوانـی گروپـی موجاهیدنـی تەبرێـز گەیشـتە نزیکـەی دوانـزە هـەزار کـەس و ڕۆژنامەیەکیـان بەنـاوی (موجاهیدیـن) دەرکـرد.

هەر ساڵی ١٩٠٤ گروپێکی لیبراڵی مەیل راستڕەو بەدەستی هەندێ توێژی گۆڕانخوازی بازرگانە گەورەکان و فیوداڵی موڵکدار و چاکسازیخوازە رۆشنبیرە گەنجەکانی ئوروستۆکرات دروست بوو. ئەمانە هەتا رادەیەک دژی دەسەڵاتی رەها و مۆنۆپۆڵی بێگانە بوون و پشتگیری بزووتنەوەی دەستورییان دەکرد.
ساڵی ١٩٠٥ گروپێکی لیبراڵ دروست بوو. دەتوانین بڵێین ئەمانە یەکەم رێکخروای برژوای نیشتمانی بوو لە ئێران. چینوتوێژە بەرهەمهێنەرەکانی برژوای ناوەند و بچوک و بازرگانە خۆماڵیەکان لەدەوری کۆبونەوە. توێژێک و چەند کەسایەتێکی چاکخوازی عولەما رۆڵی گرنگیان تیدا دەبینی. داوای دانانی دەستورێکی عیلمانی و ئاسانکاریان دەکرد بۆ گەشەکردنی پیشەسازی و بازرگانی خۆماڵی و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و چاکسازی لە موڵکایەتی زەویوزار. داوای نەهێشتنی حوکمی رەها و مۆنۆپۆڵی سیاسی و ئابوری و سەربازی دەرەکیان دەکرد.
ساڵی ١٩٠٥ بزووتنەوەکە گەیشتە ئاستێکی بەرزتر و زۆربەی شارە گەورەکانی گرتەوە. بازرگان و کاسبکار و بەرهەمهێنەرەکان لە شارەکادا و بەتایبەتی لە تاران کەوتە مانگرتن و داخستنی دوکان و کارگە و شوێنکارکانیان. کرێکاران و هەژارانی شار و رۆشنبیران و عولەما چاکسازیخواز و مەلا هەژارەکان و قوتابییە ئایینیەکان هاتنە پاڵیان «١٥ ل٢١٠».
لەتاران نزیکەی ١٤ هەزار کەس لە ژن و پیاوی چینوتوێژە بەرهەمهێنەرەکان و رۆشنبیران و پیاوە ئایینییەکان بەشدارییان لە راپەڕینەکەدا کرد. زیاتر لە ٥٠٠ چادریان لە مەیداندا هەڵدا. بازرگان و پیشەییەکان بە خواردن و چادر و پارە و پێداویستی تر پشتگیریان کردن.
عولەماکانی قوم، داواکاری خەڵکیان لە پەیامێکدا داڕشت و خستیانە بەردەمی شا. داواکارییەکانیان بریتی بوو لە:
- گۆڕینی سەرەک وەزیران.
- رێگەدان بە گەڕانەوەی ئەو عولەمایانەی ئاوارەی دەرەوە کرابوون.
- دەرکردنی یاسایەک بۆ پاراستنی سەر و موڵک و ماڵی خەڵک.
- دامەزراندنی ئەنجومەنێکی نوێنەرانی نیشتمانی و دانانی دەستور بۆ وڵات.
هاواریان بردە بەر قونسوڵخانە بێگانەکان لە تاران. قونسوڵخانەی ئینگلتەرا پاڵپشتی خۆی بۆ نارەزایی خەڵک پیشاندا، بەڵام قونسوڵخانەی روسیا دژیان وەستانەوە و پشتگیری خۆیان بۆ شا و حکومەتی قاجار دەربڕی. هۆکاری پشتگیری ئینگلتەرا بۆ بزووتنەوەی دەستوری لەلایەکەوە دەگەڕایەوە بۆ ئەوەی کە لای ئەوان سیستمی بەڕێوەبردنی فیوداڵی رێگربوو لە گەشەکردن و

بوژاندنـەوەی بـازاڕی سـەرمایەداری و بەسـتنەوەی بـازاڕی ئێرانـی پێـوەی. لەلایەکـی تـرەوە رەنگـە ئەگـەر ئـەو بزووتنەوەیـە سـەری بگرتایـە و واقعێکـی تـر دروسـت ببوایـە، ئـەوان بیانتوانیایـە بـە ئاسـانتر مامەڵـە لەگەڵیـدا بکـەن، وەکـو مامەڵەکـردن لەگـەڵ سیسـتمێکی داخـراوی وەکـو قاجـار. لەهەمانکاتـدا بەسـەرکەوتنی ئـەوە دەیانتوانـی رۆڵـی روسـیا لـە وڵاتەکـە لاواز بکـەن. باڵوێزخانـەی دەوڵەتـی عوسـمانی بێلایـەن وەسـتا و رۆڵـی ناوبژیکـەری دەبینـی.

مانگـی هەشـتی ١٩٠٦ شـا رازی بـوو بـە داواکارییـەکان و بەڵێنیـدا ئامـادەکاری بکرێـت بـۆ دانانـی دەسـتور و پێکهاتنـی کابینەیەکـی نـوێ. بڕیـاری هەڵبژاردنـی ئەنجومـەن درا، کـە لـە نوێنەرانـی پیاوانـی بنەماڵـەی شـا پێکبێـت ، رۆشـنبیران، عولەمـا، سـەرکردەکانی خێڵاکانـی قاجـار، ئەشـراف و نوبـەلا، فیوداڵـە موڵکدارەکان، بازرگانـە گـەورەکان، پیشـەیی و خـاوەن پیشـە و بـازرگان و کاسـپکاران و هەروەهـا ئـەو جوتیارانـەی کـە قیمەتـی موڵکەکانیـان لـە (٢٠٠) پاونـد زیاتـر بـوو «**٣٠ ل٢١٤**».

ئەنجومەنـی شـورای میللـی سـاڵی **١٩٠٦** پێکهێنـرا و سـاڵی **١٩٠٧** دەسـتوری وڵات لەلایـەن ئەنجومەنـەوە پەسندکرا. زۆربـەی بەندەکانـی دەسـتور کۆپییەکـی دەسـتوری بەلجیکا بـوو کـە سـاڵی **١٨٣٠** بـۆ ئـەو وڵاتـە دانرابـوو. بەهـۆی فشـاری عولەمـاوە بۆئـەوەی دەسـتورەکە لەگـەڵ شـەریعەتی ئیسـلامدا بگونجێـت هەنـدێ گۆڕانـی تیاداکـرا و بەنـدی نوێـی بـۆ زیادکـرا. بـۆ ئـەو مەبەسـتە کۆمیتەیەکیـان لـە پێنـج پسـپۆری ئایینـی پێکهێنابـوو. کاری ئەوانـە کۆنترۆڵکردنـی بەندەکانـی دەسـتور بـوو، کـە بـە بەپێچەوانـەی شـەریعەتەوە نەبێـت. بەندەکانـی ئـەم دەسـتورە لـە دەسـتوری دەوڵەتـی عوسـمانییەوە نزیـک بـوو.

دانانـی دەسـتور هەنگاوێکـی گـەورە بـوو بـۆ پێشـەوە. دەسـتور رێگـەی بـۆ دانـان و کارپێکردنـی یاسـا خۆشـکرد. ئـەو یاسـایانە ئاسـانکاری و دەرفەتـی بـۆ گۆڕانـکاری رەخسـاند. سـنورێکی یاسـایی دانـا بـۆ چۆنیەتـی دانـان و رۆڵ و دەسـەڵاتەکانی شـا و حکومـەت. ئەنجومـەن هەتـا رادەیـەک مافـی چاودێریکردنـی کاروبـاری حکومەتـی پێدرابـوو. لەگـەڵ هەمـوو ئەمانـەدا ئـەم دەسـتورە کـەم و کـوڕی زۆری تێدابـوو، کـە پێویسـتی بـە گۆڕانـکاری دەکـرد.

- بەپێـی ئـەو دەسـتورە، ئەنجومـەن و شـا وەک یـەک مافـی دانـان و پەسـندکردن و لەغوکردنـی یاسـاکانیان هەبـوو. شـا هەمـوو کاتێـک دەرفەتـی ئـەوەی هەبـوو، کـە رێگـری لـە دانانـی یاسـایەک بـکات لـە بەرژەونـدی و خواسـت خـۆی و دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدارا نەبوایـە.
- ژمارەیەکـی زۆر لـە یاسـاکان لەسـەر بنەمـای ئەخلاقـی و ئایینـی دارێژرابـوو،

کــە زۆرجــار لەلایــەن دەزگا ئایینــی و قەزاییەکانــەوە لێکدانــەوەی جیاوازیــان بــۆ دەکــرا. دەتوانــرا پێــچ و پەنایــان تیــادا بکرێــت و لــە کەیســێکەوە بــۆ کەیســێکی تــر بەکارهێنانیــان جیــاوازی تێکەوێــت.

- تەنها ٥٪ خەڵکی وڵات مافی خۆ هەڵبژاردن و دەنگدانی هەبوو.
- دەستور ماف و بەرژەوەندی هەموو هاوڵاتانی وەک یەک نەدەپاراست.
- بەپێی دەسـتور مەزهەبی شـیعە ئایینـی فەرمـی دەوڵـەت بـوو. وەزیـرەکان دەبوایـە شـیعە بوونایـە «١٠٥ \ ١ \ ١٥».

دوابــەدوای ڕووداوەکانــی ســاڵی ١٩٠٦ ژمــارەی ڕێکخراوەکانــی کۆمەڵگــەی مەدەنــی هەتــا دەهــات زیــادی دەکــرد. لەســەرەتادا لــە شــارەکانی باکــور دروســت بــوون و دواتــر پلیانــدا بــۆ ناوەڕاســت و باشــور. ســاڵی ١٩٠٨ ژمارەیــان گەیشــتە ١٤٠ دانــە. ئــەو ڕێکخراوانــە لەنــاو ریــزی هەمــوو چینوتوێــژ و پێکهاتەکانــی وڵاتــدا دروســت بــوون و نوێنەرایەتــی ئەوانیــان دەکــرد و هەوڵــی پچڕینــی مافەکانــی ئەوانەیــان دەدا. ئــازادی ڕادەربڕیــن و دەرکردنــی ڕۆژنامــە و چاپەمەنــی بــە ڕێژەیەکــی زۆر زیادیانکــرد. لــە پێــش شۆڕشــی دەســتوریدا تەنهــا ٦ ڕۆژنامــە دەردەچــوو، بــەڵام لــەو ســاڵەدا ژمارەیــان گەیشــتە ٩٠ دانــە. ئــەو ڕۆژنامانــە ئۆرگانێــک بــوون بــۆ دەربرینــی را و داواکاری و مافــی چینوتوێــژ و پێکهاتــە جیاوازەکانــی کۆمــەڵ «١٥ ل٢١٨».

هــەروەک دابەشــبوونی چینوتوێــژ و پێکهاتەکانــی کۆمەڵگــە لــە چەنــد بەرەیەکــدا، ئەندامانــی ئەنجومەنــی شــورای میللــی بــە هەمــان شــێوە دابــەش بــوون بەســەر دوو بــەرەی ســەرەکیدا. بــەرەی کۆنســەرڤەتیڤ لــە نوێنەرانــی فیوداڵــی موڵکــدار و بازرگانە گــەورە پاشــکۆکان و بەشــی زۆری دەســەڵاتی ئایینــی و کاربەدەســتانی دەوڵــەت و ســەربازی پێکهاتبــوون. ئەمانــە ڕێگــر بــوون لــە چاکســازی ڕەگــو ڕیشــەیی. بــەرەی دەســتوری نوێنەرایەتــی چینوتوێــژە نوێیەکانیانــی دەکــرد و هەوڵــی بەردەوامــی پێدانــی چاکســازی یاســایی و دەســتوری دەدا.

بــەرەی دەســتوری لــە دوو بــاڵ پێــک هاتبــوون. ڕادیکاڵــەکان و مۆدێراتــەکان. مۆدێراتــەکان هەوڵــی چاکســازی لەســەرخۆی هەنــگاو بــە هەنگاویــان دەدا. نوێنەرایەتی چیــن و ناوەڕاســت و خــوارەوەی بــرژوای بەرهەمهێبــەر و بازرگانــە خۆماڵیــەکان و ڕۆشــنبیران و کاربەدەســتانی خــوارەوەی دەوڵــەت و عولەمــا لیبراڵەکانیــان دەکــرد. ڕادیکاڵــەکان لــە ریــزی کرێــکاران و بێــکار و ئــاوارەی وڵاتەکــەدا بەهێــز بــوون و لەژێر کاریگــەری سۆســیال دیموکــرات و بیــروڕای بەلشــەفیکدا بــوون. ململانێــی ئایدۆلۆژیــی و سیاســی تونــد لــە نێــوان ئــەم دوو باڵــەدا هەبــوو، کــە بــەرەی دەســتوری لاواز دەکــرد و بــەرەی کۆنســەرڤەتیڤەکانی بەهێزتــر دەکــرد «١٠٥ ل٢٩٠».

بێجگەلـە ململانێـی تونـدی نـاو ئەنجومەنـی شـورا هەنـدێ گرفـت و قەیرانـی تـر ڕوویـدا، کـە بـووە کۆسـپ لـە ڕێگـەی بەهێزبوونـی کاری دەسـتوری و دواتـر شکسـتهێنانی. ڕێکەوتنامـەی سـاڵی ١٩٠٧ی نێـوان روسـیا و ئینگلتـەرا بـۆ بـە فەرمـی دابەشـکردنی وڵاتەکـە لـە نێوانیانـدا، ڕۆڵـی ئەوانـەی لـە وڵاتەکـە زیاتـر کـرد و بـووە هـۆکاری ئـەوەی زیاتـر لـە جـاران بتوانـن ڕاسـتەوخۆ دەسـت لـە کاری پەرلەمانـی و حوکمرانـی وڵاتەکـە وەربـدەن. سـەرەڕای ئەوە لاوازی و دابەشـبوونی دەسـتورخوازان بەسـەر باڵـی جیـوازدا وای لێکـردن، کـە هـەر لایەکیـان پـاڵ بـدەن بـەلای یەکـێ لـەو دەوڵـەت و هێـزە دەرەکییانـەوە و لـە کۆتاییـدا بـووە هـۆکاری ئـەوەی بـەرەی کۆنسـەرڤەتیڤ بەهێزتـر بێـت.

زیادڕۆیشـتن و هەڵپـەی بەشـێک لـە دەسـتورخوازان لـە پرۆسـەی چاکسـازیدا و پەلەکـردن لـە بەگەڕخسـتنی بەندەکانـی و دەرچـوون لـە سـنووری دەسـتور و هەوڵدانـی هەنـدێ بـاڵ بـۆ گۆڕانـکاری ڕادیکاڵیانـە لـە وڵاتەکـەدا، ترسـی زیاتـری خسـتە ڕیـزی کۆنسـەرڤەتیڤەکان و پاڵـی پێوەنـان کـە لـە شـا و پاشـماوەی فیوداڵـی خێڵەکـی و لایەنـی دەرەکـی نزیکبنـەوە. دژایەتـی کردنـی بـرژوای نیشـتمانی و ڕێگرتـن لـە بەهێزبوونـی پیشەسـازی خۆماڵـی لەلایـەن ڕادیکاڵـەکان، هەروەهـا دژایەتیکردنـی تـەواوی بەرژەوەنـدی بازرگانـی گـەورە و فیوداڵە موڵکدارەکان، دوژمنـی بزووتنەوەی دەسـتوری بەهێزکـرد و یەکـی خسـتن.

ململانێـی تونـدی نێـوان ئایدۆلـۆژی ڕادیکاڵـی چـەپ و توێژەکانـی دەسـەڵاتی ئایینـی و لاوازی هەمـوو چینوتوێـژە نوێیەکانـی کۆمەڵگـە بـۆ دانـی هەنـگاوی عەمەلـی لـە بەهێزکردنـی بنەمـای ئابـوری و سیاسـی وڵاتەکـەدا، ئـەو ململانـێ ئایدۆلۆژییـەی بەهێزکـرد و ململانێکـەی تەنیـا لـە بازنـەی لێـدوان و دەمەتەقـێ هێشـتەوەو دووری خسـتنەوە لـە کارکـردن بـۆ زەمینـە خۆشـکردن بـۆ گۆڕانـکاری کـە لەگـەڵ واقعـی کۆمەڵگەکـەدا بگونجێـت. لەباتـی دانانـی پـلان و پرۆگـرام بـۆ گۆڕانـکاری، بەشـێکی زۆر لەوانـە و بەتایبەتـی گەنجـە ڕۆشـنبیرەکانی خسـتە گێژاوی ڕۆمانسـی سیاسـییەوە «١ ل٤٩».

لـە کاتێکـدا شـۆڕشـی سیاسـی و کاری پەرلەمانـی لـە وڵاتەکانـی ڕۆژئـاوای ئەوروپـادا چەندیـن سـەدەی خایانـد و هەنـگاو بـە هەنـگاو چاکسـازی سیاسـی و یاسـایی تیایانـدا ڕویـدا، بەشـێک لـە بزووتنـەوەی دەسـتوری ئێـران دەیانویسـت بـێ خۆشـکردنی زەمینـەی پێویسـت، سیسـتمی پەرلەمانـی ئەوروپـی داتاشـن و ڕۆڵـی شـەریعەتی ئیسـلامی بەتەواوەتـی نەهێڵـن و لـە ماویەکـی کورتـدا و بەچەنـد بڕیارێـک بیسـەپێنن. ئەمانـە دەسـەڵاتی ئایینـی و ڕێژەیەکـی زۆری خەڵکـی ترسـان و خسـتنیە بـەرەی

دوژمنانــی شۆڕشــی دەســتورییەوە.
ململانێـی نێـوان بەرەکانـی ئەنجومەنـی شـورا هەتـا دەهـات زیادیدەکـرد و توندوتیژتـر دەبــوو، بەرادەیــەک بــۆ ســەپاندنی بۆچونیــان کەوتنــە بەکارهێنانــی هێــز و یەکتــر کوشــتن. لــەم زەمینەیــەدا وڵاتەکــە ســەرلەنوێ کەوتــە ئــاژاوە و شــەپۆلێکی نوێــی شــەڕی ناوخــۆوە. لــە غیابــی دەســەڵاتێکی ناوەنــدی بەهێــز کــە بتوانــی ژیــان و مــاڵ و موڵکــی خەڵــک و ئاسایشــی وڵات بپارێزێــت، لایــەن و باڵەکانــی پەرلەمــان لــە پێنــاوی پارێزگاریکــردن و خۆســەپاندنی خۆیانــدا، کەوتــە دروســتکردن و پەیداکردنــی هێــزی چەکــداری تایبەتــی.
لەوانــە فیداییــەکان کــە لــە هــەزار چەکــدار پێکهاتبــوون پارێــزگاری رادیکاڵەکانیــان دەکــرد. چەندیــن خێــڵ کــە لەگــەڵ شــا و دەســتەبژێری دەســەڵاتداردا ناکۆکبــوون، پشــتگیری کۆنســەرڤەتیڤەکانیان دەکــرد. ئەمانــە خاوەنــی هەزارەهــا چەکداربــوون. خێڵــە کوردەکانــی شــکاک نمونەیــەک بــوون لەوانــە. بەشــێک لــە خێڵــە بەختیارییــەکان کــە توێژێکــی ئۆروســتۆکرانی رۆشــنبیری پــەروەردەی ئەورووپــا لــە ریزەکانیانــدا رۆڵــی بەهێزیــان هەبــوو لەگــەڵ قاجــار ناکۆکبــوون و کەوتنــە پشــتگیریکردنی مودێراتــەکان. ئەمانــە زیاتــر لــە **١٢**هــەزار چەکداریــان هەبــوو «**١** ل**٥١**».
لــەم گێــژاوەدا، شــا و دەســتەبژێری دەســەڵاتدار ئــەو بــارە نالەبارەیــان قواســتەوە و مانگــی شەشــی **١٩٠٨** بــە پشــتگیری هێزەکانــی کۆســاک و ســوپای روس هێرشــیان کــردە ســەر تــاران و کۆنترۆڵــی شــارەکە و مەڵبەنــدی ئەنجومەنــی نوێنەرانیــان کــرد و زۆربــەی ئەندامەکانــی دەســت بەســەر و یەخســیرکران.
دوابــەدوای ئــەم رووداوە راپەڕیــن و ئــاژاوە چەندیــن ناوچــەی وڵاتەکــەی گرتــەوە. فیداییــەکان و موجاهیدەکان لــە ناوچەکانــی ئازربایجــان و تەبرێــز چەنــد راپەڕینێکیــان کــرد. ســاڵی **١٩٠٩**بــە پشــتگیریکردنی سوســیال دیموکراتــە روســەکان، شۆڕشــگێرانی شــاری رەش راپەڕیــن. بەختیارییــەکان شــاری ئەســفەهانیان کۆنترۆڵکــرد. خەڵکــی مەشــهەد راپەڕینێکــی مەزنیــان کــرد. دانیشــتوانی ژمارەیەکــی زۆر لــە شــارەکان کەوتنــە خۆنیشــاندان و ناڕەزایــی دەربڕیــن دژی شــا. هێزێکــی ئینگلتــەرا لــە باشــور دابــەزی و کۆنترۆڵــی بەنــداوی کــرد. ســوپای روســیا تەبرێــز و دەردەبیلــی داگیرکــرد. لەمانگــی حەوتــی ســاڵی **١٩٠٩** بەختیارییــەکان و رادیکاڵەکانــی رەشــت بــەرەو تــاران کشــان و خســتیانە ژێــر کۆنترۆڵــی خۆیانــەوە. ئەوانــە لــەوێ شــایان لابــرد و کــوڕە تەمــەن **١٢** ســاڵەکەیان لــە جێگــە دانــا. کابینەیەکــی نــوێ بەسەرپەرشــتی بەختیارییەکان و رادیکاڵەکانــی رەشــت پێکهێنــرا، ئەنجومەنــی شــورای میللــی دووەم دەســتی بەکارکــرد. ململانێــی نێــوان مۆدێراتــەکان و رادیکاڵــەکان لەنــاو ئەنجومــەن و کابینــەی

حکومەتدا بەردەوام بوو. لەهەمانکاتدا بەختیارییەکان فشار و هەڕەشەی ئینگلیز و روسەکانیان لەسەر بوو بۆ دەرکردنی رادیکاڵەکان. بەهۆی ململانێی توندی نێوان ئەو دوو بەرەیە و هەڕەشەی هێزە دەرەکییەکان، لە کۆتاییدا رادیکاڵەکان چەککران و لە کابینە دوور خرانەوە «١٠٥ ل٢٩٠».

هەر ساڵی ١٩٠٩ بزووتنەوە و بەرە و باڵە سیاسیەکان گەڵاڵە بوون و سێ پارتی سیاسییان لێ پێکهات. پارتی دیموکراتی نوێنەرایەتی رادیکاڵەکان و رۆشنبیرانی بۆرژوای بچوکیان دەکرد. پارتی مودێراتەکان نوێنەرایەتی بۆرژواکان، پارتی شاهەنشایی، کە بریتی بوون لە بەرەی کۆنسەرڤەتیڤەکان. ململانێی ئەمانە لە دەرەوە و لەناو ئەنجومەندا هەر بەردەوامبوو.

لەبەر چەند هۆکارێکی گرنگ، بڕیارەکانی ئەنجومەن و کابینە نوێیەکە زەحمەت بوو جێبەجێ بکرێت. لەبەر لاوازی و دابەشبوونی وڵات بەسەر سێ زۆنی جیاوازدا(زۆنەکانی شا و روسیا و ئینگلتەرا)، حکومەت دەستی نەدەگەیشتە هەموو شوێنەکانی وڵاتەکە، کە بڕیار و یاساکان بسەپێنێ. لە ناوچەکانی دەرەوەی پایتەختدا، دەسەڵاتدارانی خۆجێیی خێڵەکی و فیوداڵ و پیاوە ئایینیەکان گوێڕایەڵی ئەو بڕیار و یاسایانەی ئەنجومەن و حکومەت نەدەبوون ئەگەر لە بەرژەوەندی خۆیاندا نەبوایە. چینوتوێژە نوێیەکان و رێکخراو و پارتە سیاسیەکانیان زۆر بێ هێزبوون و لەناو خۆیاندا ناکۆک بوون و لەسەر بەرنامەیەکی هاوبەش رێک نەکەوتبوون. بازاڕەکان و ناوچەکانی وڵات بەتەواوەتی بەیەکەوە نەبەسترابوون و هێشتا بەرژەوەندی هاوبەش بەیەکەوە کۆی نەکردبوونەوە، لەبەرئەوە هێزەکانیان پەرشوبڵاو و لاواز بوون و توانایان نەبوو پاڵپشتی ناوچەکان بۆ دەستور و یاسا نوێیەکان دابین بکەن.

لەبەر ئەو هۆکارانە کابینەی نوێ بەلاوازی مایەوە و بەردەوام ڕووبەڕووی قەیرانی دارایی دەبۆوە، بۆیە ناچاربوون پسپۆڕێکی ئەمەریکی بکەن بە وەزیری دارایی. لە پێناوی کەمکردنەوەی مۆنۆپۆڵی ئینگلتەرا و روسیا، ئەنجومەن ویستی وڵاتانی ئەمەریکا و ئەڵمانیا بخاتە گەمەکەوە و جێگە بەوانە لێژ بکات. بەڵام ئەوەش هێندەی تر دەستێوەردانی دەرەکی لە کاروباری وڵاتەکەدا زیاترکرد و رۆڵ و توانای چینوتوێژەکان و نوێنەرە سیاسیەکانیانی لە جاران لاوازتر کرد. حوکمەت و وەزیری دارایی چەندین بڕیاری گرنگی چاکسازی دەرکرد، کە هەڕەشەی راستەوخۆ بوو بۆسەر بەرژەوەندیی لایەنە دەرەکییەکان، بازرگانە گەورەکان، فیوداڵە موڵکدارەکان، دەستەبژێری دەسەڵاتدارانی کۆمەڵگە، دەسەڵاتی ئایینی و پاشماوەکانی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی. هەموو ئەوانە بەتوندی ڕووبەڕووی

ئـەو بڕیارانـە وەسـتانەوە. شـای بـاوک، کـە لـە پۆسـتەکەی دوورخرابـۆوە، لاوازی حکومـەت و ململانێـی ناوخـۆی ئەنجومـەن و ئـەو ناڕەزاییانـەی قۆسـتەوە. شـا هێـزە چەکدارە کۆنەکانـی سـەرلەنوێ کۆکـردەوە و بـە پشـتگیری فیـوداڵ و هەنـدێ لـە خێڵە گەورەکانـی نمونـەی هەنـدێ خێڵـی تورکـی ئازربایجـان و هەنـدێ خێڵـی ویلایەتـی کوردسـتان و هەمەوەنـد، چەکدارێکـی زۆری کۆکـردەوە و بـەرەو تـاران کەوتنـە رێ و داوایـان لـە حکومـەت کـرد خـۆی بەدەسـتەوە بـدات. بـەڵام ئەمـە بـۆ شـا سـەری نەگـرت و لەبـەردەم هێـزی جەندرمـەوە و هێزەکانـی تـری حکومـەت شـکان. کـە ئـەم هەوڵـە سـەری نەگـرت، بـە رازیبوونـی ئینگلیـزەکان، هێـزە چەکدارەکانـی روسـیا پێـش شـا و هاوپەیمانەکانـی کەوتـن و تارانیـان گـرت و شـایان خسـتەوەوە سـەر تەخـت و حکومەتیـان ناچارکـرد بڕیارەکانـی هەڵوەشـێنێتەوە. دوابـەدوای ئـەوە پسـپۆرە ئەمەریکییەکـە لـە پۆسـتەکەی دوورخرایـەوە و پسـپۆرێکی بەلجیکییـان کـرد بـە وەزیـری دارایـی.

سـاڵی **١٩١٢** بانگـەوازی هەڵوەشـاندنەوەی ئەنجومەنـی شـورای میللـی کـرا. دەسـەڵات هەمیسـانەوە کەوتـەوە دەسـتی شـا و دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدار و وڵات سـەرلەنوێ بەسـەر سـێ زۆنـدا دابەشـبوو. بەمـە هاوپەیمانـی نێـوان رێبـازی سیسـتمی فیوداڵـی خێڵەکـی و پاشـکۆیەتی بـۆ ماوەیـەک سـەرکەوتنی بەدەسـتهێنا. لـەو ماوەیـەدا روسـیا و ئینگلتـەرا بـە هەمانگـی مەرجەکانـی خۆیـان بەسـەر شـا و کابینـەی نوێـی حکومەتـدا بـە ئاسـانی ئەسـەپاند «**١ ل٤٩-٥٤**».

بـە پێچەوانـەی دەوڵەتـی عوسـمانییەوە، لەشـەڕی یەکەمـی جیهانیـدا ئێـران بەبـێ لایەنـی هێشـترایەوە. بـەڵام لەگـەڵ ئەوەشـدا بەهـۆی ئـەوەی هێزەکانـی هاوپەیمانانـی روسـیا و ئینگلتـەرا لـە وڵاتەکـەدا بـوون و وڵاتەکـە سـنورێکی درێـژی هەبـوو لەگـەڵ دەوڵەتـی عوسـمانیدا، کـە لەشـەڕدا بـوو لەگـەڵ هاوپەیمانانـدا، پڕیشـکی شـەڕەکە جاربەجـار هەنـدێ ناوچـەی وڵاتەکـەی دەگرتـەوە. سـەرەڕای ئـەوە ئەڵمانیـا هەوڵـی ئـەدا لـە رێگـەی باڵـی ناسیونالیسـتی بـرژوای بچوکـەوە دەسـت لـە کاروبـاری ئێـران وەردات و بەکاربهێنێـت دژی هاوپەیمانـان، بـەڵام بـرژوای ناسیونالیسـتی ئێـران لـەوە لاوازتـر بـوو، کـە بتوانـێ وەکـو تورکیـای عوسـمانی رۆڵـی کاریگـەر لـە پرۆسـەکەدا ببینـێ.

سـاڵی **١٩١٤** سـەرلەنوێ ململانێـی نێـوان هێـز و پارتـە سیاسـییەکان خەسـتبۆوە و بزووتنـەوەی دەسـتوری سـەری هەڵدایـەوە. لـەو سـاڵەدا ئەنجومەنـی شـورای میللـی سـێیەم خرایـەکار و کابینەیەکـی نـوێ لـە مودێراتـەکان پێکهێنـرا، کـە تیایـدا ناسیونالیسـتەکان پێگەیەکـی بەهێزیـان هەبـوو. لەنـاو ریزەکانـی پارتـی مودێراتـدا، بـە

شێوەی ناو ریزەکانی تورکە گەنجەکانی دەوڵەتی عوسمانی، باڵی ناسیونالیست هێزی پەیداکرد و ئەڵمانیا پشتگیری دەکردن. لەترسی بەهێزبوونی پێگەی ناسیونالیستەکان لە تاران و دەستتێوەردانی ئەڵمانیا، سەرەڕای باکوری رۆژئاوای وڵاتکە، روسیا ناوەڕاستی وڵاتەکەشی خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. هەر ئەو ساڵە لەژێر هەڕەشەی روسیا و ئینگلتەرادا، شا ناچارکرا بانگەوازی هەڵوەشاندنەوەی ئەنجومەن و حکومەت بکات و کابینەیەکی نوێ بێ بەشداریکردنی ناسیونالیستەکان پێکهێنرا. برژوا ناسیونالیستەکان پەنایان بردە دەسەڵاتی ئایینی لە قوم و تیایدا بانگەوازی حکومەتێکی کاتییان کرد. بەڵام سوپای روسیا هێرشیکردە سەریان و سەرکوتی کردن.

ساڵی **١٩١٦** هێزەکانی روسیا لە رۆژئاوای ئێران سوپای دەوڵەتی عوسمانییان شکاند و ناوچەکانی ئەسفەهانیان خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیانەوە. دواتر لەشکری ئینگلتەرا لە باشورەوە هێزەکانی ئەڵمانیای شکاند و ئەو ناوچانەی هەتا سنوری ئەسفەهان خستە ژێر دەسەڵاتی خۆیەوە. بەوەش سەرانسەری وڵات کەوتە ژێر دەسەڵاتی ئەو دوو دەوڵەتەوە. ساڵی **١٩١٧**دوای سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبەر لە روسیا، سوپای روسیا لە ئێران کشایەوە. بەمە ئینگلتەرا هیچ موونافیسی نەما لە کۆنترۆڵکردنی وڵاتەکەدا «**١٠٣** ل**٣٣**».

دوای کۆتاییهاتنی شەڕەکە، شا و حکومەت بەتەواوەتی لاواز بوو و هیچ کۆنترۆڵێکیان بەسەر وڵاتەکەدا نەمابوو. وڵاتەکە پچڕ پچڕبوو و هەر شوێنەی لەلایەن گروپێکەوە بەڕێوە دەبرا. بێجگەلە هێزەکانی ئینگلتەرا، ئەو دەسەڵاتدارە ناوچەییە لاوازانە پێکهاتبوو لە چەندین بزووتنەوەی چەپ و برژوای نیشتمانی و بزووتنەوەی خێڵەکی و نیمچە نەتەوایەتی کە هیچ پەیوەندی و هاریکاری لە نێوانیاندا نەبوو «**١٠٣** ل**٢٩**».

چەندین راپەڕین روویدا. لەوانە بزووتنەوەی چەکداری جەنگەڵ، کە نوێنەری برژوای نیشتیمانی بوون و بەشێک لە رۆشنبیران و جوتیاران و کرێکاران و برژوای بچوک و خەڵکی هەژار پشتیوانیان دەکرد. ئەمانە ساڵی **١٩١٧** پرۆگرامێکیان دارشت کە تیایدا داوای ئازادی و یەکسانی و دەسەڵاتی زۆرینەیان دەکرد و لە لادێکان داوای دابەشکردنی زەویوزاریان بەسەر مسکێنەکاندا دەکرد. ساڵی **١٩٢٠** لە ناچەی گەیلان (حکومەتی دیموکراتی)یان دامەزراند. بەو مەرجەی بەرەنگاری ئینگلیز ببنەوە و پاڵپشتی دەوڵەتی سۆڤیەت بکەن، سوپای سووری سۆڤیەت بەڵێنی پشتگیریکردنی پێدان. لەهەمانکاتدا پارتی کۆمونیستی ئێران، کە تازە دامەزرابوو، لە ناوچەکانی رەشت بانگەوازی (کۆماری شۆڕشگێری کاتی) کرد.

ڕاپەڕیـن و ئـاژاوە و شـەڕی ناوخـۆ هەتـا سـاڵی **١٩٢٦** بەردەوامبـوو. سـاڵی **١٩٢٥** ڕێککەوتننامـەی دۆسـتایەتی لـە نێـوان دەوڵەتـی سـۆڤیەت و ئێـران بەسـترا. سـۆڤیەت بەتەواوەتـی خـۆی لەوڵاتەکـە دابـڕی و لـە قەرزەکانـی خۆشـبوو و لەهەمانکاتـدا پشـتی کـردە کۆمـاری دیموکراتـی و کۆمـاری شۆڕشـگێری کاتـی.
هـەر ئـەو سـاڵە بـە پشـتگیری ئینگلتـەرا، نوێنەرانـی بازرگانـە گـەورەکان و موڵکـداری فیـوداڵ حکومەتێکـی نوێیـان لـە تـاران پێکهێنـا. هێـزە چەکدارەکانیانـی ئینگلتـەرا وڵاتەکەیـان بەجێهێشـت و وڵاتەکـە نەکەوتـە ژێـر ئینتیدابـی ئینگلتـەراوە و بـە قۆناغـی بـە کۆلۆنیبوونـدا تێپەڕنەبـوو.
ڕەزا خـان، کـە یەکێـک بـوو لـە ئەفسـەرە گەورەکانـی هێزەکانـی کۆسـاک، بەیارمەتـی ئینگلتـەرا توانـی هێـزە چەکـدارە پـەرش و بڵاوەکانـی ئێـران یەکخـات و لەشـکرێکی نیزامـی **٤٠**هـەزار کەسـی پێکبهێنێـت. کاری یەکەمـی ئـەو سـوپایە هێرشـکردنە سـەر و تێکشـکاندنی ئـەو دوو کۆمـارە بـوو. هـەر ئـەو سـاڵە ڕەزا خـان کـرا بـە شـا و سـەردەمی دەوڵەتـی پەهلـەوی لـە ئێـران دەسـتیپێکرد. لـەو سـاڵانەدا چەندیـن بزووتنـەوەی خێڵەکـی و نیمچـە نەتەوایەتـی دژی دەوڵـەت بەرپـا بـوو. لەوانـە بزووتنەوەکانـی ناوچەکانـی کوردسـتان، غـەزال، خۆزسـتان. هێزەکانـی دەوڵـەت بـە ئاسـانی توانـی سـەرکوتیان بـکات «**١٥** ل**٢٢٦-٢٣٢**».
بـە دارمانـی دەوڵەتـی قاجـار، کۆتایـی بـە سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری فیوداڵـی خێڵەکـی ڕەهـا هـات لـە ئێرانـدا و وڵاتەکـە کەوتـە قۆناغـی پاشـکۆیەتی و دیکتاتۆریەتـەوە. دەسـەڵاتی ئایینـی بـۆ چـل سـاڵی تـر لاواز بـوو و ڕۆڵـی تەنهـا لـە هەنـدێ بـواری کۆمەڵایەتـی و مەزهەبیـدا مایـەوە. بەشـی هـەرە زۆریـان دۆسـتایەتی توندوتۆڵیـان هەبـوو لەگـەڵ شـا و فیوداڵـی موڵکـدار و هێـزی دەرەکیـدا. لەگـەڵ ئەوەی فیوداڵـی خێڵەکـی وەکـو سیسـتمی سیاسـی و ئابـوری دارمـا، بـەڵام پاشـماوەکانی هـەر مایـەوە و کاردانـەوەی گرنگـی هەبـوو لەسـەر مێـژووی دواتـری وڵاتەکـە.

بەندی شەشەم:

هۆکاری پاشەکشێکردن و پاشکۆیەتی و دابەشبوون و ژێردەستیی کوردستان

ئەگــەر بگەڕێینــەوە بــۆ بەندەکانــی پێشــووی لێکۆڵینەوەکــە، ئەوەمــان بــۆ دەردەکەوێت، کـە هـەر لـە سـەرەتای نیشـتەجێبوونی مـرۆڤ لـە رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا و مێـژووی کۆنـی شارسـتانیەکانی پێـش زاییـن و هەروەهـا مێـژووی یـەک لـە دوای یەکـی دەوڵەتـە فیوداڵیـە خێڵەکیـەکان تیایـدا، کوردسـتان بەشـێکی لەیـەک دانەبـڕاوی ناوچەکـە بـووە. ئـەو سـنورانەی لـەدوای شـەڕی یەکەمی جیهانـی ناوچەکانـی رۆژهەڵاتی ناوەڕاسـتی لەیـەک دابـڕی و چەندیـن دەوڵەتـی بچـوک و مامناوەنـدی پاشـکۆی لێدروسـت بـوو، ئـەو ناوچانــە لــە مێــژووی کۆنــدا لەیەکـدا بڕانیبــەو جــۆرەی بەخــۆوە نەبینــی بــوو.

راســتە لــە شارســتانیەتە کۆنەکانــی ناوچەکــە لــە پێــش مەســیحدا لــە میزوپۆتامیــا و کوردســتان و میســر و یۆنــان و ناوچەکانــی ئێرانــدا لــە قۆناغــی جیــاواز و لەهەمانکاتــدا چەندیـن دەوڵـەت هەبـوو، بـەڵام ئـەو دەوڵەتانـە نەیانتوانـی ناوچـەکان لەیـەک دابـڕن و سـنوری هەمیشـەیی لـە نێواندیانـدا دروسـت بکـەن. لەگـەڵ ئـەوەی هـەر ناوچەیـەک لـە کاتـی جیـاوازدا لەژێـر چەتـری دەوڵەتێکـی تایبەتـدا بـوو، تایبەتمەندیـی خـۆی هەبـوو و بەرهەمهێنـان تیایـدا بـۆ پێداویسـتی خـۆ(ئیکتفـای زاتـی) بـوو، بـەڵام ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی و شـکاندنی سـنوورو داگیرکردنـی یەکتـر لـە نێوانیانـدا بـەردەوام بـوو.

ئەگەرچـی دوای زاڵبوونـی رێبـازی فیوداڵـی خێڵەکـی لـە دروسـتبوونی دەوڵەتـی خەلافەتـی راشـدینی قوڕەیشـەوە، یـەک لـە دوای یـەک چەندیـن دەوڵەتـی زلهێـز جێگـەی یەکتریـان گرتــەوە، بــەڵام ئــەو دەوڵەتانــە نــە ســنووری هەمیشــەییان هەبــوو، نــە لەســەر بنەمــای نەتەوایەتـی دامەزرابـوون، بەڵکـو دامەزرانـد و رەفتـاری ئـەو دەوڵەتانـە لەسـەر بنەمـای فیوداڵـی خێڵەکـی بـوو.

شکســتهێنانی شارســتانیەتە کۆنەکانــی ناوچەکــە، بەهەمــان شــێوە رووبــەڕووی شارسـتانیەتە کۆنـە بچوکەکانـی کوردسـتانیش بـۆوە و خەڵکـە رەسـەنەکەی و سیسـتمە کۆنەکەیـان شکسـتی هێنـاو سیسـتمی فیوداڵـی خێڵەکـی تیایـدا زاڵ بـوو. لـەدوای زاڵبوونی رێبـازی فیوداڵـی خێڵەکیـەوە لـە ناوچەکـەدا، کورسسـتان کەوتـە ژێـر هەمـان سیسـتم و هەمـان خاسـڵەتی گشـتی ناوچەکانـی تـری پەیداکـرد و لـە دواییشـدا لـە پرۆسـەی شکســتهێنان و داڕمانــی ئــەو سیســتمە رووبــەڕووی هەمــان چارەنــووس بــۆوە.

لەگـەڵ ئـەوەی کوردسـتان مێـژوو و خاسـڵەتی هاوبەشـی هەبـوو لەگـەڵ ناوچەکانـی تـری رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا، بـەڵام خاسـڵەتی تایبەتـی خـۆی هەبوو، کـە بووە هـۆکاری ئەوەی پرۆسـەی گۆڕانـکاری تیایـدا لـە شـوێنەکانی تـر جیاوازتـر بێـت و دەرئەنجامـی جیاوازتری هەبێـت. بۆیـە لـە کۆتایـی شـەڕی یەکەمـی جیهانیـدا وڵاتەکـە تەنهـا بـە پاشەکشـێکردن و پاشـکۆیەتی نەوەسـتایەوە، بەڵکـو رووبـەڕووی ژێردەسـتی و دابەشـبوون بـۆوە و هـەر بەشـێکی لکێنـرا بەدەوڵەتێکـی ناوچەکەوە.

زۆربەی مێژوونووسەکان، هۆکارە سەرەکیەکانی ئەوانەبۆ فاکتەرە دەرەکییەکان دەگەڕێننەوە لەوانە میللەت و دەوڵەتانی ناوچەکە و فاکتەری ئایین و فەتحی ئیسلامی و دەوڵەتە زلهێزە کەپیتالیستەکان. هۆکارە خۆماڵیەکان بۆ سەرۆک خێڵێک دەگەڕێننەوە، میرێک یان شێخێک... یان نەگبەتی و دڵپاکی و ساویلکەیەتی و بێ دەسەڵاتی خەڵکەکەی.

راستە هۆکارە دەرەکیەکان رۆڵی گرنگیان لە چارەنووسی نالەباری کوردستاندا هەبووە، بەڵام ئەوانە رۆڵی خۆیان لە ڕێگەی فاکتەرە بنچینەییە ناوخۆکانەوە بینیوە. راستە سەرەک خێڵ و میرو شێخەکان رۆڵیان هەبووە، بەڵام ئەبێ بچینە بنجو بناوانی ئەوەی بۆچی ئەوانە رۆڵی خراپیان بینیوە و لەژێر چ مەرجێک و سیستمێکی سیاسی و ئابوریدا رەفتاریان نواندووە.

لەم بەندەدا، باسی ئەوە دەکەین، کە هۆکاری بنچینەیی و هاوبەش لە نێوان پاشەکشێکردن و پاشکۆیەتی و ژێردەستی و دابەشبوونی کوردستان بۆ سروشتی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری کۆمەڵگەکە دەگەڕێتەوە. لەهەمانکاتدا هەوڵی شیکردنەوەی رۆڵی دەرەکی و جوگرافی وفاکتەری تر دەدەین... بێ لێکۆڵینەوەیەکی لەو جۆرە و چوونە بنج و بناوانی کۆمەڵگەکە و گەڕان بەشوێن فاکتەری بنچینەیی دواکەوتن و پێشکەوتن تیایدا، زەحمەتە پلان و پرۆگرامی گونجاو بۆ چاکسازی ریشەیی لە کۆمەڵگەکەدا دابرێژرێت.

لەم بەندەدا بەشوێن ئەو فاکتەرانەدا دەگەڕێین کە بەهۆیانەوە لە مێژووی کۆنی کوردستاندا نەتوانرا دەوڵەتێک دروستبێت، کە بتوانێ سەرانسەری وڵاتەکە پێکەوە ببەستێتەوە و بیپارێزێت. باسی ئەوە دەکەین بۆچی چین و توێژی نوێی بەهێز دروست نەبوو، بۆچی ئەوانە دەرفەتیان بۆ نەڕەخسا کە لە بڕیاردانددا بەشداربن و رێگە خۆشبێت بۆئەوەی لە وڵاتەکەدا خۆبەخۆ شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی رووبدات. باسی ئەوە دەکەین بۆچی کوردستان پێش شەڕی یەکەمی جیهانی نەیتوانی وەکو پێویست سوود لە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان وەربگرێت.

هەندێ خاسڵەتی تایبەتی کوردستان

بۆئەوەی بە ئاسانتر بتوانین بچینە ناو باسەکەمانەوە، باشترە ئاوڕێک لە مێژووی کۆنتر و خاسڵەتە تایبەتیەکانی کوردستان بدەینەوە. ئەگەرچی بەشێک لەوانە پێشتر لە باسەکەدا دەستمان بۆ راکێشاون، بەڵام گرنگە ئەوانە لێرەدا کاکڵە بکرێن و ببنە بناغەیەک بۆ تێگەیشتنی ئەو دیاردانەی دواتر .

پرۆسەی دروستبوونی کۆمەڵگەکە

مێژوونوسەکان لە بارەی کوردستانەوە بەشێوەیەکی گشتی لەسەر چەند خاڵێک هاوڕان. گرنگترینیان ئەوەیە کە مرۆڤ ٧-٩ هەزار ساڵ پێش مەسیح لەو ناوچەیەدا نیشتەجێ بووە و بە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ و ئاژەڵ بەخێوکردنەوە خەریک بووە، دواتریش چەندین شارستانی بچوک تیادا بونیادنراوە. بەشێک لەوانە شوێنەوارەکانیان دۆزراوەتەوە، بەڵام بەشوێنگەڕان و لێکۆڵینەوەی ئەو شارستانیە کۆنانە لە وڵاتەکەدا هێشتا لە سەرەتایدایە. ئەمانە بە وەجبەی یەکەمی خەڵکی رەسەنی ناوچەکە دادەنرێن و دراوسێی شارستانە کۆنەکانی میزوپۆتامیا بوون. سیستەمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری تیایاندا لەوانەوە نزیک بووە. هیچ دەلیلێک نیە لەسەر ئەوەی سروشتی کۆمەڵگەکانیان خێڵەکی بوبێت. ئەو میللەتە رەسەنانەی کوردستان ژمارەیان لە ٥٠ جۆر زیاتر بووە، کە هەر یەکەیان زمان و دیالێکتی جیاوازی خۆی هەبووە.
راستێکی تر کە زۆربەی مێژوونوسەکان لەسەری هاوڕان، هاتنی چەندین شەپۆلی هیندۆ ئەوروپی سروشت خێڵەکییە بۆ ناوچەکە. شەپۆلی یەکەمی ئەوانە دەوروبەری دوو هەزار ساڵ پێش مەسیح روویانکردۆتە وڵاتەکە. هەرگروپێک لەوانە لە ناوچەیەکی جیاوازی کوردستاندا جێنشین بوون. ئەو گروپە خێڵەکیانەی کە لەو سەردەمانەدا کۆچیان کردووە زۆر گەورە نەبوون و ژمارەی هەریەکێک لەوانە ئەوپەری ٢٠ هەزار کەس بووە.
لەکاتی هاتنی شەپۆلی یەکەمی هیندۆ ئەوروپییەکان، نمونەی هیتەکان، بۆ ناوچەکە هێشتا شارستانییەتە کۆنەکانی کوردستان و رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بەهێز بوون. بۆیە ئەو خێڵەکییانە نەیانتوانیوە بەسەر سیستەمی بەڕێوەبردنی ئەو شارستانیانەدا زاڵ بن و سیستەمی خێڵەکی خۆیان بەسەریاندا بسەپێنن، بەڵکو هەر وەکو ئەو شەپۆلانەی، کە دواتر روویانکردە ئەوروپا، بوونەتە بەشێک لە سیستەمی ئەم ناوچانە و خۆیان لەگەڵ گونجاندووە. ئەمانە رۆڵی گرنگیان لە کوردستاندا بینیوە، کە پێشتر لە بەندی دوەمدا باسمانکرد. شەپۆلەکانی تر کە دەوروبەری ١٠٠٠ساڵ پێش مەسیح روویان کردۆتە وڵاتەکە گەورەتر و بەهێزتر بوون و لە کاتێکدا روویان کردۆتە ناوچەکە، کە شارستانییەتە کۆنەکان بەرە و لاوازی و داڕمان چوون. لەو زەمینەیەدا ئەوانە لە کوردستاندا توانیویانە دەوڵەتی زلهێزی وەکو دەوڵەتی میدیا بونیادبنێن «٧٢ ل٣٣ \ ٨٥ ل٢٠٨ \ ٧١ ل٣٩٩».
بوونی خەڵکی رەسەنی کۆن لە کوردستان و دواتر هاتنی چەند شەپۆلێکی تری

هندۆئەوروپی خێڵەکی بۆ ناوچەکە، چەند زانیارییەکمان دەداتێ. یەکەمیان ئەوەیە کە دوو جۆر خەڵک بە دووسیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری جیاوازەو تێکەڵ بەیەک بوون. دووەمیان سروشتی نەتەوایەتی خەڵکانی کوردستانە. بێگومان بەشی هەرە زۆری خەڵکانی کوردستان ئەمڕۆ کوردن. ئەم میللەتە بە پرۆسەیەکی درێژخایانی هەزارسالانەی تێکەڵاو بوونی هیندۆ ئەوروپییەکان لەگەڵ بەشێکی زۆری خەڵکی رەسەنی وڵاتەکەدا دروست بووە. بوونی چەندین دیالێکتی زمانی کوردی لەیەک جیاواز ئەو راستیە دەگەیەنێ کە زمانی هیندۆ ئەوروپییەکان لەگەڵ زمان و دیالێکتی جیاوازدا تێکەڵاوبوون. هەڵبەتە دروستبوونی نەتەوەی کورد بەو شێوەیە شتێکی شاز نیە لە جیهاندا. بەشی هەرە زۆری نەتەوە مودێرنەکانی ئەمڕۆی جیهان لە پرۆسەیسەدان و هەزاران ساڵەی تێکەڵاوبوونی چەندین نەتەوە و رەگەز دروست بوون، لەوانە عەرب، فارس، هیند، ئینگلیز، ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا و روس... لەبەرئەوەی بە درێژایی مێژوو خەڵکێکی زۆر روویان کردۆتە ناوچەکە و لەگەڵ یەکدا تێکەڵ بوون، کوردستان و رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەو تێکەڵاوبونەدا بەشی شێریان بەردەکەوێت.

لەم پرۆسەیەدا بەشی هەرە زۆری خەڵکانی رەسەنی ئەوسای کوردستان لە ناوچوون و لەگەڵ ئەوانی تردا نەتەوەی کوردیان دروستکردووە. بەڵام بەشێک لەو خەڵکانە هەر ماونەتەوە، سەرەڕای ئەوانە خەڵکانی تر دواتر روویان کردۆتە وڵاتەکەو تیایدا نیشتەجێبوون و بوونەتە بەشێک لە خەڵکانی کوردستان. نمونوی ئەوانە سریانی، ئاسوری، کلدان، ئەرمەنی، جووو، تورکمان، عەرەب، ئەفغان و قاجار....

مۆنۆپۆڵی سیستمی خێڵەکی لە کۆمەڵگەدا

لەبەندی سێیەمدا باسی ئەوەمانکرد، کە لەژێر چەتری شارستانیەتە کۆنەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و دواتر دەوڵەتە زلهێزە کۆیلایەتییەکانی وەکو دەوڵەتی ساسانی و رۆماو بێزەنتین، کۆمەڵگەی بچوکی خێڵەکی نمونەی بەدەویە عەرەبەکان و خێڵە کوردەکانی کوردستان و تیرە عەرەبەکانی نیوەدورگەی عەرەب بەدرێژایی مێژوو وجوودیان هەبووە. پێشتر سیستمی خێڵەکی توانای نەبووە کۆنترۆڵی ناوچەکە بکات، بەڵام لەدوای سەرکەوتنەکانی فتوحاتی ئیسلامی ئەو سیستمە دەستی بەسەر هەموو ناوچەکەدا گرت.

ئـــەوەی لـــە دوای فەتحـــی ئیســـلامی لـــە زۆربـــەی شـــوێنەکانی تـــری رۆژهەڵاتـــی ناوەڕاســـت دەســـتیپێکرد و بووەهـــۆی زاڵبوونـــی سیســـتمی فیودالـــی خێڵەکـــی تیایانـــدا، لـــە کوردســـتاندا ســـەرەتای ئـــەو پرۆســـەیە لەگـــەڵ هاتنـــی شـــەپۆلی دووەمـــی هینـــدۆ ئەوروپیـــەکان دەســـتیپێکرد. دوای دەســـتپێکردنی هاتنـــی خێڵـــە هینـــدۆ ئەوروپیـــەکان بـــۆ کوردســـتان و بەهێزبوونیـــان، لـــەم وڵاتەشـــدا ململانێـــی درێژخایـــان لـــە نێـــوان خێڵەکییـــەکان و ناخێڵەکییـــەکان و سیســـتمی بەڕێوەبردنـــی سیاســـی و ئابـــوری خێڵەکـــی و ناخێڵەکـــی بـــەردەوام بـــووە.

وەک چـــۆن بوونـــی بیابانێکـــی گـــەورە لـــە نێـــوان نیوەدورگـــەی عـــەرەب و شـــوێنەکانی تـــری رۆژهەڵاتـــی ناوەڕاســـت بـــووە هـــۆکاری ئـــەوەی ئـــەو خێڵـــە عەرەبانـــە بمێننـــەوە و پارێـــزگاری لەخۆیـــان بکـــەن، بەهەمـــان شـــێوە خێڵەکانـــی کوردســـتانیش بەهـــۆی هەنـــدێ فاکتـــەری نمونـــەی ســـەختی تۆپۆگرافـــی وڵاتەکـــەوە توانیویانـــە لـــەو ناوچـــە ســـەختانە خۆیـــان حەشـــار بـــدەن و خۆیـــان بپارێـــزن. لەکاتـــی لاوازبوونـــی دەوڵەتـــە زلهێزەکانـــی ناوچەکـــە ئەوانـــە دەرفەتیـــان هێنـــاوە و کۆنتڕۆڵـــی شـــارو گوندەکانـــی کوردســـتانیان کـــردووە و لـــە کاتـــی ســـەرلەنوێ بەهێزبوونـــی ئـــەو دەوڵەتانەکشـــاونەتەوە بـــۆ چیـــا ســـەختەکان.

بەپێـــی مێژوونووســـەکان رێـــژەی خێڵـــەکان لـــە کوردســـتاندابە پێـــی ناوچـــەکان لـــە نێوان ٦-٢٠٪ دانیشـــتوانی وڵاتەکەدابـــوون. ئەوانـــی تـــر کـــە ناخێڵەکـــی کـــورد و پێکهاتەکانـــی تـــری کوردســـتان بـــوون زۆرینـــە بـــوون و رێژەیـــان٨٠-٩٤٪ زیاتربـــووە. بـــەڵام لەگـــەڵ ئەوەشـــدا کەمایەتییـــە خێڵەکییـــەکان توانیویانـــە کـــەم یـــان زۆر کۆنتڕۆڵـــی زۆرینەکـــە بکـــەن «**١٥ ل٥٦\ ٨٥ ل٤٢**».

هـــۆکاری ئـــەوە بـــۆ ئـــەوە دەگەڕێتـــەوە ناخێڵەکییـــەکان خەڵکانـــی جەنـــگاوەر و شـــەڕکەر نەبـــوون، بەڵکـــو خەڵکانـــی بەرهەمهێنـــەر و کاســـب بـــوون و لـــە شـــار و لادێکانـــدا نیشـــتەجێبوون و بـــە بەرهەمهێنانـــی کشـــتوکاڵی و ئـــاژەڵ راگرتـــن و کاری پیشـــەیی و بازرگانییـــەوە خەریـــک بـــوون. شارســـتانیەتە کۆنەکانیـــان پێشـــتر شکســـتیان هێنـــاوە و رەنگـــە لـــەو ســـەردەمەداله قۆناغیگۆڕانـــکاری نوێـــدا بووبـــن. بـــە پێچەوانـــەوە خێڵەکییـــەکان بـــە شـــێوەیەکی گشـــتی لـــەو ســـەردەمەدا خەڵکانـــی جەنـــگاوەر و شـــەڕکەر بـــوون و خاوەنـــی سیســـتمێکی خێڵەکـــی بـــوون. ئـــەو خاســـڵەتەیان بەســـەر زۆرینـــەی خەڵکانـــی وڵاتەکـــەدا زاڵیکـــردوون. هـــەر وەکو خێڵـــە عەرەبەکانـــی نیوەدورگـــەی عەرەب، خێڵەکانـــی کوردســـتانیش هەتـــا ئەوکاتـــەی هـــەر خۆیـــان بـــوون و دەســـتیان وەرنەداوەتە ژیانـــی خەڵکانـــی ناخێڵەکـــی، سیســـتمەکەیان لـــە ئاســـتی سیســـتمی خێڵەکـــی ســـادەدا ماوەتـــەوە، بـــەڵام لـــە کاتێکـــدا کـــە توانایـــان پەیداکـــردووە کۆنتڕۆڵـــی ناخێڵـــەکان و خێڵـــە

بچوکەکانی تـر بکـەن سیستـمەکەیان بـۆ سیسـتمی فیودالّـی خێڵەکـی هەنـگاوی نـاوە. ئـەو خێڵانــە تەنهـا لــەرووی ســەربازییەوە کۆنترۆڵــی ئەوانــی تریــان نەکـردووە، بەڵکـو ئـەو کۆنترۆڵکردنــە بــواری سیاســی و ئابــوری و کۆمەڵایەتــی و کلتــوری و زمانیشــی گرتۆتــەوە. ئەوانــە بوونەتــە خــاوەن زەویــوزار و ســەرچاوەی ئــاو و ئــاژەڵ، لەهەمانکاتـدا جموجۆڵـی بازرگانـی و بەرهەمهێنانـی پیشـەییان قۆرخکـردووە. ئەوانــە بوونەتــە دەســەڵاتدارانی وڵاتەکــە و خەڵکــە ناخێڵەکەکانیــان کردۆتــە مسـکێن و رەعییەتـی خۆیـان و نەریتـی خێڵەکـی خۆیـان بەسـەر نەریـت و شـێوازی ژیانـی کۆنـی خەڵکەکانـی تـردا سـەپاندووە. مۆنۆپۆڵـی خێڵەکییـەکان بەسـەر نـا خێڵەکییەکاندا سیســتمی خێڵەکــی ســادەی لەناوییانــدا گواســتۆتەوە بــۆ سیســتمی بەڕێوەبردنــی فیودالّـی خێڵەکـی «بەنـدی سـێیەم».

وەکـو چـۆن لـە رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا چەندیـن فاکتەر بوونـە هـۆکاری بەهێزبوونی سیســتمی فیودالّــی خێڵەکــی و مانــەوەی بــۆ چەندیــن ســەدە. بەهەمــان شــێوە لــە کوردسـتاندا چەندیـن فاکتـەر بوونـە هـۆکای بەهێزبـوون و مانـەوەی ئەوسیسـتمە بـۆ چەندیـن سـەدەو کاردانەواەکانـی هەتـا ئەمـڕۆش هـەر بەردەوامـە.

پێـش هاتنـی فەتحـی ئیسـلامی، دەوڵەتەکانـی ساسـانی و بێزەنتـی هـەر یەکەیـان لای خۆیــەوە بــەکات و شــوێن و ئاسـتی جیـاواز کۆنترۆڵـی کوردسـتانیان کردبـوو. لەژێـر سـایەی ئـەو دەوڵەتانـەدا بێگومـان سیسـتمی خێڵەکـی لـە کوردسـتاندا لاوازی بەخـۆوە بینیـوە و ملکەچـی سیسـتمی ئـەو دەوڵەتانـە بـوون.

خەڵکـی کوردسـتان بـە خێڵەکـی و ناخێڵەکییـەوە، لەسـەرەتادا رووبـەڕووی فتوحاتـی ئیسـلامی بوونەتـەوە و وا بـە ئاسـانی ملکەچیـان نەبـوون. بـەڵام لەبەرئـەوەی دەوڵەتی فیودالّـی خێڵەکـی عـەرەب و ئایینـی ئیسـلامی سروشـتێکی خێڵەکیـان هەبـوو دواتـر خێڵەکانـی کوردسـتان قبوڵیـان کـردووە و ئایینەکـە بۆتـە ئامرازێـک بەدەسـتیانەوە، کـە بەهۆیــەوە پێگــەی خێڵەکـی خۆیـان لـە کۆمەڵگـەی کوردسـتاندا بهێڵنـەوە و بەهێـزی بکـەن «٧٢ ل١٣٨». فتوحـات و ئایینـی ئیسـلامی و زاڵبوونـی سیسـتمی فیودالّـی خێڵەکی لـە ناوچەکـەدا، بۆتـە فاکتەرێکـی گرنـگ بـۆ سـەرلەنوێ ژیاندنـەوە و بەهێزبـوون و بەردەوامبوونـی سیسـتمی فیاودالّـی خێڵەکـی لـە کوردسـتاندا بـۆ چەندیـن سـەدەی تـر.

بـە درێژایـی مێـژووی سیسـتمی فیودالّـی خێڵەکـی لـە رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت، دەوڵەتەکانـی خولەفـای راشـدین، ئەمەوی، عەباسـی، مەغۆلەکان، تورکە عوسـمانیەکان، دەوڵەتــە تورکەکانــی ســەفەوی و ئەفشــار و قاجــار بوونەتــە فاکتــەری گرنــگ بــۆ ژیاندنــەوەو بەهێزبــوون و بەردەوامــی و زاڵبوونــی ئــەو سیســتمە لــە کوردســتاندا.

لە زۆربەی شوێنەکانی کوردستاندا، هەر بە شێوەی بەشەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، مێژوو و شارستانی کۆنی هەزاران ساڵ و شوێنەوارەکانیان کاولکراون و شاردراونەتەوەو بە نزمی سەیرکراون. هۆکاری ئەوە دەگەڕێتەوە بۆئەوەی لە کاتێکدا دەسەڵاتدارە خێڵەکییەکان روویان تێکردوون شوێنەوارە کۆنەکانیان بە مێژوو و عورف و نەریتی خۆیان نەزانیوە، لەسەر ئەو بنەما کۆنە سەرلەنوێ بونیادی وڵات و کۆمەڵگەیان نەکردووە. بە نزمی سەیری مێژوو کۆنی وڵاتەکەو خەڵکە رەسەنەکەیان کردووە و خەڵکەکەیان کردۆتە رەعیەتی خۆیان «**٩٨** ل**٢٥١**».

دروستنەبوونی دەوڵەتێکی فیودالی خێڵەکی مەزن لە کوردستاندا

وەکو پێشتر باسمانکرد، ئایینی ئیسلام بووە فاکتەرێکی گرنگ بۆ زاڵکردنی خێڵی قورەیش و کۆنترۆڵکردنی خێڵە عەرەبەکانی تر و دانیشتوانی ناخێڵەکی وڵاتەکەو دواتر دامەزراندنی دەوڵەتێکی فیودالی خێڵەکی بەهێز. بەهەمان شێوە بنەماڵەی عوسمانی لە رێگەی تەبەنیکردنی مەزهەبی سەلەفی و هەڵگردنی ئاڵای ئیسلام و دەستپێکردنی فتوحات دژی غەیرەدینییەکانی رۆژهەڵاتی ئەوروپاو بێزەنتییەکان، توانیان دەوڵەتە بچوکەکەیان بکەنە دەوڵەتێکی بەهێز. هەروەها شێخە سەفەوییەکان بە هەماهەنگی لەگەڵ خێڵەکانی قزڵباش، دواتر خێڵەکانی ئەفشار و قاجارە تورکەکان، لە رێگەی تەبەنیکردنی مەزهەبی شیعەوە توانیان دەوڵەتی بەهێز بونیادبنێن و ئێران لەژێر چەتری ئەو دەوڵەتانەدا یەک بخەن. ئەوەی بۆ خێڵەکانی ئەو میللەتانە هەڵکەوت بۆ خێڵەکانی کوردستان هەڵنەکەوت.

مەغۆلەکان، وەکو خێڵە عەرەب و تورکەکان لە رێگەی ئایین و مەزهەبێکی تایبەتەوە خۆیان رێک نەخست. ئەوەی یەکی خستن سەرەک خێڵێکی بنەماڵەیەکی بەهێزی خێڵێکیان بوو، کە توانی هەموو خێڵەکانی تر سەرکوت بکات و یەکیان بخات و دەوڵەتێکی خێڵەکی بەهێز بونیادبنێ. ئەوەی لەو سەردەمەدا بۆ مەغۆلەکان هەڵکەوت لە کوردستاندا بۆ هیچ سەرکردە و بنەماڵەیەک هەڵنەکەوت.

لەگەڵ ئەوەی بەدرێژایی مێژوو لە کوردستاندا چەندین ئایین هەبووە و دواتریش زۆربەی خەڵکانی وڵاتەکە بوونە ئیسلام و چەندین مەزهەب و قوتابخانە و پەیڕەوتی ئایینی تیادا دروست بوو، بەڵام هیچیان لەوانە هێندە بەهێز نەبوون، کە بتوانن وڵاتەکە و خێڵەکان و ناوچەکانی کوردستان لەژێر چەتری دەوڵەتێکی بەهێزی ناوەندیدا کۆبکەنەوە. ئەو ئایین و مەزهەبانە تەنها لە سنورێکی جوگرافی

بچوکدا ماونەتەوە.
سیستمی فیودالّی خێڵەکی لە کوردستاندا هێندە بەهێز نەبوو، کە بتوانێ لەژێر چەتری دەوڵەتێکدا کوردستان یەکخات و دواتر لە سنورەکانی خۆی بچێتە دەرەوە، بەڵام ئەو خێڵانە تەنها توانای ئەوەیان هەبوو، کە پارێزگاری خۆیان بکەن و بەرهەڵستی داگیرکەران بکەن. ئەو داگیرکەرانەی روویان کردۆتە وڵاتەکە هەمیشە لە توانایاندا نەبووە کۆنترۆڵی وڵاتەکە بکەن. هۆکاری ئەوە بۆ نەبوونی دەوڵەتێکی سەرانسەری لە وڵاتەکەدا دەگەڕێتەوە، کە بتوانن دەستی بەسەردا بگرن، بەڵکو وڵاتەکە لەناو خۆیدا دابەشبوو بەسەر چەندین خێڵ و هێزی جیاوازدا، کە بە ئاسانی بۆ کەس کۆنترۆڵ نەدەکران.
ئەو ململانێو کوشتارەی کە لە نێوان خێڵەکانی کوردستاندا هەبوو، وەکو پێشتر لە لێکۆڵینەوەکەماندا باسمانکرد لەناو میللەتە خێڵەکییەکانی تورک و عەرەب و مەغۆلیشدا هەبووە. جیاوازی لە ناویاندا ئەوە بوو، کە لەناو ئەواندا بنەماڵەیەک، سەرکردەیەک، خێڵێک توانیوێتی خێڵەکانی تر سەرکوت بکات و ملکەچی دەسەڵاتێکی ناوەندیان بکات و بکەونە راوەڕووت و تاڵانکردنی سنووری دەرەوەی ناوچەکانی خۆیان. بەڵام لەبەرئەوەی خێڵە کوردەکان هەمیشە لە ململانێکردن و دوژمنایەتی یەکتردا بوون و دەوڵەتێکی وا لە کوردستاندا نەتوانرا بونیادبنرێ، خێڵە کوردەکان خۆبەخۆ لە سنووری کوردستان دەرنەچوون و شوێنی دەرەوەی وڵاتەکەی خۆیان داگیرنەکردووە. ئەگەر لەو سنورانەش دەرچووبن ئەوا لەژێر سەرکردایەتی و چاودێری دەوڵەتە زلهێزەکانی ناوچەکەدا بووە. بۆیە شتێکی سەیر نیە، کەئەمرۆمیللەتی کورد چاونابڕێتە ناوچەکانی دەرەوەی کوردستان و هەوڵدانی داگیرکردنیان نادات و چالاکییەکانی لە سنووری ناوچەکانی خۆیاندا دەهێڵنەوە.

تۆپۆگرافیای کوردستان

سەختی کوردستان، بوونی چەندین زنجیرە چیای سەخت و دۆڵ و شوێنی تەسک و بەردانی و بەفر و سەرماوسۆڵ و نەبوونی دەشتی زۆری بەرفراوان و رووباری گەورە و کەنار دەریا، فاکتەری سەرەکی نین بۆ گەشەکردن یان دواکەوتنی وڵاتەکە، بەڵام کاریگەرییان لەسەر فاکتەرە بنچینەییەکان هەبووە. هەندێ لە سەرکردەو بگرە نووسەر و روناکبیرەکوردەکان، چیاکانی کوردستایان بە تاکە دۆستی هەمیشەیی کورد داناوە و والێکدەدەنەوە بەبێ بوونی ئەو چیا

سـەختانە ڕەنگـە خەڵکـی کوردسـتان لـە ڕەگـو ڕیشـەوە نەمانایـە. بێگومـان ئەمـە لایەنێکـی ڕاسـتی تێدایـە، چونکـە لـە کاتـی لێقەومـان و هێرشـکردنە سـەر وڵاتەکـە لەلایـەن داگیرکـەری دەرەکـی و خۆماڵـی ئـەو شـوێنانە داڵـدەی ژمارەیـەک خەڵکـی زۆریانـداوە و لەوێـوە داگیرکەرانیـان هەراسـان کـردووە و زۆرجـار دەرفەتیـان پـێ نـەداون، کـە تیایانـدا نیشـتەجێبن و تـەواو کۆنترۆڵـی وڵاتەکـە بکـەن.

لێـرەدا چەنـد پرسـیارێک قـوت دەبێتـەوە. یەکێـک لەوانـە ئەوەیـە ئەگەرچیـا و شـوێنی سـەخت بێـت پارێـزگاری مـان و نەمانـی میللەتـان بـکات، ئـەی خەڵکیئـەو وڵاتـە دەشـتاییانە کـە چیـاو ناوچـەی سـەختی تیـادا نییـە چـۆن توانیویانـە بمێننـەوە و پارێـزگاری لـە خۆیـان بکـەن. ئەگـەر وابوایـە ڕەنگـە ئێسـتا چەندیـن میللەتـی وەکـو میسـرییەکان، فارسـەکان، عـەرەب، فەرەنسـی و ئەڵمانـی دەمێـک بوایـە وجوودیـان نەمایـە. بـە پێچەوانـەوە ڕەنگـە ئەگـەر کوردسـاتان تەختایی بوایـە، خێـڵ و پێکهاتەکانی ناچـار دەبـوون لـە باتـی دوژمنایەتـی و شـەڕی یەکتـر زیاتـر هەماهەنگیـان لەنـاو خۆیانـدا بکردایـە، یاخـود بـە ئاسـانتر یەکێکیـان بیتوانیایـە کۆنترۆڵـی ئەوانـی تـر بـکات و لـەو ڕێگەیـەوە دەسـەڵاتێکی ناوەنـدی هاوبـەش لـە سەرانسـەری وڵاتەکـەدا بونیادبنرایـە.

ڕاسـتێکی تـر لێـرەدا ئەوەیـە، کـە لەکاتـی هەڕەشـە و داگیرکردنـی دەرەکیـدا خەڵکانـی ناخێڵەکـی کوردسـتان کـە زۆرینـەی خەڵکـی وڵاتەکـە بـوون، بەشـێوەیەکی گشـتی لـە گونـد و شـارەکاندا ماونەتـەوە و کەوتونەتـە ژێـر کۆنترۆڵـی ئـەو هێـزە دەرەکییانـەی ڕوویـان لـە ناوچەکانیـان کـردووە. مەبەسـتی داگیرکردنـی ئـەو ناوچانە لەلایـەن هێزی دەرەکییـەوە، سـامان و بەرهـەم و سـەرچاوەی بـاج بـووە، بۆیـە ئەوانـە زۆرجـار بـە داگیرکردنـی ئـەو شـوێنانە بـە مەرامـی خۆیـان گەیشـتوون. لێـرەدا ئەوانـەی لـە کاتـی هەڕەشـەی دەرەکیـدا لـە گونـد و شـارەکان کشـاونەتەوە و لـە چیـاکان خۆیـان پاراسـتووە ولەوێـوە هەڵمەتیـان کردۆتـە سـەر داگیرکـەرەکان و بێزاریـان کـردوون، خێلەکیـەکان بـوون.

لایەنێکـی نێگەتیڤـی تـری تۆپۆگرافیـای کوردسـتان، زیاتـر لەیـەک دابڕینـی ناوچـە و خێـڵ و پێکهاتەکانـی وڵاتەکـە بـووە لـە یەکتـری. خێڵـەکان و سیسـتمی فیوداڵـی خێڵەکـی و بگـرە فیوداڵـی ئەورووپییـش خـۆی لەخۆیانـدا قوفڵـدرا و لەیـەک دابـڕاو بـوون. لێـرەدا تۆپۆگرافیـای کوردسـتان بۆتـە فاکتەرێـک بـۆ زیاتـر قوفڵـدان و لەیـەک دابڕینـی ناوچـە و خێـڵ و پێکهاتـەی وڵاتەکـە لـە یەکتـری.

سـەختیی وڵاتـی کوردسـتان لەژێـر سـایەی سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری بەرفراوانتـردا، ڕەنگـە ببوایـە بـە فاکتەرێکـی پۆزەتیـڤ بـۆ بەرەنگاربوونەوەی

هەڕەشـەی دەرەکـی و پاراسـتنی وڵاتەکـە و هاوڵاتیانـی. بۆیـە تۆپۆگرافیـای کوردسـتان هـۆکار و فاکتـەری سـەرەکی نییـە لـە پرۆسـەی گۆڕانـکاری وڵاتەکـەدا، بەڵکـو بەپێـی سیسـتمی بەڕێوەبردنـی وڵاتەکـە دەکـرێ کاردانـەوەی نێگەتیـڤ یـان پۆزەتیڤـی هەبێـت. بـەڵام لەبەرئـەوەی وڵاتەکـە لـە مێـژووی درێژیـدا سیسـتمێکی داخـراو زاڵبـووە بەسـەریدا، تۆپۆگرافیـای وڵاتەکـە زیاتـر رۆڵـی نێگەتیڤـی هەبـووە. تۆپۆگرافیـای وڵاتەکـە کاردانـەوەی نێگەتیڤـی هەبـوو لەسـەر دروسـتبوونی دەوڵەتێکـی ناوەنـدی بەهێـز، کـە بتوانێـی هەمـوو وڵاتەکـە لەژێـر چەتـری ئـەو دەوڵەتـەدا یـەک بخـات.

گرنگی پێکەوتەی جوگرافی کوردستان

کوردسـتان هـەر لـە مێـژووی کۆنـەوە، ناوچـە و پێکهاتـەو نەتەوەکانـی رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـتی بەیەکـەوە گرێـداوە. لـە سـەدەی پانـزەوە ئـەو وڵاتـە بێجگەلـە نەتـەوەی کـورد، سـێ نەتـەوە مەزنەکـەی رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت لـە عـەرەب و تورک و فـارس پێکـەوە بەسـتۆتەوە. سـەرەڕای ئـەوە پێکهاتـە و نەتـەوە گرنگەکانـی تـری نمونـەی ئەرمـەن و گۆرگـی و سـریانی و کلدانـی و تورکمـان و جـوو، یـان راسـتەوخۆ سـنوریان بـە کوردسـتانەوە بـووە یـان لـە وڵاتەکـەدا وجوودیـان هەبـووە.
ئـەم وڵاتـە رێگـەی هاتوچـۆو بازرگانـی ئەوانـە بـووە، مەیدانـی یەکلاکردنـەوەی شـەڕ و ناکۆکییەکانیـان بـووە، پەیوەندیـی ئایینـی و کلتـوری و مێـژووی هاوبەشـی لەگەڵیـان هەبـووە، لـە خۆشـی و ناخۆشـیدا کاریـان تێکـردووە و کاری تێکـردوون. ئـەو پێکەوتە جوگرافییـە رۆڵێکـی سـتراتیژیی گرنگـی بـە وڵاتەکـەداوە، کـە لـە ناوچەکـەدا کـەم شـت بـێ بەشـداریکردن و تێوگلانـی وڵاتەکـە روویداوە.
لێـرەدا پرسـیاری گرنـگ ئەوەیـە، ئایـا ئـەم پێکەوتـە جوگرافییـە گرنگـەی وڵاتەکـە لـە ناوچەکـەدا شـتێکی پۆزەتیڤـە یـان نێگەتیـڤ، ئایـا بـۆ وڵاتەکـە سودبەخشـە یـان زیانبەخـش، ئایـا هەڕەشـە و کۆسـپە لـە رێگـەی گەشـەکردنیدا، یاخـود دەرفـەت و فاکتـەری یاریـدەرە بـۆ گەشـەکردنی.
ئەگـەر بـۆ روانگـەی زۆرینـەی سـەرکردە و سیاسـتمەدار و نوسـەر و رۆشـنبیری کوردبگەڕێینـەوە، دیـارە ئـەوە بـە فاکتەرێکـی نێگەتیـڤ دانـراوە و ئـەو میللـەت و وڵاتانەیـان بـە دوژمـن و هەڕەشـە و کۆسـپ لەبـەردەم سـەربەخۆیی و گەشـەکردنی وڵاتەکـەدا دانـاوە. سـەرکردەکانی کـورد بەشـێوەیەکی گشـتی بـە درێژایـی مێـژووی وڵاتەکـە، یـان هەوڵـی خۆئامادەکردنیانـداوە بـۆ تۆڵەسـەندنەوە و خۆدابڕیـن لێیـان،

یاخود چۆکیان بۆ داداون و بەپێی مەرجەکانی ئەوان رەفتاریانکردووە.
ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ بەندی دووەمی کتێبەکە و چاوێک بە چۆنیەتی بوژاندنەوەی بازرگانی و پیشەسازیی سەرەتای ئەوروپای رۆژئاوادا بخشێنین، لەگەڵ هەموو گرژی و شەڕو شۆڕی نێوان دەوڵەت و میللەتەکانی ئەوسای ئەو ناوچانەدا، بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوانیاندا بووە بە بناغەیەک بۆ گەشەکردنی ئابوری و چاکسازیی سیاسی و یاسایی تیایاندا. گرێدانی بازاڕی ناو خودی وڵاتەکان و نێوان وڵاتەکان لە ناوەڕاستی سەدەکانی ناوەڕاستدا قاپی خستە سەر پشت بۆ زیاتر گەشەکردنی ئەو وڵاتانە. ئەوەی لێرەدا گرنگە رەچاوبکرێ ئەوەیە، کە بێ بوونی ئەو دراوسێتیەو بەستنی پەیوەندی و ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوان وڵاتە ئەوروپییەکاندا، رەنگە ئەو ناوچانە هەتا ئەمڕۆش هەر لەژێر سایەی سیستمێکی فیوداڵی داخراودا بمانایەوە. هەڵبەتە بێ سەرهەڵدانی سیستمێکی نوێیی بەڕێوەبردنی ئابوری و سیاسی کراوەتر لە هەندێ لەو وڵاتانەدا سود لە بوونی ئەو دراوسێتیە وەرنەدەگیرا.
بەپێچەوانەی رۆژئاوای ئەوروپا، لە کوردستاندا بوونی دراوسێی زۆر و سنوری درێژ لەگەڵیاندا لەبری ئەوەی ببێتە فاکتەرێک بۆ گەشەکردن، بۆتە فاکتەرێک بۆ دروستبوونی گرژی و شەڕوشۆڕ و کوشتار و داگیرکردن و دەستێوەردانی کاروباری ناوخۆی وڵاتەکە. هۆکاری بنچینەیی ئەو جیاوازیە بێگومان بە پلەی یەکەم بۆ گرتنی رێبازی جیاوازی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری نێوانیاندەگەڕێتەوە، کە باسی سەرەکی لێکۆڵینەوەی ئەم بەندەمانە.
لە مێژووی کۆنی ئەوروپای رۆژئاوادا و دواتریش لە مێژووی مودێرنیاندا لەکاتی زاڵبوونی سیستمی سیاسی و ئابوری بەرتەسکی تاکڕە و لەناو هەموو، یان هەندێ لە وڵاتەکانیاندا گرژی و توندوتیژی و شەڕی گەورە لە نێوان وڵات و دراوسێکانیدا بەرپا بووە، بەڵام کە رێبازی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر و پلورالیزم زاڵبووە بە پێچەوانەوە پەیوندیی هاوسەنگ و گەشەکردنی ئابوری و خۆشگوزەرانی روویداوە. هەتا ئێستا لە بەشێکی زۆری مێژووی کوردستاندا بەهۆی ئەوەی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرتەسکی تاکڕەو و توندڕەو زاڵبووە، دراوسێکانی کوردستان بوونەتە رێگر لە پێشکەوتنی وڵاتەکە. بەڵام بە گۆڕانکاری لەوەدا، پێگەوتەی گرنگی ستراتیژی کوردستان دەبێتە فاکتەرێک بۆ گەشەکردنی وڵاتەکە و دراوسێکانیشی. لەم رووەوە کوردستان پێگەوتەیەکی جوگرافی گرنگی هەیە، کە دەتوانرێ سوودی لێوەرگیرێت.

ناسەقامگیریی بەردەوام

كوردستان، هەر وەكو ناوچەكانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەمیشە رووبەڕووی ناسەقامگیری و گرژی بۆتەوە. بەڵام بەتایبەتی لەدوای ساڵەكانی ١٥٠٠ئەو ناسەقامگیری و گرژی و توندوتیژییە بەهۆی ململانێی نێوان دەوڵەتەكانی ئێران و دەوڵەتی عوسمانیدا بە ئاستێكی بەرچاو زیادیكرد. كوردستان بووە (سورێكی گۆشت و خوێنی خەڵك «٨٥ ل٢٢٨») لە نێوان ئەو دوو دەوڵەتەدا. سەرەڕای ئەوەی خێڵ و ناوچە و پێكهاتەكانی كوردستان لە نێوان خۆیاندا ناكۆك بوون و لە رێگەی بەكارهێنانی هێزەوە ویستویانە ململانێ و گرفتەكانی نێوان خۆیان چارەسەركەن، بە خۆشی و ناخۆشی و لەكاتیشەڕ و ئاشتیدا دەوڵەتە زلهێزەكانی ناوچەكە بۆ مەرامی خۆیان سودیان لەو ململانێیانە وەرگرتووە. لە پاڵ ئەوەدا ئەو خێڵە كوردانە بوونەتە بەرلەشكری ئەو وڵاتانە و بە خوێنی رۆڵەی وڵاتەكە و رەنجی خەڵكانی بەرهەمهێنەری پاڵپشتی ئەو دەوڵەتانەیان كردووەو بەشداربوون لە شەڕە دەرەكی و خۆماڵیەكانیاندا. بەپێی هەندێ لە مێژوونوسان لە ساڵەكانی نێوان ١٥٠٠-١٨٠٠ بێجگەلە ئەوەیژمارەیەكی زۆری خەڵكانی كوردستان لە شەڕی ناوخۆدا لەناوچوون، نزیكەی ١١٢ هەزاری تریان لە شەڕەكانی نێوان ئەو دوو دەوڵەتە كوژراون. لە كاتێكدا ژمارەی دانیشتوانی ئەوسای كوردستان لەو سەردەمەدا بە ئەوپەری ١،٥ملیون هەڵسەنگێنرێ، بەپێی ئەوە ٧،٤٪ دانیشتوانی وڵاتەكە تەنها لەو شەڕانەدا لەناوچوون.

ناكۆكی نێوان خێڵە كوردەكان و ململانێی نێوان دەوڵەتی سەفەوی و عوسمانی لە پێناوی كۆنترۆڵكردنی ناوچەكانی كوردستان و سەرچاوەی داهاتی بەرهەم و باج و هەروەها بەكارهێنانی دەسەڵاتدارە خۆجێییەكانی لە شەڕەكانیاندا بووە هۆكاری ئەوەی ئەو دوو دەوڵەتە ساڵی ١٨٣٩ وڵاتەكە بۆ یەكەمجار لە نێوان خۆیاندا دابەشبكەن. سەرەڕای ئەوانە ئەو دابەشكردنە بووە هۆی ئەوەی كە لە نێوان ئەو دوو دەوڵەتەدا زۆنێكی گەورەی زەوی و خاك دروست بێت و ببێتە سورێك، كە بەهۆیەوە ئەو دوو دەوڵەتە خۆیان لە هەڕەشەی یەكتری بپارێزن.

هەر لە سەدەی پانزەوە هەتا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە ئەو دوو دەوڵەتە سیاسەتێكی دوو فاقیان بەرامبەر كوردستان بەكارهێنا. لە لایەكەوە ئەو ناوچەیەیان بە نیمچە سەربەخۆ و دۆستی خۆیان دەهێشتەوە لە پێناوی خۆ پاراستن لە یەكتری، لە لایەكی ترەوە بۆ دەستوەردان لە كاروباری وڵاتەكە و بەكارهێنانی خەڵكەكەی، بە خۆشی و ناخۆشی سوودیان لە ململانێ و شەڕی

ناوخۆی کوردستان وەرگرتووە لە پێناوی مەرامی خۆیان و ڕێگرتن لە یەکگرتن و سەربەخۆیی و بەهێزبوونی ئەو ناوچانە «٩٦ ل١٧٧».
ململانێی ناوخۆی نێوان خێڵ و بنەماڵە دەسەڵاتدارەکانی ئەو دوو دەوڵەتە و جێگۆرگێکردن لە ریزەکانیاندا، هەروەها گۆڕینی والی و فەرمانبەران و سەرکردە سەربازەکانیان لەو ناوچانەدا، ڕاستەوخۆ بۆتە هۆکاری دەستێوەردان لە کۆمەڵگەی کوردستان و ئاڵوگۆڕکردن لە ریزکانی دەسەڵاتدارانی خێڵ و میرنشینەکانی وڵاتەکە. هاتنی هەموو شایەک، سوڵتانێک، سەرکردەیەکی سەربازی یان والییەکی نوێ، بۆتەهۆی ئەوەی جێگورکێ لە ریزەکانی دەسەڵاتدارانی خۆجێیی خێڵەکی کوردستان بکرێت. هەر یەکێ لەوانە کە هاتوون، خەڵکە کۆنەکانیان لابردووە و هەوڵی بەهێزکردن و دانانی خەڵکانی دۆست و ئەڵقە لەگوێی نزیک بە خۆیان داوە. بۆ ئەو مەبەستە سودیان لە ململانێی نێوان ئەندامی بنەماڵەی دەسەڵاتدارانی خێڵ و میرنشینەکانوەرگرتووە، ململانێی نێوان خێڵ و پێکهاتەکان «بەندی سێیەم».
لەو ڕێگەیەوە ئەو دەوڵەتانە توانیویانە ڕێگا لەوە بگرن، کە ئەو کەسایەتی و خێڵ و میرنشینانە بۆ ماوەیەکی درێژ بمێننەوە و پێگەیان زۆر بەهێزبێت لە کۆمەڵگەکەدا و هەوڵی سەربەخۆیی خۆیان بدەن. ڕێگەیان لەوە گرتووە، کە چینوتوێژ و پێکهاتەی تەمەن درێژ و بەهێز دروست بێت و ببێتە هەڕەشە لە سەریان. هەروەها ئەو دەسەڵاتدارە خۆماڵیە نوێیانە بە مەرجێک دانراون، یان قبوڵکراون کە وەلای تەواویان بۆ ئەوان هەبێت و پشتگیری مانەوەی دەسەڵاتیان بن و بەشداربن لە شەڕە دەرەکی و ناوخۆیەکانیاندا.
ڕوخسارێکی تری ئەو سەدانە گواستنەوەی خێڵەکانی کوردستان بووە لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تری ناو یان دەرەوەی کوردستان. لە کاتی بەهێزبوون و هەڕەشەی خێڵێک یان پێکهاتەی ناوچەیەک، گواستراونەتەوە بۆ شوێنێکی دوور لە ناوچەکەیان. لەو ڕێگەوە توانیویان کۆنترۆڵیان بکەن و لە ناوچە نوێیەکاندا بۆ مەرامی خۆیان دژی خەڵکی ئەو ناوچەیە بەکاریانبهێنن.
هەروەها بۆ سەرکوتکردنی خێڵێک یان پێکهاتەیەکی کوردستان یان شوێنەکانی تری ئەو دەوڵەتە، چەندینجار خێڵە کوردەکانیان گواستۆتەوە بۆ ئەو ناوچانە، بەوە لە لایەکەوە ئەو خێڵە کوردانەیان ناچارکردووە زیاتر وەلایان بۆیان هەبێت و لە لایەکی ترەوە کۆنترۆڵی ئەو ناوچانەیان کردووە.
زۆربەیجار ئەو دەوڵەتانە بەزۆر ئەو خێڵە کوردانەیان ناچارکردووە کە بگوێزنەوە، بەڵام جاری وا هەبووە ئەو خێڵە کوردانە بەخواستی خۆیان بەوە هەستاون. هەندێ سەرەک خێڵ لە پێناوی نەدانی باج یاخود لە پێناوی دەستکەوتی تاڵانیدا

بــە خۆشــی خۆیــان خێڵەکەیــان دوای خۆیــان خســتووە و بەشــداری شــەڕی ئــەو دەوڵەتانەیــان لــە ناوخــۆ و دەرەوەی کوردســتان کــردووە و لــە شــوێنە نوێیەکانــدا ماونەتــەوە. ئــەو ســەرەک خێڵانــە مەســەلەی نەتەوایەتــی و خۆشەویســتی وڵات لایــان گرنــگ نەبــووە، بەڵکــو ئــەوی لایــان گرنــگ بــووە بەرزبوونــەوەی پێگــەی خۆیــان و زیادبوونــی داهــات و ســامانەکانیان بــووە. بۆ نمونــە شــا عەباســی ســەفەوی ســەرەک هــۆزی پازۆکــی بانــگ کــردووە بــۆ ســەرکوتکردنی دوژمنەکانــی. ئەویــش بــۆ ئــەو مەبەســتە زیاتــر لــە ١٠ هــەزار خەڵکــی ســەر بــە خێڵەکــەی بــۆ ئــەو مەبەســتە دوای خــۆی خســتووە. چەندیــن ســەرەک خێڵــی کــورد بەنــاوی خزمەتــی ســوڵتان و ئایینــی ئیســلامەوە خێڵەکانیــان گواســتۆتەوە بــۆ ناوچەکانــی تــری کودســتان یــان پارێزگاریــی ســنوری دەوڵەتــی عوســمانییان کــردووە، یــان کۆچکــردن بــۆ هەنــدێ ناوچــەی بەڵقــان و ئەرمەنســتان، کــە هەتــا ئێســتا لــەو شــوێنانە ماونەتــەوە.
هەمــوو ئەمانــە جۆرێــک لــە ناســەقامگیری و گــرژی و نائارامیــان لــە ناوچەکانــی کوردســتاندا دروســت کــردووە، کــە بونەتەهــۆی ئــەوەی هەمیشــە خەڵکەکــەی لــە تــرس و لــەرزدا بژیــن و گــوێ نەدەنــە پاراســتن و ئاوەدانکردنــەوە و گەشــەکردنی وڵات و شــار و گونــد و مــاڵ و حاڵیــان «**٩٦ ل١٩ \ ٨٥ ل٢١٥**».

بۆچــی شۆڕشــی سیاســی و پیشەســازی لــە کوردســتان خۆبەخــۆ بەرپانەبــوو؟

لــە باســی ئــەم بابەتــەی کوردســتاندا بــە هەمــان شــێوەی باســی شــوێنەکانی تــری رۆژهەڵاتــی ناوەڕاســت زیاتــر گرنگــی بــە ســاڵەکانی نێــوان ١٥٠٠-١٨٠٠ دەدەیــن. بنەمــا و خاســڵەتەکانی فیوداڵــی خێڵەکــی لــە کوردســتاندا بەشــێوەیەکی گشــتی هاوچەشــن بــوو لەگــەڵ شــوێنەکانی تــری دەوڵەتــی عوســمانی و ئێــران، بــەڵام بە هۆی خاسڵەتە تایبەتیەکانــی وڵاتەکــەوە شــێواز و رێبــازی گۆڕانــکاری لــە کۆمەڵگەکــەدا و دەرئەنجامەکانــی جیــاوازی هەبــوو لەگــەڵ ئــەو شــوێنانەی تــر.
بــۆ گــەڕان بەشــوێن هــۆکاری ئــەوەی بۆچــی لــە کوردســتان بــە شــێوەی رۆژئــاوای ئەوروپــا یــان وڵاتێکــی وەکــو ئینگلتــەرا شۆڕشــی سیاســی و پیشەســازی رووی نــەدا، دەبــێ بگەڕێیــن بــە شــوێن ئــەو فاکتەرانــەی کــە بووەهــۆی ئــەوەی لــەم وڵاتەکــەدا بــە شــێوەی وڵاتێکــی وەکــو ئینگلتــەرا چینوتوێــژی نوێــی بەهێــزی تیــادا دروســت نەبــوو، کــە توانایــان هەبێــت بــەوە هەســتن و هەروەهــا ئەوانــە دەرفەتــی بەشــداریکردنیان لــە بڕیــارە سیاســی و ئابوریەکانــدا بــۆ نەڕەخســا، کــە بتوانــن لــە رێگەیــەوە چاکســازیی

یاسایی و سیاسی پێویست بەدەست بێنن بۆ زاڵبوون بەسەر ئەو کۆسپانەی لە بەردەم گۆڕانکاریدا بوون.
بۆ ئەو مەبەستە هەوڵی تێگەیشتنی بنەما کۆمەڵایەتی و ئابورییەکانی کۆمەڵگەی کوردستان دەدەین. خاسڵەتە تایبەتەکانی کوردستان و تەفاعولکردنیان لەگەڵ بنەماکانی سیستمی فیودالی خێڵەکی، لە وڵاتەکەدا ڕێبازێکی جیاوازتری گرتەبەر. بەشێکی زۆری ئەم بابەتە پێشتر لە باسی بەشەکانی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا باسکراون، بەڵام لێرەدا بۆ تێگەیشتنی ڕێبازی تایبەتی وڵاتەکە پێویستە بەشێک لەوانە بە تێروانینێکی جیاوازتر دووبارە بکەینەوە.

تایبەتمەندییەکانی سیستمی خێڵەکی کوردستان

لە ناولێنان و باسکردنی خێل، مێژوونووس و زاراوە جیاوازەکانی زمانی کوردی وشە و لێکدانەوەی جیاواز بەکاردەهێنن. نمونەی ئەوانە خێڵ، ئێل، عەشیرەت، قەبیلە، هۆز و تیرە... لەم نوسینەدا هەوڵمداوە چەند وشە و دەستەواژەیەک بەکاربێنم، ئەویش بریتییە لە خێڵایەتی، سیستمی فیودالی خێڵەکی، خێڵ و لق و بەشەکانی. هەڵبەتە لە بەندەکانی پێشوودا ئەوانە روونکراونەتەوە، بەڵام هەندێکیان لە کوردستاندا رەنگە خاسڵەت و دەلالەتی جیاوازیان هەبێت. زۆر لە نوسەرانی کورد و ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و شوێنەکانی تری جیهان بە چاوێکی نزم دەڕواننە خێل و خێڵەکی و لایان بۆتە سیمبۆلی دواکەوتن و نەزانین. زۆر لە نوسەرە شارەزا ئەوروپاییەکانیش خێڵەکیان وەک دەزگایەکی کۆمەڵایەتی زۆر سادە و سەرەتایی لێی دەڕوانن و نەیانتوانیوە لەو راستیە بگەن کە خێڵەکی و سیستمی فیودالی خێڵەکی بەشێوەی فیودالیزمی ئەوروپا، سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری تێرو تەسەل بووە. ئەم روانگەیە کاردانەوەی لەسەر نوسەر و سیاسەتمەداری کورد هەبووە و بۆتە هۆکاری ئەوەی لە باسکردنی رۆڵی نێگەتیڤی خێڵ و خێڵەکی بەولاوە بەوردی نەچنە بنج و بناوانی بابەتەکەوە. ئەمە بۆشاییەکی دروستکردووە لە تێگەیشتنی مێژووی وڵاتەکە و خاسڵەتەکانی. هەروەها کاردانەوەی خراپی هەبووە لە تێگەیشتنی سروشت و رەفتاری چینوتوێژ و پێکهاتە و کەسایەتی و پارتە سیاسیەکانی وڵاتەکە و شێوازی تەعامولکردن لەگەڵیاندا.
بەپێی مێژوونوسەکان هیچ جیاوازێکی ئەوتۆ لە نێوان سترەکتۆر و بنەمای خێڵە کوردەکان و خێڵەکانی میللەتەکانی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا رەچاو ناکرێت.

ئـــەوەی هەتـــا رادەیـــەک تایبەتمەنـــدی دەداتـــە سیســـتمی خێڵەکـــی لـــە کوردســـتاندا، بریتییـــە لـــە چـــڕی خزمایەتـــی و تێکەڵاوبوونـــی خوێـــن و ژن و ژنخـــوازی لـــە ریزەکانیانـدا، هەروەهـا رۆڵـی گرنگـی خێڵ لـە یەکخسـتن و بەسـتنەوەی ئەندامەکانـی خێڵەکـە پێکـەوە و پاراسـتنیان لـە هەڕەشـەی دەرەکـی. سروشـتی سـەختی تۆپۆگرفـی کوردســتان بۆتــە فاکتەرێــک بــۆ زیاتــر دابڕینــی خێڵــەکان لــە یەکتــری و بەهێــزی ناوچەگەرێتـی و سـەربەخۆیی و لووتبـەرزی تیایانـدا «٨٥ ل٨٩».

خێـل یەکـەی سیاسـی و ئابوریسیسـتمی خێڵەکـی بـووە و هۆزێـک یـان چەنـد هۆزێکــی لەژێــر باڵــی خۆیــدا کۆکردۆتــەوە «٩٨ ل١٧٠». هــۆزەکان خزمایەتــی راسـتەقینە(تێکەڵاوبونی خوێـن) یـان لەنـاودا هەبـوو و لـە چەنـد تیرەیـەک پێکهاتـوون. هــەر تیریــەک لــە چەنــد تایفەیــەک و هــەر تایفەیــەک لــە چەنــد بنەماڵەیــەک و هــەر بنەماڵەیـەک لـە چەنـد خێزانێـک پێکهاتـوون. خێـزان بچوکتریـن یەکـەی کۆمەڵایەتـی و بەرهەمهێنـان بـووە. تـاک بـە بوونـی خێـزان و بنەماڵـە و خێڵـەوە پێگـەی کۆمەڵایەتـی و توانـای دەروونـی پەیداکـردووە و بەدابڕینـی لەوانـە لاواز و بێدەسـتەپاچە بـووە و لــە کۆمەڵگــەدا ریســوابووە.

لەبەرئـەوەی پێکهاتەکانـی خێـڵ سیسـتمێکی سیاسـی و ئابـوری، نەکـو خزمایەتـی، بەیەکــەوە کۆیکردونەتــەوە، مــەرج نەبــوو ئــەو هۆزانــەی کــە خێڵەکــەی پێکهێنــاوە خزمایەتـی نزیکیـان لەگـەڵ یەکتـر هەبوبێـت، بەڵکـو جاریـوا هەبووەچەنـد هۆزێکـی زۆر جیـاواز لـە یەکتـری، بەرژەوەنـدی سیاسـی و ئابـوری و سـەربازی هاوبـەش لـە خێڵێکـدا یەکـی خسـتوون. ئەوانـە لـە نـاو خۆیانـدا پیاوێکـی بەهێـزی بەهێزتریـن بنەماڵــەی بەهێزتریــن هۆزیــان بــە ســەرۆکی هەمــوو خێڵەکــە دەستنیشــان کــردووە «٨٥ ل٢٠٨». زۆر لـە خێڵـە بچوکـەکان وهـۆز و تیـرە و تایفـە و بنەماڵـە، خزمایەتـی نزیـک و راسـتەقینە کـۆی کردوونەتـەوە. بـەڵام جـاری وا هەبـووە لـە رێگـەی ژن و ژنخوازییەوەلــە پێنــاوی بەهێزکــردن و هێشــتنەوەی یەکێتــی خێــڵ، خزمایەتــی هەڵبەســتراو لــە نێــوان ئــەو بەشــانەدا رێکخــراوە «٨٥ ل٩١».

پێگـەی کۆمەڵایەتـی بنەماڵـەکان لـە ئاسـتی جیـاوازدا بـووە. بـە شـێوەیەکی گشـتی دابــەش بــوون بەســەر وەجاخــزادە و بــۆرە خەڵکــەوە. وەجاخــزادەکان توێــژی ئۆروسـتۆکراتی خێـڵ بـوون و دەسـەڵاتی سیاسـی و ئابـوری لـە دەسـتیاندا بـووە. لـە نـاو ئـەو بنەماڵـە ئۆروسـتۆکراتانەدا، بەهێزتریـن و بەتواناتریـن بنەماڵـە سـەرۆکایەتی خێڵەکـەی کـردووە. ئەمانـە سـەرکردایەتی سیاسـی و ئابـوری و سـەربازی خێڵەکەیـان کــردووە و لــە ناویاندانــە ســەرەک خێــڵ دەستنیشــانکراوە و دەســەڵاتی رەهــای کەوتۆتــە دەســت.

بۆرە خەڵک، چینوتوێژەکانی خوارەوەی خێڵ یان هۆز بوون. خەڵکی ئازادبوون، بەڵام هیچ مافی بەشداریکردنیان نەبووە لە بڕیاردانی سیاسی و ئابوریدا و ملکەچی وەجاخزادە و سەرەک خێڵ بوون. سەرەڕای ئەرکی بەرهەمهێنان و خزمەتگوزاری و ئەرکەکانی تری خێڵ، جەنگاوەر بوون و هەمیشە ئامادەبوون خۆیان لە پێناو خێڵ و سەرەک خێڵدابەخت کەن «**٩٨ ل١٢٣، ١٢٧**».
ژن و ژنخوازی لە کۆمەڵگەی خێڵەکی کوردەواریدا لەسەر بنەمای خزمایەتی نزیک بووە و لە چاو زۆر لە میللەتەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست زۆر چڕتر و توندوتۆڵتر بووە. بەدەگمەن ژن و ژنخوازیان لەگەڵ بنەماڵەیەکی تردا کردووە «**٩٥ ل١٩**». ئەگەر ناچار نەبونایە هەتا کچی خۆ وەستابێ کچی خەڵکیان نەهێناوە. پشت حساب بووە و پشتیش بۆ باوک و باپیر(باوکی باوک)گەڕاوەتەوە. بەو پێیە، پێش هەموو کەسانی تر ژنو ژنخوازی لە نێوان ئامۆزاکاندا رێکخراوە. کچ لە پێش هەموو کەسێکی تر بە ئامۆزا حەڵاڵ بووە و هەتا ئامۆزاکەی وەستا بێت نەدراوە بە خزمێکی تر. ئامۆزای نێرینە بڕیاری ژیان و پاشەرۆژ و شوکردنی کچە ئامۆزاکانیان لە دەستدا بووە، بێ رازیبونی ئەوان بە کەسی تر نەدراون. کچ زۆرجار وەکو موڵکێک رەفتاری لەگەڵکراوە. ژن بە ژنیان پێکردوون و لەکاتی دروست بوونی قەیران و ناکۆکی لە نێوان بنەماڵەکاندا بۆ رازیکردنی دڵی زوڵم لێکراو و هێورکردنەوەی دوژمنایەتی، کچێک یان چەند کچێکیان بە کراسی بەری خۆوە پێداون «**٨٥ ل١٢٤**».
بەپێی ئەم راستییانە، شتێکی سەیرنیە کە رۆمانسیەت و دڵداری قەدەغەکرا و لەناو زۆر لە شیعر و هۆنراوە و گۆرانییە کوردیەکاندا جێگەی تایبەتیان هەیە. چیرۆکی مەم و زین و شیعرەکانی نمونەی وەلی دێوانە بۆ شەم ئەو راستیە دەسەلمێنێ. هەروەها شتێکی سەیرنیە، کە ژمارەیەکی زۆر لە کچانی کورد لەسەر خۆشەویستی قەدەغەکراو بێ سەروبەند دیار نەماون و لەناوبراون. هەتا ئەمڕۆش لەناو هەندێ بنەماڵەدا مەسەلی ئازاردان و کوشتنی کچان بە ناوی پاراستنی شەرەفەوە لەناو هەندێ بنەماڵەی کوردا هەر باوە.
بەپێی عورفی خێڵەکی خاوەندارێتی موڵک و ماڵ گەڕاوەتەوە بۆ نێرینەکانی خێزان. بەتەمەترین پیاوی خێزان بڕیاری لەسەر ئەو بابەتە داوە. بە مردنی باوک بڕیاردان لەسەر ئەوانە کەوتۆتە دەست بە تەمەنترین و بەهێزترین نێرینەوە. بە نەبوونی نێرینە کەوتۆتە دەست مام یان ئامۆزاوە. ئەوان بەشێوەیەک بڕیاریان لە سەر وەراسەت داوە، کە لە بەرژەوەندی نێرینەکانی خێزان و پاراستن و یەکێتی بنەماڵەکەدا بووە. چونکە دوارۆژ و چارەنووسیان لەناو هەمان خێزاندا

نەبووە مێینە هیچ حسابێکی بۆ نەکراوە، بەڵکو کەوتۆتە دەست ئەو خێزان و بنەماڵەیەی کە بەهۆی شوکردنەوە تێی کەوتوون. لە مەسەلەی مافی ئافرەتدا، زۆرجار عورفی خێڵەکی زاڵ بووە بەسەر شەریعەتی ئیسلامدا. لە کاتێکدا شەریعەتی ئیسلامی لە میرات و شایەتیدا حسابی نیوە مرۆڤی بۆ ئافرەت کردووە، عورفی خێڵەکی هیچ حسابێکی بۆ ئافرەت نەکردووە «**٨٥** ل**٩٣**».

مەسەلەی دەسەڵاتی رەهای پیاو لە خێزان و بنەماڵەدا تەنها لە پرسی میراتدا نەوەستاوەتەوە، بەڵکو هەموو لایەنە کولتووری و کۆمەڵایەتی و ئابورییەکانی گرتۆتەوە. گوێڕایەڵی و ملکەچی بۆ بڕیار و روانگەی پیاوانی تەمەن گەورەتر، رێگر بووە لە بیرکردنەوە و رادەربڕینی ئازاد. ئەمانە توانای داهێنانی تاکی مراندووە و بوونەتە کۆسپ لەبەردەم فێربوون و چاکسازی و گەشەکردندا. هەڵبەتە ئەمانە چەند رێگر بووبێت لە گەشەکردنی نێرینەکاندا، چەندەها قات رێگر بووە لە گەشەکردنی مێینەدا.

ئەمانە روانگە و ئایدۆلۆجێتی تاکڕەو و توندڕەوی لە کۆمەڵگەدا چاندووە. رازی بوون بە ژیانی کۆن، رێگرتن لە گۆڕانکاری و بیری نوێ، پاراستنی عورف و نەریتی کۆن، گوێڕایەڵی کوێرانە، وەلا و پاشکۆیەتی. دەستکاریکردنی ئەوانە بە پێی ئایدۆلۆژی خێڵەکی بە عەیب و عار دانراون. هەر لە منداڵییەوە وا خراوەتە مێشکی تاکەکانەوە، کە مرۆڤ و کوردی رەسەن نابێت لەو پرنسیپانە لابدات. نابێ لاسایی بێگانە بکرێتەوە، تێکەڵاوی و ژن و ژنخوازیان لەگەڵدا بکرێت. هەڵبەتە ترس و هەڕەشەی دەرەکی و ناسەقامگیری و شەڕوشۆڕ لە کۆمەڵگەدا هێندەی تر ئەم پرنسیپانەی لە کۆمەڵگەدا بەهێز کردووە.

لە سەروو هەموو ئەمانەشەوە چونکە بەرژەوەندی تایبەتی و مان و نەمانی بنەماڵە، تایفە، هۆز و خێل پێش بەرژەوەندی و مان و نەمانی خێڵەکانی تر و نەتەوە هاتووە، ئەندامانی خێڵ لەسەرەوە بۆ خوارەوە ملکەچی تەواوی دەسەڵاتی رەهای سەرەک خێڵ بوون. بۆ پاراستنی خێلەکەی خۆیان ئامادەبوون لەگەڵ هەموو هێزێک، خێڵێک یان دەسەڵاتدار و دەوڵەتێکی دەرەکیدا هەمانگیری بکەن «**٨٥** ل**١٢٨**».

دانانی سەرەک خێڵ لە کوردستاندا وەکو دانانی پاشاکانی ئەوروپا بە دانانی بەتەمەنترین کور یان کچی بنەماڵەکە نەبووە، بەڵکو بەهەمان شێوەی دانانی شای ئێران یان سوڵتانی دەوڵەتی عوسمانی لە سەر بنەمای دانانی بەهێزترین نێرینەی بەهێزترین بنەماڵەی بەهێزترین خێڵ بووە. ئەم شێوە دانانە هەروەک چۆن دەبووە هۆکاری ململانێ و توندوتیژی لە ناو بنەماڵەکانی شا و سوڵتانەکاندا،

لــە خێڵــە کوردەکانیشــدا دەبــووە هــۆکاری دروســتبوونی گــرژی و کوشــتن و پیلاندانانــی چــەوت دژی یەکتــری «٨٥ ل١٣٧». ســەرەڕای کاردانــەوە گشــتێکانی ئەمــە، لــە کوردســتاندا ترســناکترین کاردانــەوەی ئەمــە، هەوڵدانــی بەدەســتهێنانی پشــتگیری بێگانــە و دەســەڵاتدارانی دەوڵەتەکانــی رۆژهەڵاتــی ناوەڕاســت بــوو بۆ پچڕینی پۆســتی ســەرۆکایەتی لــە خێڵەکــەدا. ئەمــە دەرفەتێکــی باشــی بۆ ئــەو دەوڵەتانە دروســتکردبوو، کــە بــە ئاســانی دەســتوەردەنە کاروبــاری وڵاتەکــە و داگیرکــردن و کۆنترۆڵکردنــی.

بنەماڵــە وەجاخزادەکانــی خێــڵ خۆیــان بــە بەرزتــر لەوانــی تــر دانــاوە، بۆیــە لایــان گرنــگ بــووە خۆیــان لــە بنەماڵەکانــی بــۆرە خەلــک جیابکەنــەوە. لەبەرئــەوە بەدەگمــەن کچــی ئەوانەیــان بــۆ کورەکانــی خۆیــان هێنــاوە و بــە هیــچ جۆرێــک رێگەیــان نــەداوە کچەکانــی خۆیــان شــوو بــە کــوڕی ئەوانــە بکــەن. لــە هەنــدێ خێڵــدا نمونــەی جــاف و هەمەوەنــد وەجاخــزادەکان پلەیەکــی تایبەتیــان هەبــووە، کــە پێیــان وتــراوە بەگــزادە. ئەوانــە خۆیــان بــە خەڵکێکــی رەگــەز خاوێنتــر و رەســەنتر لــە بــۆرە خەڵــک دانــاوە و بۆئــەوەی خوێنیــان تێکــەڵاوی خوێنــی ئەوانــی تــر نەبێــت لەنێــوان بنەماڵەکانــی خۆیــان بــەولاوە ژنوژنخوازییــان لەگــەڵ کــەس نەکــردووە. بــۆ نمونــە خێڵەکانــی جــاف جــۆرە کۆنفیدراســیۆنێکیان لەگــەڵ هەنــدێ خێڵــدا پێکهێنــاوە کــە جــاف نەبــوون، بــەڵام بــۆ ئــەوەی خۆیــان لەوانــە جیــا بکەنــەوە خۆیــان بــە جافــی رەســەن و ئەوانــی تریــان بــە جافــی ناڕەســەن دانــاوە.

هەنــدێ لــە بنەماڵــە وەجاخــزادەکان کــە ســەرکردایەتی هەنــدێ لــە خێڵەکانــی کوردســتانیان کــردووە بــۆ ئــەوی خۆیــان لــە بنەماڵەکانــی تــر جیابکەنــەوە و خۆیــان لــەوان بــە بەرزتــر پیشــانبدەن و کۆنترۆڵیــان بکــەن، لافــی شــێخایەتی و ســەیدییان لێــداوە و رەچەڵەکــی بنەماڵەکانیــان گەڕاندۆتــەوە بــۆ پێغەمبــەر یــان ئەســحابەکان و جــاری واهەبــووە بــۆ نەتەوەیەکــی تــر. ســەرەڕای ئــەوەی بەمــە توانیویانــە خۆیــان بــە بەرزتــر لەوانــی تــر دابنێــن، لــەو رێگەیــەوە توانیویانــە ســنورێک بــۆ بنەماڵەکانــی تــر دابنێــن، کــە نــە توانــن هەڵپــەی بەدەســتگرتنی ســەرۆکایەتی خێڵەکــە بکــەن و لەهەمانکاتــدا لــە کاتــی دروســتبوونی قەیــران و گــرژی لــە نێــوان بنەماڵــەی خێڵەکــەدا یــان لــە نێــوان خێڵەکانــدا ئاســانتر توانیویانــە رۆڵــی پیــاوی گــەورە و زانــا و ناوبژیکەر ببینــن «٩٥ ل٤٧».

لایەنێکــی تــری سیســتمی خێڵەکــی، کــە رەنگــە لای هەنــدێ کــەس بــە خاســڵەتێکی پۆزەتیــڤ دابنرێــت، توانــای خێڵەکانــە لــە یەکخســتنی ژمارەیــەک خەڵکــی زۆر لەخــۆی دژی هەڕەشــەی دەرەکــی. بەهــۆی چــڕی خزمایەتــی و دەســەڵاتی رەهــای ســەرۆک و ئازایەتــی و جەنــگاوەری و وەلای کوێرانــەی ئەندامەکانــی بــۆ ســەرکردە و پاراســتنی

یەکتـری و شـوێن و موڵـک و مـاڵ و ژیانیـان، خێـڵ بۆتـە ئامرازێکـی گرنـگ بـۆ یەکخسـتنی ریزەکانـی دژی هەمـوو هەڕەشـەیەکی دەرەکـی.
رەنگـە لـەو بـارە نالەبـارە و نـا سـەقامگیرەی کوردسـتاندا زۆر زەحمەتبوبێـت ژمارەیـەک خەڵکـی بچوکـی بێدەسـتەلات، گوندێـک یـان ناوچەیـەک بـێ بوونـی چەترێکـی بەهێـزی وەکـو سیسـتمی خێڵایەتـی بیانتوانیایـە خۆیـان لـە هەڕەشـەو داگیرکـردن و باجکۆکـەرەوەی بێویـژدان و چەتـە و جـەردە بپارێـزن. خێـڵ تۆرێکـی کۆمەڵایەتـی گرنـگ بـووە بـۆ ئـەو خەڵکـە کـە بتوانـن نیمچـە ئـازادی و سـەربەخۆیی بـۆ خۆیـان بپچـڕن. زۆرجـار مـان و نەمانـی ئـەو خەڵکـە بەسـتراوەتەوە بـە مـان و نەمانـی خێڵەکەیانـەوە و بێئـەو بـە تەنهایـی و لاوازی و بـێ دەسـەڵات ماونەتـەوە. بۆیـە ئەوانـە بـە دڵ و بەگیـان هەوڵـی پاراسـتن و مانـەوەی خێڵەکەیـان داوە و کوێرانـە گوێرایەڵـی سـەرکردەکانیان بـوون.
کـەس ناتوانێـت ئینـکاری ئـەوە راسـتیە بـکات، کـە خەڵکانـی کوردسـتان بـە پیـر و گەنـج و منـداڵ و مێیینـە و نێرینـەوە، قوربانێکـی هێجـگار زۆریـان داوە و ئازارێکـی زۆریـان چێشـتووە و بـە خوێنـی خۆیـان ناوچەکانیـان پاراسـتووە. بـەڵام دیوێکـی تـری ئـەو راسـتیە ئەوەیـە، کـە بەهێـزی ئینتمـا بـۆ خێـڵ و ناوچـە و بنەماڵـە و سـەرکردە، ئینتمـا بـۆ وڵات و پاراسـتنی بەرژەوەنـدی هەمـوو پێکهاتـە و ناوچەکانـی لاواز کـردووە و بـە پلـەی دووەم هاتـووە. هەروەهـا ئـەو بەرژەوەندیـە خێڵەکـی و ناوچەییانـە وایلێکـردوون بکەونـە بـەرەی دژ بەیـەک و داگیرکەرانـەوە. هەڵبەتـە لـە مێـژووی هاوچەرخـی وڵاتەکـە شـەڕی ناوخـۆ و هاریکاریکردنی سیاسـی و سـەربازی ژمارەیەکـی زۆر لەوانـە لەگـەڵ دەوڵەتـە هەرێمایەتـی و زلهێزەکانـی جیهـان نمونەیەکی زینـدووە لەسـەر ئەوانـە. ئەمـە تەنهـا خێـڵ و گروپـی کۆمەڵایەتـی نەگرتۆتـەوە، بەڵکـو بـە ئاسـتێک چۆتـە ناخـی زۆربـەی پـارت و رێکخراوەکانـی ئەمـڕۆی وڵاتەکـەوە کـە بەرژەوەنـدی پـارت و رێکخـراو و سـەرکردە و ئەندامەکانیـان دەخەنـە پێـش بەرژەوەنـدی وڵاتـەوە.
دەسـەڵاتی رەهـای سـەرەک خێـل، پاراسـتی بەرژەوەنـدی و مـان و نەمانـی بنەماڵـە و خێـڵ و سـەۆک پێـش وڵات و نەتـەوە، وەلای کوێرانـە بـۆ گـەورە لـە خـوارەوە هەتـا سـەرەوەی کۆمەلگـە، نەریتـی تاکـڕەوەی و تونـدڕەوی لـە کۆمەڵگـەی کوردیـدا بـە رادەیـەک بەهێزکـردووە، کـە دەرفەتـی دیاکـۆگ و بۆچوونـی جیـاواز و نوێکردنـەوە و یەکتـر قبوڵکـردن و بڕیـاری هاوبەشـی زۆر سـنووردار کـردووە.
هەمـوو ئەمانـە وایکـردووە، کـە رێگـەی چارەسـەرکردنی ناکۆکـی و ململانێـی دوو بنەماڵـە یـان دوو تیـرە و هـۆز هەتـا چارەسـەرکردنی قەیرانـی ئابـوری و سیاسـی

گـەورە و هەڕەشـە لەسـەر وڵاتەکـە لـە ڕێگـەی بڕیـاری تاکـڕەو و هەڕەشـە و خـۆ زاڵکردنـەوە بڕیاریـان لەسـەر درابێـت.
لەباتـی گرتنـی ڕێگـەی یاسـایی یاخـود هیـچ نەبێـت شـەریعەتی ئیسـلامی زۆرجـار بـۆ چارەسـەرکردنی ناکۆکـی و دوژمنایەتـی ڕێگـەی تۆڵەسـەندن گیراوەتەبـەر. تۆڵەسـەندن عورفێکـی خێڵەکـی گرنـگ بـووە. بـە ڕادەیـەک لـە کۆمەڵگـەدا ڕەگ و ڕیشـەی داکوتـاوە، کـە هەڵنەسـتان بـە تۆڵەسـەندن جێگـەی سەرشـۆڕی هەمـوو بنەماڵـە و هـۆز و خێڵەکـە بـووە. تۆڵـە تەنهـا لـەو کەسـە نەکراوەتـەوە کـە تاوانـی کـردووە، بەڵکـو خراوەتـە ئەسـتۆی هەمـوو ئەندامـی خێـزان یـان بنەماڵـە یـان خێـڵ. بـێ چەنـدو چـۆن هەرچـی کەسـێکیان لـە خەڵکـی نزیکـی تاوانبارەکـە دەسـتکەوتبێ کەوتونەتـە گیانـی. ئـەم عورفـە خێڵەکیـە هەتـا لەگـەڵ شـەریعەتی ئیسلامیشـدا نەگونجـاوە، چونکـە بەپێـی شـەریعەت تەنهـا گوناهبـار سـزا دەدرێـت «٨٥ ل١١٢، ٢٧٧».
ئـەم ڕاسـتییە بەهێزیـی عورفـی خێڵەکیمـان پیشـان دەدات لـە کۆمەڵگـەی کوردەواریدا. گیروگرفـت و دوژمنایەتـی نێـوان بنەماڵەیـەک، تایفەیـەک یـان هۆزێـک، کـە پەیوەنـدی خوێـن پێکـەوە بەسـتبوونیەوە، ڕەنگـە لـە بە خوێنـدان یان کـچ پێدان چارەسـەرکرابێت، بـەڵام لـەدەرەوەی ئـەو بازنەیـە تۆڵەسـەندنەوەی کوشـتن هـەر کوشـتن بـووە و زۆرجـار ئـەوە بـە کوشـتنی چەنـد کەسـێک و بـە ماویەکـی کـورت کۆتایـی نەهاتـووە. ئـەم ڕەفتـارە تەنهـا لـە گرفتـی بچوکـدا ڕووی نـەداوە، بەڵکـو هەمـوو بوارەکانـی تـری کۆمەڵگـەی گرتۆتـەوە.
ڕەنگـە هەندێـک ئەمـە بەراسـت دانەنێـن و بڵێـن، خێڵەکانـی کوردسـتان هەمیشـە لـە ڕێگـەی تەوافـوق و سـازان و سـوڵحەوە چارەسـەری گیروگرەفەکانـی نێـوان خۆیانکـردووە. ئەمـە هەتـا ڕادەیـەک لایەنێکـی ڕاسـتی تیدایـە. بەڵـێ هەمیشـە تەوافـوق و سـوڵحی خێڵەکـی هەبـووە، بـەڵام لێـرەدا جیـاوازی گـەورە هەیـە لـە نێـوان سـوڵح و تەوافوقـی خێڵەکـی و بڕیـاری بەکۆمـەڵ و بەرفـراوان و چارەسـەری ڕیشـەیی و درێژخایـان بـۆ گرفتەکانـی کۆمەڵگـە.
سـوڵح و تەوافقـی خێڵەکـی لەسـەر بنەمـای بڕیـار و پلانـی هاوبـەش نەبـووە، کـە لـە ڕێگەیانـەوە کێشـەکان لـە بنەڕەتـەوە چارەسـەر بکرێـن و ببنـە بنەمـا و یاسـا و پرەنسـیپ، کـە دواتـر لەسـەرهەڵدانی کێشـەی نوێـدا پەیـڕەو بکرێـن. سـوڵح و تەوافوق لـە پێنـاو پینەوپەڕۆکردنـی کێشـەکان بـووە. بـۆ ڕازیکردنـی دڵـی یەکتـری بـووە، کـە کـەس تەنـازول بـۆ بەرامبەرەکـەی نـەکات و هـەردوولا بـە ڕووی سـوورەوەلە گرفتـەکان قوتاربـن. نمونـەی ئـەو چارەسـارانە بریتـی بـوو لـە دانـی کچـان بـە یەکتـری، یـان پێدانـی پارچـە زەوی یـان چـەک... .

چارەسەرکردنی ناکۆکی و گرژی نێوان خێڵ و میرنشینەکانیش بە هەمان شێوە لەسەر بنەمای سوڵح و تەوافقی خێڵەکی بووە. ئەگەر هێزی سەربازی و هەڕەشە و پاڵپشتکردنی هێزی دەرەکی و ناوبژیکردنی پیاوانی ریش سپی و شێخەکان چارەسەری گرفتەکانی نەکردایە، دەعوەتکردن و میوانداری یەکتری، پێدانی پارچە زەوی یان گوند و ناوچەیەک، ناردنی چەک و مەڕومالات، داهاتی باجی ناوچەیەک یان پێدانی پۆستی سیاسی و سەربازی، شێوەی بەکارهێنانی سوڵح و تەوافقی خێڵەکی بوون بۆ چارەسەرکردنی ئەو کێشانە «بەندی سێیەم». هەڵبەتە ئەمانە کێشەکانی لە بنەرەتدا چارەسەر نەکردووەو نەبۆتە هۆکاری دارشتنی پلان و پرۆگرامێک کە قاڵبێکی یاسایی بگرێتە خۆی و ببێتە بنەمایەک بۆ چۆنیەتی چارەسەرکردنی گرفتەکانی دواتر و چۆنیەتی بەڕێوەبردنی کۆمەڵگەکە. تەوافوق و سوڵحی خێڵەکی هەمیشە بەندبووە بە هاوکێشی هێزو توانای سیاسی و کۆمەڵایەتی و سەربازی ئەو لایەنانەوە. بە گۆڕانی هاوسەنگی نێوانیان یاخود گۆڕانکاری و جێگۆڕکێ لە ریزی سەرکردەکانیاندا سەرلەنوێ کێشە کۆنەکان سەریان هەڵداوەتەوەو کێشەی نوێ هاتۆتە پاڵیان. ئەمە زەمینەیەکی نوێیی خوڵقاندووە و سەرلەنوێ کەوتوونەتە هەوڵدان بۆ سەرکوتکردنی یەکتری یاخود تەوافوق و سوڵحێکی خێڵەکی نوێ. هەڵبەتە ئەگەر ئەمڕۆ سەیرێکی رەفتاری هێز و پارتە سیاسییەکانی کوردستان بکەین بە ئاسانی نمونەی ئەمانە دەبینین. ئەوەی سەدان ساڵ پێش ئێستا لە کۆمەڵگەی کوردەواریدا روویداوە هەتا ئێستا پاشماوەکانی لەمڕۆی کوردستاندا بە زەقی دەبینرێت.

شەڕو هەرای بەردەوام لای دەسەڵاتدارانی کۆمەڵگەکە زۆر ئاسایی بووە. ئەوانە بە کار و رووداوی خراپ و ترسناک دانەنراون. لە مەجلیس و دیوەخانی سەرکردەکان و لە شیعر و حەیران و داستانەکاندا هەمیشە ئەمانە جێگەی فەخر و سەربەرزیان بووە. باسکردنی تالانکردن و کوشتن و رسواکردنی بەرامبەر نیشانەی ئازایەتی و جوامێری سەرکردەکان بوون و زۆر بە سەربەرزییەوە ئەوانەیان بۆ میوانەکانیان گێڕاوەتەوە.

بنەما کۆمەڵایەتی و خاسڵەتەکانی سیستمی خێڵەکی لە کوردستاندا، دەرفەتی نەداوە بە دروستبوونی دیالۆگ و روانگە و بۆچونی جیاواز و یەکتر قبوڵکردن و بڕیاری هاوبەش. ئەمانە بوونەتە هۆکاری ئەوەی کە پێکهاتە و چینوتوێژە کۆنەکانی کوردستان و دواتریش چینوتوێژە نوێیەکان تیادا دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیاری سیاسی و ئابوریدا نەبێت یان هەر زۆرکەم بێت. نە بوونی ئەم دەرفەتە کۆسپێکی گەورە بووە لەبەردەم چاکسازیی سیاسی و یاسایی ریشەیی

لە کۆمەڵگەدا و ڕێگا خۆشکەر نەبووە بۆ گەشەکردنی ئابوری و بەرپابوونی شۆڕشی پیشەسازی لە وڵاتەکەدا بە شێوەی وڵاتێکی وەکو ئینگلتەرا.

خێڵ \ کۆنفیدراسۆن \ میرنشین

خێڵەکی لەم وڵاتەشدا وەکو شوێنەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست خۆی لە خۆیدا سیستمێکی سادەی ئابوری و کۆمەڵایەتی و سیاسی بوو، کە رەنگە خۆبەخۆ بە درێژایی سەدان ساڵ گۆڕانکاری ئەوتۆی بەسەردا نەهاتبێت. بەڵام لەو کاتەوەی کە ئەو خێڵانە کەوتونەتە زەوتکردن و کۆنترۆڵکردنی زەویوزاری خەڵکانی بەرهەمهێنەری وڵاتەکە و کردنی خەڵکەکەی بە مسکێن لە لادێکاندا و کۆنترۆڵکردنی شارەکان و قۆرخکردنی بەرهەمهێنانی پیشەیی و کاروباری بازرگانی، لێرەش خێڵەکی لە سیستمێکی سادەوە هەنگاوی نا بۆ ئاستێکی بەرزتر و سروشتی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی بەخۆوەگرت.
سیستمی فیوداڵی خێڵەکی لە کوردستاندا بە شێوەیەکی گشتی هەمان سروشت و خاسڵەتەکانی دەوڵەتەکانی عوسمانی و ئێرانی فیوداڵی خێڵەکی هەبووە، بەڵام بە هۆی خاسڵەتە تایبەتییەکانی وڵاتەکەوە ئەو سیستمە هەندێ تایبەتمەندیی هەبوو، کە شێواز و هەیکەلێکی جیاواز لەوانی تر تیادا دروستبوو، هەروەها رێبازی گۆڕانکاری تایبەتی بۆ وڵاتەکە دروستکرد.
لە کوردستاندا بە شێوەی نیوەدورگەی عەرەب و دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتی سەفەوی، دین و مەزهەبێکی تایبەتی بەهێز تیایدا دروست نەبوو، کە بتوانێت هەموو خێڵ و میرنشین و پێکهاتەی وڵاتەکە لەژێر چەتری دەوڵەتێکی ناوەندی بەهێزی سەرانسەریدا کۆبکاتەوە. بەهەمان شێوە هیچ لە خێڵ و میرنشین و سەرکردەکانی وڵاتەکە هێندە بەهێز نەبوون، کە بەسەر ئەوانی تردا زاڵ بێت و کۆنترۆڵیان بکات و لە دەوڵەتێکی وادا کۆیان بکاتەوە.
لەو سەردەمەدا بەشێوەی وڵاتەکانی رۆژئاوای ئەوروپای کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاست زەمینەی ئابوری و سیاسی و ئایدۆلۆژی پێویست دروست نەبوو، کە ببێتە هۆکاری دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوایەتی. زەمینەی ئەوسا زیاتر رێگە خۆشکەر بوو بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی فیوداڵی خێڵەکی. ئەوەی لەو سەردەمانەدا هەر بە خەیاڵی خەڵکدانەهاتووە مەسەلەی ناسنامە و دەوڵەتی نەتەوایەتی بووە.
مەسەلەی نەتەوایەتی کورد لە سەدەی شانزەدا لە نوسینەکانی شەرەفخان و لە سەدی حەڤدەدا لە نوسینەکانی ئەحمەدی خانێدا رەچاودەکرێت، بەڵام ئەوانە

تەنها لە سنوری خواست و سۆز و ئارەزوو بەولاوە دەرنەچوون و نەبوونەتە بزووتنەوەیەکی بڵاوی بەر فراوان لە سەرانسەری کوردستان یان هەندێ ناوچەیدا.

باری ناوخۆی کوردستان و ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە ساڵەکانی **١٥٠٠-١٨٠٠** چەند کاردانەوەیەکی گرنگی هەبوو لەسەر سیستمی فیوداڵی خێڵەکی لە وڵاتەکەدا و ڕێبازی گۆڕانکاری تیایدا، کە دەکرێ لە چەند خاڵێکدا گەڵاڵە بکرێن:

- مانەوەی کوردستان لە سیستمێکی فیوداڵی خێڵەکیدا و بەهێزبوونی ئەو سیستمە بەهۆی بوونی دەوڵەتی دراوسێیی فیوداڵی خێڵەکی زلهێز لە دەوروپشتیدا و کۆنترۆڵکردنی وڵاتەکە لە لایانەوە.

- بەردەوامی دابەشبوونی وڵاتەکە بەسەر چەندین ناوچەی خێڵەکی و کونفیدراسیونی خێڵەکی و میرنشین. ئەمانە لە مێژووی ئەو سێ سەد ساڵەی وڵاتەکەدا کەم یان زۆر لە ناکۆکی و شەڕوشۆڕدا بوون لەگەڵ یەکتری.

- ئەمانە وڵاتەکی تەواو لاوازکرد بوو بە رادەیەک کە بە ئاسانی کەوتە ژێر کۆنترۆڵی ئەو دوو دەوڵەتەوە و بووە پاشکۆیان و بە فەرمی ساڵی **١٦٣٩**لە نێوان خۆیاندا دابەشیانکرد. ئەو دابەشکردنە درێژخایان بوو و هەتا ئێستاش لەگەڵ عێراق و تورکیا سنووری کوردستانی ڕۆژهەڵاتە.

- سوودوەرگرتی ئەو دوو دەوڵەتە لە ناکۆکیەکانی نێوان هێزە خێڵایەتەکانی کوردستان و بەکارهێنانی ئەوە بۆ دەستێوەردانی وڵاتەکە و شەڕەکانی نێوانیان و خۆپارستنیان لە هەڕەشەی یەکتری.

- بەهێزبوونی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی لە وڵاتەکەدا و چڕبوونەوەی ململانێی ناوخۆ، ناسەقامگیری و بەستنەوەی وڵاتەکە بە دوو دەوڵەتی جیاوازەوە، لە پاڵ سەختی تۆپۆگرافی وڵاتەک و خراپی ڕێگەوبان بوونە هۆکاری بنچینەیی بۆ لاوازی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و هاتوچۆ و پەیوەندی دروستبوون لە نێوان ناوچەکانی وڵاتەکەداو دروستنەبوونی شاری بازرگانی بەهێز تیایدا.

ئەگەرچی کوردستان لە نێوان ساڵەکانی **١٥٠٠-١٨٠٠** دەوڵەتێکی ناوەندی سەرانسەری تیایدا دروست نەبوو، کە هەموو وڵاتەکە پێکەوە ببەستێتەوە، ئەگەرچیوڵاتەکە دابەش بوو بەسەر دوو دەوڵەتەکەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دەسەڵاتدارانی خۆجێیی بەشی زۆری ناوچەکانی وڵاتەکە نیمچە ئۆتۆنومی و سەربەخۆیی خۆیان هەبوو «**٩٦** ل**١٧٧**».

کوردستان دابەش بوو بەسەر چەندین ناوچەدا کە شێوازی دەسەڵات تیایاندا جیاواز بوو. بەشێکیان لەژێر کۆنترۆڵی خێڵە گەورە کوردەکاندا بوون، بەشێکی

تریان کۆنفیدراسۆنی چەند خێڵێک و هەندێکیشیان میرنشینەکان حوکمرانیان تیادا دەکرد. سەرەڕای ئەمانە ناوچەی فراوانی وڵاتەکە کە دەسەڵاتی خێڵەکی کورد تیایاندا لاواز بوو کەوتبوونە ژێردەسەڵاتی راستەوخۆی ئەو دوو دەوڵەوە «**٣٠** ل**٢٢٨**».

خێڵە گەورەکان، کە لە چەندین هۆز پێکهاتبوون یەکەیەکی ئابوری و سیاسی و سەربازی بوون و دەسەڵاتیان بەسەر ناوچەیەکدا هەبووە. سەرەک خێڵ دەسەڵاتی تەواوی بەسەریانەوە هەبووە و یەکی خستوون و بڕیاری دۆستایەتی یان دوژمنایەتی بەستنی لەگەڵ دەوروپشتداداوە. هەتا خێڵ گەورەتر بوایە و ژمارەی هۆزەکانی زیاتر بوونایە، چڕی خزمایەتی لە نێوان هۆزەکانیدا کەمتر بۆتەوە و جاری واهەبووە هەندێ خێڵ لە هەندێ ناوچەدا جیاوازی مەزهەبی و ئایینی و نەتەوایەتی لە نێوانیاندا هەبووە.

لە هەندێ ناوچەدا چەند خێڵێک بە مەبەستی پارێزگاریکردنی ناوچەکانیان و بوونی بەرژەوەندی هاوبەش لە نێوەندیاندا، کۆنفیدراسۆنی خێڵەکیان لەناو خۆیاندا پێکهێناوە. بەهێزترین بنەماڵەی بەهێزترین خێڵ سەرکردایەتی کۆنفیدراسۆنەکەی کردووە. ئەگەرچی زۆربەی سەرۆک و وەجاخزادەی خێڵ و کۆنفیدراسۆنەکان لە شارەکاندا جێگیربوون و توانیویانە تیایاندا قۆرخی جموجۆڵی بازرگانی و پیشەیی بکەن، لەرێگەی پیاوەکانیانەوە کۆنترۆڵی لادێکانیان کردووە «**٩٨** ل**١٨٨**».

نمونەی ئەو خێڵانەی کە لەو سەدانەدا هەوڵیانداوە سەربەخۆیی خۆیان بپارێزن و لەدەرەوەی دەسەڵاتی میرنشینەکاندا بوون لە کوردستانی رۆژهەڵات خێڵی بڵباس بوو. لەو سەدانەدا زۆربەی کات کەم یان زۆر کۆنترۆڵی ناوچەی گەورەیان کردووە. هەرلە سنووری میرنشینی ئەردەڵان و بابان و سۆرانەوە هەتا سابڵاغ و ورمێ و باکوری دەریای ورمێ و هەندێ ناوچەی کوردستانی باکوری ژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی دەستیان رۆیشتووە. رەوەند و نیمچە رەوەند بوون. هەتا بۆیانکرابێ ملیان بۆ کەس کەچ نەکردووەو باجیان نەداوە. لە گرژی و دوژمنایەتیدا بوون لەگەڵ میرنشینە دراوسێکانیان و رازی نەبوون بچنە ژێر چەتری دەسەڵاتیانەوە «**٩٦** ل**٣٩**».

ئاستی گەشەکردنی میرنشینەکان هەنگاوێک لە پێش خێڵ و کۆنفیدراسۆنەوە بوون و خاوەنی سیستمێکی کاملتر بوون. میرنشینەکان دەوڵەتی فیودالی خێڵەکی بچوک بوون و دەستگای سەرەتایی دەوڵەتیان تێدا بووە و لەگەڵ لاوازی و پاشکۆیەتیاندا بۆ دوو دەوڵەتەکە، هەتا رادەیەک خاوەنی دەسەڵاتی ئابوری و سیاسی و سەبازی خۆیان بوون لە ناوچەکانیاندا. میرنشینەکانی کوردستان

مۆدێلێکی بچووکی دەوڵەتی عوسمانی و دەوڵەتەکانی ئێران بوون «٨٥ ل٢٢٥».
وەکو چۆن دەوڵەتی عوسمانی لەلایەن خێڵێک و بنەماڵەیەکی تورک پێش هەموو یەکێکی تر بە سەرکوتکردن و کۆنترۆڵکردنی خێڵە تورکەکانی تر پێکهات و هەروەها دەوڵەتی سەفەوی لە ڕێگەی خێڵە تورکە قزڵباشەکانەوە بە هەمان شێوە پێکهات، لە کوردستانیشدا بنەماڵەی هەندێ خێڵی بەهێز توانیویانە سەرکوت و کۆنترۆڵی هەندێ خێڵ و ناوچەی بچوک بکەن و دەسەڵاتی خۆیان لە چوارچێوەی دەوڵەتی بچوکدا بەناوی میرنشینەوە بسەپێنن «٩٨ل١٣٥، ٢٠٩».
بێجگەلە کۆنترۆڵکردنی زەویوزارێکی زۆری لادێکان و مسکێنە نیشتەجێبووەکانی ئەو شوێنانە، میرنشینەکان کۆنترۆڵی هەندێ شارۆچکەشیان کردووە. سەرکردە و توێژە وەجاخزادەکانی گەورەترین خێڵ و خێڵە دۆستەکانیان و کاربەدەستانی سیاسی و ئابوری و سەربازی دەوڵەتە بچوکەکەیان لە شەڕەکاندا نیشتەجێبوون و یەکێ لەو شارانەیان کردۆتە پایتەختی خۆیان. بنەماڵەی میر کۆنترۆڵی تەواوی ئەو شارانەیکردووە و لەوێوە حوکومرانی لادێکانیان کردووە «٩٨ ل١٢٥».
ئەو پیاوانەی پلە و پۆستی ئیداری و سیاسی و سەربازی و کاروباری ئابوریان پێ سپێردراوە لە توێژەکانی وەجاخزادە و خەڵکانی نزیک میر بوون. ئەوانە هەتا لە خێڵ و بنەماڵەی میر نزیکتربوونایە پۆستی بەرزتریان پێ دەبخشرا. دانی پۆست و سامان و پێگەی کۆمەڵایەتی بەوانە بەندبووە بە کەم و زۆری وەلایان بۆ میر. بە کەمبوونەوەی وەلایان بۆ میر، لە کاتی گۆڕانی میر یان بنەماڵەی دەسەڵاتدار هەروەها بەهۆی دەستێوەردانی دەرەکییەوە، گۆڕانکاری لە ڕیزەکانی ئەو کاربەدەستانەشدا ڕووی داوە «٩٨ ل١٣٩».
ئەو خێڵانەی دەکەوتنە بازنەی دەسەڵاتی میرنشینەوە دوو جۆربوون. خێڵە بچوکەکان، کە یان بە ئاسانی لەلایەن میرەوە کۆنترۆڵکرابوون یان بەخۆشی خۆیان لە پێناوی پاراستنی خۆیاندا چووبوونە ژێر چەتری میرنشینەکەوە. ئەمانە لاواز و کەم توانا بوون و گوێڕایەڵی میرنشینەکان بوون و جەنگاوەرەکانیان لە خزمەتی میردا بوون و باجی ساڵانەیان دەدا بە میر.
سەرەڕای خێڵی بچووک لە سنووری دەسەڵاتی زوەبەی میرنشینەکاندا خێڵێک یان چەندین خێڵی گەورە هەبوون. ئەمانە ناوچەی گەوە و چەندین گوند یان لەوەڕگای گەورەی خۆیان هەبووە و خاوەنی هێزی سەربازی خۆیان بوون و زۆربەیجار ڕاستەوخۆ حوکمرانی ناوچەکانی خۆیان کردووە. ئەمانە لە کاتی شەڕ و هەڕەشەی دەرەکیدا پاڵپشتی میریان دەکرد. بە پێی عورفی خێڵەکی ڕەفتاریان لەگەڵ یەک کردووەو گرفتەکانی نێوانیان چارەسەر کردووە. ئەمانە

بەدەگمەن باجیان داوە بە میر، بەڵام ساڵانە دیارییەکی زۆریان بە شێوەی مەڕوماڵات و بەروبەمی کشتوکاڵی ناردووە بۆ پایتەختی میرنشین. لە بەرامبەردا میریش چەند گوندێک یان ناوچەیەکی پێ بەخشیون کە تەسەروفی پێوە بکەن و داهاتی باج و سەرانەی ئەو شوێنانەیان بۆ خۆیان بردووە یاخود چەک و دیاری نایابی بۆ ناردوون «۹۸ ل۱۸۸».

بوونی ئەم خێڵە گەورانە لە چوارچێوەی میرنشینەکاندا کاریگەری زۆری هەبووە لەسەر مان و نەمان و توانا و هێزی میرنشینەکان و فاکتەری گرنگ بوون بۆ بەردەوام بوونیان. بەڵام لە هەمانکاتدا ئەمانە بە ئاسانی چۆکیان بۆ میر دانەواندووە. لەبەرئەوەی بەرژەوەندی بنەماڵەو خێڵەکانی خۆیان پێش بەرژەوەندی میرنشین و نیشتیمان هاتووە، زۆرجار لە میرنشینەکە هەڵگەڕاونەتەوە و دەرفەتیان بۆ هاتبێت یان دەستکەوتی باشیان بەدەست هێنابێ چوونەتە پاڵ میرنشینێکی تر یان جاری واهەیە چوونەتە پاڵ یەکێ لە دەوڵەتە دەرەکیەکان بۆ لاوازکردنی میرنشینەکە. خێڵەکانی جاف کە لەژێر چەتری دەسەڵاتی بابانەکاندا بوون نمونەی ئەو خێڵە گەورانەن کە لەژێر چەتری میرنشیدا بوون.

ئەگەرچیمیر لە کاتی لاوازبوون و کەم دەسەڵاتی یان لە کاتی شەڕوشۆڕدا ژمارەیەک لە پیاوانی گەورەی وەکو سەرکردەی سەربازی و دەسەڵاتدارانی خێڵ و شێخەکانی لە خۆ کۆکردۆتەوە، بەڵام رۆڵی ئەوانە هەر راوێژکاری بووە و دوا بڕیار و دەسەڵاتی رەها لە دەست میردابووە. سەرۆک هۆز و خێڵاکانی ژێر دەسەڵاتی میرنشین تەنها دەسەڵاتیان بەسەر پیاوەکانی ژێردەستی خۆیاندا رۆیشتووە، بەڵام میر توانای بڕیاردانی بەسەر هەموویاندا هەبووە. لەبەرئەوە میر لەکاتی پێویستدا توانای کۆکردنەوەی ژمارەیەی زۆری چەکداری هەبووە.

لەگەڵ ئەوەی میرنشینەکان نیمچە سەربەخۆیەکیان هەبووە، بەڵام زۆربەی کات پابەندی بڕیاری یەکێ لەو دوو دەوڵەتە بوون و وەلایان بۆیان هەبووە. لەکاتی شەڕوشۆڕی دەرەکی و ناوخۆی ئەو دەوڵەتانە بەشداریانکردووە. ئەگەرچی بەشێوەیەکی هەمیشەیی باجیان پێ نەداون، بەڵام ساڵانە بەناوی دیارییەوە بەروبوومێکی زۆری کشتوکاڵی و مەڕوماڵاتیان بۆ رەوانە کردوون «۹۸ ل۱۷۷».

لە کوردستانی رۆژهەڵات میرنشینی ئەردەلان رۆڵێکی گرنگی هەبوو و یەکێک بوو لە میرنشینە کۆن و مەزنەکانی کوردستان. ئەو میرنشینە بێجگەلە داهاتی ناوخۆ، کە زیاتر لە ناوخۆیدا دەمایەوە، ئەرکی باجکۆکردنەوەی ناوچەی گەورەی دەوروپشتی پێ سپێردرا بوو بۆ دەوڵەتی ئێران. پێش ئەوەی ساڵی ۱۶۳۹ کوردستان بەفەرمی لەنێوان دەوڵەتی عوسمانی و ئێراندا دابەشبکرێت

میرنشینی ئەردەڵان ناوچەیەکی زۆری کوردستانی باشوری لەژێر دەسەڵاتدا بوو. ناوچەکانی سلێمانی، پشدەر، شارەزوور، گەرمیان بەشێک بوو لەو میرنشینە. دابەشبوونی کوردستان بووە هۆکاری ئەوەی میرنشینی ئەردەڵان ئەو بەشەی کوردستانی باشوری لێبێتەوە و بکەوێتە سنوری دەوڵەتی عوسمانییەوە. لەو زەمینەیەدا بابانەکان دەرفەتیان هێنا و بە پشتگیری دەوڵەتی عوسمانی بە مەبەستی کۆنترۆڵکردنی ئەو ناوچانە و دابڕینی لە ئێران مرنشینی بابانیان تیادا دامەزراند، کەلە نێوان ساڵەکانی ١٦٥٠-١٨٣٤ حوکمڕانی ناوچەکەیکرد. سنوری نێوان دەوڵەتی عوسمانی و ئێران لەو ناوچانەدا بووە سنوری نێوان ئەو دوو میرنشینەش. مێژووی هاوبەشیدوو سەدەی ئەو دوو میرنشینە، مێژووی ململانێ و گرژی و شەڕوشۆڕی بەردەوام بوو لە نێواندیانا. ئەم ناوچەیە بووە دژوارترین و ناسەقامگیرترینی ناوچەکانی کوردستان، بووە مەیدانی ململانێ و بەیەکاچوونی ئەو دوو دەوڵەتە و یەکلاییکردنەوەی ناکۆکیەکانیان. زۆرجار گرژی نێوان ئەو دوو میرنشینە دەبووە شاپلێتەیەک بۆ هەڵگیرساندی شەڕ لەنێوان ئەو دوو دەوڵەتە. ناکۆکی نێوان ئەو دوو میرنشینە دەرفەتێکی باشی خوڵقاند بۆ دەستێوەردانی ئەو دوو دەوڵەتە لەکاروباری میرنشینەکان و کوردستاندا «٩٨ ل١٣٠\٧٧ ل٤٦».

لەگەڵ ململانێی نێوانیان، هەریەک لەو میرنشینانە ئەویتری بە بەشێک لەخۆی زانیوە و ویستویەتی کۆنترۆڵی بکات و بەتوندی بەخۆیەوە بیبەستێ. لەگەڵ ناکۆکی و شەڕوشۆڕی نێوانیاندا پەیوەندیئابوری و هاتوچۆ لە ناوەندیاندا هەر بەردەوامبوو و کاردانەوەی کلتوریی و زمان و شیعر و ئەدەبیات بەسەریەکەوە هەبوو. ململانێی نێوانیان لایەنی کلتوری و ئەدەبیشی گرتۆتەوە و بۆتە فاکتەرێک بۆ گەشەکردنی ئەدب و زمانی کوردی. هەرچەندە بە فەرمی ئەو دوو میرنشینە کەوتبوونە سنووری دوو دەوڵەتی جیاوازەوە، بەلامئەوە هەتا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدە کاردانەوەیەکی ئەوتۆی نەبووە لەسەر پەیوەندی نێوان هەدوو دیوی سنوورەکە. هەندێ خێڵی گەورەی وەکو خێڵاکانی جاف و ناوچەی هەورامان و گۆران کەوتبوونە هەردوو دیوی سنورەکەوە، بەڵام بە کردەوە ئەوانە گوێیان بەو سنوورە نەداوە و دانیان پێدانەناوە. هاتوچۆ و هەمانگیری و پەیوەندی نێوانیان زۆرجار گرفتی بۆ ئەو دوو میرنشین و دوو دەوڵەتە خوڵقاندووە.

لەگەڵ ئەوەی دەوڵەتی عوسمانی هەمیشە سوودی لە ناکۆکیەکانی ناوخۆی کوردستان وەرگرتووە و دەستی وەرداوەتە کاروباری ناو میرنشینەکانی کوردستان، بەلام دەستێوەردان و کاردانەوەی ئێران لەسەر ئەردەڵان و خێلەکانی

کوردستانی لە دەوڵەتی عوسمانی زیاتر بوو. دەوڵەتی عوسمانی بەدرێژایی مێژووی، حوکمرانی تیایدا بەدەستت بنەماڵەی عوسمانییەوە بوو. ئەمە لەچاو ئێراندا سەقامگیری لە دەوڵەتەکەدا دروستکرد. بەڵام ئێران بە پێچەوانەوە بوو. بێجگەلە ململانێی ناوخۆی بنەماڵەی شاکانی وڵاتەکە، ململانێی نێوان خێڵە تورکەکانی ئەوێ بۆ گرتنی دەسەڵات زۆر دژوار بوو کە بووە هۆکاری ئەوەی لە مێژووی چوارسەدەی وڵاتەکەدا لە نێوان ١٥٠٠-١٩٢٥ سێ دەوڵەت جێگەی یەکتر بگرنەوە. گۆڕانکاری بەردەوام لە نێوان بنەماڵەی شاکان و خێڵە تورکەکان و دروستبوونی دەوڵەتی نوێ تیایدا هەروەکو هەموو شوێنەکانی تری ئێران کاردانەوەی زۆری هەبوو لەسەر خێڵەکانی کوردستانی رۆژهەڵات و میرنشینی ئەردەڵان. بگرە کاردانەوەی هەبوو لەسەر میرنشینیەکانی کوردستانی ناو سنورەکانی دەوڵەتی عوسمانیش وبەتایبەتی میرنشینی بابان.

بنەماڵە دەسەڵاتدارەکانی میرنشینی ئەردەڵان و خێڵە کوردە مەزنەکانی وەکو زەندی و بەختیاری و لوڕ و شکاک ئەکەوتنە گێژاوی ئەو بەربەرەکانی و کوشتار و گۆڕانکارییانەوە و دەبوونە تەرەفێکی کاریگەر تیایاندا. هەر یەکێک لەوانە دەکەوتنە بەرەی یەکێ لەو بنەماڵە و خێڵە تورکانە و دژی خێڵە کوردەکانی تر دەوەستانەوە. بۆ نمونە لە ناوەڕاستی سەدەی هەژدە خێڵە زەندیەکان و هەندێ لە خێڵە بەختیارییەکان بوونە بەشێک لەدەوڵەتی ئەفشار و بە کەوتنی ئەفشار زەندییەکان بەردەوامیاندا بە حوکمرانی ئێران و بۆ ماوەیەک دەوڵەتی زەندیان دروستکرد. لە بەرامبەردا سەرکردەکانی ئەردەڵان بوونە هاوپەیمانی خێڵەکانی قاجارو یارمەتیاندان دەوڵەتی قاجار لە سەرانسەری ئێراندابونیادبنێن. هەموو ئەمانە دوژمنایەتی نێوان زەندییەکان و بەختیاریەکان و ئەردەڵانیان خەستر کردەوە و بەو هۆیەوە چەندین شەڕ لە نێوەندیاندا هەڵگیرسا و بووە هۆی کوشتنی ژمارەیکی زۆری دانیشتوان و کاولبونی وڵاتەکە «٩٦ ل١١٦ \ ٧٧ ل٤٧\ ٨٥ ل١٩٥، ٢٣٨».

بێجگەلە دەوڵەتی عوسمانی ئێرانیش دەستی وەردەدایە کاروباری میرنشینی بابان. ئەو دەستێوەردانە لە رێگەی ململانێی ناوخۆی بنەماڵەکانی بابان بوو. لە سەدەی هەژدە سێ برای بنەماڵەی بابان لەسەر ئەوە ناکۆک بوون کە کامیان ببنە میری بابان و بۆ ئەو مەبەستە دابەش بوون بەسەر سێ باڵدا. لایەنێکیان پاڵپشتی ئێران و دووەمیان پاڵپشتی دەوڵەتی عوسمانی و سێیەمیان لە ناوەڕاستدا مایەوە. بێگومان ئەم ململانێیە دەستێوەردانی ئەو دوو دەوڵەتەی لە کاروباری میرنشینەکاندا زیادکرد و دواتر بووە فاکتەرێکی گرنگ بۆ لاوازبوون وداڕمانی.

رەنگــە لێکۆڵینــەوەی مێــژووی ئــەم میرنشــینانە یارمەتیــدەر بێــت بــۆ تێگەیشــتنی سروشــت و رەگوڕیشــەی قەیرانەکانــی ئەمــڕۆی باشــوری کوردســتان و لەهەمانکاتــدا رووداوەکانــی ئەمــڕۆی وڵاتەکــە یارمەتــی دەربێــت بــۆ تێگەیشــتنی مێــژووی کۆنــی.

ئەگەرچــی ململانــێ و دوژمنایەتــی نێــوان میرنشــین و خێڵاکانــی ناوچەکانــی تــری کوردســتان بــە بــەراورد لەگــەڵ ئــەم دوو میرنشــینە ئەهوەنتــر بــوو، بــەڵام کــەم یــان زۆر لــە نێــوان هەمــوو میرنشــین و خێڵەکانــی کوردســتان، بەتایبەتــی ئەوانــەی ســنوریان بەیەکــەوە بــوو دیاردەیەکــی ئاســایی و بــەردەوام بــوو لــە مێژوویانــدا و بۆتــە هــۆی ناســەقامگیری و گــرژی نێوانیــان و کۆســپێکی گــەورە لەبــەردەم یــەک نزیکبوونەیــان و گەشــەکردنی ئاڵوگــۆڕی بازرگانــی نێوانیــان. لــە هەمانکاتــدا فاکتەرێکی ســەرەکی بــوو بــۆ دەســتێوەردانی دوو دەوڵەتەکــە لــە کاروبــاری ناوخــۆی کوردســتان و کۆنترۆڵکــردن و بەکارهێنانــی خەڵکەکــەی لــە بەرژەوەنــدی و شــەڕوشــۆڕیاندا.

کوردســـتان لـــەو ســـەدانەدا تەنهـــا دابـــەش نەبـــوو بەســـەر دوو دەوڵەتـــدا، بەڵکـــو دابەشــبوونی ناوخــۆی زۆر قوڵتــر و دژوارتربــوو و هــۆکاری ســەرەکی بــوو بــۆ دابەشــبوونی وڵاتەکــە بەســەر ئــەو دوو دەوڵەتــەدا.

لــەدەرەوەی ســنووری دەســەڵاتی میرنشــین و خێڵــە گەورەکانــی کوردســتادا، چەندیــن ناوچــەی وڵاتەکــە کــە بــە پلــەی یــەک خەڵکــی ناخێڵەکــی تیایــدا ژیــاون و لــە پاڵیانــدا چەندیــن خێڵــی بچــوک هەبــوون. نمونــەی ئــەو شــوێنانە ناوچەکانــی ئامــەد، نەینــەوا، کەرکــوک، هەولێــر، لورســتان و خۆراســان و ورمــێ... ئــەو ناوچانــە راســتەوخۆ لەژێــر دەســـەڵاتی دەوڵەتـــی ناوەندیـــدا بـــوون و لەلایـــەن والـــی و کاربەدەســـتەکانی قاجـــار لــە کوردســتانی رۆژهــەڵات و دەســتەبژێری دەســەڵاتدارانی عوســمانی لــە رۆژئــاوای ئەوســای کوردســتان حوکمرانــی کــراون. بێگومــان لێــرەدا ناخێڵەکیــەکان رەعیــەت بــوون و لەکارکــردن و باجــدان بــەولاوە هیــچ رۆڵێکیــان نەبــووە، بــەڵام زۆربــەی خێڵەکانــی ئــەو ناوچانــە هاریــکاری ئــەو دەوڵەتانەیــان کــردووە و جــاری واهەبــووە پۆســت و کاروبــاری دەوڵەتیــان لــە روی ئیــداری و باجکۆکردنــەوە و ســەربازی پێســپێراوە. ئەمانــە زۆرجــار و بەتایبەتــی لــە ئێــران کەوتونەتــە گێــژاوی ململانێــی نێــوان خێــڵ و دەســەڵاتدارە تورکــەکان و لــە هەمانکاتــدا چالاکانــە بەشــداری شــەڕی ناوخــۆ و دەرەکــی ئــەو دەوڵەتانەیــان کــردووە «٨٥ ل٢٢١\ ٩٨ ل١٨٨».

لەگــەڵ ئــەوەی زۆرجــار میرنشــین و خێڵەکانــی کوردســتان هەماهەنگیــان لەگــەڵ دەوڵەتەکانداهەبــووە، بــەڵام بەهۆیبــاج، یــان زوڵمــی زۆر بەســەریانەوە، یــان گۆڕانــکاری لــە ریزەکانــی کاربەڕێوەبەرەکانــی ئــەو دەوڵەتانــە لــە کوردســتاندا یــان بەهــۆی لاوازبوونــی ئــەو دەوڵەتانــەوە، ئــەو میرنشــین و خێڵانــە ســەرپێچی ئــەو

دەوڵەتانەیان کردووە. هەوڵیان داوە باج نەدەن و بەشداری شەڕەکانیان نەکەن و سەربەخۆیی زیاتر بەدەست بهێنن. ئەوانە جاری وا هەیە ڕاپەڕین و گرژی گەورەی لێکەوتۆتەوە. نمونەی ئەوانە، کوردەکانی جوونبلات ساڵی ١٧٠٦، لوڕەکان ١٥٦٤، برادۆست ١٦٠٨، موکری ١٦١٠ و ڕاپەڕینەکانی بەدرخان... «٩٨ ل١٢٤\ ٨٥ ل١٤٩».

هەڵبەتە هیچ کاتێک سنوورێکی هەمیشەیی نەبووە لە نێوان میرنشینەکان و خێڵەکان و ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی دەوڵەتەکاندا. ئەو سنوورانە هەمیشە بەپێیگۆڕینی سەنگی هێز لە نێوان ئەو ئەکتەرانەدا گۆڕانیان بەسەرداهاتووە. جاری وا هەبووە هەندێ خێڵی سنوری میرنشینێک لە میر هەڵگەڕاونەتەوە و چوونەتە پاڵ میرێکی تر، یان یەکێ لە دەوڵەتەکان. بە لاوازبوونی دەسەڵاتی ناوەندی ئەو دەوڵەتانە یان دروستبوونی گرفت لەگەڵیاندا هەندێ خێڵ ڕووبەڕووی دەوڵەت بوونەتەوە و چوونەتە پاڵ میرنشینەکان...

لەگەڵ ئەوەی زۆرینەی ئەو میرنشین و خێڵە کوردانە ئەگەر دەرفەتیان بۆ هەڵکەوتبێت لە دەوڵەتەکان هەڵگەڕاونەتەوە، بەڵام بەدەگمەن هاریکاری و هەماهەنگیری لە ناویاندا رووی داوە. ئەو ناڕازییانە زۆرجار لە سنورێکی جوگرافی ناوچەیەکدا ماوەتەوە و تەشەنەی نەکردووە بۆ ناوچەکانی تر. دەتوانین بڵێین قەت لە یەک ساتدا سەرانسەری هەموو کوردستانی نەگرتۆتەوە. بێگومان هۆکاری ئەوە بۆ ململانێی توندی نێوان ئەو خێڵ و میرنشینانە و بەهێزی و داخراوی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی تێیاندادەگەڕێتەوە. بە مانایەکی تر ئەو ململانێیە سروشتێکی فیوداڵی خێڵەکی بەرتەسک و تاکڕەوی هەبووە و زۆر دوور بووە لە بەرژەوندی هاوبەشی نەتەوایەتییەوە. بەدرخانەکان یەکێ لەوانە بوون کە ویستیان نارەزاییەکانیان لە سنووری ناوچەکانی خۆیان دەرکەن بۆ هەندێ شوێنی تر، بەڵام تەنها توانیان هەندێ ناوچەی بچوک بۆ ماوەیەکی کورت بەلای خۆیاندا ڕاکێشن.

دەسەڵاتی ئایینی لە کوردستاندا بە پێی ڕۆڵ و پێگەی کۆمەڵایەتی و سیاسیان دوو جۆربوون. دەزگا ئایینیە تەقلیدیەکان و دەزگاکانی ئیرشادی ئایینی. دەزگا تەقلیدیەکان ئەوانە بوون کە کاروبار و ئەرکی ئایینی ئاسایی کۆمەڵایەتیان سەرپەرشتی دەکرد و بەڕێوەدەبرد. نمونەیئەوانە نوێژ و حەج و زەکات و مزگەوت و ژنهێنان و تەڵاقدان... بوو. ئەمانە مەلاو ئیمام کردوویانە. موفتی کە لەلایەن دەوڵەتی ناوەندەوە دانراون چاودێری ئەوانەی کردووە و فەتوای بچوکی دەرکردووە. قازی بەشێک بووە لەم دەسەڵاتەو فەرمانبەری دەوڵەتی ناوەند بووە. کاروباری چارەسەری ناکۆکییە کۆمەڵایەتیەکان کردووە و

حوكمیان داوە. قازی تەنها دەسەڵاتی بەسەر رەعیەتی شارەكاندا هەبووە و دەستی نەگەیشتۆتە لادێكان و دەسەڵاتی بەسەر دەسەڵاتداران و وەجاخزادەكاندا نەبووە. لەبەر بێدەسەڵاتی قازی، ئەگەر خەڵكی زوڵمی لێكرابێت پەنای بردۆتە بەر میر و سەرەک خێڵ و شێخ و توێژەكانی وەجاخزادە «۹۸ ل۲۱۱».

ئەگەر ئەندامێكی رەعیەتی شار، یان گوندەكان بە دەستی ئاغا، یان پیاوێكی وەجاخزادە بكوژرایە، قازی توانای لێپرسینەوەی ئەوانەی نەبوو، چونكە رەعیەت هیچ حسابێكی بۆ نەكراوە وەكو موڵكێك یان مەر و بزنێک دانراون. ئەگەر گرفت بكەوتایە ریزی وەجاخزادەكانەوە یان ئەندامی خێڵەكان ئەوا بە عورفی خێڵەكی سوڵحی بۆ كراوە.

لەم زەمینەیەدا دەسەڵاتی یاسایی لە میرنشینەكانی كوردستاندا تێكەڵاویەک بووە لە عورفی خێڵەكی و شەریعەتی ئیسلامی و دەزگا قەزاییەكانی دەوڵەت. هیچ یاسایەكی نوسراوەی ئەوتۆ نەبووە كە لە هەمووكات و شوێنێكدا پەیڕەو بكرێت. هەڵبژاردنی یەكێ لەو رێبازانە بەند بووە بە ئاستی دەسەڵاتی وەجاخزادەكان، دەوڵەتی ناوەند و شەریعەتی ئیسلامی و پێگەی كۆمەڵایەتی زاڵم و زوڵم لێكراو.

دەستگا ئایینیە تەقلیدییەكان بەگشتی هیچ رۆڵێكی سیاسی و ئابوریان لە زۆربەی ناوچەكانی كوردستاندا نەبووە. موفتی و قازی لە شارە گەورەكاندا موچەخۆری دەوڵەت بوون. مەلاو ئیمامی مزگەوتەكان زۆربەیان هەژار بوون چاوەڕوانی دەستی وەقف و پیاوچاكان بوون و هەرە هەژارەكانیشیان بە زەكاتی خەڵكە فەقیرەكە ژیانیان بەسەر بردووە.

دەستگای ئیرشادی ئایینی لە كوردستاندا زیاتر سەید و شێخەكانی پەیڕەوی ئایینی بوون. ئەمانە سەرەڕای رۆڵ و ئینتیمای بەهێزی ئایینیان، رەچەڵەكی خۆیان گەڕاندۆتەوە بۆسەر پێغەمبەر و ئەسحابە و پیاو چاكە بەناوبانگە ئایینیەكان. لە كوردستان بە شێوەیەكی سەرەكی پەیڕەوی رێبازی سۆفیزمیان كردووە. خاوەنی تەكییە و موریدار بوون. پێگیەكی كۆمەڵایەتی بەهێزیان هەبووە و دەستیان وەرداوەتە كاروباری سیاسییەوە و توێژێكی گرنگ بوون لە فیوداڵی خێڵەكی وڵاتەكە. پاڵپشتی میر و سەرەک خێڵەكان بوون و رۆڵی راوێژكەر و ناوبژیكەریان بینیوە. لەژێر سێبەری دەسەڵاتی میر و سەرەک خێڵ كاروباریان بەڕێوە بردووە و بە یارمەتیئابوری و كۆمەڵایەتی ئەوان ژیاون.

شێخە گەورەكان جاری واهەبووە ویستویانە دەسەڵات و كاردانەوەیان لە سنوری میرنشینێك یان خێڵێک دەركەن و نفوزی خۆیان لە چەند ناوچەیەكدا

بەهێزکەن. بەڵام لە ساڵەکانی نێوان ١٥٠٠-١٨٠٠ سیستمی فیودالی خێڵەکی زۆر لەوە قوفڵدراوتر و تاکڕەوتر بوو، کە ئەوەیان بۆ سەربگرێت و زۆر بە زەحمەت دەیانتوانی ئەو سنووره قایمانەی نێوان میرنشین و ناوچەکانی وڵاتەکە بشکێنن. لەبەرئەوە ئەوەی ئەو شێخانە لەو سەردەمەدا پێی هەستاون کتومت پشتگیریکردنی میر و سەرەک خێڵە گەورەکان و پاڵپشتیکردنی سیستمە فیودالی خێڵەکی تایبەتی کوردستان بوون.
ئەگەر پەیڕەوتێکی ئایینیش توانیبێتی ئەو سنورانەی بشکێنێت ئەوا لە رێگەی دابەشبوونی تەریقەتەکە بووە بەسەر چەندین بنەماڵەی ئایینی جیاوزدا، کە هەریەکێ لەوانە لای خۆیەوە لەگەڵ دەسەڵاتدارانی ئەو ناوچەیە ئاوێتەبوون کە تیایدا بوون. پەیڕەوی قادری دابەشبوون بەسەر چەند بنەماڵەیەکدا. شێخەکانی بەرزنجە لە ناوچەکانی میرنشینی بابان و شێخەکانی تاڵەبان لە ناوچەکانی کەرکوک و ساداتی نەهری لەناوچەی هەکاری بەهێز بوون و بوونە بەشێک لە وەجاخزادەکانی ئەو میرنشینانە. ناکۆکی نێوان و بەرژەوەندی جیاوازی خێڵەکی و ناوچەیی ئەو میرنشینانە، ناکۆکی خستبووە نێوان بنەماڵەی شێخە قادرییەکانیشەوە «**٨٥ ل ٣٥٤**».
بەهێزی سیستمی فیودالی خلایەتی تیایدا و سروشتی قوفڵدراوی ئەو سیستمە، بچوکی ناوچەی میرنشینەکان و توندوتیژی نێوانیان و لەهەمانکاتدا تێکەڵاوبوون و پابەندبوونی بەرژەوەندی دەسەڵاتی ئایینی بەو میرنشینانەوە، وایکردووە کە پیاوانی ئایینی ببنە بەشێکی توندوتۆڵی ئەو سیستمە قوفڵدراوە و توێژێک لە ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار تیایاندا. لەباتی ئەوەی ببنە فاکتەرێک بۆ لە یەک نزیکخستنەوەی ئەو میرنشین و خێڵانە لە یەکتر و یەکخستنی وڵاتەکە، بوونەتە فاکتەرێک بۆ لەیەک دورخستنەوەیان.
خاسڵەتە تایبەتیەکانی کوردستان و سروشتی داخراو و قفڵدارو و تاکڕەوی سیستمی خێڵەکی و فیودالی خێڵەکی وڵاتەکە لە هەمانکاتدا لاوازی و پاشکۆیی دەسەڵاتی ئایینی لە کوردستاندا فاکتەری بنچینەیی و گرنگ بوون، کە ناوچە و میرنشین و خێڵەکانی کوردستان زیاتر لەیەک دابڕێن. ئەو دابرانە کۆسپێکی گەورەبوو لەبەردەم بوژاندنەوەی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و هاتوچۆ و پەیوەندی بەستن لە نێوانیانداو دروستبوونی شاری بازرگانی تیایاندا و سوود وەرگرتن لە پێکەوتەی جوگرافی بۆ بەهێز کردنی ئابوری وڵاتەکە، کە لە رێگەیانەوە رێگە بۆ چاکسازی سیاسی و یاسایی و خۆبەخۆ بەرپابوونی شۆڕشی پیشەسازی تیایداخۆشبێت.

بنەما ئابوریەکانی کوردستان ١٥٠٠-١٨٠٠

لەسەرەوە باسی مێژووی کۆن و خاسڵەتە تایبەتیەکانی کوردستان و خاسڵەت و سترەکتۆری کۆمەڵایەتی و سیاسی وڵاتەکەمان کرد. ئەو راستییانە ئەوە دەگەیەنێکە ئەو گۆمەڵگەیە زەمینەی لە باری تێدا نەخوڵقا بۆ گۆڕانکاری و گەشەکردن. ئەو دۆخە بە چەندەها سەدە وڵاتەکەی لە هەمان ئاستی گەشەکردندا هێشتەوە. وڵاتەکە بە لاوازی و ناسەقامگیری و پڕ ئاژاوەمایەوە و کەدەرفەتی بۆ دەست تێوەردانی هێزی دەرەکی تیایدا و کۆنترۆڵکردنی لەلایەنیانەوەدروستکرد. لێرەدا هەوڵ دەدەین کە چاوێک بە بنەما ئابورییەکانی ئەو سەردەمەی وڵاتەکەدا بخشێنین. بێ گەڕانەوە بۆ ئەو باسە زەحمەتە لەوە بگەین بۆچی ئەم وڵاتە لەو بارە کۆمەڵایەتی و سیاسییە نالەبەرەدا بوو. لێکۆڵینەوەی بەرهەمهێنان و ئەو هێزانەی کە بەشدارییان تێداکردووە، هەروەها پەیوەندیی ئەو خەڵکە بە بەرهەم و ئامرازەکانی بەرهەمهێنان و پەیوەندییان لەگەڵ یەکدا بۆتە بناغەیەک بۆ دروستبوونی چینوتوێژ و پێکهاتەکانی کۆمەڵگەکە و خاسڵەت و بەرژەوەندیان و توانا و رۆڵ و خواستیان لە گۆڕانکاریدا. ئەمانەوێ وەڵامی ئەو پرسیارە بدەینەوە کە ئایا ئەو بنەمایانە زەمینەیەکی گونجاو بوو بۆ دروستبوونی چینوتوێژی نوێ لە کۆمەڵگەدا کە بەرژەوەندیان لە گۆڕانکاریدا هەبێت؟ ئایا لە زەمینەیەکی وادا ئەوانە دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیارداندا بۆ پەیدا دەبوو کە بتوانن لەو رێگەیەوە بەسەر ئەو کۆسپانەدا زاڵبن کە لەبەردەم گەشەکردندا بوون؟

بە شێوەیەکی گشتی بنەمای ئابوری میرنشین و خێڵە گەورەکانی کوردستان بەهەمان شێوەی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست سروشتێکی فیوداڵی خێڵەکی هەبوو. ئەو بنەمایە بەند بوو بە رووتاندنەوەی ناوەوە و تاڵانکردنی دەرەوە. لەگەڵ ئەوەشدا لەبەر بچوکی میرنشینەکان و خاسڵەتە تایبەتەکانی وڵاتەکە ئەو بنەمایانە جیاوازبوون ودەرئەنجامی جیاوازی هەبوو بە بەراورد لەگەڵ دوو دەوڵەتەکەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا.

بەهۆی بچوکی و لاوازی میرنشین و خێڵاکانی کوردستان لەچاو دەوڵەتەکانی دەوروپشتیاندا توانای داگیرکردن و تاڵانکردنی میللەت و وڵاتەکانی دراوسێیان نەبوو. ئەوەی توانایان هەبوو داگیرکردن و تاڵانکردنی ناوچەی یەکتری بوو. ئامانجی شەڕەکانی نێوان خێڵ و میرنشینەکانی کوردستان بێجگەلە مەبەستی سیاسی بە شێوەیەکی سەرەکی لە پێناو تاڵانکردن و زەوتکردنی سامان و زەویوزاری یەکتریدا بوو.

ئەگەرچـی ئەوانـە خۆبەخۆ توانای هەڵمەت بردنەسـەر و تاڵانکردنـی وڵات و ناوچەکانی دەرەوەی سـنورەکانی کوردسـتانیان نەبـوو، بـەڵام بـە هەماهەنگیکردن لەگـەڵ دەوڵەتی ئێـران و عوسـمانیدا و بەشـداریکردنیان لـە شـەڕە ناوخـۆ و دەرەکییەکانیانـدا ئەگـەر دەرفەتیـان بـۆ هەڵکەوتبێـت درێخییـان نـە کـردووە لـە تاڵانکاردنـی ئـەو شـوێنانە. نموونـەی ئەوانـە بەشـداریکردنی زەنـدەکان بـوو لـە شـەڕەکانی دەوڵەتـی ئەفشـاری ئێـران بـۆ داگیرکـردن و تاڵانکردنـی هیندسـتان لـە سـەدەی هـەژدەدا. شانبەشـانی سـوپای عوسـمانی و خێڵـە تورکـەکان، تاڵانکردنـی ئەرمەنیـەکان لەلایـەن سـوارەکانی حەمیدییـەوە لـە سـەدەی نـۆزدەدا و چەندیـن نمونـەی تـر.

داهاتـی میرنشـینەکان لـە تاڵانـی دەرەوەی سـنورەکانی کوردسـتاندا لەبـەر کەمـی و بـەردەوام نەبـوون تیایانـدا ئەگەرچـی لـە هەندێکاتـدا سـامانی هەنـدێ سـەرکردە و بنەماڵـەی زیادکـردووە و پێگـەی بەهێـز کـردوون لەنـاو میرنشـین و خێڵەکانـی تـری وڵاتەکـەدا، بـەڵام هێنـدە کاردانـەوەی نەبـووە لەسـەر بنەمـای ئابـوری وڵاتەکـە و گەشـەکردنی. کەمـی ئـەو داهاتانـە توانـای ئابـوری و سیاسـی و سـەربازی ئـەو میرنشـانانەی رووبـەڕووی ئـەو دەوڵەتانـە لاوازکـردووە.

لەگـەڵ ئـەوەی زۆر خاسـڵەتی هاوبـەش لـە نێـوان ناوچەکانـی کوردسـتاندا هەبـوو. لـە رووی سـترکتۆری کۆمەڵایەتـی و سیاسـی و خاسـڵەتی مێـژوو و کلتـوری و زمانـەوە زۆر شـتی هاوبەشـیان هەبـوو، بـەڵام لەگـەڵ ئەوەشـدا راسـت نییـە بـە یـەک چـاو سـەیری هەمـوو وڵاتەکـە بکرێـت و وەکـو یـەک وڵات و دەوڵـەت حسـابی بکرێـت. میرنشـین و خێـڵ و ناوچەکانـی کوردسـتان یەکـەی سیاسـی و ئابـوری لەیـەک دابـڕاو بـوون و سـنووریان لـە نێـوان خۆیانـدا کێشـابوو و ململانێـی ناوەندییـان زیاتـر بـوو بـە بـەراورد لەگـەڵ ململانێیـان لەگـەڵ دەوروپشـتدا.

ناوچەکانـی کوردسـتان لـە رووی ئابـوری و سیاسـییەوە زیاتـر بـە دەوڵەتـە ناوەندییەکانـی ئێـران و عوسـمانییەوە بەسـترابوون و ئاڵوگـۆڕی بازرگانییـان لەگـەڵ ئەوانـدا زیاتـر بـوو وەکـو لەگـەڵ یەکـدا. ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی و رێـگای بازرگانـی و هاتوچۆیـان لەگـەڵ پایتەخـت و شـار و ناوچەکانـی ئەوانـدا بـوو لـە باتـی ئـەوەی لـە نێـوان یەکـدا هەیـان بێـت. لـە باتـی ئـەوەی ئاسـانکاری بکـەن بـۆ پەیوەنـدی لەگەڵیەکـدا، بـە پێچەوانـەوە رێگربـوون و کۆسـپیان دەخسـتە بـەردەم و گومـرگ و سـەرانەیان لەیـەک دەسـەند.

کوردسـتان وڵاتێکـی فـراوان و درێـژ بـوو. هیـچ ئامارێکـی بڕواپێکـراوی ئەوتـۆ نیـە لەسـەر ژمـارەی دانیشـتوانی ئەوسـای وڵاتەکـە، بـەڵام ئەگـەر هـەوڵ بدەیـن ئـەو ژمارەیـە بەپێـی ژمـارەی دانیشـتوانی ئەوسـا و ئێسـتانی رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت

و ڕێژەی خەڵکی کوردستان تیایدا هەڵسەنگێنین، ژمارەی دانیشتوانی هەموو وڵاتەکە لە نێوان ١،٥-٢ملیون کەسدا بووە «بەندی سێیەم». وەکو ئەوە وایە تەنها خەڵکانی ئەمڕۆی هەولێر یان سلێمانی لە هەموو کوردستاندا بڵاوبکرێنەوە. ژمارەی دانیشتوانی وڵاتەکە و ئامرازی بەرهەمهێنان و شێوازی بەرهەمهێنان و شارەزایی خەڵکەکەی و چۆنیەتی ڕێگەوبان و ئامرازی گواستنەوەی ئەو سەردەمە، کەمی و لاوازی بەرهەم و بەرهەمهێنانی ئەوسای وڵاتەکە دەردەخات. ئەو زانیاری و ئامارانەی لەسەر ئابوری ئەو سەدانەی کوردستان هەیە لە بەشاکانی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست کەمترن. سەرچاوە کوردییەکان زیاتر نوسینەکانی شەرەفخان و میرنشینی ئەردەڵانە. شەرەفخان هەندێ زانیاری لەسەر ئەو بابەتە داوە، بەڵام لەبەر ئاڵۆزی پەیوەندی نێوان ناوچەکان و کەمی هاتوچۆ لە نێوانەندا نازانرێ ئەو زانیاریانە هەتا چەند راستی ئەوسای وڵاتەکە نیشان دەدات. تەنها میرنشین کە گوێیان بە نوسینی مێژووی خۆیان دابێت ئەردەڵان بووە. بەڵام ئەوانیش زیاتر باسی مێژووی سیاسی و کۆمەڵایەتی بنەماڵە دەست ڕۆیشتووە وەجاخزادەکانیان کردووە و باسی ژیانی ئابوری ناوچەکە و چینوتوێژە بەرهەمهێنەرەکانیان تێدانەکردووە. لەبەرئەوە بۆلێکۆڵینەوەی ئابوری ئەوسای کوردستان پەنا دەبەینەبەر خوێندنەوەی ئەوەی چ راستیەک لە پشت ئەو دێرانەدا خۆیان شاردۆتەوە. هەروەها پەنادەبەینە ئەو زانیاریانەی کە مێژوونوسان لەسەر ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست داویانەو لەناویاندا بە ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ لەسەر ئابوری کوردستان دواون. زۆرجار ئەو مێژوونوسانە لەبەر کەمی زانیرای پێویست لەو بارانەوە پەنایان بردۆتە بەر زانیاری لەسەر تۆپۆگرافی ناوچەکە و کەژو هەواو و چۆنیەتی زەوی و سەرچاوەی ئاو و ئامرازی بەرهەمهێنان و مەبەستی بەرهەمهێنان و ئەو خەڵکەیپێی هەستاون. هەڵبەتە بۆ زانیاری دروست و قوڵتر لەسەر ئەو بابەتانە ئەبێ پسپۆران بە دوای شوێنەوارە کۆنەکانی وڵاتەکەبگەڕێن و لێکۆڵینەوەی وردی لەسەر بکەن، کە ئەوە لەم چەند ساڵەی دواییدا بە شێوەیەکی فراوانتر کاری بۆ کراوە.

بەرهەمهێنان و هێزکانی بەرهەمهێنان لە لادێ

بەرهەمهێنانی لادێ لە کوردستاندا لەسەر دوو کۆڵەکە بەند بووە، کشتوکاڵ و ئاژەڵ بەخێوکردن. زیاتر لە ٩٠٪ دانیشتوان پێوەی خەریک بوون و

بناغەی ژێرخانی ئابوری وڵاتەکە بووە. زۆربەی خەڵکانی کوردستان بە خێڵەکی و ناخێڵەکییەوە لەو سەدانەدا نیشتەجێبوون و بە پلەی یەکەم خەریکیبەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و بە پلەی دووەم خەریک بوون بە ئاژەڵ بەخێوکردنەوە. سەرەڕای ئەوانە خێڵە رەوەندەکان بە ئاژەڵ بەخێوکردنەوە و نیمچە رەوەندەکان بە پلەی یەکەم بە ئاژەڵ بەخێوکردن و بە پلەی دووەم بە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵییەوە خەریک بوون. قەبارەی گەورەی ئاژەڵ بەخێوکردن لە کوردستاندا تایبەتمەندیداوە بە وڵاتەکە و کەرتێکی گرنگی ئابوری بووە تیایدا «**٧٧** ل**٩٨\١٩** ل**٨٧**».

ئەوەی ئاشکرایە کوردستان وڵاتێک بووە، کە تیایدا زیاتر باران لە زستان و بەهاردا باریوە و لە نێوان **١٠-٢٠** ئینج بووە. لەبەر کەمی رووبار و باران نەبارین لە هاویندا، زۆربەی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی وڵاتەکە بەرهەمی زستانە بووە و بۆ ئەوە پشت بە باران بەستراوە. لە ناوچە شاخاوییە سەختەکاندا زستانان سارد بووە و بەفری زۆری تیادا باریوەو چاندنی رووەک و بەخێوکردنی ئاژەڵ تیایاندا سنووردداربووە. لەو شوێنانەدا بەهار و هاوین فێنک بووە و هەتا درەنگانێک سەوزایی تێدا ماوەتەوە و لەوەڕگای گرنگ بوون بۆ رەوەندەکان «**٩٨** ل**٩٠**».

شوێنە دەشتاییەکان هاوینان گەرم و وشک بوون و بارانیان تیادا نەباریوە، بەڵام زستانان بارانیان تێدا باریوە و لە زۆربەیاندا توانای چاندنی بەرهەمی زستانە بە شێوەیەکی فراوان هەبووە. لە زۆربەی ئەو شوێنانە توانای بەرهەمهێنانی بەروبوومی کشتوکاڵی هاوینە نەبووە، بەڵام لەو شوێنانەی رووبار و سەچاوەی کانی و کارێزی زۆری تێدابووە توانراوە بەرهەمی هاوینە تیایاندا بچێنرێت. لەبەرئەوەی لە دەشتایی و دۆڵەکاندا باران لە بەهاراندا باریوە، رەوەندەکان هەتا بەهارێکی درەنگ تیایدا ماونەتەوە و ئاژەڵەکانیان تیایاندا لەوەڕاندووە «**١٥** ل**٣١**».

کوردستان سەرچاوەی رووبارەکانی دیجلە و فوراتە و چەندین چەم و رووباری بچوکی وەکو زێی گەورە و بچوک، سیروان، ئەڵوەند و کەرخا لێی هەڵقوڵاوە و بەشێکی زۆریان دەڕژێنە ناو ئەو دوو رووبارەوە. بێجگەلە هەندێ شوێنی دەشتایی فراوان، کە ئەو ئاوانە بەسەریاندا تێپەڕیون و بوونەتە ناوچەی کشتوکاڵی گرنگ لە وڵاتەکەدا، بەشی زۆری ئەو ئاوانە بە شوێنی لێژ و تەسک و دەشتایی بچوکدا تێپەڕیون و هێندە بۆ بەرهەمهێنانی ئەو ناوچانە سوودبەخش نەبوون و وەکوو کەنارەکانی دیجلە و فورات و نیل نەبوونەتە مەڵبەندی گرنگی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و خڕبونەوەی دانیشتوانی زۆر لە دەورووپشتیاندا «**٨٥** ل**٢٣٢**\ **٩٨** ل**٨٨**».

لـە کوردسـتاندا چەندیـن خێڵـی گـەورەو بچوکـی رەوەنـد هەبـوون، لەوانـە کەلهـور، بڵبـاس، کونفیدراسـیۆنی خێڵەکانـی جـاف، ماتـدوم، گاڵپاکـی. سـەرەڕای ئـەوەی رەوەنـدەکان بەهـۆی ژیانـی کۆچەرییانـەوە هەتـا رادەیـەک ئـازادی خۆیان پاراسـتووە، لـە مەڕومـاڵات بەخێوکردنـدا سـودیان لـە تۆبۆگرافـی و کـەژو هـەوای کوردسـتان وەرگرتـوووە. گەرمیـان و کوێسـتانیان کـردووە، هاوینـان کـە دەشـت و دۆڵـەکان گەرمیـان کـردووە و گیـا وشـکی کـردووە، بـۆ لەوەڕدانـی ئاژەڵەکانیـان هێـدی هێـدی روویـان کردۆتـە کـەژەکان و هاویـن و بەشـێکی پایزیـان تێـدا بەسـەر بـردووە. لـە کاتتـی هاتنـی زسـتان و سەرماوسـۆڵدا سـەرلەنوێ گەڕاونەتـەوە بـۆ دەشـت و دۆڵـەکان «**٩٨ ل١١١**».

لـە رێگـەی گەڕانەوەیانـدا لەشـار و دێ و مەفرەقەکانـدا رەوەنـدەکان بەشـێکی زۆر ئـاژەڵ و بەرهەمەکانـی وەکـو رۆن و کـەرە و پەنیـر و پێسـتە و خوریـیـان ئاڵوگـۆڕ کـردووە بـە بەرهەمـی کشـتوکاڵی پێویسـت بـۆ خۆیـان و ئاژەڵەکانیـان و پێوسـتی مـاڵ و جلوبـەرگ و چـەک. نیمچـە رەوەنـدەکان توانیویانـە بەشـێک لـە پێویسـتی کشـتوکاڵی خۆیـان بەتایبەتـی گەنـم بـۆ خواردنـی خۆیـان و جـۆ بـۆ ئاژەڵەکانیـان بچێنـن. خێڵـە رەوەنـدە دەوڵەمەنـدەکان کـە خـاوەن ئاژەڵـی زۆر بـوون، لـەو کاتانـەدا بەشـێکی زۆری ئەوانەیـان رەوانـەی شـام و ئێـران کـردووە و لـە بازاڕەکانـی ئـەو شـوێنانەدا سـاغکراونەتەوە «**٣٠ ل٤٣**».

کۆچکردنـی هەمـوو هۆزێکـی رەوەنـد لـە ناوچـەی دیاریکـراودا بـووە. ژمـارەی لـەوەڕگاکان سـنوردار بـوون و هـەر هۆزێـک **٢-٣** لـەوەڕگای هەبـووە و جـاری واهەبـووە بەدەیـان و سـەدان کیلۆمەتـر لـە کۆچکردنـدا بـوون. بـە شـێوەیەکی سـەرەکیئابوری و سـەروەتی رەوندەکان لەسـەر بەخێوکردنـی مـەڕ و بـزن بەندبـووە. ژمـارەی ئـەو ئاژەڵانـە نیشـانە بـووە لەسـەر دەوڵەمەنـدی یـان هـەژاری ئەوانـە. ژمـارەی ئاژەڵـی هـۆزە رەوەنـدەکان لـە سـەدانەوە هەتـا هـەزاران بـووە.

سـەرەڕای مـەڕ و بـزن، رەوەنـدەکان ئەسـپ و ئێسـتر و سـەگ و تانجـی و پەلەوەڕیان راگرتـووە. ئەسـپەکانیان بۆ سـواری سـەرکردە و جەنـگاوەر و ژنەکانیـان بەکارهێناوە. ئەوانـە رەمـزی ئازایەتـی و جوامێـری بـوون و جەنگاوەرەکانیـان لەکاتـی شـەڕ و کۆچکـردن یـان پارێزگاریکردنـی لـەوەڕگا و رەشـماڵەکانیاندا بەکاریـان هێنـاون. ئێسـتر ئامـرازی گواسـتنەوە و بارکـردن بـووە. سـەگ رۆڵـی گرنگـی هەبـووە لـە ژیانـی رەوەنـدا و پاسـەوانی ئـاژەڵ و خێلیـان کـردووە و لـە درنـدە و هەڕەشـەی بێگانـە پاراسـتوونی. بەگـزادەکان تانجیـان زۆر لا بەنـرخ بـووە و لـە راوکردنـدا بەکاریـان هێنـاون.

ئـەو ئەمرازانـەی بەکاریـان هێنـاون زۆر سـادە بـوون. مەشـکە بـۆ ژەندنـی ماسـت، هیـزە بـۆ هەڵگرتنـی ڕۆن و دۆشـاو، کونـدە بـۆ گواسـتنەوەی ئـاوی خواردنـەوە، لـە مـووی بـزن ڕەشـماڵ و گوریسـیان دروسـت کـردووە و بە خـوری لباد دروسـتکراوە. ڕەوەنـد ژیانێکـی سـەختیان هەبـووە و هەمیشـە بەرێگـەوە بـوون و حەودالـی لـەوەڕگا بـوون بـۆ ئاژەڵەکانیـان. لەباتـی گونـد و خانـو ڕەشـماڵیان هەبـووە. هـۆزەکان دابەشـبوون بەسـەر چەنـد پۆلێکـداو هـەر یەکێکیـان لـە ١٠-١٥ خێـزان و ٢٠-٣٠ ڕەشـماڵ پێکهاتـوون. بـە پێـی پلـە و پایـەی کۆمەڵایەتیـی بنەماڵـە و خێزانـەکان، جیـاوازی هەبـووە لـە نێـوان گـەورەو بچوکـی و باشـی و خراپـی و چۆنیەتـی ڕازانـەوەی ڕەشـماڵەکاندا. ڕووبـەڕووی بەفـری زۆر و سـەرماو سـۆڵەی زسـتان و سـاڵی وشـک بوونەتـەوە. لـە زسـتانە سـەختەکاندا جـاری واهەبـووە ژمارەیەکـی زۆر لـە ئاژاڵەکانیـان ڕەقبوونەتـەوە. هەمیشـە لەژێـر هەڕەشـەی دوو دەوڵەتەکـە و جـەردە و دز و تاڵانـی هەنـدێ خێڵـی تـردا بـوون و جـاری واهەبـووە لەسـەر لـەوەڕگا و تێپەڕبوونیـان بەسـەر زەویـوزاری خێڵـە نیشـتەجێ بووەکانـدا ڕووبـەڕووی گـرژی و شەڕوشـۆڕ بوونەتـەوە. لەکاتـی بڵاوبوونـەوەی پەتـادا سـاڵی واهەیـە بەشـێکی زۆر لـە ئاژەڵەکانیـان لەناوچـوون «٩٨ ل١٠٤ ، ١١٠».

بەشـێکی زۆری پیاوەکانـی جەنگاوەربوون و پارێزگاری وەجاخـزادەو ئەندامی خێڵەکەو ئـاژەڵ و لەوەڕگاکانیـان لـە ئەسـتۆدا بـووە. ئەندامـە هـەرە هـەژار و بێدەسـەڵاتەکانیان بەنـاوی خزمایەتییـەوە شـوانکاری و خزمەتـکاری خزمـە دەسـەڵاتدارەکانیان کـردوون. زۆربـەی شـوانکارەکانی خێڵـە ڕەوەنـدە گـەورەکان خەڵکانـی ناخێڵەکـی هـەژار بـوون و بەرامبـەر پێدانـی خـواردن و جێگـەی نووسـتن کاریـان بـۆ کـردوون «١٩ ل٤٨».

ڕەوەنـد هەتـا بۆیـان کرابـێ کاروبـاری کشـتوکاڵیان نەکـردووە و بـە کارێکـی سـووک دایـان نـاوە و لایـان عەیـب بـووە بیکـەن. بەشـێکی زۆر لـە نیمچـە ڕەوەنـدەکان لـە پـاڵ ئـاژەڵ بەخێوکردنـدا گوندیـان هەبـووە و بـە زسـتانان گەڕاونەتـەوە ناویـان و تیایانـدا گەنـم و جۆیـان چانـدووە. هەنـدێ لـە خێڵـە نیمچـە ڕەوەنـدەکان مسـکێنی ناخێڵەکـی لـە گوندەکانیانـدا نیشـتەجێبوون و هەسـتاون بـە بەرهەمهێنانـی بەروبوومـی کشـتوکاڵی پێویسـت بـۆ ئـەو خێڵانـە. هەتـا هاتـووە ڕەوەنـد و نیمچـە ڕەوەنـد بەهـۆکاری جیـاوازەوە ناچاربـوون نیشـتەجێبن و لـە پـاڵ ئـاژەڵ بەخێوکردنـدا کاری کشـتوکاڵیش بکـەن، بۆیـە ڕەنگـە نیمچـە ڕەونـد هەنـگاوی یەکـەم بووبێـت لـە ژیانـی ڕەوەندییـەوە بـۆ نیشـتەجێبوون.

دەوڵەتـی ئێـران و عوسـمانی لەچـاو شـوێنەکانی تـری دەوڵەتەکانیـان کەمتـر گوێیـان داوەتـە ئاسـانکاری بـۆ گەشـەکردنی بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵی و ئـاژەڵ بەخێوکـردن

لە کوردستاندا. میرنشین و خێڵەکانی کوردستان لەو بارەدا هیچ هاریکاری لە نێواندیانا نەبووە و هەر یەکەیان لای خۆیەوە خەریکی بەرژەوەندی تەسکی خۆی بووە. لەبەرئەوە لە هەندێ ناوچەو زەوی بچوکدا نەبێت کە لەژێرتەسەروفی توێژە وەجاخزادەکاندا بووە و بۆ خۆشی خۆیان هەندێ کاریان تێداکردووە، هیچ کارێکی ئەوتۆ نەکراوە بۆ دروستکردنی بەندە و گۆماو و کەناڵی ئاو بۆ هەڵگرتن و راکێشانی ئاو و بەکارهێنانی بۆ بەرهەمهێنانی هاوینە و بێستانی میوە و دارستان و جێگەی حەوانەوە و بەخێوکردنی ئاژەڵ و بەرهەمهێنانی بەروبوومی ئاژەڵ «٩٨ ل١٢٦».

بەرهەمی بەروبوومی زستانە پایزان چاندراون و بەهارێکی درەنگ دروێنە کراون و بۆ ئەوە پشت بە باران بەستراوە. ئەو بەرهەمانەی کە بە قەبارەی گەورە چاندراون گەنم و جۆ بووە. گەنم خواردنی سەرەکی و هەرە گرنگی خەڵک بووە بۆ نان و ساوەر و بروێش و گەنمە کوتاو.. بەکارهێنراوە. جۆ بە پلەی یەکەم بە زستانان بۆ ئالیکی ئەسپ و ئێستر و مەڕی دابەستە بەکارهێنراوە. لە ساڵانی وشکی کەم باران و نەخۆشی بڵاوبوونەوەدا، کە بە هۆیەوە بەروبوومی کشتوکاڵی کەمی کردووە، بۆ ئەوەی لە برسا نەمرن مسکێن و جووتیارە هەژارەکان ناچاربوون ئەو ئاژاڵە کەمەی هەیانبووە سەری بڕن و بیخۆن «٨٥ ل٤٢».

لە بەر خراپی زەوی و نەبوونی سەماد و بەکارنەهێنانی ڕێبازی زانستی لە بەرهەمهێناندا داهاتی دەغڵ زۆر کەمبووە لە نێوان ١:٥ هەتا ١:١٠ بووە. بە مانایەکی تر ١ کیلۆ گەم یان جۆ ٥-١٠ کیلۆی داوە. ساڵانی وشکانی جاری واهەبووە بەرهەم ٥٠٪ کەمیکردووە و بۆتە هۆی برسێتی و هەژاری و لە برسامردن و نرخ بەرزبوونەوە، کە زۆرجار لە بازاڕەکاندا لەلایەن هەندێ بازرگانی گەورەو دەسەڵاتدارانەوە ئیحتیکار کراوە «٩٨ ل٨٩».

لەبەر تایبەتی تۆپۆگرافی کوردستان، بچوکی دەشت، زەوی لێژ و بەردین، کەمی سەرچاوەی ئاو لە هاویناندا، قەبارەی بەرهەمی کشتوکاڵی کەمبووە. هەروەها لەبەر بەکارنەهێنانی سەماد و ساڵانە نەگۆڕینیجۆری چاندنی رووەک، زەوی کشتوکاڵی هەتا هاتووە کەم پیت بووە و بەرەکەتی کەمی کردووە. ئەمە جووتیارانی ناچارکردووە بەلایەنی کەمەوە ساڵە ناساڵێک پشوو بدەن بەو زەوییانە و هیچیان تیادا نەچێنن. بەو جۆرە یان زەوی کشتوکاڵیان کردووە بە دوو بەشەوە و هەر ساڵەی بەشێکیان چاندووە، یان کراون بە سێ بەشەوە و هەر ساڵی بەشێکیان چاندووە. بە مانایەکی تر تەنها توانیویانە سوود لە ٢\١

یـان ۳\۱ زەوی کشـتوکاڵی وڵاتەکـە وەرگیرێـت «۹۸ ل۱۹۰\۳۰ ل۲۷».
رەنگــە خەڵکــە بەرهەمهێنەرەکــە بەهــۆی بــاج و جزییــە و ســەرانەی قورســەوە لەسـەریان هێنـدە گوێیـان نەدابێتـە چاکسـازی لـە شـێوازی بەرهەمهێنانـدا و خۆیـان بـۆ هیـلاک نەکردبێـت، چونکـە خۆیـان خێریـان لـێ نەبینیـوە و هەرچـی لێیـان زیادبووبێـت چۆتـە ورگـی خەڵکـی تـرەوە. هەروەهـا فیوداڵـی خێڵەکیـش خۆیـان بـە خـاوەن موڵـک نەزانیـوە و دڵیـان بـە بەرهەمهێنـان و گەشـێپێکردنی نەسـوتاوە «۹۸ ل۱۲۵».
بەشـێوەیەکی گشـتی هیـچ ڕێبازێکـی زانسـتی و گەڕان بەشـوێن و پلاندانان لـە ڕێبازی بەرهەمهێنانــی کشــتوکاڵی و ئــاژەڵ بەخێوکردنــا پەیــڕەو نەکــراوە. بەرهەمهێنــەران پابەنــد بــوون بــە عــورف و عادەتــی کۆنــەوە. ریــش ســپی و نەوەکانــی پێشــتر چیـان وتبێـت و چیانکردبێـت بەوشـێوەیە کـراوە. ئەوانـە بڕیاریـان لەسـەر جـۆری بەرهــەم و قەبــارەی و هەڵبژاردنــی زەویــداوە، هەروەهــا لەســەر ئــەوەی کــەی و چــۆن و لەکـوێ ئەوانــە بەرهەمبهێنرێـت. گۆڕانــکاری و بیرکردنــەوە و چاکســازی لەنــاو کۆمەڵگــەی فیوداڵــی خێڵەکــی کوردەواریــدا عەیــب و نــاڕەوا بــووە. رکابــەری ئابــوری و بڕبڕبڕێـن لەسـەر چاکسـازی و بیـری نـوێ لەگـەڵ عرفـی خێڵەکـی و شـەڕیعتی ئیسـلامدا نەگونجـاوە و بـە درێژایـی سـەدان و رەنگـە هـەزاران سـاڵ لەسـەر هەمـان ڕێبـاز بـەردەوام بـوون «بەنـدی سـێیەم».
لـەو شـوێنانەی کـە دەشـتی فـراوان و ئـاوی زۆر بـووە بەتایبەتـی لـە دەوروبـەری شــارەکان و ســەر ڕێگــەی کاروانچییــەکان هەنــدێ بەرهەمــی هاوینــە چێنــدراون. نموونــەی ئــەو شــوێنانە بریتیــن لــە دەشــتەکانی جزیــرە و دەوروبــەری دیاربەکــر، دەشــتی هەولێــر، شــارەزوور و دەشــتەکانی ڕۆژهەڵاتــی چیــای زاگــرۆز.
نمونـەی بەروبوومـی هاوینـە گەنمـی بەهـارۆ بووە، کـە لەسـەرەتای بەهـاردا چاندراوە و لــە کۆتایــی هاوینــدا دروێنــە کــراوە. ســەرەڕایئەوە نیســک، نــۆک، کونجــی، برنــج، پیــاز، تەماتــە، شــوتی و کاڵــەک لــەو شــوێنانەدا چانــدراون. لــەو گوندانەشــدا، کــە سـەچاوەی ئـاو لێـوەی نزیـک بـووە، بـە قەبارەیەکـی کـەم بـۆ پێویسـتی خۆییئەوانـە چانـدراون. لـە هەنـدێ ناوچـەدا بـاخ و رەز و گوێـز و بایـام و میـوە چێنـدراون، ئەمانە لەگــەڵ کەژوهــەوا و سروشــتی وڵاتەکــە گونجــاون و بەبــێ خــۆ هیلاککردنــی زۆر پێیانەوەپـێ گەیشـتوون و بەریانگرتـووە. بـۆ نمونـە نیشـتمانی یەکەمـی گوێـز و بـادام پێـش هەمـوو شـوێنێکی تـر کوردسـتان بـووە. بێجگەلـە بـەری ئـەو درەختانـە، داری هەندێکیــان بــۆ خانــوو دروســکردن و ســوتاندن یــان پێویســتی ناومــاڵ و ئامــرازی بەرهەمهێنــان بەکارهێنــراون «۷۷ ل۱۲۰\۳۰ ل۲۸۲».

سەرچاوەی ئاو و زەویوزاری بە بەرەکەت بەرهەمەکانی سەوزە و باخ و میوە زیاتر راستەوخۆ بۆ وەجاخزادە و دەسەڵاتداران بووە و شوێنەواری سەیران و رابواردن و راوکردنیان بووە و مسکێن و جووتیار و رەعیەت هێندە خێریان لێ نەبینیوە.

نیشتەجێبووە ناخێڵەکی و خێڵەکیەکانی لادێ سەرەڕای خەریک بوون بە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیەوە بۆ دابینکردنی پێویستی خۆ لە پاڵەوە ئاژەڵیان راگرتووە. وەکو مەر و بزن بۆ گۆشت و شیر، گاو مانگا بۆ کێڵان و بارکردن و شیر، مریشک و پەلەوەری تر بۆ هێلکە و گۆشت، ئێستر و گوێدرێژ بۆ بارکردن و گواستنەوە، سەگ بۆ پاسەوانی و لەهەندێ ناوچەی گەرمیان هوشتر و گامێش بۆ گواستنەوە و بارکردن یان شیر راگیراون.

هەڵبەتە لێرەشدا مسکێن و توێژەکانی خوارەوەی لادێکان خاوەنی هێندە ئاژەڵ نەبوون. ئەوەی هەیان بووە کەرە دێزێک، مانگایەکی لەڕ بۆ کێڵان و شیر، یەک دوو مریشک بۆ هێلکە و جەژناوجەژن دانەیەکیان لێسەربڕیون. بە پێچەوانەوە وەجاخزادەی لادیەکان و دەسەڵاتدارەکان ژمارەیەکی زیاتر ئاژەڵیان هەبووە و بۆ خواردنی خۆیان و لە دیوەخانەکانیدا خوراون «**٩٨ ل١٢٣، ١٢٧**».

زۆربەی خەڵکی کوردستان گیانێکیان بە دەوڵەمەندی وڵاتەکە بووە بە روەک و گیانلەبەری کێوی. نمونەی ئەوانە کنگر، پەڵپینە، قارچک و ریواس و دەیان بەرهەمی تر. هەندێک لەوانەیان وشک کردۆتەوە و هەڵیان گرتوون بۆ زستانان. کوورە هەنگ چ ئەوانەی لە دارستانەکاندا بە کێویەتی هەبوون و چ ئەوانەی لادێییەکان لە ماڵەکانیاندا هەیان بووەسەرچاوەیەکی سروشتی بووە بۆیان. داری دارستان بڕاونەتەوە و وەک سوتەمەنی بۆ نانکردن و خواردن لێنان و گەرمکردنی ماڵ و بیناکردن بەکارهێنراوە. لەوسەردەمەدا ئاژەڵە کێوی لە کوردستاندا زۆر بووە و لەلایەن وەجاخزادەکانەوە راوکراون. ئەوە لە لایەکەوە وەرزش و رابواردن بووە بۆ ئەوانەو لە لایەکی ترەوە سەرچاوەی گۆشتی نایاب و پێستەی جوان بووە بۆیان.

بە پلەی یەکەم، بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی مسکێنە ناخێڵەکیەکان کردوویانە، کە پارچە زەویەکیان بەدەستەوە بووە. سەرەڕای ئەوانە چەندین هەژاری لادێ هەبوون، کە زەویان بەدەستەوە نەبووە و بە پێی پێویست و وەرز کاریان پێکراوە. ئەمانە دەوروبەری ٨٠٪ دانیشتوانی کوردستان بوون. لە دەوروبەری شارەکاندا باخەوان بەروبوومی هاوینەی پێویستی دانیشتوانی شاریان بەرهەمهێناوە، یا خوود خزمەتی باخی میوەو گوڵوباخیان کردووە. ئەمانە زەوی وەجاخزادەی

شارەکانیان بەدەستەوە بووە و مسکێن یان پیاوی ئەوانە بوون «**٨٥** ل**١٩١\٩٨** ل**٢٢٧**».

ئەو ئامرازانەی کە لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیدا بەکارهێنراون زۆر سادە بوون و تەنها توانراوە بە قەبارەیەکی کەم بەرهەمیان پێ بهێنرێت. بەکارهێنانیان زەحمەت بووە و تەنها لە ڕێگەی بەکارهێنانی بازووی مرۆڤ یان وڵاخ کاریان کردووە. گرنگترین ئەو ئامرازانە گاسن بووە، کە بە تەختە یان داری قورس دروستکراوە و نوکێکی تیژی هەبووە و جاری واهەیە ئەو نوکە پارچەیەک مێتال بووە. ئەوانە زۆرجار خەڵکی ناشارەزا دروستیکردوون بە شێوەک، کە یان هێندە قورس بوون بە زەحمەت بە مرۆڤێک یان وڵاخێکی لەڕ ڕاکێشراون، یان ئەوندە سووک بوون، کە بە ئاستەم توێژی سەرەوە زەوی ڕوشاندووە. لەبەرئەوەی زەویەکانی بنار شاخەکان لێژ و بەردانی بوون هێندەی تر ئەو کارە بۆ مسکێن قورستر بووە. مسکێنە هەژارەکان ڕەنگە خاوەنی وڵاخێکی لەڕیش نەبووبن و بە هێزی باز و شان گاسنەکەیان ڕاکێشابێت. یان لە بڕی بێگاریکردن وڵاخیان لە بنەماڵەیەکی وەجاخزادە یان خاوەن ئاژەڵ وەرگرتبێت.
دروێنە بە داس کراوە، کە لە ئاسن دروستکراوە و دەستکێکی داری هەبووە. بۆ کوتانی دەغڵ جەنجەر بەکارهێنراوە و بە وڵاخ ڕاکێشراوە. دەستەوانە، بێژنگ و دەستاڕ نمونەی تری ئامرازی سادەی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ بوون. گەنم لە عەمباری بە قور دروستکراو خەزنکراوە و بۆ هاڕین براون بۆ ئاش، کە زۆرجار لە گوندەکەوە دووربووە و بەچەند گوندێک ئاشێکیان هەبووە. ئاشەکان لەسەر کارێز دروستکراون و بەهێزی ئاو کاریان پێکراوە «**٩٨** ل**٣٠\١٩٠** ل**٣٩**».

موڵکایەتی و تەسەروفکردن بە زەویوزارەوە

هەر بەشێوەی بەشەکانی تری دوو دەوڵەتەکی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، لە کوردستانیشدا بە فەرمی زەویوزار و ڕەعیەت گەڕاوەتەوە بۆ شا\سوڵتان. ئەوانە بڕیاریان داوە ئەو زەویانە لەژێر تەسەروفی کێدابێت و چەندبن و چۆن بەکاربهێنرێن و بە چ مەرجێک تەسەروفیان پێوە بکرێت.
لە کوردستاندا موڵکایەتی زەویوزاری کشتوکاڵی یان تەسەروفکردن پێیانەوە بەهەمان شێوەی شێوازی دەسەڵاتی سیاسی و سترەکتۆری کۆمەڵایەتی وڵاتەکەوە شێوازی جیاوازی بەخۆوە گرتووە. ئەو شوێنانەی کە لەژێر دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی ئەو دەوڵەتانەدا بوون، سونجقە کوردییەکان، بەهەمان

شـێوەی ناوچەکانـی تـری دەوڵەتـکان تەسـەروفکردن بـە زەویـوزاری کشـتوکاڵیەوە کـراوە. بۆیـە لێـرەدا پێویسـت نـاکات سـەرلەنوێ باسـی بکەینـەوە، زانیـاری لەسـەر ئەوانـە لـە بەنـدی چـواری کتێبەکـەدا هەیـە.

خێڵـە گەورەکانـی کوردسـتان، کـە ئەو ناوچانـەی دەرەوەی دەسـەڵاتی میرنشـینەکاندا لەژێـر دەسـتدابوو، مافـی تەسـەروفکردنیان بـە بەکارهێنانـی زەوەی کشـتوکاڵی و لەوەڕگاکانـدا لەلایـەن شا\سـوڵتان پێدرابـوو، بەرامبـەر ئـەوە بـە پلەی جیـاوز بەپێیوەلا و تەبەعیەتـی ئەوانــە بـۆ دەوڵەتــەکان و بەپێـی بەهێـزی و لاوازی دەسـەڵاتدارانی دەوڵـەت، مەرجـی بـاج و هاریـکاری سـەربازییان خراوەتـە ئەسـتۆ «**٨٥ ل٢٣٣**».

ئــەو ناوچــە و زەویــوزارە کشــتوکاڵیانەی بــە درێژایــی ئــەو ســێ ســەدەیە لەژێــر دەســەڵاتی میرنشــینەکانی کوردســتاندا بــوون، هــەر بەنــاو موڵکــی سوڵتان\شــا بــوون. لــەم شــوێنانەدا بــە کــردەوە کــەم یــان زۆر زەویــوزار و لەوەرگــە و رەعیــەت لەژێـر کۆنترۆڵـی میرەکانـدا بـوون و ئـەوان بڕیـاری ئەوەیـان داوە کـێ تەسـەروفیان پێوەبـکات و چـۆن بەکاربهێنرێـن. لـەو شـوێنانەی بەدەسـت خێڵـە گەورەکانـی نـاو سـنووری میرنشـینەکاندا بـوون، میـر بـە پێـی عورفـی خێڵەکـی لەگـەڵ ئـەو سـەرەک خێڵانــەدا بڕیــاری لەســەر ئەوانــە داوە. هیــچ جیاوازێکــی ئەوتــۆ نەبــووە لــە نێــوان سیســتمی موڵکایەتــی میرنشــینەکان و دوو دەوڵەتەکــەدا. لــە بەرامبــەردا میــرەکان وەلایــان بــۆ ئــەو دەوڵەتانــە هەبــووە و پاشــکۆیەتیان کــردوون و بەشــداریان لــە شــەڕەکانیاندا کــردووە و ســنووری دەوڵەتەکانیــان بــۆ پاراســتوون. ئەگــەر باجیشــیان نەدابـێ، سـاڵانە دیـاری و سـامانێکی زۆریـان رەوانـەی ئەسـتەنبوڵ و تـاران کـردووە «**١٩ ل٧٠**».

ئــەوەی لێــرەدا گرنگــە رەچــاو بکرێــت ئەوەیــە، کــە لــەو سیســتمەدا وەکــو ئەمــڕۆ لــە مافـی موڵکایەتیـدا بـاوە، موڵکایەتـی تاک(فـردی) نەبـووە یـان زۆرکـەم بـووە. بۆیـە کە لێـرەدا باسـی موڵکایەتـی زەویـوزاری کشـتوکاڵی ئـەو سـەردەمەدەکەین ، مەبەسـتمان مافـی تەسـەروفکردنە پێیانـەوە. زەویـوزار موڵکـی میرنشـین، خێـڵ، هـۆز بـووە. میـر بڕیــاری چۆنیەتــی تەســەروفپێکردنی موڵــک و لەوەڕگاکانــی هەمــوو میرنشــینەکەی داوە، سـەرەک خێـڵ بڕیـاری چۆنیەتـی تەسـەروفکردنی ئەوانـەی لـە خێڵەکـەی خۆیـدا داوە. بـەو جـۆرە ئـەو بڕیـار و مافـە لەسـەرەوە بـۆ خـوارەوە شـۆڕ بۆتـەوە «**٨٥ل٩٤**». مافـی تەسـەروفکردن بـە زەویـوزارەوە لـە لایەکـەوە بەنـد بـووە بـە ئاسـتی وەلا و پاشـکۆیەتی ئەوانـە بـۆ میـر، سـەرەک خێـڵ، سـەرەک هـۆز. بەنەمانـی ئـەوە یـان کەمبوونـەوەی مافـی تەسـەروفکردنیان کەمـی کـردووە یـان نەمـاوە. لەلایەکـی تـرەوە بەندبـووە بەمانـەوەی دەسـەڵاتی میـر، سـەرەک خێـل، سـەرەک هـۆز بـە گۆڕانـکاری

لەوانەدا هەڕەشە کەوتۆتە سەر ئەوانەی کە پێشتر مافی تەسەروفکردنیان بەو زەویوزار و لەوەڕگایانەوە هەبووە «۹۸ ل۱۱۹».

بێگومانلە مەسەلەی چۆنیەتی تەسەروفکردن بە زەویوزاری کشتوکاڵیەوە جیاوازی هەبووە لە نێوان میرنشین و ناوچەکانی کوردستان و هەریەکەیان بەپێی توانای خۆیان و لا کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر گۆڕانکاریان بەسەردا هاتووە، بەڵام بە شێوەیەکی گشتی دەکرێ ئەو موڵکایەتیانە بەش بکرێت بەسەر چەند شێوازێکدا:

- موڵکایەتی میرنشین، کە هاوتای زەویوزاری میری دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بوون. داهات و باجەکانی ئەمانە بۆ خەزێنەی میرنشین و بەکار هێنراون بۆ خەرجیەکانی میر و ناوەندی بڕیار و خەرجی سوپا و شەڕ و کاربەدەستانی دەوڵەتی میرنشینگەڕاوەتەوە. ئەمانە بە پلەی یەکەم مسکێن بەرهەمیان تێدا هێناوە و کاربەدستانی میرنشین چاودێریان کردووە و گەورەترین رێژەی زەویوزاری کشتوکاڵی هەموو میرنشینەکە بووە.

- موڵکایەتی میر و بنەماڵەی دەسەڵاتداری میرنشین. ئەمانە باشترین و بە پیت و بەرەکترین زەویوزاری ناوچەکە بوون و سەچاوەی ئاوی باشیان هەبووە. سەرەڕای بەرهەمهێنان ئەم شوێنانە باخ و بێستانی تێدابووە و جێگەی رابواردن و حەوانەوەی میر و ئۆروستۆکراتی دەسەڵاتدار بووە.

- ئەو زەویانەی وەک دیاری و پاداشت دراوە بە هەندێ کاربەدەستی دەوڵەت و سوپا.

- موڵکەکانی چینوتوێژەکانی وەجاخزادی خێڵەکان و شێخ و پیاوە ئاییینیە گەورەکان، کە میر پێیداون.

- زەویوزار و لەوەڕگاکانی خێڵە گەورە و بچوکەکان کە لەناو سنوور و ژێر دەسەڵاتی میرنشیندا بوون. میر بە ئاسانی نەیتوانیوە دەست وەرداتە موڵکی خێڵە گەورەکان، بەڵام بە ئاسانی دەستی وەرداوەتە موڵکی خێڵە بچوکەکان.

- موڵکداری تایبەتی وجووتیاری موڵکداری بچوک زۆر کەم بوون و ئەگەر بوبێت بەهۆی دینداری یان خزمایەتی یان بەرتیلەوە بە هەندێ خزم و پیاوچاک دراون، یان بۆیان ماوەتەوە.

- زەوی شا\سوڵتان. ئەوانە لە سەرانسەری دەوڵەتەکانیاندا بە رەمزیش بێت موڵکیان بە ناوەوە هەبووە و لە میرنشینەکانیش چەند پارچە زەویەکی باشیابن بۆ تەرخانکراوە.

چۆنیەتی بوون بە موڵکداری زەویوزار لە پێش هەمەمەوو شتێکدا لە رێگەی دەستبەسەراگرتن و داگیرکردن و زەوتکردندا بووە. ئەوەی توانای سەبازی و

سیاسی بوبێت یان پشتی بە یەکێ لە دەوڵەتەکان یان میرنشینێک یان خێڵەکی بەهێز، یان شێخێکی گەورە قایم بووبێت زەویوزار و لەوەڕگاو سامانی بۆ خۆی و بنەماڵەکەی بچڕیوە. یان لە ڕێگەی پێبەخشین و دیاری ئەوانە بووە بۆ ئەو کەس و بنەماڵانەی وەلایان بۆیان بووبێت و پاڵپشتکردنی سەربازی کردبن، یان ئەرکی باجکۆکردنەوەیان خستبێتە ئەستۆی خۆیان. شێخەکان و پیاوانی ئایینی لە ڕێگەی هەمانگیریان لەگەڵ توخمەی دەسەڵاتداری میرنشین، یان خێڵە گەورەکاندا بە ناوی وەقف، یان تەکیێ، یان دیاری و خەڵاتەوە زەویوزار یان گوندێک یان ناوچەیەک خراوەتە ژێر تەسەروفیانەوە. ڕێگەیەکی تر کڕین بووە. بەڵام لەبەرئەوەی هیچ یاسایەک یان تاپۆ و سەنەدێک نەبووە مولک و ماڵی خەلک بپارێزێت هیچ گەرەنتی نەبووە بۆ مانەوەی مولکەکانیان. لە لایەکی ترەوە لەبەرئەوەی زۆربەی سەروەت و سامان لە ڕێگەی گەندەڵیوە چنگ خەڵک کەوتووە کەس نەیوێراوە ئەوانە ئاشکراکات و بەکاریان بهێنێت «۹۸ ل۱۱٦، ۱۱۸».

رووتاندنەوەی لادێکان \باج و باجکاری

یەکەمین سەرچاوەی ئابوری دەوڵەت و دەسەڵاتدارانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست روتاندنەوەی رەعیەت بوو لە ڕێگەی باجەوە. لەبەرئەوەی ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی میرنشینەکان لەژێر چەتری دەوڵەتێکی بچوکی پاشکۆی دەوڵەتی گەورەتردا بوون، روتاندنەوی رەعیەت تیایدا قورستر بوو.
دابەشبوونی وڵاتەکە بەسەر چەندین میرنشیندا، کە هەریەکە لای خۆیەوە رەعیەتی دەڕوتانەوە و دۆشینی ئەو میرنشینانە لەلایەن ئەو دەوڵەتانەوە. نەبوونی دەوڵەتێکی سەرانسەری، کە بەپێی یاسا و عورفی هاوبەش باج تیایاندا کۆبکرێتەوە، خەرجی زۆری ململانێ و دوژمنایەتی نێوانیان، ڕێژەی باجەکانی لەسەر رەعیەت و پێش هەموویانە مسکێن لەچاو زۆر ناوچەی تری ئەو دوو دەوڵەتە زیاترو قورستر کردووە. هیچ یاسا یان عورفێکی هاوبەش نەبووە، کە لە هەموو شوێنێکی وڵاتەکەو لە هەموو کاتێکدا وەک یەک پەیڕەو بکرێت، بەڵکو بەپێی شوێن و کات و دەسەڵاتی سەرکردەکان و باشی و خراپییان و توانای خەڵکەکە گۆڕدراوە. میر و سەرک خێڵ دەسەڵاتی رەهایان هەبووە لەو بوارانەشدا و وەکو دەوتریێ ئیتر خۆیان و خوای خۆیان «۹۸ ل۱۱۸».
باجەکان دوو جۆربوون. باجی ئاشکراو فەرمی، کە بەپێی عورفی خێڵەکی و شەریعەت سێندراون و باجی شاراوە، کە لە ڕێگەی گەندەڵی وبەرتیل و سەرانە

و هەڕەشەوە سەندراون. هەڵبەتە ئەمەی دواییان بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە موڵک و ماڵی خەڵک نەپارێزراوە و کەس دڵی بە بەرهەم و بەرهەمهێنان نەسوتاوە و بە ماڵی خۆیان نەزانیوە و ئەو کەسانەی بە ئەرکی باجکۆکردنەوە هەستاون بە پێی بنەمای وەلاو پاشکۆیەتی و بەرتیل دانراون. لای ئەوانە نان ئەو نانە بووە ئەمرۆ لە خوانە و هەتا بۆیان کرابێ خەڵکیان روتاندۆتەوە و بەشی خۆیان لێپچڕیوە.

لەگەڵ جیاوازی باجەکان لە نێوان ناوچەکانی کوردستان و لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی تر، بەڵام دەکرێ بەسەر چەند شێوازێکدا دابەشبکرێت. باجەکانی ئەو شوێنانەی کە لە ژێردەسەلاتی میرنشین و خێڵە گەورەکانی کوردستان نەبوون و راستەوخۆ لەژێردەسەلاتی دەوڵەتەکان بوون لەگەڵ ناوچەکانی تری ئەو دەوڵەتانەدا هاوچەشن بووە و پێشتر لە بەندی چوارەمدا باسکراون. لێرەدا لە لایەکەوە باسی ئەو باجانە دەکەین، کە دوو دەوڵەتەکە لە میرنشینەکانی سەندووە و لەلایەکی ترەوە ئەوانەی میرنشینەکان لە رەعیەکانیان سەندووە. وەکو چۆن سەرۆک خێڵ باجی سەندووە و بێگاری بە مسکێن کردووە، بە هەمان شێوە دەوڵەتەکانی ئێران و عوسمانی لە لایەکەوە ویستویانە بەرزترین رێژە باج لەو میرنشین و خێڵانەی کوردستان بسێنن، لە لایەکی ترەوە هەر وەگ بێگاری، لە شەڕوشۆڕەکانیاندا لە رووی سەربازیەوە سودیان لێوەربگرن. لەبەشی زۆری ئەو سەدانەدا هەردووکیانیان پێنەکراوە و زیاتر لە رووی سەربازی و پاراستی سنورەکانەوە سودیان لێ وەرگرتوون. هەڵبەتە پاڵپشتی سەربازی و بەشداریکرن لە شەڕەکانیاندا هەمیسانەوە خەرجییەکی زۆری تێچووە و ئەو میرنشین و خێڵانە ناچار بوون بەشێک لە داهاتەکانیان بۆ ئەوە تەرخانکردووە. ئەگەر ئەوانە باجیشیان نەدابێ، بەڵام بۆ هێورکردنەوە و باشکردنی پەیوەندیان لەگەڵ شاا\سوڵتان سالانە دیاریەکی زۆریان بۆ ناردوون «**٨٥ ل١٤٩**».

هەڵبەتە ئەمە لەکاتێکەوە بۆ کاتێکی تر و لە میرنشینێکەوە بۆ میرنشینێکی تر گۆڕاوە. بە بەهێزبوونی دەوڵەتەکان، یان زیادبوونی پێویستبوونیان بە داهاتی زۆری باج، فشاریان خستۆتە سەر ئەوانەو هەوڵیانداوە باجی زیاتریان لێبستێنن. بە هەڵگیرسانی شەڕ و ئاژاوەی ناوخۆ، ناچاریان کردوون، کە بەشداری تیادا بکەن. هەروەها بە بەهێزبوونی میرنشینێک یان بە پاڵپشتی یەکێک لە دەوڵەتەکان هەوڵیان داوە باج نەدەن و بەشداری لە جموجۆڵی سەربازیدا نەکەن. ئەم پرۆسەیە بە درێژایی چەندین سەدە دوو بارە بۆتەوە و هیچ گۆرانێکی ئەوتۆی بەسەر نەهاتووە.

دانانی باج گرنگترین فاکتەری گرژی و قەیران دروستبوون لە نێوان میرنشین و خێڵەکانی کوردستان و ئەو دەوڵەتانە بووە. ئەمانە هەتا بۆیان کرابێ و بۆیان لوابێت باجیان نەداوە یان کەمیان داوە و هەندێجار بۆتە هۆکاری یاخیبوون و راپەڕینیان. زۆربەیجار ئەو راپەڕینانە سەرکوتکراون و بە گۆڕانی میر، یان بنەماڵی دەسەڵاتدار، یان هەڵوەشاندنەوەی میرنشین و خێڵ و بونیادنانی میرنشین یان خێڵێکی نویکۆتاییان هاتووە. ئەوانە لە رێگەی ئەندامی بنەماڵەکە یان بنەماڵەیەکی ترەوە کراوە، کە پێشتر چاویان بڕیوەتە گرتنی ئەو پۆستانە «٨٥ ل ١١٥».

ئەوەی لێرەدا گرنگە، ئەو باجانەی کە میرنشین و سەرەک خێڵەکان داوییانە بەو دەوڵەتانە، ئەو دیارییە زۆرەی بۆیان ناردوون، یاخود خەرجی بەشداریکردنیان لە شەڕوشۆڕ و کوشتنی ژمارەیەک زۆری خەڵک و کاولبوونی وڵاتەکە بە پلەی یەک کەوتۆتە ئەستۆی بەرهەمهێنەرەکانی لادێ و بە تایبەتی مسکێنەکان. هەموو جارێ، کە ئەوەیانکردووە، باج و سەرانەی زیادەیان لەو خەڵکە بەرهەمهێنەرە سەندووە و دەستکاری بەشەکەی خۆیان نەکردووە.

میرنشینەکان وەکو مۆدێلێکی بچوکی دوو دەوڵەتەکە سیستمی باج و باجکاریان هاوچەشنی ئەوان بووە. سیستمی باج تیایاندا بەپێی جۆری پێکهاتەو چینوتوێژەکانی لادێ دکرێ بکرێت بە چەند جۆرێکەوە. پێکهاتە ناموسڵمانانەکان سەرەڕای باج جزییەشیان لێ سەندراوە، کە ١٠/١ هەموو داهاتیان بووە.

ئەو خێڵە بچوکانەی کە لەژێردەسەڵاتی میرنشیندا بوون، سەرەڕای بەشداریکردن لە شەڕوشۆڕەکانی میردا و سەرکوتکردنی ئاژاوەی ناوخۆ، دەبوایە ١٠٪ داهاتی ناوچەکانی خۆیان بدایە بە میر. لە بەرامبەردا میر پارێزگاری لێکردوون. لە کاتی دروستبوونی ململانێ وگرفتی نێوانیان، میر دەستی وەرداوە کاروباریان و رۆڵی ناوبژیکەری لە نێوانددیانا بینیوە. لە بنەماڵەی دەسەڵاتداری ئەو خێڵانەدا میر هەمیشە پشتگیری ئەو پیاوەیانی کردووە، کە لەو ساتەدا پێویستی پێی بووە و زۆر بەهێز نەبوون. بە نیشاندانی وەلا و پاشکۆیەتی بۆی، میر جەزای داونەتەوە و پۆست یان چەکی پێداون.

خێڵە گەورەکانی ناو سنووری دەسەڵاتی میرنشین، زۆربەی کات لە باتی باجدان، ساڵانە بەروبوومی کشتوکاڵی و ئاژەڵ و بەروبوومی ئاژەڵیان بە ناوی دیارییەوە بۆ میر ڕەوانەکردووە و لە کاتی شەڕوشۆڕ و ئاژاوەی ناوخۆ دەرەوەی میرنشیندا پاڵپشتی میریانکردووە. ئەگەر بۆیان رەخسابێت هەردوولا هەوڵیانداوە بەپێی بەرژەوەندی خۆیان دەستوەردەنە کاروباری یەکتر. لای میر گرنگ بووە،

کە ئەوانە هێندە هێز و توانا پەیدا نەکەن، ببنە هەڕەشە لەسەر خۆی و پێگەی میرنشینەکە. بۆ رازیکردنی ئەو سەرەک خێڵانە و بەستنەوەیان بەخۆوە، میر چەند گوندێک یان ناوچەیەکی خستۆتە ژێر تەسەروفیانەوە، یان پرچەکی کردوون و بەپێی پێویست پۆستی سەبازی و سیاسی و ئەرکی باجکۆکردنەوەی هەندێ ناوچەی پێ سپاردوون. بەشدارییپێکردنی ئەوانە لە کاروباری میرنشیندا لەسەر بەشداریکردن لە بڕیار و پلاندانان نەبووە، بەڵکو لەسەر بنەمای عورفی خێڵەکی بووە.

ئەو باجانەی کە میرنشین یان خێڵەکانی ژێر دەسەڵاتی میرنشین لە مسکێن و جووتیاری ئەندامی خێڵەکانیان سەندراون بەپێیشەریعەتی ئیسلامی و و عورفی خێلایەتی ١٠\١١، بەڵام بۆ مسکێنەکان بە کردەوە رێژەیان لە ٢\١١ هەموو داهاتەکانیان زیاتر بووە.

بەکردەوە ئەوی لە لادێکانی کوردستان باجیان دابێت مسکێن و بە رێژەیەکی زۆر کەمتر توێژێکی بەرهەمهێنەری خوارەوەی خێڵەکیەکان بوون. هەموو ئەوانی تر کە وەجاخزادە بوون یان پیاوی ئەوانە بوون لە باتی باجدان بە قووتی رەعیەت ژیاون. بێجگەلە سەندنی باج لە سەر زەوی و بەرهەم بێگاریش بەو خەڵکە کراوە. چونکە گۆڕینەوەی دراو لە لادێکان نەبووە، یان زۆر کەمبووە، باجەکان لەو سەدانەدا عەینی بووە، نەک بە پارە. ئەو باجانەی کە ئەندامی خوارەوەی خێڵەکان داویانە، بەناوی خاوە بووە، کە بۆ خەرجی دیوەخانی ئاغای گوند تەرخانکراوە و رێژەی ١٠\١١ بووە. سەرەڕای ئەوە ئەندامی خێڵ جەژنان چوون بۆ خزمەتی سەرەک خێڵ وبەشێک لە بەرهەمەکانیان بە ناوی دیارییەوە پێ بەخشیوە.

مسکێنەکان سەرەڕای دانی ١٠٪ خاوە، موڵکانەشیان داوە کە ١٠٪ داهاتیان بووە. بێجگەلە ئەوانە مەڕانە و مریشکانە و جەژنانە و نەورۆزانەیان داوە. لە کاتێکا کە میر ناچاربووە باج یان دیاری بۆ شا\سوڵتان رەوانە بکات، ئەو خەرجییەی خستۆتە ئەستۆی مسکێنەکانەوە. خەرجی مەلاو پیاوە ئایینیە هەژارەکان بە ناوی زەکاتەوە کەوتۆتە ئەستۆی ئەمانە. سەرەڕای ئەوە بۆ ئەوەی خودا لێیان رازیبێت و لە نەخۆشی و ئەشکەنجە بەدوور بن زیارەتی شێخیان کردووە و ئەوەی توانیویانە بۆیان بردووە. بێجگەلە باجدان، مسکێنەکان بێگاریشیان بۆ ئاغای دێ و دەسەڵاتداران کردووە. نمونەی ئەوە هاریکاررردنی ئەوانە لەکاتی کێڵان و دروێنە و جۆگەلە راکێشان یان شوانکاری «**٨٥ ل٩٨\١٤٩ ل١٩\١٢٤ ل١٤٧**. ئەوانەی بە ئەرکی سەرپەرشتیکردنی موڵک و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و ئاژەڵ

بەخێوکـردن و باجکۆکردنـەوە هەسـتاون بێجگەلـە باجـی فەرمـی، سـەرانە و بەرتیلیـان لـەو خەڵکـە سـەندووە، کـە هێنـدەی تـر بـاری ژیانـی ئـەو مسـکێنانەی سـەخت کـردووە. کورتـی باسـەکە لێـرەدا ئەوەیـە، کـە هەرچـی لـە قووتـی مسـکێن زیـاد بووبێـت کـە خـۆی و خێزانەکـەی لەسـەری بژیـن، بەشـێوەی باجـی شـەرعی و نـا شـەرعی لێیـان سـەندراوە.

چینوتوێژ و پێکهاتەکانی لادێ

لەسـەر بنەمـای ئـەم راسـتیانەی سـەرەوە، لـە کوردسـتاندا مەسـەلەی موڵکایەتـی زەویـوزار و لـەوەڕگا و مەڕومـاڵات و گونـد و ناوچـە بەندبـووە بـە وەلاو تەبەعێتـی ئـەو خەڵکـە بـۆ میـر و بنەماڵـە و دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدارانی میرنشـین و خێڵـەکان. بـە گۆڕانـکاری لـە وەلاو تەبەعێتـی ئەوانـەدا، موڵکەکانیـان لەدەسـت چـووە و خەڵکـی تـر جێگـەی گرتوونەتـەوە. لـە هەمانکاتـدا، چونکـە هـەر میرێـک یـان سـەرەک خێڵێـک، موڵـک و سـامان و پۆسـتی داوە بـەو کەسـانەی وەلای بـۆی هەبـووە، بـە لابـردن یـان مـردن یـان کەوتنـی ئـەو دەسـەڵاتدارە، ئـەو خەڵکـەش ئـەو موڵـک و سـامان و پۆسـتانەیان لێسـەندراوەتەوەو دراون بـەو خەڵکانـەی کـە وەلاو تەبەعیەتیـان بـۆ سـەرکردە نوێیـەکان هەبـووە.
لەبەرئـەوە، لـە کوردستانیشـدا هـەر بـە شـێوەی دەوڵەتـە فیوداڵیـە خێڵەکیـەکان هەمیشـە چینوتوێـژی فیوداڵـی خێڵەکـی هەبـوون و دەسـەڵاتیان هەبـووە و موڵکـدار بـوون خاوەنـی سـامان بـوون، بـەڵام ئەمانـە تەمـەن کـورت بـوون و هەمیشـە ئاڵوگۆڕ لـە ریزەکانیانـدا کـراوە و نەبوونەتـە موڵـداری راسـتەقینەی هاوچەشـنی فیوداڵـە ئەوروپییـەکان، ئەوانـە لاوازبـوون و توانایـان نەبووەفشـار بخەنـە سـەر دەسـتەبژێری دەسـەڵاتدارو دەرفەتیـان پێنـەدراوە بەشـداری لـە بڕیارادانـی سیاسـی و ئابوریـدا بکـەن. ئەگـر ئەوانـە پۆسـت و پایەشـیان پێدرابـێ، مافـی بڕیاردانیـان نەبـووە، بەڵکـو تەنهـا کاربەڕێوەبـەر بـوون «٨٥ ل٢٢٣».
سـەرەڕایگۆڕانکاری و ململانێـی ناوخـودی میرنشـینەکان و نێـوان میرنشـینەکانی کوردسـتان خۆیانـدا، دەسـتێوەردانی هەمیشـەیی دەسـەڵاتی ناوەنـدی دەوڵەتەکانـی ئێـران و عسـمانی لـە کاروبـاری ناوخـۆی میرنشـین و خێڵەکانـی کوردسـتان و ئاڵوگۆڕگـردن لـە ناویانـدا، ئاڵوگۆڕکردنـی لـە ریزەکانـی چینوتوێژەکانـی فیوداڵـی خێڵەکـی کوردسـتان زۆر لـە شـوێنەکانی تـری ئـەو دەوڵەتانـە زیاتـر و چرتـر کردووە و هێنـدەی تـر ئـەو چینوتوێژانـەی لاواز و تەمـەن کـورت کـردووە «٩٨ ل١١٩».

یەکێک لە نەجیبزادەکانی جافەکان لە گفتوگۆیەکیدا لەگەڵ نووسەرێکی بێگانە بەناوی ج. ریچ وتوویەتی: (بۆچی خانوی جوان دروست بکەین و بە جوانی رایانگرین، ئەگەر دڵنیا نەبین لەوەی کە هەتا ئەو رۆژەی دەمرین بە موڵکی خۆمان دەمێنێتەوە؟ ئەم پاشایە بگۆڕێت یەکێکی تر لە هەمان خانەوادە، بە هەمان شێوە هاورێیەکی خۆی دەهێنێتە سەر ئەو موڵکانە و ئێمەش لەسەر ماڵ و مڵکی خۆی دەردەکات). ئەم لێدوانە بە روونی لاوازی و بێ دەسەڵاتی و تەمەنکورتی چینوتوێژە فیودالە خێڵەکیەکانی کوردستانمان بۆ روون دەکاتەوە. لە هەمانکاتدا بێمنەتی و گوێنەدان و دڵنەسوتانی ئەوانەمان پیشان دەدەات بەرامبەر زەویوزار و بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و ئاژەڵبەخێوکردن و ئاوەدان کردنەوەو گەشەکردنی وڵاتەکە «**٩٨**ل **١٢١**\ **٣٠** ل**٣٥**».

بەپێی چۆنیەتی مافی تەسەروفکردن بە زەویوزار و لەوەڕگا و مەڕوماڵات و باج و باجکاری و رۆڵی خەڵکەکە لە بەرهەمهێناندا، ئەو خەڵکانەی راستەوخۆ پەیوەندییان بە ئابوری لادێکانی میرنشینەکانەوە هەبووە بەسەر پێکهاتە و چینوتوێژی جیاوازدادابەشبوون.

پێکهاتەکان خێڵی بچوک و گەورەو نیشتەجێ و رەوندبوون، خێڵەکی و ناخێڵەکی، موسڵمان و ناموسڵمان و کورد و پێکهاتە نەتەوایەتیەکانی تربوون. بێجگەلە خێڵە دەسەڵاتدارەکان کە هەماهەنگی میریان کردووە، هەموو پێکهاتەکانی تر بە رەعیەت حسابیان بۆ کراوە. رەعیەت دابەشبوون بەسەر توێژی جیاوازدا و بە شێوەیەکی گشتی پۆستی سەربازی و ئیداری و سیاسیان پێ نەدراوە. هەندێ پێکهاتەی وەکو قاجار و لۆتی لە کوردستاندا هەبوون. ئەمانە هەژار و گەڕۆک بوون و لەلایەن زۆربەی کۆمەڵگەوە بە سوکی سەیرکراون «**١٩** ل**٧٠**\ **٨٥** ل**١٨٣**».

چینوتوێژەکان لە میرنشینەکانی کوردستاندا بە شێوەیەکی گشتی دەکرێ بەسەر دوو کاتەگۆریەوەدابەشبکرێن ، خێڵەکیەکان و رەعیەتی ناخێڵەکی. خێڵەکیەکان دابەشبوون بەسەر بۆرە خەڵک و وەجاخزادە و بۆرە خەڵکەوە.

وەجاخزادەکان بریتی بوون لە ئۆروستۆکراتی خێڵەکی. ئەمانە ئازاد بوون و باجیان نەداوە و مافی تەسەروفکردنیان بە زەویوزاری کشتوکاڵی و لەوەڕگا و مەڕوماڵاتدا هەبووە. زۆربەیان لە شارەکاندا نیشتەجێبوون. بێجگەلە میر خۆی، ئەوانیتر دەبوایە وەلایان بۆ میرو بنەماڵەی دەسەڵاتدار هەبێت و گوێڕایەڵیان بوونایە. پۆستی سەربازی و ئیداریان لەلایەن میرەوە پێدراوە، بەڵام بڕیاردەر نەبوون و تەنها کاربەڕێوەبەر بوون. دەکرێ بەسەر چەند توێژێکدادابەشکرێن:

- میر\بنەماڵەی میر\خێڵی دەسەڵاتدار. زۆربەی میرنشینەکان خێڵێک حوکومرانی

کــردووه و لــه ناوەندیانــدا بنەماڵەیەکــی وەجاخــزادە و لەنــاو بنەماڵەکــەدا میــر دەستنیشــان کــراوە. بــەڵام بەشــێک لــە میرنشــینەکان نمونــەی ئــەردەڵان، بنەماڵەیەکــی وەجاخـزادە بـە پشـتیوانی چەنـد خێڵێـک حوکومرانـی کـردووە. زەویـوزار و رەعیەتـی هەمــوو میرنشــینەکە بــۆ ئــەوان گەڕاوەتــەوەو میــر بڕیــاری لەســەر چۆنیەتــەی تەســەروفپێکردنیان داوە. زۆربــەی پۆســتە ســەربازی و سیاســی و ئابوریــەکان بەدەســت ئەمانــەوە بــووە. ئەمانــە، لەچــاو توێژەکانــی تــری وەجاخــزادەدا خاوەنــی سـامانێکی زۆر بـوون. بەپێیشـەڕەفنامە، میـر محمـدی فەرمانـدەی جزیـرەە **١٢** هـەزار سـەر مـەڕ و **١٠٠** هـەزار مریشـکی هەبـووە، جەمشـید بەگـی میـری پاڵـوو زیاتـر لـە **١٠** هـەزار سـەرمەڕی هەبـووە و سـاڵانە **٣**هـەزار تەگـە و خرتـی ناردووە بـۆ بازاڕەکانــی حەلــەب بــۆ فرۆشــتن «**٩٨** ل**١٢٢**».

– نەجیبـزادەی خێڵەکـی. لەسـەرکردەی خێـڵ و هـۆزەکان و پیاوانـی ماقوڵـی نزیـک میـر پێکهاتـوون. خاوەنـی زەویـوزار و لـەوەڕگا و ئـاژەڵ بـوون. خاوەنـی کۆشـک و تـەلار بـوون. لەباتـی خۆیـان پیاوەکانیـان لـە لادێ و لەوەڕگاکانـدا سەرپەرشـتی موڵکـو سـامان و داهاتیـان کـردووە.

– شـێخان و پیاوانـی ئایینی نزیک میـر. پاڵپشـتی میـر و بەشـێک بـوون لـە سیسـتمی فیودالـی خێڵەکـی. بـە بەشـێک لـە وەجاخـزادە حسـابیان بـۆ کـراوە. لـە بەرامبـەر ئـەو پاڵپشـتیانەیان ناوچـە یـان گونـد یـان زەویـوزار و داهاتـی ئـەو شـوێنانەیان پـێ دراوە «**٩٨** ل**٢١١**».

– فەرمانـدەرانـی سـەربازی و کاربەدەسـتانی ئیـداری و بـاج و باجـکاری. زەویـوزار و داهاتـی بەشـێک لـە بـاج و رسـوماتی فەرمـی و نافەرمیـان پـێ دراوە. فەرماندەرانـی سـوپا بەشـێک لـە تاڵانیـان بەرکەوتـووە.

– ئەوانـەی بـە ئەرکـی سەرپەرشـتیکردنی موڵـک و بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵی و ئـاژەڵ بەخێوکـردن و باجکۆکردنـەوە هەسـتاون کاربەدەسـتانی میرنشـین و سـەرک لەشـکر و پیاوانـی سـەرەک خێـڵ و ئاغـای گونـد و جەنـگاوەرەکان بـوون. ئەمانـە توێژێکـی تایبەتیـان پێکهێنـاوە و لەسـەر بنەمـای خزمایەتی و وەلاو تەبەعیـەت و بەرتیل دانراون، بۆیـە خەڵکانـی دڵ رەقبـوون و بەشـێکی بـاش لـەو داهاتانەیـان بـۆ خۆیـان لاداوە و لەگـەڵ سـەرکردە و خزمـە دەستڕۆیشـتووەکانیان بەشـیان کـردووە. ئەمانـە بێجگەلـە باجـی فەرمـی، سـەرانە و بەرتیلیـان لـەو خەڵکـە سـەندووە. دیـارە تەنهـا پەیوەنـدی کە زۆرینـەی مسـکێن و خەڵکانـی بەرهەمهێنـەری کوردسـتان لەگەڵدەسەڵاتدارانیمیرنشـین و وەجاخـزادە هەیـان بـووە ئـەم توێژانـە بـوون «**٩٨** ل**٣٥**، **٢٠٩**».

بـۆرە خەڵـک (بـۆرە پیـاو) \ توێژەکانـی خـوارەوەی خێڵـەکان. ئەمانـە لـە جەنـگاوە

ر و جووتیار یان شوانکار پێکهاتوون. خەڵکی ئازاد بوون و وەک مسکێن وەک بەشێکی بەستراوە بە موڵکەوە حسابیان بۆ نەکراوە. بەناو ئەندامانی خێڵ خاوەنی زەویوزار و لەوەڕگا و مەڕوماڵاتی خێڵ بوون، بەڵام بەکردەوە بەپێی پێگەی کۆمەڵایەتی و ئازایەتی و وەلایان بۆ سەرکردە مافی تەسەروفکردن بە زەویوزار پێدراوە. ئەمانە ئەرکی سەربازی و چاودێریکردنی سامان و کاروبار و خزمەتکاری وەجاخزادەیان پێسپێردراوە، بەڵام زۆرکەم پۆستەکانی میرنشین یان خێلیان پێدراوە. توێژی خورارەوەی رەوەندیش لە جەنگاوەر و شوانکار دەکرێ بە بەشێک لەمانە دابنرێن. خاوەنی ژمارەیەک ئاژەڵ بوون بەرادەیەک بەشی بەڕێوەبردنی ژیانیان بکات. بەناوی خزمایەتی و وەلاوە بۆ خێڵ و سەرکردە، چاودێری مەڕماڵات و رەشماڵەو سامانی وەجاخزادەکانیان کردووە و پاراستونیان. هەڵبەتە دۆخی ژیانی ئەمانە لە خێڵێکەوە بۆ خێڵێکی تر جیاواز بووە. هەتا خێڵەکە گەرەتر و دەوڵەمەنتر بووبێت و زەوی و مسکێنی زۆرتری هەبووبێت ئەمانە زیاتر رۆڵی جەنگاوەریان بینیوە و بە بەرهەمهێنان هەڵنەستاون. بەڵام لە هەندێ شوێن ژیانیان سەخت بووە و وەک کۆیلە هەڵسوکەوتیان لەگەڵ کراوە. ئەندامانی خێلە نیشتەجێبووەکان مافی تەسەروفی بە پارچە زەویەکەوە هەبووە. خێڵ لە گوندەکاندا ئاغای گوند یان کوێخا وژمارەیەک سەرکار و سواری جەنگاوەریان هەبووە. ئەمانە بەشێک لە داهات و باج و سەرانەیان بۆ خۆیان لاداوە و لەسەری ژیاون. ئاغای گوند باشترین زەوی و کانی ئاوی بەدەستەوە بووە «٩٨ ل١٢٣، ١٢٧».

بەو پێیە لە کوردستاندا بە هەمان شێوەی شوێنەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاستچینوتوێژی فیودالی موڵداری خاوەن زەوی، دەرفەتی تەمەن درێژی و بەهێزبوونی نەبوو. بەڵکو بە پێچەوانەوە لەبەر بچوکی ناوچەی میرنشینەکان و ئاسانی کۆنترۆڵی ناوچە و توێژە فیودالیە خێڵەکیەکان لەلایەن میرەوە و دەستێوەردانی دەوڵەتەکانەوە، ئەم توێژانە زۆر لەوانەی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لاوازتر بوون. بە هەمان شێوە دەسەڵاتی ئایینیش لە کوردستاندا لەو سەدانەدا بە لاوازی و بچوکی مانەوە. ئەمانە فاکتەری گرنگ بوون بۆ مانەوەی سیستمی فیودالی خێڵەکی تونڕەوەی تاکرەو لە وڵاتەکەدا و دروست نەبوونی دەرفەتی بەشداریکردن لە بڕیاری سیاسی و ئابوری دا، بۆ لە کوردستاندا دەسەڵاتی رەها زاڵ بوو و دەرفەتی راوێژکردن و دروستکردنی شورەیەک لە ناوەندیاندا وجوودی نەبوو.

زۆربەی دانیشتوانی لادێ رەعیەت بوون، کە لە چەندین توێژی کۆمەڵایەتی

پێکهاتبــون، لەوانــە:

– مســکێن، لــە ناوچــە جیاوازەکانــدا نــاوی جیاوازیــان هەبــووە. بێجگەلــە مســکێن، کرمانــج و گۆرانیشــیان پێوتــوون. ئەمانــە زۆرینــەی خەڵکــی کوردســتان بــوون و خاسڵەتی هاوبەشیان ئەوە بووە، کە خەڵکانی ناخێڵەکی بوون، خاوەنی زەویوزار و ســەرچاوەی ئــاو و ســامان و مەڕوماڵاتــی زۆر نەبــوون. هەرچەنــدە خەڵکــی رەســەنی وڵاتەکە بــوون، بــەڵام بــە فەرمــی ئــەو زەویــوزارەی بــە دەســتیانەوە بــووە موڵکــی خێڵــەکان بــووە و ئەمــان تەنهــا بەرهەمیــان تیــادا هێنــاوە. بــە زەویەکانــەوە بەســتراوبوون و وەکــو موڵکێــک حســابیان بــۆ کــراوە و بــە خواســتی خۆیــان نەیانتوانیــوە ئــەو زەویانــە بەجــێ بهێڵــن. بــە دانــی زەویــەکان بــە خەڵکــی نــوێ یــان داگیرکردنیــان لەلایەندەســەڵاتداری نوێــوە، ئەمانیــش بەشــێک بــوون لــەو زەویانــە. هێنــدە مەڕوماڵاتیــان نەبــووە کــە پێویســتیان بــە لــەوەڕگا هەبێــت. بێجگەلــە مســکێنی کــورد ژمارەیەکــی زۆر لــە مســکێنی ناموســڵمان و نەتــەوەی تــر لــە هەنــدێ میرنشــیندا ژیــاون. نمونــەی ئەوانــە ئەرمەنــی، ســریانی، جــووو، کلدانــی، ئاســوری، تورکمــان وعــەرەب «٩٨ ل١٩٧».

– خەڵکــی هــەژاری بــێ زەوی. بەپێچەوانــەی مســکێن ئەمانــە زەویوزاریــان بەدەســتەوە نەبــووە. بەرامبــەر پێدانــی خــواردن و جێگــەی نوســتن، بــە پێــی پێویســت کاریــان بــۆ خێڵەکیــەکان کــردووە. ســەپانی و گاوانــی و خزمەتکاریــان پێکــراوە، بەشــێک لــە شــوانی رەوەنــد و خێڵەکانــی تــر دەکــرێ بــە بەشــێک لــەم توێــژە دابنرێــن.

– مــەلا و دەروێشــی هــەژار کــە کاروبــاری نوێــژ و مارەکــردن و ناشــتن و مەولــو و زکریــان کــردووە توێژێکــی هــەژاری دەســەڵاتی ئایینــی بوونــو بــە پلــەی یەکــەم بــە زەکات و خێــر ژیــاون.

– یەخســیر و کۆیلــە لــەو ســەدەمەدا وەکــو هەمــوو شــوێنەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاســت بەهــۆی شەڕوشــۆڕەوە راگیــراون . کۆیلــە کڕیــن و فرۆشــتن لــە کوردستانیشــدا بــە ئاســتێکی کەمتــر هەبــووە. ئەمانــە کاری مــاڵ و ئەرکــی قــورس و پیســیان پــێ ســپێردراوە و هیــچ مافیەکیــان نەبــووە و بــە ســوکی ســەیر کــراون «٨٥ ل١٨٣».

شارەکان\ پیشەی پیشەیی\ بازرگانی\ باج

ئــەو ئاواییانــەی کــە لــە رۆژهەڵاتــی ناوەڕاســت لــەو ســەدانەدا بــە شــار حســاب کــراون دەبوایــە ژمــارەی دانیشــتوانیان لــە ١٠ هــەزار کــەس تێپــەڕی بکردایــە. بــەڵام کــەم لــە شــارەکانی کوردســتان ژمــارەی دانیشــتوانی گەیشــتوتە ئــەو ژمارەیــە.

بۆیە رەنگە لەبەر تایبەتمەندیی کوردستان پێویست بکات ژمارەیەکی نزمتری دانیشتوان دابنرێت بۆ بڕیاردان لەسەر بەشارداناني ئاوایییەکانی وڵاتەکە، بۆ نموونە ٥هەزار کەس «٧٧ ل١٧».

چەند فاکتەرێکی گرنگ بۆتە هۆی بچوکی ئەو شارانە. گرنگترینیان بچوکی میرنشیەکان و ئەو ناوچانەی پێیانەوە بەسترابوون، سروشتی قوفڵدراو و بەرتەسکی فیودالی خێڵەکی لە وڵاتەکەدا و ناکۆکی میرنشینەکان لەگەڵ یەکدا، دووری زۆربەی ناوچەکان لە کەنار دەریا و رێگەی بازرگانی گەورەوە، هەروەها سەختی وڵاتەکە و خراپی رێگە و بان و ئامرازی گواستنەوە و ناسەقامگیری ئەو رێگەیانە فاکتەری گرنگی تر بوون. ئەو شارانەی کە نزیک بوون لە رێگە بازرگانیەکانی ئەو دوو دەوڵەتە و زیاتر بە سترابوون بە ناوەندیانەوە لە وانی تر گەورەتر بوون.

لەبەرئەوەی وەکو پێویست ئاماری ئەوتۆ لەبەر دەستدانیە بۆ هەڵسەنگاندی قەبارە و جموجۆڵی ئابوری شارەکانی کوردستان ئەبێ لەسەر هەندێ بنەما و زانیاری کە هەن، هەڵسەنگاندن بۆ ئەوە بکرێت. ئەگەر ژمارەی دانیشتوانی وڵاتەکە بە ١,٥-٢ ملیون بوبێت و ١٠٪ لە شاردا نیشتەجێ بووبن، ئەوا ژمارەی کۆی دانیشتوانی شارەکان لە نێوان ١٥٠-٢٠٠ هەزار کەسدا بووە. بەپێی مێژوونوسەکان و روداوەاکانی وڵاتەکە و گۆڕانکاری بەردەوام تیایدا، لە هەندێ شوێن و کاتدا بەهۆی ئاسایش و باشبوونی پەیوەندی شار لەگەڵ دراوسێکانی و دەسەڵاتی ناوەندیدا، بەرهەمی پیشەیی و بازرگانی لە شاردا بوژاوەتەوە و خەڵکێکی زۆری دەوروپشت و ناوچەکانی وڵاتەکە و خەڵکی بیانی روویان تێکردووە و بۆتە هۆی گەورەبوونی شار و زیادبوونی ژمارەی دانیشتوانی. بە پێچەوانەی ئەوەوە لەکاتی شەڕوشۆڕ و هەڕەشەی دەرەکی و گرژی نێوان میرنشینەکان، یان بڵاوبوونەوەی پەتاو نەخۆشی، ژمارەیەکی زۆری دانیشتوانی شار مردوون یان کۆچیان کردووە بۆ لادیەکان «بەندی سێیەم». ئەمانە بۆتە هۆی پوکانەوەی شار و کەمبوونەوەی دانیشتوانی. هەڵبەتە لەبەرئەوەی شارەکانی کوردستان لەژێر سایەی یەک دەسەڵاتدا حوکمران نەکراون ئەو گۆڕانکاریانە لە هەمانکاتدا هەموو شارەکانی نەگرتۆتەوە.

شارەکان ناوەندی حوکمرانی میرنشینەکان، یان ئەو سونجووقانە بوون کە لەژێردەسەڵاتی راستەوخۆی دوو دەوڵەتەکەدا بوون. تیایاندا بنەماڵەی میر و وەجاخزادەی خڵایەتی و دەسەڵاتدارانی ئیداری و سەربازی میرنشین، یان دەوڵەتەکاننیشتەجێبوون. سەرەڕای ئەوە ژمارەیەک زۆر پیشەیی و بازرگان تیایدا

ژیــاون و کاریــان تیاداکــردووون «**٩٨** ل**١٢٥**».
بەهــۆی ئــەو فاکتەرانــەی ســەرەوە بازنــەی ئاڵوگــۆڕی بازرگانــی زۆربــەی شــوێنەکانی کوردســتان و بەتایبەتــی لــە میرنشــینەکاندا زۆر بچــوک و تەســک بــووە. ســنووری نێــوان میرنشــینەکان کۆســپ بــووە بــۆ گەورەبوونــی شــاری بازرگانــی وبــازاڕ و بوژاندنــەوەی بازرگانــی و هاتوچــۆی ئــازاد لــە نێــوان میرنشــین و ناوچەکانــدا. ڕەنگــە ئــەو جموجۆڵــە لــە شــارەکانی دەرەوەی ئــەو میرنشــینانەوە بەهــۆی بــە ئاســانتر بەســتنەوەیان بــە شــوێنەکانی تــری ڕۆژهەڵاتــی ناورەاســتەوە، گەرمتــر و زیاتــر بووبێــت و شــارەکانی گەورەتــر بووبــن.
لــە هەنــدێ ناوچــەی نزیــک ڕێگــەی بازرگانــی و لــە هەنــدێ کاتــدا کــە کاروانــی بازرگانــی لەســەریان زیادیکــردووە، ژمــارەی دانیشــتوانی هەنــدێ لــە شــارەکان بــۆ ماوەیــەک نزیکــی **٥٠**هــەزار کــەس بوونەتــەوە.
نمونــەی ئــەو شــارانە بتلیــس و دیاربەکــر و ورمــێ و ســنە و موســڵ. بەپێیشــەڕەفنامە لــە ســەدەی پانــزە و شــانزەدا، شــاری بتلیــس بۆتــە ناوەندێکــی پیشــەیی پیشــەیی و بازرگانــی. ســەرە ڕێگــەی قافڵــەی بازرگانــی ئێرانــی و ئەرمەنــی و روســی و چینــی و هینــدی بــووە. ژمــارەی وەرشــەی پیشــەیی و دوکان تیایــدا گەیشــتۆتە ٨٠٠ دانــە. ژمارەیەکــی زۆر بەرهەمهێنانــی پیشــەیی لــە ماڵەکانــدا بەڕێوەچــووە و لەوانــەدا زیاتــر ژنــان کاریــان کــردووە. لەوانــە تەشــی ڕێــس و تەوتکــە و چەرمــکاری و وەســتای نەخشــونیگار و ڕەنگکــردن بــوون. فــەرش و بــەڕە و لبــاد لــە خــوری و مــووی بــزن و کــەوش و زیــن لــە چــەرم دروســتکراون. قوماشــی خــوری و ئاوریشــم چنــدراوە و ژمارەیــەک دارتــاش و زەرەنگــەر و مســگەری تێــدا بــووە. هــەر بەپێیشــەڕەفنامە خوێــی ســوور و ســپی لــە ناوچــەی خنــوس دەرهێنــراوە و هەنــاردەی دەورووپشــت کــراوە و هەروەهــا ماســی وشــکراوەی دەریاچکــەی ڤــان هەنــاردە کــراوە «**٨٥** ل**٥٧**».
دیــارە هــۆکاری ئــەوە گەڕاوەتــەوە بــۆ ســەقامگیری ئــەو ســەردەمەو کەمبوونــەوی شەڕوشــۆڕ. لــەو ســەردەمەدا بەشــێکی زۆری بازرگانــی ئاوریشــمی ئازربایجانــی ئێــران بــەو ناوچانــەدا بــەرەو ئەســتەنبوڵ یــان حەلــەب تێپەڕیــوە. لــەوە دەچێــت دەوڵەتــی عوســمانی مۆنۆپۆڵــی هەنــدێ لــەو کارانــەی کردبێــت. نمونــەی ئەوانــە بازرگانــی ئاوریشــم و خــوێ و ماســی وشــککراوە «بەنــدی ســێیەم».
میرەکانــی ئــەردەڵان لــە کۆتایــی ســەدەی هــەژدەوە بەهــۆی ســەرکەوتنی قاجــاری دۆســتیان لــە ئێرانــدا پێگەیــان لــە دەوڵەتەکــەدا بــۆ ماوەیــەک بەهێــز بــوو. ئــەوە بــووە هــۆکاری بوژاندنــەوەی بازرگانــی و کاری پیشــەیی تیایــدا و دروســتکردنی قەیســەری و کۆشــک و تــەلار تیایــدا و گەورەبوونــی پایتەختەکــەی.

بەهۆی ئەوەی شاری جزیرە ناوچەیەکی بە پیت و بەرەکەت بوو و نزیکبوو لە شاری موسڵ و حەلەب و ڕێگەی بازرگانییەوە و هەروەها ناردنی بەشێکی زۆری مەڕوماڵاتی کوردستان بۆ شام و چیاکانی لوبنان لەوێوە، جموجۆڵی بازرگانی و پیشەیی لە شارەکەدا بوژاندنەوەی بەخۆوە بینی بوو، بەرهەمی پیشەیی لەناو شارەکە و هەندێ گوندی دەوروپشتی پەرەی سەندبوو.
بەرهەمی پیشەیی زیاتر بۆ دابینکردنی پێداویستیەکانی بازاڕی بچوکی ناوخۆ بووە و هەر ناوچەیەک بەپێی تایبەتمەندی خۆی بەرهەمی تیادا هێنراوە. چنینی قوماشی خوری و مووی بزن نمونەی شاڵ لە زۆر شوێنەکاندا هەبووە. بەرهەمهێنانی فەرش و بەڕە و لباد و جاجم نمونەیەکی تری بەرهەمە تایبەتیەکانی ناوچەکانن. لە شارەکاندا بەشێکی زۆر لە ئامرازی بەرهەمهێنانی نمونەی گاسن و داس و چەقۆ و دەستاڕ و بێژنگ بەرهەمهێنراون، بەڵام هەندێکیان هەر لە گوندەکاندا لەلایەن خەڵی ناشارەزاوە بەرهەمهێنراون و بە هەرزان بە مسکێن و جووتیاری هەژار فرۆشراون.
چەخماخسازیی، کە بە دروستکردنی چەک و ئامرازی شەڕ هەستاون لە زۆربەی شارەکانی میرنشینەکاندا هەبوون. بەهۆی ململانێ و گرژی نێوان میرنشینەکان و پێداویستیان بە چەک و خواستی خێڵەکیەکان لەسەر چەک ئەم بەرهەمهێنانە هەتا رادەیەک و لە هەندێکاتدا گەشەکردنی بەخۆوە بینیوە «**٨٥** ل**٥٨\٧٢\٣٠** ل**٢٨٥**».
باجەکانی ناو شارەکان لەسەر پیشەیی و بازرگانەکان هەمیسانەوە هاوچەشنی ناوچەکانی تری دەوڵەتەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بووە. ئەوەی جیاوازی گرنگی لە نێوان ناوچەی میرنشینەکان و شوێنەکانی تری دروستکردووە، دابەشبوونی وڵاتەکە بووە بەسەر چەندین میرنشین و ناوچەی نیمچە سەربەخۆی بچوکدا. هەر یەکێ لەوانە خۆی بە دەسەڵاتێکی سەربەخۆ داناوە و سنووری خۆی هەبووە و باجی لە بازرگان و رەوەندەکان سەندووە، کە بەناوچەکانیاندا تێپەڕبوون. سەرەڕای باج ئەوانە سەرانە و بەرتیلیشیان لێ سەندراوە. بێگومان ئەمانە کۆسپێکی گەورە بوون لەبەردەم گەشەکردنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی و زیادبوونی بەرهەمی ناوخۆ و دەستکەوتنی کەرەسەی خاوی پێویست و بۆتە هۆی بەرزبوونەوەی نرخیان و زەحمەت بوونی ساغکردنەوەیان و قازانجی کەم بۆ بەرهەمهێنەر و بازرگانەکان کە وایکردووە نەبنە خاوەن کەپیتاڵی پێویست بۆ گەشەپێکردنی کاروباری ئابوریان «**٩٨** ل**١١٨**».
بە شێوەیەکی گشتی ئەو بەروبوومانەی هەناردەی دەرەوەی کوردستان کراون بریتی بوون لە مەڕوماڵات، خوری، پێستە، میوەی وشککراوە، هەنگوین، گوێز،

بادام، بەڕوو، کەتیرە، رۆن، پەنیر و دۆشاوی تریێ. ئەو کەلوپەلانەی هاوردەکراون بۆ وڵاتەکە بریتی بوون لە شەکر، قوماشی ئاوریشم، چا، قاوە، قوماشی لۆکە و ئاوریشمی نایاب و چەک. زۆربەی ئەو کەلوپەلانەی هاوردەکراون لە شارەکاندا ساغکراونەتەوە و بۆ دابینکردنی وەجاخزادە بووە. رەعیەت و بەتایبەتی مسکێنەکان زۆرکەم توانای کڕینی ئەو بەروبوومانەیان هەبووە «٧٧ ل٢٠».

بەشی هەرە زۆری ئاڵوگۆڕی بازرگانی و باجدان عەینی بووە. بە گۆڕینەوەی بەرهەم، یان دانی باج بە بەرهەم. هۆکاری ئەوە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە بەرهەمهێنان کەمبووە و لە پێناوی دابینکردنی پێویستی خۆ بووە. هۆکارێکی تر بەکارهێنانی دراوی جیاواز بووە. زۆرجار ئەگەر بۆیان رەخسابێت میرنشینەکان سکەی تایبەتی خۆیان لێداوە و دراوی تایبەتی خۆیان هەبووە، کە لەدەرەوەی سنووری ناوچەکەیاندا بەکار نەهاتووە. بەهۆی بازاڕی داخراو و سنورداری کوردستان و خاوی ئاڵوگۆڕی بازرگانی تیایدا بەکارهێنانی دراو بە شوێیەکی فراوان لەچاو زۆر شوێنی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست کەوتە دواوە. کەمی بەکارهێنانی دراو لە وڵاتەکەدا بووە کۆسپێکی تر لە رێگەی بوژاندنەوەی بازرگانی و زیادبوونی بەرهەمهێنان تیایدا «٨٥ ل٦٠».

هەناردەکردنی بەروبووی کشتوکاڵی کێشە قورس نمونەی دەغڵودان بە هۆی سەختی رێگەوبان و خراپی ئامرازی گواستنەوە زەحمەت و گران بووە و هەقی خۆی دەرنەکردۆتەوە. بەڵام لەو ساڵانەدا کە لە هەندێ ناوچەی دەرەوەی کوردستان بەرهەم کەمبووە، یاننەخۆشی کشتوکاڵی بڵاوبۆتەوە، بەهۆی بەرزبوونی نرخی ئەو بەروبوومانەو قازانجکردن تیایدا هەنارده کراون، بەڵام لە ٢٠-٣٠ میل بەولاوە نەیانتوانیوە ئەوانە بگوێزنەوە. ئامرازی گواستنەوە ئێستر و گوێدرێژ بووە، هەتا کۆتایی ساڵەکانی ١٨٠٠ لە کوردستاندا عەرەبانە بەکار نەهاتووە و ئەوساش زیاتر لە شارە گەورە و دەشتاییەکاندا بووە «٣٠ ل٢٨».

رێگەوبان ترسناک و ناسەقامگیر بووە، لە ترسی جەردە و چەتە و هەندێ خێڵی تاڵانکەر، کاروانی بچوک نەیانوێراوە بەزۆر شوێندا تێپەربن. بۆ ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوان ناوچەکاندا پێویستی بە کاروانی گەورە و کاروانچی شارەزا و چەکدار هەبووە و زۆرجارناچار بوون بەرتیل بە هەندێ خێڵی ناوچەکە بدەن بۆ ئەوەی پارێزگاری کاروانەکانیان بکات.

بێجگەلە لە هەندێ ناوچەی کەم، کە دەریاچەی بچوکیان تیادا بووە یان نزیک بوون لە رووباری گەورەوە بە قەیاغ کەلوپەل گوازراوەتەوە، زۆربەی شوێنەکانی کوردستان رێگەی ئاوی گونجاوی تێدا نەبوو، کە بە کاربهێنرێن بۆ

گواســتنەوە و بارهەڵگرتــن.

هیــچ ڕێگەیەکــی بازرگانــی ئەوتــووە نەبووە، کە ناوچەکان و میرنشــینەکانی کوردســتان لــە باکــورەوە بــۆ باشــور یــان لــە ڕۆژهەڵاتــەوە بۆ ڕۆژئــاوا پێکــەوە گرێ بــدات و ڕێگە خۆشــکات بــۆ ئاڵوگــۆڕی بازرگانــی و گەشــەکردنی بەروبوومــی خۆماڵــی تیایانــدا. بــە پێچەوانــەوە شــارە بازرگانییــەکان و ڕێگــە بازرگانیەکانــی کوردســتان زیاتــر بەســتراو بــوون بــە ناوچــەی دەرەکــی نمونــەی ئەســتەنبوڵ و حەلــەب و تارانــەوە «٨٥ ل٦٠».

سروشــت و ســترەکتۆری چینوتوێــژ و پێکهاتەکانــی کوردســتان بــە شــێوەیەکی ســەرەکی هاوچەشــنی شــوێنەکانی تــری شــوێنەکانی تــری ڕۆژهەڵاتــی ناوەڕاســت بــوون، بــەڵام لەهەمانکاتــدا هەنــدێ خاســڵەتی تایبەتــی خۆیــان هەبــوو. بەهــۆی بچوکی میرنشــین و شــارەکانی کوردســتانەوە، چــری دەســتەبژێری دەســەڵاتی فیوداڵــی خێڵەکــی کــورد و کۆنترۆڵیــان بەســەر شــارەکاندا زیاتــر بــووە. ئەمــە وایکــردووە بــە ئاســانی بتوانــن لغــاوی بازرگانــەکان بکــەن و بەرهەمهێنانــی پیشــەیی قوفڵداوتــر و داخراوتــر بکــەن و لەهەمانکاتــدا هەنــدێ توێژیــان بتــوان تــەواو قۆرخــی ئاڵگــۆڕی بازرگانــی و بــازاڕەکان بکــەن و کــەم شــت بــە بــێ ئــاگاداری و شــەڕیکایەتی ئــەوان بکرێــت. دەســتەبژێری دەســەڵاتدارانی کوردســتان فیوداڵــی خێڵەکــی لــە نێــوان خۆیانــدا بــە خۆشــی و ناخۆشــی تەنهــا ناوچــە و زەویــوزاری کشــتوکاڵیەکانی کوردســتانیان لــە یــەک دانەبــڕی بــوو و لــە نێــوان خۆیانــدا دابەشــیان نەکردبــوو، بەڵکــو هەریەکــە لای خۆیــەوە و لــە ناوچەکــەی خۆیــدا بێجگەلــە ســەپاندی بــاج و جزییــە و گومرگــی قــورس بەســەر خــاوەن پیشــەو بازرگانەکانــدا، دەســتی گــرت بــوو بەســەر بەرهەمهێنانــی پیشــەیی و ئاڵوگــۆڕی بازرگانــی ناوخــۆ و نێــوان ناوچەکانــی کوردســتاندا.

ڕەنگــە ئــەوەی بەتەواوەتــی لــە توانایــان نەبووبێــت کۆنترۆڵــی بکــەن ڕێــگا بازرگانییــە گــەورەکان و ئاڵوگــۆڕی بازرگانــی نێــوان ناچەکانــی کوردســتان و ناوچەکانــی تــری دەوڵەتەکانــی ڕۆژهەڵاتــی ناوەڕاســت بووبێــت. توێژێکــی گرنگــی ئــەو بازرگانانــەی کوردســتان کــە ئــەو کارە بازرگانیانییانەیــان کــردووە، بازرگانەکانــی پێکهاتــە نــا موســڵمانەکانی کوردســتان بــوون، نمونــەی ئەوانــە ئەرمــەن و جــوو و ســریانی و ئاشــوری و کلدانیــەکان بــوون. کاروبــاری ئەمانــە لــە نێــوان ناوچــەکان و بازرگانــە بچوکەکانــی شــارەکانی کوردســتان و ئــەو ناوچانــەی تــردا بــووە کــە لەژێردەســەڵاتی میرنشــینەکاندا نەبــوون. بــەڵام لەگــەڵ ئەوەشــدا کۆســپیان بــۆ دانــراوە و بــە ئاســابی کاروباریــان بەرێــوە نەچــووە. ســەرەڕای بــواری بازرگانــی بەشــێک لەوانــە خەڵکانی شــارەزای پیشــەیی بــوون و هــەر لــە کۆنــەوە ڕۆڵیــان هەبــووە لــەو بوارانــەدا. ئەمانــە ســەرەڕای بــاج و گومــرگ، جزییەشــیان لــێ ســەندراوە «٧٧ ل٨٥\٢٠ ل٦٠، ٥٧».

لەبەندی دووەمی ئەم کتێبەدا، یەکێ لە هۆکارە گرنگەکان بۆ بەهێزبوونی شارە بازرگانیەکانی رۆژئاوای ئەوروپامان بۆ لاوازی دەسەڵاتی ناوەندی پاشا لەو شارانەداگەڕاندەوە. راستە لەو سەدانەدا لە میرنشینەکانی کوردستاندا دەسەڵاتی ناوەندی دەوڵەتی ئێران و عوسمانی لاواز بوون و هەتا رادەیەکی زۆر شارەکانی سەبەخۆیی خۆیان پاراست بوو لەو وڵاتانە، بەڵام بە پێچەوانەی شارەکانی ئەوروپا کە فیوداڵەکان تیایدا لاواز بوون و ئەو شارانە هێندە لایان گرنگ نەبوو، ئەو شارانەی کوردستان جێگای نیشتەجێبوون و دەسەڵات و حوکمرانی توێژەکانی فیوداڵی خێڵەکی کورد بوو. لەو شارانەی ئەوروپای رۆژئاوا، بازرگانەکان هەتا رادەیەک ئازادبوون و توانای جرتوفرتی کاروباری بازرگانیان هەبوو، بەڵام لە شارەکانی کوردستان ئەو ئازادی و دەرفەتی جرتوفرتەیان نەبوو و لەلایەندەستەبژێری دەسەڵاتدارەوە لغاوکرابوون.
هەر لەو بەندەدا باسی رۆڵی گرنگی ڤایکینگاکانمان کرد لە بوژاندبەوەی بازرگانی نێوان شارە بازرگانیەکاندا. هەرچەندە ئەوانە لەسەرەتادا بازرگان نەبوون و خەریکی جەردەیی و چەتەیی بوون و شارو کڵێسە دەوڵەمەندەکانیکەنار دەریاکانیان تاڵان دەکر، بەڵام دواتر کەبوونە خاوەن سامان چەندین شاری بازرگانییان پێکەوە بەستەوە و رۆڵیان بینی لە کاروباری بازرگانی نێواندیاندا. هەرچەنە کوردستان نەکوتبووە سەر دەریا، بەڵام خێڵە رەوەندەکان بەهۆی پێکەوتەی ستراتیژی وڵاتەکەو هاتوچۆی بەردەوامیانەوە رۆڵی گرنگیان هەبوو لە بازرگانی و کاروانچێتیدا.
رەوەند خاوەنی ئاژەڵ و بەروبومی ئاژەڵ بوون. نمونەی ئەوانە مەڕومالات و ئێستر و ئەسپ و خوری و مووی بزن و پێستە و کەرە و رۆن و پەنیر. لە بەرامبەردا پێویستیان بە بەروبوومی کشتوکاڵی و جۆ بووە بۆ ئاژەڵەکانیان و هەروها پێویستیان بە چەک و پێویستی تری ناو ماڵ بووە. ئەمە وایکردووە، کە لە کاتی تێپەربوونیان بە شار و لادێکاندا بەرهەمەکانی خۆیان بە بەرهەمەکانی ئەوانی تر گۆڕیوەتەوە. هەندێ لەو رەوەندانەی کە لە ناوچەی فراواندا گەرمیان و کوێستان یان کاروانچێتیان کردووە لە پاڵەوە شتومەکیان لە هەندێ شوێندا کڕیوە و لە شوێنی تر ساغیان کردۆتەوە. ساڵانە هەزارەها سەرە مەڕ و بزن، پێستە و خوری و رۆن و کەورە و پەنیر هەناردەکروان بۆ ئێران و شام و ئەنادۆل. لە گەڕانەوەیاندا کەلوپەلی وەکو سابوون و قوماشی ئاوریشم و لۆکە و شتومەکی تریان لەگەڵ خۆیان هاورد کردووە «**٩٨ ل١١٣\٨٥ ل٥٥**».
بەشێک لەو خێڵانە هەر بەشێوەی ڤایکینگەکا هەتا بۆیان کرابێت، بەتایبەتی لە

کاتی شەڕ و ئاژاوە و ناسەقامگیریدا تاڵانییان کردووە، بەڵام لەکاتی سەقامگیری و بەهێزی میرنشینەکاندا، زیاترئاڵوگۆڕی بازرگانییان کردووە.
تاکە پێکهاتە و چینوتوێژی کۆمەڵایەتی کوردستان، کە لە نێوان ساڵەکانی ١٥٠٠-١٨٠٠ توانایان بووبێ بە خۆشی و ناخۆشی یان بە ئاشکرا و بە دزیوە سنورەکانی میرنشی و خێڵە نیشتەجێبووەکان و دوو دەوڵەتە بشکێنن و ملی بۆ کەچ نەکەن خێڵە رەوەندەکان بوون. ئاڵوگۆڕی بازرگانی بە قاچاغ لە کوردستاندا رۆڵی گرنگی هەبووە. قاچاغچێتی لەم وڵاتەدا مێژوو و هۆکاری خۆی هەیە و بۆ ئەو سەردەمانەدەگەڕێتەوە. هەڵبەتە هەر وەکو ئێستا بە پلەی یەکەم بۆ دابەشبوونی وڵاتەکە بەسەر دوو دەوڵەت و چەندین میرنشینداگەڕاوەتەوە، کە سنورەکانیان و باج و سەرانەکانیان رێگربوون لە ئاڵوگۆڕی بازرگانی ئازاد لە نێوان ناوچەکاندا. رەوەند سەرەڕای ئەوەی خەڵکی شارەزابوون لە ئاژەڵ بەخێوکردن و بەرهەمی ئاژەڵ، جەنگاوەرو کاروانچی شارەزابوون و شارەزاییان لە پێداویستی ناوچەکان و ئاڵوگۆڕکردنەوە لەگەڵیاندا پەیداکردووە. رەنگە بەبوونی شاری بازرگانی نیمچە ئازاد و فاکتەری تر ئەمانە بە شێوەی ڤایکینگەکان بیانتوانیایە رۆڵی گرنگ لە بوژندنەوەی بازرگانی و گەشەکردنی شاری بازرگانیدابیبینن.
راستە کوردستان نەبەسترا بوو بە دەریای گەورەوە و رووباری گەورەی پێدا تێپەرنەبوو، بەڵام داکەوتەی ستراتیژی وڵاتەکە، کە زۆربەی وڵات و میللەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی پێکەوە گرێ دەدا، لە رێگەی گرتنی رێبازێکی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتردا دەیتوانی رۆڵی بازرگانی و ئابوری گرنگ لە ناوچەکەدا ببینێت. ئاسانکاریکردن بۆ ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوان ناوچەکانی ناوخۆی وڵاتەکە و هەناردەکردنی بەروبوومی ناوخۆ بۆ وڵاتەکانی دەوروپشت و بوونی رێگەی بازرگانی سەقامگیر لە وڵاتەکەدا، دەکرا ببێتە دەروازەیەکی بازرگانی باش بۆ بەستنەوەی هەموو ناوچەکە پێکەوە.
لە ئینگلتەرا لە کۆتایی سەدەکانی ناوەڕاستدا هەناردەکردنی خوری وڵاتەکە بۆ فلاندرن و فلۆرێنس یارمەتی زیادبوونی جموجۆڵی بازرگانی لە وڵاتەکەدا، دواتریش دەستپێکردنی پیشەسازیی سەرەتایی چنینی خوری لە وڵاتەکەدا بووە بنەمایەک و بناغەیەک بۆ گەشەکردنی بازرگانی و پیشەسازی و چاکسازی سیاسی و دواتر شۆڕشی پیشەسازی لە وڵاتەکەدا پێش هەموو وڵاتانی جیهان. بەڵام لەگەڵ ئەوەی کوردستان دەوڵەمەنترین ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بوو لە ئاژەڵ بەخێوکردنی بەرهەمی خوریدا ئەو دەرفەتەی تیادا دروست نەبوو.
بەهۆی ئەم فاکتەر و خاسڵەتە تایبەتیانەوە لە کوردستاندا، کەمتر لە زۆر ناوچەی

تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدەرفەتی گەشەكردنی ئاڵوگۆڕی بازرگانی دروستبوونی شاری بازرگانی بەهێز هەبوو، كە لەو رێگەیەوە چینوتوێژی نوێ تیایدا دروست ببێت و بنەماكانی سیستمی فیوداڵی خێڵەكی لاوازبكات و رێگە بۆ گەشەكردنی پیشەسازی سەرەتاییخۆشكات. ئەنجوومەنێك یان شورایەك لە وڵاتەكەدا نەبوو كە ئەمانە لە رێگەوەوە بتوانن بەشداری بكەن لە بڕیاراندا. سەرەڕای ئەوە بەهۆی ئەوەی وڵاتەكە بەسەر دوو دەوڵەتدادابەشبوو و لەهەمانكاتدا لەناو خۆیدا بەسەر چەندین میرنشینی بچوكی دژ بەیەكدابەشبوون، هێندە ئەو پرۆسانە زەحمەتر و دژوارتر بوو. بۆیەكە خۆبەخۆ بەرپابوونی شۆڕشی سیاسی و پیشەسازی لە كوردستاندا لە زۆر شوێنی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست زەحمەتر بوو.

بۆچی كوردستان وەكو پێویست سوودی لە بڵاوبوونەوەی كەپیتالیزم وەرنەگرت؟
١٨٠٠-١٩٢٥

لەم بەندەدا باسی ئەوەمانكرد، كە بە هۆی خاسڵەتەكانی فیوداڵی خێڵەكی كوردەوە لە وڵاتەكەدا زەمینەی لەبار دروست نەبوو بۆ خۆبەخۆ بەرپابوونی شۆڕشی سیاسی و یاسایی و پیشەسازی. هەروەها بەهۆی خاسڵەتە تایبەتەكانی ئەو سیستمە لە وڵاتەكەدا و تایبەتمەنداری كۆمەڵگەكە دەوڵەتێكی فیوداڵی خێڵەكی سەرانسەری دروست نەبوو، كە هەموو وڵاتەكە پێكەوە گرێ بدات.
هەر وەك چۆن لە سەرەتای سەدەی نۆزدەدا گۆڕانكاری گەورە لە جیهاندا روویداو بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری گوڕی بۆ رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و هەنگاو بەهەنگاو ناوچەكەی بەستەوە بە سیستمە نوێكەوەو كاردانەوی هەبوو لەسەر بنەمای سیاسی و ئابوری و كۆمەڵایەتی تیایاندا، بە هەمان شێوە ئەو گۆڕانكاریانە رووبەڕووی كوردستانیش بۆوە.
ئەگەرچی كوردستان وەكو پێویست نەیتوانی سوود لە بڵاوبوونەوە و گۆڕانكارییە گەورەكان وەرگرێت بۆ بونیادنانی سیستمێكی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر، كە لەژێر سایەیدا سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری بۆ وڵاتەكە زامن بكات و ببێتە ئەكتەرێكی بەهێز لە سیستمی سەرمایەداری جیهان و ناوچەكەدا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە سەدەی نۆزدە و بیستدا گۆڕانكاری مەزن بەسەر وڵاتەكەداهات، كە بە درێژایی مێژووی هەزارانساڵەی بەخۆیەوە نەبینی بوو. تێكشكاندنی بنەماكانی سیستمی فیوداڵی خێڵەكی لەو دوو سەدەیەدا دەسكەوتێكی

گرنگ بوو بۆ ئەم وڵاتەو ڕێگەی بۆ گۆڕانکاری گەورە لە پاشەڕۆژداکردەوە. لەو ماوەیدا بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ زیادیکرد و فرە چەشنتر بوو، وڵاتەکە کرایەوە و بوژاندنەوەی بازرگانی تێکەوت و بەسترا بە بازاڕێکی گەورەترەوە. بەرهەمهێنانی پیشەیی خێڵەکی قوفڵدراو گۆڕانکاری بەسەرداهات و گەورەتر و کراوەتر بوو. لەگەڵ ئەو هەموو قەیران و برسێتی و شەڕی ناوخۆ و دەرەکیەدا ژمارەی دانیشتوان هەر وەکو شوێنەکانی تر دوو هێندەی لێهات. خواردن و خواردنەوە و جلوبەرگ و ماڵ و حاڵی خەڵک گۆڕانکاری گەورەی بەسەرهات. نەخۆشی کوشندە و پەتا کەمیکرد و داوودەرمان و چارەسەری نوێ بۆ نەهێشتنی نەخۆشی زیادیکرد. لە سەرەتای سەدەی نۆزدەدا رەنگە لە هەزار کەس یەکێ خوێنەواری هەبووبێت و لە حوجرە و تەکێ بەولاوە مەڵبەنی تری خوێندەواری نەبوو، لە سەرەتای سەدەی بیست و دوای شەڕی یەکەمی جیهانیەوە گۆڕانکاری گەورە بەسەر ئەوانەداهات.

بۆ یەکەمجار خاڵ و بەرژەوەندی هاوبەش لە نێوان خەڵی کوردستاندا دروست بوو و هەستی هاونیشتمانی بوون و پێویستی هەمانگیری و هاریکاری لە نێوان ناوچەکانی وڵاتەکەدا دەستی پێکرد. لە سەروو هەموو ئەوانەوە دەروازەیەکی گەورە بۆ وڵاتەکە کرایەوە، کە لە پاشەڕۆژدا گۆڕانکاری گەورەتر تیادا روویدات.

هەڵبەتە هەتا ئێستا ململانێی نێوان پاشماوەکانی مێژووی کۆنی کۆمەڵگە و پاشکۆیەتی و دابەشبوون و ژێردەستی لە لایەکەوە و سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری و سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری و سیاسی بەرفراوانتر هەر بەردەوامە، بەڵام بێ ئەو گۆڕانکاریە مەزنانەی لەسەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا روویدا رەنگە هێشتا دەرفەتی هەنگاونان بۆ دوارۆژێکی رووناکتر زۆر دورتر بوایە لە ئێستا.

ئەو گۆڕانکارییە گەورانە و کاردانەوەکانی لە سەرەتایسەدەی نۆزدەدا دەستی پێکرد، دەکرێ لە کوردستاندا لە سێ بواردا باسبکرێت. یەکەمیان گۆڕانکاری لە خودی کۆمەڵگەی کوردستاندا. دووەمیان کاردانەوەی چاکسازی و شکستهێنانی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەسەر وڵاتەکە و سێیەمیان کاردانەوەی پلەداری سەرمایەداری جیهان لەسەر کۆمەڵگەکە.

شکستهێنان و دارمانی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی کوردی ١٨٠٠-١٨٥٠

میرنشینەکانی کوردستان بەتایبەتی دوای لەناوچونیان بوونەتە سیمبۆلی نەتەوایەتی و سەربەخۆیی کوردستان. هەر وەکو چۆن فیودالیزم بەشێکە لە

مێـژووی ئەوروپـا، دەوڵەتـە فیوداڵیـە خێڵەكیەكانـی خولەفـای راشـدین هەتـا دەگاتـە دەوڵەتـی عوسـمانی و قاجـار بەشـێكن لـە مێـژووی رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت، بـە هەمان شـێوە مێـژووی میرنشـینەكانی كوردسـتان بەشـێكی گرنگـە لـە مێـژووی سـەدان سـاڵەی وڵاتەكـە. هەڵسـەنگاندن و لێكۆڵینـەوەی ئەوانـە دەبێـت بخرێتـە چوارچێـوەی ئـەو سـەردەمە مێژوویـەی كـە تێـدا بـووە. بۆیـە لێـرەدا كـە باسـی مێـژووی ئـەو میرنشـینانانە دەكەیـن تەنهـا لـە روانگـەی خاسـڵەتەكانیان و كاردانەوەیانـە لەسـەر رێـرەوی گۆڕانـكاری و گەشـەكردنی ئەوسـاو دواتـری وڵاتەكـە نەكـو هەوڵـدان بێـت بـۆ سـووككردن و سەرزەنیشـتیكردنی ئـەو میرنشـینانە.

میرنشـینەكانی كوردسـتان كـە سیسـتمێكی فیوداڵـی خێڵەكیـان هەبـوو، هەلومەرجـی پێویسـتیان تێـدا نەبـوو بـۆ سـەربەخۆیی و یەكخسـتنی كوردسـتان و بونیادنانـی دەوڵەتێكـی بەهێـز تیایـدا، كـە سەرانسـەری وڵاتەكـە پێكـەوە ببەسـتێتەوە. سـەرەڕای ئـەوە رێگربـوون لـە گەشـەكردنی ئابـوری و سیاسـی وڵاتەكـەو بونیادنانیسیسـتمێكی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری بەرفراوانتـر تیایـدا.

لەسـەدەی هـەژدەدا هـەر وەكـو شـوێنەكانی تـری رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت ئـەو سیسـتمە لـە كوردستانیشـدا كـە خـۆی لـە میرنشـینەكاندا دەبینیـەوە سـەرەڕای ئەوەی وڵاتەكـەی لەنـاو خۆیـدا دابەشـكردبوو بەسـەر چەندیـن ناوچـەی لەیـەك داپچـڕاو و بووبونـە پاشـكۆی دەوڵەتەكانـی ناوچەكـە، بەهـۆی قەیرانـی سیاسـی و ئابـوری و ناسـەقامگیری و ململانێـی ناوخۆیانـدا تـەواو شكسـتیان هێنـا بـوو «٧٧ ل٤٧».

لـە سـەدەی هـەژدەدا خێڵـە زەندییـە كوردەكانـی دراوسـێیی ئـەردەڵان و بابان دۆسـت و هاوپەیمانـی دەوڵەتـی ئەفشـاری ئەوسـای ئێـران بـوون. لـە ناوەڕاسـتی نیـوەی دووەمـی سـەدەكەدا بەهـۆی لاوازبـوون و شكسـتهێنانی خێڵەكانـی ئەفشـارەوە، زیندیـەكان بـە نـاوی دەوڵەتـی زیندیـەوە بەردەوامیانـدا بـە دەسـەڵاتی فیوداڵـی خێڵەكـی و دەسـتیان گـرت بەسـەر ئێرانـدا. زیندیـەكان هەروەكـو بابـان هەمیشـە لـە دوژمنایەتیـدا بـوون لەگـەڵ ئـەردەڵان، بۆیـە ئـەو دووانـە لـەو سـاڵانەدا هاریكاریـان كـرد و بـە پشـتگیری دەوڵەتـی عوسـمانی، میرنشـینی ئـەردەڵان بـۆ ماوەیـەك كەوتـە ژێـر دەسـەڵاتی بابانـەكان و بـوو بـە بەشـێك لـە دەوڵەتـی عوسـمانی. لـە كۆتاییـدا دەوڵەتـی زەنـدی شكسـتی هێنـاو بەدەسـتی قاجـار لەنـاو چـوو. لەبەرئـەوەی لـە كۆتایـی سـەدەی هـەژدەدا بنەماڵـەی دەسـەڵاتداری ئـەردەڵان دۆسـتی سـەركردەكانی خێڵیقاجـار بـوون و پاڵپشـتیان كـردن لـە كۆنترۆڵكردنـی ئێـران و دامەزرانـدی دەوڵەتی قاجـاردا ، بـە سـەركەونی قاجـار هەمیسـانەوە بنەماڵـەی ئـەردەڵان دەسـتیان بـە میرنشـینەكەدا گرتـەوە و بابانەكانیـان لـەو نـاوە دەرپەڕانـد. ئـەم رووداوانـە خێڵەكانـی

زەنـد و میرنشـینی ئـەردەڵان و بابانـی لاوازکـرد و زیاتـر لـە جـاران خسـتنیە ژێـر ڕەحمەتـی دوو دەوڵەتەکـەوە «**٩٦ ل١١٩\٧٧ ل٣٣**».

بێجگەلـە دوژمنایەتـی بابان لەگەڵ میرنشـینە دراوسـیەکانی، ململانێی ناوخـۆی بنەماڵەی بابـان فاکتەرێکـی سـەرەکی بـوو بـۆ لاوازبوونـی میرنشـینەکە. ئـەو بنەماڵەیـە لـە نـاو خۆیانـدا دابـەش بـوون بەسـەر سـێ باڵـدا. بەهـۆی گـرژی نێوانیانـەوە بەشـێکیان هاریـکاری دەوڵەتـی ئێرانـی دەکرد، بەشـێکی تریـان چوبووە پاڵ دەوڵەتی عوسـمانیەوە و بەشـی سـێیەمیان بـە جـۆرە هەماهەنگیـەک لەگـەڵ والـی بەغـدا دەیانویسـت نیمچـە سـەربەخۆییەک بـۆ میرنشـینەکە دابیـن بـکات. بەپێـی چۆنیەتـی دەسـتێوەردانی دەرەکی و بەلانسـی هێـزەکان هەرجـارەی یەکـێ لـەو باڵانـە حوکومرانـی میرنشـینەکەیان دەکـرد. بەهـۆی ئەمانـەوە تـەواو سـەربەخۆیی سیاسـی و ئابوریـان لەدەسـت چووبـوو، ناوچەکەیـان کاول و هەژارکردبـوو «**٨٥ ل١٩٥، ٢٣٨**».

میرنشـینی هـەکاری کەوتبـووە سـنووری نیـوان دەوڵەتـی عوسـمانی و ئێرانـەوە، کـە ئەمـڕۆ دەکەوێتـە سـنووری ئێـران، تورکیا وعێـراق. سـەرکردەکانیان ڕەچەڵەکـی خۆیان دەگەڕانـدەوە بـۆ عەباسـییە قورەیشـییەکان. بەشـی هـەرە زۆری خەڵکەکـەی مسـکێنی ناخێڵەکـی کـورد بـوون و لـە پاڵیانـدا ژمارەیـەک زۆر ئاسـوری خەڵکـی ناوچەکـە بوون. ئەوانـە بێجگەلـە بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵی بەشـێکیان بـە کاری پیشـەیی و بازرگانیـەوە خەریـک بـوون.

دەسـەڵاتدارانی میرنشـینەکە لـە دوو بنەماڵـە پێکهاتبـوون کـە هەمیشـە لەناوخۆیـان دا ناکـۆک بـوون. میرنشـینەکەیان لـە ناوخۆیـان دا دابـەش کـرد بـوو. جـاری واهەبـوو لەگـەڵ یـەک ڕێـک دەکەوتـن و زۆربـەی کاتیـش دەکەوتنـە دوژمنایەتیکردنـی یـەک و هـەر یەکەیـان دژی ئەویتریـان خۆیـان دەدایـە پاڵ یەکێ لـە دەوڵەتەکانـەوە «**٨٥ ل٢٦٣**».

جەمشـکەزەک میرنشـینێکی تـر بـوو لە ناوچەکانی دەرسـیم. سـەرۆکەکانی میرنشـینەکە زۆر دەوڵەمەنـد بـوون و چەندیـن خێڵـی بچـوک لەژێـر دەسـەڵاتیاندا بـوو. خاوەنـی **٣٢** قـەڵا بـوون، کـە تیایانـدا سـەرکردە خۆجیەکانیـان خۆیـان حەشـاردەداو کۆنترۆڵـی ناوچەکـەو مسـکێنەکانیان دەکـرد.

بنەماڵـەی دەسـەڵاتدار لـە سـێ بـرای بەهێـز پێکهاتبـوون کـە هیچیـان ملیـان بـۆ ئـەوی تریانکـەچ نەدەکـرد. لەبەرئـەوەی خۆیـان نەیانتوانـی چارەسـەری گرفتەکانـی نێوانیـان بکـەن پەنایـان بـرد بـۆ سـوڵتان بـۆ ئـەوەی چارێکیـان بـۆ بدۆزێتەوە. سـوڵتان میرنشـینەکەی پـێ هەڵوەشـاندنەوە و کـردی بـە سـێ بەشـەوە و هـەر یەکـێ لـەو برایانـەی کـرد بـە خاوەنـی یەکـێ لـەو ناوچانـە. بـەوە میرنشـینەکە هەڵوەشـایەوەو هەریەکەیـان لای خۆیـەوە بوونـە دۆسـت و خولامـی سـوڵتانی عوسـمانی «**٧٧ ل٤٥\٨٥**

ل٢٦٩، ٢٦، ١٦٦، ١٧٦».

هەمـوو ئەمانـە نمونـەن لەسـەر شكسـتهێنانی سیسـتمی فیوداڵـی خێڵایەتـی كـوردی و لاوازبوونـی، لـە هەمانكاتـدا بەهـۆی شكسـتهێنانی دەوڵەتـە فیوداڵیـە خێڵایەتەكانـی ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت لـە كۆتایـی سـەدەی هـەژدەدا، بـە پەیدابوونـی فاكتـەری نـوێ بـەرەو دارمـان ملیـان دەنـا.

وەكـو چـۆن گەشـەكردنی ئابـوری ئەوروپـا و شـەڕەكانی ناپلیـون و بەهێزبونـی هێـز و تەكنیكـی سـەربازی ئـەو وڵاتانـە و بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری جیهانـی بـۆ ناوچەكـە دەوڵەتـی عوسـمانی و ئێرانـی ڕاچڵەكانـد و خسـتنیە پەلەقاژێـەوە بـۆ چاكسـازی لـە پێنـاوی مانـەوەی خۆیانـدا، بـە هەمـان شـێوە ئەوانـە كاردانەویـان هەبـوو لەسـەر میرنشـینەكانی كوردسـتانیش.

سـەرەڕای ئەوانـە چاكسـازیەكانی دەوڵەتـی عوسـمانی و ئێـران و میسـر لـە سـەرەتای سـەدەی نـۆزدەوە، كـە لەبەنـدی پێنجەمـدا باسـكرا، كاردانـەوەی هەبـوو لەسـەر هەوڵەكانـی میرنشـینەكان بـۆ خـۆ بەهێزكـردن و مانـەوە. لـە كاتێكـدا چاكسـازییەكانی دەوڵەتـی عوسـمانی و ئێـران لـە پێنـاوی بەهێزكردنـی خـۆ و بۆربۆرێـن كردنـدا بـوو لەگـەڵ ئەوروپـاو هەوڵدانێـك بـوو بـۆ گەیشـتن بـە ئاسـتی گەشـەكردنی ئـەوان . لـە كاتێكـدا چاكسـازییەكانی مەمالیكەكانـی میسـر لـە پێنـاوی خـۆ بەهێزكـردن و زیاتـر پچڕینـی سـەربەخۆیی بـوو لـە دەوڵەتـی عوسـمانی، چاكسـازییەكانی میرنشـینەكانی كوردسـتان لـەوان جیاوازتـر بـوو.

ئـەوەی میرنشـینەكان هەوڵیـان بـۆدا بـە پلـەی یەكـەم خـۆ بەهێزكـردن بـوو لەسـەر حیسـابی میرنشـینە دراوسـیەكانیان نەكـو هاریـكاری و هەماهەنگـی لەگـەڵ یەكـدا بـۆ بونیادنانـی دەوڵەتێكـی سـەربەخۆی بەهێـز لـە كوردسـتاندا. بـە پلـەی دووەم هەوڵدانـی خـۆ بەهێزكـردن بـوو ڕووبـەڕووی دەوڵەتـی عوسـمانی و ئێـران كـە بـە ئاسـانی بەهـۆی چاكسـازی ئابـوری و سـەربازییەكانیەوە نەتوانـن زیاتـر كۆنترۆڵیـان بكـەن و باجـی زیاتریـان لـێ بسـێنن و توانـای سـەربازیان كەمكەنـەوە.

لەبەرئـەوەی هیـچ هەماهەنگیەك لـە نێوان میرنشـینەكاندا نەبوو بـۆ ڕووبەڕووبوونەوەی دەوڵەتـی عوسـمانی، بەڵكـو زیاتـر هەوڵـی خـۆ بەهێزكردنی خۆیان ئەدا لەسـەر حسـابی دراوسـێكانیان، دەبینیـن ڕاپەڕینەكانیـان دژی ئـەو دەوڵەتـە لـە یـەك كاتـدا نەبـوو، بەڵكـو تێكشـكاندنی یـەك لـەدوای یەكیـان بەدەسـتی ئـەو دەوڵەتانـە ئنجـا ئەوانـی تـری نەخسـتۆتە جووڵـە. بـۆ نمونـە ڕاپەڕینـی بابـان لـە نێـوان سـڵی ١٨٠٠–١٨٢٠دا ڕوویـدا، سـۆران و زازاكان نێـوان سـاڵەكانی ١٩٢٠–١٩٣٠، بتلیـس و هەمیسـانەوە بابـان نێـوان سـاڵەكانی ١٩٣٠–١٩٤٠، بۆتـان و بادینـان لـە نێـوان سـاڵەكانی ١٩٨٤٠–١٨٥٠دا ڕوویـدا. بـە

هەمانشێوە تێکشکاندیان لەلایەن دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانەوە لەهەمانکاتدا نەبووە و هیچ لە میرنشینەکان پاڵپشتی یەکتریان نەکرد.
ئەردەڵان لە سەدەی هەژدەدا لەشکرێکی دە هەزار کەسی هەبوو، کە لە جەنگاوەرەکانی خێڵە کوردەکان و ئەفغانی و ئوزبێک و قزلْباش پێکهات بوو. بەڵام لەسەرەتای ساڵەکانی ١٨٠٠دا بە چاولێکردنی دەوڵەتەکانی ناوچەکە دەستیان کرد بە دروستکردنی لەشکرێکی نیزامی. بۆ نمونە یەکێک لە تیپەکانیان کە لە ٣٠٠ چەکدار پێکهاتبوو ئەفسەرێکی روسی سەرکردایەتی دەکردن. چاکسازی سەربازی ئەو میرنشینە زیاتر بۆ بەرەنگاربوونەوەی بابان بوو.
بابان دەیانویست سنووری دەسەڵاتیان فراوان کەن بە تایبەتی لەسەر حسابی ئەردەڵان. قاجار و عوسمانی دەیان ویست سوود لەوە وەرگرن دژی یەکتری. بۆیە بابانیش هەر وەکو ئەردەڵان لەسەرەتای سەدەی نۆزدە کەوتنە چاکسازی و بەهێزکردنی هێزی سەربازییان. کێشەی بابان و ئەردەڵان سەرلەنوێ ناکۆکی و گرژێکی زۆری لە نێوان ئەو دوو دەوڵەتەدا دروستکرد و ئەو ناوچەیە بووە مەیدانی یەکلاکردنەوەی ململانێی نێوانی «٩٨ ل٥٠\٩٦ ل١١٦».
لە سەرەتای سەدەی نۆزدەدا میرنشینی سۆران دوای یەکلاکردنەوەی ململانێی ناوخۆیان پێش هەموو شتێک ویستیان سنورەکانی خۆیان لەسەر حسابی بابان و بادینان و خێڵەکانی دەوروپشت فراوان بکەن و ئنجا رووبەڕووی دەوڵەتی عوسمانی ببنەوە. بۆ ئەو مەبەستە پاشای سۆران ساڵی ١٨١٣کەوتە هەڵپەی خۆ بەهێزکردن لە رووی چاکسازی ئیداری و سەربازیدا. چەند دامودەزگایەکیان دامەزراند بە مەبەستی بەڕێوەبردنی کاروباری میرنشین. نمونەی ئەوە ئەنجوومەنی سەربازی، دانانی چەند زانایەک کە یاسا دابڕێژن، دانانی لیژنەیەک بۆ کۆنترۆڵکردنی بازرگانی، رێکخستنی سەرچاوەی باج، سکە لێدان. سوپایەکی نوێیان پێکهێنا و کارگەی دروستکردنی تۆپ و دەمانچە و تفەنگ و خەنجەر و باروتیان بونیادنا. هەندێ ناوچەی بابان و بادینانیان داگیرکرد. پەیوەندیان کرد بە میسرەوە بۆ هاریکاریکردن دژی دەوڵەتی عوسمانی.
میرنشینی سۆران زۆر لەوە بچوکتر و لاوازتر بوو، کە بتوانێت بەتەنها لە ناوچەیەکی بچوکدا رۆڵێکی ئەوتۆ ببینێ. ساڵی ١٨٣٧ میرنشینەکە لەلایەن دەوڵەتی عوسمانی و ئێران و ئینگلتەرا بە ئاسانی تێکشکێنرا. دوژمنایەتیکردنی میرنشینەکانی تر، ململانێی ناوخۆی سەرکردە سەربازییەکان، هەڵگەڕانەوەی هەندێ سەرکردەی ئایینی کورد و بانگەوازکردنی فەتوای جیهاد دژیان فاکتەری گرنگ بوون لە ناوچوونیاندا «٩٦ ل١٤٠\٧٧ ل٣٣».

میرنشـینی بۆتـان لـە ناوچـەی جزیـرە، کـە دەکەوێتـە نێـوان سـنورەکانی تورکیـا و عێـراق و سـوریای ئەمـڕۆوە، هـەر وەک سـۆران لـە سـەرەتای سـەدەی نـۆزدەدا کەوتنـە جوولـە بـۆ خـۆ بەهێزکـردن و چاکسـازی و فراوانکردنـی سـنورەکانیان. سـەرکردەکانی بۆتـان نەیانتوانـی لەگـەڵ پێکهاتـە نەتەوایەتیـە ناموسـڵمانەکانی ناوچەکـە رێکـەون و شکسـتیان هێنـا لـەوەی خۆیـان بەسـەریاندا بسـەپێنن. سـەرۆکەکەیان پەیوەنـدی بـە میسـرەوە کـرد. کارگـەی چـەک و باروتیـان دروسـتکرد و هەنـدێ چاکسـازی سیاسـی و ئیداریانکـرد و سـکەی خۆیـان لێدا. دواتـر ناکۆکـی کەوتـە نێـوان ریزەکانیـان و لەگـەڵ خێڵـە کوردەکانـی دەورو پشـتدا. ویسـتیان باجـی قـورس بەسـەر مسـکێن و پێکهاتـە ناموسـڵمانەکەدا بسـەپێنن، کـە بـووە هـۆی دروسـتبوونی گـرژی لەگـەڵ ئەوانـەی دواتـردا و بەکارهێنانـی تونـدو تیـژی دژیـان. ئـەم رەفتارانـە وایکـرد هێـزە دەرەکیـەکان و بەتایبەتـی فەرەنسـا، کـە وجـوودی لـە سـوریای گـەورە هەبـوو بکـەن بـە دوژمنـی خۆیـان. سـاڵی **١٨٤٧** بەدەسـتی سـوپای عوسـمانی و هاریکاریکردنی چەندیـن خێڵـی کـورد و ناموسـڵمانەکانی ناوچەکـە تێکشـکێنرا. دواتـر سـەرکردەکانیان بوونـە سـەرکردەی سـەربازی لـە سـوپای عوسـمانیدا «**٨٥** ل**٧٧\٢٥٦** ل**٣٨**».

لەبەرئـەوەی دەوڵەتـی عوسـمانی و قاجـاری ئێـران وەکـو پێشـوو توانـای شـەڕی یەکتریـان نەمابـوو، هەردووکیـان لـەو سـاڵانەدا خەریکـی چاکسـازی سـەربازی و ئیـداری ناوخـۆ بـوون و دەیانویسـت لـە شـکری نیزامـی دروسـتکەن و چیتـر وەکـو پێشـتر پشـت بەهێـزی چەکـداری خێڵەکـی نەبەسـتن و راسـتەوخۆ خۆیـان بـاج لـە ناوچەکانـی کوردسـتاندا کۆبکەنـەوە، کەوتنـە هەوڵدانـی رێکەوتـن لەگـەڵ یەکدا. ئـەو هەوڵدانـە سـاڵی **١٨٢٣** بـە پەیمانـی ئەرزرۆمـی یەکـەم و دواتـر سـاڵی **١٨٤٧** پەیمانـی ئەرزرۆمـی دووەم کۆتاییهـات. بەپێـی ئـەو پەیماننانـە گرفتەکانـی سـنوورەکانی نێوانیـان کۆتایـی پێهێنـا و بڕیـاری هاریکاریانـدا بـۆ لەناوبردنـی مرنشـینەکان. لەبەرئـەوەی سـنووری میرنشـینەکان و سیسـتمە قوفڵدراوەکەیـان رێگـر بـوو لـە بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری، ئینگلتـەراش چاوپۆشـی لـەو لەناوبردنـە کـرد «بەنـدی پێنجـەم».

پڕکردنەوەی بۆشایی سیاسی دوای داڕمانی میرنشینەکان ١٨٥٠-١٩٠٦

میرنشـینەکان لەگـەڵ هەمـوو کەموکورییەکیانـدا رۆڵکـی گرنگیـان هەبـوو لـە حوکمرانـی بەشـی زۆری کوردسـتان، کـە لەژێـر دەسـەڵاتی راسـتەوخۆیاندا بـوو، هەروەهـا کاردانەوەیـان هەبـوو لەسـەر ناوچەکانـی تـری وڵاتەکـەش، کـە لەژێـر حوکمرانـی دوو دەوڵەتەکـەدا بـوون. بـە لەناوچوونـی میرنشـینەکان بۆشـاییەکی

سیاسی و سەربازی پەیدا بوو، کە پێویستی بە پڕکردنەوە هەبوو. ئەو هێزە دەرەکیانەی ویستیان ئەو بۆشاییە پڕکەنەوە دامودەزگای دەوڵەتەکانی عوسمانی و قاجاربوون، هێزە خۆماڵیەکانیش لە ویستیان ئەو رۆڵە ببینن شێخەکانی کوردستان بوون.

پێش کەوتنی میرنشینەکان دەوڵەتەکان راستەوخۆ حوکمرانی کوردستانیان نەکرد بوو، پەیوەندی ئەوتۆیان لەگەڵ کۆمەڵگەکە نەبوو. کەوتنی میرنشینەکان و دەستپێکردنی حوکمرانی راستەوخۆی ئەو دەوڵەتانە لە کوردستاندا کۆتاییهێنا بە دەسەڵاتی سیاسی و ئابوری فیودالی خێڵەکی کورد و لەهەمانکاتدا خێڵە کوردەکانی لاوازترکرد و ناکۆکی و دوژمنایەتی لە نێوانیاندا زیادیکرد و بەشێکی زۆریان کەوتە هەماهەنگیریکردن لەگەڵ ئەو دەوڵەتانەدا.

هەوڵدانی دەوڵەتەکان بۆ پڕکردنەوەی بۆشایی سیاسی لە کوردستاندا لە چەندین روویەکەوە بوو، ئەوە کاردانەوەی خۆیان هەبوو لەسەر کۆمەڵگەی کوردستان لەوانە:

- کاربەدەستانی سیاسی و ئابوری و سەربازی کورد گۆڕان بە خەڵکانی بێگانە و خەڵکانی ئەڵقەلەگوێی دەوڵەتەکان.
- جیابوونەوەی ئەو کاربەدەستانە لە کۆمەڵگەو بونیان بە توێژێکی نوێی ئۆروستۆکراتی بەسەر خەڵکی رەسەنی وڵاتەکەوە و گردبونەوەیان لە قەڵا و ئۆردوگای سەربازیدا. ئەمە وایکرد کە پێکهاتە و خەڵکی وڵاتەکە بە زۆربەی وەجاخزادەکانیشەوە وەک هاونیشتمانی پلە دوو دابنرێن.
- سەندنی باج کەوتە دەست باجکۆکەرەوەکانی دەوڵەت ورێژەو جۆری باجەکان زیادیکرد.
- ناچارکردنی لاوانی وڵاتەکان بۆ خزمەتی سەربازی لە سوپای نیزامی دەوڵەتەکاندا.
- نیشتەجێکردنی ژمارەیەک زۆر لە خێڵە رەوەندەکان و سەندنی باجی قورس لێیان و ناچارکردنی جەنگاوەرەکانی بۆ خزمەتی سەبازی لە سوپادا.
- تێکشکاندنی سنووری میرنشینەکان و زیادبوونی سەقامگیری، بەستنەوەی بازاڕی ناوچەکەی بە دەرەوە ئاسانتر کرد و رێگەی کردەوە بۆ دەستپێکردنی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری بە شێوەیەکی خێراتر لە جاران.
- دەوڵەتەکان ئاسانتر لە جاران دەیانتوانی راستەوخۆ دەستوەردەنە کاروباری خێڵەکان و لە رێگەی بەرتیل و هەڕەشە و پێدانی چەک و سامانەوە بەکاریان بهێنن لە شەڕەکانی ناوخۆ و دەرەکیدا.

– دەوڵەتەکان لەبەر لاوازیان توانایان نەبوو کۆنترۆڵی وڵاتەکە بکەن. تەنها لە شارە گەورەکاندا دەسەڵاتیان هەبوو ئەگینا لەدەرەوەی ئەو شوێنیانە دەبوایە پەنایان بردایە بەر خێڵ و شێخەکان. «٩٥ل٩٦\٩٥ ل١٧٧»

لەگەڵ ئەوەی دەسەڵاتی ئایینی لە کوردستاندا کە زیاتر خۆی لە شێخەکاندا دەبینیەوە، هەر لەکۆنەوە رۆڵی گرنگیان هەبوو لە مانەوە و بەردەوامبوونی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی وڵاتەکە، بەڵام هەتا لەناوچوونی میرنشینەکان و تێکشکانی سنووری ناوچەکانیان نەیاندەتوانی بە ئاسانی دەسەڵاتی خۆیان بەسەر ناوچەی گەورەدا بسەپێنن. لههەمانکاتدا لەبەرئەوەی پەیرەوی ئایینی شێخایەتی زۆر داخراوبوو و تەنها پشتاوپشت لە چەند سنووری چەند بنەماڵەیەکدا دەمایەوە و دەسەڵاتی شێخی گەورە رەها بوو، زەحمەت بوو ئەو تەریقانە بەشێوەیەکی فراوان پلبدەن. بەڵام لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەدا گۆڕانکاری بەسەر ئەمانە هات «٨٥ ل١٠».
شێخەکانیپەیڕەوی قادری لە کوردستاندا لە چەند بنەماڵەیەک پێکهاتبوون. ئەمانە پشتاوپشت بۆیان ماوەتەوە و خۆیان بۆ رەچەڵەکی پێغەمبەردەگەڕێنەوە. هەرچەندە موریدەکانیان ئاستی زانستی ئایینی و چالاکی و خۆشەویستیان لەناو خەڵکدا بەرزبووایە، ئەگەر لەو خانەوانانە نەبوونایە قەت نەدەبوونە شێخ.
گەورەترین خانەوانەی شێخان لە ژمارە و دەسەڵاتدا، ساداتی بەرزنجە بوون و پێشتر دەسەڵاتیان زیاتر لە سنووری میرنشینی بابان بوو. رکابەری گەورەی ئەمانە لە ناوچەکەدا، کە پەیڕەوی هەمان پەیڕەویان دەکرد شێخەکانی تاڵەبان بوون. موریدەکانی ئەم خانەوانەیە لە گەرمیان و دەوروبەری کەرکوک و هەندێ ناوچەی کوردستانی رۆژهەڵات بوون. ساداتی نەهری شێخانی پەیڕەوی قادری بوون لە ناوچەکانی هەکاری «٨٥ ل٣٢٨».
لە نێوان ساڵەکانی ١٨٠٠–١٨٥٠ لە کوردستاندا بە خێرایی پەیڕەوی نەقشبەندی پلیداو سنوورێکی دانا بۆ پەیڕەوی قادری و بووە رکابەرێکی گەورە بۆیان. هۆکاری خێرا بەهێزبوون و بڵاوبوونەوەی پەیڕەوی نەقشبەندی دەگەڕێتەوە بۆ چەند هۆکارێک. بەپێی ئەم پەیڕەوە بەپێچەوانەی پەیڕەوی قادرییەوە ئەو کەسەیدەبوو بە شێخ پێویستی نەدەکرد، کە لە رەچەڵکی پێغەمبەر و ئەسحابەکان بێت، بەڵکو ئەوە لە رێگەی چالاکی ئایینی و پیاوچاکی و شارەزایی لە پەیڕەوکەدا بوو، بۆیە لەو رێگەیەوە ژمارەیەکی زیاتر لە ناوچە جیاوازەکانی وڵاتەکەدا دەکرا بگەنە ئەو پلە. بە پێچەوانەی پەیڕەوی قادرییەوە مورید و خەلیفەی

شێخەکان لە ڕێگەی تەقوا و چاکەوە دەیانتوانی ببنە شێخ. ئەمانە شێخایەتی و تەقوا و ڕۆڵی ئایینی و کۆمەڵایەتی لە سنورێکی داخراوەوە گواستەوە بۆ بازنەیەکی گەورەتر. بە مانایەکی تر ئەم پەیڕەوە و شێخ و موریدەکانی کراوەتر و نزیکتر بوون لە خەڵکی سادەوە و لەناویاندا هەڵقوڵابوون و زیاتر شارەزای گرفت و ئازاریان بوون و زیاتر لە زمانیان دەزانین «**٨٥ ل٣٤٠**».

خانەوانەی شێخەکانی نەهری، کە مەڵبەندی دەسەڵاتیان لە دەوروبەری هەکاری بوو، لە سەرەتادا شێخی قادری بوون و ڕەچەڵەکی خۆیان دەگەڕاندەوە بۆ عەباسییە قورەیشییەکان. ئەم شێخانە دواتر وازیان لە پەیڕەوی قادری هێنا، هەر وەک بارزانییەکان کەوتنە پەیڕەوکردنی پەیڕەوی نەقشبەندی «**٨٥ ل٣٤٥**».

دوای لەناوچوونی میرنشینەکان شێخەکانی کوردستان لەچاو پێشتردا دەسەڵاتی سیاسی و ئابوورییان زیادیکرد و ویستیان ئەو بۆشاییە سیاسییە پڕکەنەوە، کە لە وڵاتەکەدا هەبوو. شێخەکانلەبەر چەند هۆکارێک لە هەموو چینوتوێژ و پێکهاتەکانی تری وڵاتەکە بۆ ئەو ئەرکە گونجاوتر بوون لەوانە «**١٩ ل٦٩**»:

- بەهۆی پێگەی کۆمەڵایەتی و ئایینیانەوە سودیان لە چاکسازی دەوڵەتەکان لە موڵکایەتی زەویوزاری کشتوکاڵی وەرگرت. لە ڕێگەی تاپۆ و سەنەدەوە توانیان ببنە خاوەنی زەویوزاری کشتوکاڵی گەورەو و داهات و سامانێکی زۆر لە ڕێگەی موڵکانە و باجسەندن لە مسکێنەکان بۆ خۆیان بپچڕن.
- بەناوی سەرپەرشتیکردن و چاودێریکردنی وەقفەوە، بە کردەوە بوونە خاوەنی موڵکەکانی وەقف و داهاتەکانی.
- بەهۆی ڕۆڵی گرنگی ئایینی و ڕۆحیەوە توانایان هەبوو ژمارەیەکی خەڵی زۆرتر یەکخەن و ڕۆڵی ناوبژیکەر لە نێوان خێڵەکاندا ببینن و جۆرە قەداسەتێکیان هەبێت لای دەسەڵاتداری دەوڵەتەکان.
- داهاتی زۆری دیاری و خێری خەڵکی سادەی وڵاتەکەیان هەبوو.
- بەهۆی زیادبوونی دەسەڵاتی سیاسیان و هاریکاریکردن لەگەڵ دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و وەرگرتنی پۆست داهاتی چاکیان بۆ خۆیان دەپچڕی.
- بەناوی خێرەوە دەیانتوانی بێگاری بکەن بە مسکێن و خەڵکی هەژار لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و خزمەتکاری تەکێ وماڵەکانیان.
- داهاتی نوسینی دوعا و دانی رووەک بۆ چارەسەرکردنی نەخۆشی لەش و دەروون.
- سەندی باج و گومرگ لە پیشەگەر و بازرگان و کاسپکارانی شارەکان و قۆرخکردن و بەشداریکردن لە بازرگانیدا.

لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا شێخەکان هەموو وەک یەک بەهێز نەبوون و دەسەڵاتی سیاسی و داهاتی ئابوری باشیان نەبووە. لەبەر لاوازی و بەربەرەکانی ناویان هەندێ لەوانە خۆیان دەخزانە بەر خێڵەکان. بۆ نمونە لە ناوچەی مەهاباد سێ شێخ و سێ تەکێ هەبووە. دوانیان چوونە پەنا دوو خێڵی جیاوازەوە و سێیەمیان لە ڕێگەی پشتگیری خەڵکی شارەوە پێگەی خۆی بەهێز کرد.
نە شێخەکان و نە دەوڵەتەکان وەکو پێویست نەیانتوانی بۆشایی سیاسی و سەربازی و سەقامگیری وڵاتەکە پڕکەنەوە و کۆنترۆڵی وڵاتەکە بکەن. جەردە و چەتە و پیاوکوژ و تاڵانی شار و گوند وماڵی خەڵک ڕووداوێکی ڕۆژانە بوو. ئەگەر هەندێ لە خێڵەکان دەرفەتیان بۆ هەڵکەوتایە دەکەوتنە تاڵانی و سەرانەسەندن و ئازاردانی بازرگان و کاروانچی و بەرهەمهێنەر و پێکهاتەکانی وڵاتەکە «٩٦ ل١٧٧».
شکستهێنانی شێخەکان لە پڕکردنەوەی تەواوی بۆشایی سیاسی دوای میرنشینەکان و یەکخستنی وڵاتەکە و پچڕینی شێوەیەک لە سەربەخۆیی سیاسی تیایدا دەگەڕێتەوە بۆ چەندین فاکتەر، بەڵام هەندێکیان گرنگترین و سەرەکی بوون.
بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان بۆ ناوچەکە و شکستهێنانی دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و زەلیل بوونیان و لەدەستانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابورییان لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا، شکستهێنانی سیستمی فیوداڵی خێڵیەتی و ئایدۆلۆژی ئایینی ئیسلام بوو. ئەمە کاریگەری گەورەی هەبوو لەسەر ڕۆڵ و توانای دەسەڵاتی ئایینی لە کوردستاندا و لەلایەن خێڵ و چینوتوێژەکانی کوردستانەوە چاوەڕوانی ئەوەیان لێ نەدەکرا بتوانن قەیرانەکانی وڵاتەکە چارەسەرکەن.
ڕەنگە ئەگەر سێ چوار سەدە لەوەو پێش میرنشینەکانی کوردستان شکستیان بهێنایەوە و سنووری نێوانیان تێکبشکایە، پەیڕەوتێکی ئایینی بەهێز بەشێوەی سەلەفیەکانی عوسمانی و سەفەوییەکان بیانتوانیایە وڵاتەکە یەکخەن و دەوڵەتێکی سەرانسەری بونیاد بنێن، بەڵام لەو زەمینە نوێیەی نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا دەتوانین بڵێین ئەوە مەحال بوو.
گرنگترین و بنچینەترین فاکتەر، کە بوو بەهۆکاری ئەوەی دەسەڵاتی شێخەکان نەتوانێ لە بازنەیەکی بچوک بچێتە دەرەوە بریتی بوو لەوەی کە ئەوانە لە ڕێگەی موڵکایەتی زەوی و داهات و سامانێکی زۆرەوە بوونە توێژێکی بەهێز و ئاشکرا لە چینی فیوداڵی موڵکداری وڵاتەکە. ململانێی بنەماڵەی ئایدۆلۆژیشێخەکان

و پەیڕەوکانیانلەگەڵ یەکدا تێکەڵاو بوو بە ململانێیان لە پێناوی دەستکەوتی ئابوری زۆرتر و کۆنترۆڵکردنی ناوچەی گەورەتر و پچڕینی زیاتر دەسەڵاتی سیاسی.

هەموو ئەمانە ململانێ و دوژمنایەتی نێوان بنەماڵەی شێخەکان و پەیڕەوکانیان و هەروەها خێڵەکانی زیاتر و دژوارەتر دەکرد و زەحمەت بوو لە بەریەکدا یەک بگرن. بێگومان لە کۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا دەستێوەردانی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و دەوڵەتە کەپیتالیستەکان لەو ململانانەدا ئەو لەیەک ترازانەی زیاترکرد. رووتاندنەوە و چەوساندنەوەی مسکێن و توێژە کۆمەڵایەتەکانی خوارەوە و پێکهاتە ناموسڵمانەکانی وڵاتەکە، هەروەها قۆرخکردنی بازرگانی و رووتاندنەوەی پیشەگەر و کاسبکارانی ناو شارەکان، ئەو شێخانەی دەخستە بەرەی دژ بە زۆرینەی خەڵکی وڵاتەکە «٩٨ ل١٢٢\٨٥ ل٢٠٨».

دەوڵەتی عوسمانی و قاجاری ئێران لاوازی و پچڕپچڕی شێخ و خێڵەکانی کوردستان و ململانێی نێوانیان بۆ سەروەت و سامانی زیاتر و خواستیان بۆ مانەوەی سیستمی فیودالی خێڵەکی بە ئاسانی دەقۆستەوە و سودیان لێوەردەگرت بۆ سەرکوتکردنی راپەڕینی ناوخۆ و بەشداریکردن لە شەڕی دەرەکیدا.

لە شەڕەکانی ساڵەکانی ١٨٧٠ ی دەوڵەتی عوسمانی لەگەڵ روسیادا، ژمارەیەکی زۆر لە شێخ و سەرەک خێلی کورد بەشداریانکرد. لەوانەی کە بەشداریان لەو شەڕانەدا کرد شێخەکانی نەهری کوردستانی باکور و شێخاکانی قادری کوردستانی باشوور بوون. بەناوی جیهاد و رۆح شادبوون بە بەهەشت خەڵکێکی زۆریان فریودا و لەو شەڕانەدا بەکوشتیان دان. لە راستیدا هۆکاری سەرەکی ئەو شێخانە لەو شەڕانەدا تاڵانی و دەستکەوتی شەڕ بوو. دەگێڕنەوە ئەوانە بە چەکی کۆنی وەکو خەنجەر و شمشێر و دەمانچەوە روویان کردۆتە بەرەکانی شەڕ، بەڵام لە گەڕانەوەیاندا بە تفەنگی روسی چاک و تاڵانی زۆرەوە گەڕاونەتەوە «٨٥ل١٨٠».

ساڵی ١٨٩١ سوڵتان لە ژمارەیەک خێڵی رەوەند و خێڵی شەڕکەری تری باکوری کوردستان، لەشکرێکی گەورەی بەناوی سوارەی حەمیدییە پێکهێنا. سەرەک خێڵەکان کران بە سەرکردەی تیپەکانی ئەو لەشکرە. لە نێوان ساڵەکانی ١٨٩٢–١٨٩٩ ژمارەی چەکدارانی ئەو سوپایە لە ٤٠ هەزار تێپەری کرد و لە ٦٢ تیپ پێکهاتبوو. خێڵە کوردەکان ئەم کارەی سوڵتانیان لا بەخشندە بوو. ئەو سەرکردانە موچە و چەکی باشیان پێدراو قەولی بەشێک لە تاڵانی شەڕیان پێدراو لە زۆربەی باجەکانی دەوڵەت ئازاد کران.

ئەم لەشکرە رۆڵی جەندرمەیان دەبینی و ئەرکی کۆنترۆڵکردنی ناوچە و خێڵ و

شێخەکانی کوردستانیان لە ئەستۆدا بوو. بەشدارییان لە شەڕەکانی روسیا کرد و دواتر لە نێوان ساڵەکانی ١٨٩٤-١٨٩٦ بەشداریان لە کۆمەڵکوژی و سەرکوتکردنی ئەرمەنیەکان و دەربەدەرکردن و تاڵانی ناوچەکانیانداکرد. ئەمانە نەکو هەر بەشداریانکرد لە کوشتاری ئەرمەنیەکاندا، بەڵکو بەشداریان لە سەرکەوتنی هەموو نارازییەک لەناو خەڵکانی کوردستانیشدادەکرد «٩٥ ل٩٤\٨٥ ل٢٧٠».

سوارەی حەمیدییە بوونە پاڵپشتێکی گرنگی سوڵتان و پارێزگاریکردنی سیستمی فیودالی خێڵەکی و خەلافەت. دژی چاکسازی یاسایی و سیاسسی و بزووتنەوەی دەستوری بوون. ساڵی ١٩٠٨ لە پاڵ سوڵتاندا دژی مەجلیس و حکومەتی نوێی لاوانی تورک وەستانەوە.

ساڵی ١٩٠٨ لەلایەن مەجلیس و حکومەتی دەستورییەوە هەڵوەشێنرایەوە. سەرکردە و کوڕەکانیان کران بە ئەفسەر لە سوپای عوسمانیدا و بەشێک لە تیپ و جەنگاوەرەکانیان کرانە سەرباز لەو سوپایەدا. ساڵەکانی ١٣\١٩١٢ لە شەڕەکانی بەڵقان بەشداریانکرد و دواتر لە شەڕی یەکەمی جیهانیدا. دواتر هەندێکیان پشتگیری کەمالیەکانیان کرد لە دامەزرانی دەوڵەتی تورکیادا و بەشێکیان هەتا کەوتنی سوڵتانلەگەڵ مانەوەی خەلافەت و سیستمی فیودالی خێڵەکیدا بوون.

لەگەڵ ئەوەی زۆربەی سەرەک خێڵ و شێخەکان خەریکی بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان بوو، هەروەها لەگەڵ مانەوەی سیستمی فیودالی خێڵەکیدا بوون و پستگیری سوڵتان\شایان دەکرد، بەڵام جاری وا هەبووە زوڵمو زۆرداری دەوڵەتەکان و دەسەڵاتدارانی دەوڵەت لە کوردستاندا و قورسی باج لەسەریان هەندێکیانی ناچار دەکرد رووبەڕووی ئەو دەوڵەتانە ببنەوە «٩٦ ل٧٧».

لە نیوەی دووەمی بزووتنەوەی سەربەخۆیی نەتەوایەتی بەڵقان و هەوڵدانی ئەرمەنییەکان بۆ پچڕینی سەربەخۆیی یان پچرینی مافە نەتەوایەتییەکانیان و لەهەمانکاتدا زوڵمی کاربەدەستانی توێژێکی ئۆرستۆکرادتی سەربازی و ئیداری ئەو دەوڵەتانە لە کوردستاندا هەتا رادەیەک سۆزی نەتەوایەتی و نیمچە سەربەخۆیی لەناو هەندێ لەو سەرکردانەدا جوڵاند. یەکێ لەوانەی لەو سەردەمەدا راپەڕین شێخەکانی نەهری بوون، کە بە شۆڕشی شێخ عوبەیدوڵڵای نەهری ناسراوە. شێخەکانی نەهریسەرەڕای رۆڵی ئایینی و رۆحیان، توێژێکی فیودالی مولکدار بوون و لە هەندێ ناوچەی ناوەڕاستی کوردستان دەوڵەمەند و بەهێز بوون و ژمارەیەکی زۆر گوند و ئاژەڵ و زەویوزاری کشتوکالیان هەبوو. شێخ توانی ژمارەیەک خێڵ لە دەوری خۆی کۆبکاتەوە و هێزێکی سەربازی پێکەوەبنێ «٨٥ ل٣٤٥».

ڕێگەدانــی دەوڵەتــی عوســمانی بــە وجــوودی شــێخ لــەو ناوچانــەدا و پەیوەنــدی دۆســتانەی شــێخ لەگــەڵ ســوڵتاندا، هەروەهــا لاوازی دەوڵەتــی قاجار و پشــێوی دۆخی ناوخــۆی کوردســتانی ڕۆژهــەڵات و ناســەقامگیری و زوڵمــی زۆر بەســەریانەوە وای لــە شــێخ کــرد ڕووی ڕاپەڕینەکــەی بکاتــە دەوڵەتــی قاجــار لــە ناوچەکانــی باکــوری کوردســتانی ڕۆژهــەڵات. ئــەو ڕاپەڕینــە لــە نێــوان ســاڵەکانی ١٨٨٠-١٨٨٣ بــەردەوام بــوو. لەگــەڵ ئــەوەی بەشــێک لــە خواســت و دروشــمی ئــەو بزووتنەوەیــە سروشــتێکی نەتەوایەتییــان هەبــوو، بــەڵام بەهــۆی ئــەو فاکتەرانــەی پێشــوتر باســمانکرد زۆربــەی ســەرەک خێــڵ و شــێخەکانی وڵاتەکــە پشــتگیریان نەکــردو بزووتنەکــە شکســتی هێنــا «٨٥ ل ٩٦\٣٥٠ ل ١٨٤».

بێجگەلــە بزووتنەوەکــەی شــێخانی نەهــری، چەندیــن ڕاپەڕین لە کوردســانی ڕۆژهەڵات دژی باجــی قــورس و زوڵــم و زۆری دەســەڵاتدارانی ئــەو وڵاتــە ڕوویــدا. لەوانــە ڕاپەڕینــی ســەرکردەکانی لوڕســتان ســاڵی ١٨٦٠، ڕاپەڕینــی جەمــاوەری گــەورەی ناوچــەی تالیســی نزیــک کرماشــان ســالی ١٨٦٩. نێــوان ســاڵەکانی ١٨٨٦- ٨٧ چەندیــن ســەرەک خێــڵ ڕاپەڕیــن لەوانــە خێڵەکانــی هەمەوانــی و چەلەبــی و کەلهــور «٩٨ ل ٨٥».

کاردانەوەی چاکسازی دەوڵەتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستلەسەر کوردستان ١٨٥٠

وەکــو لــە بەنــدی پێنجەمــدا باســمانکرد، گرنگتریــن ئــەو چاکســازییانەی دوو دەوڵەتەکــە لــە ســەدەی نــۆزدەدا لــە پێنــاوی بەهێزکردنــی توانــای ســەربازی و زیادکردنــی داهاتــی دەوڵەتکردیــان بریتــی بــوو لــە گۆڕانکاری لــە موڵکایەتــی زەویوزار و دامەزراندنــی ســوپای نیزامــی هاوچــەرخ و هەروەهــا کۆکردنــەوەی باجــەکان بــە شــێوەیەکی ڕاســتەوخۆ لەلایــەن دەوڵەتــەوە.

پرۆســەی لەناوبردنــی میرنشــینەکان بــە درێژایــی نیــوەی یەکەمــی ســەدەی نــۆزدە لەلایــەن دەوڵەتەکانــەوە هەنــگاوی یەکــەم بــوو بــۆ ڕێگەخۆشــکردن بــۆ جێبەجێکردنــی ئــەو چاکســازیانە لــە کوردســتاندا. لــەدوای نەمانــی میرنشــینەکان، لــە نیــوەی دووەمــی ســەدەکەدا ئــەو چاکســازییانە خرانــە گــەڕ و کاردانــەوەی گرنگییانلەســەر کۆمەڵگەکــە هەبــوو، کــە دەتوانیــن هــەرە گرنگەکانیــان لــە ســێ خاڵــدا کۆبکەینــەوە «٩٥ ل ٨٤»:

- گۆڕانی موڵکایەتی فیوداڵی خێڵەکی بە موڵکایەتی فیوداڵی.
- گوژمــدان بــە نیشــتەجێکردنی ڕەوەنــدەکان و بەشــداریکردنیان لــە بەرهەمهێنانــی کشــتوکاڵی و باجدانــدا.
- هاتنــی توێژێــک لــە کاربەدەســتانی دەوڵــەت و خزمانــی بنەماڵەکانــی عوســمانی و

قاجاربۆ کوردستان و بوونیان بە توێژێک لە خاوەن موڵک و سامان.
لە دوای ئەو چاکسازییانە گۆڕانکاری لە موڵکایەتیدا دەستیپێکرد. هەڵبەتە ئەو گۆڕانکاریە بە بڕیارێک و لە ماوەیەکی کورتدا نەهێنرایە ئەنجام، بەڵکو پرۆسەیەکی درێژخایان بوو، کە زیاتر لە ٥٠ساڵی تری خایاند هەتا جێگەی خۆیگرت. بەپێی ئەوە موڵکایەتی زەویوزار لە کوردستاندا گۆڕا بۆ موڵکایەتی تاک. بەشی هەرە زۆری ئەو موڵکایەتییە کەوتە دەست سەرەک خێڵ و شێخ و کاربەدەستانی ئیداری و سەبازی دەوڵەت و دواتریش هەندێ بازرگانی گەورە بەشێکیان لەو موڵکانە کڕیوە «**١٩** ل**٥٩**».
گۆڕینی موڵکایەتی فیودالی خێڵەکی بە موڵکایەتی فیودالی هەتا رادەیەکی زۆر سروشتی کلاسیکی فیودالیزمی ئەورووپای گرتە خۆی. مسکێنەکانی کوردستان، کە زۆرینەی خەڵکی وڵاتەکە بوون هەروەکو کۆن بێ موڵک و ماف مانەوە. ئەوەی گۆڕانی بەسەرداهات موڵکایەتی و رۆڵی بەشێک لە ئەندامەکانی خێڵەکان بوون. بەشێک لە سەرەک خێڵ و شێخەکان بوونە فیودالی موڵکدار. هەندێ لەوانە رۆڵی سەرکار و کوێخا و کاربەڕێوەبەری سەرەک خێڵیان دەبینی و بەشی خۆیان لە رێگەی باج و سەرانە و گەندەڵیوە لە مسکێنەکان دەپچڕی. هەندێکی تریان بەهۆی خزمایەتی یان نزیکیان لە سەرەک خێل و شێخەکانەوە پارچە زەوی بچوک یان گەورەیان پێ دەدرا بۆئەوەی راستەوخۆ خۆیان بەرهەمی تیادا بهێنن. ئەمانە توێژی خوارەوی مڵکداری بچوک و ناوەندیان لە لادێدا لێدروست بوو «**٩٥** ل**١٨٤**\ **٨٥** ل**٢٦٥**».
گروپێکی تر، کە بوون بە توێژێکی فیودالی موڵکدار لە کوردستاندا کاربەدەستانی ئیداری و سەبازی و خزم و دەستوپێوەندی شا\سوڵتان بوون. ئەمانە لەرێگەی بەکارهێنانی توانای سەربازی و ئیداری و بەتیل و دزی و گەندەڵیەوە خۆیان کرد بە خاوەن زەویوزار لە وڵاتەکەدا یان لە رێگەی دانی زەوی بە خەڵکی تر لە رێگەی بەرتیل وەرگرتنەوە بوونە خاوەن سامانی گەورە.
هەرچەندە ئەم گۆڕانکارییانە بنەمایەکی گرنگی سیستمی فیودالی خێڵەکی لە کوردستاندا تێکشکاند و رۆڵی دەروونی و قەداسەتی خێڵ و شێخەکانی لەناو ئەندامی خێڵ و مسکێن و پێکهاتەکانی وڵاتەکە لاوازکرد، بەڵام لەبەر چەندین هۆکار بنەمای کۆمەڵایەتی و خێڵەکی و عورف و نەریتی خێڵەکی لە وڵاتەکەدا بنبڕ نەبوو و بگرە لەسەر بنەمای بەرژەوەندی هاوبەشی نوێ شێوازی بەدتری گرتە خۆی.
ئەو گۆڕانکارییانە هەڵپەی سەرەک خێڵ و شێخەکان و ئەندامی خێڵەکانی

زیاترکـرد بـۆ پچڕینـی گەورەتریـن ڕێـژەی موڵـک و سـامان بـۆ خۆیانـو لەهەمانکاتدا ڕووتاندنـەوەی زیاتـری مسـکێنەکان. ئـەو هەڵپەیـە ململانێـی نێـوان ئـەو فیوداڵـە موڵکدارانـەی زیاترکـرد و هەوڵیـان دەدا لەسـەر حسـابی یەکتـری گەورەتریـن ڕێـژە بـۆ خۆیـان بپچـڕن.

لەبەرئـەوەی بچڕینـی موڵکایەتـی لەڕێگـەی توانـای سـەربازی و پێگـەی کۆمەڵایەتییـەوە بـوو، تەنهـا سـەرەک خێـڵ یـان شـێخەکان بـوون توانایـان هەبـوو ئـەو موڵکایەتیـە بـۆ خۆیـان بپچـڕن. بێ ئەوانـە ئەندامـی خێڵـەکان بێ پشـت دەبوون و نەیاندەتوانـی بەشـی خۆیـان بپچـڕن. بـۆ ئـەوە سـەرەک خێـڵ و ئەندامەکانـی و شـێخ و موریدەکانـی پێویسـتیان بـە یەکتـری هەبـوو. هەروەهـا مانـەوەی بنەمـای کۆمەڵایەتـی و ئایدۆلـۆژی خێڵەکـی مەرجێکـی گرنـگ بـوو بـۆ یەکێتـی نێوانیـان. هەڵبەتـە ململانێـی نێـوان شـێخ و سـەرەک خێڵـەکان و هەڕەشـەی بەردەوامیـان لەسـەر یـەک ئـەو خێـڵ و خەڵکانەیـان زیاتـر بـە سـەرکردەکانیانەوەگرێداوە «٨٥ ل ١٢٠».

بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری جیهـان و بـازاڕی فراوانـی کـراوە و تێکشـکاندی بەرهەمهێنانـی قوفڵـدراوی خێڵەکـی و ڕکابـەری بـازاڕ و تـرس لـە باجکۆکـەرەوە و ئیحتیـکاری بـازر لەلایـەن توێژێـک لـە بازرگانـی گـەورەوە، لای زۆربـی ئەندامانـی خێڵـەکان و پیشـەییەکان و مسـکێنەکان هەڕەشـە بـوو لـە مـان و نەمانیـان. ئـەو شـێوازی ژیـان و بەرهەمهێنانـەی کـە بەسـەدان یـان ڕەنگـە هـەزاران سـاڵ لەگەڵـی ڕاهاتبـوون و جۆرێـک ئارامـی پـێ دابـوون لەژێرهەڕەشـەدا بـوو. بۆیـە ئـەو بڵاوبوونـەوەوە بەتایبەتـی لـە ناوچەیەکـی دابـڕاوی وەکـو کوردسـتاندا وای لـەو خەڵکانـە دەکـرد بـۆ پارێزگاریکردنـی خۆیـان بچنـە پـاڵ سـەرەک خێـڵ یـان شـێخێک و جـاری واهەیـە کاربەدسـتانی بەهێـزی دەوڵەتەکانیـش.

لـە هەمانکاتـدا بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری جیهـان و هاتنەنـاوەوەی غەیـرە دیـن و بیـروڕای عیلمانـی و چاکسـازی یاسـایی و سیاسـی هەڕەشـە بـوون لەسـەر عـورف و نەریتـی خێڵەکـی و ئایدۆلـۆژی ئیسـلامی، کـە فاکتەرێکـی گرنـگ بـوو بـۆ مانـەوەی سیسـتمە کۆنەکـە و چینوتوێژەکانـی. بۆیـە شـێخەکانی کوردسـتان و سـەرەک خێڵـەکان هەروەکـو شا\سـوڵتان و دەسـەڵاتی ئایینـی شـیعە و سـوننەی سـەلەفی هەمـوو توانایەکیـان بەکاردەهێنـا بـۆ ترسـاندنی خەڵـک لـەو هەڕەشـەیە و کۆکردنەویـان لـە دەوری خۆیـان «١٩ ل٧٧».

بـۆ زیاتـر چوونـە نـاو باسـەکەوە و تێگەیشـتنی چۆنیەتـی بەرێوەچوونی پرۆسـەکەو لێـردا هەنـدێ نمونـە دێنینـەوە. لەسـەرەتای سـەدەی نـۆزدە جافـەکان و خێڵەکانـی

تری دۆستیان لە دەوروبەری ١٠ هەزار رەشماڵی رەوەند و ٣ هەزار خێزانی نیمچە رەوەند پێکهاتبوون. بەڵام دوای سەد ساڵ لەژێر فشاری دەوڵەتەکاندا بەخۆشی بێت یان ناخۆشی بەشێکی زۆریان وازیان لە ژیانی رەوەندی هێنا و نیشتەجێبوون. بەشێک لەوانە بۆ ماوەیەکی زۆر بە نیشتەجێبوون رازی نەدەبوون و هەردەرفەتێکیان بۆ هەڵدەکەوت دەکەوتنەوە ژیانی رەوەندی.

لە ساڵەکانی ١٨٨٠دا بەشێک لە زەوییەکانی شارەزوور لەسەر بەگزادەکانی جافەکان تاپۆکرا. سنووری موڵکەکانیان لە ناوچەکانی خالیس و سەعدیە و خانەقینەوە هەتا هەڵەبجە و پێنجوینی گرتۆتەوە. بێجگە لەو زەویە کشتوکاڵیانە خاوەنی لەوەڕگای گەورەبوون. بەشێکیان لە ئێران ماونەتەوە و بوونەتە خاوەنی زەوی کشتوکاڵی گەورە. ئەم خێڵانە تەنها نەبوونەتە خاوەن زەوی کشتوکاڵی، بەڵکو لەگەڵ زەوییەکاندا مسکێنەکانیشیان کەوتۆتە ژێر دەسەڵاتەوە. ئەو خێڵانە لەبەر گەورەیی و بەهێزیان و پەیوەندیی باشیان لەگەڵ دەوڵەتەکاندا، پۆستی حکومی و موچە و دیاریان پێدراوە. لە بەرامبەردا ئەم خێڵانە ناچاربوون ساڵانە باج بدەن بەو دەوڵەتانە و لەکاتی پێویستدا بەشداری شەڕەکانیان بکەن «٩٥ ل ٩٦\٩٤ ل ٤٦».

دزەییەکان لە ناوچەکانی دەشتی هەولێر نیشتەجێبوون. ئەم خێڵە شەڕکەر نەبوون و لە رێگەی پەیوەندی دوستانەیان لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمدا یەکێ لە سەرکردەکانیان لەلایەن دەوڵەتی عوسمانییەوە پۆستی والی هەولێری پێبەخشرا. لەو رێگەیەوە بە پشتیوانی سوپای عوسمانی دەستیان گرتووە بەسەر بەشێکی زۆری زەوی کشتوکاڵی دەشتی هەولێر و لەرێگەی تاپۆو سەنەدەوە کردوویانە بە موڵکی خۆیان. دوای داڕمانی دەوڵەتی عوسمانی و دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق لە ساڵەکانی ١٩٢٠ دا پەیوەندی دۆستانەیان لەگەڵ ئەو دوڵەتە هەبووە و چەندین پۆستیان لە پەرلەمان و حکومەتدا پێدراوە «٨٥ ل ١١٣».

لە دوای ساڵەکانی ١٨٥٠ وە لە ناوچەکانی باکوری جزیرە خێڵی رەوندی دووری ناچارکراون لەو ناوچانە جێنشینبن. ئەمانە خێڵی گەورە و شەڕکەر و بەهێز بوون و چەکداری زۆریان هەبوو. لە رێگەی هەڕەشە و بەکارهێنانی هێزەوە توانیانزەویوزاری مەزنی بەپیتی ئەو ناوچانە کۆنترۆڵ بکەن و سەرکردە و ئاغاکانیان لە رێگەی سەنەد و تاپۆوە ببنە خاوەن موڵک.

بێجگەلە مسکێنە ناخێڵەکییە کوردەکان، کە زۆرینەی دانیشتوانی ناوچەکە بوون، ژمارەیەکی زۆر لە ئاسوری هەر لە کۆنەوە خەڵکی ناوچەکەبوون.

هەمـوو ئەوانـەش لای ئـەو خێڵـە کوردانـە حیسـابی مسـکێنیان بـۆ کـراوە و دەبوایـە مۆڵکانــە وســەرانەیان پێبــدەن و لەکاتــی پێویســتدا بێگاریــان بــۆ بکــەن.
بێگومــان هەمــوو ســەرەک خێــڵ و شــێخانی کوردســتان دەرفەتــی ئەوەیــان بــۆ دروســت نەبــوو، کــە ببــن بــە موڵکــدار و خاوەنــی ســامان و پۆســتی دەوڵــەت، بەڵکـو بەشـێکی زۆریـان رووبـەڕووی سـەرکوتکردن و هـەژاری بوونـەوە. بەشـێک لـەو خێڵـە رەوەنـدەکان، نەکـو هـەر نەبوونـە خـاوەن زەویـوزار و مسـکێن، بەڵکـو بەهـۆی باجـی قورسـی دەوڵەتـەکان بەسـەریانەوە و بـەزۆر بردنـی لاوەکانیـان بـۆ خزمەتــی ســەربازی رووبــەڕووی هــەژاری و نەخۆشــی و بــێ ئیشــی بوونــەوە. بەتایبەتــی لــە ســاڵانی ســارد و لــە کاتــی پەتــا بڵاوبوونــەوە ژمارەیەکــی زۆر ئاژەڵەکانیـان مـردار دەبوونـەوە و خۆیـان رووبەڕوویبرسـێتی و مـردن دبوونـەوە. بەشـێک لەوانـە دەبوونـە مسـکێن و شـوانکار و پیـاوی شـێخ و ئاغـاو دەسـەڵاتداری دەوڵــەت یــان حەودالــی کار دەبــوون و روویــان دەکــردە شــارەکانی کوردســتان و شــارە گەورەکانــی نمونــەی ئەســتەنبوڵ و بەغــدا و تــاران «**١٩** ل**٥٤**».
 بوونـی سـەرەک خێـڵ و شـێخەکان بـە موڵکـدار و دانـی پۆسـتی حکومـی و ئەرکـی باجکۆکردنــەوە پێیــان ململانــێ و دوژمنایەتــی خســتە نێــوان ئەوانــەوە و بێــزاری و هــەژاری زۆرینــەی خەڵکانــی کوردســتان. زۆرجــار چارەســەری دوژمنایەتــی نێوانیــان لــە رێگــەی توندوتیــژی و شــەڕەوە یەکلایــی بۆتــەوە و پەنایــان بردۆتــە پەنــا دەوڵەتــەکان. ئــەم پرۆســەیە مەســەلەی خۆفرۆشــتن بــە بێگانــە و پاشــکۆیەتی و ئەڵقەلەگوێیــی لــە ناویاندازیادکــرد و بــووە دیاردەیەکــی رۆژانــەو کلتورێکــی قبوڵکــراو لــە وڵاتەکــەدا . ئــەم عورفــە نالەبــارە زیاتــر لــە جــاران رەگوریشــەیان لــە کۆمەڵگەکــەدا داکوتــی. ئەمــە نەکــو تەنهــا لــە کۆتایــی ســەدەی نــۆزدە و ســەرەتای ســەدەی بیســتدا باڵــی کێشــا بەســەر وڵاتەکــەدا، بەڵکــو پاشــماوکانی بــە درێژایــی ســەدەی بیسـت لـە زۆر ناوچـەی کوردسـتاندا هـەر مایـەوە و هەتـا ئەمـڕۆش ئـەو نەریـت و خاسـڵەتانە لەنـاو هەنـدێ لـە پارتـە سیاسـی و گـروپ و پێکهاتەکانـدا بـە ئاشـکرا دەبینرێـت.

بۆچی کوردستان نەبووە مەڵبەندێکی ئابوری بەهێز؟ ١٨٥٠– ١٩٢٥

رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت، وەکـو پێویسـت نەیتوانـی سـوود لـە بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری جیهـان وەربگرێـت و لـە رێگەوەسیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری بەرفراوانتـر و سـەربەخۆتیایدا دروسـت بێـت، کـە ببێتـە بەشـێکی بەهێـز لـەو

سیستمە نوێیە، بەڵکو بە پێچەوانەوە بووە بە پاشکۆی ئەو سیستمە. لەگەڵ ئەوەشدا لە ناوچەکەدا چەندین مەڵبەندی ئابوری پاشکۆی بەهێز دروستبوو، کە ناوچەی جیاوازیان بە ڕێگەی جیاوازەوە دەبەست بە بازاڕی جیهانەوە و بوونە جێگەی سەرنجڕاکێشانی دەوڵەتە سەرمایەدارەکانی جیهان و کۆمپانیەکانیان «بەندی پێنجەم».

بەهەمان شێوە کوردستانیش وەکو شوێنەکانی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بووە پاشکۆی کەپیتالیزمی جیهان. بەڵام ئەوەی تایبەتمانداری بە وڵاتەکەدا ئەوە بوو کە مەڵبەندیئابوریبەهێزی پاشکۆ تیایدا دروست نەبوو، کە سەرانسەری وڵاتەکە پێکەوە گرێدا و سەرنجی دەوڵەتە کەپیتالیستەکانی جیهان بەلای خۆیدا ڕاکێشێ. بە پێچەوانەوە هەر بەشێکی وڵاتەکە بەجیا بەسترایەوە بە یەکێک لە سەنتەرە ئابورییەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە.

بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان بۆ کوردستان و کاردانەوەکانی لە وڵاتەکەدا دەکرێ دابەشکرێ بە چەند قۆناغێکدا. قۆناغی نێوان ساڵەکانی ١٨٠٠–١٨٥٠، قۆناغی ساڵەکانی ١٨٥٠–١٨٦٩، قۆناغی ساڵەکانی ١٨٦٩–١٩١٨، قۆناغی ساڵەکانی ١٨١٨–١٩٢٥.

١- قۆناغی نێوان ساڵەکانی ١٨٠٠–١٨٥٠. وەکو چۆن میرنشینەکان کۆسپ بوون لە بەردەم چاکسازییەکانی دەوڵەتی عوسمانی و قاجار و لەلایەن ئەوانەوە روخێنران، بەهەمان شێوە سیستمی فیودالی خێڵەکی داخراوی میرنشینەکانی کوردستان و دابەشبوونی وڵاتەکە بەسەر چەندین یەکەی لەیەک دابڕاودا ڕێگربوو لە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری و دروستبوونی شاری بازرگانی و زیادکردنی بەرهەمهێنان و بوژاندنەوەی بازرگانی، بۆیە دەوڵەتە کەپیتالیستەکان و کومپانیەکانیان تێکشکاندنی ئەو سنوورانەیان لە بەرژەوەندی خۆیاندا دەبینی. ئەو ٥٠ ساڵە قۆناغی تێکشکاندی ئەو سیستمە و لەناوبردنی میرنشینەکان بوو. لەو ساڵانەدا وڵاتەکە رووبەڕووی شەڕ و ئەشکەنجە و کاولبوون و لاوازبوونی بەرهەمی کشتوکاڵی و ئاژەڵبەخێوکردن و بازرگانی بۆوە. بۆیە لەم قۆناغەدا لە زۆربەی ناوچەکانی کوردستان گۆڕانکارییەکی ئەوتۆ لە بەرهەمهێنان و بوژاندنەوەی بازرگانی و بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری روویندا. ناوچەکانی دەرەوەی دەسەڵاتی میرنشین و خێڵە گەورەکانی کوردستان نمونەی ڕۆژئاوای جزیرە و ڕۆژئاوای ئامێدی بەهۆی دووریانەوە لە شەڕو ئاژاوەوە و زیاتر سەقامگیری تیایاندا بەهۆی کۆنترۆڵی دەوڵەت گۆڕانکاری زیاتر تیایاندا روویدا.

٢- قۆناغی ١٨٥٠–١٨٦٩. دەتوانیین بڵێیین بوژاندنەوەی بازرگانی لە ساڵەکانی

پەنجای سەدەی نۆزدەی کوردستان لە ئاستی بازرگانی سەرەتای سەدەی نۆزدەی هەندێ شوێنی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بوو. بە مانایەکی تر ئەو بۆژاندنەوەیە لە کوردستاندا زیاتر لە ٥٠ ساڵ کەوتە دوای شوێنەکانی ترەوە.

لەم قۆناغەدا دەسەڵاتدارنی دەوڵەتەکانی ئێران و عوسمانی لە پێناو زیادکردنی داهاتی باجەکانیان لە رووی ئیداری و سەربازییەوە هەتا رادەیەک توانیان کۆنترۆڵی زۆربەی شارەکانی کوردستان بکەن و ئاسانتر لە پێشتر کۆنترۆڵی رێگە بازرگانیەکانی نێوان ئەو شارانە و شارە بازرگان و مەڵبەندە ئابورییەکانی ناوچەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بکەن. ئەم کۆنترۆڵە رێگەی خۆشکرد بۆ دەستپێکردنی بازرگانی لە وڵاتەکەدا «**٩٨ ل٢٦**».

ئەو گۆڕانکارییانەی لە موڵکداری زەویوزاردا روویدا، کە تیایدا سەرەک خێڵ و شێخەکان بوونە خاوەن موڵکی تایبەتی خۆیان، بووە هۆکاری ئەوەی بەشێک لەوانە زیاتر لە جاران دڵیان بە زیادبوونی بەرهەمهێنان بسوتێت، بەتایبەتی بەهۆی بوژاندنەوەی بازرگانی و زیادبوونی خواستی هەرێمایەتی و دەرەکی لەسەر هەندێ بەروبوومی بازرگانی. ئەمانە تەماعی ئەو موڵکدارانەی کوردستانی زیادکرد بۆ پارە و سەروەت پەیداکردن کەوتنە ئەوەی هەوڵ بدەن بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی زیاتر و فرەچەشنتر بکەن و بەشێک لەوە هەناردەی بازاڕی دەرەوە بکەن.

نیشتەجێبوونی خێڵە کۆچەرییەکان و بەشداریکردنیان لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیدا بە هەمان شێوە بووە هۆکاری زیادبوونی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی. سەرەڕای ئەوە ئەو نیشتەجێبوونە بووە هۆکاری زیادبوونی مەساحەی زەوی کشتوکاڵی، چونکە زۆر زەوی کستوکاڵی هەبوو پێشتر بێ ساحێب بوون و بەکار نەهێنرابوون لە بەرهەمهێنیاندا. ئەگەرچی بەخێوکردنی مەڕوماڵات بەهۆی نیشتەجێبوونی رەوەندەکانەوە لە هەندێ ناوچە کەمیکرد، بەڵام بەهۆی زیادبوونی خواستی هەندێ ناوچەی دەرەکی لەسەر ئەوانە لەم قۆناغەدا بەشێوەیەکی گشتی کەمی نەکرد.

بەهۆی هاتنی ژمارەیەکی زۆر لە کاربەدەستانی دەوڵەت و سوپا بۆ شارەکان و زیادبوونی سەقامگیری تیایاندا و هاتنی بازرگان و کاسبکار بۆیان، لە شارەکاندا خواست لەسەر بەرهەمی کشتوکاڵ زیادیکرد و ئەوەش بووە فاکتەرێکی تر بۆ زیادبوونی بەرهەمی کشتوکاڵی و بوژاندنەوەی بازرگانی.

لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەوە هەتا دەهات زیاتر ناوەندی ئابوری بەهێز لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا دروست دەبوون و هەتا دەهاتئاڵوگۆڕی بازرگانیان

لەگەڵ دەوروبەریاندا زیادیدەکرد. بێگومان ئەمانە کاریان کردەسەر کوردستانیش. گرنگترین ئەو سەنتەرانەی لەو بیست ساڵەدا کاریان کردەسەر بازرگانی کوردستان ئەستەنبوڵ و شارە بازرگانییەکانی تورکیای عوسمانی و شامی گەورە بوو. بۆیە لەم ساڵانەدا بێجگەلە دەستپێکردنی کەلوپەلی دەرەکی بەتایبەتی قوماش، هەندێ بەروبوومی کوردستان بە تایبەتی هەناردەکردنی ئاژەڵ و خوری و پێستە بۆ ئەو ناوچانە زیادیکرد.

بازرگانی دەرەوەی ئێران لەگەڵ ئەوروپا هەتا کردنەوەی قەناتی سوێس زیاتر لە رێگەی روسیا و دەوڵەتی عوسمانییەوە بوو. بەشێک لەوانە بە کوردستاندا تێدەپەڕی، بۆیە زیادبوونی سەقامگیری هەندێ رێگەوبانی کوردستان و رێکەوتنی ئەو دەوڵەتە لەگەڵ یەکدا هەتا رادەیەک کاریکردە بازرگانی کوردستانیش. هەتا ئەوسا کوردستانی رۆژهەڵات زیاتر بە تاران و شارە بازرگانەکانی ناوەوەی ئێرانەوە بەسترابۆوە. لەو ساڵانەدا هەناردەکردنی مەڕوماڵات و خوری و پێستەی کوردستان بۆ ئەو ناوچانە زیادیکرد.

بوژاندنەوەی بازرگانی عێراقی عەرەبی و ناوچەکانی ناوەوەی سوریا دواکەوت. بەڵام لە سەرەتای نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەوە هەتا دەهات ئینگلتەرا زیاتر گوێی دەدایە بازرگانی نێوان عێراق و هیندستان لە رێگەی مینای بەسرەوە. بازرگانیلەو رێگەیەوە لە نێوان ١٨٦٠-١٨٧٠ دوو هێندەی لێهاتووە. لەم قۆناغەدا لەو رێگەیەوە بازرگانی لەگەڵ هیندستان و وڵاتەکانی کەنداو و دەریای سوور زیادیکرد. بێگومان ئەمەش هەتا رادەیەک کاریکردە سەر بازاڕگانی باشووری کوردستان. هەناردەکردنی هەندێ بەرهەمی وەکو خوری و گەنم و جۆ و هەنگوین و میوەی وشکراوەی وەکو گوێز و بادام و هەنجیر و هاوردەکردنی خورما و قاوەی یەمەن و مۆم و بوغورد و قوماشی هیندی لەو رێگەیەوە زیادیکرد «بروانە بەندی پێنجهەم».

لەگەڵ ئەوەی بازرگانی کوردستان لەم قۆناغەدا کەوتە جووڵە و هەندێ شاری کوردستان ژمارەی دانیشتوانی زیادیکرد و هەندێ رێگەوبان کە ئەو شوێنانەی بەسەنتەر و شارە بازرگانەکانی دەرەوەی دەبەستەوە سەقامگیرتر و ئارامتر بوو، بەڵام ئەو گۆڕانانە زۆر بەخاوی بەرەو پێش دەچوو و هێشتا زۆربەی شوێنەکانی وڵاتەکەی نەگرتبۆوە «٨٥ ل٦٠».

بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ تەنها هەندێ ناوچەی نزیک هەندێ لە شارەکانی گرتەوە، تێکشکاندنی سیستمی بەرهەمهێنانی پیشەییقوفڵدراوی وڵاتەکە و زیادبوونی بەرهەمی پیشەیی و پیشەسازی زۆر بە خاوی دەڕۆیشت بەڕێوە، ئەو بوژاندنەوە

بازرگانییەی کە روویدا تەنها لە بازنەیەکی بچوکی دەوروبەری هەندێ لە شارەکان و رێگا سەرەکییە بازرگانیەکان بوو. ئاڵوگۆڕی بازرگانی لە نێوان ناوچە و شارەکانی وڵاتەکەدا و گرێدانی ئەو ناوچانە هیچ گۆرانکارێکی ئەوتۆی بەسەر نەهات. دەتوانین بڵێین ئەم قۆناغە سەرەتای قاپی خستنە سەرپشت بوو بۆ تێکشکاندنی سنورە خێڵەکییەکان لە وڵاتەکەدا و بەستنەوەی ناوچەکە بە بازاڕی جیهانەوە.

٣- قۆناغی ساڵەکانی ١٨٧٠-١٩١٨. لەم قۆناغەدا چەندین گۆڕانکاری مەزن لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و بەلانسی نێوان هێزە دەرەکییەکان و دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتدا روویدا، کە راستەوخۆ کاری کردەسەر کوردستان و بوژاندنەوەی بازرگانی تیایدا «**١١٦** ل**٣١**» و دروست نەبوونی مەڵبەندێکی ئابوری پاشکۆی بەهێز لە کوردستاندا و گرێدانی ناوچەکانی بە مەڵبەندیئابوری دەرەکییەوە.

هۆکاری نەبوونی کوردستان بە مەڵبەندێکی ئابوری پاشکۆ بە پلەی یەکەم دەگەڕێتەوە بۆ خاسڵەتە تایبەتیەکانی ناوخۆی وڵاتەکە و فاکتەرە خۆ ماڵیەکان. گرێدانی ناوچە جیاوازەکانی وڵاتەکە بە چەندین مەڵبەندی ئابوری دەرەکییەوە لەلایەکەوە بەندبوو بە خاسڵەت و فاکتەرە خۆماڵییەکانەوە و لەلایەکی ترەوە بەندبوو بەو گۆڕانکارییە مەزنانەی لە سەرانسەری دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا روویاندا. لێرەدا دەکرێ گرنگترین ئەو گۆڕانکارییانە لە چەند خاڵێکا کۆبکرێتەوە:

- کردنەوەی قەناتی سوێس ساڵی **١٨٦٩**.
- لەدەستدانی سەربەخۆیی سیاسی و ئابوری دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و دەستپێکردنی کۆنترۆڵی ناوچەکە لەلایەن بێگانەوە.
- بەهێزبوونی چەندین مەڵبەندیئابوری پاشکۆ لە ناوچەکەدا.
- سەقامگیری زیاتری رێگەوبان و راکێشانی هێڵی شەمەندەفەر و بەکارهێنانی کەشتی هەڵمی.
- زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان و زیادبونی خواست لەسەر بەرهەمی کشتوکاڵی و کەرەسەی خاو و کەلوپەلی پیشەسازی.
- دۆزینەوەو دەرهێنانی پترۆڵ لە هەندێ ناوچەدا «**١١٣** ل**٣٥**».

لەبەندی پێنجەمدا بە تێروتەسەلی باسی ئەم گۆڕانکاریانە و کاردانەوەیان لەسەر دۆخ و پاشەڕۆژی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست کراوە، بۆیە لێرەدا پێویست ناکات سەرلەنوێ لەسەریان بدوێین. ئەوەی لێرەدا باسی دەکەیان کاردانەوەی ئەوانەیە لەسەر کوردستان و چۆنیەتی بەرێوەچوونی پرۆسەکەیە لە وڵاتەکەدا.

کاردانــەوەی کردنــەوەی قەناتــی ســوێس لەســەر کوردســتان دوو فاقــی بــوو. کردنــەوەی ئــەو قەناتــە جۆشــیدا بــە بازرگانــی دەرەوەی ئێــران و بەســرەو عێراقــی عەرەبی، کــە بــووە هــۆکاری ئــەوەی باشــور و رۆژهەڵاتــی کوردســتان زۆر خێراتــر لــە جــاران بوژاندنــەوەی بازرگانــی تێکەوێــت و بــازاڕی داخــراوی وڵاتەکــە بکرێتــەوە و فراوانتــر ببێــت و بەرهەمهێنــان زیادبــکات و ژمــارەی دانیشــتوانی وڵاتەکــە بــە خێرایــی زیــاد بــکات.

لەهەمانکاتــدا کردنــەوەی ئــەو قەناتــە بازرگانــی ئێرانــی بــە تونــدی بەســت بــە کەنــداوەوە و هەتــا دەهــات وڵاتەکــەی خێراتــر دەبەســت بــە سیســتمی ســەرمایەداری جیهانــداو لــە پاڵیــدا هەتــا دەهــات زیاتــر لــە جــاران بــازاڕ و بازرگانــی و بەرژەوەنــدی کوردســتانی رۆژهەڵاتــی بــەو مەڵبەنــدەوە دەبەســتەوە. پێشــتر تەنهــا ســنوورێکی سیاســی لــە نێــوان ئێــران و دەوڵەتــی عوســمانی و رۆژهــەڵات و بەشــەکانی تــری کوردســتاندا هەبــوو، کــە هێنــدە رێگرنەبــوو لــە هاتوچــۆ و ئاڵوگــۆڕی بازرگانــی نێوانیــان. ئــەم گۆڕانکارییــە پرۆســەی لەیــەک ترازانــی ئــەو دوو بەشــەی ئەوســای کوردســتانی خێراتــر کــرد.

پێــش بەهێزبوونــی مەڵبەنــدی ئابــوری بەســرە، بازرگانــی باشــووری کوردســتان و ولایەتــی موســڵ و هەتــا رادەیــەک بازرگانــی کوردســتانی رۆژهــەڵات و ئێرانیــش لــە رێگــەی موســڵ و حەلــەب و ئەســتەنبوڵ و ئەزمیــرەوە بــوو، بــەڵام بەهێزبوونــی رۆڵــی بەســرەو نزیکــی باشــوری کوردســتان و ولایەتــی موســڵ لێیــەوە وایکــرد رێگابازرگانییەکانــی ئــەم ناوچانــەو هاوردەو هەناردەکــردن بــەو رێگەیــەدا بــڕوات و پەیوەنــدی نێــوان موســڵ و حەلــەب و ئەســتەنبوڵ بــەرەو لاوازبــوون بچێــت. ئەمــە هەتــا دەهــات پەیوەنــدی و بەرژەوەنــدی ئابــوری باشووریکوردســتانی لــە شــوێنەکانی تــری کوردســتان بــەرەو دابڕیــن دەبــرد.

کۆنترۆڵکردنی عێــراق لەلایــەن ئینگلتــەراوەو ســوریای گــەورە لەلایــەن فەرەنســاوە بە تایبەتــی لــە کۆتایــی شــەڕی یەکەمــی جیهانیــدا هەتــا دەهــات رۆژئــاوای کوردســتانی زیاتــر دەبەســتەوە بــە مەڵبەنــدی ئابــوری شــامی گــەورەوە. ئەگەرچــی فەرەنســا و ئینگلتــەرا هاوپەیمــان بــوون، بــەڵام لەهەمانکاتــدا هەریەکەیــان بەپێــی توانــای خــۆی دەیویســت بەشــی خــۆی بپچڕێــت. دۆڕاندنــی دەوڵەتــی عوســمانی لــەو شــەڕەداو پلانــی دابەشــکردنی ناوچەکانــی پێشــووی دەوڵەتــی عوســمانی دەرەوەی تورکیــا ئــەو پرۆســەیەی خێراتــر کــرد.

شکســتهێنانی دەوڵەتــی عوســمانی و قاجــار و لەدەســتدانی ســەربەخۆیی سیاســی و ئابورییــان لــە کۆتایــی ســەدەی نــۆزدەدا لەلایەکــەوە وایکــرد، کــە دەوڵەتــە

کەپیتالیستەکان و کومپانیا و بانکەکانیان بە هەوەسی خۆیان لە سەرانسەری ئەو دەوڵەتانەدا تەراتێن بکەن و رووبکەنە هەموو کون و قوژبنی ناوچەکە بە کوردستانیشەوە. ئەو کۆنترۆڵە لەهەمانکاتدا مەڵبەندە ئابورییەکانی نەکو لەرووی ئابوریەوە، بەڵکو لە رووی سیاسیشەوە لە جاران بەهێزترکرد. ئەگەرچی لەسەرەتای شەڕی یەکەمی جیهانیدا ئەو پرۆسەیە کۆسپی کەوتە بەردەم، بەڵام دواتر هەتا دەهات دەوڵەتانی هاوپەیمان لەو ناوچانەدا وجوودی سەربازیشیان بەهێزکرد. ئەمانە هەمووی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری لە کوردستان خێراکرد و لەهەمانکاتدا زیادبوونی دەستێوەردانی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان و کۆمپانیەکانیان لە وڵاتەکەدا.

ئەگەرچی هەتا دوای شەڕی یەکەمی جیهانی و دارمانی دەوڵەتە فیوداڵیە خێڵایەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستگۆڕانکاری ئەوتۆ لە رێگەوبانی کوردستاندا رووینەدا، بەڵام راکێشانی هێڵی شەمەندەفەر و هەندێ رێگەی وشکانی نوێ و بەکارهێنانی تەلگراف و بەکارهێنانی عەرەبانە بۆ بارکردن گەیشتە دەوروپشتی کوردستان و ئاڵوگۆڕی بازرگانی و پەیوەندی وڵاتەکەی لەگەڵ مەڵبەندەئابورییەکاندا بەهێزترکرد.

بێگومان دۆزینەوەی پترۆڵ لە هەندێ ناوچەی باشووری کوردستاندا جێگەی سەرنج و تەماعی دەوڵەتە کەپیتالیستەکان و کەمپانیەکانیان بوو. لەسەرەتای سەدەی بیستدا لەو ناوچانەدا دەستیانکرد بە گەڕان بەشوێن پترۆڵدا، لەسەرەتادا لەلایەن هەندێ کومپانیای ئەڵمانیاوە دەستپێکرد. پلانی راکێشانی هێڵی شەمەندەفەری نێوان بەغدا و تورکیای عوسمانی و بەرلین پرۆژەیەک بوو بۆ زیاتر بەستنەوەی ئەو ناوچانە بەخۆیانەوە. لەگەڵ بەهێزبوونی پێگەی ئینگلتەرا لە باشووری عێراق و زیاتر بەستنەوەی ولایەتی موسڵ و کوردستانی باشوور بەو مەڵبەندەوە، چالاکی کومپانیەکانی ئینگلتەرا بۆ گەڕان بەشوێن پترۆڵدا لەو ناوچانە زیادکرد «**١١٦** ل**٣٥**». بەهۆی دەستپێکردنی شەڕی یەکەمی جیهانییەوە ئەو پرۆسەیە گرفتی تێکەوت و بۆ زیاتر لە **١٠**ساڵ وەستا. بۆ یەکەمجار ساڵی **١٩٢٧** لە ناوچەی کەرکوک پترۆڵدەرهێنرا. گەڕان بەشوێن و دۆزینەوەی پترۆڵ لە باشووری کوردستان گرنگی ئەو ناوچانەی لای ئینگلیز زیاترکرد. ئەولەویەت لای ئەوان مسۆگەرکردنی کۆنترۆڵی دەرهێنانیپترۆڵ و فرۆشتن و رەوانەکردنی بوو بۆ بازاڕەکانی جیهان لە نزیکترین رێگەوە بە هەرزانترین خەرجی. یەکێ لە مەرجەکانی ئەوە، سەقامگیری کوردستان و کۆنترۆڵکردنی ئەو ناوچانە بوو لایان «**٩٦** ل**٢٢٦**».

ئاماری ئەوتۆمان لە بەردەستدا نیە، کە بتوانین گۆڕانکاری و ڕێژەی زیادبوون و جۆری بەرهەمی کشتوکاڵی و ئاژەڵ و پیشەیی و هەروەها ڕێژەی زیادبوونی ئاڵوگۆڕی بازرگانی لەو قۆناغەی ئەوسای کوردستاندا بە روونی بخەینە روو. ئەوەی دەتوانرێ لەوەدا بکرێت بەراوردکردن و خوێندنەوەی ئەو بابەتانەیە لە کۆی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و بەپێی ئەوە هەڵسەنگاندنی ئەو گۆڕانکارییانەی لەو بوارانەدا لە کوردستاندا روویداوە.

ئەوەی دەزانرێ ئەوەیە، کە زیادبوونی بەرهەمهێنان و جۆرەکانی زیاتر خۆی لە دانەوێڵە و ژمارەی ئاژەڵ و خوری و پێستە و رۆن و پەنیر و گوێز و بایام و میوەی وشککراوەدا بینیوەتەوە. بەرهەمی کشتوکاڵی هاوینە نمونەی توتن و لۆکە و برنج لە هەندێ ناوچە، کە سەرچاوەی ئاو تیایدا زۆربووە زیادیکردووە. نمونەی ئەو شوێنانە ناوچەکانی جزیرە و دەستەکانی رۆژهەڵاتی زاگرۆس و دەشتی دیاربەکر و شارەزوور و هەولێر و دەورو بەری زاب بووە. بەڵام زیادبوونی جۆر و قەبارەی ئەو بەرهەمانە لە کوردستاندا زۆر بە خاوتر لە شوێنەکانی تر رۆیشتووە بەڕێوە.

ئەوەی دەزانرێت لەو قۆناغەدا دانیشتوانی ئێران و ناوچەکانی دەوڵەتی عوسمانی دوو هێندەی لێهاتووە. دانیشتوانی سێ ولایەتەکی عێراق لە نێوان ساڵەکان ١٨٦٧–١٩١٩ لە **١,٢٥٠,٠٠٠** کەسەوە زیادیکردووە بۆ **٢,٦٩٤,٠٠٠** کەس. بە مانایەکی تر دانیشتوانی ئەو ناوچانە لەو ماوەیەدا دوو هێندەی لێهاتووە. بەهۆی خاوی گۆڕانکاری لە کوردستاند رەنگە ئەو زیادبوونە تیایدا لەو ڕێژەیە کەمتر بێت. نابێت لە یادمان بچێت هەندێ شوێنە دەشتاییەکانی کوردستان کە دووربوون لە ناوەڕاستی وڵاتەکە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری زووتر و خێراتر تیادا روویداوە، بۆیە لەو ناوچانەدا ڕێژەی زیادبوونی دانیشتوان زیاتر بووە «بەندی پێنجهەم». ئامەد و بتلیس وڤان و هەولێر و موسڵ و سنە نمونەی شارە گەورەکانی کورستان بوون. لە کۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا لە لایەکەوە مەڵبەندی بازرگانی و بەرهەمهێنانی پیشەیی بوون و لە لایەکی ترەوە چەقی کۆبوونەوەی دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەکان و جێگەی نیشتەجێبون شێخ و سەرەک خێڵە بەهێزەکان بوون. ئەگەرچیزۆربەی دانیشتوانیان کورد بوون، بەڵام بەشێک لە پێکهاتەکانی تری وڵاتەکە تیایاندا نیشتەجێبوون «**٨٥** ل**٥٧**».

شارەکانی کوردستان هێشتا لەچاو شارە بازرگانییەکانی شوێنەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا زۆر پچوکتر بوون، بەڵام لەچاو پێشتردا گۆڕانکارییان بەسەر هاتووە. نمونەی ئەوە ساڵی **١٩٢٠** ژمارەی دانیشتوانی هەولێر **١٤,٠٠٠**، رەواندز **١,٥٠٠**، کۆیە

٥,٠٠٠، ئاڵتـون کۆپـری ٢,٠٠٠، مەخمـور ١,٠٠٠، سـلێمانی دەوری ١٢,٠٠٠کـەس لەوانـە ٢,٠٠٠ خێزانـی موسـڵمان، ١٣٠ جـوو، ٩ دیـان و کلدانـی و ٥ ئەرمەنـی. ئەمـە ئـەوە پیشـان دەدات، کـە خەڵکـی کاسـپ و پیشـەگەر لـە کـورد و پێکهاتەکانـی تـر لـەو شـارانەدا خڕبوونەتـەوە. ڕەنگـە شـاری سـلێمانی لەچـاو زۆر لـە شـارەکانی تـری کوردسـتان ڕێـژەی پێکهاتەکانـی غەیـری کـورد تیایـدا کەمتـر بوبێـت، بـەڵام بەپێـی ئـەم زانیارییانـە هەتـا رادەیـەک ژمارەیـان زۆر بـووە «٧٧ ل١٧».

بێگومـان ئـەو گۆڕانکاریانـەی بەسـەر بەرهەمهێنانی پیشـەیی ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا لـە سـەدەی نـۆزدە و سـەرەتای سـەدەی بیسـتدا هـات و لـە بەنـدی شەشـدا باسـمانکرد، لـە کۆتایـی سـەدەی نـۆزدە و سـەرەتای سـەدەی بیسـتدا لـە کوردسـتانیش دەسـتیپێکرد. بەهـۆی هەمـان ئـەو فاکتەرانـەی سـەرەوە پرۆسـەی گۆڕانـکاری لـەو کەرتانەشـدا لـە کوردسـتاندا زۆر بـە خاوتـر بەڕێوەچـوو. بـەڵام بەهـۆی زیادبوونـی دانیشـتوان و هەتـا رادەیـەک زیاتـر فراوانبوونـی بازاڕەکانـی ناوخـۆ و درەنـگ گەیشـتنی بەرهەمـی ئەورووپـی بـە زۆربـەی شـوێنەکانی وڵاتەکـە و تایبەتـداری خواسـتی خەڵکەکەلەسـەر جلوبـەرگ و پێداویسـتی خۆماڵـی، بەرهەمهێنانـی پیشـەیی لەسـەرەتای سـەدەی بیسـتدا زیادیکـردووە. بەرهەمهێنانـی شـاڵ و کـەوش و کڵاش و سـابوون و پێسـتە و خـوری و فـەرش و بـەڕەو لبـاد و جاجـم زیادیکـردووە و وەرەشـەکان گەورەتـر بـوون و بەشـێکیان لـە ماڵـەکان یـان لـە لادێکانـدا بەرهـەم هێنـراون. دیارتریـن پیشەسـازیی سـەرەتایی شـار بریتـی بـوو لـە چەخماخسـازی، زەرەنگـەری و دەباخچێتـی.

بـازاڕەکان و ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی زیادیکـردووە و شـارەکانی کوردسـتان بەسـتراون بـە شـارە بازرگانـی و مەڵبەنـدە ئابوورییەکانـەوە. لادێـکان زیاتـر بەسـتراون بـە شـارە نزیکەکانـەوە و ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی لـە نێـوان لادێ و شـاردا زیادیکـردووە. لـە دوای تێکشـکانی میرنشـینەکان و چاکسـازییەکانی دەوڵەتـەکان و گەشـەکردنی کاروبـاری بانکیـەوە، هەمـان دراوی ئێرانـی لـە بازاڕەکانـی کوردسـتانی ڕۆژهـەڵات و عوسـمانی لـە ناوچەکانـی تـری کوردسـتان بەکارهاتـوون. زیاتـر بەکارهێنانـی دراو و ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی ئاسـانتر و خێراتـر و فراوانتـر کـردووە.

ئـەو گۆڕانکارییـە ئابوورییانـەی لـەم قۆناغـەدا بەشـی ئـەوەی نەکـرد وڵاتەکـە ببێتـە مەڵبەندێکـی ئابـوری پاشـکۆی بەهێـز. هـۆکاری ئەمـە لـە لایەکـەوە دەگەڕێتـەوە بـۆ خاسڵەتیسـەرمایەداری و چۆنیەتـی بڵاوبوونـەوەی و ڕۆڵـی دەوڵەتەکانـی ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت و لـە لایەکـی تـرەوە بـۆ خاسـڵەتە تایبەتەکانـی کوردسـتاندەگەڕێتەوە.

کـە دەوڵەتـە سـەرمایەدارەکان و کومپانیەکانیـان ڕوویـان کردۆتـە کوردسـتان،

لێرەش وەکو هەموو شوێنەکانی تر بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان لەپێش هەموو شتێکی تر بووە. ئەوانە خێرخواز نەبوون بۆ ئەوەی بێن کوردستان ئاوەدان بکەنەوەو پشتگیری خەڵکەکەی بکەن و دڵیان پێیان بسوتێت. لەو سەردەمەدا ئامانجی سەرەکییان فرۆشتی کەلوپەلەکانیان و کڕینی کەرەسەی خاوی هەرزان و وەرگرتنی ئیمتاز بووە لە پرۆژەی تایبەتیدا بە مەبەستی گەورەترین قازانج بە کورترین کات و ئاسانترین شێوە «**٩٦ ل٢٢٦**».

بۆ ئەو مەبەستە هەوڵی بەستنەوەی وڵاتەکەیانداوە بە بازاڕ و سیستمی سەرمایەداری جیهان و کاریان کردووە، هەموو ئەو کۆسپانە بشکێنن گە لە ڕێگەیاندابووە. بۆئەوە ناچاربوون تەعامول لەگەڵ ئەو چینوتوێژ و پێکهاتەو هێزانەدا بکەن، کە لە وڵاتەکەدا هەبووە. ئەوەی لە کوردستاندا لەبەردەستیاندا بووە بریتی بووە لە سەرەک خێڵ و شێخەکان و دەسەڵاتداری دەوڵەتەکان لەو ناوچانەدا. لەڕێگای پارە و بەرتیل و دانی پۆست و دیاری و پەیوەندی شەخسییەوە توانیویانە بەشێک لەوانە بکڕن یان لەڕێگەی هەڕەشە و بەکارهێنانی توندوتیژی کاروباری خۆیان بەڕێوەبردووە.

لە کوردستاندا دەوڵەتێکی ناوەندی نەبووە، کە سەرانسەری وڵاتەکەی بەیەکەوە بەستبێت و بتوانن تەعامولی لەگەڵ بکەن. ئەو سەرەک خێڵ و شێخانە شورایەک یان ئەنجوومەنێکی هاوبەشیان نەبووە، کە نوێنەرایەتی وڵاتەکە بکەن و مەرجی خۆیان بخەنە بەردەم ئەو دەوڵەت و کومپانیایانە. دەسەڵاتدارەکانی دەوڵەتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە داهاتی باج و گەرەنتی پاڵپشتی سەرەک خێڵ و شێخەکانی کوردستان گوێیان نەداوەتە هیچی تر «**٩٨ ل٢٦**».

ئەو دەوڵەتە کەپیتالیستانە و کومپانیەکان نە بە ئەرکی خۆیان زانیوە کوردستان یەکخەن و ئابوری بەهێزکەن و بیکەن بە مەڵبەندێکی ئابوری بەهێز و رەنگە لەو سەردەمەدا بە بەرژەوەندی خۆشیان نەزانیبێت، چونکە ڕێگەی ئاسانتر و هەرزانتریان لەبەردەمدا بووە. یان رەنگە لەبەر سروشتی داخراوی وڵاتەکە و توندوتیژی و ململانێی خوێناوی لە ناوچەکەدا تواناشیان نەبوبێت بە ئەرکێکی وا گەورە هەستن.

بەڵام لێرەدا پرسیاری گرنگ ئەویە، ئایا ئەگەر کوردستان توانای هەبووایە ببێتە مەڵبەندێکی ئابوری پاشکۆی بەهێز لە بەرژەوەندی ئەو دەوڵەتە کەپیتالیستانە بووە؟ ئایا ئەگە وڵاتەکە هەروەکو بەسرە، بەیروت، شام.. رووبەڕووی ئەوە بچوایە ببێتە مەڵبەندێکی ئابوری بەوشێوەیە ئەوانە دژی ئەوەستانەوە. بەپێیخاسڵەت و رەفتاری ئەوانە بێگومان دروستبوونی مەڵبەندێکی بەو جۆرە لە بەرژەوەندی

ئەوانـدا دەبـوو و بەهیـچ جۆرێـک دژی نەدەوەسـتانەوە، چونکـە دروسـتبوونی مەڵبەندێکـی بـەو جـۆرە لـە کوردسـتاندا هەمـوو ناوچەکـەی پێکـەوە دەبەسـت و ڕێگـەی بـۆ بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری و بوژاندنـەوەی بازرگانیخۆشـدەکرد. بۆیـە لێرەدا ڕۆڵـی فاکتـەر و خاسـڵەتی تایبەتـی ناوخـۆی کۆمەڵگـەی کوردسـتان حەسـمی چۆنیەتـی و دەرئەنجامـی پرۆسـەی گۆڕانکارییەکانـی کـرد لـە وڵاتەکـەدا.

هـۆکاری سـەرەکی و گرنگتریـن فاکتـەر، کەبووەهـۆی ئـەوەی کوردسـتان نەبێتـە مەڵبەندێکـی ئابـوری پاشـکۆی بەهێـز بەهێـزی سیسـتمی خێڵەکی بـوو لە کوردسـتاندا. ئەگەرچـی میرنشـینەکان لـە ناوچـوون و سیسـتمی فیودالّـی خێڵەکـی کـوردی شکسـتی هێنـا، بـەڵام سیسـتمی خێڵەکـی و ئایدۆلۆجێتەکـەی لەچـاو زۆر شـوێنی تـری ڕۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت هەرمایـەوە «١٩ ل٧٧».

لـە کۆتایـی سـەدەی نۆزدەهـەم و سـەرەتای سـەدەی بیسـتدا لـە باتـی ئـەوەی وڵاتەکـە بـەرەو مەڵبەندێکـی ئابـوری پاشـکۆیی بچێـت، بـووە مەڵبەندێکـی بەهێـزی خێڵەکـی و پاشـکۆی پاشـماوەکانی حوکومڕانـی فیودالّـی خێڵەکـی و شا\سـوڵتان. لـە دوای داڕمانـی ڕاپەڕینەکـی سـاداتی نەهرییـەوە لـە سـاڵەکانی هەشـتای سـەدەی نۆزدەهەمـدا هەتـا داڕمانـی دوو دەوڵەتەکـە دوای شـەڕی یەکەمـی جیهانـی، بـە شـێوەیەکی گشـتی وڵاتەکـە بـووە پاشـکۆی دوو دەوڵەتەکـە و بەشـێک لـە ڕێبـازی هەوڵـدان بـۆ مانـەوەی سیسـتمی فیودالّـی خێڵەکـی و سـالاری شـەریعەتی ئیسـلامی لـە حوکومرانیـدا و دژایەتـی کردنـی چاکسـازی و بزووتنـەوەی دەسـتووری. بێگومـان ئەمانـە ڕێگربـوون لـە بوژاندنـەوی بازرگانـی و درسـتبوونی شـاری بازرگانـی بەهێـز لـە وڵاتەکـەدا و زیادبوونـی بەرهەمهێنـان و گەشـەکردنی بەرهەمهێنانـی پیشـەیی و پیشەسـازی سـەرەتایی «٩٨ ل٢٨١».

لەژێـر سـایەی دەسـەڵاتی سـەرەک خێـڵ و شـێخەکان و دەسـەڵاتی خۆجێیـی دەوڵەتـەکان و دەسـتێوەردانی دوو دوڵەتەکـە و دەوڵەتـە بێگانـەکان، ململانێ و دژایەتی لـە نێـوان ئەوانـەدا بـەردەوام بـوو. ئەمانـە بەردەوامیـدا بـە پچڕپچـڕی وڵاتەکـە و دابەشـبوونی بەسـەر چەندیـن ناوچـەدا. ئـەو دۆخـە ڕێگـر بـوو لـە بەسـتنەوەی شـار و گونـد و ناوچەکانـی کوردسـتان پێکـەوە و زیادبوونـی هاتوچـۆ و بوژاندنـەوەی ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی لـە نێواندیانـدا کـە گرنگتریـن فاکتـەرە بـۆ بونیادنانـی مەڵبەنـدی ئابـوری.

بەشـداریکردنی سـەرەک خێـڵ و شـێخەکان لـە شەڕوشـۆڕی ناوخـۆ و دەرەوەی دوو دەوڵەتەکـە هەتـا داڕمانیـان دوای شـەڕی جیهانـی، بێجگەلـە ئـەوەی بـووە کاولبوونـی وڵاتەکـەو کوشـتنی ژمارەیەکـی زۆر لەخەڵکەکـەی و لـە براسـا مـردن و نەخۆشـی

بڵاوبوونـەوە، بـووە هـۆكاری ئـەوەی بەشـێكی گـەورەی گەنجـە بەرهەمهێنەرەكانـی وڵاتەكــە لــە بەرهەمهێنــان دابپچڕێــن. ئەمانــە بوونــە هــۆكاری كەمبوونــەوەی بەرهەمهێنانـی كشـتوكاڵی، كـزی بـازاڕ و خراپبوونـی بـاری ئابـوری و نابوتبوونـی زۆربـەی بـازرگان و بەرهەمهێنـەری شـارەكان.

نەبوونـی دەسـەڵاتەكی خۆماڵـی بەهێـز لـە وڵاتەكـەدا و لاوازی دوو دەوڵەتەكـە لـە كۆنترۆڵكردنـی وڵاتەكـە و بەسـتنی ناوچەكانـی پێكـەوە، لەیەكدابڕینـی ناوچەكانـی كوردسـتانی زیاتـر كـرد. نـە دەسـەڵاتدارانی دوو دەوڵەتەكـە نـە سـەرەک خێـڵ و شـێخەكانی كوردسـتان بەدرێژایـی ئـەو سـاڵانە لـە هەڵپەكردن بـەولاوە بـۆ زیادكردنی زەویـوزار و سـامانەكانی خۆیـان هیـچ كارێكیـان نەكـردووە بـۆ دروسـتكردنی رێگەوبـان و چاكسـازی و ئاسـانكاری بـۆ گەشـەكردنی ئابـوری لـە وڵاتەكـەدا.

بـاج و سـەرانەی قـورس لـە مسـكێن وزۆربەی بەرهەمهێنـەر و بازرگانـەكان وایدەكرد كـە نەتوانـن بەرهەمەكانیـان زیادبكـەن. بـازرگان و پیشـەگەرەكان دەرفەتیـان بـۆ دروسـت نەبـوو، كـە كەپیتاڵەكانیـان بەهێزكـەن و بـەكاری بهێنـن لـە گەشـەپێكردنی كاروبـار و بەرهەمهێنانـدا. قۆرخكردنـی بازرگانـی لەلایـەن هەندێـک لـەوە سـەركردانە و سـەرانە سـەندن و گەندەڵـی و خۆبەشـەریككردن لەگـەڵ ئـەو خەڵكـەدا ژێرخانـی ئابـوری وڵاتەكـەی خنكاندبـوو.

لەهەمانكاتـدا نەبوونـی یـان لاوازی سیسـتمی بانكـی، كـە پاڵپشـتی بەرهەمهێنـەر بـكات فاكتەرێكـی تـری گرنـگ بـوو. ئـەوەی هەبـوو زیادبوونـی سـەلەم بـوو لەلایـەن بەشـێک لـە سـەرەک خێـڵ و شـێخەكانی ناوشـار و هەنـدێ بازرگانـی شـەڕیكیان كـە لەباتـی ئـەوەی ببێتـە بەهێزبوونـی بەرهەمهێنـەر و كاسـب دەبـووە هـۆی ئـەوەی بكەونـە ژێـر بـاری قـەرزەوە و لـە دواییـدا لـە دەسـتدانی زەوی و كاروباریـان و نابووتبـوون و دەربەدەربوونیـان.

لەگـەڵ ئـەوەی ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی شـارە گەورەكانـی كوردسـتان لەگـەڵ شـارەک بازرگانییەكانـی رۆژهـەڵات و مەڵبەنـدە ئابورییـەكان لـە كۆتایـی سـەدەی نـۆزدەو سـەرەتای سـەدەی بیسـت هەتـا دەهـات زیادیدەكـرد و ئـەو رێگایانـە سـەقامگیرتر دەبـوو، بـەڵام بازرگانـی و رێگـەی هاتوچـۆ و بازرگانـی لـە نێوان شـار و ناوچەكانـی كوردسـتاندا هـەر وەكـو خـۆی مایـەوە. هەڵبەتـە ئـەم دیاردەیـە هـەر لەوسـاوە و بـە درێژایـی سـەدەی بیسـت هـەر بـەردەوام بـوو. ئەمـە كاریگـەری گـەورەی هەبـوو لەسـەر ئـەوەی وڵاتەكـە نەبێتـە مەڵبەندێكـی ئابـوری «**٨٥** ل٦٠».

خاوبەڕێوەچوونـی گۆڕانـكاری لـە كوردسـتاندا و نەبوونـی وڵاتەكـە بـە مەڵبەندێكـی ئابـوری پاشـكۆی بەهێـز، لەهەمانكاتـدا بەهێزبوونـی مەڵبەنـدە ئابوریەكانـی رۆژهەڵاتی

ناوەڕاست، وایکرد ناوچەکانی کوردستان بەپێی دوور و نزیکیان لەو مەڵبەندانەوە بەسەر چەند ناوچەیەکدا دابەشبن و هەتا دەهات هەریەکێکیان زیاتر ببەسترێتەوە بە یەکێ لەو مەڵبەندانەوە.

لاوازیی چینوتوێژی نوێ لە وڵاتەکەدا ١٨٥٠-١٩٢٥

دروستبوونی چینوتوێژی نوێی بەهێز لە کوردستاندا، کە لەو قۆناغەدا بۆ بەدیهێنانی گۆڕانکاریوەک پێویست بیانتوانیایە سوود لە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان وەرگرن، هەروەهابوونی بەرژەوندی و توانای ئەوانە لە گۆڕانکاریدا، لەهەمانکاتدا بوونی دەرفەتی گونجاو بۆ بەشدارکردنی ئەوانە لە بڕیارە سیاسی و ئابورییەکاندا مەرجی سەرەکی بوون، کە سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراواتر لە وڵاتەکەدا دروستبێت و ببێتە بەشێکی سەربەخۆی بەهێزی کاریگەر لە سیستمی سەرمایەداری جیهاندا. لەم خاڵەدا باسی چینوتوێژەکانی وڵاتەکە دەکەین و لە خاڵی داهاتوودا دەرفەتی بەشداریکردنیان لە بڕیاردانەدا.

لەبەر خاسڵەتە تایبەتەکانی کوردستان، کە لا خاڵی پێشوودا باسمانکرد، گۆڕانکاری لە بنەمای کۆمەڵایەتی و چینوتوێژەکانی کوردستان و دروستبوون و بەهێزبوونی چینوتوێژی نوێ تیایدا زۆر لە دوای زۆربەی ناوچەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە بوو. لەراستیدا ئەو پرۆسەیە هەتا دەستپێکردنی جەنگی جیهانی زۆر بەخاوی بەڕێوە چوو. لە ساڵەکانی ئەو شەڕەشدا ئەو چینوتوێژە نوێیانە تەواو زەرەرمەند و لاواز بوون و هەتا دوای ساڵەکانی **١٩٢٥** گۆڕانکاری ئەوتۆ لە ریزەکانیاندا روویندەدا.

لەگەڵ ئەوەی بەهۆی گۆڕانکاری لە موڵکایەتی زەویوزاردا چینێکی فیوداڵی موڵدار لە سەرەک خێڵ و شێخەکانی پیاوانی دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەکان دروست بوون، بەڵام زۆربەی ئەوانە لەلایەکەوە بەهۆی لاوازی بەرهەمهێنان و خاوییئاڵوگۆڕی بازرگانی لەگەڵ بازاڕی هەرێمی و جیهانیدا زیاتر بەرهەمیان بۆ بازاڕە بچوکەکانی ناوەوەی وڵات بوو. ئەوانە نەبوون بە موڵکداری پاشکۆ، کە بە شێوەیەکی فراوان بەرژەوەندی هاوبەش لەگەڵ دەوڵەتە کەپیتالیستەکان و کۆمپانیەکانیان و بازرگانە گەورە پاشکۆکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا پەیداکەن. بۆیە زیاتر بەرژەوەندی خۆیان لە مانەوەی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی دەبینیەوە و بەتوندی رووبەڕوویگۆڕانکاری دەبوونەوە.

توێژێکی بچوکی ئەوانە بە تایبەتی لە شارە گەورەکاندا و بەتایبەتی ئەوانەی لە بنەماڵە و خەڵکی نزیکی دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەکان بوون بە ڕێژەیەکی کەم کەوتنە بەرهەمهێنان و ناردنی بەرهەمەکانیان بۆ دەرەوەی سنورەکانی کوردستان، بەڵام زۆربەی ئەمانەش هیچ گرنگیەکیان نەداوە بە بەهێزبوون و گەشەکردنی وڵاتەکە «٨٥ ل٥٠٦».

لەو قۆناغەدا بازرگانی گەورە، کە بە کاروباری بازرگانی هەرێمایەتی و جیهانەوە خەریک بوون، یان خەڵکی ناوچەکە نەبوون، یان خەڵکانێک بوون لەلایەن دەستڕۆیشتوەکانی شارە گەورەکان لە کاربەدەستانی دەوڵەت و سەرەک خێڵ و شێخەکان کاروباریان قۆرخدەکراو سەرانەو باجی قورسیان لێدەسەندرا. ئەم توێژە کاریان ساغکردنەوەی کەلوپەلی دەرەکی بوو لە وڵاتەکەدا و هەوڵدانی کڕین و هەناردەکردنی کەرەسەی خاو بوو بۆ بازاڕەکانی جیهان بۆیە هیچ ڕۆڵێکی ئەوتۆیان نەبوو لە گەشەکردنی بەرهەمی پیشەیی و بازرگانی ناوخۆی وڵاتەکەدا «بەندی پێنجهەم».

لەبەرئەوەی شارەکانی کوردستان و بازرگانی ناوخۆ لە وڵاتەکەدا لە سنووری ئەو شار و بازاڕە بچوکانە دەرنەدەچۆ. بازرگانە خۆماڵیەکانیش، کە خەریکی کڕین و فرۆشتنی بەروبوومی کشتوکاڵی و پیشەیی ناوخۆ بوون، لەلایەکەوە بە پچوکی و لاوازی مانەوەوە، لەلایەکی ترەوە لەبەر باج و گومرگ و سەرانەی قورس و شەریکایەتی پێکردنی دەسەڵاتداران هیچ قازانجێکی ئەوتۆیان بۆ نەدەمایەوە و کەپیتاڵی بچوکیان بەدەستەوە بوو بۆ کارکردن و ئیستسمارکردن.

بەهەمان شێوەی شوێنەکانی تری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە کوردستانیشگۆڕانکاری لە بەرهەمهێنەری پیشەیی و پیشەییدا دروست بوو. بەهۆی زیادبونی دانیشتوان و گەورەبوونی بازاڕی شارەکان و بەکارهێنانی دراوی زیاترەوە، گۆڕانکاری لە بنەمای کۆمەڵایەتی خەڵکانی پیشەیی و پیشەگەردا دروستبوو، بەڵام بە ئاستێکی کەمتر لە شوێنەکانی تر. لەهەمانکاتدا بەهۆی بەردەوامبوون لە بەکارهێنانی مسکێندا لە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵیدا و هەژاری و بێ دەسەڵاتی مسکێن و هەرزانی خەرجی کارپێکردنیان لە بەرهەمهێناندا، موڵکدارەکان هیچ گۆڕانکارییان لە بەکارهێنانی تەکنیک و ئامرازی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵ نەدەکرد. هەمان ئامرازی کۆنی سادە بەکاردەهێنران، کە بەشی زۆریان بەدەستی کۆڵکە پیشەییە ناشارەزاکانی لادێکان دروستدەکران. بۆیە لەگەڵ ئەوەی بەرهەمی کشتوکاڵی زیادیکرد، خواست لەسەر ئامرازی نوێیبەرهەمهێنان لە بازاڕدا دروست نەبوو. بۆیە بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی نەبووە حافیزێک بۆ گەشەکردن و بەهێزبوونی

بەرهەمـی پیشـەیی و پیشەسـازیی سـەرەتایی لـە وڵاتەکـەدا «٨٥ ل٥٠٥».
لـەم زەمینەیـەدا، پیشـەگەری شـارەکان بـە پچوکـی مانـەوە و پیشەسـازیی سـەرەتایی لـە چەنـد بەرهەمێکـی کـەم زیاتـر پـەرەی نەسـەند. لـەو کەرتانـەی کـە بەرهەمهێنـان تیایانـدا زیادیکـرد وەرەشـەی پاککردنـەوە و بۆیەکردنـی خـوری و خۆشـکردنی پێسـتە بـوو. هەرەهـا بەرهەمهێنانـی قوماشـی و پێویسـتی تریتایبـەت، کـە تەنهـا بـۆ دابینکردنـی خواسـتی بـازاڕی خۆماڵـی بووهەتـا رادەیـەک زیادیکـرد. نمونـەی ئەوانـە قومـاش و جلوبەرگـی شـاڵ، کـەوش و کڵاش، جاجـم و بەرمـاڵ، بـەرەو لبـاد، پەنیـر و رۆن.
نەپارسـتنی مـاڵ و موڵکـی خەلـک و ناسـەقامگیری و سـەرانە و هەڕەشـەی چینوتوێـژە دەسـەڵاتدارەکان بەسـەر بـازرگان و بەرهەمهێنەرەکانـدا، لەلایەکـەوە کەپیتـاڵ و توانـای کارکردنیانـی لاوازدەکـرد و لەلایەکـی تـرەوە لـە ترسـی ئـەوەی پـارە و مـاڵ و موڵکیـان لەدەسـت نەچێـت ئـەوەی هەیـان بـوو دەیانشـاردەوە و هەڵیاندەگـرت بـۆ رۆژی رەشـتر. هـۆکاری ناودەرکردنـی بـازرگان و خـاوەن پیشـەی وڵاتەکـە بـە پیسـکەیی و رەزیلـی لەسـەر ئـەم بنەمایـە بـووە.
نمونـە لەسـەر کۆسـپ لەبـەردەم بـازرگان و بەرهەمهێنەرانـی کوردسـتان، بازرگانەکانـی سـلێمانی بـوو کـە بەدەسـت بـاج و گومـورگ و سـەرانەی قورسـی بنەماڵـەی شـێخانی دەسـەڵاتدارەوە بـە رادەیـەک بێـزار بـوون، کـە هاواریـان بردۆتـە بـەر خێڵـی هەمەوەنـد، تـا سـنورێک بـۆ دەسـەڵاتی شـێخان دابنێـن لـە شـارەکەدا. ئەوانـە بـە دەنگیانەوەهاتـن و شـارەکەیان داگیرکـرد. بـەڵام دواتـر لـە رێگـەی زەوی پێـدان و ژن و ژنخوازییـەوە هەمەوەنـد و بنەماڵـەی شـێخان رێکەوتـن.
خێڵـی دزەیـی دەشـتی هەولێـر لەنـاو خۆیانـدا ناکۆکیـان هەبـوو، بـەڵام بەسـەر دوو باڵـدا دابەشـبوون و هەریەکەیـان کۆنترۆڵـی کەرتێکـی ئابـوری ناوچەکـەی کـردووە. بەشـێکیان خاوەنزەویـوزاری کشـتوکاڵی بـوون و خۆیـان لـە شـارەکاندا دەژیـان و مسـکێنە ناخێڵەکیـەکان بەرهەمیـان بـۆ دەهێنـان و بەشـەکەی تریـان لـە شـاری هەولێـر و دەوروپشـتی کاروبـاری بازرگانـی و بانکەوانیـان دەکـرد و قۆرخـی هەمـوو بازاڕیـان کردبـوو «٧٧ ل٢٣٠».
بەکارهێنانـی مسـکێن لـە لادێکانـدا و پچوکـی کێڵگـەی بەرهەمهێنـان وایکـرد، کـە رێـژەی ژمـارەی کرێکارانـی کشـتوکاڵ لـە کوردسـتاندا لـە زۆر شـوێنی تـری ناوچەکانـی تـری رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت کەمتربێـت. لاوازی گەورەبوونـی وەرەشـەی پیشـەیی و پیشەسـازی سـەرەتایی هەمیسـانەوە بـووە هـۆکاری ئـەوەی ژمـارەی کرێـکاران لـە شـارەکانی کوردسـتاندا لەچـاو ئـەو شـوێنانە کەمتـر بێـت.

ئازاردان و رووتاندنـەوە و بـاج و سـەرانەی قـورس لەسـەر پێکهاتـە ناموسـڵمانەکانی کوردسـتان لـە زۆر ناوچـەدا، نمونـەی ناوچەکانـی جزیـرە، هـەکاری، ناوچەکانـی شـکاک زەرەرێکـی زۆریـدا بـە بەرهەمهێنانـی پیشـەیی و بازرگانـی لـە وڵاتەکـەدا. بەشـێکی زۆری بـازرگان و پیشـەگەرەکانی کوردسـتان لەنـاو ئـەو پێکهاتانـە بـوون. بەهـۆی ئـەو رەفتارانـەوە بەشـێکی زۆریـان کـوژران، یـان دەربـەدەری ناوچەکانـی تـری رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت یـان جیهـان بـوون. بەشـداریکردن لـە کۆمەلکوژیـی و تاڵانکـردن و دەربەدەرکردنـی ئەرمەنییەکانـدا هەمیسـانەوە زەرەریـدا بـە بازرگانـی و بەرهەمهێنانـی پیشەسـازی لـە کوردسـتان و ناوچەکـەدا. مانـەوەی ئەوانـە و گەشـەکردن و بوونـی پەیوەنـدی دۆسـتانە لەگـەڵ ئەودراوسـێیە گرنگەدادەبـووە فاکتەرێکـی یاریـدەدەر بـۆ گەشـەکردنی بازرگانـی و پیشەسـازی سـەرەتایی لـە وڵاتەکـەدا «**٩٦** ل**٢٨١\٨٥** ل**٥٧**».

لـە دوای دابەشـبوونی کوردسـتان بەسـەر چەنـد دەوڵەتـدا لـە سـاڵی **١٩١٩** وە، خێڵـە رەوەنـدەکان چیتـر وەکـو جـاران نەیـان دەتوانـی ئـەو سـنورانە بشـکێنن. بێجگەلـە گەرمیـان و کوێسـتان کـردن کاری کاروانچێتـی و بازرگانـی لـە نێـوان ئـەو ناوچـە لـە یـەک دابراوانەیـان کـردووە. بـە گەشـەکردنی ئابـوری و بوژاندنـەوەی بازرگانـی لـە وڵاتەکـەدا و ئاسـانکاری لـەوەدا دەکـرا ئـەو خێڵانـە رۆڵـی زیاتـر ببینـن لـە کاروبـاری بازرگانیـدا و هەندێکیـان ببنـە توێژێکـی بازرگانـی چـالاک «**٩٨** ل**١١٣**». بـەڵام ئـەو سـنورانە هـەر وەکـو سـنووری پێشـووی نێـوان میرنشـین و دەسـەڵاتی شـێخ و خێڵـە دەسـەڵاتدارەکان رێگربـوو لـەوە.

ئـەم زەمینەتـە رێگـەی خۆشـکرد، کـە بـە دزێـوە و لـە رێگـەی دانـی بەرتیـل یـان بەکارهێنانـی هێـزەوە بـەردەوام بـن بـە کاروبـاری ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی کـە بـە قاچاغچێتـی ناسـراوە. ئـەم پرۆسـەیە بـە درێژایـی سـەدەی بیسـت و هەتـا ئێسـتاش کـەم یـان زۆر هـەر بەردەوامـە. قاچاغچێتـی دەلیلـی نەبوونـی بـازاڕی ئـازاد و ئاڵوگـۆڕی بازرگانـی و هاتوچـۆی ئـازادە لـە نێـوان ناوچـە و وڵاتەکانـی رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـتدا، کـە کۆسـپێکی گەورەیـە لەبـەردەم پێشـکەوتنی ئابـوری ناوچەکـەدا.

بەتایبەتـی لـە ناوەڕاسـتی سـەدەی نـۆزدەوە، بەشـێک لـە کوڕانـی توێـژە ئۆروسـتۆکراتەکانی کـورد لـە سـەرەک خێـڵ و شـێخ و کاربەدسـتە دەوڵەمەنـدەکان بـە مەبەسـتی خوێنـدن و ژیانێکـی خۆشـتر یـان کارکـردن لـە دامـودەزگای دەوڵەتـی عوسـمانی و ئێرانـدا روویانکـردە شـارە گەرەکانـی وەکـو تـاران و ئەسـتەنبوڵ و قاهیر و بەیـروت یـان شـارەکانی ئەوروپـا. ئەمانـە لـەو شـوێنانە توێژێکـی ئۆروسـتۆکراتی رۆشـنبیری کوریـان لـێ دروسـت بـوو. لەگـەڵ ئـەوەی ئەمانـە کـورد بـوون، بـەڵام

بەشـێوەیەکی گشـتی لـە کۆمەڵگـەو خەڵکـی کوردسـتان دابـڕاو بـوون.
دوای داڕمانــی دوو دەوڵەتەکــە، بەشــێک لــە کاربەدەســتە کــوردە کۆنەکانــی ئــەو دەوڵەتــە، کــە لــە دەزگا ســەربازی و ئیدارییەکانــدا کاریــان کردبــوو چــی تــر لــە دامــودەزگای دەوڵەتــە نوێیکانــدا وەکــو جــاران جێگەیــان نەبــۆوە و گەڕانــەوە بــۆ شــوێنە کۆنەکانــی خۆیــان لــە کوردســتاندا. ئەمانــە و کوڕەکانیــان توێژێکــی نوێیــی خوێنــدەوار، یــان رۆشــنبیریان لــێ دروســتبوو و کەوتنــە کارکــردن لــە بەڕێوەبردنــی کاروبــاری دەوڵەتــدا لــە ناوچەکانــی کوردســتادا. ئەمانــە هەوێنــی توێژێکــی بــرژوای بچوکیــان لــێ دروســتبوو «**٨٥** ل**٥٠٦**».

لاوازی دەرفەتی بەشداریکردن لە چاکسازی و بڕیارداندا ١٩٠٦-١٩٢٥

لەبەرئــەوەی دەوڵەتێکــی ناوەنــدی ناوچەکانــی کوردســتانی پێکــەوە نەدەبەســتەوە، ناوچەکانیلەیــەک دابــڕاو بــوون و پاشــکۆی دوو دەوڵەتەکــە بــوون، دەبێــت لــە دوو ئاســتدا باســی دەرفەتــی بەشــداریکردن لــە بڕیــاردان و پرۆســەی چاکســازیدا بکەیــن. بەشــداریکردن لــە ناوخــۆی کوردســتان و بەشــداریکردن لــە رێگــەی دەمــودەزگای دوو دەوڵەتەکــەوە.
لەبەرئــەوەی کۆمەڵگەکــە لەنــاو خۆیــدا بەســەر پێکهاتــە و چینوتوێــژی جیاوازەوهدابەشبوو، لە ناوچەکـەدا چەندیـن ئەکتەر و هێز و رێبـازی گۆڕانکاریجیاواز هەبـوو، بەهەمـان شـێوە لـە کوردستانیشـدا گرفتـی بوونـی دەرفـەت لـە بڕیـاردان و هەڵبژاردنــی رێبــازی گۆڕانــکاری جیــاواز هەبــوو.
لەگـەڵ ئـەوەی لـە کۆتایی سـەدەی نۆزدە و سـەرەتای سـەدەی بیسـتدا میرنشـینەکان لەناوچووبـوون، بـەڵام بەهـۆی سروشـتی تاکـڕەوی و تونـدڕەوی سـەرەک خێـڵ و شـێخەکانەوە، کـە کۆنترۆڵـی کوردسـتانیان کردبـوو، هەروەهـا بەهـۆی ئـەوەی ئەوانـە بـە شـێوەیەکی گشـتی پاشـکۆ و هاوپەیمانـی دوو دەوڵەتـی فیوداڵـی خێڵایەتێکـە بوون، هیـچ گۆڕانکاریـەک لـە دەرفەتـی بەشـداریکردن لەبڕیاردانـدا روویـنـەدا.
لەبەرئـەوەی کوردسـتان دەسـەڵاتێکی ناوەنـدی هاوبەشـی تێـدا نەبـوو، شـورایەک یـان ئەنجوومەنێکـی هاوبـەش نەبـوو لـە رێگەیـەوە ئـەو دەسـەڵاتدارانەی کوردسـتان لـە رێگـەی راوێـژکاری و دەنگدانـەوە بڕیـاری سیاسـی و ئابـوری بـدەن، هـەر وەکـو جـاران هــەر یەکــێ لەوانــە تاکڕەوانــە بڕیــاری رەهــای لــە ناوچەکــەی خۆیــدا دەدا. لەبـەر ملمانـە و دوژمنایەتـی نێوانیـان بـە لاوازی مابوونـەوە و هـەر یەکەدەچوونـە پـاڵ یەکـێ لـەو دەوڵەتانـە یـان کڕنۆشـیان بـۆ دەوڵـەت و هێـزە بێگانەکاندەبـرد، کـە

پشتگیرییان بکەن و لە بارامبەردا دەبوونە پاشکۆ و ئەڵقە لەگوێی ئەوان.
نەبوونی دەرفەتی بەشداریکردن لە بڕیاری سیاسی و ئابوری ناوخۆی کوردستاندا، لە پاڵ لاوازیچینوتوێژە نوێیەکاندا، فاکتەرێکی تری سەرەکی بوو کە کۆمەڵگەی کوردستان نەیتوانی رێبازی بونیادنانیسیستمێکی نوێیی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر بگرێت و ببێتە بە بەشێکی سەربەخۆ و کاریگەر لە سیستمی کەپیتالیستی جیهاندا.
لەبەر لاوازی بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری و لاوازی چینی بازرگانی گەورە و فیودالی موڵکداری پاشکۆ بۆ سەرمایەداری جیهان و لاوزی دەرفەتیان لە بڕیاردانەدا لەسەر رێبازی گەشەکردنی ئابوری و سیاسی وڵاتەکە و راکێشانی سەرنجی دەوڵەتە کەپیتالیست و کومپانیەکانیان، بڕیار لەسەر دوارۆژی وڵاتەکە دواتر کەوتە دەست دەوڵەتە کەپیتالیستە بێگانەکانەوە.
لەبەر ئەو فاکتەرانە کۆمەڵگەی کوردستان، هەموو پێکهاتە و چینوتوێژە کۆمەڵایەتەکانی بە درێژایی ئەو قۆناغە بە لاوازی و پچڕپچڕی و بێ دەسەڵاتی مانەوە. بڕیاردان لەسەر ژیانیان، بوون و نەمانیان و پاشەڕۆژی سیاسی و ئابوری وڵاتەکە کەوتە دەست بێگانە. لەگەڵ ئەوەی گۆڕانکاری گەورە لە ناوچەکەدا روویدا و لە سەرەتای سەدی بیستدا بزووتنەوەی دەستوری لە هەردوو وڵاتەکە کەوتە جۆش، بەڵام لەبەر ئەو فاکتەرانە بەشداریکردنی هەموو پێکاهاتەو چینوتوێژەکانی کوردستان رۆڵێکی لاواز و ناکاریگەریان هەبوو لەو بزووتنەیەدا. لەباتی ئەوەی رۆڵی وڵاتەکە ببێتە فاکتەرێک بۆ بەهێزکردنی ئەو بزووتنەیەو بونیادنانیسیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر لە ناوچەکەدا کە لە پاڵیدا بتوانن لە رێگەی بەشداریکردن لە بڕیاردانەدا مافە دیموکراتی و چارەنوسیەکانی خەڵکانی کوردستان و پێکهاتەکانی تری رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لە دەستورێکی نوێدا بچەسپێنن، بوونە رێگر لە گۆڕانکاری و چاکسازی یاسایی و سیاسی و پاڵپشت بۆ مانەوەی دەسەڵاتی شاۡسوڵتان و سیستمی فیودالی خێڵەکی.
بەشداریکردنی خەڵکانی کوردستان لە بزووتنەوەی دەستوری دوو دەوڵەتەکەدا لە دوو ئاست و دوو رێبازی لەیەک جیاوازی هەبوو. ئاستێکیان بەشداریکردنی چینوتوێژ و پێکهاتەکانی ناوخۆی وڵاتەکە بوو لە پرۆسەکەدا و ئاستی دووەم بەشداریکردنی هەندێ کەسایەتی و گروپی کورد بوو تیایدا لە دەرەوەی ناوچەکانی کوردستان. لە هەردوو ئاستەکەدا دوو رێبازی جیاوازی هەبوو. ئەوانەی لەگەڵ چاکسازی یاسایی و سیاسی بوون و ئەوانەی دژی بوون «١١٦ ل٩٧\٨٢ ل٦٨».

هەڵبەتە لە بەرلاوازی چینوتوێژە نوێیەکان لە وڵاتەکەدا و کۆنترلی وڵاتەکە لەلایەن سەرەک خێڵ و شێخەکان و کۆنترۆڵی زۆر لە شارەکان لەلایەن دەستوپێوەندی شا\سولتانەوە، ڕێبازی دژایەتیکردنی بزووتنەوەی دەستووری و چاکسازی لە کوردستاندا بە تەواوەتی لە سەرانسەری وڵاتەکەدا زاڵ بوو. زۆربەیدەسەڵاتدارانی کورد لە دەوڵەتی عوسمانیدا چونەتە ژێر چەتری بزاڤی کۆمکاری ئیسلامی سوڵتانەوە، کە لە پێناوی یەکخستنی موسڵمانان و مانەوەی خەلافەت و هێشتنەوەی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی دامەزرابوو «**٩٦ ل١٨٤\١٠٥ ل٢٨٦**».

بەشێک لەو سەرەک خێڵ و شێخانە وەکو توێژێکی کۆنسەرڤەتیڤ پاڵپشتی بزووتنەوەی دەستوریان کردووە، بەڵام زۆربەیجار مەبەست لەو بەشداریکردنە چاکسازییکردن نەبووە، بەڵکو لە دژایەتیکردنی شێخێک یان خێڵێکی تربووە، کە دژایەتی بزووتنەوەکەی کردووە یاخود بۆ دەستکەوتی تایبەتی بووە لە ناچەکەیدا «**٩٥ ل٩٤\٧٧ ل٢١٧**».

لە هەندێ شارەکانی کوردستاندا خەڵکی نزیک لە بنەماڵە وەجاخزادەکان و شێخەکان و هەندێ فەرمانبەری دەوڵەت یان خوێندەواری توێژەکانی سەرەوە، کە خۆیان بە بلیمەت زانیوە و ویستویانە بە ناوی پشتگیریکردن لە ناوچەکانیان پێگەی خۆیان بەرزکەنەوە. ئەمانە بەسوکی سەیری چینوتوێژەکانی خوارەوەی کۆمەڵگەیان کردووە و هیچ حیسابیەکیان بۆ نەکردوون. هەماهەنگی شا\سوڵتان یان گەنجە تورکەکان یان بزووتنەوەی دەستوری ئێرانیان کردووە بۆ پچڕینی پۆست و پایەی دەوڵەت. لە کاتی لێقەوماندا پشتیان کردۆتە خەڵکو هاریکاری دەسەڵاتدارانی دەوڵەتەکانیان کردووە «**٨٥ ل٥٠٦**».

ئەو سەرەک خێڵ و شێخانە مەسەلەی بەشداریکردنیان لە بڕیاردانـدا لە ڕوانگەی عورفی خێڵەکییەوە بینیوە. ئەویش لە ڕێگەی وەرگرتنی پۆست و پایەی ئیداری و سەربازی و بەڕێوەبردنی کاروباری ناوچەکان و وەرگرتی زەویوزار و سامان و ناودەرکردنەوە.

کە ساڵی **١٩٠٨** شۆڕشی دەستوری لە دەوڵەتی عوسمانی روویدا شێخەکانی سلێمانی دژی وەستان و پاڵپشتی سوڵتان و مانەوەی سیستمی فیوداڵی خێڵەکیان کرد. بازرگانەکانی سلێمانی یاداشتیان بۆ حکومەتی نوێی ئەستەنبوڵنارد و تیایدا داوایانکرد لە زوڵمی شێخەکان نەجاتیان بدەن. بە بڕیاری ئەستەنبوڵ بنەماڵەی شێخان دەسەڵاتیان لێ سەندرایەوە و لە شار دوورخرانەوە. بەڵام دوای شکستهێنانیشۆڕشی دەستوری، سوڵتان ئەوانەی گەڕانەوە بۆ سلێمانی. هەر لە

دوای گەڕانەوەیـان ئـەو بنەماڵەیـە کەوتنـەوە تۆڵەسـەندن لـە بـازرگان و کاسـبکار و بەرهەمهێنەرەکانـی شـارەکە «**٨٥** ل**٥٠٥**».

شـێخەکانی بـەرزان شـێخی پەیـڕەوی نەقشـبەندی بـوون و لـە رێگـەی موریـدەوە بوونەتـە شـێخ، نەکـو پشتاوپشـت. سـاڵی **١٩٠٣**هەنـدێ چاکسـازییانکرد، لەوانـە دابەشـکردنی هەنـدێ زەوی بەسـەر ئەندامـی خێڵەکەیانـدا، نەهێشـتنی مارەیـی و بـەزۆر کـچ بـە شـوودان. دروسـتکردنی مزگـەوت لـە گوندەکان، لـە هـەر هۆزێـک هێزێکـی چەکداریـان دروسـتکرد. کـە سـاڵی **١٩٠٨** شۆڕشـی دەسـتوری روویـدا، چەنـد داواکارییەکیـان خسـتە بەردەمئیتیحادییـەکان. لەوانـە بـە کـوردی خوێنـدن و کردنـی کـوردی بـە زمانـی فەرمـی بادینـان، کاربەدەسـتانی دەوڵـەت زمانـی کـوردی بزانـن، بەکارهێنانـی شـەریعەتی ئیسـلام لـە حوکومڕانـی و باجدانـدا. ئیتیحادیـەکان وەڵامیـان نەدانـەوە، بـەڵام دوای شکسـتهێنانی شۆڕشـی دەسـتوری لـە سـاڵی **١٩١٢** وازیـان لـە داواکارییەکانیـان هێنـاو پەیوەندییـان لەگـەڵ سـوڵتان باشـبوو. کـە سـاڵی **١٩١٤** سـەرلەنوێ ئیتیحادییـەکان حوکمەتیـان پێکهێنـا، بەهـۆی زیادکردنـی بـاج لەسـەریان گـرژی کەوتـە نێوانیـان. دواتـر سـوپای عوسـمانی دەسـتیگرت بەسـەر ناوچەکـەدا «**٨٥** ل**٣٤٥**».

هەڵبەتـە داواکاری و هەوڵدانـی چاکسـازی بچـوک لـە هەنـدێ شـار یـان ناوچـەی بچوکـی وڵاتەکـە جـار بەجـار روویـداوە، بـەڵام ئەوانـە لـە پێنـاوی گۆڕانـی سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابوریـدا نەبـووە و داواکاری بچـوک بـوون و لـە سـنورێکی بچوکـدا بـەلاوازی ماوەتـەوە و هیـچ هەماهەنگییـەک لـە نێـوان ناوچەکانـدا نەبـووە.

لاوازیـی دەسـەڵاتی ناوەنـدی دەوڵەتـی ئێـران و کۆنترۆڵـی باشـوور و باکـووری وڵاتەکـە لەلایـەن ئینگلتـەرا و روسـیاوە، وایکـرد کـە لـە ساڵەکانی **١٩١٠**لە زۆر شـوێنی وڵاتەکـە و بەتایبەتـی کوردسـتان رۆڵـی هەنـدێ سـەرەک خێـڵ و شـێخ و پیاوانـی بنەماڵـەی قاجـار زیـاد بـکات و بەهەوەسـی خۆیـان ئـەو ناوچانـە کۆنتـرۆڵ بکـەن و هەریەکەیـان بەپێـی توانـای خـۆی گەورەتریـن بـەش بـۆ خـۆی بپچڕێـت. کۆنترۆڵـی ئـەو ناوچانـە لەلایـەن ئەوانـەوە دەرفەتـی بەشـداریکردنی خەڵکـی ئـەو ناوچانـەی لـە ناوخـۆ و دەوڵەتـی ئێرانـدا کەمتـر کردبـۆوە «**٩٦** ل**٥٦**».

ساڵەکانی **١٩١١** لـە ئێـران خێڵـە کوردەکان دابەشـبوون بەسـەر دوو باڵـەوە. هەندێکیان نمونـەی سـەرەک خێڵەکانـی جـاف و لـوڕ و کەلهـور پشـتگیری شـا و بەردەوامـی سیسـتمی فیودالـی خێڵەکیـان دەکـرد. بەشـێکی تریـان لەگـەڵ بزووتنـەوەی دەسـتوریدا بـوون ، نمونـەی ئەوانـە هەنـدێ خێڵـی دەوروبـەری کرماشـان و خێڵـی سـەنجاوی و بەشـێکی زۆر لـە بەختیارییـەکان. هـۆکاری سـەرەکی دابەشـبوونی زۆربەیـان بەسـەر

دوو باڵدا زیاتر بۆ بەربەرەکانی نێوانیان ئەوانە لە پێناوی بەهێزکردنی دەسەڵات خۆیان و پچڕینی گەورەترین ڕێژەی زەویوزار و داهاتی ئابوری نەوک ململانێ بووبێت لە پێناوی چاکسازی و گەشەکردنی کۆمەڵگەدا «**١٠٥** ل**١١٦\٣١٨** ل**١١٥**».

سەرۆکی خێڵەکانی شکاک لە ساڵەکانی **١٨٠٨** یەکێک بوو لەوانەی کە پشتگیری بزووتنەوەی دەستوریکرد. بۆ ئەوەی لە بزووتنەوەکە دووریخاتەوە، شای ئێران قەولی پێدا کە پێگەی لەو ناوچانەدا بەهێز بکات و بەفەرمی بیکات بەسەرک خێڵەکانی شکاک. هەڵبەتە ئەویش بە خۆشحاڵیەوە پێشنیازەکەی شای پەسندکرد. دواترشا دەعوەتی کرد بۆ لای خۆی و لەوێ کوشتی. بەکوشتنی سەرکردەکەیان خێڵەکانی شکاک بۆ چەندین ساڵ پەرتەوازە بوون و بەشێکیان پەنایان بردەبەر دەوڵەتی عوسمانی «**١٠٥** ل**٢٨٦**».

پێشتر دەوڵەتی عوسمانی لەسەر بنەمای فیوداڵی خێڵەکی دامەزرا بوو، کە تیایدا بنەماڵەی عوسمانی و سوڵتان دەسەڵاتی ڕەهای هەبوو بەسەر هەموو پێکهاتەکانی دەوڵەتەکە بە تورکەکانیشەوە. بێجگەلە دەستەبژێری دەسەڵاتدارەی دەوڵەت هەموو ئەوانە بە کاربەڕێوەبەر یان رعیەت حسابیان بۆ کراوە. بەڵام بە بەهێزبوونی ئیتیحادیەکان و قەڵەوبوونی برجوای تورکی لەسەر حسابی بەرهەمهێنەر و بازرگان و خاوەن کەپیتالە ناموسڵمانەکان و بەپلەی یەکەم ئەرمەنییەکان لەو ساڵانەدا سروشتی حکومەتەکە، نەکو دەوڵەتەکە، بەرەو ناشونالیزمی نەژادپەرستی تورک ملی نا.

ساڵی **١٩٠٨** بەهۆی بەشداریکردنی چەندین خێڵ و شێخ و توێژی کوردەوە لە دژایەتیکردنی ئەرمەنییەکان، دەمارگیری ناشونالیزم لەناو هەندێ کوردا بەهێز بوو. دواتر ئەوە رووی وەرگێڕاو بووە هۆکاری دروستبوونی بزووتنەوەیەک، کە داوای جۆرە ئۆتۆنۆمییەکی بۆ کورد دەکرد.

سەرەک خێڵە کوردەکانبەهۆی دۆستایەتیان لەگەڵ سوڵتان و دەسەڵاتدارانی دەوڵەتی عوسمانی و بەرژەوندی تایبەتی خۆیان لە تاڵانیدا، لە کۆتایی سەدەی نۆزدە بەشداریان لە کۆمەڵکوژیی ئەرمەن کردو دواتر ساڵەکانی **١٩١٥**، کە تیایدا نزیکەی **٢** ملیون ئەرمەنی راگوێزران و نێوان **٥٠٠**هەزار هەتا ملیۆنێک کوژران. ئەرمەنییەکان خەڵکی رەسەنی ناوچەکەن و بەشێک لە تورکیا وڵاتی ئەوانە. بەشداریکردنی ئەو خێڵە کوردانە لە کۆمەڵکوژی ئەرمەنییەکاندا تەنها زیانبەخش نەبوو بۆ ئەو میللەتە، بەڵکو دەرفەتی بەشداریکردنی میللەت و پێکهاتە و چینوتوێژەکانی ناوچەکەی لە بڕیاردانیدا لاوازکرد و بووە یەکێک لەو فاکتەرانەی کوردستانی کردە ژێردەست و دابەشبوو و پاشکۆ «**٨٥** ل**٢٧٠**».

لــە ئەســتەنبوڵ و قاهیــرە و هەنــدێ پایتەختەکانــی ئەوروپــا ژمارەیــەک توێــژی ئۆروســتۆکراتی کــورد هەبــوون. ئەوانــەی ئەوروپــا زیاتــر خەڵکــی خوێنــدەواری رۆشــنبیربوون و ئەوانــەی ئەســتەنبوڵ پۆســتی ئیــداری و ســەربازییان هەبــوو لــە دەوڵەکــەدا. ئەمانــە خەڵکێکــی زۆریــان لــە کــوڕ و خــزم و کەســوکار لــە دەوربــوو. ئەمانــەش هــەر وەکــو خەڵکانــی کوردســتان لــە دوو پــاڵ پێکهاتبــوون «٨٢ ل٧٢». بەشــێکیان پشــتگیری ســوڵتان و مانــەوەی سیســتمی فیوداڵــی خێڵەکیــان دەکــرد. ئەمانــە ئەگــەر داخوازیشــیان بوویێــت لــە بازنــەی ئــەو دەوڵەتــە و بەرژەوەنــدی خۆیــان دەرنەچــووە. بەشــەکەی تریــان لایەنگیــری بزووتنــەوەی دەســتووریان دەکــرد. لەســەرەتادا توێژێــک لەوانەلــە ئەوروپــا و ئەســتەنبوڵلەگەڵ گەنجانــی تــورک و دواتــر ئیتیحادییــەکان لــە بزووتنــەوەی دەســتوریدا چالاکــی وهاریکاریــان هەبــوو. بەهــۆی گۆڕانــگاری لــە ریزەکانــی ئیتیحادییــەکان و گرتنــی رێبــازی نــەژادی نەتەوایەتــی تورک و بەهێزبوونــی باڵــی ســەربازی تیایانــدا، لــەو رێکخراوانــەدا توانــای بەشــداریکردن و بڕیاردانــی ئــەو کەســایەتییە کوردیانــە کەمیکــرد. لێدانــی ئەرمەنــی و پێکهاتەکانــی تــر لەلایــەن ئیتیحادییەکانــەوە، زۆر هاوپەیمــان و دۆســتی ئــەو کوردانــەی نەهێشــت و لاوازیکــردن «٧٧ ل٢١٤».

بــۆ یەکەمجــار ســاڵی **١٩٠٨** لــە ئەســتەنبوڵ رێکخراویکــی ناسونالیســتی کــورد بــە ناوی (جەمعیــەی تەعــاون و تەرەقــی کــورد) دروســتبوو. ئەمانــە توێژێکــی رۆشــنبیر بــوون لــە بنەماڵــە ئۆروســتۆکراتەکانی بەدرخــان و بابــان و نەهــری. پەیوەنــدی ئەوتۆیــان بــە خەڵکــی کوردســتانەوە نەبــوو. زیاتــر بــۆ ناودەرکــردن و بەرژەوەنــدی خۆیــان کاریــان دەکــرد. تورکــە لاوەکان هــەر لــە دوای بەهێزبوونیــان ئــەم رێکخراوەیــان قەدەغەکــرد، بــە تۆمەتــی ئــەوەی کــە ئۆروســتۆکرات بــوون و نزیــک بــوون لــە ســوڵتانەوە و دژی چاکســازی بــوون و هەروەهــا کــورد بــوون و خۆیــان لــە تــورک جیادەکــردەوە.

ســاڵی **١٩١٢** کۆمەڵــەی خوێنــدکارە کــوردەکان بەناوی(هیڤــی) دامــەزرا. لەنــاو ئەمانــەدا وەجاخــزادە کەمتــر بــوو. خەڵکانــی وردە بــرژوا بــوون و لــە دامودەزگاکانــی دەوڵەتــی عوســمانیدا لــە ئەســتەنبوڵ کاریــان دەکــرد. زیاتــر لــە گێــژاوی رۆمانســی نەتەوایەتیــدا دەخولانــەوە و چاویــان لــە لاوە تورکــەکان دەکــرد. هیــچ پەیوەندییەکــی ئەوتۆیــان بــە کۆمەڵگــەی کوردییــەوە نەبــوو و شــارەزای زەمینــە و خاســڵەتەکانی کۆمەڵگــەی کوردســتان نەبــوون. ســاڵی **١٩١٤** پاڵپشــتی دەوڵەتــی عوســمانییان کــرد لــە شــەڕی جیهانیــدا و هەڵوەشــایەوە.

ســاڵی **١٩١٨** لــە ئەســتەنبوڵ جەمعیــەی تعالیمــی کوردســتان لــە پیــاو ماقوڵانــی کــوردی ئــەوێ دامــەزرا. پەیوەندییــان بــە حکومەتــی عوســمانی و هاوپەیمانانــەوە کــرد بــۆ

دۆزینەوەی چارەسەرێک بۆ مەسەلەی کورد. ئەوانە لاواز بوون و لە ناوخۆیاندا ناکۆک بوون و داخوازی لەیەک جیاوازیان هەبوو. هەندێکیان داوای کوردستانی سەربەخۆیان دەکرد لەژێر مەنداتی ئینگلتەرادا، بە شەکیان داوای ئۆتۆنۆمیان دەکرد لەژێر مەنداتی بەریتانیاو بەشێکی تریان دەیانویست لە چوارچێوەی دەوڵەتی عوسمانیدا نیمچە سەربەخۆیی یان ئوتونۆمیان پێبدرێت. ئەوانە توێژێکی رۆشنبیربوون و پەیوەندی ئەوتۆیان لەگەڵ خەڵک و شێخ و ناوچەکانی کوردستاندانەبوو «**٧٧** ل**٢١٥\٨٥** ل**٤٦٧**».

لەبەر لاوازی چینوتوێژە نوێیەکان لە کوردستاندا لەناویاندا بزووتنەوە و رێکخراوی سیاسی و کۆمەڵایەتی و پیشەیی هەتا دوای ساڵەکانی **١٩٢٥** زۆر لاوازبوو. بۆیە بەشدارکردنیان لە بزووتنەوەی دەستوری و دواتر بەشداریکردن لە بڕیاردانی چارەنوسی وڵاتەکە زۆر کەمبوو. لەبەرنەبوونی پەیوەندی راستەوخۆ لەگەڵ وڵاتەکەدا ناکرێ ئەو رێکخراو و کەسایەتیانە، کە لەو ساڵانەدا بەپێی توانای خۆیان چالاکیان نواندووە بە نوێنەری چینوتوێژ و پێکهاتەکانی کوردستان دابنرێن. ئەوانە توێژێکی ئۆروستۆکراتی رۆشنبیربوون، لووت بەرزبوون و خۆیان زۆر بە بلیمەت دەزانی و بە نزمی سەیری خەڵکی کوردستانیان دەکرد. شکستهێنان و بێدەسەڵاتی ئەوانە، وەکو هەندێک باسی لێدەکەن، بۆ لاوازی و دوورییان لە واقیعی کۆمەڵگەی کوردستان دەگەڕێتەوە «**٨٥** ل**٥٠٥**».

پاشکۆیەتی\دابەشبوون\ژێردەستی

ئایا شتێکی سەیرو چاوەڕواننەکراو بوو، کە بڕیاردان لەسەر چارەنووسی کوردستان لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانییەوە کەوتە دەست وڵاتە کەپیتالیستەکان؟ لەباتی ئەوەی وڵاتەکە ببێت بە بەشێکی بەهێزی سەربەخۆی کاریگەر لە کەپیتالیزمی جیهانی، بووە پاشکۆیەکی لاوازی ئەو سیستەمە؟ وڵاتەکە دابەش بوو بەسەر چوار بەشەوە؟ هەر یەکێ لەو بەشانە کەوتە ژێردەست یەکێ لە وڵاتەکانی ناوچەکەوە، بێگومان ئەگەر بەوردی چاوێک بە لێکۆڵینەوەکەدا بخشێنین بۆمان دەردەکەوێت هەموو ئەمانە بەهۆیخاسڵەتومێژووی کۆنی وڵاتەکەوەو ئەو زەمینە نوێیەی لە سەرەتای سەدەی نۆزدەوە تێیی کەوتبوودەرئەنجامێکی چاوەڕوانکراوبوون.

لاوازی دەوڵەتانی ئێران و عوسمانی لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانیدا و خەریکبوونی دەوڵەتە سەرمایەدارەکان بەو شەڕەوە، پێگەی بێگانەی لە کوردستاندا

لاوازکـرد بـوو. ڕەنگـە لـەو زەمینەیـەدا دەوڵەتـە هاوپەمانـەکان بـە سـوودی خۆیـان بزانیایـە ئەگـەر سـەرەک خێـڵ و شـێخ و هێزەکانـی کوردسـتان لـەو شـەڕەدا بێلایـەن بوونایـە و بەشـداری شـەڕەکەیان نەکردایـە. لەکاتـی بێلایەنبوونـی ئەوانـدا، نـە وڵاتەکە بـەو شـێوەیە کاول دەبـوو، نـە ژمارەیـەک زۆر لـە خەڵکـی وڵاتەکـە تیادەچـوون و ڕەنگـە بەوهۆیـەوە زەمینـەی گونجـاو بـۆ نیمچـە گەشـەکردن و سـەربەخۆیی وڵاتەکـە دروسـت بوایـە.

لـە زەمینەیەکـی وادا بەبوونـی چینوتوێـژی نوێیـی بەهێـز لـە کوردسـتاندا، دەرفەتێکـی بـاش لـە کایـەدا بـوو، کـە وڵاتەکـە بتوانـێ سـەربەخۆیی سیاسـی و ئابـوری خـۆی بەهێـز بـکات و ببێتـە مەڵبەندێکـی ئابـوری سـەربەخۆی بەهێـز لـە ناوچەکـەدا. بـەڵام بەهـۆی ئـەو خاسـڵەت و فاکتەرانـەی کـە پێشـتر باسـمانکرد نـە چینوتوێـژی نوێیـی بەهێـز تیایـدا دروسـت بـوو، نـە دەرفەتیـان هەبـووە بەشـدارییکەن لەسـەربڕیاردانی چارەنووسـی وڵاتەکـە.

ئـەو چینوتوێـژ و پێکهاتانـەی لـە سـاڵەکانی شـەڕی جیهـان و پێـش و دوای ئـەو شـەڕەله وڵاتەکـەدا دەسـەڵاتداربوون، سـوود بەخشـبوون لـە مانـەوەی سیسـتمی فیودالـی خێڵەکـی لـەو دەوڵەتانـەدا و لەژێـر سـایەیدا بوونـە خـاوەن زەویـوزار. لـە ڕێگـەی بـاج و سـەرانەو قۆرخکردنـی بازرگانـی و دەسـتکەوتی شـەڕ و غـەزاوە بوونـە خـاوەن سـامانێکی زۆر. بۆیـە بـێ چەنـد و چـۆن زۆربەیـان بوونـە هاوپەیمانـی دەوڵەتـی عوسـمانی و بەدەنگـی فەتـواوە بـۆ غـەزا چـوون و بـە دڵ و بەگیـان بەشـداریان لـە شـەڕەکانکرد «٨٤ ل١٥». بـە سـەدەها هـەزارو ڕەنگـە ملیۆن خەڵکانـی بەرهەمهێنـەری وڵاتەکەیـان لـە کارو کاسـبی دوورخسـتەوەو لـەو شـەڕانەدا تێـوەگلان «٩٦ ل٢٥٣».

ئەگەرچـی ئێـران بێلایـەن بـوو لـە شـەڕی جیهانیـدا، بـەڵام چونکـە کوردسـتانی ڕۆژهـەڵات کەوتبـووە سـەر سـنووری دەوڵەتـی عوسـمانی و ئێـران، ناوچەکـە بـووە مەیدانـی شـەڕی ئینگلتـەرا و ڕوسـیا لـە لایەکـەوە و ئەڵمانیـا و دەوڵەتـی عوسـمانی لەلایەکـی تـرەوە. لەبەرئـەوە ئـەو ناوچانـەش لـە شـەڕەکە گلابـوون و ڕووبـەڕووی هەمـان کاول بـوون و کوشـتار بوونـەوە «١٠٣ ل٨٥».

لـەو سـاڵانەدا ئـەوەی بـە خەیاڵـی ئـەو سـەرکردە کوردانـەدا نەهاتـووە هەوڵـدان بـووە بـۆ یەکخسـتنی وڵاتەکـە و پچڕینـی مافـی کـورد و پێکهاتەکانیتـری وڵاتەکـە، بۆیـە بـە درێژایـی ئـەو سـاڵانە لـە گـوێ ڕایەڵبـوون بـۆ سـوڵتان بـەولاوە هیـچ داواکاریـەک یـان خواسـتێکی نەتەوایەتـی و نیشـتمانیان نـە خسـتۆتە بـەردەم ئـەو دەوڵەتانـە «٧٧ ل٢١٩».

لـە کۆتایـی شـەڕەکەدا و دۆراندنـی دەوڵەتـی عوسـمانی تیایـدا، کوردسـتان وڵاتێکـی کاول و وێـران بـوو. لـەو شـەڕەدا نێـوان ٥٠٠-٧٠٠ هـەزار خەڵکـی وڵاتەکـە، کـە زیاتـر لــە ٢٠٪ هەمــوو دانیشــتوانی کوردســتان بــوون لەناوچــوون. لەوانــە دەوروبــەری ٣٠٠هەزاریــان راســتەوخۆ لەشــەڕەکەدا کــوژراون. بــە مەبەســتی بەرهەمهێنــان بــۆ شــەڕ و بەشــداری پێکردنیــان لــە شــەڕدا و دوورخســتنەوەیان لــە وڵاتەکەیــان، دەوڵەتـی عوسـمانی لـەو سـاڵانەدا دەرفەتـی هێنـاو دەوروبـەری ٧٠٠ هـەزار کـوردی لــە ناوەڕاسـتی کوردسـتانەوە گواسـتەوە بـۆ ئەنـادۆڵ و زۆربەیـان لــە ناوچەکانـی قۆنیـا گیرسـانەوە، کـە ئەمـڕۆ ئـەو ناوچەیـە بەشـی هـەرە زۆری کـوردن «٩٦ ل٢٥٥».
بەهـۆی بەشـداریکردنی گەنجـی بەرهەمهێنـەری وڵاتەکـە لـەو شـەڕانەدا زەرەرێکـی زۆر لـە بەرهەمهێنانـی کشـتوکاڵ و ئاژەڵبەخێوکـردن کـەوت، پەتـاو نەخۆشـی بـڵاو بـۆوە و ژمارەیەکـی زۆر مـرۆڤ و ئـاژەڵ لـە ناوچـوون. زۆر لـە کێڵگـە و دارسـتان و گونـد و شـارەکان کاول بـوون. گرانـی کەوتـە بـازاڕەوە و خەڵکـی لـە برسـا دەمردن و لـە سـەرما رەق دەبوونـەوە. ئـەو پیشەسـازی و کاری پیشـەیی و بازرگانیـەی کـە لـەو پەنجـا سـاڵەی پێش شـەڕدا بونیادنرابوو شکسـتیان هێنـاو بەشـی زۆری خاوەنەکانیان، کـە پاڵپشـتی شـێخ و سـەرەک خێڵەکانیـان نەبـوو رووبەڕووینابووتبـوون و هـەژاری بوونەوە.
شکسـتهێنان و دۆراندنـی شـەڕ هـەر رووی سـوڵتانی عوسـمانی نەگرتـەوە، بەڵکـو لەهەمانکاتـدا ئـەوە شکسـتهێنان و دۆراندنـی سـەرکردە کوردەکانیـش بـوو. دوای شـەڕ ئەوانـە لاواز و بێدەسـەڵات و پچڕپچـڕ بـوون و لەنـاو خۆیانـدا ناکـۆک بـوون. لــە کوردســتانی باکــوور بەشــێکیان هــەر چاوەڕوانــی ســەرلەنوێ بەهێزبوونــی ســوڵتان بـوون و بەشـێکیان چاوەڕوانـی کەمالییـەکان بـوون، کـە خەریکیـان پێبـکات و بەشـداریان پێبـکات لـە شـەڕکانی ناوخـۆدا و هەنـدێ ناوچـەو زەویوزاریـان پـێ ببەخشـێ و پۆسـتی ئیـداری و سیاسـیان بداتـێ. لـە کوردسـتانی باشـور دابەشـبوون بەسـەر چەنـد بەشـێکەوە و چاوەڕوانـی دەسـتی ئینگلتـەرا بـوون، کـە لـە ناوچەکانیـان پلـەی سیاسـی و سـەربازیان بداتـێ. لـە کوردسـتانی رۆژهـەڵات پچڕپچـڕ بـوون و بەهـۆی شکسـتهێنان و دارمانـی دەوڵەتـی قاجـارەوە هـەر خێـڵ و دەسـەڵاتدارێکی کـورد دەیویسـت بەشـێک بـۆ خۆیـی بپچڕێـت «٨٥ ل٢٨٤».
هیـچ یەکـێ لەوانـە هەمانگییـان لـە نێوەندا نەبـوو و بگرە ئەگـەر دژی یەکتـر نەبوونایە پشـتگیری یەکتریشـیان نەدەکـرد. بـۆ نمونـە لـە کوردسـتانی باشـوور شـێخەکانی بەرزنجـە تەنهـا کۆنترۆڵـی ناوچـەی سـلێمانیان دەکـرد، بـەڵام لەگـەڵ ئەوەشـدا داوای دامەزراندنـی مەملەکەتـی کوردسـتانیان لـە ئینگلیـزەکان دەکـرد. بێجگەلـە بەشـێکی

کەم لە خێڵەکانی دەوروبەری سلێمانی کەسی تر پشتگیری نەدەکردن. شێخەکانی تاڵەبان لە ناوچەکانی کەرکوک کە ئەوانیش وەک شێخەکانی بەرزنجە قادری بوون پشتگیری مەملەکەتی کوردستانیان نەکرد و بە نوێنەری خۆیان دانەدەنا «**٩٦** ل **٢٨١**».

بەهۆی لاوازی گەشەکردنی بەرهەمهێنانی کشتوکاڵی و پیشەسازی ناوخۆی کوردستان و مانەوەی بازاڕەکانی بە پچوکی و نەبوژاندنەوەی بازرگانی ناوخۆ تیایدا و نەبەستنەوەی بازاڕی ناوچە جیاوازەکانی پێکەوە، لە وڵاتەکەدا چینوتوێژی نوێیی بەهێز دروست نەبوو، کە بتوانن بەردەوامی بدەن لە گەشەکردنی ئابوری وڵاتەکە. بەهۆی نەبوونی دەسەڵاتێکی ناوەندی هاوبەش لە وڵاتەکەدا و دابەشبوونی بەسەر چەندین ناوچەدا، کە هەر یەکەیان سەرەک خێڵ و شێخی فیوداڵی سروشت خێڵەکی دەستی بەسەرداگرت بوو، هیچ دەرفەتێک دروست نەبوو، کە ئەو چینوتوێژ و هێزە نوێ لاوازانە بەشداری لە بڕیاری سیاسی و ئابوری وڵاتەکەدا بکەن. ئەم دۆخە وڵاتەکەی بەلاوازی هێشتەوە و هەروەکو هەموو ناوچە و وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەرسات بووە پاشکۆیەکی زۆر لاوازی سەرمایەداری جیهان.

بەهۆی ئەو زەمینە نالەبارەوەلە وڵاتەکەدا مەڵبەندی ئابوری و سیاسی پاشکۆی بەهێز دروست نەبوو، کە سەرنجی دەوڵەتە سەرمایەدارەکان راکێشێت و دەوڵەتێکی سەرانسەری تێدا دروست بێت. بڕیاردان لەسەر پاشەڕۆژی وڵاتەکە کەوتە دەست دەوڵەتانی هاوپەیمان. ئەو دەوڵەتانەش بەپێی بەرژەوەندیی تایبەتی خۆیان نەخشەی پاشەڕۆژی وڵاتەکەیان دارشت. وڵاتەکە بەلاوازی و پارچە پارچەیی مایەوە و هەر پارچەیەکی بەسترا بە نزیکترین مەڵبەندی ئابوری و سیاسی و لکێنرا بە چوار دەوڵەتی جیاوازەوە. ئەو لکاندنە سەرەڕای پاشکۆیەتی بۆ سیستمی سەرمایەداری جیهان وڵاتەکی دابەش کرد و هەر بەشەی کەوتە ژێردەستی یەکێ لە دەوڵەتە نوێیەکانەوە «**٩٦** ل **٢٥٧**».

دوای شەڕی یەکەمی جیهانی و لەسەردەمی بەهێزبوونی کەمالیەکاندا، کۆمەڵەی هیڤی و باڵێک لە جەمعیەتی تەعاون و تەرەقی کورد سەرلەنوێ کەوتنەوە کارو پێکەوە کۆمەڵەی تەشکیلاتی ئیجتماعیان لە ئەستەنبوڵ پێکهێنا.

ئەم کۆمەڵەیە بچوک و لاوازبوو و پەیوەندی راستەوخۆیان لەگەڵ کۆمەڵگەی کورددا کەمبوو. لەو ساڵانەدا پەیوەندییان بەست لەگەڵ هەندێ سەرەک خێل و پیاوانی ماقوڵی شارەکانی باکوری کوردستان بۆ هەمانگیکردن لەگەڵیاندا. لەهەمان کاتدا کەمالییەکان لە ساڵەکانی **١٩١٩** پێیوەندی توندوتۆڵیان لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر

سەرەک خێڵەکان بەست و قەولی یەکسانی و برایەتی تورک و کورد و دانی دەسەڵاتی خۆجێییان پێدان.
سەرەڕای ئەوەی کۆمەڵەی تەشکیلاتی ئیجتماعی هیچ بنەمایەکی کۆمێڵایەتی بەهێزی نەبوو، پەیوەندی توندوتۆڵیان بەچینوتوێژە بەرهەمهێنەرکانی کوردستان نەبوو، هەروەها زۆر دووربوون لەوەی بۆ بونیادنانیسیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر لە کوردستانداکاربکەن، هیچ ئامانج و پرۆگرامێکی روون و دیاریکراویان نەبوو بۆ چارەسەرکردنی مەسەلەی کورد و نەیاندەوێرا باسی سەربەخۆیی کوردستان بکەن. زۆربەی شێخ و سەرەک خێڵەکان گوێڕایەڵیان نەبوون و لە هەندێ ناوچەی بچوکی کوردستانی باکور نەبێت پشتگیری بەشەکانی تری کوردستانیان نەبوو «**٨٥** ل٤٧٤. **٩٦** ل**٢٩١**».
لەدوای دارمانی دەوڵەتەکانی قاجار و عوسمانی و دامەزراندنی دەوڵەتی بچوکی نوێ لە ناوچەکەدا و دابەشبوونی کوردستان بەسەریاندا، بەهۆی چەند فاکتەرێکەوە شەپۆلێکی نوێی نارەزایی و راپەرین لە کوردستاندا دەستیپێکرد. ساڵی **١٩٢٣** دەوڵەتی خەلافەتی عوسمانی بەفەرمی هەڵوەشایەوەو کۆماری تورکیایعیلمانی جێگەی گرتەوە، هەروها دەوڵەتی قاجار لە ئێران کەوتو دەوڵەتی پاشایی پەهلەوی تیایدا دامەزرا. زۆربەی سەرەک خێڵ و شێخەکانی کوردستان شکستهێنان و دارمانی ئەو دەوڵەتانەیان بە شکستی خۆیان دەزانی و کەوتنە خۆیان بۆ سەرلەنوێ دامەزراندنی دەوڵەتێکی فیوداڵی خێڵەکی ئیسلامی نوێ ئەگەرچی تەنها لە سنوری ناوچەکانی خۆیان یان کوردستاندا بێت.
زۆربەی شێخ و سەرەک خێڵەکانی کوردبڵاوبوونەوەی سەرمایەداری جیهان و سەرکەوتنی دەوڵەتە کەپیتالیستە غەیرە دینەکان لە شەڕی جیهانیدا و کۆنترۆڵی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەلایان ئەوانەوە و دروستبوونی دەوڵەتی تورکی عیلمانیان بە هەڕەشە لەسەر مان و نەمانی خۆیان و پاشماوەکانی سیستمی فیوداڵی خێڵەکی دەزانی «**٨٥** ل**٢٨٤**».
ئەمانە بەشێک لەو فاکتەرانەن کە بوونە هۆکاریراپەڕینی ژمارەیەک لە شێخ و سەرەک خێڵی کورد لەو سەردەمەدا. فاکتەرێکی گرنگیتر، کە ترس و نارەزایی زۆربەی خەڵکی کوردستانی لێکەوتەوە، سروشتی ناسیۆنالیستی نەژادپەرستی دەوڵەتی کەمالیستی تورکیا بوو. دەوڵەتی تورکیای نوێ هەڕەشە بوو لەسەر مان و نەمانی نەتەوکانی تری تورکیا لەناویاندا کورد.
دەوڵەتی پەهلەوی نوێی ئێران بێجگەلە سروشتی پاشکۆیەتی و سەرکوتکردنی چینوتوێژە نوێیەکانی وڵاتەکە لە رێگەی بەکارهێنانی هێزەوە کەوتە سەرکوتکردنی

پێكهاتەكانی وڵاتەكەو پێشێلكردنی مافەكانیان. هەرچەندە عێراق و سوریا بۆ چەند ساڵێك لەژێر ئینتیدابی ئینگلتەراو فەرەنسادا بوون و دەوڵەتی لاواز و ئەڵقەلەگوێ و باشكۆبوون، بەڵام هیچ حسابیان بۆ بەشداریكردنی خەڵكانی كوردستان و پێكهاتەكانی تر نەدەكرد لە حوكومرانیدا.

ئەم فاكتەرو زەمینەیە لە لایەكەوە سروشتێكی رزگاری خوازای نەتەوایەتیدا بەو راپەڕینانەی كە لە وڵاتەكەدا رووبەڕووی ئەو دەوڵەتە نوێیانەو هێزی دەرەكی دەبوونەوە، لەلایەكی ترەوە سروشتێكی كۆنسەرڤەتیڤی پێدان، چونكە دەیانویست سەرلەنوێ ستەمی فیوداڵی خێڵەكی ئیسلامی بژێیننەوە. ئەو رێبازە لەلایەكەوە رێگربوو لە بڵاوبوونەوەی سەرمایەداری لە ناوچەكەدا و لەلایەكی ترەوە رێگربوو لە گەشەكردنی بەرهەمهێنانی كشتوكاڵ و پیشەسازی خۆماڵی و بوژاندنەوەی بازرگانی لە وڵاتەكەدا. لەهەمانكاتدا سروشتی تاكڕەوی و توندڕەوی ئەو سەركردانە وایكرد، كە ئەوانە نەتوانن بزووتنەوەو هێزو داواكارییەكانیان یەكخەن. لەهەمانكاتدا چەوساندنەوەی چینوتوێژ و پێكهاتەكانی وڵاتەكە لەلایەن ئەوانەوەو رێگە پێنەدانیان لە بەشداریكردن لە بڕیاردانی چارەنووسی وڵاتەكە هێندەی تر ئەو راپەڕینانەی لاواز و بچووككرد.

ئەوانەی لەو سەردەمەدا توانای سەركردایەتی بزووتنەوەكانی وڵاتەكەیان هەبوو بە پلەی یەكەم شێخەكان بوون. لە رێگەی هەڵگرتنی ئاڵای ئیسلامەوە لایەنگیری زۆریان لەناو خەڵكدا هەبوو، هەروەها هەتا رادەیەك توانای یەكستنی ژمارەیەك خێڵیان هەبوو «**١٩** ل**٦٩**».

بەشێوەیەكی گشتی شۆڕشەكەی شێخ سەعیدی پیران دژی دەوڵەتی عوسمانی لە ساڵی **١٩٢٤**، هەروەهاشۆڕشەكەی شێخ مەحمود دژی ئینگلیز ئەو خاسڵەتانەی سەرەوەیان تێدابوو. ئەوەی لە كوردستانی رۆژهەڵات لەو ساڵانەدا روویدا زیاتر بزووتنەوەكەی خێڵەكانی شكاك بوو بەسەرۆكایەتی سمكۆ. وەكو ناسراوە ئەو راپەڕینانە یەك لە دوای یەك شكستیان هێنا. هۆكاری شكستهێنانی ئەو راپەڕینانە، بێجگەلە سروشتی كۆنسەرڤەتیڤیان، دەگەڕێتەوە بۆ چەند فاكتەرێكی گرنگی تر:

– ژمارەیەكی زۆر لە خێڵەكان لەبەر بەرژەوندی تایبەتی موڵكایەتی و خێڵەكی خۆیان یان پشتگیری هێزەكانی بێگانەیان دەكرد، یان هیچ پاڵپشتنی راپەڕینەكانیان نەكرد «**٨٥** ل**١٢٨**».

– راپەڕینەكان لەلایەن شێخەكان و خێڵەكیەكانەوە لە لادیەكانەوە دەستیپێكرد و دواتر روویانكردە شارەكان. بەتایبەتی لە باكوری كوردستان هەندێ لەو

جەنگاوەرانەلەبەرئەوەی نەیاندەتوانی شارەکان بەڕێوەبەرن و سەقامگیری تیایاندا بپارێزن، گەڕەلاوژێ و کوشتن و تاڵانکاری تیایاندا دروستبوو. بەشێکی تر لە خێڵەکان دەکەوتنە تاڵانی و رووتکردنەوەی خەڵک. ئەمانە هەمووی دەبوونە هۆکاری بێزاری دانیشتوان لێیان و هەوڵدان بۆ دەرکردنیان لە شارەکان.

- مسکێنەکان کە زۆرینەی خەڵکی کوردستان بوون بێجگەلە ئەوەی بەدەست ئەو شێخ و سەرەک خێڵانەوە دەچەوسێنرانەوە، هەر وەکو رەعیەت دادەنران و هیچ مافێکیان نەبوو لە بڕیاردانی چارەنوسی خۆیاندا و لای ئەوانە بە خەڵکی گەمژەوە بێدەسەڵات دادەنران و بەشداریان لە راپەڕینەکاندا پێنەدەکرا «**٩٦ ل٢٩١**».

- هیچ هاریکاری و هاوسەنگی لە نێوان ئەو راپەڕینانەدا نەبوو. هیچ ئەنجوومەنێک یان شورایەک نەبوو کە تیایدا هیچ نەبێت شێخ و وەجاخزادەکان راوێژی تێدا بکەن و تیایدا بڕیاری بەکۆمەڵ بدەن. بڕیاری رەها لەدەستی سەرکردەدا بوو.

- وەجاخزادە و توێژی سەرەوەی خەڵکانی شارەکان لەبەر بەرژەوەندی خۆیان ئەگەرچی لە دڵەوە پشتگیری بزووتنەوەکەیان بکردایە لەبەر بەرژەوەندی خۆیان بەشداریان نەدەکرد. چینوتوێژەبەرهەمهێنەرەکان و پیشەگەر و کاسب و بازرگانەکان و کرێکاران و رەشوڕووتی شارەکان لاواز و بێدەسەڵات بوون و لە هیچ رێکخراوێک یان ئەنجوومەنێکدا خۆیان یەک نەخست بوو، لای سەرکردەکان هیچ حسابێکیان بۆ نەکراوە و بەشداریان پێنەکراوە. بەشێک لە هەژارەکان ئەگەر بەشداریشیان کردبێت لە پێناوی تاڵانی و راوڕووتدا بووە «**٨٥ ل٥٠٧**».

- هیچ حساب بۆ بەرژەوەندی و رای پێکهاتە نەتەوەیی و ئایینیەکانی کوردستان نەکراوەو لە باشترین ئەگەردا ویستویانە بە زمانی خۆش بەلای خۆیاندا رایان کێشن. لە هەندێ ناوچەدا و بەتایبەتی لە ناوچەکانی شکاکدا، ژمارەیەکی زۆر لە پێکهاتەی ناموسڵمان کوژران و تاڵانکران و دەربەدەرکران «**٩٦ ل٢٩٨\١٩ ل٧٧**».

- دەوڵەتە سەرمایەدارەکان لەسەر بنەمای بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان نەخشەی نوێی ناوچەکەیان کێشا. پاشماوەکانی خێڵەکی لە وڵاتەکەدا و پچڕپچڕی و ناسەقامگیری ناوچەکانی بەکۆسپ دادەنرا لە بەستنەوەی وڵاتەکە بە سیستمی سەرمایەداری جیهانەوە «**٩٦ ل٢٥٧**».

بەندی حەوتەم

دەرئەنجام: هۆکارەکانی پێشکەوتن / دواکەوتن چین ؟

مەبەستی سەرەکی ئەم لێکۆڵینەوەیە لە بەندەکانی پێشوودا گەڕان بوو بەدوای ئەو فاکتەرە بنچینەیانەی دەبنە هۆی پێشکەوتن، یان دواکەوتنی کۆمەڵگە، دەستنیشانکردنی ئەو هێزە بزوێنەرانە بوو، کە رۆڵی سەرەکی دەبینن لەو پرۆسەیەدا. لێرەدا گەیشتینە ئەو راستیەی گۆڕان لە سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری سنوورداری تاکڕەوی توندڕەو بۆ سیستمێکی بەرفراوانتر و پلوراليزمتر پێویستی بەبوونی چینوتوێژ و هێزی نوێ هەیە، کە لە لایەکەوە گۆڕانکاری و چاکسازی و گەشەکردن لە بەرژەوەندیاندا بێت و لەلایەکی ترەوە ئەوانە توانایان هەبێت ئەو گۆڕانکاریانە بکەن. لەهەمانکاتدا ئەوانە دەرفەتی بەشداریکردنیان هەبێت لە بڕیارە سیاسی و ئابورییەکاندا. بە سوود وەرگرتن لە فاکتەرەکانی تر و رووداوە چاوەڕوان نەکراوەکان دەکرێ زەمینەی لەبار دروست بێت بۆ گۆڕانکاری و چاکسازی هەنگاو بەهەنگاو. لێرەدا هەوڵ دەدەین باسی رۆڵی فاکتەر و خاسیەتە تایبەتیەکانی تر بکەین لەو پرۆسەیەدا.

ئایا کۆن لە ئێستا باشتر بوو؟

ئەگەر چاوێک بە مێژووی کۆندا بخشێنین و لەگەڵ ئەمڕۆی جیهاندا بەراوردی بکەین، بۆمان دەردەکەوێت، کە بەتایبەتی لەم دوو سەد ساڵەی دواییەدا گۆڕانکاری و پێشکەوتنێکی هێجگار زۆر لەسەرانسەری جیهاندا روویداوە. بەهەمان شێوە ئەگەر سەیری توانا و زانیاری و تەکنیک و ئامرازە پێشکەوتووکانی ئەمڕۆ بکەین، کە لەبەردەستی مرۆڤایەتیدایە، ئەگەینە ئەو راستیەی کە گەشەکردن و گۆڕانکاری بێئەندازە خێرا بەرەو پێشەوە دەچێت. بەڵام لەهەمانکاتدا، لەجیهانی ئەمڕۆدا، لەهەموو بوارەکاندا نایەکسانی و ناعەدالەتیکی هێجگار زۆر گەورە لەناو خودی وڵات و نێوان وڵاتان و هەتاوەکو نێوان ناوچە جیاوازەکانیانیشدا دەبینین. بەتەنها بەراوردکردنی کۆن لەگەڵ ئێستادا و نەبینینی نایەکسانی و کۆسپەکانی ئەمڕۆی جیهان، ترسی ئەوەی لێدەکەوێتەوە رازی بین بەوەی هەیە و چیتر نەگەڕێین بەدوای ئەو فاکتەرانەی کە نایەکسانییەکانی ئەمڕۆ کەمدەکەنەوە و دەرفەت بۆ گەشەکردنی زیاتر دروست دەکەن. بەهەمان شێوە تەنها بینینی ئەمڕۆ و ئەو نایەکسیانەی هەیە و ئەو گۆڕانانە نەبینین، کە روویداوە، ئەو زەمینە گونجاو و ئامرازە یاریدەدەرە نوێیانە نەبینین کە ئەمڕۆ هەن، رەنگە توشی رەشبینیمان بکات و چیتر بڕوامان بە دواڕۆژێکی باشتر نەمێنێت.
یەکێک لەو دیدارە ترسناکانەی ئەمڕۆ رەچاودەکرێت، رەشبینی و هەست بە

دەستەپاچەییە لەناو خەڵکدا، بەتایبەتیش لەناو گەنجەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا. ئەوانی خستۆتە گێژاوێکی ئایدۆلۆژی و دەروونی و بازنەیەکی شومی داخراوەوە، کە تیایدا هیچ هیوایەک بەدواڕۆژ و چارەسەر بۆ زاڵبون بەسەر ئەو کۆسپانەدا نەبینن، کە بۆنەتە هۆکاری ئەو دواکەوتن و نایەکسانییە. هەڵبەتە ئەم دۆخە نالەبارە، لەلایەن چەندەها بەرەی ئیسلامی سیاسی توندڕەو و دەوڵاتان وڕێکخراو و کەسایەتی کۆنسەرڤەتیڤەوە، بە مەبەستی مانەوەی ئەو بارە و پاراستنی بەرژەوەندییەکانیان، وزە وەردەگرێ و بەهێزدەکرێت. ئەم بارە زەمینەیەکی باشی بۆ مانەوە و دروستبوونی بزووتنەوە و دەوڵەتی توندڕەو و تاکڕەو و داعش و ئەلقاعیدە و چەندەها جۆری تری لەو بابەتانە دروستکردووە، کە ئەمڕۆکە وەکو درک ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستیان داپۆشیوە.

ڕەشبینی و بێدەستەڵاتی وا لەخەڵکی دەکات کە وابزانن، کۆن لەئێستا باشتر بووبێت، لە کۆندا مرۆڤ بەختەوەرتر بوبێت، ژیانی ئابوری و سیاسی و کۆمەڵایەتی باشتر بوبێت، نەخۆشی و پەتا و کارەساتی سروشتی کەمتر بوبێت، کۆمەڵەکانی پێشوو دادوەرتر بووبن و مرۆڤایەتی بەیەکسانی ژیابن، دەستەڵاتدارانی کۆن بە موسڵمان و نا موسڵمانەوە هەستی مرۆڤایەتیان زیاتر تێدا بوبێت، هێندە شەڕوشۆڕ و دڵ ڕەق و خەڵک کوژ نەبوبن، دوعا نووسین لە دەرمان باشتر بوبێت بۆ چارەسەرکردنی نەخۆشی و دەردوبەڵا.

ئەو گۆڕانکاری و پێشکەوتنەی لەو دوو سەد ساڵەدا روویداوە، سەدانجار لە گۆڕانکارێکانی هەموو مێژووی ملیۆن ساڵەی مرۆڤایەتی زۆرترە. لەم ٣٠ ساڵەی دواییەدا، بەهۆی تەکنیکی نوێ، کۆمپیوەر و ئینتەرنێت، ڕێبازی نوێ زانستیانەی تازەتر و خێراترەوە، گۆڕانکاری و پێشکەوتن زۆر خێراتر ڕۆیشتووە و هەتا بێت زیاتر و خێراتریش دەبێت، کە ئەوەش سەرلەنوێ زەمینە بۆ خێراترکردن و زیاتر گەشەکردنی بەرهەم و بەرهەمهێنان دروستدەکات، ئاسانکردنی بەڕێوەبردنی ژیان، کەمبوونەوەی نەخۆشی و هەژاری، باشتربوونی ڕێگاوبان و بەستنەوەی جیهان پێکەوە، ئاسانی و خێرایی گۆڕینەوەی زانیاری و دەنگوباس لە نێوان خەڵکانی جیهاندا و نزیکبوونەوەی میللەتان و وڵاتان لەیەکتری. .

زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان لە جیهاندا دەلیلێکە لەسەر باشبونی ژیانی خەڵک و گەشەکردنی کۆمەڵگەکان. ژمارەی دانیشتوانی هەموو دەوڵەتی عوسمانی لەسەرەتای سەدەی ١٩دا ، بە میسر و سوریا و لوبنان و ئوردن و عێراق و کوردستان و ئیستای تورکیا خۆیەوە دەوری ١٢ ملیۆن کەس بوون، کە ئەمڕۆ دەوروبەری ٢٥٠ ملیۆنە «٣٠ل ٢٤». ئێران ساڵی ١٨٠٠ تەنها ٦ ملیۆن کەسی تێدا

ژیاوە، ئەمڕۆکە دەوری ٨٠ ملیۆنە «١٥ل ١٦». ساڵەکانی ١٩٣٠ خەڵکی لە میسر هەتا تەمەنی ٣٠ ساڵی ژیاون، لە ٤ کەس تەنها یەک کەس تەمەنی گەیشتۆتە ٢٠ ساڵان «٣٠ل ٢٤».

ئەمەریکای باکور هەتا ناوەڕاستی سەدەی پانزە نەدۆزرابۆوە. لەو کیشوەرەدا تەنها چەند سەد هەزار هیندی سووری دانیشتوانی ڕەسەنی تیادا ژیاوە، ئەمڕۆکە تەنها ژمارەی دانیشتوانی ویلایەتە یەکگرتۆکانی ئەمەریکا، بێجگە لە کەنەداوی مەکسیک، دەوری ٣٢١ ملیۆنە.

ئەگەر ژمارەی دانیشتوانی کوردستان هەمان ڕێژەی ئەمڕۆی بووبێت لە ساڵەکانی ١٨٠٠دا، ئەوا لەو ساڵانەدا ئەو ژمارەیە زۆر لە ٢ ملیۆن کەمتر بووە. کەچی ئەمڕۆ دەوروبەری ٣٠-٣٥ ملیۆنە. بەمانایەکی تر لەگەڵ هەموو ئە و کارەسات و تراژیدیایانەی بەسەر وڵاتەکەدا هاتووە، ژمارەی دانیشتوان تیایدا دەورەبەری ١٥هێندەی لێهاتووە.

لە نێوان ساڵی ١٣٥٠ تا ساڵی ١٤٥٠ بەهۆی بڵاوبوونەوەی پەتای تاعون و شەڕی نێوان ئینگلتەرا و فەرەنسا، ژمارەی دانیشتوانی ئەوروپا ٣/١ ی لەناوچوون. ئینگلترا کە ژمارەی دانیشتوانی ئەو کاتە ٤ ملیۆن کەس بوون ٢، ٥ مایەوە «٨ ل ٥٧». ئەمەش رادەی جیاوازی باری تەندروستی ئێستا و ئەوسای ئینگلتەرامان بۆ دەردەخا.

لە دنیای ئەمڕۆدا، گۆڕانکاری زۆر بەخێرایی دەڕوا، ڕەنگە ئەم نایەکسانییانەی و ئەو کۆسپ و قەیرانانەی بۆ چەند ساڵێک دێنە ڕێگای گەشەکردنی کۆمەڵگەکانمان، بەلامانەوە زۆر دوورودرێژبێت و نیگەرانمان بکات. بەڵام گۆڕانکاری لە مێژوویی کۆندا، کە گەشەکردنی وڵاتانی پێشکەوتووی لێکەوتۆتەوە، کاتێکی زۆر دوورودرێژتری لەئێستا خایاندووە.

ئینگلتەرا یەکەم وڵات بوو لە کۆتایی سەدەی حەڤدەهەمدا شۆڕشی پیشەسازی تیایدا روویدا، بەڵام ئەو ڕووداوە مێژووییە، کە بوو بە سەرەتایەک بۆ گەورەترین و خێراترین گۆڕانکاری لەمێژووی مرۆڤایەتیدا، دوا ئەنجامی گۆڕانکاری هەنگاو بەهەنگاوی دژوار و درێژخایانی زیاتر لە ٥٠٠ ساڵی ململانێ بووە لەنێوان فیودالیزم و هێزە نوێیەکانی کۆمەڵگەکەدا. ئەو شۆڕشەی لە ئینگلتەرا روویدا، دوای نزیکەی سەد ساڵ، ساڵی ١٧٨٩ ئینجا لە فەرەنسای دراوسێی دەستیپێکرد.

ساڵی١٨٦١- ١٨٦٥ شەڕی ناوخۆی لە نێوان ویلایەتەکانی باکورو باشوری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکادا، ٦٢٠ هەزار کەسی تێدا کوژرا. هەتا ساڵی

١٨٦٥ ویلایەتەکانی باشور سیستمێکی کۆیلایەتیان هەبوو. ساڵی **١٨٧٧** دوای **١٢** ساڵ پاش تەواوبوونی شەڕەکە، ئینجا کۆنگرێسی ئەمەریکا توانی بە دەستور هەڵوەشاندنەوەی کۆیلایەتی بچەسپێنێ. سەرەڕای ئەمەش هەتا ساڵەکانی پەنجاکان و شەستەکانی سەدەی بیستەم هێشتا بەپێی دەستور رەشپێستەکانی ئەو وڵاتە هاوتانەبوون لەگەڵ سپییەکانیاندا. لەو ساڵانەدا، ململانێیەک و بزووتنەوەیەکی دوورودرێژ لە پیناوی مافی یەکسانی هاونیشتیمانی بۆ هەمووان بەرپابوو «**٢** ل **٣٥١**».

دوای سەد ساڵ، لەدوای ئازادکردنی کۆیلەکان ئەوجا ڕەشپێستەکان بەپێی یاسا، گەیشتن بەمافی یەکسانی لەگەڵ سپی پێستەکاندا، بەڵام هەتا ئێستا بەتەواوەتی لە پراکتیکدا ئەو یەکسانییە لە هەموو بوارەکاندا نیە. ساڵی **٢٠١٢**، دوای **١٤٧**ساڵ ئازادبوونی کۆیلەکان ئینجا یەکەمین پێست رەش بۆ یەکەمجار بووە سەرۆک کۆماری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا. هەرچەندە لەو وڵاتە یەکسانییەکی زۆر هەیە لەنێوان پیاو و ژندا، بەڵام هەتا ئێستا هیچ ئافرەتێک بە سەرەک کۆمار هەڵنەبژێردراوە.

لە سەردەمی مەسیحیدا ژمارەی دەوڵەتەکانی جیهان بە پەنجەی دەست ژمێردراون، دەوڵەتی نەتەوایەتی نەبووە، تەنها بەشێکی ئاسیا و ئەفریقا و ئەوروپا لای مرۆڤایەتی ناسراوە، خەڵکی زۆرکەم ئاگای لەیەکتری بووە. ئێستاکە **١٩٥** دەوڵەتی سەبەخۆ لە جیهاندا هەیە. ئەگەر ئەو ناوچانەش بخرێتە سەریان، کە خاوەنی نیمچە سەربەخۆیین ژمارەیان دەگاتە **٢٤٥** دانە «**٥٣**».

بوارەکانی نایەکسانی چین؟

رەنگە لە هەموو مێژووی مرۆڤایەتیدا باسی چاکسازی و یەکسانی کرابێت، بەڵام زۆربەی زۆری ئەوانە خواستی رۆمانسی و دووربووە لە واقیعەوە و لە قسە و مەرامی تایبەتی بەولاوە بەکردار هیچی وای لێنەکەوتۆتەوە.

چاوەڕوانکردنی یەکسانی رەها لە جیهانی ئەمڕۆدا ، لەخەون و رۆمانسی ئایدۆلۆژی هەمە چەشنە زیاتر هیچی تری لێ ناکەوێتەوە، چونکە هەموو یەکسانییەک رێژەییە و زەمینە خۆشکردنی درێژخایانی پێویستە و بەرۆژ و دوو رۆژ دروست نابێت. هەروەها بەلەناوبردنی بەشێک لە مرۆڤایەتی لەلایەن دەستەبژێرێکی شۆڕشگێرەوە نایەتەدی.

بۆیە لێرەدا، کە باسی یەکسانی دەکەین، مەبەستمان لە نزیکبوونەوەی ئاستی

گەشــەکردن و ژیانــی تــاک و کۆمەڵگــە و دەوڵــەت و پێکهاتەکانــە لەیەکتــری. مەبەستمان لـەوە، خۆشـکردنی زەمینەیەکـی لەبـارە بـۆ ئـەو لەیـەک نزیکبوونەوەیـە، نانـی هەنگاوێکـی تـرە بـۆ پێشــەوە، کـە تیایـدا سـبەینێ لەمـڕۆ باشـتر بـکات.
لەگــەڵ ئــەو هەمــوو گۆڕانــکاری و چاکســازییە بــەر فراوانانــەدا، هێشــتا بــەروون و ئاشـکرا جیهانێکـی نایەکسـان و جیاوازێکـی فـراوان ناوەنـد وڵاتـان و میلەتـان و ناوچـە جیاوازەکانـی دنیـا رەچاودەکرێـت، نایەکسـانییەکی زۆر لـە نێـوان چینوتوێـژو پێکهاتـە و مەزهەبـە جیـاوازەکان، ژن و پیـاو، شـارەکان، لادێ و شـارەکان لەنـاو خـودی وڵاتەکانـدا هەیـە.
رەگوڕیشـەی ئـەو نایەکسـانییانە لـە بنەما ئابـوری و سیاسـییەکاندا خۆیـان داکوتاوە. نایەکسـانییە ئابورییـەکان لـە هەمـوو بـارە جیاوازاکانـدا رەچاودەکرێـت. جیـاوازی لە نێـوان داهاتـی تـاک و ئاسـتی گـوزەران و چۆنیەتـی نیشـتەجێبوون، خزمەتگـوزاری وەکـو بوونــی ئــاو و کارەبــا، خوێندنــگا و دەرمــان و تەندروســتی، رێگاوبــان و ئامــرازی هاتوچــۆ، چونیەتــی بەکارهێنانــی داهــات و ســەرچاوە سروشــتییەکانی وڵات، داهاتـی بـاج و چۆنیەتـی بەکارهێنانیـان، ئـازادی و پاراسـتنی موڵـک و ماڵـی خەڵـک، ئــازادی بــازاڕ و ئاڵوگــۆڕی بازرگانــی، ئــازادی دامەزراندنــی کۆمپانیــا و بەڕێوەبردنــی، ئــازادی جموجــۆڵ و گواســتنەوە و ســەفەرو جێگاگــۆڕی مــرۆڤ، دەرفەتــدان بــە توانــای داهێنــان و پاڵپشــتکردنی و پاراســتنی مافــی خاوەنێتیــان، بەشـداریکردن لـە پلاندانانـی ئابـوری و بڕیـارە ئابوریيـەکان و رەقابەدانـان لەسـەر چۆنیەتــی تەتبیقکــرن و دوائەنجامیــان، بەرهەمهێنــان و ســاغکردنەوەی بەرهــەم و نرخدانـان. ئـەم نایەکسـانییانە لەسـەر ئاسـتی جیهـان، ناوچـە جیـاوازەکان و خـودی نـاو وڵاتــە کان رەچاودەکـرێ.
تێکـڕای داهاتـی سـاڵانەی تاکێکـی میسـری١٢٪ ی تاکێکـی ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمەریکایــە، میســرییەک تێکــڕا ١٠ ســاڵ کەمتــر لــەوان دەژی. ٢٠٪ی خــە ڵکەکــە ی لـە هەژارێکـی مەمـرە و مەژیـدا دەژیـن، ئەمـە لەگـەڵ ئەوەشـدا میسـر لەهـەرە وڵاتـە هەژارەکانـی جیهـان نییـە «٣٩ ل ١١». داهاتـی سـاڵانەی ئێـران بەرامبـەر بـە سـوید ١٧٪، عێـراق ١٣٪، تورکیـا ٢٣٪ «٤٤».
جیـاوازی تێکـڕای داهاتـی تاکـی کۆمـەڵ، ئـەو راسـتییەمان پێ دەڵێـت، کە نایەکسـانی هەیـە لەنـاو وڵاتانـی جیهانـدا، بـەڵام ئـەوە نیشـان نـادات، ئایـا ئـەو تێکڕایـە چـۆن لـە نێـوان چینوتوێـژ و گروپـە جیاوازەکانـی نـاو کۆمەڵگەیەکـدا دابەشـبووە، چونکـە داهاتـی توێژوچینەکانـی خـوارەوە زۆر لـە خـوارووی ئـەو تێکڕایەوەیـە. .
بەپێـی ئامـاری سـاڵی ٢٠١٢، رێـژەی ژمـارەی دانیشـتوانی ئـەو وڵاتانـەی تێکـڕای

داهاتـی تاکێـک لـە ١،٢٥ دۆلار کەمتربـووە، بەم شـێوەیەی خوارەوەیـە «٥٥، ژ(١\٢٠١٢) ل٥ » :

ئەفریقا، خوارووی بژاپۆنی گەورە ٤٧٪ ی دانیشتوان بووە
خوارووی ئاسیا بە هیندستانەوە ٣٤٪
خوارووی ئاسیا بێ هیندستان ٢٦٪
خوارووی رۆژهەڵاتی ئاسیا ١٧٪
چین ١٣٪
ئەمەریکای لاتینی و هیندی رۆژئاوا ٦٪
رۆژئاوای ئاسیا ٣٪
باکوری ئافریقا ٢٪

سـەرەڕای ئەمـەش ژمـارەی مردنـی منـداڵ لـە جیهانـدا، بەهـۆی برسـێتی و نەخۆشـی و شـەڕ و ئـاژاوەوە، لەچـاو سـاڵی ١٩٩٠ دابەزیوەتـە نیـوە، لـە سـاڵی ١٩١٥ ژمارەیـان گەیشـتۆتە ٦ملیـۆن منـداڵ.

ئەگــەر ســەیری چۆنیتــی نیشــتەجێبوون و خانووبــەرەی خەڵکــی بکەیــن، هێشــتا بــە ملیۆنەهــا دانیشــتوانی هەنــدێ وڵات نــە خــاوەن شــوقە یــان خانــووی خۆیــان و نــە توانــای بــە کرێگرتنیشــیان هەیــە، بەڵکــو لــە کەنــاری شــارە گەورەکانــدا، لــە کەلاوەکانــدا ژیــان بەســەردەبەن. ماڵەکانیــان بــە تەنەکــە و تەختــە کــۆن و موقەبــا دروســتکردووە. بێبەشــن لــە ئــاوی پــاک، کارەبــا، گەرمایــی، تەوالێــت و شــوێنی خۆشــتن. میســر، هیندســتان، هەنــدێ وڵاتــی تــری ئەفریقــاو ئاســیا… نمونــەن بــۆ ئــەو شــوێنانە. لەهەمانکاتــدا لەوڵاتــە دواکەوتووەکانــدا جیاوازێکــی فــراوان دەبینیــن لــە نێــوان ســتانداردی خانووبــەرەی ناوچــە جیاوازەکانــدا، گەڕەکــە جیــاوازەکان و شــار و لادێکانــدا.

لـە وڵاتانـی رۆژئـاوای ئەوروپـا، کەنـەدا، ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمەریـکا، کۆریـای باشـور، ژاپـۆن، سـەنگاپور… خـە ڵکـی مافـی نیشـتەجێبوونی مسـۆگەرە، ماڵەکانیـان گونجـاوی گەرمـاو سـەرمایە، ئـاوی پـاک و کارەبـاو و ئاودەسـت و حەمام مسـۆگەرە، جیاوازێـک لـە نێوانـی سـتانداردی نیشـتەجێبونی شـار و لادێ هێنـدە فـراوان نیـە.

لــە وڵاتــە پێشــکەوتوەکان خزمەتگوزارەییــەکان بــۆ خەڵــک، وەکــو چارەســەری نەخۆشـی، خوێنـدن، مسـۆگەرکردنی ژیـان بەهـۆی نەخۆشـی یـان بـێ ئیشـێوە. . هتـد بـۆ هەمـوو تاکێـک بەپێـی یاسـا مسـۆگەرکراوە، بـەڵام هەتـا ئێسـتا لـە ژمارەیەکـی زۆری وڵاتانـی جیهانـدا خەڵکێکـی زۆر بـێ بەشـە لـەو خزمەتگوزاریانـە. لـە هەنـدێ شـوێن بێجگـە لـە یارمەتـی رێکخـراوە جیهانییـە مرۆڤییـەکان، دەوڵەتـەکان و کۆمەڵگـە

هیچیان نەکردووە لەو بارانەوە.
راستە هەندێ وڵات وەکو عێراق، ئێران... نەخۆشخانەی گشتیان تێدا هەیە، بەڵام ئاستی خزمەتگوزاری تیایاندا زۆر نزمە و زۆرجار هەر بە رووکەشە و ناگاتە هەموو خەڵک و شوێنەکان.
جیاوازێکی زۆر هەیە لە نێوان رێژەی خوێندەواری، ئاست و مەبەستی خوێندن و فێربوون. رێژەی لە وڵاتە پێشکەوتووەکان ئامانجی خوێندنی بەرز و پیشەیی ئامادەکارییە بۆ کارکردن لە کۆمپانیا و کەرتە جیاوازەکاندا. مەبەست لە دامەزراندن پێویست بوونە بەخەڵکی شارەزا، کە بۆشاییەکی پێویست پڕکاتەوە. بەڵام فێربوونی بەرز و پیشەیی لە زۆر وڵات یان نیە یان ئاستێکی نزمی هەیە، دەبێتە هۆی خەریکردن و خڵافاندنی خەڵک و زۆرجار بە بێکاری یان بەتاڵەیەکی موقەنەع کۆتایی دێت، یاخود ئاوارەبوونی شارەزاکانیانی لێدەکەوێتەوە بۆ وڵاتە پێشکەوتووەکان بۆ گەڕان بەدوای کاردا، کە جارێکی تر دەبێتە هۆی لەدەستچوونی کەوادری شارەزا، کە دەکرا بەشداربن لە گەشەکردنی وڵاتەکانی خۆیاندا.
بە پێچەوانەی وڵاتە دواکەوتووەکانەوە، لەوڵاتە پێشکەوتووکاندا، مافی ژیان و ئازادی و ماڵ و موڵکی خەڵکی پارێزراوە، خەڵکی ئازادە لە دامەزراندن و بەڕێوەبردن و گەشەپێکردنی کومپانیا و کاری بازرگانی و وەبەرهێناندا. بەپێی یاسا ئەو مافانەیان پارێزراوە، دەستگاکانی دەوڵەت پارێزگاریان دەکات، هەوڵی هەموو ئاسانکارییەک بۆ گەشەکردنیان ئامادە دەکات. پێویستیان بەدۆستی دەستەڵاتدار و پیاوی حیزبی و مەسول و خزم و واستە و واستەکاری نیە، کەس ناتوانێت سەرانەیان لێبسێنێت و بە زۆر ببێت بەشەریکیان. لەوە ناترسن بە دەستی گروپێکی چەکدار یان بەهۆی شەڕوشۆڕ و ئاژاوەوە هەرچیەکیان هەیە لەدەستیان بچێت، لەوە ناترسن ئەگەر حزبێک، سەرکردەیەک، یان کابینەیەکی تازە دەستەڵات بگرێتە دەست مافە ئابورییەکانیان لەدەست بچێت. دەستگاکانی دەوڵەت و شارەوانییەکان کاریان ئەوەیە ئاسانکاری بۆ خەڵکی و کۆپانیاکان بکەن بە ئامادەکردنی خۆێندنی پیشەیی پێویست و بەرزکردنەوەی ئاستی شارەزایی ئابوری و زانستی، توێژینەوەکردن لەهەموو بارەکاندا، هاندانی داهێنان و دەرفەتی بەکارهێنانیان لە کەرتە جیاوازەکاندا، بەبێ ئەوەی خاوەنەکانیان ترسیان هەبێت خەڵکی تر لێیان زەوت بکات. گەڕان بەشوێن ئیش و دامەزراندندا، بەهەمان شێوە پێویستی بە واستەکردن و تەبەعێت نیە، خەڵکی بەپێی توانا و شارەزایی ئازادە لە کوێ کاردەکات، لەسەربنەمای توانا و مەرجی کارکردن و پێویستی خاوەن

کۆمپانیاکە هەیە بەو کەسە. بەپێی یاسا و ڕێککەوتننامەکانی نێوان ڕێکخراوانی خاوەن ئیش و کارکەرەکان، ئەرکەکانی دیارە و مافەکانی پارێزراوە، لە پێناوی لەدەستدانی کار و تێکچوونی گوزەرانیدا، پێوەستی بە وەلا و تەبەعێت و خەڵکی دەستەڵاتداران نیە.

ئەم بارە، کە لەم وڵاتانەدا شتێکی ئاساییە و بۆتە ڕۆتینێکی ڕۆژانە، لە زۆر لە وڵاتانی جیهاندا، بەزیاد یان کەم، زۆر بەرتەسکترە یاخود لە هەندێک شوێندا بە تەواوەتی پێچەوانەیە.

لە وڵاتە دواکەوتووەکاندا، هەمیشە تاقمێک، ئێلیتێک، گروپێک، حیزبێک یان چەند حیزبێک، گروپی چەکدار، بنەماڵەی دەستەڵاتدار، توژێک یان چینێکی تایبەتی، دەستیان بەسەر سیاسەت و شادەماری ئابوری وڵاتدا گرتووە و تاکڕەوانە بڕیار لەسەر هەموو کاروباری ئابوری وڵاتەکەدا دەدەن، دەستدەگردن بەسەر داهاتە ئابوری و سروشتییەکاندا، چۆنیەتی دابەشکردنیان لە کۆمەڵگەدا.

ئەمە ئەوە ناگەیەنێت، کە یەکسانێکی تەواو لەناو خودی ئەو وڵاتە پێشکەوتوانەدا هەیە، بەڵکو هێشتا نایەکسانی لە زۆربەی رووکانەوە هەرماوە، بەڵام بەشێوەیەکی زۆر کەمتر. جێبەجێکردنی ئەو یاسایانە بەندە بەبوونی هێزو چینوتوێژی جیاواز، ململانێی هەمیشەیی لە نێوانیاندا، بوونی ڕەقابە لەسەر پەیڕەوکردنی یاساکان.

کۆمەڵگە هەمیشە لە گۆڕان و گەشەکردندایە، پێویستی نوێ پەیدادەبێت و کۆنەکان نامێنن و یاساکان و ڕێکەوتنامەکان دەبێ لەگەڵیاندا بگونجێنرێن. بۆ نمونە لەگەڵ ئەوەی بەپێی یاسا گشتییەکان لە وڵاتەکانی سکەندناڤیا، ماف و ئەرکەکانی ژن و پیاو وەک یەکن، بەڵام لە پراکتیکدا و بەهۆی هەندێ کەموکوڕی لە یاساکاندا، هێشتا پیاو بەشی شێری هەیە لە کاری باش و پلەی دەستڕۆیشتن و موچە و داهاتەکانیاندا. لەگەڵ ئەوەی زۆربەی ژنەکان بەقەدەر پیاو کاردەکەن و ڕۆڵیان لە کۆمەڵگەدا هەیە، هێشتا زۆربەی ئەرکی ماڵ و منداڵ لە ئەستۆی ئەواندایە. هەندێکیان تووشی دەستدریژی و توندوتیژی دەبنەوە. یەکسانی لەم وڵاتانەش هێشتا زۆری ماوە، بەڵام لەچاو وڵاتە دواکەوتووەکاندا جیاوازییەکان بێ ئەندازەن و پلورالیزم و دەستورێک هەیە ڕێگا خۆشکەرە بۆ زیادرکردنی ئەو یەکسانییانە.

جیاوازی تەنها لە ڕێژە و میقداری داهاتووی خەڵکەکاندا نییە لەناو وڵاتە جیاوازەکاندا، بەڵکو جیاوازیەکی زۆر لە خاوەنێتی کەپیتاڵ هەیە. نیوەی کەپیتاڵی جیهان، کە بەکاردەهێنرێ بۆ وەبەرهێنان لە چنگی ١٪ خەڵکانی جیهاندا کۆبۆتەوە، کە زۆربەیان لە وڵاتە پێشکەوتووەکانن «**٣٤** ل **١٧**». ئەمە کاردانەوەیەکی زۆری

لەسەر چەندایەتی و چۆنایەتی بەکارهێنانی ئەو کەپیتاڵە و شوێن و شێوازی بەکارهێنانیدا هەیە، بڕیاردانی بەکارهێنانی ئەو سامانە دەخاتە دەستی ژمارەیەکی کەمەوە. سەرەڕای ئەوە، بەهۆی گۆڕانکارییەکی خێرای پەیوەندیکانی ناو بازاڕەکانی جیهان، ئەمڕۆکە خاوەن کەپیتاڵەکان هەتا بێت لە کارکرنی راستەوخۆ لە بەکارهێنانی کەپیتاڵدا و بەڕێوەبردنی کۆمپانیاکان دووردەکەونەوە، وایلێهاتووە هەندێکیان، لەباتی بەکارهێنانی قازانجی کەپیتال لە پرۆژە و کۆمپانیای جیاوازدا، بەکاربهێنرێ بەمەبەستی خۆشگوزاری شەخسی، کە هەمیسانەوە جیاوازی ناوەندی داهاتی خەڵکانی جیهان زیاتر دەکات «٤٣».

نایەکسانی لە نێوان ئاستی گەشەکردنی وڵاتەکانی جیهان و هەروەها جیاوازی لە نێوان وڵاتی بچوک و گەورەدا، لاواز و بەهێزدا، دەوڵەمەند و هەژاردا، وای کردووە، کە وڵاتە بەهێزەکانی جیهان، مۆنۆپۆڵیان هەبێت لەسەر بڕیارە سیاسی و ئابوریی گرنگەکانی جیهان، نەتەوە یەکگرتووەکان، رێکخراوە جیهانییەکان، پلاندانان، یاسا ئابورییەکانی ئاڵوگۆڕینەوە، نرخدانان، گواستنەوە و هەموو بوارەکانی تردا، کە هەر هەموو ئەمانە لاسەنگی و ناپلورازم لێ دروست بووە، زیاتر بۆ بەرژەوەندی هەندێکە و بەزیان بۆ ئەوانیتر دەگەڕێتەوە.

لاوازی و نایەکسانی ناوخۆ، توندڕەوی و تاکرەوێتی و ئەڵقە لەگوێیی دەستەڵاتدارانی وڵاتانی دواکەوتوو، گەندەڵییەکی بێسنور، ململانێی توندڕەوانە لەگەڵ دەرو دراوسێدا، رێگای بۆ ژمارەیەک وڵاتی بەهێز خۆشکردووە، دەستبەرداری دەسەڵات و بڕیاری سیاسی و ئابوری جیهان بن. ناپلورالیزم و نایەکسانی لەسیاسەتی جیهاندا رێگرە لەگەشەکردنی خێراتری وڵات و میللەتە جیاوازەکانی جیهان وهۆکاریکی گرنگە بۆ زیاتر نایەکسانیبوون و هەژاری و نائارامی و شەڕوشۆر و گرژی و پە یدابوون و سەرهەڵدانی گروپ و دەوڵەتی جیاوازی تۆندڕەو. ئەمانە تەنها زیانبەخش نین بۆ دەوڵەتە دواکەوتووەکان، بەڵکو رێگرە لە گەشەکردن و ئارامی و ئاشتی هەموو جیهان بە دەوڵەتە پێشکەوتووەکانیشەوە.

گەندەڵی بەهۆی قۆرخکردنی دەستەڵات و بەکارهێنانی داهاتەکانی دەوڵەت و کۆمەڵگە بۆ بەرژەوەندە چەند تاکێک، بنەماڵەیەک، ئیلەتێک، لە زۆر شوێنی جیهاندا رۆڵێکی زۆر گەورەی هەیە «١٠ ل ٩».

هەروەها نایەکسانییەکی فراوان لەنیوان ناوچە جیاوازەکانی جیهاندا هەیە، بۆنمونە نایەکسانی و جیاوازی ئاستی گەشەکردنیان لەنێوان وڵاتە سکەندناڤییەکان، وڵاتەکانی رۆژئاوا و ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا، رۆژئاوای ئاسیا، رۆژهەڵاتی

ناوەڕاست، ئەمریکای باکور، رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و رۆژهەڵاتی ئەفریقا.
دوو سەد ساڵ لەمەوپێش لەنێوان وڵاتەکانی سکەندناڤیدا، بێ ئەندازە ناکۆکی و شەڕ و ئاژاوە بەرپا بووە و بە بەکارهێنانی هێز و هەڕەشە و شەڕ و داگیرکردنی یەکتر ناکۆکییەکانیان چارەسەر کردووە. باشوری سوید لە کۆندا لەژێر دەستی دانیمارکدا بووە، فنلەندا بەسەدان ساڵ لەژێر دەستەڵاتی سویددا بووە، کەچی بڕیار و بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری و ئیداری بەدەست پاشاکان و دەستەڵاتدارانی سویدەوە بووە.
ئەمڕۆکە دوو سەدساڵ زیاترە وڵاتی سوید بەشداری هیچ شەڕێکی نەکردووە، پەیوەندییەکی هاوسەنگ و یەکسانی ئابوری و سیاسی لەنێوان ئەو وڵاتانەدا هەیە، ئاڵوگۆڕی بازرگانی ئازادە لە نێوانیاندا، جموجۆڵ و هاتوچۆ و نیشتەجێبوون و کارکردن ئازادە بۆ هاونیشتمانی یەکتری، کۆمپانیەکانیان لەگەڵ ئەوەی ململانیەکی ئازاد هەیە لە نێوانیاندا، ئازادن لەوڵاتی یە کتردا کارو وەبەرهێنان بکەن.
لە رووی سیاسییەوە، سەربەخۆیی خۆیان هەیە و دەست وەرنادەنە کاروباری ناوخۆی یەکتری، لەبەرئەوەی لەبنچینەدا بڕوایان بە پلورالیزم هەیە، لەهەر وڵاتێکیاندا خەڵکەکانی وشیارو بە ئاگایە، هیچیان ناتوانن کونترۆلی ئەوانی تر بکەن، بێگومان جیاوازی وناکۆکی و ململانێ لە هەموو روویەکەوە لە بەینیاندا هەیە، بەڵام بەدیالۆگ و رێبازی ئاشتیانە چارەسەر دەکرێن، چاکسازی و نوێکردنەوە لە نێوانیاندا بەردەوامە، هەتا بێت چارەسەری نوێتر و باشتر بۆ گرفتەکانیان ئەدۆزنەوە.
کەچی ئیستا لە نێوان وڵاتەکان و میللەتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بە پێچەوانەوەیە، کارێکی هاوسەنگ و هەمەلایەنی و هاریکاری، لەرووەکانی ئابوری، سیاسی، کلتوری، رێگای هاتوچۆ، گرفتی ئاو، گرفتی ژینکە و هەموو بوارەکانی تری هاوبەش، چارەسەرناکرێت لە پێناوی گەشەکردنی سیاسی و ئابوری و پاراستی ئاشتی و ئارامی ناوچەکەدا.
گرفتە سیاسییەکانی نێوانیان، لەرێگای توندوتیژی، شەڕ، دەستێوەردان لە کاروباری ناوخۆی یەکتری، کودەتاکردن و پاڵپشتیکردنی گروپی توندڕەوەوە، هەوڵی کۆنترۆڵکردنی دەدرێت. ئەمەش لەسەر حسابی بەرژەوەندی یەکتری و سیادەت و مافە دیموکراسییەکانی نەتەوە و پێکهاتە جیاوازەکان دەکرێت. لەم بارەیەوە هەتا ئێستا نەمانبینیوە، هیچ کام لەدەوڵەت و نەتەوەکانی ناوچەکە سودبەخشبن، ٩٨٪ هەموویان زیانبەخشن، وڵاتەکانیان کاول دەبن، خەڵکەکانیان

دەکوژرێن و دەربەدەر دەبن، تەنها ئیلیتێک، توێژێکی بچوک سود بەخشە و بۆ مانەوەی خۆیان بەردەوامی دەدەن بەو بارە نالەبارە.
ئەو سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوریەی وڵاتانی سکەندناڤیکان پەیڕەوی دەکەن، بۆتە هۆکاری گەشکردنی سیاسی و ئابوری ناوچەکە و خۆشگوزەرانی خەڵکەکەی. بەڵام بە پێچەوانەوە ئەو سیستمە بەڕێوەبردنە ئابوری و سیاسییە بەر تەسکە، تاکڕەوەی وڵاتانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست پەیڕەوی دەکەن کردوویەتی بە یەکێک لەهەرە شوێنە دواکەوتووەکان و ناسەقامگیرەکانی جیهان.
سەراڕای ئەوەی ئەم وڵاتانە یەکێکن لەهەرە ناوچە دەوڵەمەندەکانی جیهان لە بوونی سەرچاوەی بەنرخی سرووشتی و رێژەی زۆری خەڵکی گەنج و زەویوزاری گەورە و لێکەوتەی جوگرافی و فرە چەشنەی پێکهاتەکانی.
لەگەڵ گەشەکردن و زیادبونی یەکسانی لەنێوان وڵاتانی جیهان و نەمانی کۆلۆنالیزم لە جیهاندا، سەربەخۆیی سیاسی هەرە زۆری میللەتان، هێشتا ژمارەیەکی زۆر لە نەتەوەکانی جیهان، دەرفەتی بڕیاردانی مافی چارەنوسی خۆیان نییە، بۆ نمونە، کوردستان، تێبت لە چین، بژاپۆنی رۆژئاوا لە مەغریب، فەڵەستین... ئەمانە تەنها کۆسپ نین لە رێگای گەشەکردنی ئەو میللەتانەدا، بەڵکو بوونەتە سەرچاوەیەکی ناسەقامگیر لە چەندەها ناوچەی جیهاندا، کە دەبێتە فاکتەرێکی گەورەی رێگر لەرێگای گەشەکردنی ئەو ناوچانەدا لە هەموو بوارە جیاوازەکاندا و هەروەها کاردانەوەی نەگیتڤی هەیە لەسەر گەشەکردن و سەقامگیری هەموو جیهان.

کەی و چۆن نایەکسانی لە جیهاندا پەرەی سەند؟

لە مێژووی کۆنی مرۆڤایەتیدا، پێش سەدەکانی هەژدە و نۆزدە، هەر لەسەردەمی بابلیەکانەوە هەتا فیرعەونییەکان، ساسانییەکان، ئیمپریاتۆرەکانی چین، مایەکان، میدیەکان، رۆمەکان، خولەفای راشدین، ئەمەوییەکان، مەغۆل، عوسمانییەکان، سەفەوییەکان... هەمیشە نایەکسانی و جیاوازیەکی زۆر لەنێوان پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکان، چینوتوێژە دەسەڵاتداران و بێدەسەڵاتدارەکاندا هەر هەبووە، کەم و زۆر هەموو کۆمەڵگەکان نایەکسان بوون و مرۆڤەکانیان بەپێی پلەی کۆمەڵایەتیاندا لەژێر مەرجی ئابوری و سیاسی جیاوازدا ژیاون.
ئابوری وڵات، بڕیاری ئابوری و سیاسی، موڵکایەتی، داهاتەکان لە باج و سەرانە، شەڕو داگیرکردن و فتوحات... بەدەستی چینوتوێژە دەسەڵاتدارەکانەوە بووە،

لــە پێنــاوی خزمــەت و بەرژەوەنــدی خۆیانــدا، کــەم یــان زۆر هەمــوو شــوێنەکانی دنیــا ئــەم بــارەی بەســەردا زاڵبــووە. چینەکانــی خــوارەوە و ژێردەســتەکان، کۆیلــە و مســکێنەکان هێندەیــان پێبــڕاوە کەبتوانــن بەردەوامبــن لــە ژیانــدا و توانــای کارکــردن و بەرهەمهێنانیــان هەبێــت و بتوانــن خزمەتــی ســاڵارەکانیان بکــەن و بەرژەوەندییەکانیــان بپارێــزن.

خەڵکانــی بەرهەمهێنــەری کۆمەڵگــە هیــچ دەرفەتێکــی بەشــداریکردنیان لــە بڕیــارە سیاســی و ئابــوری و کۆمەڵایەتێکانــدا نەبــووە، ئەبســولوتیزم رێــگای حوکمکــردن و بڕیــاردان بــووە.

هەتــا ســەدەی هــەژدە، ئاســتی ژیــان و گوزەرانــی مرۆڤایەتــی لــە شــوێنە جیاوازەکانــی جیهانــدا لەیــەک ئاســت بــوون یاخــود زۆر نزیک بــوون لەیەکــەوە. هەتا ئەوســا، زۆربەی خەڵکانــی جیهــان بەهــەژاری و دواکەوتوویــی ژیــاون، هیــچ جیاوازێکــی ئەوتــۆ نەبــووە لەنێــوان ژیانــی تاکێکــی لادێــی ئەوروپــا، رۆژهەڵاتــی ناوەڕاســت، کوردســتان، چیــن یــان ئەفریقــادا. لەهەمــوو شــوێنەکان ژمــارەی دانیشــتوان کــەم بــووە و زیادبوونــی ژمــارەی دانیشــتوان زۆر خاوبــووە، نەخۆشــی و پەتــا بەســەر مرۆڤــدا زاڵ بــووە و بەکۆمــەڵ کوشــتوونی، خزمەتگــوزاری و ئاســتی تــە ندروســتی لەهەمــوو شــوێنێک نــزم بــووە، خوێنــدەواری و زانیــن لەئاســتێکی دواکەوتــووی نزیــک لەیەکــەوە بــووە، رێگاوبــان و هاتوچــۆ وەک یــەک خــراپ بــوون، شــەڕو کوشــتن و تاڵانــی و داگیرکــردن بەنــاوی دیــن و بــڕوای جیــاوازەوە، وەک یــەک لەهەمــوو شــوێنەکانی دنیــا ئاســایی بــووە و بەگشــتی رێــگای چارەســەرکردنی گرفتەکانیــان بــووە.

لەبــەر یەکســانی ئاســتی گەشــەکردنی ئابــوری وڵات و ناوچــە جیاوازەکانــدا، هاوســەنگی هەبــووە لــە ئاڵوگــۆڕی بازرگانیــدا، لــەو ئاڵوگــۆڕەدا هــەم کریــاڕ و هــەم فرۆشــیار لــە ئاڵوگۆڕەکانــدا بەگشــتی وەک یــەک هەتــا رادەیەکــی زۆر ســوودبەخش بــوون، کــەس لەســەر حســابی یەکێکــی تــر قازانجێکــی زۆرتــری نەکــردووە.

گۆڕانــکاری و گەشــەکردن لــە رۆژئــاوای ئەوروپــا بەتایبەتــی لەئینگلتــەرا، زیاتــر بوژایــەوە و پــەرەی ســەند، گۆڕانــکاری لــە سیســتمی بەڕێوەبردنــی ئابــوری و سیاســی ئــەو وڵاتانــەدا، هەتــا دەهــات لەبــەر تەســکییەوە بــەرەو فراوانتــر دەچــوو، بەهــۆی دۆزینــەوەی رێــگای «رآس الرجـا الصالـح» و دۆزینــەوەی جیهانــی نوێــوە (ئەمەریــکای باکــور و باشــور) و تاڵانکردنــی خەیراتــی ئەوێــوە و هێنــای بــۆ ئەوروپــا هێنــدەی تــر ئەوێــی بوژانــدەوە.

ئــە م بازرگانــی و ئاڵوگــۆڕە پەلیــدا بــۆ شــوێنە جیاوازەکانــی جیهــان، بــۆ رۆژهەڵاتــی ناوەڕاســت، چیــن، ئەفریقــا و شــوێنەکانی تــر. چینوتوێــژی خــاوەن ســەرمایە و

پیشەگەری و بازرگانی شارەزا، پەرەی سەند و هەتا دەهات پایەی سیاسی و کۆمەڵایەتیان بەهێزتر و کاریگەرتر دەبوو. ئەمانە وایکرد، کە ئاستی گەشەکردن و توانای هەندێ وڵاتانی رۆژئاوای ئەوروپا بەهێزتربێت. ئەم گۆڕانکاریانە رێگای بۆ فراوانبوونی بازنەی بازرگانی و رێگاوبانی نوێ و دەستپێکردنی بەستنەوەی هەموو جیهان پێکەوە کردەوە.

ئەم گەشەکردن و گۆڕانکارییەی لەم ناوچانەی جیهاندا روویدا لە شوێنەکانی تریدا بەو رادەیە رووینەدا. ئەو شوێنانەی تری جیهان، بەردەوامبوون لەسەر هەمان سیستمی کۆنی سنوردار و ئەبسولیتزمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری.

دروستبوونی ئەم نایەکسانیانە بوو بەهۆی ئەوەی ئەو هاوسەنگیی پێشتر لەنێوان ئاڵوگۆڕی بازرگانی ناوچە و وڵاتانی جیهاندا هەبوو تێکبچێت و لاسەنگی بکەوێتە نێوانیانەوە. ئەو لایەنەی ئاستی گەشەکردن و توانای ئابوری و کەپیتاڵ بەهێز و بەرهەمهێنانی هەرزانتربوو سەنگی بازرگانی بەلایدا دەشکایەوە و رێژەی قازانجی لەبەرامبەرەکەی زیاتر دەبوو. کە هەمیسانەوە ئەوەش هێزداری بەهێزتر دەکرد و بێ هێزی لاوازتر دەکرد و بەردەوام هەتا دەهات، نایەکسانی زیاتری لێدەکەوتەوە.

گەشەکردن و بڵاوبوونەوەی ئەم سیستمە نوێیە، کاردانەوەی جیاوازی هەبوو لەسەر شوێن و بەشە جیاوازەکانی جیهاندا. لەهەندێ شوێنی جیهاندا، وە کو ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، کەنەدا، ئوستراليا، ژاپۆن، کۆریای خوارووی، سەنگاپور، فە رە نسا... توانرا سوود لەو گۆڕانکاریانە وەربگرێت و بقۆزرێتەوە. بەڵام بەشێکی زۆری جیهان، وەکو وڵاتەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، کوردستان، چین، روسیا، هیندستان، سۆماڵ. . هتد، هێشتا نەیانتوانیوە وەکو پێویست سودی لێوەرگرن و بکەونە رێبازی گەشەکردن و خۆشگوزەرانی خەڵک و زیاتر یەکسانی سیاسی و کۆمەڵایەتی، هەتا ئێستا لەسەر هەمان سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەر تەسک و تاکڕەو بەردەوامن، لەباتی رێبازی گەشەکردن و خۆشگوزاری، لەسەر رێبازی تەبەعێت و دکیتاتۆریەت و هەژاری و دواکەوتن و شەڕ و توندوتیژی هەر بەردەوامن.

ئەوەی لە بەندەکانی پێشودا باسمانکرد و لێرەدا هەوڵی گەڵاڵەکردنیان ئەدەین، ئەوەیە ئەو هۆکارو فاکتەرانە چی بوون رۆژئاوی ئەوروپای پێشخست؟

ئەو هۆکار و فاکتەر و کۆسپانە چی بوون کە رێگربوون لەوەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و زۆربەی شوێنەکانی جیهان هەمان پێشکەوتن و گۆڕانکاری بەخۆیانەوە نەبینن؟

بۆچی هەندێ شوێنی جیهان سوودبەخش بوون لە بڵاوبوونەوەی ئەو گەشەکردنە

و هەندێ شوێن بەهەمان شێوە سودبەخش نەبوون؟
ئایا بۆچی ئەو گۆڕانکاریانە یەکەمجار لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاست رووی نەدا، لەکاتێکدا یەکەم شۆڕشی مێژووی مرۆڤاییەتی کە نیشتەجێبون بوو، پێنج هەزار ساڵ کەوتە پێش ئەوروپاوە؟
ئایا ئەگەر یەکەمجار لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا روویبدایە، جیهانێکی یەکسانتر و هاوسەنگتری لە جیهانی ئەمڕۆ لێدەکەوتەوە ؟
ئایا رێکەوت بوو، کە لە ئەوروپای رۆژئاوا و بەتایبەتی لە ئینگلترا، شۆڕشی پیشەسازی روویدا؟
ئایا رۆژهەڵاتی ناوەڕاست، کوردستان، زەمینە و پێویستی تێدانیە، کە هەمان رێگای گەشەکردن بگرێتەبەر؟
ئایا سیستمی سەرمایەداری هەرەشەیە لەسەر مرۆڤایەتی و دەبێ رێگای لێبگیرێت؟
ئایا ئەم سیستمە تۆوی ئەوتۆی تێدایە کە رێگا خۆشکەربێت بۆ جیهانێکی یەکسانتر و هاوسەنگترو سەقامگیرتر؟

هۆکارەکانی نایەکسانی، پێشکەوتن\دواکەوتن چین؟

گەڕان بەدوای هۆکارەکانی نایەکسانی، پێشکەوتن و دواکەوتن لەنێوان وڵاتانی جیهاندا، ناوچەکاندا، ناو خودی وڵاتان و میللەتاندا، شتێکی نوێ نیە. زۆربەیجار لەو لێکۆڵینەوانەدا، هەریەکی گرنگی بەفاکتەرێک یان چەند فاکتەرێکی تایبەتی داوە و کردوویەتی بەهۆکاری سەرەکی لە پرۆسەکەدا.
ئەوەی لێرەدا گرنگە، مێژووی مرۆڤایەتی و رێبازی گۆڕانکارییەکان بە خراپ یان باش، چەندەها فاکتەری جیاواز، بە شێوەو ئاستی جیاواز، بەپێی گۆڕینی جێگا و کات و بوون و نەبوونی فاکتەری تر، رۆڵی خۆیان زۆر یان کەم دەبینن. رەنگە فاکتەرێک لەشوێنێکدا، لەکاتێکی تایبەتیدا رۆڵی پۆزەتیڤی هەبێت، بەڵام هەمان فاکتەر لە شوێنێک و کاتێکی تردا رۆڵێکی نێگەتیڤی هەبێت.

١ـ پێکەوتەی جوگرافی

لێرەدا مەبەست لە پێکەوتەی جوگرافی، بوونی وڵاتانە لە کیشوەرێک یان شوێنێکی تایبەتیدا، نزیک و دووری لە دەریا، دەرو دراوسێ و قەڵەباغی دەور و پشت... بەڵام پرسیارەکە لێرەدا ئەوەیە، ئایا ئەم فاکتەرە لە هەموو

شـوێن و کاتێکـدا هەمـان کاریگـەری بەسـەر کۆمەڵگەکانـدا هەیـە؟ ئایـا ئەمـە فاکتەرێکـی سـەرەکی و بنچینەییـە لـە گۆڕانـکاری کۆمەڵگەکانـدا؟
ئەگـەر بـەراوردی ئەڵمانیـا و پۆڵۆنیـا یـان یونـان و بولگاریـا بکەیـن، کـە دراوسـێی یەکـن لـە ئەوروپـا، ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمەریکا و مکسـیک لـە ئەمەریـکای باکـور، ژاپـۆن و چیـن یـان سـەنگاپور و کەمبۆدیـا لـە ڕۆژهەڵاتـی ئاسـیا، بوتسـڤانا و زیمبابـوی لـە ئەفریقـا، بۆمـان دەردەکەوێـت ئـەم جووتـە وڵاتانـە، کـە دراوسـێی یەکتـرن و دەکەونـە هەمـان کیشـوەرەوە، بـەڵام ڕادەی گەشـەکردنی ئابـوری و سیاسـی لەوڵاتەکانـی یەکەمـی هـەر جووتێکـدا لـە ئاسـتێکی گەشـەکردنی ئابـوری و سیاسـی و هەمـوو بوارەکانـی تـردا، بەلایەنـی کەمـەوە دوو هێنـدە پێشـکەوتوترن لەچـاو وڵاتەکـەی دووهەمـدا.
ئەمـە ئـەوە دەگەیەنـی، هەڵکەوتـەی وڵاتێـک لـە کیشـورێکی تایبەتیـدا، یـان بوونـی دراوسـێکی تایبەتـی هـۆکاری بنچینەیـی نیـە بـۆ گەشـەکردنی وڵاتێـک. ڕاسـتە ئەگـەر وڵاتێـک خـودی خـۆی مەرجەکانـی پێشـکەوتنی تێدابێـت، هەڵکەوتنـی ئـەو وڵاتـە لـە شـوێنێکی ئـارام و بـوژاوەدا یارمەتیـدەر دەبـێ بـۆ خێراپێکردنـی گەشـەکردنی، بـەڵام ئەگـەر خـودی وڵاتەکـە، ئـەو مەرجانـەی تێـدا نەبێـت، ڕەنگـە هەندێجـار وڵاتێـک یـان ناوچەیەکـی پێشـکەوتووی بەهێـزی دراوسـێ، هێنـدەی تـر گەشـەکردنی تیـادا بخنکێنـێ.
ڕەنگـە هەنـدێ کـەس، دواکەوتنـی مکسـیک بخەنـە ئەسـتۆی ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمەریـکای دراوسـێی. بـەڵام ناکـرێ بیـر لـەوە بکەینـەوە، کـە لـە ناوچەکانـی مەکسـیک هـەزاران سـاڵ پێـش ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمەریـکا دەوڵـەت هەبـووە و شارسـتانی تیـادا پێشـکەوتوتر بـووە، هەروهـا لەسـەرەتای هاتنـی ئەوروپییـەکان بـۆ ئـەو کیشـوەرە ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمەریـکا، هـەر وجـودی نەبـوو «٢ ل ٧». بەهەمـان شـێوە ئەگەرچـی کوردسـتان بکەوتایـە ئەوروپاشـەوە، ئەگـەر مـەرج و زەمینـەی ناوخـۆی پێشـکەوتنی تێـدا نەبوایـە، لەوێـش بەشـێوەی کۆنـی پۆڵۆنیـا، دابەشـدەبوو و داگیردەکـرا و دەبـوو بـە یەکێک لەهـەرە وڵاتـە دواکەوتووکانـی ئەوروپـا. بەدروسـتبوونی مـەرج و زەمینـەی نوێی گونجـاو، دەبینیـن هەنـدێ وڵات کـە پێشـتر گەشـەکردنی بەخـۆوە نەبینـی بـوو، دواتـر لەهەمـان شـوێندا، گۆڕانـکاری بەسـەرهاتووە. نمونـەی ئەوانـە پۆڵۆنیـا، لـە مێـژووی کۆنییـەوە هەتـا ساڵەکانی هەشـتای سـەدەی پێشـوو، یەکێـک بـوو لەهـەرە وڵاتـە دواکەوتووکانـی ئەوروپـا، بـەڵام لـەو ساڵانەدا پێشـکەوتنی بلۆکـی سۆسیالیسـتی ڕۆژهەڵاتـی ئەوروپـاش، بەگۆڕانـی زەمینـە و مەرجەکانـی ناوخـۆ

دەرگای گۆڕانکاری بۆ کرایەوە و ئەمڕۆکە ئاستێکی باشی گەشەکردنی هەیە. ئەگەر سەیری دوور و نزیکی بکەین لە قەراغ دەریا و ڕێگاوبانە سەرەکییەکاندا، دەبوایە زۆر لەوڵاتەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستی کەناری دەریای سپی ناوەڕاست، لە هەموو شوێنێکی جیهان زیاتر گەشەیان بکردایە، چونکە ئەو ناوچانە چەقی هەموو دنیای کۆن بوون، ئاسیا و ئەفریقا و ئەوروپایان پێکەوە دەبەستەوە. بەڵام هەر لەسەر کەنار ئەو دەریایە، وڵاتانی تر گەشەیان کرد، وەکو ئیتاڵیا، فەرەنسا هەندێ وڵاتانی تر. هەندێ کەس دەڵێن، دواکەوتنی کوردستان بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە سنوری لەسەر دەریا نیە، بەڵام خۆ ئەگەر ئەوە هۆکاری بنچینەیی بێت بۆ پێشکەوتن، دەبوایە یەمەن و میسر لەهەرە وڵاتە پێشکەوتووکانی جیهان بوونایە، چونکە لە ڕێگای قەناتی سویس و دەریای سورەوە ئەوروپا و ئاسیا و ئەفریقا پێکەوە دەبەستنەوە.

دوور و نزیکی لەسەر دەریا و ڕێگا گەورەکان بێگومان فاکتەرێکی گرنگ و یارمەتیدەرن بۆ گەشەکردنی وڵاتێک لەکاتی بوونی مەرج و زەمینەی ناوخۆدا، بەڵام لە غیابی ئەوەدا لەوانەیە ئەو فاکتەرە ببێتە هۆکاری زیاتر دواکەوتن و داگیرکردن، وەکو داگیرکردنی میسر لەلایەن ئینگلترا و لوبنان لەلایەن فەرەنساوە. لێرەدا ڕەنگە هەندێ کەس بڵێن ئەوە تەنها بۆ سروشتی کۆلۆنیالیستی ئینگلتراو فەرەنسا دەگەڕێتەوە، بەڵام ئەبێ ئەوە بزانین کاتێک فیرعەونەکانی میسر پێشکەوترین شارستانیەتی جیهانیان بوون، فینیقیەکان لە ناوچەکانی لوبنان بازرگانی کۆنی جیهانیان دەکرد، هێشتا خەڵکانی ئینگلتەرا بە ڕاو و کۆکردنەوەی گژوگیا دەژیان.

بوونی قەڵەبالغی و گردبوونەوەی وڵات و میللەتی زۆر لە ناوچەیەکدا، دەکرێ ببێتە فاکتەرێکی گرنگ بۆ بوژاندنەوەی بازرگانی و بوژاندنەوەی ئابوری. بێگومان ئەو فاکتەرە بۆ وڵاتەکانی ڕۆژئاوای ئەوروپا، سودبەخش و یارمەتیدەر بووە، بەڵام خۆ ئوسترالیا خۆی بەتەنها لەو پەڕی دنیایە، بەڵام یەکێکە لەهەرە وڵاتە پێشکەوتووەکانی جیهان. کوردستان کەوتۆتە نیوان چەندەها میللەتی گەورەوە، بەڵام ئەو فاکتەرە لەباتی ئەوەی بێتە هۆکاری بوژاندنەوی بازرگانی لەگەڵ دەوروپشتدا و گەشەکردنی ئابوری و سیاسی تیایدا، بۆتە فاکتەرێک بۆ دواکەوتن و پاشکۆیەتی و ژێردەستی. کەواتە ئەم فاکتەرەش بەپێیی بوون و نەبوونی مەرج و زەمینەی گونجاوی ناوخۆ، بەپێی شوێن و کات ڕەنگدانەوەی باش یان خراپی هەیە.

٢- تۆبۆگرافیا و کەشوهەوا

بێگومـان، بـوون و نەبوونـی دەشـت و شـاخ و خاکـی بەپیـت، سـەچاوەی ئـاو و بارانباریـن، سـارد و گەرمـی، درێـژی و کورتـی وەرزی چانـدن و بـواری تـری هاوچەشـن، کاردانـەوەی گرنگیـان لەسـەر ئاسـت و خێرایـی گەشـەکردن هەیـە، ئاسـانکردن یـان زەحمەتکردنـی ئـەو پرۆسـەیە. بـەڵام ئایـا ئەمانـە فاکتـەری بنچینەیین بـۆ گەشـەکردن؟

وەکـو ناسـراوە، میزۆپۆتامیـا و دەوروبـەری نیـل، هـەر لـە هەزارەهـا سـاڵ لەمەوبـەرەوە یەکێـک بـوون لـە باشـترین سـەرچاوەی ئـاو، دەشـت و گـوزار، خاکـی بەپیـت و بەرەکـەت و کەشـوهەوای گونجـاو. لـەو شـوێنانەدا، پێنـج هـەزار سـاڵ پێـش ئەوروپـا و زۆر لـە شـوێنەکانی تـری جیهـان مرۆڤـی تێـدا نیشـتەجێ بـوو، شۆڕشـی نیشـتەجێبون و کشـتوکاڵی تیـادا روویـدا، پێـش لـە زۆر شـوێنی تـر یەکەمیـن شارسـتانیەتە کۆنەکانـی دنیـا و بـووە چەقـی ئابـوری و سیاسـی جیهانـی ئەوسـا. بـەڵام هەمـان ناوچـە دوای چەنـد هـەزار ساڵێک، لـە سـەدەکانی ناوەڕاسـتدا، بەبوونی هەمـان ئـەو فاکتەرانـەوە، لەباتـی ببێتـە شـوێنواری یەکەمـی گەشـەکردنی ئابـوری و سیاسـی و شۆڕشـی پیشەسـازی، پاشەکشـێی کـرد.

گەشـەکردن و شۆڕشـی پیشەسـازی، پێـش هەمـوو شـوێنێکی تـر لەرۆژئـاوای ئەورپـا روویـدا، کەچـی هەمـان ئـەو فاکتەرانـە لـەوێ بـە بـەراورد لەگـەڵ رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت زۆر خراپتربـوون. وڵاتێکـی وەکـو ژاپـۆن، کـە لەچەندەهـا دورگـەی بچـوک پێکهاتـووە و رووبەرەکـەی هێنـدەی عێـراق نابێـت بـە هەنـگاوی گـەورە بـۆڕی رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـتیدا. سـوید یـان کەنـەدا، وڵاتـی سـاردن و وەرزی گونجـا و بـۆ بەرهەمـی کشـتوکاڵی تیایانـدا زۆر لـە رۆژهەڵاتـی ناوەڕاسـت کورتتـرە، لەچـاو شـوێنی جیهانـدا، کـە ئـەو فاکتەرانـە تیایانـدا باشـترە، زۆر زیاتـر، گەشـەکردنی مەزنی ئابـوری و سیاسـی تێیانـدا روویـدا.

بوونـی شـاخ و شـوێنی سـەخت، دەکـرێ فاکتەرێـک بێـت رەنگدانـەوەی دوو فاقـی هەبێـت. وڵاتـی شـاخاوی رووبـەری زەوی کشـتوکاڵی کەمتـرە، کـە بێگومـان رێگـرە لە چاندنـی رووبـەری گـەورە و بەکارهێنانـی تەکنیکـی نـوێ، بـەڵام هەمـان جێـگا دەکـرێ بەکاربهێنرێـت بـۆ چاندنـی دارسـتان و بێسـتانی میـوە و لـەوەڕگای مەڕومـاڵات، کـە زۆرجـار ئـەو بەرهەمانـە دەکارن ببنـە سـەرچاوەیەکی باشـی ئابـوری و کەرەسـەی خـاو بـۆ پەرهەمهێنانـی پیشەسـازی.

خـوری مەڕوماڵاتـی ئینگلتـرای کـۆن بـوو بـە کەرەسـەیەکی خـاوی گرنگـی

پیشەسازی و شۆڕشی پیشەسازی لەو وڵاتەدا، نیوزلەندای کرد بە یەکێک لەهەرە بەرهەمهێنەرەکانی جیهان لە گۆشتی ئاژەڵ و خوریدا، بەڵام لەگەڵ ئەوەی چیا و دۆڵەکانی کوردستان گەورەترین سەرچاوەی مەرومالات بوون لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، وەکو ئینگلترا شۆڕشی پیشەسازی لێنەکەوتەوە، وەکو نیوزلەندا نەبووە سەنتەری ئەو بەرهامانە لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا.
شاخەکانی ئیتاڵیا هەر لەکۆنەوە و هەتا ئێستا زۆرترین رێژەی رەزی تیادا دەچێنرێت، کە دەبێتە کەرەسەی خاوی هەرە شەڕابە باشەکانی ئەورووپا و سەچاوەیەکی ئابوری گرنگ بۆ وڵاتەکە، بەڵام ئەو کەنار چیا و گردانەی کوردستان بە هەمان شێوە سودی لە دەرفەتی چاندنی رەزی زۆرتر و باشتر بۆ پیشەسازی وەرنەگرت.
دەبێژن چیاکانی کوردستان شوێنی خۆپاراستنی میللەتی کورد بووە لە دەست دوژمنەکانی، دۆستی کورد تەنها ئەو چیایانەن، بێ ئەوانە رەنگە کورد وەکو میللەتێک نەمایە، بەڵام ئەگەر ئەوە عەکس کەینەوە، ئایا ئەو خۆ حەشاردانە لەو شاخانەدا نەبۆتە هۆی ئەوەی کورد نەتوانی لە باتی پاڵدان بەو چیانانەوە، پاڵ بەنە یەکتری و پارێزگاری شوێنەکانیان بکەن و شارستانیەتی تێدا دامەزرێنن و لەهەموو روویەکی سیاسی و ئابوریدا گەشە بکەن؟ رەنگە لەروویەکەوە، توبۆگرافیای کوردستان، بەهۆی زەمینەی نالەباری کۆمەڵایەتی ناوخۆوە، خەڵکەکە لە فەوتاندن خۆیان پاراستبێت، بەڵام هەمان فاکتەر کۆسپێک بووە لەرێگای بەستنی شوێنە جیاوازەکانی پێکەوە، رۆڵێکی نێگەتیڤی بینیوە، لەوەی خەڵکەکە لەناوچەکانیان بمێننەوە، بیانپارێزن و تواناکانیان یەکخەن.
بێگومان هەموو ئەم فاکتەرانە، دەکرێ کاردانەوەی هاندەر یان رێگر ببینن، ببنە هۆکاری پێشکەوتن یان دواکەوتن، بەبوونی سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری و زەمینەی گونجاو و مەرجی پێویست، یارمەتی دەردەبن بۆ گەشەکردنی کۆمەڵگەیەک، بەڵام بەپێچەوانەوە بە غیابیان رەنگە کاریگەری نێگەتیڤیان زیاتر لەسەری هەبێت.

٣ـ سەرچاوە سروشتییەکان

گەشکردنی پیشەسازی و خزمەتگوزاری، پێویستی بە سەرچاوەی سروشتی وزە و کەرەسەی خاوە، نمونەی پترۆڵ، ئاسن، مس، ئەڵماس، ئاو. هەتا ئەوانە باشتر و هەرزانتربن و بەئاسانتر چنگ بکەون، زیاتر ئاسانکاری

دەداتــە ئــەو گەشــەکردنە. لەهەمانکاتــدا، زیــادەی ئــەو ســەرچاوانە لــە پێویســتی ناوخــۆ، دەرفــەت بــۆ فرۆشــتیان بــەدەرەوە و زیاتــر بەهێزکردنــی ئابــوری ناوخــۆ دروســت دەکــەن.

بــەڵام ئایــا ئــەو فاکتــەرە گرنگــە لــە هەمــوو کات و شــوێنێکی جیــاوازدا، بوونەتــە هــۆکاری گەشــەکرنی ئابــوری و دیموکراتــی و پلورالیــزم، یــان لــە هەنــدێ شــوێندا بــە پێچەوانــەوە، بوونەتــە فاکتەرێــک بــۆ دواکەوتــن و پاشــکۆیەتی و تاکــڕەوی.

ئەڵمــاس ســەچاوەیەکی سروشــتی گــران و گرنگــە، لــە وڵاتێکــی وەکــو نامیبیــا و زیمبابــۆی لــە کۆنــدا، بــووە یەکێــک لــە هۆکارکانــی بەکۆیلەکرنــی بەشــێکی زۆر لــە هاونیشــتمانییەکانی بەدەســتی خەڵکانــی خۆیــان و دواتــر دواکەوتــن و داگیرکــردن و بەهێزبونــی سیســتمێکی رەگەزپەرســتی تیایانــدا، بەڵام لەوڵاتی بوتسڤانای دراوســێیان، لــە کۆنــدا بــە هەمــان شــێوە نەبــووە، هــۆی بەکۆیلەکردنــی خەڵکەکانیــان و دواتریــش لــەدوای ســەربەخۆیی بــوون، بــووە ســەرچاوەیەک بــۆ گەشــەکردنی پیشەســازی و بەهێزبونــی ئابــوری وڵاتەکــە «**٢ ل١٣٣**». دۆزینــەوەی پتــرۆڵ لــە نەرویــج و ویلایەتــە یەکگرتووەکانــی ئەمەریــکا بۆتــە هــۆی گەشــەکردنی پیشەســازی و خزمەتگــوزاری، بــەڵام لــە ســعودیە، لیبیــا، فنزویــلا، ئێــران و کوردســتان ، لەگــەڵ ئــەوەی بەئاســانتر و هەزانتــر دەردەهێنــرێ، پێویســت نــاکات مەســرەفێکی زۆر لــە گواســتنەوەیدا بکرێــت، نەبۆتــە هــۆی هەرزانــی و پاکیــی ســەرچاوەی وزە و هەزارانــی جــۆری بەرهەمــی پیشەســازی، بەپێچەوانــەوە بۆتــە هــۆی پاشــکۆیەتی و دابەشــبوون و دواکەوتــن، بۆتەهــۆی بەهێزبوونــی ئیلیتــی دەســتەڵاتدار و دەوڵەمەندبوونیــان، قوتــی خەڵکیــان کەوتــە دەســت و نەهێشــتنی ســەرچاوەی کارکــردن و داهاتــی تــری کشــتوکاڵی و پیشەســازی.

بوونــی ســەرچاوەی زۆری ئاســن لــە روســیا، بــووە هــۆی گەشــەکردنی پیشەســازی قورســی چــەک دروســتکردن، کــە بــووە هــۆی بونیادنانــی ســەرەکی پیشەســازی وڵاتەکــە، بەکارهێنانــی بــۆ کۆنترۆڵــی ناوخــۆ و دەوروپشــت و فرۆشــتنی لــە بازاڕەکانی جیهانــدا، بــەڵام لەوڵاتــە پیشەســازییە پێشــکەوتووکان، لەگەڵ ئــەوەی هەندێــک لەوانیش بەشــێکی بەکاردەهێنــن بــۆ پیشەســازی چــەک، بــەڵام بەشــی زۆری لــە پیشەســازی قــورس و ســووکدا بەکاردەهێنــرێ و ئابــوری وڵاتەکانــی پــێ بەهێــز بــووە «**١٧ل٧**».

بەبوونــی مــەج و زەمینــەی گونجــاوی ناوخۆ، بوونی سیســتمێکی بەڕێوەبردنی سیاســی و ئابــوری بەرفــراوان، ســەرچاوە سروشــتییەکان دەکــرێ ببنــە هــۆی گەشــەکردنی پیشەســازی و باشــکردنی خزمەتگــوزاری، بــە پێچەوانــەوە بــە غیابــی ئەوانــە، ترســی ئــەوە هەیــە ببنــە فاکتەرێــک بــۆ دواکەوتــن و دیکتاتۆرێــت و پاشــکۆیەتی.

٤ـ ئایا جیاوازی ڕەگەزی مرۆڤ جیاوازی لەگەشەکردندا دروستدەکات؟

ئەگــەر بــۆ مێــژووی کۆنتــری ڕۆژهەڵاتــی ناوەڕاســت بگەڕێینــەوە، فیرعەونییــەکان، بابلییــەکان، ئاشــوورییەکان، خەڵکانــی ڕەســەنی کوردســتان. . خاوەنــی کۆنتریــن شارســتانییەتن و توانیــان دەوڵــەت و سیســتمی سیاســی و یاســایی دامەزرێنــن، بەرهەمهێنانــی کشــتوکاڵ و سیســتمی ئاودانــی پێشــکەوتوو بونیــاد بنێــن پێــش زۆربــەی شــوێنەکانی دنیــا بکــەون.
بـەڵام هەمـان خەڵـک هەمـان مـرۆڤ و ڕەگـەز، دواتـر شکسـتیان هێنـا و هێـدی هێـدی زۆریـان لەناوچـوون و شـوێن و وڵاتەکانیـان کەوتنـە دەسـت گـروپ و میللەتانـی خێڵەکـی لـە خۆیـان دواکەوتووتـر.
هــۆکاری چییــە ئــەو مرۆڤــە، ئــەو ڕەچەڵەکانــە، لەســەردەمێکدا گەشــەیانکرد و لــە ســەردەمێکی تـردا هەرەسـیان هێنـا و لەناوچـوون، خـۆ هەمـان جـۆری مـرۆڤ بـوون. ڕەنگــە هەندێــک هــۆکاری ئــەوە بــۆ ســەرهەڵدانی خەڵکانــی تــری ڕەچەڵــەک خــراپ یــان ئایینــە جیاوازەکانــی وەکــو جــو بگەڕێنێتــەوە، مەســیحییەت یــان ئیســلام. بــەڵام ئەگـەر ئـەو شارسـتانییەتە کۆنانـە خۆیـان لـە خۆیانـدا سیسـتمێکی سیاسـی و ئابـوری تۆکمەیــان هەبوایــە، بەدەســت ڕەچەڵێکێکــی دواکەوتووتــرەوە، وا بەئاســانی دەشــکان و شکســتیان دەهێنــا؟
بـە هەمـان شـێوە چین، هیندسـتان، لـە مێژووی کۆنتریاندا شارسـتانی پێشـکەوتوویان هەبــووە، هەتــا ناوەڕاســتی ســەدەکانی ناوەڕاســت لــە زۆر بەشــەکانی تــری جیهانــی ئەوســا پێشــکەوتووتر بــوون، جێــگای داهێنــان و پیشــە و هونەربــوون، بــەڵام دواتــر شکســتیان هێنــا.
بەشـێک لـە هیندییـە سـوورەکانی ئەمەریـکا، کـە بـە میللەتـی مـای ناسـراون ، لـە پێنـج هــەزار ســاڵ پێــش مەســیحەوە توانیبوویــان شارســتانییەتێکی پێشــکەتوو بونیــاد بنێــن، بــەڵام دواتــر بەئاســانی بــە دەســتی ئیســپانیەکان شــکان و کەوتنــە ژێردەســتیانەوە. ئایــا بۆچــی هەمــان خەڵــک، هەمــان ڕەگــەز توانیــان لەســەردەمێکدا شارســتانیەکی وا بەهێــز دروســتبکەن، بــەڵام هەمــان خەڵــک شکســت بێنێــن و بکەونــە ژێــر دەســتەڵاتی خەڵکێکــی تــرەوە.
دانیشـتوانی ئینگلتـەرا، یـان وڵاتەکانی سـکەندناڤیا، لەسـەرەتای سـەدەکانی ناوەڕاسـتدا، وڵاتەکانیــان لاکەناربــوون و کۆمەڵگەکانیــان لــە ڕووی ئابــوری و سیاســییەوە زۆر دواکوتووبـوون و بەشـێکی زۆریان هێشـتا کشـتوکاڵیان نەدەزانی بـەڕاو و کۆکردنەوەی تــۆ و دارســتانەکان ژیــاون. بەپێچەوانــەی ڕۆژهەڵاتــی ناوەڕاســت یاخــود هیندییــە

سوورەکان، ئەم وڵاتانە شۆڕشی کشتوکاڵییان بەخۆوە نەبینیوە، بەڵکو خەڵکی ناوچەکانی تر لەگەڵ خۆیان هێناویانە بۆ ئەو ناوچانانە. بەڵام پێش شوێنەکانی تری جیهان، هەمان خەڵک، هەمان رەگەز، یەک لەدوای یەک دوابەدوای سەدەکانی ناوەڕاست کەوتنە بوژاندنەوە و گەشەکردن و شۆڕشی پیشەسازی تیایاندا بەرپابوو. کوردستانی باشور، خەڵکەکەی بەهاووڵاتی پلە دوو مامەڵەیان لەگەڵ دەکرا، بەنەزان و کێوی دادەنران. بەگشتی باری ئابوری و سیاسی ناوچەکە زۆر خراپ بوو. شەڕی ناوخۆو دوو بەرەکی دەستی بەسەردا گرتبوو، رووبەڕووی ئەنفال و کیمیاباران بوونەوە، بەڵام هەمان خەڵک و رەگەز، لەدوای ساڵەکانی **١٩٩٢** وە، کە هەندێ چاکسازی سەرەتایی و شەڕی ناوخۆی تیادا وەستا، درفتی زیاتری کار و بوژاندنەوەی بازرگانی و بازاڕی کراوەتر و زیادبوونی ئازادی سیاسی و میدیا و رادەربڕینەوە، دەرگای گەشەکردنێکی رەچاوکراوی بە خۆوەبینی، دەرگای گەشەکردن و بوژاندەوەی زیاتری بۆ کرایەوە. هەتا ساڵەکانی نەوەد کوردستانی باکور وەکو لادێی تورکیا وابوو، بەڵام خەڵکەکانی بە کۆچکردن و کارکردیان لە شارەگەورەکانی وەکو ئەستەنبوڵ، وڵاتەکانی ئەوروپا، هەمان خەڵک فێری کاری پیشەیی و بازرگانی و فێربون و زانست بوون، کچەکانیان شانبەشانی کوڕەکانیان بەشداری گەشەکردنی ئابوری، کارکردن، سیاسی و کلتوری دەکەن، بوونەتە سەرچاوەیەکی باشی ئابوری و سیاسی بۆ ناوخۆی وڵاتەکە. هەمان خەڵک هەمان رەگەز بە پەیدابوونی دەرفەت و مەرجی پێویست، لە نەخوێندراوی و نەزانینەوە، بوونە فاکتەرێکی گرنگی پێشکەوتن.

لەوڵاتی باشوری ئەفریقا، پێش تێشکاندنی رژێمی خوارووی ئەفریقای سپی رەگەزپەرست، لەگەڵ ئەوەی ڕەشپێستەکان خەڵکی رەسەنی وڵاتەکە و زۆرینە بوون، بەڵام نزمنترین پلەی کۆمەڵایەتیان هەبوو، بە نزمی و تەمەڵ و بێ توانا و دواکەوتوو دادەنران. بەڵام لەدوای تێکشکاندنی ئەو سیستمە، ئەمڕۆکە شانبەشانی سپی پێستەکان رۆڵی سەرەکیان هەیە، لە هەموو بوارەکانی سیاسی و ئابوریدا. مێژووی مرۆڤایەتی و لێکۆڵینەوەی باری ئێستای جیهان ئەوە دەسەلمێنی، کە رەگەزی مرۆڤ، نەتەوە، رە نگی پێست یان قژ هۆکارنییە لە گەشەکردنی کومەڵگاکاندا، بەڵام لەژێر سیستمێکی بەڕیوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرتەسکی تاکرەودا، کەتەنها لەبەرژەوەندی تاقمێکی نەتەوەیەک، رەگەزێک، پێگەیەکدا بێت و ئەوانی تر هەمان دەرفەتیان نەبێت، بێگومان بە پلەی یەک دواکەوتنی سیاسی و ئابوری و کۆمەڵایەتی ئەوانەی ئاخری لێدەکەوێتە و بەگشتی وڵاتەکە، ناوچەکە و جیهان گەشەکردنی بەرفراوان وەکو پێویست تیادا روونادات.

٥- رۆڵی ئایدۆلۆژیای قفڵدراو و ئایین چیە؟

لە ئێستاو مێژووی کۆنی مرۆڤایەتیدا، ئایدۆلۆژیای قفڵدراو هەر هەبووە و بەپێی شوێن و کات، شێواز و رووخساری جیاوازی گرتۆتەبەر، لەوانە ئایین، فاشیزم، ئەناشیزم، ناسیۆنالیزم و لیبرالیزم و هەروەها سۆسیالیزم و کۆمۆنیزمی قفڵدراو و چەندەها رووخساری تر. ئازادی چۆنیەتی بیرکردنەوە، بڕوا، رادەربڕین، لە کۆمەڵگەیەکی دیموکراتیدا، کە بنەماکانی پلورالیزم تیایدا پەیڕەو دەکرێ، مافێکی مرۆڤایەتییە، هەموو کەسێک دەبێ ئازادبێ لە شێوەی بیرکردنەوە و بڕوا و رادەربڕین، ئیتر بە هەرشێوازێک بێت، هەرچی ئایینێک یان هەر ئایدۆلۆژیایەکی تر، بەڵام بە مەرجێک هەوڵ نەدرێت ئەو ئایدۆلۆژیایە بەسەر خەڵکدا بسەپێنرێ و مافی توێژ، چین، پێکهاتە یان تاکەکانی تر پێشێل بکات. لێرەدا رۆڵی ترسناکی ئایدۆلۆژیای لەچەند روویەکی جیاوازەوە دەردەکەوێت.

دارشتن و سەپاندنی هەندێ پرەنسیپ بۆ رێکخستنی کۆمەڵگە لە رووی سیاسی و ئابوورییەوە، دانانیان بە شتی نەگۆڕ و موقەدەس و ئەزلی. بەمانایەکی تر دانانیان بەپرنسیپێکی هەمیشەیی کە نابێت گۆڕانکاریان تێدابکرێت، رەخنەیان لێبگیرێت یاخود بەدیلیان بۆ دابنرێت. ئەمە لە زۆر لاوە زیان دەخشن. لەلایەکەوە لەبەرئەوەی جیهان، کۆمەڵگە، ژیان هەمیشە لە گۆڕانکاریدایە، بەپێی ئەوە دەبێ بیروڕا، پرنسیپەکان، بیروڕای خەڵکیش لەگەڵیان بگۆڕێت، ئەگینا ئەو ئایدۆلۆژیایە، ئەو پرنسیپانە، لەباتی ئەوەی ببنە فاکتەرێک بۆ گەشەکردن، دەبنە رێگر. لەلایەکی ترەوە لەبەرئەوەی ئەو بیرۆکانە، ئەو پرنسیپانە لە کات و جێگایەکی تایبەتیدا لەلایەن چینێک، توێژێک، چەند کەسێک، پێکهایەتی کۆمەڵایەتیدا یان دەستەبژێرێک بۆ بەرژەوەندی خۆیان دایەرێژرێن، رێگر دەبێت لە بەرژەوەندی ئەوانی تر، بەتایبەتی لە گۆڕانکاری لە کۆمەڵگە و دروستبوونی چینوتوێژ و گروپی نوێدا، ئەوانە تیایدا بێبەش دەبن.

ترسی ئەو ئایدۆلۆژیایە لەو کاتەدا زیاد دەکات، کە ئیلیتێک، بزووتنەوەیەک، حیزبێک بۆ هێشتنەوەی بارێکی نالەبار و بەرژەوەندی خۆیان و قایمکردنی جێپێی خۆیان بەکاری بهێنن، لە کاتێکدا بەکاری بهێنن بۆ کۆنترۆڵکردنی چینوتوێژ و پێکهاتەکانی کۆمەڵگە و مێشک سڕینەوەی خەڵکەکانی بە مەبەستێک و رێبازێکی تایبەتی.

هەڵبەتە نمونەی ئەوانە زۆرە، ئیسلامی سیاسی توندڕەوی وەکو داعش، قاعیدە، شیعەی سیاسی لە ئێران لە کۆماری ئیسلامی ئێران، حیزبوڵلای لوبنان،

چەندەها بزووتنەوەی تاکڕەوی مەسیحی و جولەکە، وەکو هەڵمەتی خاچپەرستیی کاسولیکەکان دژی موسڵمانان و مەسیحییەکانی تر و جولەکەکان، بزووتنەوەی سەهیۆنی توێژێکی جولەکەکان، ناشونالیزمی تۆرانی تورک، نازیزمی ئەڵمانیا، ناسیۆنالیزمی حیزبی بەعس، یاخود ئایدۆلۆژیا کۆمۆنیزمەکەی پارتی کۆمۆنیستی سۆڤێت و چین و کەمبۆدیا و کۆریای باکور.

ڕێبازی ئیسلامی سیاسی وەکو ئایدۆلۆژیایەکی توندڕەو، لەلایەن هەندێ بزووتنەوە و حیزب و بنەماڵە و دەوڵەتی ڕۆژهەڵاتی ناوچەکەوە بە شێوەیەکی سیستماتیکی بەکاردەهێنرێت، لە پێناوی مانەوە یان پەیداکردنی بەرژەوەندی ئابوری و سیاسی هەندێ چینوتوژ و ئیلیتی ناوچەکەوە، بۆ کۆنترۆڵکردنی ناوچەکە و سەرکوتکردنی زۆربەی زۆری پێکهاتەکانی کۆمەڵگە، بۆ مانەوەی ئەو بارە نالەبارەی لە سودی ئەواندایە. ئەمانە هەموو ڕێگایەک دەگرنەبەر بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان.

لێرەدا بیرۆکەی کردنی ئیسلام، یان عەرەب بە هۆکاری دواکەوتن ئەمڕۆ لە جیهان و کوردستاندا لەلایەن توێژێکی ڕۆشنبیرانەوە ڕەچاودەکرێ و دەمەتەقێیەکی زۆری لەسەرە، بەڕادەیەک ئەم فاکتەرە لایان بۆتە هۆکاری سەرەکی و بنچینەیی و جاری واهەیە کردنێتی بە تەنها فاکتەری دواکەوتن لە ناوچەکەدا و گرژی لە جیهاندا.

ئایینەکان، ڕەنگە لە هەندێ قۆناغی مێژوویی کۆندا، لەسەرتای دروستبوون و بڵاوبوونەوەیاندا، بە بەراورد بە کۆمەڵگە دواکەوتووکانی پێش خۆیاندا، توانیبێتیان کۆمەڵگەکان یەکخەن و بیانخەنە ژێر کۆنترۆڵی توێژکی تایبەتییەوە و دەوڵەتێکی بەهێز دروستکەن و بۆ ماوەیەک ئەو کۆمەڵگەیە هەتا ڕادەیەک ببوژنێتەوە و بەرهەمهێنان تیایاندا پێشبکەوێت، بەڵام بەگشتی نەبۆتە هۆی گۆڕانکاری ریشەیی لە سیستمی بەڕێوەبردنی ئابوری و سیاسی کۆمەڵگەکان و خۆشگوزاری زۆربەی دانیشتوانەکانی. هەڵبەتە لەبەندەکانی داهاتووی لێکۆڵینەوەکانماندا زیاتر دەگەڕێینەوە سەر ئەم باسە.

کاتێک مرۆڤ و کۆمەڵگەکان ڕووبەڕووی قەیران و تەنگوچەڵەمەی ئابوری و سیاسی و سروشتی و هەژاری و بێ ئومێدی و بێدەستەڵاتی دەبنەوە، بە غیابی هێزو توێژوچینی بەهێزی چاکساز و سیستمێکی بەڕێوەبرنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتر و پلورالیزم، زەمینە خۆشدەبێت بۆ بوژاندنەوە و سەرهەڵدانی ئایدۆلۆژیای توندڕەوی ترسناک بە شێوەی جیاواز بەڵام بەهەمان ناوەڕۆک، ئیتر ئیسلامی سیاسی، مەسیحی، جولەکە، ناشونالیزمی، ناوچەگەرێتی، سۆسیالیزمی قوفڵدراوبێت هیچ جیاوازێکی ئەوتۆ لە ناوەڕۆکیاندانییە. ناوەڕۆکی هاوبەش لە

بەبنیاندا هەوڵدانی کۆنترۆڵی ئێلیتێکە بەسەر کۆمەڵگەدا و رێگرە لە دروستبوونی مەرج و زەمینەیەکی گونجاو بۆ گەشەکردن و گۆڕانکاری.
لە وڵات و ناوچە گەشەکراوەکانی جیهان، کە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراونی پلۆرالیزم تیایاندا زاڵە و خەڵکەکانی توانا و ئامراز و دەستگای یارمەتیدەریان لەبەردەستدایە، کە گرفتە ئابوری و سیاسی و کۆمەڵایەتییەکانیان چارەسەرکەن، کە دەتوانن زاڵبن بەسەر هەرەشەی نەخۆشی و پەتا و هێزە ترسناکە سروشتییەکاندا، هەتا رادەیەکی زۆر رۆڵی ئایین و ئایدۆلۆژیای و دەستەڵاتی ئاینی لاوازبووە. تاکەکان لەو کۆمەڵگەیانەدا ئازادییان هەیە هەر دینێک و بڕوایەک هەڵبژێرن، ئاین مافی تاکە و لە سیستمی سیاسی و ئابوری و یاساو دادگا یاساییەکان جیاکراوەتەوە.
دەستەڵاتی ئایینی مەسیحی، کەنیسە، لەسەردەمی ئیمپراتۆریێتی رۆمادا و دواتر لەسەردەمی فیودالیزم و هەتا سەدەکانی هەژدە، شانبەشانی چینوتوێژە دەستەڵاتدارەکان، بەشێک بوو لە سیستمی بەرتەسکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری ئەوروپا. رۆڵ و دەستەڵاتی لە ئایەتولاکانی دەوڵەتی سەفەوی و سەلەفییەکانی دەوڵەتی عوسمانی کەمتر نەبوو. لەرێگاگرتن لەگەشەکردنی وڵاتەکان و خۆشگوزاری خەڵک و پێشیلکردنی مافەکانیان و پشتگیریکردنی دەستەڵاتداران، لەوان باشترنەبووە.
ئەوگۆڕانکاری و چاکسازییانەی و شۆڕشی پیشەسازی، کە لە ئەوروپای رۆژئاوا، بەهۆی رێبازی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانتردا روویدا، ئەگەر خەڵکەکانی لە باتی مەسیحییەت، ئیسلامیش بوونایە هەر بەو شێوەیە رووی ئەدا. بەهەمان شێوە ئەگەر زۆربەی خەڵکی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەباتی موسڵمان، مەسیحی یان جولەکە بوونایە، لەژێر سایەی هەمان سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرتەسکی تاکڕەودا بەهەمان شێوەی ئێستا دەبوو.
چینییەکان، ئەفەریقای باشور، کەمبودیا، مەکسیک، یان هەنگاریا، ئەگەرچی موسڵمان نەبوون و خاوەنی شارستانێکی کۆن بوون، کەوتنە دواوە و شۆڕشی پیشەسازی لایان روویندەدا. لە چین دوای دامەزران و زاڵبوونی سوسیالیزم لە ناوەڕاستی سەدەی بیستەمدا، بەپێی یاسا دین هەتا رادەیەکی زۆر قەدەغەکرا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، ئەو وڵاتە هەتا ساڵەکانی هەشتا، لەهەرە دواکەوتووەکانی وڵاتەکانی جیهان بوو، رێژەی هەژاری هاونیشتمانەکانی لە ئاستی ئەفەریقادا بوو.
بەپێی ئەمانە، راستە ئایین، لەوانەش ئیسلام بهپێی کات و جێگا لە مێژووی کۆن

و ئێستاش، دەکرێت هۆکارێکی زۆر گرنگ بێت لە ڕێگاگرتن بۆ گەشەکردن، یان لە هەندێ قۆناغی تایبەتی کۆندا ڕێگا خۆشکەربووبێت، بەڵام نە ڕۆڵی ئیسلام لە بنچینەدا جیاوازییەکی ئەوتۆی هەیە لە دینەکانی تر، نە ئایین و ئایدۆلۆژیا هۆکاری بنچینەیی و سەرەکین لە گۆڕانکارییەکانی جیهان و ناو کۆمەڵگەکاندا. لە کۆمەڵگەیەکدا، کە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەر تەسک و تاکڕە و پەیرەو دەکرێ، ڕۆڵی ئاین و ئایدۆلۆژیای توندڕەو بەهێزدەبێت و دەبنە کۆسپ لەڕێگای گەشەکردندا. بە پێچەوانەوە لە کۆمەڵگەیەکدا، کە پەیڕەوی سیستمێکی سیاسی و ئابوری بەر فراوانترو پلۆرازم بکرێت، جێگای تۆندڕەوی ئاینی و ئایدۆلۆژیایی نابێتەوە و هەتا بێت ڕۆڵیان و کاریگەریان لاوازتر دەبێت.

٦ـ بوونی دەوڵەتی نەتەوایەتی

ئەوەی ئاشکرایە، هەموو میللەتێک هەرچەندە بچوک یان گەورەبێت، لەئاستێکی گەشەکردنی پێشکەوتوو یان دواکەوتوودابێت، هەژار بێت یان دەوڵەمەند، بەپێی یاسا دەوڵەتی و دیموکراتێکان، مافی دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆیی هەیە. ئینجا لێرەدا باسەکە بوون و نەبوونی ئەو مافە نییە، بەڵکو ئەوەیە، ئایا بوون یان نەبوونی دەوڵەتێکی وا، فاکتەرێکی سەرەکی و بنچینەییە بۆ گەشەکردن یان دواکەوتنی ئابوری و سیاسی وڵاتەکە و خۆشگوزەرانی هاونیشتمانیەکانی؟
هەندێ کەس لە کوردستان، وای لێکدەدنەوە کە هۆکاری بنچینەیی دواکەوتن و هەژاری و ناخۆشی و چەوساندنەوەی کوردستان نەبوونی دەوڵەتێکی نەتەوایەتی سەربەخۆیە، گوایە هەرکاتێک کوردستان بوو بە دەوڵەت، ئیتر هەموو قەیرانە ئابوری و سیاسییەکان چارەسەردەبن، خەڵکی بە خۆشگوزەرانی دەژی و گورگ و مەڕ پێکەوە ئاو دەخۆنەوە و وڵاتەکە دەبێتە بەهەشتی سەرزەمین.
ئێستاکە لە جیهاندا کەم میللەت ماوە خاوەنی دەوڵەتی نەتەوایەتی خۆی نەبێت، سنوور و ئاڵای خۆی نەبێت. بەلام ئایا لە هەموو ئەو دەوڵەتانە پێشکەوتنی سیاسی و ئابوری ڕوویداوە، خەڵکەکانیان تیایدا بە خۆشگوزاری و لەئاشتی و سەقامگیریدا دەژین، ئەیا خەڵکەکانی ئازادن و دەرفەتی بەشداریکردنی بڕیاری سیاسی و ئابورییان هەیە؟
لەگەڵ بوونی ئەو دەوڵەتانەدا، وەکو باسمانکرد، نایەکسانییەکی زۆر لە نێوان هاونیشتمانیاندا هەیە، جیاوازی لە ئاستی گەشەکردنی ئابوری و سیاسی

و کۆمەڵایەتی و خۆشگوزەرانی لەناویاندا هەیە. میسر، سوریا، عێراق، ئێران، تورکیا، سۆمال، ئەریتریا، کۆلۆمبیا، ئەفغانستان، کۆریای باکور، هەموو دەوڵەتی سەربەخۆن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا زۆربەی ئەو وڵاتانە، ژیانی هاووڵاتەکانیان، ئاستی گەشەکردنی ئابوری و سیاسییان وەکو کوردستان خراپ یان خراپترە. شەڕی ناوخۆ شەڕی، ناوچەگەری، کوشتنی بەکۆمەڵ، نەخۆشی، نەخوێنەواری باڵی بەسەر وڵاتەکانیاندا گرتووە.
لە سایەی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری پلورازمدا، دەکرێ نەتەوە و پێکهاتەی هەمە چەشنە، مافەکانیان بپارێزرێت و مافی تەواوی میللەتێکی سەبەخۆیان هەبێت، خاوەن سنورو ئاڵای خۆیان بن، دەستگای پەرلەمانی و ئیدارەی ناوچەیی سەربەخۆی خۆیان هەبێت.
وڵاتێکی وەکو ئەڵمانیا، ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، بەلجیکا، سوید، لە چەندها هەرێم یان یەکەی بچوک پێکهاتوون، لەگەڵ بوونی دەوڵەتێکی ناوەندی بەهێزدا، هەرێمەکانی کەم و زیاد سەربەخۆیی سیاسی و ئیداری و کلتوری ناوچەکانی خۆیان هەیە. لەژێر سایەی سیستمێکی وادا، ئەگەر هەموو رێککەون لەسەری، دەکرێ دوو یان چەند نەتەوەیەک شان بەشانی یەک بژین، لەسەر هەندێ پرنسیپ و بەرژەوەندی هاوبەش دەوڵەتێکی ناوەندیی هاوبەشیان هەبێت. رەنگە هەندێ نەتەوە، نمونە میلەتی کورد، لەبەر جیاوازی زۆری بەینی ناوچەکانی و ململانێی مێژوویی ناویاندا لەدەوڵەتێکی هاوبەشی فرە هەرێمی پێکەوە بژین، ئیتر گرنک نییە کە هەموو کوردبن، یاخود لەگەڵ میلەتێک یان چەند میلەتێکی تردا لەیەک دەوڵەتدا بژین. گرنگ ئەویە هەر هەموویان دەرفەتی بەشداریکردنیان لەبڕیار و بەڕێوەبردنی هاوبەشی دەوڵەتەکەدا هەبێت.
لەسەرەتای گەشەکردنی سەرمایەداری و شۆڕشی پیشەسازی لە وڵاتەکانی ئەوروپای رۆژئاوادا، پێش ئەوەی بازاڕی جیهانی ببوژێتەوە و هەموو قوژبنێکی جیهان پێکەوە ببەستێت، بەستنەوەی بازاڕی ناوخۆ پێکەوە و تێکشکاندنی ئەو سنورە تەسک و کۆسپانەی سیستمی دەرەبەگایەتی لەسەری بونیادنرابوون پێویستبوو، لەهەمانکاتدا پێویست بوو بە دەستەڵاتێکی ناوەندی، کە بتوانێت ئاسایشی ناوخۆی و سنوورەکانی وڵاتەکە بپارێزێت و هەمان یاساو دەستور بەسەر هەموو شوێنی وڵاتەکەدا بچەسپێنی، دامەزراندن و پتەوکردنی دەوڵەتێکی نەتەوایەتی سنوور قایمی بەهێز پێویستبوو.
ئەمڕۆکە بەتایبەتی لەبەرئەوەی هەموو بازاڕی جیهان پێکەوە بە ستراوە و هەتا بێت وڵاتان و میللەتان خێراتر لەیەک نزیکدەبنەوە و پێویستیان بەیەکتر دەبێت

و پرۆژەی جیهانی و ناوچەیی ژینگە و سەرچاوەکانی ئاوو پاراستی سەقامگیری زیاددەکات، هەتا بێت کەپیتاڵ و کۆمپانیاکان زیاتر سنووری نەتەوایەتیان دەشکێنن، رەنگە دەوڵەتی نەتەوایەتی کلاسیکی پێویستی و رۆڵی کەمبێتەوە و بەرەو لاوازی بچیت و ئەو سنوورانە نەتەوایەتیێ کۆنانە تێکبشکێت. نمونەی نزیکبوونەوەی وڵاتانی یەکێتی ئەوروپا لەیەکتری، نزیکبوونەوەی هەندێ وڵاتی رۆژهەڵاتی ئاسیا لەیەکتری و کەمکردنەوەی گومگ و کۆسپەکانی هاتوچۆ و گواستنەوەی خەڵک ئەوە دەسەلمێنێ.
هەتا ئێستا لەمرۆی جیهاندا، بوونی دەوڵەتی یاخود دەستەڵاتی ناوندیی بەهێز، پێوستییەکی گرنگە و یەکێکە لە مەرجە گرنگەکانی گەشەکردنی ئابوری و سیاسی وڵاتان. بەتایبەتی لەو وڵاتە دواکەوتووانەی کە ئاژاوە و تاقمگەری و ناوچەگەری و بەرەلایی تیایاندا زاڵە. دەوڵەتێکی هاوبەش پێویستە، کە خەڵکەکەی بە بەرژەوەندی هاوبەش یەک بخات، وەکو یەک دەرفەتی بەشداریکردنی ژیانی سیاسی و ئابوری و بڕیاردانیان بۆ مسۆگەر بکات، مافەکانیان بەپێی یاسایەکی هاوبەش بپارێزێ، ماڵومولکیان پارێزراو بکات... بەڵام بوون و نەبوونی دەوڵەتی نەتەوایەتی خۆی لەخۆیدا بەبێ پەیڕەوکردنی سیستمێکی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرفراوانی پرۆلاریزم چارەسەری گرفتی خەڵک و میللەتان ناکات و هیچ مەرج نییە و هیچ گەرەنتییەکی گەشەکردنێکی درێژخایانی وڵاتەکە ناکات. بوونی دەوڵەتێکی نەتەوایەتی لە هەندێک کات و جێگەدا رەنگە فاکتەرێکی گرنگ بێت بۆ گەشەکردنی سیاسی و ئابوری، بەڵام فاکتەری بنچینەیی و سەرەکی نییە بۆ ئەوانە.

٧ـ ئایا هۆکارە دەرەکییەکان هەتا چەند کاریگەرن؟

ئەوەی گومانی تێدانیە، فاکتەری دەرەکی رۆڵی گرنگی لەسەر دەوڵەت و کۆمەڵگە هەیە، بەڵام ئایا ئەو فاکتەرانە رۆڵی سەرەکیان لە گۆڕانکارییەکانی کۆمەڵگەدا هەیە؟ ئایا ئەو فاکتەرانە هەمیشە یەک جۆر کاردانەوەیان دەبێت لەسەر کۆمەڵگەکان، یاخود زەمینەی ناوخۆ و فاکتەرە ناوخۆییە سەرەکیەکان بڕیاری ئەوە دەدەن کاردانەوەی ئەو فاکتەرە دەرەکیانە چۆنبن؟
شۆڕشی پیشەسازی سەدەی حەڤدەی ئینگلترا، لەگەڵ بڵاوبوونەوەیدا بۆ وڵاتەکانی تری ئەوروپا، بەپێی کات و شوێنی جیاواز، کاردانەوەی جیاوازی هەبوو. فەرەنسا دوای نزیکەی سەد ساڵ شۆڕشی دیموکراتی تیادا روویدا، کە دەرگای بۆ

گەشـــەکردنی ئابـوری لــە وڵاتەکــەدا کـردەوە، بــەڵام ئەڵمانیـا هەتـا کۆتایـی جەنگـی یەکەمـی جیهانـی هــەر سیسـتمێکی قەیســەری سروشـت فیوداڵـی هەبـوو، لە سـییەکانی سـەدەی بیسـتەمەوە هەتـا کۆتایـی جەنگـی یەکەمـی جیهانـی سیسـتمێکی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری تونـدڕەوی نازیـزم باڵـی بەسـەر وڵاتەکـەدا کێشـابوو، هەتـا دوای ئــەو شــەڕە، وڵاتەکــە نەهاتــە ســەر ســکەی گەشــەکردنی سیســتمێکی بەڕێوەبردنــی پلــورازم.

ئیسـپانیا، لەگـەڵ ئەوەی باشـترین پێگـەی جوگرافی هەیـە، خێراتێکی زۆری دەسـتکەوت لــە تاڵانکردنــی هیندییــە ســوورەکاندا، هەتــا دوای شــەڕی جیهانــی سیســتمێکی بەڕێوەبردنـی فاشـیزم تیایـدا زاڵ بـوو، بـەڵام وڵاتانـی سـکەندناڤی، لەگـەڵ ئـەوەی هەمـان مەرجـی دەرەکـی وەکـو ئیسـپانیایان بـۆ نەلوابـوو، هـەر زوو ڕێبازی سیسـتمی بەرفراوانتــر و پلورازمیــان گرتەبــەر.

لـە سـەرەتای بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداریدا بـۆ جیهـان، هەنـدێ وڵات وەکـو پێویسـت سـودیان لـەو فاکتـەرە وەرگـرت و بوونـە یەکەیەکـی سـەربەخۆ و بەهێـز و کاریگـەر لە سیسـتمەکەدا، نمونـەی ئەوانـە ژاپـۆن، کەنـەدا، ئوسـترالیا و ویلایەتـە یەکگرتووەکانـی ئەمەریـکا. بـەڵام زۆر وڵاتانـی تـر وەکـو دەوڵەتـی عوسـمانی، قاجـاری ئێـران، چیـن ، ئەسـسیوبیا ئــەو فاکتــەرە دەرەکییــە بەپێچەوانــەوە بــووە هــۆکاری پاشــکۆیەتی و ژێردەسـتی و دواکەوتنـی ئابـوری و سیاسـی.

بـەڵام لەهەمانکاتـدا وڵاتێکـی وەکـو چیـن، کـە هەتـا سـاڵەکانی هەشـتای سـەدەی بیسـت یەکێـک بـوو لەهــەرە وڵاتــە دواکەوتــووە هەژارەکانــی جیهــان، لــەم ســی ســاڵەی دواییــەدا بەهــۆی هەنـدی چاکسـازی و گۆڕانـکاری ناوخـۆوە، بـاری ئابـوری و بوژاندنــەوەی بازرگانــی و فینانــس تیایــدا پێشــکەوتنێکی بــێ هاوتــای بەخــۆوە بینیـوە. بڵاوبوونـەوەی سـەرمایەداری جیهـان لـە وڵاتـەدا، لـە کاتـی جیـاوازدا بەهـۆی گۆڕانـکاری لـە فاکتەرەکانـی نـاوەوە، کاردانـەوەی جیـاوازی کـردە سـەر ئـەو وڵاتـە. لەنـاو وڵاتــە عەرەبیەکانــدا بــاوە، هــۆکاری هەمــوو دواکەوتــن و شکســتهێنانەکانیان بگەڕێننــەوە بــۆ ســەهیۆنیزم و ئیمپریالیــزم. هەرچــی ڕووبــدا ئەوانــن، دواکەوتنــی ئابـوری، شەڕوشـۆر، هــەژاری، خراپـی بـاری تـە ندروسـتی، ململانـێ و توندوتیـژی ناوخـۆی دەوڵەتەکانیـان، دواکەوتنـی ئاسـتی گەشـەکردنی پیشەسـازی و بازرگانـی و کشـتوکاڵ، ئاوارەیـی و کۆمەڵکـوژی و پێشـێلکردنی مافـی فەڵەسـتینییەکان. وای پیشـان ئـەدەن هیـچ لەوانـە خەتـای خۆیانـی تیـادا نیـە و خەتـای دەرەوەیـە. لـە ڕاسـتیدا لـەم ڕێگەیـەوە دەیانـەوێ ئـەو ڕاسـتییە بشـارنەوە، کـە هـۆکاری سـەرەکی ئـەو گرفتانـە بۆ ئـەو سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابوریـەی لەنـاو خـودی وڵاتەکانیانـدا پەیـڕەو

دەکرێت دەگەڕێتەوە.
ڕەنگە هەندێک خەڵک لەنەزانی یان بەهۆی هەڵخەڵەتاندن و سڕینەوەی مێشکەوە، بڕوا بەو شتانە بهێنن، بەڵام بەگشتی هۆکاری ئەو بیرکردنەوەیە، دەستی دەستەڵاتداران و ئەو چینوتوێژە کۆمەڵایەتیانەیە تێدایە، کە لەو ڕێگایەوە دەیانەوێت فاکتەرە ناوخۆییە سەرەکییەکانی ئەو بارە نالەبارە بشارنەوە لەپێناوی بەردەوامیدان بەو زەمینەیە، چونکە ئەوانە بەرژەوەندیان لەمانەوەی ئەو بارەدا هەیە. ئەو سیستەمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری بەرتەسکە تاکڕەوەیە پارێزگاری بەرژەوەندی ئەو توێژ و چین و هێزانە دەکات.
لێرەدا مەبەست ئەوە نیە، کە زلهێزەکانی جیهان، هەرچی دەیکەن لەپێناوی بەرژەوەندی خۆیاندا نەبێت، هەوڵی سودوەرگرتن لە لاوازی وڵاتان و ململانێ ناوخۆییەکان و تاکڕەوی و توندڕەوی دەسەڵاتدارانی ئەو وڵاتانە، چونکە ئەگەرچی بەشێکی زۆری ئەو وڵاتانە کەپیتالیزمانە لەناو خودی وڵاتەکانی خۆیاندا لەبەر بوونی چینوتوێژی بەهێز ناچارن پلورالیزم پەیڕەوبکەن، بەڵام لەدەرەوەی سنوری وڵاتەکانیاندا لە غیابی بوونی پلورالیزم لەهەندێ وڵات یان ناوچەدا، هەڵسوکەوت لەگەڵ دەستەڵاتدارانی تاکڕەوی وەکو ئەو وڵاتە عەرەبیانە دەکەن و هەوڵی مانەوەیان ئەدەن لە پێناوی پاراستنی بەرژەوەندییەکانی خۆیاندا.
لەناو کوردیشدا زۆر باوە هەمیشە هوکاری ژێردەستێتی، دواکەوتن، هەژاری و نائازادی و شکستهێنان بخەینە ئەستۆی تورک، عەرەب، فارس، یان وڵاتە زل هێزەکان. ئەم بیرۆکەیە وایکردووە سەرکردەکانی کورد هەمیشە چاوەڕوانی دەوڵەتان و دەستی دەرەکی بوون بۆ سەربەخۆیی نەتەوایەتی. ئەو فاکتەریان کردۆتە فاکتەرێکی سەرەکی و بەوپێیە شکستهێنانەکەیان خستۆتە ئەستۆی هێزی دەرەکی و خۆیان بە زوڵملێکراو و بێ گوناه پیشانداوە تیایاندا.
هەڵبەتە ئەمە نەک وایکردووە، کە ئەو بیرۆکەیە بچیتە مێشکی خەڵکی کوردستانەوە و بڕوای پێبهێنن، بەڵکو کاردانەوەیەکی دەروونی ترسناکی خستۆتە مێشکیانەوە، کە چیتر بڕوایان بە هێز و توانای خۆیان نەمێنێ و چاوەڕوانی پشتیوانی دەرەکی بکەن و نەگەڕێن بەدوای فاکتەرە ناوخۆییەکاندا. بێگومان شاردنەوەی ئەو فاکتەرە ناوخۆییانە، بەردەوامی دەدات بە مانەوەی هەمان هێز و حیزب و چینوتوێژی دەستەڵاتداران و پاراستنی بەرژەوەندەکانیان و پەیڕەوکردنی هەمان ڕێبازە کۆنەکان. نا شەفافێتی سەرکردەکان لە چۆنیەتی بیرکردنەوە و پلان و چۆنیەتی کاربەڕێوەبردن، بۆ شاردنەوەی ئەو فاکتەرە ناوخۆیانە دەگەڕێتەوە.
ڕاستە ڕێککەوتنامەی جەزائیری نێوان ئێران و عێراق ساڵی ١٩٧٥، وەکو

فاکتەرێکـی دەرەکـی، ڕۆڵێکـی گرنگـی هەبـوو لـە شکسـتپهێنانی بزووتنـەوەی ڕزگاریخـوازی نەتەوەیـی کـورد، بـەڵام ئایـا نەکردنـی چاکسـازی سیاسـی و ئابـوری لـە ناوچـە ڕزگارکراوەکانـدا و کەموکـوڕی و پەیڕەوکردنـی ڕێبازێکـی تاکـڕەوی هەنـدێ چینوتوێـژی کۆمێڵایەتـی و ململانێـی نێوانیـان بـۆ بەرژەوەندیـە تایبەتێکانیـان و ڕێگانـەدان بـە پلورالیـزم، پشـت نەبەسـتن بەتوانـای شـارەکان و ڕێکخسـتنیان، وای نەکـرد بزووتنەوەکـە بەشـێوەیەکی سـەرەکی پشـت بـە فاکتـەری دەرەکـی ببەسـتێت. دیـارە لەزەمینەیەکـی وا نالەبـاردا، بەنەمانـی ئـەو فاکتـەرە دەرەکییـە، سـەرکردایەتی بزووتنەوەکـە لـە چەکـدان و شکسـتهێنان بـەولاوە هیچـی تـری لەبەردەمـدا نەبـوو.

٨ـ ڕۆڵی سەرکردە / تاک لە کۆمەڵگەدا چیە؟

لـە زۆربـەی کتێبـە مێژووەییـە کۆنەکانـی هەمـوو جیهانـدا، لەباسـکردنی هۆکارەکانـی ژێرکەوتـن یـان سـەرکەوتن، پێشـکەوتن یـان دواکەوتـن، هەمیشـە دەگەڕێندرێتـەوە بـۆ ڕۆڵـی سـەرکردەیەک، پاشـایەک یـان پیاوێکـی ئایینـی. مێـژووی مرۆڤایەتـی لـەو باسـانەدا، مێـژوی پیـاوی دەسـتەڵاتداری ئـازاو زیـرەک یـان دەسـتەڵاتداری زاڵـم و ترسـنۆک و نەزانـە، ئەوانـە بەدروسـتکەری مێـژووی وڵاتـان و میللەتـان دادەنرێـن. ئـەو کەسـانە تەقدیـس یـان ڕەجـم دەکرێـن و ڕەخنەگرتـن یـان ڕاوبۆچوونـی جیـاواز لێیـان بەتـاوان و خیانـەت دادەنـرێ.
لەوڵاتـە پێشـکەوتووکانی ئەمـڕۆدا، بەپێچەوانـەوە ڕۆڵـی سـەرکردە، تـاک، هەتـا دێـت کەمدەبێتـەوە و بەشـێوەیەکی گشـتی ئـەو تەقدیـس یـان ڕەجمکردنـە، لـە مێشـکی خەڵک و لای نوسـەران و میدیاکانـدا جێـگای نەمـاوە. لـەم کۆمەڵگەیانـەدا، ڕۆڵـی سـەرکردە پابەنـدە بەکارێکـی دیاریکـراوەوە، کـە تیایـدا ئـەو کەسـە کار و ئەرکێکـی تایبەتـی پێدەسـتپێری یـان دەیخاتـە ئەسـتۆی خـۆی بـۆ ماوەیەکـی دیاریکـراو، بەتەواوبوونـی ئـەو ئـەرک و ماوەیـە دەوری ئـەو تاکـەش کۆتایـی پێدێـت. ئـەم ڕۆڵ و چۆنیەتـی بیرکردنەوەیـە بـۆ زیرەکـی و بلیمەتـی خەڵکانـی هەنـدێ کۆمەڵگـە و تێنەگەیشـتن و نابلیمەتـی ئەوانـی تـر ناگەڕێتـەوە، بەڵکـو بەنـدە بـە چۆنیەتـی سیسـتمی بەڕێوەبردنـی ئابـوری و سیاسـی وکۆمەڵایەتـی وڵاتەکـە.
لـە مێـژووی کۆنـی جیهانـدا، بـە مێـژووی وڵاتـە پێشکەوتووکانیشـەوە، سیسـتمی بەڕێوەبـردن سـنورداربووە، لـە زۆربەیانـدا سروشـتێکی ئەبسـتۆلیزمی هەبـوو، تیایـدا مافـی بڕیـاردان و حوکمڕانـی لەدەسـتی بنەماڵەیـەک و بەتایبەتـی لەدەسـتی تاکێکـدا بـووە، زۆرینـەی دانیشـتوانی وڵاتەکـە نەکـو مافـی بڕیـاردان، بەڵکـو مافـی بیرکردنـەوە

و خۆلقاندنیـان نەبـووە و بەخەڵکـی گێـل و نەفـام دانـراون.
ئـەو سـەرکردانە وەک خـوای سـەرزەمین و بەپارێـزەری کۆمەڵگـە دادەنرێـن و تەنهـا ئـەوان دەتوانـن بـەو ئەرکـە هەسـتن، بـێ ئـەوان وڵات و میللـەت سـەرگەردان دەبێت و لەناودەچـێ ، گـوێ رایـەڵ نەکـردن بـۆ ئەوانـە غەزەبـی خـوای لێدەکەوتـەوە و سـزایان دەدات. بۆیـە شـتێکی سـەیرنییە کـە توانـا و بـێ توانایـی، ئازایـی و ترسـنۆکی ئـەو سـەرکردانە ڕۆڵـی گرنگـی هەبـووە لـە کۆمەڵگەکانـدا، ڕۆڵیـان بۆتـە یارمەتیـدەر یـان کۆسـپ ڕووبـەرووی بەهێزبـوون یـان نیمچـە گەشـەکردنی کۆمەڵگەیـەک بـۆ چەنـد سـاڵێک.
لـەو کۆمەڵگەیانـەدا سـەرکردە ئـازا و زیرەکـەکان، بەگشـتی لـە هەمـوو ئەوانـی تـر زیاتـر توانیویانـە کۆنترۆڵـی کۆمەڵگـە بکـەن و یەکـی بخـەن، بـۆ ئـەو مەرامـە پێـش هەمـوو شـتێک هەرچـی خەڵکـی بەتوانـاو زیرەکـی دەوروپشـتی خۆیان هەیە بەشـێوەک لـە شـێوەکان لەناوبـراون یان سـەرکوت کـراون و شـکێنراون. لەبەرئەوە زۆرجـار دوای نەمانـی سـەرکردەیەکی بـەو جـۆرە، لەبـەر نەمانـی خەڵکانـی تـری بەتوانـا هەنـدێ وڵات توشـی قەیرانـی گـەورە بـوون، چونکـە کەسـێکی بەتوانـا و ئـازا نەبـووە، کـە بتوانـێ جێـگای بگرێتـەوە.
لــە جیهانــی ئەمڕۆشــدا پاشــماوەی ئــەو سیســتمە، هێشــتا لــە زۆر وڵاتــدا هــەر ماونەتـەوە، لـە بەڕێوەبردنـی دەوڵەتانـدا، حیـزب و ڕێکخراوەکانـدا هەتـا ئێسـتا بە ڕوون و ئاشـکرا دیـارن. ئەمـە بەشـێوەیەکی کاریگـەر ڕێگـرە لـە پەیدابوونـی خەڵکـی تـازەی بەتوانـا و خوڵقێنـەر، بۆیـە لـەدوای نەمانـی ئـەو سـەرکردانە، وڵاتەکانیـان، حیـزب و بزووتنەوەکانیــان ڕووبــەرووی قەیــران و دابەشــبوون و پارچەبــوون دەبێتــەوە.
وڵاتـە پێشـکەوتووە دیموکراتێـکان، بڕیـاردان لەسـەر بنەمـای پلورالیزمـە، کـە تیایـدا زۆربــەی خەڵکــی وڵاتــەکان، لــە ڕێــگای هەڵبــژاردن، چاودێریکــردن، میدیــا، پارتــی سیاسـی و ڕێخـراوی مەدەنیـەوە، بەشـداری لـە هەڵبژاردنـی نوێنەرەکانیـان و بڕیـاردان دەکـەن.
سیسـتمی بەڕێوەبردنـی سیاسـی و ئابـوری و کۆمەڵایەتـی بەرفـراوان، گەرەنتـی ئـەو پرۆسـەیە دەکات. ئـەو سیسـتمە، زەمینـە بـۆ هەمـوو تاکێکـی کۆمەڵگـە خۆشـدەکات، کـە مافـی بیرکردنـەوە، ڕادەربریـن، بڕیـاردان و خوڵقاندنـی هەبێـت، دەرفـەت بـۆ هـەزاران خەڵـک دروسـت دەبێـت، کـە ئەرکـە سیاسـی و ئابـوری و بوارەکانـی تـری ژیـان پـێ بسـپێرێت و بتوانـن بیانگەیەنێنـە ئامانـج، لەبەرئـەوە هەمـوو تاکێـک قابیلـە لاببرێـت و خەڵکـی تـر بخرێتـە جێـگای، بەنەمانـی یـان لابردنـی سـەرکردەیەک وڵاتەکـە توشـی قەیرانـی گـەورە نابێـت.

بە پێچەوانەی سەرکردەیەکی ئەبسولسیتەوە، سەرکردەیەکی دیموکرات، کە لەژێر سایەی پلورالیزمدا دروست بووە، خەڵکانی بەتوانا لەخۆی کۆدەکاتەوە و زەمینەیان بۆ خۆشدەکات، کە لە کەرت و پرۆژەی جیاوازدا دەوری سەرکردایەتی ببینن، بەنەمانی خۆی چەندەها سەرکردەی تر پەیدا دەبن جێگای بگرنەوە و بەردەوامی بدەن بەگەشەکردنی پرۆسەکە بۆ ئاستێکی بەرزتر.

راستە لە جیهانی ئەمڕۆشدا دەوری تاک یان سەرکردە گرنگە، بەڵام گرنگی و باشی و خراپی ئەوانە، تەنها لەوەدا دەردەکەوێت، کە ڕێگا بدەن بەوەی گەورەترین ژمارەی خەڵک لە بڕیارەکاندا بەشداربن، لەوەدا دەردەکەوێت، کە لەدوای تەواوبونی ئەو ئەرکانەی پێیان سپێردراوە لە ماوەیەکی تایبەتیدا، ڕۆڵی هەبوبێت لە ڕێگا خۆشکردن بۆ دروستبوونی چەندەها خەڵکی نوێ بە بیروڕای هەمەچەشنەی نوێوە، کە بتوانن بەئاسانی جێگای خۆیبگرنەوە.

ڕۆڵی تاک، لە کۆن و ئێستاشدا ئەگەرچی، کەم یان زۆر کاردانەوەیان هەبووە و هەیە لەسەر کۆمەڵگەکان، بەڵام ئەو کاردانەوەیە فاکتەرێکی سەرەکی نیە بۆ پێشکەوتن یان دواکەوتنی کۆمەڵگەیەک. چاکی و خراپی، بەهێزی و لاوازی، ئازایەتی و ترسنۆکی، بلیمەتی و نابلیمەتی نابێتە هۆی گۆڕانکاری لە بنەما بنچینەکانی کۆمەڵگەکاندا، نابێتە هۆی گۆڕانکاری لە سیستمی بەڕێوەبردنی سیاسی و ئابوری وڵاتێکدا، بەڵکو ڕۆڵی ئەو تاکە لە بازنەی ئەو سیستمەدا ڕۆڵ دەبینێ، کە کاری تێدا دەکات، ڕۆڵی لە چۆنیەتی تەعامولکردن لەگەڵ فاکتەرە سەرەکییەکانی گۆڕانکاری ناو کۆمەڵگەکەدا دەردەکەوێ.

لەبەر ئەم ڕاستیانە، لەم کتێبەدا هەتا دەکرێ باسی ڕۆڵی تاکی تیادا نەکراوە. مەبەست لەوە ئەوەیە لە کۆمەڵگەی کوردستان و ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، لەناو پارتە سیاسی، بزووتنەوەکان و حوکمەتەکان و هەموو دەستگاکانی تری کۆمەڵگەکاندا، پاشماوەی گرنگی بێ سنووری ڕۆڵی سەرکردەکان و تەقدیسکردنیان، کەم یان زۆر لای هەمویان، زاڵە بەسەر بیرکردنەوەی خەڵکەکانی و کاردانەوەیەکی زۆری دەرونی لەسەریان هەیە. مەبەست لەمە سوکایەتی نییە بەڕۆڵی تاکەکان لەکۆمەڵگەکاندا، بەڵکو هەوڵدانیەکە بۆ پێشخستنی ڕۆڵی فاکتەرو هۆکارە بنچینەیی و سەرەکێکانی پێشکەوتن، یان دواکەوتنی کۆمەڵگەکان.

سەرچاوە

1- Abrahamian Ervand, A history of modern iran, Cambridge University Press UK, 2008

2- Acemoglu Daron, Robinson James A. , Why nations fail, Crown Publisher USA, 2012

3- Ahmed, kozad Mohamed, The beginning of Ancient Kurdistan, Leiden
Sweden, 1912

4- Baser Nathalie, Egypten, Bröderskapets uppgång och fall, Världspolitikens
Dagsfrågor, 102013/

5- Bird Iabella, Journeys in Persia and kurdistan, Cambridge University Press, 2010

6- Bladh Mats, Ekonomisk historia: Europa, Amerika och Kina tusen år, Student litrature, 2011

7- David s. Sorenson, An Introduction to the Modern Middle East, Wesview
Press USA, 2014

8- Dillard Dudley, västeuropa och forenta staternas ekonomi historia, Printice- Hall, Newjersey usa, 1967

9- Dundar Fuat,British use of the statistics in the iraqi kurdistan question, Crown Center for Middle East Studies, Brandeis , 2012

10- Engvalt Johan, Korruption i den forna sovjetunionen, Världenspolitikens
Dagsfrågor, 62016/

11- Ghasemi Shapour, The Achaemenid Empir, iran chamber socitey,2015

12- Harrrison Dick,Upplev Sverige historia, Bonnier Fakta, 2015

13- Hellman Jonas, Indien, kan jätten resa sig?, Värdspolitikens Dagsfrågor, 12014/

14- B. marks Robert, Den modena världens ursprung, Aktiv förlag_a-z förlag, 2004
15- Hooshang Amirshmadi, The political economy of iran under Qajars, I. B. Tauris & CO London, 2012
16- Issawi Charles, The economi history of the middle east and north africa, Methuen & Co Ltd London, 1982
17- Jonson Lena, Rysslan i en återvänsgränd, värdspolitikens Dagsfrågor, 112014/
18- jönsson Per, Profetens Hämnd, Islamiska staten, världspolitikens Dagsfrågor 9/ 2014
19- Koohi-Kamali Faridah,The political development of the kurds in Iran, Palgrave Macmillan New York, 2003
20- Kragh Martin, Ryssland historia från Alexander II till Putin, Dialogos Förlag,2014
21- Lagerqvist Christopher, Reformer och revolitioner,Specialtryckeriet A/S Denmark, 2013
22- Lagerqvist Johan, Tid för förändring I Kina med Xi Jinping, Världspolitikens Dagsfrågor, 12013/
23-Lendering John, The Median Empire, Iran chamber society,2015
24- Lenin, Imperialismen som kapitalismens högsta stadium, 1916
25- Lenin, kapitalismens utveckling I Ryssland, 1899, översättare Martin Fahlgren, förlag Sverige, 2007
26-Lenin, Two tactics of social democraty in the democratic revolution 1905, Foregin language press Peking,1965
27- Lindqvist Herman, Historien om Sverige, Norstedt & Söner AB, 1993

28- Myhrman johan, Hur sverige blev rik, SMS förlag, 1994
29- Owen Roger/Sevket Pamuk, Middle east economy in the twentiht century,
Havard University Press Cambridge, Massachusertts, 1999
30- Owen Roger, The middle east in the world economy, I. B. Tauris & Co
London 20022011/
31- Rider Christina, En introduktion till ekonomisk historia, Liber, 1999
32-Richards Alan – Ishac Diwan, Apolitical economy of the Middle East,
Westview Press USA, 2008
33- Rodinson Maxime, Islam and capitalism Saqi Essentials London, 2007
34- Roine Jesper, Thomas Pikettys Kapitalet, Volante, 2013
35- ShahmiriCyrus,The Elamite Empire, Iran Chamber society, 2015
36- Skovmand Sven, Bonners världs historia, Albert Bonniers Förlag Sweden,2003
37- Sorenson David s. , An introduction of the modern middle east, Westview
Press, 2013
38- Schön Lenart, En modern svensk ekonomi historia, Student litratur AB, 2014
39- Veres Victoria, FN:s nya utvecklingsmål, Världspolitikens Dagsfrågor, 82013/
40- Zady Mehrdad R. ,kurdistans economy / The Kurds, Taylor & Francis, 1992
41- Lena Karlsson & Roderick Parkes, Britisk politik i förändring,
Världspolitikens Dagsfrågor, 12015/
42- Dohainstitute. org
43- Ekonomifakta. se
44- Globalis. se

45- Industri politiken. se, Industrial policy sweden
46- Internationella studier, utrikes politisk institute
47- Iranchamber. com
48- Landguide. se / all countries
49- rawabetcenter. com
50- Sveriges fyra grund lager, Riksdag, 2014
51- Urikes politisk institute sverige / international studies in sweden, 2010-2015
52- Wikipedia English
53- Wikipedia svensk
54- worldbank. org
55- KarlssonIngmar, Turkiets Historia, Scandbook AB Falun, 2015
56- Söderberg Johan, Vår världs ekonomiska historia, del 1, Student litratur, 2015
57- Montgomerg Hugo, medelhavsvärldens historia till omkring 400 e. kr, Berlings, Arlöv, 1985
58- Tors John, Historisk Teori och metod, Student Litratur AB Lund, 2010
59- Åke Holmberg, Vår Världs Historia, Centraltryckeriet AB Borås, 1982

٦٠- ئارچی رۆزفێلت، کورد لە یاداشتەکانی ئارچی رۆزفێلتدا، ١٩١٨، و. کارزان موحەمەد،
بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان، ٢٠٠٣
٦١- ئەحمەد عوسمان ئەبوبەکر، کورد و کوردستان لە کۆمەڵە وتارێکی مێژوییدا، چاپخانەی وەزارەتی
پەروەردە، ٢٠٠٥
٦٢- ئەحمەد مەحمود خەلیل، مێژووی کورد لە شارستانی ئیسلامدا، چاپخانەی پەیوەند - سلێمانی،
٢٠١٠
٦٣- پسپۆران و ئەفسەرانی ئینگلیز، کورد و کوردستان، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، ١٩٢٣\٢٠٠٢

٦٤- بوار نورەدین، میر عەبدال خانی بتلیس، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، ٢٠٠٧
٦٥- حسێن ئارام بەگ، مێژووی میرایەتی بابان، بنکەی ژین، ٢٠١٣
٦٦- حمید بوز ئەرسەلان، مێژووی تورکیای هاوچەرخ، چاپخانەی ئاراس ٢٠١٢
٦٧- دون ناردو، ئیمپراتوریەتی ئاشور، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠٠٨
٦٨- دیدار عوسمان، رۆڵی کورد لە دامەزراندنی کۆماری تورکیادا، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، ٢٠١٣
٦٩- راڵف دارن دۆرف، قەیرانەکانی دیموکراسی، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، ٢٠٠٨
٧٠- سیروان کاوسی، مێژووی دەسەڵاتی ئایینی ئێران، Digital Printservice AS, Oslo، ٢٠١٠
٧١- سۆران حەمەڕەش، کورد کێیە؟ YPS publisher، ٢٠١٣
٧٢- ساڵح قەفتان، سێ لێکۆڵینەوەی مێژوویی، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠٠٩
٧٣- سامی شۆڕش، رۆژهەڵاتی ناوەڕاست لەبەردەم گۆڕانی دیموکراسیدا، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٦
٧٤- سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم، یادەوەرییە سیاسییەکانم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠١٠
٧٥- شەمسی موحەمەد شەمسەدین، مێژووی کورد لە سەدەی شانزەدا، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٩
٧٦- عەبدولمونعم ماجد، مێژووی سیاسی عەرەب، ١٩٥٦، و. مەلا عەزیز، ناوەندی ئاوێر، ٢٠١٣
٧٧- عەبدوللا عەلیاوەیی، کوردستان لەسەردەمی دەوڵەتی عوسمانیدا، سەنتەری لێکۆڵینەوەیی ستراتیجی لە کوردستان، ٢٠٠٤
٧٨- عوسمان عەلی، چەند لێکۆڵینەوەیەک دەربارەی بزاڤی هاوچەرخی کورد، چاپخانەی دیلان، ٢٠٠٦
٧٩- فەرهاد پیرباڵ، کورد لە دیدی رۆژهەڵاتناسانەوە، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٦
٨٠- فوئاد مەجید میسری، کۆمەڵگە لەسایەی دەوڵەتی خەلافەتدا، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، ٢٠١٣
٨١- فیراس سەواج، نهێنی عەشتار، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، ٢٠١٠

٨٢- کەمال مەزهەر، کوردو کوردستان، گرین گلۆری، لوبنان، ٢٠٠٩
٨٣- کەمـال مەزهـەر، چەنـد لاپەرەیـەک لـە مێـژووی کـورد، شـرکە مطبعـە الادیـب المحدودە، ١٩٨٥
٨٤- کەمـال مەزهـەر، خەباتـی رزگاریخـوازی کـورد و ئـازەر لـە ئێـران، بڵاوکـراوەی ئاراس، ٢٠٠٤
٨٥- مارتـن ڤان برونسـن، ئاغا و شـێخ و دەوڵـەت، مەکتەبەی بیروهۆشـیاری(ی.ن.ک.)، ٢٠١٠
٨٦- موحەمـەد حەمـە باقـی، میرنشـینی ئـەردەڵان، بابـان، سـۆران، چاپخانـەی وەزارەتـی پـەروەردە، ٢٠٠٢
٨٧- مامخان شیروانی، بارزان و رەچەڵەکی بارزانیان، کوردستان پۆست، ١٩٩٥
٨٨- مارکس کارل، بەیاننامـەی پارتـی کومونیسـت \ وەرگێرجـەلال دەبـاغ، چاپخانـەی وەزارەتی پـەروەردە، ٢٠٠٢
٨٩- موحەمـەد ئەمیـن زەکـی بـەگ، خولاسـەی تەئریخـی کـورد و کوردسـتان، بنکـەی ژیـن، ٢٠٠٦
٩٠- محمـد سـهیل تەقـوش، مێـژووی دەوڵەتـی سـەفەوی، دەزگای چـاپ و بڵاوکردنـەوەی رۆژهـەڵات، ٢٠١٢
٩١- محمد سهیل تەقوش، عوسمانییەکان، کتێبخانەی ئاوێر، ٢٠٠٩
٩٢- موجتەبـا بورزوویـی، بارودۆخـی سیاسـی کوردسـتان ١٨٨٠- ١٩٤٦، چاپخانـەی وەزارەتـی پـەروەردە، ٢٠٠٥
٩٣- نەجاتـی عەبدوڵـلا، راپەڕینەکانـی بـارزان، دەزگای چـاپ و بڵاوکردنـەوەی ئـاراس هەولێـر، ٢٠١٠
٩٤- نیشـتمان بەشـیر موحەمـەد، کـورد و سـلجوقیەکان چاپخانـەی وەزارەتـی پـەروەردە، ٢٠٠٦
٩٥- نەوشـیروان موسـتەفا، چەنـد بابەتێکـی کۆمەڵناسـی، الـدار العربیـە للعلـوم ناشـرون، ٢٠١٥
٩٦- نەوشـیروان موسـتەفا، کـورد و عەجـەم، سـەنتەری لێکۆڵینـەوەی سـتراتیجیی کوردسـتان، ٢٠٠٥
٩٩- کلودیوس ڕیچ، گەشنامەی ریچ بۆ کوردستان، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٢
٩٨- ی. ئـی. جاسـیلیەڤا، کوردسـتانی خـواروی رۆژهـەڵات، بڵاوکـراوەی ئـاراس،

٢٠٠٩
٩٩- یان یەرپە، دابەشکردنی دەستەڵاتەکان لە ئێران، بڵاوکراوەی ئاراس، ٢٠٠٥
- بە عەرەبی:
١٠٠- ابراهيم الداقوقی، اكراد تركيا، منشورات اراس، ٢٠٠٨
١٠١- ج.ر. غنيمه Ghanima، تجاره العراق، ١٩٢٢، دار النشر العراقی، ١٩٢٢
١٠٢- جرجيس فتح الله، يقظه الكرد، دار اراس للطباعه، ٢٠٠٢
١٠٣- حسن كريم جاف، الوجيز فی تاريخ ايران- الجزئ الرابع، دار اراس للطباعه و النشر، ٢٠٠٨
١٠٤- حسن كريم جاف ، الوجيز فی تاريخ ايران- الجزئ الثانی، دار اراس للطباعه و النشر، ٢٠٠٨
١٠٥- حسن كريم جاف، الوجيز فی تاريخ ايران- الجزئ الثالث، دار اراس للطباعه و النشر، ٢٠٠٨
١٠٦- خليل اينالجيک، تاريخ الدوله العثمانيه، دار المدار الاسلامی، ٢٠٠٢
١٠٧- روبرت ئولسن، المساله الكرديه فی العلاقات التركيه-الايرانيه، دار اراس للطباعه-اربيل، ٢٠٠١
١٠٨- سعيد عبدالفتاح عاشور، تاريخ اوروبا فی العصور الوسطی، دار النهضه العربيه - بيروت، ١٩٦٧
١٠٩- علی محمد محمد الصلابی، دوله السلاجقه، موسسه اقرآ القاهره، ٢٠٠٦
١١٠- عبدالله اوجلان، ازمه المدينه و حل الحضاره الديموقراطيه فی الشرق الاوسط، چاپخانەی ئازادی،
٢٠١٤
١١١- عبدالله اوجلان، الفوضی فی حضاره الشرق الاوسط و الحلول المحتمله، منشورات قسم الترجمه
العربيه فی لجنه الاعلام و التنوير، ٢٠١٤
١١٢- عبدالله اوجلان، قضايا الديمقراطيه فی توركيا، نماذج الحل فی كوردستان خارطه الطريق،
چاپخانەی ئازادی، ٢٠١٢
١١٣- علی ابراهيم حسن، الجاهليه - الدوله العربيه - الدوله العباسيه، مكتبه النهضه المصريه، ٢٠١٠
١١٤- كمال مظهر، انتفاضه ١٩٢٥ كردستان تركيا، لبنان-بيروت، ٢٠٠١
١١٥- كمال مظهر، دور الشعب الكردی فی ثوره العشرين، مطبعه الحوادث -

بغـداد، ١٩٧٦
١١٦- كمـال مظهـر، كردسـتان فـى سـنوات الحـرب العالميـه الاولـى ١، مطبعـه المجمـع العلمـى الكـردى،
١٩٧٧
١١٧- كاظـم حبيـب، لمحـات مـن العـراق القـرن العشـرين، موآسسـه حمـدى للطباعـه و النشـر، ٢٠١١
١١٨- محمـود شـاكر، التاريـخ الاسـلامى- الدولـه العباسـيه، المكتـب الاسـلامى - بيروت، ١٩٩١
١١٩- محمـود شـاكر، التاريـخ الاسـلامى\ العهـد العثمانـى، المكتـب الاسـلامى-بيروت، ١٩٩١
١٢٠- محمـود شـاكر، التاريـخ الاسـلامى-العهد الامـوى، المكتـب الاسـلامى — بيـروت، ١٩٩١
١٢١- محمـود شـاكر، التاريـخ الاسـلامى- الخلفـا الراشـدين، المكتـب الاسـلامى-بيروت، ١٩٩١
١٢٢- ماوتسى تونغ، تحليل الطبقات المجتمع الصينى، ١٩٣٠
١٢٣- ماوتسى تونغ، فى التناقض، ١٩٣٧
١٢٤- ماوتسى تونغ، حول الديمقراطيه الجديده، ١٩٤٠
١٢٥- ماوتسـى تونـغ، حـول الدكتاتوريـه الديموقراطيـه الشـعبيه، نسـخه للانترنيـت الصـوت الشـويعى، ١٩٤٩
١٢٦- ستالين، الماديه الديالكتيكيه و الماديه التاريخيه، ١٩٣٠
١٢٧- فريدريـك انجلـس، اصـل العائلـه والملكيـه الخاصـه و الدوله، الارشـيف الماركسـى، ١٨٨٤
١٢٨- ماركس انجلس، فى الاستعمار، دار التقدم موسكو، ١٩٤٨-١٩٨٤
١٢٩- باسـيل نيكيتيـن، الكـرد، منسـورات مكتـب الفكـر و التوعيـه فـى الاتحـاد الوطنـى الكردسـتانى، ٢٠٠٧
١٣٠- مينورسكى، الاكراد، رابطه كاوه للثقافه الكرديه، ١٩٨٧

The lack of democtacy and peopel´s lack of ability to paricipate in political and economic decisionsin this part of the world.

The contrast which impedes development equality and a fair world trade, has nothing to do with people´s colour, in what continent a country is, the difference in climate or the nature reserves.

Why the Middle East failed

A study of economic and political history
Language: Kurdish Sorani
Author: Salah Husein
2017
612 pages

Why the Middle East failed is the title of a book about the economic and political history of the Middle East. An attempt to study and analyze the cause of Middle East success in ancient times and its decline later. Today, many people are confused and worried about what is happening in the area. What happened?
Why have all the powerful old civilizations that were there from the start disappeared?
Why the industrial revolution and political reforms first occurred in Western Europe and not in the Middle East?
Schould not these have happened two thousand or one thousand years earlier there?
Why north America, Japan, Australia were able to take advantage of the spread of capitalism and the market economy, but not the middle east.
What is the cause of uneven development and inequality in the world?
In this book, the author tries to look for the answer to these questions. He tries to look at the causes and factors of what occured , wanting to know if there are factors that could have contributed to the development of these areas.
According to the book everything that has happened depends on the divorce of economic and political systems prevailing in the world.Under development and inequality are results of the obstacles in society that make it difficult for new forces to emerge.For new strong people, free buisnesses, free wage earners, free men and women, freedom of speach and media, free market to emerge.

WHY THE MIDDLE EAST FAILED?

A STUDY OF ECONOMIC AND POLITICAL HISTORY

- سەرکەوتنی سیستمی خێڵایەتی لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست، بووە هۆکاری ئەوەی لێرە ڕێبازێکی جیاوازتر لە ئەوروپا بگیرێتەبەر. لە کاتێکدا ڕێبازی ئەوروپا فیودالیزمی لێکەوتەوە، کە بەبوونی چەندین فاکتەری جیاواز، زەمینەیەکی لەباری تیادا دروستبوو، بۆ زیاتر گۆڕانکاری و گەشەکردن، بەپێچەوانەوە ڕێبازی خۆرهەڵاتی ناوەڕاست فیودالی خێڵایەتی لێکەوتەوە کە زەمینیەکی ناگونجاو تری بۆ گۆڕانکاری تیادا یە.

- ئایا ئەو فکتەرانەی، کە بوونەتە هۆی گەشەکردن و ئاوەدانی هەندێ ناوچەی جیهان، لە خۆرهەڵاتیناوە ڕاست وکوردستانیشدا هەن؟ ئایا ئەو فاکتەرانە دەرفەتی بەهێزبونیان هەیە؟ ئەوخاسڵەتە تایبەتیانەی کۆمەڵگەکانی ناوچەکە چین، کە ڕێگرن لە گەشەکردن؟

- هێز و چین و توێژەکانی کۆمەڵگەی فیودالی، لە بازنەیەکی داخراودا دەخولانەوە، نە توانایان هەبوو لەو بازنەیە دەرچن و گۆڕانکاری تیادا بکەن، نە زۆربەیان بە بەرژەوەندی خۆیانزانیوە، گۆڕانی ڕیشەیی لەو سیستمەدا بکەن. زەمینە خۆشکردن بۆ تێکشکاندنی ئەو سیستمە و ڕاکێشانی بۆ ڕێبازی گەشەکردن، لاوازکردنی، یان بەشدارییپێکردنی چین و توێژ و هێزە کۆنەکان لەو پرۆسەیەدا، پێویستی بە فاکتەری نوێ بوو، پێویستی بە چین و توێژ و هێزی بە توانای نوێ بوو، کە لە بەرژەوەندییاندا بێت گۆڕانکاری ڕیشەیی بکەن و توانایان هەبێت بیکەن، لە هەمانکاتدا دەرفەتی بەشداریکردنیان هەبێت، لە بڕیاری سیاسی و ئابووریدا، کە لە ڕێگەیەوە زەمینە بۆ گۆڕانکاری و پێشکەوتن خۆشبکرێ.

Salah Husein Afandi